

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA

A M. PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

☞ MÁSODIK ÉVFOLYAM. ☞

I—IV. FÜZET.

BUDAPEST,

HORNYÁNSZKY VIKTOR AKAD. KÖNYVKERESKEDÉSE
1890.

TARTALOM.

I.

Értekezések, tanulmányok.

	Lap.
1. A keresztyénség első hatása a jogra. DR. VÉCSEY TAMÁS	1
2. Statisztikai tanulmányok a magyar protestántizmusról. DR. BARTHA BÉLA 20., 178., 353.,	587
3. Pál apostol megtérése. DR. MASZNYIK ENDRE	57
4. Coccejus és theologiai rendszere. ZOVÁNYI JENŐ	78., 241
5. Az Énekek éneke. KECSKEMÉTHY ISTVÁN	104
6. Hase Károly Ágost emlékezete. DR. SZLÁVIK MÁTYÁS	125
7. A nantesi edictum visszavonása. DR. BALLAGI ALADÁR.	161
8. Jeremiás élete és kora. PETRI ELEK	209
9. Egy remek mű a héber irodalomból. CSENGEY GUSZTÁV 267., 450.,	676
10. A philosophia jövője. SZABÓ ALADÁR	278
11. Döllinger emlékezete. DR. SZLÁVIK MÁTYÁS	301
12. A prédikátor világnézete. JÓZSA ZSIGMOND	389
13. A confirmatio. MITROVICS GYULA	404
14. A XVII. századbeli chiliasmus történetéhez. DR. KVACSALA JÁNOS	428
15. Az új pápás egyház és az új Olaszország. SCHNELLER ISTVÁN	475
16. Csenkesz-fai Poóts András élete. IFJ. MITROVICS GYULA	505
17. Az egységes középiskola. KENESSEY DEZSŐ 522.,	755
18. A legújabb katolikus reformmozgalom. DR. SZLÁVIK MÁTYÁS	535
19. Az akarat szabadságáról. DR. SZÁSZ BÉLA	646
20. A korinthusi gyülekezet megalapítása. DR. MASZNYIK ENDRE.	700
21. Kalinka Joachim superintendens első vizsgálati fogsága Po- zsonyban. DR. KVACSALA JÁNOS	721
22. Sibolti Demeter élete és munkái. THÚRY ETELE	744

II.

Könyvismertetés.

	Lap.
1. Renan Histoire du peuple d'Israel. PAPP ZSIGMOND	134
2. Dr. W. Esser, Giordano Bruno's Leben und Vergötterung. Breslau 1890. Dr. I. Thikötter Giordano Bruno und das hierarchische System Roms. Bremen 1890. DR. MASZNYIK ENDRE	319
3. Dr. Schlauch Lőrincz püspök beszédei m. p.	550., 772

III.

Missió-ügy.

1. Belmissiói levelek. CSÍKY LAJOS	332., 563., 785
2. A protestantismus és a külmissió. SZABÓ ALADÁR	800

IV.

Történelmi emlékek.

Medgyesy Pál életéhez. SZILÁGYI SÁNDOR	146
--	-----

V.

Irodalmi szemle.

A) Hazai irodalom	155., 341., 575., 813
B) Külföldi irodalom.	158., 346., 582., 817

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

K E N E S S E Y B É L A

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG ID. TITKÁRA.

MÁSODIK ÉVFOLYAM

I. FÜZET.

J. Holczsdör

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR AKAD. KÖNYVKERESKEDÉSE
1890.

TARTALOM.

	Lap.
I. ÉRTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK :	
1. A keresztyénség első hatása a jogra. <i>Dr. Vécsey Tamás</i>	1
2. Statisztikai tanulmányok a magyar protestantismusról. <i>Dr. Bartha Béla</i>	20
3. Pál apostol megtérése. <i>Dr. Masznyik Endre</i>	57
4. Coccejus és theologiai rendszere. I. <i>Zoványi Jenő</i>	78
5. Az Énekek éneke. <i>Kecskeméthy István</i>	104
6. Hase Károly Ágost emlékezete. <i>Dr. Szlávik Mátyas</i>	125
II. KÖNYVISMERTETÉS.	
7. Renan Histoire du peuple d'Israël. <i>Papp Zs.</i>	134
III. TÖRTÉNELMI EMLÉKEK.	
8. Medgyesi Pál életéhez. <i>Szilágyi S.</i>	146
IV. IRODALMI SZEMLE.	
9. A) Hazai irodalom.....	155
10. B) Külföldi irodalom.....	158

**Hornyánszky Viktornak Színyei „Magyar Irók Élete”
című művére vonatkozó jelen számunkhoz mellékelt körleve-
lét olvasóink szíves figyelmébe ajánljuk!**

A «**PROTESTÁNS SZEMLE**» megjelenik évnegyedenként, u. m. *jan., ápril., július* és *október* hónapok 1-jén 7—8 nyomott ivnyi terjedelemben.

A «Szemlét», mint a «Magyar Protestáns Irodalmi Társaság» kiadványát, ingyen és bérmentve kapják a társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai.

Nem tagok részére előfizetést nyit a társaság évenkénti 4 forint előfizetési díjjal, bérmentes szétküldéssel.

A «Szemle» füzetei egyenként is kaphatók minden hazai könyvkereskedésben. Egyes füzet ára 1 frt, kettős füzeté 2 frt.

A tagsági díjak, valamint az előfizetési pénzek a «Magyar Prot. Irod. Társ.» czíme alatt *Horváth Sándor* ev. lelkész, ideiglenes pénztárnok úrhoz (IV. Deák-tér 4. sz.); a «Szemle» szellemi részét illető közlemények pedig *Kenessey Béla* ideigl. szerkesztőhöz (IV. Vámház-körút 16. sz.) küldendők.

Az első füzet 1890. január első felében jelenik meg, s minden füzet ára 50 kr. lesz.

Ezen hézagpótló munkát tisztelettel figyelmébe ajánljuk *mindenkinek*, ki *irodalmunk története iránt érdeklődik*; s hogy a nyomtatandó példányok száma felől tájékozva legyünk, kérjük, hogy a megrendeléseket az alulirotnál mennél előbb bejelenteni szíveskedjenek.

Budapest, 1890. január 1.

HORNYÁNSZKY VIKTOR

akadémiai könyvkereskedése

Budapest,

a M. T. Akadémia épületében.

Alólírott előfizetek **HORNYÁNSZKY VIKTOR** akadémiai könyvkereskedésében:

1 „A magyar írók élete és munkái“ című munka 1. füzetére — frt 50 krral

1 » » » » » » » 1—5. » 2 » 50 »

1 » » » » » » » 1—10. » 5 » — »

és így tovább. A füzeteket megjelenés után azonnal kérem.

Név:

Lakhely:

u. p.

megye.

MAGYAR ÍRÓK

ÉLETE ÉS MUNKÁI.

A magyar irodalomtörténet-írás terén újabb igen örvedetes és élénk mozgalom indult meg, s minden évben nagy számmal jelennek meg irodalmunk történetének egyes mozzanataival foglalkozó dolgozatok. De mennél élénkebbé vált e mozgalom s az irodalmunk története iránti érdeklődés, hovatovább annál érezhetőbbé vált a hiánya egy oly lexikális munkának, mely *a magyarországi irodalomtörténet* munkásságát lehető teljesen foglalná magában. Régibb e nemű munkáink már elavultak, s újabb nem lépett helyükbe.

Ilyen hézagpótló munka megírására vállalkozott érdemes tudósunk **idősb Szinnyi József**, a m. n. múzeumi hírlapkönyvtár őre, ki körülbelül három évtizeden át gyűjtögette a hozzá való anyagot. Az anyaggyűjtés immár annyira haladt, hogy a munka közrebocsátását meg lehet kezdeni.

A *Magyar írók élete és munkái* című gyűjtemény a *M. Tudományos Akadémia támogatásával* fog megjelenni. Magában foglalja betűrendben a magyarországi írók életrajzi adatait, munkáik jegyzékét és a róluk szóló dolgozatok sorozatát.

A négy kötetre (32 füzet) terjedő munka egyelőre negyedévenként kiadandó öt-íves füzetekben jelenik meg; remélhető azonban, hogy 1896-ban az egész be lesz fejezve.

A KERESZTYÉNSÉG ELSŐ HATÁSA A JOGRA.

Irta dr. Vécsey Tamás

egyetemi jogtanár, akadémiai rendes tag, budapesti ref. presbyter és dunamelléki egyházkerületi tanácsbíró.

I. A keresztyénség magasztos elveinek elterjedése előtt a stoa bölcsészet adta a jogtudósoknak az eszményképeket. A stoa tanítá a világ hiúságainak megvetését, az igazságosság imádását, melynek ihletett hívei oly tisztán tudtak élni s elszántan tudtak halni és lettek, mint az uttikai Cato, Helvidius Priscus, Trasaea Paetus, Papinianus és még többen is, példányképei a jellemességnek. A ki a Digestákban, e dicső könyvben, melyet Justinianus az igazság szent templomává kívánt avatni,¹ figyelmesen olvas, észre veszi a jogtudósokban a stoa nemesítő hatását, mely őket az erények királynéjának, a Justicianak bajnokaivá tette, és az *egy* isten sejtéséhez juttatá, lévén a stoa szerint *isten* a világegyetem (pantheismus), innen magyarázható, hogy a jogtudósok az örök legfőbb hatalmat egyes számban emlegetik s tudnak beszélni nemcsak *istenekről*, hanem *istenről*.² Hogy az isten nevének egyes számban való használata nem utólagos interpolatió, ezt határozottan állítom. A büszke, rendíthetetlen

¹ Proprium et sanctissimum templum iusticiae consecrare.

² Dig. 1. 1. 2. Pomponius . . . veluti erga *Deum* religio, Dig. 12. 2. 3. §. 4. Ulpianus: ut per *Deum* iurares; ugyancsak Ulpianus: Dig. 12. 2. 33. : licet per *Deum* iurare videtur; Dig. 24. 1. 5. §. 12. ismét Ulpianus: . . . ad oblationem *Dei* . . . donum *Deo* detur; Dig. 35. 2. 1. §. 5. Paulus: legata quae *Deo* relinquuntur; Dig. 48. 13. 4. §. 1. Marcianus: . . . donatum Deo immortalis.

stoikus senki előtt se borult le, csak az isten előtt, de az isten előtti leborulást megkívánta a világ uraitól is. Ennek tulajdonítható, hogy a diadalmenet (triumphus), melynél nagyobb kitüntetést a világhódító imperator nem reménylhetett, a Capitoliumba a Jupiter oltárához vezetett; ember feletti szerencsének nézték az ünnepélyes győzelmi bevonulást, de a fényes díszmenet arra is szolgált, hogy a győzhetetlen büszke Caesart rábirja, hogy alázatosan lépdeljen és a végcélnél térdet-fejet hajtva leboruljon Jupiter előtt, mintha csak emlékeztetni akarták volna a hatalmasokat, az alázatosság erényére, melyet a keresztyénség a fejedelmektől is megkövetel, s melyre szent István oly szépen emlékezteti fiát Imrét, mondván neki, ne feledd, hogy: nil deicit nisi superbia, et nil elevat nisi humilitas.¹

A stoikusok vallásosak és igazmondók lévén, általában nem voltak barátai az esküdözésnek. Az embert az adott szó szentségére figyelmeztették, annak megtartását törhetlenül követelték.² Az esküvés körüli komoly aggodalmasság előkészíté az Úr ama parancsolatának befogadását, hogy ne esküdjete se égre, se földre.

A stoikusok hite szerint az elhunynak szelleme nem nyugszik békével, míg a holttest eltakarítva nincs, ezért igyekeztek a végtisztesség akadályait elhárítani ne insepulta cadavera iacerent.³ Ez a felfogás megkönnyíté a halottak iránti kegyeletet a keresztyéneknél, a kiknek első gyülekezetei a tagtársak végtisztességéről részvétellel gondoskodtak. A homeroszi korszak óta, mint tudva van, Görögországban

¹ Stephani. Decret. Lib. I. caput. 4. §. 3. Sine ira et superbia atque invidia, pacifice, humiliter, mansuete dominare, memoria retinens semper, quod omnes homines unim sunt conditionis et quod nil elevat nisi humilitas, et nihil deicit nisi superbia et invidia.

² Pl. Dig. 13. 5. 25. pr. Papinianus: Dixi non esse audiendum, si velit hodie fidem constitutae rei frangere; Dig. 13. 5. 25. §. 1. Papinianus: modestius facere qui referat quam ut ipse iuret.

³ Papinianus. Dig. 11. 7. 43 nam propter publicam utilitatem ne insepulta cadavera iacerent, strictam rationem insuper habemus, quae nonnunquam in ambiguis religionum quaestionibus omitti solet.

szokásos volt mind az eltemetés, mind az elhamvasztás; sőt részletes hamvasztásról is beszélnek, midőn a fő máglyára, a fejetlen tetem pedig siringörbe került. Itáliában az eltemetés régiebb szokás, mint az elhamvasztás. A tizenkéttáblás törvény mind a kettőt említi, s a közegészség és a takarékoság érdekében szabályozta. Némely család hagyományosan mindig az eltemetést alkalmazta Krisztus előtt is. A feltámadási hitnek következtében a keresztyének mellőzték a halott-égetést, s Theodosius óta kizárólagossá tették a temetést (*inhumatio*), mellőzve az úgy is költségesebb máglyarakást. A keresztyén törvényhozás sok szegény családon könnyített az ingyen-temetés jótéteményével, hogy a szegény bánatos családokra ne nebezedjék a fájdalom mellé még a költség is.¹ A valódi keresztyén egyszerűséggel és hűséggel, mely a közgazdasági érdekeknek is megfelel, nem lehet megegyeztetni azt a temetői fényűzést (*pompe funebres*), mely újabb időben elterjedt Budapesten is, hol a halottak napja a múlt őszőn átlag többre került egy millió forintnál. Az evangéliumi nemes egyszerűségről meg kellene emlékezni!

A stoikus tanok szellemében követelték a római jogtudósok a szabályok alkotásánál az igazságosságot (*iusticia*), kiemelve, hogy nem a tételes törvény teremti az igazság fogalmát, hanem ellenkezőleg, az igazság eszméje vezesse a törvényhozót. A stoa hirdeti, hogy csak az a jó, a mi tisztességes. A jognak föelvé: *honeste vive, neminem laede, suum cuique tribue*. A *honestas, boni mores, bona fides* tisztelete jellemzi a remekjogászokat. Az emberiséget egy családnak, az embereket eme nagy család tagjainak nézték a stoikusok, ezen alapul a természeti rokonság, mely köteletségünké teszi a humanitást, a kölcsönös jóakarást, a részvétet, melyből senkit, még az ellenséget sem szabad kizárni, mely tannak legdicsőbb követője a megfeszített Jézus, a ki a kereszt kínszenvedései közben megbocsát üldözőinek, sőt imádkozik értük.

¹ Nov. 59. praef. . . ne duplicem difficultatem sustineant dum et suos amitunt et illorum nomine damno afficiantur. §. 1. Nemo ab invito pro cadavere sepeliendo ne minimum accipiat.

Az emberszeretet útát egyengetett a méltányosság számára. A rabszolgák, nők és gyermekek sorsának javítása megkezdődik. A rabszolgák oltalomba vétele türethetőbbé tette az emberiség legnépesebb osztályának végzetét. A nők jogképességének gyarapítása elviselhetőbbé tette az emberiség fele részének helyzetét. A családgyermekek feletti teljhatalom korlátozása javítá az emberiség kilencztized részének jogi állapotát. A capitoliumot és forumot az emberség és kegyelem kezdi felkeresni. Az özvegyek, árvák, betegek, szegények felsegítésére megnyílik a jótékonyoságnak forrása, a jómódúak a községekre bízott, de jótékony célra jövedelmező hagyományokkal örökítik meg elvesztett és megsiratott kedveseik áldott emlékezetét. Udító légváltás ez, a keresztyén emberszeretet éltető szelleme sugárzik ki a nemes tettekből, lévén a hit jó cselekedetek nélkül megholt állapot, mint Jakab apostol mondá.

A remekjogi írók az emberi természet nemes érzelmeit, minő például a szülői szeretet, a fiúi tisztelet, a lélekbuvár mély belátásával veszik a jognak szolgálatába. Papi-nianus inti a testvéreket az egymás iránti igazságosságra és gyöngédségre, a szülőket a gyermekek iránti gondosságra s szeretetre. Azon van, hogy a gazdag és szegény osztályt a jótékonyoság és háládatosság kapcsolja össze s békítse ki.

Az ész és a szív együtt követelték az ártatlanoknak kimélését, ezért mondá Antoninus Pius, hogy inkább maradjon büntetlenül száz gonosz, mint hogy ártatlant büntessenek csak egyetlent is, és hogy többre becsüli egyetlen polgárnak *megmentését*, mint ezer ellenfélnek *leggyőzését*. Büntető ügyekben a bírák szavazatának egyenlő megoszlása a vádlott felmentését jelenti.¹ Ezt követi a mi esküdtszéki szabályzatunk is.

Ne tegye fel rólunk senki, hogy képesek volnánk olyasmit elkövetni, a mi a jó erkölcsökbe ütközik: quae facta laedunt pietatem, existimationem, verecundiam nostram, et

¹ Marcellus. Irta Vécsey Tamás. 15. lap.

ut generaliter dixerim contra bonos mores fiunt, nec facere nos posse credendum est.¹ Valóban olyan figyelmeztetés ez, melyre fogadást tehetne minden ember.

Az említett elvek és tételek úgy hangzanak, mintha a keresztyén erkölctanból meritettem volna őket, pedig a stoikus jogtudósok irataiból valók.² A stoikusok evangéliuma a moral, ennek főrészei az erénytan és kötelességtan. Mindkettő számos kérdésre nézve olyan szép összhangzásban áll a keresztyén erkölctannal, hogy elmondható Hieronymus: stoici nostro dogmati in plerisque concordant.³ Előbb stoikussá kellett lennie Róma javának, hogy keresztyénné válhassék az udvar és az állam. A stoikusok, a kik az említett szép eszméket hirdették és követték, öntudatlanul is egyengették utját a keresztyénségnek Rómában és Róma által az egész világon; mert bár a keresztyén világosság a népek üdvére ott kelt fel, a hol az isteni mester tanított és kiszendített, de a keresztyénségnek az emberiségre való kiterjesztéseért hálával a világ felett uralkodó Rómának tartozunk.

II. A szeretet vallása lassanként, szinte észrevétlenül, majdnem föld alatti utakon jutott az örökvárosba. A szegényeknek, az alsóbb osztályoknak kezdték prédikálni az evangéliumot, szerezve ezek soraiból inkább rajongó, mint felvilágosult híveket, kiknek száma Tiberius uralkodásának végén hatvanezerre szaporodott. A kijelentés alulról, a stoicismus felülről terjeszté a fényt, úgy hogy már Septimius Severus, a kit a pannoniai legiók emeltek a trónra, türelmi parancsot adott ki a keresztyének javára, elismerve ezek képességét az állami hivatalokra s nem követelve tőlük olyan szolgálatok teljesítését, a melyek vallásos érzelmeiket sérthették volna.⁴ Ez a

¹ Papinianus. Dig. 28. 7. 15.

² Aemilius Papinianus. Irta Vécsey Tamás. Budapest, 1884.

³ Hieronym. In Esaïam. c. 11.

⁴ Dig. 50. 2. 3. §. 3. . . . iis qui iudaicam superstitionem (keresztyénség) sequuntur divi Severus et Antoninus honores adipisci permiserunt, sed et necessitates iis imposuerunt, quae supersticionem eorum non laederent. Ulpianus mondja ezt.

szabadelvű vallásügyi politika, melyet Papinianus tanácsolt, megnyitá az utat minden polgári, katonai és udvari méltóságához a keresztyéneknek, a kik tisztességes erkölcséikkel másokat is javítottak. Egy század mulva, bár ha ez alatt néha üldöző császárok uralkodtak is, kénytelen volt Constantinus a hadsereg és az udvar jelvényévé tenni a keresztet, s dicsőséges országlása végén maga a világ ura is óhajtá a keresztséget felvenni. A Jézus példájára a Jordánban kívánt megkeresztelkedni. Isten másként rendelte. Veszélyes betegség lepte meg Constantinust, s ő a bibort letéve, egyszerű fehér keresztelő-öltönyben várta s fogadta közelgő halálát.

Constantinus uralkodása korszakot alkot a keresztyén-ség történetében, mert korszakot alkotó esemény az, hogy Róma hivatalosan magáévá tette a szeretet vallását. A fogadalmi szobrok arany s drágakő ékítményeit kezdik a kereszt disztítésére használni. A hitrege bálványainak oszlopcsarnokai a szentháromság templomaivá alakíttatnak át. A pogány ius sacrum helyén képződik a keresztyén ius divinum, melynek lelkes hívei új eszményképeket adnak a jogi gyakorlat s elmélet számára. A keresztyénség receptiója új erőt öntött a vénülő birodalomba. Vért és életet bocsátott az állami szervezetbe, mely már le volt hangolva.

Midőn Róma letette a pogány sacralis jelleget s megszabadult az augurok szertartásos beavatkozásaitól, a befolyást a keresztyénség örökölte, s a keresztyén papok, noha isten országa nem e világhól való, rátették kezöket az állami ügyekre is. A püspökök gondja kiterjedt székvárosuk igazgatására és igazságszolgáltatására. A legkitünőbb férfiak akkor a keresztyén hittudománynyal foglalkoztak, de mert a legkitünőbbek, ezért az udvari tanácsba is hivatalosok, szövívők és tekintélyes tanácsadók. Innen van, hogy Constantinus óta nyíltan sugalmazza a keresztyénség a fejedelmi törvényhozást, csak az a kár, hogy ez túllépte a kellő határokat. Az állam teljhatalommal rendelkezik a vallási ügyekben. Hitcikkeket, dogmákat fejedelmi rendeletekbe foglaltak, s mint ilyeneket emeltek érvényre, türelmetlenül és a lelkiismereti

szabadság mellőzésével; a Codex élén az első czím: De summa trinitate et fide catholica et ut nemo de ea publice contendere audeat.

A keresztyénség éreztette nemesítő hatását a társadalomban, a szokásokban, a jogszabályokban. Behatolt a régi törvények rideg sorai közé, azokat legalább részben átmelegíté.

A szelid keresztyén bíró könyörületesen ítelt. Mellőzve a kegyetlen halálos büntetéseket. A keresztre feszítést már azért se mondta ki, mert az Úr kinszenvedésének módját nem akarták ismételtetni a gonosztevőkön.

A büntetés czélja, a keresztyén felfogás szerint, a javítás, s Justinianus¹ nem habozott követni a szentírásnak ily irányú rendelkezéseit s követelni az emendatiót. Sőt már Ulpianus nyilatkozata,² mely a javításra czéloz (bonos efficere cupientes) a keresztyén felfogás terjedésére enged következtetnünk. Emne nemes emberbaráti irányra mutat az is, hogy kimegy gyakorlatból a tüzes vassal való megbélyegzés. Constantinus eltiltá azt, hogy a bányamunkára ítelt egyének homlokára süssék a bélyeget. Az arcz, mely a mennyei szépség képére van teremtvé, el nem rutítandó.³ Ez az indokolás hidegnek látszik, mint a téli hó, de a gondolat, mely ama rendelkezésben foglaltatik, a szentírásra emlékeztet, mely szerint az embert az isten a maga képére teremté. Azt a gondolatot rég ismerték a keresztyénség iránt irgalmas bírák; annak köszönhatték a confessorok, a kik Diocletianus korában kerültek a bányákba, hogy Constantinus alatt kiszabadulván s méltóságaikat s javaikat visszanyervén, megbélyegzetlen homlokkal (homines integrae frontis) viselték újra a kitüntetések.

A keresztyén vallás különös becsben állónak és oltá-

¹ Nov. 83 c. 1. . . peccatorum animas per poenas ecclesiasticas et sacros divinosque canones emendari oporteat.

² Dig. 1. l. 1. §. 1. . . bonos non solum metu poenarum verum etiam praemiorum quoque exhortatione efficere cupientes.

³ Cod. 9, 47. 17. . . quia facies, quae ad similitudinem pulchritudinis est coelestis figurata, minime maculetur.

lomban részesítendőnek találta a szemérmességét. Ezt még a bűnös nőkben is éleszteni s védeni óhajtá. Ezért a vétkes nőket nem börtönbe, hanem zárdába csukták és nők őrizetére bízta.¹ A nőrablásra méltán szabtak szigorú fenyítéket, hiszen ez a bűntény nem csak a szabadságot támadta meg, hanem a tisztesség érzetét is megsértette.²

A keresztyénség szelíd világa besugárzott a sötét börtönök fenekére is. A régibb jogtudósok³ azt tanították ugyan, hogy a fogház csak őrizeti s nem büntetési hely, de tényleg sok visszaélés járt a letartóztatással. Ezért Constantinus a vizsgálat pontos és gyors befejezését követelte,⁴ hogy a bűnös mielőbb elvegye megérdemelt büntetését s az ártatlan mielőbb feloldassék a vád terhe alól. Tiltá a kegyetlen vasra-
veretést, a sötét kamarába csukatást, az éltető levegő szivásának kizárását, az éheztetést s más kegyetlenkedést. Napfelkeltekor a szabad levegőre vezetendő minden fogoly, s Justinianus kötelességévé tette a püspököknek, hogy a fogházakat hetenként legalább kétszer látogassák s minden visszaélésről tegyenek jelentést. A hívők is gondoltak az elítéltekre, ezeket a diakonissák is felkeresték s az egész gyülekezet könyörgött a szenvedő megtérő bűnösökért. Ezek és efélek mutatják a könyörületeségnek visszhangjait, melyekre leveleiben inté az embereket az apostol szent Pál.

A szegények és ügyefogyottak oltalmazására a városokban védő hatóságot (defensor plebis) szerveztek.⁵ A szegényjogot élvező felperes válogathatott az illetékes bíróságok

¹ Nov. 134. c. 9. . . in monasterium vel asceterium coniciatur, vel feminis tradatur a quibus caste et liberaliter custodiri possit.

² Cod. Theod. 9. 24. 2. Constantinus contra raptores atrocissime iusserat vindicari. Fia Constantius is meghagyta rá a halálbüntetést (capitalem poenam).

³ Ulpianus Dig. 48. 19. 8. §. 9. . . carcer enim ad continendos homines non ad puniendos haberi debet.

⁴ Cod. 9. 4. 1. . . statim debet quaestio fieri ut innocens absolvatur. Salubribus locis recipi. Ad publicum lucem educi.

⁵ Ezen hatóság személyzetére céloz Leo és Anthemius, mondván: qui defensores plebis dicerentur, mint ezt mutatja a Cod. 1. 57. 1.

közt, úgy hogy mindjárt a legfelsőbb bíróság elébe idézhette az alperest, hogy ez felebbezéssel ne húzza-halasztsza a pert.

A keresztyén emberszeretet érzelmei (*caritas christiana*) arra indíták a törvényhozást, hogy törekedjék segédkezet nyújtani a szánalmat érdemlő embereknek s igyekezzék közeledni a testvériségen alapuló egyenlőséghez. Az inségesek felsegítésére, főleg az éhező gyermekek jöltartására nem csak gyermekbaráti, hanem állami eszközök is szolgáltak,¹ már csak azért is, nehogy gyermekkitevésre vagy elzalogosításra vetemedjék a kétségbeesett szüle.

A szegények élelmezésére szükség esetén, egyéb eszközök hiányában, a szent dolgok (*res sacrae*) is értékesíthetők. A szeretet adományai kisebbitették a szegények és gazdagok közti választófalakat. A jótékonyosság a javak megoszlását aránylagossá tette, így a társadalmi rendet szilárdította.

A szegények iránti gondoskodást akkor honosítá meg a keresztyénség, mikor azok ellen már előbb sokat vétkezett az önző régi társadalom. A rendszertelen segélyezés idővel sokakat tett elbizakodott dologkerülőkké. Ezért a koldulás visszaéléseit meg akarta szüntetni Gratianus, Valentinianus és Theodosius. Intézkedtek, hogy a henyeség ne terjesztessék, a munkabíró kóborló kéregetők ne veszélyeztessék az ország-úti közlekedést.²

A szegénységet a munka teszi elkerülhetővé. A keresztyénség munkaidőt adva a népeknek, megadta az elszegényedés elleni áldásos eszközt. A római nemzeti vallás sáfárai jelölték ki a napokat, melyeken ünnepelni kellett. Az ünnepnapokon az isteneknek áldoztak vagy közjátékokat rendeztek s hogy a figyelem el ne vonassék, minden halasztható mun-

¹ Cod. Theod. 11. 27. 1. Constantinus... si quis parens afferat subolem, quam pro paupertate educare non possit nec in alimentis nec in veste impertienda tardetur. 2. . . per fiscum nostrum adiuvetur. Abhorret enim nostris moribus, ut quemquam fame confici vel ad indignum facinus prorumpere concedamus.

² Cod. 11. 26. de mend. valid. c. 1. exploretur in singulis et integritas corporum et robur annorum.

kában szünetelést parancsoltak. A szaporodó ünnepek szeretlen nagy számát még károsabbá tette az, hogy bizonytalannok voltak, a fogyasztást fokozták, a termelést akadályozták. Marcus Aurelius az ünnepek számát 135 napra szállítá le, de halála után ismét szaporodtak a henyélés napjai. A keresztyénség érdeme, hogy a sok ünnep és játék-napot a munka érdekében apasztotta. A vasárnapon felül, mely 321 óta állami ünnep, a husvéti két hét, pünkösd, karácsony és vízkereszt, mint egyházi ünnepek, továbbá újév, az uralkodó születésének és trónra lépésének, Róma és Konstantinápoly alapításának évforduló napja, mint politikai ünnepek maradtak meg, s így nem vont el a keresztyénség a termelő munkától több mint 70—80 napot. Ez nem több, mint a mennyire épen a munkások és a tisztaság érdekében szükség van.

A betegek meglátogatása és segítségben részesítése szokásba jött a keresztyéneknél, sőt nyilvános beteglátogató személyzetet (parabolanus) szerveztek pl. Alexandriában, a patriarcha hatszáz főből álló mentő testületet alakított a gyöngéledők és szenvedő betegek ápolására. A részvét, kölcsönös jóakarát, az egész emberiséget egy családdá összefűző érzelem ott kereste fel s enyhíté a nyomort, a hol azt találta.

Az özvegyekre és árvákra kiterjedt a keresztyénség védő karja. Gyűjtöttek számukra. Imádkoztak érettök. Védelmezte őket a törvény a perbeli zaklatások ellen.

A kegyelem és a szeretet Istenének nevében cselekvő keresztyénség sok kesergőnek nyújtott vigasztalást. Számos embert kibékített s megnyugtattott az evangélium. Ez adott sok elnyomottnak menekülést, a sorsverte halandóknak enyhülést és pedig nem csak egyes kiváló embereknek, mint a stoicismus, hanem százezreknek, sőt millióknak. A bölcsészet vigasztalása keveseké, a hit a sokaságé.

III. A régi jognak patriarchalis állapotát, mely a családban csak egyetlen egy urat ismert, a kitől remegett a vakon függő feleség és gyermek, a házi despotismust korlátozta már a remekjog, még inkább megszorította a keresztyénség, mely szerint a család alapja a szeretet, s nem a

rideg hatalom. Ez az új éltető elem, melyet a keresztyénségnek köszönhetünk, regenerálta a családi életet minden időre.

A keresztyénség a háznép rabszolgai alárendeltségét s jognélküliségét nem helyeselte. Eltörölte az apának gyermekei feletti korlátlan élethalál jogát (*ius vitae ac necis*), csak a házi fegyelmet (*castigatio domestica*) hagyta meg. A régi jog a házasságból eredő gyermekekre se sok gondot fordított, a házasságon kívüli gyermekek sorsával épen nem törődött. A keresztyénség megbocsátó szelleme, mely a szülők botlását nem akarta örökké éreztetni az ártatlan gyermekekkel, behozta a törvényesítést az utólagos házasság által (*legitimatio per subsequens matrimonium*), melyet a magyar jog is átvett. Azt is megengedte Justinianus, hogy kérelmezzék a fejedelemtől a törvényesítést (*legitimatio per rescriptum principis*). Mind erről bőven szól a Novellákban.¹

A nők sorsának javulása sokat köszönhet a keresztyénségnek. A keresztyén erkölcs határozottan kárhoztatta az illegitim viszonyokat. Emelkedett az édes anya iránti gyöngéd hódolat (*reverentia materna*). Az anya és az apai nagymama gyámságot is viselhet a gyermekei, illetőleg unokái felett,² föltéve, hogy megőrzi özvegyi fátjolát. A nők öröklési képességének korlátozásai eltűnnek, Justinianus szerint a leánygyermek úgy örököl, mint a fiú, a fitestvér úgy, mint a nőtestvér.

Végtelenül javult a rabszolgák helyzete a keresztyénség nemesítő behatása alatt. Hiszen a keresztyénség tanítá, hogy a rabszolgáért is váltság az Úr halála s ő is ugyanazon módon üdvözülhet, mint a hatalmasok. Ez a nagy számú szerencsétlen osztály, melynek tagjai még a Plato és Aristoteles bölcsészete szerint is csak dolgok és nem személyek, ki voltak zsákmányolva, kizsarolva. A jogtudomány és a keresz-

¹ Nov. 89. c. 8. *Si quis cum muliere quam uxorem ducere licet quaeque tanquam concubina cum eo vixit, dotalia instrumenta fecerit, liberi quos ante suscepit legitimi sint.* Kelt 539-ben.

² Nov. 118. c. 5. . . *mater vel avia secundum ordinem hereditatis etiam tutelam suscipit.*

tyénség kezdte őket méltányolni. És ezt ne kicsinyelje senki. Abban az időben ez volt a munkás osztály. Bár mutathatnánk fel minél többet a mi a munkás nép érdekében történt! Örömmel látjuk újra fellobbanni a régi keresztyén szeretet lángját, melynek fényénél ki akarja korunk vezetni a rabszolgaságból még az afrikai míveletlen négereket is. Lelkesítő például szolgálhat az a régi gyakorlat, hogy a keresztyénség ünnepeit, pl. a feltámadás örömnünnepét, a foglyok kiváltásával, rabszolgák templomi felszabadításával ékesítették, minden állami beavatkozás nélkül. A foglyok kiváltására még a szent edények elzálogosítását, sőt áruba bocsátását is megengedték.¹ Pénzt szedtek össze, hogy a keresztyén rabszolgákat a pogány uraktól megváltva felszabadítsák. A mit javasolt a felebaráti szeretet, azt szentesíté a törvényhozás. Így emelkedett érvényre a formaszertlenül felszabadítás a templomban, baráti körben, levélben, gyermekké fogadással, a papi rendbe lépés megengedésével. Az is előfordult, hogy bűnbocsánat reményében szabadságot hagyományozott az érdemes rabszolgáknak a kegyeletes végrendelkező. A halál közeledését érző gazda, ha valaha életében durva volt is emberei iránt, most Isten ítélőszéke elébe lépendő, nem hagyja azokat említetlenül, juttat nekik pénzt s más kedvezést, sőt a világ legdrágább kincsét: a szabadságot. Így megkönnyebhül a lelkiismerete, áldást mondanak emlékére.

A keresztyénség, mi alatt a természeti személyek nagy részének helyzetét javítá, az alatt a jogi személyeknek egy új osztályát, t. i. az alapítványokat emelte érvényre.

A fejedelmi korszakban foglalnak nagyobb tért az emberbaráti hagyományok, melyeket a megbizott községek a jótékony célokra fordítottak. Az inségben sínlődő kisdedek menedékhelyét (brephotrophium), ha szabad úgy mondanom, az első szeretetházat Nerva és Traianus alapították. Nekik köszönjük a legelső árvatelepet (orphanotrophia). Antoninus Pius, neje Faustina emlékére vagyontalan leányok ellátásáról

¹ Nov. 120. c. 10. . . pro captivorum liberatione.

gondoskodott (*puellae alimentariae Faustinianae*). Az ő bőkezűségéből szegényápoló hajlékok (*ptochotrophium*) nyílnak meg a szűkölködők számára. A közjótékonyág érdekében kórházak (*nosocomia*), sinlőházak (*xenodochia*), szegénybeteg gyógyhelyek (*gerontocomium*) nyílnak meg, úgyszintén zárandoktanyák (*asceterium*), és aggok ápoló intézetei. Mind ezek és más eféle humanisticus intézetek szaporodtak a keresztyénség terjedésével. Azonban az alapítványt oly értelemben, mint a modern jogokban nem ismerték se a rómaiak, se a görögök. Határozott célra csak úgy lehetett rendelni a vagyont, ha ennek kezelésére megfelelő testület szerveztetett, s ennek kezelése alá adták a vagyont, vagy ha a vagyont, rendelkezésének szigorú meghatározásával, rá bízta egy már létező testületre, kikötve, hogy a kérdéses vagyont külön kezeltesék és rendelkezésére fordítsák. Így bizta pl. Augustus az államra a katonai alapítvány (*aerarium militare*) kezelését, így bízta továbbá Nerva, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius császárok és számos magánosok a jótékony köztartási adományok s hagyományok (*institutiones alimentariae*) kezelését egyes városokra, kikötve, hogy ezek a hagyomány kamatait fordítsák a kitűzött célokra. A városok a közczélú hagyományok s adományok kezelésére többnyire külön közegekkel bírtak, pl. *quaestores pecuniae alimentariae*, vagy *arcae alimentariae*. A keresztyén császárság századai alatt szokássá vált, hogy a jótékony célú hagyományokat vagy adományokat a keresztyén gyülekezet vagy valamely keresztyén testület gondjaira bízta, kik felett az illetékes püspök örködött. Ebből fejlődött ki az a nézet, hogy a jótékony alapokat nem is kell más külön meghatározott testületre bízni, hanem elegendő az, ha megtétele az alapítás a kegyes célra s ennek foganatosítása világosan vagy hallgatagul rábízatik a püspökre. Az alapítvány tehát a régibb jog szerint csak úgy volt jogi személy, ha testületi joggal bírt a felügyelő hatóság, holott a keresztyén császárság korában úgy vélekedtek, hogy az alapítvány maga jogi személyiség és ennek alanya és viselője: a jelenben s jövő-

ben az érdekelteknek összesége. Így tehát a keresztyénségnek volt a jog történetében fentartva, hogy az emberi szeretet adományait tartós, független, halhatatlan szervezetté testesítse. Nem csak javasolta a kegyes alapítványokat, emberbaráti intézeteket, hanem felemelte azokat a jogi személyek rangjára,¹ mit a magyar jog is elfogadott.

IV. A házassági jog csakhamar érezte a keresztyén erkölcsi felfogást. A házassági köteleket kegyeletesnek, állandó kapcsolatnak tekintti a keresztyénség, melynek első tizenkét apostolai, az egyetlen János kivételével mindnyájan házasságban éltek. Különböztet a házassági kötelek szentségét és szilárdságát hirdették, sőt már az eljegyzést is komolyan vették. Az evangélium fényének köszönhető, hogy *férji jogok* mellett *hitvestársi köteleességekről* is van szó, s hogy a házassági élet a hívők közt olyan bensőséggé vált, s a társadalom boldogulásának varázsfőszékévé avattatott. A hozomány (dos), melyet előbb pusztán a férj vagyoni jogi érdekéből szabályoztak, ethikai küldetést is kezdtek tulajdonítani, főleg miután a pogány szertartásokkal együtt a domi deductio is kiment a gyakorlatból. Justinianus korában is a dos volt a házassági élet külső igazolványa, mivel akkor még nem volt szokásban a benedictio ecclesiastica, a nászünnepeket s pompát pedig kerülte a keresztyén egyszerűség és szerénység. Nem csoda tehát, hogy a hozomány, mint a házassági élet záloga s az uxor és concubina közötti különbség külső kifejezője, a keresztyén törvényhozás idejében sok kiváltságban (privilegium dotis) részesült, többek közt a hozományi vagyon a férj hitelezői ellenében is biztosított a feleségnek.

A házasság kötésének némely jogi akadályait többnyire fentartá a keresztyénség, de újabb akadályokat is hozott gya-

¹ Cod. 1. 2. 23. Justinianus: saucimus si quis aliquam reliquerit hereditatem, vel legatum vel fidei commissum vel donationis titulo aliquid dederit venerabilibus xenodochiis vel ptochotrophis vel orphanotrophis, vel brechotrophis vel gerontocomiis eis sit longaeva exactio. Továbbá: Cod. 1. 3. 35. és 46.

korlatba. *a*) Valentinianus, Theodosius és Arcadius 388-ban hozták azt a szabályt, hogy a keresztyén ne köthessen érvényes házasságot az izraelita nővel, se keresztyén nő ne menjen férjhez izraelitához.¹ Ezt a felekezeti különbséget házassági akadálnak tekintik ma is. De a kik ezt az akadályt nálunk olyan lényegesnek képzelik, aligha ismerik annak keletkezését, s aligha ismerik, hogy a IV-ik század vége (388) előtt házasságot bizvást köthetett a keresztyén a nem keresztyénnel (*matrimonia imparia*). A szívek rokonszenve pótolta a hitbeli egységet. *b*) A lelki rokonság (*cognatio spiritalis*) akadályát Justinianus hozta be,² a keresztlő, kereszttelt s ennek rokonai közt. Ezt az akadályt a protestáns házassági jog nem ismeri. *c*) A polgári rokonságot (*cognatio civilis*), melyet az örökbefogadás létesít, Leo nyilvánítá házassági akadálnak.³ Ezt se tekinti a protestáns jog akadálnak, holott a kánonjog szerint mindkét *cognatio* házassági akadály nálunk is a katolikusoknál és görög-keletieknél.

Némely akadályt a keresztyénség nem vett tekintetbe, így nevezetesen az előkelőség nem akadályozta többé a szabad választást. A magasabb rangúak nem kelhettek össze tisztességtelen életmódot folytató nőkkel; még a házassági kényszer korában se volt ez szabad. Justinianus engedte meg, hogy színésznővel s bármely alacsonyabb rendű nővel, ha ez szakit multjával, érvényes az előkelők összeházasodása.⁴

¹ Cod. 1. 9. 6. Ne quis christianum mulierem in matrimonium Judaeus accipiat, neque Judaeae christianus coniugium sortiatur. Ez az a házassági akadály, melynek eltörlését főrendi házunk meg nem engedte. Ezt az akadályt majd négyszáz évig nem ismerték a keresztyének.

² Cod. 5. 4. 26. . . nihil aliud sic inducere potest paternam affectionem quam nexus, per quem deo mediante animae eorum copulatae sunt

³ Nov. Leonis. 24.

⁴ Cod. 1. 4. 33. és Cod. 5. 4. 29. . . licentiam damus conversis huiusmodi mulieribus, liberis et ingenuis, ad matrimonium transire legitimum, neque si gravissimis dignitatibus qui illas duxerint decorati sint indigeant — rescriptis (534-ból).

Igaz, hogy nem pusztán keresztyéni kegyeletből, az Isten irgalmának, kegyelmének meghálálásából, vagy a bűnbánó és megjavuló iránti leereszkedésből, hanem mert Justinianus maga is ilyen fajta nőt emelt magához.

Az elválás könnyüése eleinte semmi bajt nem okozott a keresztyének közt, mert szelid, jó erkölcsűek lévén s egymást szeretvén, egymás boldogságát előmozdítani igyekezvén, példás családi életet éltek, melynek felbontására nem gondoltak. A felbonthatóság nem is ütközött az uralkodó tanokba, mert a felbontási okot, melyet Krisztus említ (*πορνεία*) igen tág értelemben vették s a többség nem ellenezte az elválást, hol az együttélés erkölcsi alapja hiányzott. Még Justinianus is kiemeli, hogy az elválás eltiltása végzetes lehet az egymást gyűlölő felek közt, mert a gonoszabbik a másiknak élete ellen is tör.¹

A házasságot, mely *nudo consensu* létesül, *nudo dissensu* felbonthatónak tartotta az a társadalom, melyben a keresztyénség terjedni kezdett. A Caesar nevéhez gyanúnak se szabad férni! Gyanú alapján vagy más csekély okból is megmondhatta egyik fél a másiknak *res tuas tibi habeas*. *Bona gratia* is elválhattak, mint bármely *societas* tagjai.

A házasság felbonthatatlanságát nem vitatták a keresztyének, de igen is harczoltak a felbontás könnyelműsége ellen. Az egyoldalú s önkényes elválaszi szabadság, szeszély, visszahatott az erkölcsiségre. Ezt mérlegelték. Az elválaszi szabadságot nem törölték el, hanem korlátozták mindenkéül elött azzal, hogy alapos okokat követeltek az elváláshoz,² és az alapos okot be is kellett bizonyítani. Megengedték azt, hogy az alaptalanul elbocsátott feleség, ha férje más nőt vett volna, a második nő hozományát elfoglalhatja.³

¹ Nov. 140. praef. implacabile odium inter coniuges exoritur.

² Cod. Th. 3. 16. 1. A nő elválást követelhet, ha férje iszákos, játékos, szeretőt tartó; a férj elbocsáthatja feleségét, ha ez gyilkos, méregkeverő, sírok kirablója, a mi akkor igen elharapódzott bűntény vala.

³ U. o. Priori coniugi facultas dabitur domum eius invadere et omnem dotem posterioris uxoris ad semetipsam transferre pro iniuria sibi illata.

Már a jegyváltást is komoly következményűvé tették. Ennek ok nélküli könnyelmű felbontását joghátrányokkal sújtották, s a bütlenség, szöszezés következményeit meghatározták.¹

A könnyelmű elválás akadályozására rendelte Constantinus, hogy az elválást okozó tartozik a jegyajándékot visszaadni (*arrharum restitutio*).

Honorius az alapos ok nélkül elvált nőt a hozomány elvesztésével, sőt deportációval is büntette s az ismételi férjhez menetelt az ilyenek meg nem engedte.²

Justinianus azt hirdette, hogy nihil hominibus venerabilis est matrimonio (*Nov. 140. praef.*), de nem hirdette a házasság abszolút felbonthatatlanságát, sőt azt mondá quod ligatum est etiam dissolvi potest, de az elválassi önkénytelenül korlátozta, mely addig csak a hozományt érintő vagyoni háttással járt, holott Justinianus a hozomány nélküli házasság könnyelmű felbontását is büntette³ s az elválassi okokat szabályozta⁴ és részletezte.⁵

Justinianus az ok nélküli elválás büntetéséül a vétkeket zárdába csukatta s ha az elváltnak gyermeke van, egy harmadot, ha az elvált fél után a szüle látszott a legközelebbi örökösnek, egy kettedet kapott a zárdá, ha szüle se volt, ekkor az egész vagyon a zárdára szállt.⁶

¹ Cod. Theod. 3. 5. 3. Constantinus: . . . ne igitur soluta matrimonii caritate inhumanum aliquid statuatur. U. o. 4. reus in insulam relegatur. U. o. 6. Si ab sponso rebus sponsae donatis interveniente osculo ante nuptias, hunc vel illum mori contigerit, dimidiam partem rerum donatarum ad superstitem pertinere praecipimus.

² Cod. Th. 3. 16. 2. . . dote privetur. deportationis addenda suppliciiis, cui non solum secundi viri copulam verum etiam postliminii ius negamus.

³ Nov. 22. c. 3. . . ut autem indotatorum quoque matrimoniorum solutionem poena sequatur, nos primi invenimus.

⁴ Cod. 5. 17. 10. . . coire propter naturalem imbecillitatem non potest uxori; és 11. §. 2. abortum fecerit, libido stb.

⁵ Nov. pl. idegen férfiakkal fürdött; de ezt a szokást nem bírták kiirtani; si marito inscio invitove circensibus, teatro, vel amphitheatro interfuit stb.

⁶ Nov. 131. c. 11. si praeter causas a nobis definitas quidem matrimonium solvere audeant, iubemus, si quidem descendentes habeant stb.

A közös egyetértéssel végbemenő elválást (*divortium bona gratia*) eleinte nem ellenezte Justinianus,¹ de később (542) tilalmazta, kivéve, ha a házastársak megkívánják a castitást (*castitatis desiderio*). Olyan babona terjedt akkor kelet felől, hogy azt a házastársak megkívánják.² Már korábban, t. i. 532-ben megengedte az elválást, ha legalább az egyik fél szerzetbe lép.³ Az asketikus nézetűek azt hitték, hogy a testsanyargatás, a világról való lemondás Istennek tetsző cselekvény.

A bűnös feleséget a régi jog szerint el kellett taszítani. A házban való megtűrése annyi, mint bűnrészesség. De azt mondá Jézus a bűnös asszonyra nézve, hogy a ki közületek bűn nélküli, az vesse rá az első követ. Ez az irgalmas megbocsátó szellem a felekre bizza a teendőket. A megbocsátás többé nem bűnpártolás.⁴ A kiengesztelődés leginkább elsimíthatja a megfélemezés nyomait. A bírói be nem avatkozás többet gyógyíthat, mint a nyilvános meghurczoltatás.

Nem bontja fel a házasságot se a honpolgárságnak,⁵ se a szabadságnak⁶ elvesztése, míg a hitvestárs életét is el nem veszíti. A hűtlen elhagyás öt év múlva teszi lehetővé az új házasságot.

A házasság ismételését a régi jog nem helyeselte. Augustus azonban a házasságköteles korban levő özvegyektől, t. i. 25—60 év közti özvegy férfiaktól, 20—50 év közti özvegy

¹ Nov. 22. c. 4.

² Nov. 117. c. 10. *aliter enim solutionem matrimonii consensu fieri nullo modo permittimus.*

³ Cod. 1. 3. 53. §. 3. . . *sive vir ad solitariam vitam venire voluerit, sive mulier. úgy tekintendő, mintha meghalt volna a másik félre nézve.*

⁴ Nov. 131. c. 10. . . *et si recipere eam vir voluerit, damus ei potestatem id faciendi et cum ea cohabitandi, ita ut nullum periculum inde metuat.*

⁵ Nov. 22. c. 7. . . *permittimus ut non soluta maneat matrimonia.*

⁶ Nov. 22. c. 13. . . *deportatio non solvit matrimonia. Hoc iam Constantino humanum visum.*

asszonyoktól megkövetelte (lex Julia et Papia) a házasság ismétlését. Ellenkező áramlatot hozott magával a keresztyénység. Az ismételt házasságtól minden kedvezményt megvont Constantinus, pl. megszüntette az újra házasuló apának (pater binubus) haszonélvezeti jogát gyermekeinek anyai vagyona felett. Az ismételt házasságot még kiméletlenebbül ítelték meg Theodosius, Leo és Justinianus császárok (damna secundarum nuptiarum). Az özvegnőt, a ki újra férjhez megy, sok baj éri, u. m. elveszti gyermekei felett a gyámságot és nevelési rendelkezést. Constantinus a keresztyénység hatása alatt megszüntette a nőtlenség, férjtlenség és meddőség büntetéseit. Honorius eltörölte a gyermekek számától függő előnyöket (ius liberorum). A gyászév megszegése mindig becstelentő volt. A szüzességi fogadalmat sokan komolyan vették; hogy ezt a fogadalmat meg ne bánja a nőszemély, a szüzességet még a házaselet rovására is dicsőítették, s hogy a szüzességi fogadalmat tevők ne nélkülözzék öreg napjaikra a jó gyermekek gyöngéd ápoló kezeit, Leo a fogadalmat tevőknek is megengedte az örökbe fogadást.¹ Hogy a nők örökbe fogadhassanak, ezt a régi jog meg nem engedte, keresztyén részvét szól a rendelethől, mely szerint az elveszett gyermekeiket sirató anyák vigasztalásul gyermekeket fogadhatnak.²

V. Általában az enyhesség, szelidség, kiméletesség jellemzi a keresztyén befolyás alatti jogfejlődést. Könnyített a kezes helyzetén, a zálogkiváltási jogot meghosszabbította, a követelések kölcsönös beszámítását elősegítette, pénz helyett az adós dolgának becsárban való elfogadására kötelezte a hitelezőt (dotatio in solutum), az egyháznak a zálogjogban, perjogban kiváltságot adott, a kamatszedést megszüntette, ha a kamathátralék felérte a tőkét (usurae supra alterum tantum): behozta a leltár kedvezményét a hagyatéki hitelezők ellenében (beneficium inventarii), a hitelezők többsége halasztás-engedésre (moratorium) kényszeríthette a kisebbséget, a

¹ Nov. Leonis. 27. virginittatis honestatem non negligent.

² Cod. 8. 47. 5. . . in solatium liberorum amissorum privignum tuum cupis vicem legitimae subolis obtinere.

javak átengedése (bonorum cessio) megmentette az adóst a becstelenségtől, személyfogságtól stb. Igaz, hogy a humanismus érdekében néha a hitelezők hátrányára kedvezményezték az adósokat, és így nem mindig találták el a helyes utat, de a cél, mely felé törekedtek, összhangban állt az akkori keresztyén társadalom irányával.

És ha nem sikerült is a keresztyénségnek a forumot a jogalkotás mintaképévé tenni, minden új és új barbár népből kifogástalan nemzetet formálni, mindenkit, a ki ezt kiáltja: «Uram! *uram!» igaz emberré nevelni: ne kicsinyeljük az elért üdvös eredményeket. Hogy Róma az ige hirdetése dacára se vált minden izében az evangélium hű követőjévé, ez csak azt igazolja, hogy a végtelen tökéletesség útján kevésebbre mehet a véges emberi erő. Bizonyosságaink vannak a felől, hogy mint a jelenben, úgy a multakban is, ama tisztultabb körökben, hol a keresztyénség nem vált pusztá külső szertartássá, a hol érezték, hogy az voltaképen *nem tudomány*, hanem *szeretetlen munkálkodó élet*, mindenütt boldogítja, üdvözíté az embereket. Ezekben a tiszta körökben meghozta az evangélium az erkölcsök szelidülését, a méltanyosságot (aequum ius), az idők jobbra fordulását.

STATISZTIKAI TANULMÁNYOK A MAGYAR PROTESTANTISMUSRÓL.

I.

Érzem, nagyon is érzem a felelősség súlyát akkor, midőn *felekezeti statisztikát* akarok összeállítani s mondhatni az első kísérletet teszem arra nézve, hogy az ez irányú társadalmi életjelenségekre vonatkozó adatokat legalább a hazai protestantismusra vonatkozólag *egy teljes, egységes képből* egyesítsem, mely felölelje magában mindazokat a vonatkozásokat, a melyeknek megvilágítására egyáltalában állanak adatok rendelkezésünkre.

Nem szeretném, ha félreértenének. Midőn fentebb «első

kisérletről» szóltam, ez nem azt akarja jelenteni, mintha hazánkban nem fordítottak volna jelentékeny figyelmet már e század elején is, annál inkább újabb időkben a felekezeti különbségekre s ama befolyásra, melyet e különbségek a magyar társadalom életfejlődésére gyakorolnak. A honi népszámlálások s az ezek alapján készült nagyobb szerű szakmunkák és kézikönyvek mind külön szakaszt szentelnek a népesség állandó életjelenségeinek ismertetésénél a vallási viszonyok tárgyalásának, különösen pedig számbeli erejük s viszonyuk ismertetésének; a népmozgalom főjelenségei: házasságok, születések és halálozások, felekezeti oldalról is megvilágítják s e szempontnak — sajátos viszonyainkhoz képest — jelentékeny hely jut a magyar társadalom művelődési statisztikájában is.

Azonban *a már kinyomozott* adatok sehol sincsenek egységes, összefüggő, az egyes felekezeteket jellemző egészzé csoportosítva s igen sok tekintetben *nincsenek is a felekezeti különbségek s eltérések megvilágítva.*

Mind szorosan tudományos, mind felekezeti szempontból szükséges tehát a vallási tekintetben oly nagy mértékben megosztott magyar állam külön vallásfelekezeteiről s ezeknek mindama viszonyairól, melyek a társadalmi élet fejlődésével kapcsolatban és kölcsönhatásban állanak, egységes statisztikát hozni létre, melyet bátran nevezhetünk *felekezeti statisztikának* s mely magában foglalná egyrészt az egyes felekezetek számbeli erősségét, abszolút és viszonylagos számokban, gyarapodását vagy csökkenését: megvilágítaná ugyancsak náluk a nembeli, a korbeli és a családi állapotokat, a lakóhely és foglalkozás egyes viszonyait, a szomatologiai fejlődést, a nyelvi különbségeket, a népmozgalom jelenségeit, különösen az esketések, születések és halálozások tekintetében, *mert nem lehet pusztá véletlennek tudni be azt, hogy e tekintetben, különösen a népmozgalmi viszonyokban, az egyes felekezetek állandóan jelentékeny számbeli különbségeket mutatnak*; érdekes és hasznos volna annak a megvilágítása is, hogy a vagyoni élet és fejlődés körében van-e valamely eltérés a felekezetek közt; az őstermelés,

ipar, kereskedelem, pénz- és hitelüzletek terén. a közlekedésnél mily arányban szerepelnek az egyes felekezetek. És ne gondoljuk, hogy ez eszme képtelenség; ne véljük, hogy számos jellemző mozzanatot nem találna itt a kutató tudomány; az pedig — mint fentebb is említém — még közvetlenebb érdekű. hogy a nagy-, közép- és kis vagyon mint van megoszolva az egyes felekezetek közt; hogy arányosulnak az egyházi adók ugyanazon felekezetbeliek jövedelmeihez s az állami adókhoz. mily közvagyonnal és alapítványokkal rendelkeznek, vagyoni életfejlődésük a nemzet általános vagyonfejlődésével arányosan halad-e, vagy eltérő tüneteket mutat s ha igen, az emelkedés vagy hanyatlás stádiumában van-e?

Vége a szellemi téren a vallásos intézmények, egyházközségek, szerzetek, iskolák, lelkészi s tanítói állások, mindezek jövedelmei s kiadásai, a szerepnek. melyet az egyes felekezetek az általános nemzeti művelődésben játszanak. méltatása, a különböző vallásbeliek részesülési aránya nem, kor és állás szerint a büntetésekben. szóval a felekezetek bűnügyi statisztikája. a véderőben való arányuk. az állami s általában a közhivatalokban való alkalmaztatásuk — mind oly kérdések, melyek egy egységes felekezeti statisztika alkotó részeit képeznék. de a melyek jelentékeny része még kutatás tárgyát sem képezte.

S én három okból óhajtók ez elhanyagolt terrenum munkása lenni: az egyik egyetemes *tudományos*, a másik *magyar nemzeti*, a harmadik *protestáns*.

Kivánatosnak tartom a teljes *felekezeti statisztikát* a fent kifejtett vezérelvek szerint és terjedelemben *egyetemes tudományos szempontból*. Mert bár egyes statisztikai kongresszusok pl. a brüsszeli, londoni, a felekezeti különbségek statisztikai méltatása ellen foglaltak állást s előkelő államok. mint Anglia, Franciaország, Belgium ezt a mozzanatot tényleg ki is zárták hivatalos statisztikájuk tevékenységi köréből; de más oldalról annál melegebben foglalt állást mellette a későbbi szt.-pétervári kongresszus s a legtöbb európai

állam teljes figyelmet érdemlő fontos tényezőnek tartja. *Igaz, hogy a statisztika a belső vallásosság kiderítésére s feltüntetésére képtelen*, de nem lehet tagadni, hogy a vallások és felekezetek dogmái, az ezekből kifejlődő szokások, szertartások és intézmények alakítólag hatnak a népjellemre, a társadalom fejlődésére. előmozdítólag vagy bénítólag a valódi műveltség és humanizmus terjedésére - viszont a társadalmi, égalji és természeti viszonyok a hitéletet befolyásolják kisebb-nagyobb mértékben. Eme tényezők kölcsönhatása folytán eltagadhatlan különbözőséggel születnek meg a különböző *világnézetek és társadalmak*: a keresztyén, a mohamedán, a buddhista stb. és a katolikus, a protestáns, a zsidó stb. világnézet.

A legtöbb államban az oktatás ügye, az erkölcsiség pl. elválásoknál, vadházasságokban és törvénytelen születéseknél, a testi fejlődés és munkabeli produktivitás a bójtök és ünnepek tekintetében, a vallási közöny, vagy a hitelet erőssége a felekezeti intézmények erősségében, áttérésekben vagy prozelita-csinálásban, a nemzeti vagyonosság, a dogmák exkluzivitása s a vallások megkötő intézményei folytán a művelődés előhaladása: mind szoros okozati összefüggésben állanak a hitvallások és felekezetiség kérdésével.

Noha manapság nem ugyan a hit, a vallás, de a felekezetiség, a művelt népek körében egy *külső tényezőn*: a *születésen* alapszik, de mégis oly roppant erővel hat az emberiség belső világára. külső cselekvéseire s fejlődésére, hogy a legfontosabb tényezőkhöz sorozandó azok között, melyek a társadalmi élet alakítására döntő befolyást gyakorolnak s ha a statisztikának, mint tudománynak feladata a tömeges jelenségek alapján a társadalmi élet törvényszerűségét kutatni. *csak jó szolgálatot tesz a tudománynak az, ki e fontos tényező hatását minden irányban. a kikutatható legaprólékosabb viszonyokban is nyomonozza s az emberiség okulására közrehozza.*

S ha az ember és társadalmának megismerésében, szóval az általános sociológiában a felekezetek mennél kime-

ritőbb statisztikája ily szerepet játszik, még sokkal nélkülözhetlenebb az a *magyar társadalom* megismerésére, mely a vallásfelekezeteknek oly tarka vegyülékét mutatja, melyben a politikai jogok gyakorlása legalább is a bevett vallásfelekezetekhez tartozástól van függővé téve, mely még nemrég jogilag ismert uralkodó egyházat s *tényleg ősmernak* is, hol az igazi vallásszabadság elve ma sincs megvalósítva, hanem a legkülönbözőbb felekezeti türelmetlenség s reakció ütögeti föl minden nap fejét; hol a házassági jog teljesen felekezeti alapokra van állítva s hol a közművelődés alsó-, közép- és felsőfokú intézeteinek legnagyobb része s ezekkel együtt sok tekintetben az egész kultúra felekezeti jelleggel bír; hol végül *a felekezeti s még a nemzetiségi kérdéssel is kapcsolatban áll* s az egészséges érzékű népnyelv magyar, tót, orosz és oláh vallásról beszél: *egyenesen azt mondhatjuk, hogy nálunk a felekezeti sokkal jobban bejátszik a társadalmi életbe, mint annak egyáltalán helye volna egy modern kultur-államban*, s noha e jelenség okainak legnagyobb része statisztikai kutatást és föltűntetést nem enged, mert számokban ki sem fejezhető, sőt a nyilvános ellenőrzés alól egyenesen elvan vonva: azért mégis nyílik az ily irányú nyomozódásoknak is bizonyos tér s e tevékenység megkötött volta mellett is jelentékeny eredményekkel szolgálhat. Ime, ezekért van szükség egy mennél kimerítőbb s egységesebb *magyar felekezeti statisztikára*.

Speciális *protestáns szempontból* pedig elég volna egyszerűen s általában csak az «Ismerd meg magad» nagy és örök-igaz elvére hivatkoznom s már is igazolva volnék. A protestantismus mennél teljesebb statisztikai rajza elengedhetlenül szükséges arra, hogy önmagunkat teljesen ismerjük, tisztába jöjjünk erőinkkel s gyöngeségeinkkel s ehhez az önismerethez szadjuk törekvéseinket. «*A protestantismus alapelve az igazság őszinte keresése*» mondja Szász Károly szépen és igazán a «Protestáns Szemle» I. füzetéhez írt bevezető cikkében, de ez nemcsak az írásra s a hitigazságokra, hanem a protestantismus tér- és időbeli szervez-

kedésére, hogy úgy mondjam társadalmi organizmusára is vonatkozik. Ez a külső organizmus mindig az isteni eszme külső, emberi, törékeny és tökéletlen köntöse, mely változik, módosul, leéli magát, hibákat ápol erényei mellett. Elengedhetetlen kötelesség ennél fogva a protestantismus és közelebb-ről a magyar protestáns népesség számbeli erőinek, fejlődési menetének megismerése, — itt kimutatása az egészséges és egészségtelen jelenségeknek, az emelkedésnek vagy hanyatlásnak; kikutatása és számszerű feltüntetése a protestantismus vagyoni erejének és pedig nemcsak annak, mely az egyházak és iskolák kezében, mint közvagyon van letéve, hanem annak is, mely a protestáns lakosság tulajdonát képezi, mint magánvagyon s mint a protestáns áldozatkészség főbázisa; kimutatni, hogy mely tért foglal el a magyar protestantismus a magyar közművelődés különböző ágaiban, mely eredményeket mutat föl ebbeli tevékenysége, hol vannak hiányai s mikép remélhető azok megszüntetése a rendelkezésre álló eszközök alapján.

A protestantismus manapság nálunk nagyfontosságú önvédelmi harcot folytat, *mely azonban nemcsak a mi küzdelmünk, hanem általában a humanismus, a lelkiismeret és gondolatszabadság s a modern kultúra küzdelme.* A valódi protestantismus, mely nem a dogmákban kívül meg, de a mely a lelkiismeretszabadság örök elvét proklamálta s azért küzd, nem egy felekezet, hanem az emberiség érdeke. De hogyan küzdhessünk teljes öntudattal és biztonsággal, hogyan válaszszuk meg a védendő s ostromlandó pontokat, midőn sem az ellenfél, sem az önmagunk erejét nem ismerjük? Hajlandók volnánk-e a tömörülésre, az egységességre — mondjuk, az eszmék és küzdelmek uniójára, ha azt hisszük, hogy külön és szétválva is elég erősek vagyunk? Akarnánk-e tökéletesedni, ha nem tudnók, melyek hibáink? Pedig számos erényeink mellett bőven vannak ilyenek is.

Hogy csak néhány példát említsek, hányan tudják közülünk, hogy a magyar protestantismust általában kevesebb

születés s ahhoz képest nagy halálozási arány jellemzik s hogy ennél fogva a szaporodási többlet nálunk sokkal kisebb, mint pl. a római katolikusoknál, vagy az izraelitáknál? Vajjon közismeretű-e az, hogy, bár a protestánsok abszolút száma emelkedett, mégis az ország lakosságának szaporodása mellett ma a magyar állam népességének kisebb hanyadát teszszük, mint pl. 1857-ben? Elhinnők-e, hogy egyes vidékeinken a teljes propagáció helyett a «Zweikindersystem» s preventiv szerek alkalmazása gátolja szaporodásunkat? Ki hinné el a reformátusokról s unitáriusokról, hogy a törvénytelen születések, különösen ez utóbbiaknál oly gyakoriak? Hogy a halvaszületések állandóan az ág evangélikusoknál s az ev. reformátusoknál emelkednek legnagyobb magasságra? Az is érdekes s tanulmányozásra méltó jelenség, hogy az öngyilkosság az egész világon nagyobb mértékben szedi áldozatait a protestáns népek körében, mint azoknál, melyeknél egyéb felekezetek a tulnyomók.

Ilyen s hasonló fontosságú kérdések tárgyalása képezi célomat: a számadatok tiszta világánál, a belőlök vonható észszerű következtetések fényénél mutatni be a magyar protestantismus egységes rajzát hibáival, erényeivel; de mindenütt, a mennyire csak lehet az igazságnak megfelelőleg. S ez alkalomból egy fontos dologra kívánom felhívni a prot. egyház figyelmét.

Az állam, népességének számbavételere, bizonyos időközökben népszámlálásokat rendel s ezek vannak hivatva a népesség állandó, vagyis hosszú időn át jelentéktelen mértékben változó viszonyait kikutatni. A népszámlálások a régi kínaiak és egyiptomiak, Mózes és Augusztus óta mindenha fontos eszközt képeztek a nép és állam erőinek kitudására, a modern országigazgatás pedig nélkülök egyetlen lépést nem tehetne, valódi társadalmi tudományról pedig épen nem is szólhatnánk. Sőt Ausztria már 1651-ben kutatta népességében a protestánsok és katolikusok számarányát is.

Vajjon a mi elengedhetlen föltétele az államélet helyes rendezésének, megfelelő politikai kormányzatnak és igazga-

tásnak, nem volna-e azt szükséges a lehető legteljesebb mértékben foganatosítani az egyes felekezeteknél, s különösen nálunk protestánsoknál? Hogy ismerjük felekezetünk erőt, képességeit apróra s kitűzhessük törekvéseink távolabbi és közelebbi céljait, nézetem szerint föltétlenül kívánatos, hogy *önmagunk vegyük számba magunkat s derítsük fel összes viszonyainkat*; ne támaszkodjunk e tekintetben teljesen az államra, mert ennek statisztikai munkálatai legtöbbször megbízhatók és részrehajlatlanok ugyan, de a mi ügyeinkkel csakis állami szempontból foglalkoznak s az állam kevésbé akar ismerni bennünket, mert kevesebb is elég neki, mint a mennyire nekünk a magunk megismerésére szükségünk van s a mi eddigi saját statisztikai tevékenységünket illeti, az ugyan dicséretes, de nagyon kezdetleges s csak a legegyszerűbb dolgokra s viszonylatokra nyerünk belőlök olyan, — a milyen fölvilágosítást.

Nézetem szerint nagyon üdvös dolog volna s célszerű berendezés mellett a költségek miatt sem szenvedne hájtörést, ha az egyes protestáns felekezetek egy időben s egymással karöltve pl. 10—20 évenként, lehetőleg azonban az állami népszámlálásokkal egyidejűleg, de azoktól függetlenül, saját lelkészeik, tanítóik s gondnokaik útján; egyházközsegekben, fiók- és leányegyházaikban, valamint missió-köreikben külön felekezeti népszámlálásokat tartanának. melyeknek föladatában állna kideríteni az illető felekezet összes népességi viszonyait, a protestáns egyházak, iskolák, s hívek vagyoni viszonyait lehetőleg minden oldalról megvilágítva, az időnkénti emelkedést, vagy hanyatlást, mert a vagyon az egyházi életben is hatalmas, elsősorú erőforrás; továbbá a művelődési statisztika körében az oktatásügy és valláserkölcsiség külső, számszerű észlelés alá eső összes tényeit.

Természetesen itt a kezdet nagyon nehéz volna s az első eredmények hézagosak, de egyházunkat így minden irányban teljesen megismernők. Egyszerű eszközökkel oly viszonyok észleléséhez, oly adatok beszerzéséhez juthat az a

lelkész, tanító, gondnok, esperes, aminőhöz az állam hivatalos statisztikája sohasem s míg egyrészt az állam statisztikai tevékenysége s azok eredményei a protestáns felekezetek hasonló tevékenységének s azok eredményeinek ellenőrzésére s megigazítására szolgálnának, addig másrészt ép e felekezeti statisztikában nyerné pótolhatlan munkatársát, ellenőrzőjét és megigazítóját az állami statisztika is. Angliában ugy is a társadalom kezében van első sorban a statisztika kezelése, vegye át itt nálunk ez irányban a kezdeményező szerepet saját jól felfogott érdekében a protestáns társadalom s ezzel az államnak és a tudománynak is elévülhetlen szolgálókat tesz.

A mi derék Fényesünk uttörő munkájához: «Magyarország statisztikájához» már a negyvenes évek elején s a harminczas évek végén a népességi rész legfontosabb adatait a római katolikus egyházi megyék névtáraiból állította össze. Vajjon a haladó korszellem megértésével nem szerezhetnők meg mi most magunknak, sokkal nagyobb arányokban ezt a dicsőséget?

Addig is azonban, míg az óhaj valósággá lehet, szükségesnek tartanám az egyházkerületi részleges és az egyetemes névtárak reformját olyformán, hogy ezek — ma már túl levén a kezdet nehézségein — sokkal bővebb és változatosabb statisztikai nyersanyagot gyűjtsenek össze s azt nagyobb arányokban dolgozzák föl. A földolgozás talán fokozatosan történhetnék az egyházmegyék, kerületek s az egyetem által *s a különböző protestáns felekezeteknek a feldolgozott anyagot egy közös vállalatban kellene közrebocsátani.* Hadd érne ebben is az összetartozóság, az egység magasztos eszméje, omlanának a történelmi mult által emelt, de ma napság csak az elfogultság és szűkkeblűség által fönrtartott s erősített válaszfalak. Az önismeret és az egymás megismerése, melyhez legbiztosabb eszköz a statisztika, bizonyára elvezetne a belső szükség érzetén és tudatán alapuló egyesülés eszméjéhez.

Hogy csak példákat említsek arra nézve, miként óhaj-

tanám én a mondott névtárakat — helyesebben statisztikai kimutatásokat — bővítetni, főlemlitem pl. az egyházközségek s ezek alapján az illető egyházegyetem nyelvi viszonyainak kitüntetését, az egyházmegyék s kerületek protestáns népességének csökkenését, vagy szaporodását; feldolgoztatnának a statisztikai tudomány utmutatásai szerint a születési, esketési és halálozási adatok, a lelkészek, tanítók és tanárok fizetései, az egyes években s bizonyos nagyobb időszakokban tett összes felekezeti jótékonycélú alapítványok az összeg nagyságával, a czélok megjelölésével stb., egyházaink, iskoláink vagyoni viszonyainak s ezek emelkedésének, vagy hanyatlásának lehető pontos kimutatása stb., hogy e névtárak ne *puszta adatgyűjtemények, hanem a protestáns élet lüktetésének számokból s azok magyarázatából készített hű tükrői legyenek.*

Megjegyzem azt is, hogy bár első sorban a protestantizmus statisztikájának megteremtését és lehető legteljesebb kiművelését tartom feladatunknak. de a fent elősorolt felekezeti, nemzeti és tudományos szempontból fontosnak tartom a többi hazai felekezetek statisztikájának lehető pontos művelését is és pedig azért, mert a valódi önismerethez mások ismerete, a protestantizmus ismeretéhez a többi felekezetek ismerete is megkívántatik.

És most első sorban vizsgáljuk meg *a magyar protestáns népesség állandó viszonyait* s hogy ez adatokat jóformán a 12-ik órában, a jelen év decz. 31-én tartandó népszámlálás előtt kívánom még közzé tenni, hadd indokoljam azzal, hogy a távolabbi s a közelmúltak adatait most egységes képpé csoportosítva majd az összehasonlítás a jövőben annál könnyebb és hasznosabb lehessen.

II.

A statisztikának is legrégebben művelt s maig is leg-tökéletesebb részét a népességi statisztika képezi, mely valamely társadalom élő elemének mindama tömeg jelenségeit teszi megfigyelése, fejtegetése tárgyává, melyek egyrészt állan-

dóan, hosszabb időszakokon keresztül, mondhatni, változatlanul jellemzik azt, másrészt, a melyek a folytonos hullámzásban, változásban a népességnek számbeli és erkölcsi növekvését, vagy csökkenését eszközlik. S így a statisztika, főleg ennek népességi állandó viszonyaira vonatkozó része a maga egymásba vágó oki s okozati viszonyaival, az előzményekből levont szigorú következményeivel, népfiziológiai s erkölcsi jellegű szabályaival elfogulatlan kézzel és szemmel a valódi világrend tudományát képezi, melyben nem hiában találta föl *Süssmilch*, a nagy német lelkész-statisztikus, a modern statisztika egyik kezdeményezője az «*isteni rendet*» s nem hiában viseli műve is ezt a címet: «*Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts, aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben erwiesen.*»

Ilyen fontosságot a statisztika azonban csak akkor nyer, ha a számadatokat az egész társadalmi élet összes egyéb tényezőivel is kapcsolatba hozzuk.

És midőn közelebbről csak a protestáns népesség állandó viszonyait akarjuk vizsgálni, természetesen itt is legbiztosabban csak a népszámlálások nagyszerű műveletéből indulhatunk ki. Bizonyára felette érdekes és tanulságos volna, ha az 1785., 1805., 1850., 1857., 1870. és 1881-iki általános népszámlálások mindenike a felekezeti vonatkozásokat is egész terjedelmükben felölelték volna s most 100 évi fejlődésmenetét jelölhetnők ki. Azonban fájdalom, ez nem történt. 1857 előttől csupán következtetéseken alapuló, kevésbé biztos adatok állanak rendelkezésünkre; bár azok így is elég tanulságosak.

Fényes Magyarország népességét összesen véve 12.990,058 lélekre teszi s a felekezeti különbségeket, a katonaság és a felsőbb intézeti tanulók elhagyásával 12.880,406 lélekre veszi számba s e számítás szerint volt a magyar állam fenti népességéből milliókban:

r. kath.	gör. kath.	ág. ev.	ev. ref.	gör. kel.	unit.	izraelita
6·13	1·32	1—	1·84	2·28	47 ezer	0·24

Az összes akkori népesség %-ban pedig körülbelül:

r. kath.	gör. kath.	ág. ev.	ev. ref.	gör. kel.	unit.	izraelita
47·6%	10·3%	7·7%	14·3%	17·7%	0·03%	0·1%

Mint hogy pedig nevezett szerző Magyarország összes népességét Erdélylyel s a katonai végvidékkel együtt a mondott időben 14·17 millióra teszi, holott az 1881-dik évi népszámlálás csak 15·73 milliót talált, bizonyára a derék *Fényes*, részben a források tökéletlensége folytán, részben pedig hazafias buzgalomból elszámította magát. Ha azonban ezt elismerjük is, akkor is arányosan kevesbitvén az egyes felekezeteket, a százalékos viszony nem igen változik.

A későbbi népszámlálások már a következő eredményeket tüntetik föl:

	1857.	1869.	1880.
róm. kath.	6·53 mill. = 47·8%	7·50 mill. = 48·6%	7·84 mill. = 50·1%
gör. kath.	1·38 mill. = 10·1%	1·58 mill. = 10·2%	1·49 mill. = 9·5%
gör. kel.	2·44 mill. = 17·9%	2·57 mill. = 16·7%	2·43 mill. = 15·5%
ág. ev.	1·00 mill. = 7·3%	1·10 mill. = 7·2%	1·12 mill. = 7·1%
ev. ref.	1·82 mill. = 13·3	2·02 mill. = 13·1%	2·03 mill. = 12·9
unitárius	0·04 mill. = 0·3	0·05 mill. = 0·3	0·05 mill. = 0·3
izraelita	0·41 mill. = 3·0	0·55 mill. = 3·6	0·63 mill. = 4·0

Megjegyzendő, hogy az örménykatholikusok kicsiny s folyton csökkenő felekezetét (1880-ban 3223 egyén) nem vettem fel a táblázatba s azt sem hagyhatom figyelmen kívül, hogy az 1870. népszámlálás «egyéb» rovat alatt összesen 2928 más vallásfelekezetűt mutat ki s ezek közt a nazarénusok 2224 lélekkel szerepelnek, mely számból 2159 a legszorosabb értelemben vett anyaterületre esik. 1880-ban már az «egyéb» rovat 8271 lelket ölel fel, jelölül annak, hogy a nazarénus és baptista propaganda 10 év alatt aránylag jelentékeny sikert mutat föl, tudvalevőleg első sorban a reformált egyház kárára.

Látjuk tehát a fentebbi adatokból, hogy az 1840-től, illetőleg 1857-től számítandó időközben abszolút számok szerint (vagyis a magyar állam népességével egybe nem hasonlítva) minden egyes protestáns felekezet szaporodott: ámde ha az arányszámokat vizsgáljuk, vagyis azt, minő

percentjét teszi most a protestáns lakosság általában s az egyes felekezetek szerint, azt tapasztaljuk, hogy már rövid 23 év alatt is jelentékeny tért veszítettünk a római katholicizmus és a zsidóság javára.

A három protestáns felekezet tehát összesen 3 millió s 200 ezer léleknél valamivel többet számlál s a magyar birodalom lakosságának körülbelül 20·5 %-át teszi az 1880-iki évre, bár az 1886-iki ev. ref. egyetemes névtár a reformátusokat 1885-re csak 2 millió 24 ezerre, tehát valamivel kevesebbre, míg az ág. evangélikusokat 1 millió 134 ezerre, tehát valamivel többre veszi.

Talán nem lesz itt érdektelen Európának s az ismert világnak felekezeti viszonyait feltüntetni, szemben a Magyarországiakkal.

Európában így állanak a vallásfelekezetek: Az összes 334 millió emberből 96·1 % keresztyén, 3·9 % nem-keresztyén (zsidók, mohamedánok s pogányok). Még pedig: Római katolikus 155·9 mill. 47·26 %. ó-katolikus 140 ezer 0·04 %, protestáns felekezetek az unitáriusokkal 79·4 mill. 24·09 %, görög keleti egyház 81·5 mill. 24·7 %, izraelita 5·9 millió 1·8 %, mohamedán 6·4 mill. 1·9 %, egyéb felekezetek 0·4 mill. 0·1 %.

E szerint tehát hazánkban a protestantismus az európai átlagnál néhány %-kal alacsonyabban áll. Bizonyára a régi sok üldözés és zaklatás¹ erősen megváltoztatta eme, hajdan az ellenreformáció megindulása előtt túlnyomó többségben protestáns ország képét s a számokban rejlő tanulság arra sarkal, hogy egymás közötti féltékenység, egymás megtagadása helyett közös erővel működjünk közös és nagy czéljaink elérésén.

Földünk összes lakossága pedig következő valláskülönbségeket mutat (persze, csak megközelítő számítás szerint).

¹ Dehogy ez! Hanem az elkeresztelés, reversálisok stb., melyek ma is dívnek. 1790/91-ben, majdnem közvetlenül az üldözések után még többségben voltunk.

Katholikus 190 millió, protestáns 108 mill., gör. keleti 83 mill., más keresztyén 15 mill., összes keresztyénség 396 millió. zsidó 7 millió, mohamedán 85 millió, buddhista 500 mill., hindu 190 mill. egyéb pogány 280 millió. Vagy is az egész emberiségnek a keresztyénség mindössze 27·1 %-át; ebből a róm. kath. 131 %-et, a protestántismus csak 7·4 %-ot tesz. Szép tér nyílik tehát az egyes keresztyén felekezetek térítői tevékenységének, különösen a 900 milliónál erősebb pogányság körében, s a római katolikus egyház roppant politikai érzékéről s évszázadokra néző előrelátásáról tesz tanubizonyságot, hogy minden eszközzel s erővel toborzza híveit a civilizációban ifjú népek között, hogy azért a térért, a melyet a régi államoknál a modern polgárosultság eszméinek terjedése folytán mindinkább veszít, amazoknál bőven kárpótolva legyen. Ez a katolikus misszióügy, a rabszolgaság és az izlám elleni küzdelem valódi nyitja. A következtetést az egyetemes protestántismus könnyen levonhatja belőle önmagára nézve.

A mi már most a magyar állam egyes részeiben a prot. népesség elterjedési viszonyait, szemben a többi felekezetekkel illeti, a jelenlegi népesség hitfelekezetek szerint az államterület egyes részeiben a következő megoszlást mutatja:

A felekezetek erőssége %-ban.

<i>Ország-rész:</i>	r. kath.	g. kath.	g. kel.	ág. ev.	ev. ref.	unit.	zsidó
Magyarország	53·4 %	7·8	10·9	7·7	14·8	0·0	5·1
Erdély	12·6 »	27·5	31·8	9·6	14·2	2·6	1·4
Fiume	98·2 »	—	—	—	—	—	—

Horvát-Szlav.:

a) polgári	83·7 »	0·2	14·0	0·3	0·6	—	0·9
b) volt örvidék	49·5	1·—	47·3	1·5	0·1	—	0·3

S ez adatok szerint a tulajdonképi anyaterület (Királyhágón-inneni rész) abszolút többsége r. kath., s ha a görög-katholikusokat is ide vesszük, egy 61·2 %-nyi tekintélyes többség jó létre, míg ellenben a róm. katolicizmus Erdélyben mindössze 12·6 %-ra süllyed alá, hol a g. katolikus és görögkeleti egyház dominálnak az oláh lakosság körében,

együtt 59·3 %-kal. Legkatholikusabb államrészek: Fiume s a polgári Horvátország, ott az olasz, itt a horvát elem adván meg a jelleget, míg a volt Határőrvidék erősen szerb jellegű lakossága a római katholicizmust 49·5 %-on felül nem engedi kerülni a 47·3 % gör. keletivel szemben.

A magyar állam *legprotestánsabb része* a fentiek szerint Erdély, hol az ág. ev., ev. reform. és unitárius felekezetek együtt véve az összes lakosság 26·4 %-át, vagyis jó negyedrészt teszik. Itt egyszermind a lutheránizmus is a legerősebb osztalékot követeli, majdnem 10 %-ot, az unitarizmus hazája pedig épen Erdély, a János Zsigmondok, Blandraták és Dávid Ferenczek földje, hol számuk 55068-ra emelkedik, a népesség 2·6 %-ra; s itt is legerősebb positiót foglalnak el Udvarhely megyében, hol 24 ezeren felül lakván, az összes népszám 23·1 %-a esik reájuk s Torda-Aranyosban 6½ %-osztalékkal.

A tulajdonképi anyaterületen az összprotestantizmus 22·5 %. Még pedig itt a kálvinizmus lép határozottan előtérbe 14·8% arányszámmal, amit egyszerűen úgy magyarázhatunk, hogy a kálvinizmus nálunk mondhatni teljesen magyar jellegű, s így főszülya is oda esik, hol a magyarság legerősebb.

Látjuk, hogy a társországokban számbeli erőnk elenyésző csekély. Ne csodálkozzunk ezen. Hiszen az 1741: 46. és 1791: 26. törvényezikk szomorú privilégiumban részesíté Horvát-, Tót- és Dalmátországokat, midőn ezekben a protestánsokat minden fekvővagyon birásától s közönséges és privát hivatalok viselhetésétől eltiltja. Hogyan verhetett volna tehát ott gyökeret a protestantizmus? Az ág. evangélikusok mintegy 15 ezer lélekkel, az ev. reformátusok mintegy 8300-zal vannak Horvát-Szlavonországban képviselve s tudjuk, hogy most, a változott idők mellett is mennyi zaklatásnak vannak kitéve hitükért.

Különben az egyes felekezetek területi eloszlására nézve még a következő részletesebb adatokat említjük fel:

A. r. katolikusok 30 megyében vannak abszolút több-

ségben Magyarország 63 megyéjéből, relativ többségben vannak 4 megyében s meglehetősen kompakt tömegekben laknak Temes, Csanád, Csongrád, Jász-N.-K.-Szolnok, Szabolcs és Zemplén határmegyéktől számítva az ország nyugati felében s legerősebben ép a legnyugatiakban, aztán keleten az egyedüli Csikban. Az anyaterületen legkatholikusabb Zalamegye (91 %), a társországokban Varasd 99·2 %.

A g. katolikusok 6 megyében kelet s északkelet felé szereznek 51·4—74·2 % -ig terjedő abszolút többséget. (Máramaros, Ugocsa, Szolnok-Doboka, Szilágy, Besztercze-Naszód, Ung) s 5 megyében relativ többségig emelkednek. A görög keletiek abszolút többsége 6 megye (Krassó-Szörény, Hunyad, Fogaras, Szeben, Arad, Temes 50·7—77·5 %), relativ 1. Az ág. evangélikusok abszolút többségre csak Turóczmegyében emelkednek 55·04 %-kal, a reformátusok pedig csupán Hajdumegyében 78·32 perczenttel, míg a relativ többség az ág. evangélikusoké 3, a reformátusoké 5 megyében. Az unitarizmus tekintélyesebb többségre (23·1 %) csak Udvarhelyben emelkedik. S ez adatok azt bizonyítják, hogy a protestáns lakosság nincs úgy tömörülve, mint a zsidóságon kívül akármely más felekezet, hanem meglehetősen elszórtan él az ország egész területén. Az ágostaiak a tót és német vidékeken, az ev. reformáltak pedig a tőzsgyökeres magyar megyékben, különösen a Tisza s mellékfolyói vidékén, Erdélyben, Maros-Torda megyében, s a Dunán-tul egyes megyékben mutatkoznak jelentékenyebb számmal. «Az evang. reformátusok csaknem egy nyomon haladnak a magyarság területi eloszlásával.»

A fentebb közlött adatok szerint a magyar állam, mint nemzetiség, úgy felekezetek tekintetében is igen tarka képet mutat. sőt ez utóbbi tekintetben a felekezetek egymás közti arányát véve az összes európai államok között legkülönlegesebb helyzetet foglalunk el.

Ausztriában 22·14 millió lakosból 80 % a róm. kath., 11·4 % a gör. kath.: *ág. ev. 1·3, ev. ref. 0·5*. Legjelentékenyebb a két protestáns felekezet együttes részesedési

aránya a következő tartományokban. A.-Ausztria 1·7 ‰, F.-Ausztria 2·1, Karinthia 5, Csehország 2·1, Morvaország 2·6, Bukovina 2·5, Szilézia 13·9. Legesekélyebb a protestáns lakosság Dalmáciában 0·02 ‰. Megjegyzendő, hogy absolute véve legnagyobb számmal (119 ezer) Csehországban vannak.

N.-Brittánia népessége ugyan 100-nál több felekezetet mutat föl, de Angliában s Walesben 70 ‰ anglikán, Skóciában református presbiterianus 84 ‰. Irországban róm. katolikus 76·6 ‰. Az egész állam 35 millió lakosából protestáns 28·5 millió, vagyis 81·4 ‰, ami mindenesetre nagy abszolút többség. Magához az anglikán egyházhoz 18·8 mill. lélek tartozik, tehát több, mint a népesség fele.

Franciaország 38·21 millió lakosa 98 ‰-os arányban a r. kath. hitet követi, tehát Európa egyik legkatholikusabb állama. A reformátusság 467 ezer, lutheránus 80 ezer, egyéb protestáns 33 ezer. Tehát az összes protestánság mindössze $1\frac{1}{2}$ ‰-et tesz. Hogy azonban e maroknyi kovász hogyan fejlődik, gyarapodik, mily erő s lelkesedés lakozik benne, azt méltó tollal ecsetelte Balogh Ferencz e folyóirat legközelebbi füzetében.

Oroszország lakossága Európában 87·4 millió s ebből 78 ‰ görög keleti hitet vall: római katolikus 8·5 millió, protestáns 3 millió, kik tudjuk, hogy nagyobbára finnlandiak (több, mint 2 millió) s németek s különösen ez utóbbiak felekezetük s nemzetiségük miatt kétszeres üldözésnek vannak kitéve a pánszlávizmus és az orthodox hit részéről. *Olaszországban* 28·4 millió népesség mellett 99·4 ‰ a r. kath., 0·2 ‰ (58651 lélek) a protestantizmus. *Belgiumban* 5·5 millió lakosból 99·6 ‰ r. katolikus, 15 ezer a protestáns. *Spanyolország* 16·6 millió lakosából 10—12 ezer a protestáns, sok türelmetlenség s üldözésnek kitéve a fanatikus papság által feltüzelt népesség köréből, sőt az ultramontán árnyalat legujabban az inkvizíció borzalmainak visszaállítását reméli és óhajtja. *Portugália* 4·3 millió lakosa 99·99 ‰-ban a r. katolikus hitet vallja, a protestánsok száma 1000-et sem ér el. *Görögországban* a r. katolikusok, örmény-kath. és pro-

testánsok együttvéve 20 ezeret tesznek. *Romániában* 15 ezer a *protestáns*, Szerbiában 500, *Törökországban* a protestantizmus 10,217 lélekkel van képviselve. *Montenegró*, az *okkupált* tartományok s *Bulgária* részünkről számba se igen jöhetnek.¹ *Lichtenstein*, *Monaco*, *San-Marino* s *Andorra* mondhatni teljesen katolikusok.

Másként és pedig a protestantizmusra kedvezően alakulnak a viszonyok a többi európai államokban.

Zwinglel hazájában kilencz kantonban uralkodik a mi hitünk s Svájc 2·8 millió lakosából 58·5%, tehát az abszolút többség *protestáns*, míg 10 kantonban meg a katolicizmus a túlyomó, arányszáma az egész országban 40·7%. A többi kantonokban meglehetősen egyenlő a megoszlás. *Németalföld*, e szép emlékü tűzhelye a mult századok vallási és politikai szabadságküzdelseinek. 4 millió lakosból 58·6%-ot tartott meg egyházunknak s 39·1% r. katolikus. A katolikus hit uralkodik Limburg s északi Brabant tartományokban. *Németország*, mely a XVI. század nagyszerű szellemi és erkölcsi forradalmának szülőhelye s mindenkor főbástyája volt, ma is megtartotta ebbeli jelentőségét. 46·8 millió lakosából 62·7% protestáns s 35·8% r. és ókatolikus. S a 28 millión felüli protestantizmusból csak magában Poroszországban 15 millió esik az uniált evangélikus egyházra.

Legprotestánsabb államok mindenestre *Dánia*, *Svéd- és Norvégország*. Az előbbi 1·9 millió lakosból 99·4%-ot ad a lutheránizmusnak. Svédország 4·7 millió lélek után 99·8%-ot, az utolsó 1·8 millióból ugyanazt a felekezetet 99·7%-kal részesíti.

S ezzel megtartottuk szemlénket az európai protestantizmus számereje fölött. Azt hiszem, nem volt felesleges e kitérés, mert a mi hazai egyházunk erejét is jobban méltányolhatjuk akkor, ha látjuk, mennyire gyámolítja ezt a külföld különböző nyelvű s felekezetű, de közös alapon álló protestantizmusával ápolt szellemi közösség.

¹ Bulgáriában 2—3000 protestáns található.

A magyar állam prot. népességének állandó életviszonyaival kapcsolatban vizsgáljuk meg már most, hogy miként viszonyulnak a *felekezetek a nemzetiségekhez*.

Konek azt mondja «A magyar birodalom statisztikai kézikönyve» című művében, hogy nálunk a két mozzanat: «*vallás és nemzetiség* annyiban karöltve járnak, hogy némely nemzetiségek bizonyos vallást oly mérvben követnek, hogy azon egyház, ha nem is kizáróan, legalább kiválóan ama nemzetiségtől nyeri híveinek rendes jutalekát».

E kérdés taglalásánál két összeállítás bír fontossággal: ugyanis egyrészt azt kell vizsgálnunk, hogy az *egyes felekezetek minő nemzetiségek között oszolnak meg*, másrészt pedig azt, *hogy az egyes nemzetiségek minő hitet vallanak*.

Az elsőre nézve nyújtjuk a következő táblázatot $\%$ -ok szerint:

	magyar	német	tót	oláh	ruthén	horv.-sz.	egyéb
róm. kath.	44.29	15.95	15.79	0.09	0.02	18.44	5.42
görög kath.	9.04	0.07	6.58	56.69	22.13	0.67	4.82
görög kel.	0.74	0.27	0.06	59.81	0.03	35.37	3.72
ág. evang.	22.3	34.—	38.08	0.10	—	0.07	5.4
evang. ref.	94.32	1.20	1.51	0.09	—	—	5.01
unitárius	94.38	0.11	0.50	—	—	—	5.01
izraelita	50.30	14.34	5.08	1.69	0.13	8.77	19.60

Ez összeállítás bizonyossága szerint a róm. katolikuság nem egészen fele (44.2%) magyar s a németiség és tótság közt egyenlő arányban (15 perczenten felül) toborzza híveit s a horvát-szerbekre is jelentékeny arány esik. Az unitus görögök különösen két nemzetiségre: az oláhságra és ruthénségre támaszkodnak az északkeleti s keleti megyékben; a görögkeletiek túlnyomó zöme (együtt 95%-on felül) oláh és horvát-szerb. Az ágostai felekezetnek 22.3%-a, tehát egy ötödnél valamivel több a magyar; német 34. tót 38 perczentje, s így a relativ túlnyomó elem körében a tótság. Erdélyben a német-szász elem vallása s így a tulajdonképi Magyarországon különösen a tótság s magyarság versenyez benne, az előbbi még

nagyobb túlsúlyjal, elesvén az erdélyi németek itt a számításból. *A helvét hitvallásu s az unitárius egyházak mondhatni tiszta magyar felekezetek*, mert az «egyéb» rovat alá foglaltak nagyobb része az illető felekezetben túlnyomó nemzetiséghez tartozó, de még beszélni nem tudó lelkeket foglalja magában, s így e kettőnél épen a magyarságot. Így 1.—2% esik csak más nemzetiségekre belőlük. *De legmagyarabb felekezet mindenek fölött az unitárius, mely jelentéktelen kivételtől eltekintve, a magyarság és székelység köréből számlálja híveit.*

Viszont a nemzetiségek, felekezetek szerinti megoszlását ilykép tüntethetjük föl % ban:

	r. kath.	g. kath.	g. kel.	ág. ev.	ev. ref.	unit.	izr.
magyar . . .	56.0	2.1	0.2	4	30.8	0.8	5.6
német . . .	66.5	0.0	0.3	20.2	1.3	—	11.4
tót . . .	68.8	5.4	0.0	23.7	0.5	—	1.1
oláh . . .	0.3	36.5	62.6	—	0.0	—	2.9
ruthén . . .	0.5	96.1	0.2	0.0	—	—	0.1
horv.-szerb	62.2	0.4	37.0	0.0	—	—	0.1

Tehát a magyaroknak több mint fele római katolikus s általában főképp ezt és a reformált vallást követik (56 és 30.8%). A németek vallása túlnyomólag a katolikus és az ág. evangélikus (66.5 + 20.2). A tótoké szintén (68.8 + 23.7). Az oláhok parányi részüktől eltekintve, csak két felekezethez csatlakoztak, u. m. a görög katolikushoz és görögkeletihez (36.5 + 62.6%). A ruthén nemzetiség legegységesebb hitű, mert 96%-uk a görögkeleti vallást követi. A horvátok és szerbek 62.2%-kal a római katolikusokhoz s 37%-kal a görögkeletiekhez csatlakoztak.

Érdekes, hogy az ágostai protestántizmus honunk minden jelentékenyebb nemzetiségénél van, ha bármily kis törtszámmal is képviselve. A helvét hitvallás mondhatni épen nincs a horvátok és szerbek míg az unitarizmus a németek, tótok, ruthének és horvát-szerbek közt képviselve.

A népesség állandó természetü viszonyai közt a statisztika

tika különös figyelmére szokta méltatni a *nembeli* arányokat, az egyes *korosztályok* viszonylagos erősségét, a *családi állapotot* (házasságban élés vagy nem élés), az *egészség*, *testi és szellemi épség* jelenségeit, a *lakóhely* és *foglalkozás* szerinti megoszlást. Mindezekre annyiban, a mennyiben a magyar protestánsizmus jellemzéséhez szükséges s a mennyiben adataink vannak, mi is kiterjeszkedünk.

Vegyük első sorban a honi protestáns népesség körében a *fi- és nőnem egymás közötti arányát*. Laikusok előtt talán feleslegesnek látszik eme számviszony kutatása, különösen a felekezeti élet szempontjából s némileg olyannak tűnhetik föl, mintha céltalanul akarnók szellőztetni a gondviselés kifürkészhetlen utait, mely a legnagyobb véletlenné tette, fiu vagy lány lesz-e az újszülött? Pedig ez nagy tévedés úgy általános társadalmi, mint felekezeti szempontból. Az állam véderejével, anyagi termelő képességével áll összefüggésben; a családalapítás lehetőségére s így az erkölcsiségre bír a nemi arány roppant befolyással s különösen ettől függ, hogy mily intézkedéseket kell tenni arra, mikép az önálló életpályák megnyitassanak a nők előtt s minő arányokban. A férfi keres, a nő a háztartást vezeti s föntartja és szaporíthatja a férfi keresményét, tehát a köz- és magángazdaság szempontja is tekintetbe veendő.

A vallásos élet s felekezeti szempontjából pedig elég legyen arra hivatkoznunk, hogy a keresztyén társadalom mindenütt az egyférjűség s egynejjűség elvére van fektetve, mely azonban csak a nemek megközelítő számegyenlősége által igazolható s *igazoltatik is tényleg* hatszáz millió emberre kiterjedő észlelés által, a mely jelenség a keresztyénség egyik legszentebb, legmagasztosabb intézményét: a *házasságot* politikai szükséggé is teszi, s a nem keresztyén népek (mohamedánok stb.) s a mormonok ezzel ellenkező elveit és gyakorlati berendezését az emberi életviszonyok belső természetével ellenkezőknek mutatja ki; a családalapítás, a házasságra léphetés monogámia mellett csak akkor lehetséges, ha a *házasult korban élő különböző nemek lehető számszerinti*

egyensúlyban vannak s hogy ez a természet által mennyiben valósított meg, viszont a prostitúcióval, a vadházaságokkal, a törvénytelen születésekkel, sőt az egyenes bűncselekményekkel is kapcsolatban van, tehát az *erkölcsiség* legfőbb kérdéseivel: s ha netán oly női túlsúly mutatkoznék valamely államban, mely a társadalmi életet veszélylyel fenyegetné, akkor az egyháznak is közbe kell lépni e veszélyek elhárításánál, mint azt *Öttinger* is hangsúlyozza. S nem feledhetjük, hogy a pozitív hitvallások föntartása s ápolása körül nem csekély szerep jut a női nemnek, mely konzervatívabb jellegű, kedélyvilága belső természeténél fogva a hitesmék iránt fogékonyabb s a gyermekek nevelésére gyakorolt befolyásánál fogva valamely nemzet és az egyes felekezetek vallásosságának intenzivitását sok tekintetben kezei közt tartja. *Bizonyára a céljaiban s eszközeiben annyira tudatos római katholicizmus nem hiában igyekszik a nők szívét, eszét s képzelmet megnyerni a maga számára.* S végül felekezet és nemi viszonyok a statisztikai kutatások tanúsága szerint nálunk is, másutt is bizonyos összefüggésben látszanak állani. Pl. nálunk a g. kath. és g. keleti vallás követői közt a nemek egymáshoz való aránya teljesen eltérőleg alakul, mert míg minden más felekezetnél a nők kisebb-nagyobb túlsúlyban vannak, addig az előbbinél az 1881-iki népszámlálás majdnem teljes egyenlőséget mutatott föl, az utóbbinál pedig éppen a finem nagyobb számát állapította meg.

Ime, ezeknek a csak főbb vonásaikban jelzett körülményeknek lehet azt tulajdonítani, hogy politikai, gazdasági, művelődési szempontokból, szóval az állami és társadalmi élet érdekeihez képest ép úgy, mint szorosan valláserkölcsi indokból is beható megfigyelés tárgyát képezte a két nem egymásközi aránya egyes nemzetiségekre, népekre, államokra, felekezetekre, sőt az emberiség lehető kiterjedt részére is. S e megfigyelések egy oly törvényszerűséget konstataáltak, melyet a természet bűvárja nevezhet a természet nagy törvényének, a vallásos kedély pl. egy *Öttingeré*, a gondviselés bölcs előrelátásának: de a mely minden körülmények

közt meglehetősen szabatosággal jelentkezik, *hogy t. i. a születés nemi tekintetben látszólagos véletlene daczára is az emberiség propagációja, állami s társadalmi rendje fenntartásában oly fontos szerepet játszó nemi egyenlőség, különösen azon korszakban, midőn házasságról, család-alapításról rendszerint és józanul szó lehet, nagyban és egészben megvan, s ha ezt valamely körülmény megzavarná, a népelet fiziológiai fejlődése helyreállítani törekszik pl. Franciaországban 1806–1866-ig,*) s hogy ha bizonyos népnél, bizonyos területen egyik vagy másik nem valamelyes túlsulyra jutna, ezt más nép és terület ellenkező fejlődése helyreüti.*

Mayr szerint a nemi arány mintegy 600 millió ember után van megállapítva, s e számból Európára 300 millió, Ázsiára 240. Amerikára 61 jut s a mondott adatok szerint Európában határozott a nők túlsulya, mert minden 1000 férfi után 1021, mások szerint 1025 nő esik; míg ellenben Amerikában 980, Afrikában 975, Ázsiában 943, Ausztráliában 817. — átlagosan tehát 985 nő esik 1000 férfira. S ha a keleti államok adatainál tekintetbe vesszünk, hogy azok pontosabbak a férfiakra, mint a nőkre, kimondhatjuk, hogy az emberiség férfitolbblete nem lehet jelentékeny; s nagyban és egészben az egyensúly meglehetősen létezik.

Hogy a legműveltebb államokban, azokban is, hol sokkal több a nő, mint a férfi, az ujszülöttek közt több a fiu, mint a leány: ezt kétségbe nem vonható stat. ténynek vehetjük. Átlag 1000 ujszülött leányra 1006 fiu esik. S hogy mégis később a nőnem eléri a finemet a mondott államokban, sőt fölibe emelkedik, ezt a gyermekek gyöngé korukban mutatkozó nagyobb halandóságának, az általános védkötelezettség s katonáskodás intézményének (mely békében is sok áldozatot követel a férfilakosságból), a férfi életpálya küzdelmesebb voltának, a kivándorlásnak, sőt talaji, égalji viszonyoknak is (mint *Keleti*) társadalmi intézményeknek, nemzeti-

*) Mayr i. m. 141. l.

ségnek, *vallásnak* és illetőleg *felekezetnek* tulajdonítják. Általában Európára nézve azt a jelenséget konstatálták, hogy a nőnem számbeli erőssége északon és nyugaton (Svédország-, Norvégia-, Portugália-, N.-Brittániában stb.) nagyobb, a férfiaké pedig keleten és délen. Nálunk ugyanezen jelenség ismétlődik, habár nem elég jellemzően. Legnagyobb a nők túlsúlya az északi és északnyugati megyékben, az ország közepén az arány meglehetősen egyenlő. A férfiak vannak túlsúlyban Máramaros, Szolnok-Doboka, Besztercze-Naszód, Udvarhely, különösen Csik, N.-Küküllő, Alsó-Fehér, Torda-Aranyos, Hunyad, Krassó-Szörény és Csongrád megyékben; a társországokban a volt határőrvidéken s Verőcze és Pozsega-megyékben mindenütt a férfiak vannak túlsúlyban. Általában míg Ausztriában 1047 nő jutott 1000 férfira, addig nálunk 1018, ha a katonaságot is számítjuk, mint ott.

Hogy a nemzetiség és a minket is közelebről érdeklő *felekezeti viszonyok* mily befolyással vannak e társadalmi jelenségre, azt hazánkban következőkben mutathatjuk be:

1000 férfira jutott:

a magyar nemzetiségnél	1030 nő	a horv.-sz. nemzetiségnél	1008 nő
a német	» 1081 »	a vend	» 998 »
a tót	» 1093 »	az örmény	» 1053 »
az oláh	» 995 »	a cigánynál	» 987 »
a ruthén	» 1015 »		

S hogy pl. a tót nemzetiség nagy nőfölöslegét nemcsak a férfilakosság foglalkozásából (pl. drótosok, ablakosok, gyolcsosok stb.) eredő távollétének, hanem nemzeti sajátásnak lehet tulajdonítani, azt bizonyítja azon körülmény, hogy a mi nagyban jelentkezik Trencsénben. Árvában, Liptóban, az feltalálható a tót lakosság közt Békésben és Pestmegyében is. Hasonló áll a németekről, kik közül mindenek fölött az erdélyi szászok exczellálnak nagy nőfölöslegükkel.

A hazai felekezetek a nembeli viszonyokban következő eltérést mutatnak a magyar korona országaiban:

1000 férfira esett r. katolikusoknál 1050 nő, g. kath. 1004 nő, g. keletieknél 984 nő, ág. evangélikusoknál 1038.

ev. reformátusoknál 1027, az unitáriusoknál 1003, az izraelitáknál 1034.

E szerint nálunk a két nagy protestáns felekezet majdnem azt a képet mutatja, mint az országos átlag a katonaság számítása nélkül (1000 férfira 1031 nő). Az unitáriusok közt ez 1003-ra esik alá, valószínűleg azért, mert jelentékenyebb részük székely s a székelyek közt a nők kivándorlása Romániába nagyon erős. A reformátusság számaránya egyszersmind a magyarság számarányát is nagyon megközelíti, jeléül e nemzetiség és vallásfelekezet közelebbi kapcsolatának. A római katolikusok jelentékeny nöbbletét e felekezet csekélyebb számú fizületéseinek lehet betudni.

Határozottan érdekes jelenség nemcsak Magyarországon, de az egész Osztrák-Magyar monarchiában a gör. kath. és görög keleti egyház szereplése a nemi arányok terén. Ausztriában legkisebb a nők túlsúlya Galicziában, hol a lakosság majdnem 43 % -át a gör. kath. ruthének alkotják: a férfiak túlsúlyával pedig Bukovinában találkozunk, hol a g. keleti egyház hívei vannak többségben, s Dalmáciában, hol 16 % -on felül vannak. Hazánkban a g. kath. egyházban a két nem majdnem egyensúlyba jut; a g. keletiben a férfiak határozott többségre emelkednek, s hol a férfiak vannak többségben, azon megyék lakossága túlnyomólag vagy g. kath., vagy g. keleti. *Keleti* ennek okát abban keresi és találja, hogy a g. kath., de különösen a keleti egyház hosszú és szigorú böjtjeit a nők mint vallásosabb rész inkább megtartják, a mi szervezetüket hamarabb aláássa s nagyobb halandóságukat okozza: hozzátehetjük, hogy ép e nemzetiségek s felekezetek bírnak nálunk legkedveltebb kultúrával s a nők családi, társadalmi helyzete nálunk legrosszabb, gazdasági s háztartási munkával túlon-tul el vannak halmozva a férfiak előnyére s ez is, sőt főképp ez okozza gyors halandóságukat. A főokok tehát társadalmi szokásokban s életmózzanatokban keresendők, de vajjon nem épen alacsony kultúrfokon áll-e a társadalom a vallásos elvek, dogmák s megkötő intézmények legerősebb s nem mindig üdvös befolyása alatt? Emlékezzünk

csak az izlamra s kulturájára, az arabs tudományosság kivételes virágzásától eltekintve.

A *korviszonyokra* általában megjegyezzük, hogy a statisztikusok négy korcsoportot különböztetnek meg, u. m. a *gyermekkort* (0—15 év), a *fiatalkort* (16—20 év), a *termelőkort* (21—60 év) s az *aggkort* 60 éven felül. E megkülönböztetés különösen nemzetgazdasági szempontból fontos, mert mennél nagyobb a produktív népesség számaránya az improduktív gyermek- és agggkorról szemben, a nemzeti munka annál eredményesebb szokott lenni s nagyobb az általános jólét és gazdagság; továbbá mennél több a magasabb korosztályokban levő egyén, annál nagyobb az átlagos életkor az illető nemzetnél, az egyes generációkból annál hosszabb időt élnek az egyesek; az igen kevés gyermek a propagatív erő hanyatlására, az igen kevés agg nagy gyermekhalandóságra, kedvezőtlen közegészségügyi viszonyokra enged következtetni. S ha ily formán a korosztályok egymás közötti aránya gazdasági s ethikai szempontokból fontos és megfigyelésre érdemes az egész nemzetet illetőleg, nincs másképen *egyes felekezetekre vonatkozólag* sem, mert ezek körén belől is hasonló következtetésekre juthatunk ugyanazon viszonyok egybehasonlítása folytán. Ha valamely felekezet körében kevés a születés, kevés a gyermek, és pedig aránytalanul, annak számbelileg s ezzel szoros kapcsolatban egyébként is hanyatlania kell rendszerint; valamely felekezet körében az aggok jelentékenyebb száma munkás, mérsékelt, körültekintő ifjú- és férfikorra, az erkölcsiségi viszonyok s életmód megfelelő voltára enged következtetni; a produktív kornak nagyobb aránya az azon felekezethez tartozók nagyobb vagyonosságát s ezzel legtöbbszörre nagyobb műveltségét, jelentőségét hozza magával s különösen ez utóbbi szempont igen nagy fontosságú, mert a vagyon: *erő* s a mely felekezet munkásabb, vagyonosabb és műveltebb, annak helyzete már ennél fogva is előnyösebb.

Fájdalom, hazánk népességének korviszonyai felekezetek szerint épen nincsenek részletezve s ennél fogva nem vagyunk

abban a helyzetben, hogy kimutathatók, protestáns egyházunk minő osztalék szerint dicsekszik a reményteljes gyermekkorral, a biztató ifjúkorral, hányan érik meg jól megfutott pálya után a tisztas vénséget s különösen mily rész esik a termelő korban levő hitsorsosokra. Legfeljebb abból vonhatunk némi következtetést, hogy hazánk agrikultur jellegénél fogva a gyermekkor nálunk egyáltalán erősen van képviselve, erősebben, mint bármely más európai kulturállamban s tekintve, hogy a református és unitárius népesség főképp mezőgazdaságot űz, valószínű, hogy ép a tiszta magyar fajnál s velük együtt e két protestáns felekezetenél találkozzunk aránylag nagy gyermeklétszámmal, de viszont aránylag kevés produktív koru egyénnel és aggkorúval. Pedig a korviszonyok közelebbi, felekezet szerinti jellemzése reánk annyival fontosabb volna, mert a vagyoni viszonyokkal áll közvetlen összefüggésben, a protestáns felekezetek pedig autonom természetüknél fogva egyenesen a hivek áldozatkészségére utalvák; s mert ha Európa kulturállamai közül a protestánsokat összehasonlítjuk a katolikusokkal, azt tapasztaljuk, hogy az előbbieket körében a gyermekkor és a propagatív erő nagyobb %-okban van képviselve, mint az utóbbiaknál, míg emezek ismét a produktív és aggkor magasabb hányadát mutatják. Ugyanis esik az összes lakosság %-ában:

Protestáns államokban:

	Német-ország	Nagy-Brit.	Svéd-ország	Norv.	Svájc	Német alföld	Dánia	Finn-ország
a gyermekkorra } (0—16 év)	34·—	36·05	32·60	34·65	33·06	35·13	39·38	34·61
férfikorra } (20—60 év)	48·99	46·17	48·13	46·36	49·67	47·09	48·51	49·97

Katholikus államokban:

	Franciaország	Olaszország	Ausztria
gyermekkor	27·12	32·18	35·62
férfikor	52·48	49·61	47·20

Franciaország a róm. katholicismus 98%, Olaszországban 99·4 %-ra megy, Ausztriában 80%-ra, a görög katolikusokkal 91·4%-re. Leghatározottabb a termelő kor túlsúlya Franciaországban, hol azonban a nemzet egészséges fejlődését fenyegetőleg kevés a gyermek. Meg kell mindazáltal vallanunk, hogy a másik 2 jelentékenyebb katolikus állam, Portugália és Spanyolország adatai nem állnak rendelkezésünkre, sem Németország és N.-Británia, illetőleg Írland protestáns és katolikus részeit nem hasonlíthatjuk össze s így a következtetés nagyon problematikus értékű.

Teljesség kedvéért megemlítjük, hogy hazánkban a gyermekkorra a népesség 37·32. a fiatal korra 9·42, a termelő korra 48·14. az aggkorra 5·01%, esik (ez utóbbira Franciaországban 8·95%).

Szeretném közelebbről jellemezni *a magyar protestánsok családi (polgári) állapotát* is, más szóval kimutatni azt, hogy mily %-uk él házasságban, vagy nőtlen. hajadon, elvált, vagy özvegy, mert valamint bizonyos állam egész lakosságára, valláskülönbség nélkül, azonképen egyes felekezetek népességére is sok jellemzőt derít föl a családi állapot közelebbi kutatása s jellemzése. Ugyanis a statisztikai adatok azt látszanak igazolni, hogy a házások halálózása kisebb, mint a hasonló nem-házásoké, a házasságban együtt élők nagyobb arányszáma természetszerűleg apasztja a prostitúciót s a törvénytelen születésűek perzentjét, a bűnösök közt a házások a nem-házásoknál viszonylag kisebb számban fordulnak elő; az özvegy nők mennyisége gazdasági tekintetben, az elvált feleké erkölcsi szempontból jelentős S bár ha a házassulás korában levők között a tényleg házasságban élők nagyobb számban fordulnak elő, ez magában véve kedvező társadalmi jelenség, azért vannak oly házasságok, melyek gyakori előfordulása fiziologiai, gazdasági, vagy erkölcsi oldalról egyenesen károsnak mondható, mint a nagyon korán és nagyon későn kötött, a felette nagy korkülönbséggel létrejövő (u. n. monstrosus) házasságok és azok, melyek a családalapítás biztonságára nem tekintenek s könnyelmű

gyermeknemzésre vezetnek. S pl. hazánk társadalmi életének fejlődésére bizonyos, sőt nem egy tekintetben érdekes világot vet, hogy az 1881-iki népszámlálás szerint a 20 éven felüliek között házas életet élt 77%, holott Ausztriában csak 62. Az egész népességet véve pedig nálunk 41%, Ausztriában csak 34·8, sőt a 20—60 éves korukban oly felette gazdag Franciaország csak az egész népesség 38%-át mutatja házas életben.

A hivatalos statisztika és az ennek alapján dolgozó tudományos kutatás honunk ebbeli viszonyait többféle vonatkozások szerint érdekesen jellemzi; sajnosan nélkülözzük ezek közt a nemzetiségi és *a felekezeti szempontokat*, holott nálunk a házasság jogrendszere felekezeti alapokra lévén fektetve, bizonyos szorosabb összefüggés létezik a családi állapot és vallás között s az anyakönyvek alapján és vezetése alkalmával érdekes tüneteket lehetne itt kimutatni. Ám az állam ezt a szempontot inkább elhanyagolhatja. *hanem az igazán kárhóztatandó, hogy az egyes felekezetek, különösen a protestánsok nem tesznek ez irányban semmit*, holott ép reájuk volna a kérdés tanulmányozása legfontosabb, legtanulságosabb. *Az anyakönyvvezetők s a felekezeti népszámlálások volnának hivatva e valláserkölcsei oldalról is érdekes vonatkozás megvilágítására.*

Legfeljebb egyes töredékeket mutathatunk be. Pl. a házasságra lépés korát illetőleg a következőket találjuk. Volt az összes házasulandók között:

	24 éven alóli vőlegény	20 éven alóli menyasszony
római katolikusoknál	29·5%	36·6%
görög katolikusoknál	30·5%	35·3%
görög keletieknél	45·1%	57·2%
ágostai evangélikusoknál	35·3%	40·8%
helvéteknél	27·8%	38·1%
unitáriusoknál	22·0%	29·1%
zsidóknál	17·7%	24·5%

Vagyis a görög keleti férfiak legkorábban házasodnak, izraeliták és unitáriusok legkésőbbben; az ág. ev. nők leg-

fiatalabban mennek férjhez, az izraelita és unitárius nők legkésőbbben s látjuk, hogy e tekintetben az egyes protestáns felekezetek közt is jelentékeny eltérés mutatkozik s meglepő az ág. evangélikusok korai házasságralépése.

A menstruózus házasságokat illetőleg szerencsére nálunk ép a prótestáns felekezeteknél fordulnak elő az ilyenek legkisebb számmal. Ugyanis 1882-ben 1000 házassággötés közt menstruózus volt (24 éven alóli vőlegény 40 évnél idősebb menyasszonnyal, 24 éven alóli menyasszony 60 éven felüli vőlegénnyel kelvén frigyre), római katolikusoknál 1·6 %, görög katolikusoknál 2·2 %, görög keletieknél 5·2 %, ágostaiaknál 0·5 %, helvéteknél 1·0 %, unitáriusoknál 1·8 %, izraelitáknál 3·1 %.

Végre még az elváltak számaránya tekintetében adhatunk felvilágosítást a családi állapot rovatánál, megjegyezvén, hogy nálunk az elválás lehetősége s így az elváltak száma házassági jogrendszerünk alapjelleménél fogva az illetők válásfelekezetével áll szoros kapcsolatban s minthogy az elválás megengedhetőségére nézve egyrészt az izraeliták és keresztyén felekezetek, másrészt az egyes keresztyén egyházak között nagy eltérés mutatkozik, a kellő összehasonlításra nincs megfelelő alap; erre nézve az általánosan kötelező polgári házasság teremthetne valamennyire közös alapot egy ily, felekezetileg annyira megszakgatott államban, mint hazánk.

Ha a viszonyok teljesen egyformák, akkor a házassági elválások túlnagy számából, vagy épen növekvéséből könnyen az erkölcsi viszonyok lazulására lehet következtetni: hol azonban egyik felekezet egyházjoga s hittana merőben tiltja a válást, a másiké megengedi, s hol az előbbiekről az utóbbiakra ép az elválás lehetősége miatt gyakorta történik áttérés, mint nálunk az ág. ev. és ev. ref., különösen pedig az unitárius vallásra: ott hasonló következtetéseket nem lehet könnyedén levonni a válások számából.

A magyar birodalomban a legutóbbi népszámlálás adatai szerint 10 ezer lélekre esett elvált férfi és nő összesen:

római katolikusoknál 5, görög katolikusoknál 3, görög keletieknél 4, ág. evangélikusoknál 14, helvéteknél 15, unitáriusoknál 31, egyéb keresztényeknél 19, izraelitáknál 16, más nem keresztényeknél 151, *hitfelekezet nélkülieknél* 45.

Eltekintve a nemkeresztényektől és a hitfelekezet nélküliektől, a protestánsok arányszáma s itt az unitáriusoké legerősebb, a mit a fenti okok magyaráznak; bár meg kell jegyeznünk, hogy az unitárius népesség erkölcsi életének tisztaságára sok tekintetben árnyat vet az, hogy náluk nemcsak az elválások fordulnak elő feltűnően nagy számmal, hanem a törvénytelen születésekben is a többi hitfelekezeteiket messze felülmulják.

A hitfelekezetenélküliek nagy elválási arányszáma némileg a valláserkölciség üdvös befolyásának hiányára enged következtetést.

Az egészségesegek és betegek aránya, a betegségek minémősége s tartama nem kerüli el a legfontosabb társadalmi viszonyokat kutató statisztikának figyelmét. Ép oly kevésbé lehetünk közönyösek ezek iránt akkor, midőn valamely, e hazában élő s önmagában egységes szervezetet alkotó vallásfelekezetnek jelentős viszonyait s fejlődésmenetét akarjuk a tömeges észlelés s a belőlük levont számszerű adatok világánál bemutatni. Nagyon fontos kérdés, hogy a lakosságnak, illetve a felekezethez tartozó hiveknek rendszerint mily percztje betegeskedik s mily része van állandóan sújtva oly testi, vagy lelki bajokkal, melyek az egyéni erő és műveltség teljes kifejlését akadályozzák s erősebb arányokban fordulván elő, az egész szervezet felettébb károsan befolyásolhatják; sőt igen érdekes volna az egyes hazai felekezetek *somatologiai* viszonyainak tanulmányozása is, mint az átlagos testmagasság, mellszélesség, a termet fejlettsége s arányossága, mert bizonyos felekezeti elvek és szokások, mint bőjtök, igen sok ünnep s az ezekkel járó rendetlen életmód, testsanyargatás, korai házasságok stb. a testi épség fejlődésére is bizonyára hatással vannak. *Azonban az egészség s betegség statisztikája, a so-*

matologiai viszonyok fejlődése nálunk ismét nincs feltárva felekezetek szerint — ezt czélszerűen, kisebb-nagyobb körben, de önmagukra, az államra és a tudományra igen tanulságosan csak az egyes felekezetek lelkészei, tanítói s egyházi hatóságai eszközölhetnék.

Most nem tehetünk egyebet, minthogy a testi és szellemi fogyatkozások szomoruan gazdag csoportjából a statisztikailag ellenőrzött legfőbb négyet: a *vakságot*, a *siketnémaságot*, az *elmebetegséget* és a *hülyeséget* mutassuk be az egyes, különösen prot. egyházak hívőinél.

A legutolsó népszámlálás hazánkban 20,839 *vakot* talált s így e nagy csapás minden 10 ezer lélekből 13·35 egyént sújt s az európai kulturállamok közül épen hazánkban konstatálható e haj legerősebben, sőt 1869 óta is nem csökkenést, de határozott emelkedést észlelhetünk. Csak föl- emlíjtük, hogy a nemzetiségek közül a német van általa legkevésbé látogatva, legjobban a horvát-szerb, azután a magyar. Felekezetek szerint pedig a következő megoszlást találjuk: 10 ezer lélekre jut vak: a r. katolikusoknál 13·16, gör. katolikusoknál 12·89, gör. keletieknél 13·59, *ág. evangélikusoknál* 13·06, *helvétéknél* 14·99, *unitáriusoknál* 14·51, izraelitáknál 10·12.

Amint látjuk, a vakság épen a protestáns felekezetek kettejét: a reformátusokat és unitáriusokat látogatja legjobban; a magyar nemzetiség szintén erősen van általa sújtva s talán a két mozzanat összefüggésben áll, annál inkább, mert közismeretű tény, hogy a magyarság nagyobbára sötét szemű s meglehetősen erős alappal bír ama föltevés, hogy a barna szem sokkal gyöngébb, vakulásra hajlandóbb, mint a szőke. Minthogy azonban a vakság számaránya a gyöngye gyermekkorban levők közt legalacsonyabb pl. tizezer lélekre a 0—2 éveseknél csak 1·6, 51—60 éveseknél 30·5, a 60 éven felülieknél 96·6 egyén, ebből bizton következtethetjük, hogy a vakság legtöbb esetben nem az illető egyénnel született baj, hanem az élet későbbi szakában gondatlanságból, túleröltetésből, betegség folytán vagy a kor következtében

stb. áll elő. A protestáns szülőknek, ezt tudva, kettős kötelességük gyermekeik testi épsége fölött örködni.

Siketnéma volt szt. István koronájának területén 1880-ban 19,874 vagyis minden 10 ezer lélekre 12 ily egyén jutott. A siketnémaság, a vaksággal ellenkezőleg, már nagyon korán teljes erővel lép föl, legerősebb a 16—20 évesek közt: azontúl a sokkal nagyobb halandóság folytán tetemesen fogy a siketnémák száma.

Felekezetek szerint 10 ezer lélek után számítva esik siketnéma: r. katolikusoknál 12·14, gör. katolikusoknál 16·15, gör. keletieknél 14·30, *ág. evangélikusoknál 12·19, ev. reformátusoknál 10·87, unitáriusoknál 13·44*, izraelitáknál 11·89. Mig tehát a vakságnál a protestánsok igen kedvezőtlen tüneteket mutattak, addig itt ép a reformátusok foglalják el a legkedvezőbb helyet; kevésbé jól állanak az ág. evangélikusok és unitáriusok, de még ezek is jobban mint a görög egyház hívei.

Az elmebetegség mondhatni a nagyobb civilizációval s az erősebb életküzdelmekkel emelkedő baj; Európában legnagyobb az elmebetegek száma Franciaországban 14·6, Angliában 17·8, Belgiumban 14·6, Olaszországban 9·8 minden tízezer lélek után. Az elmebetegség nálunk is különösen a 11-dik, de még inkább a 21-dik életévtől lép fel nagyobb arányokban s a 60-dik év betöltéseig mindig nagy mértékben van képviselve s az összes elmebetegek 72 %-a esik a 21—60 évre, holott a lakosságnak csak 48·1 % -ja, jeléül annak, hogy e bajt az életküzdelmek s bizonyos határig a mértéktelenség és kicsapongás szülik.

Különben a minket itt közvetlenül érdeklő felekezeti részesülés ilyen az elmebetegségnél: 10 ezer lélekre esik elmebeteg: római katolikusoknál 8·1, gör. katolikusoknál 8·0, görög keletieknél 6·9, *ág. evangélikusoknál 8·6, ev. reformátusoknál 8·6, unitáriusoknál 8·6, izraelitáknál 10·8.*

Vagyis a protestáns népesség meglehetősen egyforma s

elég magas arányt mutat. A nemzetiségek közt a magyar és német látogatvak leginkább e bajok által s a hazai protestántizmus zöme is e nemzetiségek közül kerül ki. Az izraeliták magas részesülési aránya is az életküzdelmek erősségével állhat összefüggésben. «A legműveltebb két nemzetiség tehát az elmebetegek legnagyobb hányadát is szolgáltatja s így nem látszik indokolatlannak azon feltevésünk, hogy a műveltség terjedése, mely kiválólóg az észbeli tehetségeket veszi igénybe, az elmebetegek számát is szaporítja.» (Láng «Magyarország statisztikája» I. k. 284. l.)

Végül még a hülyék arányszámait kell feltüntetnünk az egyes felekezeteknél, megjegyezvén, hogy az unitáriusok nagy részesedése itt nem a felekezettel, hanem a földrajzi elhelyezéssel áll kapcsolatban, mert Erdélyben találkozunk a legtöbb hülyével s ott is az oláhtöbbségű megyék sujtvak legerősebben. A szellemi betegségek e 2 fajánál a két nagy protestáns egyház és különösen a zsidóság kisebb szám arányokban jelentkezik. Ugyanis hülye volt 10,000 emberből: a róm. kath.-nál 11.1, gör. kath.-nál 14.7, gör. keletieknél 13.5, ág. ev.-nál 11.8, ev. ref.-nál 11.9, unitár.-nál 16.8, zsidóknál 8.4! Különben az európai főbb kulturállamok közt Nagy-Británia népe van legjobban meglátogatva e négy testi fogyatkozással; fájdalom, azután mindjárt hazánk következik. Kérdés, nem lehet-e arra visszavezetni e jelenséget, hogy mind az angol, mind a magyar erős hajlamot mutat a szeszés italok és túlerős ételek élvezésére.

És most egy nagyon érdekes mozzanatra fogok áttérni: a protestáns népesség *lakóhely szerinti eloszlására*, vagyis arról fogjuk föllebbenteni a leplet, a vidéken vagy városokban szeret-e inkább tartózkodni a protestáns népesség.

Volt az 1881-iki népszámlálás idejében összesen 118 rendezett s 25 törvényhatósági városunk, melyek hitfelekezeti viszonyai az u. n. vidéki (falusi, járási) lakosság hasonló viszonyaitól határozott eltérést mutatnak.)

Ugyanis: az 1881-iki népszámlálás idejében összesen 118 rendezett s 25 törvényhatósági városunk, melyek hitfelekezeti viszonyai az u. n. vidéki (falusi, járási) lakosság hasonló viszonyaitól határozott eltérést mutatnak.)

	a vidéki	a városi	az összes
	n é p e s s é g b e n		
róm. kathol.	45·89%	54·40	47·22
gör. kathol.	12·28 >	3·14	10·83
görög keleti	15·76 >	5·20	14·11
ág. evang.	8·12 >	7·73	8·07
ev. reform.	13·85	19·51	14·74
unitárius	0·44	0·20	0·40
izraelita	3·60	9·68	4·55

E szerint a városi népesség körében a róm. katolikusok, reformátusok és izraeliták sokkal nagyobb percen-tuációt mutatnak, mint a vidékiben, a többi felekezetek, köztük az ág. evangélikusok és unitáriusok is kisebbet. Az első 3 felekezet tehát nálunk városiasabb jellegű. Megjegyzendő, hogy az ev. reformátusok ama nagy részesedési aránya nem a törvényhatósági városokra esik, mert itt az országos átlagnál valamivel kisebb számban (14·71%) találhatunk, hanem főképp a rendezett tanácsu, tehát kisebb és falusiasabb jellegű városokra. Így magyarázható meg az az ellentét, mely a reform. lakosság foglalkozása és lakóhelye közt lát-szólag mutatkozik. Ugyanis a reformátusoknál az esketések havonkinti eloszlásából, illetőleg abból, hogy náluk az eske-tések a mezei munkával leginkább elfoglalt hónapokban jön-nek elő legritkábban s lakóhelyüknek, a magyar alföldnek jellegéből s gazdasági viszonyaiból arra következtethetünk, hogy leginkább őstermeléssel foglalkoznak és mégis városok-ban laknak, holott a városok inkább a kereskedés és ipar fészkei. Ez a jelenség azonban természetes magyarázatot nyer egyszerre, ha tudjuk, hogy e városok nem az igazán városiasabb jellegűek, hanem a földművelő városok, mint Czegléd, Halas, N.-Kőrös, Böszörmény, Haház, Nánás, Kis-Ujszállás, Szoboszló, Karczag, Békés, H.-M.-Vásárhely stb.

Egyébiránt az ág. evangélikusok, kik a 143 város egész népességében csekélyebb részesedési aránynyal bírnak mint a vidékiben (7·7), e jelenséget még inkább mutatják a 25 törvényhatósági város lakosságában, hol csak 4·9 %-ot képviselnek. A mondott 25 városban 1870—1880 között a

protestánsok, de egyáltalán (a görög kathol. kivételével) a keresztyén felekezetek aránya hanyatlott.

Ugyanis kitett a 25 törvényhatósági város összes lakosságából $\%$ -ban a

	r. kath.	g. kath.	g. kel.	ág. ev.	ev. ref.	zsidó
1870.	63·09	1·38	6·18	4·84	14·91	9·38
1880.	62·01	1·41	5·18	4·91	14·57	11·54

Az ág. evangélikusok oly csekély emelkedést mutatnak, hogy az ev. reformátusok csökkenését ki nem egyenlíti. A városokban a zsidóság emelkedése észlelhető a többi felekezetekkel szemben, mert hisz a zsidóság legiparosabb s üzletibb szellemű.

Budapest főváros felekezeti viszonyai egy évtized alatt következőleg alakultak:

	r. kath.	g. kath.	g. kel.	ág. ev.	ev. ref.	zsidó
1870.	72·34	0·24	0·68	5·29	4·81	16·58
1880.	67·39	0·35	0·52	5·56	6·16	19·66

Vagyis a főváros abszolút többségét képező katolicizmus 10 év alatt 5 perczentnél nagyobb csökkenést, a zsidóság 3 $\%$ -nyi javulást mutat s ma Budapesten minden 5-dik ember izraelita. A két protestáns felekezet, de különösen a reformátusság szaporodása örvendetes arányu, mit mutat azon körülmény, hogy 1870 óta a reformátusok száma 1880-ig több, mint megkétszereződött, az 1870-diki számmal szemben az emelkedés 66 $\%$, míg a főváros összes lakossága ez idő alatt 38 $\%$ -kal gyarapodott.

A törvényhatósági városok közt legprotestánsabb Debreczen, hol az összes lakosság 77·1 $\%$ -a református, 1·1 $\%$ -a lutheránus; Hódmező-Vásárhely 67·8 $\%$ ref., — 3·2 $\%$ luth., — M.-Vásárhely 52·6 $\%$ ref., — 2·6 $\%$ luth., — 1·6 $\%$ unitárius lakossal: Szatmár-Németi 48 $\%$ ref., — Kolozsvár 35·7 $\%$ ref., — 4·3 luther., — 4 $\%$ unit., — Kecskemét 27·4 $\%$ ref., — 1·2 $\%$ luther., Nagy-Várad 27 $\%$ ref., — 2·3 $\%$ lutheránus.

Tíz év alatt, 1870-től 1880-ig *hanyatlott* a protestáns

felekezetek közül az ág. evangélikusok aránya a következő törvényhatósági városokban: Debreczen, Győr, Kecskemét, Kolozsvár, Pozsony, Selmec- és Béalánya, Sopron, Temesvár, Versecz: *emelkedett*: Budapest, H.-M.-Vásárhely, Kassa, Komárom, Marosvásárhely, Nagyvárad, Pancsova, Pécs, Szeged, Székesfehérvár, Ujvidék és Zombor városokban.

A reformátusok %-a *apadt*: Debreczenben, Győrött, H.-M.-Vásárhelyen, Kecskeméten, Komáromban, Maros-Vásárhelyen, Nagyváradon, Szatmár-Németiben, Ujvidéken, Zomborban; *emelkedett*: Budapesten, Kassán, Kolozsvártt, Pancsován, Pécsen, Pozsonyban, Selmezen, Sopronban, Szabadkán, Szegeden, Székesfehérvártt, Temesvárott, Verseczen. A két felekezet tehát *együtt hanyatlott* Debreczenben, Győrött és Kecskeméten; *együtt emelkedett* Budapesten, Kassán, Pancsován, Pécsen, Szegeden és Székesfehérvártt.

Miért hanyatlottunk egyik helyen? Miért emelkedtünk a másikon? *Nem lehetne-e közösen, együttes törekvéssel a közös emelkedést munkálni?* Ily kérdések szólnak szívünkhöz, eszünkhöz ebből a látszólag száraz névsorból s én azt kívánom, hogy gondolkozzunk e kérdéseken s adjuk meg reájok a feleletet úgy, a mint szívünk súgja, a mint a magyar protestántizmus nagy érdeke azt követeli, a mely ily szempontból nem ismer, nem ismerhet: lutheránust, reformátust, unitáriust.

Sok, nagyon sok érdekes vonást találunk, ha a hitfelekezetek *foglalkozási viszonyait* tennők bonczolgatásaink tárgyává s kideríthetnők az egyes életpályák felekezetek szerinti részesedési arányait. A foglalkozás természetéből a kultur állapotokra s a vagyonosságra is vonhatnánk bizonyos következtetést. Azonban itt is beleütközünk a «non-possumusba», mert a hivatalos statisztika ez irányban sem méltatta a felekezeti különbségeket. *Se hiányt ismét az egyes egyházak előljárói volnának hívva kipótolni.* Hiszen nekik iskolai kötelezettség, egyházi tartozások stb. czimén évenként szerbesszámba kell venni híveiket, s ugyanakkor azok *főfoglalkozásával* is közelebbről megismerkednek. Aránylag könnyű

szerrel lehetne tehát a protestáns népesség foglalkozási, kereseti statisztikáját elég pontossággal s megbízhatósággal elkészíteni s ezzel nemcsak az egyházi, hanem a hivatalos és tudományos statisztikának is igen nagy szolgálatot tennének.

Most csak annyit mondhatunk, hogy a református és unitárius népesség nagyobb része valószínűleg földművelő, az észak-magyarországi tót és német lutheránusság inkább bányász, iparos, sőt az előbbieket vándor-üzletet is folytatnak, az erdélyi szász evangélikusok valószínűleg túlnyomólag iparosok és kereskedők. A katonai pályát illetőleg megjegyezhetjük, hogy a közös hadseregnél a róm. katolikusok és ág. evangélikusok nagyobb arányban vannak képviselve, mint a monarchia népességében, míg a kálvinisták kisebbel; ellenben a magyar honvédségnél ismét a róm. katolikusok és helvét hitvallásuk követelnek nagyobb perczentuációt, mint a minőt az egész magyar birodalmi népességben elfoglalnak.

S ezzel a magyar protestáns népesség *állandó életviszonyait* az adott körülmények közt lehető pontossággal s a rendelkezésre álló tér szerint lehető részletességgel feltűntettük.

Dr. Bartha Béla.

Dr. Bartha Béla, a Magyar Kir. Akadémia tagja, a Magyar Kir. Pál-egyetem jogtanára, a Magyar Kir. Pál-egyetem jogtanára, a Magyar Kir. Pál-egyetem jogtanára.

PÁL APOSTOL A PUSZTÁBAN.*

Mondottuk, hogy Saul Pállá átalakulása, megtérése a damascusi úton csak *elvi* szempontból fejeződött be. Mihelyt Isten kijelentette benne a maga Fiát, hogy hirdetné őt a népeknek,¹ kitért a sötétségből a fény, világolt szívében² az új üdvigazság. A transcendens isteni hatásra, a Jézus Krisztus kijelentésére,³ s az Úr megjelenésére és látására⁴ a régiiek elmúltak s íme mindenek megújultak.⁵ A hitetlenség hitre, a

* Mutatvány szerzőnek «Pál apostol élete és művei», cz. sajtókészen álló művéből.

¹ Gal. 1. 15, 16; ² 2. Kor. 4, 6; ³ Gal. 1. 12; ⁴ Kor. 15, 8; 1. Kor. 9, 1. ⁵ 2. Kor. 5, 17.

gyalázat dicsőségre, a gyűlölet szeretetre vált. A miben Saul istenítéletet lát vala az istentelen felett, abban Pál megtalálta Isten kegyelmi akaratának teljes tökéletes valóságát: a *keresztben az üdvösséget, Jézusban*, a megfeszített gonosztevőben, a *Krisztust*, a dicsőséges urat.

Jézus a Krisztus! — ez az ő új hitigazsága. ama mennyei fény, mely elemi erővel ragadta meg s új élettartalommal töltötte be egész valóját, s melynek világosságánál az átokjel¹ egyszerre üdvjellé, a keresztről való beszéd, istenkáromlás helyett, Isten örömhírévé változott. Így lett a megfeszített Jézus mint feltámadott, benne kijelentett s neki megjelent Krisztus az ő hite alapjává és szegletkövévé is. S ennyi és nem több az, a mi iránt ő ott a damascusi úton a mily hirtelenül és váratlanul, ép oly feltétlenül megbizonyosodott. Hitt a Jézusban, mint Krisztusban. Hitt ő épen úgy, mint a többi apostolok. De a mi ezen ő hitével együtt s egyszerre reá, mint egészen *új teremtésre*² nézve *sajátosan* adva volt, az új élettartalom, az ő hite *elvi* igazsága jelentőségének s következményeinek öntudatos, tiszta felfogása, áttekintése, az abból szükségszerűleg folyó új vallásos világ- és életnézet megalakítása s az új életcél kitűzése, mint megoldandó feladat ezúttal még csak sejtésszerűleg állott előtte. A szívében kigyúlt égi fény villámcsapása alatt testelke sokkal inkább össze volt törve, semhogy arról, mi benne önkivületes állapotában végbe ment, rögtön számot adhatott volna magának. Idő kellett ahhoz és *nyugalom*, míg a Jézus Krisztus kijelentése alapján, az evangéliom, *az ő evangéliomává*, a Krisztus-hit, *az ő Krisztus-hitévé*, a Krisztushirdetés, *az ő Krisztushirdetésévé*, a keresztről való beszéd, *az ő elvi alapon felfogott és átképzelt theologiai rendszerévé alakulhatott*. S még több idő és *küzdelem*, míg ezen ő új hitét a világ közhitévé tehetette. Hol s miként fogott e nagy feladat megoldásába, ez az, a mire ezúttal megfelelni próbálunk.

¹ 5. Móz. 21, 23; 2. Kor. 5. 17.

Kérdezzük meg mindenek előtt egyedüli útmutatóinkat, a forrásokat s ezek közül is először az *Apostolok cselekedeteiről* írott könyvet.

Az Ap. cs. a maga álláspontjához hű és következetes. Pál apostol a lényegileg merőben külső, a pusztán érzéki — természetfeletti esemény láttára meggyőződött arról, hogy az a *Jézus*, kit ő eddig üldözött, a *Krisztus*. Ezt tudja, de egyebet semmit. Hogy közelebbről ki volt az a Jézus, mit tanított, miért élt és halt s mi végre támadt fel és jelent meg neki, azt még csak nem is sejtí. Hisz immár benne, ám a keresztyén hit igazságai ismeretlenek előtte. Megtért, azaz Jézusnak, mint Krisztusnak tagadójából és üldözőjéből Jézusnak, mint Krisztusnak vallójává és követőjévé lett, de ez még csak külső megváltozás, s nem egyszersmind benső átalakulás volt. Ő még nem igazi keresztyén, mert nem lát, azaz nem tudja a mit tudnia kell, nem oktattatott meg a hit dolgaira, nem teljesedett meg Szent-lélekkel, s nem keresztelkedett meg. S ime az Ap. cs. szerint mindez legott megtörténik: a megtért Pál a maga módja s rendje szerint keresztyénné és apostollá avattatik.

Utítársai kézen fogva bevezetik Damascusba. Bizonyos Judánál helyezték el, kinek háza az u. n. «Egyenes-utczában» volt. Ezt az utczát nem ok nélkül nevezték el így. Egy mértöldnyi hosszú s száz láb széles oszloptornáczos utcza volt az. Keresztül szelte az egész várost, s keletről nyugatra húzódott. Ez volt Damascus fő forgalmi útja. Ma is az, s ma is úgy nevezik. De az oszloptornáczoknak már csak nyomai láthatók.¹

S bizony sanyarú sorsa volt Pálnak a Juda házában. Három napig nem látott, nem evett és nem ivott. Csakhamar azonban megint csodás dolgok történtek vele és még valaki mással is. Egyszerre ketten láttak látomást: ő és bizonyos *Ananiás* nevű damascusi tanítvány.

Mit látott Pál? Imádkozás közben látta, hogy egy

¹ Renan. Die Apostel Paris 1866. 213. 1

Ananiás nevű férfiú lép be hozzá s kezét ráveti, hogy lásson.

S mit látott Ananiás? Látta magát az Urat, a Jézus Krisztust, aki így szólt hozzá: «Kelj fel és menj el az u. n. Egyenes-utezába és keresd fel a Jüda házában a tarsusi Pált, mert imé imádkozik és látomásban egy Ananiás nevű férfiút lát magához bemenni, ki az ő kezét reá veté, hogy lásson.» De Ananiásnak semmi kedve e megbizatus teljesítéséhez, mert aggodalmak vannak. «Uram! — felelé — sokaktól hallottam e férfiú felöl, mennyi rosszat követett el a te szenteid ellen Jeruzsálemben. Sőt itt is van hatalmá megkötnöni mindazokat, a kik a te nevedet segítségül hívják.» Am az Úr megnyugtatja őt. «Eredj el — mondá — mert ő nekem kiválasztott eszközöm, hogy az én nevetem elvigye a pogányoknak,¹ királyoknak és az Izrael fiainak elébe. Mert én mutatom meg neki, mennyit kell neki az én nevenért szenvednie.» Erre Ananiás utra kelt. Bemegy a megjelölt házba s kezét Saulra vetvén mondá: «Saul atyámfia! az Úr, a Jézus, a ki megjelent néked az úton, melyen jösz vala, küldött engemet, hogy *a te szemeid megnyiljanak és megteljél Szent-Lélekkel*». S valóban e szavakra, miként pikkelyek esének le szemeiröl, mire rögtön újra látott és fölkelvén *megkeresztelkedék*. És mintán evett, megerősödék. S mit tett? Néhány napig ott maradt a damascusi tanítványok körében, s azután — mint új tanítvány, — azonnal hirdeté a *zsinagógákban* Jézust, hogy ez Isten Fia.²

Az Apostolok cselekedeteiröl irott könyvnek ez előadásából világos, hogy — mint fentebb megjegyztük — Pál a damascusi úton még sem keresztyénné, sem apostollá nem lett. Megtérése egyszerű nézetváltozás. Valami olyast tudott meg, a mit eddig még nem tudott, nem is akart tudni. Megtudta abból, a mit ott látott és hallott, a lesújt s egész

¹ Az Ap. cs. szerint tehát Ananiásnak jelentetik meg legelőször, hogy Pált Isten a pogányok apostolául is rendelé.

² Ap. cs. 9, 8, 20.

valóját rettegéssel betöltő¹ tényt, hogy «az Úr az a Jézus, a kit ő üldöz.² Egyebet semmit. Szeretett volna ugyan magától az Úrtól még többet is megtudni, szerette volna az üdvösség tudatában ép a csodás esemény által teljesen meg-ingott, s a kárhozat örvényébe sodort lélek többek közt megtudni: hol, merre volna hát még út néki a szabadulásra s meg is kockáztatta a nagy kérdést: «Uram! mit akarsz, hogy cselekedjem?»³ De az Úr, a mennyei Krisztus, nem foglalkozik immár az üdvösség kérdéseivel, nem bajol a föld bűnös gyermekeinek lelki dolgaival, — oda utasítja megbizottjaihoz, egyháza hivatalos férfiaihoz, mondván: «Kelj fel és menj be a városba és *megmondják* neked, mit kell cselekedned».⁴

Ime, már az Ap. cs. idejében nem a *Krisztust*, hanem az *egyházat* kellett hallgatni. S az Ap. cs. Pálja csakugyan úgy cselekedett. Hogy megtudja, mit kelljen cselekednie *Ananiáshoz* fordult.

S ki volt ez az Ananiás? Mindenesetre érdekes és érdemes dolog lesz ezt is megtudni, mert a milyen a mester, olyan a tanítvány.

Ne hallgassunk a mondára, — bár az aligha nem jó nyomon jár — ne vegyük készpénz gyanánt az adatot, hogy Ananiás Damascus püspöke lett volna s hogy később vértanu halált halt. Maradjunk csak forrásunknál s kérdezzük: kinek állítja őt az Ap. cs.?

Az Ap. cs. szerint Ananiás egy damascusi «*törvény szerint* istenfélő ember volt. kiről az ott lakó minden zsidók jó bizonyosságot tettek».⁵ Elég! Tehát Ananiás *tekintélyes zsidó-keresztvény*, s több mint valószínű, hogy a damascusi gyülekezetnek épen feje. E férfiú oktatta meg e szerint Pált a keresztvérségre, ez közvetítette kézzel által számára a Szent-Lelket s ez keresztelte meg. Ettől vette az *evangéliomot*. S ugyan milyen evangéliom lehetett az? Elé-

¹ Ap. cs. 9. 6. ² Ap. cs. 9. 5. ³ Ap. cs. 9. 6. ⁴ Ap. cs. 9. 6.

⁵ Ap. cs. 22, 12.

gedjünk meg ezúttal a puszta névvel: *zsidó-keresztyén evangéliom*. Itt csak két dolgot jegyezzünk meg jól. Egy azt, hogy az Ap. cs. szerint Pál evangéliomának eredete *emberi* forrás s szülőhelye egy zsidókeresztyén katechéta iskolája, más azt, hogy az Ap. cs. szerint Pál evangélioma lényegét tekintve zsidó *törvényszerű* alapon nyugvó evangéliom. E kettő teljesen elég arra, hogy az ő damascusi szereplését megértsük.

Az Ap. cs. szerint ugyanis — mint fentebb hallottuk — Pál, mihelyt a szükséges keresztyén hitismereteket megszerezte, legott fellépett a *zsidó zsinagógákban* s hirdeté. Jézust, hogy ez az Isten Fia. Van ebben valami különös? Ellenkezőleg, ez az egész eljárás igen természetes. Hiszen Pál az Ap. cs. szerint Ananiás tanítványa s a «törvény szerint istenfélő» mester csak nem olthatta belé a törvény megvetését. Miért ne hirdetné hát az evangéliomot a *zsidóknak* is? Hiszen a törvény és evangéliom nem zárják ki, sőt inkább kiegészítik egymást! Örömet meg is hallgatják őt a zsidókeresztyének. Álmélkodva veszik észre, hogy ez az ő emberök.¹

Igy az Ap. cs. Hogy e mű szerzője ez előadással szintén hű és következetes maradt alapcélzatához: Pálnak, mint a *törvény* barátjának feltüntetéséhez, az bizonyos, de hogy ugyanakkor igazságos-e Pálhoz magához, az egészen más kérdés.

Hallgassuk meg tehát most magát Pált. Mit mond ő megtérése után viselt dolgaira, *evangélioma eredetére, jellemére* s különösen a *törvényhez* való viszonyára nézve.

Sajnos, hogy a szóban forgó pontokat, illetőleg magának Pálnak levelei minden tekintetben kielégítő tudósítást nem tartalmaznak. Különösen soványak a szorosán vett történeti adatok. Hiszen, szorosán véve a dolgot, a páli levelek alapján még azt sem dönthetjük el egész biztosra: hol ment végbe az ő megtérése, — a damascusi úton-e vagy talán

¹ Ap. cs. 9, 21.

magában Damascusban? S bizony szintén hajlandók volnánk az utóbbi eset mellett maradni, ha hogy az Ap. cs. az előbbi oly határozottan ki nem emelné Mert maga Pál, megtéréséről szólva világosan kijelenti: «mikor pedig tetszett az Istennek, ki elválasztott engem anyám méhétől fogva és elhívott az ő kegyelméből, kijelenteni az ő Fiát bennem, hogy hirdessem azt a pogányok közt, azonnal nem közlekedtem testtel és vérrel, sem nem mentem Jeruzsálembe a nálamnál régibb apostolokhoz, hanem elmentem Arábiába és *ismét* visszatértem Damascusba».¹ Miből világos, hogy tehát a Jézus Krisztus kijelentését Damascusban vette. De legyen, hogy az uton vagy legyen, hogy a városban, annyi bizonyos, hogy megtérése után először Damascusban vala. S ennyiben tudósítása az Ap. cs. előadásával egyezik.

De már a damascusi tartózkodásról Pál közelebb semmit sem szól. Saját ügyes-bajos állapotáról, szem s gyomor-bajáról, miket Renan egész naivul napszurásnak, villámfénynek vagy meghülésnek² tulajdonít, továbbá a maga s Anániás látomásáról s viselt dolgairól hiába keresünk nála felvilágosítást. Ellenkezőleg abból, a mit fentebb a galatákhoz írott leveléből idéztünk, biztosra következtethetjük, hogy az Ap. cs. egész előadása czélzatos, semmi történeti alappal nem bíró s a későbbi kor felfogásából származó elbeszélés.

Igazoljuk állításunkat. Azt mondotta Pál: «mikor tetszett Istennek az ő Fiát kijelenteni bennem, hogy hirdessem azt a *pogányok* közt, *azonnal nem közlekedtem testtel és vérrel*».³ Felette fontos kijelentés ez. Világos bizonyíték arra, hogy Pál megtérése után azt, a mi vele s benne történt, a Jézus Krisztus kijelentése szent titkát nem közölte, nem beszélte meg senkivel. Ellenkezőleg az isteni kegyelem-igazságot, mely a maga teljes tökéletességében sajátjává lön, féltett kincsként szívébe zárva, minden *emberi* befolyástól, esetleges

¹ Gal. 1. 15—17. ² E. Renan Die Apostel Paris 1866. 211. és 213. l. ³ Gal. 1. 15. 16. 17.

meghamisítástól tisztán meg akarta őrizni s ez ok miatt egyenesen kerülte az embereket, — menekült körükből. «Nem mentem — ugymond — Jeruzsálembe a nálamnál régibb apostolokhoz».¹ Tehát még a többi, az elismert tekintélyű apostokkal sem akart érintkezni, hogy fordulhatott volna hát egy másodrangú egyéniséghez, — Ananiáshoz! A mit Isten néki jelentett ki, akarta, hogy az csak is az ő igazsága maradjon, hogy ember ahhoz ne adjon s abból ne vegyen el semmit. Mert a mint ő kapta, nyerte az isteni forrásból, oly tisztán és hamisítatlanul óhajtotta az új (érezte, hogy új!) üdvigazsággal megajándékozni a világot.

Mit tett tehát? «Elmentem — mondja — Arábiába.»²

A megtért Pál Arábiába megy a Jézus Krisztus kijelentésével, — az ő sajátos evangéliomi igazságával, melyet gyarló emberekkel semmiféle összefüggésbe nem akar hozni, mert ahhoz embernek semmi köze. Istentől s nem emberektől vette azt.³ Mennyei világosság az szívében, nem hagyomány, nem tan. Kijelentés az. Nem tanította rá senki, úgy találta meg, mint a példabeszédek embere a mezőben elrejtett kincset. Ővé volt eddig is, de nem tudta. Most tudja, mert fénye kivillant lelkében, s oda nem adná az egész világért. Pedig nem sok, csak egy kincs az. Egyetlen benső élettapasztalat s nem adatok soka. A Jézus Krisztus kijelentése, mint személyes kegyelmi tényen alapuló üdvérvet. Egész eddigi világa romba dőlt, midőn erre ébredt, de hasad a hajnal, kelőben az új világ napja. Arábiába megy, hogy ezt a napot üdvözölje.

S miért épen Arábiába? Miért — a pusztába? Magányra, csendre, nyugalomra van szüksége az összegyötört testnek és léleknek, hogy összeszedje magát. A világ zajától félreeső helyre, hol az emberektől távolabb ugyan, de Istenéhez közelebb lehessen. Mert most vele s csak, is ő vele akar beszélgetni, háborítatlanul érintkezni.

¹ U. o. ² Gal. 1. 15—17. ³ Gal. 1. 12.

Különös jelenség! A nagy szellemek, a vallási geniek éltök forduló pontján, a döntő lépés előtt, midőn azon komoly feladat megoldásába akarnak fogni, mely életezéként lebeg szemeik előtt, rendszerint a magányt keresik fel. És mégis érthető jelenség! A magányban nem a világé, hanem önmagunké vagyunk s önmagunkban életünk legbensőbb, végső alapjáé, — az Istené. A véges szellem, midőn léte ősforrásába merül, a végtelen szellemmel egyesül, annak őseréjéből táplálkozik, s ha így szövetséget köt a gyarló az erőssel, általa s benne ő maga is erőssé válik. A magány tette Keresztelő Jánost a Messiás előfutárává, a magány tette Jézust Isten Messiásává, a magány tette Pált a Messiás apostolává. Arábiába ment, hogy tovább hallgassa azt, ki őt elhívta, hogy megtudja tőle magától, mi kincs is az, mit a cserépedénybe helyezett¹ s mit kíván tőle azért cserébe? Hol s mely vidéken tartózkodott? — vitás kérdés.

A történet ugyanis többféle Arábiát ismer. A ptolomaeus-féle osztályozás a legegyszerűbb. Megkülönbözteti:

1. Pusztá-Arábiát, mely a sinai félszigettől északra Syria és Mesopotamia közt bizonytalan határok közt terült el:

2. Sziklás-Arábiát vagyis a tulajdonképeni Sinai félszigetet, melynek északi része szintén pusztaság;

3. Boldog-Arábiát vagyis a tulajdonképeni arab-félszigetet.

Melyiket kereste fel Pál e három közül? Ő maga egyszerűen Arábiát említ, ép azért a tudósok véleménye a közelebbi meghatározás tekintetében megoszlik. «Arra — mondja Hausrath² — nincs semmi ok, hogy a távol eső Boldog-Arábiára, a balzsam és jóillatok hazájára gondoljunk, melynek északi határa az arabs tengerből csúcsától a perzsa tengerből felé fut». S tényleg Pál Arábiáját itt nem is keresi senki.

¹ 2. Kor. 4. 7. ² Dr. A. Hausrath Neut. Zeitgesch. II. Th. Heidelberg 1872.

De már a más kettőre nézve ellenkezőleg áll a dolog. Renan szerint, a ki különben szorosán az Ap. cs. tudósításához tartja magát s ép ez okon az Arábiában való tartózkodást egészen más összefüggés és szempont szerint itéli meg, Arábia alatt a fentebb említett Puszta Arábiát vagyis «Arábia tartományt» kell értenünk, melynek főresztét Auranitides (Hauran) alkotta, s mely felett I. Heródesz Agrippa uralkodott, kinek hatalmát azonban utóbb több ponton megtörte Aareth (Aretas) nabateus király. Itt e nevezetes földön, hol az energikus arabs nép teljes fény és pompa között lázas tevékenységet fejtett ki, itt sugárzott volna ki Pál apostoli lelkének is első tüze, bár semmi nyoma, hogy ott gyülekezeteket is alapított volna, a mi igen természetes, mert ama környezet az ő tisztán idealisticus s a világ közeli végében való hiten alapuló tanításának semmiképen nem kedvezett.¹

Renan nézetével teljesen ellenkezik Holstené. Holsten ugyanis Pál Arábiája alatt a Sziklás-Arábiát vagyis a Sinai-félszigetet érti. Felfogását kettős: történeti és psychologia alapon igyekszik igazolni. «Minthogy — mondja s ez volna a történeti érv — a Palaestina keleti oldalán fekvő területet leegész a Vörös-tengerig csak Trajan (105 Kr. u.) foglalta el Syria helytartója, Cornelius Palma által s ő alakította azt Arábia tartományná (Marquardt, Röm. Statsverwaltung I. 274); Pálra nézve még ugyanazon nyelvhasználat érvényes, melyre Josephusnál is találunk: ἐστὶ δὲ ὁμοροσ τῆ Ἰουδαίας ἢ Ἀραβίας (Antq. 14, 1, 4; 5, 1; 14, 13, 9). S minthogy — mondja tovább s ez volna a psychologiai érv — Pálnak magányra volt szüksége, hogy ne véges ember szava, hanem Isten hangja szóljon hozzá az ő szellemében s mert így az Arábiába utazás czélzatú vala, valószínű is, hogy Arábiának azon vidékére ment, hol a Sinainál, a Horebnél Izraelre nézve az isteni üdvakarát is kinyilatkoztató helyei feküdtek».²

¹ E. Renan 1. m. 216, 217. l. ² C. Holsten. Das Evang. des Paulus. Berlin 1880. 7. l.

Nézetünk szerint — kellő adatok hiányában — bajos dolog biztosra meghatározni, hogy Pál Arábiának csak ezen vagy csak azon részén tartózkodott-e? Ha ő Arábia alatt — a mi Marquardtnak Holsten által idézett adatából világosan kiténik — általában Arábiát, mint Palaestina határos, szomszéd országát s nem a római «Arábia tartományt» értette, úgy semmi okunk arra, hogy ottani tartózkodását kizárólag egyik vagy másik körre szorítsuk. Ellenkezőleg igen valószínű, hogy ő nemcsak a Pusztá-Arábiában, hanem a Sziklás-Arábiában is megfordult. Amazon áthaladt, mert utjába esett, emezt felkereste, mert — különös oka volt rá. Ezt az okot — úgy véljük — igen találóan jelöli meg Holsten. Hová is vonzhatta volna Pált szíve, ha nem az üdv-történeti jelentőségű Sinai és Horeb hegy vidékére! Hol már egyszer szólott az Isten egyik választott emberének kijelentvén néki a maga akaratát a *törvényben*, miért ne szólhatna ugyanott újra másik ugyancsak választott emberének, hogy kijelentse néki a maga akaratát a *kegyelemben*!

Bizony-bizony való igaz, hogy a hol egykor Mózes, ugyanott a Sinain állt vala Pál is. Annak ott borult, ennek ott derült. S midőn ezt állítjuk, még csak azt sem vetheti szemünkre senki, hogy ez pusztán légből kapott okoskodás. Oh nem! Van egy körülmény, mely feltételünknek valószínűséget kölcsönöz. Annak, a ki oly eleven és szemléletes képet tud rajzolni a Sinairól, mint Pál, a Sinai hegyet magának is látnia kellett. S nem ő-e az, a ki Sárát és Hágárt, Ábrahám szabad és szolganejét, Isten két szövetségével hasonlítva össze így szól: «Egyik a Sinai hegyről való, mely szolgaságra szül (az az ép oly terméketlen, mint a törvény). Ez tudniillik Hágár, mert a Hágár szó a Sinai hegy neve Arábiában. Egy nyomon jár pedig a mostani Jeruzsálemmel; szolgál ugyanis gyermekeivel. Ama magasságos Jeruzsálem pedig szabad. Ez anyánk nekünk mindnyájunknak».¹

Ime a Sinai hegynek még helyi arabs nevét is tudja

¹ Gal. 4, 24—26.

Egyvel több ok, hogy megmaradjunk állításunknál: Pál megtérése után legott elment Arábiába — a Sinai és Horeb hegy vidékére. E szent helyen elmélkedett ő szíve rejtelmes édes titkáról, a Jézus Krisztus kijelentéséről — az új hit igazságról. — itt alakult meg evangéliomi gondolatvilága, itt tisztázta nagyjában eszméit, itt adott számot magának a *kereszt* dolgáról és a *maga* dolgáról.

Jézus a Krisztus! ez volt — hogy úgy mondjuk — az archimedesi pont, melyen állva, sarkából készült kivetni ő világát, hogy annak romjain megteremtse új világát. Pillantunk be — levelei világánál — lelke műhelyébe s lássuk, hogy születik meg a Jézus Krisztus kijelentése alapján *az ő evangélioma* s hogy születik meg a *pogányok apostola*.

Jézus a Krisztus! — de ha Jézus, a megfeszített, akkor tulajdonkép nem a *törvényben*, hanem a *keresztben* van az üdv, akkor Istennek amaz üdvakarata, melynek változhatatlansága mellett kezesség az Ábrahámnak tett ígéret, hogy benne, az ő *magvában* (s tudjuk, hogy ezt a szócskát az apostol kizárólag a Krisztusra vonatkoztatja)¹ áldatnak meg a föld összes népei, nem a törvényszerű cselekedeteknél fogva, hanem — ingyen kegyelemből valósult meg! Úgy, de ha ez áll, pedig áll, mert Jézus a Krisztus, akkor a kereszt a törvénynek és a törvényszerű cselekedeteknek végét, halálát jelenti, akkor a régi üdvelv helyére új üdvelv lépett! Mi igazítja meg hát a bűnös embert, ha a törvény nem? Megigazítja az, a ki téged is megigazított, midőn megtérített: az igazító Isten, a ki a Krisztust, mint Jézust küldte el, hogy a Jézusban, mint Krisztusban nyujtsa, mit a törvény útján hiába kerestél, a törvény cselekedetei alapján hiába vártál: az élet igazságát, az üdvösséget. Hiszed ezt? Hogyne hinnéd, hiszen benned a Jézus, mint Krisztus, fénylik szivedben a sötétségből kigyúlt világosság.

Ez az első gondolatkör, mely immár tisztán áll az apostol előtt. A Jézusnak, mint Krisztusnak önmagában érzett kije-

¹ Gal. 3. 16. 8.

lentését reflexió tárgyává téve, meggyőződött arról, hogy nem a mózesi törvényben, hanem a kereszt kegyelmében, a Jézus Krisztus halálában valósította meg az Isten az örök üdv akaratát s hogy tehát az ember nem a törvény cselekedetei, hanem a Jézus Krisztusban való hit által igazul meg.

Ezzel kétségtelen, hogy a kereszt nemcsak hogy megszűnt rá nézve botránynak lenni, de sőt, mint Jézus Krisztus engesztelő áldozati halálának jelképe, mint kegyelmi tény új üdvként egyszerre szembe került a törvénnyel. S ép e pont az, a hol Pál a második gondolatkörbe lép s a hol útja azokétól, kik előtte lettek keresztyénekké határozottan elválik. Az u. n. zsidó-keresztyének is (mert eddig csak ilyenek léteztek) megoldották a kereszt titkát a maguk módja szerint. Nem tekintették azt botránynak, sőt épen azért lettek zsidókból keresztyénekké, mert hitték, hogy a keresztben, mint Jézus Krisztus helyettes engesztelő áldozati halálában Isten kegyelme nyilvánult s közöltetett; de azért a törvény álláspontját eszük ágában sem volt feladni. Ellenkezőleg a keresztfát a törvénnyel igen szépen összeegyeztették, úgy fogván fel a dolgot, hogy a Krisztus halála sajátkép csak a törvény kiegészítése, illetőleg az ember törvényszerű cselekedetbeli igazsága hiányának, fogyatkozásának kipótlása, teljes igazságra betöltése. Körülbelől ez volt az ő okoskodásuk menete: Isten kinyilatkoztatta a maga üdvakarátát a törvényben, s megígérte, hogy ennek teljesítése esetén az igaz néphez elküldi a Messiást, s ki az ő javaiban részesíteni fogja őket. Ámde a Messiás nem jött el, mert a törvény útján nem jutott el az igazságra a nép: a törvény cselekedetei mellett még mindig bűnös maradt az ember Isten előtt. De az Isten üdvakarátának meg kellett valósulnia, mert az változhatatlan. Ugy segített tehát Isten az emberiség baján, hogy a Messiást a Krisztust előbb, mint Jézust küldte el, s elrendelte, hogy ez az ő helyettes engesztelő halála által törölje el végképen a bűnt, s tegye igazzá a népet. S úgy is lőn: a kereszt helyreállította Isten és ember közt a normális viszonyt, s most már az ember biztosra veheti, hogy a meghalt, de a

feltámadott Krisztus, mint dicsőséges Ur újra vissza fog térni s felállítja a maga országát. Addig is pedig, míg a Krisztus parousiája bekövetkeznék, a Krisztus híve s követőjének elsőrendű feladata, hogy minél inkább buzogjon az isteni törvény mellett.

Ám Pál ezzel ép ellenkező eredményre jutott. Ő a Jézus Krisztus kijelentése alapján, a Jézusnak, mint Krisztusnak halálából «a kereszt fényéből egészen más következményekre jutott. Rá nézve a vagy-vagy esete állott fenn. Neki — mint Pfleiderer igen szépen mondja — Jézus Messiás, de nem csupán mint a korábbi tanítványoknak a *kereszt daczára*, hanem egyenesen a *kereszt miatt*.»¹ Az ő okoskodásának menete ez: Jézus, mint Krisztus meghalt. Miért halt meg? Mint zsidó előtt ez a tény érthetetlen, mert a zsidó tudatban sarkalatos meggyőződés, hogy az isteni üdvakarát kijelentése a törvény, hogy az isteni ígéret megvalósításának feltétele a törvény teljesítése s hogy végre, mivel az ember a törvénynek eleget tehet, az isteni ígéretnek meg is kell valósulnia, a Messiásnak, mint a dicsőség urának okvetlen el kell jönnie s országát felállítania. S íme a Messiás, a Krisztus mégis, mint Jézus, mint Jahve szenvedő szolgája jött el s a kereszten meg is halt. Miért kellett meghalnia? Okának kell lenni; pedig, ha a törvény az üdv útja, ha a törvény cselekedeteiből igazulhat meg az ember, akkor a Krisztus ok nélkül halt meg.² akkor nincs értelme, miért kellett neki dicsőség helyett a gyalázatban megjelenie és élnie? Nincs más megoldás: Krisztus meghalt, mert a törvény nem vezetett üdvre, mert az ember nem a törvény cselekedeteiből, hanem a kegyelemből, a Krisztus engesztelő helyettes áldozati halálába vetett hit által igazulhat csak meg. A kereszten tehát az üdvnek egészen új útja nyílt meg, a kereszt a törvény vége s a hit kezdete. Innét, hogy Pál a maga evangéliomát egyszerűen «a *keresztfárról való beszédnek*» — ὁ λόγος ὁ τοῦ σταυροῦ — nevezi s hogy bárhol jelenik meg,

¹ O. Pfleiderer. Das Urchristenthum. Berlin, 1887. ² 1. Kor. 1, 18.

nem akar sehol másról tudni, csak a Jézus Krisztusról, még pedig a *megfeszítettről*. Ezt hirdette Athénében, ezt Korinthusban,¹ a pogány bölcsészet virágzó pontjain is. Mit neki a föllengős beszéd, a választékos szónoki előadás, mit ember bölcsesége. Isten bizonyágtételével jár ő szerteszt s e bizonyágtétel nem *szó*, hanem *tény*, Krisztus keresztfája, mely zsidóknak ugyan botránkozás, görögöknek pedig bolondság, de a hivatalosoknak, úgy zsidóknak, mint görögöknek Isten ereje és bölcsesége.²

Igy került szembe — mint mondók — Pálnál a második gondolatkörben a kereszt kegyelmi ténye a törvénnyel, így lépett nála a *törvény igazsága* helyére a *kegyelem-igazság*, az *ember igazsága* helyére *Isten igazsága*.

De — s ezzel Pál belép a harmadik gondolatkörbe — ha nem a törvény, hanem a kereszt az üdv útja, s ha a kereszt a törvény vége, halála, akkor elesik mindaz, a mi a törvénnyel kapcsolatos, elesnek az üdvösségnek összes zsidó előfeltételei, el — mondjuk — az egész *ó-szövetség*, s helyére lép az *új-szövetség*. Gyönyörűen jelzi e világátalakító gondolatot, midőn kimondja: «A régiek elmultak, ime, mindenek megújultak».³ Az ó-szövetség törvény-viszonyát felváltotta az új-szövetség kegyelem-viszonya s ez új-szövetségi kegyelem-viszony körében, mely a Krisztusban létesült, mássá lett maga az ember is, lett ó-emberből, új emberré. Úgy hogy immár ha valaki a Krisztusban van, nem zsidó, nem görög az többé, hanem egészen *új teremtés*.⁴ S ha új teremtés s mint ilyen a Krisztusban találta meg üdvét, akkor ránézve immár egyként értéktelen mindaz, a mi *régi*, értéktelen a bölcsészet, melynek útján a pogányok, értéktelen törvény, melynek útján a zsidók keresték az élet igazságát s egyedül értékes csak a kereszt, az isteni kegyelem, mely őt megújította. «A Jézus Krisztusban sem a körülmétkedés sem a körülméletlenség nem használ semmit, hanem az új teremtés.»⁵ Az üdvözülés szempontjából tehát pogány-

¹ 1. Kor. 2, 2. ² 1. Kor. 1. 17, 18. 23. 24. 2. 1. ³ 2. Kor. 5. 17.

⁴ 2. Kor. 5. 17. ⁵ Gal. 6. 15.

ság és zsidóság teljesen egy sorba esnek: arra nézve egyként tehetetlen mindenik. A messiási országban való részvételre nincs előjoga — a pogánynak, de nincs előjoga a zsidónak sem, mert a Krisztusban egészen új, az eddigiektől merőben különböző üdvút nyílt meg. A Krisztus nem a pogányért, de nem is a zsidóért halt meg, hanem meghalt a *bűnös emberért*, az ó Ádámért.

S mi következik ebből? A törvénynek, mint állítólagos üdvútnak feladása, az *anomisticus* álláspont, szükségszerűleg maga után vonta az üdvözülés kérdésében elfoglalt korábbi zsidó törvényszerű alapon nyugvó particularismus mellőzését s az universalismus felvételét. A kegyelem nem szól sem csupán a zsidónak, sem csupán a pogánynak, hanem szól a *bűnös embernek*, szól mindenkinek. Ugyde, ha ez áll, akkor nincs ok a miért a keresztről való beszéd csak a zsidónak, illetőleg a mózesi törvényközösség tagjainak hirdettessék, akkor ő — s ez az utolsó gondolatkör az Isten különös kegyelméből osztályrészéül jutott *sajátos kijelentésből* jogot és köteleességet meríthet arra, hogy megvigye az evangéliomot, a kegyelem örömhírét a *pogányoknak* is, sőt tudva azt, hogy csakis ő az, a ki e jog és köteleesség tudatára ébredt, isteni célzat, hogy épen csak ő tegye ezt. S megszületik Pálban a *pogánymissió* gondolata, mint sajátos életfeladat: isteni elválasztáson alapuló megbiztatás.

Ezek azok a gondolatok, melyek lelkében a szíve sötétjében kigyult mennyei fény, a Jézus Krisztus kijelentése, mint személyes központi üdvérzete csendes elemzése közben, egy a más után felmerültek s theologiai világnézetének a kereszthalap és szegletkövére épített oszlopait s apostoli világmissiójának iránytűit s világító pontját képezzék. E hosszas reflexio útján tisztázott eszmekör az, mivel ő arabiai tartózkodásából megtért, hogy annak sugaraival új fénybe borítsa az emberiséget. S mindez eszmék az ő sajátos eszméi, — az ő világa. Evangéliumot hoz, nagyjában tudatos hitrendszert, de ez az evangéliom, ez a hitrendszer

annyira elüt a másokétól, mint ég a földtől s ő ezt annyira érzi, hogy mint elidegeníthetlen sajátjára rásüti neve bélyegét, mondván: *ez az enyém.*¹

De talán kelleténél többet is bizonyítottunk. Talán mégis csak túlzás állítani merni, hogy az apostol ezen ő sajátos evangéliomának alap gondolatait már Arábiában tisztázta, hogy ő onnét kész tanrendszerrel és életervvel tért meg. Hát ez ellenvetésre is kész válaszunk. Semmivel sem bizonyítottunk többet, mint a mennyire minket magának az apostolnak nyilatkozatai feljogosítanak. Pál a galatabeliekhez írott levelében — mint tudjuk — határozottan visszautasítja a vádat, hogy ő evangéliomát emberektől vette volna, — az ő kincse az. Ezt pedig úgy bizonyítja be, hogy utal a körülményre. miszerint ő megtérése után legott Arábiába ment, — emberekkel nem érintkezett, azután pedig megint visszatért Damascusba s csak három év leforgása után ment fel Jeruzsálembe. Miért? tehát, hogy őt ott az oszlop apostolok megoktassák a keresztyén hitre? Ellenkezőleg, — egyszerűen csak ismerkedni akart azokkal, kik már előtte apostolok voltak, de ezek az elismert tekintélyű apostolok vele sem akkor, sem később *semmi újat nem közlöttek*² Mire mutat ez? Arra, hogy Pál úgy tér meg Arábiából s úgy jelenik meg a keresztyén missió színterén, mint kész apostol, a ki minden emberi befolyástól függetlenül saját önálló gondolkodása útján jutott el az evangéliom ismeretére. S ha valamire, éppen evangélioma isteni eredetére és önállósága s sajátottságára fektet különös súlyt zsidószkodó-keresztyén ellenfeleivel szemben működése egész folyamán. Sőt, midőn kenyértörésre került a dolog, a maga evangéliomát egyenesen szembe állította Péter evangéliomával nevezvén amazt a körülmetéletlenség, emezt a körülmeteltség evangéliomának.³

De a midőn így feltétlenül ragaszkodunk azon állításunkhoz, hogy Pál apostol Arábiában tisztázta a Jézus Krisztus

¹ Róm. 2. 16 ; 16, 25 ; 2. Kor. 4, 3 ; 11, 4. ² Gal. 1, 17, 18. 2. 6 ; ³ Gal. 2, 7.

kijelentésére vonatkozó eszméit, hogy onnan tért meg az evangéliom világos öntudatra emelt új igazságával, hogy ennek hirdetésére szentelje egész életét, épenséggel nem titkoljuk el (mert hiszen ő maga sem tette azt), hogy evangéliomának nemcsak új, isteni eredetű, hanem ő emberi eredetű elemei is vannak. A Jézus Krisztusra vonatkozó eszmei igazságok nála is épen úgy, mint a többi apostoloknál szintén történeti alapon nyugodtak. A Krisztus, mint Jézus földi életet élt s az ő földi életének adatai, bárha neki csak a szellemi Krisztus jelent meg, bárha ő csak az Urat látta, nem lehettek rá nézve közönyösek. De ez adatokat neki, a ki épen a Jézus miatt üldözte a keresztyéneket, megtérése után nem annyira beszerezni, mint inkább csak kiegészítenie kellett. Sőt — ha szorosán vesszük a dolgot — talán ezt sem kellene tennie, hiszen azt mondotta fentebb, hogy a tekintélyesek, az oszlopapostolok vele semmi újat nem közltek. Mikor Arábiába ment a régít vitte, — az újat hozta. Vitte a régít, a mint kapta, vitte, mint közszájon forgó hagyományt. S miért ne vihette volna, hiszen a Jézus földi életére vonatkozó adatok, annyi ezer ajkról, ajkra szállva, előtte, kinek Jeruzsálemben, a vitatkozások és üldözések korszakában elég alkalma volt Jézus híveivel, személyes ismerőivel, sőt legbizalmasabb tanítványaival érintkezni, nem lehettek ismeretlenek, — Saul bizonyosan jól megjegyezte azokat magának. Ha csak egy futólagos pillantást vetünk leveleire, igazolva látjuk ez állításunkat. Mert tény ugyan, hogy Pál elvi álláspontjából kifolyólag Jézus Krisztus voltát inkább az ő-szövetségből, mint az ő földi élete adataiból, szavai s tetteiből igyekszik bebizonyítani, de azért jól ismeri Jézus viselt dolgait is. Ismeri emberi eredetét, tudja, hogy *test* szerint a Dávid magvából,¹ az izraeliták közül való,² hogy asszonytól és a törvény alatt született,³ ismeri a keresztség tényét, noha ő azt inkább csak jelképi jelentősége szerint értékesíti,⁴ ismeri az ő ha-

¹ Róm. 1, 5; ² Róm. 9, 5. ³ Gal. 4, 4. ⁴ 1. Kor. 10, 1—4. Gal. 3, 27.

talomközlő tényét, minélfogva apostolait esodatevő erőkkal ruházta fel;¹ ismeri választott tanítványkörét, a 12 apostolt,² ismeri önfeláldozó szeretetét,³ ismeri szenvedéseinek történetét, amaz éjszaka eseményeit, melyen vacsoráját szerzette s elárultaték,⁴ ismeri halála okozóit, e világ fejeit, kik a dicsőség Urát megfeszítették,⁵ a szidalmakat, mikkel őt a keresztfán illették,⁶ ismeri az ő erőtlenségét, melyet kiváltkép a kereszten mutatott,⁷ ismeri áldozati halála eltemetése és harmadnapon feltámadása tényét,⁸ s ismeri végre a feltámadott Úr jelenéseit,⁹ sőt ezek közül egy-két esettel épen ő bővíti ki evangéliomaink tudósításait.¹⁰

S nemcsak e külső adatokat ismeri s közli Jézus földi életéből úgy, a mint ő is átvette,¹¹ — de ismeri igen jól Jézus tanait is. Erre enged következtetnünk azon számos vonatkozás, mikkel leveleiben Jézus egyes mondásaira utalás-kép találkozunk. Tudja, hogy az Úr meghagyta azoknak, a kik az evangéliomot hirdetik, hogy az evangéliomból éljenek¹² s nincs-e megírva Lukácsnál, mint az Úr mondása: «ugyanazon házban maradjatok azt evén és iván, a mijők van, mert méltó a munkás a maga jutalmára;»¹³ tudja, hogy az Úr a házásoknak megparancsolta, hogy a feleség el ne váljék férjétől¹⁴ s nincs-e megírva Máténál, mint az Úr mondása: «A ki elbocsátja feleségét, paráznaság okán kívül, paráznává teszi azt.»¹⁵ S még számos hasonló példát idézhetnénk, de legyen elég ennyi.¹⁶

¹ 2. Kor. 12. 11, 12; ² 1. Kor. 15, 5; ³ 2. Kor. 5, 14, 15; Gal. 2, 20; ⁴ 1. Kor. 11. 23—26; ⁵ 1. Kor. 2, 8; ⁶ Rom. 15, 3; ⁷ 2. Kor. 13, 4; ⁸ 1. Kor. 15, 3, 4; ⁹ 1. Kor. 15. 5—8; ¹⁰ U. o. (Jakabnak s az 500-nál több atyafinak való megjelenés) ¹¹ 1. Kor. 3; ¹² 1. Kor. 9. 14; ¹³ Luk. 10. 7; ¹⁴ 1. Kor. 7. 10; ¹⁵ Mát. 5, 32; ¹⁶ Összevetethetők különösen: Rom. 14, 4; 2. 1 és Mát. 7, 1; 1. Kor. 6, 12 és Mát. 17. 26, 27; Rom. 2, 19 és Mát. 15. 14; Rom. 14, 17 és Mát. 5. 3; 1. Kor. 10. 27 és Luk. 10. 8. Mát. 15, 11; 1. Kor. 13, 2 és Mát. 17, 20; 2. Kor. 1, 17 és Mát. 5, 37; 2. Kor. 11, 2 és Mát. 9. 15, 25; 1. Thess. 4, 12 és Mát. 24, 30; 1. Thess. 4. 16 és Mát. 24, 31; 1. Thess. 4. 17 és Mát. 24, 30; 1. Thess. 5, 1 és Mát. 24, 36. E pontra vonatkozólag l. dr. A. Hausrath Neut. Zeitg. II. Th. 457. és 458. l.

Ezzel — úgy véljük — igazoltuk fentebbi állításunkat, hogy Pál azt, a mi az ő evangéliomában új, történeti összefüggésbe hozza azzal, a mi ő, a mit emberektől kapott, a mi *hagyomány*. És ez igen természetes. A történeti Jézusra vonatkozó adatokat neki ép úgy testtől s vértől kellett átvennie, mint másoknak. S ez adatokon ő nem érezte magát feljogosítva, hogy bármit is változtasson. Közölte, a mint vette.¹ Miért nem közölt többet? Miért szorítkozik a Jézus földi életére vonatkozó adatok közlésében is ugyszólván kizárólag az ő *halála* s *feltámadása* tényére, ennek is megvan a maga *elvi* jelentőségü oka. Nem azért teszi ő ezt, mintha Jézus életének s az ő tanainak egyéb részletei ismeretlenek lettek volna előtte, — hanem teszi azért, mert a *halál* és *feltámadás* tényeiben fedezte fel ama két megdönthetetlen oszlopot, melyen az Istennek az emberiséggel kötött új-szövetsége nyugoszik. Jézus csak az ő halálában oldotta meg messiási feladatát, lett Krisztus. Az ő halála a testnek és mindannak, a mi a testtel összefügg, megfeszítettése, vége s az ő feltámadása a szellemnek és mindannak, a mi a szellemmel összefügg, életre kelése. Vele halni s vele feltámadni ez az üdv titka, az örök élet útja. Pál előtt Isten kegyelme e titkot leleplezte, neki ez utat megmutatta. S midőn Jézus Krisztus kijelentetett benne, nem akarta többé test szerint ismerni a Krisztust. Nem a Jézus, hanem a Krisztus szeretete szorongatta, őt úgy ítélvén, hogy az egy a végett halt meg mindenekért, hogy az élők többé ne maguknak éljenek, hanem annak, a ki meghalt értök és feltámadott.² Ő az Urat látta, benne a Krisztus él, mit kérdezze hát, ki volt, mit tanított ez a Krisztus, míg testben élt? A régiek elmúltak! Jézus, a történeti alak eltűnt, elenyészett, de mi benne örök és állandó vala: a Krisztus, az Úr, a ki szellem,³ él és működik. Él és működik ő benne is, szól, beszél hozzá, — tanítja, oktatja, vezérli, erősíti. Ezt

¹ 1. Kor. 15, 3; ² 2. Kor. 5, 16; ³ 2. Kor. 5, 14, 15.

⁴ 2. Kor. 3, 17.

az élő Krisztust akarja ő csak hallgatni. ennek akar csak tanítványa lenni. Miért is fordulna másokhoz, hogy a Krisztusról megtudjon valamit, ha maga a Krisztus világol benne?

Ime az elvi ok, a mi miatt tekintete a *történeti Jézusról az eszmei* Krisztusra irányul, a mi miatt ő — eltérőleg a többi tanítványoktól — nem a Jézus hagyományos tanát fejleszti tovább, hanem a Jézusról, mint Krisztusról alkot új tant. Nem a *mester* szava s tettei, hanem *személye* után tudakozódik s ez alapon teremt egy egészen új és sajátos christológiát. Merit nem a különleg adottból, hanem a bensőleg átélből, nem a hagyományból, hanem a kijelentésből. Közli — mint maga mondja — azokat, a miket szem nem látott, fül nem hallott, és ember szive meg nem gondolt, a miket készített az Isten az őt szeretőknek. *nekünk* pedig *kijelentett* az Isten az ő Lelke által. Mert a Lélek mindent kinyomoz, még az Isten mélységeit is.¹

De — hogy újra felvegyük az elejtett fonalat — midőn így Pál az arábiai pusztából mint kész apostol: új élettartalommal, életnézettel s életcéllal tért meg, mi természetesebb, hogy az *újhoz* most ép oly szivóssággal akar ragaszkodni, mint a *régihez*, hogy az újért ép úgy akart élni, halni, mint a régiért. Psychologiai kényszerűség az nála, hogy a mily hévvel buzgott egykor a törvény nevében a *törvényért*, ugyanolyan hévvel buzogjon most a kegyelem nevében a — keresztért. a Jézus Krisztusba vetett hit igazságáért, az evangéliomért. «Heves és proselytismusra hajlandó természetek — mondja igen találóan Renán — csak szenvedélyük tárgyát változtatják.»²

Igy vált Arábia pusztájában abból, a ki Jézust a legdühösebben üldözte — mert Jézust üldözte, ki hiveit üldöze³ — Jézusnak leglelkesebb szolgája, a törvény hőséből a hit hőse, a zsidó propaganda vezéréből — apostol.

¹ 1. Kor. 2. 9, 10; ² E. Renan. Die Apostel. Paris 1866. 216. l.

³ Ap. cs. 9. 4.

Pál pusztai tartózkodásának eredményét ez okon röviden e jelszóba foglalhatjuk: életet és vért a kereszt evangyéliomáért! S hőszünk e jelszónak mindhalálíg rendületlenül állott.

Dr. Masznyik Endre
theol. akad. tanár.

COCCEJUS ÉS THEOLOGIAI RENDSZERE.*

I.

Mielőtt a coccejanizmussal, mint tanalakkal megismerkednénk, vessünk néhány pillantást e rendszer alkotójának életpályájára! ¹

Coccejus, eredeti nevén Koch János, 1603. aug. 9-én született Bremában, Németországon. Vallásos buzgalmú és szigorú erkölcsű szülőinek, Koch Timannus, városi titkárnak és Baken Erzsébetnek vezetése alatt fogékony lelke már kora gyermekségében magába szivta az azokat jellemző tulajdonságokat. Még alig volt öt éves, midőn szülővárosában iskolába kezdett járni. A bremai iskolák ebben az időben nagy híreűek voltak s bizonyára Coccejus is sokoldalú ismereteinek és kitünő szakképzettségének nem csupán alapjait, hanem jelentékeny részét itteni tanárai kalauzolása mellett szerezte. Főként a biblia eredeti nyelveinek tanulmányozása foglalta el idejének s szorgalmának nagy részét. Hogy tehetsége és munkássága már itt megnyerte tanárai becsülését és bizalmát, bizonyítja képzettségének általok való amaz elismerése,

* «A coccejanismus története» című munka ezen részletét megelőzi a bevezetés, mely a theologia azon kori állapotát rajzolja, midőn Coccejus fellépett.

¹ *Gladius*: Godgeleerd Nederland. I. k. 281--295. l. — *Van Gorkom*: De Coccejo, s. codicis interprete. Utrecht, 1856. 1--21. l. — *Van der Flier*: De Coccejo antischolastico. Utrecht, 1859. 43--56. l. — A fia eltal irt Praefatio ad opera omnia Cocceji. — *Boiles*: Frieslands hoogeschool. II. k. Leeuwarden, 1879. 156--163. l. — *Vreemoet*: Athenarum Frisiacarum libri duo. II. k. 300 - 326. l.

hogy gyakran alkalmazták helyettesítőjök gyanánt. Majd, midőn felismerte magában tudományos hajlamainak igazi irányát, tanulmányai fő tárgyává a bibliai nyelveknek, főleg a hébernek tanulmányozását tette s Hanewinckel és Martinius akadémiai tanárok tanítványa lett, kiktől a többi keleti nyelvben is vett oktatást. Ez időben állott baráti viszonyban egy, akkor szintén Bremában tanuló magyar ifjúval, Csanaki Mátéval, a ki egy alkalommal azt a kérdést intézte hozzá, hogy meddig akarja tanulni a héber nyelvet? Mire ő azt válaszolá, hogy addig, míg Ezsaiást szótár nélkül megérti. E mellett azonban nem hanyagolta el a többi tudományokat sem, különösen pedig a theologiaiakat, melyeket az említeteken kívül még Crocius tanított.

Midőn a bremai theologiai intézetben befejezte tanulmányait, melyek folyamán elég alkalma lehetett megismerkedni a Martinius által oly igen ápoltt frigytheologiával, ennek tanácsára 1625. körül Hamburgba ment, hogy ott a zsidó tudósok útmutatása mellett megismerkedjék a rabbinikus irodalommal. Itt látott először egy rakovi kátét, mely a socinianusok ellen nagyon felingerelte. Ez érzés maradandó helyet foglalt el keblében.

Hamburgi tanulmányait befejezve, egyetemeken akarta gyarapítani ismereteit. E czélból hazájának akkor nem valami magas színvonalon álló egyetemeit mellőzve, Németalföld valamelyik e nemü intézetét óhajtotta felkeresni, melyeken kitünő tudósok adták elő az őt kiválólag érdeklő tudományokat. Szándékát megvalósítva, 1626.¹ szeptemberében a franeckeri egyetem hallgatói közé iratkozott be, s kielégithetlen tudásszomját a híres keleti nyelvész, Amama, továbbá Pasor, a görög nyelv tanára, Amesius és Maccovius jeles hittudósok hallgatásával csillapítgatta. Nem sok idő telt bele, hogy az ifjú theologussal e tanárai szívélyes barátságot kötöttek. Ezek

¹ Vriemoet után, kinek művében sajtóhibából 1629. áll sokan ezt az évszámot fogadják el, Boeles azonban az eredeti anyakönyv nyomán 1626-ot ír.

között tehát Amesius, a híres angol tudós is, ki hazájából puritán tanai következtében távozni kényszerülvén, néhány év múlva Franeckerben nyert állomást, hol Maccoviussal, a dordrechti zsinat egyik legbuzgóbb hívével heves harczot folytatott, minthogy ő a scholastikus theologia kinövéseit kerülve, e rendszert szelidíteni igyekezett s fő törekvését az erkölcsi elvek kifejtésére és az ezeknek megfelelő életre irányozta.

Különösen Amamának volt kedvencz tanítványa Coccejus, annyira, hogy midőn az utóbbi 1629-ben «Sanhedrin és Maccoth» czimű művét kiadta, amaz a mű elébe függesztett s Martiniushoz intézett levelében hosszasan dicséretet s a többi között nyilvánosan elismeré felőle, hogy a görög és latin irodalomban, nemkülönben a héber, chald, syr és arab nyelvekben oly nagy jártassága van, hogy a legghiresebb akadémiákon «fructu et fama» taníthatná azokat. Coccejusnak e művét a tudós világ, mint feltűnő jelenséget üdvözölte. Neki egyébiránt franeckeri akadémita korában egy kis irodalmi vitája is volt. Okot erre az szolgáltatott, hogy Pfochenius az újszövetség irányának tisztasága mellett emelvén szót, mellékesen s leplezetten Coccejust is megtámadá, mint a ki Bezával tartva, abban sok hebraismust látott.

Franeckert odahagyva, körutat tett Coccejus Németalföldön, s ez alkalommal Leiden és Groningen egyetemi városokat is meglátogatta. Ebben az időben halt meg egykori tanára, Martinius, kinek helyére a theologia tanárává őt választotta a bremai akadémia tanácsa, tényleg azonban a bibliai nyelvek tanszékére lépett. Ez 1630-ban történt. Székfoglalójául «de philologia sacra» tartott beszédet, melyben azt fejtegeté, hogy a nyelvek tudása a theológiában nélkülözhetlen. Igazolásul a reformátorokra s kortársaikra hivatkozott, kik a szentírás eredeti szövegének értése nélkül «nem ronthatták volna le Babylon falait». Egyúttal védekezett azok ellen, a kik a nyelvtudományokat tartották az ujtítások és tévtanok okozóinak.

Hat évi bremai tanári működése után, mely alatt

1635-ben meg is nősült. a franeckeri egyetemre a héber nyelvészet tanárául hivatott a már jónevű tudós, kire ott tanuló korából is jól emlékeztek vissza, mint általánosan ismert kitűnő képzettségű ifjúra.

Sokáig habozott, hogy elfogadja-e a meghívást s így elhagyván szülőföldjét, mintegy megszakítsa azokat a kötelekeket, melyek őt ahhoz s hazájához fűzték. Végre is győzött benne az a tudat, hogy Franeckerben szélesebb mező nyílik munkálkodása számára s ez uton többet használhat egyházának. De kinyilvánította, hogy csak abban az esetben foglalja el állomását, ha zsinati határozattal kimondatott, hogy a lelkészjelöltek bevezetessenek «az isten igéjének forrásaiba», meg ha a theologia tanárai arra buzdítják az ifjúságot, hogy «tisza forrásokból» meritse az üdvözítő tudományt, nem pedig emberi iratokból, csillogó okoskodásokból és üres szavak szövevényeiből.

Nemsokára meg is tartotta székfoglaló beszédét, melynek tárgyát a nyelvek adományának az apostolokra való kitöltése képezte. Ezen időtájban halt meg Pasor tanár s az egyetemi előjáróság őt szólította fel, hogy míg véglegesen betöltik a megürült helyet, addig ő tanítsa a görögöt is. Ebbe előadásait a nyelvek tanulmányozását ajánló értekezéssel nyitotta meg s három évig e tantárgy is az ő kezében volt.

Hét évig tanította a héber nyelvészetet, s ez idő alatt számos írásmagyarázati műve jelent meg, melyeken kívül közben még polémikus észrevételeket adott ki Grotius Hugónak két irata ellen. Eme nagy munkásságának méltánylásául tekinthető, hogy 1643-ban a legtekintélyesebb tanszékre, a theologiaéra helyeztetett át, melyet az említett év december 9-én foglalt el. A következő évben theologiai tudorra tétetett Ujabb állásában hasonlóan 7 évig működött, egyuttal nagy irodalmi tevékenységet fejtve ki. Erre az időszakra, az 1648. évre esik «Summa doctrinae de foedere et testamento dei» című főművének első ízben megjelenése is.

1650-ben a nagyhírű tudóst, korának legnagyobb exegetáját Leidenbe hívták meg, főleg Heidanus Ábrahám, ottani

tanár sürgetésére. Megszokott helyétől nehezen vált meg, de végre is engedett a leideniek kérelmének s jövedelmezőbb¹ állását elhagyva, a zsidók hitetlenségének okairól írott értekezésével beköszöntött a protestáns világban akkor legnagyobb tekintélyű egyetem dogmatikai tanszékére. Lankadatlan buzgósággal folytatta itt is úgy irodalmi működését, mint tanári hivatalát. Munkáiban többször kikelt a socinianusok és tanaik ellen, s nagy tudományán kívül némileg irántok való ellenséges érzületének is tulajdonítható, hogy 1654-ben, midőn a holland országgyűlésnek a socinianismus ellen kiadott rendeletére egy lengyel írótól a kárhozottatott tanok mellett védírat jelent meg, Coccejus lett megbízva annak megczáfolásával. A bizalomnak közmegeledésre felelt meg, sőt a Dordrechtben tartott zsinat levélben is kifejezte köszönetét és halálját. Ugyanez időtáiban még két hitvitája volt Coccejusnak, még pedig mindkettő katolikusok ellen. Az egyiket Maseniussal folytatta, ki azt igyekezett bebizonyítani, hogy azok a szentírási helyek, a melyeket illetőleg a protestáns hittudósok a katolikusoktól eltérő nézetekkel vallottak, emezeknek adnak igazat. Ezt iparkodott megczáfolni Coccejus, kinek tekintélyével az Augustinusét állította szembe viszonyválaszában Masenius. A másik vitára az szolgáltatott okot, hogy a Walenburg testvérek az egyház egységéről s a protestánsok elszakadásáról írván, olyan állításokat koczkaztattak meg, melyek a hitéért buzgó Coccejust arra indították, hogy megczáfolja őket. Ezt «De potentia sanctae scripturae» című, sok tekintetben fontos művével eszközölé 1655-ben.

Coccejus irodalmi működésében az eddigi békés, nyugalmas és vita által csak ritkán s rövid ideig zavart korszakot nemsokára küzdelemteljes váltotta fel. És e küzdelmek nem csupán az ő életében tartottak, halálával sem szűntek meg, hanem túlélték úgy őt, mint a többi harczost, kik megkezdtek. Egy századon keresztül izgalomban voltak a vallás

¹ *Cramer*: Abraham Heidanus en zijn cartesianisme. Utrecht, 1889. 32. l.

iránt érdeklődő kedélyek, két pártra szakadt Németalföld hitbuzgó népe s a nagy mozgalom kihatott más államok protestáns egyházainak életére is.

Mielőtt azonban ezen izgalmas korszak eseményeinek elbeszéléséhez kezdenék, a dolog természeténél fogva előbb meg kell ismertetnem a Coccejus theologiai rendszerét, különös tekintettel azon pontokra, melyek visszahatást keltettek.

A theologia szerinte a bibliában kijelentett azon tudomány, mely a valódi kegyességhez és igaz valláshoz alkalmazva s velök megegyezve, annak a czélnek szolgál, hogy az ember vigasztalást nyerjen úgy a földi, mint a jövő életben.¹ Miután a theologia megmutatja a kegyesség utait, a kegyesség pedig praxis: a theologia gyakorlati tudomány. De mindamellett nemcsak külső, hanem belső is, mert arra van hivatva, hogy megismertesse az Istent s ez által üdvözítsen.² Az Isten megismerésére két, egymást kiegészítő eszköz létezik. Az első a theologia naturalis, melynek közege az ész s a belejutott ismeretek, kivált pedig a conscientia,³ a melynek Coccejus igen nagy erőt tulajdonít s a mely szerinte nem csupán önmagáról való itélete az embernek.⁴ A conscientiát közösen bírja az egyes ember Istennel s embertársaival a végett, hogy különbséget tudjon tenni az igaz és hamis⁵, az igazságos és igazságtalan közt, továbbá hogy megítélhesse, mit tegyen s mit nem és megfelelő-e cselekedete a hitnek avagy nem?⁶ Így a conscientia az Isten dicsőségének s az ő igéjének bizonyossága,⁷ mit az egyházi rendeletek sem köteleznek.⁸ De mégsem kell azt gondolni, hogy mindaz, a mit érez, gyanít és ítél az ember, a conscientia munkája. Ez visszaélésekre vezethetne,⁹ mivel a conscientia szava sohasem csalatkozhatik, mert ha tévedhetne, nem conscientia volna.¹⁰

¹ Aphorismi breviores. Disp. I. 1. — Aphorismi prolixiores D. I. 1.

² Aph. brev. D. I. 7. — Summa theologiae. Caput I. 8. ³ Aph. brev. D. I. 8—10. — ⁴ 2. Tim. C. II. 16—17. — ⁵ Summa theol. C. I. 20. —

⁶ Summa theol. C. XXII. 6. — Rom C. II. 48. — Jesaia C. XIV 80 —

⁷ Psalm. 150. 5. — ⁸ Pot. scr. C. XXXI. 64. — ⁹ Summa theol. C. XXII. 15. — ¹⁰ Summa theol. C. III. 11.

Ez ugyanis a Szentlélek által megszabadítottván a vágyak uralmától, az Istennek üdvözítő ismeretét veszi a természetből s az íráshól.¹

Az Isten művei tehát az ész és különösen a conscientia által vétetnek észre. Így tudjuk meg ama tulajdonságait, melyek az ő szükségképen valóságából következnek.² Tehát az ész is szolgálatában áll a theológiának, sőt nemcsak, hanem épen a theologia teszi bevégetté az észl s gyakran felül is mulja. A miből önként foly, hogy azt is el kell hinni, a mit nem foghatunk fel. Philosophiai elveket ennél fogva a theológiában érvényesíteni nem szabad,³ vagyis az értelem nem lehet sem forrása, sem szabályozója az igazságnak. Az igazi theologus «Istenből Isten előtt Krisztushan beszél».⁴

A theologia naturalist a második eszköz, azaz az Isten igéje világosítja meg s egyszersmind a téves nézetektől is megtisztítja.⁵ Az Isten igéje nemcsak arra kötelez, hogy higgyük, a mit egész nyíltan tanít s fejt ki, hanem azokat is hinnünk kell, melyek amazzal összeköttetésben állnak.⁶ Az Isten igéjében kijelentett igazságnak ismerete nélkül kegyesség nem létezhetik.⁷ Ennek következtében nem is abból a czélból történt a kijelentés, hogy Isten az által a maga mindenhatóságát és tökéletességét hebizonyítsa, mert hiszen erre a természeti istenismeret folytán már semmi szükség nem volt; hanem igenis ki akarta egészíteni ez ismeretet annak tudásával is, hogy mi ő reánk nézve, tudniillik, hogy a mi Istenünk, a bűnbocsátó Isten, de a ki ezért viszonzásul megköveteli, hogy igyekezzünk őt feltalálni, engedelmeskedjünk neki s szelid megadást tanusítsunk akaratóval szemben.⁸

Ennek értésünkre hozása a kijelentés által történt, mely egyúttal helyrepótolta azt, a mit az ember a conscientiaból elveszített akkor, mikor a bűn belépett az emberiség közé. Ez alkalommal ugyanis az igaz istenismeretbe tévedések kezd-

¹ Disp. sel. II. 30. 34. — ² Aph. brev. D. I. 10. — Aph. prol. D. I. 11. — ³ Aph. brev. D. I. 20—24. — ⁴ 2. Cor. C. II. 81. — ⁵ Aph. brev. D. I. 18. — ⁶ Aph. prol. D. II. 11. — ⁷ Aph. brev. D. I. 5. — ⁸ Summa theol. C. I. 18.

tek becsúszni, mivel az emberek mindinkább érzéki és földi dolgokban találtak élvezetet s az Isten iránti szeretet félelemnek adott helyet. Az Isten ígéje mindezt megváltoztatta s a conscientianak egy ideig hiányzott része a megmaradott segélyével ismét működni kezdett.¹

A kijelentésben közölt isteni íge a szentírás,² mely azonban nem mindjárt az első, a paradicsomban történt kijelentés után keletkezett, hanem csak a Mózes törvényeinek kiadása után iratott azon férfiak által, kiket a Szentlélek megihletett s a kik e szerint neki mintegy irnokaiként tekintendők. Amaz első kijelentés még írás nélküli volt.³ Természetesen, minthogy a conscientia akkor még teljes erejével bírt. De azután a mondottak következtében szükségessé vált a szentírás, sőt most is szükséges, és pedig ezen okokból: nélküle 1. a theologusnak nem volna mit beszélnie, 2. nem volnának az Isten cselekedetei megfontolhatók s az ember nem ismerhetné meg a maga romlottságát, 3. nem tudnók szeretni és dicsőíteni az Istent. 4. nem lehetne megismerni az igazulást s ennek okát.⁴ A szentírásnak isteni tekintélye van, mivel 1. Mózes törvénye isteni kinyilatkoztatás útján hozatott, 2. Mózessel minden proféczia és evangélium megegyezik, 3. valódi bölcsesség és okosság foglaltatik benne, 4. jövendölései igazak és beteljesedtek, 5. a mi urunk, Jézus általa bizonyul Isten fiának, 6. Istennek ugyanazon ígeit többször mondták el szent férfiak, s így sokszorosak a megtörtént csodák, 7. a hívőkre kiöntetett a Szentlélek, 8. a pogány oraculumok, bálványimádás és bölcselkedés engedelmeskednek neki. 9. az ördög s a világ haragszik reá, 10. a hívők érzelmeit megváltoztatja, 11. irálya egyszerűségében is isteni fenségü, 12. emberi bizonyossága is nagyobb van, mint minden történetnek.⁵

Mindezeknél fogva a szentírás teljesen elég a hitbéli ismeretek megalkotására, sőt kizárólag belőle kell ezeket meríteni. Semmi emberi irat és hagyomány,⁶ semmi zsinati

¹ Summa theol. C. I. 12—17. — ² Aph. prol. D. III. 5. —

³ Summa theol. C. I. 19. — ⁴ Summa theol. C. II. 1—12. — ⁵ Aph. brev. D. II. 16. — Aph. prol. D. III. 5. — ⁶ Summa theol. C. I. 26

határozat nem igényelhet e mellett a maga számára tekintélyt. A hitvallások az Isten önmeghatározásának csupán gyakorlati alkalmazásai. Nincs is törvény, mely parancsolná, hogy megelegedjünk azzal, a mit elődeink gondoltak, tanítottak és a mint ők felfogták s magyarázták az írást. Sőt minthogy az egyháznak haladás ígértetett, rút gyávaság volna nem kutatni az isteni kegyelmet. A hitnek is érdekében áll nyomonozni azt, hogy a mit az emberektől hallunk, megfelel-e a valónak? Nem hasznos tehát az egyházra, ha valami emberi iratnak tekintélyt és felette nagy becsset tulajdonítunk.¹ Ezek szerint hát az írás magyarázása nélkülözhetlen.² Erre joga van minden embernek, bármely nyelven s szavakkal³ és viszont a magyarázat felett itéletet mondani, minden hívő illetékes.

E nagyfontosságu és hamisítatlan ős protestáns elvek felújítása képezi Coccejusnak legfőbb érdemét, melyet még tetőzött azzal, hogy itt sem állapodott meg, hanem a biblia magyarázásának módjára is olyan szabályt állított fel, mely ha teljesen vitetik keresztül s a tudományok vívmányaihoz alkalmazva folyvást tovább fejlesztetik, hivatva lett volna arra, hogy ugy a katholicismust, mint a vele lényegileg megegyező protestáns scholasticismust tarthatatlanná tegye.

Szerinte a magyarázás közben szem előtt tartandó, hogy kiki saját szavainak legjobb tolmácsa, tehát a szentírást a szentlélek szellemében kell felfogni. Ez a szellem pedig az írás minden részében ugyanaz; a Szentlélek nem ellenkezhetvén önmagával, nem történhetik, hogy egyik hely a másiknak ellene mondjon, hanem igenis a legszorosabb összefüggés és megegyezés jellemzi az egészet. A Szentlélek továbbá olyan szavakat használtatott az írókkal, melyek alkalmasak arra, hogy a hallgatóban vagy olvasóban felébreszszék azt a gondolkozásmódot, ami a beszélőben volt, úgy, hogy az írás szavai az általok jelképezett szellemnek felelnek meg. Ennél fogva csak is az az értelmezés helyes, mely e szellem össze-

¹ Summa theol. Előszó. — ² Rom. Előszó, 8. — ³ Rom. Előszó, 9—10.

függését, vagyis a rajta épült analogiáját veszi irányadóul.¹ Ennek segítségével a nehezebben érthető részletek is könnyebben kimagyarázhatók a már tudottak alapján, ha a kifejezések súlya, a gondolatmenet, az egyöntetű összefüggés és a kapcsolatban levő körülmények tekintetbe vétetnek.² Az ilyenképen történő értelmezést azonban szűkebb korlátok közé szorítja Coccejus, midőn első kellékül azt állítja fel, hogy a magyarázó az Isten és a Krisztus «mysteriumának egységét» ismerje³ s még e mellett az egész szentírást az első ígért normájához alkalmazva fejtegesse.⁴

Homlokegyenest ellentétben állnak ez elvek azzal a felfogással, a mivel Coccejust annyiszor vádolták ellenfelei s a melyért oly heves támadásoknak volt kitéve. A scholastikusok ugyanis figyelmen kívül hagyva mindazt, a mit az analogiáról beszélt, csupán következő szavai alapján mondtak ítéletet az ő írásmagyarázati módszere felett: «Verba omne id significant, quod significare possunt». E szavak így, magokban véve csakugyan engedélyt, sőt utasítást adhatnának a legönkényesebb s az illető bibliai részlettel semmi összefüggésben nem álló tanok s tények következtetésére. Ha azonban tudjuk, hogy épen az orthodoxia csavaros exegesisét teljesen haszontalannak tekintette,⁵ már à priori is el kellene vetnünk, hogy Coccejus igazán ilyen modoru exegesiset követelt volna. De hát épen ellenfeleinek exegesisét jellemzi, hogy elhallgatják még azokat a szavakat is, melyeket ő megtámadott mondatával összefüggésben írt, mert az egész tétel tulajdonképen így hangzik: «Significatio sumenda est . . . ex tota compage sermonis . . . Id significant verba, quod possunt significare in integra oratione, sic, ut omnino inter se convenient.»⁶

Ezzel meg volt alapítva a szentírás értelmezésében az az egyedül helyes és egyedül protestáns eljárás, hogy önmagából és aztán következésképen kritikailag tárgyaltassék az. Maga Coccejus mondja, hogy az írás magyarázata az írásból

¹ Rom. Előszó. 33., 36. — ² Summa theol. C. VI. 45. 81. — ³ Proph. min. Előszó. 3. l. — ⁴ Gen. C. V. 59. 67. — ⁵ Indign. 272. — ⁶ Rom. Előszó. 34—35.

vonandó ki, nem pedig beviendő abba.¹ Hogy pedig még a szövegkritikának is található nála bizonyos foka, kitetszik abból, hogy szerinte az eredeti szöveg variánsai nem okoznak semmi veszedelmet az értelmezés helyességét tekintve; közülök az választandó, mely a szöveg többi részéhez, vagy épen a hithez mérve olyan, hogy benne a lélek megnyugodhatik.² A szentírás lefordítása minden nyelvre szabad, sőt kötelezett, de egy fordítás sem hiteles, így a vulgata sem.³

Coccejus, mint az eddigiekből is kitűnik, szoros, belső összefüggést látott a biblia egyes könyvei között. Az összes iratok egy alapon nyugosznak: ez alap Jézus Krisztus és az ő igazsága⁴; a miből önként következik, hogy a szentírás kezdettől fogva Jézusról beszél.⁵ Az új-szövetség tartalma már az ó-szövetségben benne foglaltatik, úgy, hogy az új-szövetség az óban lappang, az ó az újban nyilvánossá tétetik. Már amabban megtalálhatók ennek előképei (typus). Ezek folytán az ó-szövetség semmivel sem tartandó kevesebb becsűnek, mint az új, ellenkezőleg tanulmányozása felette fontos és kiváló gondot igényel, már csak abból a gyakorlatias szempontból is, hogy tévtanok jobban megczáfolhatók, ha a Krisztusban teljesült ígéret folytonossága a profécziák és evangeliumok összhangzásából kimutattatik.⁶

Hogy mily kiváló fontosságot tulajdonít Coccejus az ó-szövetségnek, kitűnik azon nyilatkozataiból is, melyek annak főbb részeire vonatkoznak. Első, legkiválóbb helyen a Mózes-féle könyvek állnak, melyek a többi kánon kánonját képezik.⁷ Ezek az egész hitet és vallást oly hiven és igazán magokban foglalják, hogy sem a próféták, sem Krisztus és az apostolok tulajdonképen semmi újat nem mondtak. Bizonyítja ezt az, hogy Krisztus tanítványai sohasem mulasztják el reámutatni arra, hogy Mózes és a próféták előttök már régen megmondták ezt vagy amazt.⁸ Különösen a Deuteronomium hat

¹ Aph. brev. D. III. 9. — ² Summa theol. C. IV. 23. — ³ Aph. brev. D. II. 12. — Aph. prol. D. III. 8—9. — Summa theol. C. VI. 70—73. — ⁴ Summa theol. C. VI. 29. — ⁵ Rom. Előszó. 29. — ⁶ Ultima Mosis. Előszó. ⁷ Ultima Mosis. 589. — ⁸ Summa theol. C. II. 20—21.

utolsó fejezetében, vagyis szerinte Mózes utolsó szavaiban, melyekről egy önálló, külön munkát is irt, teljes mértékben feltalálja a keresztyénség összes dogmáit és egész történetét. Véleménye szerint Mózesnek egy-egy kifejezése messze századok eseményeit tárja fel az értelmét alaposan és helyesen felfogó írásmagyarázó előtt. Éneke például prófétai beszéd, mely azt az időt állítja elénk, midőn Jahve megjelent testben s megigazító működése folyamatban volt.¹ Áldása pedig azt az állapotot jelképezi, melyben Izráel az új-szövetség ideje alatt vala.² Az ő szemében Mózes nem csak az első, minden többit felülmuló próféta, hanem egyenesen Krisztus előképe. És ezért nem is lehet Krisztusnak valódi követője senki, aki Mózesnek és a prófétáknak nem hisz.

Mint látnivaló, a profécziákat is nagybecsűeknek tartja és fontos szereppel ruházza fel Coccejus. Meggyőződése, hogy oly alaposan és hitelesen meg vannak írva bennök Jézus életének mozzanatai és az ő birodalmának viszontagságai, hogy méltán nevezhetők mintegy a jövő dolgok történetének.³ Egyes részletek az egyház fejére, azaz Krisztusra, mások az egyház testére, vagyis az összes századok keresztyéneire vonatkoznak. Eme legszelesebb körü és legtágasabb értelemben vett messiatikus alapon, melyből származik magyarázatainak minden hibája, tartja Coccejus ezeket a könyveket, úgyszintén az ó-szövetség többi részét is kiváló szorgalommal tanulmányozandóknak. Ettől nem szabad visszariadni a profécziákban oly gyakran előforduló kétes helyek láttára sem, melyeknek bizonytalansága példabeszédek, jelvények (symbolum) és előképek használatából foly.⁴ Ezek sem okozhatnak nehézséget, ha a megállapított szabály szerint magyaráztatnak. Mert ha a közönséges festményekben az alakokból és ezek környezetéből tudjuk meg, hogy mit akar ábrázolni a művész, még gondolatnak is képtelenség volna, hogy a szavak ne azt jelentsék, amit kifejeznek és amit a józan gondolkodás előtt képviselnek.

¹ Ultima Mosis. 690. — ² Ultima Mosis. 1536. — ³ Summa theol. C. VI. 32 — Ultima Mosis. Előszó. — ⁴ Summa theol. C. VI. 22.

Nem csodálható, ha ilyen hermeneutikai szabályoknak megfelelőleg járván el Coccejus, korához képest fejlettnek mondható exegetikai alapelve daczára sem hirt magyarázataiban arra a színvonalra emelkedni, melyen maradandó értékűt alkothatott volna. Előfeltételéhez hiven az összes prófétai és ilyennek gondolható elmélekedések tárgyait két fő korszakba osztotta be. Az egyiket a messiás testben létének ideje képezi. a másikat pedig az arra következő századok az ő dicsőséges eljövételéig, azaz az utolsó itélet napjáig. Az utóbbi hét korszakból áll. Az első az az idő, melyben az egyház tiszta, békés és virágzó volt, vagyis az apostoli kor a pogányság részéről szenvedett kegyetlen üldözések kezdetéig; a másodikba tartoznak a szenvedések, a római császárok uralma alatt a Constantinus által megalapított nyugodt helyzet bekövetkeztéig; a harmadik időszakban az egyház megszabadult ugyan az üldözésektől, de ettől fogva már a tévtanok hiveivel küzd, egészen a 7. század elejéig, III. Bonifaciusig; a negyedik magában foglalja azokat az időket, melyekben az egyházat a babona és bálványimádás megrontották s a vastag tudatlanság homályba borította. Bonifacius korától a reformációig; az ötödik ezen kezdve tart a passai békéig; a hatodikban a reformált egyház megtisztultván a botránys tanoktól és intézményektől, valamint az Antikrisztus uralmától, biztos léptekkel halad a virágzás útján: és végül e bizonytalan kiterjedésű időszak elmúltával a hetedik az egyház mozgalmas és dicsőséges állapotának kora lesz, mely a Krisztussal leendő legszorosabb egyesülésben az idők végéig fog tartani.¹

Mindenesetre csapongó képzelő tehetség kellett ahhoz, hogy a keresztyénség történetének nevezetesebb eseményeit már a prófétáknál s általában a szent könyvek íróinál meg-lássa Coccejus. Ismerve azonban jó előre felállított ama tanát, hogy voltaképen a szentlélek szerezte e könyveket, a ki pedig mint az istenség egyik személye az ő mindenhatósága követ-

¹ Ultima Mosis. 1541—1713.

keztében a messze jövendőt is sokkal előbb leirathatta. — e combinatiókat csupán furcsáknak, de részéről következteleneknek s indokolatlanoknak teljességgel nem mondhatjuk.

Arra nézve, hogy miként vonatkoztatta ő a biblia, első sorban az ószövetség némely könyvének, különösen az Énekek énekének és az Ezsaiások prófécziájának egyes részleteit ujabbkori eseményekre, érdekes például szolgálhat azon magyarázata, mely szerint Ezs. XXIII. 13-ban Magyarország történetének egy időszakát látta leírva.

Az illető versben ugyanis Chaldaeáról van szó, melyet Assur romba döntött. Coccejus e neveket jelképeknek tartja s Chaldaea alatt Magyarországot sejtí, mert a próféczia Rómát folyton Tyrusnak, a törököt pedig következetesen Assyrnak nevezi. Már pedig Magyarország épen úgy közte fekszik Konstantinápolynak és Rómának, mint Chaldaea Syriának és Assyriának. A mint keletibb és északibb Chaldaea Tyrusnál: úgy Magyarország Rómánál vagy Tridentnél, továbbá a mint Assyria keletibb Chaldaeánál; úgy Konstantinápoly és a török birodalom Magyarországnál. Ugyszintén Magyarország folyói: a Száva, Dráva, Tisza és Duna sem különböznek Babylon folyóitól, hogy a nép eredetét ne is kutassuk, mert hiszen kétségtelenül Ázsiából származott. Sőt a mint Chaldaeában Babylon alapításának terve fogamzott: úgy azokban a népekben, a melyek Magyarországból és a szomszéd tartományokból előtörttek, az egyházi egyeduralom szervezésének eszméje született. Nebukadnezár, Izrael üldözője és templomának lerontója Chaldaeából származott; viszont Magyarország királya törte meg az egyházat: Zsigmond a constantzi zsinat idejében. Mindebből azt látja Coccejus, hogy a próféczia e helyen magyar dolgokat tárgyal, és pedig a Károly (t. i. Németországban stb. való) uralkodása alattiakat. Négy próféczia jelzi ez időszak eseményeit: 1. Ez a nép az, a mely semmit sem tett; 2. Assur azt a tartományt barbaroknak vagyis pusztai lakosoknak szerezte; 3. a nép várakat épített s palotákat emelt; 4. ő pedig romba döntötte. Az első jóslat — úgy látszik — beteljesedett azzal a mozzanattal.

hogy Szolimán Nándorfehérvárt ostromolta 1521-ben, Lajost egész seregével megölte s Budát 1526-ban bevette, Bécsét 1529-ben ostromolta s 1530-ban a Száva és Dráva közti területet elfoglalva, harminczezer embert magával vitt. Így tétetett ugyanis a magyar állam semmivé. Azután pedig — s ez a második jövendöléshez tartozik — a török a főrendek beleegyezésével Jánosnak, a szepesi vajdának átadja Budát s őt Magyarország királyává teszi. Ez a korona iránt Ferdinánddal egyezsége lépett, de az így szerzett béke János halálával megszűnt. Ekkor a törökök nagy sereggel siettek az özvegy Izabella segélyére, 1541-ben Budára bevonultak, Székesfehérvárt s az ország tekintélyes részét 1544-ben elfoglalták. A harmadik próféciának megfelel aztán az, hogy Ferdinánd a törökkel békét kötött, melynek tartama alatt Szolnokot a Tisza mellett megerősíté, Izabellával a korona és Erdély iránt megalkudott. Erdélybe hadat küldött, erősségeket s őrseregeket szervezett, a törököket pedig, kik már több tekintélyes várakat bevettek, megveré és elüzé. De a negyedik korszakban egy új hadjárat alkalmával Szolimán elfoglalta Temesvárt, Lippát, Szolnokot és még több várat, melyekben nagy őrséget hagy.¹

Ime! tehát Magyarország történetének egy korszaka dióhéjban már Ezsaiásnál olvasható. Az ítéletmondás e felett könnyű. A sántikáló hasonlatokat s a történelmi tévedéseket nem is véve figyelembe, a legjobb esetben sem lehet egyének tekinteni az egészet, mint kegyes önámításnak.

És ilyen magyarázatokkal számtalanszor találkozunk Coccejusnál!

Ezeket ismerve legkevésbé sem tűnhetik fel, hogy noha Coccejus egy századdal később élt, mint a reformátorok s ez idő alatt úgy a természettudomány, mint a bölcsészet minden akadály daczára is előhaladt; az ő dogmatikai álláspontja mindamelllett határozottan református. Igazolja ezt nemcsak az, hogy többször nyilatkozott a lutheranizmus és

¹ Jes. C. XXIII. 20.

socinianismus, sőt az arminianismus ellen is, — és nem is csak az, hogy a heidelbergi kátét úgy vallási elvek, mint gyakorlati használhatóság tekintetében nagyra becsülte; hanem igazolja főként az a körülmény, hogy dogmatikus elvei a református tannal egyeznek meg.

Isten alatt az első lényt érti, a ki nélkülözhetlen, örök, hatalmas, mindentudó, mindennek oka, végtelen, szent, jó és így tovább.¹ Az isten léte mellett hosszan érvel.² Legfőbb érvelést hozza fel, hogy isten az égből kijelentette magát mind akkor, midőn törvényt hozott, mind pedig, a mikor fia testet öltött s ebben való szenvedése után feltámadott s az égbe ment.³ Általában pedig esztelenségnek és bűnnek tartja, ha valaki azt mondja, hogy nincs isten.⁴ A háromság tanára vonatkozólag is kimerítő fejtegetéseket nyújt, melyek a confessionális tantól hasonlóan nem térnek el.⁵

Az isten és ember közti viszonyt egészen a bibliából fejti ki, mely szerinte e viszony történetét teljesen magában foglalja, sőt helyesebben mondva, ez kapcsolja össze a bibliának összes részeit s emez tulajdonképen nem is egyéb, mint e viszony története. Mert hiszen ez a viszony az ember teremtésétől fogva létezett. Midőn tudnillik «kezdetben» megteremté isten a világot s abban saját képére az embert, azonnal frigyet (בְּרִית) kötött vele, mely azonban nem afféle frigy volt, mint a milyeneket az emberek kötnek egymás között. Mert míg az emberek közti frigy kölcsönös javakra irányul, addig ennek tárgyát egyedül az isten jótéteményei képezték. Az isten csak adott, az ember meg csak elfogadott. Elfogadta istennek azon jótéteményét, hogy tanácsot adott s módot nyújtott arra, hogy megnyerhesse az ő szeretetét; ezzel aztán reálépett arra az utra, melyen az amazzal való közösséget, vagyis a legfőbb jót elérhette.⁶ Ebben a tekintetben tehát az istennek az emberrel kötött frigye

¹ Aph. brev. D. IV. 2. — ² Summa theol. C. VIII. — ³ Aph. brev. D. IV. 4. — ⁴ Summa theol. C. VIII. 130. — ⁵ Aph. brev. D. VI—VIII. — Aph. prol. D. VI—IX. — Summa theol. C. XI—XIII. — ⁶ De fociere et testamento dei. 5.

μονοπλευρον.¹ De διπλευρον-ná válik, mihelyt az ember a frigy törvénye értelmében az istenhez ragaszkodva, őt e saját maga által megállapított rendszer erejénél fogva mintegy kötelezi szeretetének és jótéteményeinek adományozására.² Az isteni frigy az egész emberre, tehát nemcsak a lélekre, a szellemre, hanem a testre is kötelező³, a minek multhatatlan következménye, hogy az isten által osztogatott javak sem egyedül a lelket, hanem a testet is illetik.⁴

Az isteni frigy kettős: cselekedeti (foedus operum) és kegyelmi (foedus gratiae); viszont az ember kötelezettsége is ezeknek megfelelőleg most a cselekedetekre, majd a hitre irányult.⁵ A cselekedeti frigyben három mozzanat veendő figyelembe: törvény, ígélet és fenyegetés.⁶ A törvényt illetőleg megköveteltetik a frigyre lépett embertől, hogy töltsse be azt egyrészt a parancsoltak megcselekvésével, másrészt a tiltottak elkerülésével. Ádám teendői még nem voltak köztáblákra írva, hanem igenis a «tabula cordis»-ra, mivel ő épség állapotában és az Isten képére teremtett. De az írott törvény szintén nem egyebet tartalmaz, mint a mi szerint élnie kellett volna az első embernek s utána az egész emberi nemnek, ha őse megmarad vala az épségben.⁷ A cselekedeti frigy, mely a természeti törvény érvényessége tartamáig természeti frigynek (foedus naturae) is nevezhető,⁸ megkövetelte az összes rendelekek megtartását, annyira, hogy a ki egy ellen vétett, ugyanakkor mindegyik ellen bünt követett el.⁹ A foedus naturae szentségeit vagyis külső jegyeit a paradicsom és az élet fája képezte, amaz annyiban, hogy a boldogok lakhelye volt, ez pedig mint jelképe és záloga az igaz, örök, égi életnek.¹⁰

Hogy Isten a cselekedeti frigy megszegése után ennek hatályát megszünteté, az az ő jóságát, szentségét, hatalmát, szabadságát és fenségét bizonyítja.¹¹

A cselekedeti frigy fokozatos elévülés útján közeledett

¹ U. o. 6. — ² U. o. 7. — ³ U. o. 9. — ⁴ U. o. 10. — ⁵ U. o. 11. — ⁶ U. o. 12. — ⁷ U. o. 13. — ⁸ U. o. 22. — ⁹ U. o. 18. ¹⁰ Summa theol. C. LIII. 1. — ¹¹ De foedere etc. 57.

a megszűnéshez. E fokozatok a következők voltak: 1. a vétek, mely lehetetlenné tette az ígélet szerinti életet. 2. a megígért és hittel fogadott Krisztus, azaz az ő személyével elválatlan összeköttetésben álló kegyelmi frigy, mely eltörlé a fenyegetés által jelzett kárhozatot, 3. az új frigy kihirdetése, mi megsemmisíté a haláltól s szolgaságtól való félelmet, 4. a test halála a bűnnel való harcz megszüntetésére, és 5. a test feltámadása a halálból, melylyel minden a teljesülés állapotába jut.¹

A vétek vagyis a törvény athágása² a frigy egyik mozzanatát, az örök életre, boldogságra s az Isten barátságára vonatkozó ígéletet kárhozat és halál ígéletévé tette.³ Ádám bűnét a tiltott fa gyümölcséből való evés tette ugyan bevégezté, de megelőzte azt úgy szemeinek s testének, mint lelkének vágya, mely saját belátásába vetett bizalmán alapult s oda irányult, hogy az Istenhez való hasonlósága minél nagyobb legyen.⁴ A halál, a melyre Ádám vétké miatt utódai s kárhozotva lettek, nem más, mint a melyre ő maga ítéltetett. Az írás az örök büntetésnek csak egy módját ismeri, nemkülönben a harag is egy, mely azokat sújtja, kik nincsenek kegyelemben. Mindazáltal a büntetések különböző fokozatait lehetségesnek tartja Coccejus, de csak azzal a hozzáadással, hogy a büntetés legkönnyebb fokozatával nehéz kínzás van összekötve, hogy a különbség kiegyenlítettessék.⁵

Második elévülési fokozatul (abrogatio) szolgál az Isten könyörületességéből származó⁶ új, kegyelmi frigy, mely még Ádámnak megígértetett, s a melynek megkötésével megalapult az egyház. Az ember — noha kárhozatban és minden jóból kizárva — továbbra is a törvény, még pedig már a nonsokára írásba foglalt törvény kötelékében maradt s annak minden pontja iránt engedelmességgel tartozott; kötelezve volt ezenkívül a bűne miatti bűnhődésre és a kijelentett kegyelembé vetett hitre. Maga az Isten az emberrel közvetlenül

¹ U. o. 58. — ² U. o. 60. — ³ U. o. 59. — ⁴ U. o. 61. —

⁵ U. o. 70. — ⁶ U. o. 75.

nem kezdhetette meg az engesztelődést, hanem a megváltásra közbenjárót kellett igénybe vennie és ez saját fia volt, a ki öröktől fogva megígérte, hogy az elesett emberek egy részéért betölti a törvényt és így azokat az örök igazság részeivé teszi. Tehát a foedus gratiae fogalmában már nemcsak az Isten s az ember szerepel, hanem egy harmadik tényező is és e körülménynek megfelelőleg a kegyelmi frigy hasonlóan az Isten s az ember közötti szerződés ugyan, de kezdete és nélkülözhetlen előfeltétele a közbenjáróba vetett hit. A kegyelmi frigygyel teljesen egybevágó egyház három különböző helyzeten ment keresztül, és pedig az első a protevangéliumtól, mely Ádámnak a paradicsomból való kiűzetésekor hirdettetett ki, a törvény kiadásáig, tehát Mózesig terjedt (ante legem), a második Mózesről Krisztus megjelenéséig tart (sub lege), a harmadik pedig a szorosabb értelemben vett, keresztényen egyház kora.¹

Ezen frigy lényegének felfogására tíz szempontot kell figyelembe venni: 1. azt a jót, mely végett az emberrel a frigy kötött. 2. annak adományozása módját, 3. a közbenjárót, a ki által s a kiben adatik, 4. az eszközt, a mely által az a jó eléretik, 5. a magot, azaz az utódokat, kik e jónak részesei, 6. az Isten szabados tetszését ezen adományozás ügyében, 7. e tetszésnek különféle módokon és fokozatokban való kinyilvánítását, tehát az ígéretet, a mi vonatkozott úgy az igazságra és örökségre, mint arra a magra, melyben van minden áldás és arra, a mely örökli az áldást, vagyis az újjászületés magvára, — és ezzel együtt az új frigy szentességét és megerősítését, 8. az ember erejét, 9. a frigy állandóságát és 10. célját.²

A közbenjáró kellékei a következők voltak: ne legyen a megváltandók közül való vagy velök közös vétekben leledző; ne legyen továbbá a megváltandók természetes állapotán kívül álló, sem pedig — bár a legtisztább — ember, hanem ellenkezőleg Istennek, s az isteni dicsőség részesének

¹ Cons. princ. evang. S. Johannis C. IX. 127. — ² De foedere etc. 76. 85.

kellett lennie, a ki aztán felvegye a szolgaság külső alakját, tehát testet öltön magára s a törvény érvénye alá legyen helyezve.¹

Ez a frigy testamentum (δικαδικη) jellegével bír s arra támaszkodik.² Szabad rendelkezése ugyanis a megváltó Istennek az ő javai öröklése felől. E testamentum szerződésen alapul s erejét abból veszi. A szerződés nem az elesett emberrel, hanem a közbenjáróval kötött s így egyrészt az Atya, másrészt a Fiú akaratának következménye.³ Innen nevezetik Krisztus második Ádámnak, a köztök létező számos különbség daczára is. Mert ugyanis a mint Isten az első Ádámmal a többi között az iránt is frigyét kötött, hogy az ő képeinek öröklése ennek utódaira is átszarmazzék: úgy a Fiúval, mint leendő emberrel az engedelmessége által kiérdemlendő igazság és élet átöröklése iránt szerződött.⁴ E frigy-állandóságát biztosítja az a három körülmény, hogy a testamentum, melyből származott 1. örökkévaló, 2. bizonyos, mert semmi intézkedés nem teheti érvénytelenné s 3. végül erős és állandó kegyelemről rendelkezik.⁵

A harmadik abrogatio történik e testamentumnak és az új frigynak kihirdetése által. Ebben kettős oeconomiat és ehhez képest két időszakot kell megkülönböztetni, a szerint, a mint Krisztus után még csak várakozának, vagy pedig, mint már eljöttben hittek.⁶ De ez korántsem jelenti azt, hogy Krisztus csak az új-szövetségben hit tárgya, — nem, az ő-szövetségben is az, mert «Jézus Krisztus tegnap és ma, sőt mindörökké ugyanaz» (Zsid. XIII. 8.). Ezen hit által igazult meg Ábrahám,⁷ ez által már előtte Ábel⁸ és Noé, a kinek és az ő közvetítésével az örökösöknek megesküdött Isten, hogy az özönviz nem fog mindent elpusztítani.⁹ Az Ábrahám elhivatása a hitnek folytonos gyakorlásában állott.¹⁰ Neki általában ígéret tétetett örök élet felől,¹¹ továbbá a felől, hogy magván áldás leendő¹² és az meg fog sokszorosítani.¹³

¹ U. o. 79. 90. — ² U. o. 86. — ³ U. o. 88. — ⁴ U. o. 90. — ⁵ U. o. 246—248. — ⁶ U. o. 277. — ⁷ U. o. 280. — ⁸ U. o. 307. — ⁹ U. o. 312. — ¹⁰ U. o. 314. — ¹¹ Rom. C. IX. 21. — ¹² De foedere etc 315. — ¹³ U. o. 316.

közelebről pedig, hogy 1. maga örökölni fogja a Kanaán földét és 2. magvában meg fognak áldatni az összes nemzetek.¹ Ez ígéretek megpecsételéseül s teljesítésének zálogául szolgál a körülmetélés (circumcisio), mely symboluma az isten s Ábrahám közt kötött szövetségnek.²

Abban az időben, mely megelőzte a közbenjáró megjelenését, tehát még egyedül az első ígélet teljesedésének, az ó-szövetségnek korában közös helyzete volt az egész emberiségnek, hogy a megváltás bekövetkezésére egész életökön át váraoztak, az isten fiát nem láthatták s az evangélium szavait a bűnök levezeklése és az engesztelődés felől nem hallgatták. Ennek az állapotnak bizonyos homály s aggodalom lett a következménye, minélfogva ez a korszak, tekintettel arra a félelemre, melyet a kegyesek életök folyamán éreztek, de másfelől a történéndőket is figyelembe véve: az isten türelmességének kora.³

A másik korszakban, az új-szövetség érvényének bekövetkeztekor azonban Krisztusnak a testben való megjelenése folytán nyilvánvalókká lettek az új-szövetségi javak, melyek a következők: 1. az igazságnak tökéletessé tétele, 2. az isten nevének kinyilvánítása, 3. a szív körülmetélése és az isteni törvénynek a szívbe való jegyzése, 4. a conscientia feloldozása, mely egyebek közt a bűnök bocsánatában is áll, 5. a szabadságnak a halál félelméből származó szolgaság ellenébe való helyezése, 6. végül pedig az Izrael s a pogányok közti ellenségeskedéssel szemben a béke felállítása.⁴

E korszaknak, az új-szövetség korának két szentsége van, melyeket közvetlenül Krisztus szerzett: a keresztség és az urvacsorája. Az utóbbi épen úgy mondatik az új-szövetség jegyének, mint a hogy az ó-szövetség jegyének a körülmetélés.⁵

A negyedik és ötödik abrogatio tulajdonképen szintén a másodiknak képezi kiegészítő részét, de azért külön tárgyalja őket Coccejus. A negyedik a test halála, vagyis a

¹ U. o. 330. — Summa theol. C. LXXIV. — ² Summa theol. C. LIII. — ³ De foedere etc. 326. — ⁴ U. o. 349—355. — ⁵ U. o. 465.

bűnnel való harc megszűnése. Az isten kiengesztelődése, az ember újjászületése és a Krisztus által véghezvitt igazságtétel nem nélkülözheti a megszentelést,¹ mert e nélkül lehetlenség meglátni az istent.² A megszentelés a Krisztus lelke által történik.³ A kik Krisztuson kívül álltak, tehát általában az ő eljövetele előtt élők, mindnyájan a törvény súlya alatt voltak, míg ellenben a megszenteltek megszabadultak tőle s a kegyelem alá jutottak, hol a lélek meggyőzheti a testet.⁴ A test szó itt nemcsak azt a romlottságot fejezi ki, mely az újjászületés előtt létezett s minden ujjá nem születben létezik, és nem is csupán azokat a rossz szokásokat, amik egyes újjászületettekben megvannak, hanem általában az összes újjászületettekben fenmaradt némi gonosz indulatot is és minden előtt a concupiscentiát.⁵

A halottak közül való feltámadás fejezi be a cselekedeti frigy megszűnését és tetőzi be a szentté levést, mint az elévülési folyamat utolsó mozzanata. A feltámadás előtt még tart a törvény ereje, a test halála a sírban is folytatódik, de a feltámadás a cselekedeti frigy egész hatályát és a bűnnek minden gyümölcsét végképen semmivé teszi.⁶ Ez az utolsó ítélet napján történik s így a teremtéskor alkotott cselekedeti frigy ereje csakis amaz új élet megkezdésekor enyészik el, mely a túlvilágon vár az üdvözült lelkekre.

Látható, hogy az ember üdvtörténetében a főszerepet Coccejus rendszere szerint a cselekedeti frigy játszsza, mely mellett a kegyelmi frigynek minden nagyszerű hivatása és működése daczára is csak másodrendű szerepe van. Míg amaz áthuzódik az egész üdvfolyamaton s hatása folyton érezhető: addig emez, habár kezdettől el volt határozva, de csak időközben lépett életbe s akkor is amannak szigora enyhítésére, ereje gyöngítésére szolgált voltaképen.

A Krisztus eljövetelét megelőző s követő korszakok különbsége azokon kívül, melyeket elősoroltam, még kiterjed egy mozzanatra, a melyet az új-szövetségi javak egyikének

¹ U. o. 539. — ² U. o. 542. — ³ U. o. 544. — ⁴ U. o. 542—544. — ⁵ U. o. 570. — ⁶ U. o. 609—610.

felvétele von maga után. Ez ugyan szorosán véve nem valami lényeges dolog, de a coccejusi theológiának egyik fontos sajátosságát képezi. És ez az a kérdés volt, mely már Cloppenburg által is felvetettett, hogy tudniillik a megváltás előtt épen olyan természetű és kiterjedésű bűnbocsánat létezett-e, mint utána és van-e fogalmi különbség a biblia $\piαρρησις$ (Róm. III. 25.) és $\ἀφεσις$ (Zsid. X. 18.) szavai között?

Coccejus erre vonatkozó nézeteit legterjedelmesebben «Moreh Nebochim» című munkájában fejtegette, a miben először is e két kifejezés megkülönböztetésének hasznosságáról értekezett. Miután egymás folytatában kifejté a zsidóknak, katolikusoknak, socinianusoknak és reformátusoknak a megigazulást illető dogmatikai nézeteit, azt az eredményt vonja ki belőlök, hogy a többi felekezet megczáfolása tekintetéből is hasznos a szentlélek által használt ama két szót igazi, belső értelme szerint fogni fel.

Megmagyarázza azután, hogy micsoda igékből származtak e főnevek, megmondja szó szerinti jelentésöket, mely szerint az első leginkább mellőzésnek (transmissió), az utóbbi pedig elengedésnek (remissió) fordítható. Minthogy a bűnbocsánat díja a Krisztus kiontott vére volt, nem lehetséges, hogy ez elégtételt megelőzőleg is minden tekintetben teljes bocsánatot élvezett volna az emberiség, illetőleg a kegyesek, mert akkor isten úgy tünnék fel, mintha vétkeiket büntetés nélkül hagyta volna, azaz még a megváltás bekövetkezte előtt egészen elengedte volna. Nem kell azt gondolni, hogy a baromáldozatok kiengesztelőleg hatottak, sem pedig azt, hogy a megigazulás cselekedetek által is lehetséges volt, mert valódi és teljes bűnbocsánat egyedül a Krisztus elégtételének következménye az ő engedelmességének beszámítása által. Az ő-szövetségi kegyesek vétke egyelőre csak elmellőztetett, mintegy figyelmen kívül hagyatott és nem toroltatott meg. Ez alapon azután ők is bejutnak az «isten házába». Ámde bűneikért a kiengesztelés művének végre kellett hajtani, mivel a végleges bűnbocsánat s így a megigazulás megköveteli isten részéről egyuttal a saját igazságosságának kimutatását.

Egy másik jellegzetes kérdés a sabbath jelentősége és érvényessége volt, mely felett Walaeus és Gomarus között már lefolyt egy vita a század elején. Coccejus a Walaeus nézete mellé állván, elismerte ugyan, hogy az isten az első szombaton megszünt a munkától s ezt a napot megáldotta és megszentelte, de a megszűnést úgy fogta fel, hogy nem pihenés kedvéért történt, hanem igenis azért, mert isten már teljesen bevégezte a teremtés munkáját, mindent elvégzett, a mit erre nézve tervezett, s hogy ez éppen a hetedik napra esett, nem azért történt, hogy minden hetedik nap ahhoz hasonlónak tartassék. Azt pedig, hogy isten megáldotta és megszentelte a hetedik napot, abban találta Coccejus, hogy egyrésről azon a napon bizonyult be, hogy az isten műve az ember teremtésével bevégződött és így ez nem más, még nemesebb teremtmény érdekében alkottatott, ez a tény pedig kétségtelenül nagy áldás volt ama napra; a megszentelés viszont abban állott, hogy istennek azon naptól fogva nem volt több dolga, miután az embert az ő dicsősége illusztrálásának közegévé tette.¹ Így tehát a sabbathnak az a hivatása, hogy emlékeztessen erre a hetedik napra. De az emlékezés fogalmához védképen nem tartozik az, hogy minden hetedik napon szüneteljünk attól a munkától, mely más-különbben nem tilos. Aztán meg a conscientia és a természeti törvény sem utasít e felfogásra, mert hiszen az isten, a ki maga nem szokott pihenni, nem is gyönyörködik a pihenésben.²

Azt is elismeri továbbá Coccejus, hogy a negyedik parancsban a tulajdonképen való s a sabbath megszentelésére vonatkozó rendelet után oda van vetve az is, hogy «ne végez azon semmi munkát!»³, de ez eredetileg teljességgel nem tartozott a decalogushoz, hanem mint más szertartások, melyek egyedül a zsidókat kötelezték, csak később csatoltatott hozzá azon vétkek következtében, hogy az aranybornyút imádták s ennél fogva magokat büntetésre méltókká tették.⁴

¹ Summa theol. C. XXI. 1—7. — ² U. o. 16. — ³ U. o. 9. —
⁴ Indigatio naturae sabbethi 9—10. l.

Csatoltatott pedig a végre, hogy megpróbáltassanak, vajjon a parancsok követelményeinek megfelelőleg fognak-e élni? ¹ Ádám és a patriarchák még mit sem tudtak az olyan szombatünnepelésről, mely abban álljon, hogy egy meghatározott napon a munkától tartózkodjanak. Nóénak, Abrahámnak, Izsáknak és Jákóbnak még nem beszélt isten a sabbathról s Egyiptomban sem ünnepelték a zsidók. ²

És amikor Isten meg is követelte a munkaszünetet, akkor is épen annál az oknál fogva, mely ezt előidézte, főleg erkölcsi jelentősége volt az egész szertartásnak. A munka tilalma ugyanis a cselekedetek által szereshető üdv semmiségére mutat rá és a nyugalom arra az igazi nyugalomra utal, a melyet Krisztus hozott. ³ Hogy pedig az egész munkaszünet nem egyéb, mint szertartás, fényesen bizonyítja az a körülmény, hogy csak utólag csatoltatott az eredeti és lényeges törvényhez, a melyben — minthogy önmagában is elégséges volt — benne van minden hit, az Isten szeretete és félelme, bizalom, remény, engedelmesség, egyszóval mindaz, amivel az ember megszentelheti a sabbathot. ⁴

Ezen okoskodásai alapján aztán a keresztyénekre vonatkozólag azt a véleményét fejezi ki, hogy mivel Krisztus a bűnt s annak minden következményét eltörölte, magától értetlik, hogy a sabbath munkaszünete is, mint szertartási szabály, az evangélium ereje által annyival inkább hatályon kívül helyeztetett, mert a vasárnap még névszerint sem sabbath. A keresztyénekre nézve tehát semmiesetre sem kötelező erejűnek, ⁵ hanem legfeljebb az új sabbath, azaz a Krisztus feltámadása jelképének tekintendő s csupán annyiban rendeletnek, amennyiben tartózkodniok kell minden olyan cselekedettől, mely megsértené azt a kötelességöket, hogy egész életök istennek legyen szentelve. De ez benne foglaltatik a parancs ősi szövegében is, mely egymaga illeti a keresztyéneket s a melynek értelmében erkölcsileg kötelezve

¹ Parallela sententiarum de sabbatho. IV. — ² U. o. II—III. —

³ 2. Cor. C. III. 40. — ⁴ Summa theol. C. LIV. 15. — ⁵ Indag. nat. sabb. 31—34.

vannak a Krisztus által nyújtott nyugalom megszentelésére és e célból az igazság közlésére, a szeretet tüzeinek meggyújtására s a szentségekkel való élésre.¹

Ugy ez alapon, mint azon törekvéséből kifolyólag, hogy a keresztyénség ne csak tan, hanem élet is legyen, azaz a hit a kegyesség gyakorlása által mutattassék meg. — Coccejus sem vonakodik annak kinyilvánításától, hogy ha nem is szorosán kötelezett, de hasznos a többi felett egy napot első sorban az Isten tiszteletének s ily célú vallásos összejöveteleknek szentelni.² Még pedig, minthogy az új sabbath, vagyis a Krisztus feltámadása vasárnap történt, egész helyesen járnak el a keresztyének, midőn ezen a napon tesznek vallást az ő hitökről, — ezen a napon dicsőítik Krisztust s ekkor szentelik meg az ujszövetségi nyugalmat.

Imént említém, hogy Coccejus nemcsak a tan előállítására, hanem egyszersmind annak a keresztyén életben való alkalmazására, tehát kegyes életre is törekedett. Kiténik ez főleg abból a felfogásából, melyet az Isten országáról nyilvánított. A reformáció korában szinte általánosan elfogadott elv volt, hogy az Isten országa a földön az egyház. Az egyház fogalma alatt viszont mindnyájan a hívek közösségét értették, melynek külső jegyei a szentségek, mint kegyelmi eszközök. Coccejus nem bántotta az egyház e fogalmát, de az Isten országát úgy tekintette, mint a mely az egyházon belül van s kimondta, hogy a benne való tagságnak feltétlen következménye a hit és ennek megfelelő élet.³

Theologiai rendszerének az is érdekes vonása, hogy miként fogta fel a praedestinatiót, illetőleg hogyan illeszté azt a foederalis theológiába? Szerinte az Isten a teremtéskor hozott határozatait az idő folyamán megfordított rendben hajtja végre, nem pedig úgy, amint azok Isten akaratában

¹ U. o. 77. — ² Gen. C. I. 6—10. — ³ Panegyricus de regno dei.— Ezen szempontból kimerítően foglalkozik Coccejussal *Ritschl*: Geschichte des Pietismus in der reformirten Kirche. Bonn, 1880. 130—152. l.

egymás után következtek. A történetileg utolsó cselekmény voltaképen a legelső határozat eredménye.¹ Ez ugyan nem egészen fér össze a praedestinatio lényegével, a mely szerint még a teremtés előtt meghatározott az üdvfolyamat minden mozzanata, — de Coccejus nem is megy tovább. Ő az előre elhatározást szintén vallja, de hatását főleg csak abban látja, hogy megengedi a bűn elkövetését. A választás nem eszközli a hívők megigazulását és az állhatatosak megdicsőülését, hanem inkább csak hitet és kitartást kölcsönöz. A jóra való képesség tehát már lényeges következménye a választásnak, melynek jele a hit.² Az örök végzés és a szabad akarat az által közvetítetik, hogy az ember belátja, miképen kell életét folytatnia az isteni célzatoknak megfelelőleg. A bűnösnek önmagához való következetessége nem nevezhető szabad akaratnak. Csupán a kegyelembe fogadottak jutnak a szabadság birtokába, de ők is csak akkor közeledhetnek istenhez, ha üdvözülések iránt bizonyosságban vannak.³

Zoványi Jenő.

AZ ÉNEKEK ÉNEKE.

Nem akarok az Énekek énekéről tudományos értekezést írni, csak magát a költeményt kívántam — a mennyire tőlem tellett — egy kissé élvezhetőbb fordításban bemutatni, s épen azért csak annyit mondok róla, a mennyi megérthetéséhez s csak valamennyire is élvezetes olvashatásához okvetlenül szükséges. Igen sokféle elágazó, egymással egészen ellenkező nézetek hangzottak már el az Énekek énekéről, a minek a költeménynyel, mint a canon alkotó részével szemben gyakran tagadhatatlanul tapasztalható elfogultságon kívül az az oka, hogy a nyugoti agyra nézve a keleti eszjárás merőben idegen, annak csapongó, féktelen phantasiáját a modern népek költői követni nem tudják, buja virágos nyelvét meg nem értik, vagy félreértik, s egy ártatlan költői

¹ Aph. brev. D. IX. 12. — ² Aph. prol. D. XI. 1–5. — ³ Summa theol. C. XXXII. 7.

képről hasábokat irnak össze az «alapos» német tudósok, sokszor épen a megérthetőség kárára. Valamennyi nézetet mégis két fő csoportba foglalhatjuk.

Némelyék szerint ez az egész költemény egy allegoria, mely Jahvehnak népéhez vagy Krisztusnak egyházához való szerelmét ábrázolja.

Mások szerint pedig tisztán földi szerelmet énekel, egy földi királynak, Salamonnak, s egy leánynak, kit az Én. én. VII. 1. után Sulamitnak neveznek, valóságos földi és pedig nem is nagyon plátói szerelmét Arra nézve aztán ismét elágazók a vélemények, hogy vajjon Salamon győzött-e szerelmével, vagy kudarczot vallott, és — a mi ezzel összefügg, hogy Sulamit szíve Salamon iránt gyúladt-e szerelemre, vagy pedig az után az előttünk ismeretlen pásztor után epedt, kinek még nevét sem jegyezte föl a költő; továbbá hogy a költemény színmű-e, egységes pásztori költemény-e, vagy több, egymással szerves összefüggésben álló dal füzere; sőt végül vannak olyanok is, a kik szerint az egész nem egyéb, mint egymástól merőben független szerelmi dalok gyűjteménye.

Hogy mi hát ő voltaképen, mondja el maga a költemény.

Az ének egy monologgal kezdődik, melyet félreismertetetlenül Sulamit szájába ad a költő, a ki — mint ez I. 4-ből kitetszik, már Salamon háremében van. Első tekintetre az egész nagyon zavartnak, sőt összefüggéstelennek tűnik fel, de ha jobban megfigyeljük, azt kell mondanunk, hogy ezzel a zavartsággal Sulamit izgatott hangulatát akarja rajzolni a költő. Szavait először egy távol levő valakihez intézi: «Csókoljon meg engem . . . stb., tehát harmadik személyben beszél, s aztán hirtelen átesap a második személybe, s így folytatja beszédét:

«A te szerelmed jobb, mint a borital» stb. Ezt pedig ugyanannak mondja, a kinek az első sorban, mint távol levőnek harmadik személyben szólott. Igen, mert a mint csak reá gondolt, ő képzeletében rögtön megjelent, mintha szemtől-szembe állana vele s úgy beszélgetnének. Maga előtt látja a megszólítottat, s még kéri is:

«Húzz engem utánad, hadd fussunk!» Menni akar e helyről oda, a hol gondolatai járnak, ahhoz, a kinek szerelmét a királyi palota minden örömeinél többre becsüli, a kit úgy szeretnek a leányok és méltán szeretnek. Itt eszébe jut önmaga. Ő is szép: barna, de szép, méltó kedveséhez.

Elmondja, hogy miért oly napsütötte az ő arca, kitették bátyjai a szőlőt őrzeni, mert a magáéra nem ügyelt. Itt eszébe jut előbbi életéből egy epizód, mikor ő otthon, a napsütötte réten barangolt a nyájak után, keresve azt, a kit lelke szeret. Salamon mintegy lebűvölten hallgatja, vágytól égő szemekkel nézi ezt a bájos jelenséget s egyszerre, mikor a lány képzeletében ismét Súram mezein barangol, félbeszakítja; hasonlítja őt nyalka paripájához, dicséri, hogy mily jól állanak neki a fényes ékszerek, ígér neki új ékszereket. A lány azonban tovább is csak arról ábrándozik, a kiról, a kihez az előbb beszélt: itt van a király mellette, de ő most is csak az ő nárdusának illatát érzi, most is csak arra gondol, a ki az ő keblén álmodozott az előtt, otthon. Salamon újabb dicsérettel igyekszik őt előbbeni gondolataitól elvonni: a lány mintegy álomból felébredve néz körül: mily szép itt minden! Ime a király, a szép férfi szerelmét ajánlja föl neki, fénynyel veszi körül, czedrus-gereudák, ciprusfa-padozat . . . mindegy, mindegy, ő nem való ide, ő csak szerény mezei vadvirág. Salamon biztatja: olyan vagy te a többi leányok között, mint a lilium a tövisek között. Sulamit nem adja vissza a bókot. Újra visszatér előbbeni gondolataihoz: mily szép az ő szeretője, hogy szereti őt, hogy ölelgeti . . . S hogy ez nem Salamonnak szól, mutatja az, hogy Sulamit a szerelem betegjének mondja magát, a mi érhetetlen volna, ha ő Salamon árnyékában óhajtana pihenni, az ő szerelme után vágyakoznék; hiszen a nagy király épen az előbb halmozta el szerelmének jeleivel. Messze, messze van az, a ki után ő eped, azért beteg a szerelemtől. azért kéri Jeruzsálem leányait, hogy a szerelmet föl ne ébreszszék sziveikben, míg magától föl nem ébred, úgy is eleget kell miatta szenvedni. Ime az első rész tartalma: Salamon beviszi Sulamitot háremébe, de nem sikerül — legalább még most — szerelmét megnyernie. Sulamit beteg a szerelem miatt, vagy is más után epekedik.

Erre következik egy igazán megindító vízió és álom elbeszélése, mind a kettő a leány szájába adva. Sulamit ébren is csak *őt*, az ő távoli kedvesét látja, a mint hozzá siet, hívja magához megindító szavakkal. Álmában is őt keresi fekvő helyén, a városban, meg is találja és beviszi anyja házába. Mikor aztán felébred s látja, hogy hol van: a reménytelen vágy, az epedés elkeseríti szívét s fájó hangon kéri Jeruzsálem leányait, hogy fel ne ébreszszék a szerelmet, míg magától föl nem ébred, épen, mint az előbbeni szakasz végén.

A mi ez után történt, azt a sorok közül kell kiolvasni Salamon sehogy sem holdogulván Sulamittal, jegyesévé teszi őt, hogy birhassa. Erre kell következtetni abból az elbeszélésből, mely az általunk fölvetett harmadik szakasz elején az Én. én. III. 6—11. verseiben van és Salamon nászmenetét írja le, s abból, hogy e szakaszban rendszeren **הלל**-nak, jegyesének, menyasszonyának szólítja Salamon Sulamitot. Az előbb említett leírását a nászmenetnek a költő mondja el s felhívja a végén Jeruzsálem leányait, hogy nézzék Salamont a koronában, melyet anyja tett fejére násznapjára. Itt ismét elvágva a szót, Salamonnak a leány ellen intézett újabb rohamát írja le közvetlenül az előbb említett felhívás után. Gyönyörű hasonlatokban írja le Sulamit szépségét (Én. én. IV. 1—15.) s végül egy szép disznővényekkel, hegyi forrással ékesített kerthez hasonlítja őt. E hasonlat alkalmat ad az ostromolt nőnek egy kijelentésre (16. vers):

«Ébredj északi szél és jöjj ide déli szél.
Lengj át kertemen, balsama hadd csepegjen.
Jöjjön szeretőm kertjébe,
És egye drága gyümölcsét».

Világos, hogy ez kinek szól. Salamon magára veszi s ajánlkozik, hogy megy is mindjárt annak a szép kertnek gyümölcsét élvezni. de a leány visszautasítja. Nem határozottan, nem tiltó szóval: egy álmát beszéli el, de abból, ha valaki készakarva el nem zárkózik világos értelme elől, nyilván beláthatja, hogy Sulamit szívét még most sem tudta megvenni sem királyi fény és pompa, sem a deli király hizelegve esdeklő szava, sem a szédítő magasság, melyre emelkedett, midőn a király jegyesévé lett. Ő erről a magasságról is visszasóhajt hazája kies völgyébe, az akkori világ legdicsőségesebb trónusáról az egyszerű pásztor ölébe. Itt van a király termeiben, de itt sem az őt övező fényt látja, hanem kis faluja almafáit, pásztorja nyáját; de itt sem a király hízogó szavait hallja, hanem kedvese esdeklő hangját, ki ide is eljő utána (természetesen a lány képzeletében) éjjel, harmattól ázva. Hanem most már álmában is távolabb érzi magát, mint az előbbi szakaszban. Ott megtalálta őt s bevitte anyja házába; itt, mikor kinyitja neki az ajtót, ő eltűnik, nem felel hívó szavára, mikor utána megy, az örökkel találkozik s azok megverik, leveszik róla fátyolát, a mivel a legnagyobb gyalázatot követik el rajta.

Némelyek szerint csak eddig tart az álom, (Én. én. V. 2—7.) a következő (V. 8—VI. 3.) pedig egy párbeszéd a kar,

Jeruzsálem leányai és Sulamit közt. Tér szüke miatt nem vitatkozhatunk más nézetekkel, de a mienk azok megdöntése nélkül is megállhat, illetőleg a dolog természeténél fogva azok önmagoktól megdőlnék, ha a tények logikája elől el nem zárkozunk. Nézetünk szerint még ezen említett párbeszédet is úgy beszéli el Sulamit, mint álmot. Hogy álmodta-e valósággal, arról nem állunk jót, de hogy itt álom gyanánt mondja el, az bizonyos — kivéve mindenesetre a VI. 3-ik verset. Világosság okáért recapituláljuk röviden a mondottakat. Salamon jegyesévé teszi Sulamitot. Ez által közelebb vélvén jutni szívéhez, új, hevesebb ostrom alá veszi őt. Sulamit ekkor fölhívja kedvesét, hogy élvezze kertjének gyümölcseit. A nyilatkozat olyan, hogy Salamon egy kis jó akarattal magára is veheti s magára is veszi. A leány ezt visszautasítja egy álmának elbeszélésével, melyből kiténik, hogy ő még mindig régi kedvesét szereti, ébren és álmában vele foglalkozik: előtte megjelen, ő utána megy, keresi, vereiséget szenved érte (V. 2—7.) s aztán (V. 8. s köv.) elpanaszolja Jeruzsálem leányainak, hogy ő szerelem betegje. Az álmoknak eddigi részéből megérthette Salamon, hogy Sulamit még mindig a pásztor után eped; a következőből megértheti, hogy nem is hiában. Jeruzsálem leányai kérdik, hogy mi különös van azon a pásztoron, hogy lehet az után úgy sóhajtozni, — erre aztán megfelel Sulamit, leírja kedvesét keleti hasonlatokban. Ismét kérdezték, hogy hova lett hát kedvese? Elment messze, messze, elment kertjébe . . . Tehát ezt az egész részt (V. 2—6. 2.) Sulamit beszéli el félbeszakítás nélkül úgy, mintha álmodta volna, de azért, hogy Salamon megértse belőle, hogy ő még mindig pásztora után eped, s nem is lehet kilátás, hogy valaha elfelejti, mert az olyan szép, s úgy szereti őt, hogy lehetetlen elfelejteni. Ki is fejezi ezt nyíltan a VI. 3. versben:

«Én szeretőmé vagyok, és szeretőm enyém,
A ki a liliumok között legeltet».

Salamon még most sem riadt vissza. Még egyszer megkísértette szerencsáját egy még hevesebb ostrommal. Birni akarta ezt a makacs leányt minden áron. Az a király, kinek bölcsességét bámulni eljött kelet királyné asszonya: megzavarodva sütötte le szemét a mezők liliumának egy tekintete előtt; az a király, kinek hatalma előtt Dántól Beer-sebáig minden meghajolt: e lány rabszolgájának érezte magát; az a gazdag király, ki árboczos hajókkal hordatta az

aranyat és drága köveket messze tengerekről dús kincstárába: ezt a tiszta aranyat, ezt a legszebb drága követ nem bírta. Pedig birnia kell. Nem volt elég, hogy jegyesévé tette őt? Jó, fölibe emeli minden feleségének, egész háremének. Ő olyan azok között, mint a nap, mint a hold az ég csillagai között. Mintha érezte volna a király, hogy ezt a pásztorleányt valami bensőbb szerelem fűzi kedveséhez, mint a mit a háremben árulnak; mintha sejtette volna, hogy az valami tisztább, nemesebb szerelemre vágyik, mint a mit a háremben osztogatnak: kinyilatkoztatja, hogy nem csak legjobban szereti őt a többiek között, hanem egyedül őt szereti:

«Egy csak az én galambom, kegyesem».

Sulamit erre sem hajt. Nem kívánczik ő ilyen nagy méltóságra. Jobb szeret ő kertjében, nézegetni a völgyek zöldjét, a szőlőt, a granátalmát, nem is tud róla semmit, hogy lelke fejedelmi díszhintóba vágott volna. Ez felelete Salamon szavaira.

Azt ismét a sorok közül kell kiolvasni, hogy Sulamit bizonyára már előbb kinyilatkoztatta, hogy ő nem marad itt, s most menni készül. A többiek marasztalják. Nem csak a király, — egész kísérete:

«Térj vissza, oh térj vissza Sulamit.
Térj vissza, térj, hadd nézzünk téged!»

Szerényen kérdi erre ő: «Mit néztek Sulamiton?» E kérdés alkalmat ad Salamonnak, hogy még egyszer föltárja szívét Sulamit előtt, még egyszer és — utoljára, hogy kinyilatkoztassa, hogy a szép fön levő hajdís maga úgy lebilincselte őt, mint egy rabszolgát. Aztán képekben festi a boldogságot, mit éreznének, ha Sulamit meghódolna neki. Kinek inye olyan, mint a legjobb bor. Itt közbe vág Sulamit: igen, az ő inye olyan, mint a legjobb bor, de nem Salamon számára termett, hanem kedvesének alvó ajkaira ömlik az és végül határozottan kijelenti:

«Én szeretőmé vagyok,
Ő is utánam eped!»

Sem esdeklőérés, sem fény, sem felmagasztaltatás nem volt képes Salamon udvarában tartani a szerelmes leányt. Salamon, kinek egy nyájas tekintetért 60 királyné asszony, 80 ágyas és számtalan udvarhölgy vagy talán inkább rabnő versenyzett, meguntta végre a lány ellen folytatott eredménytelen küzdelmet, vagy talán Sulamit valóban nemes szé-

relme könnyörületre indította a királyt, kinek fogalma sem volt a szerelem ily magasztos fokáról, s elbocsátotta őt udvarától, vagy lehet, hogy nem is bocsátotta, hanem úgy menekült valami úton-módon, tény az, hogy elhagyta a királyi udvart és fölemelt fővel hagyta el.

A mint szabadnak érezte magát, a szerelem szárnyán repült kedves otthona felé, epedő kedveséhez. Ezer gondolat szülemlett agyában, mily kedvesek lesznek a mezei élet apró gondjai, ha egymás közt megosztják, mily édesek a kölcsönös kedveskedések, stb. stb. Minél közelebb volt azonban boldogságához, annál türelmetlenebb volt, annál inkább gyötörte az a távolság, mely még kedvesétől elválasztotta s mely a valóságban nem fogyott olyan hirtelen, mint a szerelmes szív képzeletében. Ezt jelenti az a fölkiáltás, a mit most harmadszor ismétel: «Fel ne ébreszszétek a szerelmet». stb. Most a költő egy ugrással ott veszi föl ismét a történet fonálát, mikor Sulamit már falujához ért, s találkozott kedvesével, mit így fejez ki a VIII. 5. versben:

«Ki az, ki jó a pusztaságról,
Támaszkodván szerelmesére?»

Aztán a helyett, hogy megfelelné az általa föltett kérdésre, ismét Sulamitnak adja át a szót, ki egy pathetikus, egy fölséges kitörésben írja le, hogy mi a szerelem. Ez a kitörés oly igazán, oly őszintén fakad Sulamit szívéből, hogy ebben kevés, de erős vonásokkal lerajzolva látjuk őt magát is. E kitörés zárja be az Énekek énekét is. Magvasabb, tárgyhoz illőbb, csattanósabb, igazabb befejezést én még nem láttam. Ha a költemény többi része meg nem mondta volna is, ez megmondaná, hogy mi e költemény: a szerelem, és épen a hű női szerelem apothésisa.

Sok gondot okoz az ének magyarázónak az ezután következő rész, a VIII. 8–14. A kik a költeményt összefüggés nélküli szerelmi dalok gyűjteményének tartják, könnyen készen vannak vele, sőt épen e versben látják állításuk leg-erősebb bizonyítékát; de a kik az egész összefüggő egysége mellett harcolnak, azoknak valósággal csak furfangos úton-módon, elmagyarázásokkal lehet e részt is, mint az egésznek szerves részét feltüntetni, s még akkor is úgy tűnik az fel, mint egy, a testhez nem illő kinövés.

A költemény, mint láttuk, már a leglendületesebb befejezéssel véget ért: tárgyát kifejtette, problémáját megoldotta, szereplő személyeinek igazságot szolgáltatott, szóval

annyira befejeződött az egész, hogy ahhoz semmi mondanivalója a szerzőnek vagy szerkesztőnek már nem lehet. Erős alapon nyugszik tehát az a felfogásunk, hogy ezt a részt később ragasztották ide, mely föltevés annyival is inkább jogosultnak látszik, mert e rész nem egyéb, mint két társas (gyermek) játék, melyek elseje (VIII. 8–10.) az Énekek-énekéből levonható morált hirdeti, másika pedig Sulamitnak Salamon udvarából lett menekülésére vet némi derengő fényt.

Tudom jól, hogy ez a föltevés különösnek, sőt bizarrnak fog feltűnni, az olvasók előtt, de ki kellett mondanom, mert én ezt egészen bizonyosnak tartom. Egy dologra vagyok bátor a szives olvasó figyelmét felhívni.

Mikor én még «kis iskolába» jártam, volt nekünk egy kedves játékunk, a melyikben Ulászló hívei és nem hívei közt folyik egy párbeszéd. Réges-régen elfeledtem már ezt a játékot, s mikor az Énekek-énekének ezt a szóban forgó részét fordítottam, mikor már egészen készen volt és épen azon töprengtettem, hogy vajjon mi lehet ez: egyszer csak, hogy, hogy nem elkezdem deklamálni:

«Ki népei vagytok?
 .Lengyel László jó királyunk.»
 «Az is nekünk ellenségünk».
 .Miről való ellenségtek?»
 «Minapában itt járátok,
 Hidunk lábát eltörétek,
 Meg sem ácsolátok».

Maradhatott most már tőlem az Énekek-éneke, nagyobb gondot adott annak kitalálása, hogy hol hallottam én ezt.

Igen, ott, akkor, abban a kis iskolában, mi ezt játszottuk valaha. Aztán sok hasonló jutott eszembe; eszembe jutott az is, hogy mikor Plevna ostroma képezte mindenfelé a beszéd tárgyát, mi is felesaptunk ki muszka generálisnak, ki török pasának s szép rigmusokban iszonyú fenyegetésekkel ijesztgettük egymást. És még sok példát lehetne felhozni.

Tény, hogy a gyermekvilág azokat a nagy eseményeket, melyek általános feltűnést keltenek, vagy épen izgatottságban tartanak egyes vidékeket és korokat; azokat az igazságokat, melyeket a közvélemény egyes esetekből levon: játék tárgyává teszi. Mellőzve az egyes fázisok levezetését, melyeken keresztül e most tárgyalt rész jelen alakjához jutott, röviden constatalhatjuk, hogy a jelen alkalommal is egy ilyen esettel állunk szemben.

Világos ezekből, hogy e költemény nem allegoria, nem is összefüggetlen szerelmi dalok füzére, mert az egység minden postulatuma rajta felismerhető, nem is Salamonnak és Sulamitnak egymás iránti szerelmét rajzolja, mert ennek ellene mondanak Sulamit fentebb ismertetett nyilatkozatai: hanem Salamonnak a leány iránt érzett érzéki szerelmét és hódítási kísérleteinek kudarczát, Sulamitnak egy pásztor iránt érzett hű, lángoló, nemes szerelmét és annak diadalát: tehát a nemes szerelemnek az érzéki szerelem fölött aratott diadalát írja le, szóval nem egyéb ez, mint — a mint már mondtuk — a hű, nemes női szerelemnek apothesis.

Hogy melyik költői műfajhoz tartozónak tartsuk e költeményt, az szerintem egészen alárendelt kérdés. Nem is lehet a nálunk kultivált műfajok egyikéhez sem beosztani.

Nem szerelmi dal, mert annak hosszú (azt már láttuk, hogy nem *több* dal) s nem is subjectiv természetű, nem a költő egyéni érzelmeit énekli: nem ballada, mert annak elnyújtott, lapos volna s különben is kelet ömlengő szive nem is szereti, nem is termi a halladát: nem is színmű, mert nincs benne egy drámához elégséges cselekvény. Ha egy férfi szeret egy leányt s udvarol neki, az pedig ezt nem fogadja el, házassági ajánlatot tesz neki, az pedig máshoz megy: ennek egyszerű — bár költői képekben gazdag — leírása még nem dráma. A párbeszédes alak magára nem teszi a drámát. Különben e költeményben van elbeszélő rész is, mit maga a költő mond el, ilyen III. 6—11., VIII. 5. a. A párbeszédes alak itt csak a szemléltetés, az érzellem, hangulatfestés eszköze, és pedig igen sikeres eszköze.

Mindent összevéve, e költeményt néprománcznak kell mondanunk. Ömlengve, meleg hangon énekli el tárgyát, mely elég romantikus, érzelmes, verőfényes napkelet szülötte.

Népies eredetre vall hangja, szive, szerkezete pedig egy ügyes költőszerkesztőre.

A népköltészeti termékekről ismeretes, hogy az általuk megénekelt tárgynak általánosan ismert részeit hallgatással mellőzik, mint a mit mindenki tud; de azért ezen elhallgatott dolgokra tovább építenek, belőlük következtetnek, folytatásukat, okozataikat elmondják, az általuk ébresztett hangulatot megéneklük, az általuk előidézett helyzeteket rajzolják, épen úgy, mintha őket magukat is elmondták volna. Nálunk is csaknem minden vidéknek vannak nótái, melyeket más vidék meg nem ért. A mi vidékünkön ezelőtt szerte dalolták:

«A gerjemi kukoricza de sárga,
Abban történt Kocza Józsi halála.
Piros vére úgy folyik mint az patak,
Czigány Mári siratná, de nem szabad».

Az más vidék fiai előtt természetesen titok, de mi mindnyájan tudjuk, hogy a Kocza Józsi egy a «német világban» a besoroztatás előtt megugrott szegény legény volt, ki nem akart a «németnek» szolgálni, azért üldözték a zsandárok, végre árulás folytán nyomára akadtak, meglőtték, de utána menni nem mertek s ő még bemenekült a kukoricza közé, ott folyt el piros vére, ott találták másnap halva; az a Czigány Mári pedig szeretője volt, a ki gondozta, zsandár elől dugdosta és most, mikor halálhírére hallotta, sirva rohant holttestéhez, de a zsandárok elűzték onnan. És még pregnansabb példák is találhatók a népköltészeti termékeket tartalmazó gyűjteményekben.

Az Énekek-éneke sem mondja el a históriát tövéről hegyire, hanem mindjárt azon kezdi, hogy rajzolja Sulamit hangulatát a háremben, Salamon dicsérő szavait, stb. A végén is elhallgatja, hogy Sulamit hogyan, mi úton-módon hagyta el Jeruzsálemet, hanem azt írja le, hogy miről gondolkodott, mit érzett, mikor hazafelé sietett. Igen, mert a történetet mindenki tudta, de épen az foglalkoztatta a kedélyeket, hogy vajjon mit érezhet, mit gondolhat Sulamit, vagy Salamon az éneklők előtt ismert, de el nem mondott események hatása alatt. Még döntőbb bizonyíték állításunk mellett a költemény szerkezete.

A VIII. 8—14. versektől eltekintve, önmagától öt részre oszlik a költemény, u. m. I. 1—II. 7; II. 8—III. 5; III. 6—VI. 3; VI. 4—VII. 11; VII. 12—VIII. 7. Mindegyik résznek a refrainje az epedő szerelem felkiáltása, mely a két első rész végén ugyanazon szavakban nyer kifejezést:

«Könyörögve kérek Jeruzsálem lányai stb. . . .
Hogy ne serkentsétek, fel ne ébreszszétek
A szerelmet stb. . . . » ;

a harmadik és negyedik részben csaknem ugyanazon szavakban:

«Én szeretőmé vagyok, és szeretőm enyém»,

és

«Én szeretőmé vagyok,
S ő is utánam eped» ;

de e két utóbbi nyilatkozat is, azon a helyen, a hol van ugyanazt jelentő, a mit a két első, csak hogy a két elsőben inkább az összetartozó szívek távolsága kínjainak, a két utóbbiban pedig a kínzó távolság daczára is meglevő össze-

tartozásnak érzete nyilvánul. Az utolsó rész közepén a két első rész refrainjét találjuk szóról szóra. Ez a refrain híven fejezi ki annak a szakasznak tárgyát, mely után áll. E szerint mind az öt szakasznak ugyan az a tárgya és pedig úgy, hogy, figyelmes szemlélő és vizsgáló előtt e szakaszok nem úgy fognak feltűnni, mint egy és ugyanazon tárgyú költemény különböző részei, hanem mint ugyanazon költői tárgynak különböző feldolgozásai. Sulamit története ismeretes volt az egész országban s ebből az egész történetből a boldog népet (csak a boldog része énekel a népnek) csak Sulamit szenvedése érdekelte. Igen, Izrael és Juda leányai szerte énekelték, mily szép volt Sulamit, mint szerette őt Salamon és ő mégis mily boldogtalan volt a királyi fény közepette, mily kínzó epedéssel vágyódott kedvese után. Hogy ez így volt, az elmondottakon kívül mutatják azok a kifejezések, melyek bizonyára az egész országban ismert népdalok töredékei, s melyek ismételten előfordulnak a költeményben. Pl.

«Fogaid nyírt juhoknak nyája,
Melyek feredőből jönnek» stb.

előfordul a IV. 2-ben és VI. 6-ban, vagy

«Arczod gránátalma-szelet
Fátylad alatt»,

a IV. 3-ban és VI. 7-ben. Világosan kitetszik ezekből, hogy e részeket, mint önálló románczokat a különböző vidékeken énekelték és pedig egy ugyanazon vidéken nem mindet.

Ha ezeket a románczokat a gyűjtő egyszerűen csak egymás mellé állította volna, nem lett volna belőlük olyan szerves egész, mint a milyen előttünk áll, nem lett volna a cselekményben épen semmi előhaladás, nem is egyszerűen csak összegyűjtötte ő e románczokat, hanem avatott kézzel egygyé alkotta őket. Keze nyomai félreismethetlenül meglátásznak. Ő toldotta be az I. 4. vers 2—4. sorait, ő toldotta be a nászmenet leírását, hogy a cselekvénynek némi előhaladást adjon és végül ő írta a befejezést. A VIII. 8—14-ről már szóltunk.

Hogy mint jutott be ez a költemény a kánonba, arra könnyű megtalálni a feleletet, ha meggondoljuk, hogy a zsidók úgy fogták fel a Jahvé és népe közötti viszonyt, mint a házastársak, tehát a tiszta szerelem viszonyát. Különbösen szerintem úgy, a mint van, már tárgyánál fogva is megérdemli elfoglalt helyét, mert tárgya, a hű szerelem, melyet énekel, tiszta és szent.

Énekek éneke, melyet Salamon irt.

I. SZAKASZ.

Sulamit Salamon háremében.

1. 2. „Csókoljon meg ajkai csókjaival, —
A te szerelmed jobb, mint a borital!
3. Drága kenőcseid illata kedves,
Drága kenőcs neved, szerte elárad.
A leányok azért epednek utánad.
4. Húzz engem, utánad, hadd fussunk!
— Bévítt a király engem termeibe,
Hogy no vigadjunk örvendezve — tebened . . .
Bornál többre tekintjük a te szerelmed,
Nem hijába' szeretnek téged! — — —
5. Barna, de szép vagyok én, Jeruzsálem lányai,
Mint a Kedárnak sátrai és Salomonnak szőnyegi.
6. Azt ne csudáljátok, hogy barna vagyok,
Hogy lesütöttek a napsugarak;
Rám haragudtak anyám fiai,
Kitettek a szőlőt őrzeni engem,
A magaméra hogy nem ügyeltem
7. Kit szívből szeretek, szólj nekem erre:
Merre legeltetsz,
Merre delettetsz délben;
Mért kell bolyganom
'Társaid nyájainál? —
8. Ha te nem tudod ezt, te legszebb asszony,
Menj el a nyáj nyomain,
S őrizd gödölyéid a pásztorok sátrainál.“
9. — „A faraó-fogatba' levő paripámhoz
Hasonlítalak én, kedvesem.
10. Kellemes arczod a lánczokban,
Nyakad a gyöngyfűzérben!
11. Készítettünk néked aranyból lánczokat,
Rájok ezüstbül a pettyeket.“
12. „Míg itt a király környezetében,
Nárdusom illatot áraszt,
13. Mirhacsomó szeretóm énnékem,
Keblemen álmadozik,
14. Szőlőfürt szeretóm énnékem.
Engedi hegynek szőlőjében!“
15. „Ime szép vagy kedvesem,

- Ime szép te galambszemű!“
16. „Ime szép vagy szeretőm és kellemes,
S ágyunk lombozatos,
17. Házunkon czédrusfa-gerendák vannak,
Cziprusfából a padozatunk
- II. 1. — — Én Sáron virága vagyok,
Völgyek lílioma . . .“
2. „Mint lilium tövisek közt,
Olyan a kedvesem a lányok közt.“
3. „Mint almafa erdő fái között,
Olyan az én szeretőm a legények közt,
Árnyékába pihenni ohajtok,
Gyümölcse inyemnek édes,
4. Bévezet engem a bor házába,
S zászlója felettem a szerelem.
5. Szőlőnedvvel erősít engem,
Almával üdit fel,
Mert én a szerelem betegje vagyok.
6. Balkeze a fejem alja,
Jobbjával megölel
7. Könyörögve kérlek, Jeruzsálem lányai,
A mező zergéire s szarvasira,
Hogy ne serkentsétek, fel ne ébreszszétek
A szerelmet, míg neki tetszik.“

II. SZAKASZ.

Sulamit álma.

- II. 8. Ah, hallga! szeretőm! . . . Im itt jön ő,
Ugrálva a hegyeken,
A halmokon át szökdécselve,
9. A zergéhez hasonló szeretőm,
Vagy a szarvasfihoz.
Imé megáll falunk megett,
Az ablakon benézeget,
Tekintget át a rácson.
10. Elkezdí szeretőm és szól nekem:
„Kelj fel, kedvesem, óh jőj ide szépem,
11. Mert ím a télviz elmúlt,
És az eső megszűnt, oda van.
12. A virány a mezőn kivirúlt,
Itt van a dallos időszak,

- Gerle bugását hallja vidékünk,
 13. Zsenge gyümölcsét érleli a fügefa,
 A szőlő kivirágzott,
 Illatot áraszt.
 Kelj fel, kedvesem, oh jőj ide szépem!"
14. Galambom a szirthasadékban,
 A meredek szikla zugában,
 Arczodat engedd látnom,
 Hangodat engedd hallanom ;
 Mert a te hangod kellemetes,
 Bájos az orcád!" . . .
15. Fogjátok el a rókákat nékünk,
 A kicsi rókákat,
 Melyek a szőlőt rontják,
 A mi szőlőnk, kivirágzott
16. A szeretőm az enyém, én az övé,
 A ki a liliumok között legeltet.
17. Míg a nap alkonyodik s tűnnek az árnyak,
 Fordulj ide szeretőm s légy hasonló
 A zergéhez, vagy a szarvasfíhoz,
 A hegyszakadékokon . . .

- III. 1. Éjjeleken fekvőhelyemen
 Keresém kit lelkem szeret,
 Őt keresém, és — nem találtam.
2. Fölkelek, a várost bebarangolom,
 S a tereket s az utakat,
 És keresem, kit az én lelkem szeret :
 Keresém, és — nem találtam.
3. Rám akadának az örök,
 A városra vigyázók ;
 Láttátok-e kit lelkem szeret ?
4. Tőlök alig hogy eltávoztam,
 Megtaláltam a kit lelkem szeret.
 Megragadám őt, el se bocsátám.
 Míg bevezettem anyám házába,
 Szülő anyám szobájába.

5. Könyörögve kérlek Jeruzsálem lányai,
 A mező zergéire s szarvasira,
 Hogy ne serkentsétek, fel ne ébreszszétek
 A szerelmet, míg neki tetszik !

III. SZAKASZ

Sulamit visszautasítja Salamon szerelmét, rajzolja kedvesét.

- III. 6. Ki az, ki jó a pusztaságról,
Miként a füstnek oszlopa?
Myrrhától és tömjéntől illatozva,
S az áros minden fűszerétől.
7. Imé Salamon hintaja,
Hatvan hős járja azt körül,
Izráel hősei közül,
8. Mindannyi kardot forgató,
Edzett a küzdelemben,
Mindnyája kardja oldalán,
Az éj félelme ellen . . .
9. Hintót csináltatott magának Salamon a király,
Libanon fáiból.
10. Ezüstből készítvék a lábak,
Támlája aranyból,
Ülése bársonyból,
Belől szerelemmel hímezve,
Jeruzsálem leányi hímezék . . .
11. Jertek Sion leányi s nézzétek
Salamont a királyt,
A koronában, melylyel anyja ékíté násznapján,
Szíve örömének napján.
-
- IV. 1. „Ime te szép vagy, kedvesem, ime te szép vagy:
Szemeid galambok fátylad alatt,
Kecskék nyája hajad,
Mely lesiet Gileád hegyéről,
2. Fogaid megnyírt juhoknak nyája,
Melyek feredőből jönnek,
Ikreket ellett mindenik,
És meddő nem akadt közöttük.
3. Karmazsinszalag ajkad,
Kellemes a te beszéded.
Arczod gránátalma-szelet
Fátylad alatt.
4. Dávid tornya nyakad,
Fegyveres háznak emelve,
Bent felakasztva ezer pajzs,
S mind, a vitézek fegyvere.
5. Két őzike az emlőd,

- Egy zerge ikrei,
Melyek a liliumok között legelnek.
6. [Míg a nap alkonyodik s tűnnek az árnyak,
Elmegyek én fel a Mirha-hegyére,
És fel a Tömjén-halmára.]
7. Szép vagy egészen kedvesem,
Nincs hiba benned.
8. Én velem a Libanonról, jegyesem,
A Libanonról jöszte, velem,
Jőj Amanah csúcsáról,
Senir s Hermon csúcsáról,
Az oroslán-barlangokból,
Hegyeiről a párduczoknak.
9. Megnyerted szívemet húgom, jegyesem,
Megnyerted szívem egy pillantással,
Nyaklánczod egyetlen szemével.
10. Mily szép a te szerelmed, húgom, jegyesem,
Mennyivel jobb a te szerelmed a bornál,
S drága kenőcseid illata minden balzsamnál!
11. Színmézet csepeg ajkad, jegyesem,
Méz és tej van a nyelved alatt,
És a ruháid illata:
Mint a Libánon illata.
12. Zárt kert vagy te húgom, jegyesem,
Zárt forrás, bepecsételt kútforrás.
13. Gránátalmás kert csemetéid,
Drága gyümölcsöcsed,
Ciprusok és nárdusok egyben.
14. Nárdus, sáfrány, nád s fahaj,
Minden fáival a tömjénnek,
Mirha s áloe,
Legjavával a balzsamoknak.
15. Kertbeli forrás.
Kútfeje élő víznek,
Mely a Libánonról csepeg.
16. „Ébredj északi szél és jőj ide déli szél,
Lengj át kertemen, balzsama hadd csepegjen,
Jöjön szeretőm kertjébe,
És egye drága gyümölcsét!”
- V. 1. „Elmegyek én húgom, jegyesem, kertembe,
Mírhámat szedem balzsammal egyben,
Lépesmézem eszem mézemmél,
És iszom a boromat tejemmel ...”

Egyetek barátaim,
Igyatok, s mámorba merüljetek édeseim!

2. „Én aluvám, de szívem virrasztott.
Hallga . . . Kopogtat kedvesem :
„Nyiss ajtót nekem én hugom,
Én jegyesem, galambom, kegyesem,
Mert a hajam harmattal telve,
Fürtim az éjnek harmatjával“
3. Levetém a ruhámat,
Hogy vegyem újra magamra?
Megmostam a lábam,
Hogy keverjem a porba? . . .
4. Bényújtotta kezét szeretőm a hasadékon,
Rajta megindula belsőm.
5. Fölkelek és ajtót nyitok én szeretőmnek,
És kezeim mirhát csepegének,
Újjaim is mirhaolajt,
A záró kilincsre.
6. Én kinyitám szeretőmnek,
De szeretőm eltűnt, tova ment,
Szavain megindula lelkem,
Keresém őt, de nem találtam,
Szóltottam, — de nem felelt . . .
7. Rám akadának az örök, a várost kerülők,
Megverték, megsebesítettek,
Fátyolomat levevék én rólam
A falak őrei
8. Könyörögve kérlek Jeruzsálem lányai,
A szeretőm, ha meglelitek,
Mit fogtok neki mondani?
— Hogy betegje vagyok a szerelemnek!
9. „Különb-é szeretőd más szeretőnél.
Oh legszebb asszony,
Különb-é szeretőd más szeretőnél,
Hogy te ily esdekelve könyörögsz?“
10. Tiszta fehér s piros a szeretőm,
Tízezer közül is kitűnik,
11. A feje drága színarany,
A haja göndör,
Hollófeketé.
12. Szemei, mint a galambok a vízmedenczén,
Tejbe fürödve,

- Ülve keretben.
13. Arcza virágágy, balzsamos,
Illatozó bokroknak halma,
Ajka liliomok
Mirhaolajt csepegetve.
 14. Két keze henger aranyból,
Drága kövekkel övezve,
Fénylő elefántcsont teste,
Zaffirok által fedve.
 15. Márványoszlop a czombja.
Állva arany talápon.
Tekintete, mint a Libanon,
Tetszetes az, mint a czédrusfa.
 16. Édességek nye,
S mindene kellem :
Ím ez az én szeretóm s a barátom,
Jeruzsalemnek lányai!
- VI. 1. „Hova ment szeretőd,
Oh legszebb ásszony,
Hova fordult szeretőd?
Hogy mi kereshessük teveled.“
2. Szeretóm elment kertjébe,
Balzsamos virágágyaihoz,
Hogy nézeljen a kertben,
S liliomot hogy szedjen . . .
 3. Én szeretómé vagyok, és szeretóm enyém.
A ki a liliomok között legeltet.“

IV. SZAKASZ.

Sulamit elhagyja Salamon udvarát.

- VI. 4. „Mint Tircza, te szép vagy kedvesem,
Kellemetes mint Jeruzsálem,
Rettenetes, mint hadseregek.
5. Szemeidet fordítsd el rólam,
Mert megzavarnak engemet.
Kecskék nyája hajad,
Mely lesiet a Gileádról,
 6. Fogaid juhoknak nyája,
Melyek feredőből jönnek,
Ikrekkel ellett mindenik,
És meddő nem akadt közöttük.

7. Arczod gránátalma-szelet
Fátylad alatt,
 8. A királynék hatvanan,
Ágyasok vannak nyolczvanan,
És ifjú nő számtalan:
 9. Egy az én galambom, kegyesem,
Ő, anyja egyetlen,
Szülője szerelmese!
Látják a leányok, és boldognak mondják,
A királynék s ágyasok, és dicsérik:
 10. „Ki az, ki csillog, mint a hajnal,
Szép mint a hold, és tiszta mint a nap,
Rettenetes mint hadseregek?” —
 11. „Lementem a diófás kertbe,
A völgyek zöldjét nézegetni,
Nézzem, ha hajt-e a borág,
Nyílnak-e a granátok,
 12. Nem tudtam én, hogy lelkem oda emelt,
Nagylelkű nemzetem díszhintájához.“
- VII. 1. „Térj vissza, oh térj vissza Súlomit,
Térj vissza, térj, hadd nézzünk téged!“
„Mit néztek Sulamiton?“
„Azt, a mit a machanaimi tánczon.“ —
2. „Mily szépek a lépteid, saruidban oh te nemes lány!
Csipőid hajlása olyan mint ékszer,
Mesteri kéz műve,”
 3. A te öled kerek medencze,
Nincs híján az itálnak,
Búzahalom hasad,
Liliomokba kerítve,
 4. Két őzike a két emlőd,
Egy zerge ikrei,
 5. Elefántesont-torony a nyakad,
Két hesboni tó a te két szemed
Bath-rabbim kapunál,
Orrod, mint a Libánon tornya,
Mely néz Damascusra.
 6. A fejed olyan, mint a Kármel,
Leomló hajad, mint a bíbor,
Egy királyt lebilincsel hajdíszed!
 7. Mily szép vagy te, mi kellemes,
Kedvesem, a gyönyörök közt!
 8. Mint a pálma, ez a te növéseid olyan,
Emlőid, mint a szőlőfürtök.

9. Azt gondolom: felhágok a pálmára,
És megfogom a pálmaágakat:
Emlőd, mint szőlőfürt olyan.
És orrod illata, mint alma,
10. És ínyed, mint a legjobb bor —“
— „Mely szeretőmnek szeliden ömölve,
Meglepi alvó ajkait:
11. Én szeretőmé vagyok,
Ő is utánam eped!...“

V. SZAKASZ.

Sulamit otthon.

- VII. 12. „Nosza szeretőm a mezőre siessünk,
A falukba' mulassunk,
13. Indulva korán ki a hegyre,
Hogy nézzük, a szőlő hajt-e,
Nyílik-e már a virágja,
Virágzik-e már a gránát:
Szerelmemet ott adom át.
14. A virágok illata árad,
Ajtónk felett minden drága gyümölcs,
Idei s régi,
A miket én szeretőm néked megtarték
- VIII. 1. Vajha fivérem lennél nékem,
A kit anyám emlőin táplált,
Kint ha találván csókolnálak,
Még se' szólana senki se' meg.
2. Vinnélek, bevezetnélek anyám házába,
És te tanítanál engem,
Én téged fűszeres borral itatnálak meg,
Gránátalma levével.
3. Balkeze a fejem alja,
Jobbjával megölel.
4. Könyörögve kérlek Jeruzsálem lányai,
Hogy ne serkentsétek, fel ne ébreszszétek
A szerelmet, míg neki tetszik.“
-
5. Ki az, ki jó a pusztaságról,
Támaszkodván szerelmesére? ..
— „Itt költöttelek én fel ez almafa alján,
Itt vajudott veled édes anyád,
Itt vajudott a te szülőd.

6. Tégy a szivedre, mint a pecsétet,
Mint a pecsétet a te karodra,
Mert mint a halál, oly erős a szerelem,
Mint a pokol tüze oly kegyetlen,
Tűznek lángja, heve,
Jehovah lángja!
7. Tenger víz sem elég a szerelmet eloltani,
És folyamok nem önthetik el,
És ha az ember od'adná
Háza egész vagyonát a szerelemért:
Megvetnék megutálva!

FÜGGELÉK.

A.

- VIII. 8. Van minékünk egy kis hűgunk,
Emlője sincs néki,
Mit csináljunk mi hűgunkkal,
Ha valaki kéri?
9. „Hogyha kőfal,
Építünk rá ezüstvárat,
Hogyha ajtó,
Tesszünk elé
Czédrusfából gerendákat.“
10. „Olyan lesznek, mint a kőfal,
És emléim, mint a tornyok;
Akkor az ő szemeiben
Békességet is találók.“

B.

- VIII. 11. Szőlője volt Salamonnak Baal-Hamónban,
Által adta szőlőjét a pásztoroknak:
Vigyen kiki terméséért
Ezer ezüstöt.
12. „Az én szőlőm, mely enyém,
Itt van én előttem,
Ezer ezüst Salamoné,
Kétszáz meg a gyümölcsét őrzőké.“
13. „Ki lakozol a kertekben,
Pajtásaid hallgatják hangodat,
Hadd hallgassam én is!“
14. „Fuss szeretőm,
Légy hasonló a zergéhez, szarvasfihoz,
Balzsamos hegyeken!“

Kecskeméthy István,
ev. ref. s.-lelkész.

HASE KÁROLY ÁGOST EMLÉKEZETE.

1800—1890

A már-már hanyatló század protestáns theologiai irodalmának egyik legkimagaslóbb, legszellemdúsabb és legnemesebb alakja aluszsa örök álmát a kis jénai temetőben, hova egy nagy nemzetnek tisztelő kegyelete kísérte ki és állott meg hódoló elismeréssel felhantolt sirja felett, de a hova egyszersmind az egész theologus világ is bámuló pietással zarándokol el, hogy a föld rögei alól kikelő nagy szellemtől tovább is tanuljon a keresztyén egyház multjéért lelkesedni, tanulja meg a protestantismus igazságainak nemes, hatalmas és szellemes védelmezését, tanulja meg becsülni az elődöket, azok hitét és küzdelmeit és tanulja meg a szép és összhangzatos életet, midőn a szív nemességétől áthatott nagy elme hosszúra nyúlt napjainak összes törekvéseit, egész munkásságát az igazság kutatásának szentelve szép lelke minden gyümölcsét az Úrnak és az ő Krisztusának hozza tiszta áldozatul. Az istenség trónjától fakadó s onnét aláömlő életnek forrásából merítve tápláltatik lelke és ez örzi meg szelleme üdeségét, ifjúságát a késő vénységben is s ugyanannak a forrásnak vize, melynek partján az életnek fája virul, ad neki is, munkáinak is halhatatlanságot. S az ő alakja, a mint a nemzedékek tőle lassanként időben és térben távozni fognak, «egy éltető eszmévé» fog finomulni s hatása hosszú emberöltők sorára nyomja majd reá a maga nemes bélyegét és szellem ujjai a jövő alkotásaira oda vonják majd a magok félreismerhetetlen, erőteljes vonásaikat. Őt már ezután nem mellőzheti az egyháztörténész, ki a mult nagy épületét akarja rekonstruálni. Csak az ő harcban kipróbált finom, nemes damasceni aczélját használhatja már ő utána a polemikus, ki síkra száll ama nagy ellenféllel; durvább hadi szerszámok csörtetése vad, sértő zajjá váland s a művelt elme bizonyos visszatetszéssel fog elfordulni az áldatlan küzdelemtől, mely nem az ő fegyverével vívatik. A ki pedig Annak életrajzát kívánja ezután megírni, a kiből oly titokteljesen szállott alá a menny a földre, a kiből a világnak világossága sátorozék mi közöttünk: az többé, ha meghallgattatni kíván, nem alkothat szabad fékére bocsátott képzeletéből egy regényes alakot, hanem csak onnét meríthet, a honnét megalkotta Hase a maga «Leben Jesu»-ját, az örök evangéliumból.

Hase Károly Ágost, a mint «Ideale und Irrthümer. Jugenderinnerungen» (Lipcse 1872 és II. kiad. 1873) című művében ő maga elmondja, 1800 aug. 25-én született Szászországban Steinbach nevű helységében, hol atyja, egy régi ároni család tagja, lelkész volt. Theol. és bölcészeti tanulmányait Altenburgban töltött középiskolai évei után a lipcsei egyetemen kezdte, honnan azonban az akkoriban még politikai jellegű «Burschenschaft»-ban való tetteleges részvéte miatt relegáltatott úgy, hogy tanulmányainak befejezése céljából Erlangenbe volt kénytelen átmenni. 1823-ban theol. privátdocensnek habilitáltatta magát a műzsáknak Neckar melletti városában, a tübingai egyetemen, a hol a Schleiermacher-féle theológiának befolyásától érintett kath. *Möhlerrel*, későbbi nagytudományu ellenfelével együtt tanított s azzal gyakran vitatkozott. E viszonyt Polemikájának előszavában így jellemzi: «Möhler emlékezetéhez ifjúkori emlékek fűznek. Együtt voltunk Tübingában privátdocensek, telve ifjúkori eseményekkel, s akárhány szombat estén ültünk együtt a Ballhausban egy adag Neckarbor mellett, egymáshoz vonzódva s mégis egymástól húzódva.» Hasenak eme kegyelete Möhler gyöngéd nemes szelleme iránt Polemikájából is kiérezhető.

Azonban csakhamar Tübingából is távozni volt kénytelen. Az erlangeni Burschenschaftból való szereplése miatt újból fegyelmi vizsgálat alá került s 10 havi várfogságra ítéltetett Hohenasperg várában. Erre 1829-ben Lipsésében habilitáltatta magát philos. tanári minőségben, míg neu már a következő évben rendkívüli, majd rendes theol. tanári jelleggel a jénai egyetemre hivatott, s itt működött azután több mint félszázadon keresztül szelleme fényével ragyogva be a mult történelmi eseményeibe, lelkesítve a jelen nemzedéket és utat mutatva a jövő fejlődésnek.

A kies, szinte vadregényes fekvésű kis Jéna valóságos ideálja a német egyetemi viszonyoknak. A szűk Saale völgye. a várost körülvevő Napoleon hegye. a jénai csata színhelye. a Votfreda, Ziegenhain s a Fuchsthurm teszik festőivé a vidékét. Közel hozzá Rudelsburg, Wartburg, majd Weimár, a költők és művészek kedves otthona, az ősrégi szép templomokban gazdag Erlurt s a thüringiai erdő, mind olyan helyek, a melyekhez egy-egy darab világ- és egyházhistória fűződik. Ezenfelül maga Jéna városa valóságos múzeum; alig van ház, mely 2 vagy 3 emléktáblával, hirneves emberek, mint egykori tanítványok neveivel s tanulási idejük megjelölésével díszítve ne volna. Valószínűleg Jéna eme festői fekvésének

s egészséges vidékének tulajdonítható, hogy Hase annak alma materjét soha el nem hagyta, s több meghívást tisztelettel visszautasított. Tovább egy félszázadnál hirdette itt a thüringiai főiskolán az egyetemes protestantismus javára és dicsőségére *a keresztyénségnek s a modern műveltségnek kiegyenlítését* célzó liberális protestantismusnak igéjét — azon az egyetemen, mely a XVI-ik század második felében a wittenbergi mérsékelt irányu philipismus ellensúlyozásául a lutheri orthodoxia megőrzése céljából alapított. Az orthodoxiával szemben Hase, mint Schleiermacher önálló szövetségese, összes műveiben az egyének vallásos tudatát, a rationalismussal szemben a keresztyénség történeti jelentőségét, a dogmatizmussal szemben pedig a vallásos hitnek prot. észszerű jellegét vitatta. Polemiájában maga mondja: «A protestantismus fejlődése nem valamely általánosan elismert s határozottan formulázott dogmarendszer, sőt inkább a reformáció alap gondolataiból szükségszerűleg kifejlődött s a modern műveltséggel összeegyeztetett ker. világnézet, a melyben a prot. tudományosság és közösségi tudat legkülönbözőbb irányai összefoglalvák s a kath. egyházzal szemben szilárd közösségi érzetben egyesítvék.»

1883-ban aggkorára való tekintettel nyugalomba vonult. Megható volt az a pillanat, a melyben akkori hallgatóitól elbucszúzott s szeretett katedrájától megvált! Kerti lakása s óriási könyvtára azonban továbbra is nyitva maradt a tudománykedvelő ifjúság előtt. Tanszékét méltó örököse s Rothe tanítványa *Nippold* nyerte el. A weimari kormány sietett az európai híru theologust és egyháztörténészt kiténtetni. Egyidejűleg belső titkos tanácsosnak neveztetett ki, nemességet nyert, sőt az «excellentiás» czímmel is kiténtette az elismerő tanügyi kormány. Saját lakásán berendezett tanszékétől való megválása óta egyháztörténeti tankönyvének 11. kiadásán, s «akad. előadásai alapján» nagyobb egyháztörténeti műve I. kötetének sajtó alá rendezésén dolgozott, mely aztán 1885-ben Lipszéban jelent meg. Lesz-e vajjon folytatója?!

Fiai közül *Alfréd Károly* katonai lelkész és konzist. tanácsos Königsberghen, ki «Lutherbriefe» 1867., «Wormser Lutherbuch» 1868., «Seb. Frank, der Schwarmgeist» 1869., «Die Bedeutung des Geschichtlichen» 1874. s más művei után ismeretes a theologiai irodalomban.

Másik fia *Oszkár* a Breitkopf-Härtel-féle ismeretes lipcsei könyvkiadó czégnek egyik részvényese, ki «a könyvkereskedés történetéről» irt egy becsesebb monographiát.

Hase mint tanár az egyetemi tanári hivatás valóságos eszményképét valósította meg. A hallgatósággal együtt érző szívet, élő vallásos erkölcsi meggyőződést; ritka ítélő s jellemfestő képességet, s óriási theologiai, főleg pedig történeti és bölcsészeti rendszeres ismeretet tanúsított előadásaiban. A hallgatósághoz leereszkedő módon volt és szereteténél csak szerénysége volt nagyobb, a melynek a hallgatósággal való sűrű, közvetlen érintkezéseiben oly páratlanul adott kifejezést. Előadása még késő vénségében is nemcsak egyszerűen közlő, hanem fejtegető s a hol kellett lelkesítő és buzdító volt. «Jézus élete» s a «Dogmatika» mellett legnagyobb súlyt fektetett egyháztörténeti előadásaira, a melyeket a katedrálja melletti állványokon kitett gazdag források és irodalmi termékek bemutatásával tett szemléltetővé. A legfinomabb vallási és művészi érzéssel és izléssel tudott vonzó előadásaiban behatolni a történelem eseményeibe s az egyes korszakalkotó nagy alakok: Jézus, az apostolok, az egyházi atyák, a pápák s a reformátorok lelkébe s művészién be tudott mélyedni a multba s annak mozgó eszméibe. Egyháztörténeti előadásainak lényege a gyöngéd, szeretetteljes és méltányló kegyelet a mult iránt — vagyis — mint *Schwarz* mondja róla: nála *a történeti kegyelet mindenütt a dogmatikai tekintély helyére lép.*

Hase irodalmi működését maradandó becsű alkotások jelzik. Művei számos kiadásaikkal egész könyvtárt tesznek ki. Legszélesebb körökben ismeretesek «Jézus élete», Dogmatikája Hutterus redivivusa, Egyháztörténete és Polemikája.

«*Das Leben Jesu*» (1829., ötödik kiadás 1865.) című «akad előadásokra» szánt művében Krisztust a maga eszményi emberségében fogja fel, ki, mint olyan, tévedésnek is ki volt téve, s kinek föllépésében 2 terve u. m. egy érzéki s egy tisztább szellemi lett volna. Ezt a felfogását azonban mint Krisztus messiási működéséhez méltatlant később «*Geschichte Jesu*» (1876.) című művében feladta. Szerinte a Jézus élete történetéről szóló rajznak ki kell mutatnia, «hogyan lett Jézus az adott körülmények mellett Isten örök határozatából szellemének ereje s szabad elhatározása által az emberiség megváltójává.» E czélból tárgyalja *a*) Jézus föllépését, működését, hatását («*Angenehme Jahr*»), *b*) küzdelmét az ellenséges indulatú zsidókkal («*Kampfesjahr*»), s *c*) szenvedését, halálát stb. («*Untergang und Auferstehung*»). Bevezetésképen egy «*Vorgeschichte*»-ban tárgyalja Jézus gyermekkorát. Az üdvözítő egészen természetes fejlődésének

finom lélektani és vallási kutatása mellett értekeznek a «Krisztus nötlenségéről, kedélyességéről» stb. is. A dogmatikus Krisztuskép helyett az istenembernek egységes teljes történeti életképe s annak életelevení felfogására törekedett.

«*Hutterus redivivus*» vagy az evang. luth. egyház dogmatikája (1828., 12. kiad. 1883.) című művében a lutheri egyház tanfogalmát adja történeti alapon, a wittenbergi Hutter Lénárd szellemében mai fejlettebb hittudatunkhoz alkalmazottan. Erről maga a szerző mondja: «Es ziemte aber nicht, dass der Geist unsers Hutterus erschiene, als der redliche Eiferer für den Buchstaben kirchl. Orthodoxie, der dem 17. Jahrh. angehörte, sondern *wie er vielleicht lehren möchte im 19. Jahrhundert*, wenn er zurückkehrte; ein verklärter Geist, und dennoch treu dem altväterl. Glauben, diesen vertheidigen würde gegen ein anders gewordenes Zeitalter, ohne die Erforschungen und Fortschritte desselben gänzlich zu verschmäh». A dogmatika előadásaihoz vezérfonalul szolgáló eme történeti jellegű művét az orthodoxia (p. o. Luthardt) csudálta, a rationalismus azonban gúnyolta. E műve miatt hosszú, de lefolyásában mintaszerű irod. vitába elegyedett a weimari Röhrrrel, a régi szellemszegény rationalismus eme gógös képviselőjével, a kinek «levelei»-vel együtt az egész rationalismust hatalmasan visszaverte. E vitára vonatkozik «*Theol. Streitschriften*» (1834—37.) című műve, a melyben azt fejtegeti, hogy *a régi rationalismus a keresztyénség történeti jelentőségét félreismeri a vallásos hitélet bensőségét ellapítja s a keresztyénség bölcsészeti szellemét és komolyságát kerüli*, s kimutatja hogy Röhr leveleinek és Wegscheider dogmatikájának «sana ratio»-ja távol a bölcsészeti értelemben vett észtól nem egyéb, mint kedély- és izlés nélkül való «sensus communis», bármely philister embernek egyszerű józan gondolkozása a vallásos élet bensőségének teljes hiányával. Mint egykor Lessing Götzet, a gógös hamburgi lelkészt s a felületes felvilágosodást, Fichte Nicolait s az ő pedans társait, úgy Hase Röhrt a theol. tudományos szellem teréről örökre leszorította.

Hase «*Gnosis*»-a (1826—28, 3 kötet, 2. kiad. 1878) s a *luth. symbolikus könyvek* latin szövegének becses kiadása (1827. 3. kiad. 1850) mellett főleg «*Jahrb. der ev. Dogmatik*» (1826., 6. kiad. 1870.) cz. hittani műve jön tekintetbe, a melyet ő maga egyháztörténetének újabb kiadásaiiban, a modern hittani rendszerek ismertetésénél következőleg jellemez: «Eine rationale Dogmatik ohne den

charakter der rationalistischen, hatte ein Tübingen-Jukuser Theolog begonnen, indem er den relig. Christ in seiner *historischen* Entwickelung als den Quell der Glaubenslehre anerkennend, mit Schleiermacher's unbedingter *Abhängigkeit* den andern Pol, die *relative Freiheit*, zusammenfasste, so dass es angeschlossen an platonische und mittelalterl. Mystik die *Liebe* ist, welche in ihrer unendlichen Möglichkeit als das Wesen der Religion den Menschen mit Gott vereinigen, den Sünder mit Gott versöhnen kann.» Igenis az ember relativ vallásos-erkölcsi szabadsága az Istentől való különbségében: képezi dogmatikájának meghatározó elvét, mi mellett kiváló nyomatékkal hangsúlyozta az isteni szertetet s az Istennel való közösség utáni törekvést. A christológiai részben hangsúlyozza *Krisztusnak, mint az emberiség tökélyre jutásának elvét az istenembernek orthodox dogmatikai felfogásával szemben.*

Különben Hase jelentősége nem is a dogmatika terén keresendő, hol a racionális elem javára saját szerű lebegő állást foglalt el a rationalismus és supranaturalismus között (p. o. a kijelentés felfogásában), hanem a napjainkig lehozott *Egyháztörténet* (1834., 11. kiad. 1886) terén. Mert Schwarz találó jellemzése szerint — történeti az ő egész teológiája, történeti maga dogmatikája is, — inkább dogmák története, mint rendszeres kifejtés: — történeti minden polemikus fejtegetése, a melyben saját bírálatának visszatartásával *a nagy tanítót, a történelmet lépteti fel a tények bizonyítékával*, az eseményeknek és személyeknek saját korukból való megértésével és jellemzésével.

Míg Neander Schleiermacher érzelmi teológiájának befolyása alatt az egyház történetében, mint «a keresztyén-ség isteni erejéről szóló bizonyosságában», s «a ker. lelki épülés, tudomány és intés iskolájában» kiváló előszeretettel és hívő érzelemmel az egyéni személyes keresztyénséget kutatta s az egyes korszakalkotó személyiségekbe a legfinomabb vallási érzékkel behatolt, úgy hogy nála *a biographia a történelem alapja*, — míg továbbá Baur-nak egyháztörténetét a Hegel-féle történetbölcsezi szerkesztés és általánosítás módszere alapján az egyetemes eszmék iránt való előszeretet jellemzi, s míg végül Gieseler művét, az egyháztörténelem eme gazdag forrásokon, görög, latin és német írók gondosan válogatott kivonatos idézetein alapuló tudományos kincstárát a szoros tárgyilagosságra és alapos forrástanulmányra való ösztönzés teszi kiválóan becsessé:

addig *Hase* művét szellemes, találó, választékos, élénk. művészi, olykor plastikus előadás s kiváló történeti kegyelet jellemzi, melynek egyes paragrafusai valósággal mesterileg festett miniatur képek, szép detailvizsgálódások, a kútfökre s az irodalomra való gazdag utalással, s élczes, sejtető, olykor talányos, pikáns, néha sentimentális és diplomatikus kifejezésekkel s csaknem epigrammai rövidséggel adott jellemzésekkel. Onnan van az, hogy Baur szerint — ki «Epochen der kirchl. Geschicht.-schreibung» 1852. cz. művében mesterileg, bár kissé egyoldalúan jellemzi e történetírást — *Hase* tárgyi tekintetben nagyon is tömött egyháztörténete sok apró képből álló mozaik munka, mely a történetírót, mint rajzoló művészt és genrefestőt tünteti föl a nagyobb történeti szabású alakítás, összefüggés és rendszeresség rovására. Az összefüggő indokolt fejlődés helyére a rövid aphorisztikus tételek lépnek e művészi történetírásban. Míg Neander és Gieseler történetírásának ereje az ősker. és középkori téren keresendő, addig *Hase* túlnyomóan modern történetírója az egyháznak. Az ő közös érintkező pontjuk csak a középkor terén keresendő, és az előbbieknél tudományos vizsgálódása helyett *Hase* ästhetikai, s a vallásos eszmét szemlélő felfogásának tárgyává lesz a történet, úgy hogy nem ok nélkül nevezték modern theol. irányát *aestheticikai rationalismusnak*.

Hiszen *Hase* volt az első, ki az egyházi művészet előadását mint lényeges alkatrészt vette be az egyháztörténelembe. Kitűnik az a középkori romantika, keresztes hadjárat. Minnesängerek, a középkori dómok symbolikája s általában a képző művészetek tárgyalásánál, a hol mindenütt a főtartalomnak ästhetikai kiszínezésére, szinte földiszítésére törekszik. E történetírás nagy befolyással volt a kath. tudományosságra is, a mint arról *Alzog* művének ismertetésénél *Hase* külön is megemlékezett, a mely szerint «életeleven módon alkalmazta a, prot. egyháztörténeti formát a kath. álláspontra.» Az akkoriban még lehetséges volt, mivel az ultramontanizmus még nem rontotta meg a történeti érzéket!

Hase szellemének finomsága, a történelem iránt való vallási és ästhetikai érzeke, a korszakalkotó eseményekbe és egyéniségekbe való szeretetteljes elmélyedése, s a keresztyén-ség által áthatott erkölcsiség és irodalom, tudomány és művészet iránti ritka charismatikus fogékonysága és előszeretete az egyháztörténet köréből merített monographiáin is meg-

látszik. Mily szellemesen és vonzóan vannak megírva az egyháztörténeti tárgyú «Rosenvorlesung»-ok (1880), s az egyéni iránt mily előszeretettel nyilvánul, «Neue Propheten» (1851, 2. kiad. 1860), «Franz von Assisi» (1856), «Caterina von Siena» (1864) cz. műveiben! Kevés remekebb jellemképpel dicsekedhetik az egyháztörténet monographiális irodalma.

A mult iránt, főleg a középkori kath. szertartás és művészet iránt való finom aesthetikai és mély vallási érzegető, úgy alakilag, mint tárgyilag legjelentékenyebb művében, a nyelvünkre is átültetett *Polemikájában* (1863, 4. kiad. 1878) tűnik ki leginkább, a melyben a protestantizmus éles kardját a katolicizmussal szemben egy magasabb béke érdekében villogtatta, s a melyről a kritika méltán mondotta, hogy az a *XIX. század theol. irodalmának legklasszikusabb terméke*. A római tanrendszernek s egyházi gyakorlatának — mint azt maguk a kath. írók is beismerik, s a mint arról a katolikus polemikát teljesen lefegyverző műve is bizonyosságot tesz — legalaposabb ismerője és méltányló megértője volt, ki mindenütt a ker. vallásosságot, a Krisztushoz vezető utat kutatva — a legkisebb részletekig tudott behatolni a symbolikus jelentésű római szertartásokba s általában az egész középkor vallásos életébe és törekvésébe. Egészen más modorban intézett itt «támadást az ellenség földére», a lelkiismeretet leigázó ultramontanizmusra, mint p. o. *Tschackert* hasonló tárgyú művében. Mily mesteri kézzel rajzolta többi között közvetlen benyomások, a Rómában szerzett tapasztalatok s több kath. főpappal való sűrű érintkezések alapján a vatikáni zsinat történetét, melyet méltán mondtak polemikai kézikönyve legkimagaslóbb fénypontjának. Csak egy történész akadt, ki «An meine Kritiker» cz. művében gáncsolta Hase polemikáját, s ez *Janssen* volt, a történet irányzatos feltüntetésének és meghamisításának eme rendszerező nagymestere, a kinek Hase művével való elbánnásából *idézésének* sajátos mesterségét tanuljuk megismerni.

Némileg apologétiko-polemikus tárgyú «Die beiden Erzbischöfe» (1839), s «Des Kulturkampfes Ende» (1879) cz. két röpirata is. Előbbi a kölni eseményekkel, míg az utóbbi a szerencsétlenül végződött német-római egyházpolitikai viszonyokkal foglalkozik. Irodalmi munkássága a szaklapokra is kiterjedt. Egész készséggel csatlakozott az 1854-ben megindult berlini «Prot. K.-Zeitung»-hoz, a melyben a legkülönbözőbb theol. irányokhoz tartozó férfiak: egy Jonas, Sydow, Krausz, Schweizer, Schwarz, Rückert, Credner, Hitzig, Knobel,

Hilgenfeld, Weisse, Gervinus dolgoztak. 1875-ben pedig tanártársaival *Lipsiussal*, korunk és theológiánk emez első rangu dogmatikusával, *Hilgenfelddel*, a tübingai iskola jobb oldalának nagyhirű zászlóvivőjével, a később Berlinbe távozott *Pfleidererrel*, a spekulatív vallásbölesésszszel és *Schraderrel* megalapította a máig is virágzó «*Jahrbücher für prot. Theologie*» cz. szakközlönyt, a melyben számos maradandó becsü tanulmány és értekezés látott már napvilágot előkelő szaktudósoktól a theologia összes ágaiból.

Igen buzgó tagja volt végül a *berlini uniói egyesületnek*, a melynek szellemében Schleiermacher hű tanítványaival együtt kezdettől fogva hithősi bátorsággal küzdött az *unió*nak, mint a *reformáció szellemi örökségének* fentartása és fejlesztése mellett úgy a vallási közönyösséggel és a magát felvilágosodottnak hirdető hitetlenséggel, mint a bírálat- és szabadságellenes orthodoxia merevségével és traditiónális hierarchiai törekvésével szemben. Lelke mélyéből meg volt győződve a szellemek szabadságának s a valódi emberi műveltségnek a kereszténységgel való lényegi rokonságáról.

Különben is egész munkássága, még lovagias harczmodora is, *positív* irányu volt. Főczélja volt kibékíteni a történetet az észszel, a szent üdvtörténetet a jelenkor valódi szellemi műveltségével, a modern eszmevilág jogos vívmányaival s a szabad személyiséget a ker. közösség érdekeivel. Méltán mondja tehát *Pfleiderer*, egykori tanártársa és szellemi rokona, Hase szellemét *a történeti kegyelet, a racionális kritika s a gyakorlati egyházas érzék harmóniájának*.

Arra a szellemre, mely Haset, a német prot. tudományos theologia immár megdicsőült nestorát, majd egy századon át lelkesíté, szükségünk van *nekünk magyar protestánsoknak* is, kik hálás tanítványi kegyelettel adózunk a nagymesternek, — annak a tudós férfinak, kinek áldásos emléke örökre biztosítva van a prot. theologia legujabb történetében!

Dr. Szlávik Mátyás.

KÖNYVISMERTETÉS.

Histoire du peuple d'Israël.

Par E. Renan. Tomes I—II. Paris, 1887—88.

Bizonyára sokan emlékeznek még arra a rendkívüli hatásra, melyet Renan-nak „Jézus élete“ című munkája tett az egész művelt világra. E hatás ugyan különböző volt ép úgy a különféle theologiai irányokra, mint a világi hívők és nem hívők csoportjára. De a támadások nem riasztották vissza a szerzőt, hogy tovább ne folytassa a maga rendszerének és felfogásának megfelelőleg egyrészt az őskereszténységre, másfelől pedig az ennek történelmi alapját képező ó-testamentumi vallás és nép történetére vonatkozó kutatásait. S így írja meg az „Apostolok“-at, „Pál apostol életét“ s egyéb műveit.

Már a „Jézus élete“-ben fölvette Renan a Talmudot is, az ó-testamentum mellett a forrásmunkák közé, s éppen nem kárára a leírás hűségének és teljességének; tiszta tudatával bírván annak a helyes elvnek, hogy a keresztyén vallást Izrael vallására való tekintet nélkül tárgyalni, még inkább előállítását helyesen kimagyarázni egyáltalában nem lehet. Akadtak ugyan olyan merész fejtegetők, kik ez eszmék létrejöttét magyarázva, hindu befolyásról is beszéltek; de Renan útját akarja vágni az ilyen föltevéseknek és Jézus vallásának eredetét ott keresi, a melyen kívül nem is találhatjuk fel másutt: Izrael népének vallásában. Az a kérdés azonban, hogy abban a papi vallásban és hierarchikus egyházban-e, melynek formulázójául Esdrás főpapot említik, a Kr. e. V-ik századból, s a melynek gyümölcse a farizeusok hite és vallása lőn, és a melynek ellentétéül az Istennek lélekben és igazságban imádását, s az „új parancsolatot“ adta a mester; vagy Jézus vallásos eszméinek csiráit sok századdal előbb élt próféták irásában találjuk-e fel, mely ideális vallás — az emberiség szerencséjére — nem vezett ki még akkor sem

a megsanyargatott nép lelkéből egészen? Azokban az ihletett beszédekben-e, melyekben az Isten hatalmának és rettentő erejének festése mellett olykor-olykor a szeretet szava is megmecsendül? Hogyan emelkedett idáig ez a vallás; honnan vették a próféták e gondolatokat és meggyőződést; ki adta Izrael népének a monotheismust; s egy Istenben való hit volt-e mindig az ő vallásuk, és csak elfajulásuk századaiban tértek-e le az útról; miféle okok fejlesztették ki a monotheista gondolatokat, és mi volt tartalma annak az őshitnek, mely ilyen tisztuláson ment keresztül?

Azok között, kik e kérdések megfejtésével foglalkoztak, *Renan* igen jelentékeny helyet foglal el. *Histoire général des langues sémitiques*; *Études d'histoire religieuse* című munkái, valamint számos idevágó értekezései őt a bibliával foglalkozó tudósok között az elsőik közé emelték.

Renant egyenesen a semita nyelvek és a vallások történetének tanulmányozása tette Izrael népe históriájának bűvárává s e két reális alapon indulva, a főtebb jelzett legújabb munkájában sem elégszik meg a szobatudósággal hanem ennek következtetéseit is eddig nem ismert módon újra csoportosítja. Nemcsak megragadó elbeszélő modora tette eddigi iratait is népszerűvé, de az ezen művében még inkább jelentkező gazdag nyelvismerete, tudományos műveltsége, helyes módszere már a tudósok között is tekintélyt szereztek neki. Az eredményeket, melyeket az Izrael történetének megírása terén a bibliai tudósok elértek, helyesen fel tudja használni alakjai jellemzésénél; nemcsak egyik vagy másik kornak eszméit csoportosítja ő itt, mert a történet ő előtte élet, érzékelhető alakok munkássága. A részletekbe menő tudós vizsgálódásoknak ő a legtöbbször csak eredményeit adja. E helyett a zsidó nép külső történetére és társadalmi szervezetének alakulására vonja figyelmünket, hogy aztán abból fejtsse meg e nép lelki életének nyilatkozatait; de azt is világosan kimondja, hogy e történet a vallásos élet tárgyalása nélkül nem teljes, sőt nem is igaz, mert e népnek élete és jelleme a valóságban nyilatkozik.

A sémita par excellence vallásos nép, — mondja *Renan*, — egyike ez azon triásznak, mely civilizációnk alapját megvetette. Midőn társadalmi életünk berendezésének, műveltségünknek és gondolatvilágunknak eredetét keressük, azt Görögországban, Rómában és Palesztinában találjuk meg. E három gyökérről indult meg, s bármelyikük nélkül is nem lehetne teljesnek mondanunk. De csakis e három gyökérről; mert e nemzeteknél ősbibb műveltséggel bíró China és India hatását kimutatni senkinek

sem sikerült, s nem is sikerülhet, mert lényegükben különbözők a mienktől. Chinában, vagy a Ganges, Eufrates és Nilus mellett szervesebb államéletet találunk, de az egyén szabadságának érvényesülését hiába keressük. Az egyén elenyészik a hivatalnok által kormányzott tömegben. Kr. e. 2000 évvel a görög és zsidó hozza az egyénnek jogát a világba s náluk a *család* a fő. E lényeges szervezeti különbség új irányba terelte az emberiség civilizációját. „A materiális civilizáció meg volt már ekkor, de az igazi erkölcsiség valójában csak velük született“; mert a családi életből és hűségéből morális viszony fejlődött ki, s morális eszméknek adott életet.

Lényeges különbséget találunk azonban Európa árja népei és a sémiták között a vallást tekintve. Az árja határozottan a sok isten imádás híve, a sémita pedig soha sem polytheista. Hanem határozottan monotheista természettel és hivatással bír s daczára annak, hogy műveltsége sokkal alantabb áll. az árja görögénél, vallásos tekintetben mégis fölébe emelkedett. Mikor *Renan* ezt a sajátos felfogását a *Histoire des langues sémitiques*-ben kifejezte, sokan igyekeztek őt megczáfolni; de azért jelen művében is ragaszkodik ahhoz az állításához, hogy a sémitának „vocation religieuse“-e volt.

A zsidó polytheismus bizonyítására — úgymond — a Dávid történetéből ismert *teraphim* s a profétáknál előforduló Kévan csillagzat említettnek; de ennyi még nem elég egy rendszeres sok istenhit kimagyarázására; s épily gyenge érv a szent ládába zárható ős-szentségek említése is. — A polytheismust valló népeknél kifejlett és változatos mythológiát találunk; a zsidónál a mi kevés van is, inkább idegen eredetű vagy külső befolyás látszik rajta, és nem a nép szellemének eredeti kifejezése. Felhasználja itt az író, Müller Miksának azon sok esetben igazolt állítását, hogy a mythologia alakulására a nyelv természetének is nagy befolyása van; mivel számos megfigyelés a mellett szól, hogy a képes kifejezések megszemélyesítettnek. Az ilyen megszemélyesítést pedig éppen nem mozdítja elő a héber nyelv; mivel nem elég gazdag és képzeletdús, s a legegyszerűbb filozófiai eszmét is nehezen tudja kifejezni. Ellenben a képzeletdús árja nyelv odáig vezette beszélőt, hogy a költői kifejezésekből isteneket alkossanak; a mint-hogy istenek neveiben természeti elemek neveit találjuk fel, holott ezen elemek zsidó nevei semmi hasonlóságot nem mutatnak a zsidó istenek neveivel.

Helyesen szólva nem is lehet *istenek* (többes) szót használnunk, mert az *elohim* szó, (melyen az istent nevezték) töb-

besszámú főnév létére is egyes számú jelentéssel bír, a mit mutat az, hogy egyes számban veszi maga mellé az igét. Elohim van mindenütt; lehellete az élet, — „minden elohim által van,“ minden tőle jön; a természeti tünemények az ő munkái. Míg tehát az árja felfogás a természet minden jelenségeit *külön* istennek tulajdonítva, minden bajában Zeust, Demetert, Poseidont stb. hív segítségül; addig a sémita mindig csak *egy* azon lényhez fordul. A különböző nevek: El, Alon, Elook, Elion, Saddai, Baal, Adonai, Ram, Milik vagy Moloch alapjukban mind egyet fejeznek ki, u. m.: az Úr, a Magasságos, a Mindenható, mely látszólag különböző nevek alatt mind a világ legfőbb urát tisztelik. Azonban nemcsak a világ, hanem az ember is közvetlen hatalmában áll ez elohimnak. Ő tőle jön minden rossz; hirtelen halál, stb. A gonoszt halállal bünteti, s veszedelmet hoz a városra, a népre, s bár még távol áll attól, hogy a próféták igazságos és morális istene legyen; de elő van készítve rá az út; míg Zeus, Veruna, Diespiter alakjában ily irányú fejlődési képesség nincs meg.

Az elohimról és működéséről való felfogásban sokkal józannabb a sémita, mint az árja, kinek képzelete mindent külön szellemekkel népesít; míg a sémita szerint a mi nem lélezkzik, az nem él. abban nincs meg a „ruah elohim“, Isten lelke, s e felfogást így fejezi ki Renan: „Az élet az Istennek mindenütt elterjedt lehellete.“ E theologia szerinte sokkal egészségesebb, jobban mondva józannabb, mint a spiritista árvájé; azért a lélek halhatatlansága is árja termék; nem a reflectáló ész eredménye tehát, hanem a spiritizmusé; ezeknél a halál után kóborló szellemeknek sorsáról való felfogás gazdag mythológiának vetette meg alapját; míg a sémita a halál utáni lét kérdéseivel nem sokat foglalkozott, úgy hogy mikor a lélek halhatatlanságának kérdésével komolyabban foglalkoznak Palesztinában, akkor már ott a görög civilizáció hatását ismerjük fel. Az árjakat olyan irányba ragadta sajátos génuszuk, hogy nem is voltak képesek a maguk erején a polytheismusból kiemelkedni, míg a kereszténység át nem hatotta őket, s többféle isteneiket a maga szentjeivel nem helyettesítette. Ők mindig közvetlen összeköttetésben akartak állani az Istennel; s egyedül a sémita fogta fel az Istent transzcendensnek.

Babylonnak és Egyiptomnak nagyon csekély befolyást tulajdonít *Renan* az Izráel vallása fejlődésére. Egy-két elbeszélés emlékeztet ugyan a babyloni eredetre (a Bábel tornya, Ábrahám históriája stb.); de a mint a szabadságszerető izraelita törzsek nem léptek soha szoros viszonyba a kasztszerűleg beren-

dezett Babylonnal, épügy egy-két külsőség (újhold ünnepe, szombat) elsajátításán kívül a cultusból sem vettek jóformán semmit át.

A megfigyelésnek azon szűk köre, melyre környezetük őket szorította, igen egyszerű eszméket költött bennük; s életmódjuk is, mely a szobrokat, templomokat és berendezett nagy szabású ritust lehetlenné teszi, egyfelől útját állotta valamely szorosán meghatározott vallásforma létrejöttének, másfelől a további fejlődésre tág tért nyitott. „A nomád sémita *protestans*, — úgymond Renan, — s mivel a vallás terén az egyszerűségben áll a haladás, azért érthető, hogy ez egyszerű nép e tekintetben aztán a magasabb kulturájú népek fölé emelkedett.“ — Profétáról és látnokról szó sincs még ekkor; az Istenről való hitet nem zárta még pap határok közé. Ünnepeik inkább természeti, mint vallásos ünnepek; s az áldozás a családfő joga, nem pedig kiváltságos osztályé. A patriarcha volt a társadalmi rend fenntartója, s a törzs szoros összetartása miatt az élet és vagyon biztonsága, és a kifejlett szokásjog biztosítva volt; így pap és proféta nélkül meglehetősen tökéleteségű társadalmat alapítottak.

A családi élet tisztasága elleni merénylet véres bosszút vont maga után, mivel az egész törzs kötelességének tartotta a bűnös büntetését. Az idegen nemzetektől való elzárkozottság, mely minden nomádnak természete, megóvta őket a bálványimádásba sülyedéstől; vendégszeretetük s egymáshoz való viszonyuk bizonyos mértékben az erkölcsiséget mozdította elő, ha kizárólagos jellegű volt is az.

E nomád élet egyszerűségének és tisztaságának rajzolásában nagy kedvét találja Renan s mikor őket a mostani lovas, vitéz és vendégszerető arabhoz hasonlítja, úgy tetszik, hogy nem csekély anachronismus van benne. Ha a Genesist átolvassuk a maga idealizált törzsatyáival, bizony más vonásokat is találunk, mint a melyeket *Renan* itt kiemel s bizonyára túlzottnak fogjuk találni azt a föltevését és következtetését, hogy a külső befolyások csak gátolták monotheismusuk kifejlődését.

A mint Babylonnak vallásos gondolatai mélyebb nyomokat nem hagytak e meglehetősen összetartó törzsek gondolkozásában, époly kevésbé szabad az *egyptomi* befolyást kellenén túl becsülni. S itt igen találóan utal *Renan* arra, hogy az egyptomi tudósok pantheistikus jellegű világnézete, a zsidóknak transcendentális és szigorúan jellegzett egyénített Istenével semmi rokonságban sem áll. *Renan* csak a szertartásokat tartja egyptomi eredetűeknek. „Egyiptomból származott az aranyborjú, az érzékgyó, a

hazug jósk, a léviták, Izraelnek e bélpoklosai, s a körülméletkedés, Izrael népének e legnagyobb tévedése, a mely kicsibe mult, hogy nagyszerű hivatásának véghezvitelét teljesen meg nem akadályozta“ és e szertartások, rányomván a vallásra partikuláris jellegüket, isteni jellemét akarták letörölni róla.

Az egyptomi tartózkodást követi a biblia tudósításában a *sinai törvényadás*, a mely *Renan* szerint nem volt egyéb, mint a ceremonialis átalakulás törvénybefoglalása; mert a *dekalogosz* vagy „*tíz parancsolat*“ tartalma oly erkölcsi alaptörvényeket tartalmaz, melyek Izrael népének más viszonyai között is létrejöhetnek, s éppen nem valószínű, hogy csak ekkor és hogy csak a zsidó *genius productumai* lettek volna. S ez esemény a helyett, hogy a zsidók vallásos eszméit tisztázta volna, mint egyéb nagy reform a vallásos nemzetek életében: inkább arra szolgált, hogy megvesse alapját annak a partikuláris felfogásnak, mely a Jáhvé alakjában oly élesen domborodott ki néhány század alatt. A jáhvismus a maga erősen exclusiv jellegével a honfoglalási harcok alatt kezd ily irányú fejlődést venni. A Josué és Bírák korában foglalja vissza atyái földjét a nép és kezd társadalmilag szervezkedni. A viszony, melyben a Kanaán földének ott talált lakóival áll, itt ellenséges, ott szövetséges, barátságos; de azért mindenütt fennforog a nemzeti féltékenykedés. E harcokban ugyan igen kevés a vallási motívum; inkább csak határvillogások ezek, mert pl. még a hős Sámson is inkább a nemzeti tudatnak, mint a vallásnak hőse; ha nem is az író felfogása szerint, de magatartásában és cselekedeteiben: és mégis e küzdelem a Jáhvé javára dőlt el; a csudálatos szívóssággal, ravaszsággal és vérengzéssel küzdött harcokban az idegen bálványok felett az ő Istenük iránti hódolat nyer diadalmat, a mennyiben a kor felfogása szerint a nemzet győzelme, az ő Istenének győzelme és megfordítva, s az a kizárólagos természetű, minden idegent gyűlölő Jáhvé különösen azok előtt lehetett kedves, a kiknek vágyai a honfoglalás eredményével nem voltak egészen kielégítve. A meghódítottak beolvadnak az Izrael népébe. Egy nemzet azonban nem olvaszthat magába annyi törzset a nélkül, hogy ezek befolyása meg ne érezzék rajta, legalább is annyiban, hogy nemzeti elöitéleteik enyhültek; sőt kezdettek arra a veszélyes útra lépni, melyen speciális felfogásuk lőn fenyegetve. Ezt igyekezett megakadályozni a Sámuel-féle próféta iskola, magvát képezve a kizárólagos nemzeti iránynak; veszélyt látva minden békülékeny hajlamban, mely az idegenekkel szemben mutatkozik. A bátor Náthán, Illés és Elizeus nemcsak a nyíltság és szigorú erkölcsiség, hanem az idegen istenek

elleni küzdelem képviselői is, melyben a fegyvert is használják a Jáhvé ügyéért. Mint sajtóságot tüneményre mutat rá R., hogy éppen azok az uralkodók nyitnak utat idegen szellemnek, kik látszólag legtöbbet tesznek a jáhvismus érdekében; annak a szellemnek, a mely végveszélylyel fenyegeti a vallást és a vele összeforrott nemzeti életet. Dávid még igazi typusa a zsidó királynak jellemében és gondolkozásában; fia Salamon már a civilisációtól elragadott világpolgár, ki birodalmának határain túl is szomjazik a böles fejedelem névre. A jáhvismus, mint a *nemzet* vallása szilárdabb intézményeket ekkor nyer; de szoros összefüggésben van az állammal, s Dávid még maga is főpaposkodik, illetőleg áldozik. Azután megépítik a fényes templomot, mely összekötő kapocs akar lenni a mindenféle elemből összetoldott nemzet között, melynek határain belül még most is forradalmak és összeesküvések szíttatnak.

A nagyszabású kultusz már képzettséget kíván és tekintélyt ad vezetőjének: a főpapnak, ki az ország első méltósága a király után és a nemzet közhangulatának vezetésében jelentékeny szerepe jutott. Igaz, hogy a királyok ellen is fordítják sokszor e hatalmat, de legtöbbször mellettük állanak; mert a hivatal jövedelmezősége és a vele járó tekintély nem nagyon ápolta a meggyőződés nyíltságát.

Sámuel korától kezdve egészen Salamonig a Jáhvéról való felfogás jelentékeny haladást tett. Első volt az, hogy ekkor már nem akadunk az arany borju nyomára, s helyét a frigyláda foglalja el; a második az, hogy a nemzetnek tömörülése kiemelte Jáhvét a törzsistenségből és tisztelete biztosítottnak látszott a templom építése és az evvel összefüggő intézmények által.

Már ez is jelentékeny haladás, és nem lehet oly nagy okunk panaszkodni Renannal azon, hogy a régi vándorélet idealismusa ilyen elfajult alakot nyert; annyival inkább, mert azt nem ismerjük annyira, mint a királyok korát, hol már jobban megbízható forrásból merített az izraelita történetíró. Ellenkezőleg a bizonytalan tartalom és még határozatlanabb forma helyett a nemzet hite határozott alakot öltött, melyben minden particuláris jellem daczára is megvolt a fejlődési képesség.

Sokkal nagyobb csapás volt Izrael életére az *idegen istenek kultusza*, s erre maguk a királyok mondták ki a szentesítést. Lehetett ebben része a jáhvizmusnak is, mely most ahhoz a ponthoz közeledett, hogy politikai eszközzé váljék, s ihlet nélküli papjai kezében ne tudja fogva tartani a nemzet zömének szívét. Azután a nagyobb hatalom, a kereskedés által felhalmozott gazdagság, az idegenekkel való szövetség, mind hozzájárult

a nemzeti Isten elhomályosításához, s ezzel együtt a vallással egybeforrott erkölcsi élet rongálásához.

Az ammonitákat, moabitákat nem tudták ők sohasem meghódítani teljesen és így nem is erőltethették rájuk a jáhvismust; a meghódítás egyes győzelemre szorítkozott csupán, a mely legtöbbször kölcsönbe ment; majd azután nemcsak szövetségkötés, hanem a házassági viszony is megzavarta a Jáhvé igaz követőit. A hol tehát a monotheismus eredetileg megszületett, a családi tűzhely melegénél: oda lopózott be legelőször a ronlás.

Salamonnak szomorú gyengesége eléggé ismeretcs. Még nagyobb erővel, a keleti faj egész vad szenvedélyével lép fel e kultusz az északi országban, a birodalom kettészakadása után, s kisértője és fejlesztője azon erkölcsi visszasságnak, mely a régi törzseknek egyenlő tagjait társadalmilag és erkölcsileg szembeállítja egymással. A harcban elnyomott fél, a kapzsi és kegyetlen ellenség, a hazának számtalan megaláztatása, eddig nem ismert viszonyokat hoznak létre. Kifejlik az arisztokrácia; a sátorok helyét a polgárok foglalják el, a nomád élet tiszta, mert egyszerű életmódja helyébe az elfajulást hozó civilizáció complicált életviszonyai, s elhomályosult erkölcsi fogalmai lépnek. A lenyűgözött nemzet szabadulás vágya, mely önerejében nem bírva eléggé, idegen népek szövetsége után kapkod, s bennük állandó barátokat nem talál; a lelkiismeretlen hazafiatalanság, mely önhasznára néz csupán e zavarokban; az elnyomott ezreknek jajkiáltása, melyből még nem halt ki a Jáhvében való hit; az új viszonyok között új kérdésekkel ostromolják az Istent: ime ilyen okok adtak új fordulatot a jáhvsimusnak, s e munkában a nemzet legkülönbözőbb osztályában született férfiak vettek részt, a pástortól kezdve fel egészen a főpapi és királyi család sarjaig. Ámostól — Ézsaiásig. Istenben való rendületlen hit, erős és szigorú erkölcsi érzék, rettenthetetlen bátorság jellemzi őket, a mely nem legyezi a nép hibáit és nem hízeleg a nagyok bűneinek. Heves harcaiknak sikere előbb az idegen istenek kiküszöbölése, a magaslatokon égő Jáhvé oltárok lerombolása, s az istenitiszteletnek nemesebb alakja lőn a szép reményekre jogosító Josiás alatt. Alig érték el ezt, már félholtaknak kellett beszélniök; Izraelnek színe-java már Babylonban hunyta le szeméit s Juda is már csak Egyiptom segélyének köszönte kevés éveit. Azután ő is ellene fordult Judeának s maga után hozta a győztes chaldeust, s a déli országnak még keservesebb lett sorsa, mint északi testvérének, 140 évvel azelőtt; s a makacsok feddését, az elnyomottak vigasztalását, a dőlőfős nagyságnak megaláztatását, az alázatos szívnek az Istenbe vetett bizalmát és

segítségét hirdető gondolatok, klasszikus szavakban nem haltszottak többé a Jordán partjain.

Ezeknek az egymásra halmozódó külső csapásoknak, belső ziláltságnak, kétségbeesett nyomorult társadalomnak köszönhetjük tehát azokat az új vallásos gondolatokat, melyekben ezredévek szellemi fejlődése van befoglalva. „A prófétáknak köszönheti Izráel népe azt a helyet, melyet a világ történetében elfoglal. A tiszta vallást nem a papok teremtették meg, hanem az ihletett könyvek. Jerusálem és Bethel *kohanim*-jai csak olyanok voltak, mint a nép többi része, s nem egyszer késleltették és akadályozták e nagyszerű hivatás betöltését.“ A próféták szerepét és jelentőségét *R* abban találja, hogy „ők hozták be a morált a vallásba“.

Izrael Istenének ez új, erkölcsi felfogása által a partikulárizmus helyére, az Isten universalitásának eszméje lépett; s így az ő gondviselésében az egyedül kiválasztott nép mellett az idegen s eddig ignorált népeknek is hely jutott. Imádása is ne égő áldozat legyen többé, hanem a szívnek tisztasága! S midőn a lehető leghevesebben támadják azt az erkölcsi és vallási romlottságot, melybe az idegen istenek vezették bele a népet; ugyanakkor ültették a szívekbe a laza erkölcsiség helyébe az igazságosság és erény szigorúan keresztülvitt felfogását. Ők, a próféták voltak azok, kik oly időben, midőn a jognak fogalma alig létezett, a gyenge és elnyomott védői gyanánt léptek föl, s az igazságosságnak útját kiszélesítették a szeretet által. Ők azok, kik az ósatyák korának merész átalakításával, — mely a jövőt a múltba tette át — növelték az emberiség reményét és erejét az istenországának megvalósulásában.

És még egy másik nagy gondolatot köszönhetünk a prófétáknak: a *gondviselés* eszméjét. Az árja fajt — úgymond *R*. — kielégíti az a sánta igazságosság, melyet e világban találunk. Elemző esze azokat a bajokat, melyeket a természet vagy a társadalom rak reá, nem nevezi igazságtalanságnak vagy erkölcsitelenségnak, hanem az állam vagy az emberi természet alkotásából folyó dolognak. „A közvetlen igazságosságot éhező izraeliták azonban ez nem elégíti ki. Ebből azután egész theologia jobban mondva a történetnek és embernek sajátos filozófiája származik. Az ember megsérti teremtőjét, az Istent; s ennek a sértésnek büntetéséül uralkodik most az igazságtalanság, melyet csak úgy lehet legyőznie, ha visszatér az Istenhez. Mert nem hagyta még el az ő teremtényeit; nem vetette még el visszavonhatlanul; sőt szüntelen őröködik felettük. Van tehát még a *jövőben* egy pont, melyhez érve véget ér e zür-zavar, s ezt a

próféták a „transfiguratio mundi“ gondolatában, a világ erkölcsi átalakulásának, az igazságosság végleges győzelmének hitében találják fel. „Ésaiás az igazi megalapítója a messiásról szóló és az apokalyptikus tanoknak. Jézus és az apostolok csak ismételték azt, a mit ő mondott. A ki a keresztyénség első csiráit akarja feltalálni, Ésaiásnál kezdje a keresést.“

A magasra emelkedett vallásos eszmék mellett a filozofia sem annyira idegen az izraelita szellem előtt, mint némelyek állítják, a midőn bölcselmi terméketlenséggel vádolják a sémitát. „Amaz elbeszéléseknél, melyek a nő teremtését, a kísértést, s a bűnbeesés után a szemérem érzet fölszólalását mondják el nekünk, — mélyebb bölcselmi mythoszokat egyetlen vallásban sem találunk . . . A polytheismus által félreismert azon nagy igazság, hogy a világ a maga részeivel együtt összefüggő, solidaris egységet képez, melyet ugyanazon szellem hat át, ott található azon elbeszélésekben, a melyek a természet egyes részeit egy és ugyanazon gondolat és ige hatásának tekintik.“

Ez a munka gondolatainak rövid vázlata.

Az „Histoire du peuple d'Israel“ a proféták korának ismertetésében fejt ki legnagyobb élénkséget és lebilincselő hatalmat; e történeti kor a hypotheziseknek már nem nyit olyan tág tért, mint a minő *R.* munkájának első kötetében tárul elénk. Az az erő, mely a proféták munkáiból előtör, elfeledteti e merész francziával is, hogy kritikus és önkénytelenül is annak a benyomásnak hatása alatt áll, melyet e férfiak hallatára érez minden gondolkozó fő és érző szív.

Renan, mint minden munkájában, úgy ebben is, a míg ő maga azt szeretné elhíttetni, hogy mennyire reális történész, elárulja, hogy teljes tárgyilagosság helyett inkább a saját eszméit olvassa ki a történetből és a bibliából, a helyett, hogy ezeket dolgozná fel és ezek tanulságait és gondolatait fejtené ki. A saját rokon- vagy ellenszenvét követi a fejtegetésekben s feltűnő, hogy az Izrael népének történetében főleg csak két korszak érdekli: az ős, nomád kor, a maga alaktalan Elohimjával és a profétáké, a tisztult moralis vallással, universális istennel és messiási váradalmakkal.

¹ Az Egyiptomból való kijövetelt követő eseményekben nem lát semmi rendkívülit, semmi nagy haladást. Csudaellenes álláspontja, mely nemcsak a physikai csudákra, hanem az érzékileg nem tapasztalható jelenségekre is kiterjed, közel áll ahhoz, hogy a Sinai hegyen történeteket merő csalásnak tekintse. Nem tudtam azután megtalálni, hogy ki volt az a nagy bűvész, a ki olyan könnyen rátudta szedni egész Izráelt, mert Mózes lételet

nem fogadja el: csak annyit mond: „lehet, hogy élt“. Ez a szabadság és az azt követő események pedig örök refrain gyanánt vonulnak végig az ó-testamentomi iratokon és így a nemzetnek hitén. S ha megengedjük is, hogy idealizálva vannak, lehet-e azt állítani, hogy a múlt tényeiben semmi alapjuk nincs? Hát ki adta a fejlődésnek az első lökést, hogy az a maga alaktalanságából határozott morál-vallási irányt vegyen? A határozatlan Elohim hogyan lett Jáhvává és ez megint a világ istenévé?

Ime ezekre nem tud R. kielégítő feleletet adni a maga hypothesisaival.

Sajátosan jellemzi Renánt az is, hogy a történeti komolyság mellett szeret szellemeskedni is, mintha csak valami salonban volna s a vallás és bölcelem mélységében egyszer lelkesülten ismeri be az emberi lélek csudálatos alkotását, máskor pedig csípős megjegyzéseit szórja rá. Innen van az, hogy irataiban sohasem ment az ellenmondásoktól. Ezek ugyan nem olyan természetűek, hogy könyvének élesen kidomborodó történeti jellegét elhomályosítanák; de nem egyszer kételyünk támad ez új Voltaire komolysága iránt, midőn az igazság rovására hallatja nagy mondásait. „A vallási, valamint a bölcselmi rendszerek — mondja ő — mind hiába valók, de maga a vallás, valamint a bölcelem, nem az.“ Helyesen jegyezte meg erre egyik bírálója, *Brunetière*, hogy a filozófia nem egyéb, mint az a közös tartalom, mely Aristoteles és Plato, Descartes és Spinoza, Kant és Hegel rendszerében található és ha ezek közös tárgyáról bebizonyítható, hogy az valami szörny, megengedhetetlen, elfogadhatatlan, akkor maga a bölcelem is magától összeomlik. Hasonlóképen a vallásokat: a judaizmust, a kereszténységet, az izlamot, — a brahmanizmust és buddhizmust nem is véve tekintetbe, — miből alkotjuk meg magát a *vallást*. Vajjon nem abból-e, a mit mint analog vagy identikus tartalmat bennük felismerünk?

Renan nem rendszeres bölcsész; de korunk bölcsészeti iránya határozottan meglátszik rajta. Korunk kétkedése, mely az exact tudományok udvarlója, át meg áthatotta az ő világnézetét is. Ez ugyan nem erkölcsstelen, de elég határozatlan. Történetírói belátása azonban megmenti attól, hogy a vallásos élet jelenségeit még se kicsinyelje. De megingatott vallásossága másfelől olyan nyilatkozatokra is ragadja, a melyekben a kereszténységtől teljesen idegen légkörben érzi magát az ember. Ilyen ítéletet mond a lélek halhatatlanságáról is: „A helyett, hogy ez a kiművelt reflexio terméke volna, alapjában nem egyéb azon gyerekes fogalmak maradványánál, a melyeket a maguk eszméit komolyan elemezni nem tudó emberek alkottak.“ Vagy: „A

partikularis gondviselés túlzott gondolatát, mely a judaizmus és izlam alapját képezi, legyőzte a modern bölcselem, a mely nem elvont speculatiók, hanem állandó tapasztalat gyümölcse.“

Vallásos erős meggyőződést azért ne keressünk *R.* könyvében. Nagy érdeme, hogy e munkája felhasználása mindamaz anyagnak, melyet egy század óta a tudomány, a sémi nyelvészet s a vallások összehasonlító története felhalmozott; bebizonyítása Izrael vallásos hivatásának azokkal szemben, kik a kereszténységet s az ennek alapján létrejött civilizációt nélküle akarták kimagyarázni. Ha merész állításait, melyeket ritkán nem is tényekből vezet le, megrostálva fogadta is a kritika; de az nem vonható kétségbe, hogy mint tudományos munka, nagy lépéssel vitte előbb az ó-testamentomi vallás történetének ismeretét s túlzásai daczára is annak helyes és historiai alapokon való megítélését.

Pap Zsigmond.

TÖRTÉNELMI EMLÉKEK.

Medgyesy Pál életéhez.

Bocskaytól II. Rákóczy György haláláig a protestantizmus a magyar földön emelkedőben volt. S ha a Pázmány által indított ellenreformáció hatalmas emberektől, befolyásos főuraktól fosztotta is meg: helyzetében ez lényeges változást nem idézett elő. Mégis a legtöbb esetben, hol a «pápásokkal» meg kellett mérkőznie, ura maradt a helyzetnek, vagy legalább is utját állta annak, hogy a katolicizmus állam- vagy uralkodó vallássá legyen. Még akkor sem a bécsi kormány, sem a clerus nem mert üldözésekre gondolni: amannak helyzete a harmincz éves háború következtében sokkal válságosabb volt, hogy sem complicatióit szaporítani akarta volna s a clerusnak hazafias tagjai, maga Pázmány is, Erdély fenntartását a magyarság érdekében állónak tartották. Ha tőlük telhetőleg igyekeztek is aláaknázni a magyar király ditióiban, azon voltak, hogy Erdély fejedelmével szivélyes viszonyban maradjanak.

A protestantizmus tehát háborítatlanul fejlődött, s főként a calvinizmus, mely az erdélyi s felsőmagyarországi magyarság vallása volt. S talán egyszer sem volt élénkebb a vallásos élet mint ekkor. Dominálta az irodalmat. Eleinte polemicus munkákkal, utóbb terjedelmes dogmaticus iratokkal, egyházi szónaklatokkal s egyházkormányzati kérdések fejtegetésével, eredetiekkel és fordítottakkal egyaránt: mert abban az időben akármelyik országban akármiféle fontos egyházi kérdést vetettek fel, arról a magyar papság azonnal vagy aránylag rövid idő alatt értesítette a közönséget.

Ezen idők irodalmát az egyházi irodalom majd minden ágában nevezetes munkákkal gazdagította Medgyesy Pál

eredetiekkel és fordítottakkal egyaránt. a ki különben az irodalmat, ha nem is egészen, de nagy részben agitatori működése s egyházreformatói törekvései előmozdítására használta fel. Kiváló eszű ember volt, de kiméletlen s a gőgösségig önérzetes, nagy tudománnyal, széles ismeretekkel bírt, de nem tűrt ellenmondást s az emelkedésére vezető eszközök megválasztásában nem ismert kiméletet ellenfeleivel szemben. Bod Péter Athenásában meglehetősen hidegen, legalább is kevés rokonszenvvel ír róla: én is azt hiszem, nem tartozott azok közé, kik maguk iránt rokonszenvet tudnak ébreszteni. «Igyekezett azon — mondja — hogy a püspöki igazgatás változván, az ecclesiában a püspökség helyett a presbyterium állíttatnék fel. Szerzett volt is másokkal együtt valami zavart.» Ugy volt. De azért irodalmi működése sokkal nyomatékosabb volt annál, mint a milyennek Bod tartja s agitatori szereplése másfél tizedig lázban tartotta az országot.

Az a «zavar», melyről Bod emlékezik, a felsőmagyarországi egyházak küzdelme volt a presbyteriumok felállításának érdekében. Ha Medgyesynek volt is része a küzdelemben s ha egy időben ő játszta is a vezérszerepet, de nem ő indította meg. Már Bethlen Gábor előtt forrongott a kérdés (V. ö. Történelmi, 1889. évf. 350. l.) I. Rákóczy György alatt Tolnai János állott a mozgalom élén s áldozatává is lett buzgalmanak. Medgyesy még nem látta eljötnék az időt a mozgalom élére állani. ő csak titkos, névtelen s inkább a beavatottak által értett polemiát folytatott Gelei Katonával az episcopálisok fejével, ki az 1646-iki szathmár-németi zsinaton az ott megalkotott canonokkal teljes diadalt aratott. Azért Medgyesy nem tartá elveszettnek a csatát s első alkalommal mindjárt Rákóczy György halála után megújítja azt. Egyszerre lépett fel az irodalomban s a közéletben mint a presbyterianusok vezére. A legmagasb pártfogás tette neki lehetővé a küzdelmet: mert ő 1633 óta Lorántfy Zsuzsánna udvari papja volt s a fiatal herczegnek, Rákóczy Zsigmondnak kedves embere. Pedig ellenfelei még hatalmasabb pártfogóval bírtak: magával a fejedelemmel.¹

Ekkor történt, talán túlbuzgalma vagy valamely tapintatlanság következtében, hogy 1650. nyarán megvált a fejedelmi udvartól s elfogadta a nagy-bányai papságot azzal a reménységgel, hogy esperessé is meg fog választatni, mint azt ezen, Rákóczy Zsigmondhoz intézett levele igazolja:

¹ Medgyesynek az Erdélyi Protestans Közlöny 1876. és 1877. évi folyamában két igen érdekes levelét közöltem.

Alázatos szolgálatomat ajánlom Ndnak, és az ur istentől minden lelki testi áldásokat kívánok Ndra terjedni bőséggel.

Alázatosan megiszolgálom egész életemben az Ngtok hozzám való kegyelmességét, mind hogy vocatiómnak annuált, s mind hogy abban a helyben is minden kegyelmes protectióját igiri kegyelmesen Ngtok; sőt hogy a mi klmes urunknak is kegyelmes annuantiáját procurálta Nd ez igyekezetemben. Kötelességből kelletik énnekem ezt cselekednem, mert tudja a ki az sziveket, veséket vizsgálja, s mint ő előtte úgy mondom, hogy ha egyéb lehetett volna benne, én az Ngtok szolgálatjátúl magamat meg nem vontam volna. Meg is látta volna Ngtok, hogy ha úgy tetszett volna Ngtoknak, hogy vagy a mi klmes asszonyunk, vagy a mi klmes urunk engem helyben tartott volna, vagy Patakon vagy itt Fejérvárt, az Ngtok szolgálatjában holtig megmaradtam volna. Még is az istenért kérem Ngtokat hozzám való szivességét le ne tegye felöllem, hanem ez ecclesiában is mint maga szolgáját úgy tartson s protegáljon. Az isten dicsőségének előmozdításában való forrását az úr isten állhatatosan tartsa meg sőt nevelje Ngtokban. *Veróci* uram nagy temérdek levelet küldött e napokban ide az *episcopus*-nak. Tartson számot csak rejá Nd, valamit *forralnak* az *praesbiterium* ellen. Böszörményi urammal derekason akarok beszélni, a mint Nd rám bizta vala, s megirom Ndnak akarátját. Az negyven exemplárt még sem hozattam el Váradról; írjon Nd urunknak, szabadítsa fel ő nga, dugódjék be az calumniálkodóknak szájok véllé. Itt ha volna, valóban keresik, nem tiltja senki. Keresztúri uram is én előttem igen javalja az könyvet. Szintén ma obligálom isten akarátjából magamat az nagybányai uraiméknak. Ajánlom az jó istennek kegyelmes gondviselésében az Nd életét mindörökké.

Alba, 5. Julij, 1650.

Ndnak alázatos hű szolgája élete fogytaig

Medgyesi Pál m. p.

P. S. Ez búcsúzó levelemet asszonyunknak ő ngának Nd adja meg: sőt ha javalná Nd, magam is odamennék ő ngához búcsúzni. Örömet értenék Ndtól felölle.¹

A könyv, melyről Medgyesy a levél végén említést tesz a «*Dialogus Politico Ecclesiasticus*», mely nem rég jelent meg Bártfán, s mely kivált a fejedelmet kellemetlenül érinté.

¹ A levél eredetije Budán az orsz. ltárban őriztetik.

Még e levele kelte előtt május 22-én anyjához irt levelében leplezetlenül nyilatkozik is erről: «Meggyesi uram könyve kibocsátása vagy írása nekünk hírünkkel nem volt kegyes asszonyom, tilalmas lévén hírünk nélkül könyvek kibocsátása, a végre parancsoltuk Váraddá, ott be ne kössék, az hol nyomtatták, köttesse ott is be ő kegye; nem tilalmas Erdélyben olvasása, ha ki akarja, bánjuk azt praefatiójában ő kegye másokat mocskol, holtakat is, sőt még idvözült urunk is benne van homályoson, az hol, írja ő kegye, nagy rendek is mások izgatásából akadált szerzetek, minket is bele ír, *consentiáltunk*,¹ mi akaratunk volt kibocsátása. Az mint feljebb is írók, mi nem tudtuk, sem annuáltunk kibocsátásának, semmit Nagod, méltósága sérelmére nem cselekedtünk, hanem inkább búsultunk azon, Nagodot, öcsém uramot is bele irta ő kegye, nem is ítültük, ezért Nagod búsuljon, holott látja isten szívünket, jó végre, isten dicsősége s hazája javára vigyázzván, cselekedtünk.»

Az a Verőczy, kiről Medgyesy levelében szó van Medgyesynek s újításainak legelkeseredettebb ellenfele, pataki pap volt, ki a presbyterianismus üldözésében annyira ment, hogy egy izben magának Lorántfy Zsuzsánnának sem adta fel az úrvacsoráját s az özvegy fejedelemasszonyt mint új hit terjesztőjét az egyház elhagyására kényszerítette. Ugy látszik, épen ezen Verőczy miatt voltak Medgyesynek kellemetlenségei. A szathmár-németi zsinatot követő zsinatok végzései, melyek az új canonok alkalmazását írták körül a különböző helyeken felmerült versengések, magának a fejedelemnek határozott állásfoglalása a presbyterianusok ellen, Lorántfy Zsuzsanna és Rákóczy Zsigmond pártfogása daczára is olyan kényes positiót teremthettek Medgyesynek, hogy jónak látta megválni a fejedelmi udvartól. Aztán az agitatori és irodalmi működést is korlátozatlanabbul folytathatta: szóval azt hihette, hogy az udvar légkörén kívül több sikerrel működhet. Tény, hogy elfogadta a nagybányaiak meghívását.

Még ez évben el is foglalta új állomását — de egy évnél tovább nem tartotta ki ottan. 1651. márcz. 21-én még innen ír levelet Rákóczy Zsigmondnak.² Távollétét a fejedelmi udvartól ellenfelei ugyancsak felhasználták, hogy a presbyterianismust népszerűtlenné tegyék, már nemcsak Verőczyvel, Tolnaival. Miskolczyval egyfelől s a püspökkel

¹ Ez a szó R-től kitörölve.

² Közölve e levél az Erd. Prot. Közlöny 1877-ik évi folyam.

másfelől gyűlt meg a baja, arra a meggyőződésre jutott, hogy Comenius az új professzor is ellene foglal el állást. Nagy megnyugovására lehetett, hogy mind ez ellentétes áramlatok közt a fejedelemasszony s a herczeg tántoríthatatlan hívei maradtak a presbyteri eszméknek, s valószínűleg arról is meggyőződött, hogy e fejedelmi személyek környezetében a presbyteriumok felállítását egyes helységekben több sikerrel mozdíthatja elő. Már 1652-ben ismét Lorántfy Zsuzsanna udvari concionatora volt.¹

S attól fogva állandóan — az az II. Rákóczy György bukásáig állandóan az udvarnál maradt. Tovább is kitarással folytatta harczát a presbyteri kormányforma behozatala érdekében. Sajtó útján épen úgy, mint a papokkal való érintkezések, gyűlések által. Azután, hogy az udvarhoz visszament, «Rövid tanítás a presbyteriumról» czimű munkáját adta ki 1653-ban, s 1654-ben a «Confessio et expositio fidei christianae» czíműt.

De mennél jobban tudta terjeszteni az eszmét, ellenfelei annál kíméletlenebbül léptek fel, kik az udvart s a békésebbeket azzal rémitgették, hogyha a presbyterianusok előmennek dolgaikban s meg nem zaboláztatnak a magistratusnak erejével s autoritásával, «félő, hogy az angliai rüt zűrzavar ne kövessen bennünket» s egész hosszú sorozatot adtak ki, hogy «noha ekkéig az independentismust publice foveálták» conspirálnak magok között annak az éretlen mérges gyümölcsnek hintegetéséről.²

Nyilván és mindenfelé Medgyesyt vádolták, hogy ő intézi a mozgalmakat, annyira, hogy ő maga is érezte szükségét egy hosszú és terjedelmes iratban mentetetni magát s védelmezni álláspontját a fejedelem előtt.³ Nyugalommal és higgadtan védte magát annyi meggyőző érvekkel s az önérzet annyi erejével, hogy lehetetlen volt őt fel nem menteni. Kérte a fejedelmet, hogy «e rüt villongásokat nem elnyomni csak, hanem componáltatni» igyekezzék. Ez emlékirat akkori irodalmunknak egyik kiváló terméke. Medgyesy

¹ Conventiones Officiorum . . . in anno 1652. cnscripti. Akadémiai Évkönyvek XIII. 9 db. 700 köv. II Conventio clar. ac. rev. Pauli Medgyesy concionatoris aulici: «pénzfizetés és ruházatja a tárházból». Tisztabuzsa 20 köből, abajdos 40, abrak 25, 20 bárány, vaj 12 itcze, méz 12 itcze, 20 szekér fa, 6 szekér széna. Ha a fejedelem asszonygyal utazik, szabad asztal neki és a cselédségének elegendő borral.

² Történelmi Tár 1889-ik évfolyam 476. s köv. s 479—81. II.

³ Erdélyi Prot. Közlöny 1877. évf. 29. s köv. II.

egész életpályájáról számol be abban, őszintén, higgadtan. Férfias bátorsággal ad számot egész életéről, mint a szabad eszmék harciosa mutatja be magát. S mint stílista is, mint író, irodalmunkban kiváló helyet biztosított magának ez epistolájával.

... És mégis maradt valami keserűség szívében. Ha a Rákóczy-ház nem bukik meg, ő sem ingadozott volna. De akár mennyi jóval halmozta is el Lorántfy Zsuzsánna, nem bocsátotta meg fiának, hogy törekvéseinek útját állta. Mikor a szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjárat II. Rákóczy Györgyöt megfosztotta a fejedelmi tróntól — Medgyesy is azonnal ellenfeleihez állott. Amint Rákóczyt letették s Barcsayt fejedelemmé tették, ő is Barcsayhoz csatlakozott. Részt vett a politikai mozgalmakban, küzdött Rákóczy ellen — mintha a presbyterianismus diadalra jutását üdvözölte volna. Az ő egész cynismusával, szenvedélyével harczolt jó asszonyának fia ellen — követségekben, irodalmi polemiákban vett részt. A harcz 1659 nyarán volt legszenvedélyesebb, s az ő támadása is legelesebb. De a fiuhoz intézett levélre az anya felel — s azt mint azon idők történetének egyik legbecsesebb termékét bemutatjuk olvasóinknak:

Medjesi uram levelére való válasz sub arce Munkács
14. Aug. 1659.

Kegyelmed levelét vöttük; és noha nem irtuk volt: kegyelmed a mi nevünkkel Ladáni uramot praemoneálná, mind azáltal nem bánjuk. Értjük bőbeszédvel való irását. A mi illeti maga recognitióját, a hol jó kegyelmes Asszonyának ir bennünket, azt nem tagadhatja, mert a dolognak valósága térszen róla bizonyoságot; mikor szenvedési voltanak, gondolván a mit maga viselése mutat, belső indulati is azt tartják, szánakoztunk rajta, de, immár megtapasztaltuk, nem az presbyteriumnak, hanem maga privatuma szereteti, és affectusa vitte arra a mit cselekedett, mely nem ahoz illendő presbyteriumi gyümölcs. Igazán térszen hasonlatosságot Erdély és Magyarország romlásáról való kérdésben, magát összevetvén Pharaoh szolgájával, mivel a mint elkezdte Barcsaj uram, ha isten meg nem gátolja, mint Pharaoh magunk s fiunk ellen oly keménységgel van, ki miként Judás Christusát elárulván ő is az urát, (nem tőlünk való ok adattatásért, mert jónál egyebet nem vött, tudják sok idegen nemzetek is, mint tartottuk házunkban) magának uraságot vadászott, ám úgy járánk

véle valamint Rechabham Salamon fia Jerobommal maga szolgálásával, ki a tiz nemzetséget el szakasztá tőle. Hogy pedig kívánja tőlünk a reájok közelítő romlásnak medeálását; talám azt akarná mint ők, mi is a természet és isten törvénye ellen vélek együtt fiunkat üldöznők; melyre nem hogy nekünk, de nekik sem lehetett volna motivájuk, isten a közönséges romlást a közönséges bűnért bocsátván reánk, mind mi, s fiunk, mind pedig ők is mindnyájan vétkeztenek; im maga böcselenségével, kárával is fiunk Váradot, Partiumot, hajduságot kibocsátván, mennyit cselekedett, melyeknek manuteneálásában tartották a szegény haza romlását; de immár abbeli fogások meg nem állván, tulajdoníthatják magoknak a következő romlást is, a mint a pogány kihozásának ki volt oka, constál, de isten jobban kinyilatkoztatja mind e világ előtt. Im már a mit régen főztek jószáginknak elvételéről, cselekedni el is keztek, melyet Barsai uram tétet naponként a miképen fiunk üldözésére való parancsolatja, hogy az ország felüljön, azont mutatja, mint Pharaonak szive, neki is megkeményítettett, s azon isten lévén, kinek kezei most sem rövidebbek, mint amannak, ugy ennek is keménységében ő felsége magát megdicsőíti, mert ha amaz özvegy asszonyt az hamis bíró meghallgatta, kiról irás vagyon, ő felsége nekünk is sok fohászzkodásunkat eleiben vévén, büntetetlen nem hagyja háladatlan cselekedetét, mert a mit Baxa uramtól izentünk, egynehányszor irtunk is (kit az ország előtt megolvastván, maga Ladányi is tudhatja) kértük, hátrahagyván azt (melyet maga lelkiismereti tud) miképen usurpálta magának a fejedelemséget, fiunk üldözésének hagyna békét, ám ha isten ugyan néki adja, bírná a míg ő felségének tetszik: okoznak azzal, hogy ők kételenek, de ha úgy volna is, hogy parancsolnák (noha azt magok kívánják a töröktől) nem elég; mert hiszem a mint sz. Pál mondja: nem kell gonoszt cselekedni, hogy jó jönne ki belőle. Hogy azonban írja Ladányi tanácsban bizunk, mind a kiben eddig, ezután is bizunk az mindeneknek bölcs tanácsadójában: ők a magokéban, mely nem lévén az Achitophelénél nagyobb, az isten mutassa meg az ő bölcseségét, és amazt megbolondítva szégyenítse meg, mert ámbár Bartsay uram mint Absolon Dávidnak, fiunk nem volt, de a tartásra nézve másokhoz képest nem sokat különbözött, kinek cselekedeti Absolon példájával concordál ebben is, fiunk Lengyelországban lévén, mint amaz atyját igazságtalansággal vádolván, hánta, ő alatta az ország mint lenne, s még akkor kereste a fejedelemséget, és az alkalmatosságot alát-

tomban mindenkor kereste. Ám Vingardon nekünk is mondta, míg odaben volt fiunk, az principatust kezéhez igyekezvén venni, mikor megjött csak oda adta volna osztán, amelyhez akkor is megmondtuk; nagy Credo kellenék. A mely Isten Dávidot megoltalmazta Saultól, a mint megírta, fiunkra jövén, azon isten lévén most is, ellenek ötet is megoltalmazhatja. Ezek szintén ugy cselekesznek mint Rabsache Ezechiasra ráízenvén de ő felsége ellenünk való veszedelmes tanácsokban elő ne bocsássa, hanem szégyenitse meg őket; ha pedig a tetszik, tovább is általa bennünket kisérgessen, próbája, látogatásit és a keresztteket azon kérjük, szentelje meg rajtunk, és adjon mind nekünk, mind fiunknak a szenvedés mellé békeséges türelést; neki pedig az háladatlanokkal együtt, cselekedet szerint, amint maga is sententiát mondott az olyanok ellen fizessen meg, ha ugyan megtérni nem akar. Ladányi bizonyítani akarván Baxa urammal, valóban vette inconstantiajokat eszében ő kegyelme is. Nem azt írta ide fel együvé Bontán levő követjek, az országnak hozzánk való kedvezéseért contemptusban volna, hanem hogy immár kiszabadulván a jediculából, böcsületes tartások volna: Ladányi a sz. írásnak inkább csak olvasója, mintsem megtartója lévén, mutassa meg hol vagyon a parancsolat róla, (amint írja egy országot, mint sem egy embert inkább respectál.) az igazságot elfordítván, mást üldözzenek, annyival inkább keresztyén legitimus fejedelmeket, így vexálják; hiszen Saul Dávidnak ellensége lévén, mégis a ki magának vendicálta Sault, ő ölte meg, halállal büntette érte, hogy kezeit rámerete volna vetni; meglátszik Barcsai uramnak ő egyik tanácsa, mert mindenik azon egy értelemben vannak, de soha ők is, mint üdvözült urunk s fiunk, igazabb hazafiai nem voltak. Ő az ő fiának csak távol létét is sajnálja, mennyivel mű szerelmes fiunknak könnyű szemmel nézhetnök méltatlan sok szenvedésit. Irja marhájának elhajtását, de sem hogy fiunk parancsolta volna, sem azt elhajtották, mi nem hallottuk, hanem mikor meghagyta hogy megadják, ki ott is a gonoszt mint keresztyén jóval akarta meggyőzni, de hogy táljai, szántai szolgálánk marhát elvötték volna, ennél különben soha sem hallottuk: megeshetött az, valamint ladányi földön lévő marháinkat, az övéit is más alá járó katonák prédálták el, (a magunkét sem tartatván azon földön, fel kellett hajtatnunk) mi sem voltunk az ő marháinak őrizője. A miről Baxa uramtól izent, praetendálván egy jobbágyától fl. 600 üdvözült uram vött volna el, ha ugy vagyon is, megérdemlette, a mint izente, török föl-

dére practicált. Obligatoriónk, hogy adósok volnánk, nem lévén róla, semmivel sem tartozunk neki.

Susanna Lorántfi.

Lehetetlen, hogy e levél mély nyomokat ne hagyott volna Medgyesy lelkében — ma sem olvashatja senki mély megindulás nélkül. Az anya kelt védelmére megtámadott fiának, szemben azzal, kit ő éveken át védelmezett méltatlan támadásuk ellen. S Medgyesynek lehettek okai, hogy ő oly kiméretlen volt a bukott fejedelemmel szemben — de lehetetlen volt, hogy ez ne sértse az anyát is, ki őt szorongatásaiban védelmével takarta, jótetteivel halmozá. Válaszolt-e rá Medgyesy? Igyekezett-e magát tisztázni? Nem tudjuk. Itt ő letűnik a történet színpadáról.

Talán további kutatásoknak sikerülend a homályt eloszlatni. Annyi bizonyos, hogy a protestans egyháztörténetnek ő egyik legkiválóbb, legnemesebb alakja, s megérdemelné, hogy életrajzának megírását a theologiai irodalomban jártas író magának feladatúl tűzze ki.

Szilágyi Sándor.

IRODALMI SZEMLE.

A) Hazai irodalom.

JÉZUS VALLÁSA a három első evangélium szerint. Uj szöv. biblica-theologiai tanulmány. Theol. m.-tanári vizsgára írta: *Berde Sándor* kaczkói ev. ref. körlelkész. Deésen, 1889. A 84 lapra terjedő csinos füzet a hálás tanítványt jellemző «előszó» s a tárgy iránt tájékoztató «bevezetés» után Jézus vallásaként tárgyalja annak istenfogalmát, istenországát s a boldogság fogalmát modern theol. állásponton, — a végén pedig összefoglalja az eredményt. Szerző mély biblica-theol. érzékkel hatolt szép és hálás tárgyába, mély vallásos evangéliumi szellem hatja át a művet, de magát az olvasót is annak olvasásánál. A tanulmány törőlmetszett magyarsággal van írva, a mellett sehol száraz theologizálás, de mindenütt élénk tárgyalás és logikus fejtegetés jellemzi. (Sz.)

AZ ISMERET EREDETÉNEK KÉRDÉSE a XVII. és XVIII. század filozófiai küzdelmeiben KANTIG. Filozófiai tanulmány. Írta *Serédi P. Lajos* eperjesi ev. kolleg. főgymn. tanár. Eperjes. Szerző jelen tanulmányt, mely az ismeret eredetének kérdését történeti fejlődésében Descartes, Bacon, Spinoza, Leibnitz, Locke, Hume s általában az angol bölcészlet rendszereiben kutatja. bölcészettudori értekezésnek szánta, a melyet annak a kolozsvári tud. egyetem bölcészeti fakultása el is fogadott. Az egyes rendszerek ismeretelméleti részének tárgyalásánál a legkitűnőbb forrásokat használta s szegényes magyar bölcészeti irodalmunkhoz figyelemre méltó adalék. Irálya magyaros, tárgyalása nem száraz, absztrakt, hanem könnyen folyó. A művelődéstörténeti viszonyokat Windelband nyomán ügyesen beleszötte az egyes filozófiai irányok ismertetésébe. (Sz.)

CESARINI JULIÁN BIBORNOK, MAGYARORSZÁGI PÁPAI KÖVET ÉLETE. Írta *Fraknoi Vilmos*. Budapest. Hornyánszky Viktor könyvkiadó-hivatala. 1890. Nagy érdeklődéssel vettük fel a könyvet, nagy csalódással tettük le. Julián hazai történelmünk ismert alakja. Fényes tehetségekkel volt megáldva. Szegénységből küzdötte fel magát a bibornoki

polczra. Részt vett a hussziták ellen indított háboru szervezésében, majd a compactata létrehozásában. Kibékítette Erzsébetet, Albert özvegyét Ulászlóval s végre Várnához vezette az esküszegő királyt, hol maga is elveszett. Megsebesülve hagyta el a csatatér s magyar katonák ölték meg, mert őt tartották a szerencsétlen háboru szerzőjének. Fraknoi sem tagadhatja, hogy a szegedi békét Julián rontotta meg. Csakhogy a magyar tud. akadémia alelnöke szerint «*az eskü elveszteti kötelező erejét, ha teljesítése lehetetlenné válik, vagy pedig súlyos hátrányok és veszélyek forrását képezne.*» (61. l.) Másfelől Ulászló a szegedi béke előtt kevéssel arra esküdött meg a pápai legatusnak, hogy sereget vezet a török ellen. Fraknoi maga elismeri (64. l.), hogy erre az esküre hivatkozva, Julián a szegedi békét megakadályozhatta volna. Mi tehát a tényállás? Az, hogy Julián beleegyezett a szegedi békébe. a király előzetes esküje daczára, később megrontotta a békét, mely nem lehetett érvényes szerinte, mivel a király előbb háborut vállalt esküjével. Ezért nem lehet oly erényhősnek tartanunk, mint a milyennek Fraknoi akarta rajzolni. Ezért kell szerencsétlennek tartanunk a királyt, a ki megint Julián befolyása alatt még egyszer megesküdött, hogy érvénytelennek nyilvánítja előbbi esküjét. Ezért kell szerencsétlennek tartanunk Magyarországot, hogy oly hatalom alá került, melynek képviselője oly veszélyes hatást gyakorolt a lelkekre. A mű különben I. kötete egy sorozatnak, melyben Fraknoi a «*magyar egyháztörténelem nagy alakjai*» fogja ismertetni. A mint ígéréteből kitűnik, Erdődi Bakócz Tamás is köztük lesz. Dévai Bíró Mátyás azonban nem!

A VALLÁSBÖLCSESZET FŐBB PROBLÉMÁI ÉS A BIBLIA. Irtá Erdős József, theolog. tanár. Debreczen. 1889. Szerző e műve részletekben a «Debr. prot. lap»-ban jelent meg. A vallásbölcsezet nevezetesebb kérdéseit tárgyalja benne, szólván a vallás eredetéről s formáiról, a szabadság és szükségességről, a jó és gonosz problémáiról s a bibliáról. Nagy olvasottság, alapos tanulmány, józan, pozitív evangéliumi álláspont teszik a munkát jelessé. Gyengéje az irány némi nehézkessége.

BÖLCSELETI FOLYÓIRAT. Szerkeszti és kiadja Dr. Kiss János, a Szent-István-társulat igazgatója. IV. évfolyam. II. füzet. 1889. jun. 15. III. és IV. füz. egy kötetben. 1889. okt. 15. Az utóbbi Haynald Lajosnak van ajánlva s ennek aranymiséje alkalmával kiadott díszpéldány. Daczára annak, hogy az «*Aeterni Patris*» súlya ránehezedik a nevezett folyóíratra. daczára némely czikk (pl. II. füz. «A hit») teljes értékeltségének, daczára a legtöbb czikk nehézkes irányának, nem tagadhatjuk meg még sem, hogy a szerkesztő a lehető jóakarattal igyekszik folyóiratát bölcseleti niveaura emelni. A díszkiadásban Damian nagy óvatossággal a «*Dr. Angelicus*» egyik legnevezetesebb tételét, az individuatió elvéről szólót teszi tönkre. A szerkesztő által irt «Giordano

Bruno» is elég mérséklettel s igazsággal van írva. A fordított cikkek közt a «Spencer tanáról» irt, érdemel figyelmet. Leggyengébb dolgozatok *dr. Szilvek* «*Plato vagy Aristotelese*» és *dr. Székely* «*Bölcsélet és theologiaja*». Szóval a «bölcséleti folyóirat» munkatársai közt sok jeles tehetség van s az általuk irt művek közül néhány kiváló tanulmányt is árul el, hanem az «*Aeterni Patris*» meglátszik rajtok többé vagy kevésbbé s ez értéküket többé-kevésbbé meg is rontja.

TÖRTÉNELMI TÁR. Kiadja a magyar történelmi társulat közvetítése mellett, a m. tud. akadémia történelmi bizottsága. 1890. I. füz. Rendkívül érdekes és tanulságos okmányokat, naplókat s művelődéstörténeti adatokat tartalmaz. *Kanyaró Ferencz* Zrinyinek egy eddig ismeretlen munkáját közli a «Siralmas Panaszt» s hozzá igen becses korrajzi jegyzeteket tesz és külső és belső okok alapján igazolja Zrinyi szerzőségét. A XVII. századból való naplók és emlékiratok között van Paskó Kristóf emlékirata 1668-ból, Apáczai Tamás 1671-iki portai követségéről szóló jegyzetek, Jelentés az 1672-iki mozgalmakról és Köleséry Sámuel naplója. Gazdag adalékokat nyújt Buda várának 1684-iki ostromához annak a Névtelennek naplója, ki jun. 17-től kezdve egész okt. végeig szorgalmasan feljegyzi napról-napra a hadi mozdulatokat mind a török, mind a keresztyén részről. *Gergely S.* befejezi ama levelek közlését, melyek I. Rákóczy Györgynek Franciaországgal való összeköttetésére vonatkoznak s melyeket a párisi külügyministerium levéltárából szerzett meg. Szaniszló Zsigmond naplójából (1682—1711.) a negyedik közleményt hozza a füzet *Torma Károlytól*. Az erdélyi muzeum eredeti okleveleinek kivonataival *Szabó Károly* a kutatni vágyó történészeket tájékoztatja ez oklevelek tartalma felől. Hasonlót tesz az erdélyi káptalan levéltári anyagával (3-ik közl.) *Beke Antal*. *Lehoczky Tivadar* az oláh vajdák, oláh, és orosz Kenézek vagy Soltészok és szabadosok intézményéhez hazánkban nyújt adalékokat. Protestáns egyháztörténetünket közelebből érdeklik ama közlések, melyeket a füzet Kálmáncsehy Márton életére vonatkozólag ad *ifj. Kemény Lajos* tollából (nehány becses levél); továbbá: «Adatok a nagy-enyedi ref. főiskola történetéhez» (nehány levél és okmány). Inkább csak művelődéstörténeti adalékok: Baranyai Bogády András testamentuma és Szunyogi Mátyás regéczi várnagy instructioja. A «Vegyes Közlések» közt minket érdeklőbbek: Huszár Gál életéhez. Czeglédy életéhez és Comenius ismeretlen munkája («Ad fratres Presbyterianos»). A füzet bolti ára 1 frt 30 kr.

A ROKONSÁG ÉS SÓGORSÁG FOKAINAK SZÁMÍTÁSA. Irta *Csiky Lajos*, ev. ref. theol. tanár. Debreczen. Ára 1 frt 25 kr. Használható, praktikus mű.

MAGYAR ÍRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI. A m. tud. akadémia megbízásából irtá id. *Szinnyei József*, a magyar nemzeti múzeumi hirlap-

könyvtár öre I. kötet. I. füzet, Hornyánszky Viktor. Ára 50 krajczár. Id. *Szinnyei József*, a magyar nemzeti muzeumi hirlap-könyvtár sok érdemű s fáradságtalan buzgóságú öre e lexicografikus műben bocsátja közre évtizedek szorgalmas és minden aprólékos jelen-ségre is kiterjedő figyelmes kutatásainak, jegyzetéseinek eredményét. *Aachs* Mihálytól *Andrád* Elekig sorolja fel ez I. füzet a legrégebb magyar íróktól a legújabbakig még azokat is, kiknek írói munkássága csak néhány hirlapi közleményre szorítkozott, úgy hogy a lehető leg-teljesebb képet nyújtson a művelődés nagy és kis alakjairól, kiváló íróiról és csak napi értékű napszámairól. A további füzetek évnegyede-nként jelennek meg s az egész munka 4 kötetre (32 füzet) van ter-vezve. Becsét igen emeli a sok irodalomtörténeti forrásjegyzet.

B) Külföldi irodalom.

Stade B., GESCHICHTE DES VOLKES ISRAEL. 2. Thl. Berlin. Stade. művének e 2-ik részében a Krisztus előtti zsidóság történetét egész a görög korszakig folytatja. Igen finom és értékes az a vizsgálat, mely a vallásos nézetek átalakulására vonatkozik, t. i. azon átalakulásra, melyet Jeruzsálem elpusztulása és a fogság idézett elő. A szerző itt Ezechielnak nagyobb igazságot szolgáltat, mint azt Wellhausen tette. Hisz Ezechiel mégis nagy személyiség volt, kinek utóhatása egész a mai pápáig eljutott s érezhető. Igen érdekesen írja le Nehemiás működését is; figyelemreméltó a samaritismus keletkezését illető nézete, valamint igen találó a héber nyelv kihalásának okaira vonatkozó megjegyzése.

Kuener A., DE JONGSTE PHASEN DER CRITIEK VAN DEN HEXATEUCH. Kuener beható kritikai vizsgálat alá veszi: 1. Vatke Bevezetését, melynek megjelenése nagy megütközést keltett, amennyiben ez a szerző kritikai állását megváltozottnak mutatja a nélkül, hogy e változtatás okait elsorolná. Kuener különösen arra az érthetlenségre figyelmez-tet, melylyel a mű P²t E. és J. (P² = a papi elbeszélés és a törvény-gyűjtemény összeszerkesztve, tehát a későbbi Papi codex; E. = az Elohistá; J. = a Jehovista.) közé teszi (20. l.), a mit a szerző sehol sem okol meg. — 2. Elismerőleg nyilatkozik Dillmannak Nu—Jos.-hoz írt commentárjáról. Azonban feltűnőnek találja, hogy A.-t (= P²) 800-ra (Kr. e.) teszi. Rámutat a bizonyítás elégtelenségére, melynél fogva Dillm. a J. és D. forrásokat P²-től függőknek állítja. holott ennek irodalmi ismertető jelei a fogság után való korra utalnak. minthogy törvények — mint Dillm. maga is mondja — csak már létező prakti-cus szükség alapján keletkeznek. — 3. Megczáfolja M. Vernes meg-foghatatlan hypothesisét, mely szerint a Deuteronomium a fogság

idején, részben utána keletkezett volna, valamint azt is, hogy Jeremia könyve pseudoepigraphicus mű.

Kautsch E. és Socin A.: DIE GENESIS MIT KÜSSERER UNTERSCHIEDUNG DER QUELLENSCHRIFTEN. Freiburg. Nagyon örvendetes, hogy Kautsch és Socin ismét hozzányúltak Böhmernek ez idő szerint már elavult művéhez (1862) és a legújabb vizsgálódás eredményeit szemléltetővé tették; a J., E. és Q. (P.) forrásait különböző nyomással (más-más betűszedéssel) tették felismerhetővé; itt-ott J.-nek még régibb rétegeit is, tovább JE.-t és R.-t (redaktori toldások) is megkülönböztették. Egészben 8-féle nyomásnemet alkalmaztak. A fordítás az eredeti források váltakozó hangját is iparkodik észrevehetővé tenni; e kísérlet azonban itt-ott egy kissé merész is, pl. 3. 6-ban «appetitliche Früchte.» Egészben véve igen érdemes és hasznos munka.

Taylor J., THE HYKSOS. A szerző a Hyksos-szobrok arczképei után arra a következtetésre jut, hogy a hyksos-invasio ázsiai mongolfaj betörése volt. Manetho csak pásztorokról és nem semitákról beszél; az egyiptomiak a semitákat, kikkel a Deltában békésen együttéltek, nem is gyűlölték volna annyira, mint e «pestis-emberek»-et. A feliratok «Men», «Menti» elnevezései is mongolokra vallanak. Nálunk Magyarországon e hypothesis már korábban fölmerült. Alaposan írt erről Ribáry. (Lásd: Világtörténelem. Ó-Kor. I-ső kötet. 121-ik lap).

Reuss Ed., HIOB. BRAUNSCHW. Reuss a meg nem változtatott massorai textus után, a mennyire csak lehetséges volt, teljesen alakhű fordításban tette hozzájárulhatóvá Jób könyvét a művelt közönségnek. A bevezetésben a problémáról, a kritikai kérdésekről, a költemény szerkezetéről értekezik s ebben sok finom megfigyelést találunk.

Hupfeld. DIE PSALMEN, ÜBERSETZT UND AUSGELEGT. 3. A. Bearbeitet v. W. Nowack. Bd. 1—2. Gotha. Nowack, mint e nembeli hivatott és gyakorlott munkás, Hupfeld commentárjának átdolgozására vállalkozott. Több elavult részletet elhagyott. Más helyeken saját nézetét hirdeti. Épen azért jobban tette volna, ha a maga commentárját adja ki.

Orelli C. DAS BUCH EZECHIEL UND DIE 12. KL. PROPHETEN. (Strack. Zöckler, Kurfef. Commentar. Abth. 5.) Orelli szorgalommal használta fel a régebbi commentarokat s műve eléggé hasznavehető.

DER GALATERBRIEF NACH SEINER ECHTHEIT UNTERSUCHT, NEBST KRIT. BEMERKUNGEN ZU DEN PAULINISCHEN HAUPTBRIEFEN. *Steck Rudolf.* Berlin. Reimer. A munka az apostoli kor történetének egész új szerkesztésével nagy feltűnést keltett. Nézete főbb vonásokban a következő: A keresztyénség, miként a reformatio két helyen keletkezett: egyrészt Pálástinában a Krisztus és tanítványai által megindított messiási mozgalom helyén; másrészt Rómában, a hol a pogány vallás s bölcseszett fejlődése által annyira elő volt készítve a keresztyénség, hogy a keleten feltámadt messiásnak hirtelvése volt arra, hogy a világárosban

egy autochton pogánykereszténység keletkezzék, mely szellemi táplálékát Philoból és Senecaból vette, honnan az ő testamentomon kívül Pál is merítette s gazdagította eszmevilágát. Az apostoli és az apostolok utáni kornak története a két ker. központ egymáshoz való viszonyától félételeztetik. Pál levelei 120—140 körül keletkeztek s a szabadelvű pártnak az őt judaizáló zsidókeresztényen párt törekvései ellen harczoló s ellentállást bizonyító iratai. Pálnak a pogányapostolnak képét, ki csak kevéssé volt szabadabb Péternél, de a törvénnyel teljesen szakított, új színekkel festik, íróvá teszik s a fejlettebb kornak eszmegazdagságát neki tulajdonítják. A levelek ebben a sorrendben keletkeztek: a római levél 3 független értekezésből összeállítva, a korinthusi levelek, melyek közül a 2-ik szintén 3 alkatrészben állítottatott össze. Ezekre következő a galatai levél, mely 70 után valószínűleg 120 vagy 140 körül íratott. Ezen levél átmenetül szolgál Marcionra, ki Pálnak 10 levelét ismerte. Hogy e nézet képes volna a theologia terén nagy forradalmat előidézni, az könnyen látható; ámde nehéz azt igazolni. Nehéz nem csak azért, mivel az egész ókori irodalmat, melyet eddig azon alapon méltányolt a kritika, hogy a Pál neve alatt ismeretes leveleknek legalább a nagyobb s fontosabb része hiteles, Steck szemüvegén keresztül kellene szemügyre venni s méltányolni, hanem különösen azért, mert igen kétséges, hogy e felfogás talál-e elegendő támpontot az új szöv. iratokban. A Steck ellenes kritikások igen helyesen ezen oldalról, tehát alapjában támadták meg s kimutatták, hogy nem a Pál neve alatt ismeretes levelek függnek a synoptikusoktól, hanem megfordítva ezek használják fel inkább a páli leveleket (L. Róm. 12, 14 egybevetve Mt. 5. 44. Lk. 6, 28., I. Kor. 11, 23—26. Lk. 22, 14—20. sat.) A mely felfogás kiindulási pontjában homlokegyenest ellenkezik az igazsággal s a melyik ily elmagyarázást használ önigazolására, az nem tarthat számot arra, hogy általánossá legyen, mert korcsszülött s magában hordja már az eltűnés csíráját.

«DIE GLEICHNISSREDEN JESU» *Jülicher*-től. (Freiburg in Baiern.) Szerző e művében a Krisztus paraboláinak eredeti alakját keresi. Kutatásában Weiss álláspontjának helyességét igazolja, a mennyiben szerinte is a parabolák viszonylagos eredetisége Márkban keresendő, habár szerinte is oly parabolák, melyeknek eredetibb alakja a másik két syn.-ban található, nagy számmal vannak. S ez természetes is, mert a legtöbb parabola ép e két ev.-ban található. Hogy valamely parabola mely ev.-ban található eredetibb alakban, arra nézve egy fő kriterium az allegorizálás; mihelyt ugyanis ezzel találkozunk, világos jele ez már a parabola bizonyos irányú felhasználásának. Márk ev.-ával szemben egyébként ő is igazságtalan, mert pragmatizmusát, festését, megjegyzéseit s egyéb észrevételeit sokszor az író önkényes találmányának tekintí. (Cs. és M.)

**A „Prot. Irod. Társaság“ pénztárába
1889. november 26-dikától január 21-dikéig befolyt
összegek kimutatása.**

1. Pártfogói alapítványát befizette: a heves-nagykunsági ev. reform. egyházmegye 500 frtot.

2. Pártfogói alapítványuk után kamatot fizettek: a tiszai ev. egyházkerület 1889-re 25 frtot; a dunántúli ev. ref. egyházkerület 1890-re 25 frtot; a tiszántúli ev. ref. egyházkerület kétezer frtos alapítványa után 1890-re 100 frtot.

3. Alapító tagok alapítványaikat befizették: Zsilinszky Mihály 100 frtot. Vízolyi Akos 100 frtot; Szilassy Aladár 100 frtot. Kenessey Béla 100 frtot.

4. Alapító tagok alapítvány-kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok 1889-re: Mayer Endre eperjesi theol. tanár, tátraaljai ev. esperesség, Zsilinszky Mihály főispán, Józsa Károly deési s. lelkész. Bóné Géza egyházm. gondnok, az érmelléki ev. ref. egyházmegye. **1890-re:** Bodola László csurgói tanár. Stettner Ignác nyárádi ref. lelk., Alsó-szabolcs-hajduvidéki ev. ref. egyházmegye. Thury Étele csurgói ev. ref. lelk., Hörk József eperjesi theol. dékán; a nagy-kúnmadarasi ev. ref. egyház. Fodor Gyula rédei ref. h. lelk., Szeremley Sámuel hódmezővásárhelyi ev. ref. lelk., a békés-gyulai ev. ref. egyház, a pápai ev. ref. egyházmegye, a szolnoki ev. ref. egyház. Ádám Gézson főgymn. igazgató. Józsa Károly Jeési ref. s.-lelk., Kún Bertalan ev. ref. püspök (egy frttal többet küldött), a békés-komáromi ev. egyházmegye, a marosközi unit. belső emberek társulata, Révész Bálint ev. ref. püspök, a dévaványai ev. ref. egyház, a nagyenyedi Bethlen főisk. ifj. olv. egylete, a hódmezővásárhelyi ev. ref. főgymn. tanári kara, Kármán József ev. ref. lelkész. Trsztyénszky Ferencz ev. esperes, az erdővidéki ev. ref. egyházmegye papsága, a nagy-szalontai ev. ref. egyházmegye. Csikay Imre dunavecsei ref. lelk., Bernáth István drávaszabolcsi ref. lelk., a nógrádi ev. esperesség, a felső-nógrádi ev. papi értekezlet, az érmelléki ev. ref. egyházmegye.

5. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával 1889-re: Róka Lajos ref. papnövendék, a szászvárosi ev. ref. egyház, a hegyaljai ev. esperesség, a sárréti ev. ref. lelkészi kör, Gál Lajos ref. theol., Petri Elek ref. theol. akad. tanár, Varga Gyula vönöczki ev. lelkész, Mód Lenárd simonyi ev. esperes, Kapi Gyula ev. tanítóképző-int. igazgató, a soproni ev. tanítóképző-int. tanárikar, id. Lészay Ferencz ref. főgondnok, Fodor Benjámín h.-dorogi ref. lelkész. Kónya András hernádnémedi ref. lelk., dr. Bartha Béla eperjesi jogtanár, Illyefalvi Kálmán ref. papnövendék, Csisko János kassai ev. lelk., a miskolczi ref. főgymnasium, Biczó Pál pátkai ev. ref. lelk., Miklós Géza ref. theologus, özv. Linkesch Samuné Eperjesen, Kátay Endre Duna-Szt-Györgyön, Sztehlo Kornél bpesti ügyvéd, Nagy Gusztáv pataki theol. tanár, Lévay József megyei főjegyző Miskolczon, Balázs József magyar-régi ref. lelk., Fekete Gyula nagykikindai ref. lelk., Andrássy Kálmán buji ev. ref. lelk., Szabó Károly alsó-dabasi ref. s.-lelk., Tavasz József vajai ref. lelk., Dombi Lajos gyulai ref. lelk., Vajda Ferencz Berlinben, alsó-nógrádi ev. papi értekezlet, Onody Zsigmond tagdíja kiegészítéséül küldött két forintot, Bátky Károly fülei ref. lelkész, a csákvári ev. ref. egyház, Szilágyi István m.-szigeti főgymn. tanár, Halom Ádám m.-szentgyörgyi ev. ref. lelk. **1890-re:** a csurgói ref. főgymnasium, Vámos Károly sósvertikei ref. lelk., Zsigmond Sándor h.-szoboszlói ev. ref. lelk., Vén Mihály bikfalvi ev. ref. lelk., Deák Lajos kir. tanfelügyelő, Korda Lajos pazonyi birtokos, Nagy Gusztáv s.-pataki theol. tanár, Lévay József megyei főjegyző Miskolczon, Benkő István r.-palotai ev. ref. lelk., Poszvék Sándor soproni lyceumi igazgató, Dombi Lajos gyulai ref. lelk., a csákvári ev. ref. egyház, Sztehlo János ev. főesperes Eperjesen, az eperjesi ev. magyar-német egyház, a VI. szab. kir. városi ev. esperesség, Halom Ádám m.-szt-györgyi ref. lelk.

6. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával 1889-re: Rác Lajos Sárospatakon, Lénárt József görgényi ref. esperes, Rác Géza moóri ref. lelk., Jókai Lajos kis-övedi ref. lelk., Bertha József kissalgói ref. lelk., Kenessey Kálmán hajóskapitány, Pető Dániel radnóthi ev. ref. lelk., Bodolay István mezőcsáthi ref. lelk., Luchs Ede Eperjesen, Balassa Lajos pápa-acsádi ref. lelk., Farkas Károly p.-kereszturi ref. lelk., Barsi Sándor kocsai ev. ref. s.-lelk., Nagy Kálmán tatai ref. s.-lelk., Podraczky János Eperjesen, László János lábatlani ref. lelk., Bartalos Mihály nagypirítói ref. lelk., dr. Török István kolozsvári ref. tanár, Kovács Imre padragi ref. lelk., Gáspár Albert aldobolyi ref. lelk., Bari Zsigmond körösfői ref. lelk.,

Bitay Béla brassói ref. s. pap., Jezsoyics Pál czinkotai ev. lelk., Csordás Dániel mezőcsáthi ref. lelk., Debreczeny Gábor felső-nyárádi ref. lelk., Soltész Sándor sajóvámosi ref. lelk., Gecsei Péter tarczali ev. ref. lelk., Szécsi Ferencz Utrechtben, Molnár Dénes kétyi ref. lelk., Czibor József nesz mélyi ref. lelk. **1890-re:** Bélaváry István csoknyai ev. ref. lelkész, Révay Pál nagy-baczoni ref. lelkész, Zathureczky Gyula gondnok, Nagy Sándor gyermelyi ref. lelk., dr. Kiss Károly nagy-kikindai ügyvéd, Benkő Gergely sz.-ajtai ref. pap., Lőrincz Gyula kis-baczoni ref. lelk., dr. Török István kolozsvári ref. tanár, Berde Sándor kaczkói ref. lelk., Debreczeny Gábor nyárádi ref. lelk., Szécsi Ferencz Utrechtben, Molnár Dénes kétyi ref. lelk., Czibor József nesz mélyi ref. lelk.

7. Segélyező tagok adományaiból befolyt: Lukács Ödön felső-szabolcsi ref. esperes gyűjtött és beküldött 50 forintot. Ez összeghez hozzá járultak: Ór 4 frittal, Órladány 2 frt., Gelse 2 frt., Bogdány 4 frt., Újfejértó 6 frt., Tét 2 frt., Téglás 4 frt., Dbrány 2 frt., Báka 4 frt., Bács-Aranyos 2 frt., Ramocsaháza 2 frt., Lövő-Petri 2 frt., Cserepes-Kenez 2 frt., Kálló-Semjén 2 frt., Apagy 2 frt., Demecester 4 frt., Gyulaj 2 frt., Thass 2 frittal = 50 frt.

Szél Kálmán nagyszalontai ref. esperes gyűjtött és beküldött 29 frtot. Ez összeghez hozzájárultak a következő adományozó urak: dr. Balogh Elek 2 frt., Balogh József 2 frt., Bereczky János 1 frt., Balogh Antal 1 frt., ifj. Szemes Péter 1 frt., Márton István 5 frt., ifj. Balogh László 5 frt., Ercsey Sándor 3 frt., Borbély László 2 frt., Pozsár Dávid 1 frt., ifj. Kajtor Imre 1 frt., mindnyájan nagyszalontai lakosok és Nagy Dániel komádi ref. lelkész 5 frt., összesen 29 frt.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

K E N E S S E Y B É L A

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG ID. TITKÁRA.

MÁSODIK ÉVFOLYAM

II. FÜZET.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR AKAD. KÖNYVKERESKEDÉSE
1890.

TARTALOM.

	Lap.
I. ÉRTEKEZÉSEK. TANULMÁNYOK :	
1. A nantesi edictum visszavonása. <i>Dr. Ballagi Aladár</i>	161
2. Statisztikai tanulmányok a magyar protestantismusról. <i>Dr. Bartha Béla</i>	178
3. Jeremiás élete és kora. <i>Petri Elek</i>	209
4. A coccejanismus küzdelmei Németalföldön. <i>Zoványi Jenő</i>	241
5. Egy remek mű a héber irodalomból. <i>Csengey Gusztáv</i>	267
6. A philosophia jövője. <i>Szabó Aladár</i>	278
7. Döllinger emlékezete. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	301
II. KÖNYVISMERTETÉS.	
8. Dr. W. Esser, Giordano Bruno's Leben und Vergötterung. Breslau 1890. Dr. J. Thikötter Giordano Bruno und das hierarchische System Roms. Bremen 1890. <i>Dr. Masznyik Endre</i>	319
III. MISSIÓ-ÜGY.	
9. Belmissiói levelek. <i>Csiky Lajos</i>	332
IV. IRODALMI SZEMLE.	
10. A) Hazai irodalom.....	341
11. B) Külföldi irodalom.....	346

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG a f. évi ápril 14-én d. u. 4 órakor tartja évi közgyűlését Budapesten az ág. ev. egyház dísztermében. A közgyűlésre a T. tagjait tisztelettel meghívja
az elnökség.

A «**PROTESTÁNS SZEMLE**» megjelenik évnegyedenként, u. m. *január, április, július és október* hónapok 1-jén 7-8 nyomott ívnyi terjedelemben.

A «Szemlét», mint a «Magyar Protestáns Irodalmi Társaság» kiadványát, ingyen és bérmentve kapják a társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai.

Nem tagok részére előfizetést nyit a társaság évenkénti 4 forint előfizetési díjjal, bérmentes szétküldéssel.

A «Szemle» füzetei egyenként is kaphatók minden hazai könyvkereskedésben. A jelen füzet ára 1 frt 40 kr.

A tagsági díjak, valamint az előfizetési pénzek a «Magyar Prot. Irod. Társ.» czíme alatt *Horváth Sándor* ev. lelkész, ideiglenes pénztárnok úrhoz (IV. Deák-tér 4. sz.); a «Szemle» szellemi részét illető közlemények pedig *Kenessey Béla* ideigl. szerkesztőhöz (IV. Vámház-körút 16. sz.) küldendőek.

A NANTESI EDICTUM VISSZAVONÁSA.*)

Colbert ellen felhozták, hogy már az egykorúak is kétségbe vonták alkotásainak maradandóságát. Hogy az általa teremtett gyákról s kereskedelmi nagy vállalatokról már kortársai is megjósolták, miszerint legtöbbjökben egyedül Colbert tartván a lelket, vele együtt fognak elpusztulni. Már ez nyomós argumentum lenne. Lássuk az-e valósággal?

Nem akarok kiterjeszkedni arra, hogy még amaz ócsárlásban is mennyi dicséret van halmozva Colbertre. Csak futólag említem tehát, hogy Colbert lelkének még ellenesei is oly energiát tulajdonítottak, mely száz meg száz nagyszabású vállalatot nemcsak megalapítani, de egy maga tudott virágzásban fenntartani egy emberöltőn keresztül. Én e kérdésben mindenek előtt általában a kortársak ítéletét veszem vizsgálat alá. Mit lehet rá adnunk? Sokra becsüljük-e vagy kevésbe vegyük?

Én úgy látom, hogy az egykorúak vajmi ritkán ítélnének csak némi alapossággal is kortársaik nagysága, alkotásaik benső értéke felől; maradandóságuk felől pedig sohasem. Ha ezt tehetnék, nem földi gyarló emberek, hanem istenek lennének, kik a jövő könyvében lapoznak.

Kortársaink, mintha csak valami köd-világban élnének, sohasem tudják kiszámítani, felösmerni, mi az állandó, mi az esetleg viláगतalakító s mi a mulékony. A világ azt a zajt, melylyel valamely földi hatalmasság tudtára adja létét a világ-

*) Mutatvány szerző *Colbert* című munkájának II. kötetéből.

nak : mérvadónak veszi az igazi maradandó nagyságra. S elefedi azt kérdezni érzékeitől Descartes-tal : álom-e az, a mi előttünk áll vagy valóság ? Pedig az a lárma, melylyel nagyságaink jelentkeznek, gyakran csak az üresség visszhangja s ez esetben akustikai csalódás. Vagy mikor ítélünk egyénekről, kik mindig teljes fegyverzetben harcolnak az arenán, holott nem egyebek színpadi hősöknél : nem esünk-e optikai csalódás áldozataivá ?

Azt hiszem, hogy elegendő csak párhuzamba állítnom a nagy Napoleon világra szóló dicsőségét James Watt zajtalan munkásságával, mely egy egyszerű törvényt, a gőz feszerejét a gépekre alkalmazta ; s nem lesz senki, a ki állítani merné, hogy Napoleon szelleme alkotott volna annyi maradandót, mint amaz egyszerű munkásé. Vagy minő alárendelt jelentőségűnek tünt fel a kortársak s maga Napoleon előtt is, csatáihoz mértén a Code Napoleon : s az eredmény mégis följosogíthat arra a föltevésre, hogy a napoleoni törvénykönyv tovább meg fogja őrizni Napoleon emlékét a Pantheonban, mint akár Marengo, akár Austerlitz.

Nem kell tehát túlbecsülnünk Colbert kortársai véleményét, mely különben is, indokolás nélkül lévén ejtve, magán viseli a találomra-mondás, a tapogatózás jellegét.

Igenis, Colbert vállalatai jó részben vele együtt mentek veszendőbe. De azért történt ez, mert a királyok abszolút hatalma mellé mindig oda csatolhatjuk a maradandóság nélküli hatalom eszméjét. Nemcsak az intézményeknek, de az intézeteknek s egyéneknek sincs ott garantiája. XIV. Lajos szilárdan megalkotott korlátlan egyeduralmát is elérte végzete, mely nem az ellenállásban, hanem abban jelentkezett, — a mit már Plutarch a *dynastiák veleszületett pleonexijának* nevezett — hogy önlényében fekvő továbbterjeszkedési hajlamát nem tudta megfékezni. Logikai rideg következetességgel akarta megvalósítani az állam tökéletes egységét mindenütt, — még a lelkiismeret országában is !

A protestánsok, synodusaikkal s consistoriumaikkal, valamint általában egész önkormányzati szervezetökkel egyetem-

ben: köztársasági színezetű dissonantiát képeztek a korlátlan királyság teljes összhangjában. XIV. Lajos tehát, a mint hatalomköre egyre tágult, azon mértékben vált mind inkább hajlandóvá arra, hogy a *non licet esse vos* rettenetes elvét, mely az őskeresztyénekkel szemben a rómaiak álláspontját fejezte ki: a protestánsokkal szemben alkalmazza.

Az 1670-es évek végén Madame de Montespan befolyása az udvarnál lejtőre jutott. S abban az arányban, a mint tért vesz, emelkedik egy új kegyencsnő, Madame de Maintenon, ki a jezsuiták tanácsán jár. Montespan asszony Colberttel fogódzott, Maintenon asszony Louvoisval. S ettől fogva az egész állami ügyvezetés oly szembeszökően retrograd irányban halad, hogy a francia udvar pórázán járó egész Európát magával ragadja. A Vêrsailles-ban érvényesülő reakciónak magyarországi kiadása: az eperjesi vértörvényszék, a Kollonicsok uralma, a jezsuiták és kapuczinusok mindent átható befolyása Lipót császár korában.

Franciaországban ezt az irányváltoztatást valóságos domborműben szemlélhetjük, ha szemügyre vesszük Pellisson alakját az 1670-es évek végén.

Pellisson azon tanulságos jellemei egyike, kik megtudják lesni a főáramlatokat s azért lesik, hogy kétely nélkül vessék magukat mindenestől azok sodrába. Az ő értekezése arról, hogy miként kell dicsőíteni a királyt: felülmulhatatlan kátéja XIV. Lajos cultusának.

Pellisson mint Fouquet kegyencze tűnt föl a közpályán. S gazdája bukásakor az egyetlen, ki a bukottak nyíltan védelmére kél, de oly módon, hogy csak ragaszkodó hűségét mutatja be, azzal is egyengetve útját a hatalom új birtokosai felé. Rövid időn ép úgy lángol Colbertért, mint annakelőtte Colbert legnagyobb ellenfeléért.

Mint eszes, tiszta látású ember, éles elmé és hajlékony derék: kiválóan alkalmasnak tartá magát kényes természetű ügyek elintézésére. Főkép ha vallásügyekről volt szó, melyekkel nyilvánvaló, hogy meglelt korban is foglalkozott, mert hiszen akkor tért át a katolikus egyház kebelébe.

«Ma adtam át ő Felségének, — írja Pellisson Colbert-hez — a térítésre vonatkozó azon javaslatokat, melyeket már megbeszéltünk, — azzal a megjegyzéssel, hogy a múlt télen Ön sem helyteleníté azokat. Itt az idő, most inkább mint bármikor, fölhasználni a nagy és gyakran jelentkező kedvező alkalmat.»

Ime az idők jele, az áramlatok iránya. A *szélkakas* pontosan megmutatja, merről fúj a szél.

Colbert azonban ellenáll. Egyelőre még nem hajt a kísértő szavára. De egyre jobban szorongatja a korszellem, mely áldozatul kívánja a protestánsokat.

A miniszter, kormánya kezdetén, csapatostól hozza be a hollandokat, svédeket, németeket s egyéb protestánsokat, hogy culturpolitikai céljait általuk valósítsa meg. Még 1663-ban beéri azzal, hogy némi pénzsegélyt ígér annak, ki megvinné a uzás-i királyi ügyészséget, melyért egy hugenotta pályázik. Még hat év múlva is protestáns embert neveztet ki parlamenti ügyészsé.

De az 1670-es évek végén minden megváltozik. 1677-ben írja hozzá Pellisson azt a levelet, melynek az a veleje, hogy itt az idő a protestáns üldözés megkezdésére.

Valóban itt az idő. A fanatizmus legfőbb gátját: Colbert hatalmát, megszaggatta ellenségeinek felülkerekedése. Maintenance asszony immár maitresse en titre, Le Tellier kanczellár, Louvois miniszter. Rövid időn minden megváltozik.

Már 1678-ban Colbert is kezdi meghozni apró áldozatait a megváltozott korszellemnek. Blois-ban protestáns ember a kapus. Miniszteri rendelet megy Blois-ba, hogy «a kapus mozdíttassék el, mert ő Felsége nem akarja tűrni, hogy tisztjei közül bárki is azt a hitet vallja». ¹ Minő *elképzelhetetlen* veszedelem az államra nézve — egy protestáns kapus!

A következő évben a reimsi klarissza-apátné, Colbert nővére, velencei consulnak ajánlja egy pártfogoltját. A kine-

¹ Correspondance administrative sous le régne de Louis XIV dd. 26. juillet, et 8. nov., 1678. IV. 321., 322.

vezés meg is történik s akkor derül ki, hogy a kinevezett eretnek. Nagyon nevezetes, a mit a miniszter ez alkalommal nővérenek ír. «Szándékom — ugymond — a hugenot-tákat eltávolítani minden tőlem függő hivatalból.»

Mert elérkezett az idő, mikor az egykoron mindenható miniszter csak úgy maradhat meg a helyén, ha engedelmeyeket tesz az új nemzedéknek, mely a király közelébe férközve, a fanatizmust hirdeti a kormányzás alphája és omegájának.

Colbert nagy lomhán mozog e nem neki való szerepkörben. A máskor és másban annyira tevékeny miniszter ki mindig és mindenben a lényeges, a döntő szempontokat kereste ki s azokra fordította minden erejét: most egyszerre elaprózza dolgát, végzi a türelmetlen munkát, mint igazi «ur dolgát», lélek nélkül, csak a kényszerűségnek engedve.

Láttuk, mikép intézkedett egy kapus dolgában. 1679-ben egy protestáns asztalos legény ellen ad ki rendeletet, ki Clermont-en-Beauvoisisban azért telepedett le, hogy remekeljen (à faire chef-d'oeuvre), s e réven beállhasson a czéhbe. A király tekintélyét nem akarja latba vetni egy asztalos legénynyel szemben (Sa Majesté n'a pas voulu interposer son autorité en cette occasion), s azért csak titkos utasítást ad a soissons-i intendánsnak, hogy gátolja meg a legény felszabadítását.¹ A blois-i katolikus ötvösök — számra nézve épen ketten — panaszt emeltek, hogy mivel tizenöt tagból áll czéhökben tizenhárom protestáns, ezek nem vesznek föl maguk közé mást, mint hitsorsosukat. Hatóságokul a toursi pénzverde vordánait (juges gardes de la monnoye de Tours) ismerik el és semmibe sem veszik a katolikusoknak a blois-i városi tanács előtt kifejezett tiltakozását. Colbert erről értesülve, megparancsolja a toursi vordánoknak, hogy «a blois-i czéhbe ne vegyenek föl egy protestánst sem mindaddig, míg abban egyenlő számmal nem lesznek a katolikusokkal;

¹ Correspondance administrative, dd. 20. déc., 1679. IV. 324.

mert ő Felsőge nem akarja, hogy a czehekben többen legyenek a protestánsok, mint a katolikusok.»¹

Látni való, hogy a miniszter idegen eszmék vontatókötelén halad ugyan, de csak félakarattal s az azon eszmékör benső természetének megfelelő dühös gyűlölködést nem tudja és nem akarja magáévá tenni. A czehekből nem veri ki a protestánst, hanem szép szerével, lassan-lassan igyekezik eltávolítani onnét. Egyéb czeheknél úgy intézkedett, hogy a czehek tisztviselői lehetőleg katolikusok legyenek. A könyvárusok, gyógyszerészek, az adó- és vámszedők, az adóberletek és a királyi javak tisztviselői ugyanily rendszabályok alá vettetnek.

Colbert álláspontja a protestánsokkal szemben, attól fogva, a mint ellenök fordul a közhangulat s látja, hogy el nem odázható kérdés a protestáns ügyek rendezése: röviden abban áll, hogy békés úton, lehetőleg feltűnés nélkül, lassan-lassan térítettessenek át. Eszközeit nem válogatja, sőt épen a legpiszkosabbat alkalmazza.

Pellot intendáns még 1666-ban azt javasolta Colbertnek, hogy a guienne-i protestáns papokat legjobb lenne évjáradékkal megnyerni s ekkép rábirni őket arra, hogy zsinaton jelentsék ki, mit jó részök úgy is elismer, hogy lehet üdvözülni a római egyház kebelében is. Az egész vállalat nem kerülne többé 20,000 livrenél; öt hónap alatt végbemehetne s ha megbuknék is, nem lenne vele semmi sem kockáztatva.

A miniszternek tetszik az eszme; az okirat hátára e sorokat írja: «gondosan meg kell őrizni s választ adni rá». A tervet azonban megbuktatta Turenne azzal a kijelentéssel, hogy «a túlságos buzgalom és az a vágy, hogy a dolgok épen úgy menjenek, amiként óhajtjuk: keserűséget okozhatna s erőszakoskodó hírbe keverhetne bennünket s az áttérések mégsem következének be».²

¹ Correspondance administrative, dd. 6. may., 1680. IV. 328.

² Oeuvres de Louis XIV. T. VI. pièces historiques, p. 360

Turenne még akkor protestáns; de már két év mulva, 1660. okt. 23-án, áttér a katolikus egyházba. Ez az áttérés kimondhatlan nyereség a fanatikuskok pártjára nézve, mely e tényt úgy tünteti föl, mint az eszmék diadalát. «Turenne ur áttérése — így olvassuk egy világi levelében — annál nagyobb becsű reá s az egyházra nézve, mert nem lehet gyanúsítani semmiféle önérdkehajhászással: e részben pusztán csak vallásunk igazságát illeti meg a dicsőség. Mindig bosszankodtam, valahányszor hinnem kellett, hogy az, a ki a földi életben ily nagy ember, ördöggé válik a túlvilágon.»¹

A hír azonban ily természetű ügyekben legtöbbször nem az igazság tolmácsa. S részünkről, szívek-vesék illetéktelen vizsgálatába nem bocsátkozva, csak egy régiebb relatiót említünk fel, melyet egybevetve a Turenne áttérését követő előléptetéssel, egészen más képet nyerünk a nagyfontosságú tény indokáról. «Egyszersmind — írja a brandenburgi választó párizsi ügyvivője fejedelméhez 1660-ban — jó lenne, ha a választófejedelem üdvözléne Turenne urat Franciaország tábornagyává lett előléptetése alkalmából, kiemelvén egyúttal annak jó hajlamát a választófejedelem háza s a vallás (t. i. a protestantismus) iránt.» Mikor ez a kinevezés megtörtént, a király ezt mondá neki: «csak Öntől függ, hogy Önt királyságom conetable-jává tegyem, a mi azt jelenti, hogy conetable-lé lesz, ha nem marad továbbra is hugenotta.»² Minden izében ugyanoly eljárás ez, mint a minőt Du Quesne -e szemben követtek, ki admirállá lehetett volna, ha áttér. Du Quesne-el nem értek czélt, nem is lett admirális: Turenne-el igen s felemelték a legmagasabb polczra.

A mint Turenne áttér, nincs többé a koronához közel álló nagy ember más, mint Colbert és Vauban, ki hátrálatná a protestánsok üldözését. 1679-ben veszik kezdetüket

¹ Le comte de Bussy á mademoiselle d'Armanriere, dd. 12. nov. 1668. — Lettres de Rabutin, comte de Bussy. Amsterdam, 1738. I. 180.

² Aus den Relationen Christoph's v. Brandt. Paris, dd. 16. Juli, 1660. — Urkunden u. Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm v. Brandenburg. Berlin, 1879. IX. 583.

a hugenottákat üldözőbe vevő rendszabályok. Vauban még mindig helyt áll ellenzésében,¹ Colbert mindinkább bekarolyodik.

Egy év múlva újra előveszi a Pellot tervét. Részletesen kidolgozza s ekkép közli a rochefort-i intendánssal: «Összes leveleiből látom, mennyire igyekezik áttéríteni az eretnek matrózokat, mely dicséretes törekvés haszonnal jár a király szolgálatára nézve. Vigyázzon azonban, el ne ragadtassa magát túlzó buzgalomtól, mely arra bírhatná Önt, hogy kevés óvatossággal, feltétlenül kövesse rosszul megemésztett első ötleteit. S látni fogja, hogy ha pontosan ragaszkodik e tárgyban a király rendeleteihez, sokkal könnyebben éri el óhajtott célját, mely igen jó és igen hasznos, mint azon kissé rendkívüli javaslatai révén, melyeket egyszer-mászor már szóba hozott.

A király tehát — így folytatja — a legalkalmasabb úton-módon kívánja előmozdítani Aunis tartomány és Sain-tonge part-vidéke eretnekeinek áttérését. E végett nagy titokban és nagy körültekintéssel szükséges végére járnia, hogy az említett vidékek összes lelkészeinek mi a neve, minő a tehetségük, a vagyoni állásuk, papi jövedelmük; aztán igyekezzék megtudni, kiket lehetne közülök legkönnyebben áttéríteni az által, hogy bizonyos pénzösszeg adassék nekik s biztosítván őket arról, hogy hivataluk jövedelmének megfelelő fizetésben fognak részesülni. Ha ez a terv számos lelkésznél vezetne sikerre: legyen meggyőződve, hogy semmi sem idézné elő biztosabban az úgynevezett református vallás végromlását s a katolikusnak helyreállítását. E végett azonban más módon kell eljárni, mint a hogy Ön szokott. Szakadatlanul s szorgalmasan tartsa szem előtt ezt az ügyet, mely magában véve is eléggé fontos; s havonként tudósítson külön levélben a király rendeletei végrehajtásának ügyében tett fáradozásairól. Jegyezze meg egyszersmind, hogy ily természetű ügyek

¹ Mémoire présenté par le maréchal de Vauban et ses efforts réitérés en faveur des Huguenots. — Bulletin de la société de l'hist. du protestantisme français. Mai, 1889.

csakis titkon sikerülhetnek s ennél fogva ugyancsak ügyeljen azokra, kiket rendeleteink végrehajtása végett alkalmaz.

Ezt a levelet mély titok pecsétje alatt közölheti a saines-i püspökkel, biztosítván őt arról, hogy midőn a király kéz alatt munkába veszi az eretnekek megtérítését, egyszersmind időről-időre el fogja látni a missiók vitelére szükséges tőkékkel s egyuttal hívja fel őt, hogy a maga részéről is, az ügykörébe eső eszközökkel ugyanazon cél előbbre vitelén munkálódjék.»¹

Mikor a miniszter e sorokat írta, a megvásárlás munkája már folyamatban volt a languedoc-i tartományban. Ugyancsak 1680-ban unokaöccsének, az auxerre-i püspöknek azt írja, hogy a protestánsok megtérítését két módon lehet végrehajtani: egyfelől nyilvánosan, prédikációk és nyilvános vitatkozások útján, melyekkel a hugenottákat tévelygésökről felvilágosítják; másfelől titokban, a prédikátoroknak rábeszélés vagy megvesztegetés útján való megnyerése által. Languedocban alig három év alatt háromezer protestáns tért át, pedig — ugymond — ő Felsége három év alatt Languedocban körülbelül csak 20 vagy 25 ezer tallért osztatott ki s jelentéktelen kegyelmi tényei s apró summák kiosztása folytán mégis annyi ember áttérését eredményezték.»²

Pellot javaslata tehát életbe lépett. A legpiszkosabb kalmár-szellem nyilvánul ugyan abban, hogy a miniszter rá állott az ocsmány tervre, de van egy mentsége: csak így odázhatta el a már akkor sürgetett dragonnade-ok elrendelését.

Ellene volt a rohamos és erőszakos térítésnek. S mindent elkövet arra nézve, hogy afféle rendszabályokat meghiusítson. Inkább magára vállalja azt a roppant feladatot, hogy a protestánsok minden osztályáról és testületéről titkos utasítások és nyílt parancsok útján külön-külön intézkedik. 1681. óta e tárgyban nála: nulla dies sine linea. Rendeletei

¹ Lettres de Colbert, dd. 18. févr. 1680. VI. 126—128.

² Lettres de Colbert. T. VI. p. XCV.

azonban többé nem olyanok, mint a régiek : ki vannak véve formájukból. Azok gondos, alaposan indokolt állami okiratok voltak ; ezek katonai napi parancsok, bizvást signálhatta volna Louvois is valamennyit. Hiszen úgy is annak a szeleme diktálta, mely most Colbert-t írógépül használja föl. Hadd álljon itt mutatóban a lelkehagyott gépies munkára, Colbertnek Le Brunhoz intézett levele egész terjedelmében :

«Miután a király értesült arról, hogy Testelin ur, a festő és szobrász-akadémia titkára, Michelin tanár, Ferdinand, Bernard, Rousseau, az akadémia tanácsosai, Lespagnandelle és Ferdinand akadémikusok, valamennyien ugynevezett reformált vallásúak : tudatom Le Brun urral ő Felségének azon parancsát, hogy az illetők elmozdíttassanak állásuktól, és hogy az akadémia katolikuskokat válasszon helyökbe. Ugy szintén azt akarja még ő Felsége, hogy az akadémiába más tanítvány, mint katolikus ne vétessék föl.»¹

A száműzöttek csaknem valamennyien elhagyták Franciaországot. Testelin Henrik, mint jó hugenotta, ott hagyott címet, vagyont, élethivatást s Hágába vonult Hollandiába. Kettő azonban a proscibáltak közül : Lespagnandelle és az ifjabb Ferdinand, katholizáltak s ekkép ismét bekebeleztettek az akadémiába.

A protestáns festő- és szobrász-akadémikusok kivere-tése Franciaországból XIV. Lajos nevében történt ugyan, de kétségkívül Colbert műve, ki a rendeletet kiadta. A rendelet okát úgy véljük akkép lelhetjük meg, ha tekintetbe vesszük az időpontot, melyben kibocsátották. Közvetlenül e rendelet előtt már megkezdődtek a dragonnade-ok. Rambaud téved, midőn legújabb művében azt mondja, hogy a protes-táns-üldözés illetén formája 1684-ben vette kezdetét.²

A dolog megvolt már három évvel azelőtt, csak

¹ Dd. 10. oct. 1681. — Revue des documents historiques. Suite de pièces curieuses et inédites, publiées par É. Charavay. II. 31. a saját-kezü kézirat hasonmásával.

² Histoire de la civilisation française. Paris, 1887. II. 104.

még nem terjedt el az a neve, mely alatt később ország-, sőt világszerte ismeretessé lett. Louvois már 1681-ben életbe léptette a *bekvártélyozás általi térítést* (conversions par logemens), s a három évvel később *dragonnade*-oknak vagy csizmás missióknak (missions bottées) keresztelt üldözés-módok közül az előbbinek a neve épen onnan származik, hogy a még 1681-ben a poitou-i tartományba a hugenották nyakára kvártélyosokul legelőször kiküldött katonaság épen egy dragonyos-ezred (régiment de *dragons*) volt.¹

A kvártélyos-katonákkal térítést épen Colbert buktatta meg. Ő vitte keresztül Marillac, a poitou-i fanaticus intendáns elmozdítását, valamint már előbb, az 1681. május 19-iki államtanácsi határozatot, mely megtiltotta «a már több helyt üzött erőszakoskodást a felekezőkkel szemben.»²

S ha a dátumokat szemügyre vesszük, úgy tartjuk, nem henye föltevés részünkről, hogy kevéssel később, épen azon cabineti győzelme fejében tehette Colbert a türelmetlen politikának azt az engedményt, hogy a festő- és szobrász-akadémia hét protestáns tagját elüldözte helyeikről.

Ugyanily forrásra vihető vissza a miniszter legutolsó vallásügyi rendelete az intendánsokhoz, melyben így ejti szavait: «Kevéssel ezelőtt többfelől értesült a király, hogy a tartományok igazságügyi, rendőri és pénzügyi tisztviselői között még mindig vannak úgynevezett reformátusok. Ő Felsége tehát parancsba adta ki nekem, tudassam az ország összes kerületeibe szétment intendánsokkal és biztosokkal azt az akaratát, miszerint hitelesen akar értesülni arról, vannak-e még a tisztségekben vagy egyéb hivatalokban alkalmazva protestáns vallásúak? mert Ő Felsége nem akar közülök egyet sem megtérni (Sa Majesté n'en voulait souffrir aucun).»³

Idáig vitte Colbert-t az udvar körében uralomra jutott áramlat, melynek ellenébe zsilipül vetette magát, de a melyet

¹ Rousset: Histoire de Louvois. 6-e éd. Paris, 1879. III. 445.

² H. Martin: Histoire de France. 4-e éd. XIII. 627.

³ Lettres de Colbert, dd. 27. may, 1683. VI. 195.

fél nem tartóztathatván, csak úgy szabályozhatott, ha koronként szabad folyást engedett neki. Igaz jelszava lehetett volna, a mit Madame de Maintenon hazugságul ejtett ki ajkán: «téríteni kell, de nem üldözni (*il faut convertir, et non persécuter*).» Ezért látta el s bízta Pellissonra a térítések pénztárát (*caisse des conversions*), mint nyílt irodát, hol tarifája van az apostasiának. Egy-egy lelkiismeret ára készpénzben — mert ha piaczon forog, másképp is megvehető — hat livre.¹

Colbert halálával megváltozik a helyzet. Egy pap, egy maitresse és egy katona-miniszter veszi át a vezérszerepet, s nincs többé, a ki mérsékelje buzgalmukat. XIV. Lajos kizárólag Madame de Maintenon, Pére La Chaise és Louvois befolyása alá kerül.

1684-ben Madame de Maintenon így nyilatkozik egy levelében: La Chaise atya, a jezsuita gyóntató «nagy dolgokat sugalmaz a királynak: a király minden alattvalója nem sokára lélekben és igazságban (*en esprit et en vérité*) szolgálja az Istent.» Néhány hónap múlva, ugyancsak az ő leveleiből, valamint az időközben újra s nagyobb erővel elrendelt dragonnade-okból ítélni lehet meg, mire ment a «sugalmazás» a király tanácsában. «Szándéka a királynak, — írja Maintenon asszony 1684. aug. 13-án — munkába venni az eretnekek teljes megtérítését (*la conversion entière des hérétiques*).» s e végett sokat tanakodik Louvoisval.

Még három évvel előbb ugyanaz az asszony egész más hangon beszélt: «A király, úgymond, komolyan kezd gondolkodni a maga és alattvalói üdvösségéről. Ha megtartja őt az Isten nekünk, egynél több vallás nem lesz országában. Louvois úr is így gondolkodik s effélékben jobban bízom benne, mint Colbert úrban, ki mindig csak a pénzügyeken járta az eszét és jóformán semmit sem törődik a vallással.»²

Legújabbban egy első rendű író vállalkozott Maintenon asszony megvédelmezésére azon vád ellen, hogy legfőbb része

¹ H. Martin: Histoire des France, 4-e éd. XIII. 606.

² Lettres de Mme de Maintenon (à la comtesse de Saint-Géran, en aout, 1681). Paris, 1752. I. 152.

lett volna a nantes-i rendelvénnyel visszavonásában.¹ Nem tartozik reánk e kérdés bővebb vitatása. De megemlítjük: hozzátéve, hogy bajos feladat védelmezni oly egyént, ki reánk maradt leveleiben lépten-nyomon maga vallja az ellenkezőt.

Épen két évvel Colbert halála után, 1685. október 22. jelenik meg az *Édit portant révocation de l'édit de Nantes*, mely szerint az úgynevezett protestánsoknak magán-házban sem szabad többé isteni tiszteletre gyűlniök; összes iskoláik bezárandók; valamennyi papjuk térjen át vagy takarodjék ki az országból két hét alatt, máskülönben gályára vitetnek; a többi reformátusnak tilos a kivándorlás, és pedig férfiaknak gályarabság, nőknek bebörtönzés terhe alatt; a protestáns szülőtől származó valamennyi gyermek, katolikusnak kereszteltessék stb. stb.

Szóval, diadalát üli s a megvalósulás útján van Maintenon asszony hirhedt maximája: «egy hit, egy törvény, egy király (*une foi, une loi, un roi*)». E politikai bűnnek nincs is más magyarázata, mint a mit az a szellemes asszony hat szóba foglalt össze, a mit a német jogászok *cujus regio ejus religio* czég alatt hirdettek s a mit Plutarch, mint említettük, a dynastiák pleonexiájának nevezett. S nincs egyéb mentsége, mint hogy a hatalom e telhetetlen térfoglalását, melylyel a már megvalósított politikai és közigazdasági egyseget a vallási egységgel is tetézte: az ország nagy többsége ugyanoly kedvezőleg fogadta, mint egy századdal az előtt a Saint-Barthélemy-t. Te-Deum-októl zeng egész Franciaország. Le Tellier kancellár sirja fölött megnyilatkozik Bossuet ékesszólása:

«Öntsük ki szivünk érzelmeit Lajos kegyessége iránt. Kiáltásunk az édig érjen, azt mondván ennek az új Constantinak, ennek az új Theodosiusnak, ennek az új Nagy Károlynak, a mit a hatszáz-harmincz szent-atyák mondának hajdan a chalcedoniai zsinatnak: megerősítetted a hitet, kiir-

¹ A. Geffroy, membre de l'Institut: Madame de Maintenon, d'après sa correspondance authentique. Paris, 1887. T. I. p. XLVIII—LIII.

tottad az eretnekeket (vous avez affermi la foi, vous avez exterminé les hérétiques)!»

De a tömjénfüst eloszlik, mint a pára s a dragonnadeoktól felvert jajszó biztosb útat talál fel a végtelenig, mint az afféle ékesszólás, bármennyire szeretne az évig ágaskodni.

A végzetes politikai aberratiót csak a rákövetkező bűnhődés múlta felül. Az alattvalók természetes jogainak ily lábbal tiprása megingatta a monarchicus jogot s nagyban hozzájárult a forradalom előkészítéséhez. Hollandiában a Franciaországból kikergetett protestánsok kérlelhetetlen, kegyetlen irodalmi harcztot indítanak a «nagy király» ellen, melynek célja fellázítani ellene egész Európát. Claude lelkész az üldözések Meduza-fejét mutatja fel a világnak, a belföldieket ellenállásra, a külföldi hatalmakat koalíciókra bizgatván. A fáradhatatlan Jurieu viharos szenvedélylyel támadja meg a türelmetlenséget s mintegy előkészíti a távolból a camisardok fölkelését, a fegyveres ellenállás jogát hirdetvén, a Bossuet-féle isteni joggal szemben. Ő és száműzött társa Ancillon. hivatkoztak legelőbb, még 1689-ben, száz esztendővel a forradalom előtt, az országrendek (États Généraux) összehívására, mi majdan a régi rendszer bukásának kezdetévé lesz.

Még nagyobb, közvetlenebb s maig kiható következménye a rendelet visszavonásának: a protestánsok kivándorlása. Világgá ment a nemzet színe-java, az *élite de la nation*,¹ s örökre idegenbe vitte nagy tehetségeit, hogy idegen földet boldogítson velök.

XIV. Lajos türelmetlensége több kitűnő francziát űzött el hazájából, mint a hány idegen kitűnőséget hívott oda hajdan nagy minisztere, Colbert.

Schomberg tábornagy, a királyság legelső katonája. nagy nehezen nyer engedélyt a kivándorlásra, hogy aztán kiűzetéseért s javai elkobzásáért rettenetes bosszút álljon XIV.

¹ Michelet szerint (Histoire de France. Paris. 1874. XIII. 229.): «nos protestants, le peuple laborieux de Colbert. étaient les meilleurs Français de France.»

Lajoson és a katholicismuson. Papin, a gőzgép feltalálója, Basnage, Rapin Toiras, Lenfant és Beausobre kitűnő történések, De Candolle, Constant, Ancillon, Abadie, Tronchin, Saurin stb. kik családjukban úgy látszik az érdemet és tehetséget is örökségül hagyták: Németországba, Angliába, Hollandiába, Svájcba menekülnek.

Lambert, első rendű csillagász, Désaguliers, felfedező a villanyosság terén, Dollond, a színtelenítő telescopok föltalálója, kivándorolt hugenották gyermekei; de egyik sem francia többé, hanem az első már porosz, a két utóbbi angol.

A visszavonó rendelet tömlöczczé kívánta ugyan tenni a hugenottákra nézve Franciaországot; mind a mellett épen a legjava, mely biztos volt arról, hogy két keze és esze munkája után bárhol mindenkép *becsületesebben* élhet meg, mint hazájában: módot lelt arra, hogy mégis átszökjék a határokon. Négyszázezer, jobbára mesterember, hagyta oda műhelyeit örökre, hol csak hitők megtagadásával lehetett volna továbbra is dolgozniok. Velök együtt mentek a betelepedett s már-már végkép meghonosult holland és angol gyárosok és gyárimunkások, azok kivételével, kiknek vallásuk szabad gyakorlatát biztosították. Mint a zsidók Jeruzsálem pusztulása után, úgy mennek szét a hugenották a világ minden részébe. Gyarmatot alapítanak a Jóremény-fokánál, Izlandban stb. hozzánk is eljutottak szép számmal.

Ez a kivándorlás magában véve elegendő lett volna arra, hogy semmivé tegye Colbert alkotásainak jelentékeny részét. Saint-Simon, néhány év múlva, már tisztán látja az edictum visszavonásának hatását. «A nantes-i rendelvénynek — úgymond — a legcsekélyebb ürügy és minden ok nélkül való visszavonása lakóitól fosztá meg az ország egy negyed részét, tönkre tette kereskedelmét, meggyöngítette minden részében; iparunkat kiszolgáltatta az idegeneknek, államaikat felvirágoztatta s hőséggel árasztá el a mi rovásunkra, egész új városokat építvén számukra ez a csodálatra méltó nép, mely száműzve, koldusbotra juttatva, szökevény-

ként bolyongott minden bűn nélkül, hazájától minél messzebb keresve biztos menhelyet.»¹

Franciaország sokat veszíthetett írói és katonái közül, a nélkül, hogy irodalmi és hadi dicsősége azért elhalványult volna. Nem úgy áll a dolog épen a Colbert által fölemelt munka-körökre nézve. Valósággal mesterséges úton-módon terelte ő, pl. a tengerész-foglalkozásra a partvidéki lakosságot. S uralma vége felé csakugyan már kellő számú képzett matrózzal is dicsekedhetett. 1685 után egyszerre kilencz-ezer matróz, — Vauban szerint, a legkülönbek az országban («les meilleurs du royaume») hagyja oda végkép hazáját, melynek tengerészete e csapást soha többé ki nem tudta heverni.

Hát még az ipar? Colbert atyai gyöngéd gyámkodásának tárgya, melyet most egyszerre kardlappal, jó ha nem az élével, dirigálnak. Franciaország néhány év, sőt mondhatni, néhány hónap alatt, leszáll arról a polczról, melyre ipari tekintetben Colbert emelte. Touraine-ben, hol azelőtt évenként tíz millió livre értékű selymet gyártott 20,000 munkás, a XVII. század végén nincs több 4000 selyemgyártó munkásnál; a szalaggyárak háromezer szövőszékéből nem maradt több hatvannál. Lyon elvesztette 18,000 szövőszékének több mint háromnegyedrészt,² stb. A bádogosság és a normandiai kalap-ipar egészen tönkre ment. Egyéb iparágak nem semmisültek ugyan meg egészen, de erős versenyt kell kiállniok szomszéd országokban nagy hirtelen támadt hasonló iparágakkal s elvesztik legjövendősebb, tőzsomszéd kiviteli piaczaikat.

Blois híres órásai, valamennyien protestánsok, Genfben telepednek s szakmájokban rövid időn elsőkké lesznek a föld kerekégén. A lyoni és touraine-i selyemgyártók egy egész városrészt alapítanak Londonban. Papirgyártók, posztósok, selyemgyártók Hollandiába telepednek, hol felmentetnek minden adó alól.

¹ Mémoires complets et authentiques du duc de Saint-Simon. Paris, 1878. VIII. 143.

² Correspondance administrative. T. III. p. LIX.

A menekültek közül legtöbb, körülbelől tizenöt százalék, a brandenburgi választó-fejedelem országába vándorol. Tárt karokkal fogadják őket s külön kormányzó hatósága alá rendelik. A berlini gyarmat egész városrész. Berlin megérkezésükkor jelentéktelen hely, 14,000 lakossal, ipara, kereskedelme hitvány, első szükségleti jellegű. S néhány évtizeddel a francziák bejövetele után, egyik lesz Németország legnagyobb lendületet vett igazi városainak.

A francia értelmiség virágai, mint nemes szem, oltattak be az angolok és a németség életerős törzsébe. S egygyé válva, összeforrvá angollal, némettel: valamikor még bosszút fognak állani ősi hazájokon azzal, hogy a francziával versenyző angolt s németet nagyban segítik egy színvonalra emelni a francziával. Mind abban, a mit Colbert tervezett, majdan vitássá teszi Franciaország elsőségét a continensen a porosz, a tengeren túl Anglia. A Nemezist látjuk működni abban, hogy a szegény, hátramaradt, sívó-homokjáról a római szent-birodalom porzótartójának gúnyolt Brandenburg kultúrájának szolid alapját épen francziák vetették meg.

Az tehát, a min Colbert egy életen át dolgozott, hogy Franciaország az emberi munka minden ágában a legkiválóbbat állítsa elő, — a nantesi edictum visszavonásával, im' egyszerre porba sújtva s jó időre lehetetlenné téve. A drága pénzen s ezerszer drágább szellemi tőke befektetéssel virágzásra emelt francia ipar titkai (mik még akkor igazi titkok: nincs kulcsa hozzájuk senkinek), alig két évre halála után, a leggaládabb és a legsztelenebb módon *elárulva*, ingyen szolgáltatott ki idegen államok gyarapítására.

Dr. Ballagi Aladár.

STATISZTIKAI TANULMÁNYOK A MAGYAR
PROTESTÁNTIZMUSRÓL.

III.

A népesség amaz állandó viszonyaival szemben, melyek hosszabb időn keresztül megmaradó, úgyszólván tipikus jelleggel bírnak, vannak a társadalomnak azok a viszonyai és sajátságai, melyek folyton változnak, alakulnak, hullámoznak s kaleidoszkópikus mozgásuk a nép létszámának, anyagi és szellem-erkölcsi erőinek hanyatlását, vagy emelkedését is tanúsítja s ezért hű feltüntetésük a népesség egészséges vagy egészségtelen voltának jellemzésére még közvetlenebb és értékesebb szolgálatot tehet, mint az u. n. állandó viszonyok rajzolása. Ily örökös változást, mozgást tanúsítanak a születések és halálozások, melyek a népesség organikus életének legjellemzőbb kifolyásai, a törvényes születések s így a legkívánatosabb szaporodás kiindulási pontját képező házasságok, melyek egymáshoz való viszonya szüli aztán a népesség belső gyarapodását. Továbbá ily tényezők az inkább külső, gazdasági s politikai hatások eredményét képező be- és kivándorlások. S végül felekezeti szempontokból ide tartoznak az át- és kitérések. Ezek szerint tehát *a házasságok, születések, a halálozások, a be- és kivándorlás* s a felekezetek statisztikai ismertetésénél *az át- és kitérések* együtt képezik *a népmozgalmat*, mely röviden szólva a népnövekvés és fogyás statisztikája. S ha e statisztika eredményéből gazdasági, politikai s erkölcsi következtetéseket vonhatunk az egész nemzetre, nem kevésbé fontos ez ugyanezekből az okokból a hitfelekezetekre sem; s a magyar protestáns népesség jelen állapotának s fejlődésének még csak halvány, megközelítő képét sem adhatnánk, ha az ez irányú adatokat mellőznénk. A protestáns népesség belső életerejé, szívóssága, erkölcsi tartalma s mindezek alapján gazdasági s művelődési haladása, számbeli súlya és politikai helyzete is a népmozgásban nyilvánul s válik teljesen felismerhetővé.

Ha a népesség állandó viszonyait a népszámlálások hivatvák konstatálni, úgy a társadalom egészének s egyes köreinek, ezek között a felekezeteknek gyarapodása, vagy hanyatlása nem ily időszakai, hanem folytonos följegyzések, lajstromok alapján történik, vagyis az anyakönyvek ügyével és jogrendszerével áll szoros kapcsolatban s a népmozgalom és keresztyén hitélet között már annyiban is szorosabb összeköttetést látunk, mert a statisztika eme részének kútforrásai egyházi eredetűek s ez állítás igazolására elég legyen csak a dypsichákra, valamint arra hivatkoznom, hogy a népelet számszerű észlelésének ügye a tridenti zsinat amaz intézkedése folytán nyert biztosabb alapot, melylyel a kereszteleési és házassági anyakönyvek vezetését 1563-ban kötelezőleg elrendelte s mely intézkedésből kifolyólag az egyház érdeke csakhamar a halálozási lajstromokat is meghonosítja.¹ Később az anyakönyvi ügy fontos jogi, társadalmi, politikai jelentőségénél fogva mind jobban elvilágiasodik, s ez irány a polgári lajstromok vezetésében éri el tetőpontját Francia-, Német- és Olaszországban s Belgiumban stb.

És a midőn a népmozgalmi jelenségeket vizsgáljuk ezekben is, minden változásaik mellett is, bizonyos magasabb törvényszerűséget látunk, vagy a mint *Öttingen* oly szépen és igazán mondja: «Wir dürfen weder die Natur entgeisten, noch den Geist den natürlichen Lebensbedingungen entziehen. Ueberall im Gebiete der Natur, wie in dem des Geistes herrscht Gesetz und Ordnung.»² A népmozgalmi jelenségek közül legelső sorban e «törvény» és «rend» uralkodását a természetes propagatióknak egyházilag és államilag elismert jogszerű formájában: *a házasságban* látjuk.

¹ Nálunk az anyakönyvekre már előbb is meglehetősen gond fordítottak. A veszprémi egyházmegyei zsinat 1515. intézkedett e tárgyban. A csejtei plébánia anyakönyve 1519-ből való. Későbbiek a malaczkai s bajnai matrikulák (1600.), a pesti 1688, a budai 1793 óta megszakitás nélkül.

² «Die Moralstatistik in ihrer Bedeutung für eine Socioethik.» Erlangen. III. kiad. 1882. 3. 1.

A házasság úgy a politikai nemzetekre, mint a hitfelekezetekre is fontos életmozzanat, physiológiai szempontból, mint a nemi összeköttetés legnemesebb formája, s mint a fajfentartás legtokéletesebb eszközlője, politikai szempontból, mint a szaporodás, az abszolút s viszonylagos népességi szám egyik főfaktora, ethikai szempontból mint a gondviselés nagy törvényének betöltése s alapföltétele annak, hogy a férfi és nő az egész életre kiható közösségben föltalálhassa kiegészülését s tökéletesedését. A dorpáti egyetem nagynevű tanára szerint a két nem között bizonyos polaritás létezik, vagyis titokzatos ellentét, mely mégis egymást kiegészíti s a férfit és nőt egymásra nélkülözhetlenné teszi.

A házasságkötések abszolút és viszonylagos mennyisége azonban szoros összefüggésben áll a műveltségi fokkal, a vagyonosság mértékével, s különösen emelkedésével, a társadalmi, illetőleg közelebbről a felekezeti élet zavartalan, természetes vagy természetellenes fejlődésével, a főfoglalkozási ágak természetével s a népet jellemző előrelátás és gondoskodás fokával. A házasságok alakulására is teljesen áll az, a mit *Konek* az összes népmozgalmi viszonyokról mond: «Mint a tónak sima tükre közelgő viharból előbb fodrozó habjaiban, majd mélyéig felkorbácsolva szökkenő hullámvérésben mutatja a dühöngő orkánnak, úgy a népesség megzavart hullámvásában mutatja a sociál viharoknak duló hatását».

A legutóbbi statisztikai adatok szerint volt a házasságok száma 1881—1885. átlagában:

Magyarországon s Fiumében	Horvát-Szlavon- országban	A magyar birodalomban
142,391	21,960	164,351
Vagyis 1000 lélekre esett házasság:		
10·1	11·2	10·3

A magyar birodalomban eszerint 1881—1885. között átlag minden évben 164,351 pár esküdtött örök hűséget, tehát minden ezer emberre majdnem tíz házasság esik. Persze tisztább volna a kép, ha a házasságra lépők számát nem az egész

népességhez arányitnók, kik közt nagy számmal vannak gyermekek és aggok, hanem a házasságra lépésre tényleg hivatott korosztályokhoz; sőt itt is különösen a házasságban tényleg nem élők számához, azonban e tekintetben adatok nem állanak rendelkezésünkre.

Megjegyzendő, hogy a magyar birodalom e nagy esketési arányával az európai államok közt majdnem első helyen áll.

A különböző magyarországi hitfelekezetek házassági aránya pedig következő volt. Ezer lélekre esett:

a r. katolikusoknál	10·2 házasság	a helv. evang.-nál	10·5 házasság
a gör. »	11·4 »	az unitáriusoknál	10·3 »
a » keletiekénél	9·7 »	az izraelitáknál	8·1 »
az ág. evang.-nál	10·0 »		

Minthogy e felekezeti arányok nem az egész magyar birodalomra, hanem annak csak anyaterületére vonatkoznak, azt látjuk, hogy a házassági hajlam a protest. felekezetek közül csak az ág. evang. népességnél volt gyöngébb az országos átlagnál, az unitárius, de különösen az ev. református lakosság felül is haladta.

Hogy a tulajdonképi Magyarországon kötött összes házasságok felekezetek szerint mily arányokban oszlanak meg, viszonyítva a népességben való részesüléshez, azt az 1880. évről szóló következő tábla mutatja:

	a kötött házassá- gokból	az egész népességből
	e s i k	
római katolikusokra	46·7 % ₁₀	47·2 % ₁₀
görög »	12·3 % ₁₀	10·8 % ₁₀
gör. keletiekre	14·2 % ₁₀	14·1 % ₁₀
ágostai evangélikusokra	7·8 % ₁₀	8·0 % ₁₀
helvét »	14·78 % ₁₀	14·74 % ₁₀
unitáriusokra	0·44 % ₁₀	0·40 % ₁₀
izraelitákra	3·6 % ₁₀	4·5 % ₁₀

ami az előbbi táblázat állításait igazolja.

Míg abszolút számokban véve, az egyes protestáns felekezeteknél kötött 1880—85 között évenként átlag: az ág. evangélikusoknál 11,210, az ev. reformátusoknál 21,005, az

unitáriusoknál 574, összesen 32,789 házasság s minthogy e 6 éves időszakban Magyarországon átlag évenként 139,300 házasság kötött, eszerint a protestáns esketések az egésznek 23·5 % -ára rugnak, míg e területen (Királyhágón innen és túl) a három protestáns felekezetre az egész népességből 23·2 % esik.

Az magában véve örvendetes tény volna, hogy a protestáns lakosságban elég erősen működik a családalapítási vágy, ámde e jelenség értékét erősen leszálítja az a körülmény, hogy a születések arányszáma e felekezeteknél éppen nem oly kitűnő, mint azt a házasságok nagy mennyisége után várni lehetne, a halálozás ellenben kelleténél erősebb s így a szaporodásban ép a protestáns felekezetek s azok közt is a legerősebben házasodó ev. reformátusok állnak leghátrább; ellenben a leggyöngébben házasodó s legkisebb számú születést felmutató zsidóság az, mely halálozásuk kedvező volta folytán leginkább szaporodik, aztán mindjárt a róm. katolicizmus következik.

Szerettem volna az ide vonatkozó adatokat a legújabb protestáns felvételek szerint egyházunk egyes kerületeiben külön is feltüntetni, a mi sok tanulságos mozzanatot rejtene magában; ámde a magyarországi evangélikusok egyetemes névtára (1885. évből) az esketett párok számát még összesítve sem tünteti föl, s ide vonatkozó adatokat csakis az ev. ref. egyház 1887-iki egyetemes névtárában s a száz év. egyház 1885. «Statistische Jahrbuch»-jában találtam. Persze a házasságok statisztikai, tudományos, de a gyakorlati életre is kihatással bíró részletezését társadalmi állás, korosztályok szerint, a vegyes házasságok feltüntetését, az első izbeni s ismételt házasságra lépések különválasztását, az elválásokat stb. nélkülözni vagyunk kénytelenek. Ezek kiténtetése a felekezeti statisztika további fejlődésének van föntartva.

Az ev. reformátusok öt egyházkerületében 1885-ben egybekelt összesen 21,981 pár, vagyis átlag ezer lakosra nem egészen 11 (10·8) esketés jutott, még pedig: a dunamellékiben 10·7, a dunántúliban 9·8, a tiszáninneniben 11·1, a tiszántúliban 11·2, az erdélyiben 10·6 esett ezer

lélekre; legerősebb volt tehát e mozgalom a tiszántúli kerületben, pedig ugyanez adatok szerint a népszaporaság nem ott. Az erdélyi szász egyházban (hozzászámítva még akkor a brassói egyházmegye 17,173 magyar hívét is, kik tudvalevőleg 1886 óta a tiszai kerülethez csatlakoztak) ezer lélekre az esketési arányszám 9·2-t tett, vagyis leggyöngébb volt a hazai protestánsok közt.

Mit lehet abból kiolvasni, hogy a protestáns felekezetek házassági arányszámának belső szaporodásuk, számbeli gyarapodásuk, mely pedig legtöbbször az anyagot s erkölcsöt magával hordja, meg nem felel? Hogy erre kellő választ adhassunk, azt kell tudnunk, hogy a statisztikai tudomány kutatásai szerint a magasabb vagy alacsonyabb házassági arány micsoda állandó okokra vihető vissza s ezek közül melyek működhetnek — tekintve következményeiket — és speciális viszonyainkat, minálunk.

Igaz, hogy *Montesquieu* azt mondja: «Partout où une famille peut vivre à l'aise, il se forme un mariage», tehát a házasságok száma mindenekelőtt előbb az új család anyagi kilátásaitól függ s e szerint a házasságok nagy mennyisége nagy jólétre is mutatna, de minthogy a jólét fogalma viszonylagos, ugyanez az igények mérsékelt voltának következménye is lehet, a mi pedig egész népekre a polgárosultság alacsonyabb fokát jelenti. A házasságkötések nagy számában az európai államok között Szerbia, Magyarország (különösen a társországok) és Oroszország tűnnek ki, pedig bizonyára az anyagi jólét s előhaladás nem ezekben a legnagyobb. A házassági arány függ az összes állami, társadalmi, sőt még természeti törvények közrehatásától is, pl. házassági tilalmaktól, az egyének gyorsabb vagy lassabb fejlődésétől, a talaj termékenységétől. Járványok s rossz termések csökkentik, bőséges évek s kedvező társadalmi s politikai alakulások emelik az esketések mennyiségét s e tekintetben elég legyen csak arra hivatkoznom, hogy nálunk az alkotmányos kiegyezés második évében, 1868-ban állott eddig legmagasabban; gabnabevitelre szoruló államokban a gabnaárak emelkedése, gabna-

kivívó országokban a rossz termések, különösen, ha alacsony árral vannak kapcsolatban, határozott deprimáló hatással vannak a házassági kedvre. Földművelő népeknél, hol az egyszerű létföntartás biztosabb, az igények s erkölcsök nem oly finomultak, a művelődés rendszerint nem oly előrehaladt, mint iparos és kereskedő országokban, a megfontolás kisebb; a házasságok aránylagos mennyisége nagyobb szokott lenni. A művelődés általános emelkedése, minthogy egyúttal az életküzdelmeket fokozza, az egyén igényeit feljebb csigázza s a megfontoltságot, előrelátást gyarapítja, magában véve csökkentőleg hat az esketések gyakoriságára; a vagyoni jóléttel mondhatni egyenes arányban növekszik a házassági kedv is, a fokozódó szegénységgel pedig hanyatlik.

Ezeket a különböző viszonyokat kell tekintetbe vennünk, midőn a magyar protestántizmus nagy házassági arányát akarjuk megbírálni s okaira visszavezetni. S itt nem szabad felednünk Wappíus osztrák statisztikus ama mondását: «Nem az a fő, hogy sok esketés legyen és sok lakodalmat lakjanak — hanem akkor van a nagy házassági arányszámnak értéke, ha ez új esketések folytán emelkedik a házasságban élők viszonylagos száma a népesség között».

A házasság a protestáns felekezetek közül a helvéteknél s az unitáriusoknál leggyakoribb, ellenben a házasságok termékenysége ezeknél legkisebb s ugyancsak ők szaporodnak az összes felekezetek közt leggyöngébben. Ezen jelenségek egybevetéséből azt lehet következtetni, hogy a mondott felekezetek nagy házassági aránya leginkább *foglalkozásukkal* függ össze, mert első sorban őstermelők s ebből kifolyólag társadalmi viszonyaik egyszerűbb volta, igényeik fejletlensége s némi tekintetben a magyar fajt jellemző lobbanékony véralkat és könnyűvérűség is indokul szolgálhat. Az elmondottak állanak, részben az ág. evangélikusokra is, de kevésbé annak német, különösen szász részére, melynek általánosan ismert jelzője a «körültekintő», hol ennek folytán a házasságok viszonylag jóval ritkábban fordulnak elő. A szászok közt

1000 emberre 9·2 esketés esik. az erdélyi reformátusokra 10·6, a mi bizonyára nem szól a föntebbi állítások ellen.

Sokkal óhajtandóbb volna kevesebb házasság. de a protestáns népesség jóval erősebb szaporodása, mert most a katholicizmus és zsidóság rovására veszítjük a tért.

A nemzetek s a felekezetek társadalmi életét igen érdekesen jellemzi az, hogy a házasulók nagyobb része mily években van s e tekintetben a szabadakarat érvényesülésére érdekes világot vet különösen a vőlegények s menyasszonyok egymásközötti korviszonya, melyből némelyek még a születendő magzatok nemére is következtetést akarnak vonni. Igaz, hogy az egybekelők korviszonyainak mérlegelése különös figyelmet érdemel, nehogy eltérő természetű okok egyforma végeredményei folytán hamis következtetéseket vonjunk; de ha vizsgálódásainkat e körültekintéssel eszközöljük. a levont következmények mindenesetre nagyon meglepők. A 24—25 éven alóli vőlegények a legújabb adatok szerint pl. Würtembergben az összes vőlegények 13·8 % -át. Dániában 20·2. Ausztriában 20·5, Belgiumban 22, Hollandban 25·4, Svájcban 25·8, Franciaországban 26·9 % -át tették; — ellenben Magyarországon 31·7, Spanyolországban 42·4, Horvátországban 46, Romániában 56·4, Oroszországban 68·4 % -ot. Egyes kivételektől eltekintve, az előrehaladott államokban a férfiak jóval később lépnek házasság életre; a fiatal vőlegények nagyobb aránya polgárosultságban ifju s erősen földművelő jellegű hazánkban kezdődik s mondhatni egyenes arányban nő ez a kultúra kezdetlegességével, a mint a primitívebb keleti társadalmak felé haladunk összehasonlításainkkal. Sőt nálunk 1857-ig a vőlegényeknek fele 24 éves koruk, a menyasszonyok $\frac{2}{5}$ -de 20 éves koruk betöltése előtt vette föl Hymen rózsalánczait. Azonban ki kell emelnem, hogy a művelődés haladásán felül tételes jogi s politikai intézkedések is mély hatással lehetnek e jelenség alakulására. Az elsorolt államok mondhatni kivétel nélkül olyanok, melyeknél a honvédelem az általános védkötelezettség elvére van fektetve, s bizonyos korosztályok ennél fogva házassági tilalom alatt állanak. A há-

zassági tilalom nálunk 1857-ben lépett életbe s ettől kezdve fokozatosan súlydott a fiatal völegények arányszáma s az új véderőtörvény (1889. VI. t.-cikk), mely még egy évvel meghosszabbítja a katonai kötelezettséget, valószínűleg szintén éreztetni fogja hatását. Angliában, mely az általános véd-kötelezettség s a házassági tilalom eszméjét nem fogadta el, 51·6%-ka a völegényeknek 25 éven alól áll. Ámde, hogy a művelődési és foglalkozási viszonyok mennyire éreztetik különben egyenlő jogi s politikai intézkedések mellett is hatásukat, azt eléggé bizonyítja Magyarország, Ausztria és a Társországok példája, melyek mindenikében egyforma védelmi törvények s tilalmak érvényesek s míg a műveltebb, iparosabb Ausztriában 20·5% a 24 éven alóli völegények aránya, addig nálunk 31·7%, a jóval hátramáradozottabb Társországokban épen 46%.

A protestáns völegények 1880—85. évek átlagában következő korban határozták el magukat a házasi életre:

felekezet	24 éven					60-on
	alól	24—30	30—40	40—50	50—60	felül
ág. evangélikusoknál	36·3	42·2	12·7	5·7	2·2	0·9
ev. reformátusoknál	27·5	49·7	12·6	5·9	3·0	1·3
unitáriusoknál	21·5	51·6	15·1	6·7	3·6	1·5

korban lépett házasságra az összes völegények közül

Vagyis legkorábban házasi odnak az ág. evangélikusok, hol 100 völegény közül több mint 36 még a 24-ik évet sem tölté be, már az ev. reformátusok közül 100-ból csak 27-nél valamivel több ily fiatal korú, az unitáriusok pedig leggyöngében vannak képviselve a völegények eme legfiatalabb korosztályában. Mindenesetre érdekes jelenség, mert hisz a nagyon ifju házasi ulók arányszáma rendszerint ugyanazon okoktól függ, mint a házasi ágak viszonylagos gyakorisága, mely pedig nálunk a helvéteknél legerősebb s az ágostaiaknál legkisebb. Alig tudnók megmondani, miért házasi odnak az ágostai ifjak oly korán (s a három protestáns felekezet közül épen az ág. evangélikusok leányai mennek szintén legkorábban férjhez), ha csak nem azt a kombinációt fogadjuk el, hogy az ág.

evangélikusok 34 % -a német, tehát a magyar birodalom egyik legműveltebb s legvagyonosabb nemzetiségéhez tartozó, mikor is az anyagi viszonyok rendezettsége, a jólét szolgálhatna némi magyarázatul. S a probléma annál erősebb, mert a lutheránusok az északi megyéket s a bércezes Erdélyt lakják, pedig az ily vidékeken az életküzdelmek erőssége, a természet mostohább volta folytán a házasságok s. különösen a korai házasságok ritkábbak. Ez a nehéz gazdasági viszonyokkal küzdő székely unitárizmusra egyszersmind természetes magyarázatul szolgálhatna, de mi okozza az áldott Alföldet elfoglaló, főképp őstermeléssel foglalkozó kálvinistáknál azt a tüneményt, hogy a legfiatalabb vőlegények náluk kisebb számmal vannak, mint az ágostaiaknál, sőt még az országos átlagnak (31·7) is alatta állnak?

Legjobb, legkedvezőbb időben (24—30 év között) a helvétek s unitáriusok házasodnak; az előbbieknél az összes házasulóknak majdnem fele (49·7 %), az utóbbiaknál abszolút többsége (51·6 %) esik e korra, mely a férfiaság előnyeit a fiatalkor erényeivel oly szerencsésen szokta párosítani. Különben a protestáns vőlegények házasodási rendje elég természetes, mert hisz 30 éven alul az ágostaiaknál az összes házasságok 78·5, a helvéteknél 77·2, az unitáriusoknál 73·1 perzentje jó létre.

Nem akarok minden egyes hazai hitfelekezetre kiterjedő összehasonlítást eszközölni, csak a róm. katolikusokra s az izraelitákra vonatkozó adatokat hozom föl. A római katolikus vőlegények 30 % -a nősül 24 éven alól, s 47·7 % -a 24—30 év közt, vagyis ezeknél a 30 éven alól kötött házasságok körülbelől, a reformátusokkal egyenlő arányban fordulnak elő. A férfiak elkésetten, náluk ugyan gyakrabban lépnek oltár elé (4·1 %), mint az ágostaiaknál, de ritkábban, mint a helvéteknél s unitáriusoknál. A zsidóság pedig — talán sok tekintetben küzdelmes életmódjánál s körültekintő, óvatos természeténél fogva — nem kedveli a nagyon fiatal korban kötött házasságokat. Az izraelita vőlegényeknek csak 16·8 % -a lép 24 éven alól ily frigyre, 56·3 perzentje 24—30

éves korban, 17·7% 30—40 évvel, 5·2 perczent 40—50 éves korában, 2·6% -uk 50—60 közt s 1·3 perczent 60 éven felül.

A protestáns menyasszonyok kora körülbelől ugyanazt a képet mutatja, mint a vőlegényeké.

felekezet	20 éven					50-en
	alóli	20—24	24—30	30—40	40—50	felüli
	korban ment férjhez az összes menyasszonyok					
ág. evangélikusoknál	40·4%	30·8%	15·0%	7·7%	4·0%	1·5%
ev. reformátusoknál	39·3%	35·2%	10·4%	8·2%	4·5%	1·8%
unitáriusoknál	26·0%	39·2%	18·5%	9·1%	5·1%	2·0%

Meglepően alacsony az unitárius vallású nők perczentje a 20 éven alól férjhezmenőknél. Bizonyára hálával fogadnám, ha ennek okát az ottani gazdasági viszonyokat, népszokásokat s erkölcsöket ismerő egyén megvilágítaná s feleletet adna különösen arra a kérdésre, hogy a székelly unitárius nők kivándorlása Romániába s a Balkán-félszigetre leginkább mily életkorban szokott történni s átlag mennyi idő múlva térnek vissza a hazatelepülők, hogy így nem a 15—20 éves korban távozó nők nagy száma szüli-e ezt az arányt?¹

A házastársak egymás közötti korviszonya egyrészt physiológiai, másrészt erkölcsi okokból fontos. Ez okok eléggé ismeretesek s azért csak arra a tanulságos s a physikai és szellem-erkölcsi világ bámulatos öszhangját mutató jelenségre kívánok rámutatni, hogy a vőlegények bizonyos csoportja szabály szerint oly menyasszonyokat választ, kik egy fokkal fiatalabb korosztályba tartoznak, pl. a 24 éven alóli vőlegények 20 éven aluli, a 24—30 éves vőlegények 20—24 éves menyasszonyokkal lépnek oltár elé, a 30—40 éves házasuló férfiak 24—30 éves nők frigyét keresik s így tovább. Szolgáljon erre nézve igazolásul a következő táblázat, mely hazánk viszonyait tünteti fel.

¹ A fentebbi kimutatásokat és számításokat az 1880—1885 évek átlaga alapján készítém, míg a II. tanulmányban a 24 éven alóli vőlegényekről s 20 éven alóli menyasszonyokról készült tábla csak 1882-ről szól. Innen az eltérés.

Menyasszonyok kora	Hány % kelt egybe					
	24 éven alóli	24—30 éves	30—40 éves	40—50 éves	50—60 éves	60-on felül
	v ő l e g é n y e k k ö z ü l ?					
20 éven alóli menyaszszonynyal	55·8	37·8	14·5	3·8	1·0	0·7
20—24 éves menyaszszonynyal	35·0	40·1	29·2	11·2	3·1	1·4
24—30 éves menyaszszonynyal	7·5	17·9	29·4	20·0	7·3	3·4
30—40 éves menyaszszonynyal	1·3	3·6	22·7	33·8	20·1	9·8
40—50 éves menyaszszonynyal	0·3	0·5	4·0	28·3	44·3	31·5
50 éven felüli menyaszszonynyal	0·1	0·1	0·2	2·9	24·2	53·2

A dült számokkal szedett mennyiségek szabályszerű továbbhaladása a táblázatban érdekesen mutatja az érintett szabályszerűséget s azt is, hogy pl. 1000 24 éven alóli vőlegény közül egy határozta el magát arra, hogy sorsát 50 éven felüli nővel kösse össze, három arra, hogy 40—50 év közti feleséget vezessen oltárhoz, ellenben 1000 hatvan éven fölüli férfi közül 7-nek jött kedve reszkető kezét 20 éven alóli élettárs kezébe tenni le s 14 vett el 20—24 év közti nőt.

Az egyes protestáns felekezeteknél a házastársak korviszonyai tekintetében pedig álljanak itt a következő adatok az 1880—1885. évek átlagából :

Ménnyasszonyok kora	V ó l e g é n y e k h á n y %-a v e t t e l																	
	24 éven alóli	24—30 éves	30—40 éves	40—50 éves	50—60 éves	60 éven felüli	24 éven alóli	24—30 éves	30—40 éves	40—50 éves	50—60 éves	60 éven felüli						
á. ev. r. unit.	á. c. ev. r. unit.	á. c. ev. r. unit.	á. c. ev. r. unit.	á. c. ev. r. unit.	á. c. ev. r. unit.	á. c. ev. r. unit.	á. ev. r. unit.	á. ev. r. unit.	á. ev. r. unit.	á. ev. r. unit.	á. c. ev. r. unit.	á. c. ev. r. unit.						
20 éven alóli ménnyasszonyt	62.79	60.41	43.55	38.55	40.40	27.91	14.94	15.11	10.34	3.29	2.50	2.56	0.64	0.62	—	0.90	0.36	—
20—24 éves ménnyasszonyt	29.74	32.06	48.30	38.65	40.97	43.51	28.75	31.32	28.74	10.95	11.13	7.69	2.55	2.94	4.76	0.90	0.72	—
24—30 éves ménnyasszonyt	6.13	6.10	6.43	18.42	15.14	21.26	29.88	28.69	32.18	19.72	19.92	15.39	6.37	5.73	9.53	2.70	1.81	—
30—40 éves ménnyasszonyt	1.16	1.11	1.61	4.27	3.10	4.32	22.06	20.79	24.14	35.52	34.02	38.49	20.70	20.59	19.05	9.01	7.61	11.11
40—50 éves ménnyasszonyt	0.15	0.26	—	0.56	0.36	1.00	4.09	3.79	4.60	27.55	28.55	30.77	45.54	45.04	42.86	28.83	26.09	22.22
50 éven felüli ménnyasszonyt	0.03	0.07	—	0.05	0.03	—	0.28	0.27	—	2.97	2.98	5.13	24.20	25.08	23.80	57.66	63.41	66.67

E kimutatás szerint, a mint a dült betűkkel nyomott számok szabályos progressziója mutatja — a házastársak éveiben az említett arányosság a magyar protestánsoknál is feltalálható és pedig legpontosabban az ág. evangelikusoknál, kiknél a vőlegények minden kor-csoportja legalább viszonylagos többség szerint kivétel nélkül egy korosztálylyal ifjabb menyasszonyt vesz; a szabályszerűség nem oly teljes a reformátusoknál, kiknél a 30—40 éves vőlegények viszonylagos többsége 20—24 éves menyasszonyokkal, nem pedig 24—30 évesekkel kel egybe. Eltérést észlelünk, de egészen ellenkező természetűt az unitáriusoknál is, kiknél a legfiatalabb vőlegények nem a 20 éven alóli, hanem a 20—24 éves nőket kedvelik inkább. A teljesen monstrozus házasságok legszélsőbb alakjukban az unitáriusoknál fordulnak elő legritkábban, bár ezek aránylag később kezdenek házasodni; a 24 éven alóli vőlegényeknek 50 éven felüli nőkkel való házassága ugyan gyakoribb valamivel a reformátusoknál, de a lutheránus egyház hívei ismét a 60 éven felüliek monstrozus házasságában tűnnek ki erősen a testvér egyház hívei fölött. Ily egybekelésekre 1882-ben az ág. evangelikusok házasságaiból csak 0·5, a helvétekből 1, az unitáriusokéből 1·8 % esett, a róm. katolikusoknál 1·6, gör. katolikusoknál 2·2, gör. keletieknél 5·2, az izraelitáknál 3·1 % -a az összes házasságoknak.

A *közel-rokonok* közt kötött házasságokat nemesak az egyház tilalmazza, de a természet örök törvényei is. Nem kisebb ember, mint Darwin foglalkozott a rokonvér keveredés káros következményeinek kimutatásával. Idegesség, szellemi s testi elsatnyulás, a cretinismus lehetnek az utódokban az ily frigy gyümölcsei, különösen ha a rokonvér-keveredés több nemzedéken át folytatódik; néha pedig a családi hibákat az átöröklés törvénye valódi bűnökké is fokozza. S mégis a statisztika, daczára a flórenczi stat. kongresszus határozatának, aránylag kevés súlyt fektet e nagy fontosságú társadalmi és physiologiai mozzanat földérintésére s a statisztikai írók közül *Stiedán* kívül, mélyrehatóbban nem igen

foglalkoztak vele. A nemzetközi összehasonlítás is nagyon meg van nehezítve, mert a kérdéses jelenség egyöntetű észlelése csak néhány európai államra szorítkozik s ezek a tulajdonképi Magyarország, Olaszország, Francia-, Porosz- és Bajorország.

Különben a rokonházasságok is két csoportba oszlanak, az egyik a tulajdonképi *rokonházasságokat* foglalja magában, tehát a nagybátyákkal, nagynénékkal s unokatestvérekkel kötött frigyét, melyek közül nálunk csak a két első képezi stat. megfigyelés tárgyát, — az unokatestvérek közötti rokonházasságok, melyek pedig leggyakrabban fordulnak elő, mellőzhetnek, ezt a hiányt szintén lehetne az egyházi statisztikában könnyen pótolni; a másik faj a *sógorházasság*, mely azért bír kevesebb fontossággal, mert rokonvér-keveredés s annak veszélyes élettani következményei nem járnak vele.

A nevezett európai államokban a rokonházasságok az összes egybekelések % -ában kitettek:

	rokonházasság	sógorházasság
Magyarországban	0·16%-ot	0·37%-ot
Olaszországban	0·75%-ot	0·40%-ot
Franciaországban	1·18%-ot	0·40%-ot
Poroszországban	0·84%-ot	0·75%-ot
Bajorországban	0·97%-ot	0·85%-ot

A fentebbi számsor szerint a felsorolt államok közt épen Magyarország volna mind a rokon, mind a sógorházasságok tekintetében legkedvezőbb helyzetben, ámde az előbbieknél ez örvendetes arányt valószínűleg — legalább némi részben — az unokatestvérek közti egybekelések mellőzése is okozza.

A hazai protestáns hitfelekezeteknél a legújabb adatok (1880—1885. átlaga) szerint következő arányokat találjuk a valódi rokonházasságokra: az ágost. evangélikusoknál mind nagybátyának unokahúggal, mind nagynénének unokaöccsel kötött házassága az összes felekezetek közt legerősebb perccenttel fordul elő, hasonlókép a sógorházasság is; a helvétek és unitáriusok mindeniknél meglehetősen egyforma arány-

ban jelentkeznek, mely az unitáriusokra mégis határozottan kedvezőbb; legkevesebb rokonházasság fordul elő a görög keletieknél.

A házasságok az egybekelők családi állapotát tekintve, kétfélék lehetnek, u. m. *elsőizbeni* (protogam) házasságok, midőn legényember hajadon nőt vesz el s *ismételt* (palingam, többszöri ismétlésnél polingam) házasságok, melyeknél legalább egyik fél már ismételten lép oltár elé s ezek közül is azok, melyeknél özvegy ember özvegy nőnek nyújtja kezét, tiszta palingam házasság nevet viselnek. A dolog természetében fekszik, hogy az első izben nősülők s férjhez menők aránya minden nemzetnél legerősebb, de azért jelentékeny számmal fordulnak elő a palingam-esketések is. A protogam házasságokat kedvezőbb társadalmi jelenségnek tartják, mert sokak nézete szerint magasabb kulturfejlődésre, csekélyebb halálozásra, kevesebb elválásra mutat ezek nagyobb száma s bizonyára a családi élet belső természetét s a gyermekek és a szülők viszonyát tekintve is, sokkal örvedetesebb. Sokan tehát egyenesen a fejletlenebb viszonyokkal, a nagy halandósági aránynyal s a házassági összeköttetések aránylag rövidebb tartamával hozzák kapcsolatba a palingam-házasságok erősebb képviseltetését. Ámde itt a legkülönbözőbb körülmények hathatnak közre s ezek szerint kell következtetéseinket is módosítani. Ausztriában, Svájcban, Poroszországban, Hollandiában kisebb a protogam házasságok aránya, mint Spanyolországban, Romániában, Írlandban, pedig kultúra tekintetében messze állanak ezek mögött; a protestáns Svéd-, Skót- és Norvégországban jóval ritkább a palingam esketés, mint a katolikus Belgiumban stb. A nép életfoglalkozása, a házasságok tartama, a házasulás kora és a házasulási arány erőssége, felekezetiiség, gazdasági viszonyok, a házasságra vonatkozó államhatalmi intézkedések stb. tarka vegyületben befolyásolják a kérdéses viszonyokat.

Pisztory¹ hazánkban a felekezetiiséggel hozza kapaso-

¹ «Az osztrák-magyar monarchia statisztikája.» Pozsony, 1884. II. kiad. 227. l.

latba a protogam s palingam házasságok arányát s azt véli, hogy a protestánsoknál — az elválás lehetősége folytán — nagyobb az ismételt házasságok száma s hogy a római katholicismus elválási tilalmával, a gör. orthodox hit az ismételt egybekelésektől való idegenkedésével jóval csekélyebb mérvben veszi ki e társadalmi mozzanatokból részét. Ám 1876—1885. átlagában az ágostaiaknál a protogam házasságok sokkal többet tettek ki, mint a görög katolikusoknál s többet, mint a görög-keletiekénél is, sőt a helvétek is kevesebbszer keltek frigyre másodsor, mint a gör. katolikusok. Ellenben a társországokban, hol a r. katholicismus 71·15%, a görög-keleti vallás 26·30%, az ismételt házasságok 1874—1880-ban 33·28 perczentre rugtak, a tiszta első izbeni házasságok pedig csak 66·72% -ra.

Mások ismét a nagyobb halandóság következménye gyanánt tekintik a házasságok ismétlését, pedig a halálozási arányt illetőleg a zsidók mellett az uniáriusok vannak legkedvezőbb helyzetben s náluk feltűnően kevés a protogam-házasság; a helvétek halálozása jobb, mint a gör. keletieké s mégis nagyobb arányokban mutatnak palingam esketéseket.

A házasságok rövidebb tartamából sem nyerhetünk kellő felvilágosítást, mert hiszen nálunk a házasságok átlagos tartama 22·5 év, Ausztriában pedig csak 21·9, Poroszországban 20·7 év.¹

Ezek után a magyar állam lakosságának a házasságok ismétlésére vonatkozó erős hajlamát az életviszonyok csekélyebb kulturjellegéből, a felekezeti viszonyokból, az erős házassági arányból, a fiatal korban kötött házasságokból s mindenek fölött a mezőgazdasági foglalkozásból kell magyaráznunk. mely nem nélkülözheti az asszonyi kezét. Majdnem teljes határozottsággal mondhatjuk ki, hogy mennél inkább emelkedik majd hazánk kulturája, ipara és kereskedelme, annál inkább fog csökkenni a palingam-házasságok száma.

¹ A palingam házasságokat a nagyobb halandóságból eredő rövidebb házassági tartam rovására írja *Lány Lajos* •Magyarország statisztikája. Budapest, 1884. I. k. 336. l.

A nagyobb, különösen fővárosi lakosság, a későbbben házassodó, kedvező élettartamú s par excellence kereskedő s iparúzó zsidóság most is jóval közelebb állanak a nyugati államok színvonalához e tekintetben.

A tiszta palingam-házasságok, vagyis özvegy embernek özvegy nővel való egybekelése, az egyes hazai hitfelekezeteknél az összes házasságokból következő %-ot tették, szemben a tiszta első izbeni házasságokkal (1876—1885.):

	tiszta palingam	tiszta protogam házasság
római katolikus	8.87	77.02
görög >	11.41	73.54
görög keleti	10.36	76.40
ágostai	8.55	76.58
helvét hitv.	9.65	73.86
unitárius	11.02	61.79
izraelita	4.90	80.63

Vagyis a mezőgazdasággal foglalkozó református és unitárius lakosság a három protestáns hitfelekezet közül a tiszta palingam házasságokban erősebben osztozkodik, mint az ág. evang.; feltűnően kevés az unitáriusoknál az első izbeni esketés s ezt főképp az elválások nagy számának rovására írhatjuk, mert az olyan házasságok, hol az egyik fél elvált, a fentjelölt évek átlagában nálunk 12.8%-ot tett ki; ez semmiesetre sem öröndetes jelenség, bár némileg magyarázható abból, hogy épen házassági elválás és új frigy köthetése végett igen sok más vallású tér át unitárius hitre. Az elváltak házasságai az ágostai-evangelikusoknál 2:1, a helvéteknél 3:8⁰-át tették ki az összes esketéseknél.¹

¹ A mi hivatalos statisztikánk Budapest főváros kivételével nem tünteti föl, hogy mily arányban fordulnak elő az oly házasságok, melyeknél mindkét fél elvált, csak azokat, hol az egyik — a férfi, vagy a nő; pedig szórványosan, de mégis jellemzőleg ily esetek is fordulnak elő, sőt még elvéve ugyanazon felek is újra megkötik azt a frigyot, melyet maguk bontattak szét elválás által. E tünemények a lelkészi hivatalok által volnának statisztikailag ellenőrizhetők. Az idevonatkozó európai kimutatás a dolog természete szerint nagyobbára

Mindenesetre sajátlagosan jellemző adatát képezi a népességi statisztikának a házasságok évszakok szerinti elosztásának vizsgálata, mert bár egyes államok e tekintetben igen nagy eltéréseket mutatnak is, elannyira, hogy neves írók pl. *Wagner Adolf*, a mondott tényező befolyását alig figyelembe vehetőnek tartják: azonban az eltérések mindig állandó jellegűek s a vallási, gazdasági, politikai viszonyokban teljesen megtalálják magyarázatukat s a moralstatisztikának egyik, nem csekély becsű fegyverét adják annak igazolására, hogy még a látszólag teljesen egyéni elhatározásunktól, sőt véletlenektől függő cselekvényeinkben is mélyebb törvényszerűség s bámulatos rend uralkodik, igazolásául annak, hogy az erkölcsi világ is a rend világa. «Gesetzmissigkeit und Ordnung mitten in der Freiheit aufrecht zu halten und als nothwendig zu erweisen, kann aber auch als ein positives Bedürfniss der gesunden Moral bezeichnet werden.»

Ha csupán az évszakok hatását vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a tavasz, az ébredés, virulás, az erők fölpezdülésének korszaka adná a legtöbb házasságot, azonban vallási rendelkezés (pl. bőjti idő, tempus clausum), társadalmi szokások (farsang), életfoglalkozás (földmivelés, ipar, kereskedelem), lakóhely (város, vidék) sok tekintetben alakító befolyással vannak, sőt ugyanazon tényezők nyerhetnek vagy veszhetnek intenzitásukból a viszonyok változtával, például Olaszországban a bigottság alól leginkább mentes vidékeken a tilalmi időben aránylag sok házasság kötöttik, a fanatizmusban, babonában s egyéb bűnökben ékes Abruzzok, Sicilia stb. igen pontosan megtartják az egyház e parancsát, általában a felvilágosodás terjedése az olaszoknál abban is érezteti magát, hogy mind kevésbé veszik tekintetbe a tempus clausum korlátozásait. Belgiumban különösen tavasszal,

protestáns államokról szól s e szerint mindkét fél elvált 100,000 házasság közül Angliában, Svédországban, Elzászban 1 esetben; Norvégiában 2, Badenban 3, Hollandia-Belgiumban 10, Dániában 30, Poroszországban 40, Szászországban 150, Svájcban 210 esetben.

Angliában őszzsel házasodnak leginkább, Olaszországban február és november esküvőkben mindig leggazdagabb.

Nálunk az egyes felekezeteknél évszakok szerint nagy eltéréseket találunk a házasságok aránylagos gyakoriságában.¹ Ha az alant foglalt táblázatot figyelemmel megolvassuk, első pillanatra föl fog tűnni, hogy márcziusban (husvéti bőjt) s deczemberben (adventi időszak) mily kevés esketés fordul elő azon felekezeteknél, melyek ismerik a tilalmi időszak intézményét; míg ezen hónapok a protestáns felekezeteknél, különösen a helvéteknél s unitáriusoknál, ily feltűnő eltérést nem mutatnak. Meglephet az is, hogy az összes keresztyén felekezeteknél, de különösen az ágostaiaknál s még inkább a helvéteknél, mily csekély a mezei munkák legsürgősebb idején, július és augusztus hónapokban az esketések aránya; februárban a keresztyén felekezetek mindenike elég magas arányt mutat, a róm. katolikus esketéseknek $\frac{1}{5}$ -e, a görög katolikusoknak $\frac{1}{3}$ -a esik e hórá, mit bátran lehet a farsang hatásának s annak tulajdonítani, hogy éppen ezeknél a házasság a következő bőjt időszakban nagyon meg. van nehezítve. Az izraeliták ellenben viszonylag meglehetősen egyenlő elosztást tanúsítanak, a mit a statisztikusok abból magyaráznak, hogy ezek első sorban városi lakosok, iparosok s kereskedők s így foglalkozásuk természete egyáltalán nem idézi elő esketéseiknek egyes hónapokra való tömörülését s hittanaikban sem rejlik ilyen ok.

A vegyes házasságok kérdése egyike a legfontosabb social-politikai problémáknak, melyet nem szabad merő felekezeti szempontok szerint megítélni.

¹ Röviden táblába foglalva az egészet, az összes házasságokból esett (1876—85):

	jan.	febr.	márcz.	ápr.	máj.	jun.	jul.	aug.	szepet.	okt.	nov.	decz.
római kath.	17:40	20:00	0:77	4:65	11:22	6:07	3:37	3:45	4:08	6:86	21:84	0:29
görög "	8:45	33:86	3:18	1:45	9:62	6:18	2:62	2:52	3:90	6:20	21:88	0:14
görög keleti	21:19	16:83	0:23	3:78	9:71	2:43	3:44	2:09	5:16	13:26	22:11	0:10
ágostai ev.	16:09	16:78	3:24	7:40	9:24	5:72	2:95	2:74	3:50	6:00	22:26	4:08
evang. ref.	18:60	16:28	9:98	7:85	7:58	4:56	2:67	2:28	8:01	4:10	11:63	11:46
unitárius	14:38	14:56	11:37	12:08	10:12	6:39	4:44	3:20	4:80	4:80	6:22	7:64
izraeliták	7:30	7:24	8:28	7:03	10:05	10:24	5:80	11:08	6:09	5:45	10:08	8:36

A dolog természetében rejlik ugyan, hogy legkívánatosabb állapot, ha a házastársak vallás tekintetében is teljes összhangban vannak, de a böles teremtő bizonyára jobban tudja, miért alkotta az emberi szívet olyannak, hogy a férfi és nő az örökvonzalom dogmáját hatalmasabbnak ismerje minden hittani tételnél; hogy az Üdvözítő új parancsa: «szeressétek egymást» — még akkor is meghallgatásra talál, ha az egyházak gyűlöletet parancsolnának reájuk; s talán inkább örülnünk lehetne a fölvilágosodás és türelem ama diadalának, mely az emberi boldogulás útjába nem veti azt az akadályt, hogy az egyik fél Jeruzsálemben, a másik a Garizim hegyén imádja Istenét, holott mindnyájan ugyanazon mennyei atyának gyermekei vagyunk. Az elfogulatlan ember a vegyes házasságok terjedését nem tekintheti a hitbeli közöny, hanem a vallási türelem és felvilágosodás fokmérőjének, mely természetes következménye annak, ha különböző felekezetek elvegyülten laknak s egyenjogúsággal bírnak, vagy legalább másokkal szemben csupán a vallási különbség okából hátrányt nem szenvednek. Természetesen ez irányban a fejlődés koronáját a kötelező polgári házasság behozatala képezi, mely míg egyrészt a nemesebb értelemben vett hitéletnek nem árt, addig másrészt sok felekezeti s politikai surlódásnak veszi elejét. Bátran hivatkozhatom e tekintetben Mayrra, ki azt mondja: «A vegyes házasságok statisztikája különös érdeket nyújtott, a hol a polgári házasság behozatalával lehetővé válik, hogy az előbb fennállott egyházi házassági akadályoknak visszatartó erejét felismerjük. Így például az olvasót alighanem érdekelní fogja megtudni, hogy Poroszországban 1875-ben 152,468 *evangélikus* vőlegény közül 111 kelt össze (0·07 %) zsidó menyasszonynyal, míg 75,177 katolikus vallású vőlegény közt 38 (vagyis 0·05 %), 400 egyéb keresztyén vallású vőlegény közt 7 (vagyis 1·7 %); hogy továbbá 2796 izraelita vallású vőlegény közül nem kevesebb, mint 115 választott (4·1 %) keresztyén feleséget s ezek közül 103 evangélikust »¹

¹ Mayr i. m. 284 l.

S ez eléggé bizonyítja, hogy a zsidóságban, bizonyára mindkét fél javára, jelentékeny mérvben meg van a keresztyénekkal való vegyülési óhaj.

Sajátságos, hogy egy protestáns theologus álláspontja a vegyes házasságok tekintetében mily merev, a katholicizmus által elfoglalthoz mennyire hasonló lehet, a mely utóbbi egyedül üdvözítő, kizárólagos voltában valódi bűnnek tartja a vegyes házasságot s legfeljebb úgy tűri és áldja meg, ha segélyével a jövő nemzedékből néhány lelket elharácsolhat.

Ez eksklusiv álláspontú protestáns theologus Öttingen, ki a vegyes házasságok emelkedését nem a türelem, hanem a vallási közöny bizonyítékának tekinti s az ellenkező jelen-ségben a lithűség bizonyítékát látja, mely azonban esetleg «zu starker Exklusivität ausarten kann».¹ Szerinte oly országban, hol a gyermekek már előre bizonyos hitfelekezet rab-szolgáivá vannak kijelölve, a vegyes házasság valódi bűn; de másutt is azt bizonyítja, hogy a vallási hovatartozóságot a családi életközösségben közönyösnek tartják.

Nem fogadhatjuk el e nagy név felekezeti elfogultság-ból származó, de a valódi humanizmussal ellenkező véleményét, melyet némilog az a körülmény magyaráz, hogy e nézet híve az orosz birodalomban lakik. De nem látjuk be azt az összefüggést sem, melyet *Lány Lajos*² a vegyes házasságok és az elválások közt keres, s mely szerint az elválások két-ségtelenül összefüggenének a vegyes házasságok számával. E nézetét azzal igazolja, hogy míg nálunk 1876—1882-ben 1000 házasságra 7—8 elválás esik, addig a Dráván tul, hol a vegyes házasságok kisebb számmal fordulnak elő, alig 1. Ez bizonyára téves következtetés. A Dráván túli rész lakossága 71.15% -jében r. kath., 26.3-ben g. keleti, — az egyik tiltja, a másik felette nehezíti az elválást s az elválá-sok aránylag nagyon csekély száma ebből magyarázandó. Franciaország majdnem teljesen egységes felekezetű, tehát

¹ I. m. 127. l. ² I. m. I. k. 331. l.

vegyes házasságok ott a ritkaságok közé tartoznak s mégis 7—8 elválás esik egy házasságra.

Egyébiránt hazánkban a vegyes házasságok állandó emelkedést mutatnak; míg az anyaterületen 1866-ban az összes házasságoknak csak 4·7% -a volt ily jellegű, addig 1886-ban mindinkább fokozódó arányban 8·7%, sőt a Társországok is hasonló jelenséget tanúsítanak az 1876-diki 0·73% -ról 1·68% -ra emelkedvén a vegyes házasságok. Az ily esketések az egyes hitfelekezeteknél különbözőleg fordulnak elő. Az 1881—1885. év átlagában az összes illető felekezetbeli házasságok közül kitétek a vegyes házasságok a Drávan inneni részben: róm. kath.-nál 5·45⁰/₁₀-t, g. kath.-nál 12·38⁰/₁₀-t, g. keletiekénél 4·97⁰/₁₀-t, ág. ev.-nál 16·05⁰/₁₀-t, ev. reformatus 13·65⁰/₁₀-t, unitáriusoknál 25·81⁰/₁₀-t.¹

Mindenesetre jellemző, hogy a r. kath.-nál aránylag oly csekély a vegyes házasság. Ezt a tüneményt némelyek az egyház híveinek számbeli túlnyomóságával és compact tömegekben való lakásával okolják meg, melynél fogva nincsenek más felekezetekkel való vegyülésre utalva. Azonban a vegyes házasságok számerőssége vagy gyöngesége nemcsak az egyes felekezetek számarányával függ össze, hanem azzal is, hogy mennyiben élnek elvegyülten más vallások híveivel s bár igaz, hogy az ország nyugati felében meglehetősen összefüggő tömeget képeznek a katolikusok, de más részében ismét nagyon vegyesen laknak egyéb vallásuakkal s így könnyebben volna a magasabb, mint ez az alacsony arány megmagyarázható. Nézetem szerint ezt dogmatikus okokra, továbbá a kath. papságnak a vegyes házasságokkal szemben elfoglalt magatartására s a reversálisok vétele által üzött visszaélésekre lehetne visszavezetni, minek folytán igen sok oly vegyes esketés, melynek illetékesen a r. katolikus lelkész által kellene megkötötnie, tényleg más, különösen protestáns lelkész előtt megy végbe. Lelkészeink — ha már a tértívényekről könnyen megmagyarázható okokból nem készíthetünk

¹ E kimutatásban a szerint vannak elosztva a vegyes házasságok. hogy mely felekezet lelkésze előtt kötöttek.

statisztikát — szolgálhatnának adatokkal illetékes egyházi felsőbbsegeknek arra nézve, hogy hány esetben kellett ily párokat összeesketniök, kiket a papi türelmetlenség a szó szoros értelmében az oltár elől űzött hozzájuk, s az így egybegyűlt adatokból érdekes eredményekkel lehetne gazdagítani a magyar birodalom művelődési és moralstatisztikáját. Hasonló bejelentést ajánlanék minden egyházunkat érdeklő, s a lelkészi karnak tudomására jutó elkeresztelési esetről, mert a «lex ferendanál» az ily statisztikának kiváló hasznát vehetnők.

A g. keletiek nagyon csekély arányára nézve teljesen elfogadhatjuk azt, mit a «Statisztikai évkönyv» 1887-iki folyama nyújt magyarázatul, mely szerint «vallásos és nemzetiségi exkluzivitásukban legkevésbé alkalmasak, hogy másfelekezetűekkel s népelemekkel keveredjenek s hazánk más népeivel asszimilálódjanak». A g. katolikusok esketéseinek erősen vegyes jellegét ama körülmény magyarázza, hogy igen elvegyülve laknak két oly felekezet hívei között, melyek mindenike hozzájuk közel áll, de egyszersmind számbeli erősségben az unitáriusokat nagyon felülhaladja. Az egyik a r. kath., a másik a g. keleti s valóban a g. katolikusok összes vegyes házasságaiból 83%-nál több esik e két vallás híveivel való egybeköttetésre.

Az ág. evangélikusok a helvéteknél is inkább kedvelik a vegyes összeköttetéseket, a mit abból magyarázhatunk ki, hogy számbelileg gyöngébbek s más vallásuak között nagyon szétszórva laknak, hisz tudjuk, hogy csak az egyetlen Turóczmegyében emelkednek abszolút többségre; még hozzá ez idegen felekezetűek sokszor nemzetiségben is igen közel állanak hozzájuk. Az ág. vallásu népességnek ama része, melyben a faji és vallási kizárólagosság érzete oly erős, mint a g. keletieknél — értem az erdélyi szászokat — kevés vegyes házasságot produkál. 1865—1879. években évenként átlagosan az összes szász vidéki népesség esketéseiből 1-6% volt vegyes jellegű.¹

¹ «Statistik der sächsischen Landbevölkerung in Siebenbürgen.» Dr. Oskar v. Meltzl. Nagyszeben. 1886.

A hely. hitvallásuak 13·65 % -nyi aránya szintén elég magas s önként folyik egyrészt a felekezet híveinek földrajzi elhelyezkedéséből, másrészt pedig az igazi protestántizmust jellemző felvilágosultság- és vallási türelemből. Az unitáriusoknál az összes esketéseknél több, mint negyede, vegyes, mert hívei nagyon csekély számuak, igen elvegyülten laknak más vallásúakkal s e mellett már valláselveik racionális jellegénél fogva is fölvilágosult, türelmes s azonfelül művelt és szorgalmas elemet képeznek.

Az ember morális világát igen jellemzi ama tény, hogy még abban is bizonyos állandóság és szabályszerűség mutatkozik, hogy mily arányokban vegyülnek az esketéseknél egy bizonyos felekezet hívei más bizonyos felekezet híveivel (pl. a reformátusok a r. katolikusokkal); sőt tovább menve, az is tipikus jelleget ölt, hogy valamely felekezet köréből a férfiak, vagy nők lépnek-e könnyebben ily házasságra s ha igen, mily vallásuakkal ?

Nem akarom az olvasókat az összes magyarországi felekezetek ebbeli kombinációival untatni, bár teljes fölvilágosítást csak így nyerhetnénk; tárgyamhoz szigoruan ragaszkodva, csak a protestántizmust érdeklő adatokat fogom felsorolni és pedig (1881—85. átlaga szerint) az összes vegyes házasságokhoz viszonyítva, egybekelt

az összes vegyes házasságok arányában

r. kath. vőleg. ág. ev. m. assz.	9·74 %	ág. vőleg. r. kath. m. assz.	9·99 %
> > > ev. ref.	> 14·50 %	ev. r.	> > > 15·93 %
> > > unit.	> 0·42 %	unit.	> > > 0·40 %

A protestánsok és r. katolikusok vegyes házasságaiban a két nagyobb prot. felekezetnél, de különösen a reformátusoknál sokkal több a r. kath. vallásu menyasszonyt választó férfi, — e két evangyéliumi vallás női tehát jóval tartózkodóbbak, Öttingen szerint hithűbbek, míg a kath. nők könnyebben választanak ev. ref. — vagy ág. ev. férjet: az unitáriusoknál megfordítva jobban vannak képviselve az e felekezetü nő választó kath. férfiak, illetőleg ilyenekhez férjhezmenő unit.

nők s így a vallásnál a katholicizmussal szemben a férfiak tartózkodóbbak.

Az összes vegyes házasságok arányában

gör. kath. vól.	ág. e. m. assz.	0.49 %	ág. ev. vól.	gör. kath. m. assz.	0.60 %
>	>	>	ev. ref.	>	2.26 %
>	>	>	ev. ref.	>	3.30 %
>	>	>	unit.	>	0.12 %
>	>	>	unit.	>	0.04 %

Itt tehát épen azok a jelenségek ismétlődnek, mint az előbbi táblázatnál — a prot. nők kevésbé hajlandók vegyes házasságra, mint a prot. férfiak, kivéve az unitáriusokat.

Az összes vegyes házasságok arányában

gör. kel. vól.	ág. ev. m. assz.	0.27 %	ág. ev. vól.	gör. kel. m. assz.	0.40
>	>	>	ev. ref.	>	0.62 %
>	>	>	ev. ref.	>	0.40
>	>	>	unit.	>	0.04 %
>	>	>	unit.	>	0.06

A protestánsoknak g. keletiekkel való összeházasodásánál csak az ág. evangélikusok maradnak hűk az előbbi észlelethez; ellenben a ref. nők jóval nagyobb arányban keresik az ily szövetségeket, mint a ref. férfiak, az unitáriusoknál pedig itt kivételesen a férfiak emelkednek a nők száma fölé.

Legérdekesebb reánk nézve azonban a protestáns felekezeteknek egymás között való vegyülése.

Az összes vegyes házasságok arányában

ág. ev. vól.	ev. ref. m. assz.	3.30 %	ref. vól.	ág. ev. m. assz.	3.24 %
>	>	>	unitár.	>	0.08 %
>	>	>	unit.	>	0.05 %
ev. ref.	>	>	>	ev. ref.	0.81 %
>	>	>	>	>	0.81 %

Vagyis az ág. evang. és ev. ref. házasságánál több férfi lép az előbbi s több nő az utóbbiból vegyes frigyre, hasonlóképp az unitáriusok s ág. ev. házasságkötéseinél is, míg az ev. reformátusok és unitáriusok menyaszonyai s vőlegényei épen egyenlő számarányúak. Különbö feltűnő, hogy mind az ev. reformátusok, mind az ágostai vallásuk sokkal inkább házasodnak össze r. katolikusokkal, mint egymás között; a minek oka abban is rejlik, hogy területileg többnyire egymástól távol lagnak, más felekezetek közt elvegyülve. Az unitáriusok pedig igen helyesen első sorban a prot. felekezettel vegyülnek és pedig a reformátussal. Csodálatos azonban, hogy a g. keletiekkel inkább, mint az ág. evangélikusokkal,

pedig Erdélyben mindkét felekezet erős arányokban föltalálható. Ezt a nem épen örvendetes jelenséget valószínűleg a szász lutheránusok faji és vallási exkluzivitásával lehet egyedül kimagyarázni, mert igaz ugyan, hogy az unitáriusok sokkal közvetlenebbül laknak a görög keletiekkel együtt, de ha a szét-szórta ev. ref. elemeket oly erős arányban tudják fölkeresni, annál jobban megtalálhatnák az egységesebben lakó szász népet.

A városokban, a felekezetek erősebb vegyülésénél, a türelem és műveltség magasabb fokánál s a kereseti viszonyoknál fogva, s talán némileg a hitélet csekélyebb bensőségéből is kifolyólag, jóval nagyobb a vegyes házasságok gyakorisága. A 25. szabad kir. város 1881-ben 19.1%-os arányt mutatott föl a 7.8 perczentes országos aránnyal szemben. A vegyes házasságok legsűrűbben fordulnak elő Szatmár-Németiben (20.9%), Nagyváradon (28.9%), Kassán (31.9%), Kolozsvárott (30.9% az összes esketésekből) s e városokban a protestánsok a keresztyén hitfelekezeteknek, Kassa kivételével vagy egészen, vagy majdnem abszolút többségét teszik.

Öttingen social-ethikai szempontból szükségesnek tartja azon adatok periodikus gyűjtését is, melyek fölvilágosítást nyújtanak arra nézve, hogy a vegyes házasságokból származó gyermekek mily vallásban neveltetnek s az eredmény az, hogy Poroszországban 247,732 gyermek születik vegyes házasságból s ezek közül 5458-czal több neveltetik evangélikus vallásban, mint a kath. és protestáns házasságok aránya szerint kellene, vagyis az összes vegyes házasságból való születéseknél 2%-ot nyer az evang. egyház a r. kath. rovására.¹ Első pillanatra úgy látszik, hogy nálunk e kérdést fölösleges is vizsgálni, mert a törvény értelmében a gyermekek nemük szerint követik a szülék vallását, s annyi bizonyos, hogy a prot. férfiak idegen felekezetbeli nőkkel gyakrabban lépven házasságra, mint megfordítva s a fiszületések különben is a

¹ Öttingen i. m. 136. l.

többletet képezvén: valószínűség szerint a vegyes házasságokból többet kell a protestántizmusnak nyernie. Azonban ez eredményt a kath. papság által szélében üzött elkeresztelések jelentékenyen alterálhatják s ép ezért nagyon érdekes volna a fentebb kijelölt módon, ezeknek statisztikáját összeállítani.

A házasság felbomlásánál különbséget kell tennünk a halál által való felbomlás és az elválás között, sőt tulajdonkép, — általános statisztikai, s társadalmi-ethikai szempontból külön volna feltüntetendő az ágytól s asztaltól elkülönözve élők száma és e viszony tartama is.

Sajátságos jelenség, hogy az elválás kérdésében az erkölcs nevében ugyanaz a prot. theologus áll merev, katolikus alapra, ki a vegyes házasságokat is elítélte.¹ *Öttingen* a házasságtörés esetét kivéve, a mely tény a válást már tényleg önmagában rejti, határozottan ellene van a divortium lehetőségének és pedig social-ethikai szempontból. «Es kann die Ehe nur dann auf wahrer Liebe beruhen, wenn über ihre Unauflöslichkeit kein Zweifel besteht.» Oly esetben, midőn házasságtörésről nincs ugyan szó, de a házassági együttélés pl. kegyetlen bánásmód stb. miatt még sem folytatható, akkor a szenvedő fél oltalmára egyáltalán a «separatio quoad thorum et mensam»-ot kívánná létesíteni.

Nem kell bővebben kifejtenem, hogyha a felek az elválatás tudatában, tehát minden kényszer nélkül együtt maradnak, ez igazibb szeretetre vall; felesleges említenem, hogy ez a «separatio» legtöbbször kegyetlen, céltalan, sőt az erkölcselenség melegágya; s hivatkozom magára *Öttingenre*, ki (i. m. 151. l.) maga bevallja, hogy a válókeresetek beadása legtöbbször távolról sem erkölcsi okok miatt marad el. *S nem tudom, mi morális becse volna annak, ha a társadalom körében az elváltak ugyan nem, vagy csak csekély mértékben szerepelnének, hanem annál inkább az ágytól s asztaltól elválva és a vadházasságban élők, mint Franciaországban a «divorce» behozatala előtt.*

¹ I. *Öttingen* i. m. 3. fejt. «Ehescheidung und Wiederverehelung Geschiedener» 147. l.

Természetes, hogy a válás sok esetben vihető vissza erkölcstelen alapra s nagy száma az erkölcsi élet megrendülésére mutat, azonban a divortium nem oka, csak symptomája a társadalom romlottságának s nagyon palliativ szer a teljes fölbontás megtagadása. Az is áll, hogy az elválások emelkedése, ha a népnövekvést s a házasságok gyakoriságát meghaladja, aggasztó: de a valódi céljainak szolgáló válást mégis inkább az emberiség áldásának, mint átkának lehet nevezni. A házasság maga is lehet erkölcstelen emberek kezében eszköz, visszaélés, ezért nem szűnik meg ez intézmény erkölcsi jellege s így van ez az elválással is. Hogy a házassági elválás csak symptomatikus jellegű, ezt két példával eléggé lehet igazolni. A régi rómaiaknál a confarreatioval kötött házasságok kivételével a felbontáshoz semmi alakszerűség nem volt szükséges s mégis a római erkölcsök fénykorában az ily felbontás a legritkább esetek közé tartozott: s ma napság Magyarországon a zsidók elválása jár a legkevesebb formasággal s mégis, — a zsidóságot jellemző erős családiaságnál s összetartásnál fogva — 1876—1885. években átlag náluk csaknem annyi volt az elválás, mint az ágostaiaknál, az 1885. évben pedig éppen kevesebb.

Egyébiránt 1876—1885. átlagában az egyes hitfelekezeteknél következőkép köttettek és bomlottak föl a házasságok:

Hitfelekezet	kötött	feloszlott	H a l á l		E l v á l á s	
			száma	%-a	száma	%-a
			által	feloszlott	házasságok	
			h á z a s s á g			
róm. katolikus	64,471	50,477	50,404	99.86	73	0.14
görög	16,449	13,779	13,739	99.58	40	0.42
» keleti	18,696	16,962	16,851	99.34	111	0.66
ágostai evangél.	10,849	8,941	8,752	97.89	189	2.11
helvét hitvallásu	20,710	16,949	16,490	97.29	459	2.71
unitárius	563	430	384	89.30	46	10.70
izraelita	4,794	3,079	2,993	97.21	86	2.79

S így halál bont föl majdnem minden házasságot (1000 házasságra egy elválás esik) a r. katolikusoknál; csekély a más okból való feloszlás száma a g. katolikusoknál és g. keletiekénél, folyton emelkedik az ág. evangélikusoknál, a

helvéteknél, az izraelitáknál s különösen az unitáriusoknál. De azért ne gondoljuk, hogy a házasságok tartama s a tényleg házassági kapcsolatban élők aránylagos mennyisége is ekkép oszlik meg, mert pl. a r. katolikusoknál stb. az ágytól és asztaltól elváltattakat, sőt még a vadházasságban élőket is «*justae nuptiae*»-ben élőknek kell tekintenünk.

Legkisebb a házasságok tartóssága a g. keletieknél. hol az egy évben kötött házasságokra halál s válás folytán 90·7% -nyi felbomlás esik s így a kötött házasságok többlete az összes felbomlott házasságokkal szemben csak 9·3%, — a g. katolikusoknál az évi kötések többlete a felbomlások fölött 16·2, — az ág. evangélikusoknál 17·5, — a helvét hitvallásuaknál 18·3, — a r. katolikusoknál 21·7, — az unitáriusoknál 23·7, — az izraelitáknál épen 37·8% -ot tesz s ez az illető felekezetek halálozási arányával, de különösen a házaseletűek halálozásával kell, hogy kapcsolatban álljon. A két nagy prot. felekezet a házasságok tartóssága tekintetében csak a g. keletieknél s g. katolikusoknál áll jobban. fájdalom, a többi, különösen a csekély halálozásu zsidóságnál rosszabbul. E szempontból az unitáriusok dicséretre méltó eltérést mutatnak az ágostaiaktól s a kálvinistáktól.

A tulajdonképi elválások tekintetében világosan beszélő számok a következők:

	1000 házasságra esett elválás	
	1876.	1885.
	é v i á t l a g	
római katolikusoknál	1	1
görög »	2	1
» keletieknél	6	6
ágostai evangélikusoknál	17	16
helvét hitvallásuaknál	22	20
unitáriusoknál	82	77
izraelitáknál	18	14

Természetesen, ha e számokat a felekezeti dogmákkal s a házassági jog tényleges szervezetével egybe nem hasonlítva vizsgáljuk, igen szomorú volna a protestánsok magas elválási aránya. Azonban meg kell gondolnunk, hogy a r. katholicizmus hitelvei a házasságot a felek életében felbont-

hatlannak deklarálják, míg a g. katolikusok és a g. keletiek nagyon megnehezítik a válást, — a magyar állam házassági joga pedig teljesen felekezeti alapokon áll, nem úgy, mint a polgári házasság eszméjét elfogadott országokban. Ezt tekintve, épen nem kétségbeejtő ez a kép, különösen ha meg-gondoljuk, hogy a r. kath. felek az elválást úgy eszközlik, hogy egyikök, vagy másíkok, néha mindkettő is egyik vagy másik prot. felekezetbe lép át, aránylag igen gyakran az unitárius vallásra, a mi némileg az u. n. erdélyi házassá-gokkal is kapcsolatban állhat s magyarázhatja e felekezet nagy elválási számát. De mégis némileg bántó lehet a pro-
testantismusra, hogy az elválásokra nézve dogmatikailag még enyhébb ítéletű zsidóság is sokkal kevésbé óhajtja e kötelek önkéntes fölbontását s az unitárius vallásuak túl magas arány-
száma mindenesetre rosszul esik s igen óhajtandó volna e felekezet elváltjainál külön kimutatást készíteni a tekintetben, hogy az elvált felek közt mennyi a tényleg unitárius vallás-
ban született s nevelt egyén és mennyi az áttért, s hogy az áttérés mennyivel előzte meg az elválást.

Ime, a házasság physikai, állami, vallási és erkölcsi szempontból oly fontos ténye mennyi különböző, nagyfontos-
ságu megfigyelésre nyújt alkalmat annak, ki csak a feleke-
zetek társadalmi létét, közelebbről a magyar protestántizmusét
kutatja is statisztikailag. Hasonló gazdagsággal kínálkozik a
népmozgalom két főtényezője: a születés és halálozás is.
melyekhez a mi szempontunkból az át- és kitéréseket csa-
tolhatjuk, hogy így növekvésünket vagy fogyásunkat biztosan
megállapíthassuk s a tapasztalatok tanulságait levonhassuk.

Dr. Bartha Béla.

JEREMIAS ÉLETE ÉS KORA.

A világ népei közül egy nép válik ki eleitől fogva, melynek egész története a tisztultabb vallásos eszmék megvalósítása körül forog, s ez a zsidó nép. E nép nemzeti geniusa hosszú kétezer év lefolyása alatt azon egy törekvésben központosult, hogy kifejezést adjon az emberiség sorsát intéző, egy magasabb szent cél felé vezérlő szellemi Isten eszméjének, s a mit a zsidó nép e tekintetben létrehozott, az valóban páratlanul áll az emberiség történetében. Izrael történetében eleitől fogva találkozunk egyes kiváló, kimagasló férfiakkal, kik a nép vallásos geniusának szolgálatában, minden erejüket, szellemi képességeket arra irányozták, hogy a nép nemzeti hivatását és rendeltetését, melylyel az isteni gondviselés által felruháztatott, megvalósíthassa, hogy az egy igaz Isten eszméjét úgy történetében, mint gondolatvilágában kifejezésre juttassa. Ezek a férfiak *a próféták* valának. «Próféta által hozta fel Jáhvé Izraelt Egyiptomból és próféta által óvatott meg» — mondja Hoseás.¹

Valóban, ha az ótestamentum historiai és prófétai irodalmán végig tekintünk, meg fogunk győződni arról, hogy a próféták hosszú időn keresztül, a zsidó állam megalakulásától egészen annak elpusztulásáig, a nép állami és vallás-erkölcsi életének mozgató szellemei voltak, működésük, irot műveik azon nemzeti genius szolgálatában állottak, mely a zsidó népet az emberiség minden más népeitől megkülönbözteti, s azok fölé emeli. Ilyen irányú működésre pedig alkalom és ok mindig volt. Az a vallásos rendszer, theocratia, melyet a pentateuchus előadása szerint, Mózes — a zsidó nép első nagy prófétája, kinél nagyobb azután sem volt — a Sinai-hegyen kihirdetett, bizonyára nem úgy állott elő, mint deus ex machina, s nem vált azonnal a nép szellemi életének jellemző sajátosságává. Bizonyára sok évszázad lefolyt Mózes után, míg a kétségen kívül tőle származó alapgondolat — a

¹ 12, 13.

szellemi egy istenhit — gyökeret vert a nép életében. Hosszú és véres küzdelmek jelzik ez alapeszme érvényre emelkedésének processusát. Ha a fenmaradt prófétai iratokat figyelemmel elolvassuk, át fogjuk látni, hogy a zsidó nép Kr. e. még a 9. és 8-ik században is nem tartotta bűnnek Jáhvét, a legfőbb szellemi lényt látható alakban kiábrázolni, mellette más isteneknek is hódolni; és a prófétákat, kik ezt a tiszta Jáhvismus szellemével összeegyeztethetőnek nem tartották, olykor halálra üldözték. Az istenképeket és az azok tiszteletére emelt oltárokat, a nép nem tartotta összeférhetlennek a Jáhvé imádásával, legalább a próféták, kik ez irányzat ellen küzdenek, többször kifejezik, hogy azok, kik a bálványképeknek hódoltak, részben a Jáhvét is imádták. Sőt az is valószínű, hogy azon képek között Jáhvét ábrázolók is voltak. Nincsenek ugyan biztos adataink arra nézve, hogy Jáhvét a jeruzsálemi templomban is kiábrázolták volna, de azt tudjuk, hogy e templomon kívül még számos kultushely volt, az u. n. *magaslatok*, hol Jáhvét pogány módon imádták, s a melyek ellen a próféták csaknem emberi erőt felülmuló elszántsággal harcoltak.

A mint a zsidó nép a királyság vége felé mind jobban hanyatlani kezd erkölcsi erejében és ezzel kapcsolatban mind inkább idegen szokások és erkölcsök befolyása alá kerül: a próféták azon mértékben emelik fel szavukat mind gyakrabban és erősebben azon idegen szellem ellen, mely nem a Jáhvé imádásában, törvényeinek megtartásában, hanem bizonytalan, a Jáhvé akaratával ellenkező szövetségekben kereste üdvét és boldogságát. Azok közül, kik a tiszta theocratikus eszméknek ilyen elfajulása ellen küzdöttek, a legkiemelkedőbb bizonyára *Jeremiás* próféta volt.

* * *

Jeremiás a zsidó birodalom véghanyatlásának napjaiban élt és működött. Az akkori két világbirodalomban — az assyriai, később a babiloniai vagy khald és az egyiptomi — közé volt beékelve a kis Judea, melyeknek egymás elleni

hódító harcaiban. mint két malomkő közé került buzaszemnek, okvetetlenül megkellett semmisülnie. A kis ország sorsát intéző királyok és főemberek nem birtak sem kellő önmegtagadással, sem a megkivántató belátással, hogy semleges állást foglaltak volna el, hanem majd az egyik, majd a másik birodalomhoz csatlakozván, hazájukat valóságos játéklapdává tették, míg utoljára is a tulnyomó erőnek áldozatul esett. Midőn a kis Judeának ezen élet-halál harczára gondolok, sokszor jut eszembe egyik volt tanáromnak igen találó megjegyzése, hogy hazai történelmünkben a kis Erdély az, melynek nemcsak hogy ugyanaz a helyzete volt a német császár és a törökök között, hanem sorsa is ugyanaz volt, mert mint Zsidóország, ugy a kis erdélyi fejedelemség is, e szerencsétlen helyzet szülte pártviszályoknak martaléka lett. Mindegyik párt, hogy magát fentarthassa, és céljait elérhesse, a hadakozó nagyhatalmak egyikéhez csatlakozott, s ennek következtében a másik nagyhatalom boszuló hadait hozta a kis ország nyakára.

Ez a szomorú sorsa volt a kis Judeának is. Azonban örök végzetileg, Izrael állami életének megsemmisüléséből, új életnek kell vala támadnia, melynek *Jeremiás* volt egyik leglelkesebb hirdetője. Jeremiás, ki tanúja volt hazája végveszedelmének, ki vérző szívvvel szemlélte, hogy hazája lelki vakságában miként rohan a megsemmisülés örvényébe, a mint a szent városnak keservesen megsiratott omladékain ül, tekintete messze elhat a távol jövőbe és ihletett hangon hirdeti:

- 31, 31. v. „Ime napok jönnek — szól az Úr,
S új szövetséget kötök Izrael és Juda házával; —
32. Nem oly szövetséget, melyet kötöttem,
Midőn kihoztam őket Egyiptom házából.
33. Ezt a szövetséget kötöm Izrael házával:
Törvényemet beléjük oltom,
Szívökbe írom azt;
Én leszek az ő Istenök,
Ők pedig népeimmé lesznek.
34. Nem oktatják egymást,

Senki az ő felebarátját :
 Ismerjétek meg az Urat!
 Ők mind ismernek engemet,
 Kicsinytől-nagyig — mondja az Úr.
 Megkegyelmezek álnokságiknak,
 S bűneikről meg nem emlékezem.“

Ezek azon versek, melyek mintegy sarkpontot képeznek, melyen az ó szövetség egy új szövetségre fordul át.

Jeremiás életviszonyairól többet tudunk mint akármeddig proféta életéről. A Jeruzsálem közelében fekvő *Anathoth*¹ nevű kis papi városban született 650. körül és könyve feliratában Hilkiás nevű pap fiának mondatik, ki azon időben a közhit szerint főpap volt Jeruzsálemben.² Jeremiás, midőn Józsiás király uralkodásának 13-ik évében (626. Kr. e.) fellépett, még csak gyenge ifjú volt,¹ s ez időtől fogva több mint 40 éven keresztül Jeruzsálemben működött, folyvást ostorozván a népnek bálványimádási hajlamát, a papok képmutatását és hazugságait, a nagyok gögjét és a szegények elleni könyörtelenségét, bátran kikelvén különösen az egyiptomiakra támaszkodó fonák politika ellen. Mi ösztönözte e bátor fellépésre? — ezt ő maga megmondja, folyvást hivatkozván arra, hogy nem jószántából lépett a profétai nehéz pályára, hanem isteni elhívás folytán. Mindjárt könyve elején, ezt olvassuk :

- 1, 4. Lőn Istennek szava hozzám, mondván :
5. Még meg sem formáltak anyád méhében
 És már ismertelek tégedet.
 Még ki sem jöttél anyádnak méhéből
 És én már felszenteltelek tégedet.
 Nemzetek látnokául rendeltelek téged !“

Majd a 20-ik fejezetben így nyilatkozik :

7. Rábeszélte engem oh Uram!
 És én rábeszéltettem magamat.
 Megragadtál engem oh Uram,
 És meg is gyógytél engemet !

¹ Valószínűleg a mostani Anata, egy szegényes kis falu, mely Jeruzsálemtől északkeletre mintegy $\frac{5}{4}$ órányira fekszik.

² 2. Kir. 22, 4.

9. Gondolám magamban: nem emlegetem,
 S nem szólok többé az ő nevében.
 De igéje olyan lön szivemben,
 Mint a csontjaimba zárt égő tűz.
 Belefáradtam az önmegtartóztatásba,
 Nem tűrhettem tovább.“

Csak ily benső, hatalmas, ellenállhatatlan hivatás mellett érthető azon minden veszélyekkel daczoló kitarítás, melyet Jeremiás a szent ügy melletti küzdelemben mind eleitől fogva tanusított. Midőn fellépett, a kegyes *Józiás* király épen azon volt, hogy a Dávid birodalmát egyfelől czélszerű vallásos reformok által bensőleg erősítse; másfelől pedig, felhasználva a kedvező politikai helyzetet, külső terjedelmére nézve is lehetőleg helyre állítsa. E végből az uratlan Samariát Judeához csatolta és a Jáhvé-kultust abban is helyreállította, úgy, hogy az üldözés, mely nagyatyja, Manassé idejében a Jáhvé szolgálait érte, most országszerte a *Baal* hívei ellen fordult.

De állapodjunk meg e pontnál, mert érdemes, s a próféta nagyszabású működésének kellő méltánylása szempontjából szükséges is, hogy részletesebben foglalkozzunk ama reformmozgalmakkal, melyek hivatva voltak Izrael országát újjá alakítani, s melyeknek kezdeményezésében, keresztülvitelében *Jeremiásnak* is nagy része volt.

A 10 törzs birodalma 722-ben elesett Assyria fegyverei alatt, s Judea és Jeruzsálem megmaradása is Isten csodájának volt tekinthető. Hogy későbbben *Sanherib* Jeruzsálem alól, melyet már ostrom alá vett, hirtelen elvonult, ezt a historiai könyvek és a próféták egyiránt, Hiskiás király kegyességének tulajdonították, mert ő elhagyta a bálványimádást és azt cselekedte, a mi kedves volt Jáhvé szemei előtt. Ezért szerette őt Jáhvé, s nemcsak az assyrok kezéből, hanem egy súlyos betegségből is megszabadította és őt gazdagsággal és nyugalommal ajándékozta meg életének hátralevő napjaiban. A Hiskiás által kezdeményezett reform azonban, hogy a bálványimádás kiirtassék s a tiszta Jáhvé kultus újra helyreálltassék, az ő halálával félbe szakadt. Utána 55 évig (641-ig) fia Manasse, s ez után 639-ig ennek fia, Amon ural-

kodtak. Ez 57 év alatt újra azon párt került felül Judeában, mely a Hiskiás rendszabálya által — kivált anyagilag — mélyen sértve érezte volt magát. Ezen párt tanácsára Manassé visszaállítá a Hiskiás előtti istentiszteletet, megengedte, hogy újra felépítsék a különböző *magaslatokat*, sőt a jeruzsálemi templomban is felállította az *Aséra* jelképét. Mint nagyatyja, Akház, úgy ő is megáldozá egyik gyermekét Molocknak¹ és ezen kívül «meghajolt az ég minden seregei (csillagok) előtt és azoknak szolgált». Ezek tiszteletére a templom előcsarnokaiban oltárokat emelt, s a templomi épületekben Jáhvé papjai helyett kéjnök és sátorfonó asszonyok kaptak lakást.²

Nem lehet csodálni, hogy ez az eljárás mélyen sérté a tiszta Jáhvismus embereit, annyival inkább, mert Hiskiás nemes törekvései által a Jáhvé kultus teljes diadalát reménylették. Nagyon természetes tehát, hogy a Jáhvé hívei, papok és próféták egyiránt fölemelték szavaikat. A királyok könyve mondja, hogy Jáhvé «prófétáinak szája által hallatá szavát». Intő szózatuk sokaknál viszhangra talált, s többen a tetteleges ellentállást is megkisértették. De mind hasztalan volt. Manassé üldözni kezdé a szigoru Jáhvé párt híveit, s miként Jeremiás mondja: «mint a pusztító oroszlán, úgy emésztette a kard prófétáitokat».³ Sőt a királyok könyve szerint, Manassé annyi ártatlan vért ontott ki, hogy Jeruzsálem egyik végétől a másikig úszott benne».⁴

A szigoru Jáhvé párt tehát Manassé és Amon zsarnok, istentelen uralkodása alatt igen szorongatott helyzetben volt. Annál nagyobb volt örömük, midőn Amon erőszakos halála után, a fiatal, kegyeslelkületű Józsiás foglalta el Dávid trónját, ki alatt reményük lehetett, hogy a Hiskiás halála után elnyomott egy istenimádást újra helyreállíthatják. Legelső feladatuk az volt, hogy a királyt maguknak megnyerjék, mert mint minden keleti országban, úgy Judeában is e tekintetben igen sok függött a királytól. Azonban a király megnyerése mellett még egy más teendőjük is volt: határozottan formulázni

¹ 2. Kir. 21, 6. ² 2. Kron. 33, 3—7. ³ Jer. 2, 30. ⁴ 2. Kir. 21, 16.

kivánságaikat, mert bármily különösnek lássék is, eddig még nem volt határozott programjuk. Meg volt ugyan a 10 parancsolat, s volt egy régibb törvénygyűjtemény is, az Exod. 20. és köv. fejezeteiben olvasható «szövetség könyve», de ezek a király parancsa által szentesítve nem voltak, s ennek folytán általános érvénnyel nem bírtak. Ügyöknek teljes diadalát azonban csak úgy remélhették, ha sikerül egy olyan törvénykönyvet szerkeszteni, s azt a király és nép által elismertetni, mely a Jáhvismus szellemében nemcsak a nép vallás-erkölcsi életét, hanem társadalmi viszonyait is szabályozza és birjon egy büntető törvénykönyv minden kellékével. Ilyen törvénykönyvül készült a Deuteronomium — Mózes 5-ik könyve — s az abban lefektetett elvek szerint indult meg a Józsiás által kezdeményezett vallásos reform.

E reform Józsiás 26 éves korában, uralkodásának 18-ik évében (621.) történt. A krónikák könyveinek tudósításai szerint ugyan már előbb megkezdé Józsiás *az ország megtisztítását*, de e tudósításnak, miután ellenkezik a királyok könyvének régibb és hitelesebb elbeszélésével, hihetőleg csak annyi alapja van, hogy Józsiás eleitől fogva vonzódott a szigorú Jáhvé párt hívei felé. Ezt bizonyítja azon körülmény, hogy Jeremiás és prófétatársai háborítatlanul folytathatták prófétai működésüket, Hulda próféta nő nagy tiszteletben részesült és a király elrendelte, hogy a templom megrongált épülete helyreállíttassék.

Arra nézve, hogy a Józsiás alatt uralomra jutott Jáhvé párt törekvései felől tájékozva legyünk, szükséges megismerkednünk azon törvénykönyvvel, melyet a párt nevében Hiskiás főpap a királynak kezébe adott. E törvénykönyv a Deuteronomium volt, s bizonyára ez volt a Jáhvé párt programja. A Deuteronomium jelenleg a pentateuchusnak egyik része, még pedig összefüggő része, mert az 1—4. és 30. köv. fejezetek oly elbeszéléseket tartalmaznak, melyek a Numeriban elbeszélte események folytatásának tekinthetők. Ezek közül az 1—4. fejezetekben foglalt terjedelmes beszéd recapitulatioja a megelőző könyvekben foglalt elbeszéléseknek, a 30. s köv.

fejezetek pedig Mózes utolsó dolgairól, haláláról stb. tudósítanak. Hogy ezen említett fejezetek a Józsiás reformja után irattak, azt a bibliai kritika ma már kétségbe vonhatlanul bebizonyította, s ma már senki sem kételkedik abban, hogy a most kezeink közt levő Deuteronomiumot a megelőző elbeszélésekkel összekötő melléklettől meg kell szabadítanunk, hogy benne Hilkiás törvénykönyvét feltalálhassuk. És ezt minden nehézség nélkül meg is tehetjük. A Deut. 4. 44—49. versekben egy felirat olvasható, mely a mostani összefüggésben felesleges, de teljesen érthető, ha az 5-ik fejezetben kezdődő beszéd bevezetésének tekintjük. Ezen beszéd megszakítás nélkül foly a 26-ik fejezet végéig, a 27-ik fejezetben megszakad, de már a 28-ik fejezetben ismét tovább foly egészen 29. 1. versig, mely azon kijelentéssel, hogy a törvénynek itt vége van, az egésznek berekesztését képezi. A Deut. 4. 44. 26. és 28-ik fejezetekben található fel tehát a Hilkiás törvénykönyve. Hogy ez a törvénykönyv a mostani Deuteronomiumban némi változtatásokkal, kibővítésekkel maradt reánk, az lehetséges, de — és ez a fődolog — a szellem és irány ugyanaz maradt, s így arra méltán támaszkodhatunk, midőn a Józsiás király alatt megindult reform szellemével és irányával megismerkedni akarunk.

Elismerve, hogy a Józsiás reformjának csakugyan a Deuteronomium általunk kijelölt része szolgált kiindulási alapul: azon kérdésre kell még röviden megfelelnünk, hogy mi alapon tartjuk azon törvénykönyvet az akkori Jáhvé párt programjának, illetőleg azon párt férfiai művének? A törvények mind a Mózes szájába vannak adva, s a királyok könyve is azt mondja, hogy e törvénykönyv a templom javítása alkalmával *véletlenül* találtatott meg, kérdés tehát, hogy csakugyan nem lehetséges-e, hogy a törvénykönyv Mózes által iratott és csak történetesen jutott Hilkiás főpap kezébe? Hogy e törvénykönyvet nem Mózes írta, azt számtalan körülmény bizonyítja; hogy pedig épen a 7-ik században keletkezett, azt bizonyítja azon körülmény, hogy a 8-ik században élt próféták nem ismerik, ellenben a 7-ik században a Józsiás reformja után élt próféták széltére használják, sőt

a Jeremiás műve és a törvénykönyv között, nemcsak a vallásos eszmék felfogásában, hanem még nyelvtani tekintetben is a hasonlóság oly szembetűnő, hogy sokan — közöttük Ballagi Mór is — Jeremiást tartják a Deuteronomium szerzőjének. A Deuteronomiumnak egész eszmekeőre, hit- és erkölcstana, valamint iránya e szerint a 7-ik századra utal. s azt mutatja, hogy e törvénykönyv szerzői csak egy írói fictioval éltek, midőn Mózes neve alatt bocsátották nyilvánosságra. Ezt elfogadva is, gondolható ugyan inabstracto, hogy valamely buzgó Jáhvista által készített ezen törvénykönyv csak véletlenségből került Hilkiásnak és az ő útján a királynak kezébe; de nagyon valószínűtlen, hogy valaki egy ilyen könyvet privát mulatságból irt volna. Ha írta — és pedig oly nagy gonddal és művésziesen, mint irva van — azt bizonyára azért tette, hogy annak elvei az életben is megvalósíttassanak; nehezen bizhatta tehát munkáját és szándékának megvalósulását a véletlenre. Minthogy a Manassé és Amon uralkodása alatt nagyon is sanyaru helyzetben volt a Jáhvé párt, a kegyes Józsiás király uralkodása alatt belátta, hogy «itt az idő, most vagy soha», s ezen belátásnak tulajdoníthatjuk, a Deuteronomiumnak mind keletkezését, mind a király kezébe juttatását. Így Hilkiás főpap valószínűleg több volt, mint esetleges eszköz.

Ezen törvénykönyv által hirdetett vallás erkölcsei elvek életbeléptetésére nemcsak az alkalom volt kedvezőleg megválasztva, hanem a forma is igen szerencsés volt, a melyben előterjesztettek. A király elrendeli, hogy a templom roskadozó falai újra helyreállíttassanak. Midőn a javítás munkája közben a király egy alkalommal Sáfán nevű iródiákját Hilkiás főpaphoz küldi, a főpap egy tekercset adott át az írónak, melyet állítólag a templomban talált, s utasítá őt, hogy mutassa meg a királynak. A király felolvastatja az írást, melynek tartalma, különösen az abban foglalt fenyegetések azokkal szemben, kik nem tartják meg a Jáhvé törvényeit. mély benyomást gyakoroltak reá. Utasította a főpapot és írődeákját, hogy «kérdzzék meg Jáhvét a talált könyv szavai

felől». Ezek egy *Hulda* nevű jósnőhöz mentek, ki Sallumnak, a ruhaőrnek volt felesége. Miután a jósnő megerősítette, hogy azok magának Jáhvének szavai, a király összegyűjté a népet és felolvastatta előttük a könyvnek minden szavát, egyszersmind fogadást tett, hogy ezután a Jáhvé útján fog járni, s megtartja törvényeit, melyek a könyvben foglaltak, mire a nép is kötelezte magát.

De az előadás *alakja*, a felöltöztetés is nagyon szerencsésen volt megválasztva. A pusztai vándorlás 40-ik évében, midőn a Jordánon átkelőben voltak, tartja Mózes e beszédet az egész nép előtt. Izrael nagy prófétájának napjai már meg voltak számlálva, s így szavai igényt tarthattak azon tiszteletre és kegyeletre, melylyel a haldoklók végrendelkezését fogadni szokás. Nem egyes törzshöz, hanem az egész néphez beszél, s mindenkinek egyiránt szívére köti, hogy a hallottakat megtartsák. Mint a királyok könyve elbeszéli, Józsiás királyra e beszéd oly mély benyomást tett, hogy ruháit megszakgatá, s vele együtt az egész nép sirt, hogy oly messze eltávozott az egy Istentől, ki a maga választott népének mindig szerető atyja és gondviselője volt, bár a nép az iránta való ragaszkodásban sohasem volt állhatatos.

Ismerkedjünk meg röviden e törvénykönyv tartalmával, mely nem csak tájékoztat minket Jeremiás korának historiai viszonyai felől, hanem vallás-erkölcsi szempontból is igen jelentékeny.

A mi az *Isten lényegét*, az ő szellemiségét illeti, abban a Deuteronomium teljesen megegyezik a 8-ik században élt próféták felfogásával. Ő az «istenek istene», «uraknak ura»;¹ övé az egeknek ege, a föld és minden rajta levők.² A különbség csak abban van, hogy míg az ezelőtt élt próféták Istennek általában a világhoz, az emberiséghez való viszonyát domborították ki, s még Ézsaiás is inkább arról beszél, hogy Jáhvé az országok és népek sorsát kezdettől fogva intézi: addig e törvénykönyv, a már jelentkezni kezdő papi szellem

¹ Deut. 10, 17. ² 10, 14.

befolyása alatt, inkább az Izrael és Jáhvé közt fenforgó viszonyra fekteti a fösúlyt, bár azt el kell ismernünk, hogy a törvénykönyv ezen viszony felfogásában megegyezik a próféták tanaival. Jáhvé kiválasztá magának Izráelt; a többi népeknek imádat tárgyául a napot, holdat és csillagokat adta, Izraelt azonban magának tartá meg, hogy e nép imádná őt. Ez előnyt Izrael nem számosvoltának köszönheti, hiszen egyike a legkisebb népeknek, nem is saját igazvoltának, hiszen kemény nyaku és makacs nép, hanem Jáhvé szeretetének.³ Népét Egyiptomból kiszabadítá, útján gondozá, s ha valamit tőle megvont, az is csak az ő szeretetének és bölcseségének jele: «miként az ember gyermekét megdorgálja, azonképen dorgál téged a te urad Istened.¹ Ily nagy szeretet iránt Izrael sem lehet közönyös, szeretnie kell Jáhvét teljes szívéből, egész lelkéből, s minden erejéből. Ezen szeretet természetes következése Jáhvé parancsainak megtartása. A szívnek tisztasága az, a melytől minden függ, nem külső, hanem a szívnek körülmetélése a földolog.²

Midőn azonban a törvénykönyv annyira kiemeli a vallásos bensőségnek, a szív erkölcsi tisztaságának és az Isten iránti szeretetnek fontosságát: ugyanakkor nem mulasztja el hangsúlyozni az áldozatok, a szigorú törvényszerű élet és némely szokások megtartásának szükségét is, és e tekintetben sokkal szigorúbb követelésekkel lép fel a néppel szemben, mint az ezelőtt élt próféták. Az áldozatok leírására, hogy mikor és milyen áldozatokkal kell élni, részletesebben nem terjeszkedik ki a törvénykönyv, mert ez nem a papok számára készült, hanem a laikusok életét szabályozó törvény akart lenni. Ennek folytán a törvénykönyv csak annyit rendel, hogy az áldozatot a jeruzsálemi templomban kell végrehajtani, hogy minden ünnepet ott kell megülni és a Jáhvé színe előtt senkinek sem szabad üres kézzel megjelenni.³ Különösen kiemeli a három főünnep fontosságát: a *paskha*, a *hetek* és a *leveledes sátrak* ünnepének fontosságát. Ezen ünnepeknek eredete

¹ 8, 2—5. ² 9, 19. ³ 16, 16.

az évszakok változására és ezzel kapcsolatban a földművelésre vezethető vissza, s korábban csakis ezen ünnepeknek a természeti életre való vonatkozása állott előtérben. Később azonban ezek a zsidó nép történetével hozattak összeköttetésbe, s vallásos jelentőséget is nyertek. Így a *páskha* nemcsak a tavasz ünnepe volt, hanem az Egyiptomból való kijövetelnek, a szolgaság megszűnésének ünnepévé is vált, hogy ez által a népnek alkalma legyen különösebben is megemlékezni Jáhvé gondviselő szeretetéről az ő választottja iránt. Továbbá a *hetek ünnepe*, melyet a paskha után hét teljes hétre tartottak (7 napon keresztül) nemcsak az aratásnak ünnepe volt, hanem egyszersmind a pusztai vándorlásra való visszaemlékezésnek ünnepe is, midőn Isten őket mannával táplálta. És végre a leveles sátrak ünnepe is nemcsak őszi ünnep, a szüret befejezésének ünnepe volt, hanem az arra való visszaemlékezésnek ünnepe is, hogy a nép ősei a pusztában szintén leveles sátrak alatt laktak.

E törvénykönyvnek isteni tiszteletre és ünnepekre vonatkozó rendelkezéseit általában a kultus cenzuralizációjára irányuló törekvés jellemzi. Tapasztalhatta ugyanis a szerző, s az egész Jáhvé párt, hogy eddig a legtöbb baj onnan származott, hogy Istennek mindenütt lehetett áldozni. E szokás míg egyfelől sértette a papok érdekeit, másfelől igen alkalmas volt arra, hogy a népet bálványimádásra csábítsa. Ezért a törvénykönyv — mint fennebb említettük is — igen határozottan követeli, hogy a három nagy ünnep alkalmával kivétel nélkül minden zsidó menjen fel a templomhoz, hogy ott áldozatát bemutassa. Általában mondhatjuk, hogy ez a parancs és ezzel kapcsolatban a *magaslatokon* való áldozásoknak eltöltése az, mely vörös fonalként vonul át az egész munkán. — Az egy templomnak megfelel az egy papi törzs. Papok csak is a Lévi törzsből valók lehetnek. Nem minden lévita pap is egyszersmind, de jogosítva van azzá lenni.¹ A papi hivatal nem viselő leviták anyagi tekintetben nagyon meg vannak

¹ 18, 6–7.

különböztetve a többiektől. Örökségök nekik nincs, hanem életüket Jáhvének vitt áldozatokból tartják fenn, köteleztetvén a zsidók, hogy nekik az ünnepek és hálaáldozatok alkalmából tartott lakomákon enni adjanak, azonfelül pedig az özvegyekkel és árvákkal együtt ajánlatnak a hívek könyörületességébe.¹ A szolgálatot tevő lévitáknak azonban már meg van a meghatározott jövedelmök, melyet a törvénykönyv valószínűleg az akkori gyakorlat szerint szabott meg. E jövedelem, a fogság utánival összehasonlítva, nagyon csekély ugyan, de tekintve azt, hogy az áldozatok egy helyre központosítottak, még is tisztességes volt. Különben szerző előtt a léviták nagy tisztességben állanak, nemcsak mint olyanok, a kik egyedül vannak jogosítva a Jáhvé nevében áldozni,² hanem mint a jeruzsálemi törvényszék tagjai, kiknek ítélete előtt köteles minden izraelita meghajolni.³

Mellözve e törvénykönyvnek a magán, családi és társadalmi életre vonatkozó rendelkezéseit, melyek mind oda céloznak, hogy a tiszta Jáhvismus Izrael kebelében biztosíttassék, — általános jellemzésül jegyezzünk meg annyit, hogy az író a gyakorlati élet szükségeiből indul ki mindenütt. Azonban a profetismus szellemének megfelelőleg, a gyakorlati élet teréről lassanként az erkölcsi törvényhozás terére lép át, s oly parancsolatokat ad, melyeknek megtartása felett már emberi bíró nem örködhetik, s a melyeknek áthágásáért emberi törvényszék senkit sem büntethet. Az író, mint pap vagy próféta, — lehet mind a kettő — mindenek felett a Jáhvé és Izrael közötti helyes viszony tudatának megerősítésére törekedett. Az ő szemei előtt mindenek felett azon eszményi parancs lebegett: «szeresd Jáhvét, a te Istenedet teljes szivedből, egész lelkedből és minden erődből», az egyes szabályok, a gyakorlati életre vonatkozó határozatok csak ezen legfőbb parancs kifolyásai. Innen érthető, hogy határozatai között oly sok gyakorlatiatlan van,⁴ s hogy némelyek

¹ 14, 27—29. ² 10. 8. ³ 17, 8—18. ⁴ 21, 18—21. 22, 13—21. 23, 10—15. 24, 5.

inkább csak buzdításnak tekinthetők, mind tulajdonképeni parancsnak, melyet betűszerint teljesíteni kell.¹

A keresztül vitt nagy reformációban *Jeremiás* igen tevékeny részt vett. Ha nem is tartjuk őt a törvénykönyv szerzőjének, bizonyára részt vett annak előmunkálataiban, buzgón támogatta behozatalát és egész működése ezen törvénykönyvben lefektetett alapelvek életbeléptetésére irányult. Ezen reformáció által a Jáhvé-kultus törvényes alapot nyert és az állam vallásává emelkedett. A király azonnal megkezdte, fogadalmához híven, a törvény életbeléptetését. Az idegen vallások oltárait, azoknak bálványképeit és minden jelvényeit, melyek Manassé alatt nem csak Jeruzsálemben, hanem a vidéken is annyira elszaporodtak, elpusztította. Eltávolította a templomból Astarté képét, megsemmisítette az idegen kultus minden eszközeit, leromboltatta a bujálkodók házeit, hogy a nép ne csak szájjal, hanem tiszta erkölcsi élete által is dicsőítse Izrael istenét. Azonban még a Jáhvé hívei közt is sok volt a teendő. A törvénykönyv azon intézkedésének, hogy áldozni csak a jeruzsálemi templomban szabad, nem csak a nép, hanem az ország különböző helyein felállított oltárak mellett forgolódo papok és lévíták sem akartak engedelmessékedni. Józsiás ezekkel szemben erőszakos eszközökhöz is nyúlt, s a papokat könyörtelenül levágatta, ha a magaslatokon álló régi áldozó helyeket elhagyni nem akarták.

Igy vált lehetségessé, hogy megünnepelhették a páskha ünnepét, «mint soha azelőtt Izrael és Juda királyai alatt». A királyt nemes elhatározásában buzgón támogatták a papok és próféták, de egyik sem különben Jeremiásnál. Midőn tapasztalta, hogy a vallásos forradalom egyeseknél ellentállásra talált, azonnal felemelé buzdító szavát, s így szólott a zsidókhoz:

- 11, 2. Hallgassátok e szövetség igéit
És hirdessétek azt Juda férfainak,
Hirdessétek Jeruzsálem lakóinak.
3. Átkozott az ember, ki nem hallja
Ezen frigynek beszédeit!

4. Én parancsoltam a ti atyáitoknak,
Mikor kivezetém Egyiptom földéről,
Hogy tegyétek az én parancsaimat
És cselekedjétek mindazokat,
Mert ugy lesztek én népem
És én a ti Istenetek.
5. Eskümet ugy teljesítem,
Melyet tettem atyáitoknak,
Hogy tejjel, mézzel folyó földet
Adok nekik, e napszerint.

A törvénykönyv életbeléptetésére irányuló tevékenységét Jeremiás hihetőleg még szülővárosában, a kis Anathotban megkezdte, mely mint papi város, sok tekintetben sérelmesnek találta magára nézve a törvény azon rendelkezését, hogy a papok mind Jeruzsálembé menjenek és áldozatot ezentúl csak ott végezhetnek. Ugy látszik, hogy a prófétának a törvény megtartására buzdító beszédei az anathotbelieket ellene igerelték és őt méreggel akarták elpusztítani, melytől csak véletlenségből szabadult meg. Miután tapasztalta ő is annak igazságát, hogy nincsen a próféta tisztesség nélkül, hanem csak az ő tulajdon hazájában, s a város lakosainak fenyegetéseiből¹ meggyőződött, hogy helyzete ott tarthatatlan: elhagyta Anathotot, elment Jeruzsálembé és ott maradt a szent város elpusztulásáig.

A szigorú Jáhvépárt által kezdeményezett, s a király közreműködésével végrehajtott vallásos reform igen jelentékeny forduló pont volt Izrael nemzeti életében, s minden tekintetben alkalmas arra, hogy a zsidóknak nemzeti és vallásos tudatát megerősítse és fokozza. Nem is mulasztotta el sem a Jáhvépárt, sem a király, hogy a kedvező alkalmat megragadva, visszavarázsolják «Dávidnak dicső napjait», s a kis Judeát külső terjedelmére nézve is helyreállítsák. — Időközben azonban mindent elseprő vihar keletkezett a politika egén, mely Judeára is végzetessé vált. Az assyriai birodalom a mily hamar emelkedett volt világhatalomra, épen

¹ Jer. 11, 21.

oly hamar indult ismét hanyatlásnak és *Assarhaddon* utódai alatt úgy meggyöngült, hogy *Cyaxáres*, a médek vállalkozó királya, már annak végső megsemmisülését vehette célba. E végett szövetségelt a függetlenségre törekvő assyriai alkirályokkal, czilicziai *Sienesissel*, s a babyloni *Nabopalassárral*, sőt ez utóbbival való szövetségét megerősítendő, leányát Nabopalassár fiának, *Nabukadnezárnak* adta nőül. Így felkészülve indul el Cyaxáres Assyria ellen és annak fővárosát, Ninivét ostrom alá veszi. Az ostromot azonban, midőn híret vette, hogy a *scythák*¹ birodalmába törtek, egy időre felbe kellett hagynia, de előrelátható volt, hogy azt nem sokára újra megkezdi. E nagy világharczba még egy 4-ik nagyhatalom is beleavatkozott, Egyiptom, mely az assyriak korábbi hódításai által nagy mértékben veszélyeztetve látta birodalmát. Most tehát *Psammetich*, felhasználva a kedvező alkalmat, szintén osztozkodni akart az assyriai birodalmon és Egyiptomnak mintegy védbástyájaként Síríát akarta meghódítani. Psammetich nemsokára meghalt, de fia *Nekho* követte atyja nyomdokait, s mihelyt meghallotta, hogy a médek és babylonbeliek az Assyria elleni háborút újra megindították, ő is fegyverkezni kezdett, s egy roppant sereggel a Karmel tövében kikötven, elfoglalta Síríát, hogy jövőben mintegy védfalul szolgáljon országának a keleti hódítók ellen.

Józsiás, az egyiptomiaknak e hódításai által terveit és birtokait fenyegetve látván, *Nekho* előnyomulásának minden áron határt akart vetni. Judea királyának e lépésre elég nagy oka volt, de ennek daczára is terve esztelen és végzetes volt, hiszen előre lehetett látni, hogy a kis zsidóország, szövetségesekek nélkül, a hatalmas egyiptomi birodalommal szemben meg nem állhat. E lépést csak is a Jáhvé ígéreteiben vetett feltétlen bizodalomból magyarázhatjuk ki, azon meggyőződésből, hogy Jáhvé harczol mellette, mely bizodalmat

¹ A scythák ez időben egész nyugat Ázsiát beharangozták, s a kis Judeát is feldúlták, kiket a próféták isten ostorának tekintettek, melylyel Jáhvé sújtja a bünbe merült népet.

magok a próféták is táplálták a királyban, míg a Krónikák könyveinek tudósítása szerint maga Nekho azt tanácsolta, hogy hagyjon fel az egyenetlen harccsal. Józsiás a hódító ellen ment tehát, s 608-ban a galileai síkságon, *Megiddo* mellett megütköztek. Józsiás életét és a csatát elvesztette és vele együtt a Juda szerencséje is örökre sirba szállt. A négy király, kik utána még a Dávid királyi székén ültek, a hatalomnak csak árnyékát bírták, de annál nagyobb volt udvaruknál a feslettség, a fő embereknél a pártoskodás, a népnél az elbizakodás és mindnyájuknál az iszonyatos vakság, melynél fogva a legközelökben mutatkozó veszedelmet látva sem akarták látni.

Mint hogy Nekho az utját állani akaró Józsiás leveretése és az északi kis birodalmak — Hamath és Damaszkus — elfoglalása után Judeát, mint a melyet úgy is biztosnak tartott már, egyelőre békeben hagyta: a rövidlátók, kiknek a körülöttök folyó nagy világesemények horderejéről fogalmuk sem volt, azzal a hiú reménynyel biztatták magukat, hogy függetlenségüket továbbra is fentarthatják, s e boldog hiszemben Józsiás öregebbik fiát, kiben nem bíztak, mellőzve annak ifjabbik fiát, *Joakházt* emelték a trónra. Joakház azonban úgy látszik még sem bizott egészen állása tartóságában, s ezért a meggidói győztest Reblában, Palesztina legészakibb részén, hol annak főhadi szállása lehetett, felkereste minden valószínűség szerint azért, hogy tőle megerősítést kinyerje. Itt azonban Nekho parancsára letartóztatták és mint foglyot Egyiptomba vitték, hol meg is halt.¹ Jeremiás pedig ez alkalomból így szólott honfitársaihoz:

22, 10. „Ne sirassátok a halottat (Józsiást),
És ne bánkódjatok felette;
Inkább sirassátok azt, ki elviteték,
Mert vissza nem tér többé,
És szülőföldjét nem látandja meg!“

Az egyiptomiak ezután Judeát elfoglalták, 100 talentum ezüstig és egy talentum aranyig megsarczolták és Józsiás

¹ 2. Kir. 22, 31—34.

legidősebb fiát, Eliákimot, kit a zsidók mellőztek volt, ültették a trónra, átváltoztatván nevét *Joákimra*. Ez mindjárt trónralépte után megmutatta, hogy nem hiába tartottak tőle honfitársai, mert azon kívül, hogy Nekho parancsai előtt egész alázattal meghajolt, az egész egyiptomi bálványkultust Jeruzsálembe átültette, s hogy kicsapongó, fényes udvartartásának költségeit fedezhesse, elviselhetetlen fejadót vetett a zsidó népre és kemény robotmunkára kényszeríté. Ezen alávaló zsarnok 11 évig tartott uralkodásáról Jeremiás egész elkeseredéssel nyilatkozik:

- 22, 13. Jaj annak, ki házát hamissággal építi,
És termeit igazságtalansággal!
Ki felebarátját ingyen dolgoztatja,
S munkabérét nem adja meg neki!
- 14 Ki szól: kiterjedt házat építek magamnak
És tágas termeket!
Szélesre vágja ki ablakait,
Cedrusfával bélli, s piros színre festi.
15. Hát uralkodás-e az,
Hogy cedrusokban vetekedel!?
Atyád is nemde evett és ivott?
De jogot és igazságot gyakorolt,
S jó dolga volt neki.
16. Avagy nem ebben áll-e engem ismerni? Szól az Úr!
17. De szemed és szived nem áll egyébre,
Csak nyereségre és erőszaktételre.
18. Azért mondja Jáhvé Joákim felől:
Nem síratják őt: jaj testvérem! jaj nővérem!
Nem síratják őt: jaj uram, jaj dicsőségem!
Szamár temetséggel temettetik el ő,
Kapun kívül huzcoltatik, s dobatik el ottán!

E nyilatkozat kifejezéseiben sokkal erősebb, semhogy képzelhető volna, hogy azt Jeremiás a tényleg uralkodó fejedelem ellen nyilvánosan elmondhatta volna. Valószínűbb, hogy csak magánjegyzeteiből vétetett fel később a gyűjteménybe. Azonban az is tény, hogy a próféta mind eleitől fogva határozott állást foglalt az egyiptomiakhoz szító párt ellen, melynek kebelében a köz elerkölcstelenedés mindjobban elharapódzott. Különösen veszélyesnek tünt fel Jeremiás

előtt honfitársainak azon bizakodása, mintha a templom és a szent város az Istennek valami különös pártfogásában állván, nem volna mit tartaniok, hogy azok valaha elpusztulhatnának. E hiú elbizakodás ellenében hirdeti a próféta:

- 7, 3. Igy szól a seregek úra, Izraelnek istene:
Jobbítsátok meg életutaitokat,
S lakni engedlek e helyen!
4. Hazugságban ne bízzatok, mondván:
Jáhvé temploma, Jáhvé temploma ez!
5. Inkább jobbítsátok meg életutaitokat,
Igaz ítéletet tevén az emberek között!
6. Ne sanyargassatok özvegyet és árvát,
S az ártatlan vért ki ne ontsátok e helyen;
Ne járjatok a bálványok után veszedelmetekre!
7. Ugy lakhattok-e helyen, s földön,
Hisz örökre atyáitoknak adtam ezt!
8. Oh de ti a hazugságban bíztok,
Melynek semmi haszna nincsen!
9. Hogyan? Lopván és gyilkolván,
Hamisan esküdvén, Bálnak tömjénezvén:
10. E házba jöttök mégis,
Mely rólam neveztetik, — mondván:
Mentve vagyunk, bizony?!
11. Hát latrok barlangja e ház, mely rólam neveztetik?
Én is olyanak találom! — azt mondja az Úr.
12. De menjetek Silóba, az én helyemre,
Hol nevem lakott egykor.
S meglátjátok, mi lett abból
Izrael népemnek gonoszsága miatt!
13. Ily dolgokat tevén, reám nem hallgattok,
Hívtalak titeket s nem is feleltetek!
14. Azt teszem e házzal, mely rólam neveztetik,
Azt teszem e helylyel, melyet atyáitoknak adtam,
A mit Silóval is tettem!
15. Elvetlek titeket arczom színe előtt!

Ily kemény, feddőző beszédeiért az ellenpárt, valamint a nép is ellene felzúdulván, megfogták a prófétát és a tanács elébe harczolták, követelvén halálát. Jeremiás bátran állott a bírák elé és fenszóval hirdette nekik: «Jáhvé küldött el engem, hogy jósoljam e ház és e város ellen mindazokat a dolgokat, melyeket hallottatok. Most tehát jobbítsátok meg

utaitokat, cselekedeteiteket és hallgassatok Jáhvé szavára, akkor visszaveszi Jáhvé a veszedelmet, melyet hirdettem ellenetek. Én pedig ime kezeteikben vagyok, cselekedjetekelem, a mint jónak és helyesnek látszik előttetek. Ámde tudjátok meg, hogy ha megöltök engem, ártatlan vér száll reátok és a városra, s annak lakosaira, mert bizony a Jáhvé küldött el engem hozzátok, hogy fületek hallatára mondjam el mind e dolgokat». ¹ Szerencséjére a tanács vénei közben megemlékeztek arról, hogy Hiskiás idejében a *Moreset-beli Míkeás* próféta még erősebb kifejezésekkel élt az ő jóslataiban, ² s ennek daczára nemcsak, hogy semmi bántódása nem lön, hanem az történt, hogy Hiskiás és az egész nép szívökre vevén a kiérdemelt fenyegetést, könyörögtek Jáhvéhoz, ki az őszinte megbánást látva, büntető karját visszavonta. Azonban másfelől egy ellenkező esetre is hivatkoztak, t. i. *Uriás* próféta esetére, ki miután a szent város elleni jóslatait elmondta, a király haragja elől Egyiptomba menekült, de a király onnan is visszakövetelte, s neki, mint Egyiptomban szövetségeseinek a szökevény próféta ki is adott, s a király sajátkezüleg megölte. ³ Hogy Jeremiás hasonló sorstól megmenekült, azt Ahikhámnak, azon Sáfán fiának köszönhetette, ki Józsiás idejében megtalálta a szent helyen a thorát. Oly nagy volt azonban a próféta ellen a felindulás, hogy egy időre vissza kellett vonulnia a nyilvánosság teréről, s talán el is rejtőzött.

E közben Assyriában nagy dolgok történtek, melyek az akkori világ arczulatát egészen megváltoztatták. Midőn a médek és babylonbeliek Ninivét körülvették, az *Elkósbeli Náhúm*, állítólag az assyriai fogságba hurczolt zsidók közül való, így rajzolja azon veszedelmet, mely Assyria fővárosára, Ninivére legközelebb szakadandó vala:

- 2, 1. Ninive! Ellened támadt a romboló!
Őrizzed a várost, kémleljed az utat,
Derekad övezd fel, s erődöt ujítsd meg!
3. Katonái vörös paizst hordnak,

¹ Jer 26, 12—12. ² Mik. 3, 12. ³ Jer. 26, 22—22.

- Vitézei bíborban fénylenek,
 Aczél tűzéhen csillognak a kocsik
 A fegyverkezés napján.
4. Tekintetök, mint a fáklya!
 S futkosnak, mint a villámlás.
 5. Megemlékezik harczosairól, (t. i. Ninive).
 De ezek ingadozva járnak,
 Midőn a kőfalra sietnek.
 6. A folyó gátjai felnyitattnak,
 S a királyi vár romba dől.
 7. Huzáb¹ fogságra hurczoltatik
 És cselédjeinek zokogása,
 Mint a galambnak bugása — hallatszik.
 9. Raboljatok ezüstöt s aranyat,
 Temérdek itt a kincs!
 10. Üres, pusztá és kietlen a város.
 Szive elszorult, térdei inognak;
 Remegés fogja el derekát,
 Sáppadtság mindeniknek arcát!

Sardanapal, assyriai király, kezdetben szerencsésen harczolt a szövetséges haddal szemben, s két véres csatában sikerült neki ellenfeleit visszaverni, sőt egy 3-ik csatában a szövetségesek táborát is elfoglalta. De az assyriaiak győzelmök feletti örömben gondatlan dőzsölésnek adták magokat, mit a szövetségesek felhasználván, egy lakoma alkalmával meglepték őket, s egy kis rész kivételével, mely a város falai közt keresett menedéket, a többieket mind leölték. A szövetségesek ostromzár alá vették a várost, mely azonban oly hatalmasan volt megerősítve, hogy két évig fentartotta magát. Egy régi jóslat szerint Ninive csak akkor lesz bevehető, ha a Tigris ellenségévé válik, s ime a harmadik évre fordulva, a folyó tartós esőzések következtében annyira megáradt, hogy a városnak egy része a hullámok martalékává lett, fala pedig 20 stádium hosszában leomlott. Most beteljesedett a jövendölés. *Sardanapal* kétségbeesve ön feje felett gyujtotta fel a királyi palotát, s ezzel 606-ban az assyriai birodalomnak vége szakadt. Most a győztes szövetség

¹ a királyné.

ségesek a birodalom határai felé közeledő Nekho ellen indultak és Kharkhemis közelében a fiatal Nabukadnezár az egyiptomiak hadát tönkre tevé.

Judeában a király és az egész egyiptomi párt a legnagyobb rémülésbe estek. Annál nagyobb volt Jeremiásnak diadala, ki ezt előre látta:

- 46, 3. Készítsetek vértet és paizst,
S induljatok a csatába!
4. Fogjátok be a lovakat,
S fel a nyeregbe lovagok!
Fényesítsétek a dárdát, s öltsetek fel a pánczélokot!
Jertek előre lovak, hajtsatok gyorsan kocsik,
Fel, ti vértviselő ethiopok,
Fel, ti ijfeszítő libiaiak!
5. De ime! miért hátrálnak csüggedezve?
Vitézei megverettek, s futva futnak,
Vissza sem tekintvén!
Borzalom minden felől — azt mondja az Úr!
6. Nem menekül el a gyors
És nem szabadul meg az erős;
Északon, az Euphrat partjain
Mehanyatlanak és ott esnek el!
7. Kicsoda az, ki mint a Nilus úgy emelkedik
S tombol, mint a tengernek hullámai?
8. Egyiptom az, ki szól: felmegyek,
Elborítom a földet, a várost meg elpusztítom!
10. De e nap az Úrnak bosszúálló napja,
Mert a fegyver emészt, s megtelik vérüktől
És északnak földje az Úrnak áldozata,
A seregek Urának, az Euphrát mellett!
11. Menj fel Gileádba Egyiptom leánya,
S hozz balzsamot magadnak!
Ámde számodra nincs sebkötő.
12. A népek meghallják gyalázatodat
És jajgatásod betölti a földet.

Úgy látszott, hogy ütött az óra, melyben valahára Jeremiás szava lesz döntő a szerencsétlen ország ügyében. Azonban a próféta még akkor sem tartotta tanácsosnak személyesen lépni honfitársai elé, hanem jobbnak látta, régibb beszédeit *Barukh* segítségével írásba foglalván, azokat a következő bevezetéssel bocsátani a nép elé: «Józsiasnak, ki

Amonnak Juda királyának fia volt, 13-ik évétől fogva mind e napig, már 23 év óta lón a Jáhvé szava hozzám, én pedig szoltam tihozzátok, ismételve szólván, de ti nem hallgattatok meg. Elküldé Jáhvé mind az ő szolgálait, a prófétákat, ismételve küldözgetvén, de nem hallgattatok, füleiteket sem hajtottátok reá, midőn így szóla: térjete meg, kiki a maga gonosz útjáról, s ne járjatok idegen Istenek után, hogy azoknak szolgáljatok és imádjátok őket; ne ingereljete fel engem kezeiteknek csinálmányaival. De ti nem hallgattatok reám, haragra ingereltete a ti vesztetekre. Azért ezeket mondja a seregeknek ura: mivel nem hallgattatok az én szavamra, ime én elküldöm és felveszem északnak minden nemzetségeit, s Nabukadnezárt az én szolgálmat is, és elhozom őket e földre, lakosaira és minden népekre köröskörül és feláldozom őket.*¹ Jeremiás e fenyegető beszédet Barukh által leiratván, meghagyta neki, hogy a templomban épen akkor összegyülekezett nép előtt olvassa fel. Barukh hűségesen eljárt veszedelmes küldetésében, s a vésztyjósító beszédek felolvasta. Erre a nép vénei Barukhot maguk elé idézvén, azt tanácsolták neki és a prófétának, hogy meneküljenek és keressenek magoknak oly helyet, hol biztonságban lehetnek, a könyvet pedig elvitték a királyhoz. Ez miután 3—4 hasábot elolvastatott belőle, az egészet sajátkezűleg széttépte és tűzbe vetette, egyuttal Jeremiás elfogatását rendelte el. Jeremiás, ki időközben szerencsésen elmenekült, e beszédek újra lediktálta Barukhnak, sőt még fenyegetőbb beszédekkel is megtoldotta.²

A végveszélyt Judea ideig-óráig még elkerülte, mert Nabukadnezárt, ki a kharkhemisi győzelem után már Egyiptomig előnyomult, atyja halálának hírére vevén, a legrovidebb uton visszasietett Babylonba, hogy magának a trónt biztosítsa. A mint azonban uralmát Babylonban megszilárdította, mint az assyriai világbirodalom örököse, újra megkezdé hódító hadjáratait. Így történt, hogy 4 évvel a kharkhemisi csata után, újból egy nagy sereg élén Kanaán földére

¹ Jer. 25, 3—10. ² 36, 29—31.

ment. Az akkoriban működött *Habakuk* próféta élénk rajzát adja e hódító seregeknek:

- 1, 6. Ime feltámasztom a kháldokat,
E szilaj és száguldó népet,
Mely messze földre elmegyen
És lakhelyet foglal magának, mely nem övé.
7. Borzasztó. rettenetes nép ez,
Magától veszi jogát és fenségét!¹
8. Lovai gyorsabbak a párducoknál
És serényebbek az éjjeli farkasoknál.
Büszkén száguldanak lovasai tova,
S repülnek, mint a sas, mely ragadmányra csap le,
9. Mind dűlni jön elő,
Sívár arcuk keletnek tart,
S mint a fővényt, úgy hordja össze foglyait.
10. Neveti a királyokat,
S a fejedelmek gúny tárgyai neki.

Ily hatalommal szemben a szövetségeseitől elhagyott Joákim az ellenállást még csak megkísérteni sem merete, hanem egész alázatossággal meghódolt. Ez által a csapást személyéről elhárította ugyan, de nem az országról, mert a khaldok az országban benn maradván, türhetetlen garázdálkodást vittek véghez a lefegyverezett lakosokon. Épen ezért nem csodálkozhatunk, hogy midőn három évvel később a Babylon és Egyiptom közötti háboru újra kiütött, Joákim ismét Egyiptom pártjára állott. De Nabukadnezar seregeit Egyiptom ellen Palesztinából kivonni kényszerülven, a szerencsétlen kis Judeára rászabadította a szomszédos néptörzseket, a szireket, moábitákat, ammonitákat.² Később Egyiptomot legyőzven, maga is újra ott termett Jeruzsálem falai előtt. Ezen ostrom alatt Joákim, alkalmasint egy kirohanás alkalmával elesett és hullája sok ideig a város fala mellett feküdt temetetlenül. Helyébe az ostromolt város népe a 18 éves *Jojákhimot* ültette a trónra, uralkodása azonban csak három hónapig tartott, mert midőn anyja kíséretében az ostromló király táborába ment kegyelemért esedezni, Nabukadnezar őt egész családjával és udvarával együtt letartóztatta és

¹ t. i. bizik önmagában. ² 2. Kir. 24, 2.

597-ben Babylonba vitette. Jeruzsálem ez alkalommal feldu-
latott, a templom kirabolatott, s a királylyal együtt 17 ezer
harcos és az ország előkelői fogságra hurezoltattak, úgy, hogy
az alsóbb rendű népen kívül alig maradt valaki az országban.

Dávid egykor dicső trónjának már csak romjaira Nabu-
kadnezar Józsiás harmadik fiát, Methanját ültette ezután,
kinek nevét *Zedekiásra* változtatta. Jeremiásnak e nyomor-
rúságos állapot is üdvösebbnek látszott, mint az egyiptomi
szövetség, melytől mindig felette irtózott. Ő mind eleitől fogva
a keleti világbirodalomhoz történendő csatlakozásban vélte
feltalálhatni kis hazájának boldogulhatását, s most, midőn
tapasztalta, hogy a nép a khald fensőség alatt, megfogya
hár, de törve nem, a szebb jövő reményével vigasztalja magát,
mire a népet a próféták egyező jóslatai is jogosíták: ő maga
is ápolni igyekezett e reményeket, s erre vonatkozó meg-
győződésének eképen ad kifejezést: «ime, napok jönnek, szól
az Úr, s támasztani fogok Dávidnak igaz sarjat, ki királyként
fog uralkodni jó szerencsével és gyakorolni fog jogot és igaz-
ságot e földön. Az ő idejében megszabadul Juda és Izrael
biztonságban lakozik, neve pedig ez lesz: Jáhvé a mi
igazságunk.»² Jeremiásnak e reménye annál jogosultabb volt,
mert a próféták folyvást hirdették, hogy a Jáhvétől elpártolt
nemzet el fog ugyan pusztulni, de nem végképen, mert Jáhvé
ígéretének be kell teljesednie, s így maradni fog mindig az
igazaknak egy kis töredéke, a kik által Izrael dicsősége
helyre fog állíttatni. Jeremiás azt a Judeában maradt kevés
zsidóságot tartotta Izrael azon maradékának (*seérit Jisrael*),
melyen az isteni ígéletlenül teljesedésbe fog menni.
A khaldoknak utolsó győzelme után az otthonmaradt zsidók-
nak helyzete olyanná lett, hogy a próféta reményelhette poli-
tikájának diadalát, s ezzel kapcsolatban prófétai reményeinek
teljesülését. Ennélfogva mindenképen azon volt, hogy nemzetét
hölcs mérsékletű magatartásra bírja, s ez által lehetővé tegye
népének békés fejlődését, másfelől pedig minden erejéből arra

¹ Jer. 23, 5. 6.

törekedett, hogy az Egyiptomhoz szító párt fondorkodásait megghiusítsa.

Kezdetben Zedekiás is hajlott a próféta álláspontja felé, később azonban oly dolgok történtek, melyek a királyt eltántorították és ő is az egyiptomi párthoz csatlakozott. Nemsokára ugyanis a szomszéd népeknek (Edom, Ammon, Moáb stb.) küldöttei jelentek meg Jeruzsálemben oly czélból, hogy a khaldok elleni szövetségre a zsidókat is felszólítsák. Jeremiás e küldöttek előtt lánczokban és nyakában igával jelent meg, s azokat magáról leszedvén, oda nyújtá a küldötteknek e szavakkal: «Ezt mondja a seregeknek ura, Izraelnek Istene: mondjátok meg a ti uraitoknak, hogy én teremtettem e földet, az embert és a barmot, mely a föld színén van, az én nagy erőmmel és kinyújtott karommal, és adtam azt annak, a ki kedves volt szemeim előtt. Most tehát mind ezen országokat az én szolgámnak, Nabukadnezárnak kezeibe adtam, még a mezei állatokat is, hogy neki szolgáljanak. Minden nemzetségek szolgálnak neki, fiainak és unokáinak, míg nem az ő országának is eljön ideje. És léssen, hogy a nemzet és az ország, mely neki nem szolgál és nem veti nyakát Babel királyának igája alá, fegyverrel, éhséggel és döghalállal látogatom meg azt a nemzetet, míg nem elpusztítom».¹

Mint mindig, úgy most is találkoztak próféták, kik a nép inye szerint beszélve, azt hiú reményekkel biztatták. Így többek között említették a 28-ik fejezetben egy bizonyos *Hananiás* nevű próféta Gaboánból, ki Isten házában a papok és a nép előtt felállván, így szónokolt: «Igy szól a seregek ura, Izraelnek istene: összetörtem Babel királyának igáját, s két év lefolyása alatt visszahozom e helyre Jáhvé házában minden edényeit, melyeket Nabukadnezár elvitt volt e helyről.» Hananiás e beszédére Jeremiás ellentüntetésül vas-igát vevén nyakára, a hamis próféta elé állott e szavakkal: «Ezt mondja az Úr: ha a fa-igát eltörted, csináltass magadnak vas-igát helyette, mert mind e népeknek nyakába vas-igát vetek, hogy

¹ Jer. 27. 4–8.

szolgáljanak Babel királyának. És szolgálni is fogtok neki, sőt a mezei vadat is neki adom». Hananiás prófétának pedig így szólott: «Halljad meg most Hananiás: nem küldött tégedet az Úr és te csak hazugsággal biztatod e népet. Azért így szól az Úr: ime elvetlek e föld színéről, még ez évben meghalsz, mert pártütést hirdettél az Úr ellen. És meg is halt Hananiás próféta azon évben a 7-ik hónapban.»¹

Azonban nemcsak az otthon maradt zsidók nyugtalanokdtek, hanem a fogságban hurczoltak közt is sokan még mindig egy önálló független Zsidóországról álmadoztak. Jeremiás honfitársainak hiú erőlködését nem helyezte, mert előre látta annak gyászos kimenetelét. Ezért midőn Zedekiás, hogy Nabukadnezárnak ezen mozgalmak feletti aggodalmait eloszlassa, s egyúttal az elhurczoltak hazabocsátását kérelmezze, a babyloni királyhoz követséget küldött. — Jeremiás ez alkalmat felhasználva, ily tartalmu levelet intézett a fogságban levőkhöz: «Ezt mondja a seregek Ura, Izraelnek Istene, mind azon foglyoknak, kiket rabságra vittem Jeruzsálemből Babelbe: építsetek házat és maradjatok veszteg; ültessetek kerteket és éljetez azok gyümölcseivel; vegyetez magatoknak feleségeket s nemzetek fiaikat és leányokat, sőt a ti fiaioknak is vegyetez feleségeket és leányaitokat adjátok férjhez; szaporodjatok meg ott és meg ne fogyatkozzatok. Azon városnak, a hova fogva vittelek titeket, javát keressétek, imádkozván érte a Jáhvéhoz, mert annak jóllétében nektek is lesz jólléteket. Azután így szól az Úr: mikor majd letelt Babylonra nézve a 70 év, megemlékezem rólatok és betöltöm rajtatok ígéretemet, hogy visszahozlak titeket e helyre.»²

A fogságban élők, kiket ábrándos reményeik mellett, még égő honvágy is eszmésztett, nem igen épültek Jeremiás irata által. *Semája*, a fogságban levő zsidó község előljárója, levelet intézett *Sofoniás* jeruzsálemi főpaphoz, melyben e jellemző éles szavak fordulnak elő: «Jáhvé pappá rendelt téged Jojada pap helyébe, hogy minden eszelős és bolond

¹ Jer. 28, 13—17. ² Jer. 29, 5—10.

prófétát felügyelet alá helyeztessék és kalodába zárasd. Miért nem fenýítéd meg hát azt az anathotbeli Jeremiást, a ki jósolgat nektek?»¹ Jeremiás azzal viszonzá e nemtelen megtámadást, hogy Semájának vesztét jósolja e szavakkal: «Igy szól az Úr: ime én meglátogatom Semáját és az ő ivadékait. nem fog közölök egy sem lakni e nép között és nem fogja látni a jót, melyet én e néppel cselekszem».² Jeremiás mindent megtett, hogy honfitársait bölcs önmegadásra, s a megmásíthatlan viszonyokkal való megalkuvásra bírja. Azonban minden buzgalma hajótörést szenvedett a nép vakságán, mely mindközelebb ragadta a mindent elnyelő örvényhez. A próféta szavai siket fülekre találtak, s csakhamar ismét fegyverben látjuk állani a szerencsétlen kis országot. Zedekiás azt hitte, hogy az egyiptomi *Hofrával* szövetségbe, szembe fog szállhatni a keleti hódító birodalommal. Nabukadnevár azonban, a mint nesztét vette Zedekiás elpártolási szándékának, sietett megelőzni az egyiptomiak csatlakozását, s hirtelen Palesztinában termett. Az edomiták és filiszteusok pedig, régi nemzeti gyűlöletüktől ösztönözötve, a keleti hódítóhoz csatlakoztak s mig Nabukadnevár Jeruzsálemet ostromolni kezdé, ezek az országban pusztítának. A zsidók, miután a veszedelmet magokra zúdították, meg is állották becsületesen helyöket, s vitézül védelmezték a szent várost. Akkor Zedekiás Jeremiáshoz küldött, hogy a dolgok ilyen állapotában tanácsot kérjen, ez pedig így válaszolt: «Igy szól az Úr, Izraelnek Istene: ime én megfordítom a hadi szerszámokat, melyek kezeitekben vannak, s melylyel harczoltok Nabukadnevár és a khaldeusok ellen, kik a kőfalon kívül megszálltak titeket. A városnak középebe hozom össze őket és akkor én vívok ellenetek, kinyújtott kézzel és erős karral, haraggal, búsulással és nagy gerjedelemmel. És megverem a városnak lakóit, mind ember, mind oktalan állatot, nagy döghalállal hálnak meg. Annakutána, szól az Úr, átadom Zedekiást, szolgálait, a népet és mindazokat, kik megmaradnak a döghalál után, Nabukadnevár

¹ Jer. 29, 26. 27. ² Jer. 29, 32.

kezébe, hogy ölje meg őket fegyver élével, nem kedvezve nekik. A népnek pedig mondja: ime előtökbe adom az életnek és halálnak útját, a ki a városban marad, fegyver, éhség és döghalál által vész el, a ki pedig kimegy és a khaldeusokhoz pártól, az megél és életét viszi el zsákmányul».¹

Az a rideg következetesség, melylyel Jeremiás prófétai működésének utolsó felében, nemzetének és a szent városnak elpusztulását hirdette, érthető azon felfogásból, melyet ő Jáhvé igazságosságáról vallott. Próféta társai közül még azok is, kik máskülönben a tiszta Jáhvismus szolgálatában állottak, mint pl. Habakuk, Zakhariás,² nem voltak annyira pessimisták s hitték, hogy bár az Isten választott népét bűnei miatt sújtani fogja, de miután a khaldeusoknak még több bűneik valának, általuk megsemmisíttetni nem engedi. Sőt kezdetben maga Jeremiás is reménykedett, hogy prófétai működésének sikerülni fog a népet megtérésre bírni, s ez által a fenyegető veszélyt elhárítani. De midőn látta, hogy a népet a szenvedett csapások nem jobbitották meg, midőn tapasztalta, hogy a hazája sorsát intéző főemberek nem a Jáhvéban, hanem bizonytalan szövetségekben keresik a szabadulást: teljesen feladta azon reményét, hogy hazája a katasztrófát elkerülhetné. Ily körülmények közt vagy azt kellett feltennie, hogy Jáhvé, a maga kívánalmaiból valamit elenged, a maga igazságosságából — legalább részben — választott népével szemben lemond; vagy pedig, hogy a büntetést, mely már elkezdődött, szigorúan és következetesen végrehajtja, s Izrael önálló nemzeti létét megsemmisíti. Bármily fájdalmat okozott is lelkének, de ő ez utóbbit fogadta el és épen ezért kárhoztatta nemzetének ügyis hiábavaló ellenállását, nem rettenve vissza azon iszonyú vádtól sem, hogy rossz hazafinak tartatik e miatt. Hogy mily nehéz belső küzdelmet okozott lelkében a nemzete iránti

¹ Jer. 21, 4—9

² A fogság után élt Zakhariás próféta művének 12—14. fejezetei csak tévedésből csatoltattak a próféta iratához, mert azok a bibliai tudósok egyértelmű felvétele szerint Jeremiás valamelyik prófétatársának művéből valók.

szeretetének és vallásos meggyőződésének ezen összeütközése, mutatja az, hogy küzdelmének egy ily kétségbeejtő pillanában még születése napját is megátkozta:

- 20, 14. Átkozott legyen a nap,
Melyen születtem volt;
Ne legyen áldott a nap,
Melyen anyám szült engemet!
15. Átkozott a férfi, ki mondá atyámnak:
Fiaid született! — melylyel felvidámitá őt.
16. Legyen az az ember, mint az elpusztított város,
Rémes hangokat halljon reggel,
És délben jajkiáltásokat!
17. Miért, oh Isten, hogy még anyám méhében,
Meg nem öltél engemet?!
Hogy lett volna koporsóm az én anyám,
És méhében többé ne fogadott volna!

Az a lesújtó jóslat, melyet Jeremiás a király felhívására adott, nem bírta lehűteni az ostromlottak hevét, sőt még nagyobb mértékben kezdte az lángolni. Midőn az egyiptomiak közeledésének hírére Nabukadnezár az ostromot félbeszakítá és seregét az egyiptomiak ellen fordította, — az öröm és elbizakodás még nagyobb lett a szent városban. De Jeremiásban ez sem keltett bizodalmat, s nyilatkozatai még élesebbek lettek: «ne ámítsátok magatokat, mondván: mindenestől elmentek nyakunkról a khaldeusok, mert bizony nem mennek el; mert ha az ellenetek harczoló khaldeusoknak egész seregét megvernétek is és csak sebesültek maradnának közülök, ezek kelnének fel egyenként sátoraikban és felégetnék e várost». E tágitani nem akaró ellenkezés általános ingerültséget idézett elő Jeruzsálemben. Mikor az ostrom félbeszakításakor, Jeremiás szülővárosába, Anathothba menendő, el akarta hagyni a várost, a kapunál letartóztatták, s azzal vádolva, hogy az ellenséghez akart szökni, börtönbe vetették, honnan csak a király parancsára bocsátották ki.

E közben Jeremiásnak a szent város elpusztulására vonatkozó jóslata beteljesedéséhez közeledett. A khaldok az egyiptomi sereget megvervén, Jeruzsálemet újra ostromolni kezdték, hol csakhamar az éhség is kinozni kezdé a lakosokat,

de mind ez az ostromlottak lelkesedését nem bírta lelohasztani. Jeremiás még ekkor sem hagyott fel baljóslataival, s egyre folytatta az izgatást, hogy hódoljanak meg. A nép vezérei azonban meg boszankodván azon, hogy beszédeivel a harcosok bátorságát lehangolja, a prófétát újra elfogták és egy süppedékes mély verembe dobták, hol csaknem egészen elmerült a sárban. A király értesülvén Jeremiás nyomorúságos helyzetéről, még egyszer kiszabadítá és még egyszer kért tőle jóslatot. A próféta most is első szava mellett maradt és így szólott: «Ha kimégy Babel fejedelméhez, megtartod életedet és a város sem pusztíttatik el, hanem élni fogsz te is és a te házadnépe is; de ha ki nem mégy, a város a khaldeusok kezébe adatik, s magad sem menekülsz meg tőlük».¹

Az ostromlók munkája ez alatt hatalmasan haladt előre, a város kőfalait egy helyen sikerült áttörni és azon behatoltak. Most végre közijedelem és kétségbeesés vett erőt a lakosokon. A király az általános zavart felhasználva, éjnek idején kiszökött kíséretével a városhól, de a lesben álló ellenség elfogta és Nabukadnezar elé vitte Reblába, hol a főhadi szállás volt. Itt a hódító szigorú törvényt tartott a pártütők felett. Előbb a szerencsétlen király előtt fiait és hadvezéreit lemészároltatta, azután a király szemeit kiszúratta, s nehéz lánczokra verve, Babelbe vitette, hol halála napjáig börtönben maradt. Ezután a szerencsétlen város ellen fordúlt a hódítónak dühe, a házak felgyújtattak, a falak leromboltattak, s a lakosság előkelőbbjei, kik a város szokatlanul hősiei védelmezésében még el nem pusztultak, fogságra vitettek 585-ben Kr. e.

Mielőtt a khaldeusok elvonultak volna, a testőrség fejedelme maga elé vezettette Jeremiást, s így szólott hozzá: «Jáhvé, a te Istened jelentette ki a veszedelmet e város ellen; reátok is hozta és úgy cselekedett, a mint megjelentette volt, mert vétkeztetek ellene és nem fogadtatok szót neki; — ezért teljesezett be rajtatok e dolog. Most tehát ime, leoldom kezéről a bilincseket, ha tetszik velem jönöd Babelbe, jer, gondom

¹ Jer. 38, 17. 18.

lesz reád; ha pedig nem tetszik velem jőnöd, maradj; ime az egész ország előtted van, valahová tetszik menned, oda menj».¹

Jeremiásnak nemzete iránti forró szeretete ez alkalommal sem tagadta meg magát, nem akart jobb sorsban részesülni, mint többi honfitársai és velök maradt otthon. A khaldeusok gazdag ajándékokkal ellátván e derék férfit, azt tanácsolták neki, hogy ha már mindenképen maradni akar, menjen el Mizpába *Gedáliáshoz*, a hódító által beállított helytartóhoz.

Jeremiás úgy is tett. Itt azonban nem töltötte idejét tétlenül, hanem csakhamar hozzáfogott a szerencsétlen ország újjászervezésének nagy munkájához, de hiába volt már minden erőlködése, nemzete többé nem volt megmenthető. Egy bizonyos *Ismáel* nevű, királyi házból származott kalandor, tizedmagával Mizpába ment, hol egy lakoma alkalmával Gedáliást és környezetét leölte és valóságos rémuralmat kezdett meg az elpusztított szerencsétlen országban. Ez oktan lázadás ugyan leveretett, de méltán tartottak attól, hogy Nabukadnezár nem fog ezzel megelégedni, hanem a legyilkolt helytartóért a népet is büntetni fogja. Elhatározták tehát, hogy tömegesen kivándorolnak Egyiptomba, sőt Jeremiást is kényszerítették, hogy íródeájkával Barukhkal együtt velök menjen azon országba, mely ellen annyiszor intézett kemény támadást.

Az egyiptomi király Tafnést jelölte ki a menekülteknek lakhelyül. Ezek még itt sem hagytak fel a reménységgel, hogy előbb-utóbb sikerülni fog az egyiptomiak segítségével visszahódítaniok az ígért földét. Jeremiás hiába jósolgatá, hogy Nabukadnezár Egyiptomot is meg fogja hódítani, honfitársai nem hallgattak reá, úgy, hogy élete itt is csupa küzdelem volt, küzdelem honfitársainak makacs tévelygéseivel szemben. Sőt itt a *maradék zsidóságról* táplált reményei is teljesen megsemmisültek. Az Egyiptomba menekült honfitársai ugyanis

¹ 40, 2-4.

az ország bálványimádásába merültek el, s midőn Jeremiás ezért feddeni kezdé őket, azt nyerte válaszul, hogy míg Judeában bálványoknak áldoztak, volt kenyerük bőviben, de mióta azzal felhagytak, mindennek hűjával vannak, s fegyverrel és éhséggel emésztetnek meg.¹ — Még egy jóslat Hofra egyiptomi király ellen, kinek a próféta Zedekiáséval hasonló sorsot jövendöl, — utolsó vonás e magasztos, de tragikus életből. Ezentúl nem tudunk róla semmit, azt sem, hol és mikor történt halála.

Petri Elek.

A COCCEJANISMUS KÜZDELMEI NÉMETALFÖLDÖN.*

Coccejus theologiai rendszere, melynek ő irodalmi működése kezdetétől híve volt, sok ideig nem okozott semmi izgalmat, noha elveinek mindig nyíltan kifejezést adott úgy műveiben, mint előadásai alkalmával. A legtöbben akként tekintették, mint a már ismert foederalis theologianak egy új, fejlettebb alakzatát, mely, minthogy a református egyház alaptételeitől sem tért el, semmi különösebb figyelmet nem érdemel tudományos becsén kívül. És ámbár azon munkáiból, melyeket a vizsályok kitörte előtt nem épen kevés idővel hocsátgatott közre, félreérthetetlenül kitűnt rendszerének

¹ Jer. 44, 15—18.

* Saját könyvészeti kutatásaim s az illető részleteknél egyenként jelzett művek mellett általában a következők szolgáltak e fejezethez forrásul: A *Coccejus János Henrik* által atyja összes műveinek gyűjteményéhez írt előszó. — *Van der Flter*: i. m. 167—178. l. — *Glasius*: Geschiedenis der christelijke kerk en godsdienst in Nederland. II. k. Amsterdam, 1843. 147—175. l. — *Ypey és Dermouth*: Geschiedenis der Nederlandsche hervormde kerk. II. k. 472—484, 503—520. l. III. k. 174—201. s itt-ott a köv. l. is. — *Ypey*: Geschiedenis van de kristlijke kerk in de achttiende eeuw. VII. k. 223—266. l. VIII. k. 121. s köv. l. — *Ypey*: Beknopte letterkundige geschiedenis der systematische godgeleerdheid. Haarlem, 1795. II. k. 70—107. l. s a köv. is néhol. — *Hepppe*: i. m. 221—237. l. — *Vriemoet*: i. m. i. h.

minden lényeges vonása : egyetlen kérdés sem keltett még ekkor semmi feltűnést. Nem, még akkor sem, midőn a vele egyetértő Wijngarden Bernát és Althusius Sámuel 1652-ben a francia Primerose Dávidnak a «sabbath és az úrnapja felől» írt s az övéhez hasonló nézetet nyilvánító művét holland fordításban is kiadták. Ugy látszik, hogy a cartesianismus, melylyel ebben az időtájban gyűlt meg az orthodoxia baja, annyira elfoglalta egész gondolkozásukat, hogy azon és talán a Copernicus nagyszerű felfedezésén¹ kívül semmi sem látszott előtök veszedelmesnek.

Csak 1655-ben jutott eszébe Hoornbeek János, szintén leideni tanárnak, hogy «az Isten nevének és napjának megszenteléséről» írt holland nyelvű művében előadja a sabbath felől a Coccejuséitól eltérő nézeteit, melyekkel a legszigorúbb vasárnap-ünneplést védte s ezt határozottan kötelezőnek állítá a keresztyénekre nézve is. E felszólalás sem éleszté fel a vitatkozási kedv tüzét, a szikra nem fogott lángot, a könyv agyonhallgattatott.

Ennek az volt oka, hogy még ekkor sem ébredtek öntudatra a scholastikus módszerhez ragaszkodó protestáns theologusok. Csak később vették észre, hogy Coccejus amaz elvei, melyeket a hitrendszer kifejtésében követ s az így nyert bibliai dogmatika elfogadásuk s elterjedésök esetén megsemmisítő hatást gyakorolhatnak a scholasticismusra, fejlődésképeségök pedig még egyéb következményeket is maga után vonhat, ha ideje korán, még csirájában nem igyekeznek elfojtani. Az orthodoxia szószólójául ismét Hoornbeek lépett fel 1658-ban kiadott s «Institutiones theologicae [ex optimis auctoribus concinnatae]» czímet viselő könyvével, mely számos híres, régebbi és egykorú hittudós munkáiból van összeállítva s tulajdonképen nem egyéb, mint a dogmatika története idézetekben. Hoornbeek maga is kinyilvánítja a műhöz írt s a leideni hittanhallgatókhoz intézett előszavában, hogy könyve beosztásán s a tartalomjegyzéken

¹ Egy, Rotterdamban 1656-ban megjelent röpirat együtt foglalozik a «Descartes philosophiájával és a Copernicus *hypothesisével*».

kivül semmi sem ered tőle. Munkájának czélja felől is felvilágosítást ad, a mikor kifejezi azon meggyőződését, hogy habár a biblia tekintélye a fő, mindamellett az egyházé és a tudósoké is oly jelentékeny, hogy nem lehet tőlök csak úgy könnyedén eltérni. Mint ebből is látszik, Hoornbeek álláspontja a leghatározottabb ellentéte a Coccejusénak s valóban a könyv minden sora végső elemzésben ennek azon tétele ellen irányul, hogy a szentírás, azaz az Isten ígéje, mint a hit egyedüli forrása, az Isten szellemében magyarázandó, függetlenül minden más magyarázattól.

Hoornbeeknek azonban ezzel sem sikerült vitát kelteni, holott arra majdnem felhívta Coccejust, midőn épen közös tanítványaikhoz czímezte az előszót. Coccejus, mint előbbi munkájára, úgy erre sem tartotta szükségesnek válaszolni. Ő haladt a maga útján.

Hanem most már nem sokáig tartott a nyugalom. Coccejus a zsidókhoz írt levelet még ugyanez évben disputatiók tárgyául tűzte ki hallgatói részére. Az ebből s az ezzel kapcsolatban megvitandó tételek közé a sabbath kérdését is odasorozta és azt a maga idejében részletesen fejtegette. Egyidejűleg, ez év májusában másik kartársá, Heidanus Ábrahám is kifejezést adott a «sabbathról és vasárnapról» szóló értekezésében felölök való véleményének, mely a Coccejuséval megegyezett.

Ekkor már elérkezettnek látták az időt Utrecht theologusai is, hogy közülök síkra szálljon valaki a circulusait háborgató leideni tanárok ellen. Essenius András «de perpetua moralitate decalogi adeoque specialius etiam sabbathi» tartott értekezését nemcsak latinul a tudósok számára, hanem hazája vallásos közönségének tájékoztatása végett anyanyelvén is kiadta, a mivel aztán az egyháztagok közt is elveté a visszavonás magvát. Ugyanez időtájban jelentek meg Hoornbeek thesisei a sabbathról. A kettős támadást úgy tanaik, mint személyök érdekében sem Coccejus, sem Heidanus válasz nélkül nem hagyhatták. Amaz, «In dagatio naturae sabbathi et quietis novi testamenti» czimű művel lépett

sorompóba s függelekül csatolta az egyházi atyák és a reformátorok nyilatkozatait tartalmazó munkáját, bizonyára nemcsak az ujtás vádjának elhárítása czéljából, hanem abból a tekintetből is, hogy a tekintélyekre támaszkodó orthodoxiát tekintélyek erejével fegyverezze le. Számos idézettel bizonyítja, hogy az ő álláspontja nem új s így nézetei nemcsak helyesek, hanem tiszteletreméltó történeti multjok is van. Heidanus pedig a «sabbathról és vasárnapról» még ugyanazon évi novemberben tartott második értekezésével védelmezte előbbi állításait. Hoornbeek mihamar, már 1659-re elkészült feleletével, melynek holland nyelvű czíme «Az Isten nevének és napjának megszentelése» volt s a mely magában foglalta négy év előtt megjelent művének második kiadását, azonkívül Coccejus és Heidanus egyes állításainak czáfolatát, végül meg amaz észrevételeit, melyek azon idézetekre vonatkoztak, a miket Coccejus a bizonyágul hívott nagytekintélyű régibb s újabb hittudósok műveiből vett. Hoornbeek gyűjteményével Heidanus a «Considerationes de sabbatho» első részében foglalkozott, Coccejus pedig «Typus concordiae amicorum circa honorem dominicae» czim alatt azt akarta kimutatni, hogy Hoornbeek minden erőlködése daczára sem tudott valójában semmi más eredményre jutni, mint a mit ő hozott ki az atyák és reformátorok tételeiből. Hoornbeek most «az Úr napja megszentelésének tüzetesebb megvédelmezésével» egyedül Heidanusnak felelt, a ki nem késett «consideratiói» második részének közzétételével.

Ámde ha Hoornbeek ez alkalommal egyelőre nem is érdemesíté válaszadásra Coccejust, újabb megtámadtatás nélkül ez még sem maradt. Egy, Johnson Nathanael nevet viselő, Coccejusnak és Heidanusnak volt tanítványaként szereplő egyén lépett most a harcosok sorába s állítólagos volt tanárait socinianismussal vádolta.¹ Coccejus, ki a soci-

¹ Művének czíme: «Sententia sociniana de sabbatho et quarto praecepto inimica pietati».

nianus tanokhoz egyáltalában nem vonzódott, megbotránkozásal utasította vissza a vádat «Indignatio»-jában. Ebben Johnson, mint később kitudódott, valódi nevén Paschasius állításának képtelenségét fényesen bebizonyítja az által, hogy a józan ész előtt tarthatatlannak bélyegezte azt a következtetést, melynél fogva ha a socinianusok valamely kérdésben helyes véleményt nyilvánítanak s valakinek tőlök függetlenül alkotott meggyőződése azzal megegyező, hát ez alapon az illető mindjárt socinianusnak volna nevezhető.

Ugy e mű, mint egy pár elődje is bizonyosságot tesz arról, hogy Coccejust igen keserűen érinté e vita s ennek tulajdonítható, hogy tolla egyre szurósabb lett és ellenfeleivel szemben mind kiméletlenebb modort kezdett tanusítani. De hát Hoornbeek sem maradt adósa! Alig hagyta el a sajtót Coccejus czáfoló irata, midőn egyszerre két erős hangu könyv jelent meg tőle, az egyik hollandúl «Vasárnap, nyugalomnap» czímmel Heidanus ellen, a másik Coccejus ellen latinúl.

Az elősorolt vitairatokban már nemcsak az képezte az eszmecsere tárgyát, hogy a sabbath-parancs a keresztyénekre nézve ép oly szertartási törvény-e, mint volt a zsidókra nézve, vagy pedig egyszerűen erkölcsi szabály s ehhez képest kell megülni: hanem egyszersmind az is szóba jött, hogy a decalogus a cselekedeti, avagy a kegyelmi frigyhez tartozik-e? valamint az is, hogy már a paradicsomban, vagy pedig csak a pusztában lett-e kiadva? Coccejus tanaihoz való rendíthetelen következetességgel határozottan vitatta annak a kegyelmi frigyhez való tartozását s a pusztában történt kiadatását. Ellenfelei viszont az egyházi hagyományokhoz híven a másik álláspontot foglalák el.

Miután időfolytán már nemcsak a tudósok közt, hanem a scholastikus fél eljárása következtében az egyes egyházközségek kebelében is két párt képződött s a zsinatok sem maradtak menten az ellenvéleményűek összetűzéseitől: a küzdelem oly fenyegető jelleget öltött, hogy Voetius, az utrechti egyetem agg tanára, a scholastikus párt feje, a ki

egyébiránt e vitában cselekvőleg nem vett részt, elkeseredve nyilvánítá, hogy ez ügyet nem lehet másképen eldönteni, mint szakítás által. Ennek azonban útját állta Németalföld rendeinek 1659. aug. 7-én hozott ama határozata, melylyel egyszer s mindenkorra megtiltották, hogy a zsinatokon szóba hozassék a sabbath kérdése. Ezt nemsokára, ez évi nov. 25-én a leideni egyetemhez intézett ama rendelet követte, hogy e tárgy felett a tanárok többé ne merészeljenek vita-iratokat közrebocsátni. Coccejus és Heidanus teljes készséggel jelentették be a goudai zsinatnak, hogy hajlandók a rendek kívánatának alávetni magokat.¹ A kérdés tehát hatalmi szóval s az egyik fél belenyugvásával egyelőre kivételett a hitviták tárgyai közül, legalább a leideni tanárokat illetőleg, a mennyiben Essenius ezután sem hallgatott el s a következő évben megírta «a decalogusról és a sabbath napjáról» értekező s Heidanus ellen intézett polémikus iratát, melyre azonban a megtámadott természetesen nem válaszolt. Ezen időtájtban adta elő a kérdés felőli nézetét Schosek Márton, groningeni tanár is, kinek műve «Disquisitio circa decalogum, speciatim quartum praeceptum de sabbatho ejusque moralitate» (Groningen, 1660.) czímen jelent meg.

Hoornbeek, ki már előbb is nemcsak irodalmilag harczolt Coccejus ellen, hanem tanári hivatalának folytatása közben szintén igyekezett neki ártani, a sabbath vitásának betiltása után, egész erejét az utóbbi téren használta fel. Így miután az 1659. évi február óta Coccejus viselte a rectori tisztséget, Hoornbeek mindaddig nem hagyott fel ellene már azelőtt megkezdett bujtogatásaival, míg csak ki nem telt rectori éve. A vizsgálkodás tüze ez idő alatt máskülönben egyedül akkor lobbant magasabbra s szikrái csupán akkor jutottak a nagy közönség közé, midőn Caller Tódor «De veritate religionis christianae» írott tudori értekezésének körébe olyan tételek fejtegetését is bevonta, melyekre nézve egyfelől Hoornbeek, másfelől Coccejus és még inkább Heida-

¹ Cocceji opera anecdota. II. k. 711. I. (Epistola 227.)

nus, a ki coccejusi elvei mellett cartesianus is volt, homlok-egyenest ellenkezőleg vélekedtek. A dolog annyira ment, hogy mindkét fél Holland és nyugati Friesland tartományok rendeinél kereste igazságát. Ezeknek, sőt az egyházi hatóságoknak is közbeléptével pár hónapi egyenetlenkedés után a gondnoki kar utoljára akként igazította el az ügyet, hogy a tudori vizsgálatot álló ifjú más, kevésbé veszedelmes tételket választott értekezése tárgyául. Hoornbeek ezzel az eredménnyel ugyan nem volt megelégedve, de — mint Coccejus megjegyzé — senki sem ügyelt reá.¹

Coccejus tetterejét azonban nem csökkenték e kellemtelen események. Lankadatlanul folytatta irodalmi működését, melynek folyamán az 1662. évben második főművével lépett elő, a «Summa theologiae ex scripturis repetita» cíművel, mely rendszeres dogmatika kizárólag bibliai alapon. E mellett ugyanez idő körül egy kisebbszerű polémia foglalta el, melyet az idézett elő, hogy Vossius Izsák a septuagintáról kiadott dolgozatában azt állította, hogy az azt keszitő férfiaknak s így munkájoknak is isteni tekintélye volt és ennél fogva, minthogy az ószövetség héber szövege az idők folytán sokképen, kivált a magánhangzók felvétele miatt nagyon megromlott, a septuagintából kell eredeti alakjába visszaállítani. Coccejus vele szemben védelmére kelt az elfogadott szövegnek. Amaz művéhez utólag csatolt «Appendix»-ében felelt nagy ellenfelének, a ki aztán szintén újra kifejtette nézeteit.

Egykorúlag kezdődött még egy más szelíd lefolyásu vitája Coccejusnak. Ennek alapját a leideni hittanhallgatók által az ő elnöklete alatt tartott disputatiók egyike képezte, melyben Momma Vilmos, a később is buzgó coccejanus, az egyháznak a hármassal oeconomia alatti állapotáról értekezett. Értekezése, melyben a foederalis theológiát kizárólagos bib-

¹ U. o. 715. l. (Epistola 236.) — *Gladius*: Godgeleerd Nederland I. k. 287—288. l. ezt az egész ügyet az 1660. évre teszi, de a két disputatió címlapjából bizonyos, hogy 1659-ben kezdődött, Coccejus levele szerint pedig 1660. elején végleg be is fejeztetett.

liai történet gyanánt tárgyalta, a rendes szokásnak megfelelőleg ki is nyomtatott s egyes példányai Németországba is eljutottak, hol valaki az abban foglalt tételekre vonatkozólag 83 kérdést állított össze s küldött Groningenbe, a scholastikus Maresius Sámuelhez, a ki már megelőzőleg is tartott tanítványai előtt egy «collegium anticoccejanum privatissimum»-ot. Maresius minden habozás nélkül disputatiók alá bocsátotta a kérdéseket. Coccejus mihamar tudomást szerzett erről s gyorsan, még 1663-ban válaszolt a kezébe került groningeni értekezésekre. Maresius a maga részéről egy nyílt levéllel fejezte be az ügyet; kijelenté, hogy a lényegben teljesen egyetért ellenfelével, a kit mindazáltal mellékesen, leplezve bár, de elég érthetően ujitási viszketeggel, sőt socinianismussal vádolt. Coccejus aztán magán levelezés útján védekezett e vádak ellen.

Az elősorolt viták folyamán Coccejus elvei körül mindig többen kezdtek seregelni. Volt tanítványainak nagy része mellette foglalt állást, a többi lelkészek közül az önállóbb gondolkodásúak a scholasticismus szűk látkörén felül emelkedve, hasonlóan pártjára álltak. Mint gyakran meg szokott történni, különösen Németalföldön: a pártalakulásokban a politika is csakhamar szerepet követelt magának. Ugyanis a coccejanusok — mert nemsokára így nevezettek vezérökről — többnyire a rendek kormányzásának hívei, azaz az állami hatalom központosításának ellenzői voltak. Az orthodoxok ellenben, miként a theológiában, ugy a politikában is a régihez, a megszokotthoz ragaszkodtak s így nagy részök azon párt tagjai közé tartozott, mely az egyeduradalomhoz, közelebbről pedig a fiatal orániai III. Vilmos személyéhez kötötte hazájának üdvét. Ebben az időben két De Witt, Kornél és János vezérlete alatt levő rendek kezében volt a fő hatóság, kik 1663-ban új üszköt dobtak a vallási vitatkozások által már is felizgatott kedélyek közé. Elrendelték, hogy a templomi imának szokásos függelékét képező ama szavakat, melyekkel «az ország rendeiért, a kormánytanácsért, a helytartóért és az illető tartomány rendeiért» fohászkoztak,

jövőre a lelkészek akképen változtassák meg, hogy az imádság «az illető tartomány rendeiért, mint kétségtelen souverain hatalomért, a többi tartomány rendeiért és az ország rendeinek gyűléséért» mondassék. Az orthodoxok persze vonakodtak a szöveget meggyőződésök ellenére így átalakítani s ennél fogva a két egyházi párt közötti ellentét a politika közbejátszásával még kirívóbbá, általánosabbá és ezek után folyton növekedővé lett. Erre nagy befolyása volt annak a körülménynek is, miszerint ez az ügy szintén az irodalom terére hurczoltatván, nyilván kitünt. hogy a coccejanusok az épen akkor fennálló kormányrendszer hű pártfogói, minek aztán az lett a következménye, hogy a hatalom hirtokosai folyvást kedveztek a coccejusi rendszer híveinek.

Magát Coccejust e politikai mozgalmak nem vonták el irodalmi munkásságának rendes menetétől. Ő azokba nem elegyedett bele, hanem a helyett egyre-másra adogatta ki becses írásmagyarázatait. Nem zavarta ki nyugalmaiból az sem, hogy a sabbath ügye megint az irodalom terére vitegett. 1664-ben tudniillik Van Henghel Dániel egy 14 lapnyi holland röpiratot adott ki e kérdésben. Majd az erre következő évben Burmann Ferencz, utrechti tanár szintén holland nyelven tárgyalta a sabbath ügyét coccejusi szempontból, mire Essenius is újra tollat ragadott s az így kifejlődött vita folyamán több munkájában fejtegeté az orthodox álláspontot. A vitában nemcsak ő és a szintén több értekezést kiadott Burmann vettek részt, hanem mások is, kik időnként népszerű röpiratokban is kifejtették meggyőződésöket. Van der Vliet Kornél például 1667-ben «a sabbath igazi tanát védelmezte az atheismusra vezető káromlások ellen». Colonius Pál, harderwijki egyetemi tanár hasonló értelemben nyilatkozott, őt viszont Vigelius Henrik czáfolgatta. Majd Van Lodensteyn Jodocus is fellépett Burmann ellen, az imént említett Van Henghel pedig 1668-ban egy 20 lapra terjedő füzetbe foglalta össze a két fél «érveit, indokait és replikáit». Ugyanezen évben jelent meg egy még rövidebb röpirat névtelen szerzőtől, a ki erősen kikelt a sabbath érvé-

nyessége ellen.¹ Az egész vitának nem lett egyéb eredménye, mint az, hogy kevés idő múlva Utrecht theologusai is eltiltattak a sabbath ügyének feszegetésétől,² a mit azonban mások azután sem hagytak felbe, hanem számos irattal iparkodtak a kérdést tisztázni.

Coccejus nyugalma ezalatt szintén megszűnt.

A *παρεσις* és *ἀρεσις* közti különbségtétele óriási megbotránkozást szült az orthodoxoknál. Voetius 1665-ben megbízta egy magyar tanítványát, Eszéki Istvánt, hogy az ő elnöklése alatt czáfolja meg Coccejus nézetét, mindazáltal ne egyenesen ellene irányozza polémiáját, hanem a hasonló véleményen levő socinianusok ellen. Eszéki megfelelt a megbízatásnak s jun. 10-én,³ szept. 30-án és okt. 7-én a megigazulás problémáiról tartott értekezésében szembe állítá az orthodoxia álláspontját a socinianusokéval. De az egész oly átlátszó volt, hogy Coccejusnak a válaszolás elől nem lehetett kitérnie s ekkor írta meg «Moreh Nebochim» című élehangú művét, melyben részletesen fejtegeté s védelmezé a maga nézetét. Ebben is kijelenti, hogy ő nem új tanokat hirdet s erre nézve hivatkozik a többi között Chrysostomusra és Bezára, kik hasonlóan láttak eltérést a vita tárgyát képező két kifejezés értelmében. Sőt támadójára is rásüti, hogy ő maga is megkülönbözteti azokat. Műve végén kiterjeszkedik ellenfelei «hallucinációinak» eloszlatására. Azon téves következtetésekkel foglalkozik itt, melyek az ő meggyőződéséből álláspontja jellemzésére kivonattak, önként érthetőleg hátrányára. Az orthodoxia részéről a felelet nem

¹ A sabbath ügyében lefolyt vitákat részletesen ismerteti az idősb *Vitringa Campegius* a «Doctrina christianae religionis» VI. ed. Leiden, 1768. IV. kötetében, közelebbről a Coccejus nézete fölött kifejelt polemiákat s 367. s köv. lapokon.

² *Vos Az*: Geschiedenis der vaderlandsche kerk. Dordrecht, 1882. II. k. 6. l. Egyedül itt van említve e tilalom, másutt sehol sem olvastam.

³ Az Eszékiről megemlékező összes források hallgatnak arról, hogy már jun. 10-én is disszertált. Bőven fogom ismertetni az egész dolgozatot.

maradhatott el. Mindjárt 1666-ban Ryssenius Leonhárd is beleavatkozott a vitába. Ő aztán sértő modorával még inkább tápot adott a vita tüzeinek, melybe elvtársai csekély idő elteltével belevonták Coccejusnak az Isten országa felőli tanát,¹ nemkülönbben írásmagyarázási elveit is. Ha ideszámítjuk még a sabbath kérdései felett már előbb megindult küzdelmet, melyet az imént ismertettem s a mely épen ez időtájt dühöngött leginkább, elképzelhetjük, milyen válaszfalak emelkedtek a coccejanusok és támadóik közt. E viták folyamán — minthogy a scholastikusok nyíltan Voetiust vallották vezérékül — ennek nevééről állandóan voetianusoknak mondtak s később is mindig e néven szerepeltek.

Közben Maresius újból belekötött egy pár dissertatióba, melyeket a leideni hittanhallgatók Coccejus elnöklete alatt az isten végtelenségéről és mindenütt jelenvalóságáról tartottak. Coccejus meglegedett azzal, hogy két disputationak corollariumai között tegyen észrevételeket Maresius vádjaira.

Hogy a leideni theologiai facultás, kétségen kívül főleg Coccejus nagyszabásu működése következtében mily nagy tekintélyre tett szert, arról kitünő bizonytságot szolgáltatott nemcsak maga Coccejus azon beszédében, melyet az 1669. évi februárban, ez alkalommal is egy évig viselt rectori hivatala letételekor mondott, hanem különösen az a bizalom, melylyel a gröningeni egyetem gondnokai egy hittani vita eldöntésére a leideni hittanárokat kérték fel. Maresius ugyanis hosszas magánviszálykodás után 1668-ban kartársát, Alting Jakabot harminczegy eretnokségért a gondnokság előtt bepanaszolta. A gondnokok először kihallgatták mindkettőjüket, azután pedig írásban kérték be tőlük a tárgyra vonatkozó megjegyzéseiket, miket Leidenbe küldtek. Coccejus, ki rectori hivatala mellett a dékánit is folytatta, a facultás nevében maga készítette el a szakvéleményt, melyet Heidanus és

¹ *De Raedt A.* 1673-ban megjelent terjedelmes «Apologia veritatis»-ában a viszálykodások tárgyaiul szolgáló négy tétel egyikéül ezt említi. A többit a már ismeretcesek képezték.

Valckenier János, Hoornbeek utódja szintén aláírtak, mint az ő nézeteiknek is hű kifejezőjét. Ennek alapján Alting az összes vádak alól felmentetett s úgy ő, mint Maresius eltiltattak minden további vizzálytól. Ámde Maresius most már Coccejust támadta meg egy iratával, a melyet azonban, miután Groningen város és Omland tartomány rendei is mindjárt kimondták reá kárhozható ítéletöket, Coccejus nem méltatott feleletre, annyival is inkább, mivel tanártársai is figyelmen kívül hagyandónak nyilatkoztatták az egészet.

És ez volt az utolsó vita, melyben Coccejus tényleges részt vett. Munkás élete, melynek méltó befejezéséül utolsó évében, 1669-ben egy kitünő héber szótárt adott ki,¹ már ekkor enyészetéhez közeledett. Az év utófelében földi életének végső napjai következének el. November 5-én nagy szellemének fénye örökre kialudt. De nem. Egyedül teste tért nyugalomra az anyaföld ölébe. Szellemének örök élete van. Halála után évtizedeken át róla nevezték azokat, kik elveinek örökösei voltak, a kik mesteröknek őt vallották. Neve és tana a protestáns egyház történetében, sőt Németalföld állami életében is kiváló helyet foglalt el, mert élete nem végződött el a leideni sirnál, annak közvetlen folytatása nemzedékeken át tapasztalható volt, befolyása és hatása ma is érezhető, emléke pedig mindenkoron fog világolni s korántsem halványult el akkor, midőn a hű barátja Heidanus által tartott meleghangú emlékbeszéd búcsuszavai a «gyászos csapás felől» elhangzának.

. . . A viszonyok az ő halálával nem változtak meg. A már nagyszámú pártnak csupán alapítója tűnt le a színtérről s maga a párt és a rendszer, mely körül az tömörült, épen maradt: az ellentétek nem szűntek meg, sőt időnként heves küzdelmekben törtek ki. A coccejanusok nem állapodtak meg a mesterök által kifejtett tanalagnál, hanem közösen elfogadott alapelvöknél fogva a bibliából kiki saját felfogása szerint törekedett kimagyarázni egy-egy tételt. Egé-

¹ Schulez. giesseni egyetemi tanár még 1777-ben is kiadta.

szen természetes, hogy a voetianusok tetszése nem igen kísérte kutatásaikat, sőt ezek a vallás. elleni merényletnek tartották minden újabb nézetöket. El is nevezték öket az «igazhitűség» e bajnokai alkalmilag a keresztyénség történetében s azon kívül szerepelt összes eretnekségekről; így lettek ök ezek szemében ebioniták, chiliasták, pelagianusok, atheisták, zsidók, pápisták, arminianusok, socinianusok. mohamedánok és a többiek. A voetianusok különösen akkor intéztek a coccejanusok ellen heves támadásokat, a midőn egy részök a másik orthodoxia-ellenes párttal, a cartesianismussal kezdett együtt küzdeni a scholasticismus ellen. Emez egyesülésnek egyébiránt magok az orthodoxok is okai voltak, mivel már előbbi vitáikban is egy kalap alá fogták az összes antischolastikusokat. De nemcsak a védelmi czélnak e közössége, hanem a két mozgalomnak bizonyos tekintetben hasonló természete is befolyást gyakorolt arra, hogy egyesek lassanként összeköttetésbe igyekeztek hozni a cartesianismust a coccejanismussal s így a hagyományos rendszer ellenében közös ügygyé tették a szentírás alapján való vallásos vizsgálódást a bíráló ész működésével. A viták hevében önként érthetőleg ök sem kímélték ellenfeleiket.

A Coccejus halálát követő évben az ő tanai szellemében írt röpirat jelent meg Stigtenius Hoseástól, melyben merész hangon s erős gúnynyal vannak megtámadva, a kik Coccejus «épületes» irataiban kifogásolni, sőt elítélni való tétéleket kerestek. Ugy tünteti fel öket a szerző, mintha a sátán izgatására cselekedték volna ezt.

Am támadó irányú röpiratot ezentúl csak elvétele adtak ki a coccejanusok s egyedül védelemre szorítottak. Ennek okát a politikai helyzet megváltozása képezte. A De Witt testvérek 1672-ben meggyilkoltatván, az orániai párt újból kezébe keríté az uralmat. III. Vilmos, ki helytartóvá választatott, kötelességének ismeré a mellette küzdő voetianusok iránti hálából a coccejanusok és cartesianusok üldözését és szorongatását.

Ezalatt a még Coccejus életében kitört s nagy hullá-

mokat verő viszály Alting és Maresius között úgy az irodalomban, mint egyes zsinatokon tovább folyt. Maresius, kinek ellenszenve Coccejus iránt még növekedett azon körülmény következtében, hogy ez Altingnak fogta pártját, felhasználta az utóbbival folytatott vitáját arra is, hogy az Altinggal ugyanazon alaphól, a szentírásból kiindult Coccejusról s vele együtt egész rendszeréről és összes híveiről bebizonyítsa a veszélyes újításokra vonatkozó vádakat. E végre adta ki 1671-ben «Clypeus orthodoxiae», majd «Indiculus praecipuarum controversiarum» című műveit. Az utóbbi Wittich Kristóf, leideni tanár ellen írta, ki «Theologia pacifica»-jában kifejezte ugyan az ő dogmatikája, a «Collegium theologicum» iránti nagyrabecsülését, de eltérő nézeteit s az egésznek roppant mérvű scholastikus módszere elleni kifogásait szintén nem hallgatta el. Maresius ezek alapján Wittichre nem kevesebb, mint 353 eretnekséget sütött ki. E két mű csak előfutára volt ama heves támadásnak, melyet 1672-ben intézett az összes antischolastikusok ellen. «De afflicto statu studii theologici in foederato Belgio» szöveg az irat, mely a következő évben holland nyelven is megjelent. A cartesianusokat, coccejanusokat és általában minden «ujítót» tollhegyre vesz s nem mulasztja el előadni azt sem, hogy miképen lehetne s kellene az orthodoxia útjáról letértek közt is érvényt szerezni azon hit uralmának, melyet ő az egyedül üdvözítőnek tartott s ezért csorbitatlanul akart továbbra is fentartani. Szenvedélyessége e közben annyira elragadja, hogy azt az óhaját is leplezetlenül kimondja, mely szerint egy közzsinat, a dordrechti mintájára, az új iskolák híveit közösítse ki.

Műve igen nagy port vert. Ugy a cartesianus és coccejanus, mint a kettőt magokban egyesítő hittudósok előállottak védelmökkel. A vita egészen Maresius haláláig tartott, mi az 1673. évben következett be. Halálos ágyán legalább annyit engedett gyűlöletéből, hogy kibékült azzal az ellenfelel, kit oly sokáig és oly ádáz haraggal üldözött: Altinggal.¹

¹ Maresius és Alting viszálykodásaival részletesen foglalkozik *Roeslingh*: *Jacobus Alting. Groningen, 1864. 43—78. 1.*

A leghevesebb harczos halála egyáltalában nem vetett véget a vizzálynak, csupán egy kis pihenőt adott a küzdelemben kifáradt feleknek. Az államkormány nyomása daczára is napról napra terjedt az a szabadelvű törekvés, mely a gondolkodásnak a tekintélyektől való függetlenítését czélozta. Ennek tapasztalása hogyne keltett volna a scholastikusok részéről ellenhatást?! Viszont a coccejanusok bátran sikra szálltak minden alkalommal, ha megtámadtattak. Abban az irányban, melyben főként Witsius Hermann tett kísérletet s amely az ellentétes rendszereknek mindenki által elfogadható alakban való egybeolvasztását tűzte ki ideiglenes feladatúl, a dolog természeténél fogva nagyon kevesen haladtak.

A voetianusok közül a szüntelenül folyó polemikában a következők vettek tevékeny részt: Ryssenius, ki a «régí orthodox igazság elhomályosítói» s ezek «megátalkodott makacssága» ellen többször kikelve, egyszersmind százával mutogatta ki eretnek tételeiket, — Leydekker Menyhért, ki az ószövetségi korban élt választottak teljes bűnbocsánatát s általában az addigi igazhitűséget vette védelmébe, — az ifjabb Spanheim Frigyes, a ki aránylag a legkevesebb személyeskedéssel szólott a fenforgó kérdésekhez, de annál nagyobb tekintélyt követelt nézeteinek,¹ — Hulsius Antal, ki Coccejus írásmagyarázati alapelvét zsidó tételnek mondta s ámbár elismeré, hogy maga Coccejus számos hibás tétele daczára sem volt eretnek, «hypothetica» theológiáját mégis tévelygésre vezetőnek állítá, miért is erős harczot folytatott az ellen, — Koelman Jakab, a ki azonban a voetianismus határai közt legtovább ment, a mennyiben az alaki kényszernek nem valami nagy barátja volt, — Brink Henrik, a ki nemcsak mint eretnekségeket támadta meg a coccejanusok tanait,

¹ Polémikus iratainak ezen sajátsága miatt ellenfelei gúnyosan «második pápának, Németalföld főiskolái és egyházai dictatorának» nevezték. Az akkori egyházi zavarokról írt műve (De novissimis circa res sacras in Belgio dissidiis. 1677.) után, melyben röviden az erdélyi hasonlóirányú mozgalmakról is megemlékszik, pro és contra egész irodalom keletkezett.

hanem reámutatott arra is, hogy sokszor olyan szabályokat állítottak fel a biblia magyarázására, melyek bátran mérközhettek a scholastikusok schemáival, — Van Mastricht Péter, ki a decalogust a cselekedeti frigy megújításának és specialis nemzeti frigynek tartotta. A coccejanusok pártjának buzgóbb polemikusai viszont Burmann, Allinga Péter, Bekker Boldizsár, Van der Waeyen János, De Raedt Alhart, Wittich, Heidanus és végül Coccejus fia, János Henrik voltak. Ez utóbbi atyja «tana és tisztessége» érdekében emelt szót Hulsius vádjai és ferdítései ellen s egyuttal védelmére kelt Heidanusnak is, midőn czáfolni igyekezett Hulsius azon állításait, melyeket Heidanus «consideratióinak» öt első tételével szemben nyilvánított. Atyja összes műveinek előszavában pedig a Maresius által eretnokségek gyanánt kijelentett coccejusi elvek igazságának és helyességének kimutatását tette feladatává.

Ha azonban a coccejanusok nem is győzethettek meg az irodalmi harcban, melyben az elősoroltakon kívül mindkét pártról számos álnévű és névtelen író vett részt: ¹ nem dicsekedhettek hasonló eredménnyel olyan esetekben, mikor a viadal sikere nem tudománytól s tehetségtől, hanem egyéb, külső körülményektől függött. Ilyen eset volt egy middelburgi lelkészi állomás betöltése felett kifejtett rendkívül heves küzdelem s a Heidanus, mint leideni tanár elleni eljárás.

Zeeland tartományban ugyanis — ehhez tartozott Middelburg város — a voetianusok túlnyomó többségben voltak. Az 1672-ben itt lelkészszé választott Van der Waeyen, noha pártállásának még addig nem adta nyilvános jeleit, nem sokáig élhetett békében voetianus kartársaival, első sorban Van der Velde Ábrahámmal, egy nyughatatlan s türelmetlen emberrel. Viszálykodásaikon okulva 1676-ban, midőn

¹ Az 1673. tájból 1676-ig terjedő időben lefolyt vitáknak bővebb, de korántsem kimerítő (mert főleg csupán a cartesianismusra s csak mellékesen a coccejanismusra tartozó röpiratokat ismertető) leírása *Cramer* : i. m. 120—155. lapjain olvasható.

Middelburgban ismét megürült egy lelkészi állomás, az illető egyházkör (classis) jó előre szükségesnek látta írásbeli úton is kijelenteni azon követelését, hogy a megválasztandó lelkész ne «ujító» legyen. De az egyházközségi előljáróság (collegium qualificatum), melynek nagy része Van der Waeyen és a szintén coccejanus De Mey János lelkész hatása alatt a coccejanismussal rokonszenvezett, mégis Momma Vilmos, hami theologiai tanárt, a buzgó coccejanust hívá meg. Az egyházkör panaszt emelt a városi tanácsnál ez eljárás ellen, hivatkozott egyszersmind egyrésről Mommának általánosan ismert eretnkségére, másrésről pedig arra, hogy III. Vilmos helytartó is voetianus lelkészt óhajt. Minthogy azonban a tanács ugyanama tagokból állott, kkból az egyházi előljáróság, nem tett egyebet, mint azt, hogy a választás törvényes lefolyására utalt. Hiába küldött III. Vilmos a tanácsnak és magának Mommának tiltakozó leveleket, Momma Ham városnak részére kiállított bizonyítványával Middelburgba ment. A városi helytartó ekkor megtiltá beiktatását. Hasztalan! A Mommához erősen ragaszkodó hívek senkire sem hallgattak s ő 1679. jul. 9-én hivatalosan elfoglalta állomását. III. Vilmost ez engedetlenség a végsőkig felingerelte. Látván, hogy rendeleteivel, melyekkel ezután is kísérleteket tett célja elérésére, senki sem törődik, végre személyesen ment Middelburgba, hogy akaratát keresztülvigye. Zeeland rendei el is mozdították állásától úgy Mommát, mint a másik két coccejanus lelkészt, nemcsak, hanem számúzték is őket a tartományból. Vilmos meg a városi helytartót fosztá meg hivatalától erélytelensége miatt.¹

A másik esetet, melyben a hatóságok beavatkozása következtében a fennálló politikai viszonyoknál fogva a coccejanusok ugyancsak vereséget szenvedtek, a Heidanus ügye képezte. Az orthodox Spanheim és Hulsius tudniillik panaszíratot tettek közzé coccejanus-cartesianus kartársuk ellen s

¹ Ez ügy részletesen el van beszélve a «Kerkhistorisch archief» IV. kötetének (Amsterdam, 1866.) 287—338. lapjain.

abban hűsz, általa tanított tétellel, mint istentelenségekkel szemben tiltakozásukat fejezték ki. A leideni egyetem gondnokai s a város polgármesterei 1676. jan. 16-án tartott gyűlésökben eltiltották az illető tételek fejtegetését, még pedig azzal az indokolással, hogy egyetlen confessionális iratban se találhatók fel. Erre úgy Heidanus amaz «elmékedéseiben», melyeket a «leideni egyetemen mostanában történt események felől» közrebocsátott, mint azok az írók, kik nagy számmal vették védelmőkbe az ősz tudóst: kifejtették, hogy ama tételek igazság szerint csak abban az esetben lettek volna eltilthatók, ha ellenkeznek a hitvallásokkal, — azt azonban képzelenség követelni, hogy az egyetemi oktatás semmi olyasra ki ne terjeszkedjék, a mi a symbolikus könyvekben szószerint nincs meg. A gondnoki kar Heidanus védő iratának némelyik kitétele által sértve érezte magát és ezért május 5-én maga elé idézte. Miután Heidanus ez alkalommal határozottan kijelenté, hogy könyvének tartalmából semmit vissza nem von, tanári állásából elbocsáttatott.¹

Úgy a Mommával, mint a Heidanussal szemben gyakorolt erőszakos eljárás nagy izgalmat keltett az egész országban. A voetianusok egyremásra adták ki az ellenpártiak tanaival foglalkozó röpirataikat és gúnyverseiket, emezek viszont éles támodásokat intéztek a Momma ügyében szereplő egyházkör, valamint a leideni egyetem gondnoksága ellen. Részint a middelburgi «collegium qualificatum» jogos alapon állását, részint pedig azt fejtegették, hogy Heidanus ügyében egyedül a helytartó lett volna illetékes az ítélettelre s hogy a gondnokok eljárása e szerint szabálytalan volt. Heidanus «elmékedései» különféle függelékekkel bővítve több kiadást értek, lefordítottak latin nyelvre is, hogy a «külföldi egyházak és főleg a tudósok tanulságot merítsenek belőlök». Egyszóval az elkeseredés e két esemény következtében oly magas fokra hágott, mint addig sohasem s hogy a végletekig nem ment, annak tulajdonítható, hogy mindkét

¹ Mindezt terjedelmesen előadja *Cramer*: i. m. 101—119. l.

párton akadtak békeszerető s engesztelő hangulatu egyének, kik kötelességöknek tartották folytonosan a kedélyek lecsillapításán fáradozni. Mik a szivekhez könnyebben utat találhattak: költeményekben is intették honfitársaikat, hitsorsosaikat, hogy a haza és egyház romlását eszközli a dúló belviszály.

És nemes törekvésöknek pillanatnyi bár, de némi sikere mégis lett. A délhollandi zsinat már 1674-ben összeállított tiz pontot, melyekkel létre akarta hozni az egyezséget. De kísérletének semmi eredménye nem lett. Majd a rajnavideki német reformátusok jülich, bergi részleges és alsórajnai közsinatai meggyőző hangon figyelmeztették holland hitrokonait a béke áldásaira. A szeretet lelke először Amsterdamban kezdett munkálkodni. A városi tanács kezdeményezésére a 25 tagot számláló lelkészi testület, melyben vegyesen voltak coccejanusok és voetianusok, 1677-ben hat cikkelyből álló határozatot hozott, a melyben egymást kölcsönösen igazbitűeknek nyilatkoztatták. Indokul felhozták azon tapasztalatukat, hogy a tan tekintetében lényeges különbség köztök nem létezik s ami van is, nem olyan, hogy megakadályozhatná együttműködésüket a Krisztus országának terjesztésében. Egyszersmind kifejezést adtak azon kívánatuknak, hogy a lelkészek választásánál ne vétessék figyelembe, ki melyik egyetem növendéke, hanem erre való tekintet nélkül mérsékelt és békés gondolkozásu egyének hivassanak meg. Ez az emelkedett szellemű határozat nagy hatást gyakorolt a kedélyekre s miután a helytartó is helyeselte, a testvérharcz mindinkább alábbhagyott hevéből. Fegyverszünet állott be, melyet Van Waeyen, Van Poot Ábrahám és mások arra használtak fel, hogy Coccejusnak s nevezetesebb követőinek több művét lefordítsák hollandra.

Sajnos! a békés idők nem sokáig tartottak. A voetianusokat vak gyűlöletük ezután is türelmetlenné tevő a szerintök jogosulatlan és kárhuzatos tanokkal szemben. Van der Waeyennek franeckeri egyetemi tanáru alkalmazása a szenvedélyeket ismét lángra lobbantá. Ehhez járultak a Flud van

Gieffen Dániel, coccejanus lelkész ellen emelt vádak s az ezek következtében keletkezett izgalmak, melyek végre is Friesland rendeinek csillapító közbelépését tették szükségessé.¹

De a visszavonásból még ez sem volt elég. A coccejanusok között, a kik a hitvallásoktól és általában minden hagyománytól elvileg függetlenné tették magokat s ugyanakkor a szentírást egyéni felfogásuknak megfelelőleg magyarázták, vélemény-eltérések fejlődtek ki. Továbbá némelyek a cartesianismusnak is hívei voltak s így meggyőződésük alakulására ennek alapelve is befolyást gyakorolt. Ilyen viszonyok közt magok a coccejanusok különböző irányokra oszladoztak szét. Egyesek tanaiban már kezdettől fogva voltak némely kérdésben eltérések, melyek az irodalom terén is megvitatás alá kerültek.² Ezek azonban békés viszonyaikon mitsem változtattak. De később, kivált a század nyolczvanas évein kezdve a vallásos vizsgálódásaik eredményeül szolgáló rendszerek közt egyre nőtt a távolság s végre magának a coccejanismusnak határain belől is számos, egymástól többé-kevésbé különböző árnyalat képződött, melyek aztán tárgyilagosabban vagy hevesebben ostromolgatták egymás elveit. Hasonló történt a voetianusokkal is. Két csoportra szakadtak, csakhogy ezek között a különbség természetszerűleg nem a tanban, hanem annak külső gyakorlatában jött létre. Míg az egyik pártnak, mely legtypicusabb képviselőjéről, Marck János franeckeri tanárról neveztetett, vallásos világnézete csak a száraz, merev egyházi tanok kimért körére szorítkozott: addig a másik orthodox ugyan, de a lélek kegyességére irányzott theologia híve volt s Brakel Vilmos körül csoportosult, a kire Coccejus egyes nézetei kétségbevonhatlanul hatottak. Igaz, hogy e hatás teljességgel nem a lényegben, hanem csupán a tan külső nyilatkozatának, a hitéletnek tekintetében érvénye-

¹ Erre nézve v. ö. főleg *Diest Lorgion*: De nederduitsche hervormde kerk in Friesland. Groningen, 1848. 168—180. l.

² Így például Bekkernek Groenewegennel és Van der Waeyennel Witsiusnak Altिंगával volt polémiája.

sült, mely azonban a coccejusi theológiának megkülönböztető vonását nem képezi. Hiszen maga Voetius is törekedett arra, hogy a tan élet is legyen és viszont Coccejus nem igen törődött azzal, hogy rendszerének befolyása volt a gyakorlati életre is.

Hiába igyekeztek egyesek, mint például a magyar Otrókosi Főris Ferenc,¹ közvetítő nézeteikkel elfojtani az ellentétek küzdelmét: Németalföld szintere lett a pártok és egyének folytonos versengésének. Az egyetemi katedrákról épen úgy, mint a templomi szószékekről a szeretet, tiszta erkölcs és tudomány igéi helyett a rabies theologorum által sugalt gyűlöletteljes kifakadások hangzottak. A legnagyobb küzdelmek Vlak Jánosnak határozott coccejusi szellemben, de teljes önállósággal írott értekezései, különösen pedig a cartesianus-coccejanus Bekker «Elbűvölt világ»-a és a hasonló elvű Röell Herman Sándor, franeckeri tanár néhány tétele fölött vívottak. Utóbbi leginkább azzal keltett izgalmat, hogy a Krisztus nemzetését, mint örökkévalóságával összeférhetlent tagadta. Ellene és Bekker ellen, de mellettök is a theologusok egész serege szállott sikra.² E viták folyamán a becsmérő és gyalázó kifejezéseknek roppant tömege nyert polgárjogot az irodalmi nyelvben. A tévtanokkal vádolt tudósok ügyeibe a zsinatok is rendesen beleavatkoztak, melyeknek intézkedésében természetesen az elfogultságnak volt legnagyobb szerepe.

Utoljára is az országrendek kényszerültek kísérletet

¹ Művét bővebben fogom ismertetni.

² A Röell-féle viták egyikét kimerítően ismerteti *Van Hoorn*: Diss. exp. Röellii litem de aeterna generatione Filii Dei a Patre. Utrecht, 1856, A Bekker-félét pedig *Diest Lorgion* adja elő «Balthasar Bekker in Franecker (1848.) és «Balthasar Bekker in Amsterdam» (1851.) című munkáiban. V. ö. továbbá *Ypey és Dermouth*; i. m. II. k. 542—566. l. és *Ypey*: Gesch. d. syst. godg. II. k. 70—107. l. s itt-ott a köv. is. A Röell ügyére vonatkozólag *Boeles*; i. m. II. k. 312—313. l. egy hiányos sorozatban 24 művet sorol fel; a Bekkerére meg *Van der Linde* «Balthasar Bekker» című munkájában 200-nál többet. Elveiket a magok helyén és idején elő fogom adni.

tenni a vihar lecsendesítésére, miután az oly sok iszapot vert fel. 1694. decz. 18-án kiadott rendeletökkel eltiltották a lelkészeket azon szokásuktól, miszerint az egyháztagok előtt vádolgatták egymást eretnekséggel. A tanárookra pedig ráparancsoltak, hogy őrizkedjenek az olyan hittani tételek tárgyalásra tüzésétől, a melyek alkalmat adhatnának a «philosophálásra». Így néhány évre nyugalom állott be. De egy fontos politikai változás, tudniillik III. Vilmosnak 1702-ben bekövetkezett halála, új kiindulási pontul szolgált a béke megzavarására. Ugyanis a helytartói szék üresen léte idejében a kormányzó hatóság pártfogása alatt a coccejanismus ismét nagy lendületet vett, a mi következésképen a voetianusok pártjának gyengülésével együtt járt. Joncourt Péter, a hágai vallon egyház lelkésze ezt nem állhatta szó nélkül s 1707-ben egy francia nyelvű gúnyirattal új korszakát nyitá meg az évek óta szünetelő pártviszálynak. A coccejanusok közül Van Til Salamon leideni, Braun János groningeni tanárok, d'Outrein János dordrecht-i vallon lelkész és Ens János beetsi lelkész, valamint Coccejus János Henrik azonnal «ellenmérget» készítettek a «vipera-csipés» ellen és pedig annyira hatásosat, hogy Rotterdam voetianus lelkésze, Fruytier Jakab is elismeréssel fogadá műveiket. Ennek egy «köszönő irat»-ban adott kifejezést, melyet Van Tilhez és d'Outreinhez intézett. Tett azonban olyan észrevételeket is, a melyek arra indították az utóbbit, hogy neki is válaszoljon. A vita, melyben mások is vettek részt, diadalmasan végződött a coccejanusokra nézve, a mennyiben az 1708-iki nymegeni zsinat rágalmaknak nyilvánítá Joncourt állításait, sőt azok visszavonására kényszeríté.

Még le sem csillapodtak a felizgult kedélyek, már is új viszály kezdődött. Egy «egyházi előljáró tiltakozása és véleménye» jelent meg Van Batenburg Ditrichtől, egy valószínűleg álnévű írótól, ki keserű vádakkal és szemrehányásokkal illeté a coccejanusok «tanát és életét», sőt annak bebizonyítására is kiterjeszkedett, hogy már tökéletesen cartesianusokká lettek. Műve végén hevesen tiltakozott a

coccejanizmus ellen s felszólítá annak mérsékeltebb híveit az «igazhítűekhez» való csatlakozásra. A megtámadottak méltóságukon alólinak tartották vádjaira, mint köztudomás szerinti rágalomokra csak egy sorral is felelni s így az egésznek csupán annyi sikere lett, hogy a holland rendek alkalomszerűnek látták megújítani ama rendeleteket, melyet a cartesianizmus megfélemezésére évtizedekkel előbb kibocsátottak volt. Csak-hogy másrésről igen nagy kárt okozott pártjának a szerző, mert a coccejanusok türelmes hallgatása híveik számának gyarapodására jótékonyan működött közre.

Nemsokára újra kitört a viszály. Midőn 1712-ben a leideni Péter-templomban Coccejus mellszobrát kegyeletes hívei felállították, az e felett bosszankodó voetianusok egyike röpiratban tárgyalta ez eseményt s gúnyosan vádolá az ellenpártot, hogy fel akarja újítani a szentek tiszteletét s Coccejust egyúttal szentté szeretné avatni. Szikra gyanánt gyújtott a gúnyos hang s a coccejanusok fokozott hévvel verték vissza prózában és versben az indokolatlan támadást. Az izgatottság még magasabbra hágott, a mikor az azelőtt békés hajlamu Fruytier 1715-ben «Sion viszályai» című művében hevesen kikelt a coccejanusok ellen, miut szerinte a református egyház nyílt és titkos ellenségei ellen. Ám ezzel egyedül magának ártott. Mert miután az az egyházkör, melynek hatósága alá tartozott, nem adta meg művére a kinyomatási engedélyt s ő önhatalmúlag mégis reátette arra az ezt jelző szokásos kifejezést, e miatt hosszas meghurczoltatásnak lett kitéve.¹ A harc, melyben a coccejanusok élén Ens János állott, 1720-ig tartott s a coccejanizmus terjedésére elég kedvező eredményű volt.

Pár év mulva a Röell-féle viszály újult fel. Lampe Frigyes Adolf, utrechti tanár határozottan a Röell felfogása mellett, tehát az ellen nyilatkozott, hogy az öröktől fogva létezett Krisztus ennek daczára mégis teremtettet volna

¹ *Offerhaus*: Jacobus Fruytier en zijn boek «Sions worstelingen». (Geloof en vryheid. 1887. 1—41. l.)

Fruytier rögtön megtámadta s ezzel ismét megkezdődött egy szenvedélyes küzdelem, melyben magok a coccejanusok sem egy nézetben voltak s részint Lampe mellett, részint ellene sorakoztak. Lampének még egyéb nézetei is alkalmul szolgáltak aztán abban, hogy a coccejanusok közt már régóta létező taneltérések még élesebbekké és nyilvánosabbakká váljanak, mi természetesen nem történhetett a nélkül, hogy az irodalom terén is ki-ki meggyőzni iparkodjék a vallásos kedélyeket a saját véleményének igazsága felől. Az ellentétek azt a sajnálatos következményt vonták magok után, hogy a coccejanusok egymás között is teljesen meghasonlottak.

Az eként lefolyt vitatkozások közül az a legérdekesebb, mely Venema Herman. franeckeri és Driessen Antal groningeni tanárok között a mult század harminczas éveiben történt. Diessen azt híresztelé, ugy előadásai közben, mint irataiban, hogy Erdélyben nagy mozgalmak voltak Venemának néhány tanítványa miatt, kik arminianus érzelmekkel vádoltattak. Bizonyítgatá is, hogy Venemának csakugyan vannak eretnek tanai s annyira ment fanatikus elkeseredésében, hogy annak üldözésére világi és egyházi gyűlések tartását sürgette. Venema kénytelen volt a vádakra válaszolni. Kifejtvén tanait, egyuttal kimutatta, hogy a magyar hallgatóira való hivatkozás, teljesen a légből kapott. Erdélyi theologiai tanárok leveleivel, ugyszintén hivatalos alakban kiállított nyilatkozattal igazolá, hogy ott semmi mozgalom nem történt a Driessen által említett irányban s egyáltalában semmi intézkedést nem kellett tenni tanítványai ellen. Erre nézve igazságot szolgáltatott neki az is, hogy időközben Driessen sürgetésére a groningeni egyetem tanácsa (ezen ügyre vonatkozólag két magyar theologust) kihallgatván, ezek esküvel bizonyították, hogy Venema. illetőleg tanai ellen Erdélyben mi sem történt.¹

Hogy az általánossá vált és szünetet alig tartó elkese-

¹ *Diest Lorgion*: De nederduitsche hervormde kerk in Friesland. Groningen, 1848. 233—237. l. — Protestáns Közlöny. 1886. 6. l. *Török István* közleménye.

redett pártviszályok mily káros eredményeket szültek ugy az egyházi, mint az állami közélet terén, sőt magánkörökben is: könnyen elképzelhetjük, ha meggondoljuk, hogy a pártok nem csupán mint ellenfelek, hanem mint határozott ellenségek álltak szemben, kiknek legfőbb vágya az volt, hogy — bármily módon is — csak ártsanak egymásnak. A jobbák törekvése, mely a harczok idejében is mindig ébren tartá egyesekben a testvériség érzetét s az egyetértés óhaját, évtizedek hosszú során át sikertelen maradt s békítő igéik pusztában kiáltó szavak gyanánt hangzottak el. És mindamellert sem adták fel a reményt, csüggedetlenül kitarítottak a szent cél mellett, meg voltak győződve a felől, hogy helyt ad még valaha a gyűlölet nemesebb érzésnek s az elvadult szenvedélyeket a kimerültség keríti egykor hatalmába. Ugy történt. Mind jobban meggyökerezett a köztudatban, hogy miután ugy is hiábavaló minden fáradság egymás le- vagy meggyőzésére, jobb nekik a helyett, hogy szemben álljanak egymással, haladni egymás mellett.

Ennek a közös hangulatnak adott nyílt kifejezést az 1737-ben meghalt Mommers János Mór, hemmeni voetianus lelkész «Eubulus» című munkája, mely a halálát követő évben jelent meg. «Jó tanácsot» ad az iránt, hogy a menyinyiben a pártok közti különbség inkább csak a tanmódot, mint magát a tant érinti, béküljenek ki egymással s «a folytonos viszályt az iskolákból s a Krisztus egyházából szép szerével küszöböljék ki». A jó tanács meghallgattatott. Az első békítő lépést több is követte. Mindkét párt elismeré, hogy a fegyverletétel ideje elérkezett. Az elv a gyakorlat terére is csakhamar átvitetett. Amsterdam, Rotterdam és más városok már a Mommers-féle békeszózat megjelenése évétől felváltva választottak coccejanus és voetianus lelkészeket. Majd 1750-ben Groningen város tanácsa IV. Vilmos helytartó beleegyezésével egyenesen megrendelé az egyházi hatóságnak, hogy az azontul megürülendő lelkészi állomásokat a két párt hívei közül ezen a módon töltsse be. E tekintélyes város példájára lassanként az egész országban hasonló vég-

zések mondattak ki. Az egyetemek theologiai szakában képviselve kellett lennie mind a két, úgy a «régi», mint az «uj» iránynak, sőt Leidenben, hol rendszerint két bölcsészettanár volt, ettől fogva egyik folyvást a voetianusok, másik pedig a coccejanusok pártjából neveztetett ki.

Mint épen ezekből a körülményekből is kitűnik, ha helyre is állott a béke a százados küzdelem után, de a két párt különállása még sem szűnt meg. A Németalföldön soha pihenést nem ismerő vallási villongások egyszer-másszor visszakerültek erre a térre is s így a vallásos ismeret és a hitélet mezején ez irányban való összhang még sok idő elteltével következett be. Addig még simulnia s törődnie kellett egymáshoz a két pártnak, melyek közt a hosszas harc alatt majdnem az összes életviszonyok tekintetében teljes és egymást kizáró ellentétek fejlődtek ki. A ruházat és hajviselet, a társadalmi magatartás, a vasárnapi foglalkozás . . . mind annyira különbözők voltak a két párt híveinél, hogy csak némi összetartás és egyöntetűség behozatala is hosszú türelem és önmegtagadó alkalmazkodás eredménye lehetett. Hogy pedig tökéletes egybeolvadás történjék, a mihez az utat nagyban egyengették a két párt kebelében kifejtett árnyalatok, melyek lassanként szinte felismerhetlenné tették az eredeti ellentéteket: ahhoz a végső eszközt a theologiai eszmék egy újabb forradalma s minthogy e pártok politikai téren is ellentétes állást foglaltak el, a politikai viszonyok gyökeres változása szolgáltatta. Ez az újabb vallástudományi elméletekkel s Németalföld állami életének új alakulásával a múlt század végén s a jelennek elején be is következett.

Zoványi Jenő.

EGY REMEK MŰ A HÉBER IRODALOMBÓL.

(Első közlemény.)

A világirodalom legnagyobb alkotásai között méltán foglal helyet a *Jób könyve*, melyet a régmúlt kegyelete a szent iratok sorában őrzött meg a késő nemzedékek számára. Tárnya, melylyel foglalkozik, a mellett, hogy a héber világnézetnek egészen sajátos vallásbölcseleti jellegét viseli magán, nagy és egyetemes, általános emberi. S épen ebben kereshetjük és találjuk is meg annak a jelenségnek okát, hogy minden kor és nemzedék annyit foglalkozott e könyvvvel. Felvetett problémája elől kitérni nem tudott, költői ihletének és szépségeinek varázsa alól nem menekülhetett s a míg csak ember lesz, ki az isteni világkormányzásnak végére-mehetetlen, elrejtett utait fürkészi és ki az ember külső szerencséje, sorsa és belső erkölcsi magaviselete között az összefüggést kutatja, kénytelen lesz mindig újra meg újra e munkához visszatérni, mely első vetette fel ezt az óriási kérdést, a melyre a gondolkozó lélek szakadatlanul feleletet keres, de a melyre a kielégítő megoldást csak a hívő találja meg — az örökkévalóság, a jövő élet hitében. Az a sajátos világnézet, mely a Jób könyvét szülte, egészen csak a régi zsidó népé, a könyv csak zsidó talajon állhatott elő; de e speciális világnézetből folyó problema s az arra keresett felelet egyetemesen érdeklő.

A héber a világteremtő s gondviselő Istennel úgy állítja szembe az embert, hogy köztük kölcsönös egymásrahatás, bizonyos föltételes viszony van. Ez a viszony Isten és ember közt oly egyenes, oly közvetlen, hogy az erről ily mereven megalakult felfogás kizár minden egyéb ható erőt. A héber nem ismerte az emberek egymásraható életének szükségszerű összefüggését, a körülmények előre- és visszaható természetét, az okok és okozatok logikáját. (Buckle.) Nem volt fogalma sem a természeti törvényeknek, sem az emberi életnek egymásraható működéséről, arról, a mit logikai szükségszerűségnek nevezünk. Nála az isteni hatalom a mily közvetlenül és egyszerű, csupán akaratának csodaerejével hozott létre mindent, úgy továbbra is közvetlen hatalmával intézi a természet és az ember életét. A szabad fejlődés és a körülményeknek e fejlődést alakító hatása előtte egészen ismeretlen s így ismeretlen előtte a szabad akaratnak és a logikai kényszerűségnek az a küzdelme is, melyből az igazi erény magasodik föl.

Az erkölcsi vilárend a héber nép képzetében egészen másképp alakult meg, mint később a kereszténységtől áthatott nyugati népeknél. Ez nála az isten és embernek föltételes viszonyán, a *szövetség* s az ebből folyó *viszonzás* elvén (Vergeltungslehre) alapszik. Az Isten szövetséget kötött választott népével a törvény alapján. Ez alapon Isten ígéretet tett Izráel népének s ő ez ígéretet meg nem szegheti. Ha tehát az ember igaz és hű marad a szövetséghez, mintegy elvárja, hogy ezért megkapja jutalmát, isten áldását; ellenben a szövetségtől elpártoló gonoszt kell, hogy isten büntetése érje. A cselekvés és jutalom tehát egyenes viszonyban állnak egymáshoz, mint egy matematikai aránylatban. A törvény kijelöli az utat, melyen haladni kell; innen e kifejezés: igaz uton járni annyi, mint erényesnek lenni; a ki a törvényt megszegi, az letér az igazak utjáról. Az igazak jutalma pedig a földi jóllét s a büntetés: annak elvesztése.

Légy igaz, hogy jó dolgod legyen a földön!

A héber minden cselekvése e földi jóllétre irányzódott. A *sírontuli élet* s ennek üdvössége ismeretlen fogalom volt előtte. Az ó-testamentum egyes helyein sejtelemszerűen fölfölszállamlik; de csak később, a makkabeusi korban fejlődött ki a testi feltámadás tanában, melyet a farizeus iskola képezett ki. A farizeusok változtatták át a seolt is (a héberek hádest) pokollá.

Mint hogy a jutalmat a héberek a földi jóllétben látták, úgy természetesen a büntetés sem lehetett más, mint az, hogy a gonosznak ne legyen jó dolga a földön. Ha azonban a bünt (az általános bűnösség s az isteni kegyelem fogalmi nélkül) csak mint egyes cselekvést, mint a törvény megszegését fogjuk föl: ebből az egyes emberre nézve az abszolút felelősség elve önkényt következik. Az isteni abszolút hatalom mellett a héber világnézet az ember abszolút szabadságát állítja föl, úgy, hogy ez alapon a jutalom és büntetés mindig egyenes arányban és mérték szerint következik be.

Az ó-héber világnézetben rejlő éles ellenmondást nem is sejtették s a mikor fölvetődött, átsiklottak rajta.

A jónak jutalmat kell nyerni, a gonosznak pedig büntetést itt e földi életben.

De a mily önkényt következett a héber világnézetből az itt kifejtett tétel, épen oly szükségképp kellett állania a tételnek megfordítva is: a kinek rossz dolga van, az épen azért bűnös, a ki pedig jóllétben él, az erényes. *A szenvedések a bűnnek következményei, mert az Isten csak a bű-*

nöst sújthatja. A héber világnézet embere a szenvedéseket Isten büntetésének tekintette, az ártatlanok szenvedéséről nem volt fogalma.

Az erkölcsi világnézet ez elméletének azonban a gyakorlati élet nem felelt meg, sőt azzal homlokegyenest ellentétben állott. Az óriás ellenmondás mégis sokáig takarva maradt. A próféták szózata igazolni látszott a hamis tant; de a próféták mindig az egésze, a nemzetre irányozták a közfigyelmet. És mikor azt tapasztalták, hogy ha Izráel eltér Istenétől, Jáhve haragja veszedelmet bocsát az országra: akkor az isteni megtorlás tana igazoltnak tűnt föl. Egyes ártatlanok szenvedését nem vették figyelembe.

Mig tehát a hamis tan, a gyakorlati életben, különösen csendes, békés időkben csak egyeseket bélyegzett meg, ezeknek jaja elhangzott s a kérdés: «szenvedhet-e valaki ártatlanul is?» föl sem merült, annál kevésbbé válhatott megoldandó problémává.

Egy roppant nagy nemzeti katasztrófának kellett bekövetkeznie, hogy e hamis világnézet megrendüljön.

E nagy nemzeti katasztrófa volt Izráel országának elpusztulása.

Az assyriai fogság sanyarúságai, ezer meg ezer igazhívő szenvedése, az ártatlanok ezreinek jajkiáltása fülébe zúgott az elmélkedőknek:

«Hamis a te elméleted, hazudsz te törvény bölcse! ime mi szenvedünk, holott mi Jáhve hű fiai voltunk; és ime diadalt aratott a gonosz, az idegen hatalom, mely hamis bálványoknak áldozza föl javainkat. Mért kell hát nekünk szenvednünk, ha az Isten csak a bűnöst sújtja? Vagy csalódtunk mi, midőn az Istent igaz bírónak hittük?»

E rettentő kételkedés végig borzongott az emelkedett lelkeken és megrendült bele az ó-héber világnézet.

Az óriás problema föl volt vetve, meg kellett azt oldani minden áron; felelni kellett az iszonyú kérdésre: «mért szenved az igaz?»

. . . Messze, messze az édes szülőföldtől, a rombadólt, megsiratott hazától, ott a sanyarú számkivetés helyén egy fenkölt, magasztos lángszellem meghallgatta szenvedő honfitársai jajkiáltását. Kibontva lelke szárnyait, fölemelkedve az ál-tan előítéletéből, de azért Istenbe vetett erős hitét megtartva, kezébe vette a tollat és felelt.

A felelet Jób könyve.

A világirodalom egyik remeke.

* * *

Lássuk először tartalmát, hogy ebből világossá legyen compositiója is.

Jób könyve abban az alakban, a hogy a kánonba került, 42 fejezetből áll. Az első, második és 42-ik fejezetek a költemény prózában irt keretét képezik. Magát a költeményt a kritika Jób és három barátja közt szövődött váltakozó párbeszédnek nevezi. E szerint az 1-ső és 2-ik fejezet a *prolog*, a 3-iktól a 41-ik fejezetig terjedő rész a *dialog*, a 42-ik fejezet pedig az *epilog*.

A szerző műve anyagát nem a hozzá közelebb eső időből, nem is nemzete életéből merítette. Jób az őspatriarchalis kor egyik arab seikje, olyan beduin törzsfő, a milyenek ma is vannak Arábiában.

Az anyag megválasztása finom tapintatra mutat. A szerző így sokkal elfogulatlanabbul tárgyalhatott olyan dolgokat, melyek egy zsidó szájába adva, megbotránkoztatók lehettek volna. Főszemélye keserű kitérőseiben nem kellett pozitív törvényeket megemlítenie, mégis elmondhatta mindazt, a mit a földolgról, a megtorlás tanáról, az isteni igazságszolgáltatásról el akart mondani, mert az arról alkotott világnézet általános volt a keleti népeknél.¹ Továbbá az őskor területén szabadabban mozoghatott, nem korlátozták egy fejlettebb társadalom viszonyai, általánosan emberiebb lehetett a compositio fejlődése, s végre Isten megjelenésére nézve (a mire szüksége volt) az őskor kedvezőbb.

Az első két fejezet a prologot tartalmazza.

Volt egy gazdag istenfélő ember *Ucz* földén, (Palesztinától keletre, az arab-szír pusztában), neve *Jób*, kinek hét fia és három leánya volt. Fiai kényelmes, gondtalan életet folytatva szerettek mulatni, lakomáikra meghívták leánytestvéreiket is, s együtt lakmároztak és vigadtak. Jób vigyázott lelki javukra. Reggelenként égő áldozatot mutatott be Istennek értük, hogy ha talán gyermekei vétkeztek, Istent kiengesztelje.

Egy napon «Isten fiai» (az ég lakói) Jáhve körül összegyűltek s megjelent köztük a kísértő angyal is, a sátán. Az Úr kérde tőle, hogy megfigyelte-e a földön jártában Jóbot, a ki a legerényesebb ember a világon. A sátán erre gúnyosan jegyzé meg:

— Hát hiába istenfélő-e Jób? hisz' megáldottad minden jóval. De nyújtsd ki csak kezedet ellene, verd meg, majd meglátod, hogy megtagad.

¹ Lásd: Schlottmann: Das Buch Hiob. Első r. 41-ik lap.

— Nos, hát kezded adom mindenét. — szól az Úr, — csak személyét ne bántsd.

Jáhvé tehát engedelmet adott a vádló angyalnak, hogy Jóbót megkísértse.

A kísértő hozzá is fogott a próbához.

Jób egy napon, majdnem ugyanazon órában vesztí el minden vagyonát, cselédeit és gyermekeit. Mikor az utolsó rossz hír érkezik, hogy gyermekeire rászakadt a ház, Jób megszakgatja ruháit fájdalomában, de lelkének hite nem törik meg, hanem arcczal a földre vetve magát, lemondó áhítattal rebegi: «Az Úr adta, az Úr vette el; áldott legyen az Úr neve!»

És nem vétkezett.

Az égi jelenet ismétlődik, az Úr ismét megszólítja a kísértőt, megemlékszik Jóbról s hozzáteszi:

— Hiába ösztököltél ellene, hogy megrontsam.

A sátán ismét gúnyosan felel:

— Bőr a bőr körül!¹ Az ember mindent oda ad életért, de verd meg csak testét, meglásd, hogy megtagad.

Most az Úr egészen átadja Jóbót a kísértőnek, csak azt köti ki, hogy életét kímélje meg. A sátán ekkor Jóbót undok fekélyes betegségbe ejti «tetőtől talpig». E betegség az egyiptomi elephantiasis, kelet legborzasztóbb betegsége, melyben a tagok megdagadnak, elválnak a testtől s az egész testi szervezet kinok közt lassanként bomlik fel. Jób ezt is eltűri megadással, kiül a hamudombra (a hova a fekélyesek szoktak az egészségesektől félrevonulni) s cseréppel vakargatja keléseit.

Felesége azonban nem ilyen türelmes; ennyi szerencsétlenség után kétségbeesve megtámadja férjét és rárivall:

— Meddig tartod még meg erényedet? átkozd meg Istent és halj meg!

De Jób megbotránkozva utasítja vissza az Isten ellen lázító kihívást és szól:

— A jót elfogadtuk Istentől, a rosszat ne fogadnók-e el? És nem vétkezett.

Baját megtudta három barátja, a témáni *Elifaz*, a súachi *Bildad* és a naámai *Czófar*. Eljönnek Jóbhoz, hogy vigasztalják; de meglátva rettentő nyomorát, csak jajgatni tudnak; aztán hét nap és hét éjjel ülnek szótlan vele szemben, míg végre Jób elviselhetetlen fájdalomában kifakad és megtöri a csendet.

¹ Itt a Merx magyarázatát fogadom el. «Előbb a vagyon, aztán az élet.»

Szebb, fönségesebb bevezetése nincs a világirodalom egy költői művének sem! a Göthéé csak ennek utánzata.

És minő bámulatos művészi biztosság nyilatkozik e bevezetés alkotásában! Egyetlen egy fölösleges szó sincs benne, még a hét nap is szükséges a megindítandó lélektani fejlődéshez. A jóbarátok hét napi zordon hallgatása Jób testi gyötrelmeit még lelki fájdalmakkal is szaporítja. Az elephantiasis volt épen az a betegség, melyet a keletiek leginkább tekintettek Isten büntetésének. Ez az, a mitől Jób iszonyodik. Vajjon bűnösnek tartják-e őt is? A sötét hallgatásban a retentő halitélet gyanúját látja maga ellen fordulni és fölháborodik rá egész valója. Hiába lesi a vigasztaló szót, nem zendül meg az; hét nap és hét éjjel fojtja el magába lelke gyötrelmét, végre kitör az és kitör annál erősebben, mentől tovább fojtotta vissza.

Jób a 3-ik fejezetben megátkozza életét, születése napját, éjjelét. Bár soha se lett volna ez az éjjel! De ha már születnie kellett, mért nem halt meg mindjárt születésekor? Minek van annak élete, a ki a halál után kívánczik? Egész valóját rettegés fogja el, — így végzi — betegségében nem volt nyugta, enyhülése és még nagyobb nyomás nehezedik reá.

A gyanusító balvélemény, a mitől Jób retteg, csakugyan ott lappang a jó barátok lelkében. Eddig nem mertek nyilatkozni; Jób feddhetetlen életében nem találtak semmi olyast, a mire gyanújukat alapíthatták volna; de most a szenvedélyes kitörés igazolni látszik a gyanút: igazán istenfelő feddhetetlen életű ember nem beszélhet így. Jób sajátos lelki állapotát nem képesek fölfogni, az iránt semmi érzékük sincs; ők csak azt tudják, hogy a nagy bűnöst váratlanul éri utól Isten büntetése. Hogy Jób így kifakadt, az bűnöségét bizonyítja. Itt a kedvező alkalom, hogy magábaszállásra, töredelmes bűn bevallásra intsek. Elifaz a legidősebb s a legtekintélyesebb veszi fel a szót s társai nevében megkezdi a vitát. Megindul a beszédek első cyclusa.

Elifaz beszédét a 4-ik és 5-ik fejezet foglalja magában. Még nem támadja meg egyenesen Jóbot, gyöngéd, kiméletes hangon beszél. Azzal kezdi, hogy Jób sok gyöngét megerősített, a megtántorodottat fölemelte, s most, midőn ő reá nehezedik a szerencsétlenség, maga lesz türelmetlen. Hát nincs-e többé bizalma büntelenségében? Gondolja meg, hogy az ártatlan nem veszhet el s ő úgy tapasztalta, hogy a ki gonoszat vetett, gonoszat is aratott. E látszólagos biztatásból már kiérzik a vád. Azt a tételt, hogy csak a bűnösök mennek

tönkre, isteni kijelentésre, egy éjjeli visióra alapítja, vagy helyesebben: szavainak jelentőségét ezzel erősíti, mert az éjjeli visio még csak az általános vétkekességről szól. Isten előtt senki sem lehet igaz, tehát senki sem szenved érdemetlenül. Gondolja meg Jób, hogy bosszus kifakadásával nem nyer szószólót a szentek közt. Esztelen az, a ki bosszankodik, mert az tönkre megy. S miután az esztelenek sorsát élénk színekkel festi, áttér Jóbra. Neki az igaz bíróhoz, Istenhez kellene fordulnia, t. i. alázatos, töredelmes szívvel. Boldog az, — mondja befejezőleg — kit az Isten megfenyít s megpróbáltatásokon visz át, hogy megtisztuljon. Isten még Jóbót is szerencséhez juttatja.

E művészileg alakított beszéd a szerző öntudatos dialecticájának legfényesebb bizonyítéka. A beszéd annyira tartalmas, hogy belőle a következő beszélők is meríthetnek. — Általában igaza van, a kimondott igazságok hozzáférhetetlenek, de Jóbra való alkalmazásuk hamis. Midőn Elifaz általános (természetesen héber felfogás szerinti) igazságokat mond ki, nem veszi tekintetbe Jób speciális állapotának különösét. Hideg, részvétlen, s abból, a mit elmond, az eltakart gyanút ki lehet érezni. Csak így folyhat belőle természetesen Jób második beszéde. Igazán mesteri megindítása a lélek drámai küzdelmének!

Jób kifakadása, minden szenvedélyessége mellett is, nagyon természetes volt s abban még semmi vétkes sincs. Az ő szenvedése oly rendkívüli, oly sajátságos, hogy azt az általános emberi bűnösségből, a mire Elifaz hivatkozik, nem lehet megmagyarázni. Jób tehát nem találhat vigasztalást Elifaz beszédében, sőt ellenkezőleg: fölláztatja az a hideg, részvétlen hang s az, hogy sajátságos helyzetét figyelembe sem veszik. Elkeseredését még fokozza az, hogy olyat kívánnak tőle, a minek nincs oka, t. i. töredelmes magábaszállást. E visszás helyzet fokozott hangulatából foly Jób 2-ik beszéde a 6-ik és 7-ik fejezetben.

Menti panaszát szenvedése nagyságával s vigasztalást csak abban talál, hogy nem szegte meg Isten törvényeit. El kellett csüggednie, hisz' mindenki elhagyta, még barátai is csalódtak. Ezért szemrehányást tesz nekik. Hiszen semmi mást nem kívánt tőlük, mint igaz szavakat. Ismét panaszra fakad; de ebben a panaszban már ziláltabb lelki állapot nyilatkozik. Az embernek általános szomorú sorsáról áttér a magáéra és Istenhez fordul azzal a kérdéssel, hogy minek sújtotta ilyen keményen? Az a hang, melylyel Istenhez szól,

már itt ellenmondásba jön a kegyességgel s szavai nagyon hasonlítanak a szemrehányáshoz. Véttségét csak annyiban ismeri el, a mennyiben minden ember gyarló: de ha ezt megengedi is, annál erősebben ragaszkodik ahhoz a meggyőződéshez, hogy emberi gyarlóságával a rá nehezedett balsors nincs arányban. Midőn ezt Istennel szemben vitatja, tulajdonképen Isten ellen fordul s így épen ártatlanságának vitatásával vétkezik.

Mesterileg van ez alakítva s olyan íróra vall, a ki nem másoktól hallott dolgokat másol, hanem saját lángelméjének alkotó sugallatát követi.

Jób lelki állapotát azonban a jó barátok föl nem foghatják, természetesen, mert hisz ők az általános nézet alapján Jóbot bűnösnek tartják. Szószólójuk, Elifaz beszédére Jób töredelmes bűnbevallásának kellett volna következni, e helyett azonban Jób még merészebben beszél s még erősebben tör ki, mi annál meghotránkoztatóbb, mert ők azt hiszik, hogy Isten ügyét védik Jób ellen, ki az isteni igazságossággal már észrevehetőleg ellentétbe helyezte magát. Az általános főlháborodásnak *Bildad* ad kifejezést a 8-ik fejezetben.

Bildad beszédében már egyenesen nyilvánul az ó-heber felfogás. Kíméletlenül mutat rá Jób gyermekeinek elpusztulására s ebben isten-ítéletet lát.

Hogy meri hát Istent igazságtalannak vádolni, midőn az itéletből saját sorsát előre láthatta. Isten nem lehet igazságtalan, tehát nem sújt ártatlant, valamint megfordítva, azt, a ki töredelmesen keresi kegyét, szerencsésé teszi. Szavainak bizonyosságul az ősök bölcs mondásaira, tehát a szentesített hagyományra hivatkozik, ez pedig azt tanítja, hogy az Istentől elfordultaknak hirtelen lesz rossz végük, mert Isten elvonja tőlük kegyelmét. Az igazaktól azonban nem fordul el: még Jób is várhatja sorsa jobbra fordulását.

Bildad beszéde virágos, tele van metaphorákkal. Tanai általában igazak, de Jóbra alkalmazva, visszások. Főtétele az isteni igazságosság, de hogy ezzel Jób gyermekeinek elpusztulását hozza kapcsolatba, következtetésében igazságtalan lesz s Jób lelkének legfájóbb részét érinti kíméletlenül.

Ezzel egy fokkal ismét előbbre halad a cselekmény; mert Jób lelki küzdelmének s a jóbarátok mindig hevesebb támadásának drámai fejlődése méltán mondható cselekménynek, ha nem alakul is eseményekből.

Mind *Elifaz*, mind *Bildad* Jób balsorsát az emberi bűnösségből következtetik s mintegy kényszeríteni akarják arra,

hogy szenvedését bűnössége következményének tekintse s ismerje el abban Isten igazságos ítéletét. «Isten előtt senki sem igaz,» — mondja Elifaz: «Isten senki iránt sem igazságtalan,» — mondja Bildad. A következtetés: Jób bűnös és Isten igazságosan bánt vele.

A testileg, lelkileg megkínzott Jób jól érti, hova czéloznak, a két összefoglalt tételt ki nem kerülheti, felelnie kell rá; de lelkiismerete a jóbarátok következtetésének ellene mond s élete egyes tapasztalásai is ellene bizonyítanak. Ha azonban mindent, így az ő szenvedését is abból a két tételből kell megmagyarázni, úgy azt csak abban az értelemben engedheti meg, hogy a hatalmas Isten előtt a nyomorult embernek egyáltalában nem is lehet igazsága.

Ez képezi Jób 3-ik beszédének alap gondolatát (9. 10. fejezet). Így jut el Jób lelki küzdelmének azon stádiumába, melyben hite úgy látszik, veszendőben van, mert az a rémalak, a kit most lát, a hatalmaskodó önkényes Isten nem az ő hitének Istene.

Elöttem íme elhalad s nem látom,
Mellettem megy el s föl nem ismerem;
Im' megragad engem — és ki tartja vissza?
Ki mondhatná neki: mit cselekszel?

E megdöbbenő vonásokkal rajzolja a hatalom urát. Hasztalan volna minden erőlködése: arra van kárhozthatva, hogy vétkes legyen. Nem szállhat pörbe a hatalom Istenével, mert nincs fölöttük egy magasabb bíró, ki eldönthetné ügyüket. Egész valója föl van már dülva: Istent ellenségének tekinti, ki vétke után kutat, ráleselkedik, pedig tudja, hogy ártatlan s kezéből senki sem szabadíthatja ki. E vigasztalan tudattal áradoz most panasza hosszan, sötéten s beszédét a halál vágyával fejezi be.

Jób lelki zavara e beszédben tetőpontját éri el; de azzal, hogy magát a korlátlan isteni hatalom áldozatának tekinti, alkalmat ad a 3-ik jóbarát egy olyan beszédére, mely lelki állapotában bizonyos fordulatot idéz elő. Ennyiben fontos Czófarnak, a harmadik jóbarátnak beszéde. (11. fejezet.)

Jób határozottan visszautasította azt, hogy szenvedését Isten igazságos ítéletéből következtesse, ragaszkodott ártatlansága tudatához s Bildadot, ki az isteni igazságosság védelmére kelt, azzal némitja el, hogy az abszolút isteni hatalommal szemben a nyomorult embernek lehetetlen a maga igazságát érvényesítenie. De e tétel épen úgy nem állhat meg, mint a hogy nem következik Jób szenvedése valami

elkövetett bűnből s ennek alapján Isten ítéletéből. Isteni önkény és hatalmaskodás ellenkezik az isteni *bölcsességgel*. Czófar, a legfiatalabb jóbarát ezt az eszmét ragadja meg, s azt kezdi fejtegetni, hogy az isteni bölcsesség mélységét senki sem képes kikutatni, épen azért senkinek sem szabad Istent vádolni, midőn az eszteleneket bünteti s épen azzal, hogy ítél és fenyít, a gyarló embert értelemhez, a tudatlant ismerethez juttatja.

Czófar beszéde helyesen indul meg s ha fölvelt tételéből helyesen következtetett volna, oda kellett volna jutnia, hogy Jóbót sem szabad az emberi bölcsesség egyoldalú felfogásával megítélni. Ez helyreállíthatta volna Jób lelkének megzavart egyensúlyát. De Czófar távol van attól, hogy tételéből a helyes, vigasztaló következtetést vonja le, sőt ellenkezőleg a régi megtorlástant bizonyítgatja vele s Jóbót bűne bevallására ösztönzi, ígérve neki ez esetre szép ragyogó jövőt. E föltétellel azonban a biztatás csak látszólagos s annál sértőbb, mert a makacsul hangoztatott hamis föltevással, Jób bűnösségével hozza kapcsolatba. Beszédének vége már fenyegetést rejt magában: «a gonoszok pedig — így végzi — tönkremennek és a jövőre nézve nem marad reményük».

Czófar beszéde Jóbra különös hatással van. Midőn már harmadszor tapasztalja, hogy a régi dogma egyoldalú felfogásával minden áron bűne bevallására akarják kényszeríteni, annál erősebben ragaszkodik ártatlansága tudatához, a harmadszori támadás meggyőzi arról, hogy a megrögzött halfelfogás elleneben csak a tiszta öntudat lehet egyedüli támasza. Ez neveli erejét. Bár a rémkép még mindig előtte lebeg s a hatalmas Istent ellenségének tartja; de megerősödött önérzete már sejteti velünk, hogy nem fog elbukni, hogy ebből a harczból saját lelkieréjével fog kiemelkedni. Míg tehát a hiábavaló zaklatás egyrészt lelki erejét növeli, ártatlansága tudatában megerősíti, másrészt átlátja, hogy barátai milyen gyarló fegyverekkel harcolnak ellene, hogy csak általános igazságokra támaszkodnak, s ezeket nagyon helytelenül alkalmazzák. És mégis ezek az emberek, kiket ő az erkölcsi érzület tisztaságával s mélyebbre látó értelemmel annyira fölülmúl, ezek akarják őt bölcseségre tanítani! Lelke megtisztul, még nem a tévedéstől, mert még távol van attól, hogy sorsának rejtélyére felelete volna, hanem az elhomályosító zavartól; tisztán, világosan lát, lelke nyugodtabb, érzi, hogy ártatlanságá tudatával megállhat Isten és ember előtt. E 4-ik be-

széde tehát¹ már sokkal nyugodtabb. Barátait bizonyos derült gúnynyal támadja meg s miután ezek őt az isteni hatalom és bölcsesség ismeretére akarták megtanítani, megmutatja nekik, hogy ő éppen olyan jól, sőt jobban tudja, mint ők. Élénk színekkel festi az isteni hatalom és bölcsesség ható erejét a természetben és az emberi életben. Azután ellenük fordulva, következtetéseiket hazugoknak, igaztalanoknak nyilvánítja. Most ártatlansága erős önérzetében ott hagyja a barátokat, egyenesen Istent szólítja meg merészen s hozzávaló viszonyát ismét félreismerve, mintegy pörbe száll vele: mintegy kihívja, megidézi Istent, mint ellenfelét. De az Isten nem jelen meg neki s Jób merész föllobbanása hirtelen lelohadt s elcsüggedt lelke fájdalmas panaszban árad ki. Az ember csak elmúló tünemény. A fa, ha kivágják, újra kihajt, de az embernek örökre vége van, ha meghal. E leverő gondolathoz érve, egy pillanatra fölcillámlik benne *a halál utáni élet vágya*. Ha el volna rejtve — ugymond — az alvilágban és aztán Isten előhívna onnan, oh minő örömet várakoznék e hívásra! — de így! — az Isten könyörtelenül bünteti. Az embernek semmi reménye sincs a jövőre nézve, az Isten ellene fordítja hatalmát és letaszítja az örömtelen alvilágba.

Ezzel végződik a mű első része, a beszédek első cyc-lusa, a melynek folyamában Jóbot sötét, sivár reménytelenségbe látjuk elmerülni; de másrésről lelki ereje éppen ártatlanságának tudatában növekszik és sejteni engedi, hogy tévedését, melyben még teljesen el van fogúlva, le fogja győzni.

E behonyolítás ellen még az újkori kritikának sem lehet legkisebb kifogása sem, oly szabatos az s annyira együvé fonódnak a fokozatos fejlődés szálai az egész cselekményben. Minden egyes beszédben újabb fordulat, újabb haladás. Érdeklődésünk folyvást nő s részvétünk Jób iránt, mentől inkább feltjük, annál melegebb lesz.

A beszédek első cyc-lusában a jó barátok még eltakarták azt a gondolatukat, hogy Jóbot bűnösnek tartják, de beszédüket úgy intézték, hogy Jób maga jöjjön rá bűnössége tudatára s tegyen töredelmes vallomást, ismerje el, hogy Isten fenyítő keze súlyosodott rá. Ő azonban mindig más-más fordulattal utasítja vissza jó tanácsaikat s nem csak szembe-száll velük ártatlansága tudatával, hanem még Istent is ki-

¹ 12. 13. 14. fejezet.

hívja igazsága érzetében. Jób ártatlansága iránt semmi érzékük sincs, annak lehetőségére még csak nem is gondolnak; Jób merész szavait. Isten ellen való kifakadásait tehát nem tekinthetik egyébnek, mint a vakmerő bűnös megátalkodott konokságának, vagy ravasz képmutatásának. Jób azzal, hogy Isten ellen fakadt ki, igazolni látszik föltevésüket; jámbor istenfélő így nem beszélhet, az, a ki így mer beszélni, nem lehetett azelőtt sem igazán istenfélő ember. E vakmerő Isten-támadó iránt ők sem tartoznak tovább azzal a tartózkodó kimélettel, melyet iránta eddig tanusítottak.

A jó barátok tehát új álláspontot foglalnak el Jób ellenében. Támadásuk nyersebb, leplezetlenebb; témájuk ugyan ki van merítve; de azt hiszik, hogy okokra nincs is már szükségük, Jób bűnössége már tény, ő maga bizonyította be ezt magaviseletével; nekik nem kell egyebet tenniök, mint a gonoszok rettentő végét föltárni előtte, hogy megrémítsék s töredelmességre indítsák.

Ez új állásponton tehát a jó barátok beszéde sokkal keményebb, kiméletlenebb, de egyszersmind egyhangubb is, mert mindig ugyanazt a témát variálgatják: «a gonosznak tönkre kell menni.»

Annál változatosabban fejlődik az a küzdelem, mely Jób lelkében megy végbe: Látni fogjuk egymás után következő beszédeiben.

Csengey Gusztáv,
eperjesi theol. akad. tanár.

A PHILOSOPHIA JÖVŐJE.

Motto: Tous les bons esprits répètent — — —
qu'il n'y a de connaissances réelles, que
celles, qui reposent sur des faits observés.
Comte, Cours de philosophie positive.

I.

Valami az eddigi philosophiáról.

Hogy a philosophia jövőjéről beszélhessünk, azzal kellene először tisztában lennünk, mi volt a philosophia a multban s mi a jelenben. De éppen azért, mert a philosophia tárgya, célja s módszere, mondhatnók, úgy anyaga, mint formája a különböző időkben s kezekben, vagy ha úgy tetszik, könyvekben és agyakban más meg más volt, nehéz, sőt

lehetetlen egy szóval, egy mondattal vagy egy meghatározással ama kérdésre megfelelni: *mi volt a philosophia eddig?*

Volt idő, mikor a philosophia néhány cosmologiai, erősen mythologikus izű gondolatból állott, mint a görög bölcsek némelyikénél: majd századok, sőt évezredek elmúltával a külvilág jobb megértése után a természeti tüneményekre vonatkozó óriási terjedelmű tudományok alapelveinek foglalata lett Comte positivismusában. Comte szerint nem is jöhetett létre jóra való philosophia, míg a természetet az ember meg nem ismerte, a mint többször is kifejezi: «*első a világ, azután jó az ember*»;¹ de már Hegel szerint a philosophia a szellem dialektikai fejlődésének megmutatása, mely merőben független az egyes tudományoktól. Hegel s előtte is sokan, könnyelműen mint a sophisták, komolyabban mint Plátó vagy későbbben Spinoza, rendszereket raktak össze bízva az emberi ész hatalmában, a materialisták meg egyszerűen «*váladék*»-nak bélyegezték a lelki tüneményeket (Vogt) vagy a parányok bonyolultabb működése eredményének, a psychologusok pedig vagy tehetetlen «*tabula rasat*» láttak az emberi lélekben vagy physiologiai tényektől függő viszonyba helyezték. Kant a philosophiai dogmatizmussal szemben az ismeretet megalkotó erők alaposabb vizsgálatát sürgette, a skepticismus pedig megtagadta minden biztos ismeretnek lehetőségét. Míg így a skepticusok teljesen tagadlagossá tették a philosophiát, addig sokan még erkölcsi és vallásos nézeteiket is philosophiai alapelvekre építették, sőt a középkorban a theologiai elmélődések töltötték meg jóformán a philosophia keretét is.

Az elsorolt néhány példából kiviláglik, hogy a philosophiai rendszerek valóságos kaleidoscopszerű változatosságot mutatnak. A philosophusok néha többet, máskor kevesebbet öleltek fel. Egynémelyik lehetetlennek tartott oly tételeket, a melyek másoknál a philosophia leglényegesebb részét képezték. Egyik inductive járt el, másik deductive. Egyik befoglalt a philosophiába oly fejtegetéseket, melyeket mások mint ballastot dobtak ki onnan s utasítottak az egyes tudományok körébe. Hartmann azt mondja, hogy a ki vigasztalást keres, menjen az áhitatos könyvekhez, mert a philosophia igazságot nyújt, abban pedig nincs vigasztaló: a régi görög philosophusok pedig egyre-másra a boldogságra vezető eszköznek tekintették a philosophiát.

¹ Comte, Cours de philosophie positive. III. köt. 188. I.

Igy nyomta rá minden kor s minden egyén, a ki philosophált, sajátos bélyegét a fel-feltűnő rendszerekre. A közép-korban a philosophia «*ancilla theologiae*» lett. Mit mondjunk a mi korunk philosophiájára? Kétségkívül azt, hogy az meg: *ancilla scientiarum*. Az egyes tudományok, különösen pedig a természettudományok, mert hiszen ezek a jelenkor theológiája, uralkodnak zsarnoki hatalommal a philosophiai gondolkodás fölött. Igaz, hogy a természettudományok nagy haladást tettek és sok önkéntes philosophiai gondolatot tettek csuffá. De épen az a baj, hogy mellettök a szellemi tudományok úgy tűnnek föl, mint mostoha gyermekek.

Wundt, a jelenkor legkitűnőbb gondolkodóinak egyike, úgy határozza meg a philosophiát,¹ hogy az: «*általános tudomány, melynek feladata az egyes tudományok által közvetített ismereteknek egy ellenmondás nélkül való rendszerré egyesítése*». Az itt jelzett egyes tudományok közt ott van ugyan a psychologia, mint a szellemi tudományok alapja, sőt ott van a theologia is, de míg, Wundt felfogása szerint is, a természeti tudományok a természeti «*tárgyakra*» és folyamatokra vonatkoznak, addig a szellemi tudományok csak szellemi «*termékekre*» — tehát nem «*tárgyakra*» — és folyamatokra vonatkoznak. És bár Wundt ugyanazon művének, melyből idézett meghatározását vettük, egy másik helyén hangsúlyozza, hogy: «*a természet a szellem alsóbb foka,*» más műveiben pedig az Augustin tanának az öntudatról, mint minden ismeret alapjáról szerez érvényt a durva materialismussal szemben², inkább azt lehetne róla mondani, hogy ő a «*szellemet a természet magasabb fokának*» tartja, mert míg szól «*természeti tárgyokról*», melyeknek szellemi élete nincs, addig azokat a bizonyos «*termékeit*» a szellemnek, mint némely anyagi változások egy másik oldalát fogja fel. Annyi bizonyos, hogy psychologiai alapon nagyon bajos kimutatni, mily nagy hiba az, hogy manapság a philosophusok «*szellemi tárgyokról*» beszélni sem mernek, eltekintve ama rendszerektől, melyek meg annyira önkényes gondolkodás eredményei, hogy azoknak a «*szellemi tárgyakra*» vonatkozó kifejezései a külvilág tekintetbe nem vevéséről, de a «*szellemi tárgyak*» helytelen felfogásáról is tanuskodnak.

¹ Wundt, System d. Philosophie 21. l.

² Wundt Grundzüge der phys. Psychologie I. kiad. 863. l. «Die Selbstauffassung des Menschen ist das Fundament auf welchem alle Erkenntniss ruht».

A physiologiai s pszichologiai tünetmények kölcsönhatása annyira kétségen kívül áll, hogy labirintusba megy bele, a ki az «*emberi szellemnek*» a physiologiai alap elismerése mellett, mégis nagyobb függetlenséget óhajt biztosítani, mint a milyet a mostanában dívó ideal-realisticus monizmus megadni hajlandó. Épen azért a philosophiának még egyszer rá kell szállania arra a tengerre, melyen már oly sokszor szenvedett hajótörést s a természettudományok mellé először is azt venni fel alapul, a mit eddig a tudományos világnézetbe kielégítőleg felvenni nem sikerült, hogy egy oly szellemi «*tárgy*» létezik, melynek létezését s működését a parányoktól függővé tenni nem szabad. Századokon át próbálkoztak e nagy feladattal a legfényesebb elmék. Sokan kétségbe estek, mások félúton álltak meg.

Kétségbe esett az «*atheismus*», melynek ellenvetéseivel bővebben foglalkozni nem akarok. Nem azért, mintha a legképtelenebb álláspontnak tartanám. Sőt azt hiszem, az atheismus sokkal következetesebb felfogás, mint a «*deismus*». Inkább semmiféle Isten, mint oly tehetetlen nyomorékok, mint az Epikur¹ istenei, kik nem mernek beleavatkozni az emberek ügyeibe, nehogy valamiképen kellemetlenségeket szenvedzenek maguknak. Az atheismusnak azonban csak egy helyes czáfolatát ismerem s ez beigazolása Isten lételének, a miről pedig később lesz szó. Hogy félre ne értsen valaki, előre kijelentem, nem akarok valami újabb syllogisticus módot állítani a régi antologicus és cosmologicus bizonyítékok mellé, melyeknek érvénytelenségét Kant egyszersmindenkorra megmutatta.² bár később maga is egyet toldott hozzájuk, mely ép annyit ér, mint a többi. Különben a Kant-féle ethikai bizonyíték maga sem igényli, hogy valami apodicticus bizonyító erőt tulajdonítsanak neki. Hiszen az Isten tétele még akkor is csak postulatum, ha a «*categoricus imperativus*» felismerem magamban létezőnek, hátha még ezt sem találom meg. Épen azért, e bizonyítékokra támaszkodva senki sem állíthatja, hogy Isten létele egyetemes érvényű bizonyításának munkáját a mult elvégezte.

Előállnak azonban a positiv vallások képviselői s azt hirdetik, hogy az ő vallásalapítóik és szent irataik még többet is bizonyítanak, mint azt, hogy van Isten. Csak az a

¹ Cicero. De natura deorum. Recogn. C. F. W. Müller. 21. l.

² Kant. Kritik d. r. Vernunft. ed. Kehrbach. II. jav. Kiadás 468. és 475. l.

nagy baj, hogy a positiv vallások alapítóinak élete s a szent okmányok, melyek a hívő előtt feltétlen tekintélylyel bírnak, alá vannak vetve, élesebbnél-élesebb kritikának, úgy hogy az alap, melyre a hívő a tudomány emberét állítani, s a melyen feljebb emelni akarja, emez előtt maga is ingadozónak látszik. Mert ha belemegy a kritika szövevényébe, nem bír megállni. Mig a hypothesisek erdeje mindig nagyobbodik s mind több nehézséget okoz, oly nézetek is nagy hódításokat tesznek, melyek jóformán «*tabula rasat*» akarnak csinálni minden positiv vallásból. Comte azt tartja, hogy Jézus képzelt személy, kif Pál apostol sajátos «*önmegtagadással*»¹ hecsempészett a történelemben. Dr. Schwalb² pedig komolyan vitatja, hogy voltak sokan, a kik Jézust, mind a gyermekek iránt mutatott szeretetök, mind családalapítási kötelességük teljesítése, mind vértanui halállal megmutatott önzetlenségük szempontjából fölülmúlták. Hiába hivatkozik az ev. keresztyénség a boldogító hatásra, melyet századok óta gyakorol, a tudomány embere csak pszichologiai jelenségnek veszi a keresztyénséget is, melyet eltagadni ugyan nem lehet, de a melyet nézete szerint meg kell tisztítani a hozzá kevert tévedésektől s philosophiai vallást kell belőle csinálni.

A positiv vallások hivei azonban e philosophiai vallás ellen emelnek kifogásokat. Ha ez szemökre veti, hogy mily sok a vallásalapító, a szent könyv, a felekezet meg épen számtalan, akkor a positiv vallás, közelebbről a positiv keresztyénség azt hangsúlyozza, hogy a sok tévedés közt igazság is van, csak meg kell tudni találni, másfelől a philosophiai vallásnak is oly sokféle alakulása van, hogy ugyan ember legyen, a ki azok közt eligazodik. Meg azután, hogy a philosophiai vallásnak nincs ereje s az azt vallók is csak a positiv vallásokon élőködnek. Így azután a szellemvilágra s vele együtt az ember szellemi feladataira vonatkozólag bábeli zürzavar uralkodik. A bizonytalanság oly kínos és gyötrő. Annyi sajtó seb vár gyógyításra. A társadalmi élet válságokkal küzd s a természettudományok békeséget önteni a szivekbe nem képesek. Az egyházak magasztos hivatásukat teljesíteni nem bírják, mert magok is kétségek által vannak megingatva. Iszonyuan dicsekszünk a haladással, pedig nevelésünkben a classicus nyelvek még most is nemcsak azért

¹ Comte. Catéchisme positiviste. 351. l.

² A «Gemeinschaftsblatt» 1889. decz. egyik számában közölt beszédrészlet szerint.

foglalnak el nagy helyet, hogy latinul és görögül megtanuljunk a régi világ szükséges megérthetése végett, hanem mert a tévedésekkel és hamissággal átszótt görög-római világnézletet még most sem merjük vagy tudjuk ellőkní s míg azzal hizelgünk magunknak, hogy csak a szellemi tartalmat tartjuk meg a classicus művekből, nem vesszük észre, hogy a megromlott pogány gondolkodás a mienket is megrontja.

A baj okát sokan ott találják, a honnan pedig nagy vizsgáztatást várhatunk, t. i. a természettudományokban. Azt mondják, hogy ezek a külvilágra, a gyakorlati életre irányozták a figyelmet s az eszményekről elterelték. Matriális világnézletet hoztak magukkal, mely a lélek fölfelé törekvését gátolja s azt az önzés pösványában tartja vissza. Merőben igazságtalan vádák. Nem tagadom, hogy a természettudományokat sokszor az anyagi világnézlet érdekében használják ki. De hát ki ennek az oka? A természettudományok vagy az ember, a ki nemcsak ma, de minden időben önző volt? Sok bűne van társadalmunknak, de hát nem voltak-e más idők fiainak is és nincsenek-e a bűnök mellett korunknak erényei is? És ha a természettudományok mögé fölületes gondolkodású és jellemű emberek is rejtőznek, nincsenek-e épen a régkitünőbb természettudósok közt Keplerek, Newtonok, Oerstedek és Agassizok, kiknek ideális gondolkodás dolgában senki sem vethet semmit szemére? Másfelől nem voltak-e a legtisztább pozitív vallásnak, a keresztyénségnek képviselői közt is minden időkbén olyanok, kik, mint Eli fia¹ egykor, a szegény néptől csak áldozatának kövérít vették el, de lelki nyomorán segíteni nem tudtak? Kétségkívül bünt is követtek el abban a szép épületben, a mit természettudományoknak neveznek, de templomok is lehetnek ezek, melyekben a küzködő emberi lélek új erőre kél.

A természettudományok ugyanis eredmény, századok nehéz, de becsületes munkájának nagyszerű eredménye. Ezt nemcsak a gyakorlati élet ezer meg ezer alkotása igazolja, de az a tény is, hogy biztos alapot vetettek későbbi kutatásoknak s egyetemes kincsévé váltak a más különben ezerfelé vágott emberiségnek. Vannak a természettudományok épületében gyenge részek is. Sok theoria vár jobb megokolásra. Pl. a Huygheus undulatio-elmélete még mindig csak bizonytalan elmélet, mely nem elégít ki. Magam részéről abban a nézetben vagyok Comte-tal együtt, hogy nem is

¹ I. Sám. 2. 12—16.

válik be Azt hiszem ki fog tűnni, hogy a fény nem egy a többi anyagokba bele képzelt aether, hanem általában a már ismert anyagok oly rezgéséből ránk származott hatás eredménye, a mely rezgések minősége s elfogadó szerve, de nem anyaga különbözik a meleget vagy villamosságot előidéző rezgésekből. Annyi azonban bizonyos, hogy sok tény és tárgy jól meg van vizsgálva, megjelenési módjaik meg vannak állapítva, sok elmélet a gyakorlat által meg van bizonyítva.

Épen azért, *ha a philosophia feladatát, t. i. egy egyetemes érvényű világnézet megalkotását megvalósítani eddig nem bírta s még most is csak philo-sophia. törekvés a bölcseségre, úgy mint a «Lysis»-ben Szokratesz kifejti,¹ annak egyedül az az oka, hogy a szellemvilág megismerésében az emberiség még most sem tudja határozottan azt az utat választani, melyen a természeti világ megismerése végett oly nagy sikerrel jár.* Igazán csodálatos. Ott ég, forr és lüktet bennünk valami, ott szeret, gyűlöl, haragszik, reményl és küzd az a rettenetes tünemény, mely magának egyszer örökkévalóságot követel, de a másik pillanatban ezt a követelést jogosulatlannak hirdeti és keresi századok óta a tökéletes szellemet, hogy ebben szilárd alapot találjon. És a századok óta folytatott kutatás daczára az emberiség még maig sem tudott az Isten létezése és mivoltára nézve egyetemes érvényű bizonyosságra jutni. Küzdelmei sikertelenségének azonban saját maga az oka. Mi volt az ember bűne, hogy a természetet a maga valójában meg nem ismerhette? Az, hogy első benyomásait mindjárt igaznak tartotta, a tüneményeket szorgos megfigyelés alá nem vette, vizsgálatait nem ismételte, helyesebb gondolatok alapján kísérleteket nem tett, szóval: *hogy inkább a maga képzelődésére, mint magának a természetnek hatásaira hallgatott.* Ezért uralkodott a Ptolemaeus-féle rendszer az astronomiában, ezért kísértett oly soká a négy elemről szóló tan, ezért teljesedhetett Baco Roger jövődölése, mely szerint: *«lesznek hajók, melyek járnak vitorla nélkül s kocsik, melyek járnak ló nélkül»²* csak a legutóbbi időkben. A fentjelzett hibák elkerülése, figyelés a tüneményekre, felfogásaink alárendelése azoknak, a természeti tárgyak segítségül hívása az experimentumokban, helyesebb felfogások alkalmazása a kísérletekben, eredményezték a természettudo-

¹ Platonis dialogi. Ex. recogn. C. F. Hermann: Vol. III. 82. l.

² Erdmann. Grundriss d. Geschichte d. Phil. II. kiad. I. köt. 400. l.

mányokat. Ezt az utat kell követnünk a szellemi tárgyakra s első sorban, mert a magunk vizsgálata a természeti tünet-
mények egész sorával össze-vissza van szöve, Istenre vonat-
kozólag. Itt is igaz, a mit Comte mondott, de a mit sem ő,
sem senki más, a ki az érzékelhető világról való tapasztal-
talatot tart csak lehetségesnek, alkalmazni a szellemvilágra
nem tudott: *«Il n'y a de connaissances réelles, que celles,
qui reposent sur des faits observés. Nincs más igazi ismeret,
egyedül az, mely mefigyelt tényeken alapszik. E tényeket
kell vizsgálat alá venni. Vannak-e Istenről való tapasztalatok,
az a kérdés?»*

II.

Vallomások.

Arra a kérdésre, vannak-e Istenről szóló tapasztalatok,
akárki is első sorban csak a maga nevében beszélhet. Le-
hetnek, a kik azt mondják: nincsenek. Én azt mondom:
vannak.

És itt megjegyzem, hogy nem olyan tapasztalatokat ér-
tek, mint midőn azt mondják az emberek: *«a természet
szép rendjében látjuk az Istent»*, vagy *«a történelemben
mindenütt ott van az Isten újja»*, vagy *«a lelkiismeret
megszólal bennem s ez az Isten szava»*. Ezek a monda-
sok, ha nem egyszerűen betanult phrasisok, lehetnek ered-
ményei az Istenről való tapasztalatnak, de ennek a tulajdon-
képeni belső magva valami más. Mert, ha kitűnnék, hogy
nincs Isten, a ki közvetlen hatást képes rám gyakorolni,
akkor a lelkiismeret szaváról is bebizonyulna, hogy ez kép-
zelődés, a természetben látott munkássága Istennek egy szép
álmom, a történelemben működő Istenről való felfogás: tévedés.

Hogy tehát Istenről való valóságos tapasztalat létre-
jöhessen, Istennek hatást kell rám gyakorolnia s nekem azt
többszörös megfigyelés és kísérlet által meg kell próbálnom,
hogy a reám hatást gyakorló tárgyat megismerhessem.

Ám a legelső tény, a mire utalnom kell, az, hogy az
Istenről való minden gondolat, mióta csak eszmélni tudok,
idegennek tűnt fel lelkem előtt. Gyermekkoromban tanultam
egy csomó tételt Istenről, az ő tulajdonságairól s munkáiról.
A mit előlme adtak, bevéstem lelkembe. A bibliai történe-
teken kívül megtanultam a kátét, s belőle a hit és erkölcs-
tan alapelveit. ép úgy, mint Magyarország földrajzát, vagy

a természetrajz némely adatait; sem az egyikhez, sem a másikhoz nem volt valami nagy kedvem. Legjobban érdeklődtem mégis a «*vítás*» tételek iránt. Először katolikus gimnásiumba jutottam s ott nagy küzdelmet folytattam a «*katholikus tévedések és találmányok*» ellen. Később lutheránus iskolába kerültem. Ott meg valódi «*marburgi colloquiumot*» rendeztünk. Kinyitottuk a bibliát s egyik lutheránus barátom védte az orthodox lutheránus álláspontot, én meg Calvinét. Nem tudtuk egymást meggyőzni, mindenünk megmaradt rendületlenül a saját «*hite*» mellett.

Ilyen erős calvinista voltam. Csakhogy mikor a «*marburgi colloquiumot*» ujitottuk meg, akkor már-már kételkedni kezdtem. Ezer és millió ifjú ember sorsa ez. Lelkem mélyén már ott rágott a féreg, ott emésztett a méreg: *de hát egyáltalában van-e Isten? Nem bolondság-e? nem örültség-e mindaz, a mit mi vallásos dolgokról beszélünk?* Es azután nekem ne prédikálja senki, hogy a vallásos hit egyedül az ember kedélyi oldalának kielégítése¹ szigorú értelem munkája. Nem tagadhatom, hogy kedélyes, vallásos emberek is vannak, de azt jól megjegyeztem magamnak, hogy Calvin és Knox, hogy úgy mondjam, kiválóan az ész és akarat emberei voltak. *Az egész embernek szüksége van Istenre.*

Mielőtt az újabbkori pszichológiai munkákat tanulmányozhattam volna, keservesen megláttam magamon, hogy egységes lélek vagyok s kedély, értelem és akarat csak különféle megjelenési módjai amaz egységes léleknek, mely bennem, azt sem tudom pontosan mióta, az élő Isten megismerésére tört s addig egyik megjelenési módjában sem talált békességre, míg arra az ismeretre el nem jutott.

De eljutott. Igaz, hogy keservesen. Az első könyv, a mit a bibliából eleitől végig elolvastam, a Prédikátor könyve volt. Lelkem alaphangját az fejezte ki: «*Hiábavalóság minden*» és «*a lélek nyomorúsága*».² Az első bibliai mondás, melynek igazságát teljes mértékben éreztem, az volt: «*Rettenetes dolog az élő Isten kezébe esni*».³ Ha valami füstgomoly feltűnt előttem, rögtön megragadták a legkinzóbb gondolatok lelkemet. «*Abban a füstgomolyban millió ré-*

¹ Wundt: System d. Philosophie 3. o.

² Prédikátor könyve 1. 2. és 17. v.

³ Zsid. 10. 31.

szecske kereng, azokat az Istennek mind ismernie s tudnia kellene, mi azoknak a története, miféle testeknek képezték azok már alkotó elemeit, hol s merre jártak s hova jutnak ezután!? «*És mi az a füstgomoly ahhoz a világhoz képest, melyet Copernicus óta felfedeztek. Lehetetlen! Lehetetlen!*»

Mikor ettem, elemeztem a táplálékot, az italban a cseppeket, a könyvekben a betűket, az erdőben a fák leveleit, s a rémséges gondolat sehol sem hagyott békét: «*Hogyan tudhatná mindezt az Isten?*» De még ez nem volt elég. Az idő örökkévalósága, a tér véghetatlensége, az anyagi világban az Isten mindenütt jelenvalósága, s Istennek tudata a véghetetlen térről s az örökkévaló időről, ezek gyötörtek, bármit tettem, bárhova mentem. Gúnyoltam belsőmben azt a kegyelmet, melynek az ember lelkébe alá kellene szállania. Úgy éreztem, mintha szemtől-szembe állanék az Istenel s lelkemben kín s kétség között azt kellett kiáltanom, hogy nincs neki hatalma a levegőn keresztül irgalmat szállítani én belém.

Tanulmányoztam a bibliát, a philosophusok műveit, a történelmet s a természetet s igyekeztem világnézletet alkotni magamnak. Hiába volt minden! Mikor már jól megépítve látszott az épület, az a rettenetes kérdés: «*van-e Isten?*» romba döntött mindent. Ha Isten nincs, nem ér semmit az egész küzködés. Azóta is mindig csodáltam a scholastikusokat, a kik az Isten létéről s tulajdonságairól szóló tant az ész által is megérthetőnek tartották, míg a Krisztus istenségéről s a váltságról szóló tant a maguk módja szerint való hit körébe utalták. Én egészen megfordítva gondolkoztam. Megértettem volna én mindent, csak arra a kérdésre: *van-e Isten?* kaptam volna kielégítő feleletet. Milyen természetes lett volna előttem, hogy a mindenható Isten testben megjelent, csak azt tudtam volna, létezik-e? De végre megtudtam. Nem a természetből, melyben csak később láttam meg. Nem a történetből, melyben csak később ismertem fel. Nem a bibliából, melyből azelőtt nem éreztem ki. Nem is a philosophusoktól, kikről egészen világos volt előttem, hogy csak sejtik őt. *Magától az Istentől.* Tapasztalatot szereztem Istentől. Ismeretem realis, mert megfigyelt tényeken alapszik. A virágot akkor ismerhetem meg igazán, ha megfigyelem; leírások és képek a virágnak megfelelő képzetet bennem nem kelthetnek. Istent csak úgy ismerhetem meg, ha őt figyeltem meg. A róla szóló leírások kétségkívül készítették erre, de

ismeretem azután lett neki megfelelő, mikor ő rá magára irányoztam lelkemet. Il n'y a de connaissances réelles, que celles, qui reposent sur des faits observés. Természetesen a reá irányzódást is ő keltette, az ő hatása ébresztette fel igazán s még inkább a róla való ismeret szerzést. Valahányszor feltámadt bennem időmultával a kétkedések egész serege, *hatást* éreztem, mely erősebb volt a legszörnyűbb kétkedéseknél. Valahányszor az ördögi gúny *megszólt* bennem, hogy én is, s az egész világ parányok összesége vagyunk, Isten mint személyiség állott előttem, a ki engem is önálló személyiséggé alakított. Igen sokszor azt fejtegettem magamban, hogy az Isten semmit sem tehet, minden csak esedékes okok hatása s az Isten a gondolatok egész sorát keltette fel bennem, melyek keresztül törték lelkem jéghideg kéréget, s kényszerítettek arra, hogy másképen gondolkodjam, mint azelőtt.

Hogy mióta, azt nem tudnám meghatározni, mint a hogy az angol meetingeken megtértek még a perczét is meg tudják mondani csodás «ujjászületésüknek». Semmiféle különösebb illuminációra nem emlékezem. De lelkem azelőtti s mostani állapota közt lényeges különbség van, a mit már jól ki tudok szavakban is fejezni.

Rövidre foglalva az egészet, azt mondhatom: *azelőtt nemcsak vallásos képzeim, de általában nézeteim úgy álltak rajtam, mint a ruhadarabok a fogason, most pedig mint a hogy az ágak, levelek a fa törzsökén.*

Azt hiszem, ezrek és milliók vallásos képzei még most is úgy állanak rajtok, mint a ruhadarabok a fogason. Némelyik drágább, másik kevesebbet ér, egyik jobban oda van erősítve, a másik lerí rólok, de a veszedelem mindeniknél meg van, — s nálam is meg volt, — hogy egy erőteljes lökés leszakítja mind. S valóban az emberek igen nagy része megrémül, ha vallásos nézeteit érintgetik. Sokan azért egy egész nagy rendszert, calvinista, lutheranus vagy katolikus, keresztyén vagy budhista rendszert, az a dolog lényegére nézve mindegy, aggatnak magukra. Gondolják magukban: azt a nagy gonddal összeszerkesztett terjedelmes rendszert csak nem ingathatja meg semmi sem. Mások meg meglepésnek azzal, ha számlálgathatják, hány darab ruhát lehetne a fogasról ledobni, hány vallásos képzetet lehetne feladni. A dolgok helyes rendjén nem így áll a dolog. Tudjuk, hogy az Istenben vagyunk s belőle, mint jó földből szivünk életnedveket. Egyes ágainkat a vihar letördelheti. Leveleink közül

is elsárgulhat néhány; de életünk nem szűnik meg s a meglevő ágak és levelek szerves összeköttetésben vannak gyökereinkkel, míg a jó földben vagyunk, pedig abban megmaradunk, mert abból nőttünk ki, sőt mindig jobban terjedünk benne, mert úgy vagyunk alkotva. Kiséreleteink mindig jobban sikerülnek. Minél több gyökérszálat bocsátunk az Istenségbe, annál több gyümölcsöt termelünk általa. A mennyire feltűnt azelőtt, hogy vallásos nézeteinktől megfosztanak, annyira rendíthetetlen alapon állunk most. A mily idegen, *természetfölötti* volt azelőtt ránk nézve az Istenség, oly *természetes* most. A mint a külvilág jelenségeinek legapróbb részeit, az atomokat képzeljük csak, de azokhoz megfigyelés által leszállani nem tudunk, ép úgy nem tudunk az Isten hatalmának és szeretetének, egyszóval mivoltának nagyságaig felemelkedni, de azt egész bizonyosan tudjuk, hogy a mint e gyönyörű szavak helyesen kifejezik, *«jelenlétében létét mutatja meg»*¹ s azt is tudjuk, értjük, hogy nálunk nagyobb és hatalmasabb.

Igy a legfelségesebb tudás, az Istenről való tudás birtokunk lett. Ám ez a tudás *«hit»*-nek neveztetik. Sokan azonban nem értik, mi az igazi hit. Nem elhívés az, hanem *pisztisz*, rábeszéltetés, meggyőztetés a hatalmas Isten által; nem kedélyünk vagy értelmünk gyenge csinálmánya, hanem *emunah*, erősség, mely Isten hatásaiból belénk származik. Az igazi hit ép oly biztos, sőt még biztosabb tudás az isteni dolgokra nézve, mint a milyen biztos a tudás a természeti dolgokra nézve. Jól van ez így. A mi alattunk áll, arról azt mondjuk felemelkedve: *«tudjuk»*, de a ki felettünk áll, arról azt mondjuk megalázódva: *«hiszünk benne»*.

III.

Az Isten tapasztalható.

A fentebbi fejtegetéseknek, mondhatom, egyuttal, körülbelül 10 évi kutatásnak és keresésnek eredménye egy tiszta, világos, okos és termékeny gondolat: *Isten tapasztalhatósága*. Ez a gondolat biztos alapot jelez, melyen az eddig feltűnt irányzatokkal s gondolkodásmódokkal szemben kellően állást foglalhatunk s a melyen a természettudományi, vallási és philosophiai felfogást becsületesen egyeshetjük.

¹ Szász K. 1889. évi karácsonyi beszéde.

Az az igazság, hogy az Isten tapasztalható, legelőször is megadja a végső szentesítést a természettudományi eljárásnak. Ez az állítás «*circulus vitiosus*» látszik képezni a fentebb előadottakban foglalt azon gondolattal, hogy a természettudományok módszere nyújthat vizsgálatot s jól megértve, törhet új ösvényt a szellemvilágnak megismerésére is. A «*circulus*» azonban nem «*vitiosus*». Mindaddig, míg valaki Istent nem tapasztalta, addigi összes eszközei közt legjobb az a módszer, mely őt arra készíti, hogy a tárgyakat megvizsgálja, ne rettenjen vissza semmi akadálytól, hanem kutasson, keressen, kísérletezzon addig, míg eredményt el nem ér. Épen azért oly valakinek, — pedig sokan vannak ilyenek s a közszellem is ilyen, — a ki előtt mindaz, ami eshetőleges, régebbi vallásos tapasztalatokról szól, úgy tűnik fel, mint emberek műve, melynek valódi értékét a kritika labirinth-jain át megismerni nem lehet, leghelyesebb utasítás az lehet: *«próbáld meg: Szerezz az Istenről tapasztalatokat, mert ez lehetséges. Szemeiddel és füleiddel sok természeti tárgyat nem észlelhettél s a természettől kapott eszközökkel ismerhetted meg azokat. Szemeiddel s más érző szerveiddel Istent sem észlelheted, de csak keress, kutass. A szellemvilág megismerésére a Lalande távcsövénél jobb eszközt magától e szellemvilágtól kell kölcsönöznöd! nem tudod, hogy mily csodás physiologiai s psychologiai processusok által ismerheted meg a külvilágot, mégis megismered. Ne keresd először azt, hogyan lehetséges az Istent tapasztalni, csak indulj el. Ha keresed Istent megtalálod. Tapasztalhatod, mert ő akarja, hogy tapasztald.*

De ha valaki Istent tapasztalta, akkor e tapasztalat hatalmas védő eszköz a túlzó Berkeley-féle vagy a Kant-féle transcendentalis idealismus támadásai, illetőleg kifogásai ellen. Mi szükség van azonban arra, hogy a természettudományokat oly felfogások ellen védelmezzük, melyeket minden sikerült kísérlet alapján tör össze?

A természettudományok kétségkívül erősek a Berkeley-anismus vagy a Kantianismus gyakorlati megdöntésére, de nem állják ki oly biztosan a tűzpróbát, valahányszor a Berkeley vagy Kant psychologiai elemzése alá esnek. Nem a Berkeley vagy Kant felfogása, úgy a mint van, veszélyezteti a természettudományi vagy más ismeretek bizonyosságát, hanem azoknak kritikai éle. Nem az a felfogas, mely szerint a világ csak szellemekből, vagy képzetekből áll. hanem az, mely a léleknek, mint subjectiv hatalomnak az ismeret meg-

alakításában talán a kelleténél több, de nem teljesen jogosulatlan részt követel. Tudjuk, hogy Descartes az Istenre hivatkozva bizonyítgatja a külső dolgok valóságát. De nála az a baj, hogy az Isten létele is helytelen pszichológiai előfeltételen alapul t. i. «*ideae innatae*» felvételén.¹ Mihelyt ez megdől, a miről most már nem kell vitatkozni, vele dől az Isten létele s a külső dolgok valóságára is.

Az Istenről való tapasztalatok azonban, míg egyfelől fölöslegessé teszik az Isten lételének bármilyen syllogisticus bizonyítgatását, végleg igazolják a külső dolgok valóságát. Az Istenről való tapasztalatok hatalmasabban hatnak az emberi lélekre, mint bármely fölfedezés valaha gyakorolt s *italakítják* azt. De soha azon irányba nem hajtják az embert, hogy a külső dolgokról szóló ismeretek képzelődés vagy subjectiv képzet-csoport, hanem inkább mindazon meggyőződésben megerősítik az embert, a mit azon úton szerzett a külvilágról, a melyen haladt az Isten megismerésére. Az ember ugyan tévedhet egyben vagy másban a külvilágra vonatkozólag, ha Istenről szerzett is tapasztalatot, mert hiszen ez a tapasztalat is folytonos erősödésnek és tökéletesedésnek van alávetve, de mivel az Istenről szóló tapasztalat után és folytán az ember physikai, chemiai vagy természetrajzi ismereteinek tartalma ugyanaz marad, a mi azelőtt volt s mivel a tökéletes szellem hatásának igazságra vezető voltát minden tekintetben tapasztaljuk, mondhatjuk azt, hogy a külvilágról szóló ismereteinkre az Istenről szerzett tapasztalat helyezi rá a koronát s adja meg, hogy úgy szóljak, az útlevelet. melynek erejénél fogva természettudományi ismereteink kibővítésére tovább haladhatunk.

De nemcsak szentesíti az Istenről való tapasztalat a természettudományi felfogást, hanem meg is jobbítja. Erre valóban szükség is van. A természettudományok képviselői gyakran, bár — s ezt hangsúlyozom — nem mindig, azt hitték, hogy józanság tőlük, ha az Istennel nem törődnek, pedig gyávaság volt, mért tulajdonképen visszariadtak attól, a mi nagyon nehéznek látszott előttük. Ha nem voltak hajlandók abban hinni, a kit ontológiai bizonyítékokkal kellett bebizonyítani, jól tették, hanem, hogy nem állították fel azt a követelést: «*Adjatok nekünk Istent, a kit tapasztalni lehet, ha eddig ismert eszközeinkkel nem is, de másképen*», — ez következtetlenség volt tőlök. A természettudó-

¹ Descartes. Principia phil. Amstelodami 1692. 4. és 8. l.

soknak volt joguk azt követelni, hogy semmiféle néven nevezhető theologiai hatalmasság az ő kutatásaikat ne ellenőrizze, írásaikat, ha még tévedéseket tartalmaznának is, el ne kobozza, s az indexbe ne tegye, hőseiket vérpadra ne küldje, de nincs joguk azokkal szemben is, a kik azt vallják: *«tapasztaltuk az Isten lételét»*, azt mondani, hogy a teljes igazság a természeti dolgok ismeretében van. A természet-tudósoknak, a kik később lettek atheisták, de gyermekkorukban nem voltak, joguk van mindazokkal szemben, kik az Isten lételét valamely *ideae innatae*, vagy akármilyen általános vallásos érzések által akarták biztosítani, azt állítani, hogy az Istenről való gondolatokat s érzéseket az emberek vagy úgy tanítják bele egymásba, vagy a természet hiányos ismeretéből, félelemből s aggodalomból származnak azok. Olyanokkal szemben azonban, a kik azt hirdetik, hogy egy nagy szellemi hatalom, kinek létezését nem hitték, működését nem látták, hatásait elutasították, mint képzelődést, hatásai által mégis meggyőzte őket, nincs joguk kicsinylőleg nyilatkozni. El kell ismerniök, hogy a mint a természetre való figyelés, nézeteinknek a természet jelenségei alá való rendelése a természet felett való győzelemre segített, úgy az Isten hatásai előtt való megalázódás is egyszersmind az igazi, jól felfogott természettudományi gondolkodásnak, az emberi léleknek legdicőbb diadala.

Igy a *physica* (itt bővebb értelemben a természettudományok foglalatjaként értve, tehát Comte *physicája*, minus a *phys. sociale* és minus a biologia utolsó szakasza) és a *theologia*, mint testvérek s nem mint ellenségek tűnnek fel. Mindeniknek alapja a *tapasztalat*, mely egyfelől a *természeti tárgyakból*, másfelől *Istenből*, mint tiszta szellemből kiindult hatásoknak s az emberi lélek munkájának mind biztosabb és biztosabb eredménye. A ki nem tett természettudományi tapasztalatokat, az ne nevezze magát *physicusnak*. A kinek nincsenek Istenről határozott, világos és erőteljes tapasztalatai, az ne próbáljon theologizálni. A ki kétkedik a természettudomány tényeiben. annak a *physicus* minden pillanatban azt vetheti oda: *Tessék megfigyeléseket tenni, kísérletezni, tapasztalatokat gyűjteni*. A ki kétkedik Isten lételében, annak egy igazi theologus azt fogja mondani: *Tessék tapasztalatokat szerezni Istenről, mert ez lehetséges, e nélkül Istenben igazán hinni nem lehetséges*. A ki csak az ásványokat figyeli meg, s tanulmányozza, nem ismeri a növényeket, a ki csak ezeket vizsgálja, nem képes még az álla-

tokról ítéletet mondani. *A ki Istent nem figyelte meg jól s nem tapasztalta, az nem érthet az isteni dolgokhoz.* A természettudományi tapasztalatok adják meg a léleknek igazi, a külvilágra vonatkozó tartalmát, s alakítják meg a helyes gondolkodás- és cselekvésmódot a természeti tárgyakat illetőleg. S egyedül az Istenről szerzett tapasztalatok adják meg a lélek helyes tartalmát s alakítják meg helyes gondolkodás- és cselekvésmódját az Istenre vonatkozólag. Minél tökéletesebb lényeket ismerünk meg felfelé haladva az ásványok, növények, állatok sorozatán, annál nagyszerűbbnek tűnik fel az egyszerű dolgok háztartása s munkássága is. Ha a leg-tökéletesebb lényt megismertük, akkor ismerjük meg az alsóbbrendűeket is igazi világításban. Mivel pedig azt a tökéletes lényt tapasztalat által ismerhetjük meg, minden külső dolgot *igazán «sub specie aeternitatis»* az Istenről való tapasztalat által láthatunk. Ez a tapasztalat zúzza össze ama kalandos teoriákat, melyek a helyes tapasztalatok által egyenként megszerzett ismeretekből helytelen egészset szándékoznak alkotni.

Az Istenről való tapasztalatok azonban hivatva vannak nemcsak a természettudományi, hanem a theologiai hamis teoriák tönkretetésére is. Nem mintha valami csalhatatlanságra segítenének. A ki tapasztalatokat szerzett Istenről, az még tévedhet a vallásos dolgokban is, a mint fentebb mondtuk, hogy tévedhet a külvilág megismerésében. De bizonyosságot nyer sok tekintetben a vallásos viszonyt illetőleg is. Legnevezetesebb az a bizonyosság, hogy az *anthropocentrikus* világnézetet *theocentrikus* világnézetnek kell felváltania. Nem azt teszi ez, hogy bármily jól megirt theologiai anyag előtt meghajoljunk, mint azt a középkor egyre-másra tette. Sőt inkább azt teszi, hogy az élő Istennel való közöség helyett semminemű rendszerrel vagy oktatással meg ne elégedjünk. Bár tudjuk s természetes is, hogy előttünk élők is szereztek Istenről tapasztalatokat, s esetleg jobbakat is, mint mi, de azért mi magunk is akarunk tapasztalatokat szerezni, mert tudjuk, hogy mások tapasztalata, bármily tökéletes, nem *maga* az a fenséges tárgy, melyet tapasztalni akarunk, csak úgy, mint a ki kertészkedni akar, könyveken és képeken kívül *magukkal* a virágokkal, s a ki ásványokat vegyíteni akar, régiek tanításain kívül *magukkal* az ásványokkal is akar foglalkozni, melyekről a könyvek különben helyes tételeket is tartalmazhatnak.

Hogy az atheisták egyáltalában nem ismernek Istent,

a racionalisták és deisták nem ismernek jelenleg is működő Istent, annak oka az, hogy Isten hatásai nem növekedtek bennök világos és határozott tapasztalattá. Hogy a pantheisták nem tudnak Isten személyiségéről, annak oka az, hogy Isten hatásai nem erősödtek bennök azon fokig, melynél ők magok élő személylyé alakítva, az őket személylyé alakítónak személyiségét is megláthatták volna. S hogy vannak emberek, a kik csak a «kedély» kielégítésére, vagy a tapasztalati tudományok által összeszerzett ismeretek postulált függelékeként fogadják el az Istent, a kik épen azért azt mondják, hogy a tudomány foglalkozik a való világgal, az Istenről szóló dolgok a «hit» körébe valók s ezeket egyedül csak jelzi, de nem bizonyítja a bennünk levő vallásos érzés, a kik ennél fogva vallásos nézeteiket a tudományok változásával folyton módosíthatóknak tartják, azoknak megint csak az a bajuk, hogy Istennek rájuk gyakorolt hatásait nem vették elég komolyan s nem jutottak el arra az álláspontra, melyen az ember megismeri, hogy az Istenről való tapasztalatoknak egy rendkívül nagy előnye van más tapasztalataink fölött, a miért az azokból előállt eredményt, ha «hit»-nek nevezzük is Isten iránt való alázatosságból, azért ez az eredmény bizonyosságra s értékre nézve is messze felülmulja más tapasztalatainkat. *Ez az előny pedig abban áll, hogy Istenről való tapasztalataink oly hatások következményei, melyekkel egy teljesen bölcs és jó lény lelkiünket a vele való helyes viszonyba tudja is, akarja is vezérelni.* A természeti tárgyról való helyes tapasztalatok többet érnek ugyan azok vallásos képzeteinél, kik Istent nem tapasztalták, de az Istenről való helyes tapasztalat többet ér minden természettudományi ismeretnél.

És épen azért mindazon vallásos képzetek, melyek nem az Istenről való valóságos tapasztalaton alapulnak, károsoknak, s a helyes felfogás akadályainak minősítendőek, de ezek ellenében a dolog természete szerint az Istenről való helyes meggyőződés terjesztésének csak egy eszköze van: az *Isten tapasztalására való segítés.* Másfelől minden pozitív vallás, mely kijelentésre hivatkozik, legalább formailag helyes alapon áll. Mert a *kijelentés* nem egyéb, mint *Isten hatása*, mely nélkül őt megismerni nem lehet, csak úgy nem, mint egy fát nem ismerhetnék meg, ha az hatást nem gyakorolhatnának. A pozitív vallások értéke azonban attól függ, milyen a kijelentés tartalma s ennek az életben mutatkozó ereje. Ezek mutatják meg az Istenről szóló tapasztalat értékét. A pozitív

vallások közt is az *Istenről való tapasztalat* igazít el. A legegyszerűbb vallásos tapasztalat is megmutatja, hogy az Isten egy. Ennélfogva mindazon vallások, melyeknek uralma alatt az egy Istenben való hívés legfőlegb csak egyesekben, s ott is csak sejtelemszerűleg volt meg, — tévedések. A monotheista vallások közül sok egyéb okon kívül tévedés a mohamedanizmus azért is, mert az Istent merev egységnek tünteti föl, oly formán, mint Herbart a lelket egy pontnak. *Az Isten, a ki nekünk életet ad, maga is élet.* Az ó-testamentomi zsidóságban, mert hiszen a mai zsidóság jóformán csak új pogányság régi zsidó köntösben, az Istenről való tapasztalatok zavartak s az ó-testamentomi történet olyanforma, mint a Tycho de Brahe csillagászati felfogása, ki sok helyes megfigyelés mellett is épen a földolokban nem tudott teljes bizonyosságra jutni. Az ó-testamentomban is sok szép gondolat és intézkedés van, csak a földolog előtt van még fátyl, csak az Istennel való közösség nem teljes. *A világ-történelemben egyedül Jézus az, a kiből nemcsak teljes ez az Istennel való közösség, hanem egyedül az azt előidéző tapasztalatokat soha Isten ellen való idegenkedés nem előzte meg és később nem zavarta meg.* Ezért mondhatjuk, hogy a *Jézusban az Isten jelent meg.* Ezért kell azt az erőt, mely bennünket gondos nevelés s tisztességes vallásos képzetek felvétele után is, az ezekkel való elégedetlenségre, az Istennek, mint élő személynek tapasztalására kényszerít, az ő erejének, igazán szent léleknek tartanunk. Az ő nevében kell szavunkat minden, akár katolikus, akár protestáns volt orthodoxia ellen fölemelnünk, ha az akármily erős logikával megalkotott intézményt, s ha ez akármily világozással megszerkesztett rendszert ajánl, de megcsontosodottság, s élettelenséggel együtt, egyedül az Istentől nyerhető élet fejében; de másfelől tiltakoznunk minden kritikai felületesség ellen, melylyel Istenről nyert régebbi tapasztalatokat helytelenül ítélnék meg olyanok, kik az Istenről soha világos és erőteljes; tapasztalatokat nem kerestek, soha az Istennel való közösség átalakító hatását nem érezték. De nemcsak azok ellen kell tiltakoznunk, kik minduntalan azt hangoztatják az Istenről való helyes felfogások ellenében is, hogy azokat nem foghatják fel, s elfelejtik, — hogy ennek csak ők magok az okai, hanem azok ellen is, kik azt állítják, hogy az Istennek minden titkait megértik, s valóban vele egyesülve «Istenek» lesznek, — vagyis a mysticusok ellen. A mysticusok azon buvárokhoz hasonlíthatók, a kik a tenger

mélyére akarnak minden áron lemenni, s a tenger felső részének hatásait sem ismerve, oda lenn készületlenül s védtelenül, levegő után kapkodva, fuldokolva hamarosan összemarkolnak valamit s néhány szem igaz gyöngyön kívül egy csomó sárt is hoznak föl. A mysticusok kétségkívül sok becses és felette kedves, de ezekkel együtt egy csomó furcsa s képtelen gondolatot is hoztak felszínre. Nem lehet rájuk, általában véve, azt az ítéletet mondani, hogy az értelem kevés volt náluk. Egy-egy Eckhart mesterben több értelmi erő volt, mint sok másban, a ki az ő «eszének» mindenek felett való tekintélyt tulajdonított. A mysticusoknak, egész ellenkezőleg, igen sokszor az volt a bajuk, hogy a maguk gondolkodására hallgattak az Isten hatásai helyett. Mert a mit ők «intuitív» szemlélődésnek neveztek, s a mit a «discursív» gondolkodással szembe állítottak, az igen sokszor a maguk többé-kevésbé zavaros, s kétségkívül gyakran többé-kevésbé Istentől is érintett gondolkodásuk volt. Ezért hajlanak a mysticusok egyre-másra a pantheismus felé, vagy bele is esnek, mert «fejjelel mennek a falnak», — s míg Istenbe akarnak elmerülni, gyakran meglábolthatlan hinárban vesznek el. Az isteni élet oly erős, hogy az nem vele egybeolvadó érzelgősséget, hanem általa keltett új személyes életet hoz létre. Természetesen ez az élet az eredeti isteni élethez képest még mindig gyarló, amannak erre még mindig szüksége van, s azért, a ki Isten hatásai folytán élő személylyé lett, nem a maga tapasztalatait, nem a maga theológiáját fogja egyetemes tekintélynek oda állítani, bármennyire meg van győződve tapasztalatainak helyességéről, hanem mindig az Istent, s az ő hatásait. Örök dicsősége a protestantismusnak, hogy minden egyént külön-külön utal az Istennel való küzdelemre, az isteni hatásoknak közvetlenül Istentől való elfogadására. E hatások nem erősödtek ugyan minden protestánsban a kellő fokig, de valószínű, hogy a szabad vándor madár, ha néha-néha eltéved is, előbb megtalálja igazi otthonát, mint a rab golya, melynek szárnyai le vannak törve, mely legfőleg abban találhatja örömét, hogy milyen erősek börtönének falai.

Ebbe a biztos otthonba, hogy eljuthassunk, kétségkívül szükséges egy oly theologiai tudomány megalkotása, melyben lehetnek ugyan még kétes pontok, s eltérő felfogások, mint a másik nagy tudományban, a fentebbi értelemben vett physicában, de a mely az ellentétek mai megsemmisítő dühösségét, a legtarkább nézetek zürzavarát, s a valóban

végzetesnek látszó bizonytalanságot megszüntesse, a régi és új jót egyesíteni tudja, s a legfőbb kérdésekre kielégítő választ adjon. E válaszok természetesen csak az Istenről való tapasztalatok részletezései lehetnek, s akkor lesznek megadhatók, mikor a theologusok sok könyveken, zsinatok, pápák vagy kritikusok végzésein, a természettudományok vívmányain, az állatok agyvelején, vagy a vallásos érzéseken kívül és fölül, kiváltképen magával az Istennel is bővebb ismeretséget szereznek s a vele való folytonos foglalkozás és hatásai elfogadása által megvilágosítják, rendezik és megerősítik összes lelki, tehát nemcsak érzelmi jelenségeiket. Vagyis azon alaptétel teljes kifejtése után: «*Isten tapasztalható és tapasztalandó!*»

Azonban ez alaptétel bizonyossága már most is teljesen biztosít egy nevezetes eredményt. S ez az, hogy az ember számára külön tudományt kell követelnünk. A physikán, megint mint a természettudományok foglalatán és a theologián kívül az *anthropologia* ama harmadik törzstudomány, melyen a helyes philosophiai világnézetnek fel kell épülnie, mely elnevezés alá itt az embernek, s természetesen az emberiségnek önmagáról való tapasztalatait, s az azokat rendező elveket tárgyaló tudományokat, tehát a psychológiát, történelmet, erkölcsant, társadalomtant, s az aesthetikát is soroljuk. *Az ember az egyetlen lény a földön, a ki Istentől tapasztalatokat szerezhet és szerez is.* Ha szerez, az kétségkívül nagy változást idézhet elő benne. Úgy hogy az «*isten-es*» és «*istentelen*» (e szót etymologiai értelmében véve csak), emberek közt legalább is oly nagy a különbség, mint az ásványok és növények közt. A növényekben nincs egyetlen elem, mely szervetlen állapotban található ne volna. de van valami, a mi a legkisebb fűszálát felibe emeli a legragyogóbb szobornak, s ez az, hogy élet van benne!¹ Az istenes emberben is ugyanolyan érezni, érteni s akarni képes lélek van, mint az *istentelenben*, de mégis nagyon különbözik ettől, mert isteni élet van benne. És ha a szerves életre is mind bizonyosabb lesz, hogy az magától, szervetlen dolgokból nem áll elő,² az isteni életről egészen bizonyos, hogy csak Isten által állhat elő, s lényeges különbséget idéz elő. Mint a fűszál a szobornak, úgy áll fölötte a leghirne-

¹ Ezt a képet «Drummond: Natural law in the spiritual world» czimű kitünő művéből vettem.

² Wundt: Lehrbuch d. Pysiologie des Menschen. Dritte Aufl. 168. I. Das Stattfinden einer Urzeugung ist in der heutigen Schöpfung mindestens als äusserst unwahrscheinlich zu bezeichnen.

vesebb, de istentelen tudósnak egy gyermek, a ki az ő atyjához hittél imádkozik és pedig nem a theologusok előitélete, hanem amaz osztályozási alapelv szerint: *A jegyeket nem számlálni, hanem mérlegelni kell.*

Azonban az a tény, hogy Istent az ember tapasztalhatja, magában véve is felibe emeli az embert minden más földi lénynek. Az állatok agyvelejéről és psychológiájáról akármit irtak is a tudósok, nem tekintve arra, hogy az ember sok mindenben különbözik az állattól is, az, hogy az ember az Istent tapasztalhatja, áthidalhatlan válaszfalat emel az állat és az ember közé; másfelől az ember különbözik Istentől is, mert sem testével s ezen áthaladva, a természettel, sem Istennel szemben nincs abban a viszonyban, melyben kellene; tehát, hogy az ember tökéletlen szellem. Mutatják ezt az az idegenkedés és szabálytalanság, melylyel az ember a lelkének helyes tartalmát megadó, úgy természeti, mint isteni hatásokat fogadja, s melylyel azokkal szemben eljár. Ebből a tökéletlen állapotból lesz azzá az ember, a mivé lennie kell helyes természeti és isteni tapasztalatok, a természet és az Isten megismerése által, másfelől az ember magáról való ismeretének tökéletesbülése segítette egyéb ismereteinek előmenetelét is. Valóban a *physika*, a *theologia* és *anthropologia* kölcsönhatásban haladnak előre.

Mivel sok ideig az ember a természetet is, az Istent is hiányosan ismerte, volt hiányos önmagáról, feladatairól s rendeltetéséről való ismerete is. S a nagy zűrzavarban, melyet az embernek önmagáról való nézetei csináltak, megint az *Istenről szóló tapasztalat* igazíthat el. Mindazon tudományok számára, melyeket fentebb az anthropologia közös elnevezés alá foglaltunk, sok becses anyag van már felhalmozva, de ezt az anyagot ama világosító alap gondolat, az *Isten tapasztalhatósága* által kell megeleveníteni. Helyes a psycho-physikai vizsgálatok által a lelki tüneteknek a testiakkal való szorosabb összeköttetését kimutatni. Azért mondom «szorosabb», mert hiszen mi többé-kevésbé más tünetekkel is összeköttetésben vagyunk, s testünk nemcsak az állatokkal, de a leganorganikusabb lényekkel is rokonságban van. De helytelen dolog, hogy sokszor a kik magukat psychologusoknak nevezik, a psycho-theologiai viszony megállapításánál a *theologiai* tényeket oly képen méltatni nem tudják, mint a psycho-physikai megbeszéléseknél a *physiologiai* tényeket. Épen azért a lelki élet megjelenési módjait, ezek előállításának okait s a lélek igazi mivoltát

meghatározni csak akkor lehet, mikor a lélek Istenről nyert tapasztalatok folytán maga magát is helyesebben ismeri meg. A nevelésben vezérelvének annak kell lennie: *a gyermek a különböző eszközök által vezettessék oda, hogy első sorban Istenről, de természetesen a természetről és önmagáról is helyes tapasztalatokat szerezhessen.* Az erkölcsben arra a kérdésre fog felelni: *Mit tegyen az ember s mit tehet, ha Isten hatásai új életet adtak neki?* A társadalomban annak megmutatására fog törekedni, miként lehet a természet fölhasználása mellett *Isten hatásait közkinccsé tenni?* A történelem egy erőszakos s általános fejlődési theoria helyett, mely népek millióinak életét sehogy sem bírja megértetni, a tények által vezetettve, megmutatja, hogy mily nagy hullámnázást mutat a népek élete, a mint azok Istenről, s a természetről, valamint önmagokról szerzett felfogásukat megalakítják s megvalósítják, különösen meg fogja mutatni, hogy minden időben voltak, Isten bölcsesége kezeskedik erről, Istenről szóló, ha nem is tökéletes, de használható tapasztalatok. Még az aesthetikai termékekre nézve is nevezetes kérdés, mennyiben származtak azok Isten által igazán megvilágosított lélektől? És e czélokra nem az által éri el az emberiség, ha rettentő hosszadalmas könyveket s minél nagyobb szóhalmazt tanultat be Istenről és az ő dolgairól, hanem épen az által, hogy életének minden pillanatába, alkotásainak és eljárásainak mindenikébe az isteni hatás savát viszi bele. És a mint az emberiség a természetnek, a teleskopnak, mikroskopnak, gőznek és villamosságának felhasználásával nem igazta le szellemét, hanem megtanulta erejét kifejtetni, úgy jut az emberiség Isten hatásainak minél teljesebb felhasználásával igazi szabadságának és rendeltetésének megvalósítására.

A philosophiának tehát, mint a helyes világnézet megalkotására törekvő egyetemes tudománynak szép jövője van. Mert ha nem oly világos is az eredmény a theologia s az emberről szóló tudományok terén, mint a természettudományokban, de a helyes útnak megtalálásával sikerülni fog ama két, a philosophia tökéletesebbé tételére szükséges tudományt is egyetemesebb érvénnyel s nagyobb biztossággal és világossággal megalkotni, az eddigi tapasztalatok kielégítése, jobb kifejezése és rendezése által. Nem kell ellelednünk, hogy nem mindentudó hatalomra, hanem csak annak tudására igyekszünk, vagy legalább szabad és kell igyekeznünk, a mi a «mi» helyes — világnézetünk szempontjából szükséges.

Természetesen még sok részlet vár jobb megvilágításra, még sok kérdésről az sincs eldöntve, hogy hová tartozik. Még régi korlátok nagyon akadályozzák a közös munkálkodást. A theologusok és természettudósoknak nem csak eltérő gondolkodásmódja, de különböző nyelvezete is vár a kiegyenlítésre. E mellett az ember mindig csak gyarlónak születik s míg sokan az átöröklés törvényéből új bálványt csinálnak, elfelejtik, hogy az ember a helyett, hogy ezredek munkájának eredményét örökölné, mindenféle nyelvi ismeret, mesteriségre, művészetre vagy tudományos eljárásra való képesség nélkül jő e világra.

De azért ezredévek munkája, a természet s Isten ránk gyakorolt folytonos hatásai nem vesztek kárba. S a jelen zűrzavarából látjuk kiemelkedni a jövő philosophiájának képét. E philosophia azon tudományokon alapul, melyek a természet s az Istenről szóló tapasztalatokat, valamint az e tapasztalatok által megtanított embernek önmagáról való tapasztalatait dolgozzák fel. E philosophia *empirismus* lesz, mert tapasztalatokon felépült tudományok képezik alapját, de *idealismus* is lesz, mert Istenről való tapasztalatra is épülve, azt találja meg, kit semmiféle csinált idealismussal elérni nem, csak keresni lehetett és kellett. E philosophia *idealismus* lesz, mert a tünemények két különböző érzékek előtt jelentkező vagy nem jelentkező csoportjáról ad felvilágosítást, de *monismus* is lesz, nemcsak azért, mert Istent mindenek létalapjának ismeri meg, de azért is, mert mint fentebb az élet, az osztályozás törvényeire nézve megmutattuk, a tünemények különböző két csoportjában ugyanazon törvények uralmát találja. E philosophia hivatva van az *inductio* nagy baján segíteni, mert az egyes tapasztalatok közt ott lesz az arról való tapasztalat is, a ki képes is, akar is tapasztalatlunknak egyetemes érvényt adni, de hivatva lesz elhárítani a *deductiv* elmélkedés azon veszedelmét is, melyet a régi skeptikusok úgy neveztek ἡ εἰς ἔπειρον ἐκπτώσις,¹ mert a legelső tételek bizonyosságát Istenben találja meg. S ha valakinek ilyen philosophia ellen az a kifogása van, hogy az vallásos, mi nem azt mondjuk, hiszen majd minden philosophiai rendszer vallásos. Nekünk nem kell, s nem elég a vallásos elnevezés. A philosophiának jobban mondva istenesnek kell lennie. Az Istenről való eddigi tapasztalatok min-

¹ Hegel: Vorlesungen über d. Geschichte der Philosophie. edid Micheles. 1842. II. kiad. II. rész. 502. l.

denike mutatja, hogy az Isten élő valóság, s a kik őt megismerték, azoknak világnézlete eddig is alapjában véve jó volt. De az emberiségnek általában meg kell ismernie, hogy *a nálánál megmérhetetlenül nagyobb, jobb és tökéletesebb lényt az életről, a felfogások megalakításából s a philosophiából kiküszöbölni akarni, vagy őt, mint valami holtat, távollevőt tekinteni súlyosabb bűn volt az igazság és bölcsesség megtalálása ellen, mint a természet tényeinek elhanyagolása s az emberi elme által arra vonatkozó éretlen nézetek sok századokon át való megtartása.* Azért ideje volna, hogy a mint a természet megismerése végett azt tapasztalni igyekeztünk s ez által magunkat is jobban megismertük, úgy Isten megismerése végett őt magát igyekezzünk tapasztalni s ezáltal önmagunkba új, nevezetes és jóra való tartalmat véve fel, magunkat még tökéletesebben s tökéletesebbnek ismerni meg. Így lehet reményünk arra, hogy a philosophia mindinkább megközelíti az általunk elérhető «*sophiát*» s beteljesedik rajtunk a jövendölés, melyet a «*Magyar Philosophiai Szemle*» első szerkesztői ennek jelégéjül oly szépen, oly találóan választottak: «*Megismeritek az igazságot s az igazság szabadokká teszen.*»¹

Szabó Aladár.

DÖLLINGER EMLÉKEZETE.*

1799—1890.

A történetírásnak nagy halottjai vannak. *Ranket*, a történetírás ünnevelt mesterét s a pápaság történetének remek tollú íróját gyors egymásutánban egyik legkiválóbb tanítványa *Giesebrecht*, a középkori német császárság tudós historikusa, *Haset*, a prot. egyházi theologia és történetírás nestorát pedig egy rövid heti időközben *Döllinger*, «az Alpoktól éjszakra a kath. ügynek legtudósabb és legélesebb elméjű szószólója» követte a sirba.

Döllinger János József Ignác születése (Bamberg, 1799. febr. 28.) és ifjúkori neveltetése amaz ideális jellegű katholicismus korába esik, mely e század első évtizedeiben

¹ Ján. ev. 8. 32. v.

* Adataim jó részét *Reusch* bonni ó-kath. theol. tanár szivességének köszönöm.

egy *Hermes, Günther, Sailer, Möhler, Hefele, Hirscher, Diepenbrock, Theiner, Staudenmaier, Görres, Baader, Baltzer* és *Wessenberg* nevéhez és működéséhez fűződik s mely a II. József és Nagy Frigyes-féle szabadelvű tradíciók s a reformatio háromszázados jubilaumának és teológiájának ébresztő befolyása alatt egy nemzeti, evangéliumi jellegű, Rómától független őskeresztyén katholicismusnak a létesítésére törekedett. Tanulmányait Bambergben és Würzburgban végezte s a tudós Möhler befolyása alatt már korán az egyháztörténetet választotta szak studiumának; de nem felejtkezett meg a bölcsészetről sem, a minthogy később műveiben is mindig a bölcsészeti alapeszméknek a keresztynység által való áthatására és megvilágítására törekedett. 1822-ben Bambergben pappá szentelték, de már a következő évben theol. tanárrá lett az aschaffenburgi lyceumon, a hol az egyháztörténeten kívül az egyházjogot is tanította. 1826-ban Münchenbe az egyházjogi és történeti tanszékre hívták meg, mely körülmény további egyéni fejlődésére döntőleg hatott. A müncheni fakultáson *Görres* és *Baader* tanították, a kikhez később a Tübingából meghívott *Möhler* is csatlakozott s ezek Döllinggerrel együtt nagyban emelték az egyetem theol. fakultásának hírét s ez egyetemmel forrott össze 64 évi hosszú tanári és irodalmi pályája. E férfiak a tudományos kérdésekben való eltérések daczára is megegyeztek abban, hogy mindannyian az első századok alapján, a különböző kinövésektől és visszaélésektől megtisztított s a jelenkor követelményeihez alkalmazott kath. egyháznak helyreállítására törekedtek, mely a tudomány s az egyházi életműködés terén méltó vetélytársa lehessen a protestantismusnak, sőt az őskeresztyénséggel és az «atyákkal» való megegyezése alapján annak felette is álljon.

Döllingert akkoriban sokan ultramontánnak tartották, így p. o. *Heine* is «infámis ultramontán papnak» szidalmazta. Azonban a mai értelemben vett ultramontanizmussal joggal soha sem vádoltatható. A prot. egyháztörténetész *Nippold* «Katholisch oder Jesuitisch» cz. iratában helyesen mondja róla, hogy az általa képviselt kath. egyházi eszmény már ekkor magában hordozta a további fejlődésnek ösztönző erejét. Alapos történeti ismerete, igazságszeretete, főleg mindig ébren tartott lelkiismereti szabadsága és férfiasága homlok-egyenest ellenkezett a római ultramontanizmussal. Annyi azonban bizonyos, hogy soká küzdött a történeti tárgyilagosság után, míg a római hagyomány dogmás kötelekei alól

fölszabadithatta magát. Akadémiai beszédeinek I-ső kötetében maga mondja, hogy «hosszú időre volt szüksége, míg az 1517—1552-ig Németországban történeteket objektíve tudta megérteni. Az egész megfejthetetlen talány s a szomorú fájdalom tárgya volt előtte. Ő csak a szakadás eredményét s azt látta, hogy a német nemzetnek éles kard által elválasztott két fele örökös ellenségeskedésre van kárhozthatva. De mikor Róma és Németország középkori történetét alaposabban tanulmányozta s az utóbbi évek eseményei kutatásainak eredményét sajnosan be is igazolták, eljutott ama találynak megértésére s áldja a gondviselés útait, a melynek mindenható kezében a német nemzet kiváló eszköz és az isteni háztartásban nemes edény lett.»

Döllinger fejlődésében úgy a történettudomány, mint a gyakorlati egyházi élet terén a relativ ellentétek kétségelelennek. Fejlődésének első korszaka az ultramontán befolyást. a 2-ik a vatikáni dogma következetes megtagadásában nyilvánuló emancipációját, végül a 3-ik eddigi rendszerének «revisióját» tünteti föl. Fejlődésének első korszakából való «Die Eucharistie in den drei ersten Jahrh.» (1826.) cz. műve, mely még élénk tanuságot tesz protestáns ellenes álláspontjáról. E mű a római egyház védelme az akkori prot. dogmatörténészek amaz alapnézetével szemben, hogy a dogmák, mint egyházi tanfogalmak folyton változnak és fejlődnek s e felfogást támadja azért, mert ezzel a római egyház főtámaszát, a tradíciót alapjában ingatták meg. Helyesen jegyzi meg azonban róla *Friedrich*, a vatikáni zsinat történetének tudós írója, hogy e mű az ultramontán irányzat befolyása mellett is már a római egyház reformálását célozza az őskeresztyénség alapján s a tudományos haladással való meg egyeztetésben. Tehát már itt kifejezést nyert az az eszményi törekvése, melynek később egész életét szentelte.

Néhány év múlva folytatta s illetőleg önállóan átdolgozta *Hortig* egyháztörténetét (1833—35.) s kiadta «Lehrbuch der Kirchengeschichte» (1836.) cz. művét, melyben a reformatióig terjedő kora tárgyalja.

A harminczas évek *Döllingerét* élénken jellemzi az az álláspontja, melyet abban a két kérdésben foglalt el, melyek akkor Németország protestánsait méltó izgalomba hozták. Az egyik a híres kölni eset volt, a mikor *Droste* Agost, kölni érsek a porosz kormánynyal szemben, adott szava és esküje ellenére a vegyes házasságoknál a reversális megtagadása esetén csak a passiva assistentia mellett való esketést engedte

meg. Droste ugyan kénytelen volt hivatalát e miatt letenni és az állam büntetését elszenvedni; de Döllinger még is védelmére kelt s hangsúlyozta, hogy az államnak semmi joga nincs az ily kérdésekbe beleavatkozni s legyen szabad az egyház a szabad államban. «Béke hangok» cz. röpiratában ugyan a vegyesházasságból származott gyermekek vallásos nevelését teljesen a szülők megegyező akarására kívánta bízni; de tényleg ezzel is a gyakorlatban csak a katolikusok érdekeinek kívánt szolgálni. A másik dolog, mely nagy resensust keltett a protestánsok körében, az volt, hogy I. Lajos bajor király elrendelte, hogy Úrnapján a körmenetben a sanctissimum előtt még a prot. katonáknak is le kell térdelniök. E rendelet felett irodalmi vitába elegyedett Döllinger a prot. *Harlessel* s «Der Protestantismus in Bayern und die Kniebeugungsfrage» (1843) cz. művében a király pártjára állott; de itt már mégis türelmesebb volt, a mennyiben azt tanácsolta, hogy az esetben, ha a protestánsok ezt nem csak egyszerű paradénak, hanem vallási ceremóniának tekintik s a térdepelésben vallássérelmet látnak, vonassék vissza a rendelet. És hogy az tényleg érvénytelennek nyilvánított, abban sok része volt Döllingernek. Mindkét esetben tehát a katolicizmus védelmezése mellett erősebb benne a jogérzet és főleg a lelkiismereti szabadság követelése s hogy ő mennyire távol volt a lelkiismereti kényszer alkalmazásától, bizonyítja a zsidókkal, a szerzetekkel és a jezsuitákkal szemben elfoglalt álláspontja. A jezsuitákat nem akarta Bajorhonba befogadtatni; a szerzetekről meg azt tartotta, hogy ha azoknak államköltségen való ellátása sértené a prot. tudatot, van annyi szellemi szabadsága, hogy a protestánsok álláspontján ítélje meg a kérdést; végül a zsidókérdésben is eléggé szabadelvűnek mutatkozott, a midőn az izraeliták viszonyainak megjavítását s az uzsora megszüntetését sürgette, mire nézve érdekes «A zsidókról Európában» tartott beszéde az «Akad. előadások» I. kötetében.

Ez időben volt első ízben a müncheni egyetem rektora s mint ilyen 1845. jan. 11. beszédet tartott «A tévelygésről, a kételyről és az igazságról», mely élénk bizonyossága annak, hogy mennyi tájékozottsága volt a régibb és újabb bölcsészet terén. E beszédben főleg *Mill Stuart* logikájának és *Hegel* történet-philosophiai felfogásának czáfolatával foglalkozik.

A reformáció tanulmányozására valószínűleg *Möhler* hirnevéssé vált Symbolikája adta az első impulsust s e tanul-

mányainak eredménye a «Die Reformation, ihre Entwicklung und ihre Wirkungen im Umfange des luth. Bekenntnisses» 1846—40. című s a német kath. történettudományt megalapító műve. *Friedrich*, egyik legnagyobb tanítványa és *Schulte*, a híres kánonista beismeri, hogy e mű az anyagának gazdasága mellett is a kath. egyházi öntudat élessége folytán igen komor képet mutat a reformációról s irányzatos fejtegetései nagy sensatiót keltettek a protestánsok körében. *Möhler* is a gnosticizmussal azonosított protestantismust mély fonákságból származónak mondja s így nem lephet meg, ha *Döllinger* művében is azt olvassuk, hogy a XVI-ik század reformátorai nem teljesítették azt, a mire kötelezve voltak, azaz a mit kortársaik, előharczosaik és vezetőik kilátásba helyeztek. «Uj tanuk és rendszerük» ellentmondással teljes, erkölcsiségük hiányos, a népre gyakorolt befolyásuk káros volt. S ezzel ellentétben a katholicizmus abszolút jellegét igazolja, a protestantismus történeti alapját és jogosultságát tagadja és a forrásokat irányzatosan választja meg és használja fel. Később — mint Beyschlag írja róla — maga bevallotta, hogy sok tekintetben *ő is oka a Janssen-féle történetírás mai tendenciózus módszerének!*

A 48-as események elől sem tért ki *Döllinger* hazafias kutató szelleme. I. Lajos királynak a hirhedt Lolához való viszonya kérdésében Diepenbrock intő szavával tartott s több tanár társával egyetemben tanári állásától felfüggesztetett. Pedig akkor már a Sz. Cajetánról nevezett udvari templomnak prépostja s az udvari kápolna igazgatója volt s így az érseki méltóság után a legfőbb egyházi méltósággal volt kitüntetve. A kuria későbbi törekvése, hogy őt e méltóságoktól megfoszsza, csak a király jogérzetén hiúsult meg. Az 1848. év *Döllingert* a majnai-frankfurti nemzeti gyűlésbe vitte, a hol a szigorú kath. pártnak élére állott s az egyháznak az államtól való függetlenségét s a teljes hit és lelkiismereti szabadságot vitatta ugyan, azonban soha sem hódolt amaz iránynak, mely az egyházi dolgok körül a türelmetlenséget, a hierarchiai teljhatalmat s a szolgálai engedelmességet képviseli. Mert a midőn a bajor miniszter a pápa hatalmát abszolútnak jelezte, akkor az egyháztörténet fölönt mestere e nézetet «alaptalannak» deklarálta, hangsúlyozva azt, hogy a kath. egyházban nincs tér a pápai kényuralom számára, sőt inkább azt nagyon is kötött hatalomnak kell tartani. A német katolikusok I. mainzi egyetemes közgyűlésén pedig az önálló nemzeti kath. egyház eszméjét vitatta s ugyancsak e nézetnek adott kifejezést a

würzburgi püspöki értekezleten is, a hol az az egyházi méltóságok körében is rokon fogadtatásra talált, míg nem *Reisach*, későbbi bitoros Rómában denunciálta, a mi aztán 1857. egy római-vatikáni kihallgatás alkalmával szemrehányást is vont maga után IX. Pius részéről.

I. Lajos királyt a bajor trónon II. Miksa, a tudomány barátja és bőkezű támogatója követte, ki az egyetemi kar kérésére hivatalába visszahelyezte Döllingert, a német kath. egyház legünnepelebb theologusát. 1850-ben írta meg a freiburgi Wetzler-Welte-féle kath. «*Kirchenlexikon*» 5-ik kötete számára «*Luther*» cz. cikkét, a melynek fejtegetései még itt-ott hagyományos irányzatos pápista jellegűek ugyan, úgy, hogy azokra az erlangeni *Hofmann* egy Pál apostol-ról írott szellemes paródiával is felelt, azonban mégis kiérezhető az objektív tárgyalás után való törekvése, a mi aztán Róma s a papális keresztyénség behatóbb megismerése után a «*Kirche und Kirchen*» cz. művének s az uniói előadásoknak Luther-jellemzéseiben oly klasszikus módon nyilvánul, a hol elragadtatással szól a reformátor szellemi nagyságáról, sokoldalúságáról és hithősiségéről. Egyéniségét különben már említett cikkében is impozánsnak mondja. «ki szájában oly kardot viselt, melyhez hasonlót a XVI-ik század fel nem mutathat, ki a magvas és életteljes felvilágosodást képviselte a kath. egyházzal, mint az ódság reakciójával szemben» s magasztalja emberismeretét, dialektikai erejét és retorikai ügyességét.

1850. után már csak a csatkozhatlanság dogmatizálása alkalmával lépett a nyilvános egyházpolitikai működés terére. Ez idő alatt végzett nagy történelmi tanulmányai mind élesebb ellentétbe hozták Rómával és a jezsuita párttal, úgy, hogy ekkor érlelődött meg benne az ultramontán befolyástól való elvi különválás gondolata. Csendes munkáságának gyümölcse «*Hippolytus und Callistus*, oder die röm. Kirche in der I. Hälfte des 3. Jahrh.» 1853. cz. műve, a melynek megírására a 40-es években fölfedezett *Philosophumena* ismertetése szolgált alkalmul. Ezt a művet *Bunsen*, *Baur*, a tübingai iskola és mások ugyanis arra használták fel, hogy belőle merített adatokkal s bizonyítékokkal az őskeresztyénségnek hagyományát, egyházi felfogását részben megdöntsék. Ez a körülmény indította aztán Döllingert a mű szerzőjének, életének, tanainak és sorsának behatóbb, azaz a római s az őskeresztyénség 3. századbeli állapotáival összefüggő megvizsgálására. Fejtegetései az újabb

történet-kritikai kutatások maradandó részéhez tartoznak s általuk mélyebb betekintést nyerünk nemcsak az ős ker. dogmatörténelembe, hanem az akkori idők egyházfegyelmi, jogi és erkölcsi viszonyaiba is.

Ezek után egy óriási műnek a terve foglalkoztatta Döllingert. Nemcsak a ker. egyház, hanem az *emberiség valóságos történetének* kutatására és megírására vállalkozott. 1858. lépett föl e vállalat I. kötetével «*Heidentum und Judentum als Vorhalle zum Christentum*» cz. művével. Compositiója világos, az események, állapotok és személyiségek jellemzései biztosak; tájékozottsága a bel- és külföldi források körül meg épen meglepő, — kiváló tanujele nagyszerű történeti érzékének és értelmének! Alapos kulturtörténeti vizsgálódásokon nyugvó vallástörténeti műve a jelen és a múlt ker. theistikus bölcsészeivel egyezőleg a polytheismusban az eredeti Istentudatnak elhomályosodását, az embernek az Istentől való tudatos elidegenedését látja, mely állapot az embert az érzékiség egyoldalú uralma alá helyezte, annak szellemi látó-körét a természet korlátaiba szorította s az Isten iránti tisztelőnek velünk született szükségét természetimádással elégítette ki. E mű az ősker. korszak római kulturvilágának jellemzésében felülmúlhatatlan. «*Christentum und Kirche in der Zeit der Grundlegung*» 1860. cz. műve pedig a ker. egyház első 70 évét ismerteti, mi által alapját vetette meg az őskeresztység mai értelemben való feldolgozásának. Sajnos, hogy nagyszerű vállalatát ép oly kevéssé fejezhette be, mint a «reformációról» szóló művét. Tulságos óvatosság, a kérdés nehézségének érzete s az ő eszményeivel homlokegyenest ellenkező fejlődése az egyháznak gátolta őt a megkezdettnek befejezésében. Az a párt, a melyet Németországban a mainzi «*Katholik*» képviselt, a pápai családkozhatlanság szentesítésére törekedett. A jezsuiták tanítványai a merev ultramontanizmus elveit hirdették, megalkották az «új scholastikát» s engesztelhetetlen gyűlölettel voltak a német kath. theologusok iránt. Sikerült is *Günther* iratait s több egyetemen képviselt tanait az Index librorum prohibitorumba kárhóztatniok és degradálását kieszközölniök s e mellett egy, az államkormányoktól független s tisztán csak a püspököknek és pápának alávetett kath. egyetem felállítására törekedtek. Ilyen viszonyok között Döllinger a maga eszményét, a *kath. egyháznak az őskeresztység s a mai fejlettebb eszmerülág szellemében való reformálásáról* bizony nem valósíthatta meg. További kutatásai a pápaság története terén annak nem egy követel-

ményét alaptalannak tüntették föl előtte. *Elfordult tehát az ultramontánizmustól*, a melynek keserű gyümölcseitől anynyira megundorodott Rómában, mint elvtársai *Baltzer* és *Knoodt*, *Günther* és *Reinkens*, a későbbi ókath. püspök. A kath. egyház történésze ennél fogva arra az elhatározásra jutott, hogy az egyházi állam akkori állapotának és szükségességének a kérdését nyilvános tárgyalás alá veszi, mi által a saját egyéni fejlődésében döntő fordulat állott be. Mig eddigelé az egyházi status quo első harczosának ismertük, ki bár az egyháznak eszményi átalakítására törekedett, de ultramontán áramlatok által befolyásolva, eszménye háttérbe szorult. addig történeti tekintete a folytonos tanulmányok alapján mindinkább tágult és tisztult, az egyháznak hibái nyilvánvalókká lettek s a pápai abszolutizmus iránti elméleti idegenkedése hovatovább gyakorlatilag is nyilvánult, úgy, hogy fejlődésének 2-ik korszaka végkép megütáltatta vele az ultramontán tábor s megértette vele a megtisztult egyháznak, mint az «egy akol és egy pásztor» egyetemes egyháznak eszményi valóságát a maga egész teljességében. A jezsuita iránynak növekvő befolyása a teológiára, az új scholasztikus irányzattal ellenkező tudományos törekvéseknek türelmetlen kárhooztatása, a gomba módra keletkezett rendek és congregatiók, a kultus érzékies külsőségei, a hysterikus vagy exaltált nők kijelentéseinek kedvező fogadtatása, a tradícióval ellenkező Mária-dogma proklamálása s a francia és osztrák seregek által védett egyházi állam állapotai: a pápai uralomnak s a korszellem jogos követelményeinek kiengesztelhetetlen ellentétét tüntették föl előtte.

Az 1859. év szörnyü itéletet mondott a pápa világi uralma fölött. Mi lesz az uralomnélkül való egyházból? E kérdésre felelt *Döllinger* 1871. ápril 5. és 9-ikén *az egyházi államról* tartott híres két müncheni muzeumi előadásában. «Az egyháznak — úgy mond — megvan ugyan az az ígérete, hogy a pokol kapui meg nem dönthetik, de nincs ígérete arra, hogy Péter utódja a világi uralomnak örökös birtokosa is legyen.» A nuntius még az előadás alatt tüntető haraggal távozott, midőn azt kellett hallania, «hogy a kath. egyház fennáll a fenyegetett egyházi állam nélkül is, a mint egyház és pápa jó soká nélküle is volt», — s a római párt haragja *Döllinger* ellen tetőpontra jutott akkor, a midőn arról értesült, hogy III. Napoleon császár távirati úton tudósította magát az előadásokról, a melyek néhány nap alatt Európa összes művelt nyelvén olvashatók voltak.

A fölizgatott római szenvedélyek lecsillapítására s részben saját igazolására írta meg még ez évben «Kirche und Kirchen, Papsttum und Kirchenstaat» München 1861. cz. mesteri alkotású művét roppant gazdag tartalommal és világos, lebilincselő fejtegetéssel. Igaz, hogy a protestántizmusnak ebben adott komor rajza elkésérítette a protestánsokat, de a római pártot sem elégitette ki, a mennyiben benne világosan kifejtette, hogy az egyházi állam nélkülözhető, sőt egyenesen ez a katholicizmus legsebezhetőbb része, ez az Achilles sarka. Méltányosan ítélt azonban a prot. theologia ébresztő, ifjító hatásáról és Lutherről, a kit «a legerőteljesebb népe-embernek s a legnépszerűbb jellemnek nevezett mindazok között, a kikkel Németország valaha csak bírt, a kinek theológiáját a reformatió két első századában úgy fogták fel, mint a német szellem legsajátosabb szüleményét a vallásos dolgokban, úgy hogy a német protestáns azon tudatban, hogy Luther az ő testéből való test s csontjából való csont, hogy ő a germánok profétája, teljes önelégültséggel nevezhette magát és egyházát lutherinek» s végül «kinek kezében úgy összpontosult a német nép, mint a lant a művész kezében». Azt az állapotot, a mibe az egyházi állam az utolsó 40 év alatt jutott, a római egyház Achilles sarkának nevezi s az egyházi állam sorsát magára az egyházra nézve gondviselés művének mondja. A kath. egyesületek müncheni gyűlésén tett ugyan erre nézve némi engedményeket, hogy aztán annál inkább érje őt az ultramontánok haragja az új vatikáni dogmák el nem fogadása miatt.

Időközben több kitüntetés is érte *Döllingert*. II. Miksa király a koronarendet s a nemesi czímet adományozta neki; 1868-ban pedig a birodalmi tanács tagjává nevezte ki. Általában a bajor királyok több ízben is kiváló figyelemben részesítették.

A német kath. és római jezsuita irányú theológusok ellentéte mindinkább élesebbé vált. Az előbbieket azt vitatták, hogy a kath. egyházban, mint Krisztus egyházában, csak a jog és ne az önkény uralkodjék, hogy annak klerusa ne az uralomban, hanem az üdvösség eszközlésében, a haza- és felebaráti szeretet munkálásában lássa a maga feladatát s az életnek tisztasága, a valódi műveltség és polgáris érzület által tűnjék ki; míg a római párt e gondolatokkal sehogyan sem tudott megbarátkozni. Ilyen viszonyok között ült össze 1863-ban *Döllinger* elnöklete alatt a kath. tudósok történetileg emlékezetes müncheni közgyűlése, a melyen *Haneberg*,

Knoodt, Reinkens, Alzog, Schulte s más jeles német kath. teológus vett részt. E gyűlés célja a különböző irányú német kath. tudósok egyesítése és tömörítése volt, hogy: — mint azt az általuk kibocsátott meghívó is jelzi — közös alapon, egyesült erővel lehetővé tétessék a kath. tudomány fejlesztése és terjesztése a római teológia uralma és káros befolyásával szemben. A pápához intézendő felirat szerkesztésével *Hergenröther*, a későbbi bíboros, *Reusch* és *Schulte* bizatott meg. A közgyűlésen *Döllinger* nagyszabású beszédet tartott a «*a kath. teológia múltja és jelene*» czimmal, a melyben a ker. felekezetek egyesülésének eszményi gondolatát is fejtegette, hazafias célzással Németország később létesült politikai egységére is. «A német egység — úgymond — a németországi felekezetek egyesítése, mely viszont a teológusok valódi tudományosságától s attól függ, hogy alázattal, testvéri szeretettel, önmegtadással, a jónak és igaznak — bárhol találjuk azt — őszinte elismerésével, állapotaink bajainak felismerésével s azok megszüntetésének komoly akarásával közeledjünk egymáshoz.» A keleti és nyugati egyház szakadásának története erre nézve igen tanulságos s abból azt a tapasztalatot szerezhetjük, hogy «hagyjuk meg a teológia tudományos jellegét!» «a melynek fejlesztésében nagy hivatása van Németországnak. A tudományos élnék és alaposágnak, a fáradhatatlan mélyreható kutatásnak charizmája nekünk németeknek adatott, ezt nem tőkésíteni és kamatoztatni hünyös mulasztás volna... Németországban keresendő a kath. teológia jövőző hazája.» A kath. teológia hagyományos római szellemével szakítva, elismeréssel szólott a prot. teológia jótékony hatásáról s a reformációt a *gondviselés művének* mondotta. E nagy német teológusnak szép álma, fájdalom, nem teljesült s mindössze csak három tételre fogadtatott el, mely a hit s tudás között levő viszonyt tárgyalja. Róma bizalmatlansága, az új scholastikus tudósok akna munkája, IX. Pius pápa absolutistikus törekvései s «Tuas libenter» cz. brevéje véget vetettek e nagyjelentőségű mozgalomnak. Sajnosan kellett meggyőződni arról, hogy a két tábornak együttes működéséről, a papális katholicizmusnak a modern eszmevilággal s az általa képviselt eszményi katholicizmussal való kiegyenlítéséről szó sem lehet!

Még ebben az évben adta ki «*Die Papstfabeln des Mittelalters*» című kritikai forrástanulmányon alapuló művét, a melyben több történelmi tényre igazolja, hogy mily korhadttal alapokon (p. o. a Konstantin-féle donatió) nyugszik a közép-

kori pápai egyház épülete s a mely művével hatalmas ellenzékét támasztott a római családokozhatlanság törekvéseinek.

1870-ig terjedő működéséből még csak két rektori beszédet kell kiemelnünk. Az egyiket 1864. márcz. 30-ikán tartotta «Miksa király és a tudomány» czimmel. Meggyőzően szólott itt a fejedelem eszményéről, a ker. felekezetek egyesítéséről s azt mondja, hogy «Németország a korszakalkotó eszmék szellemi központja s ez az a csatatér, a melyen az összes nagy szellemi csaták vívottak... Mint hajdan a görög, úgy ma a német szellem van a tudomány papságára hivatva.» Még fontosabb az 1866. tartott beszéde «Az egyetemnek hajdan és most» czimmel, mely a német tudományosság programját s az akad. tanár feladatának rajzát foglalja magában. Nagyszerű e beszédben az a történeti és philos. tekintet, a melylyel a bölcsészet és a történet benső viszonyának jelentőségét a maga igaz lényegében felismeri, sőt a két studiumot «az emberi nem két szemének» mondja. Néhány évvel e beszédek után *Döllinger* a maga benső fejlődésének és hírnevének tetőpontján állott. *Werner* is azt mondja fentebbi művében, hogy «egy nemzedék óta Döllinger a kath. Németország legnagyobb tudósa s kétségtelenül az első szellemi nagyságok közé tartozik, a kiket napjaink kath. egyháza felmutathat». Nem csoda, hogy az egész művelt világ tekintete ő reá irányult, a mint hatalmas szavát fölemelte a családokozhatlanság és pápai mindenhatóság tervbevett dogmatizálása ellen.

A vatikáni zsinat Döllingerben és elvtársaiban azt a mélyen megrendítő meggyőződést keltette, hogy a pápaságról, a római egyházzól és a hierarchia törekvéseiről korábban vallott nézetük hibás volt, hogy hitők és reményőkben a pápaságnak a tudománnyal, a hit- és lelkiismereti szabadsággal s a korszellem követelményeivel való megegyezéséről nagyon is csalódtak. Hozzájárul még az is, hogy az 1864. decz. 8-iki *Syllabus*, az újabb idők összes keresztyén vívmányait halomra döntötte; így a többek között a hit és lelkiismereti szabadságot, a más hiten lévők iránt való türelmességet, az állampolgárok teljes politikai szabadságát tekintet nélkül a felekezetre stb., stb. Egy csapással meghíúsultak összes eddigi reményeik, a mint 1870. július 18-án *Pastor aeternus* cz. konstitutiójában Pius pápa az egyház fölött való teljhatalmát istenileg kijelentett dogmának deklarálta, a melynek alapján a hit és erkölcs dolgaiban csalhatatlanul intézkedik. A vatikáni zsinatra szóló előmunkálatokból — mint

Friedrich idézett művéből kitűnik — szándékosan kizárták Rómában a német teológia szabadelvű irányát, a mit *Schwarzenberg* bíboros azonnal kifogásolt is s legalább annyit igyekezett kieszközölni, hogy *Döllinger*nek, a szabad tudományosság e nagy harczosának mellőzésével, a kire Rómában már is gyanús szemmel tekintettek, néhány német teológus még is meghívott. *Döllinger* mindaddig semmit sem tett, míg a jezsuiták főorganuma, a *Civiltà cattolica* világosan ki nem mondotta, hogy a tervezett zsinat főczélja a pápai csalatkozhatlanság szentesítése s erre a kath. világot célzatosan elő nem készítette. Erre az «*Augsburger*», (ma müncheni) «*Allg. Ztg.*» 1869. márcz. 10—15. számaiban hosszabb cikksorozattal felelt «*Das Concilium und die Civiltà*» czímmel. 1869. nyarán pedig az 1879-ben elhunyt *Huber* tanárral, a jezsuiták tudós történetirójával egyetemben kiadta *Janus* név alatt «*Der Papst und das Concil*» czimű, magyarra is átültetett s óriási feltűnést keltett művét, a melyre *Hergenröther* freiburgi tanár silány «*Anti-Janus*»-ával felelt. Ezek után *Schwarzenberg* arra ösztönözte *Döllingert*, hogy személyesen is jelenjék meg Rómában, a mi azonban a tett tapasztalatok s a római új scholastikus párt uralma folytán nem történt meg. Egyidejűleg írta még «*Erwägungen gegen die Unfehlbarkeit*» hasonlóan kedvező fogadtatásra talált művét, melynek 26 fejezetében kimutatja, hogy az infallibilitásnak a történettel s a tradióval ellenkező tana a ker. hit alapjait megrendíti s az egyházi tannak teljes felforgatására vezet. Ezenfelül Rómából az oppositio püspökeitől s számos kiváló kath. államférfutól kapott eredeti tudósítások alapján lerántotta a leplet a vatikáni zsinat ismeretes titkolódzásairól s kétes erkölcsi egyértelműségéről és bámulatos szorgalommal szerkesztette a 71 éves aggastyán *Quirinus* neve alatt ama híres «*leveleit a zsinatról*» az «*Augsb. Allg. Ztg.*» számára, a melyek a vatikáni zsinat viselt dolgait az egész művelt világ előtt feltárták s a melyeknek hitelessége *Hefele*, *Rauscher*, *Schwarzenberg* és mások bizonyysága alapján kétségtelen. Nevének megnevezésével végül nyilatkozott még a zsinat 2-ik ügyrendjéről s az általa «*forradalomnak*» jelzett infallibilitás tervezetéről is, mely nyilatkozatai oly hatással voltak a kath. világra, hogy Bonn, Boroszló, Heidelberg, Prága, Münster és Köln akad. tanácsa melegen üdvözlő irattal tüntette ki, míg IX-ik Pius pápa ezek hallatára így kiáltott fel: «*Tudom már, hogy Németországban semmi sem vagyok, mivel Döllinger a németek pápája.*»

Döllinger és tudós barátainak fáradozásai s a kisebbség püspökeinek gyenge ellenzése daczára 1870. július havában bekövetkezett a csalatkozhatlanság tanának szentesítése és kihirdetése, *a dogmának győzelme a történelem felett*, s az ellenzéki püspököknek további szégyenletes megadása, örök szégyenére a katholicizmus legujabb történetének. Különben is *Strossmayer* inkább latin oratori elegantiája, *Hefele* pedig nagy tudományossága, mint sem szilárd akaratereje által tünt ki a zsinaton s hovatovább sorra meghozták a tudós ellenzéki püspökök «*az értelem áldozatát*» a vatikáni dogmának, így az említettek kivül: *Ketteler*, *Simor*, *Haynald*, *Rauscher*, *Herzog* stb., «sokaknál megfojtván — *Hase* jellegzetes szava szerint — a tudóst a püspök!» Meghoyták a kenyér kedvéért az áldozatot azok, a kik — mint *Hefele* is — korábban *az új dogmát biblia-, ész- és hagyományellenesnek deklarálták!* Csak *Döllinger* nem hozta meg az értelem, a meggyőződés s a lelkiismeret erkölcsileg kétes áldozatát a pápai absolutizmusnak! Midőn «a hízelgők e zsinatjáról» hazaérkezett, *Scherr* müncheni érseket a theol. fakultás üdvözölte, azt felelte: *Roma locuta est!* s *Döllinger*hez fordulva azzal búcsúzott: «Küzdjünk és munkálkodjunk ujból a szent *egyházért*», mire *Döllinger* — a jelen volt *Friedrich* tanubizonytsága szerint — kissé éles hangon azzal válaszolt: «Igen a *régi* egyházért!» «Csak *egy* egyház van. — úgymond az érsek — sem régi, sem új.» «Igenis *ujat* alkottak a zsinaton.» — volt rá *Döllinger* erélyes válasza. A dolog vége az volt, hogy az érsek 1871. ápril havában *kiközösítette* őt, a kath. egyháznak az atyák s a scholastikusok óta legnagyobb s az egyház dicsőségteljes szolgálatában megöszült fiát. Helyesen jegyzi meg *Hase* «Polemikájának» legujabb kiadásában: «Bewährte Männer haben sich an die Spitze gestellt, die das Opfer einer friedlichen und gesegneten Amtswirksamkeit gebracht haben, wenn auch zunächst nur mit dem Wagniss dieses *innutzlichen Märtyrertums*, mit dem Heiligtum auf immer brechen zu müssen, für das sie bis her gelebt hatten, wie dieser Schmerz vor Allen durch die Seele des *ehrwürdigen Patriarchen in München* gegangen ist, *der ein langes ruhmvolles Leben in der wissenschaftlichen Vertheidigung und Verherrlichung der kath. Kirche hinter sich hat*, und auf dessen Höhe, wo es so menschlich ist sich der reichen Ärnthe aus vergangenen Tagen zu erfreuen, nun doch *ihre herrschende römische Gestaltung verwerfen musste*,

und von ihr verworfen worden ist.» Schulte szerint pedig e kiközösítéssel azt bizonyította a római egyház, hogy «abban a tudományban értéke nincs, az egyháztörténelem hiába való dolog, — lévén a személyesített pápai tradíció (IX-ik Pius: *a traditio én vagyok!*) a vatikáni egyház jövőendő fundamentuma, a dogma a történelem korrigálója. Soha nagyobb szégyen nem érte az egyházat, mint akkor, midőn kiközösítette azt a férfit, a kit a tudományos világ diszének tartott.»

Előzetesen az érsek által hozzá s a müncheni theol. fakultáshoz intézett megadási felhívásra *Döllinger* amaz örökké emlékezetes férfias válaszát adta: «*Mint keresztény, mint theologus, mint történettudós és mint polgár nem fogadhatom el az új dogmákat.* Mint keresztény nem, mert ez a világi imperiumot akarja felállítani; mint theológus nem, mert az egyház összes igazi hagyományaival merev ellentétben áll; mint történettudó nem, mert tudom, hogy a pápai világi uralom fentartása Európának mennyi vérebe került s mint polgár nem, mert az államok és fejedelmek alárendelése végnélküli romboló viszályt idézne elő az egyház és állam között. E tan következményei által ment tönkre a régi német birodalom, és ha az most uralomra jutna a német nemzet katolikusainál, az az újra fölépült birodalmat ismét csak aláásná!»

S ezzel ütött a római egyház *változott* szervezete és tana ellen protestáló s az *ős-keresztényen* tant és püspöki szervezetet visszaállító *ó-katolikus mozgalom* keletkezésének órája!

A vatikáni zsinatnak egyik legfontosabb s a katolicizmus jövőendő, belső egyházi fejlődésére kiható következménye épen a német, ausztriai és svájci ó-kath. mozgalom. *Döllinger* a vatikáni dogmákat elvető s számos benső egyházi reformokat létesítő *első müncheni ó-kath. kongresszuson* (1871. máj. 28.), bár meggyőződésére nézve az ó-kath. közösséghez tartozónak vallotta magát s a római istentiszteleteket többé nem is látogatta, tragikus helyzetbe került, a mennyiben attól a mozgalomtól távol akart maradni, a melyet ő maga létesített s elvtársait is arra kérte, hogy «*nem kell ottárt oltár ellen emelni!*» *Döllinger* különben sem volt a gyakorlati élet, a szervezkedés embere, ezt minden további kritika nélkül be kell róla vallanunk, s ép azért csak mint «ideiglenes ellenzék» kívánt a római egyházon belül küzdeni a szellem fegyvereivel az új rendszer ellen, és működni szép

eszményének, az őskori katholicizmusnak kiépitésén, úgy hogy *formailag* nem csatlakozott a haladéktalanul szervezkedett, Rómától független nemzeti ó-kath. egyházhoz, mely ma már német, holland, svájcz és osztrák földön több mint 100 ezer tagot számlál, s Bonmban és Bernben külön theol. fakultással is bír. Tartózkodó álláspontjának főindoka ama félelmében kereendő, hogy a kormányok az ó-katholikusokat majd sectának fogják tekinteni, a mint hogy később mostohan is bántak velők. Hogy azonban az ultramontanismus összes erőlködései daczára az ó-kath. közösséghez tartozónak vallotta magát, halálos óráján kívül, a melyben ó-kath. szertartás szerint élt a szentségekkel, *Schulte* által megörökített következő hiteles nyilatkozata is igazolja: «A mi engem illet. *én meggyőződésből az ó-kath. közösséghez tartozom.* Azt hiszem, hogy ennek magasabb, még betöltendő hivatása van, még pedig hármias: *a) hogy bizonyosságot tegyen a régi egyház igazsága mellett, valamint a pápai absolutistikus hatalom és a csatlakozhatatlanság új hamis tanai ellen,* különösen mint beszélő és permanens *protestátio,* azon új hitczikkek alkotásában nyilatkozó kárhuzatos önkénynyel szemben, melyet épen ez a pápa (IX. Pius) hozott be; *b) Az ó-kath. közösség 2-ik hivatása szerintem az, hogy lassanként és successiv haladással — egy minden tévelygéstől és superstitiótól megtisztított, a még szét nem vált réginek inkább megfelelő egyházat létesítsen,* s *c) ezzel függ össze 3-ik hivatása, hogy: a szétvált keresztények és egyházak jövődő egyesülésének eszköze és közvetítő tagja legyen».* S ezzel Döllinger mesterileg jellemezte az ó-kath. mozgalom feladatát!

A vatikáni zsinat után az ősz tudós újból a nyilvánosság elé lépett a maga uniói törekvéseivel, és pedig 1874. és 1875-ben a saját elnöklele alatt tartott *bonni uniói értekezleteken,* és korábban a ker. felekezetek egyesüléséről szóló előadásaiiban. A nagy *Leibniz* óta nem igen tudunk figyelemreméltó kísérletet fölmutatni a felekezetek egyesítése terén. A bonni értekezleteken, a melyeknek tárgyalásai német és angol nyelven jelentek meg, nem a történetileg kifejlett s relative jogosult felekezeti ellentétek, vagy pláne a katholicizmus és protestantismus világtörténelmi ellentétének erőltetett elsimításáról vagy megszüntetéséről volt szó, hanem igenis a relativ egyenjogúság elismerése alapján a felekezetek békés együttes működésének, kölcsönös elismerésének és méltánylásának ideális gyakorlati uniójáról, mely a tömörülést, a

szükségesebben való egységet lehetővé teszi. «Feladatunk — ugymond Döllinger — a két egyház békés együttélésére törekedni, elismerve mindkét testületben a keresztényiség áldásait s versenyezve abban, hogy azokat mindenik a maga sajátos jellege szerint a legjobban használja. Ha a két külön hitfelekezet egyesítése lehetetlen is, lehetséges a kegyes, értelmi és nemzeti felülemelkedés a harczon, hogy ker. szeretettel viseltessenek egymás iránt, miként a jó Isten eltűri mindkettőt.» S hogy ez lehetséges, bizonyítja az ó-kath. egyháznak legközelebb létesített uniója az anglikánus, az utrechti jansenista és az amerikai püspöki egyházzal, mely unióról *Döllinger* méltán mondhatja a költővel: «*quorum pars magna fui*». s a mely oly hathatós erősítésére és fejlesztésére szolgál az ó-kath. ügynek.

Az uniói értekezletek után a bajor tud. akadémiában kifejtett tevékenységére szorítkozott, buzgón folytatta korábbi tanulmányait s komolyan foglalkozott műveinek általa u. n. revisiójával. Nevezett akadémiával szorosán összefügg *Döllinger* világtörténeti neve és működése. 1835-ben lett annak rendkívüli, 1843-ban rendes tagja, később a történeti osztály titkára, végül 1873-ban Liebig halála után annak einöke s az is maradt egészen 1890. jan. 10-én bekövetkezett haláláig. Számos akadémiai beszéde 1888. és 1889-ben jelent meg két kötetben, miután előbb 1883—1885-ben a tiltott könyvek Indexéről szóló kritikai forrástanulmányát adta ki. E beszédek ama küzdelemnek élénk kifejezői, melyet annak a gonosz szellemnek rettenetes befolyása ellen folytat, mely Rómából kiindulva bénítólag, sőt megsemmisítőleg hat úgy az egyesek önzetlen törekvésére, mint egész nemzetek physikai és szellemi, erkölcsi és vallásos életerejére. Történeti irodalmunknak kevés, az egyháztörténelminek épenséggel nincs olyan gyűjteménye, mely formailag oly szép, a gondolatok eleven rajzában oly megkapó volna, mint épen e beszédek.

Ugyancsak 1888-ban adta ki *Reusch* tanárral együtt *Bellarminnak*, a kath. egyház e nagy polémikusának s a tridenti zsinat leghitelesebb magyarázójának, «*önéletrajzát*,» s «*Geschichte der Moralstreitigkeiten* in der röm. Kirche seit dem XVI. Jahrh.» cz. történet-kritikai művét, mely a jezsuita rend moráljáról szóló irodalomban tán a legkitünőbb s legklasszikusabb termék. Alapos forrástanulmány alapján ismertetik a jezsuita rend immár hivatalossá lett laza morálitását, az erkölcsi alapfogalmakat aláásó probabilismusát. — megdönthetetlenül kimutatván, hogy a ker. erkölcstannak

mily külső érzékies felfogásáig jutottak el a jezsuiták a *Gonzales* generális által képviselt szigorúbb erkölcsi irányzattal szemben. «A jezsuita rend — úgy olvassuk e műben — a római egyháziasság lelke, kényura s egyedüli ösztönző ereje a despotizmussal egybekötött megtestesült superstitio. Célja a vallás mechanizálása s a lelkek dresszurája. Ezeknek nyomába lépett a IX. Pius által dr. ecclesiaenak kreált *Liguori* is a maga morálműveivel, ép azért őt is bevonták tárgyalásuk menetébe. E szentnek a keresztyénség szellemétől eltérő morálja, hamis Mária-kultusa és mesékkal s hamisításokkal telt művei éles bizonyosságul szolgálnak a csalatkozhatlan pápa ellen, midőn e laza morális tanítóját Ágostonnal, Ambrosiussal s egyéb nagy egyházi atyákkal egy rangra emelte.»

A morálistákról szóló irat Döllinger utolsó nagyobb műve, bár szellemi és testi épségében továbbra is fagyhatatlanul működött, míg a halál — e nagy zsarnok — őt is, a német kath. theologusok e nestorát ki nem szólította az elők sorából s a munkától el nem tiltotta. Még tavaly is előadást tartott a bajor akadémiában a *vallási szabadság történetéről* s nov. 15-én a *templáriusok rendjének*, mint a pápaság áldozatának, *feloszlataásáról*. Ujabbán pedig *Reuschnak az Aquinói Tamás* «Opusculum contra erroris Graecorum ad Urbanum IV.» cz. műve újabb pápista kiadásaiban foglalt s az infallibilitást igazolni kívánó hamisított patrisztikai idézetekre vonatkozó kritikai ismertetését mutatta be a bajor akadémiának s e mű Döllingernek Aquinói Tamásról s a keleti szakadásról szóló bevezetésével együtt azóta meg is jelent (mint értesülők önállóan is) az akadémia történeti osztályának emlékirataiban.

Nagybecsű s ritka kéziratokban is bővelkedő könyvtárát (*Reusch* szerint leggazdagabb theol., illetőleg egyháztörténeti magánkönyvtár Németországban) szegény tanulók ösztöndíjazására a müncheni egyetemnek hagyományozta. Hagyatékában *Schwarzenberg*, *Hefele*, *Strossmayer* s a vatikáni oppositio többi püspökeivel folytatott igen értékes levelezésekre akadtak, a melyek részben *Schulte* «Gesch. des Altkatholicismus» 1887. cz. művében napvilágot is láttak.

Élete és működése nyitva áll előttünk. Folytonos politikai s egyházi küzdelemben bár, de mindenkor jó egészségben és permanens vidám kedély hangulatban élte le csendes martyriumát. A mint maga is ker. életet folytatott a Megváltó elvei szerint, úgy hasonlóan a keresztyénség célját is az emberiség vallásos-erkölcsi tökéletesedésének eme-

léseben látta s nem a formákhoz való ragaszkodásban, mely sokszor kevésbé ker. érzülettel és életmóddal is megfér. Az igazságosság az alapvonása az ő harmónikus vallásos-erkölcsi jellemének a tudomány s az élet terén egyaránt. Theologus volt testestől-lelkestől, kinek bámulatos tudását tekintve Németországnak nem volt nálánál nagyobb theologusa s főleg az egyház története nyitott könyv volt előtte. Ő nem is annyira a gyakorlati cselekvőség embere, mint inkább tudós természet, egy második Erasmus volt, kihez abban is hasonlított, hogy míg az elvek harcában erős volt, addig a gyakorlati kivitel előtt ingadozóvá vált s nem mert a dolgok élére állani.

A történeti tudomány volt az ő életeleme, studiumainak vezérlő csillaga s cselekvésének rugója, vagy mint *Harnack* is megjegyzi, hogy *Döllinger maga egy darab egyház-történet*. Művei hatalmas adalékok a Róma, főleg a csalatkozhatatlanság tévtana ellen folytatott szellemi küzdelmek történetéhez s a ker. felekezetek eseményi egyesítésének művéhez. Mint történetírót jellemzi az anyagnak alapos, de a mellett élénk feldolgozása, a forrásokba való szeretetteljes elmélyedés, a széles látókör s a világos előadás. Anyagkészlete bámulatos emlékező tehetségében, eszének élességében, meggyőződése erejében, a történet-theologiai dolgokban való ritka tájékozottságában, óriási nyelvismeretében és gazdag könyvtárában foglaltatott. Bibliographiai ismereteiben — páratlanul állott. Alapos ismerője volt Dantenak s általában az olasz, francia és angol irodalomnak. Levéltári kutatásainak értékesítéséről tanuskodnak: «Adalékok a XVI. század egyházi politikai és társadalmi történetéhez» (1862—1863), «*Unge-druckte Berichte und Tagebücher zur Gesch. des Trident. Concils*» (1876), s a *Reusch*-sal egyetemben kiadott «*Gesch. der Moralstreitigkeiten*» cz. forrásművei. Ezenfelül más szerzők műveire is ő adta az impulsust s az anyagot, a mint hogy igen sűrűn érintkezett a német prot. és anglikánus theologusokkal. Életében vonzó az, mint jutott hova-tovább Luther és a reformáció áldásainak tárgyilagosabb méltatására s a modern eszmevilágra veszélyes római szellemnek felismerésére a maga rideg valójában.

Mint ember egyszerű, józan életmódja által tünt ki, ki egy askétához volt hasonló, s a kiből — mint *Friedrich* mondja — csak egy szenvedély lakozott, a tudománynak hő szeretete és ezzel valóban ércznél maradandóbb emléket emelt magának!

Dr. Szlávik Mátyás
theol. akad. tanár.

KÖNYVISMERTETES.

Dr. W. Esser. Giordano Bruno's Leben und Vergötterung.

Breslau 1890

Dr. J. Thikötter. Giordano Bruno und das hierarchische System Roms.

Bremen 1890.

Alkalmi apróságok. Amaz a „Katholische Bewegung“ cz. havi folyóirat 1889. évi 8. és 9. füzetében közölt cikkekéből, emez a bremi protestáns irodalmi társaság körében ugyanazon évben tartott egyik felolvasásból nőtte ki magát. Külön s magában véve egyik sem megy irodalmi esemény számba, — de együtt, egymás mellé állítva s egymással egybevetve, mint ellenképek igen érdekes látvány. Önkénytelenül megállunk előttük s minél tovább szemléljük őket, annál több és nagyobb indítást nyerünk a gondolkodásra.

A két kép tárgya egy és ugyanaz: *Giordano Bruno*. A név ma sokat mond, talán a kelleténél is többet. De volt idő, mikor keveset mondott, talán a kelleténél is kevesebbet. S ez az idő nem oly rég volt. 1889. június 9-ike előtt legfeljebb a tudósok ismerték, ama naptól fogva pedig az egész világ beszél róla. A keresztyén pünkösöd volt az ő husvétja, hamvaiból való feltámadtatásának ünnepe. Mert, ha nem is a szó igazi, de mindenesetre kőznapi értelmében, ünnep volt az, a mit az ő emlékének szenteltek. Ott, hol 1600. febr. 17-én, mint eretneket, a római pápa ellenségét és a modern hitetlenség előharczosát, megégették, a Campo dei fiori terén, neki mint a szellemi szabadság és a modern tudomány előharczosának szobrot emeltek.

Hát ez mindenesetre fényes elégtétel. De nagyon csalódónak, ha azt gondolnók, hogy az a halottnak szólt. Ez a két kép, a mely előtttem van, egészen mást magyaráz. Giordano

Bruno, ki a máglyán s Giordano Bruno, ki a szobor talapzatán áll, nem hamu, nem ércz, ő élő valóság, két világmozgató s egy a mással élet-halál harczot vivő *eszme* egy és ugyanazon alakban. Ma a szoboralak mered, úgy lehet holnap a máglyaláng csap égne. S már szitják is a tüzet s félő, hogy hevétől legelőbb is a Campo dei fiori szobra olvad el.

Dr. W. Esser is e munkában foglalatos. Nem a maga kezére dolgozik. „Avagy nem tudjátok-e, hogy a kinek szolgálatába odaadjátok magatokat, hogy engedelmességedet, szolgálói vagytok annak, a kinek engedelmességedet, akár bűnnek halál-, akár engedelmességnek igazság végett?“ (Róm. 6, 16.) Művecskéjével a magas egyházi hatóság célzatainak és kívánságainak ohajt eleget tenni. Miféle célzatok és kívánságok ezek? megtudjuk azon rendeletből, melyet a szent atya megbízásából a római püspökök szent kongregatiója a Bruno-ünnep után 1889. jul. 18-án a kath. világ összes patriarcháihoz, érsekeihez és püspökeihez intézett s melyben tekintettel az ellenséges szövetség, főként a szabadkőművesek sötétben munkáló társaságának sajtóképi s legutóbb a szent városban egy hitvány apostolának emelt szoborral nyíltan elárult céljára, a keresztyén hit teljes kiirtására, a keresztyén egyház fejének, a római pápának hatalma megsemmisítésére s az emberi ész kultuszának, mint új vallásnak megalapítására való istentelen törekvése: a katolikus világ oszloposainak, meghagyja, hogy oktassák meg a népet a tettben s szóban elkövetett borzasztó szentségtörés mivoltára, jelentőségére s célzatára s buzdítsák a hívőket szent kötelességük teljesítésére, a római pápa jogainak szóval és tettel s minden törvényes eszközökkel való védelmére.

Esser könyve e célzatoknak és kívánságoknak teljesen megfelel. Képet rajzol Giordano Brunóról s a képben lehetőleg erős színekkel ecseteli e bűn nagyságát, melyet 1889. jun. 9-én a római pápaságon, a kath. egyházon és az egész keresztyén-ségen elkövettek.

Legelső dolga a hangulatkeltés a 225 millió kath. lelki fejének, a római pápának jelen sanyarú állapota iránt. Hiszen borzasztó az, a mit vele tettek! Ki egykor az egész világ ura vala, most — mint IX. Pius mondá — ellenségeinek hatalmába került (sub hostili dominatione constitutum), — most — mint XIII. Leo panasolja — fenséges hivatása teljesítéséhez szükséges szabadságától megfosztva, mint a revolutio foglya nyomorog a Vatikán falai között“. Oh mily szégyenletes, méltatlan és elviselhetetlen fogság ez! S azóta, hogy Viktor Emanuelnek, a „re galantuomo“-nak katonái a hirhedt rablónak, Garibaldinak bandájával szövete-

kezve, a szent városba betörték s a több mint ezer éves szent koronát összetörték, — mind e napig tart, mi több hova tovább mind súlyosabb lesz. De leggyötrelmesebb volt, mikor 1889 június 9-én Giordano Brunónak, eme boldogtalan apostátának szobrát az antikeresztény Róma a pápa szeme láttára leleplezte. Ez volt a pápaság évek óta tartó gyalázásának és kigúnyolásának betetőzése. S ezt az olasz parlament részvétele s Crispi miniszterelnök jóváhagyása mellett cselekedték! S a pápa ellenségeinek művét öröm rivalgással üdvözölték a protestánsok is. A német protestáns egyesület „élénk részvétét fejezte ki a római ünnepi-bizottság előtt a nagy bölcsész és hiteles mátyar emlékének szentelt szobor felállításának alkalmából.“

A hangulatkeltés után megkészül a kép alaprajza : Giordano Bruno, az u. n. nagy bölcsész és hiteles mátyar jellemzése.

Essertől ne várjunk történeti-kritikai jellemrajzot. A róm. katolikus tudósok általában színes szemüveges történetírók s illetőleg történetcsinálók. Objektivitásról, pragmatizmusról szó sem lehet náluk. Ők a tényeket és eseményeket soha sem a történeti valóság szempontjából adják elő. A személyeket sohasem úgy rajzolják, a milyenek valóban voltak, hanem a minőknek ők tartják. Egyházi pártérdek, — a hierarchismus s nem az igazság szolgálatában állanak. Az ő igazságuk s így hát ítéletük mindig előre kész, a történeti kutatás és vizsgálódás náluk csak arra való, hogy önmagukat értessék meg és igazolják. Arról még csak nem is álmodnak, hogy a történetnek maga magát kell megértetnie és igazolnia. S a mily gyengék az objectivitás, ép oly szánandók a pragmatismus dolgában. Ha nem száraz krónikások, bizonyosan naiv tudósok, kik a mult emlékeinek megszólaltatásában az okok és okozatok kicsinyes kombinálásán túl nem emelkednek. Fogalmuk sincs arról, hogy a történeti események, az emberiség kimagasló alakjai, hősök és hőstettek, szellemek és jellemek, csakis az összfejlődés körében, szerves összefüggésében és kölcsönhatásában méltathatók helyesen s hogy azok értéke, befolyása az egyetemes haladásra csakis kritikai egybevetés útján állapítható meg.

Ily irányzatos történet író *Esser* is. Giordano Bruno kortörténeti jelentősége után épenséggel nem tudakozódik, helyét, értékét az egyetemes szellemi fejlődés körében épenséggel nem törekszik kimutatni. Egy célja van csak, igazolni az egyházi tekintélyen nyugvó ítélet csalatkozhatatlan voltát, azt, hogy az az u. n. nolai nagy bölcsész és hiteles mátyar istentelen eretnek, a katholicismusnak, a kereszténységnek leggonoszabb ellensége, igen, az egész emberi nemnek s maga magának gyalázatja volt

s mint ilyen az egyházból kitaszítva, az igaz keresztyén szellemtől áthatott, a szent szék iránt hű és engedelmes világi felsőség által méltán sujtatott a legkeményebb büntetéssel, életvesztéssel.

De hogy ne mozogjunk merő általánosságban, lépünk közelebb a kép fő alakjához s lássuk legalább főbb vonásokban, hogyan domborodik ki az, Esser — különben elég ügyesen kezelt ecsetje alatt.

„Giordano Bruno 1548-ban Nolaban (Campania) született. Innét mellék neve: a „nolai“. Atyjáról csak annyit tudunk, hogy katona volt s az elfajult „nagy bölcsész“ szegény szüleit szégyelve több ízben főnemesi család sarjának adta ki magát.“

— Ime! alig kezdi s már is irányzatoskodik. Maga mondja, hogy atyjáról csak annyit tudunk, hogy katona volt s mégis minő következtetést von a fiu jellemére, ki (pedig lehet, hogy teljes joggal) előkelő származásáról tesz említést.

„A keresztségben Fülöp nevet kapott. Gyermekkorában a nolai jezsuiták iskolájába járt.“ Ezek persze nem rontottak semmit rajta! „De mikor Nápolyba került az ágostonosok iskolájába, ott bizonyos Giovanni Baldes, csavargó spanyol eretnek s lutherféle tévely-hintő őt is behálózta s megrontotta. Letért az erény utjáról s elaljasodott. Hanem úgy látszik az isteni kegyelem egy sugara boldogtalan állapotában szívébe vetődött s Luther Mártonnak is, meg a világnak is hátat fordított: 1563-ban a dömés rendbe lépett s felvette a Frà Giordano nevet. De a rendszabályok sem tarthatták meg az erkölcsileg oly kora romlásnak indult, szenvedélyes és nyugtalan természetű ifjút. Hova tovább mindinkább elhajolt Istentől és a ker. hittől: megvetette a szent képeket, kételkedett Mária hét fájdalma és a sz. háromság titkában. Előljárói már ekkor be akarták vádolni, de Bruno javulást ígért s oly ügyesen üzte a képmutatást, hogy 1572-ben pappá is szentelték.“

— Bruno maga ugyan azt állítja, hogy előljárói kényszerítették nyomorúlt képmutatásra!

„Hogy minő érzelmektől áthatottan tarthatta az ifju rendtag első miséjét, Isten a tudója, de körülbelől mi is elképzelhetjük, ha meggondoljuk, hogy ugyanazon évben „Il candelajo“ cz. hitvány, pizok művét, melyet 10 évvel később Párisban ki is adott, de melyet szinpadra csakis a mult évben — a Bruno-ünnep napján mertek hozni Rómában s Signor Crispi „a tiszta erkölcsű bigamista“ ekkor is jönnek látta megtiltani, hogy a nőknek is adhassanak belépti jegyeket. Pedig a szerző művét „nőnek“ ajánlotta.

— Az „Il candelajo“ keletkezését ugyan homály fedi, —

de Esserék előtt nincs semmi sem titok. Ők mindent meg tudnak magyarázni.

„Alig szenteltetett fel Bruno, legott leveté álarczát. Nyiltan előállt eretneki nézeteivel: tagadta az áldott Istenanya örök szüzességét, az urvacsorai kenyér és bor átlényegülését. Odébb állt Nápolyból, csavargott kolostorról kolostorra s folytatta istentelen üzelmeit, míg újra visszaparancsolták — 1576 — a nápolyi kolostorba, hogy szigorúbb felügyelet alá vegyék.“
— Azaz, hogy inquisitio elé állítsák!

„Bito Domenico, a rendtartomány feje, a gögös és javíthatatlan fratert feljelentette az inquisitionnak. Mert az eretnekség üldözése a pápa és püspökök kétségbe vonhatlan joga. Egy keresztyn hitre kötelezvék az emberek, az igaz ker. hit a családkozhatlan róm. kath. egyházban vagyon, hogy ez a hit sértetlen maradjon, azért szerveztettek III. Incze óta a hitbiróságok s áll fenn ma is ezek helyett, a 16. század óta, az egyetlen hitbiróság a Sacrum officium vagy Universa Inquisitionis Congregatio Rómában.“

— S miért ne állna fenn, hiszen Krisztus nem az Igével s az apostolok nem az Ige hirdetésével, hanem „hitbiróságokkal, inquisitíóval“ alapították meg s terjesztették Isten országát?!

„Mikor Bruno előjárója szándékát megtudta, igen megijedt s csakhamar meg is szökött a kolostorból. Letette a barát ruhát s felvette újra a Fülöp nevet. A koczka ezzel el volt vetve, — a viszatérés rá nézve lehetetlennek látszott. 10 évig barangolt városról városra, országról országra szünetlenül. 1578-ban elvetődött Genfbe a kétes existentiák (!) és hontalan kreaturák (!) eme gyűlő helyére s a reformatusok és kálvinisták vezérei keresve keresték a „povero frate italiano“ a „kegyetlen inquisitio szegény áldozata“ barátságát és lelket“. (?!)

„De Bruno a „chiesa italiana“-ba, az olasz szökevény-eretnekek sectájába lépett s antitrinitarius üzelmekbe merülve meggyűlölte a kalvinismust, mely a gondolat szabadságának hiveit tűzzel, vassal pusztította. Elment Franciaországba s Párisban felolvasásokat tartott a lullusi (Raymundus Lullus) művészetről, illetőleg kifejtette pantheistikus eszméit, hogy „Isten mindenütt van és sehol sincs, hogy ő minden és mégis semmi“. S e gondolatokat könyvekben is közzé tette. De mert királyi pártfogóinak a legaljasabb módon hízeltgette, kollegái megtámadták s távozásra kényszerítették.“

— S ezzel Bruno bölcsészete teljes történeti jelentőségében és összefüggésében méltatva van!! O sancta simplicitas!

„Elment Angliába Erzsébethhez a „Szűz királynéhoz“ „az

angol Semiramishez“ vizitelni, mint a „theologia kiváló mestere“ s az apostata barát és pap gyönyörködött az angol nők „szőke hajában, fehér teintjében, gránát piros arczában és isteni szemeiben“. Mert ez a szerencsétlen apostata százada ujítójának bünébe kora ifjuságától fogva bele esett.“

— Értjük a finom czélzást! Csak az a csodálatos, hogy a mestereknek eszükbe sem jut tanítványaik miatt pirulni. Mert ha (?) áll a vád, ugyan szép fényt vet a kolostori istenes életre!

„Azután Németországba, Marburgba, Mainzba, majd a protestantizmus Athénéjébe, Wittembergbe ment s az akad. senatus megengedte neki, hogy astronomico-metaphisikai előadásokat tarthasson s Luther Mártonnak az Isten emberének, legjelkesebb tisztelőjévé leve. Elnevezte őt a szellemek felszabadítójának, egyetlen reformátornak, ki az ész diadalmenetének utat tört, el új Herkulesnek, ki a pokol gyémánt kapuit betörte. S tetszett e beszéd, de midőn ott is hirdetni kezdte, hogy „az anyag és Isten egy és ugyanaz, a szellem képtelenség, az anyag minden lét és alak oka“, pusztulnia kellett s kóborolt tovább. Elvetődött Prágába, majd Helmstädtbe, de az idevaló evang.-lutheránus pásztor az idegen eretneket nyilvánosan excommunicálta“.

— Hát ez igaz, Boëthius superintendens volt az; de ebből még nem következtethető, hogy Bruno a protestantizmus hive volt.

„Megfordult azután még Frankfurtban (Majna mellett) s ott adta ki főművét (De Monade, Numero et Figura), hogy legyen miből élnie s ott találkozott Ciotta velencei könyvkereskedővel, kinek révén ő maga is Velenczébe került, mint Giovanni Mocenigo fiatal — 34 éves — és gazdag patriciús tanítója — 1591. — Mocenigo nem is sejté, mi féle kigyót melenget keblén. De mikor ilyesmiket hallott tőle: „Az egyház eljárása ma nem olyan, mint az apostolok idejében volt. Hogy Isten egy és három, az lehetetlenség, bolondság. Minden szerzetes számár“, — fellázadt katolikus vére, s a legközelebbi alkalommal meggyóna papjának, miféle istentelen tanítója van neki s annak tanácsára 1592 máj. 23. feladta ezt mint eretneket az inquisitiónak. S Brunót még az nap éjjel elfogta a szent officium kapitánya.“

— No az a Mocenigo megérdemelné, hogy felesleges jó cselekedete alapján legalább utólag a szentek közé avattatnék!

„A törvényszék összeült, megállapította a vádpontokat (számra 13 főben járó bűn) megejtette a vizsgálatot s mert

Bruno töredelmesen megbánta bűnét (?) épen könyörölni készült rajta, mikor parancsolat jött Rómából, hogy oda szállítsák őt, a mi egy kis vonakodás után még is történt — 1593.

— Ugy illet, hogy a legnagyobb háresiarchával, a legnagyobb hierarcha bánjon el!

„VIII. Kelemen pápa is megkegyelmezett volna neki, de Bruno most megkeményítette magát. Nem tudták sehogy sem észre (!) téríteni, az isteni kegyelem teljesen elhagyta. Kiadta hát a pápa a parancsot: gyorsan végezzenek vele. S végeztek is. A rendkívüli kongregatio 1600 febr. 8. kimondta felette az ítéletet: Frà Giordano Bruno, mint javíthatlan nyakas eretnek a világi igazságszolgáltatás kezébe adatik büntetése elszenvedése végett. S a világi bírák halálra ítélték.“

— Tehát a világi s nem az egyházi bírák! A szent szék csak degradálta, kítaszította a papi rendből. No meg hozzátette: „vérontás nélkül, a legszelidebb módon vegye büntetését“.

„Daczosan és némán hallgatta végig az ítéletet Bruno. Majd fenyegető pillantást vetve bírásra így szólt: „Jobban reszketek ti, midőn ítélték, mint én, midőn az ítéletet veszem.“ S 10 nap mulva 1600 febr. 19. kivítették, a „Virágmezőre“ (Campo di Fiori) s máglyán megégették. S meghalt a bűnbánat legcsekélyebb jele nélkül, még a feléje nyújtott feszülettől is elfordult. Így élt, így múlt ki Giordano Bruno, az apostata, a modern pogány Róma hőse; így lett a „nagy bölcsészből“ „híterős mártyr“! De — teszi hozzá *Esser* — ez a máglya-halál sem egészen bizonyos: „valószínű hogy megégették, de valószínű, hogy meg sem is égették.“

— Csak talán nem a furdaló lelkiismeret készte e nyilatkozatra? Csodálnám, mert Róma nem szokott eretneket siratni!

Ime *Esser*! Nem, a római kath. történelem Giordano Brunója. De ez a képnek csak alaprajza. A színezés még csak ezután következik a mű második részében, hol is Giordano Bruno *istenítéséről* elmélkedik. S ez már nem annyira érdekes, mint inkább tanulságos. A máglyán a pápista írók könnyen túl teszik magukat, de az a szobor ott a Campo di Fiorin, oh ez nagyon, de nagyon fáj nekik. Mert az a szobor az Esmének, mit Giordano Brunóban örökre s elevenen megégetni véltek, életét jelenti. S ha ez eszme, a szellemi szabadság, az önálló s öntudatos gondolkozás eszméje él és terjed és győz, — úgy ők máglyájukkal egyetemben menthetetlenül elbuktak, a szellemi zsarnokság végórája ütött, a Vatikán ledől!

E csapásnak elejét veendő mozdult meg napjainkban a fekete had. Teljes fegyverzetében állt ki a síkra s jó mi nekünk

résen lenni, mert a gondolat- és lelkiismeret-szabadság ikertestvérek s bizony a kettő közül amaz az első szülött, egyiket a másik nélkül nincs hatalom, mely megsemmisítse. Esser is érzi ezt, azért minden csapás, melyet amarra mér, minket is talál.

Ismétli, hogy Brunót nem a kath. egyház, hanem a világi felsőség vetette máglyára. De hát ez a világi felsőség pápai tribunál volt, mely a pápa, mint Róma akkori királya nevében ítél. „Igen ám, hisz épen az a baj, hogy a keresztyénellenes rendszer az egyház és állam középkori egységét feibontotta, hogy életet adott a vallástalan, a felekezetenküli államnak. Oh ha visszatérne a hajdan aranykor, ha a keresztyén állam — Esser szavai — teljesítené szent kötelességét, az igaz ker. hitet az egyház utasításai és rendeletei értelmében védené, oltalmazná, s a lélekgyilkosokat megbüntetné. De a 16. század óta ezt nem akarják megérteni.“ A modern hitetlenség a keresztyénség egyetlen főjává, a pápa világi hatalmát megtörte, sőt szobrot emel a keresztyén állam legnagyobb ellenségének s a Capitolium lúdjai, a római városi tanácstagok még csak nem is gágognak. Azaz, hogy gágognak, de már nem a Capitoliumban, hanem a Campo di Fiorin!

Fényes elégtétel ez nekünk! És mégis csak távolról tudunk benne gyönyörködni és pedig azért, mert más a mi Campo di Fiorink — más a mi vezérünk, és más a mi énekünk: „Erős várunk nekünk az Isten!“

A Bruno-kultushoz a protestantismusnak édes kevés köze van. Puszta sympáthiánál tovább még a német protestans egyetlen tagjai, a legliberálisabb theologusok sem mentek. És ez igen természetes. Mi köze Krisztusnak Béliálhoz? A kit Genfből elűztek, Wittenbergből elkergettek, kit Boëthius ev.-luthi superintendese Helmstädtben Krisztus hiveinek közösségéből kitagadott, az semmi esetre sem volt s nem is lehet soha a miénk. S ha honfi- és elvtársai úgy találják, hogy őt megilleti „az olasz Luther“ név, hát ezt a nemzeti hiúságnak könnyen megbocsátjuk, de hogy mások is komolyan vegyék, az ellen a történeti igazság nevében határozottan tiltakozunk. Mert Bruno se jellemre, se szellemre nem volt protestáns. Az evangéliomi hit, a lelkiismeretbeli s egyáltalán a valódi szabadság nagy hősei között neki semmi helye s keresni valója.

Jellemét tekintve — s ebben Esseréknek teljesen igazuk van — ő egy erkölcsileg egészen tönkre jutott, elzüllött existentia vala. Szellemét tekintve pedig a mai keresztyénellenes pantheistikus, helyesebben materialistikus világnézet egyik úttörő zászlóvivője. Ő a keresztyénségnek nem csupán világtörténeti korcs

alakját, a papistikus egyházat, hanem örök positiv lényegét, magát az isteni kinyilatkoztatást is megtámadta. Az evangéliomban, mint isteni üdvözítő erőben, hitből hitbe kijelentett isteni igazság helyére ültette a gyarló emberi észet s ennek hivságos gondolatait, álmoképeit. Az embernek, az ember-ész jogczimén való emancipálása minden, nemcsak hamis történeti-, egyházi-, hanem igaz eszmei — isteni tekintély alól is, ez volt az ő életének fő-törekvése. Lázadás a vallási alapon nyugvó erkölcsi világrend ellen gyakorlatban s elméletben egyaránt.

Bruno nem a hit, nem is az igazság, hanem a megtévedt emberi ész és tudomány mártyrja, a ki a mi ügyünknek csak negatív szolgálatot tett. Kik reszkettek tőle, testét máglyán megégették; de szellemét nem ölhatték meg. Más-más alakban újra meg újra feltámadt s ma hatalmasabb, mint valaha s azzal biztatja magát, hogy Bruno helyett győzni fog. S hogynye győzne, hiszen pünkösöd napján 1889 jun. 9. kiöntetett. „A Bruno ünneppel — mondá Haeckel az ünneplő jeni darvinista tudós — a szabad gondolat új aerájának alapköve tétetett le. A szent lélek, mely ama szoborból kisugárzik, az isteni ész szelleme és a szentháromság, melyhez elvezet minket, az igaz, jó és szép egysége.“ „Századunk — mondá Trezza az ünneplő római tanár — romokkal teli: a dogmák temploma leomlott; más templomot kell építenünk, a tudomány templomát.“ „E szobrot — mondá Ceselli az ünneplő nolai sindaco — az emberiség hátat fordított a vallásnak s térdet hajtott a tudomány előtt.“ „A mi vallásunk czikkelyei — mondá Bovio, az ünneplő olasz követ — a tudomány felfedezései, igazságos nemzetközi szerződések s az egyetemes munka világkiállításai. E vallásnak nincsenek profétái, csak gondolkodói. Ha templomot keres, ott a mindenség.“

Mi ez, ha nem a legvakmerőbb emberistenítés!

Hát mi protestánsok ide nem követhetjük őket. A mi szellemi szabadságunknak mértéke vagyon s ez a mérték maga a szellem. Mi és a mi házunk népe tiszteljük az Urat! Ám támaszszák fel hamvaiból Bruno szellemét, mi e szellemtől nem félünk, de le sem is borúlunk előtte. Máglyára sem is hurczoljuk, de igenis megpróbáljuk az örök Igazság szellemtüzeiben, hogy megtudjuk, mi benne az arany, ezüst, drágakő s mi a fa, széna és szalma (1. Kor. 3. 12.)

S ép e munkában foglalatos *Dr. J. Thikötter*. Ő sem a maga kezére dolgozik. Művecskéjével szintén magasabb szintet s követelménynek kíván eleget tenni. E czélzat és követelmény az igazság felderítése. A kép, mit rajzol, a való képe. Historico-

kritikai tárgyalásának bevallott célja, bemutatni Brunót úgy, a minő volt s a mennyit ért. Bemutatni benne nem azt, a mi muló vala életében, hanem azt, mi maradandó: bölcsészetét, történeti összefüggésben és jelentőségében. Mert úgy látja, hogy jobbra-balra hamisan világítják meg alakját. Róma barátainak dühöngésével szemben áll a pápaság ellenségeinek áradozó magasztalása. Míg maga a művész Ettore Ferrari, ki a szobrot alkotta, finom tapintattal csak egy könyvet adott Bruno kezébe, mint a tudomány symbolumát, addig Itáliában és Németországban olyan dícsfényvel veszik fejét körül, hogy sürgős kötelesség közbe lépni. Mert midőn amaz utazó barátot szellemi Herkulesként ünneplik s Buddhával, Sokratessel és Krisztussal (!) egy sorba állítják, az eljárás ép oly komikus, mint a mily lázító a Campo dei fiori autodaféje. S a kép, mit eme célzattal Thikötter készít, találó.

Röviden előre bocsátja Bruno életrajzát, melynek ismertetése immár felesleges volna. Azután megismerteti s megbírálja az ő bölcsészeti rendszerét. Ha van valami maradandó érdeme e világon, azt úgy is csak ennek köszönheti. Ezért élt s ezért halt ő maga is. Ennek méltatása, az ő igaz méltatása.

Bruno a maga philosophiáját nem foglalta rendszerbe. Esméit különböző irataiból kell összeszedni, melyek drámai költeményekre, beszédekre, dialogusokra, thesisekre, tárgyalásokra és Lucretius-féle természet-költeményekre oszlanak s kritikai és aesthetikai szempontból épen nem kifogástalanok. Telvék frivol részletekkel, keresett allegoriákkal, mythologiai fejtegetésekkel, izléstelen élczekkel s gúnyolódásokkal. Gondolatai nem újak és nem eredetiek. Ő bár 1600-ban halt meg, mégis mindkét lábával a középkori bölcsészet talaján áll, ettől nyert indítást is. A középkori bölcsészeti rendszerek sem önállóak. A keresztyénség első öt százada hagyományos tanait rendszerezik s észszerűsítik a hellén szellem segítségével. Vezér elvök a tanító egyház feltétlen tekintélye. Irányokra nézve: scholastica és mystica.

A scholastica 3 fokon fejlődött *lefelé*. Anselmus mondta ki alaptételét (*credo, ut intelligam*); Aquinói Tamás csúcspontra emelte, megalapítván a *theologia naturalis* és *revelata* különbségét, Occam Vilmos pedig megásta mindkettőnek sirját, midőn kimutatta, hogy ezek egyike sem tudomány, mert a dogmát csak az egyház tekintélye fedezi. S ezzel ajtót nyitott a skepsisnek s útját egyengette a philosophia emancipálásának a theologia alól. Új úttörésre nem jövén még el az idő, nem maradt más választás egyelőre, mint vagy vakon hódolni az értelem feláldozásával

az egyház tantekintélyének, vagy proklamálni az atheismust. Mire, minekutána a hellén ratio szolgálatát felmondotta a tanító egyház, mint ultima ratióval, az inquisitióval és máglyával felelt.

Mig a scholastica főként az aristotelismussal, addig a mystica meg a neoplatonismussal operált. A mysticusok Bernhard, a Victorok, Boneventura stb. nem Aristoteles logikája, hanem Plotin ekstatikus raptusa után esengtek, az Istenben való szellemi elmerülésben keresték az értelem kielégítését. Askesis és intuitióban találták meg a megvilágosítást és megváltást. Minden más, — egyház, kultus, szentségek, Krisztus, evangelium, mysteriumok, közönyös dolgok voltak rájuk nézve.

Igy állottak a dolgok a középkor végén. A philosophiával való szövetségkötés megrendítette a dogmát. A bajt még fokozták a Copernicus-féle felfedezések, a végtelen universum gondolatának életre kelése. Minden lépés, a mit a fejlődő tudomány (főként természettudomány) előre tett, egy-egy dogmát nyomott agyon s az egyház nem tudott másként segíteni, mint hitbíró-ságokkal és máglyákkal. Mennyi harcznak, hitbéli hajótörésnek, mennyi máglyatűznek lett volna eleje véve, ha megérti a világ, miben áll az evangéliom gyöngyének, a hitnek lényege s mi az, mi az emberi megismerésre nézve hozzáférhető!

A középkori philosophia zárköve, a scholastika és mystika kombinatiója, az egyházi dogmatika egészének utolsó gondolatrendszere *Krypffs* (Krebs) vagy *Kusai* Miklós philosophiája. E férfiú gyakorolt Brunóra döntő befolyást. Legközelebb Scotus Erigenához csatlakozva, ő is a neoplatonismusból indult ki. A tanító egyház tekintélyét feltétlenül elismeri, s egyenesen arra törekszik, hogy az egyházi dogmát megmagyarázza s megvédje. De kezei közt a ker. hit neoplatonikus mezbe öltözik, a fides, metaphysikává alakul. Isten, mint fölélv, szerinte az összes dolgok complicatioja, a világ ugyanazok explicatioja. Ő a legfőbb actualitás és potentialitás, minden és semmi. S a miként lovagol a Kusainál a neoplatonikus képzelmi paripa mitrával s püspöki bottal a czistercita és dömésruhában, ugy tombol szenvedélyesen a nolainál ugyanazon paripa világi jokey-öltözetben.

Bruno is neoplatonikus. Csakhogy míg a Kusai kezében a neoplatonismus segélyével az egyházi keresztyénség metaphysikává, a nolainál elvilágiasított természetbölcseletté alakul. A megszökött barátoknak az askesis és mystika nem kell, spekulatio és genialitás lépnek azok helyére. A bölcseész — mondja Bruno — egyszersmind költő. S midőn a dogmával szakított, annál több súlyt helyezett a természettudományra, noha a mai értelemben nem volt természethuvar. S épen az a lényeges különbség

Kusa és Bruno közt, hogy ez határozottan szakított a keresztyénséggel. Bruno gyűlöli a keresztyénséget, mert Rómában, a hierarchia és szellem-rabság létesítőjében látja megvalósulva. Innen a botrányos gúnyolódás, melylyel azt illeti. A passiótörténet neki syriai kabbalistikus tragoedia; az urvacSORa Ceres és Bachus meséje, Krisztus kettős természete a centaurok mása. Az ilyen hang philosophushoz legkevesebbé illik. De a római rendszer sem volt képes őt a teljes vallási nihilismus örvényébe taszítani. A vallási ösztön erősebb volt benne úgy annak, mint a philosophiai gondolkodásnak hatalmánál is. Vallásossága az universum rajongó tisztelete, a kosmos harmoniájának contemplativ csodálata, olthatlan vágy saját lelke substantiájának az absolut substantiával való egyesítésére. Csodálatos keveréke a sivár radicalismusnak és az istenségbe való mystikus elmerülésnek. Hogy ez végelemzésben a vallás megsemmisítése, az bizonyos. Az összes dolgok komplikációjának az „Egy“ben való tisztelete az élet physikai és moralis bajai közt fent nem tartja az embert s ethikai jellemfejlésre sem képesíti. A nagy Posse esse (az ő Isene) az ideák teljességével, a világlelek mindenható Apollójával, a $\nu\omicron\varsigma$ -szal, szeretni, könyörülni nem tud.

Egyébként Bruno a philosophiai gondolatkinccsek tárházát nem gazdagította. Elődeitől vette alapeszméjét, Isten és világ képzetét, tőlük vette abstraháló s hypostasírozó methodusát is, melynek segélyével Istenből, mint complicatióból, efficiens universalisból, substantiából a Világlelket és a materiát (érzéki világot) levezeti. A személytelen Istenből fejlik ki minden. Ő absolut valóság s lehetőség (actus és potentia). S a belőle kiinduló örök emanatio egy teljesen indokolatlan természet-processus. A fejlődés egészben czéltalan, végtelenbe vesző játék.

S a milyen Bruno metaphisikája, olyan ethikája is. A létező dolgok, az Istenben rejlő örök ideák lenyomatai, az Egyben nagyszerű harmonikus egész. A bűn tünő mozzanat. A világ a legjobb világ. Az ember erkölcsi feladata: az érzékiségnek az ész által való legyőzése. Az erény tudás. Az önmegváltó s tökéletesítő eszköz: a philosophia. A kegyelem keresztyén elve semmi.

De az antik ethika e megújításában is vannak azért értékes elemek. Így az akaraterő kiemelése kapcsolatban az antik erkölcs-ideálért való rajongással, bizonyos classikus heroismussal, mit a máglyán ő maga is tanúsított.

A mi végre Bruno hatását illeti: korának csekély indítást adott, a mi nem csoda, mert a hierarchia erőszakosan bánt vele és műveivel. Hogy Spinosára hatott-e, kétséges. Az ellen-

tétek mellett vannak köztük rokon vonások, de ezek a közös forrásokból is megérthetők. Leibnitz mindenesetre függ tőle. Schelling, Hegel, Lotze, Fechner, Hartmann nem őt, hanem a platonismust és neoplatonismust visszhangozzák.

Mindent összevéve: Bruno tehetséges ecclctikus s semmi más. Eredetiséget, speculativ mélységet, szervesen kialakított rendszert hiába keresünk nála. Italia nemzeti ujjáalakításának gondolata sem háborgatta soha. Ő kosmopolita metaphysikus volt. Szenvedélyes, nyugtalan természet. Művei csak történeti értékkel bírnak. Érdeme, hogy gyűlölte a pápaságban a szellemi zsarnokságot s küzdött élt, halt a szellemi szabadságért. Nagy eszmét képviselt s ez eszme megérdemelte, hogy az olasz nép szobrot állítson neki.

Bruno szobra hangos tiltakozás a hierarchia szellemi zsarnoksága, az inquisitio és máglya ellen s élő bizonyosága a philosophiai gondolkodás és a lelkiismeret szabadságának, a tolerantiának, bár ez eszmék Brunonál is s a mai olaszoknál is kores kinövésekkel párosulvák. Az ultramontanok haragja érthető, de a komoly gondolkodó az átkozódásból *annak* apológiáját olvassa ki, a kit egykor máglyával némitottak el.

* * *

Ime a két kép. Hát nem voltak méltók arra, hogy előttük megálljunk és — gondolkodjunk? De nekünk a harczt látva, mely a pápisták és brunisták között életre halálra megindult, nemcsak gondolkodnunk, hanem temüink is kell. A protestantismus a két szélsőség között állva, egy magában őrzi még az örök Igazság és valódi szellemi szabadság drága kincseit. Ne rejtegezzük, a miben, az ellentétek megoldására, ez emberiség pedig boldogságra, üdvre találunk. Elő a véka alá rejtett gyertyával s legyen világosság a sötétségben!

Nekünk nincs okunk félni sem a pápa, sem a tudomány hatalmától. Az evangyeliom, mint Isten ereje hitből hitbe kijelentett igazsága, amazt előbb-utóbb meggyőzi, emezt előbb-utóbb megtisztítja, megdicsőíti; amazzal végleg leszámol, emezzel a határkérdések tisztázása után, kezét fog. S ha a lelkiismeret és a gondolkodás szabadsága Isten nevében frigyot kötött, soha többé le nem hanyatlik az örök Igazság, béke, szeretet, üdv napja egünkről. A jövő a miénk!

Dr. Masznyik Endre.

MISSIÓ-ÜGY.

Belmissiói levelek.

I.

A belmissió fogalma; tere; irodalma; munkásai; a humanitárius intézményekhez és az egyházhoz való viszonya.

A keresztyén társadalmi munkásságot *belmissió* (innere Mission) névvel először 1842. november havában Göttingában *Dr. Lücke*, prot. theologus nevezte egy beszédében, melyben egyházát küzdelemre hívta föl a keresztyénség kebelében még mindig előforduló pogányos gondolkozás, és életmód ellen. Németországban a belmissiói tevékenység különösebben azonban csak 1848 óta indult meg, a mikor Wittenbergben egy egyházi nagygyűlés (Kirchentag) alkalmával kimondatott, hogy a belmissió elmulaszthatatlan kötelessége az egyháznak s a mikor a gyűlés tagjai mindanyian kötelezték magokat emez egyházi irányú tevékenység szolgálatára. Itt alakult meg *a német ev. egyház belmissióját vezető központi választmány*, melyről majd közelebbről fogok részletesen írni. És e belmissiói munkásság a gyakorlatban már megkezdte működését, mielőtt magának a belmissiónak tulajdonképen meghatározást adott volna az elmélet. Itt is azt tapasztaljuk, hogy a gyakorlat megelőzte az elméletet, míg aztán ez ismét tisztítólag hatott reá vissza. *Lücke* még alig tudta volna helyes meghatározását adni a belmissiónak, bár annak nagy horderejét teljesen átérezte; sőt még *Wichern* is, a kit pedig a belmissió tulajdonképeni atyjának tartanak a németek, ki nagyszabásu munkásságával, lángoló szavával és irataival kiváló hatással volt a belmissiói szellem felébresztésére és a ki a belmissióról igen részletesen és igen sokat írt: ennek kerekded meghatározását egy sorban sem próbálta megadni; csak szelleméből következtethetjük, hogy szerinte e munkásság mindenekelőtt *missió*, ebben áll keresztyéni, egységes, egyházi jelleme; azután *bel*-missió, ebben van

társadalmi jelleme s végre meg van annak saját *megjelenési formája*: t. i. az egyetemes papság elvén alapulólag a világi elem munkálkodása, az egyleti élet. Ezek folytán *Wichern* felfogása szerint e munkálkodás a következőleg határozható meg: «A belmissió nem egyéb, mint az egyháznak a maga valóban élő tagjai által, az egyetemes papság elvének alapján végzett ama munkássága, a melylyel az egyházhoz csak külsőleg tartozó nép összeletében az Isten országát törekszik terjeszteni.» E meghatározásnál azonban sokkal szabatosabb s az egész belmissiónak fogalmát jobban kimeríti *Buschnak* «Die innere Mission in Deutschland» (Gotha. 1877.) czimű művében adott definitiója, a mely egykét pótlással kiegészítve így hangzik:

«Belmissiónak nevezzük azon munkálkodást, melyet a hitben élő keresztyének könyörülő szeretete, többnyire a hivatalos egyházon kívül, de az egyház szellemében és szolgálatában a keresztyén nép testi, szellemi és erkölcsi nyomorának enyhítésére folytat, a mennyiben az a nép, — bár megkereszteltetett s névleg a keresztyén egyház tagja — külsőleg alácsülyedt, szellemi és vallás-erkölcsi tekintelben fogyatkozást szenved, egyházi — keresztyéni életet nem folytat, sőt azt megtagadja, s ez által az egyháztársadalmi életben a legkétesebb kóros állapotokat és bajokat idézi elő.»

Azt mondja ez, hogy a belmissió nem más, mint a Krisztus egyházában bentlakozó önfentartási ösztön munkássága s életerejének minden benyomuló betegség ellen való visszahatása. E meghatározás világosan mutatja, hogy e munkásság tette hívja a világi elemet is, s hogy itt, a szeretet munkáinak enyhe pázsitján kéz-kezet fogva egyesülhetnek bizonyos határig különböző felekezetek egyházi és világi tagjai. A Bethesda tavának enyhe fuvallata, a betegeknek könyörülő szeretet Krisztusi lelke lehel ebből felénk s megvalósíthatjuk benne Fry Erzsébetnek, e nagylelkű angol nőnek ama szép mondását: «Charity to the soul is the soul of charity» — a lélek iránti szeretet a szeretet lelke.

A belmissió tehát nevére nézve új, de lényegére nézve igen régi intézménye, munkája a keresztyén anyaszentegyháznak. Olyan régi az, mint maga a keresztyénség, melynek történetét ha behatólag tanulmányozzuk, azt fogjuk látni, hogy a belmissió annak minden korszakában egy vagy más alakban meg volt. Erre nézve bizonyítékul elég lesz csak mintegy madártávlathból a századok története fölött csak futó szár-

nyalással átröpülve, egy-két kimagasló jelenségre rámutatnom. Ki ne ismerné az első keresztyéneknek a szegények iránt tanusított határtalan jótékonyágát?! Julián császár, mint tudjuk, így szólott papjaihoz: «Jegyezzük meg, hogy semmi sem segítette annyira elő a keresztyén babona terjedését, mint az ő idegenek iránt való könyörületességök. Állítsatok ti is azért minden városban kórházakat, mert az valóban szégyen volna reánk nézve, ha mi elhagynók szegényeinket. holott a zsidóknak nincsenek szegényeik és az istentelen Galileaiak nem csak a magokéiról, hanem a mi szegényeinkről is gondoskodnak.»

Nem beszélek az egyház diakonusainak, diakonissáinak emberszereteti, a könyörület tetteiben gazdag hivatásszerű munkáiról, csak azt mondom el, hogy a keresztyénség államvallássá lételével, midőn a szükségben szenvedők száma óriásira fölszaporodott, a segélyezés központosítására, a meglévő erők társulására igyekeztek gondot fordítani. Tudjuk az egyháztörténelemből, hogy Chrysostomus fantasztikus lelkesültségében Konstantinápolyt egy roppant segélyegyesületté akarta átalkítani; tudjuk, hogy az idők folyamában létrejöttek a keresztyén világ kebelén a nosokomeionok = betegápolók s az ezekben szolgáló betegápolók (parabolani), mint alsóbb rend, a klérushoz tartoztak, s az egyház által támogatott özvegynök is itt találtak foglalkozást, de a kik mellett önkéntes szolgálatot is nagy számmal teljesítettek férfiak és nők egyaránt. Tudjuk, hogy az egyház csecsemők számára brephotrophiumokat, árva gyermekek számára orphanotrophiumokat, hajadonok és özvegynök számára parthanerumokat, illetőleg cherotrophiumokat, szegények elszállásolására és étellemezésére ptochiumokat vagy ptochotrophiumokat, elgyengültaggok számára gerontokomiumokat, vagy gerotrophiumokat, az idegenek, utazók és zarándokok számára pedig a birodalom városaiban mindenfelé xeronokat, vagy xenodocheionokat, latin névvel hospitiumokat szervezett; tudjuk, hogy a kolostorok mit tettek e téren s a középkorban Nagy Károly császár államtörvényileg parancsolt szegényápolási rendelete mellett és után mint terjedt el a kórházi testvérületek, a beguinák és beghardok egyesülete, a nemesi lovagrendek, a lazaristák, az alexianusok, a trinitáriusok, és a rolaskusok rendje, a hidépítők (patres pontifices) egyesülete, melyek mind a keresztyén jótékonyág nagy műveit gyakorolták. Ismerjük Menthon Bernhardnak nevét, ki merész bátorsággal az Alpeselek csúcsain ütötte fel tanyáját, hogy ott az utazóknak segélyökre lehessen. Borromeo érsek és Paulai

Szt. Vincze neve, jótékonyági érzülete világító fákljaként lobog át hozzánk a messze századok sötétjéből is. Be kell ismernünk e téren, hogy a reformáció kezdetének első századában keveset tehetett, hiszen a hitviták kora valóban kevésbé alkalmas a szeretet műveinek gyakorlására.¹ Bizonyos aztán az is, hogy ez a kor vetette el aztán azt a magot, melyből az emberbaráti szeretet óriási sudarú fája mai éltető gyümölcseivel, milliókat betakaró gallyaival oly igen magasra emelkedett. Különösen századunkat nevezhetjük a belmissiói munkálkodás századának. «Az első századok egyháza, midőn a keresztyének a sírboltok mély rejtekeiben voltak kénytelenek istentiszteleteiket tartani, a *katakombák egyházának* nevezhető; a scholastikus középkor egyháza az *iskolák egyházának* volna mondható. Ha pedig a jelenkor egyházára akarnának egy hasonlójelzőjű kifejezést választani, nevezhetnék azt az *egyletek egyházának*», — mondja szellemesen *Leehmann* «Die Werke der Liebe» cz. művében a belmissiói egyletek tömérdek számára czélozván ezzel.

Ma már a belmissió ott, hol annak gyakorlata annyi elméleti fejtegetésnek adott táplálékot, valóságos *theologiai tudomány* számba megy. A gyakorlati theologiai írók, legfőképen a lelképásztorkodásban részletesen foglalkoznak a lelkésznek belmissiói munkakörével, sőt *Zöckler* «Handbuch der theologischen Wissenschaften» czimű nagy encyklopediai — művében «*Diakonik*» név alatt önálló helyet biztosít a belmissiónak, mint gyakorlati theologiai tudománynak, a theologiai tudományok rendszerében. A Diakonika mindenestre legfiatalabb ág a theologiai tudományok fájának hajtásai között, s nevét már az őskeresztyén egyházban ismert diakonus névtől vette s azt tudjuk, hogy a diakonusok a szeretet munkáinak hivatott végrehajtói gyanánt állítottak be a gyülekezetek által.

A belmissiónak *irodalma* a külföldön, különösen Németországban oly rendkívül nagy, minőt valóban semmi más egyházi irodalmi téren nem találhatunk. Szaklapok, rendszerbe szedett könyvek a belmissióról általában, annak egyes ágait, egészének, vagy részleteinek történetét, kérdéseit magába ölelő kisebb-nagyobb művek, a rengeteg számú egyletek működé-

¹ De tudjuk, hogy a protestáns gyülekezetek végre is nagy mértékben fölkarolták ezen időszakban a szegények és betegek gondozásának ügyét, s a XVII. századból a hallei árvaházak nagy nevű alapítója, *Francke* örök dicsőségét képezi a reformációnak, mint a ki a belmissió ügyének hősei között elsőrendű helyet foglal el.

séről szóló évi jelentések egy egész nagy könyvtárt alkotnának ma már. S ezt tekintve önkéntelenül érezzük, sejtjük, hogy nagynak kell lenni annak az erőnek, mely ez óriási szellemi munkát létrehozza, hogy nagynak kell lenni annak a küzdelemnek, melyben a könyv írásra hivatottak száma is ily nagy sereget képvisel. Hogy aztán ennek az irodalomnak, bárha a belmissió hatni igyekszik a keresztyénség bármelyik felekezetéhez tartozó egyénre, s bárha munkásai megválasztásánál a szigorú felekezeti szempontokat legtöbbszörre nem tekintik is, — meg van a maga saját felekezeti jellege, az végre is egészen természetes dolog, a mennyiben magukat a belmissiói intézményeket is egy közös, magasabb szellemi célra való munkálás mellett határozott felekezeti erő, tudat és sajátos cél hozta létre Mert pl. egészen más a Paulai Szent Vincze által alapított «Irgalmas nővérek» rendje, mint a Fliedner által Kaiserswerthben életre hívott protestáns diakonissák intézménye, holott úgy azok, mint ezek általában a belmissió szolgálatában állanak, mint a kik nem csak a betegápolást, hanem a keresztyén szeretet mindamagát ágait, melyek nők által is végezhetők, az önfeláldozó hűség legvégső határáig teljesítik. Igaza van *Löhe*-nek, mikor a belmissiónak a különböző felekezetekhez való állásáról ezt mondja: «Annak, a mit ma belmissiónak neveznek, megvannak a maga fokai és határai. Ugy van az, mint azokkal a központi körökkel, mint ama hullámokkal, melyeket a tóba dobott kő képez. Van egy legtávolabbi kör: az az *emberi*, egy második, mely már szűkebb: az a *keresztyéni*, és egy harmadik, legszűkebb: ez az *egyházi*; s mindezeknek központjában ott van Jézus, ki ama körök fogékonysági mértéke szerint sugarait mind azokra a körökre kiárasztja, mint a kegyelem és áldás sugarait. Adj a koldusnak: az emberi és nem keresztyén-ellenes dolog. Gyógyítsad a betegetek és utald őket az Idvezítőhöz: az keresztyéni dolog. De ne feledd el, hogy a keresztyéni a maga teljességében egyházivá lesz, és hogy ha te minden emberrel össze vagy kötve valamely egyetemes kötelék és minden keresztyénnel a keresztség köteléke által: mégis azokkal egyesít a legszorosabb és a legteljesebb kötelék, a kikkel te együtt élvezed az Úrnak testét és vérének, a kikkel te úrvacsorai közösségben állasz és Krisztus emberi voltát együtt karolod át. Ne feledd el, hogy az általános emberbaráti szeretet az atyafiak iránti szeretet forrásából fakad (2. Pét. 1., 7.), és hogy az az isteni parancs áll előtted: Tégy jót minden emberrel, de különösen a te hitednek cselédeivel. A három

központi körben ragyogjon a legbenső, a naphoz legközelebb eső fényesen és tündöklően, különben a többiekhez nem jut valódi viláosság».

A mi a belmissió *munkásait* illeti, legyen elég egyelőre csak annyit mondanunk, hogy ezek részint képzett teológusok, részint olyan egyének, kik mint a diakonusok és diakonissák, kik hivatásszerűleg képeztetnek e munkatéren való forgolódásra. Amazok, a képzett teológusok, kik nagy részben volt lelkészek vagy segédlelkészek, képezik emezeket. A diakonusok és diakonissák a belmissió gyakorlati munkásai, az illető szakintézetekben rendszeres képeztetésben részesülnek s a már említett belmissiói «központi választmány» folytonos hatása következtében egymással a legszorosabb összeköttetésben állanak. Tizenhat tanintézet kebeléből került ki az a körülbelől 2000 diakonus, kik ma közelebb Németországban s azután a világ minden részein menházakban, árvaházakban, iskolákban, hülyék számára való intézetekben, kórházakban, szegény- és dologházakban, mesterlegény-beszállókban, fegyházakban, városi missióknál működnek és 53 intézetből került ki az a körülbelől 5000 diakonissa, kik szintén részint Németországban, részint a világ minden részén, mintegy 1500 helyen, kórházakban, szegények és sinlődők házaiban, árvaházakban és iskolákban, kisedővodákban és csecsemő-menhelyeken, menházakban, ipariskolákban, alkalmazást kereső leányok intézeteiben, hülyék, nehézkórosok, elesett leányok menhelyein s a börtönökben a keresztyén szeretet munkáit folytatják. És az a 2000 férfi és az az 5000 nő mind testvéri, nővéri viszonyban áll egymással, testvér, nővér szóval nevezik egymást s tudják, hogy mindannyian ugyanazon egy nagy hivatásnak munkásai, egy czélért dobog mindnyájoknak szíve: t. i. hogy Krisztus egyházának visszanyerjék azokat, a kik annak csak névleg tagjai. Jellemzi a német belmissió munkásának összetartását az, hogy úgy a férfi, mint a női intézetek főnökei, igazgatói, külön-külön 3 évenként egyszer összejönnek, közös ügyeik és fontosabb hivatási kérdéseik megbeszélésére. A diakonissák meg anya-házaikkal, hol t. i. képeztetésüket nyerték, folytonos élő összeköttetésben állanak, s fekete ruhájjal, fehér, az apáczákéhoz hasonló főkötőkkel, tehát egyenruhájokkal mutatják, hogy ők mindnyájan ugyanazon egy ügynek lelki harczosai. A német belmissió munkásai egyes városokban *egyletekbe* tömörülnek s az u. n. *egyleti házakban* (Vereinshaus) beszélik meg közös, mindnyájukat érdeklő dolgaikat. Ha látjuk Németországban e munkások

közt a szigorú, az egy célra törő összetartást s az erős szervezetséget: eszünkbe jut ama régi történet, hogy az ő elődeik, a régi cimberék a raudiai síkokon Krisztus előtt 101-ben, lánczokkal fűzték össze egymást, hogy így összetartva verhessék meg Mariust. A régi szellem nem halt ki s a németek ma is lehetőleg egyesülve, összetartva végzik dolgaikat, míg pl. az angol belmissiói intézményeknél ilyen, minden részleteket összetartó egységet hiába keresnénk.

Ha röviden, csak a lehető legteljesebb általánosságban akarom felsorolni ama különböző *munkákat*, melyeket a belmissió munkásai végeznek, legjobb lesz, ha *Busch* már többször említett műve nyomán a következő hat szempont alatt tüntetem föl azokat:

1. *Az elveszettek fölkeresése és az eltévelyedettek visszatérítése* Ide tartoznak: a gyermek-menházakban, s a felnőttek számára való javító intézetekben végzett munkák, mely utóbbiakban, mint asylumokban gondozzák az elbocsátott fegyenczeket is. — Ide tartoznak még az iszákosság ellen alakult mértékletességi egyletekben, s az elesett nőkről gondoskodó «Magdolna-intézetekben» végzett munkák.

2. *A veszélybenforgók megóvása.* E szempontból tartják fenn a belmissiói bölcsődéket, kisedővodákat, a mesterlegény-, munkás-beszállókat (Herberge zur Heimat), a szolgáló-beszállókat, a keresztyén ifjusági szövetségeket.

3. *A szegények és betegek ápolása.* E munkakör, melyben a humanitás szelid leheletét a vallás vigasztalásával egyesítik, — az iparos- és munkás-iskolák, árvaházak, különféle segélyegyletek, koldulás elleni egyletek, szegényházak, kórházak és sinlődő betegek házai, gyermek-gyógyintézetek, hülyék, nehézkórosok gyógyintézetei, siketnémák és vakok részére állított intézetek jótékony működésében nyilvánul.

4. *Az atyafiak erősítése* a bibliai- és traktátus-terjesztő társulatok, a vasárnapi iskolák és a gyermek-istenitiszletek által végeztetik.

5. *Az elszóródottak összegyűjtése.* E munkát a belmissió az egyház azon tagjai között folytatja, kik elszórtan — diasporákban lakva, — vagy az anyai kebeltől messze elszakadtan, idegen felekezetek tagjai közé beékelve élnek. Németországon e belmissiói munkát főként a Gusztáv-Adolf-egylet gyakorolja.

6. Utolsó munkaköre a belmissiónak *a meghasonlottak kiengesztelése.* Itt a társadalmi égető kérdések: a munkás-kérdés, a lakás-kérdés, a vasárnapi általános nyugalom kérdése,

a cseléd-kérdés és a nőemancipáció kérdése merülnek föl a belmissió munkásai előtt.

Ily nagy tehát az a munka, melyet az egyháznak, a társadalomnak javára az új kor eme nehéz hivatást teljesítő munkásai végeznek. Felölelik ők az emberi élet minden mozzanatát, ott állanak a nyomoruság bölcsőjénél és megjelennek a kétségbeesettek házaiban is. Azt hiszem, méltó dolog a magyar protestáns közönség előtt e küzdelem képét lehető hű vonásokban lerajzolni.

Mielőtt e bevezető cikkemet bezárnám szükségesnek tartom még, hogy a belmissiónak a *humanitárius intézményekhez és az egyházhhoz, s az egyház szolgálóihoz való viszonyát* is röviden érintsem. Nagyon természetes dolog, hogy a keresztyénség nem áll ellentétben a humanitással, sőt inkább ezt mai magaslatára amaz emelte fel. Mégis *Busch* azt mondja a maga művében: «A keresztyénség kevéssé egyezik azzal, mi közönségesen humanitásnak nevezetik és annak adatik ki.» Egyrésztől mások alapelveik a nyomor megítélésében, mert a keresztyénség a külnyomorban is a bűnt tartja legmélyebben fekvő oknak; másrésztől az ily nyomor elleni eszközök alkalmazásában is eltérnek egymástól, mert a keresztyénség gyökerestől igyekszik gyógyítani, nevezetesen a bűntől akar megszabadítani. Azért a belmissió a külsőleg összetévesztésig hasonló humanitárius törekvésekkel elvi ellentétben áll. — bár távol van attól, hogy félreismerje és megvesse azon áldást, mely a nép javára a human törekvésekben is nyugszik. Ő sem akar pusztá bűnbánatra felhívó prédikációkkal lépni a szűkölködők és szenvedők közzé s távol áll attól, hogy miden szerencsétlenül bűnöst lásson és eszében tartja Jézus tanítványainak kérdését: «Mester! melyik vétkezett: ez-é vagy ennek szülei, hogy ez vakon születetnék?» és az Úr feleletét: «Sem ez nem vétkezett, sem ennek szülei. hanem szükség volt, hogy az Isten dolgai megjelentessenek ebben». — A belmissió belülről igyekszik a kultagokat is gyógyítani». És látni fogjuk, hogy a mit *Busch* ezen idézett szavaiban mond, az a belmissiónak minden olyan munkáinál is, melyeket a humanitárius intézmények munkáitól első pillanatra alig lehet megkülönböztetni, határozottan előtérbe lép.

A mi végre azon kérdést illeti, hogy a *belmissió micsoda viszonyban áll az egyházzal és ennek törvényesen beállított szolgálival, a lelkészekkel?* — arra, hogy micsoda viszonyban áll az egyházzal, fentebb már adtunk feleletet. Kétségen kívül megvan ugyanis ezen működésnek bizonyos

fokig látható, észlelhető felekezeti jelleme, de főczélul nem valamely felekezet elveiben való nevelést, hanem Krisztus egyetemes anyaszentegyházában a keresztyén élet elvei szerint megmaradást, vagy az erre való visszanyerést tűzi az ki magának feladatul. Ama férfiak és nők, kiket a belmissió munkásai gyanánt említettünk fel, a templomnak, az egyháznak, tehát az egyháziasságnak akarnak minél több embert megnyerni, s így ők határozottan a gyülekezeti lelkeszek munkatársai gyanánt tekinthetők. E viszonyt a belmissiói egyletek és a hivatalos egyház között gyönyörűen jellemzi *Busch*, midőn mondja: «Ki látott valaha magas tornyokat úgy építeni, hogy mellettök ott ne lettek volna a munkások deszkaházai is, melyekben a kőfaragók új oszlopokat metszenek s a régi épületköveket tisztogatják és igazgatják a torony építéséhez. A mi belmissiói egyleteink sem akarnak több lenni, mint oly deszka-házikók, melyekben élő köveket faragnak az Úr temploma számára. A belmissió munkásai nem akarnak sem építettök, sem munkavezetők lenni, de nem volna-e elfogadható a napszámosi munka, melyet följánlanak?!»

De legyen most elég ennyi. Teljesen fölöslegesnek tartom, hogy a *belmissiónak a külmissióhoz való viszonyát* is fejtegessem. Emez a férfi, a ki kint küzd az élet nehéz munkaterein, a nem-keresztyén népek megtérítésének nehéz munkájában; amaz a nő, ki otthon igyekszik a házat, a háznak rendjét fentartani. A külmissió a jobb kéz, mely fegyverrel küzd erős ellenségek ellen, a belmissió a balkéz, mely balzsamot csepegtet a test fájó sebeire. Testvérek ők, kik különböző utakon más és más czállal indulnak ki reggel az élet küzdelmes útjára, egyik, hogy szétízze a sötétséget ott, hol az teljes erejében feketélik, a másik, hogy leküzdje a homályt, mely a világosság fölött erőt akar venni. De estve majd össze fognak jönni, hogy együtt örüljenek a megmentetteknek seregével az Úrnak hajlékaiban.

Mi egyelőre csak a belmissió kérdéseivel szándékozunk foglalkozni. Jövő tudósításunk majd legyen a német evang. egyház belmissióját vezető központi választmányának és diakonissáknak, az ezeket képező intézetek berendezésének tananyagának, s a belmissiói egyleti házak ismertetésének, ezek berendezésének, czéljának és rendeltetésének szentelve.

Csiky Lajos,
theol. akad. tanár.

IRODALMI SZEMLE.

A) Hazai irodalom.

BETHLEN GÁBOR ÉS UDVARA. Irták *Gindely Antal* és *Acsády Ignác*. A Magyar Történelmi Társulat kiadásában megjelenő «Magyar Történelmi Életrajzok» között egy nagybecsű munka hagyta el a sajtót. *Gindely Antalt*, a harmincz éves háború történetének egyik legalaposabb kutatóját és legkiválóbb ismerőjét nyerte meg a Történelmi Társulat Bethlen Gábor életének megírására. Az idegen író, — kinek nagy művét *Acsády Ignác* fordításában veszi a magyar olvasóközönség, — bizonyos tekintetben nagyobb objectivitással ítélhette meg annak a nagy alaknak történelmi szereplését, a kiről ha talán magyar ember ír vala, a kritika esetleg az írónak Bethlen dicsőítésében némi nemzeti elfogultságot is tulajdonított volna; de így egy egészen idegen író hozza meg történelmünk és az európai történet e kimagasló nagyságának az elismerés adóját. A munkához irt előszóiban már azt mondja róla a szerző, hogy a mint évek hosszú során át mind mélyebben behatolt a 30 éves háború történeteibe, figyelme is annál inkább irányult B. G. erdélyi fejedelemre, «ki kora eseményeinek fejlődésére ép olyan, ha nem nagyobb befolyást gyakorolt, mint ama világtörténelmi tragoedia más kimagasló alakjai» s a ki «csupán sikerreinek nagysága tekintetében marad el Gusztáv Adolf, Wallenstein vagy Richelieu mögött». A szerző e művében a legnagyobb súlyt Bethlennek diplomatai és katonai működésére fekteti. Ő maga sehol sem is tolja fel magát az események, a diplomatai alkudozások, a stratégiai műveletek commentátorául; a viszonyok, a politikai változások, az események beszélnek s míg ezeket a legnagyobb szorgalommal összegyűjtött forrástanulmányok alapján tünteti fel, egyszersmind élénken festi a kort, annak mozgó eszméit, sikamlós politikáját és szakadatlanul a cselekvések terén szerepeltetvén az egyéneket s köztük folytonosan az előtérben Bethlent, mint drámai hőőket e cselekvések által jellemzi őket és csak alig-alig árulja el, hogy reá alanyilag minő benyomást tettek alakjai. Határozottan kifejezett rokon- vagy ellen-

szenvvel senkit sem kísér s ez mutatja az öntudatos történetírót; de fő alakját mindig a körülte csoportosuló események központjában tudja tartani s ez mutatja az író czéltudatosságát és egyszersmind ez árulja el méltányoló rokonszenvét is. Húsz fejezetben szól Bethlenről és koráról s élénken tünteti fel, hogy a kis Erdélynek fejedelme lassanként mint válik a nagy európai politikának szereplő egyéniségévé, mint tartja kezében a Kelet és Nyugat között szövődő viszonyok szálaikat, mint gyakorol sokszor döntő befolyást az egész európai diplomatiára és miként áll egy-egy pillanatra fenyegető hatalma tetőpontján, a mikor a római szent. birodalom császárának is ő szabja a feltételeket. De az író nemcsak a nagy vonásokat látja meg alakjában, hanem az emberi gyengeségeket is, melyek árnyként kísérik az alak szinte vakító fényét.

A míg *Gindely* a nagy diplomata és hadvezér politikai és katonai szereplését tünteti fel, addig *Acsády Ignác* meg a «Bethlen Gábor udvara» című részben igen élénken jellemzi Bethlent mint uralkodót, hogy a kormányzatot és udvartartást miként szervezi. Ismerteti családi és udvari életét. Szól építkezéseiről, a közművelődés érdekében tett fáradozásairól, uralkodásának az országra való hatásairól, belső politikájáról, a rendekhez való viszonyáról, az általa eszközölt telepítésekről, a gazdasági érdekek gondozásáról, a codificatióról, a had- és pénzügyről s Bethlen vallásos türelmességéről; szóval azt a képet egészíti ki, mit *Gindely* festett s ő azokat a dolgokat rajzolja, miket az idegen történetíró már helyzeténél fogva sem ismerhetett. Az idegen művész festményére rajzolt, e vonások teljes harmoniában vannak az egészszel, sőt talán, ha valamiben lerínek a képről, ez csak a színek melegsége, melyet a külföldi mester nem tudott vásznára varázsolni. Neki csak levéltári holt betűkből kellett reconstruálni az alakot; de a hazai író a forrásokban életet is érzett lüktetni s ez étellel igyekezett megeleveníteni a másik kép reális ugyan, de némileg merev vonásait. Az összhang az irályban is megvan. Sehol nem érezzük, hogy a mű első részében fordítással van dolgunk, oly könnyen folyik az elbeszélés. A magvasság, a gondolatgazdagság ugyan nem erős oldala; inkább csak adatgyűjtő és az óriási anyagot halmozta egymásra, melyből még majd ezután kell megírni Bethlen igazi életrajzát; de erről a fordító nem tehet. Ő jól végezte feladatát és pedig annyiban is, mert az ő saját, eredeti munkájában már azt is érezte, hogy neki nem szabad csupán *krónikásnak* lennie; neki többé kell válnia. Csak egy megjegyzést! A 255. lapon szerző az «anabaptistákat» két helyütt is «új-keresztényeknek» mondja, holott azok «kereszténységiméltók». — A díszes kiállítású munkában sok egykorú és újabb keletű metszvény van. A művet a Tört. Társ. tagjai 5 frtért, nem tagok pedig 8 frtért szerezhetik meg.

SZÓKÉSZLETÜNK ORTHOLOG SZABÁLYOZÁSA ÉS AZ ISKOLA. Irta *Ballagi Mór*. Különnyomat a Budapesti Szemle 1890. márcz. füzetéből. Mikor irodalmi és tudományos nyelvünk szegénysége a nyelvújítóknak nemes hévvel buzgólkodó, lelkesült tábortáborát munkára szólította, a ma már agg tudós, Ballagi Mór is akkor még ifjúsága egész erejével állott a küzdők soraiba s a kivívott diadalban mint egyik vezér-egyéniségnek nem csekély része volt. És a mikor e megújított és meggazdagított nyelv megzendült klasszikus íróink ajkain s a nyelvújítók által alkotott szavak, szólásformák mintegy szentesítetést nyertek a költők és tudósok által és belementek a közhasználatba is a lassanként mind nagyobb tért hódító hirlapi irodalom közvetítésével: előállott az orthologia s kezdte megrostálni a nyelvújítás alkotásait. A lelkesült reformátorok tábora után jöttek a dogma-alkotó, a szórszálhasogató scholastikusok és a prioristikus szó-származtatási dogmáik szűk keretében mozogva még a tanuló ifjúság közé is igyekeztek levinni a megújított nyelv ellen irányuló támadásait s szavak kicsinyes bírálóivá akarták tenni azt az ifjúságot, a melynek, hogy formálódjék, nagy példányképekre és hogy valamit majd alkothasson is, fennszárnyaló lelkesedésre s eszmegazdagságra van szüksége. A nyelvújítási küzelemből és férfikora erőteljes idejéből elhozott lelkesedéssel, nemes idealismussal s az agguló test gyengeségei által meg nem tört fiatal lélekkel szólal most fel a régi harczos még egyszer a nyelvújítás kegyeletes megőrzése és az ifjúságnak irodalmi nevelése érdekében. Fölemeli tiltakozó szavát az orthologok eljárása ellen, kik, a helyett, hogy most már a nyelvújítási harcz bevégződése után a szavak és szólásformák fogalmi, tartalmi gazdagságát igyekeznének kifejteni, szószármaztatási elméletükkel, kicsinyes «tudákosság»-gal aprólékos bírálatásokba bocsátkoznak s compromittálják a tanulók előtt is a kifejlett irodalmi nyelvet. Reámutat a szószármaztatási elmélet gyöngéire és kárhoztatja az orthologia amaz eljárását, melylyel a megújított nyelvet minden áron meg akarják fosztani általánosan elfogadott s a köz-izlés által is jónak talált szóanyagától. Kimutatja az orthológiának egy csomó tévedését, midőn ez bizonyos nyelvtörténeti emlékekre hivatkozik s igen becses és érdekes fejtegetésekben ismerteti Sz. Molnár Albert polyglott szótárát, mely úgynannyira tele van rossz fordítású és rosszul értelmezett szavakkal, hogy az öntudatos philologus előtt e munka forrásul nem használható. Végül felhívja a közoktatási kormány figyelmét azokra az ortholog nyelvtanokra, melyek az iskolába viszik be a csak nyelvtudósok közé való szóbírálgatást s ezzel teszik kétségesse a nyelvtanítás eredményét. Az egész értekezés a maga tartalmi és eszmei gazdagsága mellett erőteljesen, tömören, hévvel, polemikus sarcasmussal, tudós argumentatióval, az ügy iránt érzett szeretet érdeklődésével és a jó tanácsadó bölcsességével van írva. De nem tisztán csak a

jelen szükségével foglalkozik, hanem megjelöli a nyelvészet jövődj, egészséges fejlődésének irányát is. A nyelvújítás forradalma diadalmat vett, nagy műveket alkotott, most már ez eredményekből kell kifejteni a nyelv fogalmi és tartalmi gazdagságát. És ez emeli Ballagi e munkáját is a csak napi értékű művek fölé s teszi ezt maradandólag becsessé.

AZ EGYHÁZI KÖZIGAZGATÁS KÉZIKÖNYVE. Irta *Eötvös Károly Lajos*. Két füzetben a II. kötet első hat ívét veszi az olvasó. Szerző a felekezeti iskolajogot tárgyalván, a történeti áttekintésben szól az egyházzól és iskoláról a középkorban, a reformációról és az oktatásügyről, a protestánsok első iskoláiról, az ellenreformációról és az iskoláról, az állami felügyeletről, az 1868. XXXVIII. és az 1876. XXVIII. törvény-czikkről, és végül a felekezeti népiskolai hatóságokról. Egy-egy füzet ára 30 kr. Kiadja Hornyánszky Viktor akad. könyvkereskedése.

MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁR, a legrégibb nyelvmelékektől a nyelvújításig. A M. T. Akadémia megbízásából szerkesztették *Szearvas Gábor* és *Simonyi Zsigmond*. A nyelvünk egész multját kimerítően feldolgozó rendkívül becses munkából, melyet Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése ad ki, már a II. kötet 2-ik füzete van előttünk (kékes-kiváncsik szók között eső szavakkal). A mű nemcsak a szótári jelentést adja, hanem nyelvmelékeinek, irodalmi műveink és közmondásaink s népies szólásformáink feldolgozását is mindig ott, hol az illető szó ebben vagy abban a jelentésében előfordul. Az irodalommal foglalkozóknak ennél fogva nélkülözhetetlen. A füzetek 10 ívnyi tartalommal 5—6 heti időközben követik egymást s egy-egy füzet ára 1 frt. Eddig már 12 füzet jelent meg.

AZ 1839/40-DIKI ORSZÁGGYŰLÉS VISSZHANGJA AZ IRODALOMBAN. M. Tud. Akad. székfoglaló értekezés *Ballagi Géza* lev. tagtól. «A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig» című s körülbelül 4000 kisebb-nagyobb röpiratot feldolgozó nagyszabású és kiváló irodalom- s művelődés-történeti értékkel bíró monografiának mintegy folytatását képezi ez az előttünk levő értekezés. Az 1839/40-diki országgyűlés befejeztével vette ismét nálunk kezdetét a megújhodásnak már egy izben megszakított processusa. Ez országgyűlés után volt először a nemzet abban a helyzetben, hogy a belső reformok megvalósításához is hozzáláthatott. De a reformok lényegét, jelentőségét is csak kevesen ismerték fel, a teendőkre nézve pedig inkább csak alakulásban levő, de még többnyire homályos sejtelmek uralkodtak s épen az ezen országgyűlésre következett irodalmi harc tüzeiben kellett tisztázni az eszméket az államszervezet és általában a politika, a vallásügyek, a zsidó-emancipáció, a városok jogi helyzete s a bűnvádi eljárás és a börtönügy reformjának terén. Ezt a megindult irodalmi harcot ismereti közelebről Ballagi Géza értekezése. Először a Kelet Népe és a

Pesti Hírlap érdekes küzdelméről szólva tárgyalása körébe bevonja mind azokat a röpiratokat, melyek ez irodalmi harcban pro et contra résztvettek s mindenikből kiemelvén épen a legfőbb s legjellemzetesebb gondolatokat, rendkívül szemléltető, eleven képet nyújt e kornak politikai felfogásáról, forrongásban levő eszméiről és törekvéseiről. Majd a vallásügyet tárgyalva ugyanezt teszi azokkal a prot. és kath. részről közrebocsátott röpiratokkal, melyek különösebben az akkor égető napikérdést képezett vegyes-házasságokkal foglalkoznak. A 1839/40-diki országgyűlés az 1840: XXIX. törvényzczikkal napirendre tűzte a zsidó-emancipáció kérdését is. E tárgy felett is élénk irodalmi eszmecsere indul meg, melyben a kiválóbb publicistákon kívül maguk a zsidók is résztvesznek, egyhangulag sürgetve a zsidóságnak a modern culturához való csatlakozását; de ez általánosság mellett sokan egyenesen a nemzeti cultur-törekvésekben való részvételt is hangoztatják. Sok nemes gondolat vettetett e röpiratokban is fel. A városok ügye, melyről szerző a 4-ik fejezetben szól, tulajdonképen azzal a kérdéssel volt szoros összefüggésben, hogy mi módon lehetne a polgári elem politikai befolyását biztosítani, a mint azt ez az elem jelentőségénél fogva megérdemli? Kossuth, Ujfalusy, Bayer, Hetényi, Gorove s Majorszky foglalkoznak ez ügyvel elméleti és gyakorlati szempontból. Végül a bűnvádi eljárás s a börtönügy reformjának ügye körül lefolyt eszme mozgalom körébe helyez vissza szerző. Az egész mű olvasása közben mintegy megelevenedik előttünk az a kor és pedig nemcsak külső eseményeivel, hanem, a mi ennél sokkal érdekesebb és fontosabb, mélyen bepillanthatunk annak szellemi vegyműhelyébe, hol a nagyobb és kisebb elmék, kiki tehetsége szerint készíti lombikjaiban a nemzeti átalakulást eszközölő s a régit megposhadó kovászt. S bár az író mindenütt a lehetőleg igyekszik tárgyilagos lenni s hol szellemet, gondolatot talál mindenütt, bármi pártállású nyilatkozat legyen is az, elismerését fejezni ki: mégis tartalmas reflexióiból egyszersmind eléggé tájékoztat a felől is, hogy ő maga mennyire tudta beleélni magát abba a korba és hogy mily magasra becsüli azt. A füzet a Magy. Tud. Akad. II. osztályának kiadványa. Ára 90 kr.

K. B.

A SZÁZADOK. 1889. évf. X. füzetében Dr. *Kvacsala János* egy bennünket is közelebbről érdeklő alakról a XVII. század népszerű, de tragikus végű prófétájáról *Drábik* (Drabetius, Drabicius) Miklósról ír, ki 1671-ben Pozsonyban végeztetett ki. Kvacsala ez értekezésben a részint kétes, vagy hiányos, részben pedig a téves adatokat akarja tisztázni. Elmondja, hogy Drábik Morvaországnak Magyarországgal érintkező határán Sztrázsnicz községben született s már gyermekkorában ismerős volt Comeniussal. Mint a cseh-morva testvérek felekezetének tagját 1614-ben szentelték fel Comeniussal együtt. Mikor Ferdinánd az 1628-iki rendelettel a protestánsokat Csehországból szám-

űzte, Drábik Ledniczén, Trencsénmegyében telepedett meg. 1638-ban részesült először csodás isteni kijelentésben. Jósatai apokalyptikus színezetűek s váradalmi a Krisztus ezer éves birodalmának megvalósulásán csügghettek. Mikor Rákóczy György s a svéd király Lengyelországban egyesültek s fegyvereik diadalt arattak és a midőn III. Ferdinánd meghalt a vérmesebb reményű protestánsok azt hitték, hogy a Drábik által megjósolt boldog kor valóban el is érkezett. E hatás alatt adta ki Comenius Drábik jósatait Kotter és Poniatovska kijelentéseivel együtt «Lux in tenebris» cím alatt. Comenius e kijelentésnek oly nagy becsét tulajdonított, hogy midőn 1667-ben ezeket a legújabb kijelentésekkel kibővítve másodszer kiadta, a munkát Leopold császárnak, XIV. Lajosnak, a pápának s általában a keresztyén fejedelmeknek és államoknak ajánlotta. Drábikra vonatkozólag dr. Kvacala behozott látja, hogy ő halála előtt katolizált, sőt azt is, hogy az áttérés már kivégzése előtt néhány nappal megtörtént. Itt azonban némi kételyeket támaszt épen az, hogy ha csakugyan áttért, hát miért végezték ki? S ezt nem indokolja Kvacala; mert azok a jezsuita feljegyzések, melyekre az író hivatkozik, semmi különösebb bizonyító erővel nem bírnak, a mennyiben ezek tendenciosusak és másfelől ama kor számos adata a mellett szól, hogy a ki katolizált, annak kegyelem adatott. Némileg enyhíteni kívánja a szerző a katolizálás tényét azzal, midőn megemlíti, hogy egyfelől a jezsuiták minden eszközt felhasználtak, másfelől meg hivatkozik Drábik kortól és italtól megtört gyengeségére. Drábik gyengeségei mellett is igen népszerű volt. Jósataival sokat foglalkoztak s a bennük előforduló ghematriát úgy corrigálták, hogy a jósolt számokat lehetőleg közel hozzák saját évszámaikhoz s a Rákóczy emberei (valószínűleg Bercsenyi is) ez alapon várták az óhajtott megváltást. Kvacala forrását *Kalinkának* az egykorú illavai superintendensnek naplója képezte.

B) Külföldi irodalom.

LUTHERS LEBENSSENDE. *Majunke*. Mainz, 1890. és LUTHERS SELBSTMORD. *Holde*. Eine Geschichtslüge Majunkes. Erlangen, 1890. E röpiratok címe eléggé jelzi a tartalmat. Majunke irata egyik díszvirága annak a Janssen-féle történetírásnak, mely a béke-pápa 1883. aug. 10. «Saepe numero» cz. brevéje értelmében összeesküvést lát az igazság ellen a modern történetírásban. S miután a reformáció és az evangéliumi keresztyénség művéhez hozzáférni nem lehet, most 350 év mulva öngyilkossá teszik annak egyik legnagyobb hőjét, Luthert. Róma modern történészeiben teljesen kiveszett az érzék a történeti igazság

iránt. A latin források felhasználására, illetőleg fordítására im egy példa. Luther ezt írja: *in cuius* (sc. *papatus*) *deceptionem et nequitiam omnia licere*, a mit Janssen és Majunke így olvas és fordít: «*ad Papatum decipiendum omnia licere*», mire nézve helyesen jegyzi meg Holde, a kitünő Luther-tudós, hogy ez az eljárás egy csalatkozhatatlan, specifikus kath. latin nyelvtani tesz szükségessé. A mi Luther halálát illeti, igen helyesen mondja Holde, hogy kevés történeti eseményre nézve vagyunk oly biztosan tájékozva, mint épen Luther valóságos csendes kimulására. Mindezeket az adatokat Majunke, a Germania volt szerkesztője «fiktiónak» deklarálja, sőt még a Jonas Justus és Coelius M. által készített «*Historie, oder Bericht vom christl. Abschied Luthers*» cz. iratot is kölcsönös irányzatos megbeszélésen alapulónak mondja s miután szerinte egy eretnek nem halhat meg úgy, mint egy igaz hitű r. kath., Luthert öngyilkossá teszi s bizonyítékul Luther iratainak egyes, az összefüggésből kiszakított helyeire s jóval későbbben, tán másfél század mulva keletkezett róm. kath. termékekre hivatkozik. Valóban ilyen történetírás többé nem az élet mestere s az igazság tanuja, hanem az ultramontán párttörekvéseknek szolgája, a történelem szigorú logikájának önző és lelkiismeretlen meghazudtolása. (Sz.)

Loofs Friedrich. LEITFADEN FÜR SEINE VORLESUNGEN ÜBER DOGMENGESCHICHTE. Halle, 1889. A 300 oldalra terjedő compendium 4 főrészben tárgyalja a kath. egyházi tan keletkezését, annak további fejlődését az ős keresztyénségben s a görög orthodox rendszerben, majd kibővítését s részben átalakítását a róm. catholicismushan, s végül az ős keresztyén hittannak az evangyéliom alapján való megtisztítását a protestantismushan. A görög egyház dogmatörténetének felfogásában *Loofs* Harnack korszakalkotó művéhez csatlakozott, mely szerint «a dogma a görög szellem conceptiója az evangyéliom talaján», mely nézetnek igazsága abban van, hogy a dogmák, mint keletkező és folyton fejlődő egyházi tanfogalmak, épen történeti fejlődésökben tárgyalandók, s mely igazság kimondása teszi Harnack dogmatörténetét is korszakalkotó jelentőségűvé. Helyesen mondja e compendiumról ugyancsak Harnack, hogy az egész történeti theologia terén nincs ily alapos, biztos és czélszerű vezérfonalunk, mely főleg methodikai tekintetben mintaszerű munka. A mű az igazságszeretet szellemében van írva, mely szerint semmi sem tarthat igényt a történet elnevezésre, a mi a szigorú módszer alkalmazása alapján annak nem bizonyúl. Kitünő vezérfonal, melyben a források felhasználására és tanulmányozására tanítja meg az olvasó közönséget. (Sz.)

DIE LEBENSANSCHAUNGEN DER GROSSEN DENKER. *Eucken Rudolf*. Leipzig, 1890. Az 500 lapra terjedő testes kötetben ismereteti szerző essay-szerű alakban az emberiség életproblémáinak összefüggő fejlődési történetét Platontól kezdve egészen a jelen korig, mi mellett tör-

ténebbölcészeti módszere a korszakalkotó egyéniségekhez s a művelődéstörténeti eszmékhez való benső viszonyában mindenütt az egyetemes embernek eszméjében végződik. Műve első részében ismerteti Platon és Aristoteles nemzeti görög világnézetét, a 2-ikban «az emberiség vallásos-erkölcsi» s a 3-ikban annak «kulturális ideálját». Figyelemreméltó adalék e mű az emberi szellem fejlődési történetéhez, főleg a bölcészethez s a művelődéstörténethez. A 2-ik részben többi között mesterileg rajzolja a középkor, a 3-ikban a reformáció s az egész modern bölcészet világnézetét a maga különböző vonatkozásaiban egyfelől Cartesiustól Kantig és Fichteig s másfelől meg V. Bacontól a socialismusig, a darvinismusig és a positivismusig. A kötet végén tanulságos zárszóban foglalja össze tárgyalásainak eredményét. A munka kezelését igen megkönnyíti az ügyesen összeállított «tárgymutató». A jénai *Eucken* egyike a legkitünőbb német bölcészeti írónak, a kinek neve számos műve (Gesch. und Kritik der Grundbegriffe der Gegenwart, 1878.; Gesch. der philos. Terminologie, 1879. Die Einheit des Geisterlebens in Bewusstsein und That der Menschheit, 1888. stb.) után vált ismeretessé a bölcészet irodalmában. Ő egyik legalaposabb ismerője Aquinói Tamás bölcészetének is. (Sz.)

Úgy *Weiss B.*, mint *Beyschlag W.* «LEBEN JESU»-ja új kiadásban jelent meg. Mind a két szerző használja a synoptikusok mellett a János evangéliumát is forrásul. *Beyschlag* kritikusabb, szabadabb. *Weiss* conservatívabb, mélyrehatóbb. A csudák lehetőségét mind a kettő elismeri.

«JESUITISMUS UND KATHOLICISMUS.» *Eiseler* (Halle) cz. művében a jezsuita-rend történetének tárgyalása alapján intő példát mutat a katolikusoknak, a protestánsokat pedig védekezésre szólítja fel. A jezsuitákról irt munkákon kívül a rend irodalmi munkásságának termékeit is használta forrásul.

«CHRISTI PERSON UND WERK.» *Thomasius* (Erlangen.) II. kiad. II. köt. A mű az Isten és az ember közti közösségnek a megváltás tényében való helyreállítását, folytonos közvetítését és teljességét tárgyalja.

PRAKT. CHRISTENTHUM. *Schäfer Th.* A belmissió céljai és eszközei, a diaconissa-ügy, a mentő-házak, a nagy városok romlottsága által okozott veszélyek leküzdése a nevezetesebb tárgyai e műnek. Ajánljuk mindazoknak, kik a hazánkban uralkodó vallás-erkölcsi bajok ellen küzdeni akarnak s azoknak is, a kik ily küzdelem sikerében kételkednek.

DAS KIRCHENRECHT DER KATHOLIKEN UND PROTESTANTEN IN Deutschland. *Hinschius P.* 4. B. Berlin, Guttentag. A nagynevű egyházjogász e kiváló művének legutóbbi füzeté az egyház büntető és fenyítő hatalmának ismertetését tartalmazza, a mint e hatalmat a Merovingek korszakának végéig gyakorolta a frankok és nyugoti góthok

birodalmaiban. Nagy utánjárása és az eredeti források criticali feldolgozása folytán sok újat mond az egyháznak az államhoz való viszonyára, a klerikusoknak és laikusoknak egyházi büntetésére s a pápáknak hatalmára vonatkozólag. (M.)

LEHRBUCH DES KATH. KIRCHENRECHTS. *Hergenröther*. Freiburg. Herder. Igen tanulságos lehet ránk nézve e kath. egyházi jogi kézikönyv, melyben pusztán csak a vaticáni római egyháznak törvényei, rendeletei tárgyaltnak s jóformán teljesen mellőztetik az államok egyházi jogi törvényhozására való minden vonatkozás. Álláspontja szerint a r. kath. egyház teljesen független és önálló hatalom, melynek az egyes államok is alárendelvék. Mint egyedül üdvözítő egyház más istentiszteleti formát és egyházi szervezetet a magáé mellett helyesnek nem ismerhet el; a prot. egyházat nem tekintheti egyenrangúnak, mert a protestantismusban, vagy inkább az u. n. «reformatio» híveiben, «ezekben az azelőtt soha nem létezett despotismusnak s a kor forradalmi eszméinek forrásaiban», csak eretnekeket lát, kik a keresztiség által Krisztus ezen *egy* egyházának tagjaivá lettek s így ez egyháznak alá is rendelvék. (M.)

DIE PUBLICATION DES TRIDENT. RECHTS DER EHESCHLISSUNG. *Von Salis*. Könnyen felfoghatólag s szemléltetőleg vázolja a tridenti decretum ama célját, hogy a titokban kötött házasságokból folyó rossz következményeket miként kívánja meggátolni; majd ismerteti azokat a tárgyalásokat, melyek alapján a decretum készült s végül festi a nevezett decr. által teremtett jogállapotot és behatóan tárgyalja, hogy minő feltételek s körülmények teszik alakilag is érvényessé a tridenti decr. értelmében kötött házasságot. Az a katolikusokra nézve azt mondja, hogy e decretum csak ott kötelező rájuk nézve, a hol vagy nincsen eretnek egyház (parochia) vagy a hol e decretum után alakult ilyen. (M.)

LEHRBUCH D. RELIGIONSGESCHICHTE. *Chantepie de la Saussaye* tanár híres és nagy feltűnést keltett művéből a II. kötet is megjelent Freibergban Mohr kiadásában. (Ára 9. M. 60 pf.) Az I. kötet már 1887-ben hagyta el a sajtót s annak megjelenése csak fokozta a II. kötet iránt az érdeklődést. A régi, kihalt vallásokat ismerteti s az élő vallási rendszerek közül csak az Izlamot tárgyalja. Világos képet nyújt a régi persák, görögök, rómaiak és germanok vallásáról. A szerző annyira szigorúan tárgyilagos, hogy sehol egyetlen szóval sem mond bírálatot keresztyén dogmatiko-ethikai szempontból; itt-ott azonban nemcsak eszményít, de egyenesen szépítget is egyes jelenségeket. Mint tankönyv kiváló értékű.

A BIBLIOTHEK THEOLOGISCHER KLASSIKER című vállalatban 21. és 22. kötetenként *Spener Jakob* főbb művei (Hauptschriften Ph. Jakob Speners. Bearb. u. eingeleitet v. P. Grünberg. Gotha 1889. Perthes. 2 M. 40 pf.) és *Neander* híres munkájának «Der hl. Bernhard u.

sein Zeitalter» I. része jelentek meg. A Spener-féle főbb munkákhoz Grüneberg ad bevezetést, a melyben Sp. jelentőségéről, művei keletkezéséről, egyéniségének jellemzéséről szól. Azután adja 5 főbb művét; u. m. Spenernek egész egyházi pogrammját magában foglaló «Pia Desideria»-ját, a «Geistliche Priestertum»-ját, mely a helmissio kérdését öleli fel; a «Gebrauch und Missbrauch der Klagen über d. verdorbene Christentum»-ját; a «De impedimentis studii theologici» című művét, melyben kora theologiai tanulmányainak hiányait és félszégeit tárja fel és végül a «Vom nöthigen und nützlichen Lesen d. Heil. Schrift» cz. értekezését, mely utóbbi igen élénken jellemzi Spenernek a Szt. írásról való felfogását, pietistikus álláspontját. A függelék Spener többi munkájának bibliographikus összeállítását adja. A Neander-féle művet kiadója csak a szöveghez adott jegyzetekkel látta el.

LUTHERS WERKE FÜR DAS CHRISTLICHE HAUS czímmel Dr. Buchwald, Dr. Kawerau, Dr. Köstlin, Rade és Schneider tanárok és lelkészek szerkesztésében egy nagybecsű vállalat indult meg, melyet Braunschweigban Schwetschke u. Sohn cég ad ki füzetekben. (Egy füzet ára 30 pf.) Az I. füzetet «Sermon v. den guten Werken» czímet visel, melyhez a bevezetést *Schneider* írta. A nagy reformátor nemes alakján hálás kegyelettel csüggő német nemzet minden módon igyekezik minél közelebb vinni Luthert a néphez, hogy ennek hatalmas alkotásait mind mélyebben meggyökereztesse a köztudatban, hogy műveiből ne csak erős protestáns szellemet szívjanak be, hanem egyszersmind nemzeti önérzetet is, hogy az az erő, mely Luthert jellemezte, minél nagyobb körben terjedjen el. A II. füzet a 95 tételt közli fordításban *Kawerau* tanár rövid történeti bevezetésével; továbbá Luthernek 1520-ban megjelent «Vom Papstthum zu Rom wider d. hochberühmten Romanisten zu Leipzig» című polemikus iratát *Schneider* tájékoztató bevezetésével, végül *Rade* előszavával a «Der Artikel v. der Donatio Constantini durch Lather verdeutscht u. m. einer Vorrede, Glotte und Nachschrift versehen» cz. munkáját. A III. füzet tartalma pedig ez: «An den christlichen Adel deutscher Nation: Von des christlichen Standes Besserung» (1520), melyet *Schneeden* commental s ki e művet Luther reformatori munkái között a leghatásosabbnak mondja. A IV. füzet a tervezet szerint majd, a szintén 1520-ban kiadott s «Von der Freiheit eines Christenmenschen» című művet hozandja, melyet a buzgó német lutheránusok a gyülekezetekben a vasárnap délutáni istentiszteletek alkalmával mint valamely symbolicus könyvet tárgyalatnak lelkészeikkel. — Ilyen nép aztán megérdemli, hogy a Gondviselés nagy emberekkel ajándékozza meg őket.

AZ ENCYCLOPÄDIE UND METHODOLOGIE DER THEOL. WISSENSCHAFTEN című *Hagenbach*-féle munkának, melyet a 14. kiadás után Révész Imre fordított le nyelvünkre, — a 12. kiadása jelent meg a Kautzsch által

már revidéalt kiadás alapján. Ezt bővítette ki *Reitschle* lic. theol. Hagenbachnak ez a rendkívül szellemességgel, mélységgel, nagy tárgyismerettel írott műve az újabb átdolgozás és illetőleg kibővítés által sokat nyert értékben és használhatóságban. A gazdagon termelő német egyházi irodalom, mely szakadatlanul újat meg újat hoz elő, mégis kegyelettel őriz meg egy-egy kiválóbb munkást és annak művét s nem engedi megvénülni és elévülni azt, a mi annak idején a kor színvonalán állott a maga erőteljességében és egykor nélkülözhetlenül használható volt. Az ily encyclopädikus munkák természetesen azonnal vesztenek értékükből, mihelyt az illető tudományág legújabb vívmányait, termeléseit és eredményeit nem foglalják magukban. A nagyhirű munkának jelen 12. kiadásával az átdolgozó épen azt czélozta, hogy Hagenbach el ne maradjon a kortól s mindig annak magaslatán állva hirdethesse nemes, eszményi felfogását az őt külső eredményekben meghaladott ifjabb theologus nemzedéknek is. A változtatás és átdolgozás a könyv irodalmi részére vonatkozik leginkább. Az irodalmi műveket ujalag csoportosítja átdolgozó, azokat az irodalmi adalékokat, melyek csak jegyzetek alakjában voltak az egyes szakokhoz besorozva, most az egyes részek után összeállítva, áttekinthető egészben adja, kibővítve a legújabb művekkel; külön irodalmi táblázatban közli a régebbi, és a secundär-jelentőségű munkákat; kiemeli azokat a műveket, melyek valamely theol. tudomány-szakban való tájékoztatásra különösen alkalmas gyakorlati könyvek és egy körülbelül 7000 könyvczímet magában foglaló bibliographiai összeállítással teszi teljessé az encyclopaédiát. A munka első kiadásában ugyan a tanuló ifjúságnak volt szánva, még Révész Imre is ilyen czállal fordította le; de mint tankönyv már Hagenbach kezében is igen nehéz volt, azóta pedig a sok átdolgozással és bővítéssel oly terjedelmessé s jegyzetekkel annyira megterheltté lett, hogy egyáltalában nem a tanulók kezébe való, mert ezek a nagy anyaggal nem tudnak bántani, hanem annál ajánlatosabb azoknak, kik theol. ismereteiket mintegy összefoglaltan kívánják felidézni emlékezetükben és a kik tájékoztatni kívánnak a theol. kérdések legújabb állása felől. A mű ára 8 mrk. 25 pf. Lipcse, Hirzel kiadása.

DIE JÜNGSTE KRITIK DES GALATER-BRIEFS als ihre Berechtigung geprüft czímmel felel *Dr. Gloël* János theol. tanár a Steck-féle nézetekre, melyeket röviden mi is ismertettünk a Szemle multkori füzetében. Steck azt a dicsőséget, — hogy minden isagokikus csak Bauer Brunót említi akkor, mikor a páli négy nagy levélről van szó, mert eddig csak B. Brunó vonta kétségbe e levelek hitelességét. — megirigyelte s a Gal. levélhez írott kommentárjában ezt a II. században keletkezettnek mondja és a Róm. levél alapján készült kivonatnak tartja. Goël miután röviden összefoglalta volna Steck nézeteit nyugodt, mérlegelő elővigyázattal és nagy apparatussal veszi bírálat alá Steck

bizonyítékait s különös figyelemmel vizsgálja azokat az állításait, melyek a Gal. levélnek egyéb új testamentumi iratoktól, az apokryph könyvektől, Philótól és Senecától való függésére vonatkoznak. Gloël terjedelmesen foglalkozik Pálnak, a nagy pogány-miszionariusnak történeti egyéniségével s ez egyéniség és a Gal. levél gondolatai között levő harmoniával. A levél hitelessége mellett szóló külső bizonyítékokat csak röviden említi, nagyobb súlyt a belső erősségekre fektet. Gloël e munkája, mely a folyó év elején jelent meg egyszerre Erlangenben és Lipcsében, azonban nem az első a Steck ellen intézett támadásokban. Már előbb a zürichi lelkész *Lindemann* R. szólalt fel Steck ellen «Die Echtheit der Paulinischen Hauptbriefe gegen Steck's Umsturzversuch verteidigt» című Zürichben Schröter és Meyernél megjelent kis brochurejében. Lindemann, mint a tübingai iskola és kritika híve támadja meg Stecket, mert az ő felvétele által veszélyeztetve látja a Baur-féle felfogást és történeti elméletet, mely a négy páli levélnek (Rom. I. II. kor. és Gal.) s az Apokalypsisnak hitelességéből indult ki. Völter pseudoeprigraph-nak mondotta ki a Mennyei Jelenések könyvét, most Steck a Gal. levelet a Rom. levél kivonatának s a Korinth. két levéllel együtt egy a 2-ik században uralomra törekvő paulinus párt munkájának mondja: ezzel kiveszik a talajt a Baur-féle óskeresztyén felfogás alól. Lindemann azért mind a 4 páli fő levél hitelességének teljes fegyverzettel kél védelmére; de semmi új eszmét nem fejez ki.

HIBAIGAZÍTÁS.

A 295. oldalon felülről a 27. sor végén «akár protestáns volt orthodoxia» helyett olvasandó: «akár protestáns *holt* orthodoxia» és a 300. oldalon felülről a 22. sorban «E philosophia *idealismus* lesz» olvasandó: «E philosophia *duatismus* lesz».

A „Prot. Irod. Társaság“ pénztárába 1890. január 22-dikétől márczius 18-dikáig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogói alapítványuk után kamatot fizettek: a tolnai ev. ref. egyházmegye 1889-re 30 frtot, a veszprémi ev. ref. egyházmegye 1889-re 25 frtot, a debreczeni ev. ref. egyház 1890-re 25 frtot, a pozsonyi ev. egyház 1890-re 25 frtot.

2 Alapító tagok alapítványait befizették: Pappszász Lajos pusztatenki földbirtokos 100 frtot, Nagy István bissei ev. ref. lelkész 100 frtot, Ivánka Imre orsz. képviselő alapítványa második felét 50 frtot, Warga Lajos sárospataki theol. akad. tanár 100 frtot s ez összeg jan.-februári kamatját: 1 frtot.

3. Alapító tagok alapítvány-kötelezvényei után befolyt 5 %-os kamatok 1889-re: a pozsonyi ev. lyceumi tanártestület, Székely Károly kúnhegyesi ev. ref. lelkész, a tiszafüredi ev. ref. egyház, a drégelpalánkai ev. ref. egyházmegye, Szeherényi Gusztáv bányakerületi ev. püspök (egy frt többlettel), a szászvárosi ev. ref. Kún-tanoda, Horváth Sándor pesti ev. lelkész, a kézdii ev. ref. egyházmegyei papi értekezlet. 1890-re: a pozsonyi ev. lyceumi tanártestület, Soltész Farkas tetéfleni ev. ref. lelkész, a czeglédi ev. ref. egyház kétszáz forintos alapítványa után, az óbudai ev. ref. egyház, Székely Károly kúnhegyesi ev. ref. lelkész, a szeghalomi ev. ref. egyház, Tatar János szeghalmi ev. ref. lelkész, a tiszafüredi ev. ref. egyház, a kecskeméti ev. ref. egyházmegye, a hácsszerémi ev. esperesség, a székely-udvarhelyi collegium, a szászvárosi ev. ref. Kún-tanoda, Nagy Zsigmond nagykőrösi főgymn. tanár, Haan Lajos békéscsabai ev. lelkész, a selmeczi lyceumi tanári kar, a felső-zempléni ev. ref. egyházmegye, Szemes László b.-szentjánosi ref. lelkész, Gyurátz Ferencz pápai ev. lelkész (egy frt többlettel), a XII szepesvárosi ev. esperesség, Z. Kiss Albert feltorjai ev. ref. lelkész, a mezőföldi ev. ref. egyházmegye

4 Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1889-re: Medgyasszai Gy. Vincze b.-kajári ev. ref. lelk. Nagy Sándor esztergomi ev. ref. lelk., Vikár János szalafői ev. ref. lelk., Tüdős István Sárospatakon, Csik Dániel Sárospatakon, dr. Pulszky Ágost orsz. képviselő, Szimonides János szécsényi ev. lelk., Tóth Sándor feketehegyi ev. ref. lelk., Koncz József marosvásárhelyi tanár, Gyulai Pál főrendiházi tag, Sántha Károly sárszentlőrinczi ev. lelk., Nagy József nagyszeheni ev. ref. lelk., Nagy György abodi ev. ref. lelk., Séra Ferencz siteri ev. ref. lelk. (egy frt hiánnyal), Adorján Miklós csurgói áll. népisk. tan. Nyikos Lajos mányi ref. s. lelk., Lukácsi Imre bpesti ref. theol., Debreczeni Bertalan s.-sztpéteri ügyvéd, Eröss Lajos földesi ev. ref. lelk., Vikár Kálmán pápai főisk. tanár, Tóth Kálmán gárdonyi ref. s. lelk., Kovács Gábor fogarasi ref. s. lelk., Hajdu András madari ref. s. lelk., Fábián Dénes csákvári ref. s. lelk., Thebusz János zólyomi ev. lelk., Szilágyi Farkas nagyenyedi ref. lelk., Zsigmond Ferencz ártándi ref. lelk., Török József czeglédi ev. főesperes, Jausz Vilmos soproni theol. tanár, Krupec István theol. professor, dr. Kovács Ödön nagyenyedi theol. tanár, Kis József vallástanár Csurgón, Segesdy Miklós b.-füredi ev. ref. lelk., Rákosi Lajos lukafalvi ev. ref. esp., dr. Masznyik Endre pozsonyi theol. tanár, Vadászy Pál sajó-sztpéteri ref. lelk., Zoltáni Elek léczfalvi ref. esperes. 1890-re: ifj. Kovács Antal sepsi-martonosi ref. lelk., Nagy József nagyszeheni ref. lelk., Nagy György abodi ev. ref. lelk., F. Varga Lajos majtisi ev. ref. lelk., Tóth Sándor szilsárkányi ev. lelk., Fábián Dénes csákvári ref. s. lelkész, Szabó Károly csökmői ev. ref. lelk., Török József czeglédi ev. főesperes, Breznyik János selmeczi lyc. igazgató, Szilágyi Sándor egyetemi könyvtárnok, Incze Lajos erzsébetvárosi ev. ref. lelk., Krupec István theol. prof., dr. Kovács Ödön nagyenyedi theol. tanár, Dömötör Lajos bölskei ev. ref. lelk., Cseseitka Sámuel pozsonyi theol. tanár, id. Lészay Ferencz ref. főgondnok, özv. Linkesch Samuné Eperjesen, id. Thúri Károly zánkai ev. ref. lelk., Rákosi Lajos lukafalvi ref. esperes, Hamar Andor kecskeméti ref. s. lelk., Czirók János aranyosi ev. ref. lelk., a soproni ev. theol. önképző-kör, Szöllősi Antal makói ev. ref. lelk., Tatay Imre sz.-fehérvári ev. ref. lelk., Bornemisza József b.-keresztési ev. ref. lelk.

5. **Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1889-re:** Szőke János ev. ref. esperes, az érmihályfalvi ev. ref. egyház, Bittó Sándor Érmihályfalván, Linczenyi Lajos k-lehotai ev. lelk., Szász Márton ev. ref. papjelölt, Németh Sándor ref. papjelölt, Kovács Sándor ref. papjelölt, Jeremiás Béla b.-szentkirályi ref. lelk., Selmeczy Géza Eperjesen. Riecsánszky Endre bényei ev. lelk., Nemes Ferencz alsó-ilosvai ref. lelk., Zsigmond Károly hosszúfalui ev. ref. lelk., Kovács Géza déghi ev. ref. lelk., Bajó Károly gordisai ev. ref. lelk., Horváth János nagyrákosi ev. ref. lelk., Menyhárd Elek kajánlói ev. ref. lelk., Lajos János nagyenyedi theol., Galamb István zirczi kir. járásbíró, Kövendi Dénes h.-nánási ref. s. lelk., Laucsek Jónás ev. esperes Vadosfán, Csizmadia Lajos lajoskomáromi .ef. lelk., Simon Elek vadasdi ref. lelk., Nagy Sándor mohii ev. ref. lelk., Mórocz Mihály ógyallai ev. ref. lelk., Bán Zsigmond tiszafüredi ev. ref. lelk., Keresztési Gyula marosvásárhelyi ref. s. lelk., Kóbori János székelyudvarhelyi papjelölt, Melczér Gyula acsai ev. alesperes, Kántor István szápi ev. ref. lelk., Bartha András kiskereki ref. lelk., Péter Károly orbai ev. ref. esperes, Földes György egyházmegyei jegyző; Bodor János zágoni ref. lelk., Vékás Lajos barátosi ev. ref. lelk., Kenessey Dezső gym. h. tanár, Kiss Károly garan-vezekényi ref. lelk., Blázy József kiskőrösi ev. lelk., Kiss Ernő pápai főisk. tanár, Csizsér Gábor egerpataki ev. ref. lelk., Szilágyi László nagyenyedi theol., dr. Rátz Ottó kapuvári kir. aljársbíró, Kolumbán Ferencz nagyenyedi theol., Bölöny György cséffai főszolgabíró, Vattay László rimaszécsi ev. ref. lelk., Bodor Antal titkár Kolozsvárott, Deák József kolozsvári tanár, Széki Aladár bőnyi ev. ref. lelk., Nagy Gida diósjenői ev. ref. lelk., Nagy Sándor hidvégi ev. ref. lelk., Lénárth Lajos kisujfalui ref. lelk. **1890-re:** Szőke János ev. ref. esperes, az érmihályfalvi ref. egyház, Bakos József bakonszegi ev. ref. lelk., Riecsánszky Endre bényei ev. lelk., Zajzon Mihály bardóczi ref. esperes, Bartha András kiskereki ev. ref. lelk., Bán Zsigmond tiszafüredi ref. lelk., Bodolay István m.-csáthi ev. ref. lelk., Péter Károly orbai ref. esperes, Földes György egyházmegyei jegyző, Bodor János zágoni ref. lelk., Vékás Lajos barátosi ref. lelk., dr. Kerékgyártó Elek polg. isk. tanár, Bató Ferencz sajóvelezdi ev. ref. lelk., Blázy József kiskőrösi ev. lelk., Kiss Ernő pápai főisk. tanár, Pethő Bálint csegei ev. ref. lelk., Molnár Lőrincz nagyenyedi ref. theol., Luchs Ede Eperjesen, Kálmán Gyula ságvári ev. ref. lelk., Gáspár János nagyenyedi ref. papnövendék, Podraczky János Eperjesen, Selmeczy Géza Eperjesen, Fábry János ev. főesperes Iglón, Linberger István késmárki ev. lelk., Kecskeméti Ferencz Békésen, Medgyesi Lajos Makón, Pető Dániel radnóti ev. ref. lelk., Fejér Ámbrus okorági ev. ref. lelk. **1891-re:** Kálmán Gyula ságvári ev. ref. lelk.

6. **Segélyező tagok adományaiból befolyt:** László József kocsi ev. ref. esperes, társulatunk alapító tagja, gyűjtött és beküldött 5 frtot, mely összeghez Könczöl Mihály 1 frttal, Patkó Vincze 1 frttal, Patkó Zsigmond 50 kr., Sebestyén Pál 60 kr., László Ferencz 60 kr., Maller Sándor 50 kr., Pécze Mihály 30 kr., s a gyűjtő kiegészítésül 50 krral járultak.

Tisztelettel kérjük a Társaság tagjait, hogy tagsági díjaikat a folyó évre mielőbb beküldeni sziveskedjenek s különösen azokat kérjük, a kik még a múlt évre nézve is hátralékban vannak.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

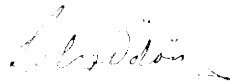
SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

MASODIK ÉVFOLYAM

III. FÜZET.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR AKAD. KÖNYVKERESKEDÉSE
1890.

TARTALOM.

	Lap
I. ÉRTEKEZÉSEK. TANULMÁNYOK:	
1. Statisztikai tanulmányok a magyar protestántizmusról. <i>Dr. Bartha Béla</i>	353
2. A prédikátor világnézete. <i>Józsa Zsigmond</i>	389
3. A confirmatio. <i>Mitrovics Gyula</i>	404
4. A XVII. századbeli chiliasmus történetéhez. <i>Dr. Kvaczala János</i>	428
5. Egy remekmű a héber irodalomból. II. <i>Csengey Gusztáv</i>	450
6. Az új pápás egyház és az új olaszország. <i>Schneller István</i>	475
7. Csenkeszfai Poóts András élete. <i>Ifj. Mitrovics Gyula</i>	505
8. Az egységes középiskola. I. <i>Kenessey Dezső</i>	522
9. A legújabb katolikus reformmozgalom. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i> ...	535
II. KÖNYVISMERTETÉS.	
10. Dr. Schlauch Lőrincz püspök beszédei I.....	550
III. MISSIÓ-ÜGY.	
11. Belmissiói levelek. <i>Csiky Lajos</i>	563
IV. IRODALMI SZEMLE.	
12. A) Hazai irodalom.....	575
13. B) Külföldi irodalom.....	582

A «**PROTESTÁNS SZEMLE**» megjelenik évnegyedenként, u. m. *január, április, július* és *október* hónapok 1-jén 7—8 nyomott ívnyi terjedelemben.

A «Szemlét», mint a «Magyar Protestáns Irodalmi Társaság» kiadványát, ingyen és bérmentve kapják a társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai.

Nem tagok részére előfizetést nyit a társaság évenkénti 4 forint előfizetési díjjal, bérmentes szétküldéssel.

A «Szemle» füzetei egyenként is kaphatók minden hazai könyvkereskedésben. A jelen füzet ára 1 frt 80 kr.

A tagsági díjak, és az előfizetési pénzek, valamint a «Szemle» szellemi részét illető közlemények *Kenessey Béla* titkárhoz (IV. Vámházkörút 16. sz.) küldendők.

A reclamatiók Hornyánszky Viktor akad. könyvkereskedéséhez intézendők.

STATISZTIKAI TANULMÁNYOK A MAGYAR
PROTESTÁNTIZMUSRÓL.

IV.

A népmozgalmi statisztika a házasság socialis jelenségeinek és hatásainak vizsgálata mellett kiváló érdeklődéssel fordul a *születések* és a *halálozások*, első pillanatra száraz, rideg, de mélyökre hatva annál tanulságosabb adataihoz.

Ez adatok vizsgálatánál mindenekelőtt a protestáns népesség évi absolut és relativ születési számára kell tekintettel lennünk, mert a számbeli gyarapodás s ezzel egyetemben az anyagi és erkölcsi súly emelkedése is közvetlen összefüggésben áll a születések mennyiségével.

1881—85. átlagában évenként minden 1000 lélekre 44·9 születés esett a tulajdonképi Magyarországon és Fiumében, a Társországokban 45·1, — 1886-ban hasonló alapon számítva az anyaország 45·8, 1887-ben 44·4 születést mutat fel. A mi pedig az anyaország egyes felekezeteit illeti, itt:

		Ezer lélekre esik születés						
Év		r. kath.	gör. k.	gör. kel.	ág. ev.	ev. ref.	unit.	izrael.
átlag	1881—85.	48	46	44	42	42	39	38
>	1886.	49	48	45	41	43	37	38
>	1887.	47	48	43	39	42	38	37

Azt tapasztaljuk tehát, hogy a protestáns felekezetek csekélyebb születési arányt mutatnak fel a táblázatban feltüntetett legutolsó 7 évről, mint az országos átlag, különösen messze elmaradnak a r. kath. és gör. kath. hitfelekezetek szaporasága mellett. S egymás közt is különböző rangot foglalnak el. Az ev. reformáltak születési aránya állandóan legerősebb s inkább megállapodást, mint hanyatlást tanúsít, holott az ág. evangélikusoké már gyöngébb s hanyatló,

legcsekélyebb azonban az unitáriusoké s hasonlóképp inkább csökkenésre hajlandó. Azonban már itt utalnom kell ama később részletesebben kifejtendő körülményre, hogy ha a prot. felekezetek népességi mérlegét akarjuk elkészíteni, a mi a születések s halálozások, az át- és kitérések egybevetéséből lehetséges, szaporodásuk legalább 1881—6. átlagában egészen megfordított rendet fog mutatni.

Az összes keresztyén felekezetek nagyobb születési arányszámot mutatnak, mint az izraeliták s mégis náluk fogjuk — csekély halálozás folytán — a legnagyobb nép-növekedést találni. Általánosan elterjedt vélemény népünk körében, hogy a zsidó igen szaporodik s hogy, a biblia szerint, csakugyan «sokasodnak, mint az ég csillagai». Ám e szaporodás, a mint látszik, távolról sem a sok születés, hanem a kevés halál s részben a bevándorlás következménye. Feltűnő az unitáriusok csekély születési aránya, holott ez a felekezet egyébként nemzetisége, foglalkozása s társadalmi viszonyai tekintetében oly közel áll a helvétekhez: e jelenség részben az erdélyi megyék általánosan kisebb termékenységéből magyarázható.

Egyes országrészek szerint csakis az ev. reformáltak s az erdélyi ág. evangélikusok születési arányát vagyok képes kimutatni, mert csakis az ev. reformáltak «Egyetemes névtárban» és az erdélyi szász lutheránusok «Statistisches Jahrbuch»-jában (összeállította Schiel Gusztáv) találtam ide vonatkozó adatokat. Az előbbieknél az egyetemes névtár, az utóbbiaknál a «Statist. Jahrbuch» adatai az irányadók.

E szerint az ev. reformáltaknál 1885-iki 87,601 születésből:

ev. ref. egyházkerül.	születések összes száma	1000 lélekre születés	lelkek abszolút száma
Dunamelléki . . .	14,067	40·3	348,967
Dunántúli . . .	9,028	38·4	234,258
Tiszáninneni . . .	9,698	42·5	227,212
Tiszántúli . . .	39,777	45·5	866,702
Erdélyi . . .	15,031	43·3	347,060
Összesen	87,601	átlag 43·2	2.024,699

S ebből azt látjuk, hogy a helv. hitvallásúak születési aránya a tiszántúli részben legmagasabb, s ennek megfelelőleg az itteni református népesség szaporodása is elég kedvező; azután Erdélyben találunk magasabb, a hazai kálvinisták születési számát valamivel meghaladó átlagot s ez annál érdekesebb, mert az erdélyi megyék s az itteni nemzetiségek és egyéb felekezetek, u. m. oláhok, szászok, gör. keletiek, lutheránusok s unitáriusok mind gyengébb viszonyszámot mutatnak. Legcsekélyebb propagatióval találkozunk a dunántúli reformáltaknál. Hogy mi okozza ezt, arra nézve csak a baranyai állapotokra hivatkozom, hol a szépitő néven u. n. két gyermekrendszer általánosan el van terjedve, ép úgy, mint Borsod és Heves egyes községeiben és mint az erdélyi szászok között. Jobban mondva Baranyában már inkább egy gyermekrendszerről lehet szó, végtelen kárára s szegényére a protestáns névnek, erkölcsi és anyagi erőnek.

Az európai államok közt egy van, melynél ez a szokás általános társadalmi körjelenséggé vált: a 98 %-ában róm. kath. Franciaországban, hol *Marbeau* évenként 1 millió születésre 34 ezer kitevést, 30 ezer halvaszületést, 168 gyermekgyilkosságot számít s a mesterséges abortusokat évi 30—40 ezerre becsüli. 1866—72-ben 367 ezerrel fogyott volna Franciaország népessége, eltekintve az elveszett tartományoktól. 1888-ban a 87 departementből 43-ban fogyott a népesség s még 1884-től kezdve is úgyszólván folytonos csökkenését észleljük úgy a születéseknek, mint a népszaporodásnak. E szomorú jelenség előkelő írók, pl. *Bertillon Legoyt*, *Leroy-Beaulieu* stb. teljes figyelmét vonta magára, nálunk is jogosult, ha e bajt nem leplezni, hanem teljes nyíltsággal feltárni s megjavítani akarjuk. Nem óhajtuk s nem óhajthatjuk, hogy a «stérilité sistématique du mariage» — amint *F. Le Play* «La réforme sociales» cz. művében nevezi — legmagyarabb felekezetünknel is gyökeret verjen: mi is azt tartjuk, a mit *dr. Gibers*: «On a dit: le libertinage est le dissolvant le plus actif des sociétés. J'ajoute

que *l'onanisme conjugal* est de tous les libertinages le plus dangereux».

A szász ág. evangélikus egyház az 1885. évi adatok szerint 1879-ben 214,955 lelket számlált s 1880—84. átlagában a születések száma 7365 volt s így minden 1000 lélek után 34·2 születés esik, a mi akár Magyarország, akár Erdély, akár pedig a hazai ág. evangélikusok átlagos arányát tekintjük, felette csekély s a két gyermekrendszer gyanúját csakugyan igazolja s szász testvéreink még csak a «Mutterlandra» sem hivatkozhatnak, mert Németország születési aránya pl. 1884-ben: 1000 lélek után 39 volt.¹

A jegyzetben közölt országok eléggé igazolják, hogy a születési arány magasságát egyedül sem a jólét, sem a műveltség, sem az erkölcsi élet bensőségének bizonyítékául tekinteni nem lehet, s bár a törvényes születéseknek a házasságokkal való kapcsolatánál fogva ugyanazon tényezők, melyek a házasságra hatnak, a születéseket is befolyásolják, ámde oly sok más természeti, egyéni, társadalmi tényezők játszanak

¹ Tanulságosnak tartom az európai államok 1000 lélek utáni születési arányát 1887-ről itt adni, mert a további következtetésekre ez sok tekintetben felvilágosításul szolgálhat:

I. Protestáns államok:	II. Katholikus országok:
1. Németország . . . 37	1. Orosz-Lengyelország 38·8(1885)
És pedig:	2. Olaszország . . . 38·3
Poroszország . . . 37·7	3. Ausztria 38·1
Szászország . . . 42·2	4. Spanyolország . . . 37·5(1886)
Württemberg . . . 34·9	5. Bajorország . . . 36·5
2. Németalföld . . . 33·7	6. Belgium 29·4
3. Finnország . . . 36·2	7. Franciaország . . 23·5
4. Dánia 31·8	8. Írország 23·2
5. N.-Británia s Irland 30·3	
És pedig:	III. Görög keleti országok:
Anglia s Wales . . 31·4	1. Oroszország. . . 48·8 (1885)
Skócia 31·2	2. Szerbia 47·3
6. Norvégia 30·9(1886)	3. Románia. 39
7. Svédország . . . 29·8(1886)	4. Görögország . . . 28·5 (1885)
8. Svájc 27·5	

itten szerepet, hogy azokat elkülöníteni s befolyásukat, szerepüket tisztán kimutatni alig lehetséges. Túl-sok születés és halál inkább az anyagi, a túl-kevés születés és alacsony szaporodási perczent az erkölcsi erőt ássa alá. Rendezett, szilárd viszonyok mellett mi sem óhajtandóbb, mint a törvényes születéseknek a népszámmal és szükségletekkel arányos magassága.

Hazánk — fájdalom! — azokhoz az országokhoz tartozik, melyekben az emberi propagatív erővel a legnagyobb, legoktalanabb pazarlás folyik s bizonyára prot. felekezeteink sem állanak a születések és halálozások, de különösen a gyermekhalandóság tekintetében valami mintaszerű fokon, hanem azért örömmel vallom be, hogy a mérsékeltebb születést mérsékeltebb halálozás is követi, mint a többi keresztény hitfelekezeteknél; azért így is messze elmaradunk a zsidóság mellett; közöttünk pedig az unitáriusok tűnnek ki legegészségesebbnek a születések s halálozások közt létező legtermészetesebb arány által.

Mindenütt kiemeltük, hogy a születések nagyobb száma s a népszaporaság csak akkor lehet óhajtandó, ha törvényes házassági összeköttetésen alapszik, tehát a *törvénytelen gyermekek* arányának emelkedése a társadalom egy nem hegedő, sőt inkább folyton nagyobbodó sebére mutat. Nem csekély fontosságú kérdés ez, mert hisz Európában pl. 1885-ben 19 állam törvénytelen szülöttjeinek számát 1 millió 150 ezerre lehet tenni, — holott Öttingen régibb adatai 700 ezerről szólnak, — pedig ez 1·16 millióban nem foglaltatnak benn Spanyolország, Portugália s Törökország törvénytelen szülöttjei. Rohamosnak jelezhető ez a szomorú «haladás» s nemkülönben van a dolog hazánkban is, hol kitett:

	a törvénytelen szülöttek		ezer születésre esett		
	összes száma		törvénytelen		
	Magyarország s Fiumében	Horv.-Szl. országban	A magyar birod.-ban	Magyar-Horv.-Szl. orsz.-ban	A magy. bir.-ban
1876-ban	46,080	4401	50,481	74	50 71
1881—85. átl.	52,721	5162	57,883	83	58 80
1886-ban	56,819	5825	62,644	84	59 81
1887-ben	56,240	5579	61,819	85	58 81

A tulajdonképeni Magyarországon 10 év alatt az emelkedés több mint 10,000, minden 1000 születésre pedig 11; Horvát-Szlavonországban 1100—1400 közt váltakozik a növekvés; sőt, legalább az anyaterületre, az 1887-iki csökkenés is csak látszólagos és a születések csökkenéséből magyarázható, mert ha az arányszámot tekintjük, akkor csak ismét rosszabbult helyzetünk.

A törvénytelen születések emelkedése, azt mondhatni, szoros összefüggésben áll a civilizációval, mert bár vannak művelt népek, melyeknél csekélyebb számot tesznek, mint más kevésbé művelteknél, azért nagyban és egészben a kérdéses kapcsolatot megtaláljuk, ha az európai államok sorozatán végig tekintünk.¹ Ausztria, Svédország, Dánia, Németország állanak a sorban legelől, Oroszország, Szerbia s Görögország leghátul. Sőt ha egész Európát tekintjük, a nemzetiség és felekezetiesség érdekes jellegzetességére találunk. Öttingen adatai szerint² a szlávoknál 18·3, a román népeknél 16·8, a germán népeknél 6·05 születésre esik egy törvénytelen — legkedvezőtlenebb helyzetben vannak tehát a germán népek; a g. kel. vallás híveinél 20·4, a róm. kath.-nál 11·5, a pro-

¹ A nevezetesebb európai államok törvénytelen születési aránya 1887-ben 1000 születés után:

1. Ausztria	148·9	7. <i>Norvégia</i>	79·7
U. m.:		8. Olaszország	74·5
Galiczia	144·9	9. <i>Finnország</i>	67·8
Csehország	127·8	10. Románia	49·6
Alsó-Ausztria stb.	258·7	11. N.-Britannia	47·5
2. <i>Svédország</i>	103·5 (1886)	Anglia s Wales	83·3
3. <i>Dánia</i>	99·1 (1884)	Skócia	28·3
4. <i>Németország</i>	94·3	Irország	47·8
<i>Poroszország</i>	82·1	12. <i>Schweiz</i>	47·8
Bajorország	138·3	13. <i>Németalföld</i>	33·4
Szászország	128·9	14. Oroszország	23·6
5. Belgium	88·1 (1886)	15. Szerbia	9·8
6. Franciaország	83·1 (1885)	16. Görögország	6·9

A dült betűkkel szedett országok túlnyomó részükben protestánsok.

² I. m. 290. l. 3. j.

testánsoknál már minden 10:35 születés közül egy illegitim, tehát Európa általános képében legsötétebben a protestantizmus születési aránya van árnyalva. Valóban, bár a közlött tabellában első helyen kath. állam áll, de aztán a legprotestánsabbak sorakoznak, csak Nagy-Britannia képez a nagyobbak közül kivételt, de itt is a tulajdonképi Anglia és Wales jóval háta mögött áll a katolikus Írországnak. *Dr. Gisi* schweizi statisztikus adatai szerint¹ Schweiz 9 s főkép kath. kantonában a törvénytelen születések 1·5—3% közt ingadoztak s egész Schweizé mindössze 4·7% volt, de így a protestáns részekben magasabbnak kellett lennie. Oroszországban Finnland átlaga 7—8, a balti tartományoké 5—6%, tehát itt is a notorius protestáns vidékek mutatnak magasabb arányt.

Annál érdekesebb, hogy hazánkban a protestáns felekezetek az európai tapasztalatoktól meglehetősen eltérő viszonyokat tüntetnek föl; ha az Öttingen-féle számítást hajtánók keresztül, akkor 1881—85. átlagos adatai szerint a zsidóknál 32·2, az ág. evangélikusoknál 16·3, a g. katolikusoknál 13·8, a görög keletieknél 11·7, az ev. reformáltaknál 11·6, a róm. katolikusoknál 11·1, az unitáriusoknál azonban már minden 8·8 születésre esnek egy törvénytelen progenitura; a két nagy protestáns felekezet közül tehát az ág. evangélikusok még a görög felekezetiéknél is csekélyebb, a helv. hitvallásúak legalább a róm. katolikusoknál jobb helyzettel dicsekszenek: annál sajnosabb az unitáriusok abnormisan magas aránya s az is jellemző, hogy a zsidók, mint a társadalmi életmozzanat minden terén, úgy itt is messze felülhaladják a keresztyén felekezetűeket, habár ép a törvénytelen születéseknél nagyon is sietnek a válaszfalat lerombolni s a keresztyén polgárok sajnos arányait elérni.

Különben a főntebbi állításokat a következő számok is igazolják:

¹ *Weszolovszky K. dr.* Magyarország népességének időelőtti elhalálózása. «Nemzetgazdasági Szemle» 1888. 743.

1000 születés közt volt törvénytelen							
	r. kath.	g. kath.	g. kel.	ágost.	ev. ref.	unit.	zsidó
1881—85. átl.	90	72	85	61	86	113	31
1886	89	77	92	64	85	118	47
1887	89	74	98	63	86	114	52

Csökkenést épen nem észlelhetünk hazai felekezeteinknél, de az emelkedés legszembeszökőbb az izraelitáknál s görög keletieknél, s ez utóbbiak rohamosan felszökkent aránya elvette a r. katolikusok eddigi elsőségét, különösen a Királyhágón inneni román megyék, mindenekfölött pedig Krassó-Szörény állanak legelől, hol a törvénytelen szülöttek 162-t tesznek minden 1000 születés után.

Weszelowszky i. értekezésében 1876—83. átlagos adatainak 1852—59. adataival való egybevetéséből megállapítja, hogy az élveszületett *törvényes* gyermekek száma a népszámhoz mérten megapadt, a törvénytelen születések száma pedig viszonylag is emelkedett.

Az a kérdés, mit kelljen tartanunk a törvénytelen születések társadalmi jelentőségéről általában s különösen arról, hogy az európai protestantismus körében e baj oly erősen be van gyökeresedve s honi protestáns felekezeteink, ha nem is állanak a többiek előtt, de mégis elég erősen sújtják, az unitáriusok pedig hazánkban páratlan viszonyokat tüntetnek föl.

Bizonyára, ha elismerjük, hogy a különböző nemek igaz bensőséggel, valódi erkölcsi tartalommal bíró életközösségének formája csak a törvényes, monogamikus házasság lehet, úgy a törvénytelen születések nagy számát, vagy épen emelkedését kedvező gazdasági vagy erkölcsi körülménynek nem tarthatjuk; tekintve, hogy közte több a halva- s koraszülött, nagyobb a betegeskedés és halálozás; kevesebb oktatásban részesülnek, s «a kik fenn is maradnak, mint nem a család ethikai légkörében, egy gondos anya felügyelete alatt felserdült, hanem mint a hideg világban, melybe gyermekkorukban kutasztva, hiába keresnek érettek melegen dobogó kebelt, nevelés és szívképzés nélkül felnőtt egyének, a társa-

dalomhoz laza köteléssel csatolt osztályt képeznek» (Konek) és épen azért jelentékeny részük a nyomor és bűn útjára téved (pl. szomorúan jellemző *Horn* azon adata, hogy a a szülőházakban törvénytelenül világra jött leányok nagyobb része ugyanoda, mint házasságon kívül teherbe esett, kerül vissza); nem is említve azt az igaztalan előítéletet s megvetést, melylyel a társadalom az ily származásúakat szüleiük bűneért, tévedéseért, vagy nem ritkán azért sújtja, mert azok ép a társadalom előítéletei, gátjai, szóval nyomasztó viszonyok folytán a legnagyobb, legtisztább boldogság, emberi és isteni törvényeknek megfelelő családi élet élvezetére el nem juthattak s fajfentartási ösztönüknek másként eleget nem tehettek.

S a törvénytelen születések számarányára oly különböző tényezők lehetnek befolyással, hogy egyáltalán nem csodálkozhatunk rajta, ha a «Social science» hirneves írója, az amerikai Carey, ellenkező végletbe esve, bizonyos szempontból még üdvösnek tartja a törvénytelen szülöttek nagyobb számát, ha t. i. e szám ép annak következménye, mert az erkölcstelenebb, de terméketlen prostituczió, a teljes «promiscuitas generum» nem gyökeresedhetett be. Pl. Bécsben, régibb adatok szerint 44·9, Münchenben 43·4, Párisban 26·8. Londonban csak 4%, — Magyarországi városaiban 1881—87. átlagában 19·9, — Budapesten 31·2% volt a törvénytelen születések mennyisége, pedig Londont vagy Párist aligha fogja valaki erkölcsösebbnek tartani, mint Budapestet, vagy a mi 25 törvényhatósági városainkat általában véve.

A szigorúan positiv vallású s mondhatni mereven felekezeties *Öttingent* senki se vádolhatja laza erkölcsi felfogással s mégis azt mondja: «Es concurriren bei den betreffenden Resultaten der Beobachtung so viel verschiedene, zum Theil ausserhalb der sittlichen Zurechnung liegende Gründe, dass ein irgendwie apodictisches Urtheil nicht gewagt, ein Volk nicht ohne weiteres als moralisch verworfen gebrandmarkt werden darf, weil der, bei demselben vorkommende, Procentsatz unehelicher Geburten auffallend gross

ist». (I. m. 289). Különösen ki kell emelnünk a házasságkötés természeti, vagy társadalmi, különösen törvényhozási s gazdasági akadályait, az ipari s városias jellegű foglalkozást, a bukott nőt sújtó erkölcsi megbélyegzést, mint ezt Szerbia, Görögország és Schweiz egyes kantonainak példája igazolja, az atyaság s tartás érvényesítésére vonatkozó magánjogi szabályokat s végre egyéb körülmények egyenlősége mellett az erkölcsi élet kisebb, vagy nagyobb bensőségét s ez utóbbival szoros kapcsolatban áll az, hogy némelyek a törvénytelen születések s a pálinka-fogyasztás közt határozott viszonylatot akarnak megállapítani s hogy Poroszországban a törvénytelen gyermekek legnagyobb száma ott található (Brandenburg, Pomeránia), hol legtöbb pálinka fogy, míg a legkevesebb ily páriát a legkevesebb pálinkaivó részek mutatnak fel, csak hogy nézetem szerint ez a körülmény nem ok, csak szimptóma, az erkölcsiség hanyatlásának körjelensége. Politikai intézkedések s a kultura befolyását mutatja birodalmunkban a volt katonai határőrvidék, hol kezdetleges viszonyai s a házközösség intézménye mellett 1852—59-ben 1·4% volt a törvénytelen szülöttek száma, 1882-ben pedig már 4·7%.

Odáig legkevésbé sem mehetünk, mint a meddig Wesze-lowsky ment. ki azt a körülményt, hogy a törvénytelen gyermekek halálózása a törvényesekkel szemben csökken, kedvezőtlen körülménynek tekinti (i. helyen 755. l.), mert ez csak annak a bizonyítéka, hogy a társadalom ez áldozatára immár emberiebb érzéssel gondolnak, rájuk több gondot fordítanak. Persze a törvényes szülöttek halandóságának emelkedése aggasztó, mert a halál csökkenése legitim s illegitim származásúaknál egyaránt kívánatos, gondoljunk Szechenyi szavaira: «Oly kevesen vagyunk, hogy az apagyilkosnak is meg kellene kegyelmezni!»

Tudvalevő dolog, hogy a nagyobb városok leginkább fészkei a törvénytelen nemi összeköttetéseknek; a műveltség nem ritkán erkölcslezítő hatása, nehezebb pályaalkotás, súlyos életküzdelem, az ipari proletárság összetömrölése, a vallási

érzek elhalványulása, nötlenségre kárhozott osztályok (katonaság, papság, felsőbb intézetek tanulói stb.) nagy száma s más hasonló okokra vihető vissza e jelenség. Néhány európai nagy város hasonló viszonyait feltüntető számokat már fentebb láttunk s hozzátehetjük, különösen Ausztria egyes városaiban észlelünk kétségbeejtő állapotokat, pl. Klagenfurt 1870—74. átlagában 69%-os illegitim születési arányt mutatott fel, Grác 47·3, Prága majdnem 40, Lemberg 38%-on felülit. Ugyanez áll hazánkban is a 25 törvényhatósági városra nézve, melyek közül csak 3 állt 1881—87. átlagában az országos számon alól. E 25 város közül lássuk a abszolút többségükben a protestánsokat:

	1000 születésre törvénytelen esett		
	1881-ben	1881—87. átlagában	1887-ben
1. Hódmező-Vásárhely	72	73	60
2. Komárom	152	140	126
3. Maros-Vásárhely	96	132	184
4. Szatmár-Németi	157	157	154
5. Debreczen	184	177	182

A protestáns többségű törvényhatósági városok közül három, ha lassú, de mégis örömdetes javulást mutat 1887-ben 1881-hez képest; Debreczen, hazai reformált egyházunk ez előkelő tűzhelye, némi ingadozással inkább stagnálni látszik, de Maros-Vásárhelyt határozottan rosszabbodtak a viszonyok s 75%-kal emelkedtek a törvénytelen születések.

Kolozsvártt (40% a prot.) viszonylagos többségben vannak, Nagy-Váradon (29·3%) s Sopronban (31%) tekintélyes kisebbséget képeznek; Sopronban 152-ről 88-ra, Nagy-Váradon 265-ről 247-re súlyedt le 1000 után a törvénytelen gyermekek aránya, míg Kolozsvártt meg 195-ről 217-re emelkedett, mindenütt az 1881. és 1887-iki eredményeket mérve össze.¹

¹ A római katolikus többségű törvényhatósági városokban követezőket találjuk, mindenütt 1000 születés után számítva a törvényteleneket:

S mielőtt ettől, az egész magyar államra épügy, mint protestáns társadalmunkra fontos kérdéstől, bucsút vennék. sajnálattal kell bevallanom, hogy a vadházasságokról, melyeknek folytonos emelkedéséről panaszkodnak a lelkészek s melyek socialistikai szempontból gyarapodó, vagy hanyatló irányzatukkal valóságos tükrét képezik az összeség belső életének s gazdasági viszonyainak, adatok hiányában semminemű statisztikai tájékozást nem nyújthatok. Mindössze a szász evangélikusokra nézve tudjuk,¹ hogy közöttük a «vadházasságok száma nem jelentéktelen, némely vidéken eljlesztőleg nagy». 114 községben 1883-ban 258 ily összeköttetés volt s e szerint az idézett műben említett 227 községre mintegy 516 esnék. Különösen kiválik közülök Bluthroth, hol 738 lakos körében 22 ilyen, pap s oltár nélkül létrejött «házasság» létezett. Sajátságos szokást tár föl Meltzl munkája. A szász vidéki népesség körében az ötvenes évek óta az u. n. «Heimziehen» divatozik, vagyis a besorozott s a hadsereghez bevonuló legény az által biztosítja leendő nejét, hogy lakodalmi szertartások közt, csakhogy éjnek idején, atyai házába vezeti («heimzieht») s vele, mint nejével él, míg be nem rukkol, a nő pedig ott marad a «férj» visszatértéig s azután következik a viszony törvényes szentesítése.

	1881. 1887.		1881. 1887.
1. Szabadka	53 71	11. Arad (25% g. kel)	205 170
2. Szeged	69 80	12. Kassa	209 179
3. Zombor (gör. kel. 45·8%)	82 88	13. Pozsony	240 252
4. Kecskm. (prot. 28%)	107 81	14. Temesvár	276 279
5. Selmező s Bélab. . .	32 86	15. Budapest	330 289
6. Székesfehérvár . . .	111 125		
7. Versecz (40% g. kel.)	92 98	<i>Görög keleti többségű :</i>	
8. Baja	96 119	1. Pancsova (33·7% róm. kath)	119 130
9. Győr	164 144	2. Ujvidék (39·5 g. kel., 37·9 r. kath.)	130 99
10. Pécs	152 161		

Vagyis a 15 r. kath. abszolút többségű municipium közül 10 emelkedést, 5 csökkenést mutat, a vegyes Ujvidék alászállt, a gör. keleti többségű Pancsova felszökött.

¹ Meltzl «Statistik der Sächsischen Landbevölkerung» 65–66. l.

Mindenesetre nagyon erős módja az eljegyzésnek s bárminő kedvező színben kívánná feltüntetni az ily viszonyokat Meltzl, bizony nem valami kedvező fényt vet a szászokra.

Hanem legalább nekik megvan az az érdemük, hogy e kóros jelenséget teljes figyelemmel kísérik, okait kutatják s így az orvoslás is könnyebb leend. De a többi protestánsok — s velük egyéb hitfelekezetek is — önkárukra teljesen elhanyagolták a baj mélyreható vizsgálatát, pedig az egyes felekezetek lelkészeinek állna leginkább módjukban, a vallás-erkölcsiségnek és a családi életnek e megfontóját ellenőrizni.

«Rövid idővel előbb, mintsem az élők országába belépünk, egynéhányan mintegy kiselejteztek: ezek képezik a *halvaszülötteket*; de még e kiselejtezés is bizonyos határozott arány szerint történik» — mondja Süssmilch a «Die Göttliche Ordnung» nagyérdemű szerzője, már a mult század első felében. S annál szükségesebb vizsgálódásaink folyamában ép itt emlékezni meg a népélet fejlődésének eme mozzanatáról, mert a *halva-* és *koraszülöttek* a törvénytelen születések abszolút és viszonylagos számával szoros kapcsolatban állanak, mi annál természetesebb, mert a törvénytelen anyák rendszerint szabadulni akarnak szegényüktől s az embryóra már fejlődése korában, gyakran szándékosan, igen csekély gondot fordítanak, a magzatelhajtások is sűrűbben fordulnak elő az ily nőknél, kik a mellett legtöbbször nyomorult anyagi viszonyok között akarva sem képesek megfelelőleg táplálkozni s méhük gyümölcsét is elegendőkép táplálni, sőt az is valószínű, a mit Konek¹ kiemel, hogy az ily anya siet a halvaszületést konstatáltatni, nehogy gyermekgyilkosság gyanújába essék, míg a törvényes anyák vallásos okokból ugyane tényt sokszor eltagadják.

A halvaszületések statisztikája nagyon bizonytalan, mert az észlelés és följegyzés egészen különböző elvek szerint

¹ «Magyar birodalom statisztikai kézikönyve» II. kiad. Bpest. 1878. 105. l. a) j.

történik a különböző országokban. Néhol csak a születés alatt elhalt, másutt már az anyaméhben elveszett magzatok is ide számíttatnak. Franciaországban — ha a születés hatósági bejelentése nem következett be — az addig elhalt s esetleg tán több napot élt gyermek is a «halvaszülöttek» számát szaporítja; protestáns felekezeteknél szükségkeresztségről nem levén szó, a halvaszületést nincs érdekükben titkolni a szüléknek, míg a róm. és gör. kath. felfogás szerint a keresztség az üdvözüléshez okvetlenül szükséges levén, hogy magzataik a limbust elkerüljék, sokszor, kegyes csalással, a halvaszülötteket is elveszülötteknek adják ki s a szükségkeresztséggel ellátják.

Ez állítás igazságát hazánk felekezeteinek halvaszületési aránya is igazolandja.

	1000 szülött közül halva született						
	r. kath.	gör. kath.	gör. kel.	ág. ev.	ev. ref.	unit.	izraelita
1880-ban	14	6	8	31	27	3	18
1885-ben	18	7	10	33	29	6	19

A mindenütt mutatkozó emelkedést egyrészt az adatok pontosabb feljegyzésének, másrészt a törvénytelen születések fokozódó arányának lehet tulajdonítani, mert míg 1000 törvényes szülött közt 1876—85. tiz év átlagában csak 14, addig ugyanazon idő alatt ugyannyi törvénytelen magzat közül 28, tehát épen kétszer annyi volt a halvaszülött.

Sajátságos jelenség az unitáriusoknál az, hogy míg náluk az illegitim szaporaság legerősebb s így legtöbb halvaszülöttet épen ott várnánk, itt páratlanul kedvező arányt mutatnak. Ellenkező jelenséget észlelünk a zsidóságnál, kik ezen a téren távolról sem tűnnek ki úgy az egészséges fejlődésben, mint egyébként. A két nagy protestáns felekezet magas aránya valószínűleg kizárólag dogmatikai okokra vihető vissza. S ezt annál inkább hangsúlyoznunk kell, mert különösen a törvénytelen halvaszülöttek igen gyakran valószínűs gyermekgyilkolás áldozatai, Bertillon megjegyzése sze-

rint: «Les morts-nés hors mariage sont au fond des infanticides déguisés»!¹

Nem vagyok abban a helyzetben, hogy a különböző protestáns felekezetek halvaszületési viszonyait behatóbban részletezzem s különösen azt kutassam, mint alakulnak az egyes egyházkerületek, vagy törvényhatóságok szerint; hiszen a halva-születéseket sem részesítjük nagyobb figyelemben, mint az illegitim szaporodás jelenségét; csupán az erdélyi szász lutheránusokra vonatkozólag közölhetem, hogy náluk 1880—84 átlagában a törvényes születések 3·7% -a, a törvényteleneknek pedig épen 6% -a volt halvaszületés², holott ugyanakkor országos átlagban a legitim magzatok 1·5% -a, az illegitiméik 2·9% -a született halva. Tekintve, hogy a szász népesség vidéki része, az u. n. Landbevölkerung, túlnyomóan östermeléssel foglalkozó, ez felette magas arány, még ha elfogadjuk is Meltzl érvelését,¹ hogy a magyar birodalmi átlag s a szász adatok közti jelentékeny eltérés az utóbbiak pontosabb gyűjtésére volna visszaviendő, bár ép az a körül-

¹ Az egyes európai államok halvaszületési aránya, leginkább 1865—80. átlagos adatai szerint *Bodio* nemzetközi táblázatai után az összes születések %-ban:

Spanyolország	0·99%	Bajorország	3·38%
Horvátország	1·10%	Dánia	3·43%
Magyarország	1·40%	Norvégia	3·61%
Románia	1·93%	Németország	3·94%
Ausztria	2·32%	Poroszország	4·08%
Olaszország	2·67%	Schweiz	4·32%
Finland	2·92%	Belgium	4·42%
Svédország	3·12%	Franciaország	4·46%
Baden	3·30%	Hollandia	5·14%

Látjuk, hogy a katolikus országok Franciaország s Belgium kivételével a sorban elől állnak, de e kettőben a «Code Napoléon» intézkedései képezik az okot, míg a többiekben a halvaszületések csekély számát épúgy vallási okokra lehet visszavezetni, mint a protestáns államok igen nagy arányszámait, melyek a valóságnak sokkal inkább megfelelnek, mint az előbbieket, mert titkolódzásra nincs ok.

² «Statistisches Jahrbuch d. evang. Landeskirche» etc. fentebbi folyamának adatai szerint. ³ I. m.

mény, a mit ő igazolásul felhoz, hogy a szászok halvaszületési aránya már az ötvenes években 3·4 %-ot tett, az állandó magasságot látszik bizonyítani. Egyébiránt maga is beismeri, hogy ez főképp a gondatlanságra s a dologgal való elcsigázásra vezetendő vissza s kevesebb súlyt fektet ama nézetre, hogy a szász parasztok közt gyakran előforduló halvaszületés a nők sok lovaglásából s az egészségtelen kenderáztatásból volna kimagyarázható.

Az általános tapasztalatok szerint a halvaszületettek jó része *koraszülött*; 1876—85. 10 év átlagában 1000 törvényes szülött közt 4 halva- és koraszülött, a törvénytelenek közt pedig 9 ilyen volt, a mi szülő bizonyosága annak, hogy mennyire függ az anyai gondosságtól a halva- és koraszületek ténye s az élet esélyei mennyire kedvezőlenebbek törvénytelen gyermekekre már születésük előtt is.

A fiúk között sokkal több a halva- és koraszülött, mint a leányok közt, pl. 1886-ban 12,380 halvaszületettnek mintegy 55½ %-a volt fiú s 44½ %-a leány, ezer szülött közt pedig 1876—85. átlagában 5 fiú s 4 leány halvakoraszülött volt. A statisztikusok a finemnél észlelt emez erősebb arányt részint annak tulajdonítják, hogy a fiú az anyaméhben legtöbbször sokkal erősebben fejlődik ki s ennél fogva anyára s gyermeke egyaránt veszélyesebb a szülés, részint pedig a fiúk finomabb, érzékenyebb szervezeteinek, a mit sok tekintetben igazol az alsóbb korosztályú gyermekek sokkal erősebb halandósága.

Már első tanulmányomban (idei I. füzet 40—44. lap) kifejtettem, minő nagy jelentőségű valamely konkrét társadalom, sőt az egész emberiség helyes, kívánatos fejlődése tekintetében is a nemek egymás közti egyensúlya s ez nem attól függ, hogy bizonyos adott időben s területen ugyanannyi fiú születik, mint leány, hanem, hogy a netáni születési különbözeteiket különösen a nemi érettség, a házasodás rendes korára a természetes életfolyamat lehetőleg kiegyenlítse. S ezt a jelenséget nagyban és egészben megtaláljuk, mert a finem nagyobb halandóságának kiegyenlítésére Európa összes kultur-

államaiban ennek születési többlete a leánygyermek fölé 5—6 % -ot tesz, akár a szülők korkülönbségét, akár az anya táplálkozását a fogamzás és szülés közti időszakban, akár pedig — a mi legvalószínűbb és megnyugtatóbb — a természet bölcs rendjét fogadjuk el magyarázóul. Nálunk az országos átlagot tekintve, 5·7 % közt ingadozik az újdonszülött fiúk túlsúlya, de az egyes felekezeteknél egészen más arányokat találunk, mert 1880—85. átlagában a születéseknél 1000 leányra jutott fiú:

r. kath.-nál	g. k.-nál	gör. kel.	ág. ev. h. hitv.-nál	unit.	izraelit.
1044	1059	1070	1065	1072	1012
				1112	1111

Legtöbb a fiúgyermek a leányokkal szemben a zsidóságnál, de azután mindjárt az ev. reformáltak jönnek, az ág. evangélikusokat pedig a gör. keletiek előzik meg, leg-hátrább állnak a sorozatban az unitáriusok. S ha már most a Hofacker-Sadler elméletét vizsgáljuk, mely szerint a férj és nő közötti korkülönbség képezne a fizületések többletének alapját olyformán, hogy mennél idősebb a férfi a nőnél — természetesen a nősztehetség határán belül — annál biztosabb a figyermekszületés, s ennek valószínűsége a korkülönbséggel fogy, azt tapasztaljuk, hogy a protestáns felekezetek közül az unitáriusra még eléggé alkalmazható, mert ezeknél a házastársak közt csekélyebb évkülönbséget találunk, mint az ág. evangélikusok- s ev. reformátusoknál, de már e két utóbbi felekezetben a fentjelzett kiindulás alapján épen megfordított arányt várhatnánk. A zsidóság nagy fizületési többlete az említett elméletet szintén igazolni látszik, mert igaz ugyan, hogy a legfiatalabb — 24 éven alóli — izraelita vőlegények kisebb korkülönbséggel házasodnak, mint a megfelelő idejű keresztyén vőlegények, s ez némi csekély mértékben még a 24—30 éveseknél is felismerhető, de már 30—40 éven túl határozottan jobban keresik a fiatalabb korosztályú menyasszonyokat, mint a más felekezetűek pedig a zsidóság csak később lép házasságra s így a 25 éven felüli vőlegények magatartása a döntő, — sőt — a mint már

fentebb kimutattuk — a monstrozus, túlon túl nagy különbséggel kötött egybekelések is a zsidóknál leggyakoribbak. Épen úgy nem domborul ki tisztán s következetesen a róm. kath. és görög kath. fizületési többlet közt létező adott különbség.

Ha a többes születések (ikrek, hármasok stb.) arányát az európai államokban vizsgáljuk,¹ akkor e sorozatban legelől, tehát legcsekélyebb aránynyal, a katolikus román államokat találjuk, u. m. Spanyolországot, Belgiumot, Franciaországot s a velök faj, bár nem vallási tekintetben egyező Romániát, hol az összes születések 0·85 — 0·98‰-a többes, közepén 1·16 — 1·22‰-os aránynyal vegyesen kath. prot. és görög keleti, román, germán s szláv országokat, u. m. Ausztriát, Orosz-, Olasz és Szászországot, Svájcot, Ir- és Skótországot; ettől kezdve folyton emelkedő aránynyal germán és pedig Bajorország kivételével protestáns államok sorakoznak (Norvégia, Poroszország, Thüringen, Hollandia, Baden, Bajorország, Dánia 1·25 — 1·36‰-os aránynyal) aztán jő hazánk 1·42, Svédország 1·45, társországaink 1·46, Finland, ismét egy protest. nép, 1·49‰-os aránynyal s ha a többes születés valóban a nagyobb propagatív erő bizonyítéka, mint némelyek² tartják, akkor ez a protestáns Euró-pára csak kedvező jelenség.

Hazánk hitfelekezetei 1880—85 átlagában következő arányokat mutatták:

Többes születés volt az összes születések ‰-ban						
R. kath.-nál	gör. kath.	gör. kel. ág. ev.	ev. ref.	unit.	izrael.	
1·0‰	1·5‰	1·3	1·3	1·4	1·3	1·1

S így első helyen a görög katolikusok, második helyen a reformáltak állanak, bár ugyanez időben az általános születési arány tekintetében a gör. kath. csak második, a helvét evangéliusok negyedik helyre jutnak.

A statisztikai megfigyelések szerint a többes születések

¹ L. Láng i. m. 370. l. Bodio nemzetközi adatai után.

² Pi. Konek i. m. 105. l.

98—99%-a ikerszületés; Wappaus 10 millió születés közt csak 3 ötös születést említ s ez a maximum; nálunk 1876—85 átlagában az ikerszületések 8576 évi eset 98·7%-át tették, hármas csak 106, többes csak 1 fordult elő évenként. Ugyanazon átlagos adatok szerint az ikrek közül 1 fiú, 1 leány 38·6, két fiú 31·5, s két leány 29·9%-ot kitevő esetben fordult elő, a hármasok közül 2 leány, 1 fiú 31 esetben, 2 fiú, 1 leány 30, 3 leány 22, 3 fiú 22 esetben fordult elő, de mindezek felekezeti megvilágítására nem rendelkezem megfelelő számadatokkal.

Végül még egy mozzanatot kell tekintetbe vennünk: a *születések hónapok szerinti* eloszlását, mely kérdéssel különösen *Villermé, Quételet, Sormani* és *Öttingen* foglalkoztak s ezen vizsgálódások azt mutatják, hogy az ember a nemi érintkezés terén bizonyos határig az égalj befolyása alatt áll; itt tehát inkább a fogamzás, mint a születés ténye irányadó. A legutóbb nevezett szerző szerint ezt a jelenséget a házasságban kevesebb határozottsággal lehet fölismerni, bár a téli hónapok családi ünnepélyei s a tavaszi hónapok pezsgő életereje mégis az év eme részeiben eszközölnek legtöbb fogantatást; a törvénytelen gyermekek nemzésénél a tavaszi negyed, mindenekfölött pedig június hónap volna az, melyben a féktelen ösztön legnagyobb erővel működik. A születések egyik erősebb maximuma Mayer szerint európai átlagban februárra esnek, tehát a májusi megtermékenyítésnek felel meg, a másik gyöngébb szeptemberre deczemberi conceptió mellett.

A magyarországi hitfelekezetek születési aránya hónapok szerint következőleg oszlik meg. 1880—1885. átlagában az összes azon felekezetü születések %-ában:

	jan.	febr.	mez.	ápr.	máj.	jun.	jul.	aug.	szpt.	okt.	nov.	decz.
r. kath.	9·09	8·26	8·66	7·82	7·97	7·39	8·03	8·70	8·91	8·79	8·30	8·08
g. kath.	8·21	8·62	9·58	9·22	8·91	8·63	8·49	8·51	7·42	8·51	7·33	6·57
g. kel.	8·91	8·57	9·28	8·45	8·32	8·23	8·64	8·92	8·41	8·72	7·04	6·51
ág. evang.	9·44	8·14	8·35	7·64	7·82	7·31	8·05	8·88	9·23	8·84	8·32	7·98
ev. ref.	9·20	8·40	9·02	8·02	8·04	7·31	7·78	8·60	8·94	8·66	8·07	7·96
unitárius	10·61	8·33	9·02	7·60	8·38	8·29	8·29	8·11	9·33	7·83	7·52	6·69
izraeliták	9·04	8·34	9·06	8·39	8·53	8·11	8·12	8·32	7·74	7·98	7·76	8·61

A fenti adatokból könnyen ki lehet számítani az egyes felekezetek havi születési maximumának s minimumának megfelelő fogamzási időszakot s egybevetést eszközölhetünk arra nézve, hogy vajon az említett statisztikai észleletekkel megegyezik-e népünk nemi élete, de épen, mert a következtetés nem nehéz, nem foglalom itt azzal a tért, hanem átlépek a legkérlelhetlenebb zsarnok s az emberiség legnagyobb jóltevőjének, a *halálnak* birodalmába.

V.

A halál, ha az egész természet organikus életének mozzanataként tekintjük, épen nem borzasztó, mert hiszen csak alakváltozás, újabb élet és virulás forrása. A hamvadó porból fű kél, virág nyílik, tenyészetet adó humus támad s e változásban csak a nagy egyetem anyagcseréjének egy láncszemét látjuk. De kibékítő a keresztyén vallás szempontjából is, mint az Urban való elnyugvás, a «boldog feltámadásra» jelszó alatt pihennek a hívők s szendergésüket a feltámadás szent hite aranyozza meg.

Hanem az egyén, az egyes nép és egyes társadalom szempontjából, mely elvégre is csak magasabb individuum, megrendítő és megsemmisítő lehet a halál, mert reá nem közönyös, hogy letűnjék, mint önczélú lény, a világ, az emberiség szinpadáról s nem vigasztaló az, hogy helyébe más egyén, más nép, más faj, más felekezet lép.

S a mellet, bár a születés és halál, a keletkezés és enyészet egymás szükséges kiegészítői, mint az éj és nap, de épen az organikus világrend természetéből kifolyólag meg kell lenni közöttük az arányosságnak s egyenletességnek s a virágzás, az élet izmosodásának föltételét az képezi, hogy a szerves élet kettős könyvvezetésének «követel» és «tartozik» rovatában a születés mérlege legyen kedvezőbb.

S ily szempontból épen nem lehetünk közönyösek a társadalmi lét eme jelensége iránt, sőt nagyon igazuk van

azoknak, kik a halálozás arányát s a születésekhez való viszonyából előálló szaporodási számot (Prosperitátsziffer) a népességi fejlődési folyamat egyik legfontosabb jelenségének tartják; mert Süssmilchnek ugyan meglehetősen csodálkozással tölti el a halandóság törvényeinek állandósága s «az emberfaj legszebb szabályosságát egy ezred indulásával hasonlítja össze», melynél a hadseregek ura előtt történő megindulás a menet rendje s a lelépés — minden csodálatossággal történik; igaz, hogy Öttingen a halálozás rendjét úgy tekinti, mint gyógyulási folyamatot,¹ de ezt csak a természet legáltalánosabb, legegyszerűsebb eszméjére s érdekeihez emelkedve mondhatja, mert az egyes ember, az egyes család, az egyes nemzetek, államok és felekezetek szempontjából sokkal igazabb az, mit ugyancsak ő oly szépen, megragadóan fejez ki: «Der Keim des Todes ist dem Menschen mit der Geburt aus dem Fleische eingesenkt und nagt wie ein verborgener Wurm an seinem Lebensmark. Jeder Athemzug ist ein Ringen mit der drohenden Todeskalte und jeder Schmerz, jede Krankheit ist die beginnende Arbeit des leisen Minirers».²

Ezek meggondolása után bizonyára elszorult szívvél látjuk, hogy mily gazdag aratást tart a halál hazánk népe közt évről évre, gazdagabbat, mint Oroszországot kivéve Európa bármely államában, melyekben 1000 lélek után 16—30 közt váltakozik az egy évben elhunytak számaránya, nálunk 30-ig sohasem süllyedt alá, de pl. 1855-ben 49-re, 1866-ban 38-ra, 1872-ben 42-re, 1873-ban 65-re, 1880-ban 39-re emelkedett, az anyaországban s ha némi javulásról lehet szó, azt sem a Dráván inneni részben hanem a Társországokban találjuk. Weszelovszky szerint³ Magyarországon a normalis halandóság követelte számon felül 100,000 emberrel hal el több évenként, s ugyanő még újabban is kijelentvén, hogy Magyarország közegészségügye — s ezzel

¹ I. m. 657. l. — ² U. o. 660. l.

³ A M. Tud. Akadémiában 1873. jan.-ban felolvasott értekezése.

együtt természetesen halálozási viszonyai is — 1852—9-hez képest hanyatlottak, 27 év alatt évenként 91,500-ra teszi az idő előtt elhaltakat.¹ A magyar protestáns népesség halálozási arányszáma 1881—85. átlaga kedvezőbb, mint a r. és g. kath. felekezeteké, az ágostaiak s unitáriusok pedig a zsidók kivételével minden más vallás híveinél jobb perczentet tüntettek föl, de mégis rosszabbul vagyunk, mint az európai művelt nemzetek átlaga; sokkal nagyobb e szám, mint a mennyit a protestáns kultúra és előrelátás megengedne s újabb időben sem igen találunk javulást.

A főbb okok, melyektől a stat. tudomány a halálozási arányt függővé teszi: 1 a talaj egészséges, vagy egészségtelen volta; minélfogva hegyvidékeink kedvezőbbek az életfentartásra, mint sík, különösen mocsaras tájaink; 2. az égalji viszonyoknak szintén van bizonyos befolyásuk, mert a nagy hőség a gyöngé gyermekekre, kik pedig leginkább felszökötetik a halálozási arányt, káros, míg az aggkoruak ezt inkább szivelik, mint a hideget; végletektől ment, egyenletes jellegű klíma nagyban és egészben kedvezőbb; 3. a korviszonyok hatása igen erősen kiérezhető s azért a halálozás a születések szaporodásával növekedni fog, mert a zsenge korban levők leggyorsabban pusztulnak; 4. a családi állapot minősége egyik legérdekesebb momentum, mert statisztikai tények tanúsága szerint a nemházasok halandósága nagyobb mint a házasoké, de különösen nagy az özvegyeké; 5. a gazdagság, szegénység vagy éppen nyomor végletei eltörülhetlen nyomokat hagynak a társadalom emberanyag-cseréjében; *Casper* szerint «18 év azon ajándék, melyet a véletlen ad a gazdag vánkosan napvilágot látott csecsemőnek a szegény koldusnő szalmán született gyermekével szemben»;²

¹ «Magyarország népességének idő előtti elhalálozása.» «Nemzetgazd. Szemle.» 1888. 805. l.

² Budapesten még nagyobb ez ajándék mert itt (Körösi J.: Budapest halandósága 1874—1875-ben. V. fej.) a gazdagokhoz számított osztály középelettartama 38·8 év, a középvagyonuaké 23·5, szegényeké 14·4, inségeseké 10·4 év, bár ez utóbbi osztály kivételével 1872—1873-hoz képest javulást látunk.

6. a férfiak halandósága általában nagyobb, mint a nőké, különösen a zsöngé életkorban, miért is a nemek egymáshoz aránya némileg a halálozás erősségét is befolyásolja; 7. háborúk erős pusztítói az emberiségnek s pedig nem csupán sebesülés, hanem fáradalmak s betegség folytán is pl. az 1870/1-iki német-francia háboruban a 900 ezer főnyi német hadseregből betegség és sebesülés folytán 44 ezer embernél több, vagyis 4·59% veszett el, eltűntek pedig mintegy 4000 ezeren (0·4%), de a harcmezőn csak 17572 ember maradt halva. A 4·59%-ot kitevő halálesetből 3·22% külső erőszakra, 1·26% betegségre esik; tönkrement a tábornokok 4·61, a törzstisztek 10·52, kapitányok 8·62, hadnagyok 8·87, altisztek és legénység 4·5%-a;¹ Kolb pedig Franciaország veszteségét a krími, olasz, mexikói s német-francia háboruban, tehát csak I. Napoleon letűnté óta is 305 ezer emberre teszi. Különben a katonaszolgálat béke idején is jóval több áldozatot követel, ezért az állandó hadseregek tartása és a fegyveres béke emeli a mortalitást. 8. A járványok hatalmas különösen rendezetlen közegészségügyi viszonyok mellett borzasztó s az 1872/3-iki kolera veszteségeit Magyarországon mérsékelt számítással 190 ezer emberre lehet tenni, Spanyolország 1885-ben 119 ezer embert vesztett így el. 9. Rossz termések, gazdasági válságok szintén nagy mértékben éreztetik romboló hatásukat. 10. A műveltség haladása bár egyes vonatkozásokban fokozhatja a halálveszélyt pl. ha az erkölcsiség lazulása követi, a gyáripari foglalkozással, a városi lakás terjedésével, de nagyban és egészben sokkal nagyobb kedvező hatása s méltán állíthatják első rangu tekintélyek, mint Quételet, Westergaard stb. hogy a művelődés terjedése emeli a középelettartamot, más szóval csökkenti a halandóságot. Annál fájdalmasabb, sőt majdnem megmagyarázhatlan, látni a magyar állam népének s közelebről a magyar protestantizmusnak szegyenítően magas mortalitását, mert hiszen újabb időben műveltségben, s gaz-

¹ Engel adatai *Öttingen* i. m. 729—730. lapján.

daságilag is, szóval mindabban, mi egy kulturnépet s államot jellemez, haladunk, de halandósági viszonyaink javulásáról nem szólhatunk, a mi magában véve is visszaesés, pedig a társadalom egészétől majdnem annyi függ még az egyén kora vagy későbbi elhalálozására nézve is, mint ettől magától, mert hiszen a törvényhozás, a közigazgatás, a közegészségügy, a népoktatás, a családi élet egészséges volta, az egyesületi szellem fejlődése, a tudomány vívmányai a társadalom által nyújtott ajándékok s eszközök az emberi élet meghosszabbítására, a mortalitás és morbiditás (betegkedési hajlam) csökkenésére, levén a nagy halálozásnak még ezért is nagyon szomorú jelentősége, mivel egy haláleset rendszeren középszámítás szerint 34 hosszabb vagy rövidebb ideig tartott betegeskedésre szokott esni.

A halálozási arány itt elsorolt főbb tényezői mellett tárgyunknál fogva különösen érdekel minket az a kérdés, hogy vajlon a felekezetiiség játszik-e valamely szerepet a mortalitási viszonyok alakításában? A legtöbb statisztikus e factort csak egyszerűen megemlíti. Konek azt mondja, hogy a «confessionalis momentumnak, mint ilyennek a halandóságra nincsen közvetlen befolyása, e tekintetben az ember bármi hitet valljon, a természet uralma alá esvén», hasonlókép gondolkozik Pisztory, mert szerinte attól, mi valamely vallásban csakugyan terhes vagy hátrányos az egészségre, — a nagy tömeg is emanczipálta magát — de ez állítást megczáfolják a görög katolikusok s keletiek szigorú bőjtjei, melyek a testszervezetre mindenesetre kedvezőtlen behatással vannak, úgy, hogy Keleti Károly — mint már fentebb láttuk — a gör. keleti nők nagyobb halandóságát hajlandó épen ennek tulajdonítani; a bucsujárások a munkásság, közerkölcsiség és közegészség szempontjából szintén sok méreganyagot rejtegetnek, a felette számos s rendszerint mérték telenséggel, dorbézolással egybekötött ünnepek káros egészségügyi hatását ecsetelnem pedig épen felesleges s bizony a gör. keleti államok (Oroszország, Románia, Szerbia az egy Görögország kivételével) a halandóság tekintetében részben nagyon,

részben meglehetősen kedvezőtlen helyzetben vannak, noha persze mindezeknél más tényezők befolyását sem szabad szem elől tévesztenünk, s hogy mégis nálunk e két felekezet nem mutat nagyon jelentékeny eltérést a többiektől pl. a reformátusoktól, azt annak lehet tulajdonítani, hogy hazánk legegészségesebb hegyvidékein laknak, míg az utóbbiak az egészségtelenebb vizenyős, mocsaras alföldi részeken s amellett gör. keleti s gör. katolikus, a városi népesség körében is csekély arányokban van képviselve, a mi szintén jelent valamit.

Lássuk már most a hazai felekezetek halálozási szám-arányát. 1000 lélek után kitett a halálozás:

	r. kath.	g. k.	g. kel.	ág. ev.	ev. r.	unit.	izr.
1880—1885. átl.-ban	37	38	36	33	34	28	19
1886-ban . . .	34	32	33	31	32	26	19
1887-ben . . .	36	36	35	32	32	33	19

Legkedvezőbb és legállandóbb a zsidóság halálozása s e felekezet minden életfejlődési mozzanata, a halvaszületéseket leszámítva, valóban irigylendő mintaképeket ad a keresztyéneknek, jeléül annak, hogy vagyoni jólét, körütekintés, mérséklet, családi érzés minő kedvező eredmények elérésére segíthetnek, mert hisz nem tagadhatjuk, hogy a mi égaljunkban, talajunkban, szóval természeti viszonyainkban kedvezőtlen, annak izraelita polgártársaink is ki vannak téve, s mégis halálozási arányuk a legkedvezőbb helyzetben levő európai államokkal versenyez. ¹ Némelyek a zsidók eme ná-

¹ A halálozási arány 1000 lakosra

	Magyar-országban	a társországokban	a magy. birodalomban	Abszolút szám a m. birod.-ban
1881—85. átl.	33·7	31·5	33·5	540,513
1886-ban . . .	32·7	28·4	32·1	539,535
1887-ben . . .	34·0	30·0	33·5	568,563

Európa nevezetesebb államaiban 1887-ből ezer lélek után:

1. Oroszország . . . 35·2 (1885)	9. Svájc . . . 19·9
2. Spanyolország . . 30·2 (1886)	10. Németalföld . . 19·7
3. Románia . . . 29·0	11. Belgium . . . 19·0
4. Ausztria . . . 28·8	12. N.-Brittánia . . 18·7
5. Olaszország . . . 27·7	13. Dánia . . . 18·2
6. Szerbia . . . 25·4	14. Görögország . . 19·8 (1885)
7. Németország . . 24·2	15. Svédország . . 16·6 (1886)
8. Franciaország . . 22·0	16. Norvégia . . . 16·1 (1886)

lunk, Oroszországban, Ausztriában, mondhatni az egész világon észlelt kedvező mortalitását a fajnak, mások, mint Boudin, a kosmopolitismusnak tulajdonítják. Gácsország és Bukovina nyomorban tengődő zsidó népének példája ezt a faji jelleget nem igazolja, és sokkal észszerűbb is a dolog nyitját az itt elsorolt természetes okokban keresni.

Igen sajnós, hogy a két nagyobb protestáns felekezet átlaga csak valamivel jobb, mint az országos és javulást sem igen mutat, és hogy az unitáriusok halandósági viszonyai annyira megromlottak 1887-ben, 1880–85. átlagához viszonyítva, holott azelőtt a keresztyén felekezetek közt övök volt az elsőség pálmája. Ha a magyarországi protestánsok összes számát 1887. végén, a népmozgalmi adatok után, 3.396,221 lélekre teszszük, akkor normálisnak a középszerű, 1000 lélek után 25-öt kitevő halálzási arányt véve fel, évenként átlagosan 23,773 protestáns lélek vesz el idő előtt.

Hallgassuk meg, a mit a zsidók csekély elhalálzásáról egy buzgó katolikusnak ismert, de az igazságot ideálisan szerető magyar statisztikus mond: «Ezt pedig nem annyira a nehezebb munkák szorgos kerülése és a mérsékletes életmód (bár ez utóbbi is jellemző reájuk), mint inkább a csecsemők nagyobb gondozása, a nők, főleg az anyáknak nagyobb megkímélése, az orvosi segélynek aránylag nagyobb igénybevétele, szóval a család fentartására fordított nagyobb gond okozza leginkább». (Konek i. m. 115. l.) Mi protestánsok csak egy egészséges antiszemitizmust követhetünk: elvenni tőlük mindezekben az elsőség dicsőségét.

Az ev. reformáltak halálzási viszonyait terület szerint is részletezhetem az 1887-iki névtár adatai alapján, a melyek szerint 1885-ben (az ott feltüntetett 2.024,699 ref. lélek körül) elhalt 68,196, vagyis minden 1000 lélekre 33,6 halálzási esett, a midőn a hivatalos kimutatások a helv. hitvallásúak halálzási arányát 34-es országos átlag mellett 33-ra teszik.

Az egyes egyházkerületek 1000 után kiszámított részese képe következõ:

Dunamell. egyh.-ker.-ben 30·3 Tiszántúli egyh.-ker.-ben 36 1
 Dunántúli » » » 32·3 Erdélyi » » » 29·4
 Tiszáninneni » » 37·4 halálozás minden 1000 lélekre.

S e szerint legrosszabb mortalitási viszonyokat a két tiszai, legjobbat pedig a Királyhágón-túli református kerület mutat fel.

Nem haláttalan dolog az egyes hitfelekezetek születési és halálozási arányát sem szembe állítani, hogy kitűnjék, melyiknél nagyobb a szaporodási arányszám (Prosperitátsziffer), melyik számíthat tehát elsőségre a népszaporodás rovatánál.

	1881—85.		
	születési arány 1000 lakó után	halálozási után	A születések többlete 1000 lakóra
r. kath. . . .	48	36	12
gör. kath. . .	46	36	10
gör. keleti . .	44	34	10
ág. evang. . .	42	32	10
reformátusok	42	33	9
unitárius . . .	40	28	12
zsidó	37	19	18

E táblázatnak világosan összeállított számai már előre is jelentik, hogy a népszaporodás nem a legnagyobb születési aránnyal bíró felekezetnél leend legerősebb, sőt még az sem elég, hogy a protestáns felekezetek valamivel kedvezőbb halandósággal bírnak, mint a római s görög egyházak hívei, mert ez a látszólag csekély halálozás rosszabb arányban áll születési számaikhoz, különösen a reformátusoknál; azt az eredményt is látnunk kell az itt adott összehasonlításból, hogy szükségkép a nagy magyar kálvinista egyház szaporodása volt ez időben leggyöngébb, a lutheránusok legalább nem állanak rosszabbul, mint a görög kath. és gör. keleti vallás hívei, de már a róm. katolikusok a keresztyének közül csak az unitáriusokat nem bírták túlszárnyalni, ám a zsidóság egészséges halálozási viszonyaiból eredő jelentékeny születési többletének valamennyi felekezet engedni kénytelen. ¹

¹ Az 1881—85-iki évközt azért vettem az 1887-iki adatok helyett, mert nagyobb időköz adatai jellemzőbbek; különben 1887-ben a szüle-

Az ev. reformáltakon kívül még külön az erdélyi száz lutheránusok szaporodási arányát tüntethetem föl, hol 214,995 lélek után 1880—84. átlagában 1000 lélekre 34·2 volt a születési s 27·3 a halálozási koefficiens, a mi 6·9 többletnek, tehát igen-igen mérsékelt szaporodási hajlamnak felel meg.

A törvényhatósági városok 1881—87. átlagában 1000 lélek után 35, 1887-ben 34 halálozást mutattak, de voltak olyanok, mint Pozsony és Nagy-Várad, melyekben 40-en is felül emelkedett. A protestáns többségűekben következő arányokat találjuk:

H.-M.-Vásárhely	27.
Szathmár-Németi	33.
Maros-Vásárhely	33.
Debreczen	33.

Ahol pedig, ha nem is többségben, de jelentékeny %-kal vannak a protestánsok, t. i. Sopronban 28-as, Nagy-Váradon 41-es arány szerepel.

A statisztikának, de különösen a magyar statisztikának igen szomorú lapját képezi a *gyermekhalandóság*, melyben ugyan sokan nem látnak semmi rendkívüli bajt, csak a nagyobb születési arány természetes következményét, de nézetünk szerint e jelenség úgy erkölcsileg, mint anyagilag romboló hatású; mert ha a gyermekek nagy száma korán hal el, mielőtt munkájával az emberi társadalomnak visszafizethette volna a reáfordított áldozatokat, a nemzet nemcsak erkölcsileg, hanem anyagilag is soha vissza nem térülhető veszteségeket szenved. Azért igazak *Engel szavai*: «Je mehr erloschenes Leben, je mehr Tod, desto mehr Armuth». S a gyermekeket az életnek csak a fogamzásuktól reájuk fordított gond, előrelátás, áldozatkészség és szeretet tarthatja meg. «Der Mensch lebt soviel als er geliebt wird» így alakítja át igen szépen s igazságosan Öttingen azt a

tési felesleg a r. kath.-nál 11-t, g. kath.-nál 12-t, gör. kel.-nél 8-t, ág. ev.-nál 7-t, ev. ref.-nál 10-t, unit.-nál 5-t, zsidóknál 18-et tett. Tehát csak a reformátusok helyzete javult keveset, ellenben az ág. evang.-é s unitáriusoké sokkal rosszabbra fordult.

másik mondását a humánus szellemnek: «Der Mensch lebt soviel als er liebt». Bizonyára borzasztó azt olvasni, hogy Bajorszáiban 45 év alatt (1835—79) egy millió törvénytelen gyermekből 80 ezer halt el a természetes halálozási arányon felül gondatlanság, erkölcsi s physikai elhanyagolás folytán. De még jobban fáj, ha azt látjuk, hogy maroknyi nemzetünk, aránylag kevés hivat számláló magyar protestáns egyházunk sarjadékait, jövőnk vetését minő gazdag kévékben aratja a halál.

A *gyermekhalandóságot* a statisztika az egynapos csecsemőktől az 5 éves korig bezárólag számítja, s pedig kétféle módon: vagy úgy, hogy azt mutatja ki, hány %-át tették az összes elhunytaknak az 5 éven alóli gyermekek, vagy olyformán, hogy kitünteti, 1000 születésre hány 5 éven alul elhalt gyermek esik s ez utóbbi még jellemzetesebb. mert tisztábban állítja föl a nyereség és veszteség mérlegét.

Az országos viszonyokat tekintve, következő eredményeket találjuk: Magyarországon 248,368, a társországokban 31.129, az egész magyar birodalomban 279,498 öt éven aluli gyermek halt el 1881—85. átlagában, vagyis az ily gyermekek az anyaterületen az összes halottak 51·9, Horvát-Szlavonországban 50·2, a magyar birodalomban 51·7 %-át tették; több, mint fele az elhunytaknak az öt éven aluli gyermekkorra jut, holott ezek az 1881-iki népszámlálás szerint a magyar birodalom dráváninneni részében a népességnek csak 16·5 perzentjét tették. Természetes, hogy a csecsemő leginkább ki van téve a betegségek s halál veszélyeinek.¹ Megjegyzendő, hogy ez arányok 1887-ben még

¹ Kőrösi i. m. adatai szerint Budapesten 1874—75 években az

első nap	130
második nap	57
harmadik »	35
negyedik »	32
ötödik »	34
hatodik »	31
hetedik »	26

összesen . 345

gyermek halt el 1000 újszülötthől. Mayr Bajorországra vonatkozó adatai pedig az első évben elhalt csecsemők számát 32·1%-ra teszi. (1886-ban 38·2 $\frac{1}{2}$).

roszabbultak, mert ekkor az anyaterületen a halottak 54·2, a társországokban 53·2, Szent István koronái egész területén 54·2%-a esett az emberi hanyagság és gondatlanság e kis ártatlan áldozataira s az európai államok közt e téren is mienk a szomorú elsőbbség. Hasonlókép, ha azt vesszük, hogy 1000 születésre hány 5 éven aluli egyén halálózása esik. Pl. hazánkban 413·3, Írlandban 172·2 0—5 éves halott jutott ezer születésre, bár itt hazánk nagyon erős születési aránya is rontja mérlegünket. S legszomorúbb a dologban, hogy nem az első évet még el nem ért csecsemők pusztulnak leginkább. «Az egy éven alul elhaltakra nálunk kevesebb százalék esik az összes elhaltakból, mint Ausztriában s kivált Bajorországban . . . Az 1—5 éves korban azonban nálunk már sokkal erősebb a halálozás, mint Olaszország kivételével bármely más államban, mi arra enged következtetni, hogy az életerősnek született gyermekeket a kellő ápolás hiánya s a különféle gyermekjárványok pusztítják el oly nagy mértékben».¹ S valóban 1886-ban az összes halálozások közül 36·3% esett az oly okokra, melyek vagy kizárólag, vagy főkép a gyermekeket pusztítják.²

Az egyes vallásfelekezetek közt uralgó gyermekhalandóságra vonatkozólag a következő adatok tájékozhatnak:

Ezer halott közt 5 éven aluli gyermek volt:							
	r. kath.	g. kath.	g. kel.	ág. ev.	ev. ref.	unit.	zsidóknál
1881—85. átl.	548	485	498	492	488	471	481
1887-ben . . .	573	519	522	504	503	493	496

A halottakhoz viszonyítva e jelenséget s hosszabb időszakot tekintve, a két nagyobb protestáns felekezet hazai viszonyaink közt közepes helyet foglalt el, az unitáriusok és zsidók itt is legjobban álltak; az 1887-iki adatok a gyermekhalandóság növekvését mutatják s ez alól egyetlen felekezet sem vonhatta ki magát, de a zsidóság után mégis a protestánsok aránya legkisebb.

¹ «Közzgazd. és statiszt. Évkönyv». Ujabb III.—IV. folyam. 1889—90. 37. l.

² Ugyanannak 66—67. lapjain foglalt adatok szerint kiszámítva.

Még tanulságosabb az egybevetés akkor, ha 1000 után vizsgáljuk e számokat, mert ekkor azt találjuk, hogy így számú újszülöttre 5 éves koron aluli halott esett:

	r. kath.	g. kath.	g. kel.	ág. ev.	ev. ref.	unit.	zsidó
1881—85. átl.	406	377	392	379	383	337	242
1887-ben . . .	447	387	428	421	403	417	263

Az 1887. év arányai sokkal rosszabbak, mint az itt adott évötödé, különösen megromlott az unitáriusok gyermek-halandósága.

Bárhogy forgassuk is ez adatokat, annyi kétségtelen, hogy hazánk protestáns felekezetei közt uralgó gyermek-halandóság Európa művelt, különösen protestáns népeinek színvonalán nem áll¹ s felülhaladja az erdélyi szász evangélikusat, kik 1880—84. átlaga szerint 1000 haláleset közül 424 öt éven aluli gyermeket gyászoltak s 1000 újszülöttre náluk 338 zsengekorbéli halott esett; nincs arányban a fenti kimutatás protestáns műveltségünkkel s szegénnyel tölthet el, tudva, hogy a legtöbben a nagy arányú gyermek-halandóságot «a szegénységre, nyomorra, az erkölcstelenséggel járó tudatlanságra, előítéletekre s főkép a rossz közegészségügyi viszonyokra vezetik vissza (Weszelovszky), oly bűnök, melyektől protestáns egyházunkat mentnek akarjuk tudni. De alig menthetjük fel az indolentia vádja alól.

Weszelovszky azt állítja, hogy Magyarországon 1877—1883-ban meghalt 3·5 millió ember s ezek közül több, mint fele, 50·4% nem részesült orvosi segélyben, a 7 éven aluli elhunytaknál 51·7%.²

Kötelességem volna még a jelen század mind elsőbb rangu socialethikai jelenségévé alakuló *öngyilkossággal* is részletesebben foglalkozni, ama század jellemző gyermekével,

¹ A protestáns államokban részint 1887, részint 1886-ban ezer születésre esett gyermekhalálozás:

1. Poroszországban . . .	295	5. Finnország	212
2. Németalföldön . . .	245	6. Dánia	189 (1884)
3. Anglia s Walesben	230	7. Svédország	180 (1886)
4. Svájcban	220 (1886)	8. Norvégia	156 (1885)

² J. értekezése «Nemzetgazd. Szemle». 1888. 796 és 800 ll.

melyről Öttingen talán túlkeményen, de valóban remek szakokban mondja: «Unser fast zielloses, stets zielfernes und immer zielsüchtiges Jahrhundert» (i. m. 682.), s annál inkább érdeklődhetnénk e kérdés hazai felekezeti viszonyainkhoz alkalmazott fejtegetése iránt, mert e tárgy gazdag irodalma teljesen kétségtelenné teszi, hogy épen a protestáns népeknél van meg a legerősebb hajlandóság az öngyilkosságra, amit *dr. Masaryk*¹ egy katolikus író így indokol: «A protestantismus minden egyesnek characterét kifejlesztve, azt minden tekintetben önállóvá teszi; mindeniknek megadja a valódi szabadságot, függetlenné teszi mindeniket és mégis mindnyáját egy szép egészszé foglalja egybe. De e szabadság könnyen vallási kételyekre vezethet. A még forrongó jellem a protestánsoknál, ellentétben a katolikusokkal, nélkülözi az egyház erős szellemi vezetését. A szerencsétlen nehezebben találhat vigaszt, mert az emberies-papi közvetítést nélkülözni kénytelen. A hívő protestáns valóban boldog és megelégedett; de az ál- és nem kifejtett protestáns boldogtalan és teljesen önmagára és kételyeire van hagyva. Innen, hogy az ilyen protestantismus az öngyilkosságoknak kedvezőbb. Hamarabb kétségbe esik a rossz protestáns, mint a rossz katolikus, mert amaz sokkal előbb érzi ingadozását.» S innen van, hogy *Morselli* adatai szerint a gör. keletieknél 40, a r. katolikusoknál 60, a protestánsoknál pedig 190 öngyilkosság esik egy millió lakosra, (nálunk az országos arány Dráván innen 87, Drávántúl 82 volt). Roppant kedvezőtlen arányokkal találkozunk a protestáns Dániában, általában a skandináv államokban, a protestáns Szászországot pedig Öttingen az öngyilkosságok »Ansteckungsherdjének» nevezi (400-nál több öngyilkosság egy millió lakosra), s így fakad ki: »In der ganzen grossen Gotteswelt morden sich die guten Sachsen am häufigsten.» Ily jelenségekkel szemben, bár e nagyérdemű szerző azokkal ellentétben, kik az öngyil-

¹ «Der Selbstmord als sociale Massenerscheinung der modernen Civilisation» cz. művében 62. l. (Bécs 1881.)

kosságban az akaraterő legerősebb megnyilatkozását látják, csak a körülmények hatalma alatt álló, vagy a szenvedélyeknek szolgáló rabságot lát s még egy Catótól, Brutustól és Lucretiától is megtagadja az erkölcsi bátorság jellemvonását, teljes érvényében fentartva e régi mondást: «Voluntaria mors vitiorum asylum»: mondom, még vele szemben is azt kell mondanunk, hogy az öngyilkosság terjedése sok tekintetben az életküzdelmek fokozódásának s a civilizációnak következménye, mely egyszersmind egyes vonatkozásaiban (a végrehajtás ideje, eszköze, a tettesek foglalkozása, lakóhelye stb. stb.) sokszorosán bizonyítja, hogy a világalkotó bölcsesség minő törvényszerűséget helyezett a látszólag legönkényesebb, legegényibb, ezer különféle tényező hatásának alávetett cselekményekbe is. Mindezek kétszeresen érdekessé tették volna a magyar társadalom s különösen a protestáns magyar nép lehetőleg részletes öngyilkossági statisztikáját, melyre azonban anyaggal még épen nem rendelkezem.

A mi a magyar protestantismus *külső* népmozgalmai iránti, a *kivándorlásokra* vonatkozólag — bár itt is kész összeállított anyag még nincs — azt mondhatjuk, hogy ezek által a protestantismus évenként elég jelentékeny veszteséget szenved. E veszteséget azonban egész pontosan csak úgy tudhatnók meg, ha az egyes egyházközségek előljáróitól felsőbbségük az idevonatkozó adatokat bekivánná s beszolgáltatásuk — saját jól felfogott érdekünkben — lelkiismeretesen megtörténnék. Ezzel a magyarság s az egész állam kellő ismeretének is szolgálatot tennék.

Az egyházi életben még egy másik külső mozzanat van, mely — noha csekély mérvű fogyást, vagy szaporodást idézhet elő: az *át- és kitérések* jelensége; ez azonban csak akkor birna kiváló fontossággal, ha mindig belső, vallási okoknak eredménye volna; azonban legtöbbször az egyház életében felmerült torzsalkodásokon, anyagi előnyök elérésén, házassági frigyek létrehozatalán, s felekezeti elveken sarkalló házassági jogunknál fogva az elválás lehetőségén alapul, a nélkül, hogy a belső vallásos meggyőződés változásának az

egészhez köze volna. Ha ennek aztán van erkölcsi oldala, akkor az negatív, erkölcstelen, s ez erkölcstelenségben része van annak az államhatalomnak is, mely nem tudja, nem akarja a házassági viszonyoknak az előhaladott kor igényeihez mért egyöntetű szervezése által megszüntetni a XIX. században a középkor hagyományait. Az át- és kitérésekre vonatkozólag csak az ev. ref. egyház «Egyetemes névtára» közöl adatokat, a melyek szerint az ev. reformátusok 1885-ben az át- és kitérések folytán gyarapodtak, mert 1166-an léptek át a felekezet körébe, vagyis az akkori reformált népesség 0·05 % -a; fogyott ellenben kitérés folytán 513-mal — 0·02 % ; a tiszta gyarapodás e czímen 653 lélek, vagyis 0·03 % . Megemlíthető, hogy ez évben az áttérések maximumával Erdélyben találkozunk (408), minimumával a dunántúli kerületben (68); a kitérések legkisebb száma (47) a tiszáninneni, legnagyobb mennyisége pedig a tiszántúli s erdélyi egyházkerületben található (162. és 163.).

A fentebb elmondottak eléggé meggyőzhettek arról, hogy mi általában rosszabbul szaporodunk, mint a többi felekezetek s bár absolut számunk valamennyire emelkedik, az ország lakosságának aránylag, a többi felekezetek gyorsabb növekvése folytán, mind kevesebb hányadát teszszük. E szomorú tapasztalatot hadd igazolják még a következők is :

Magyarország népessége 1881—87. átlagában a születéseknek halálozások fölötti többletéből (az át- és kitérések csekély többletét akár egészen figyelmen kívül is hagyhatjuk), évenként 161,524 emberrel szaporodott, vagyis 7 év alatt 1.130,666-tal, a lakosság évi 1·12 % -ával; Horvát-Szlavonia évi 1·46 % -kal, a magyar birodalom 1.337, 711 emberrel, évenként átlag 191101-gyel, 1·17 % -kal.

Hitfelekezeteink szaporodása pedig következő: ¹

Hitfelekezet	Lélekszám 1880. végén		Szaporodás				Lélekszám 1887. végén	
			1881—86-ban átlagosan		1887-ben			
	szám szerint	%	szám szerint	%	szám szerint	%	szám szerint	%
Róm. kath. . .	6.482,595	47.22	85,114	1.31	71.053	1.02	7.064,331	47.54
Gör. kath. . .	1.486,598	10.83	17,084	1.15	19,407	1.22	1.608,509	10.83
Gör. kel. . . .	1.937,105	14.11	19,514	1.01	16,041	0.78	2.070,232	13.94
Ág. ev.	1.107,515	8.07	10,924	0.99	7396	0.63	1.180,456	7.95
Ev. ref.	2.023,257	14.74	19,228	0.95	17,194	0.80	2.155,821	14.50
Unitárius . .	55,787	0.40	635	1.14	348	0.58	59,944	0.40
Izraelita . . .	624,737	4.55	12,052	1.93	11,922	1.71	708,967	4.77

Eszerint — legalább 1881—86. átlagában — leggyöngébb szaporodást a két nagy protestáns felekezet mutatott fel, legerősebbet a zsidóság, mely évenként majdnem 2 % -kal szaporodik, de azután mindjárt a róm. katolikus. S 1887-ben még inkább csökkent szaporodásunk, bár az általános visszaesés folytán a reformátusok a görög keletiek elé kerültek. Ha pl. a reformáltak az egész hét éven át úgy szaporodtak volna, mint a róm. katolikusok 6 éven keresztül, akkor számuk 1887. végén 2.215.789-re emelkedett volna s az akkori lakosság (14.85 millió) 14.8 % -át tette volna. ² A jegyzet adatai szerint veszítjük a tért a zsidóság s a róm. katolikusok javára.

A miért-re megadja a feleletet a «Közzgazd. és Stat. Év-

¹ Mindezen stat. adatok a «Közzgazd. és statiszt. évkönyv» 1889—90. évfolyamából 37. s köv. lapok — merítvék.

² Hogy az ország népességében, csekélyebb szaporodásunk folytán, %-os arányunk, hogy csökken, azt következő kis táblázat mutatja a *tulajdonképi Magyarországon* :

Esett az *anyaterület* összes lakosságából :

	r. kath.	gör. kath.	gör. kel.	ág. ev.	ev. ref.	unit. és zsidókra	
1869-ben	45.7	11.7	15.2	8.1	1.49	0.40	4.—
1880-ban	47.22	10.83	14.11	8.07	14.74	0.40	4.55
1887-ben	47.54	10.83	13.94	7.95	14.50	0.40	4.77

könyv» 1889—90. évfolyama, midőn a 47—48. lapokon így ír: «Legerősebb a %-os aránycsökkenés a reformátusoknál, pedig nem mondhatni, hogy e hitfelekezet ország-szerte gyengén szaporodnék. Szaporodása a Tisza-Maros szögében, az erdélyi megyékben, a Tisza balpartján és a Duna-Tisza-közén nagyon kielégítő, a Tisza jobb és a Duna balpartján már csak közepszerű, a Duna jobbpartján ellenben határozottan gyenge. Hogy az országnak épen a legműveltebb és legkedvezőbb egészségügyi viszonyokkal bíró részében a legkedvezőtlenebb, annak oka a kétgyermek-rendszer. «Ezt a szép, erőteljes, becses magyar fajt a *kipusztulás felé* hajtja egy végzetes hüne — a kétgyermek-rendszer», mondja az előző évfolyam 79. lapján, mely a dunántúli reformátusok jelentékeny részénél a nép között széltére el van terjedve. *Különösen kétségbeejtők a baranyamegyei állapotok, itt 1880. óta hét év közül öt évben nem hogy szaporodott volna a reformátusok száma, hanem fogyott s a legkedvezőbb 2 évben is csak alig múlták felül a születések a halálozásokat.* E kedvezőtlen viszonyok oka nem a nagy halandóságban, hanem a kevés születésben rejlik. A baranyamegyei reformátusoknál az 1881—87. évek átlagában 1000 lélekre csak 23·79 születés esett, oly csekély szám, mely példátlan egész Magyarországon, *a milyet még a nagy-küküllőmegyei ágostaiaknál sem találunk, hol pedig szintén rendkívül kedvezőtlen a születési arány.* Ugyancsak a hét utóbbi év átlagában Baranyamegyében a róm. katolikusoknál 38·14 születés esett 1000 lélekre, vagyis 14·35 születéssel több, mint a reformátusoknál; pedig ugyanabban a róm. katol.-nál is érzékenyen megapadt a születések száma, 1880-ban még 40·95 születés esett 1000 lélekre, 1876-ban pedig 43·80. Ugy látszik, a baranyai református nép erkölcsstelen példája nagyon ragadós, a politikai és egyházi hatóságoknak a legerélyesebb rendszabályokhoz kellene folyamodniok a kárhuzatos bűn leküzdése végett.» Vajha meghallgatásra találna e pártatlan, elfogulatlan, felekezeten kívüli szózat, míg a baj egészen helyi jellegű! A heves-

megyei reformátusok évi szaporodási % -a 0·16 volt 1881—86. átlagában — midőn a királyhágón inneni s túli részek évi % -a 1·16-ot tett, az itteni katolikusok 1·45 % -kal, a borsodi reformátusok 0·42 % -kal, a katolikusok 1·36-tal, az erdélyi ágostaiak (18ezer ember kivételével százszok) 0·87 % -kal, az itteni reformátusok 1·19, az unitáriusok 1·14 % -kal gyarapodtak évenként.

Bárcsak öntudatra ébresztenének e szomorúan szóló tanulságok! Szaporodási mérlegünk a hanyatlás felé billent! Egyesített erővel, öntudatos praeventiv intézkedésekkel kellene az egyensúlyba visszaállítani!

Dr. Bartha Béla,
eperjesi jogtanár.

A PRÉDIKÁTOR VILÁGNÉZETE ÉS ÉLETFELFOGÁSA.

A héber vallásos szellem fejlődésének és alakulásának történetében, a profetismus mellett, kiváló helyet foglal el a «bölcesség». Fejlődése második stádiumán ez is a nemzeti vallásnak lépett szolgálatába, habár szolgálatai a jahvismusra nézve nem valának mindig kizárólag üdvös hatásúak. Sőt, a mennyiben sok esetben teljesen emancipálta magát a próféta eszmék befolyása alatt képződött népszellem hatása alól és új, önálló eszméket teremtett, a népvallás megcsontosodott dogmaival néha egyenes ellentétbe jutott. Ez ellentét legélesebben nyilvánult a theodicea terén. Az erkölcsi világrend tökéletessége, a tapasztalati valóság és Isten eszméje közötti harmonia minden kérdésen felül áll: ez volt a hagyományos néphit, a nemzeti vallás centrális dogmája. A bölcesség kétségbe vonta ez aporioristikus képzett jogosultságát és önálló kutatás, közvetlen tapasztalat alapján igyekezett magának e kérdésben meggyőződést szerezni. E meggyőződés aztán a kutató bölcs sajátos életviszonyai és főleg vallásos személyiségének minősége szerint különbözően alakult. Néha, mint a Jób költeményének írójánál tapasztaljuk, kínos vívó-

dások után ugyan és későre, de meghajlik a bölcs a hagyományos képzet igazsága előtt; bölcsessége gyarló voltának érzetében megalázkodva ismeri el Isten világkormányának tökéletességét. De gyakran tapasztaljuk az ellenkezőt. A bölcs nem bír az erkölcsi világrend tökéletességének hagyományos hite előtt meghajolni. Az ellentétet az isteni igazságosság és szeretet tökéletességének gondolata és a való lét tökélytelenségének tapasztalata között kiengesztelhetetlennek tartja; az űrt az eszme és valóság között áthidalhatatlannak látja. Ilyen körülmények között, hogy megszabadulhasson azon elviselhetlenül kínos helyzetből, melybe ősi hit és saját tapasztalatainak összeütközése sodorták, két lehetőség közül kell választania: vagy az Istenről, vagy a tapasztalati létről alkotott ideális képzetét föl kell adnia.

Az ó-szövevényi irodalom mind a két esetnek igen érdekes példáit állítja elénk. Az első eset illusztrálásul utalunk az isteni világrend igazságos voltának kérdésével foglalkozó zsoltárok egyik tekintélyes számú csoportjára. Szépnek, tökéletesnek rajzolják e zsoltárok szerzői a tapasztalati valóságot, összhangzóan Istenről alkotott ideális képzetökkel. A derék, az igaz — hirdetik — nem szenved éhséget és az istentelennek vége szomorú. Ez az optimistikus elmélkedés azonban csakhamar más irányt vesz. A zsoltárirók hangja megváltozik. Elkeserednek és keservükben Isten ellen fordulnak, ki nem felel meg a hozzá fűzött várankozásoknak. Haragra gyúlnak ellene és keserű szemrehányásokkal halmozzák el.

«Ébredj Uram! — így kiáltanak hozzá, — miért alszol?»

Föl! Ne vess meg minket örökre!

Miért rejted el arcodat

És feleled szenvedésünket, nyomorunkat? ¹

vagy:

Eltűnnek napjaink haragod miatt,

Éveinket megemészjük gyorsan, mint száll a gondolat...

Ki ismerné haragod erejét

¹ 44., 24., 25.

És félelmed szerint a te búsulásod? . . .

Tekints reánk Jáhve! Oh, meddig haragszol?

S légy könyörületes a te szolgálidhoz.¹

Igy beszél a zsoltáríróknál a csalódott szeretet, az Istenéről alkotott ideális képzetétől megfosztott lélek keserve.

A második esetnek kiválóan jellemző példájával találkozunk a *Prédikátor*-ban, a héber bölcsök e különös alakjában. Az élet olyan, a minőnek valósággal látszik; a mindenség suverén Úra semmivel sem alkotta azt szebbnek, jobbnak, mint a minő tényleg; az embernek bele kell magát találnia: így okoskodik a Prédikátor. És bizonyos ideig sikerül is e beletörődés a világ folyásába, de végre egyszer lehetlenné válik. Az ember ekkor elkeseredik és keserűségével a tapasztalati lét ellen fordul, mely nem felel meg a hozzá fűzött várakozásoknak. Föllázad ellene és a csalódott sziv határtalan szenvedélyességével támad reá. Így tesz a Prédikátor. És valamint a zsoltárok kegyeseinél az Istennek tett szemrehányásokból biztosan következtethetünk ama képzetre, melyet maguknak eredetileg Istenről alkottak, úgy a Prédikátornál az élet szigorú kritikájából biztos képzetet szerezhetünk magunknak az életre vonatkozó eredeti felfogásának minőségéről.

A Prédikátor friss, pezsgő életet óhajtott volna látni maga körül; logikai kapcsolatot az ok és okozat, a munka és gyümölcse, az érdem és jutalom, a bűn és büntetés között; azt várta volna, hogy az igazság utáni kutatás kínos küzdelmeit a fölfedezett igazság jutalmazza és az élvezet után sóvárgó lélek megtalálja a gyönyörök üdítő forrását. Hiában! Az élet mindenütt az ellenkező jelenségeket tárja szemei elé. A tapasztalat csalódást szül számára, mély és keserű csalódást, mint a minőt Isten a kegyes zsoltáríróknak készített. Ezeknél a csalódott szeretet hangja Isten ellen, a Prédikátornál ugyanaz a tapasztalati lét ellen szólal meg. Mint ama kegyeseket, Isten elleni zúgolódásukért nem vádolhatjuk atheismussal, ép oly kevéssé a Prédikátort az élet

¹ 90., 9., 11., 13. L. még 10., 44., 78. zs.

elleni zúgolódásáért skepticismussal. Egy csalódott, szenvedő lélek ez, épen mint amazok. Szívét ugyanaz a csapás sebzé meg. Az Isten és a tapasztalati lét közötti harmoniát veszte el ő is, mint amazok. E veszteségben azonban azt fájlalja mindenik, mi rá nézve a legdrágább volt és az ellen keseredik el. A zsoltárirók fájlalják Istenről alkotott ideális képzetüket; a Prédikátor, kinek kegyessége nem nagy enthusiasmust és melegséget lehell, habár hite az ég és föld teremtőjében rendületlen, a tapasztalati létről alkotott ideális képzetének elvesztését kesergi. Csalódásának bélyegét aztán rásüti mindenre, mi körülte van és történik. Első sorban a természetre.

A *természet* életében örök egyformaság uralkodik; a változatosságnak, cserélkezésnek sehol semmi nyoma. A föld sorsa állandó mozdulatlanság; a nap pályája, a szelek útja örök idők óta változhatatlanul ki van mérve; a folyamatok is egyelőre kiszabott irányt követnek futásukban:

A nap fölkel s a nap leszáll,
Lakásába siet s újra feltámad ott.
Délnek megy és északra fordul majd,
Keringve, forogva halad a szél
S körforgásaiban újólág visszatér.
Valamennyi patak a tengerbe folyik.
És a tenger vize soha meg nem telik;
A helyre, a hova a folyók ömlenek,
Újra és szüntelen oda visszatérnek.¹

A természet — mondanók ma — egy óramű, a melynek számlapját szabályosan járják körül a mutatók, hogy újra meg újra visszatérjenek oda, honnan kiindultak. «Új dolog semmi sincs a nap alatt!» Ezt tapasztaljuk az *embervilágban* is. A természet életének szemléletéből elvont következtetéseink teljesen illelenek az embervilágra is. Itt is a régi marad minden; különböző formák alatt ugyanaz a tünetmény ismétlődik folyton. A mi volt, az lesz ezután is. Itt inkább hajlandó az ember föltételezni valami újat, azonban ez a föltevés pusztán önámítás; csak a mi feledékeny gon-

¹ 1., 5., 6., 7.

dolkozásunk előtt tűnik fel egy és más jelenség újnak; csak azért, mert a korábbiakra nem emlékezünk vissza, ép oly kevésbé, mint a hogy a jövő nem fog egykor a reánk nézve mára visszaemlékezni.

Hogy ez örökös egyformaságnak mi a szükségszerű következménye, könnyű belátni. Ha a régi ismétlődik folyton: *a fejlődés képtelenség!* A Prédikátor megvizsgált mindent, mi az ég alatt történik, de czélt semmiben nem látott. «Szívem — úgy mond — arra irányozám, hogy kutassam és kémleljem bölcsen, mindazt, a mi történik az ég alatt.»

Gonosz foglalkozás; Isten adta azt az ember fainak:

Törődjenek vele!

Megfigyelék mindent, mi lesz a nap alatt,

S im, hiú törekvés és győtrelem mindaz.

Abból, a mi görbe, nem lehet egyenes

És a gyarlóságok megszámlálhatlanok.¹

A jó és rossz ismeretében azonban mégis csak gyarapodik tán az ember? A Prédikátor inkább megkísérté, mint bárki, e bölcsességnek mélyére hatolni, de hiú törekvésnek látszék az is. A bölcsesség kutatása lépten-nyomon új nehézségekbe ütközik és levertséget szül. Nem egyéb az voltaképen, mint szellemi gymnastika. Isten oltá az emberbe a kutatás vágyát, de e vágytól kutatásra sarkalt szellem czélját soha el nem éri, műve czéltalan csapongás, melyet lehangoltság, keserűség kísér. És ha ez így van, ha minden törekvés hiú és czéltalan, akkor az *embernek sincs életfeladata*. A dolgok folyásának rendjét és idejét Isten előre és változhatatlanul kiszabta. Egy más időpontban hasztalan kísértené meg az ember ugyanazt művelni.¹ Fejtse ki bár összes erőit, melyeket a tudás, a bölcsesség kölcsönözhetnek, «nem fogja egyenessé tehetni, mit Isten görbévé alkotott.» Örök tehetetlenségre van kárhoytatva minden emberi törekvés. Elkezdünk egy munkát és nem tudjuk, hogy meddig haladhatunk vele: a nyomunkban leselkedő halál megcsip, mint tör a madarat. A tudás, a bölcsesség, a gazdagság által kölcsönzött tekintély támoga-

¹ 1. 13, 14, 15. ² 1. 9, 15. 3. 1—9.

tása nélkül nem sokat ér.¹ E mellett kevésbé is megbízható: mint a legillatosabb olajat egy mérges légy, úgy rontja meg a bölcsességet az ostobaságnak egy paránya.² A sikeres munkának titka e szerint abban áll, hogy tegyük mindig azt, mit az egyes foglalkozások számára Isten által előre kimért idő követel. Ha szántás ideje van, szántunk, ha építeni kell, építsünk. Másképp nem is lehet. Az ember nem kormányosa, de rabja sorsának; nem ura sem születése, sem halála órájának, azt sem tudja, minő foglalkozás van tevékenységének kiszabva: plántáljon-e vagy gyomláljon, öljön-e vagy gyógyítson, sirjon-e vagy vigadjon, szeressen-e vagy gyűlöljön, békében legyen-e vagy háborút viseljen?³ Be kell várnia, mint az iskolás gyermeknek a pensumot, teendői sorát. Azt megengedte Isten, hogy az ember egy és más dologban némi ügyességre tegyen szert és képessé tevén arra, hogy a mit el *kell* végeznie, elvégezhesse, de életcélát nem jelölt ki számára. Teszszük azt, mit életkorunk parancsol: ifjúságunkban ölelkezünk, szeretünk; de jön idő, midőn erre már nem vagyunk képesek. Mint a természetben, az ember életében is, ősz váltja fel a tavaszt. Isten úgy rendezte be a világot, hogy abban minden egyes mozzanat szép a maga idejében és e világot aztán átadta az embernek, hogy szemlélje és küzködjék vele. De tényleg, midőn Isten minket ekképen a mi okos ösztönünk által felhív, hogy műveit szemléljük: úgy látszik, mintha gúnyolódnék velünk, mert mindabból, mit Isten alkotott, az ember — a bölcs és bolond egyaránt — semmit sem ért meg.⁴ Igaz, ezzel nem sokat veszít, mert bölcsességével különben sem változtathatna semmit Isten alkotásain. De nincs is azon semmi változtatni való. Mit Isten tesz, az jól van téve; ahhoz valamit tenni vagy valamit abból elvenni képtelenség. Tehát semmi pedánság, vagy javítási kísérlet. Föltétlen meghódolás, remegő alázatosság Isten előtt; ez a mi kötelességünk.

Ily körülmények között, midőn az emberi életviszonyok

¹ 9. 18. ² 9. 21. ³ 3. 1—8. ⁴ 3. 11. ⁵ 3. 14.

a vak szükségességgel csaknem egyenértékű isteni önkény által eleve és változhatatlanul meg vannak állapítva: *mit kell az embernek tennie?* Kövesse tán azt a balgát, ki «kezeit összekulcsolja és saját testéből táplálkozik, úgy okoskodván, hogy jobb egy teli marok nyugalom, mint mind a két maroknak teljessége nagy munkával és lelki fájdalommal?»¹ Vagy üljön tanácsot a gonoszszal, ki boldogságát másnak romlásában keresi? Tapodja az istentelen ösvényét, ki elfeledkezik Teremtőjéről? Korántsem! A Prédikátor távol van attól, hogy szemlélődő, tétlen nyugalmat vagy épen a conventionális erkölcsi szabályokkal ellenkező életmódot ajánljon olvasóinak. Az embernek élethivatása a munka, így szól. A munkaképesség Isten jótetszéséből nyert privilegium, melyet kötelességünk érvényesíteni azon értelem mértéke szerint, melylyel szintén e végre a Teremtő minket megajándékozott. A munkában azonban mértéket kell tartanunk; minden erőfeszítés hiábavaló, mert munkáink sikere úgy sem a mi szorgalmunktól és tehetségunktől függ. Ne legyünk felette rosszak, nehogy ez által valami nagy szerencsétlenséget zudítsunk fejünkre, megharagítván Istent, ki az emberek tettei felett ítéletet tart és az igazságtalanság cselekvőit gyakran megostorozza. De óvakodjunk a túlságtól, mértékfelettitől az erény és igazság gyakorlásában is. Balgaság volna fölláldozni magunkat még jó ügyért is. «Ne légy nagyon igaz» — így int a Prédikátor.

Ne légy nagyon igaz, sem bölcs mérték felett!

Méri sodornád magad a veszedelembé?

Felette rossz se légy, sem túlságos balga!

Mért halnál meg előbb, mint időd eljőne?²

A kegyességre szintén törekednie kell az embernek, «megemlékezvén Teremtőjéről.» Imádjá Istenét s ha úgy tetszik, vigyen áldozatot is neki. De valamint mindenben, úgy a kegyességben is óvakodjék a túlzástól: a hosszú imákat kerülje és a papokat felette nagy bizalommal meg ne aján-

¹ 4. 5. 6. ² 7. 16, 17.

dékozza. Mielőtt valami fogadalmat tesz, jól számot vessen magával; a tett fogadalmat feltétlenül be kell váltania, megtagadása eszélytelenség volna. Vagy, mint ő maga mondja:

Ne légy gyors szájjal s Isten előtt szólni szived ne siessen!

Mert Isten az égben, te meg a földön vagy,

Beszédeid tehát rövidek legyenek.

Mert mint a sok gondból álom következik,

Úgy kíséri sok szó a balga beszédét.

A mikor Istennek fogadalmat teszesz.

A beváltásával soká ne késezz;

Mert nem gyönyörködik a balgatagokban.

A mit azért fogadsz, azt be kell váltanod,

Jobb, hogy mit se ígérj, hogyszem meg ne fizessd.

A mit megígértél!¹

Ne téveszszük azonban szem elől, hogy a munka, a kegyesség és igazságosság nem mindig vezetnek az általunk hajhászott célhoz: a boldogsághoz. Ne feledjük, hogy az emberi lét rövid és az elmulás átka ép oly súlyosan nehezedik ránk is, mint az állatvilágra; hogy eredetünk és rendeltetésünk teljesen ugyanaz: porból lettünk és porrá leszünk mindnyájan. Gondoljuk meg, hogy a sötétségnek oly hosszú, megszámlálhatatlan napjai következnek majd reánk² és a sirban, a hova leszállunk, nincsen sem munka, sem tudomány, sem öröm. A világ pedig oly szép és oly jó szemeinkkel nézni a napot!² Igyekezzünk tehát, míg e rövid lét tart, kivenni részünk az örömeiből. *Örvendezzél* — így buzdítja a Prédikátor az ifjat — *a te ifjúságodban*; kövesd szived vágyait; üzd el lelkedről a sötét borút, mert eltűnnek majd ifjúságod verőfényes napjai. De élvezz okosan, szem előtt tartván, hogy Isten megítél.

«Emlékezzél meg Teremtődről . . . mielőtt beköszön-
tenek a gonosz napok, melyekről azt fogod mondani:
«Nem szeretem ezeket»; mielőtt a nap és a világosság,
a hold és a csillagok elsötétülnek és a felhők visszatérnek
az eső után; ama napon, midőn a házörök remegnek és
az erőteljes férfiak megrokkannak s az örlők ünnepelnek,

¹ 5 1—4. ² 11. 8.

mert megfogyatkoztak és a kik az ablakon néznek ki, elhomályosodnak s az utcára nyíló kettős ajtó bezárul, mialatt az őrlők zaja megtompul, úgy, hogy madárka hangjához hasonlít — és minden ének megszűnik; mielőtt az ember minden halomtól megijed, remegő léptekkel jár és utálja a mandolát, izetlennek találja a sáskát s a kedv eltűnik, mert az ember eltávozik örök lakásába és a síratók körüljárják az utcákat, mielőtt az ezüst kötél elpattan, az aranylámpa szétreped, a korszó a forrásnál összetörik s a kerék a kúton darabokra hull és az anyag visszatér a földre, melyhez tartozik, a lélek pedig felszáll Istenhez, ki adta volt.»¹

De még élvezetre is csak akkor sarkalhat a Prédikátor, midőn egy pillanatra feledi, mit más helyen különösen hangsúlyoz: hogy az élvezés sem áll a mi hatalmunkban. Gyakran maga Isten zavarja meg örömeinket. Dolgoztat velünk és munkánk gyümölcsét mással élvezteti, ki utánunk leszen.

S ki tudná, hogy vajjon bölcs lesz az, vagy balga,
Ki rendelkezni fog minden munkám felett,
A miért gyötrődém s a mit bölcsen szerzék
(Itt lenn) a nap alatt?²

De azt sem lehet tagadni, hogy gyakran maga Isten nyújt nekünk élvezeteket. Ragadjuk meg hát az ilyen alkalmakat és kapkodjuk fel az öröm virágait, melyeket annyi gyötrődésünk és munkánk jelentéktelen jutalmaként Isten olykor útunkra hint.

Jobb valami nincsen az emberre nézve,
Mint hogy egyék, igyék s lelke vigadozzék,
Fáradtsága után.³

A gyönyörök élvezetében azonban, szintén tartóz-

¹ E homályos értelmű sorokban az öregkort és halált írja le a Prédikátor. Kifejezéseiben mindmegannyi képek; így p. o. az eső a rossz kedélyhangulatot és elégtelenséget jelzi, a házórók: karjaink, az erős férfiak: lábszáraink, az őrlők: fogaink, az ablakok: szemeink és azok, kik az ablakon kinéznek: szemgolyóink; a kettős ajtó: a száj és a hang, mely a madárkééhez hasonlít: az öreg ember hangja.

² 11. 7. ³ 2. 20.

kodóknak kell lennünk, nem feledve, hogy Isten kezéből nyerjük azokat. E mellett jó hirnevünk érdeke is mértékletességet ajánl, mert «A jó hirnév becsesebb a drága olajnál». Ilyen igényekkel eredj és élvezz — mondja ironk.

Egyed örömmel kenyered,
Mert tetszik Istennek, ha így cselekedel.
Felső ruhád legyen állandóan fehér,
S az olaj fejedről sohse hiányozzék;
Élvezd az életet a nővel, kit szeretsz,
Hiú életednek minden napjaiban.¹

Keserü sóhajjal irhatta a Prédikátor az utolsó pár sort. Senkinek sem voltak kellemetlenebb tapasztalatai a nők körében, mint neki. Senki sem tudá jobban, mint ő, hogy az asszonyi hűség merő csalfaság, a nő szerelme pusztá ámitás. Csak egy dolog van előtte gonoszabb a halálnál és ez — az asszony. Az asszonyi sziv telve hálókkal és törökkel. Kezei kötelek. Ki féli az Istent, megmenekszik tőlük, de a bűnös ember hálójukba esik. Ezer közül egy jó férfit csak találhatni, de asszonyt ezer közül egyet sem.² Mikor ilyen és ehhez hasonló tapasztalataira gondol, elnémul ajakán az emberi lét mulandósága fölötti panasz. Mikor látja, hogy a törvényszékek csarnokaiban nem az igazságosság, hanem a hamisság székel, hogy az ügyefogyottak sirnak és nincs, ki őket megvigasztalná, elpusztulnak és zsarnokaik diadalünnepet ülnék:³ a halált az emberi élet keserü szenvedéseinek panaceája gyanánt üdvözli; boldognak magasztalja a holtakat az élők felett és irigyli sorsát annak, ki meg nem született, mert sohasem látta azokat a gonoszságokat, melyek a nap alatt történnek.⁴

Jó a mi szemünkkel nézni a napot. Jobb nem születni: csak egyike ez azon *ellenmondásoknak*, melyek a Prédikátor könyvében lépten-nyomon ismétlődnek, oly sokféle és az író intencióját gyakran teljesen félreismerő felfogást szolgáltván életre, a könyv karakterének meghatározásában fáradozó tudós magyarázók körében. Ez ellenmondásoknak

¹ 2. 24. ² 9. 7, 8, 9. ³ 7. 26, 28. ⁴ 4. 1.

tulajdonítható, hogy írónkat majd úgy tüntetik föl, mint a legridegebb skepticismus képviselőjét, kinek könyve «a skepsis legszélső végletét» mutatja föl a héber filozófiában; majd mint az epicureismus hívét, ki a legdurvább érzéki élvezeteket állítja olvasói elé életecél gyanánt; majd pedig a péssimista Hartmannal művére ráfognak, hogy az «a legmodernebb materialismus és a határtalan blazirtság breviariuma». Vagy végre megkísérik bebizonyítani, hogy a Prédikátor könyvében két, vallásos világnézet és életfelfogás tekintetében egymástól diametraliter különböző «bölcész» munkája van összeolvasztva. Mihelyt azonban a munka tartalmát a maga egyseges összefüggésében vesszük vizsgálat alá és nem egyes, az összefüggésből kiszakított nyilatkozatok után indulunk el, azonnal kitűnik úgy az utóbbi törekvés szükségtelen, sőt helytelen volta, mint ama fennebbi szemrehányások jogosulatlansága. Ha meg is engedjük, hogy az író fölfogásában némi skepticus szellem nyilatkozik, a mennyiben a dolgok mélyére ható kritikája és éles megfigyelő képessége előtt a látszat csalfa képei semmivé foszlanak, azt is el kell ismerünk, hogy azzal a skepsissel a legfönségesebb Isten eszme, a legerősebb vallásos meggyőződés párosul. Ezt bizonyítja úgy az egész könyvnek fennebb vázolt karaktere, mint főleg az epilógus, melyben az író vizsgálódásainak végeredményével számol be, ekképen:

Az egész beszédnek végeredménye im ez :
 «Féljed az Istent és parancsait tartsd meg !»
 Mert ez az embernek fő kötelessége.
 Minden tettet Isten ítélet alá von,
 Melyet mindennemű titkos dolog felett
 Akár jó, akár rossz — egykor tartani fog !¹

Egy olyan világ, melyben az ember Isten ítéletétől remeg, nem lehet érzéki csalódás! A materialismusnak, vagy a durva epicureismusnak azonban, már legkisebb nyomával sem találkozunk írónknál. Láttuk, hogy valahányszor élvezetre sarkal, nem feledi hangsúlyozni, hogy a gyönyörök is

¹ 7. 4. 3.

Isten ajándékai,¹ minélfogva azoknak élvezetében is óvatosaknak, mértékleteseknek kell lennünk, megemlékeztvén ekkor is az iteletről, melyet Isten majd az emberek felett tartani fog.² De határozottan kizárják a féktelen érzéki élvezetek képzetét írónk ama szavai is, melyekben utal arra, hogy az örömmel munkával kell párosulnia.³ Végre, ha helyes ítéletet akarunk alkotni azokról, melyekben az író a vidám földi örömmel kizsákmányolását ajánlja, nem szabad figyelmen kívül hagynunk sajtárságos voltát ama társadalmi viszonyoknak, melyek között az író élt; nem szabad téveszteni szem elől, hogy az író korában általános elcsüggedés vett erőt a kedélyeken és ama sötét életfelfogás kezdett lábrakapni, mely később a farizeizmusban megtestesülve jelenik meg előttünk. Úgy, hogy ezt meggondolva, igazat kell adnunk írónk ama magyarázójának, ki csodálkozását fejezi ki a fölött, hogy a Prédikátor «felismerve a földi dolgok illusorius karakterét, nem engedte magán erőt vétetni ama túlfeszített askésis által, mely a világot önmagában és így abban Isten adományait is megveti, hanem nyilatkozatainak resuméja az élet vidám élvezete, a mennyire az a kegyesség korlátain belül megengedhető és a mennyire azt Isten lehetővé teszi».

A mi már az író intenciójáról alkotott nézetek e sokféleségének okát, a mi az író nyilatkozataiban rejlő sürű ellenmondásokat illeti, azoknak magyarázatát írónk *kedélyhangulatában* kell keresnünk. A Prédikátor ellenmondásban van önmagával, kedélye meghasonlott, minélfogva egyszer így, másszor amúgy; itt némileg skepticusan, amott derült józansággal nyilatkozik. Ha csakugyan oly nyugodt lett volna valósággal is, mint a minőnek látszani akar; ha eredeti életkedvét a legkínosabb csalódás össze nem törte; ha nem szerette volna szenvedélyesen azt, a mit gyűlölt; nem követhetné el lépten-nyomon a következetlenség hibáját. Mi, hogy felfogásáról áttekinthető képet nyújthassunk, gondolatait bizonyos összefüggésbe igyekeztünk egymással hozni, azonban

¹ 12. 13. 14. ² 2. 24. 3. 13. 5. 18. ³ 11. 9. ⁴ 3. 13. 22. 5. 18.

minden olyan kísérlet, mely a Prédikátor szavai között szoros kapcsolatot akarna létesíteni, jogtalanságot követne el ama kedélyhangulat ellen, melyben e munka iratott. Olyan hangulat ez, mely bizonyos fokig a következtelent következetessé teszi. Nincs összefüggés, nincs rendszer munkájában, melyben a tapasztalati létet kell rajzolnia, mert hiányzik az összefüggés, a rendszer a tapasztalati létről alkotott felfogásában. Gyakran kifejezi, mennyire komolyan, de hasztalan kutatott, vizsgált. És nem valószínűtlen, hogy vizsgálódásai később más eredményre vezetnek vala, mint a melyre ez alkalommal eljutott és oly nyilatkozatokra késztek, melyek nem minden tekintetben egyeznének meg a mostaniakkal. Most is léptenyomon kikorrigálja magát. Mint Bileám, átokra nyitja gyakran ajkait, de mindannyiszor áldást szórnak beszédei. És vajjon miért nem önti ki minden haragját az életre, melyet gyűlöl? Miért nem átkozza meg a napot? Felejtsd el könnyörtelen Teremtőd oly gyorsan, mint tudod: miért nem kiáltja ezt nekünk? Csupán azért-e, mert remeg Isten ítéletétől? Nem! A Prédikátor óvakodik attól, hogy a tapasztalati léten valami jogtalanságot kövessen el, hogy ne jellemezze azt oly hüen, oly teljesen, mint észrevette. De észrevételeiben hiányzik az egység, a homogeneitás; nem látott mindig csupa sötét színeket, ezért nem beszél róla mindig ugyanazon módon.

A Prédikátor lelki állapota tehát, az a kedélyhangulat, melyben e munka iratott, a legőszintébb szájalom érzetét keltheti fel bennünk az ember iránt, és elnézésre készthet gyakori következtelenségei iránt. Azonban az ember iránti köteles részvétünk nem gátolhat minket abban, hogy mielőtt bucsút vennénk tőle, a «hölcs» *tévedéseit* ki ne emeljük. Már fejtegetésünk legelején rámutattunk világnézetének egyik hiányára, már itt utaltunk arra, hogy irónk egy problémával áll szemben, melyet nem bír megoldani. A tapasztalati lét jelenségei ellenkezésbe hozták a jahvismus alapdogmájával, az isteni igazságosság és szeretet ama képzetével, mely szerint az ember erkölcsi minősége és külső állapota adequat viszonyban állanak, úgy, hogy az erény és kegyesség már itt a

földön elveszi méltó jutalmát, valamint a bűn megérdemlett büntetését. E disharmonia a hagyományos hit és saját tapasztalata között az élet szigorú kritikájára vezeti, mi azonban nem hozza meg számára az ellentétek óhajtott kibékülését. Remélni reménytelenül és a hitet föl nem adni: ez az, a mit ajánlani tud. Hinni, hogy van egy igazságos világ-kormány és nem csodálkozni, midőn az ellenkezőt tapasztaljuk.¹ Más szavakkal: mondjunk le arról, hogy az isteni tökéletesség és a világ hiábavalósága közötti ellenmondást valaha megszüntessük: mindkettőt el kell fogadnunk igaznak; az elsőt, mint vallásos postulatumot, a másodikat mint elutasíthatlan tapasztalati tényt. — Irónk vallásos világnézetének e félszégével egy hibás életfelfogás: az emberi élet céltalan voltának egyre ismétlődő gondolata párosul azon szükségképi consequentiával, hogy jobb a halál napja a születés napjánál,² mert boldogabbak a halottak és még nem születettek az élőknel;³ s hogy az életnek legföljebb annyiban van jelentősége, mennyiben örömekeket is nyújt, míg a halállal mindennek vége. Ez egyoldalúság magyarázataképp joggal utal Köstlin⁴ ama körülményre, hogy könyvünk írója egész világnézetével és életfelfogásával a teljesen külön álló egyed álláspontjára helyezkedik. Az előtt az egyes csak annyiban jött tekintetbe, a mennyiben a nemzet testéhez tartozott, magát izraelitának érezte és tudta; élete a nemzet összeletében olvadt föl és életcélja absorbeáltatott a nemzeti aspiratiók által; ennél fogva a lét nehéz problémái elveszték élüket, miután épen az által, hogy az egyes egy nagy egész tagjának érezte magát, magasabb, általánosabb szempontból jöttek vizsgálat alá. Ennek másképp kelle lennie, mihelyt ama tudat eltűnt; mihelyt az egyes kiszakítá életét a nemzeti organismusból, mihelyt az ember, mint különálló egyén állott Istenével szemben, az élet talányai is azonnal nyomasztó súlylyal kezdenek az emberi lélekre nehezedeni s azonnal elő

¹ 5. 7. ² 7. 2. ³ 4. 1—3. ⁴ L. Theol. Studien aus Württemberg 1882, 132. és köv. 1.

kellett állnia. ama resignációnak, melylyel a Prédikátornál találkozunk.

Daczára azonban e fogvatkozásainak, sőt épen e fogvatkozásai által, a Prédikátor könyve fontos és nélkülözhetlen íze az ó-szövetségi kánonnak. Föltárja előttünk szerencsétlen, de szükségképi következményeit ama tanoknak, melyeket a próféták a megtorlás, a boldogság és halálra vonatkozólag hirdettek; rámutat arra a nagy setétségre, melyben az emberiség Krisztus nélkül elmerülendő volt. Ennyiben ő is Krisztusra vezérlő tanítómesterünk vala; előkészítője az újszövetségnek, mely a jelent és a jövőt átölelő örökkévalóság nagyszerű gondolatában, a siron túli élet üdvezítő reményében módot ad ama disharmoniák megoldására, melyekkel szemben a Prédikátor segélytelenül áll meg; másfelől az által, hogy az embert ismét beékeli egy nagy egésznek, Isten országának szervezetébe: megadja az egyes életének minden külső állapotoktól független, valódi értékét és megszabja az emberi törekvések irányát és célját; s miután ez utóbbit istenországa alapítójának vonzó személyiségében concret alakban állítja az ember elé, bizonyossá teszi őt egyszersmind arról is, hogy úgy fut, mint nem bizonytalanra és úgy harcol, mint nem hiában vágván a levegő eget.¹

Józsa Zsigmond.

theol. akad. h. tanár.

¹ 1 Kor. 9., 26.

A CONFIRMATIO.

Liturgikai tanulmány; folytonos tekintettel e szertartásnak általános, különösen pedig magyar protestáns egyházunkban kimutatható történeti fejlődésére.

I.

A szertartás eredete.

A régebb keresztyén egyház gyakorlata szerint, az egyházba való felvétel, úgy a felnőtteknél, mint később, a katekumenatus szervezése mellett, a katekumenoknál is, az úgynevezett kheirothésia, vagy kézrátétel által történt.¹ Ez egészen egyszerű szertartási részletnek semmi különösebb jelentőség nem tulajdonított, s inkább csak jelképes kísérője volt azon megáldásnak, a melyben az egyházba bevett új tag részesített. Épen azért a kheirothésia nem képezett valamely külön rendi jogot, vagy kiváltságot; hanem kiszolgáltathatta azt bármely, a többi egyházi szolgálatokkal megbízott pap is. Később az egyház, mindinkább eltávolodván az apostoli keresztyénség egyszerűségétől, midőn, a szertartások szaporítása és bonyodalmasabbá való tétele mellett, a kiváltságos papi előjogok is megnövekedtek, ez az egyszerű szertartás, úgy szólván egészen kivetköztetett eredeti alakjából s egy egészen új szertartásnak, az úgynevezett *firmatio*-nak, *signaculum*-nak, vagy *bérmálás*-nak vetette meg alapját.

Az akkori egyház nevezetesen akképen gondolkozott, hogy, minthogy a keresztségben közlött isteni kegyelem, a gyermeknek már csak akkori értelmi tehetetlen volta miatt sem lehet teljes és tökéletes, — annak később mindenestre kiegészítésre, vagy pótlásra van szüksége. Úgy de egy sakramentumi jelentőségű cselekvénynek hiányát csak egy szintén sakramentumi jelentőségű cselekvény egészítheti ki. Ezen, különben egészen evangelium ellenes felfogás alapján történt aztán, hogy *Bamberg Ottó* a firmatiót már 1124-ben a sakramentumok közé sorozta; ő utána pedig előbb az 1274. *lyoni*, majd később még inkább az 1439. *florenczi* zsinat kimondotta, hogy a firmatio, mint a keresztséget kiegészítő szertar-

¹ L. az egész szertartásról: *Tzeplédi Péter*: «Disp. theol. historica de cheirothesia». Trajecti ad Rh. 1738.

tás, szintén sakramentum s azt kiszolgáltatni kizárólag csak a püspöknek van joga, és pedig, mint azt egyik hazai római kath. szertartástan író, *Nagy Ferencz*, indokolja, azon oknál fogva: «Mert a bérmlás végképen való tökéletességre emeli az embert; valamint azért a nagy dolognak eleit minden közösséges mesterember megteheti, de azoknak végképen való ékességének megadása csak a főmestert és urat illeti: úgy a kereszténységnek fundamentumát megvethetik a közösséges papok is, de annak végképen való tökéletessége megadása, csak egyedül a püspököt, mint fő urat és fő építőmestert illeti.¹

Az említett zsinatok megállapították aztán az egész szertartásnak lefolyását, s az a «*Pontificale Romanum*»-ban így iratik le: A püspök rendesen husvét, vagy pünköst ünnepén s a kettő között eső időben, pluvialéval, stolával, mitrával és baculussal felkészülvén a faldisteriumban, mindenekelőtt figyelmezteti a gyülekezetet, hogy firmálni csak a püspöknek van joga.² Ezután előállanak a bérmlandók, kiknek legalább is 7 éveseknek kell lenniök. Fiú-gyermekeknek egy keresztapja, leány-gyermekeknek egy keresztanyja lehet, s minthogy ezen keresztzüleséghől, cath. felfogás szerint, lelki rokonság származik, e tisztet a régibb gyakorlat szerint, egy egyén csak kettő iránt teljesíthette.³ A keresztzülők a gyermekeket jobb kezüknél fogva vezetik elő s megállván az oltár előtt, ott a bérmlandó jobb lábát keresztzülejének bal lábára helyezi el.

A tulajdonképeni cselekvény főbb alkatrészei, rövid *responsorium* után: 1. A szentléleknek, mint hét kiváló lelkierő és erény forrásának segítségül való hívása. Ez az úgynevezett «*Spiritus domini septiformis*». E részlet bibliai alapjául római cath. szertartástan írók Zak. VII: 10.; Ezsaiás XI: 2. és Jelenések I: 4. helyeit említik fel, a hol ezek mondatnak: «Ezek az Úrnak hét szemei, melyek békerülik az egész földet.» «Kin az Úrnak lelke megnyugszik, bölcsességnek és értelemnek lelke, tanácsnak és hatalomnak lelke, tudománynak és az Ur félelmének lelke». «Kegyelem nektek és békesség attól, a ki vagyon, a ki vala, és a ki eljövendő és a hét

¹ L. *Nagy Ferencz*: «Az egy igaz és boldogító hitnek elei». 202—203. l. — A firmatio ellen: *Tolnai F. István*: «Igaz keresztényi és Apostoli Tudomány s Vallás Utára vezető és az eltévelyedésről jó utban hozó Kalauz.» stb. *Kolozsvár*. 1679. 772—775. l.

² L. *Cyprian*: «De Bapt. Heret.» I. Incze pápa; Epistola ad Decent. Eugub. C. 3. És a *tridentí zsinat*. Sessio VII. De confirmatione. Canon. III.

³ L. *Concilium Trident*: Sessio 24. De Ref. matrim. Caput 2.

lelkektől, melyek az ő széke előtt vannak.» Ezen szentírásbeli helyek tartalmát idézi azért a püspök, oly módon, hogy kezeit kiterjesztvén, segítségül hívja a «*Spiritus sapientiae et intellectus*» (Amen); «*spiritus scientiae et pietatis*» (Amen); «*spiritus consilii et fortitudinis*» (Amen); bezárván ezt eme szavakkal: «*Ad imple eos spiritu timoris tui et consigna eos signo crucis (a püspök itt keresztet vet). Christi in vitam propitiatus aeternam. Per eundem Dominum nostrum J. Chr. Filium tuum, qui tecum vivit et regnat in unitate ejusdem spiritus Sancti Deus.*» 2. A kenet, 2. Korinth. I: 21—22. alapján oly formán, hogy a püspök jobb kezét a bérnálnak fejére tevén, annak homlokára, mint a «szemérem és bátorság székhelyére», a Krisztusi hitről való bátor tanuskodás jelképeül, keresztet von nagy ujjával, az erre a célra, nagycsőtörtökön felszentelt faolaj és balzsam vegyítékéből készített kenetből, eme szavak kíséretében: «*Signo te signo crucis et confirmo te Chrismate salutis. In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti. Amen.*» Míg a püspök a szent kenést végzi, a bérmaatyák és anyák a bérnálnak mögött állván, jobb kezüket ezek vállára teszik, azt nyilvánítván ezzel, hogy bérnált gyermekökre nézve ugyanazon kötelességeket vállalják magukra, melyekkel keresztfiaik s leányaik testi és lelki javaik előmozdítása végett a keresztszülék tartoznak. Hajdan a bérnálnak arcza és melle is megkenetett, továbbá haja elől lenyíratott s homloka, nehogy a kenet lefolyjon, szalaggal köttetett be s a kenet iránti tiszteletből néha több napig bekötve maradt. Mai gyakorlat szerint azonban az, mindjárt az arczulütés után, egy arra rendelt segédkező pap által gyapottal letöröltetik; maga a püspök pedig ujjait sóval és kenyérbéllel letörölvén s vízzel megmosván, következik 3. Az elbocsátás az alapával összeköttetésben; a püspök ugyanis a bérnáltakat kétszer gyöngéden arczul üti, eme szavakat mondván: «*Pax tecum*», s ezzel jelentvén ki, hogy ők azon békét vették, mely az apostol szerint (Galat. V: 22.) a szentlélek gyümölcseinek egyike, mely béke őket a világ minden kísértetei s üldözései közt vigasztalni fogja. Végre 4. az egyes bérnáltakért való esedezés: «*Ut eorum corda, quorum frontes sacro chrismate delinivimus et signo sanctae crucis signavimus, idem spiritus sanctus in eis superveniens templum gloriae suae dignanter inhabitando perficiat.*»¹ — A bérnálnak valamely védszentet is választanak

¹ L. *Lonovics*: «*Népszerű Egyházi Archeologia*» II. k. 56—70. l. És *Ziegler*: «*Die Feier der heil. Firmung in der kathol. Kirche.*» Wien. 1817. *Brenner*: «*Geschichte der Firmung*».

maguknak s annak nevére béráltatnak, hogy az a szent legyen nekik az élet harczaiban példányképök.

A *reformátorok*-nak, elvi álláspontjuknál fogva, el kellett vetniök a firmatiót; annyival is inkább, mert annak sacramentumi jelentősége s a vele összeköttetésbe hozott gondolatok homlokegyenest ellenkeztek a tiszta evangéliumi felfogással; és elvetvén azt, más, talán inkább protestáns szellemtől áthathott szertartást, nem alkalmaztak helyette. *Luther* a róm. cath. firmatiót 1522. évben, a házasságról írott beszédében «majomjátéknak és csalárd szemfényvesztésnek» nevezte el. *Melanchton* az ő «*Loci theologici*» című művében «otiosa cerimonia»-nak; *Kalvin* pedig az 1545. évben kiadott «*Katechismus*»-ában «comedia játéknak» és «házasságtörő megerősítés»-nek mondották. *Bucer Márton* volt az, ki különösen kikelvén *Schwenkfeld* és az ő követői ellen, kik a gyermekkeresztséget kárhoztatták, hogy az elkeseredetté vált vitát megszüntesse, és a gyermekkeresztség ellen felhozott ellenvetéseknek élet elvegye, sürgette, hogy a gyermekek érettebb korukban erősítsék meg a keresztségben tett fogadástételeiket s bár ő maga, igen hihetőleg, gyakorlatba is hozta az e célból ajánlott szertartást, annak alkatrészeiről és lefolyásáról nem maradtak feladataink. Ő utána *Bugenhagen János* tett ezen irányban határozottabb lépéseket s indítványozta azt a szertartást, a mely protestáns egyházunkban a «confirmatio» neve alatt ismeretes; határozottan hangsúlyozván, a római cath. firmatioval szemben azt, hogy az nem kiegészítő része a keresztségnek és így nem is sacramentum, s hogy azt minden lelkész egyforma joggal kiszolgáltathatja. *Bugenhagen* indítványa csakhamar vizshangra talált s Németországban *Hessenben*, *Casselben*, *Brandenburgban* gyakorlatba is jött a confirmatio;¹ sőt elfogadta azt az angol püspöki egyház is, megtartván azzal összeköttetésben azon kath. főpapi előjogot, mely egyébiránt némely német államokban szintén gyakorlatban van maig is, hogy t. i. azt csak a püspök szolgáltatthassa ki. *Bugenhagen* halála után azonban, részint az u. n. adiaphoristicus viták, részint a 30 éves háború pusztító hatása miatt, az egész szertartás ismét elmaradt a gyakorlatból s ő utána *Spener* és a pietisták igyekeztek azt újra föleleveníteni, de kevés sikerrel s ezen theologiai iskola letűnése után, egészen a rationalismus

¹ L. Hermann *Stering*: «Hülfsbuch zur Einführung in das liturgische Studium». Wittenberg. 1888. 194—200. l.

koráig, csak mintegy elvétve alkalmazták egyes helyeken e szertartást a külföldi protestáns egyházakban. Minthogy azonban ez utóbb említett theologiai irányzatnak, eyebek között azt is szemére vetették annak ellenségei, hogy a vallás és hit dolgában hirdetett igazságai oly magas légkörben mozognak, hogy azok szinte érthetlenné és felfoghatlanok, még a magasabb képzettségű egyének előtt is, ez iskola hívei a confirmatiói vizsgát kedvező alkalomnak tartván e vélemény gyakorlati irányú megczáfolására, mindent elkövettek e szertartás gyakorlatba vétele mellett, és pedig kedvező sikerrel: mert a rationalismus kora óta, különösen Németországban, s másutt is, általánossá lett és mai nap is fentartatik mindkét protestáns egyházban a gyermekek hitben való megerősítése; noha, különösen kezdetben, elkeseredett irodalmi harczok is folytak ez intézménynek barátai és ellenségei között.¹ A prot. egyházak közül egyedül a skót egyház az, mely határozottan elveti a confirmatiót, mondván, hogy annak nincs alapja az isten igéjében s az ő apostoli egyház történetében.²

Magyar ref. egyházunkban e szertartás egészen újabb keletű. Első ízben 1788. táján találkozunk vele, és pedig előbb az erdélyi s ezen egyházkerületnek a tiszántúli egyházkerülettel való akkori szorosabb összeköttetésénél fogva, a tiszántúli részekben s majdnem egyidejűleg Dunántúl s végre 1806-ban a dunamelléki, s 1811-ben a tiszáninneri egyházkerület gyakorlatában. Legalább ezen felfogás mellett látszik bizonyítani azon irodalomtörténeti tény, hogy a confirmatióra való utasításokkal a «*Szent Keresztségre való emlékeztetés*» neve alatt, legelőször az 1788-ban kiadott *Kis Gergely-Nagy István*-féle agendás könyvben találkozunk, a minek mellőzése nem igen történhetett volna meg, régibb szertartásoskönyv íróink alapossága és sokszor aprólékosságra is kiterjeszkedő gondossága mellett, ha ez a szertartás már előbb is ismeretes lett volna egyházi életünkben. Épen ezen oknál

¹ L. egy *névteletől*: «Ist die, in der Lutherischen Kirche übliche Gewohnheit, die Kinder zu confirmiren, beizuhalten?» Frankfurt und Leipzig. 1782. És szintén egy másik *névteletől*: «Die Confirmation der Kinder, ein überaus nützlicher und nothwendiger Religionsgebrauch.» Königsberg. 1783.

² A lelkészek tanítás által előkészítik ugyan azokat, a kik először akarnak élni az urvacsorájával; de külön confirmatiói szertartást nem ismernek. L. *Csiky Lajos*: «A scót szabad egyház ismertetése.» Debreczen. 1877. 50. lap.

fogva, egészen alap nélkül való állítás az *Tóth Ferencz*-nél, midőn mondja, hogy a «confirmatio már az első keresztyén ekkleziákban is megvolt, s a katechumenok azok voltak, kik ma a confirmandusok, s hogy ez a szertartás a mi reformata ekkleziánkban, már a *reformatio elein* is megvolt; ez világos a keresztségben a keresztyáknak és keresztyányáknak feltétetni szokott második kérdésből, de az úgynevezett «*Christianus lactans*»¹ című könyvből is, melyből 1637-ben vizsgáltattak meg *Rákóczy György*-nek *György* és *Zsigmond* fiai, minekelőtte az uri szent vacsorával legelőször éltek volna.² Alaptalannak kell ez állítást nyilvánítanunk, mert hiszen mindenek előtt tény az, hogy a reformatorok magok eltörölték ugyan a firmatiót; de helyette más, talán ezt pótló szertartást nem alkalmaztak,³ — s a mit ma confirmatiónak nevezünk, az bizonyára sokkal későbbi eredetű. Sőt *Tóth Ferencz* ellen különösen két körülmény bizonyít s ezek között az egyik az, hogy, ime, ő készíti 1805-ben az első magyar confirmatiói katechismust, a mely körülménnyel szemben, szintén fel sem lehet tennünk a magyar ref. egyház egyeteméről, s az annak sorsát vezető egyénekéről, hogy jóval előbb ne gondoskodtak volna ily alkalmas kézikönyv előállításáról, ha egyszer az a szertartás oly régi és fontos volt egyházi életünkben. A másik pedig az, hogy midőn *Tóth Ferencz* 1810-ben kiadta «Liturgiká»-ját, s abból egy példányt gróf Teleky Sámuelnek küldött el, tisztelete jeléül, az egyház ügyei iránt nemesen érdeklődő főúr, Bécsből 1810. július 7-én keltezve, egy elismerő levelet küldött a szerzőhöz, melyben ezeket írja: «Mult hónapnak 4-én hozzám utasított levele mellett, hasznos munkáját, a liturgikát, mely

¹ L. a mű valódi címe: «*Csecsemő Keresztyén*, Mellyet Az Tekintetes és Nagyságos Urak Az Rákóczi György és Sigmund Istennek segítségéből, az egész jelenvalóknak nagy örvendezésekkel, dicséretesen és épen boldogul el mondottanak, mikor igaz vallásokban való szép épületekről abban az próbában bizonságot tennének, mellyet az Erdély Országának Kegyelmes Fejedelme az Ur Vacsorája előtt kívánt hallani Kisasszony havának 15. napján az 1637. Esztendőben, melyre nézve ez ő Nagyságok két fia másodnap az Ur Vacsorájához való járulással az Fejérvári templomban leghelsőben hiteket megpecsételték. *Keresztyuri Fál*, az Urak ő Nagyságok mestere által.» Fejérvár. 1638. — L. Szabó *Károly*: «*Régi magyar könyvtár.*» 678. sz.

² L. *Tóth Ferencz*: «Liturgika». Győr. 1810. 162. lap.

³ *Luther* művei. XIX. kötet, 111. s köv. l. És «*Helv. Confessio*» XIX. cikk. IV. Caput. Valamint: «*Apolog. Confess. Aug.*» XIII. Articulus: «De numero et usu sacramentorum».

által mind tiszta tudományának, mind a közjónak előmozdításában fáradhatatlan szorgalmatosságának újabb jelét adta, igen kedvesen és nagy köszönettel vettem. Ennek pedig, sok dolgom között is, gyönyörűséggel olvasgatása eszembe juttatta: egy, az eddig valóknál bővebb és épületesebb liturgiának is hasonló szükséges voltát, *melyben helyet érdemelne a bécsi ref. ekkleziában szokásban levő igen szép módja a confirmationnak.*¹ E mellett tudnunk kell azt is, hogy a keresztelestől a keresztszülékhez intézett kérdések, szám és tartalom tekintetében igen határozatlanok voltak s a mit *Tóth Ferencz*, másodiknak s a confirmatio régi eredete mellett bizonyító kérdésnek tart, az régebben vagy elő sem fordult, vagy pedig éppen nem a második helyen tétetett fel. Ugy, hogy méltán mondhatta éppen azért is *Révész Imre*: «Az úgynevezett confirmatióknak, a szigorú calvinismus szerint, semmi helye nincs s erre vonatkozó utasítás nem is fordul elő Kalvin szertartási műveiben s a keresztelest alkalmávali ünnepélyes fogadástételben is semmi oly pont nincs, mely a confirmatióra czélozna.»² A *Rákóczy György* és *Zsigmond* említett megvizsgálata pedig, nézetünk szerint, alig lehetett egyéb, mint a fejedelmi szülék, lelkiismeretes vallás-erkölcsi nevelési eljárásukból következő házi vagy magán vizsgatétel; annyival is inkább, mert hiszen az akkori nevelésnek nemcsak központját, hanem sokszor majdnem egyedüli tárgyát éppen a vallás képezé. Ezt igazolja a «*Csecsemő keresztyén*»-nek «*Dedicatio*»-ja is, melyet maga a vizsgát tevő *Rákóczy Zsigmond* irt fejedelmi atyjához s a melyben szóról-szóra ezeket mondja: «Minekutána penigh az üdővel együtt elménk is nevedeket volna, mindgyarast *Pronai Mátyást*, nem kicsiny fizetéssel táplálván, minékünk Mesterül előnkben állották, hogy mi reánk vigyázna és minket tanítana, az ki legh elsőbe minket a Déáki tudománynak tanulására dicséretesen édesitet, mind addig, mig Istennek kegyelméből Fejér Vára jövé, *Kereszturi Pál* Uram gondviselése alá jutottunk, az ki mingyárt azon igyekezet, hogy, az mi gyermeki tudatlanságunkat el üzvé, szorgalmatos tanítása által az Déáki tudomány minket nagy dicséretesen megékesitene, az honnét az Déáki tudománynak édessege minket serénségünkben az nagyob *golgokra* (nyomtatási hibából)

¹ L. «*Nagy Papok életrajza*». Budapest. 1877. Ebben *Tóth Ferencz* életrajza Liszkay Józseftől. 69. l.

² L. *Révész Imre*; «*Kalvin élete*». Pest. 1864. 317. lap.

való indulatban inkább felgerjesztet, felindítot, hogy nem mint annak előtte, mely szüntelen való tanítás az mi megh vadult tudatlanságunkat lassan lassan oly szelidségre hozta, hogy nálunknál mind üdösebbeket meghaladni, mind tudosbakat tudományunkal elérni láttatnánk . . . Tudományunkban penigh az mi gyermeki időnkben mennyit épültünk, azzal dicsekedni mi hozzánk nem illik. Egyebek között a mi fél részént való Déáki nyelvünkön kívül, mellyet az derék tudományal bíró embereknek és az tudos Udvariaknak társaságok szüntelen gyakorol, hogy az szentírásban is épülhessünk, az kegyes Isten minékünk megh engedte, ugy anyira, hogy ebben az 1637. esztendőben, Kis aszszony havának 15. napján, az mi tudományunkban való épületünknek vizsgálására az Nagyságod Udvarában bátran elő állanánk, az mely probában meg elégedünk mi azzal, ha Nagyságtok előtt tunyasággal nem vádoltatunk.»¹ — Különben *Tóth Ferencz*-nek szóban forgó állítását végre nyilván megczáfolja a vele egykorú *Fábián József*, a ki «*Eklézsiái Agenda*» czimű művében, a confirmatiót a «*Szent keresztségre való emlékeztetés*»-nek nevezvén, arra vonatkozólag ezzel kezdi meg utasítását: «Szokásban van *néhol*, a mi reformata eklézsiánkban is a keresztségre való emlékeztetés. És oh! vajha *mindenütt* szokásba volna.»² A mit bizonyára nem mondhatott volna *Fábián*, ha tény lett volna az, a mit *Tóth Ferencz* állít, hogy t. i. «*ez a szertartás a mi ref. eklézsiánkban már a reformatio elein is megvolt.*»

II.

A szertartás jelentősége és azzal összefüggő elvi kérdések. A kiszolgáltatás régibb és mai formájának történeti fejlődése napjainkig.

Bár a confirmatio, protestans felfogás szerint, sem sakramentom, sem a keresztségnek kiegészítő alkatrésze nem lehet,³ mind a mellett annak két irányú jelentősége van; u. m. általában *vallás-erkölcsi*. közelebbről pedig *egyház-társadalmi*.⁴ Vallás-erkölcsi jelentősége abban áll, hogy e szer-

¹ L. «*Csecsemő keresztyén*»-nek könyvtáramban levő ritka példányát. «*Dedicatio*» 12—13. l.

² L. *Fábián J.*: «*Eklézsiái agenda*». 1807. 33. l.

³ L. *Calvin*: «*Institutio*». IV. 19. És Dr. C. Im. *Nitzsch*: «*Praktische Theologie*». II. köt. Bonn. 1848. 172. és 446. l.

⁴ L. Dr. *Wilhelm Otto*: «*Grundzüge der evangelischen praktischen Theologie*». Wittenberg. 1866. 71. l.

tartás által az illetők «tanubizonyságot tesznek hitökről» vagyis arról, hogy ők mind ama vallás erkölcsi igazságokat és elveket magukévá teszik s azok szerint fognak élni. a mely igazságok és elvek képezik annak az egyháznak alapját, a melynek kívánnak ők jövőre már önálló tagjai lenni. Egyháztársadalmi jelentősége pedig abban áll, hogy az egyház, elfogadván ezen tanubizonyságtételt, annak alapján az illetőket keblébe fogadja, s az önálló, teljes jogú egyháztagokra várakozó kötelességek teljesítésének feltétele mellett, mindazon jogokat megadja, a melyek egy egyháztagnak ilyen korban jogai lehetnek; különösen felhatalmazván őket arra, hogy az úrvacsorájával, mint szent vallásunk egyik legáldásosabb és leglélekemelőbb sakramentumával, mindannyiszor éljenek, a mennyiszer az egyház bevett rendtartása szerint csak alkalmat szolgáltat, s arra maguk részéről «illendően elkészülhetnek».¹

E szertartásnak itt kiemelt lényegéből és természetéből önként következik aztán annak a keresztséghez való viszonya, illetőleg a két szertartás között tényleg meglevő különbség; valamint a természetes felelet azon felmerülhető kérdésre is: vajjon hol van a confirmációnak legillendőbb és legtermészetesebb helye?

A mi ugyanis az elsőt illeti, a keresztség és confirmatio között levő különbség az, hogy míg az első által az illető megkeresztelt egyén általában a keresztyén, tehát a még felekezetekre nem szakadt jézusi vallásba vétetik fel, addig a firmatio, vagy confirmatio által az illető egyén már egy bizonyos keresztyén vallásfelekezet öntudatos tagjául kötelezi el magát. Ezért van az, hogy míg pl. a római kath. egyház a prot. egyház keresztségét, és megfordítva, ez utóbbi az előbbiét, teljesen érvényes keresztségnek ismeri el, daczára annak, hogy úgy lényegére, mint a szertartás alkatrészeire nézve, nagy eltérés van közöttük; addig már sem a római kath. egyház nem tekintheti érvényesnek tagjaira nézve a protestans confirmatiót; sem pedig a protestans egyház a firmatiót, azon oknál fogva, mert természeténél fogva mindkét szertartás épen a felekezeti egyház tagjai közé való fel-

¹ L. Dr. Friedrich *Schleiermacher*: «Die praktische Theologie, nach den Grundsätzen der evang. Kirche, in Zusammenhange dargestellt», Herausg. von Jakob *Frerichs*. Berlin. 1850. 415. köv. 1. — És *Harms*: «Pastoral-Theologie». 191. lap. A különböző fogalmi meghatározásokat és azoknak bírálatát: Hermann Ph. *Schnabel*: «Die evangelische Confirmation». Berlin. 1889. 27. s köv. lapok.

vételnek, egészen felekezeti szellemtől áthatott és felekezeti czélok elérése végett alkalmazott szertartása. Ugyanezen az alapon dönthető el aztán a gyakorlati életnek azon vitás kérdése is: «Vajjon az 1868. évi LIII. t.-cz. 53. szakaszának tartalma szerint, büntetendő cselekményt követ-e el a lelkész a szabályellenes megkeresztelés által is, vagy pedig az idézett szakasz csak az áttérésnél elkövetett szabálytalanságokra vonatkozik?»

Nézetünk szerint mindenesetre csak az utóbbi esetről lehet szó, a helyes értelmezés mellett; minthogy épen, mint hangsúlyoztuk, hogy a keresztség által a megkeresztelt egyén csak a keresztyének társaságába vétetik fel, nem pedig annak valamelyik felekezetébe; a törvénynek szóban forgó szakasza pedig nem azt rendeli büntetni, ki az életkorának 18. évét még be nem töltött kiskorút más vallásfelekezetbe veszi fel, mint a melybe az 1868. évi LIII. t.-cz. értelmében felveendő lett volna; hanem, igenis azt, ki a fentjelzett kiskorút az 1868. t.-cz. rendelkezése ellenére más vallásfelekezetbe felveszi; más vallásfelekezetbe felvenni pedig nyilván csak azt lehet, ki megelőzőleg már valamely felekezetnek tényleges tagja vala. Ez az értelmezés, jól tudjuk, bizonyára nem kedvező a naponkint tapasztalható, sokszor megbotránkozást keltő visszaélésekkel szemben, de hát a törvény intentiója, szándékosan-e, vagy fogyatékos formája miatt, nyilván ez s épen ezért jogos és kívánatos azon mozgalom, mely prot. egyházunk kormányzói körében, már régibb idő óta megindult, abból a czélból, hogy e mindenesetre hiányos és nem világosan körvonalozott szakasza a törvénynek egy újabb pótszakasz által egészítették ki.

A confirmatio kiszolgáltatásának szertartása hazánkban és külföldön is lényegileg kevés változatosságon, illetőleg változtatáson ment át; nem azért, mintha e szertartásra egyházunk mindenkor kellő súlyt nem fektetett volna, annak jelentőségét és horderejét épen az egyháztagok vallásos életének erősítésére vonatkozólag; hanem inkább egyszerűen azért, mert az egész intézmény, más istentiszteleti cselekvényekhez képest, sokkal újabb keletű, semhogy hosszabb fejlődés alá eshetett volna; e mellett czélja és lényege is oly tiszta, világos és egyszerű, hogy vele összeköttetésben talán nehezebb, bonyodalmasabb kérdésekről szinte szó is alig lehet.

A német protestans egyházban *Chemnitz* és *Spener* confirmatiói szertartása volt az első, a mely már határozott

elvek szerint alakítottatott s a mely hosszú időn át irányadóul szolgált a későbbi gyakorlatnál is. — *Chemnitz* «*Examen decretorum Concilii Tridentini*» című művében fejtette ki erre vonatkozó nézeteit; *Spener* pedig 1692-ben *Trogillus Arnkiel* apáthoz írott levelében foglalja közre tüzetesen e szertartással. — A confirmatio lényegesebb alkatrészei, mindkettőjük megegyező véleménye szerint a következők: 1. Fődolog mindenekelőtt, hogy a confirmandus szívből emlékeztessék az ő megkereszteltetésére. Minden alkalmat meg kell pedig arra ragadnunk, hogy ez nyilvánosan történjék, már csak azért is, mert a keresztségre való emlékeztetést mások is hallván, jótékonyan fogják azt magukra is alkalmazni. 2. Szükséges továbbá, hogy az illető nyilvános hitvallást tegyen az ő tudományáról és hitéről, a melyre megkereszteltetett. 3. Épen ezért ki kell kérdezni őt a főbb hitcikkelekből. Erre annyival is inkább szükség van, hogy a gyülekezet hallja az ilyen hitvallást és győződjék meg abból a felől, hogy az illető jó lelkiismerettel veheti fel társaságába és bocsáthatja az úrvacsorához. 4. Szükséges az is, hogy a confirmandus őrizkedjék a hamis és tévelygő tanítóktól; a miért is 5. komolyan kell intenünk, hogy a keresztség szövetségében és a kegyelem állapotában mindvégig állhatatosan megmaradjon, s ebből a czélból 6. illő dolog az, ha a gyülekezet imádkozik a gyermekekért. A *kézrátétel* szertartása ellen lehetne ugyan kifogást tennünk, minthogy azonban az egészet *puszta ceremoniának* tekintjük és annak magában semmi különös erőt nem tulajdonítunk, nem látjuk át, hogy az valakit tévedésbe ejthetne, annyival kevésbé, mert hiszen a kéznek fejre való tétele ezen cselekvénynél is csak azt célozza, hogy az az ima és áldás, a melyet a confirmandusok felett mondunk, ő reájuk tartozik és ő reájuk vonatkozik.

Chemnitz és *Spener* itt közölt felfogása és rendtartása ellen, később különösen *Bachman*, *Wolf* és *Kliefoth* keltek ki, az ó-lutheri theologusok közül; különösen azt hozván fel kifogásul ellene, hogy az általuk szervezett szertartásban egészen a confirmálandó egyén *subjectív* cselekvénye lép előtérbe, ellentétben a régi lutheri egyház felfogásával, a mely szerint az egész confirmationál annak épen *objectív* oldalára volt fektetve a fősúly.

Magyar ref. egyházunkban a kiszolgáltatás legelső, előtünk ismeretes formájával 1788-ból a *Kis Gergely-Nagy István*-féle Agendás könyvben találkozunk. E szertartás szerint, összegyűjtván a pap az Ekklézsiában levő minden ifja-

kat, kik a keresztyén hitre már megtanítottak a templomban, az egész gyülekezetnek, vagy nagyobb részének jelenlétében, közönséges istenitisztelet idején, énekeltetik a VIII. vagy 66, 77. dicséret. Majd a konfirmáló lelkész a szószekekből egy rövid beszédet mond, előadván abban a gyülekezet előtt az egész szertartásnak czélját és jelentőségét. E beszédhez egy tartalmas szép ima és uri ima csatlakozik. Ezután a «prédikáló székéből» leszállván a pap, kérdez az ifjaktól a kisebb és nagyobb Katechismusoknak rendje és módja szerint, okosan alkalmaztatván mindeniknek tehetségéhez a kérdést s folytatván a kérdeződést, mindaddig, míg megismerzik: ha megtanulták-e elegendőképen szent vallásunknak főbb czikkelyeit: a *nyavajásságról*, a *megszabadulásról* és *háládatosságról*. Ebben a kérdeződésben segíthetnek a papnak más emberek is: de vigyázniia kell arra, hogy igen tudatlan és neveletlen ifjú elő ne álljon, hanem a ki olyan volna, hagyassék más alkalmatosságra, hogy így ne legyen szükség vagy közönséges helyen megszomorítani valakit, vagy igen tudatlant az urasztalához bocsátani, arra való készítés is lévén ez az egész munka.

Megtörténvén a nyilvános vizsga, a pap visszatér a szószekebe s ott így szól: Kedves ifjak! A mindentudó Istennek tekintete előtt, a Híveknek jelenlétökben, tesztek elötökbe bizonyos kérdéseket, melyekre kiki közületek, jó lelkiismerettel feleljen: 1. A mely evangeliumi tudomány tinétek elötökbe adatott, a melyet tanultatok. készek vagytok-e arról vallást tenni? F.: Én magam részéről kész vagyok. 2. Hisztek-e az Istenben, ki atya, fiú, szent lélek? Hiszitek-e, hogy az atya adta az ő fiát, hogy minden, valaki ő benne hiszen, el ne veszszen, hanem örök élete legyen és a Krisztus egyetlen idvezítő, kin kívül nem kell másban idvességet keresni, s nem is találhatni egyebütt? F.: Igenis, hiszek. 3. Fogadjátok-e, hogy ezután életeteket tökéletes igyekezettel kívánjátok szabni az Isten törvényéhez, hogy eltávoztassatok minden gonoszt és gyakoroljátok magatokat a szent és kegyes életben? F.: Fogadom Isten segedelme által. 4. Igéritek-e, hogy ezen vallás- és fogadástételekben Isten kegyelme által, mind végig megmaradni kívántok? F.: Igenis.

E hitvallomási részletre aztán intó beszéd következik. első sorban a gyermekekhez, majd a szülékhez, keresztszülékhez és az egész gyülekezethez; majd ezután egy hosszabb ima az uri imával. Végre gyülekezeti éneklés, a körülményekhez képest a CXLVIII. Zsolt. 1, 2, 9, 10; vagy pedig

XIX. Zsolt. 4, 5. versei, valamint a XXIII. és XXV. Zsoltár. Az egész szertartást ezen megáldás zárja be: «A Jehova áldjon és oltalmazzon meg titeket! A Jehova adja tinéktek a maga idvezítő kegyelmét! Jehova legyen a ti idvességteknek elpecsétlő záloga. Amen.»¹

Idői sorrendben ezután, agendairóink között a confirmatio szertartásával, 1805 ben *Fábián János*-nál találkozzunk; azonban ő, előadván azt, hogy e szertartás szokásban van néhol a mi ref. ekkléziánkban és «vajha mindenütt abba volna», — bár elismerőleg nyilatkozik is az egésznek jelentőségéről, minthogy az igen alkalmas út és mód az erkölcsiségnek előmozdítására, már csak azért is, mert jó és szent gondolatokat, kegyes indulatokat és hajlandóságokat s e mellett hasznos feltételeket gerjeszthet mind a szülőknek, mind a gyermekeknek, mind pedig közönségesen mindeneknek szíveikben — mindazáltal maga szóról-szóra átveszi a *Kis Gergely-Nagy István*-féle utasítást minden legkisebb részleteiben, az ott közlött beszédekkel és imádságokkal együtt, csalhatatlan bizonyosságául annak: mennyire nem volt kedve ezen a téren talán reformokkal előállni, annak tudata mellett, hogy magyar ref. egyházunk, különösen az isteni tiszteleti dolgokban, mindenkor féltékenyen ragaszkodott a történet által kipróbált és szentesített gyakorlathoz, így vélvén csak a változó idők izlésével szemben biztosítani egyedüli lételemét és megkülönböztető jellemvonását: az evangéliumi tisztaságot, és ebből folyó egyszerűséget.²

Egy évvel később, 1806-ban, a *Dunamelléki egyházkerület* állapította meg hivatalosan a confirmatiónak, a kebelében levő egyházakban gyakorlandó rendtartását, megbizván akkori aljegyzőjét, a «hatalmas szónok és nagy tudományú férfiút» *Göböl Gáspárt*, egy erre a célra használható confirmatiói katechismus készítésével is.³ Az említett egyházkerület ezen korbéli, közhasználatra kiadott agendás könyvében, a confirmatio egész szertartását szintén rideg puritanismus jellemzi s egyes mozzanatait a következők:

Minek utána a gyermekek kiállottak a gyülekezet eleibe, így szól hozzájuk a predikátor: «Kedves fiaim, leányaim, kik azért állottatok elő, hogy arról a szent vallásról, melyre

¹ L. *Kis Gergely-Nagy István*: «Agenda». Győr. 1788. 31—38. l.

² L. *Fábián János*: i. m. 33—41. l.

³ L. Id. *Polgár Mihály*: «Egyházi Almanach». 1836. Pest. — Abban a meghalt tisztviselők életrajzát. És «*Uj magyar Athenás*» 332. lap.

tanítottatok, nemcsak számot adjatok, hanem annak vallására és megtartására magatokat a szent gyülekezet előtt feligérjétek és a szerint, mint a mi Ekklesiánknak valóságos tagjai, annak mind külső, mind belső javaival való élésre szabadságot nyerjétek; kérjétek mindenek előtte az Isten segedelmét, mondván: A mi segedelmünk jöjjön az Urtól, ki teremtette a mennyet és földet. Amen.»

Minek utána a gyermekek ezt hallható szóval elvégezik, a predikátor a következő kérdéseket eleikbe egyenkint felteszi, és feleletjeiket a gyülekezettel egyetemben meghallgatja. 1. K.: Hány részben lehet a keresztyén vallást gondolóra venni? F.: Három részben, u. m. tudományaira, parancsolataira és ceremóniáira nézve. 2. K.: Melyek a keresztyén vallásnak azok a főbb tudományai, melyeket szükséges hinni minden keresztyénnek? F.: Azok, a melyek az úgy mondatott Apostoli hitnek formájába bé vannak foglaltatva, stb. lásd azt a kis katekezeit, mely így neveztetik: «*Igen rövid summája a keresztyén vallásnak*» s a melyet egészen kell tudni az ő vallásokról számot adni akaróknak.

Megtörténvén a vizsga, akkor így szól a predikátor: 1. K.: Immár kedves fiaim, leányaim! minnek utána ezeket tudjátok, ígértek-e magatokat ezen evangyeliumi szent tudományoknak állhatatosan való megtartására és vallására? F.: Igérjük Isten kegyelme által. 2. K.: Igértek-e ti magatokat arra is, hogy az evangyeliumi szent parancsolatokat teljes erővel megtartani igyekeztetek? F.: Igérjük Isten kegyelme által.

E hitvallomásra maga a tulajdonképeni megerősítés vagy felhatalmazás következik, eme szavakkal: «*Én is hát ti néktek, mint már hívő keresztyéneknek, adok szabadságot, a mi szent vallásunk második sakramentumában, ceremóniájában «a szent vacsorában való részesülésre is».* Ezután rövid intő beszéd a gyermekekhez és szülékhez, valamint hálaadó és ez a záríma egészítik ki a szertartást: «*Az Úr Jézus kegyelme legyen mindnyájan mi velünk. Amen.*»¹

A Dunamelléki egyházkerület e részben mutatott példája hasonló eljárásra ösztönözte a *Tiszáninneni egyházkerületet* is s több mint három évi szorgalmas előkészület után egybeállítván 1814-ben «*Liturgiá*»-ját, abban nemcsak utasításokat ad a confirmatio rendtartására, hanem

¹ *Göböl Gáspár*: «*Igen rövid summája a keresztyén vallásnak*». A dunamelléki egyházkerület «*Liturgiájá*»-ban. Vác. 1806. 33—37. l.

együttal egész terjedelmében közli azon katekhismust is, melyet a confirmatioi oktatáshoz vezérfonalul készítettett *Lácza Szabó József*, akkori sárospataki lelkész és főiskolai tanár által, s a mely azóta számtalan, részben alakilag simított kiadásban jelenvén meg, ma is használtatik ezen egyházkerület kebelében. A szertartás alkatrészeit képező beszédek és imák mutatják, hogy azoknak is az emelkedett lelkű és «mézédes beszédű» *Lácza* a szerzőjük. A *Göböl Gáspár* beszédeivel és imáival szemben, hasonló rövidségük mellett is, melegség és közvetlenség különböztetik meg s ez okozza aztán azt, hogy magában a rendtartásban új részletekkel ugyan itt sem találkozunk, mert hiszen az egyházkerület maga kifejezte abbéli óhaját, hogy vajha e szent rendtartások gyakorlásában ne különböznenek annyira az ekklézsiák,¹ mindazáltal az egész confirmatio ünnepélyesebbé és lélekreatóbbá lesz e beszédek és imák kenetteljes ereje alatt.

Maga a *rendtartás* különben a következő: Előállván a megvizsgálásra készült kisdedekkel együtt a tanító, a templomban levő asztal mellett, a szertartást egy bevezető ima nyitja meg. Ezután a confirmatio előtti beszéd jó, figyelmeztetvén abban a gyülekezetet az ünnepély céljára. E beszéd természetes simasággal vezet be magát a vizsgatételt, a mely véghez menvén, a lelkész ezen hitvallási kérdést intézi a gyermekekhez: «Igértek-e magatokat, kedves gyermekeim, arra, hogy ti ezen keresztyéni hitben, melyről most vallást tettetek, és a szent és kegyes életben, melyre magatokat felajánlottatok, mindvégig állhatatosak lesztek?» Felelnek mindnyájan: «Igérjük, igenis, Isten segedelme által.» Ez ígértételt a lelkész eme szavakkal áldja meg: «Segítsen is titeket, szerelmeseim, ezen szent ígéreteteknek hűséges beteljesítésére a mennyei kegyelem. Amen.» Erre következő intelmi beszéd után a felhatalmazás eme szavakkal történik: «Én, mint a Jézus Krisztusnak rendes és hivatalos szolgája, just és szabadságot adok nektek arra, hogy ennek utána, minden alkalmatossággal, de mindenkor illendő készüllettel élhessetek a szent vacsorával és az által Istennel való szövetségeket megújíthassátok.» Gyülekezeti hálaadó uri ima s megáldás képezik a szertartás bezáró részleteit.²

Alkalmasint a *Dunántúli egyházkerület* gyakorlatának

¹ L. a «Liturgia» előszavát.

² L. «Liturgia». Sárospatak. 1814. 24–48. l.

tekinthetjük a confirmálásnak azt a rendtartását, a melyet *Tóth Ferencz* ír le, az ő «*Liturgiá*»-jában.

Elkészítvén — úgy mond — az *oskolamester* az erre készített katekhismusból, avagy agendából tanítványai közül, és a lelki tanító tudtával, azokat, kik még az úrasztalához nem járultak, vigye be vasárnap délután, a mint ez már az azelőtt való vasárnap kihirdettetett, a templomban, állítva őket az urasztalához, s neveiket tisztán leírva, tegye ki az asztalra. A pap minekutána elvégezte a könyörgést, mert ekkor predikációt nem tesz, a gyermekek egy vers éneket énekelnek, melynek végeztével kimegy az urasztalához és a gyülekezetnek tudtára adván, hogy ő az előtte álló gyermekeket meg akarja próbálni, ha értik-é a keresztyén vallást és alkalmasak-é arra, hogy az urvacsorájával élhessenek, hozzá kezd a megvizsgáláshoz s annak végeztével imádkozik a gyülekezettel a gyermekekért, ezeket megáldja és a gyülekezet előtt declarálja, hogy nekik az urasztalához való járulásra szabadság engedtetik.¹

Végig tekintve a confirmatio szertartásának történeti fejlődésén, egyszerre látható az, hogy a kiszolgáltatás mai formája és a régi között nincsenek valami nagy eltérések. A lényeg, a főbb mozzanatok ma is ugyanazok s legfeljebb oly mozzanatokban vannak és lehetnek eltérések, a melyek az egésznek ünnepélyességét vannak hivatva emelni, a nélkül, hogy azok talán a protestantismus elvével homlokegyenest ellenkező ceremóniáskodásra vezetnének.

A szertartás legáltalánosabb alkatrészei, mai gyakorlatunk szerint, íme a következők lehetnek:

Rendkívüli istenitiszteleti cselekvény lévén a confirmatio, e nemű természetéből következik, mint elengedhetetlen követelmény az, hogy annak rendes istenitisztelettel kell összekötnie lennie; a mely elvégeztetvén, ismét protestáns liturgikai elvünknel fogva, az egész szertartást gyülekezeti alkalmi éneknek kellene megnyitnia, ez képezvén abban kiválóan azon mozzanatot, a melynél fogva a szertartás a gyülekezet közös szertartásává lesz. Bármennyire emelje is különben az ünnepélyes hangulatot ott, a hol ez lehetséges, a szép karének, vagy bármennyire helyén való és alkalomszerű az is, hogy bevezetésképen, maguk a confirmandusok is elénekelnek egy pár, tárgyyszerű énekverset, mindezek nem pótolhatják a gyülekezeti közéneklés helyét s épen ezért csak sajnál-

¹ L. *Tóth Ferencz* i. m. 162—163. l.

nunk lehet, hogy most használatban levő énekes könyvünkben teljesen hiányoznak az ilyen czélokra alkalmas énekek. Ezen előkészítő éneklés után kiállván a confirmáló lelkész az urasztala elé, a mely körül foglalnak helyet a confirmandusok is, a szertartást egy bevezető vagy segélykérő imával nyitja meg. Erre a *szertartási beszéd* következik, a melyre különösen áll az, a mit *Grotefend* a szertartási beszédek megkülönböztető jellemvonása gyanánt emel ki, hogy t. i. «a szertartási beszéd nem predicatio; nyomós alkalmi gondolatok, mesteri rövidséggel, a közvetlenség és melegség hangján előadva, képezik egy jó agendának kellékeit s tudakosság és bőbeszédűség, e mellett szóvirágok teszik utálatos korösszülöttekké.» Ezután történik meg a confirmatói *vizsgatétel*, azon tankönyvek, vagy katechismusok alapján, a melyeket az egyes egyházkerületekben, részint hivatalos határozatok, részint pedig a gyakorlat szentesítették.¹ Minthogy arról meggyőződni: meg-

¹ A közhasználatban levő katechismusok között a nevezetesebbek: 1. *Tóth Ferencz*: «Az uri szent vacsorához készítő katechismus, melyet az ehhez intézett agendával együtt az urvacsorájával legelőször élni akaró ref. gyermekek számára készített és kiadott Tóth Ferencz. Győr. 1805. A dunamelléki egyházkerület által elfogadott tankönyv 1877-ig már 20 kiadást ért; 1878-ban hirdetett aztán az egyházkerület újabb pályázatot s ekkor *Kerecsényi János* körmendi lelkész munkája fogadtatott el, de a szerző lényeges javításokra utasított. (L. «Új magyar Athenás» 448. l. és «Nagy papok életrajza» 65. l.) 2. *Göböl Gáspár*-tól: «Igen rövid summája a keresztyén vallásnak» stb. (L. A dunamelléki egyházkerület agendás könyvét 1806-ból.) 3. *Láczay Szabó József*: «Vallástévő katechismus, mely szerint a szentvacsorával legelsőben élni kívánó kisdied keresztyének hitökről vallást tesznek.» stb. Először Sárospatakon. 1814. Azóta számtalan kiadásban; legújabbán 1887-ben. 4. *Kiss Balint*: «Kis agenda, az az urvacsorával élni szándékozó fiúk és leányok számára». 1815. 5. *Nagy Péter*: «Confirmatioi nagyobb káté». Kolosvár. 1860. II. kiadás 1873. És «Confirmatioi kisebb Káté». Az erdélyi ev. ref. anyaegyház számára. Az 1857. V. Szentiványon tartott központi zsinat által bevett koszorúzott pályamű. Kolosvár. V. kiad. 1878. 6. *Maklári Pap Lajos*: «Confirmációi káté, vagy az urasztalához első ízben járulandó növendékek vallástétele. Ref. katecheták használatára. Rozsnyó. 1867. A tudós, de visszavonulva élő szerzőnek, az újabb idők szellemi behatása alatt készült műve. Kár, hogy kevesen ismerték fel s így csak igen kis körben használtatt. 7. *Győry Vilmos*: «Emlékkönyv a confirmációhoz készülő prot. hajadonok számára». Pest. 1866. 8. *Szoboszlai Pap István*: «Confirmatoria s urasztalához járulhatásra készítő vallásos oktatás». Debreczen. 1868. 9. Legújabbán *Szász Károly*: «Confirmációi káté. Evangéliom szerint reformált helvét hitvallású növendékek számára». Budapest. 1888. 10. *Grätz Mór*: «Légy hű». evang. keresztyén vallást. Serdültebb confirmandusok számára. Kolosvár. 1888. 11. Dr. *Szeberényi János*: «Vezérfonal a confirmálandók oktatásában». Újabbán átdolgozta *Petro-*

van-e mintegy szívében, lelkében igazán confirmálva az illető gyermek, nem ott a templomban, ezen vizsga útján kell a lelkésznek, hanem, igenis, a lelkiismeretesen végzett confirmatiói oktatás egész tartama alatt; épen azért ezen vizsgánál őrizkednie kell akár a gyermekek úgynevezett «nagy készültségének» mutogatásától, akár a zaklatásig menő szigorúságtól, annnyival is inkább, mert az ily modorban vezetett vizsga végképen leronthatja az egész szertartás ünnepélyességét s a gyermek lelkületére gyakorolható jó hatásait. Helyesen mondja *Nitzsch*, hogy a confirmatiói vizsga jó berendezésénél nem az a fő, hogy az a beemlézett dolgoknak felkérdeésén nyugodjék, s nem is az, hogy sokat foglalkozzék dialektikus fejtegetésekkel, hanem hogy, különösen tehetségesebb gyermekeknél, alkalmat szolgáltasson a keresztyén tudat szabad nyilvánítására s általában, hogy a főbb dolgokkal foglalkozzék s őrizkedjék a confirmandusoknak az egész katechismuson keresztül való meghurczoltatásából származó kimerültségtől.¹ Ezért van aztán az, hogy némely külföldi protestáns egyházban a vizsga rendesen külön is van választva magától a tulajdonképeni confirmatiótól s rendesen egy megelőző alkalommal szokott megtartatni; valamint, hogy oly tekintélyes liturgikairók, mint *Harms*, *Schleiermacher* és *Kliefoth* végképen elítélik és mellőzendőnek tartják az egész confirmatiói vizsgatételt, midőn e tárgyban így nyilatkoznak: «ha már végképen nem lehet ezt az egész bomlott dolgot elhagynunk, akkor hát legalább vezessük azt úgy, hogy a gyermek ne jöjjön ki sodrából, a gyülekezet pedig épüljön általa valamit.»² A vizsgának egyáltalában nincsen helye a confirmatiónál, kivéve talán a magánconfirmálást; nincs már csak azért sem, mert a kettő össze nem férhet egymással, s az a benső szorongás a legtöbb gyermeknél, az az elhaló, reszkető hang a felelésnek, a feltett kérdéseknek végig hallgatása, aztán nyilvánosságuk összetévesztése, vagy a jól betanultakban is könnyen megtörténhető nem tudás, épen oly kevésbé alkalmas előkészület a nem sokára megnyerendő áldáshoz, mint az, mikor, megfordítva, némely hátrabb természetű gyermekek szinte tüntetve lépnek ki, aztán felelnek, mikor nem is kérdezzük őket, szeretik elfüni mondókájokat s aztán egész

vics Samu. 12. *Czékus István*: «Confirmatiói tanítás ág. ev. gyermekek számára». II. kiadás. Rozsnyó. 1870. 13. *Elefánt Mihály*: «Előkészület a confirmatióhoz». II. kiadás. Pest. 1870.

¹ *L. Nitzsch* i. m. II. k. 449. l.

² *L. Schleiermacher* i. m. 415—416. l.

könnyű vérrel eldicsekednek: csakugyan kitünően csináltam dolgomat.¹

Megtörténvén a fentebbi modorban a vizsgatétel, a tulajdonképeni hitvallás végett egy, vagy a helyi szokáshoz képest, több kérdés tétetik fel, a melyre a confirmandusok, hallható szóval együttesen felelnek meg. E kérdések tartalma és irányzata eltérő lehet és a gyakorlatban tényleg eltérő is, így pl. a tiszánineni egyházkerületben, a régi szokáshoz híven, egyetlen kérdés tétetik fel, ily alakban: «Igéritek-e magatokat arra, hogy ti azon keresztyéni hitben, melyről most vallást tettetek s a szent és kegyes életben, melyre magatokat felajánlottatok, mindvégig állhatatosak lesztek.» Ellenben *Szász Károly*, legközelebb kiadott «Konfirmációi káté»-jában, a hitvallás alapjául, mindenekelőtt elmondhatja, egygyel, a többek nevében az «*Apostoli hitformá*»-t; majd ezen kérdéseket téteti fel: «Hiszitek-e, mindezt? A növendékek együtt felelnek: Hisszük! 2. Igéritek-e, hogy a keresztyén vallás igazságaiban továbbra is naponkint gyarapodni igyekeztek; e végből a szentírást olvasni, a közönséges isteniszteletben pedig minél gyakrabban részt venni, s Isten igéjét hallgatni szent kötelességeteknek ismeritek? F.: Igerjük. 3. Igéritek-e, fogadjátok-e, hogy egész életetekben Isten törvénye és Jézus példája szerint élni igyekeztek; hogy Istent féltitek, embertársaitokat szeretni, magatokat minden bűntől tisztán tartani és minden jóban gyakorolni fogjátok? F.: Igerjük, fogadjuk. 4. Fogadjátok-e, hogy az evangelium szerint reformált egyházban és annak hitében, egész életetekben állhatatosan megmaradtok, és ebben kívántok mind élni, mind halni? Fogadjátok-e ezt? F.: Fogadjuk!»²

Bárki is azonnal felismerheti, hogy e kérdéseknek irányzatuknál fogva, nincsen előzménye prot. egyházunk gyakorlatában, hanem egyenesen az újabb kor vallási és egyházi napi bünei ellen vannak, igen helyesen, az eskü szentségével és kötelező erejével irányozva s általában a vallásos közönység, Isten igéjének megvetése, a templomkerülés és könnyelmű áttérések azon bűnök, a melyek elkerülésére itt eskü kívántatik.

Bármily alakban történjék is a *hitvallás*, ennek kiegészítő részét, minden körülmények között, a *megegyezés*, vagy

¹ L. *Harms* i. m. 198. 1. és *Kliefoth*: «Theorie des Cultus der evangelischen Kirche». Parchim und Ludwigslust. 1844. 191—192. 1.

² L. *Szász Károly*: «Konfirmációi káté». Budapest. 1888. 60—61. 1.

az urvacsorával való élés jogának kijelentése képezi s az egész szertartást, közös *hálaadó ima*, az uri imával kapcsolatban, valamint berekesztő fohász és gyülekezeti köz-éneklés alatt, az u. n. megáldás rekesztik be. A megáldásnak, protestans egyházunkban, két, egyformán jogos és helyes módja lehetséges. Az egyik a *kézrátétel*, mely, mint láttuk, őseredeti keresztyén megáldási alak; a másik az, mely szerint a lelkész egyenként kezét fog a confirmált gyermekekkel, részint az új egyháztagnak üdvözlését jelképezvén ez által az egyház nevében, részint pedig annak jelképes kifejezésül a gyermekek részéről, hogy ők mostan tett hitvallásuknak hűség megőrzését ily módon is kijelentsék.

Reformált egyházunk itt ismertetett gyakorlatával lényegileg megegyezik az *íg. evangélikus* testvérek rendtartása is. A *dr. Székács József*-féle, nálunk leginkább irányadó tekintélyű «Agenda», összekötvén a confirmatiót az urvacsora azonnal való kiszolgáltatásával is, a következő szertartási rendet állapítja meg: Bevezető ima, rövid beszéd a confirmándusokhoz, rövid fohász, vizsgálat, az úgynevezett allocutio, vagy a gyülekezethez intézett beszéd, kérdések a gyermekekhez a hitvallás és fogadástétel iránt, a gyermekek térdre borulva elmondott imája, hitvallás egy által a többiek nevében, fogadástétel, alkalmi áldás és megerősítés, a felvétel kinyilatkoztatása, beszéd a gyermekekhez az urvacsorázásra való figyelmeztetéssel, beszéd a szülőkhez, hogy gondjuk legyen gyermekeikre, gyónó ima, uri ima, a szereztetési ígék, az urvacsora kiosztása, hálaadó ima és végre megáldás.¹

Az egész szertartás történeti fejlődésének kiegészítése végett nem lesz talán érdektelen, ha ide igtatunk még néhány szertartási formát a német és más nevezetesebb külföldi prot. egyház gyakorlatából.

*Hüffel*² confirmatiói eljárása a következő: A confirmálandó gyermekek, a lelkész vezetése mellett a templomba lépven, ott alkalmi karének fogadja őket. Ezután gyülekezeti ének, majd a gyermekek éneke következik. Ez alatt a lelkész szószékbe lép s megtartja az alkalmi beszédet. Ezután következik csak a tulajdonképeni konfirmálás, melynek egyes részei: *ima*, majd *vizsgáttétel* és végre a *megáldás*. A meg-

¹ *Hörk József*: «Liturgica, vagyis az isteni tisztelet elmélete.» Eperjes. 1882. 208. köv. 1.

² *L. Hüffel*: «Ueber das Wesen und Beruf des evangelisch-christlichen Geistlichen». Giesen. II. köt. 146—147. 1.

áldás alatt karéneket zeng és a templom tornyának harangjai meghuzatnak.

Kliefoth, kinek munkássága nagy befolyással volt a német prot. egyház egész ujabbkori istenitiszteletének átalakítására, mindenekelőtt éles bírálat alá vevén a confirmatio idejét, oda nyilatkozik, hogy erre legalkalmasabb a husvét után következő vasárnap, a mely különben is örömnapja a keresztyén egyháznak s a mely napon vette fel kebelébe a régi egyház is az úgynevezett neophitákat. Ha általában a confirmálás vasárnap történik, a máskülönbön tartatni szokott rendes istenitiszteletet, egészen természetesen, háttérbe kell annak szoritania. Ilyenkor a predicationnak, a mely sem másról nem beszélhet, sem nem előlegezheti a confirmatioi beszéd tartalmát, legtanácsosabb egészen elmaradnia. Ha pedig a lelkész mégis beszélni akar a szószekekből is, akkor a confirmatioi beszéd tárgyait okosan meg kell osztania, oly módon, hogy a gyülekezetre tartozókat a szószekekből mondja el s egy versnyi gyülekezeti éneklés után következik a gyermekekhez intézett *beszéd*. Ez megtörténvén, a lelkész felhívja a gyermekeket, hogy tegyék le *hitvallásukat*. E hitvallásnak, épen úgy, mint a keresztségnél, az egyház által hivatalosan megállapított formájának kell lennie s elegendő, ha azt egy gyermek mondja el társainak nevében is. Erre aztán a fogadástétel és a *megáldás* következik, kézrátétellel s eme szavak kíséretében: «Az ur őrizze és erősítse meg ama jó munkát, a melyet elkezdett te benned.» Ezenkívül egyes alkalmi jelmondatokat is használhat a lelkész. Az egész szertartást egy térdepelve mondandó ima rekeszti be. Egyéb-iránt a szertartást bezáró részletek ahhoz képest módosulhatnak, a mint az urvacsorával van összekötve, vagy pedig csak a nélkül szolgáltatik ki. Az előbbi esetben, a térdepelve mondandó imát vagy egy rövid urvacsorai agenda, vagy gyülekezeti éneklés köti össze a jelek megáldásával; az utóbbiban az imára a gyülekezeti ima következik.¹

A német *egyesült protestáns* egyház confirmatiojára vonatkozólag Heidelbergben ezeket jegyeztem fel 1867. április 28-ról naplómbe: A confirmálás husvét utáni vasárnap ment véghez, mely alkalommal, az ottani szokás szerint, urvacsorát is osztottak azok számára, kik talán a húsvét ünnepe alatt nem élhettek azzal. Végbemenvén a rendes istenitiszteletet, miután a confirmatio vizsga már megelőzőleg

¹ L. *Kliefoth* i. m. 192—194. l.

húsvét második napján megtörtént, a hirneves szónok, *Schellenberg* lelkész állott ki az urasztala elé, a mely körül foglaltak helyet a confirmandusok is; a leányok valamennyien fehér, a fiúgyermek sötét ruhába öltözve. Egy rövid, de a szivekig férköző alkalmi beszéd után, mindjárt a *megáldás* következett, oly módon, hogy mindenik confirmandus a lelkész elé lépven, kezet fogott azzal, mire ez egy emléklapot olvasott fel és adott át külön-külön s kézrátétellel végezte be a megáldást. Uj, de tiszta protestáns elven nyugvó szokásnak tünt fel előttem az, hogy a megáldó lelkész jobb és balkeze felől egy-egy presbyter állott s megáldás után a gyermekekkel ezek is kezet fogtak. Míg a megáldás szertartása tartott, a harangok folyvást zúgtak a tornyokban, a mi mindenesetre mystikus bár, de fokozottabb hatást kölcsönzött az egész szertartásnak. Egyébiránt, hogy minő sokoldalú előkészületeket tesznek itt a confirmatiohoz, eléggé mutatja egyebek között az is, hogy a boltokban feltűnő feliratok hirdetik azt, hogy ott ilyen s ilyen confirmatio-ruhák kaphatók; továbbá, hogy a szegényebb sorsú confirmandusok számára szélesebb körű segélygyűjtések rendeztetnek, pénzben és tisztességesebb ruhadarabokban egyaránt; valamint méltán feltűnő lehet előttünk az is, hogy a megtörtént confirmatio után, több fiú és leánygyermeket lehet látni, kik a lelki világosodás jelképeül, fehér túll kendőbe foglalt hosszú viaszgyertyát hordoztak ez ünnepélyes nap emlékére.

A *hollandi* egyház liturgiája szerint, a mely lényegében a *pfalzi* rendtartást fogadta el, a confirmatio főbb mozzanatai a következők: A hitvallás letevése után a lelkész beszédet tart a confirmandusokhoz, melynek folyamán e három kérdést intézi hozzájuk: Először is szívetekből hiszitek-e, a miről vallást tettetek? és így bűneitek ösvényét ti magatok megutáltátok s az Ur Jézus Krisztust uratokul és üdvezítőtokül elfogadjátok-e? Továbbá szándékoztok-e, Isten kegyelméből, ezen hitvallás mellett maradni, minden bűnököt megtagadni, imádkozván, szíveteknek folytonos tökéletesedését munkálni és a ti Uratokat jó és balsorsban, életben és halálban bátran követni? Végül, mint a mi református egyházunk tagjai, akartok-e ennek rendelkezései szerint élni, azoknak alávetni magatokat, és abban az esetben, (a mitől Isten kegyelme őrizzen!) ha azokat megsértenétek, az egyházi fenytéknek engedelmeskedni? Melyik a ti feleletek? . . . *Igen!* . . . Így tehát a keresztyén egyház tagjainak nyilvánítalak.

Szelleménél, és az egészet átható hangulatánál fogva, egészen jellemző a *francia* református egyház confirmáció szertartása, a mely, hadd álljon itt, egész tanulmányunknak befejezéseül, s esetleg követendő tanulságul is:¹

Az egyházi beszéd után, a lelkész az egész gyülekezet-hez fordulva így szól:

Testvéreim! Azon ifjú növendékeket, kik itt állanak ez alkalommal, az urvacsorában való részesülésre akarjuk ünnepélyesen felvenni, miután már részletes vizsgában elegendő bizonyítékát adták vallásos ismereteiknek. Ők ez órában szent kötelezettséget fognak vállalni, hogy a tiszta keresztyénséget fogják vallani, annak minden köteletségét betöltik, hogy a jövőben mindazon előnyökben részesüljenek, a melyeket Jézus Krisztus nyújt a keresztyéneknek.

Ez ünnepélyesség alkalmas arra, hogy mindnyájan magunkba térjünk s megemlékezzünk ama kegyelemről, a mely a mi Üdvözítőnkkel való közösségben található, s ama kötelezettségekről, a melyeket iránta vállaltunk.

Először is tehát meg fogjuk jelölni e fiatal növendékek előtt, hogy mire kötelezik magokat azok, a kik a keresztyén egyházba belépnek; azután kérni fogjuk Istent, hogy adja reánk kegyelmét, hogy ezen kötelezéseket pontosan betölthessük.

A lelkész a confirmandusokhoz fordulván, kérdi: 1. Kérdés. Ti, a kik az urvacsorához való járulást akarjátok megnyerni, s kik oktatást nyertetek az evangyélium igazságaiban, meg vagytok-e annyira győződve ezen igazságokról, hogy semmi se legyen képes a ker. vallásról való lemondásra birni, s készek vagytok-e inkább mindent szenvedni, mint hiteteket elhagyni? F.: Igen.

2. Megpróbáltatok-e magatokat, s elhatározottatok-e, lemondani a bűnről, s egész élteteket Isten parancsa szerint intézni? F.: Igen.

3. Miután az urvacsora szentségében vallást teszünk arról, hogy mindnyájan egy test vagyunk, akartok-e élni békében és szeretetben; szeretni őszintén testvéreiteket, s erről minden alkalommal nyílt bizonyosságot tenni? F.: Igen.

4. Hogy hitetekben és a kegyességben mind jobban megszilárduljatok, ígérték-e, hogy Isten ígését s az imakönyvet

¹ L. «Racueil de Psaumes et Contiques à l'usage des églises reformées. Avec supplément. Paris. Bergel-Revault et Cie. 1884. Ebben: «Liturgie de la réception des catechumènes à la saint-eine». 435. köv. lap.

szorgalmasan fogjátok olvasni, tanulmányozni; a szent gyülekezetet folytonosan látogatni, s minden egyéb eszközt felhasználni, a mit a gondviseles elétek tár, hogy üdvötöket előmozdítsátok? F.: Igen.

5. Tehát igazán megerősítetek a keresztségi fogadalmat, a mely kötelez a szenvedélyek leküzdésére, s arra, hogy magatokat Istennek s a mi üdvözítő Jézus Krisztusunknak szenteljétek s az ő közösségében éljétek, a mérséklet, igazság s kegyesség szerint? F.: Igen.

E nyilatkozatok és ígéretek következtében, ezennel feljogosítlak titeket, e szent gyülekezet színe előtt, hogy az urasztalához járulhassatok s így minden kiváltságában részesüljétek amaz új szövetségnek, melyet Isten kötött velünk fia által. Gondoljátok meg ezen kötelezettség fontosságát s erejét, melyet vállaltatok, s emlékezzetek meg arról egész éltetekben. Fontoljátok meg, hogy a mi teremő Istenünknek s a mi megváltó Jézus Krisztusunknak tettétek ezen ígéretet s amaz igyekezettől, melylyel azt betöltitek, függ örök boldogságtok, vagy boldogtalanságtok. Folytassatok hát a jövőben hivatástokhoz méltó életet: hogy a ti jó cselekedeteitek fénye ragyogjon az emberek előtt; éljétek alázatosságban és engedelmisségben felebbvalóitok iránt; gyakoroljátok a kegyességet, szeretetet s minden ker. erényt, igyekezzetek tökéletesíteni a ti megszentelésteket, az Ur félelme által. E célból, kérjétek mindennap az Ur segélyét, táplálkozzatok igéjével s egyesítsétek az imával az éberséget. Kerüljétek a rossz társaságot; ne engedjétek az ifjú vágyaknak, pazarlásnak, tétlenségnek, a gyönyör és függetlenség szerelmének. Ekként Istennek szentelvén magatokat első éveitektől fogva, annyira hozzá szoktok kötelességeitek betöltéséhez, hogy az Ur igáját kedvesnek, s az ő terhét gyönyörűségnek fogjátok tartani s öröm lesz számotokra, ha az igazat, jót tehetitek s Isten a maga részéről meg fog áldani titeket Békességet fog adni nektek, a mi felülmúl minden értelmet. Az Örökkévaló szeme rajtatok lesz. stb. stb.

Ezután a lelkész a gyülekezethez fordulván, mondja: Ti, testvéreim, kiknek szemei előtt e fiatal növendékek az egyházba lépnek s így veletek sokkal szorosabb összeköttetésbe jutnak, kettőztessétek meg ti is gyöngédségteket s meleg szereteteket irántok. Egyesüljünk szorosán mindnyájan, mint egy test tagjai s kérjük buzgón Istent, hogy áraszsza ki kegyelmét mi reánk s vezéreljen minket szent lelke által.

Mitrovics Gyula.

A XVII. SZÁZADBELI CHILIASMUS TÖRTÉNETÉHEZ.

(I. Alstedt Diatribéja, Lux in tenebris s a róla való polemiák külföldön és Magyarhonban 1670-ig. II. Drábik áttérése.)

Protestáns egyházunk fennállásának első két századában, különösen szellemileg, élénk összeköttetésben állott nemcsak a reformáció anyaföldjével, de más országok protestáns híveivel is. Ez összeköttetés, melyet részint magyarhoni ifjak külföldi iskoláztatása, részint idegen tudósok és tanférfiak hazánkba való hívása tartott fenn, okozta azt, hogy a szellemi áramlatok, melyek a külföldi prot. egyházak tanaiban és életében fakadtak és megerősödtek, utat törtek maguknak hazai prot. egyházunkba is.

A XVII. század folyamán egy ilyen nagy hullámokat vert áramlat volt a chiliasmus, azaz a Krisztus ezer éves uralmának reménye és várása. Midőn a XVII. század folyamán Bethlen és Rákóczy György nemes intenióval iskolák alapítását és a meglévők reformját vették célba s e végből a külföld legjelesebb evangelikus tudósait hívták be: választásuk oly férfiakra esett, kik egyéb jeles tulajdonságuk és érdemeik mellett és daczára e chiliastikus váradalmakra nem csekély súlyt fektettek. E férfiak *Alstedt*, *Piscator* és *Bisterfeld*, a gyulafehérvári, és *Comenius*, a sárospataki iskola nagynevű szellemi vezetői voltak.

A négy férfiú közt idői és oki szempontból *Alstedt* az elsőség. Annyi legalább kétségtelen, hogy ő Bisterfeldnek és Comeniusnak tanítója volt; hogy Piscatorral mily viszonyban állott, nem tudom. És őt illeti az elsőség annyiban is, a mennyiben e chiliastikus áramlatnak, ha nem is egyenesen megindítója, de nagy, mindenesetre egyik leghatalmasabb mozgatója éppen Alstedt volt.¹ E tényt «Diatribes de mille annis»² című munkája igen hathatósan erősíti meg. E nehezen megszerezhető műnek egy példánya a frankfurti városi könyvtár szíveségéből kezeimhez jutván: belőle kétségtelen bizonyítékot meríthettem ama sokak által (így Cnegern³ által

¹ L. bővebben Ungar. Revue 1889. okt., nov. füzetben megjelent értekezésemet

² A mű teljes címe: Diatribes de Mille annis Apocalypticis, non illis Chiliaſtarum et Phantastarum, sed BB. Danielis et Johannis — per Johannem Henricum Alstedium — Francofurti Semptibus Conradi Eiferdi. Anni MDCXXVII.

³ Comenius als Theolog. Leipzig-Heidelberg. 1881. p. 372.

is) tagadásba vett felfogásra nézve, mely szerint Alstedt buzgó apostola volt a chiliasmusnak.

Ismeretes, hogy a chiliasmus általában, így a XVII. századbeli is, a Dániel profetiájára és a János Jelenések könyvére támaszkodik. Fent érintett művében Alstedt is legfőbb érveit a megfelelő szentirási helyek magyarázatából meríti. E magyarázatról általában azt mondja, hogy az három körülményt kíván meg: hogy a magyarázó a különféle jóslatokat egybevesse és hogy a már beteljesedett jóslatokat mindig szem előtt tartsa, mintegy kulcsul a még csak beteljesülendők megítélésére. Minden jóslat, mielőtt beteljesedik, talány. Így az apokalyptikus jóslatok is; de ha magyarázatuknál ez utóbbi szempontot alkalmazzuk, könnyen megfejthetők lesznek s értekezésében alkalmazza is módszerét, mert az idő is kedvez neki, a mint ő maga is kifejezi: «midőn az evangelium fényéhez sok dolognak Istentől előre megjelentett katasztróphája járul» s művét azzal a kijelentett céllal bocsátja útra, hogy kegyes elmékedésével Némethon pusztulásában, a mennyire erejétől telik, nyújtson némi vigaszt.

Terünk nem engedi, hogy részletesebben foglalkozhassunk az egyes szentirási helyeknek e műben adott magyarázataival -- bár azok az exegetára nézve igen érdekesek volnának, -- azért csak amaz észokok vizsgálatára szorítkozunk, melyek Alstedtet és híveit a chiliasmusra vitték. Az okoskodás ez: Az egyház minden üldözőit Isten végre megbüntette, tehát meg fogja büntetni az Antikrisztust is. (Az Antikrisztus, az akkori idők írásmagyarázata szerint a pápa). Az egyház minden üldözés után némi pihenéshez jutott, tehát az Antikrisztus üldözése után is úgy lesz. A hol az emberi segítség megszűnik, ott megjelenik az isteni, -- így lesz ez úttal is. Az Antikrisztus semmit sem fog sejtteni, midőn Isten csodálatos módon fogja megsemmisíteni hatalmát. Ez idő pedig, mint János Jelenéseiből kitűnik, már közel van. Ezt bizonyítják mindenféle jelek: új csillagok, üstökösök, földrengések; miután pedig a Sátán megkötöttese és az Antikrisztus bukása szorosan összefüggnek, valószínű, hogy amaz ezer év kezdete ajtó előtt van. «Verisimile est, initium mille annorum esse prae foribus». (Diatribae p. 221). A számítás ugyan itt az 1694-iki évre vezet, mint ama kor kezdetére, hozzá teszi a szerző, hogy lehet, hogy az előbb is bekövetkezik (222. l.). Állításainak igazolására egy egész szakaszt szentel a tekintélyi bizonyítékoknak. Így hivatkozik az Esdrás

IV. könyvére, majd az apostoli és egyházi atyákra, kik mind, mint tanuk jelennek meg, sőt egy pár újabb név is szerepel erősítésül; így Alphonsus Conradus Mantuanus,¹ Osiander,² Kotterius,³ Joannes Piscator⁴ (de nem a gyulafehérvári tanár) Dobricius.⁵ Ezek tanait ismertetvén, érdekesen polemizál Piscatorral, ki az ezer évi uralmat az égbe helyezi, s kívül szemben Alstedt kimutatja, hogy ez uralomnak e földön kell megvalósulnia, mert a boldogságnak egy része épen a vértanúk feltámadása leendő (229. l.).

Midőn Alstedt e művecskét a némethoni evangélikusok legnagyobb szorongattatása idején (1627) közrebocsátotta, sem Comenius, sem Bisterfeld nem voltak már tanítványai. Előbbi Csehországban bujkált II. Ferdinánd poroszói elől; az utóbbi pedig tanulmányait bővíté Angolhonban és Svájcban. Hogy azonban Alstedt és az általa idézett Piscator (ki 1627 előtt már meghalt volt) csakugyan ily szellemben tanítottak, azt Comenius is bizonyítja egy későbbi vitájában, melylyel meg foglalkozni fogunk. Tény, hogy a mű megjelenése után egy-két évre Alstedt is, Bisterfeld is Erdélybe jöttek és megkezdték a gyulafehérvári iskolában a tanítást. De tény az is, hogy irodalmilag a chiliasmus érdekeit nem szolgálták többé, kivéve Alstedt nagy művének a Prodrómusnak⁶ ide vonatkozó helyét, mely azonban tisztán csak elméleti s a többi közt fel sem tűnő tárgyalás történeti jelentőségben a fent vázolt értekezéssel egyáltalában nem mérkőzhetik; ellenben Comeniusnak apokalyptikus hajlamai addig is, azután is, az irodalomban is és az életben is nem csekély nyomot hagytak.

Erre nézve az ifjúságban nyert benyomások erejét nem tekintve, sőt még az egyéni természet sajátosságait is leszámítva, nagy mérvben befolytak Comenius életviszonyai. S ki tudja, hogy Alstedt és Bisterfeld is, kiknek a hatalmas erdélyi fejedelmek kegyének háborítlan élvezete mellett könnyű volt a világ végével nem gondolni, ha hasonló sanyarúságokon mentek volna keresztül, mint Comenius, nem indultak volna-e hasonló mohósággal a lidérczfény után? Comenius kénytelen volt látni szíve két legdrágább kincsének: honának és hitének veszedelmét s mit ezek után a legtöbbre kellett becsülnie:

¹ Commentarius in Apocalypsis Basileae 1574.

² Dániel könyvéről írt magy. 12.

³ Apocalypsis 20 magyarázatánál.

⁴ Comm. in Apocalypsis

⁵ 1612-ben kiadott astrologiai és chiliasticus értekezésben.

⁶ Pr. religionis triumphantis 1000—1040. lapokon.

életét, azt sem tudta biztonságban, a mint 40 évvel később maga írta: «Midőn pedig azután a háború lángja a szomszéd országokat, majd egész Európát elragadta, s a kereszténység összes dolgait pusztulás fenyegette, mi sem szolgált nagyobb vigasztalásul, mint a régi jóslatok az utolsó világgosságról, hogy végre is le fogja győzni a sötétséget és ha itt valami közreműködésre szükség lenne, azt hittem, az semmi más nem lehet, minthogy az ifjúságot, ki kellvén azt a világ labirintusából ragadni, minden dologban (mindjárt kezdettől fogva) jobban oktassuk.»¹

Csak mellékesen érintjük, mert tárgyunkkal csak lazábban függ össze, hogy 1625-ben, midőn a cseh-morva testvérek már sejtették, hogy nem soká lesz otthon maradásuk, Comeniust kiküldték Lengyelhonba, hogy nézzen széjjel letelepedési hely után, miután a felekezet, hogy el ne enyészzen, lehetőleg tömegesen akart új lakóhelyére is vonulni. Ez alkalommal Comenius megismerkedett egy Kotter nevű sziléziai jóssal, ki Pfalzi Frigyesnek, s általa a protestáns egyháznak ígért nagy dolgokat. Comenius e jóslatokat, melyek szívet azonnal megnyerték, le is fordította cseh nyelvre s előszóval is ellátta és terjesztette. De e jóslatok legközvetlenebb vonatkozásokban csakhamar hamisaknak bizonyultak s Comenius, miután Meganderrel vitába elegyedett volt, visszavonult. Majd midőn 1628-ban száműzetésbe vonultak, egy beteges leány, Poniatovszka Krisztina részesült gyakran az apokalypsis olvasásának befolyása alatt, hasonló látomásokban, melyek Gusztáv Adolfrá és Pfalzi Frigyesre irányozták a protestantismus várakozó figyelmét. A leány maga írta le látományait s Comenius ezeket is nagy becsben tartotta. De 1632-ben, midőn Gusztáv Adolf is, Pfalzi Frigyes is meghalt, kitünt a jóslatok hiábavalósága s az 1633-ik évi osztrorogi zsinat Comeniust utasította, hogy e dolgokkal hagyjon fel.² Amúgy is hasztalan lett volna tovább foglalkoznia velök s nemes, termékeny lelkét csak oly értelemben irányozta azok szolgálatára, mint a 40 évvel később írt levélből láttuk: előkészítette az ifjúságot, hogy a világ e labirintusából kiigazodva, az örök élet számára éljen. Nem tartozik ide Comenius nevelői munkásságának méltatása; de a ki

¹ A «Via lucis» stb. Amsterdam, 1668. Előszava, intézve a londoni kir. tudós társasághoz.

² Mindkettőnek: Hotternek és Poniatovskának kimerítő története megvan Comenius Historia revelationum etc. és a Lux e tenebrisban, ez utóbbiban részben jóslataik előtt, részben azok között.

classikus művének a *Didactica Magna*nak I. fejezetét s az ember czéljának azt a meghatározását olvassa, hogy az előkészület a túlvilágra, jó lesz ha e tétel teljes megértése és méltatása czéljából szeme előtt tartja, hogy Comenius itt nem gondolt oly távol dologra, mint mi, mert az ő szemei előtt az Alstedt által is várt ezer éves boldog élet lebegett. E hit nyomaival Comenius egyéb műveiben is találkozunk. Itt azonban még csak két tényt akarunk kiemelni. Egyik az, hogy 1641-ben, mikor az angol parlament az iskolák reformálása végett Londonba hívatta, itt egy művet irt ily czím alatt: «*Via lucis. Hoc est rationabili disquisitio, quomodo Intellectualis animorum Lux, Sapientia, tandem sub Mundi vesperam per omnes mentes et gentes feliciter spargi possit.*» «*Hempe ad intelligenda mellius illa Oraculi verba Zach. 14. v. 7. Et erit ut verpere fiat lux.*»¹ E czím is mutatja szerzője várakozásait. A másik pedig, mit röviden érinteni akarok Comeniusnak és felekezetének fájdalma, mikor megtudták, hogy az osnabrücki béke elejtette őket. Panaszos hangon irt levelet Oxenstiernának, felhívva neki ígéreteit s fájdalomtól előmlő szavakban emlegetve nemzetének s felekezetének érdemeit az evangelium világosságának elterjedése körül, s midőn egy másik levélben az előbbi szemrehányásokért bocsánatot kér, így ír: «*Nobis autem, si nihil apud homines solatii erit, erit apud Deum, cuius auxilium incipere solet ibi ubi desinit humanum, ut Philo «Judaeus inquit.»*»² Ez idézet teljesen meggyezik Alstedt *Diatribé* jának is egyik érvével s így élénken igazolja a két férfi gondolkodásmódjának összefüggését. Így nem is csodálkozhatunk, ha Comenius is, hitsorsosai is, teljesen elmerültek az apokalyptikus várakozásokban. Szinte azt mondhatnók, hogy létökbe ezek öntötték lelket. S nem fogunk azon sem csodálkozni, ha az új kísértésnek, mely 1650-ben, midőn a lisszai gyülekezet megbízásából Magyarhonba jött, Puchón. Drábik személyében közeledett hozzá, nem tudott ellent állani. Nem kapott ugyan mohón az új kijelentések után, küzdött magában³ s előbb eldöntés végett Istenhez fordult imában, hogy világosítsa fel mit tegyen, és ki csodálkoznék azon, hogy az ima után oly irányban érezte magát — felvilágosítva, hogy e jóslatoknak hitelt adjon? Drábik

¹ L. Comenius Opera Did. Omnia. Vol. II. Bevezetés

² Gindely: Ueber J. A. Com. Wirksamkeit in der Fremde p. 63—67 és Dudík: Forschungen in Schweden etc., p. 453.

³ Lux in tenebris: Praefatio ad Ecclesias orbis.

jóslatai alapján lép fel¹ Comenius ama várakozásokkal a Rákóczyak irányában, hogy ezek majd mint a protestantismus védői fognak fellépni s e reményei sem Sárospatakon, sem pedig a lengyelhoni hitsorsosok előtt nem képeztek titkot. Úgy látszik, hogy ő részükről rögtöni fellépést várt, s hogy Comenius annak megtagadása miatt, mi Lorántfi Zsuzsánna műve volt, azonnal kedvét veszté. Legalább 1 évi működés után (1651. nov. 23-án) veje Figulus figyelmezteti, hogy most a hercegnő (Zsigmond neje) halála után legjobb alkalma volna visszajönni Lisszába. «Elvégre is» — folytatja Figulus, — «mikor nincs remény, hogy az Ön jelenléte több hasznot hajtson, mint eddig mutatkozott, az is meg van már téve, és nekik, ha csak tanítani akarnak és birnak, meg van adva a mi az egyház és iskola műveléséhez szükséges».² Megjegyzendő, hogy a levél még Zsigmond herceg halála előtt iratott, s hogy akkor még a pataki iskola 3 alsó osztálya sem volt megnyitva, így tehát e visszahívás másnak, mint a lehangoltság kifejezésének nem tekinthető. Comeniusnak későbbben sem sikerült Drábik jóslatainak hitelt és meghallgattatást szerezni és «omnibus ibi pertaesus» Comenius közel négy évi tartózkodás után el is vált Sárospataktól. Ekkor Lisszában vontá meg magát. Majd 2 évi ott léte után megint menekülni kénytelen s végül Amsterdamban telepedik meg, a hol aztán védnökének, de Geernek pártfogása mellett reá vétette magát Drábik jóslatainak kiadására. E jóslatok azonban nem maradtak még sem Rákóczy Györgyre minden hatás nélkül s nagyon valószínű, hogy Rákóczy György épen ezekre támaszkodva szövetségelt Lengyelország felosztása végett a svéd királlyal, holott másképen is könnyebben juthatott volna a lengyel királyság birtokába.

A Drábik-féle jóslatoknak a részletekben való változékonysága és ellentmondásai daczára egy alapgondolatuk volt: hogy a Rákóczyak, szövetségelve az északiakkal, keljenek fel a protestáns hit védelmére. Nem lehetetlen, hogy épen e jóslatok alapján Comeniustól eredt az a gondolat, mi Schaum követségének is célja volt, hogy Rákóczy lépjen szövetségre az északi protestáns hatalmasságokkal. Csak e felvétel mellett érthető, hogy Comeniust az utóbbi időkben a fejedelem, bár azelőtt találkozni sem akart vele, magához hívatta s el

¹ L. bőv. Budapesti Szemle 1889. okt. füzet «Comenius és Rákóczy» cz. értekezésemet.

² Figulus e levele az Orsz. levéltárban van.

sem akarta bocsátani, hogy a Svédhonba menendő Schaumot utasította, hogy Lisszában tanácskozára Comeniusnál állapodjék meg; hogy a svéd királyhoz, sőt valószínűleg a Cromwellhez intézendő propositiók szövegezését is Comeniusra bízta, pedig volt neki egy európai műveltségű s kipróbált diplomatája Bisterfeld személyében. Másként hogy magyarázzuk meg Comeniusnak Klobusiczkyhez intézett levelét.¹ melyben kérdi, vajjon közlik-e már most az erdélyiek a külföldiekkel Drábik jóslatait. Mi végből tartott Rákóczy György már 1654-ben harczkész sereget, s milyennek gondolható az az «igaz ügy», a melyre várt, hogy közbe léphessen? ² Mig az ezekből önkényt folyó következtetéseket világos tények és adatok meg nem czáfolják, hinnem kell, hogy Rákóczi György valóban, mint a «Gentis felicitas» kívánta tőle, Istentől eredő megbízásnak hirtokában vélte magát, midőn a svédekkel szövetkezett, s mint tanítói, a legközelebbi jövőben várván a világ végét, nem is kétkedett az «Antikrisztus» és «Babillon» romlásában.³ Ide sorolhatnók még azt a körülményt is, hogy Schaum és Rákóczy György utólag magok tettek szemrehányást Comeniusnak, hogy a jóslatokkal tévútra vezette őket, de erre, bár teljesen ez sem eshetik figyelmen kívül, nagy súlyt még sem fektetünk, mert kit balsors ér, rendesen másban keresi az okot.

De talán ennyi is elég annak igazolására, hogy Drábik jóslatai valóban alkalmasak voltak arra, hogy háborúra izgasanak, s hogy mélyebb benyomást tettek legyen a fejedelemre.⁴

Comenius e jóslatokat Drábiknak már 6 év óta folyton megújuló unszolásaira, melyeket gyakran beteljesedett büntetések fenyegetése súlyosbított, 1657-ben névtelenül, de úgy hogy mindenki tudhatta kiadója nevét, egy könyvben közrebocsátotta *Lux in tenebris* cím alatt.⁵ E mű magában

¹ Lisszából 1655. szept. 6-án. Orsz. levélt.

² Mind e körülmények bőven kifejtve a Bud. Sz. imént idéztem cikkében.

³ Ezzel természetesen e hiedelmet korántsem állítom egyedüli oknak a fellépésre, de főoknak oly értelemben, hogy a fejedelem. tőle áthatva várta, míg a külső körülmények is legalább megközelítőleg úgy alakulnak, hogy indulhasson.

⁴ Legyen ez egyszersmind felelet a Századok IX. füzetében tett megjegyzésekre.

⁵ Ez első kiadás teljes címe: *Lux in tenebris hoc est Prophetiae donum quo Deus Ecclesiam Evangelicam in Regno Bohemiae (et incorporatis Provinciis) sub tempus horrendae ejus pro Evangelio persequutionis, extremae que dissipationis, ornare, ac paterne solari dignatus est.*

foglalta Drábik kijelentéseinek latin fordítását, melyet Isten Comeniusra bízott; de, mint a cím is mutatja, nemcsak ezt. Midőn 1650-ben Drábik jóslatait Magyarhonban egynek-másnak megmutatta s az azokban említett Kotter-féle jóslatok után kérdés támadt, hasonlókép a Poniatovszky-félék után: Comenius lassanként lefordította Kotternek és Poniatovszky-nak jóslatait latin nyelvre is. Tudjuk pl. hogy annak idején, mikor Bisterfeldet Drábik jóslatainak megítélésével megbízták, Comenius odaadta a Kotter és Poniatovszky-féléket is.¹ E jóslatok felvételét a kiadandó műbe szinte megparancsolta Isten, s így történt, hogy a *Lux in tenebris* három egy (*trinum opus*) mű. Kotter jóslataihoz mellékelte Comenius a bevezetést, melyet 1625-ben Glogauban a cseh fordításhoz írt, melyben több okkal kimutatta, hogy a profétia adományait még bírja az egyház;² Poniatovszky fordításához pedig egy latin értekezést, az igaz és a hamis prófétákról.³ Az egészet pedig egy fölötté érdekes előszó vezeti be.⁴ Ebből arról is értesülünk, hogy Comenius igen habozott e mű kiadásával, s a művet nem is adta könyvkereskedési forgalomba, hanem csak ismerősöknek küldötte meg. Sőt azok közül, kiknek szavára valamit adott, soknak véleményét már előzőleg is kikérte volt. Ezek közé tartozott Arnold Miklós, frankfurti theologiai tanár, Comeniusnak volt tanítványa. Figulus, Comenius veje, már 1656 júliusában kérte véleményét. Akkor Comenius Hamburgban volt, s elfoglalva a lisszai vészéből szerencsésen megmentett iromány rendezésével, eleget akart már tenni Isten szavának s elhárítani magától a kijelentések közzétételével

Submissis de statu Ecclesiae in Terris. praesenti et mox futuro per Christophorum Cotterum Silesium, Christinam Poniatoviam Bohemam et Nicolaum Drabicium Moravum Revelationibus veredivinis ab anno 1616 usque ad annum 1656 continuatis.

Quae nunc e Vernaculo in Latinum fideliter translata. in Dei gloriam, afflictorum solatia, aliorumque salutarem informationem, ipsius Oraculi jussu in lucem dantur.

Anno inchoandae liberationis MDCLVII. Azt hiszem e címhez megjegyzést csatolni felesleges. Legfeljebb figyelmeztetek az évszám jelzőjére.

¹ Budap. Szemle id. h. 130. l.

² Super Visiones Christophori Cotteri Praefatio Interpretis Bohemi, in Latinum nunc translata.

³ De veris et falsis Prophetis e solis Scripturis. S instituta disquisitio. Una cum applicatione ad moderna: nominatim Christinae Poniatoviae.

⁴ Ad ecclesias Orbis Praefatio 50 pontból és azonkívül még egy külön intésből áll.

való késedelmezés miatt támadt haragját. Arnold tagadólag válaszolt, de Comenius egy év múlva, mikor már III. Ferdinánd is meghalt és Rákóczy a svéd királylyal egyesült, azt hitte, itt van már az Antikrisztus vége, mint arról a Lux in tenebris bevezetésében maga beszámol¹ s mégis közzé tette a kijelentéseket.

E bevezetés egyébként is sok érdekes adatot tartalmaz. 15 pontban foglalja össze a mű tartalmát, melyek közül kiemeljük, hogy az Antikrisztus és a meretrix: a pápa; a bestia: az osztrák ház, ezek rövid időre el fognak enyészni s a világon egység lesz.² Mig Kotter a németekhez, Poniatovszky a lengyelekhez, addig Drábik a magyarokhoz és lengyelekhez van küldve Isten által.³ Legszebb azonban az, hogy Comenius a súlyos következményeknek, melyek a mű kiadásából reá fognak háramlani, teljes tudatában adta ki a művet. Vonakodott eddig — ugymond — azokat kiadni: mindenekelőtt mert nagyon félt, hogy azáltal az ellenség dühét még jobban felingerli; továbbá — mivel a mint az Isten halasztgatta művét, lehetetlen volt a jóslatokban is nem inognia a bizodalomnak; továbbá lelke szorongott, félve, magát háborúk felkeltésére eszközül adni, s inkább kérte Istent, hogy ha akar valamit végrehajtani, hajtsa maga végre; végül, valahányszor meg akarta kísérteni a kiadást, folytonos nehézségek és a hitsorsosok részéről pedig folytonos tilalmak érték.⁴ Ugy látszik a protestáns fegyverek ideiglenes és látzólagos sikerei ez utóbbiak aggodalmait ép úgy eloszlatták, mint a kiadót. Ezen egyenesen és nyíltan kifejezett aggályok méltatása mellett a kiadó érzületét lényegileg megegyezőnek találjuk azzal, melyből 30 év előtt Alstedt Diatribéja fakadt. Vigasztalni a pusztuló hitsorsosokat, felkelteni a veszni indult bizodalmat: ez a cél mindkét múnél, a mi ezen felül még kelleltenül bár — de vele járt a Drábik jóslatai közzétételével — arra csak nagy nehezen adta fejét szelid lelkű kiadójuk s e körülményt erősen hangsúlyozzuk, midőn ama mozgalmakról kívánunk röviden megemlékezni, melyeket a mű megjelenése keltett. Első, a ki megtámadta, *Arnold* volt egy vitairatban «Antibidellus» czimmel 1658-ik év folyamán. E műről csak Comenius válaszából van tudomásunk,⁵ mely

¹ I. h. 36. p. ² I. h. 48. p.

³ I. h. 23. p. ⁴ I. h. 35. p.

⁵ Az «Antibidellus» szó gúnyos célzás Comenius ellen, ki Drábik jóslataiban mint ennek «adjunctus»-a szerepel.

Vindicatio famae³ etc. cím alatt 1659-ben jelent meg, s melyre Arnold: «Discursu theol. etc.»² czímmel felelt. A vita főbb mozzanatainak felsorolásánál a három művet egyszerre vesszük szemügyre. S hogy a legkevésbé érdekesről, a személyiről, mely az iratokban nagy szerepet játszik, röviden bár, megemlékezzünk, azt mondhatjuk, hogy Antidellusában Arnold illetlen hangon szól volt tanítójáról, Comeniusról, többszörösen meg is sérti őt; de ezt későbbi vita-iratában maga is megbánja és visszavonja. Úgy látszik elkeseredése nem csekély volt a mű elolvasása után, mert nem volt nehéz annak esetleg fájdalmas következményeit átlátni, bár ezek igazságtalan személyeskedéseit nem igazolják. Bennünket a vitánál csupán a dogmatikus és a történeti részletek érdekelnek s az Arnolddal való polemia különösen ez utóbbi szempontból érdekes.

Comenius védőirata első felében 7 pontban védi a kiadott jóslatokat, a másik felében ugyancsak 7 pontban visszautasítja Arnold rágalmaikat. Az első részben szemére veti Arnoldnak, hogy az egész dolgot, mely pedig magán dolog akart maradni, Antidellusában a protestáns érdekeket sértő módon nyilvánosságra hozta, mire Arnold felelé, hogy a könyv úgy is szerte el van terjedve, neki két példányt küldtek; nagy mennyiségben küldtek belőle a svéd udvarhoz, sőt még a jezsuiták is megkapták, miért nem mondhatta volna tehát el véleményét nyíltan?³ Arnold azzal vádolta volt, hogy könyvével az atheismus érdekeit szolgálja, mert emberi szavakat isteni értékűeknek állít. mit Comenius úgy czáfol, hogy kétségbe vonja a kijelentések emberi voltát; Arnold szemére vetette volt, mit Comenius maga is mond a vitatkozó mű bevezetésében,⁴ hogy daczára az osztrorogi zsinat elítélő végzésének, mégis újból elő áll a kijelentésekkel, mire Comenius a kérdéses zsinat tilalmát csak az ott levő atyák és seniorok nézetének állítja, mely pedig nem kötelező erejű határozat. Igen fontos és érdekes a vád, hogy e jóslatokkal Comenius Rákóczyt és Radziwillt harcra ösztönözte, kiknek szomorú vége legjobb ellenszer lehetett volna e beteges hiszékenység ellen.⁵ S midőn e részben a Vindi-

¹ Vind. famae et conscientiae Johannis Comenii a Calumniis Nicolai Arnoldi Poloni 55 Theologiae Professori Franequerani cum exhortatione ad meliora: et super editionem Lux in Tenebris informatione Lugduni Batavorum ex Officina Henrici Vertrist 1659.

² Nicolai Arnoldi Discursus theologicus contra J. A. Comenii praetensam Lucem in tenebris, see etc. Franeckeriae, A. 1660.

³ Discurs. theol. p. 8. — ⁴ Praef. 22 p. — ⁵ Discurs. th. p. 40.

catio újabb támadásra adott okot, méltatlankodva veti Comeniusnak szemére: «Quis ista in Angliam scripsit: De tractatu, quem secum habebit sub titulo (felicitas gentium) consilium inibitis, quum primum perlegi poterit a Te primum deinde ab illis, quibus forte mandabitur ut describatur typis. Literas illius Baronis W. S. ad Protectorem Angliae, ad Parlamentum, S. H. Memoriale, Formulam Manifesti et alia. (quae fructus sunt genuini istarum revelationum, sed infernales) producam, si urgar. Jam parco. Novi horum et latorem et interpretem. Videret orbis nullum Polonorum eodementiae et furoris prolapsus.»¹

E sorokból mindenek előtt kitetszik, hogy a «Gentis felicitas» teljes összefüggésben van Drábik jóslataival, mit különben sem nehéz kitalálni s igen érdekes megtudni, hogy kiadását Angliában is megkíséرتette. De kitetszik egyúttal, hogy igen élénk reményeket helyeztek az angolokba is. Ki az a W. S. báró, fájdalom, nem birjuk kitalálni; S. H. bizonyára Hartlieb lesz, ki a prot. ügy buzgó apostola s Comenius hí barátja volt; a mi pedig a Formula Manifestit illeti, az, ha nem a Schaum számára szerkesztett propositiókról van szó, bizonyára fellépésre ösztönzött a continens sanyargatott protestánsai érdekében. Az egész levél bizonyítja, hogy a Drábik-féle jóslatok ösztönzéseül szolgáltak politikai lépésekre. Igaz ugyan, hogy e jóslatok nélkül is segélykérésre szorultak volna a száműzöttek; de az is igaz, hogy e jóslatok által a hitsorsosokban kedvet és erőt akartak kelteni és részben keltettek is. De hogy e tényök nem csel és gonoszság ténye, felesleges bizonyitanunk. Arnold ezt félig maga is beismeri, midőn Comenius védelmét az atheismus vádjával szemben elolvastván, azt mondja róla Discursusában, hogy hiszen Comenius maga nem rossz, csak utat nyit a rossz áramlatoknak.

Mindamellett Comenius védelme második részében rá-galmakkal szemben is kénytelen védekezni. Neki az a meggyőződése, hogy ellene nem a jóslatok miatt támadnak hanem, mert a régi egyházi fegyelmet kívánja feléleszteni, s hivatkozik egyik művének ily célzatú intésére:² Arnoldról nem képes elhinni, hogy igazságszeretetből írjon.³ A hét rágalom közt mindjárt érdekes az első, hogy Comenius, a jóslatok kiadója, egyúttal azok feltalálója, s így könnyelmű

¹ Discursus th. 90. l. — ² Vindicatio etc. 61. 62. pont. — ³ U. o. 62. pont.

ember. Erre Comenius feleli: «Quod praefationes, interloquutiones, glossas et commenta quae dicis, attinet illa mea sunt, fateor aliud nihil.»¹ A második a már említett osztrorogi zsinat határozatát feszegeti, azt mondván, hogy azon zsinattól ő még egy felsőbbhöz akart felebbezni; de a jelenlevők nem engedték meg, tehát annak határozata által kötve nem érezheti magát. Igen érdekes a III. és IV., mely a lisszai pusztulást taglalja. Arnold azt vetette Comenius szemére, hogy az Drábik jóslataitól elvakítva a svéd királyt, midőn Lengyelhonba jött serege élén, Panegyriusában üdvözölte, melyet a lengyelek olyannyira rossz néven vettek neki, hogy miatta Lisszát, Comenius s a száműzöttek tartózkodási helyét megtámadták s feldúlták.² Comenius a két rágalmat hosszasan czáfolja. Azt állítja, hogy a kérdéses Panegyriust nem önszántából írta, de felszólításra, nevét nem tette ki, sőt azt nem is tudták az ő művének, mint a reá jött katolikus válszából kitetszik.³

Sajnálatomra e művet nem keríthettem kézre. Comenius gondolkörét tekintve azonban s a szerepet, mely azon belül az «szak oroszlánának» volt szánva, nem nehéz annak tartalmát elgondolni, s benne a Rákóczy Györgyhöz intézett *Gentis Felicitas* egy más kiadását sejteni. Azt is bajos megállapítani, vajjon csakugyan okozója volt-e e művecske Lissza pusztulásának: Arnold Comenius mentegetőzésére megjegyzi, hogy hisz Comenius két ily dicsőítő iratot szerzett, egyet mikor Károly Gusztáv Lengyelhonba jött s egyet, mikor onnan Dániába távozott.⁴ E tekintetben az eddigi bibliographiai adatok cserben hagynak.

Legközvetlenebbül szól Drábikról az 5. és 6-ik rágalom. Arnold azt mondta *Antibidellus*ában, hogy ha Drábik annyira Isten választotta, akkor miért nem javítja meg életét, mert a hitnek mindig a megfelelő életben kell nyilatkoznia. Erre Comenius kifejti, hogy a kósza hírek, melyek Drábikról el vannak terjedve, nem igazak. Beismeri és nem tagadja, hogy Drábik nem tökéletes életű, de vajjon ki olyan? Ellenben sokat kell helyreigazítani a téves hiedelmekből. Mindenekelőtt azt, hogy nem részegség miatt lett hivatalától felfüggesztve; továbbá hogy életmódját megváltoztatta, s hibái mellett is szép erényekkel dicsekedhetik: alázatosság, igazságosság, könyörületesség disztívén jellemét.⁵

¹ U. o. 66. pont. — ² *Discursus th.* p. 69. — ³ *Vindicatio* 68—82. p. — ⁴ *Discursus th.* 69. l. — ⁵ *Vindicatio* 83—87. p.

Kérdőre vonatván, hogy mer ilyen valótlan dolgokat írni Drábikról, Arnold azt válaszolta, hogy Comenius bevezetéséből s jegyzeteiből vonta el magának e véleményyt.¹ Ez félig igaz; t. i. a múltra nézve úgy állott. Azonban Arnold nem tágitott, s újból felszólíttatván nyilatkozásra, tanúra hivatkozott, Vetter Dániel testvérré, a kitől tudomással bir Drábik korcsmai életéről.²

Hogy Drábik nem volt épen olyan sok erény birtokában, az más vitairatokból is kiténik. A cseh királyi múzeum birtokában van egy kézirat, mely őt, mint kincshajhászót, megférhetetlen természetűt állítja oda. Egy másik, Felinus «Ignis fatuusa» lényegében oda megy ki, a hova Arnold, hogy ez a «világosság a sötétségben» csak lidérczfény. Gindely jellemzése, mely e két iraton alapúl, igazságtalan, de különösen az árnyoldalak feltüntetésében meglehetősen terjedelmes;³ Comenius sok keserű igazságot mond volt tanítványainak, de irata végén híven jelleméhez jobbot nyújt, s felhívja, hogy béküljenek meg.⁴ Arnold erre Discursusában még élesebben felelt. Mennyiben volt tartalmi szempontból igaza, azt az eddigiek alapján az olvasó maga megítélheti, de mennyire volt igazságtalan volt tanítója szándékai, jelleme iránt, erről gyönyörtien győz meg a Vindicatio egy szakasza, melyben írója fájdalmát önti ki a felett, hogy Isten e jóslatok által próbára tette: «Mennyire örülnék, hogy esókolnám Isten kezét, ha ettől megkimélt volna! De itt szükség van (éppúgy nektek, mint nekem) kimutatni: ha ezek ördögtől valók, hogy érdemeltük meg, hogy így kijátszon, ha isteniek, mi módon nem vétkeztünk volna ép úgy, mint a zsidók elhallgattatva Isten követeit.»⁵ E dilemma Comenius álláspontján ép oly megdönthetetlen volt, mint a mily józan Arnold itélete és ha ez utóbbi Comenius békeajánlatát kellő értékre szállította le, s ha az időközben, megelőző nagy ígéretek után megjelent «Historia revelationum» sem volt képes Comenius tanításai számára Arnoldnál hitelt szerezni; azért a polemia Arnold részéről ép oly felesleges volt, mint a mily kevés dicsőséget hozott neki s Comeniushoz sok keserűséget.

Ellenben, az okot is, a módot is sokkal jobban helyeselhetjük Comenius másik ellenfelénél, *Maresiusnál*. Maresius grönigeni theologiai tanár volt, Arnold barátja. Magyar-

¹ Vindicatio 85. pont. — ² Discursus 86. pas.

³ Gindely: Ueber J. A. Comenius Wirksamkeit in der Fremde 1855. főleg a kincshajhászást írja le körülményesen p. 32—35.

⁴ Vindicatio II. 44—49. — ⁵ U. o. 122. p

honban a presbyteri egyházkormányzat feletti vitatkozásba való beleszólása által lett ismeretessé. Arnold, mielőtt az első támadást intézte Comenius ellen, Maresius véleményét is kikerlte, a ki feltétlenül elítélte a jóslatokat. Majd midőn az «Antibidellus»-t megkapta, azt írta Arnoldnak, hogy ez iratával egyetért.¹ Előző levelében kívánatosnak mondotta, hogy az egyes theologiai facultások nyilatkoznának e jóslatok felől, hogy az ellenség ujjongása megszűnjék. Talán ily szándéknak tudandó be Videntes etc. czimű dissertatiójának közzététele.² Az értekezés rövid előszavában előadja, hogy ez (1659) év folyamán 3 vitatkozása volt a látmányok és kijelentések felett (a 3 vitatkozó közül az első erdélyi volt), hogy e vitatkozásokat kiadja, annak oka a nyomdász, a ki kívánta azokat. Maresius csak azon tárgyban kívánja menteni magát, hogy az új jóslatokkal egyet nem ért. Ezt nem ellenzékenkedés okából teszi, hanem mert meg akarja óvni az írás tekintélyét, mely nagyon aláhanyatlanék, ha még egy harmadik rész járulna hozzá. Annál szükségesebb az ily fellépés, mivel a század nagyban vágyik új dolgok után. Ezt a jóslatok tudós kiadója, kit Maresius nagyra becsül, maga sem veheti rossz néven, mert maga mondja, hogy aláveti őket az egyház itéletének s ilyen itéletet merészkedik ő jóindulatúlag az értekezésben nyilvánítani.

A mily illő az előszó hangja, olyanon van tartva maga a három részre osztott értekezés is. Az első kettő általánosabb szempontból tárgyalja a kérdést, a harmadik kritikát gyakorol a Lux in tenebris felett. Gondolatmenete körülbelül ez: Ha még újabban igaz próféta támadna, azt igaz csodának kellene tekinteni, mert az új testamentomban nincs semmi támaszpont új jósok várására, de annál több óvás a fellépendő álprófétákkal szemben. Ha jönnének is, azok csak részleges s nem egyetemes értékűek lehetnének. Mert a mi egyetemes érdekű, az oly elégséges módon s oly világosan van meg az írásban, hogy új kijelentéseket nem lehet várni; mert vagy elegendő az írás, vagy semmi sem elég; s akkor elfogadva az újakat — nem tudhatni, hol állapodunk meg s mely tanokat vessünk el, mint áltanokat s melyeket tartsunk meg. A törökök megtérése s a római Babylon bukása bizonyára nem olyan dolog, mely rendkívüli jósok lelkesítése

¹ Discursus th. p. 58.

² Maresii Videntes, sive dissertatis theologica in tres Disputationes distributa de prophetia et prophetis. Groningae 1659.

által történhetnék csak meg, sőt az előbbi nincs is megjósolva a szent írásban, az utóbbi pedig csak az Ur eljövetelekor fog megtörténni, akkor sem áll, hogy e munkát igazhitű fejdelmeknek kell végrehajtaniok, vagy hogy ezek tartoznának egyedül e jóslatok ereje által, a polgári eszélyesség szava ellenére magokat ily fellépésekre kötelezetteknek gondolni. Van az Istennek elég módja hősi indítások által támasztani magának eszközöket. De ha lennének is ilyen jóslatok részleges jelentőséggel, azok nem képezhetnék a hit és élet zsinórmértékét, mint a szent iratok, csak addig hiendők, míg a beteljesedés igazolásukra szolgál s annál gyanúsabban tekintendők, minél nagyobb dolgokat ígérnek, mert a síp szépen szól, míg a madarász a madarat elfogja; s a sátán is így jár el.¹ Leszállítván így meglehetősen az új jóslatok értékét, ügyes befejezésben annál inkább kiemeli a régieket, mint a melyek előkészítők valának Krisztusra s azok olvasását, tanulmányozását nagy nyomatékkal ajánlja.

Comenius válasza² lényegileg kevés újat foglal magában s legfigyelemre méltóbb belőle csak az, hogy Alstedtre és Piscatorra hivatkozik, mint tanítóira s Maresius vádjaira azt állítja, hogy soha chiliastikus célzatú művet nem irt s ezt is csak legfelsőbb kényszerűségből tette közzé.³ Tartalmilag azonban védelmeül tartozott szolgálni a «*Historia revelationum etc.*» E műben Kotter, Poniatovszky és Drábik életének és jóslatainak sorsát adta elő. E mű nem sokára való megjelenését vitáirataiban többször jelezte, de mint Arnold Discursusánál mondtuk, vele sem Arnoldot, sem Maresiust a kijelentések isteni voltáról meg nem győzhette. Azonban természetes, hogy Comeniusnak párhivei is voltak. S nevezetes, hogy mennél kevésbé teljesedtek be a jóslatok, annál jobban nőtt a jós önérzete és annál jobban gyökerezett meg kiadójukban a bennök való bizalom. A Lux tenebrist Comenius újabban kiadja s úgy látszik, hogy ez újabb kiadás indította Maresiust is újabb lépésre. 1668 januáriusában ismét tartott rövidke vitát a chiliasták ellen, Labadias, Serrarius és Comenius rajongó tanait támadván meg benne, de csak iskolai célzattal,⁴ legkevésbé sem számítván arra, hogy az Comenius kezeibe jusson. Azonban Comenius egy párhive

¹ Videntes 49—44. l.

² Admonitio fraterna ad San. Maresium de selo sine scientia et charitate. Amsterdami 1659.

³ U. o. 11. és 12. §.

⁴ Apokalipsis 20. magyarázataul.

megküldte Comeniusnak a vitairatkát, mellékelve egy Comenius érdekében szerzett Apológiát. Ez Comeniust újabb támadásra ösztönözte, melyre Maresius Antirrheticusában¹ válaszolt. Az Antirrheticus már a vita elmérgesedéséről tanuskozik. Maresius lassanként szintén elveszti a korábbi méltányoló szempontot s Comenius életében, jellemében, műveiben az árnyoldalakat keresi. A jellembeliek közt kiemeli a túlságos alkalmazkodást a környezethez; élete szomorú sorsa iránt nem bir részvéttel s szemére veti, hogy Geer jóakarató pártfogásával visszaélt; műveiben pedig azon vádakkal, hogy Des Cartes bölcséletével szemben kétszínű szerepet játszott, hogy a katolikusokkal szemben lanyha, hogy pansophiája üres, chiliasmusával az egyházat veszélyezteti: alig hagy egy szikra becsületet.² Majd az ellen fordul, hogy Piscator és Alstedt, kiktől Comenius állítólag e tanban az első oktatást nyerte, ha élének, az ő tanait helyeselnék s lépését, t. i. a jóslatok kiadását, jóvá hagynák.³ Elfogadja Alting megkülönböztetését a dogmatikus és a haeretikus chiliasmus közt: előbbi, melynek szószólója Piscator, mit sem tud a zsidók Palesztinába való visszatéréséről, a mely a haeretikus chiliasmusnak ismertető jele. Piscator az ezer évet a mennybe helyezte s bár Alstedt ezt a Diatribében nem fogadta el, Thesaurus chronológiájában mégis eretnekek közé számította a chiliastákat, kik földi uralmat várnak;⁴ továbbá a sátán megkötéséből sem következtette Piscator egy paradicsomi új kor beálltát, mint ezt Comenius teszi, ki rajongásában abban még az eredendő bűn megtörését is, sőt tán az eredeti meztelességet is reméli.⁵

Nincs tudomásunk róla, hogy Comenius ez iratra válaszolt volna; sőt azt sem tudjuk, vajjon az «Unum necessarium» ide vonatkozó helyét az Antirrheticus megjelenése előtt⁶ irta-e, annyi bizonyos, hogy ez időn túl Comeniustól több mű nem jelent meg; személyes polemiái az általa kiadott jós művekről ezzel megszűnnek.

Az eddig tárgyalt vita külföldön folyt, de téves lenne hinni, hogy a jóslatok hazánkban is nem keltettek mozgalmakat. Drábik már 1650-ben összeírta jóslatait egy műben, melyről, mivel csak Jungmann cseh irodalomtörténeti

¹ Megjelent Amsterdamban. 1668.

² Antirrheticus, I. 5—12. pontok.

³ U. o. II. 45. p. — ⁴ U. o. 55—56. l. — ⁵ U. o. II. 6. 7.

⁶ Az Unum necessarium u. i. szintén 1668. jelent meg. A kérdéses hely 73. l.

művéből ismerem czímét,¹ nem tudom megjelent-e azonnal nyomtatásban; 1662-ben azonban megjelent nyomtatásban Amsterdamban. Mint czíme mutatja, Isten borzasztó ítéleteivel foglalkozik s egyfelől az üldözők megfélemlítése, másfelől pedig a szenvedők vigasztalása végett adta ki. Az 1651-ben Hartlieb által Angliában kiadott «Clavis Apocalyptica» bizonyára összegezi az addig megjelent jóslatokat. Fájdalom, e művet sem ismerem, nem is tudom, megvan-e még valahol. A Thurloe-State Papers irományai közt, 1654 július 3-iki keltezéssel, van egy Figulustól valószínűleg Hartliebhez intézett levél, melyben arról értesít, hogy a jezsuiták megtudták, ki a mű szerzője s a császár 4000 bírodalmi tallért tűzött ki fejére s hogy a magyarhoni száműzöttek félnek s reménykednek nagyban; Angliára azonban nagy feladat várakozik. Egyéb adat e műről nem létezik.

Természetes, hogy a legnagyobb mozgalmakat a Lux in tenebris megjelenése keltette. A száműzötteknek nem volt kedves a közzététel. Megrémültek, hogy a mindennemű káromlásokkal telt könyv lehetlenné teszi számukra a magyar földön való tartózkodást. Irodalmilag is kifejezést adtak méltatlankodásuknak. Három irat is fordult Drábik ellen, melyek azonban, mivel csak kéziratok, kisebb jelentőséggel bírtak. Felinus már említett «Ignis fatuus»-át² etc; s egy ismeretlennek leírását Drábik kincskereséseiről (1660); végül egy «Hármas tárogató» czímű cseh kézirat, melyben Vetterin Drábik jóslatait koholmányoknak nyilvánítja (1660). E művek Drábik árnyoldalait: itálban való mértékletlenségét, megférhetlenségét bizonyára túlozva is részletezik. E művek okozták a gyakori békéltető összejövetelek szükségét, melyek Comeniusnak Amsterdamban is annyi gondot szereztek.³ Ide sorolandó, mert 1659. Magyarországon jelent meg a Gentis Felicitas, melyről csak annyit akarok megjegyezni, tekintettel arra, hogy 1654-ben lett irva s csak 1659-ben kiadva, hogy kinyomtatásának czélja valószínűleg az volt, hogy Rákóczy Györgyben összpontosítsa a protestánsok már-már ingadozó bizalmát, a mi — mint tud-

¹ VI. 1404. sz. a. található meg.

² Teljes czíme: Felini Joh. Ignis fatuus Nicolaus Drabicius luci in tenebris adsitus Gogi et Magogi Prodromus sive Paranympus, id est Observationes in Revelationes Drabicii cordatis lectoribusque ad dijudicandum propositae, annon eadem Revelationes, quae nomine Dei venditantur, a Satana sint profectae? Ad universalem doctrinae christianae morumque omnium et pietatis confusionem, corruptionem adeoque Atheismum, ante finem mundi invehendum? Puchoviae, 1662.

³ Leirva Század. XXIII. 10. f.

juk, tekintettel annak 1660-ban történt halálára, kicsiny sikert mutathat csak fel. Az, mit Arnold Discursusában olvasunk, hogy már előzőleg Angliába küldte volna e művet kinyomtatás végett, mindenesetre érdekes, csak az kár, hogy nem közli a levélnek, melyre hivatkozik, keltét, a melyből ezen kicsisége mellett is oly figyelemreméltó és méltatott művecske történetére következtetést vonhatnánk.

Arnold említi Discursusában, hogy a «Lux» Magyarországon sok bajt okozott s azért is írta ő egy tanulónak emlékkönyvébe, hogy őrizkedjék a hamis prófétáktól. Legfeljebb mindenesetre az, hogy az ugyancsak Arnold említette jezsuita czáfolatról semmi tudomásunk sincs; sőt abban egyáltalán kétkednünk kell, nem lévén képesek ez esetben, ha ezek a művet kezökbe kapják vala, megmagyarázni azt, mint hagyhatták Drábikot oly soká büntetlenül; bár viszont azt is nehéz elképzelnünk, hogy e dologról a hatóságoknak ne lett volna tudomásuk, mikor Némethonban nyilvános polemikák folytak róla s Magyarországon is a mű bizonyosan számos példányban közkézen forgott. Bármi lett légyen is az ok, nincs adatunk reá, hogy a katolikusok e jóslatokat irodalmilag tudomásul vették s velök foglalkoztak volna. Annál többet foglalkoztak Drábikkal ők is ennek halála után.

II.

Az utolsó kijelentés, melyet Drábik feljegyzett, 1666. október 19-éről van keltezve. Azután teljesen megszűnnek a róla való hírek, míg 1671-ben a rendkívüli törvényszék elé való idéztetése, elítéltetése és lefejeztetése a közfigyelmet ismét felé irányíták. Tudvalevőleg Drábik emez utolsó napjairól is különböző hírek merültek fel. Annyi azonban bizonyos, hogy kihallgattatásai alkalmával sokáig állhatatosan megmaradt azon állítás mellett, hogy jóslatai valóban isteniek. Az országos levéltárban őrzött ügyészi vádlevélből kitűnik, hogy a vád előterjesztésére sajátkezűleg válaszolt («in sua replica propria manuscripta») s abban is beismerte, szóval is bevallotta, hogy a jóslatokat ő küldte Comeniusnak, de arra többször is megesküdt, hogy a jóslatok nem az övéi, hanem Istentől származnak, mire az ügyész természetesen azt feleli, hogy ilyen az isteni és emberi joggal, Isten igazságosságával homlokegyenesen ellenkező nyilatkozatok legkevésbé sem származhatnak Istentől, nem egyebek, mint a gyűlölet kifo-

lyásai, az eretnekek Csehországból való kiűzése miatt. Ezért is megállapítván a felségsértést, kéri a büntetést, mit a törvénysek meg is hozott.

Eddig kifogástalan a dolgok folyása s Drábik érdekében sajnálhatjuk, hogy a vég is nem maradt meg ilyennek. Nem helyeselhetjük a módot, melyen egyháza számára keresett segítséget, de hisz az részéről nem volt szándékos; s az, hogy nem önérdeket keresett, de hitét kívánta védelmezni, kibékített volna mindenkit vele szomorú halála alkalmából: a minthogy a tiszta, vérrel megpecsételt meggyőződés, ha tárgyilag még oly téves alapon is áll, mindig tiszteletet parancsol. Azért ismételjük ez általános elveket, mert azt hiszszük, e körülményben kell keresnünk ama galád fordulatok forrását, melyek Drábikot ezen, számára még egyedül hátralevő javától, szinte mondhatnók, becsületétől megfosztani vették célba. Nem találták sem a kath. egyház, sem az osztrák ház érdekében levőnek, hogy valaki ily jóslatok martyríumát szenvedje s ezért legjobb czáfolatúl csalóvá akarták tenni.

A proselyta csinálást önmagában természetes törekvésnek találok, annál inkább kath. állásponton s az ez alkalommal nyilvánult túlságos buzgóság számára is lehetne némi mentséget félhozni; de az a visszaélés minden jogi és erkölcsi tekintettel, melyet ez ügyben elkövettek, még a jezsuitáktól is sok volt. Egyfelől ugyanis csalást követtek el, elhítetvén Drábikkal, hogy ha áttér, kegyelmet kap; másfelől pedig felhasználva gyengeségét, leittatták, hogy a vele történendőket helyesen ne értse. S így céljokat elérték.

E folyóirat mult száma a «Századok» m. é. X. füzetében megjelent s Drábikról szóló értekezésemet ismertetve, úgy találta, hogy nem indokoltam Drábik áttérését.

Legyen szabad még erre kiterjeszkednem. Ha tény ugyanis, hogy jóslatait, melyekért Drábik addig élt és halt s melyek mellett minden egyéb, még a hit is másodrendű volt, visszavonta, akkor nincs ok tanúságuul el nem fogadni Leopold császárnak Pauler által idézett levelét,¹ melyből kitetszik, hogy Rottal megjelentette Drábik áttérését. De ez bár elégséges, mert Rottalról nincs ok feltenni, hogy uralkodóját félre kívánta vezetni, mégis nem egyedüli bizonyíték.

Kalinka naplójában, mely Drábik négy utolsó napjára nem egy tekintetben vet világot,² három helyütt is előfordul,

¹ Vesselényi és társai összeesküvése II. 386. l.

² Megjegyzem azonban, e napló Drábik előbbi viselt dolgaival nem foglalkozik, s legfeljebb még Drábik és Kalinka viszonyára nézve lehetne bár egyoldalú forrás.

hogy Drábik tényleg áttért, csak mellékesen ugyan, czélzat nélkül, de azt hiszem, e körülmény csak a relatio hitelességét emeli.

Kalinkát, ki 12-én jött Pozsonyba, 14-én az érsek magához hivatta egy órára ebédre. A lakomát hosszú beszélgetés «fűszerezte», melynek czélzata volt Kalinkát hite elhagyására bírni, természetesen eredmény nélkül. Beszélgetés közben bejött Borsitzky pozsonyi plébános s nem sokára ráterelte a dolgot a témára, hogy mily csodálatosak Isten utai a bűnös ember megtérése körül — s egyenesen megmondta, hogy Drábikról van szó, ki, mióta áttért, teljesen megváltozott s milyen szelid és milyen alázatos lett. Midőn Kalinka Drábiknál ilyen erények lételet kétségbe vonta, Borsitzky reá támadt, hogy Kalinka azért ócsárolja Drábikot, mivel ez katolikus lett s a heves vitának a primás szava vetett csak véget.¹ Ez 14-én történt, tehát az áttérés már 2 nappal kivégeztése előtt ment végbe.

Azonban állíthatná valaki, hogy Borsitzky talán csak rá akarta szedni Kalinkát; ezért ugyanazon naplónak még két rövidke mondását jegyezzük ide. A palinodia actusáról írja Kalinka 16-án: «A parte una cōsedit Pronotharius, ego, Jesuita et Securius, ex altero, Jesuita ille solus, *qui eum ad conversionem perduxit*»;² ezt Kalinka bizonyára nem írta volna, ha akkor arról személyesen meg nem győződött volna, mert tudvalevő, hogy a kivégeztést megelőző palinodia egyik tanúja ő volt. — 1672. év január 4-én írja, hogy két jezsuita meglátogatta: «Quorum unus Cubei dictus, ille qui infelicis Drábik animum convertit».³

Azt hiszem Kalinka e szavai nem képezhetik vita tárgyát s hogy ezek után Drábik áttérését senki sem vonhatja kétségbe. Kalinka nem volt Drábikkal szemben elfogulva, hogy ilyen tényt fogjon reá, ellenkezőleg neki köszönhetjük ama körülmények felderítését is, melyek az áttérés erkölcsi értékét teljes világitásba helyezik⁴ s melyeket Kalinka, ha Drábiknak bárki előtt is akart volna ártani, nem jegyzett volna fel. Naplója különben is magán feljegyzés volt s nyilvánosságra úgy sem került.

¹ Diarium Kalinkii, p. 5. — ² U. o. p. 6.

³ U. o. p. 106. A jezsuita neve Cubei, Cubinei és Cubicay változatokban fordul elő.

⁴ A Grüneberg művéhez csatolt kath. forrásból eredő relatio is mutatja, hogy csalás történt, mert ha Drábik halálra elő lett volna készítve, nem kérdezte volna a néptömeg láttára, mit akarnak ezek itt? I. h. 24. l.

Fölvetette azt a kérdést is a t. ismertető, hogy miként egyeztethető meg a kivégzés az áttéréssel? Többféleképen! Lehet, hogy nem is javasolták a megkegyelmezést, mert az áttérés csak csellem lévén elérve, felni lehetett, hogy szabádon bocsátva, esetleg az országból kimenekülve, visszatér elhagyott hitére, a nélkül, hogy bűnhődött volna. Az a körülmény is lehetett mérvadó, hogy bűnét a visszavonással és az áttéréssel nem tette jóvá. A felségsértés a legerőteljesebb alakban ott állott a megmaradt példányokban, pedig, hogy igen sok maradt fenn, tudjuk a későbbi idők adataiból, a nélkül, hogy a kierőszakolt palinodia erejükön a legkisebb kárt tehetne volna. Azonban akár ezen, akár más oknál fogva — az mellékes — a mérvadó utoljára is Leopold személye volt s az egyenes, bebizonyított személysértés elég nagy volt arra, hogy a kegyelmi tény, melyet egy pár katholizáló bűnös nyert, Drábiknak ne nyújtsa.¹ A kegyelem megtagadását, még ha az áttérésre egyenes adataink sem lennének, nem lehetne bizonyítékul használni Drábik hitbéli állhatatossága mellett. Az áttérés mellékkörülményei közül pedig elég csak a szerencsétlen embernek leitatására hivatkozni, mely elég bizonyíték lehet azok előtt, kik a tények megítélésénél erkölcsi mértéket is alkalmaznak.

Végül még joggal fölmerülhet a kérdés: ha Drábik áttért s jóslatait visszavonta, hogy lehetséges, hogy azok még majdnem száz évvel túléltek őt és időközönként nagy becsben is állottak. E tény sok körülményben leli magyarázatát, melyeket röviden a következőkben foglalhatunk össze. Drábik szomorú végét sokan nem is tudták meg; pl. Bayle egy szót sem mond haláláról, pedig a milyen ellensége neki, bizonyára nem mulasztotta volna el ezt kizsákmányolni ellene. De a kik hallottak is róla és ha el is hitték tán halálát, nem hitték el az áttérését és a palinodiát. Gyanúra t. i. elég ok volt. A jezsuiták e tekintetben a protestánsok előtt hitelüket teljesen veszítették és híreszteléseik bizonyára csak mosolyt gerjesztettek, annál inkább, mert mint a Grüneberg-féle művecske két mellékletéből is látjuk, egy más verzió is volt elterjedve, mely Drábikot állhatatosnak és vértanúnak monddotta és legtöbben, nem lévén más érveknek birtokában, inkább hittek az övéiknek, mint az ellenfélnek. Az áttérés

¹ Némi enyhítésbe a Pauler idézte levél szerint amúgy is beleegyezett, bár a kivégzők úgy látszik e kedvezményben sem részesítették, mert előbb vágták el kezét, sőt az evangélikus szemtanú szerint még a nyelvét is kivágták.

és a visszavonás ellen bizonyára már régen argumentumul szolgált a kivégzés ténye s nem csodálkozhatunk, ha akkor is sokat vitt e körülmény téves hiedelemre, mikor még ma is oly fontosságúnak találják sokan. De még ha el is hitték, akkor is megkülönböztethették joggal a személyt és az általa képviselt ügyet. Comenius maga is kifejezte már 20 évvel Drábik kivégzése előtt, hogy Belial is bűnös volt s mégis Isten kegyelmének edénye.

A kikben a chiliastikus hit meggyökerezett, ezek számára még az sem lehet kiábrándító, hogy Drábik visszavonta jóslatait, mert ember volta mellett nem tarthatták csodálatosnak, ha erejét veszte s igen elgondolható, hogy kivégeztetésében, ha értesültek róla, e gyengeségének büntetését is látták.

Ha e körülmények arról meg is győznek, hogy Drábik szegyenletes vége nem tartozott jóslatait minden becsléstől megfosztani, úgy evvel még nincs megadva a jóslatok hosszú fennmaradásának oka. E fennmaradásnál igen csekély része van a jóslatok tartalmának, főleg tekintettel a gyakori czáfolatokra, melyeket el kellett szenvedniök, bár egyes emelkedettebb kijelentések, főleg pedig a chiliastikus alap gondolat minden üldözés közepe vigasztaló tartozott maradni; s ki ne kapna gyászban vigasz után? Nézetünk szerint, nem is tekintve ama kor műveltségének általános feltételeit, melyek a jóslatoknak kedveztek, a keresztyénség világnézetén belül két kérdésre felelt e látományokban való hit. Ha a mostani igaz keresztyének szenvedései és hithűsége miben sem különbözik Isten hiveinek régi szenvedéseitől és hűségétől, lehet-e, hogy Isten eltérve eddigi kegyétől, a mostaniakat elveszni hagyja? s ha nem és ha rendes *emberi uton* segítség nem jöhet, lehetetlen-e, hogy mint az előtt a segítséget megelőzve, a vigasztalás igéje egyenesen ő tőle eredjen; lehetetlen-e, hogy a régi isteni kijelentéshez új járuljon, föltéve először is, hogy azzal lényegben megegyezik? Ha e formális engedmény világánál azután az apokalyptikus műveknek — amúgy is — a szenvedők számára kedvező ígéretei, számokkal való combinatiók útján közel jutottak a szenvedők korához, a nélkül, hogy egy határozott évszámot eredményezve egy időpontra túlra a reményeket megsemmisítették volna, nem lett volna-e hitelenség, bizalmatlanság Isten igéje iránt a sötétségben e fény után nem kapni? Ime: az irás föltétlen tisztelete, az isteni kijelentés meg nem szüntében való hit — ezek tartották fenn Drábik nevét és jóslatait, míg az ígért dolgok várása a józan

észszel félig-meddig megegyezett. Azontúl azonban történetükben csak tanúságot látunk arról, mint takarja homályba tiszta ügyért való szenvedés közepette a segítség után való elűzhetlen, mert Isten igazságába vetett hiten alapuló sóvárgás a józan belátás fényét titokzatos remények ködképeivel.

Protestáns egyházunk történetében Drábik emléke azért szomorú, mert ez köti össze közvetlenül az 1671. törvényszék működését az 1673/4-ik évekkel. A kiket ez utóbbihoz megidéztek, az azok ellen intézett vádiratban az ügyész azt is mondja, hogy a császárt gyalázó iratokat terjesztettek, mire a védelem kijelenti, hogy a Drábik-féle művekhez nekik semmi közük.¹ A vád egyenesen Kalinka ellen volt irányozva, a ki, ilyen összeköttetései miatt, Drábik kivégeztetése után még majdnem egy évig volt kénytelen Pozsonyban tartózkodni. E zaklatásokkal telt fogvatartás szomorú előjátékot képez a gyászos 1673/4-iki törvénykezéshez. Erről, valamint Kalinkának a chiliasmusra vonatkozó fejtegetéseiről majd legközelebb.

Dr. Kvacsala János,
pozsonyi lyceumi tanár.

EGY REMEKMŰ A HÉBER IRODALOMBÓL.

II.

A második cyclusban is Elifaz kezdi meg a vitát Jób ellen. Miután Jób nemcsak jóakaró tanácsait utasítja vissza, hanem még Isten ellen is támad, Elifaz feljogosítva érzi magát arra, hogy Jóbot rendre utasítsa, megfeddje. Ezzel kapcsolatban aztán, hivatkozva saját tapasztalásaira és az atyák bölcsességére, hosszú leczkét tart neki az isteni megtorlás tanáról, s leírja részletesen is, hogy a bűnösnek lakolni, szenvednie kell, a gonosztevő tönkre megy, még pedig egész háznépeستül. (15. fej.)

Az, hogy a jó barátok egy újabb álláspontot foglalnak el. magára a műre nézve lényeges változás. A jó barátok stabilismusa, mely valóságos megfenekléssé vált, Jób lelki küzdelmének fejlődésével élénk, sőt kirívó ellentétet képez; csak így lehetett Jób lelki tisztulását s hite győzelmét belső, lélektani processus eredményeként föltüntetni.

¹ Burií Micae 8. 10. 1.

Jób azonban a 2-ik cyclusban már maga is új helyzetben van, a lelki állapotnak egy újabb stádiumában. A kihívott Isten nem jelent meg neki, hogy igazságát bizonyítsa; az emberek ravasz bűnösnek tekintik. Helyzete reménytelenebb, mint valaha. Nyomora, elhagyottsága oly fokra hágott, hogy tönkre kell mennie, ha valami fordulat nem áll be. Ezt a kedvező fordulatot tünteti fel a szerző Jób 5-ik beszédében. (16., 17. f.)

Miután Elifáz szavait, mint sokszor hallottakat visszautasítja, szabad folyást enged panaszának. De e panaszból most sokkal sajátságosabban emelkedik ki ártatlanságának tudata, mint eddig, mert ahhoz egy különös remény csatlakozik, s e remény az a fordulat, mi a cselekmény fejlődésének nevezetes momentumát képezi. Az emberektől semmit sem várhat többé, egyedül csak Istennél találhat menedéket, elégtételt szenvedéseieért csak Isten adhat neki; igaz, hogy Istenében is csalódott, legalább ő azt hiszi, hogy csalódott, de ha őt e földön veszni hagyja is, elégtételt fog neki adni a *halál után*. Az a remény, hogy Isten egykor, halála után, mégis igazolni fogja ártatlanságát: ez képezi azt a nevezetes forduló pontot, mi megmenti a kétségbeeséstől. E remény ragadja meg egész valóját s ő felmagasztosulva kiált föl:

Oh föld, ne földd el véretem,
Meg ne akaszsa semmi se
Utján kiáltó szavamát!
Még most is, im tanúm az ég,
Szószólóm a magasban ő!

Tehát épen arra az Istenre hivatkozik, kit eddig könyörtelenséggel vádolt. Az a kifejezés, hogy a föld el ne takarja vérét, az arabok régi hitére vonatkozik, mely szerint az ártatlanul kiontott vér az égre kiált. A föld tehát ne takarja el halála után az ő vérét, hadd kiáltson az szabadon Istenhez, épen ahhoz, a ki kiontotta. «Légy kezesem magad előtt!» kiáltja később is még egyszer Istenhez, jellemzően. Isten zárta el vádlóinak értelmét, belátását igazsága előtt, nem engedheti hát, hogy győzedelmeskedjenek. Így tör utat magának Jób a kísértés legnehezebb óráiban Istenben vetett hitéhez, még a méltatlan halált is eltűri rettegés nélkül a halál után való igazolás reményében. De e lelki vívódás kimeríti; barátainak ugyan még erős önérettel mondja, hogy nem talál bölcslet köztük, de aztán saját enyésző életére tekintve, az előbbi sötét reménytelenséggel végzi beszédét.

Emelkedett lelkű, részvevő jóbarátoknak meg kellett

volna érteni ezt a lelki állapotot, de Jób barátai, mint eddig, úgy most sem tudnak az ő szellemének magaslatára emelkedni. Ezzel nem az van mondva, mintha szavait, gondolatmenetét meg nem értenék, mert saját dogmaticus álláspontjukon elég képzett tisztas emberek, de Jób beszédeinek mélyébe, a honnan erednek, lelki állapotába nem tudnak bepillantani. Ez az, mit Jób belátás hiányának nevez, ez az, mire Jób szavai vonatkoznak, hogy az ő igazságát Isten elzárta előlük. Bildadot — ki most a 18-ik fejezetben 2-ik beszédéhez fog — csak ez ragadja meg s a sértett hiúság durván szólal meg ajakán: Hát barmoknak tekinti-e őket Jób? kiált fel, aztán annál buzgóbban fog hozzá a régi téma variálgatásához, hogy a bűnöst okvetetlen utoléri a büntetés. E beszédben semmi új sincs, csak az előadás módja, a színezés más.

Jóbot e korlátozott felfogás konoksága meggyőzi arról, vagy helyesebben: megerősíti abban a meggyőződésben, hogy barátai nem képesek hozzá fölemelkedni; szellemével magasan fölöttük állva mégis óhajtja részvétüket. Innen a lágyabb hangulatébresztő bevezetés Jób 6-ik beszédében a nagyjelentőségű 19-ik fejezetben. Reménytelen állapotának fájdalma e mesterileg alakított beszédben a legmagasabb fokát éri el. Egészen megtörve szánalomra szólítja fel barátait és ebben lélektanilag semmi következetlenség sincs, mint némely magyarázó állítja; hisz ha Jób az embereknek részvétét (s hennök a közvélemény jobbra fordulását) nem óhajtáná, akkor egyáltalában minék is beszél velök? Jó hirneve, becsülete épen oly kedves, drága neki, mint igazsága, ártatlanságának tudata Istennel szemben. Midőn ehhez mindig szorosabban ragaszkodik s Istenben vetett bizalma ezzel mindegyre nő: amant legalább a jövőnek, az utódok számára szeretné fentartani s epedő fájdalommal kiált fel:

Óh ha fölírva volna szavam,
Föl volna jegyezve könyvbe;
Vas-karczóval, kitöltve önna!
Örök időkre sziklába vágva!

A megörökítés, az emlékezetnek halál után való fennmaradása visszarágadja abba a hangulatba, mely már 4-ik beszédében (14. f.) pillanatra áthatotta; most azonban átszellemülése oly fokozott, annyira átjárja s fölemeli egész valóját, hogy a fentebbi gondolatból egy új, szokatlan eszméhez jut, mely reménytelensége éjét mint éjszaki fény világítja meg; titokzatosan megjelenő, megfoghatatlan eszme,

de a melyben Isten fősége jelen meg neki; az isteni bölcsesség titkát látja fölragyogni egy pillanatra s megdicsőülten kiált fel:

De tudom én, hogy igazolóm él,
Majd siromon ő fölemelkedik.
Ha e hüvely majdan lefoszlik rólam:
A test után meglátom Istenem' . . .
Egész bensőmet mint emészti ez!

Ha e csodálatos sorokhoz érünk, csakugyan megdöbbenve állunk meg; hisz az itt kifejezett eszme a sirontúli élet¹ magasztos eszméje, melyet az ó-héber köztudat nem ismert, s mely magában e munkában is, annak egész compositiójában egészen idegen elem. Nem lehet ezt még a 14. f. 13. v.-vel sem megmagyarázni, mintha ez annak a helynek természetes fejlődése, fokozata volna; a halál utáni élet ott csak mint elmosódó, alig fölcillanó vágy tűnik fel, egészen a seol képzetével azonosulva; itt azonban tisztán, világosan ragyog fel az eszme, mintha csak az újabb kor keresztyén hívője mondta volna ki.

Azonban itt van. Világosan, tisztán, érthetően. Hiába mondja Merx, hogy neki e hely zavaros, fordíthatatlan; hiába akarják elcsürni-csavarni azok, kik e sorok és az egyes munka terve, célja s egyes részletei közt létező nagy ellentétet belátják; hiába hivatkoznak a másolók által elkövetett szövegrontásra. A sorok világosan beszélnek: Jób a sirontúli élet reményével biztatja magát.

Másrészt hasztalan erőlködnek azok is, kik e sorokkal a munka egészére következtetnek s a szerzőnek olyasmint tulajdonítanak, a mi terve, célja nem lehetett. E hely isoláltan áll, nem nőtt ki a mű szerves egészéből s belőle nem fejlődik semmi, sőt a mű visszaesést mutat, mert a seol fogalma azután is szerepel.

Én azt hiszem, a szerzőt magát is meglepte e gondolat; váratlanul, hirtelen villant föl lelkében a rokongondolatú helynél, mint a felhőkön áttörő napsugár. Megelőzte vele korát, azért nem is használta föl, mert meg nem értették volna. Hisz ha ez az eszme hitévé válik, annak alapján e munkát egészen másképp írta volna meg, vagy meg sem írta volna. A sirontúli élet fogalmának alapgondolatával Jób könyvének semmi célja sincs. Azonban korán fölmerült magasztos eszméjét nem engedte elveszni; épen beleillett e helyen Jób beszédébe, beleszótta a nélkül, hogy belőle követ-

¹ Nem a feltámadás tana, mint némelyek állítják.

kezetét vont volna le. Talán sejtette e lángelméjű költő, hogy egykor ez eszme alapján egy új erkölcsi világrend fog megalakulni és az ismeretlen *góél*, az igazoló, a megváltó nemcsak Jób sirján fog fölemelkedni a porból, hanem az egész emberiség ügyét veszi magára.

Jób az átszellemülés e pillanatában érzi, hiszi, hogy ügye győzni fog s e hittel, mely neki biztosságot nyújt, fordul most barátaihoz, már nem szánalmukat kérve, hanem intve őket, hogy ne üldözzék méltatlanul, mert ezzel magukra vonják az isteni megtorlás fegyverét. Beszéde utolsó szavaival azonban még azt a csekély fokú részvétet is elriasztja, mely talán előbbi kérelmének hatása alatt ébredezni kezdett. Jób fölmagasztosult hitét felfogni nem bírják, sejtelmük sincs arról, a mi abban nyilatkozik, s midőn azt tapasztalják, hogy az az ember, kinek szerintök bűnösnek kell lennie, most fölülkerekedve még őket feddi s az isteni igazságszolgáltatás fegyverét még nekik helyezi kilátásba, annál inkább fölháborodnak s e fölháborodásnak most Czófar ad kifejezést 2-ik beszédében (20. f.). De semmi újat sem mond, csak azt, a mit már Elifáz és Bildad elmondtak. Beszéde azonban annyiban mégis fokozatot képez, hogy sokkal nyersebb színekkel fest. E színezés itt-ott már undorkeltő. (Pl. 20. 7.)

Jób véget akar vetni e folytonosan ismétlődő támadásnak azzal, hogy megfordítja a tételt s bebizonyítja az ellenkezőt 7-ik beszédében (21). A tapasztalás azt bizonyítja, hogy sok gonosztevő szerencsében él s szerencséjét haláláig zavartalanul élvezi. Nem szívesen fog hozzá, sőt maga is borzad attól, a mit bebizonyítania kell, de kényszerítve van rá, ki nem kerülheti, s midőn a gonoszok szerencséjét költői élenkséggel rajzolja, mintegy tiltakozva veti hozzá az igazak példabeszédes mondását: «a gonoszok tanácsa távol legyen tőlem». Érzi, hogy a czáfolattal visszás helyzetbe jutott, úgy tűnhetik föl, mint a gonoszok ügyének védője. És csakugyan az egyenes támadás még csak most következik be ellene.

A jóbarátok le vannak fegyverezve. Azzal a móddal, melyet eddig használtak, nem folytathatják a vitát. Azt, hogy a bűnösök lakolnak, csak úgy általánosságban tovább nem állíthatják, mert Jób az ellenkezőt tapasztalásból világosan megmutatta nekik s ezt a tapasztalást meg nem czáfolhatják. Nem marad egyéb hátra, mint a tételt Jób specialis esetével bizonyítani s az eddig elhallgatott gondolatot egyenesen kimondani ellene. Ezt Elifáz vállalja magára.

Elifaz 3-ik beszédével (22. f.) kezdődik a beszédek 3-ik cyclusa.

Jób, barátaival szemben, kénytelen volt a dolog másik oldalát kiemelni, természetesen a mily egyoldalúan festették ők a gonoszok elpusztulását, épen oly egyoldalúan mutatja föl ő az ellenkezőt: szerencsájüket. Olyannak látszik ez, mintha Isten igazságosságát vonná kétségbe. Jámbor, Isten-félő ember így nem beszélhet, így következtet Elifaz, isten nem ítél a saját érdekében, midőn tehát Jóbot sújtotta, bizonyosan vétkei miatt tette. Elifaz tehát följogosítva érzi magát Jób bűnösségét kimondani. Elősorolja vétkeit: keményszívűen bánt testvéreivel; mint hatalmas ember elnyomta az özvegyek és árvák jó ügyét. Mindezt természetesen be nem bizonyíthatja, mert egyetlenegy példára sem hivatkozhatik, csak következteti előbbi társadalmi állásából. Beszéde azonban elárulja, hogy okaiból kifogyott, szellemének dialectikája kimerült s a vita teréről visszavonulni kíván; beszédének vége majdnem engesztelően hangzik; távol sem hajlandó ugyan Jóbnak igazat adni; de a bűnbánat föltételével szép jövőt, nagy szerencsét helyez kilátásba neki. Tulajdonképen tehát egy lépéssel sem vitte előbbre a maga ügyét, beszédében új csak az, hogy Jóbot positiv vétkekkel vádolja.

Az, a mi Elifaz beszédében egyenes támadás, oly kézzelfoghatólag igaztalan, hogy nem tartja érdemesnek a czáfolatra, még említésre sem; 8-ik beszédében (23., 24. f.) egészen mellőzi. Keserű fájdalommal mondja, hogy minden beszédét Isten ellen való lázadásnak veszik. Forró óhajtásának ad kifejezést, hogy bárcsak megjelenhetne Isten előtt, hogy igazságát előterjeszthetné neki. De hasztalan! Isten nem jelenti ki magát neki.

Imé keletre mégyek — nincsen ott,
 Megyek nyugatra — észre nem veszem.
 Északra, hol hat — meg nem láthatom.
 Elburkolózik délen — én nem nézhetem.

E gyönyörű párhuzammal fejezi ki, hogy Istent, bárhol keresse, sehol sem találhatja meg, sehol sem érheti el. Pedig csak Isten tudhatná őt igazolni, előtte megállna tisztán, mint arany. De hasztalan! A Mindenható elhatározta, hogy neki ne legyen igaz. Az ő tekintetétől rettegnie kell; ez teszi csüggedté.

Azonban ez embereknek nem akarja átengedni a győzedelmet. Egyoldalú felfogásukat már az előbb megszegyenítette, mert még hathatósabban támadja meg. Valami

országos veszedelemre tér át s azt megdöbbenő színekkel festi. Egyike a legplastikusabb helyeknek. Az exegeták itt Jób lakóhelye óslakosainak sorsát látják, kiket a benyomuló kanaaniták tettek tönkre. Megengedem, hogy a dolognak az a színe van. A szerzőnek volt gondja rá, hogy azon idővel, melybe művét helyezte, ellenmondásba ne jöjjön, azért nem nevezi meg az országos szerencsétlenséget; de aligha csalódnak azok, kik itt Efraim pusztulására látnak vonatkozást. Az országos csapást úgy adja elő a szerző, mint valami általánosan ismert dolgot, melyet nem kell közelebről megjelölni. Finom művészi tapintattal járt el. Jób szájába adta föltehető, hogy a mire céloz, az barátai előtt is jól ismert dolog s annál megdöbbenőbben hathat rájuk az esemény emléke, melyben annyi ártatlan ment tönkre, s így e példa fölmutatása leghathatósabb czáfolata Elifaz előbbi támadásának, melynek az volt a témája: «Szenvedsz, tehát bűnösnek kell lenned». De másrésről a szerző a maga olvasóit is, tehát saját korát figyelmezteti vele arra a nagy katasztrófára, melyet olvasóival együtt maga is átélt, t. i. Efraim pusztulására. Így a részletet, a nélkül, hogy anachronismust követett volna el, egészen közvetlen hatásúvá tette.

A nagyszerű, megdöbbenő rajz után Jób keserűen jegyzi meg: «De Isten nem gondolt a nyomorral». Mintegy kihívja barátait: nos hát ezt az országos pusztulást czáfoljátok meg!

A jóbarátok azonban hallgatnak; a borzasztó eseményt, melyben annyi ezer meg ezer ember ment tönkre, nem tudják megczáfolni; hiszen a csecsemő, kit az anya keblén ölték meg, csak nem lehetett bűnös!

Jób látja győzelmét s most a gonoszok leírásához fog, kikre vonatkozólag aztán idézi az általános vélemény (18—21. v.) s ezzel ellentétben hivatkozik a tapasztalásra: a zsarnok büntetlen marad, Isten hosszú életet enged neki. Hathatós beszéde végén föl hívja barátait: «Ha nincsen így, ki hazudtol meg? Ki teszi semmivé szavaimat?»

A föl hívás oly egyenes, oly kihívóan hangzik, hogy akármit, de valamit felelni kell rá. Felelni azonban már semmit sem tudnak. Végre Bildad veszi fel a szót a 25-ik rövid fejezetben. Csak azért szólal meg, hogy Jób kihívása felelet nélkül ne maradjon.

Bildad szavainak az ad nyomatékot, hogy Jóbnak Istennel szemben tanúsított magatartását kárhoztatja. Nem mondja ki egyenesen, e helyett az isteni fenség nagyságát

festi, s a komoly méltóság rajza után oda veti: mindehhez képezt mi vagy te ember, te féreg?

A jóbarátok tisztességesebben nem vonulhattak volna vissza a harc teréről, mint épen Bildad rövid, találó szavai-
val. De Jóbót a szavak nem találják. Érzi győzelmét s ezt Bildad visszalépése még fokozza. Metsző ironiával támadja meg 9-ik beszédében (26. f.) Bildadot, ki nem tudott neki egyébbel felelni, mint azzal, hogy ellenében az isteni fönségre hivatkozik, mintha ezt ő nem tudná, nem ismerné! Most ő fog az isteni hatalom leírásához s fölülmulja benne Bildadot s ezzel megmutatja, hogy a figyelmeztetés fölösleges volt. Leírja, mily hatalmas van Istennek az alvilág fölött, a magasság vizei: a felhők fölött; végre a magasság és mélység elleneséges erőit összefoglalva rajzolja, hogyan uralkodik Isten hatalma mindezeken. Beszédét azzal zárja be, hogy mi mégis mily keveset tudunk meg ez isteni hatalomból és dicsőségből.

Az ellenfél hallgat, Jób győzött.

Következik Jóbnak úgynevezett záró, befejező beszéde. (10-ik beszéd, 27., 28. f.).

Jób záróbeszéde egyike a mű legfontosabb beszédeinek, mert ebben már nem a küzdő, hanem a harczát megvívott Jóbót mutatja be nekünk a szerző, s nemcsak a mű jeleségére, hanem a főjellem megérthetésére nézve is nagyon fontos, hogy lélektanilag helyesen mutatja-e be? Ebben a beszédben a szerkezet hibája egyszersmind a jellemalkotás hibája is volna.

Olyan szerzőről, ki eddig műve minden részét finom öntudatos művészettel alkotta meg, föltehető, hogy ezt a nagyon fontos részt sem hibázta el. És mégis épen e beszédre nézve nagyon eltérők a vélemények, melyek részint e beszéd helyes alkotását, részint hitelre méltóságát, épségét illetik. E véleményekre tehát már itt kell kiterjeszkednünk. De előbb lássuk, hogy az eddigi fejlődés alapján hogyan kell Jóbnak előttünk megjelennie a győzelem stádiumában?

Jób lelki küzdelmének fejlődésében ellentétek haladnak párhuzamosan s vegyülnek egymással. Jób a földolgra, tudniillik ártatlanságának tudatára nézve elejétől fogva mindig egyenlően hű marad magához, valamint abban is, hogy barátainak balfelfogását, hogy a szerencsétlenség a bűn következménye, épen ártatlansága tudatának alapján következetesen visszautasítja. Másrészt azonban lelki állapota nagy változáson megy át. Istenhez való viszonyának tudata a

küzdelem megindulása után teljesen megzavarodik, hite elhomályosul, ebből a homályos zavarból csak lassanként, fokozatosan emelkedik ki s épen ártatlanságának tudata emeli ki fokról fokra s viszi közelebb-közelebb Istenhez. Lassanként, épen barátai ellen való védekezése közben fejlődik ki az a meggyőződése, hogy miután az emberektől nincs mit várnia, azok elítélték könnyörtelenül: egyedül csak Istentől remélheti ártatlansága igazolását. Azért mentől reménytelenebbé válik helyzete, annál közelebb jön az Istenhez, annál szorosabban ragaszkodik hozzá s annál erősebbé válik az a hite, hogy az ő igazságának előbb-utóbb, ha életében nem, hát halála után, de győznie kell. Ő ártatlan, azt tudja, szenvedéseit meg nem érdemelte, reá tehát ellenséges isteni végzet nehezedik. De ez meg fog szünni egykor, meg kell szünnie azért, mert ő ártatlan, és egyedül csak Isten szüntetheti meg. Lelkének ez az ellenmondása, hogy Istent ellenségének tartja s mégis tőle várja megszabadítását, igazsága diadalát, — az ellenmondás épen ártatlansága tudatában gyökerezik és épen ez ellenmondás képezi sorsa rejtélyét.

Idáig kísértük őt.

Jóbot ártatlanságának tudata vitte vissza Istenhez, erősítette meg hitét, hogy szabadulását, igazsága győzelmét egyedül tőle remélje, tőle, ki — szerinte — méltatlanul s ellenségesen stíjtotta.

Az a Jób tehát, a kivel most szemben állunk, az ártatlanságában fölemelkedett s Istenhez apelláló Jób, a ki támadóit, fokoként megerősödve, már legyőzte, s most összefoglalni s ünnepélyesen kinyilatkoztatni készül mindazt, a mi benne a vita hevében lassanként kifejlődve meggyőződéssé vált.

Kell, hogy ez legyen a záróbeszéd tartalma, más nem lehet. Lássuk, az-e?

A beszéd két fő részre oszlik (27., 28. f.). Az első rész ismét két tagra, vagy szakra osztható. (1-ső szak: 2—6. v.; átmenet 7—12. v.; 2-ik szak: 13—23. v.)

Az első rész első szakában Jób még egyszer ünnepélyesen nyilváníttja ártatlanságát s igaz voltát; a 2-ik szakban részletezve leírja, hogy a gonosznak el kell pusztulnia. A 2-ik részben a bölcseségről elmélkedik s azt bizonyítja, hogy a bölcsesség csak Istennél s benne található s az emberi bölcsesség csak erkölcsi természetű lehet; Istent félni s a gonoszt kerülni: ez az emberi bölcsesség útja, vagy más szóval: az ember rendeltetése az erény.

Az első rész első szaka nem eshetik kifogás alá, egészen természetes s Jób akkori helyzetéből, lelki állapotából önkényt következik az. A 2-ik rész oly magasztos, oly költői, s abban Jób az erkölcsi öntudat oly magas színvonalára emelkedik, hogy ezt méltán tartják a mű legszebb részének, a melyben a szerző korának egész bölcsészete összpontosul.

Annál több ellenvetés érte az első rész 2 ik szakát, melyben Jób a gonoszok tönkrejutását festi. (8—23., illetőleg 13—23. v.)

Az exegeták azon ütköztek meg, hogy itt Jób a régi héber megtorlástan dogmatikus álláspontjára lép s tulajdonképen azt mondja el, mit ellenfelei hangoztattak s úgy vélik, hogy ez nem csak visszaesés, hanem következetlenség is. Jób önmagával jön ellenmondásba, midőn annak, mit előbb (21., 23—24. f.) oly megezáfolhatatlan bizonyítékokkal vitatott. (hogy a gonoszok szerencsében élnek) most épen az ellenkezőjét állítja. Azért némelyek (mint Keunicott, Stuhlmann) azt állítják, hogy e részlet eredetileg egy különálló fejezetben Czófar 3-ik beszéde lett volna; de ennek ellentmond az első rész 1-ső és 2-ik szakának egysége. Ha a 2—7. v.-ben Jób beszél (a mi pedig világos), úgy a 8-ik verstől fogva is ő beszél, mert a 2—23. egy összefüggő egészet képez.

Mások az első részt (vagy legalább a 8—23-at) toldásnak tekintik (Bernstein, Studer). De ezt sem fogadhatjuk el, mert akkor a beszéd csonka, töredékes volna.

Ismét mások (mint Eichhorn, Böckel, Hitzig) úgy akarnak segíteni a dolgon, hogy azt mondják: Hogy itt nem a maga nézetét mondja el, hanem ellenfeleinek nagy hangú állításait idézi gúnyosan. De ez a nézet sem fogadható el, mert a 11—12. v. világosan mutatja, hogy Jób a maga nézetét akarja előadni.

El kell fogadnunk a 27-ik fejezetet úgy, a mint van, komolyan, Jób beszéde első részének. Az ellenmondás nem tagadható, de lélektanilag egészen helyes és szükséges.

Jób következetes maradt a földologra nézve, t. i. hogy ártatlanságát elejétől fogva mindvégig rendületlenül vitatja s bizonyítja és mindent visszautasít, a mi ezzel ellenmondásba jön. Oly szilárdan ragaszkodik ehhez, hogy szenvedélye hevében, keserűségében nem retten vissza attól sem, hogy Istent igazságtalansággal vádolja. Ártatlansága tudatában tehát mindvégig következetes marad. De a dolog természetéből foly, hogy a nagy kísértés küzdelmében lelki állapotá-

nak egyéb nyilatkozataira nézve ellenmondásokba keveredik. A következetesség itt lélektani képtelenség, mert ezzel lehetlenné válnék minden *belső fejlődés*. Jób akkor oly megátalkodott konok nihillista maradna (a hogy őt Merx nevezi küzdelme előtti stádiumában), mint a mily merev orthodox ellenfelei a régi dogma alapján.

Jób a lelki küzdelemben fokozatosan megtisztuló, át-nemesedő erkölcsi jellemnek mintaképe, benne tehát a következetes főjellemvonás mellett minden változik, fejlődik. E fejlődés többször éles ellentéteket, következetlenségeket mutat; de ez természetes, ez másként nem is lehet.

Nézzük csak, minő természetű az az ellenmondás, melyet a 27-ik fejezet mutat, tekintve a 23. és 24-et. Nézzük előbb ez utóbbit.

Mind a két vitakozó fél a dogma alapján áll, mert nem kell hinni, hogy Jób a viszonzástant, az isteni igazságszolgáltatás régi elméletét megtagadja, — korántsem! — hisz épen az a baja, hogy e régi világnézet mintegy megköti szabadabb röptű szellemét. Közös alapon állanak tehát, következőleg mind a két fél hibásan ítéli meg a specialis esetet: Jób szenvedését mind a két fél Isten csapásának tekinti; a különbség csak az köztük, hogy Jób azt mondja, mert tudja: nem érdemeltem meg, ártatlan vagyok! Amazok pedig azt hangoztatják, mert következtetik: megérdemelted, bűnös vagy!

Ellenfelei fölállítják a tételt: a bűnöst okvetetlen eléri Isten csapása, Jóbot Isten csapása érte, tehát bűnös.

Nagyon természetes, hogy így okoskodnak! E syllogismus ellen Jóbnak az ellenkezőt kell vitatnia. Azok az általánosból mennek át a részletesre, Jób esetére; ő ellenkezőleg ebből indul ki. Az ő tétele ez: én ártatlan vagyok, tehát Isten csapása méltatlanul sújtott; de ha én méltatlanul szenvedek, vannak mások is, a kik méltatlanul szenvednek; a szenvedés tehát nem bizonyítja a bűnösséget, ellenkezőleg: sok gonosz él szerencsében. Ezt a tapasztalás bizonyítja.

Nagyon természetes, hogy így okosodik. Hogy ártatlanságát védhesse, kénytelen rámutatni a tapasztalásra, mely azt mutatja, hogy a dogma nem alkalmazható minden egyes esetre, mert csakugyan sok gonosz ember él szerencsében. Abból tehát, hogy ő szenved, nem következik bűnössége.

Ez a magyarázata annak, hogy Jób a 21., 23., 24. fejezetekben a bűnösök szerencséjét festi.

Most nézzük a dolog másik oldalát a 27-ik fejezetben.

Ha közelebbről vizsgáljuk, hogy Jób mivel győzte le ellenfeleit, azt látjuk, hogy éppen a gonoszok szerencsésjére való hivatkozással. azzal, hogy rámutat a gonoszok diadalára és sok ezer ártatlan ember szenvedésére (23., 24. f.). De ez az argumentum jobb meggyőződéssel ellentétben van. Más részről ez az argumentum hamis világításba helyezi őt magát is, mert úgy látszik, mintha megtagadná a dogmát és Isten igazságosságát. Ellenfeleit csak elnémitotta, de nem győzte meg; ez nem *erkölcsi*, hanem csak *dialektikai* győzelem; neki pedig erkölcsi győzelemre van szüksége. A vita záróbeszédében tehát Jóbnak szüksége arra, hogy a 21., 23., 24-ben elmondottakból származható félreértést helyreigazítsa a tárgyra nézve már most a maga meggyőződését mondja ki. Ezért kell neki magának a gonoszok bűnhődéséről beszélnie. Ez szükséges.

A beszéd gondolatmenete (ide foglalva a 28-ik fejezetet is, melyről nem kellett részletesen beszélnem) a következő:

Ártatlan vagyok. Az Istenre, a ki megfosztott igazságomtól, hivatkozom, hogy ártatlan vagyok, és a mig élek, ragaszkodom igazságomhoz. Hazug szó az én ajkamon nem támad soha; tehát a mit én mondok, az igaz. Hogy igaz ember vagyok, éppen az bizonyítja, hogy Istenre merek hivatkozni: ezt a gonosztevő nem teheti. A gonosznak nem lehet hite Istenben, nem lehet reménye a veszedelem idején, mint nekem van. Hisz ti mondtátok, hogy a gonosznak el kell pusztulnia. Igen, most én mondom, én hirdetem nektek, hogy a gonoszt eléri Isten büntetése. De én ártatlan vagyok. Mért kell hát szenvednem? Nem tudom. Hogy megtudhassam, oly bölcsnek kellene lennem, mint az Isten. De az ember az isteni bölcsesség titkaiba nem hatolhat be. Mindent elérhet az ember a földön, kifürkészheti a föld legrejtettebb kincseit, de a bölcseséget el nem érheti. Istennél a bölcsesség. De éppen ebben kell az embernek megnyugodnia. A véghetetlen bölcseségű Isten kijelölte nekünk az utat és ez: Istent félni s a gonoszt kerülni.

E beszéd lélektanilag éppen oly helyes, mint a többi. S hogy e beszédben Jób azzal, hogy a gonoszok elpusztulását hangoztatja, ellentmond egyes megelőző állításainak, ez a mondottak után nem fog különösnek látszani, ez a vita folyamában sajátságos helyzeténél fogva kikerülhetetlen volt.

Itt még csak azt jegyzem meg, hogy bizonyos ellentétek közt hullámzó lelki küzdelemmel fokról fokra neme

sebbé lenni s a rossz nézetet jobbal fölcserélni tulajdonképen a szó igazi értelmében nem is nevezhető következetlenségnek. Hisz e nélkül javulás nem is volna lehetséges.

A záróbeszéd után, ha volna még Jób barátainak valami ellenvetésük, most okvetetlen meg kellene szólalniok, mert ha még e beszéd után is hallgatnak, elismerik Jób teljes győzelmét.

Az ellenfél azonban hallgat, Jób győzelme tehát teljes, mert már most igazán, erkölcsileg diadalmaskodott rajtuk.

E diadal azonban a vita tárgyára nézve teljes megoldást nem eredményezett. Mi az eddigi eredmény? Az, hogy a szerencsétlenség nem mindig a bűn következménye, az igaz ember is szenvedhet, de Istenben vetett hitének nem szabad megrendülnie, megnyugvással kell fogadnia sorsát; a jót magáért a jóért kell szeretni, nem pedig jutalomért.

A vitából tehát a legmagasabb erkölcsi elv fejlődik ki; de a kérdés még mindig ott lebeg: mért szenved Jób? Mért szenved az igaz ember?

Az olvasó azonban már sejti, hogy a teljes megoldás közel van, hisz ő tudja a mennyei jelenetből, hogy mi volt a célja Jób szenvedésének? *csak a szereplők nem tudják.*

A szereplőkre nézve is be kell tehát következnie a megoldásnak.

A záróbeszéd után szünet áll be, a feszült várakozás szünete, míg végre Jób újra megtöri a csendet s beszélni kezd. E beszédnek kell a megoldást előidéznie, mert a vitának már vége.

Jób következő 11-ik beszéde három fejezetből áll (29., 30., 31.).

Előbb azonban lássuk, hogy áll *most* előttünk Jób?

A vivódó lélek megtisztult, Jób kimondta, hogy az ember számára az élet rejtelméi közt csak a gondviselésben való megnyugvás, az alázatos tűrő önmegadás marad, egyéb bölcsesége ne legyen.

De nyugodalmát ő maga még nem találta meg.

Sorsának rejtelme még nincs megoldva és a mi fő, erkölcsi tudatának még valami hiánya van: még nem jutott el annak tudatára, hogy előbbi kifakadásaival, Isten ellen emelt vádjaival vétkezett s épen az tette vétkessé, hogy igazságát védte Isten ellen. Bár szenvedélye már lecsillapult, hite visszatért, megerősödött; de igazságának érzete oly túlnyomó uralomra jutott benne, hogy ez nem engedi öntudatra ébredni botlásait, vétkezését. Jób megtisztult, de

hiányzik még nála a magábaszállás, a töredelmes alázat, mit barátai helyesen sürgettek, csakhogy hamis alapon.

A harczát megvívott Jób lelkében még egyre sajgó boldogtalan sorsának tudata s az a kínos érzés, hogy erre nem talál feleletet.

A várakozás szünete után fájdalmas önszemlélődésbe merül. Végigtekint egész multján, emlékezetben újra átéli boldogsága napjait, midőn családja körében a szerencse áldásait élvezte, midőn az emberek tisztelete vette körül, bárhol megjelent. Önérzettel gondol rá, hogy e szerencséében soha sem bizta el magát s mindig jóltevője, igaz bírāja volt embertársainak.

E boldog visszaemlékezésből a jelenhez tér vissza s annál borzasztóbb most az ellentét neki. Mindenki elhagyta, elítéli, a legnyomorultabb emberek kacagnak rajta és ő maga, mivé lett ő? Leírja borzasztó állapotát s hogy e méltatlan szenvedés annál kirivőbb legyen, Jób most föltárja multja legtitkosabb benső életét. Mintegy Isten előtt állva beszámol neki egész multjáról s e multban arról, mit csak Isten láthatott: a belső emberről. Elmondja, hogy soha még gondolatban sem vétkezett, házas élete is tiszta volt, soha más nőre bűnös vágygyal nem vetette szemét! (Csodálatos magas erkölcsi érzet a többnejűség földjén!)

De e közben látjuk, mint háborodik föl fokról fokra egész valója, hogy nyomul előtérbe mindinkább igazságának tudata. Most az őt érhető vádagnak mintegy lajstromát állítja össze igazi keleti módon, azzal a föltétellel: ha mindezek közül bármelyikét is elkövette volna, érje őt utól Isten büntetése!

Maga állítja össze a vádlevelet Isten helyett, kit ellenfelének tekint, s igazsága érzetében kihívóan kiáltja:

Im' lásd aláírásomat!
 A Mindenható feleljen nekem —
 Az iratot, mit irt ellenfelem!
 Valóban a vállamra emelem,
 Koronaként körítse homlokom',
 Kinyilvánítom lépteimnek számát,
 Eléje állok, mint egy fejedelem.
 Ha szántóföldem ellenem kiált,
 S ha barázdái sirnak összesen, ha
 Fizetés nélkül ettem velejét
 S elfűjtam munkásim lehelletét:
 Teremjen akkor búza helyt tövist
 És árpa helyett gaszt!

E kihívással végzi Jób beszédét, kihivta Istenét ügye eldöntésére.

Ki feleljen e vakmerő kihívásra? . . .

A lélekzet elszorúl, megdöbbenve állunk a végmegoldás katasztrófája előtt . . .

De most váratlanul egy ember lép elé, ifjabb, mint Jób barátai: Baracheel fia *Elihu*. Ez vállalja magára, hogy Isten helyeit Jóbnak megfeleljen.

Hat fejezetet át ő beszél.

Elihu azzal kezdi, hogy ő fiatal, azért hallgatott eddig; azt hitte, hogy az öregektől bölcseséget fog hallani; de most látja, hogy nem az agg kor, hanem Isten lelke sugalja a bölcseséget; azért elhatározta, hogy beszélni fog. Meghallgatta okaikat s miután azt látja, hogy Jóbot nem tudják megcáfolni, megszólal. Ne gondolják, hogy Jóbot csak Isten tudná legyőzni, sőt ellenkezőleg: még más dolgokat is lehet ellene felhozni, mint a melyeket már felhoztak.

Mikor a jó barátok már elnémultak, ő még sokáig hallgatott; de a szellem ellenállhatatlanul ösztönzi arra, hogy beszéljen, s ő beszélni fog, a nélkül, hogy félne, a nélkül, hogy az embereknek kedvezni akarna.

Hallgassa meg Jób, mert őszintén és világosan fog beszélni. Ember ő is, mint Jób, az a rettegés tehát, mit Isten szava idézne elő, nem fogja akadályozni Jóbot a feleletben.

Jób azt mondta, hogy ártatlan, Isten fordította el igazságát. Isten azonban sokkal magasztosabb, sem hogy ezt tenné. Nincs igaza Jóbnak, ha azt mondja, hogy Isten nem jelenti ki magát az embereknek. Isten sokféleképp nyilatkozik, először is éjjeli látományokban. Célja az, hogy megtisztítsa az embert a különféle vétkektől és kevélységtől, hogy el ne vesszen.

Isten, hogy megintse az embert, még nehéz betegségek által is szól hozzá, annyira, hogy közel jut a halálhoz. Ha aztán a közbenjáró angyal pártját fogja, megifjodik s Isten meghallgatja imádságát. Vidáman hirdeti az embereknek Isten kegyelmét. Ezt sokszor cselekszi az Isten, hogy az embert a végromlástól megmentsse.

Ha van Jóbnak valami mondani valója, feleljen, örömet igazolná; de ha nincs szava, figyeljen reá, bölcseségre fogja tanítani.

Jób azonban nem felelt és Elihu folytatja. Elihu most Jóbnak az isteni igazságosság ellen intézett támadására reflectál.

Isten nem cselekszik igaztalanul, hisz ő önkényt, szeretetből alapította s tartja fenn a világ rendjét. Annál nagyobb

vakmerőség ilyen uralkodót hamissággal káromolni. Isten nagy és kicsiny iránt egyaránt igazságos, hisz mind a kettőt ő teremtette. Ezt tapasztalhatjuk, midőn népet és fejedelmet egyaránt büntet. Mert ő mindentudó, azért senki sem rejtőzhetik el előle. Neki nem kell bizonyos dolgot ismételtlen megvizsgálni, azért a hatalmast is egyszerre buktatja meg. Ismeri az emberek műveit s ezt nyilvános ítéleteivel bizonyítja. A gonoszok vétkeire is rendet tart s végre ebben is igazságossága dicsőül meg. Ha egy ideig úgy látszik is, hogy a bűnt a földön nyugodtan tűri, azért nem szabad őt elítélni, mert végre is nyilvánossá lesz bölcs szándéka. Vele szemben csak az illik az emberhez, hogy bűnösségét alázatosan bevallja, nem pedig, mint Jób tette, hogy az isteni igazságtételt bírálgassa. Azért minden bölcs ember neki, Elihunak fog igazat adni, hogy Jób esztelenül beszélt. Sőt azt fogják mondani, hogy Jóbra nézve, kinek szavai a bűnösök szavaihoz annyira hasonlók, még jótékony hatású lesz, ha még tovább is próbára lesz téve.

Abban látja-e Jób a maga igazságát, hogy azt állítja: minden emberi erény eredménytelen? Elihu mind őt, mind barátait meg akarja czáfolni. Egy tekintet az égre, meggyőzhetné arról, hogy akár bűnével, akár erényével nem Istennek, hanem csak magának árt vagy használ.

Sokan panaszkodnak elnyomás miatt, de azért nem lesz váltságuk, mert nem helyes módon fordulnak Istenhez, s nem gondolják meg, hogy mi végett nyerték az értelmet, szerencsétlenségük oka tehát a kevélység. Isten csak a hazugságra nem hallgat. Azért várjon Jób Isten igaz ítéletére. Ő azonban ezzel ellenkezőleg cselekszik. Midőn Isten haragjával büntette, akkor Jób nem vette figyelembe a maga elbizakodottságát s esztelen szavakra fakadt.

Jób még mindig hallgat. Elihu folytatja és néhány bevezető sor után, — melyekben rendkívül erős önbizalom nyilatkozik — így kezdi:

A hatalmas Isten nem veti meg a gyarló embert, pártját fogja az istenfélőnek a gonosz ellen és tisztességhez juttatja. De ha az embert baj, szükség éri, azzal az Isten az elbizakodottságtól akarja megtisztítani. Az ő magatartásától függ aztán, hogy még nagyobb szerencsééhez jusson, vagy pedig elveszzen.

Az istentelenek elbizakodásukban mennek tönkre, ellenben az istenfélőket épen veszedelmükkel menti meg Isten. Jóbót is veszedelméből még nagyobb szerencsééhez akarja

juttatni. De ha azzal van eltelve, a hogy a gonoszok ítélnek, úgy az ítélet utoléri. A neheztelés ne ragadja vétkezésére, mert akkor egész vagyona árán sem talál váltságdíjat. Ne rohanjon hát maga a kárhozat örvényébe.

A fölséges Istent ne bírálja az ember, hanem dicsőítse. Istennek örök, kifürkészhetetlen fönsége a természetben mutatkozik, különösen a felhők alakulásaiban és a zivatarban. Még a természeti jelenségekben is úgy jelenti ki magát Isten, mint igazságosan jutalmazó és büntető.

Most Elihu, maga is megdőbbenve a közeledő égiháború szavára, szóval is utal rá. Istennek az a csodálatos hatalma, mely most e zivatarban nyilvánul, másként is nyilatkozik a természet rendjében, így a havazásban, a téli esőben és a hidegben, melynek hatalmát ember, állat megérzi. Vihart. hidegséget, jeget, zivatart és mindent Isten bölcsesége irányoz az ember áldására vagy büntetésére.

Most kérdést intéz Jóbbhoz, hogy föl tudja-e fogni Isten csodaműveit? Állítson szembe Istennel hasonló hatalmat és bölcseséget. A próbától azonban bizonyosan vissza fog retenni. Isten hozzáférhetetlen fényben lakik, azért félik őt az emberek és ő az emberi bölcseséget nem veszi figyelembe.

Elihu hosszan és sokáig beszélt. Beszédére majd később, mikor a szöveg épségéről lesz szó, visszatérünk.

Most felhangzik Isten szózata Jóbbhoz a zivatarból. (38. f.)

Valamint Jób egy hangot sem felelt Elihu beszédeire, úgy Isten sem veszi figyelembe s egyenesen Jóbbhoz intézi szavait s épen oly módon, mintha Jób kihívó szavaira Isten megjelenése közvetlenül következne.

Isten így szólal meg:
 Ki az, ki elhomályosítja
 A végzést értelmetlenül?
 Nos rajta hát, övezzed föl,
 Csipőidet, mint férfiú!
 Hadd kérdelek, te majd taníts.

Ezután megdőbbentő fönséggel következnek Isten kérdései:

Hol voltál, mikor a földet alapítám? Mondd meg, ha olyan jól tudsz itélni! Ki határozta meg mértékét, ha tudod? Vagy ki feszíté ki fölötté a mérő zsinórt? Mibe mélyednek oszloptalpai? Vagy ki veté oda alapkövét, mialatt együtt ujjongtak a reggel csillagai és ujjongtak mind az Isten fia?

Azután a tenger alkotását és határainak kiszabását mondja el. Majd leírja a hajnalt oly sajtáságosan megragadó

hasonlattal, a hogy csak a keleti költészet beszélhet. Tovább kérdezi: ismeri-e Jób a természet hatalmát, ismeri-e az utat, mely a tenger forrásához és az alvilág kapujához vezet? A kérdésés főnséges iróniába megy át.

Majd a természeti tünemények okait kérdezi tőle, aztán a csillagok alkotásának s kormányzásának titkát, az égnek a földre való hatását, a felhő és a zivatar fölött való uralmat.

Mind e példák azt bizonyítják, hogy a természetben rend van és az isteni bölcsesség kormányozza erőiket.

E természeti hatalmakkal szemben az ember parányivá törpül. Erre czéloz Jáhve, kérdéseivel; rámutat velük, hogy mily csekély, tehetetlen az ember.

A következő részlet bizonyos állatok leírását foglalja magában. Czélja az, hogy rámutasson, mennyire nem képes az ember még az állati életben sem fölfogni az isteni czélszerűséget.

Az állatok leírása közt legszebb a csatamén rajza:

Adsz-e erőt a ménnek,
Diszíted-e nyakát lobogó sörénnyel?
Fölugratod-e, miként a szöcskét?
Hatalmas horkanása rémület!
Kapálja a völgyet, szökell erejében,
Száguld a fegyverek ellenében.
A félelmet kaczagja s meg nem ijed,
S vissza sem fordul a kardok elől.
Csörög a tegez rajt', villog a dárda s kopja.
Toporzékol, habzsolva a földet,
Veszteg se marad, ha a harsona bűg.
Minden kürt harsanásra hangzik a huj!
Már messziről szimatolja a harczot,
A vezér hívását, a had rivalását.

Az állatok leírását a ragadozó madarakkal végzi, a melyek épen oda illenek a csatamén rajzának keretébe.

Mind e leírások fölkérdéssel vannak Jóbhoz intézve. A kérdések sorozatát a következő pár sor zárja be művészen:

Akar pörölni a mindenhatóval a gáncsoló?
Feleljen erre Isten vádolója!

Jób alázattal felel. Csak két megfelelő sorpár az, tehát csak négy sor, a mit felel. A mily főnségesen festői volt Jáhve részletező beszéde, épen oly rövid, drámai a felelet. A szerző öntudatos művészetét bizonyítja mind a kettő. Jób így felel:

Im oly csekély vagyok! mit feleljek neked?
 Ajkamra teszem kezemet,
 Csak egyszer szóltam, többé el nem kezdem,
 Csak kétszer — többé soha nem teszem.

(Vagyis: csak egyszer-kétszer szóltam. A számnevek a párhuzam végett szét vannak osztva).

Jób megadja magát, meghajol önkényt, alázattal.

De hát mi az, a mi megtöri?

A compositio kifejlődéséből ott, a hol Jób végzi s Jáhve megszólal (egészen eltekintve Elihu beszédeitől), azt várná az ember, hogy Jáhve csakugyan helyt áll a kihívásnak s megfelel neki. De Jáhve a helyett, hogy Jóbnak feleletet adna arra, a mit az megtudni kíván, kérdésekkel halmozza el. S mi van e kérdésekben? Isten teremtő hatalma s intéző bölcsesége. Ugy, de ezt már nemcsak a jóbarátok, hanem Jób maga is oly meggyőző erővel rajzolta, hogy Jáhve beszéde ismétlésnek látszik s Jóbnak tulajdonképen olyasmit mond el, a mit az nagyon jól tud s épen a jóbarátokkal szemben törekedett kifejezni, hogy sokkal jobban tudja, mint ők. És most Jáhve mégis azzal áll elő, a miben Jób a jóbarátokat már elnémitotta.

Hát Jáhve épen azzal némitaná el Jóbót s indítaná töredelmes magabaszállásra, a miben Jób barátait fölülmulta: a teremtő isteni hatalom és bölcsesség rajzával? — Nem hiányzik-e a műben épen az, a mit várunk: a kifejlődés? Vagy azt Elihu beszédeiben már megkaptuk? — Ugy, de akkor hát mire való Jáhve megjelenése? Ha ő még kevesebbet mond, mint Elihu, ha Jóbnak a feleletet már Elihu megadta volna, akkor Jáhve megjelenése épen fölösleges.

A költemény fejlődésébe elmélyedni tudó, de egyszersmind *elfogulatlan* olvasó előtt az az egy világos lehet, hogy Elihu nemhogy előbbre vinné a fejleményt, sőt azt inkább késlelteti, megakasztja; Elihu beszédei tehát nem származhattak attól a szerzőtől, a ki az eredeti Jóbót írta. Elihura e szerint nem is lehet reflectálnunk. A megjelenő Jáhve ott veszi fel a fonalat, a hol Jób utolsó beszéde végén Elihu megszakította. Jáhve beszédében kell tehát a kifejlés fordulának lenni, a mi Jób magába szállását előidézi. Ha e fordulat nincs meg benne, akkor a mű hibás.

Pedig Jáhve beszédében semmi új sincs, semmi olyan, a mit Jób ne tudna, a mit ő maga is már részletesen el nem mondott volna.

A szerző tehát, úgy látszik, elhibázta művét, a végén

kifogyott a gondolatokból s benső, lélektani megoldás helyett frázisokhoz menekül.

De hát lehet-e ezt föltenni olyan művészi öntudatos-sággal dolgozó íróról, a minőnek a szerző, műve eddigi fejlődésében feltűnik? Ez nem képzelhető.

A remekül megindult s fejlődő compositiónak nem lehet kontár befejezése.

Kell valaminek Jáhve beszédében lenni, a mi a tárgy ismert volta mellett is hatni tud Jóbra, hogy magába szálljon.

Lássuk, nem lehetne-e ezt fölfedezni benne?

Néha a negativumban sokkal erősebb hatás rejlik, mint a kézzelfogható pozitívumban. Ilyen természetűnek kell lenni itt is az alkotás fordulatainak.

Jób nem azért óhajtja Isten megjelenését, hogy vele vitába bocsátkozzék: még leghevesebb kifakadásai alkalmával sem gondolt ilyesmire; ő csak ártatlansága bizonyítását várja tőle s e bizonyítás *maga az isteni megjelenés is lehet*. Ha Isten őt arra méltatja, hogy hívására megjelen, már ezzel bizonyítja ártatlanságát.

Ezért óhajtja ő annyira Jáhve megjelenését.

E kivánsága magában véve nem vétkes; csak a *mód* az, a melylyel előidézni akarja.

Vajjon méltó-e Jób arra, hogy e kivánsága teljesüljön?

Jób érzi, tudja ártatlanságát, szenvedését tehát meg nem érdemeltnek gondolván, azt Isten igazságtalanságának tekinti s ezt vádként fordítja Isten ellen. Ez az ő vétkezése. Ellenségének tekinti Istent, innen az a kihívó daczosság, melylyel ártatlansága biztos tudatában szembe száll vele.

Igaz, hogy mindez Jóbra nézve már csak *mult*, mert a nagy vitát bezáró magasztos beszédben Jób ez állapotból már kiemelkedett, sőt a legmagasabb erkölcsi elv fokára tudott emelkedni, még pedig egyedül, minden segítség nélkül, csupán nagy lelke erejével. Ennyiben tehát méltó az isteni megjelenésre. De azt, hogy az a vétke volt, még nem látta be. Ez erkölcsi tudatának hiánya. De még Istenét sem tudta megtalálni a szeretet alapján, még mindig a hatalmas urat látja benne, ki őt megverte. Ez meg hitének hiánya.

Ha tehát az isteni megjelenésre méltóvá lett is, arra még nem méltó, hogy megváltassék, vagyis hogy a nagy próba szenvedéseitől megszabaduljon.

Ilyennek kell a helyzetet látnunk, ha Jóbot vizsgáljuk.

De a dolog másik oldalát is tekintetbe kell vennünk. Ha az indító okokra térünk vissza, Isten csakugyan oka Jób

szenvedéseinek s Jób e szenvedéseket csakugyan érdemtelennül viseli. Az olvasó ezt nagyon jól tudja a mennyei jele-
netből. Jób szenvedése és a bűne között semmi összefüggés
sincs; a jóbarátok tehát igazságtalan vádlók, ezek ellenében
(a kik a közvéleményt, az egész társadalmat képviselik) Jób-
nak elégtételt kell nyernie. Isten meg is akarja neki adni ezt
az elégtételt. Szenvedése próba volt s Jáhve e próba által
meg akarja dicsőíteni hű szolgáját, de úgy, hogy e megdi-
csőülése is *olyan benső lelki munka eredménye* legyen,
a minő volt megtisztulása.

Ez az, a mit Jáhve czéloz.

Jóbnak, az ártatlanul szenvedőnek hívására — miután
a próbát kiállta — megjelen, de a vádoló Jóbót még nem
igazolhatja, annak előbb el kell állania a vádtól, töredelmes
bűnbánattal magába kell szállania, hogy egyrészt előbbi vét-
kezését belássa, másrészt megszabaduljon attól a rögeszmé-
jétől, melynek alapján valami ellenséges hatalmat lát magára
nehezülni, mi — mint láttuk — majdnem kétségbe ejtette.

De hát hogy történjék ez a magábaszállás? Talán úgy,
hogy Isten megmagyarazza neki szenvedése igazi okát, hogy
szenvedése nem bűnösségének büntetése, mint barátai hitték,
nem is az isteni hatalom ellenséges végzete, mint ő gondolja,
hanem megtisztulásra s megdicsőülésre szánt próba.

De így Jób felvilágosodása valami külsőleges volna.
Mi értéke volna a megtérésnek, ha az nem bennünk, nem
magunk által jönne létre. De Jób nem is igazolható addig,
míg előbbi vétkét be nem látta; hisz ha őt Isten előbb ig-
zolná, megelőzné az igazolásra méltóvá tevő bűnbánatot.

Ebben rejlik Jáhve beszéde negativumának oka. És seh-
nagyszerűbbnek nem tűnik föl szerzőnk, mint épen ebben.
Könnyű Shakespearenek a maga hőseit beszéltetni! A legne-
hezebb helyzetben is csak emberek beszélnek ott; de Jób
könyvének szerzője Istent lépteti föl s e föllépés kell, hogy
méltó legyen Istenhez.

Jáhve nem beszél Jób igazságáról, ártatlanságáról, a
mit az vár tőle; egészen másról beszél, épen arról, a mit
már Jób is elmondott és beszél róla majd atyai feddő han-
gon, majd isteni iróniával. De én ebben nem látom Jób
megszégyenítését, a mit némely exegeta, különösen Delitzsch
lát benne. Ez balfelfogás. Az ihletett lángeszű költő ezt nem
czélozhatta. Az Isten nem akarta Jóbót megszégyeníteni, mi-
csoda Isten volna ő akkor?! Hisz ő akarta Jób szenvedését
s midőn most ebből kiemelni, révbe juttatni törekszik hű

szolgáját, azzal kezdené, hogy megszegyenítse. A megszegyenülés a legkinosabb érzések egyike, s Jób szenvedéseinek a megoldás küszöbén nem szabad megszaporodniok egy újabb szenvedéssel. A mit Jáhve beszél, annak Jóbra egészen más hatása van, az a hatása, a miben bámulnunk kell a szerző remek alakításának finomságát: *visszaidézi Jób lelkében a világ-intéző isteni bölcsesség tudatát*, a mi már elhomályosodott benne utolsó beszédében, mely a merész vádló kihívással végződött. Hisz ennek a tudatnak kell megtisztulnia benne minden zavaró képzettől. Jáhve csak azt mondja el, a mit Jób már tudott és elmondott; de Jáhve másként mondja el ugyanazt: úgy, hogy abból az isteni *gondviselő szeretet* sugárik ki.

Jób lelkének nem megszegyenülést, hanem *örömöt* kell éreznie, midőn a maga tudását tisztább fényben látja visszatükrözve Isten szavaiban. Jób annak tudására jut, hogy a teremtő isteni hatalom és bölcsesség kifürkészhetetlen működésében mindenkor a gondviselő szeretet nyilatkozik. Az ő sorsában sem nyilatkozhatott tehát valami ellenséges végzet; itt is kell, hogy Isten szeretete legyen a szenvedés oka.

Jáhve beszéde oda emeli Jóbot, a hova az lelki küzdelmeiben, vergődve bár, de mégis eljutott, mikor hittel mondta ki: «Istent félni s a gonoszt kerülni, ez legyen, ember, a te bölcseséged!» De most ezt Jób Isten szavaitól megtisztulva érzi át s kihívó magaviseletének öntudatára jutva, alázattal hajlik meg Isten bölcsesége előtt. Hisz Isten már abban is, hogy szavára megjelent, jóakaró szeretetét bizonyította be neki.

A szerző sikerrel oldotta meg legnehezebb feladatát: Jób lélektani motívum alapján jut el a megbánáshoz.

Ez Jáhve beszéde negativumának nagyszerűsége. Hisz így működik és hat Isten a mi keresztyén fogalmaink szerint is, nem nyúl bele pozitív hatalommal az ember dolgába.

Jób tehát magába szállt s leborult Istene előtt. Jáhve szavai visszaidézték lelkébe az isteni hatalom és bölcsesség tudatát s annak tisztább, világosabb s épen azért enyhítő, vigasztaló felfogását eszközölték benne, úgy, hogy belátta, hogy a bölcs Isten nem lehet ellensége s az ő szenvedéseivel is valami jóakaró célja volt.

Most várhatnók már, hogy Jáhve megpróbált hívét igazolni fogja, elégtételt ad neki kárhóztatóival szemben.

De ez még mindig nem következik be.

Jáhve másodszor is megszólal s épen azon a hangon,

ugyanazzal a móddal, mint először: fölhivja Jóbót, hogy övezze föl magát s feleljen meg neki s az isteni kérdések újra megindulnak.

Ez világos jele annak, hogy a szerző még valamit szükségesnek lát, még valami hiányzik a végmegoldás előtt.

Jáhvé 2-ik beszédének tartalma azonban világosan mutatja, mi az, a mi még hiányzik Jób megpróbáltatásában.

Jób nem csak pörbe szállt Istenével a maga igazságáért, hanem Istent még igazságtalansággal is vádolta.

Jáhvé első beszédének az a célja, hogy Jóbót meggyőzze az alkotás czélszerűsége s abban az isteni bölcsesség jósága felől; 2-ik beszédében arról akarja meggyőzni, hogy az isteni világhormányzásban *igazság* van: Isten mindent helyesen és igazságosan intéz.

A nyugat-európai ker. műveltség mai fejlettebb színvonalán a gondolkozás logikája is tökéletesebb s az egymásból következtethető fogalmakat nem választjuk el egymástól oly élesen. Egy mai író így gondolkoznék: Ha Jób belátta, hogy Isten a világot bölcsen és czélszerűen alkotta s abban nem csak hatalma, hanem szerető jósága is nyilvánkozik s e belátás előidézte magábaszállását: ebből önkényt kellene következni bűnbánatának is, mert egyszersmind azt is be kell látnia, hogy Isten a bölcsen alkotott világot igazságosan is kormányozza. A teremtés bölcsesége föltételezi a világhormányzás bölcseségét is, a mi egy az isteni igazságossággal. Nem volna tehát szükséges ezt külön bizonyítani.

A keleti népek eszejárása azonban különbözik a mienktől. Az ő logikájuk nehezkesebb s náluk a gondolatok nem annyira egymásból folynak, mint inkább *egymás mellé vannak rakva*.

Még szembetünőbb ez a fejletlenebb ókori héber irodalomban. A gondolatok nem folynak logikai könnyűséggel egymásból, hanem mozaikszerűen sorakoznak egymás mellé, úgy hogy az összefüggést, az átmenetet a hézagok közt, úgyszólván ki kell találni.

Ez magyarázza meg nekünk, hogy Jób szerzője szükségesnek látja az isteni bölcsesség után az isteni igazságosságról is külön beszéltetni Jáhvét.

A mód, melylyel ezt teszi, annyira találó, hogy még a mi fejlettebb, hogy úgy mondjam: logikusabb irodalmi viszonyaink közt is megállja helyét s azt, a mi logikailag fölöslegesnek látszik, *költőileg* szükségessé varázsolja, annál is

inkább, mert a költészet sok, logikailag fölösleget megtűr a plastika kedvéért.

Jáhve a 2-ik beszédben fölhivja Jóbot, hogy feleljen: *miként intézné ő a világ dolgait?*

Elitélisz engem, mivel te igaz vagy?
Vagy oly karod van-e, mint Istenednek?
Tudsz-e szavaddal, mint ő, menydörögni?

Azaz: van-e hatalmad arra, hogy a mit te a világhormányzásban helytelennek gondolsz, te jobban intézhesd el?

Ékesítsd föl tehát magadat — folytatja — pompával, fönséggel és dicsőséggel, öntsd ki haragod áráját, vedd figyelembe a kevélyeket és alázd meg őket; sújtsd le a bűnösöket, taszítsd a porba őket, akkor dicsérni foglak, hogy jogaidat érvényesítetted.

Vagyis: légy hát helyettem ítélő fejedelem és ha helyesen ítélisz, dicsérni foglak.

Hogy rövidlátó emberi észszel az isteni világhormányzást igazságtalannak merte nyilvánítani, azt szemlélhetővé, mintegy kézzelfoghatóvá teszi neki, két félelmes állatnak, a nilusi lónak és a krokodilusnak leírásával. Különösen hossz- és részletező az utóbbinak leírása.

E két leírásról (épen úgy, mint Elihu beszédeiről) majd később szólunk. Itt egyelőre csak annyit jegyzünk meg, hogy a világhormányzás helyességére nézve elég volt annyi, a mennyit Jáhve a nevezett két állat leírásáig mondott s ott Jáhve szavai be is vannak fejezve. Az említett két állat hossz- és részletező leírása tehát még a plastika tekintetéből is fölösleges.

Miután Jáhve első beszéde előidézte Jób magába szállását, e másodiknak a töredelmes bűnbevallást kell eredményeznie.

E második beszéd a bűnösök szerencsését s az igazak szenvedését, mit Jób az isteni igazságossággal összeférhetetlennek látott, más világításban tünteti föl. Jáhve nem magyarázgatja Jóbnak, hogy ez, vagy amaz a világhormányzásban mért van így vagy úgy, hanem fölhivja Jóbot, hogy vegye hát ő kezébe a kormányt s intézze jobban a világot. Ezzel mintegy kényszeríti Jóbot, hogy képzelje bele magát Isten birói székébe; de ekkor be kell látnia, mennyire képtelen arra, hogy az isteni gondviselés okait fölhismerje; be kell látnia, hogy a hatalmas és bölcs Isten bizonyosan igazán ítél és kormányoz s azzal, hogy néha a gonoszt nem sújtja le, — bizonyosan bölcs céljai vannak.

Most egyszerre világos lesz előtte, hogy Istennek az ő

szenvedésével is valami bölcs czélja lehet. Minek kutassa, hogy mi az? Elég ha azt tudja, hogy Isten csak jót akarhat vele. Egyszerre világos lesz előtte, hogy mennyire vétkezett, midőn Istent ellenségének gondolta. Ime Isten megjelent neki s atyai szeretettel megfeddette; ez bizonyossága eddigi erényének, de mostani vétkének is.

Helytelen felfogás az, hogy Jóbnak meg kell tudnia a mennyei jelenet titkát, mit az olvasó a prológból tud. Ilyen csillagászati, matematikai tudásra Jóbnak nincs szüksége. Elég, ha annyit megtud, hogy Isten csak jót akart vele, ennyit pedig megtud, ez az ő hitére, megnyugtatósára teljesen elég.

Most teljes bűnbánattal borul le Isten előtt és mondja:

Óh tudom én, hogy mindent megtehetsz,
Nincs kivihetetlen terv neked.
«Ki az, ki elhomályosítja
A végzést értelmetlenül?»
Én tettem azt, mert jól nem értém,
Magas volt, meg nem ismerém.
Hallgass meg, szólni akarok.
Hadd kérdelek, te majd taníts.
Csak hagyományból hallék rólad,
De most már szemmel láttalak,
Azért im elvetem s megbánom
Porban, hamuban (vétkemel).

E rendkívül finoman alkotott bűnbánat zárja be a mű költői tartalmát. Most a szerző prózában visszatér az elbeszélő kerethez s következik az epilóg.

Jáhve már most megadja Jóbnak azt, mire az oly epedve várt: ünnepélyesen ártatlannak, igaznak nyilvánítja Jóbot: de még többet tesz: megjutalmazza.

Nemcsak a szerző korának világnézete, hanem a munka terve is kívánja a költői igazságszolgáltatást. Ez a földi jutalom.

Jób kiállotta a próbát, nemesen emelkedik ki harczai-ból, meg kell hát nyernie jutalmát is.

Jáhve megfeddi a jóbarátokat, hogy nem beszéltek oly igazán, mint az ő szolgálója Jób; megparancsolja nekik, hogy vigyenek áldozni való állatot Jóbhoz, ki majd imádkozni fog értük.

A legnagyobb elégtétel, a mit csak nyerhetett Jób! Ez erkölcsi jutalma. De még több is vár reá. Meggyógyul, visszanyeri mindazt, a mit elvesztett, még pedig kétszeresen és még 140 évig él boldogan.

És meghalt Jób, jóllakva napjaival. Így végzi a szerző.

Csengey Gusztáv,
theol. akad. tanár.

AZ ÚJ PÁPÁS EGYHÁZ ÉS AZ ÚJ OLASZORSZÁG.

A róm. kath. egyház a vaticani zsinattal tényleg pápás¹ egyházzá vált. E zsinat az egyház történeti, dogmatikai és jogi fejlődésében egy új korszakot nyit meg. A fejlődés törvényei szerint mint minden új korszakot, úgy ezt is a mult készítette elő és igen gyakran csak az emberi rövidlátás előtt tűnik fel valamely fejlemény egészen újnak, meglepőnek s váratlanul vagy épen véletlenül előállottnak.

A pápai csalhatatlanság dogmája a legtermészetesebb fejleménye volt a pápai hatalom lassankénti fejlődésének és szükségképen e dogmának kellett megkoronáznia az addigi törekvéseket. Hogy csak a közvetlen okokat keresve a legközelebbi nyomokon menjünk vissza a történeti fejlődésben: a pápai csalhatatlanságnak, mint dogmának kifejezésére az első határozott törekvéseket a jezsuita-rendnél, és pedig e rendnek VII. Pius pápa által történt visszaállításával látjuk.

XIV. Kelemen, tekintettel a jezsuita-rend uralkodási vágyára, melynek érdekében semmiféle eszköztől sem riad vissza, tekintettel a rendnek a művelődési intézmények és az állami rend ellen való törekvéseire, az igaz hitnek aláásására, a közerkölcsiségnek veszélyeztetésére, és mindezek miatt az egyház szétmarczangolására, a rendet eltörli. Ő maga e mérészségét életével fizeti meg. És mikor VII. Pius, a «martyr pápa» a nép ujjongása között visszatér Rómába, legelső dolga, hogy a «Sollicitudo omnium ecclesiarum» bullájával a rendet is visszaállítsa s urbi et orbi kihirdesse, hogy emez ő végzése minden időben állandó és sértetlen maradjon, minden ezzel ellenkező intézkedés, jöjjön bárkitől, semmis, és érvénytelen, s XIV. Kelemen bullája jogerejét veszítve alkalmazáson

¹ A «pápás» szót eleink már régen használták, mint erről a XVI. századbéli erdélyi törvénykezési emlékek is bizonyosságot tesznek. L. Zsilinszky «A magy. orsz. gyűlések vallásügyi tárgyalásai» 131—132. ll. E szó mindenestre jobb, mint a «pápista», némi gúnyt is tartalmazó kifejezés.

és hatályon kívül helyeztessék. Ezzel a programzászló ki volt bontva, a harci hangulat fölkeltetett s a haditerv készen volt.

A jó gyümölcs csakhamar meg is érett. A pápa csakhamar kárhoztatja a biblia társaságot; visszaállítja az inquisitio congregatióját, a mely is rövid idő alatt eretnokség miatt 727 pört tárgyal le; úgyszintén az index congregatióját, a melylyel minden politikai könyvet eltiltat; a megszüntetett zárdákat szerzeteiknek visszaadja; a papságot és a nemeséget elavult előjogaiba visszahelyezi. A pápai államban az orgyilkosság, a banditák üzelve, a törvényeknek nyílt gúnyolása mindennapivá válik; a rendőrség a rablókkal évdíjakra megalkuszik; az igazságszolgáltatás tehetetlen és megvásárolható; az inquisitio börtönei túltömöttek, a pápai állam a bolognai lázadás következtében bukásához közeledik. A jó gyümölcsök túlgyorsan megértek! De Ausztria és Franciaország csapatai leverik a véres lázadást s a jezsuiták kezei tartják XVI. Gergely kemény fején a tiarát.

A jezsuitákban személyesített programm most már szóhoz jut. XVI. Gergely trónraléptét még csak az 1832-ben közzétett Encyclicájában jelenti be. A katholicismus fejlődésében bekövetkező átalakulás ez iratban emlékezetes módon jelentkezik. «Az egyházi dogma az egyes egyedül jogosult szemben a tudománnyal, mely az akadémiákon és gymnasiumokban az ifjúságot elesábitja. Csak a pápát illeti meg az ítélet az egész egyházban létező tan és kormányzat fölött. A püspökök ezért is a róm. szentszékhez szigoruan ragaszkodjanak, a papok pedig a püspököknek engedelmeskedjenek. Az egyház által helyeselt disciplina nem helyteleníthető s legkevésbé sincs az állami hatalomnak alárendelve. Az egyház regenerációjáról beszélni képtelenség, vak ábránd az, hogy bármely hit üdvezít; a lelkiismereti szabadság örültség; a vélemény szabadsága veszedelem úgy az egyházra, mint az államra nézve. A hatóság jogait felforgató s szabadság színe alatt a népeket rabszolgaságba sodró forradalmi mozgalmak forrásai mindenek előtt a Waldensek, Beghardok, Wickleffiták s Belial

egyéb hasonló nevű fiainak gonosz és örült irányzatai. Lutherrel az újítók minden törvény alól fel akarnak szabadulni s ennek könnyebb s gyorsabb elérése érdekében nem rettennek vissza a legborzalmasabb s gyalázatosabb tettektől sem. A sajtó szabadsága kártékony s eléggé meg nem vehető; a miért is az index jótékony intézmény s súlyos tévedés az egyház könyvtiltó jogának tagadása. Az állam nyugalma csak a minden újítás ellen küzdő egyháztól függ.» Befejezésül pedig e jellemző áldás: «A minden eretnekséget egyes egyedül elnyomó boldogságos szűz Mária oltalma áldjon meg minden ez irányu fáradozást».

Ime e fontos encyclikának főgondolatai. Ez encyclika alakja szolgál minden következőknek mintául; tartalma szerint pedig a művészi nyitányhoz hasonlít, melyben az opera témái erélyesen jelezvék.

A szót követte a tett: az egész tanügy a jezsuiták kezébe került; vasutak és tudósok congregatiói nem nyertek engedélyezést; a művelt római ifjúság legnagyobb része börtönben sinlődött vagy a számkivetés kenyerét ette; a politikai foglyok száma XVI. Gergely halálakor hatezerre emelkedett!

Az 1846-ki juliusi forróság daczára az olasz nép tavaszi napokat él; szabadsága s nemzeti eszménye tavaszi napjait. Mindkettő hőse IX. Pius pápa. Az általános amnestiát politikai reformok követik. Metternich panaszokban, az olasz nép dicsőítő himnuszokban tör ki a szabadelvű pápa fölött. A politikai szabadelvűség azonban az egyházi gregorianismussal nem volt megegyeztethető. Mamiani pápai miniszternek a római parlament előtt kijelentett emlékezetes szavai, melyek szerint «a szent atya épenséggel nem ragaszkodik világi hatalma fentartásához, sőt ellenkezőleg előnyt adna oly életnek, a midőn tisztán lelkipásztori tekintélye fenséges sphaerájában időzhetne, a dogma zavartalan békéjében élhetne, a világnak Isten igéjét hirdethetné, imádkozhatna, áldhatna és megbocsáthatna», csak a kritikus helyzet kényszerítő hatalma alatt voltak elmondva. Gaetából, a pápa menekvő helyéből, meg-

hazudtolja a pápa a ministert, jóllehet eredetileg maga a pápa sajátkezűleg javította ki s bővítette meg a mostani olasz kormánynál őrzött ministeri beszédnek tervrajzát.¹ A gregorianus legyőzte a politikai szabadelvűt. A tavaszi álomnak korai véget vetett a pápának minden kierőszakolt engedmények ellen való tilalma s az az átok, melylyel mindazokat sújtotta, kik a pápa világi souveraenitása ellen fellépnek. A római köztársaság Ausztria hatalma alatt összeomlik s francia fegyver födözete alatt a pápa ismét bevonul Rómába.

Az újkor eszménye: szabad és sajátos fejlődés politikai és művelődési téren, ez időtől fogva elhagyja a pápai széket; a jelszó ez idő óta: a pápa világi souveraenitásának megtartása, a pápai absolutismusnak az egyházban való érvényesülése. Ezóta a vatikán ereje a politikai jezsuita-rend: tagjait a pápa egymásután a boldogok közé iktatja, az meg viszont a saját érdekében is hivatásszerűen egyengeti a pápai absolutismus útjait. Kedvezett e törekvéseknek a politikai forrongó helyzet is. A fejedelmek és conservativek előtt úgy áll a pápaság, mint a legrégibb conservativ hatalom s a nép demokratikus irányzatait a jezsuita missiók kíséretében katholicus egyletek, congregatiók és szövetségek vezetik.

Igy készítettett elő a talaj egy eddig példátlan pápai önhatalmi csínyre. A pápa 1854-diki decz. hó 8-án «Ineffabilis Deus» bullájában nem valamely zsinat nevében, hanem a Jézus Krisztus, Péter és Pál apostolok és a maga tekintélye alapján kihirdette Mária szeplőtlen fogantatásának dogmáját, mint Istentől kijelentett tant. Ez az első eset arra, hogy egy dogma nem a zsinat nevében hirdettetett ki, s e tény végzetes jelentőségét maga a pápa által is megdicséért eme szavak jellemzik: «IX. Pius pápai uralkodásának ez egészen sajátos ténye, minőt a megelőző pontificatusok egyike sem mutathat fel; ugyanis a pápa eme dogmát egészen önállóan és saját teljhatalma alapján, a zsinat közreműködése nélkül definiálta s egy dogmának ily önálló definiálása még egy más dogma-

¹ L. Deutsch-evang. Blätter XIV. 647.

tikai döntvényt is tartalmaz, nem ugyan egyenesen s formszerűen kifejezve, de mégis minden kétségen felül és tényleg, t. i. ama vitás kérdés döntését, hogy valjon a pápa a maga személyére és hit dolgában csálhatlan-e avagy csak a zsinat élén veheti-e igénybe a csálhatlanságot? IX. Pius pápa 1854-iki decz. hó 8-án végzett cselekvénye által a pápa csálhatlanságát elméletileg nem definiálta, hanem igenis gyakorlatilag megvalósította.¹

A művelt katolikus világi elem vállat vonva, a dogma fölött napirendre tért; a holland jansenista püspökök tiltakozása elhangzott; 32 püspöknek a dogma opportunitása ellen emelt ellenvetései figyelemre sem méltattatnak; 4 olasz és egy bajor pap (Braun) az excommunicatiót vonják magukra; a dogmát ellenző párisi érsek (Segour) egy orgyilkos pap keze alatt vész el s a r. kath. püspöki kar a maga jogainak e semmibe vételét nyugodtan tűri.

A pápaság szellemét aztán leghívebben tükrözi vissza az 1864-iki encyclika, mely hirhedt Syllabusával eféléket hirdet:

Kárhozatos tévedésen alapul az a vélemény, hogy a protestantismus az egy ugyanazon igaz keresztény vallásnak csak más alakja, s hogy ebben is ép úgy elnyerhetjük Isten tetszését, mint a katolikus egyházban (18. thesis).

A katolikus vallás minden más cultus kizártával mint egyes egyedüli államvallás tartandó fenn (77. thesis).

A protestánsok cultusának nyilvános gyakorlata katolikus országokban meg nem engedendő (78. thesis).

A cultus szabadsága a népek erkölcsének és kedélyének megrontására és a közöny pestisének terjedésére vezet (79. thesis).

A római pápa kötelességével és állásával ellenkezik, hogy a haladással, a liberalizmussal és a modern művelődéssel kibéküljön s azzal egyezkedésre lépjen (80. thesis).

Erőhatalmi eszközök alkalmazása az egyház jogköréhez tartozik (24. thesis).

¹ L. a Bécsben 1865-ben megjelent röpiratot: Pius IX. als Papst und König.

Végre a pápa karhozatos és utálatos tévedésnek mondja a világi hatalomnak az egyháztól való függetlenségét épügy, mint a népsouveraenitas theoriáját is; s ezzel szemben azt állítja, hogy míg a pápa saját belátása szerint minden világi dolgot foruma elé vonhat, addig a fejedelmek semmiféle ürügy alatt sem avatkozhatnak a vallási dolgokba.

Ezt a modern állam és cultura ellen intézett nyílt hadüzenetet a világ némán fogadta s eltúrte, hogy az ily szellem által lelkesített pápai titkos társaságok és ügynökök a modern társadalmat felforgató aknamunkát csöndben végezzék. A politikai helyzet is kedvezőnek ígérkezik. A porosz-osztrák háboru alkalmas volt a legvérmesebb remények fölkelésére. A katolikus állam — úgy hitték — legyőzi a protestánst. Ausztriában a nép fanatizálására azt hiesztelik, hogy: «a burkus a legyőzötteteket eretnekeké fogja tenni!» De ez ábrándot nagyon megesüfolta a való s értjük, midőn Antonelli a königgraezti győzelem hallatára: «Casca il mondo» «a világ összeomlik» szavakban tört ki.

Rómát azonban és a pápa világi uralkodását a francia chassépots csodái Mentananál megmentik s a pápa elégtétellel fogadja Péter centennariumának fényes ünnepéye alkalmából a püspöki gyűlés alázatos hódolatát. Arbuezi Pétert, az inquisitió hóhérját a pápa kanonizálja s az erre következő évben tüntetőleg üli meg úgy Rómában, mint a föld minden, még legkisebb gyülekezetében is 50 éves áldozári jubileumát. A hódoló nyilatkozatok a pápa dicsőítésében egymást túlárverezik; IX. Pius minden emberi fölél emelkedik, ő bünnélküli a bünös századdal szemben — s német kath. körökben visszhangzik a Pius-hymnus:

Pius, te szent áldozó pap,
Rád tekint a bünös század —
S benned semmi bűnt se lát.
Te oltár csudás virága,
Dicsőségünkké is válva,
Büszkén mutatunk Reád.

A nép és alsóbb klerusban ezzel a jezsuiták által csinált hangulat elő volt készítve a Vaticanum számára. Az előmun-

kálatok Rómában megvoltak; s óvatos eljárás mellett az 1854-ben már tényleg igénybe vett pápai csalhatlanság elméletileg is megnyerhette dogmatikai szentesítését. És már 1866-ban tiszta dolog volt az a jezsuita-körökben, hogy legközelebbi időben a pápa ily czélzatu zsinatot tart.¹ A vaticanumot 1869-iki decz. hó 8-ára egybehívó «Aeterni patris» bulla az eddigi gyakorlat ellenére a zsinat főtárgyát egy szóval sem említi meg. Hangsúlyozzák a zsinat egyetemességét s ez érdekből tüntetőleg meghívja a pápa «Jam vos» bullájában a protestánsokat is a meghódolás természetes feltétele alatt: de az egyes kormányokat az eddigi zsinatokon képviselt legatusok és oratorok meghívásáról hallgatnak a bullák. Hohenlohe ugyan felhívja erre a figyelmet; de ezt teljesen ignorálják. A czímzetes püspökök, apostoli helynökök, szerzetes rendi generálisok, tehát nagyobb részét nyáj nélküli pásztorok, kiknek mindenéről — Schwarzenberg érsek szerint² — még lábravalóiról is a pápa gondoskodik, nagy számmal hivatnak meg: de a megürült rendes püspöki székek képviselőtéről nem gondoskodik senki sem.

Ez előkészületek közben jelent meg 1869-iki febr. 9-én a pápai főorganum a «Civitta catholica» ama híres cikke, mely a zsinat sajátos czéljaként a pápai csalhatlanság dogmává emelését tüzi ki. E czél érdekében állítatnak össze a tárgyalás anyagát előkészítő bizottságok. A legfontosabb dogmatikai bizottság tagjai legnagyobb részét a pápának feltétlen hívei. Pl. *Hefelet*, ki pedig épen dogmatörténeti tanulmányai és általában theologiai tudományossága által mindenik püspök fölött kitűnt, kezdetben teljesen mellőzték és később is egy egészen alárendelt kérdéssel: az ünnepély rendezés (ceremoniel) kérdésével foglalkozó bizottságba osztották be. Az önálló püspököket és a hagyományos catholicismus barátjait komor hangulat nyomja. Az augusztus hó 30-án *Fuldában*

¹ L. Pater Schrader akkori nyilatkozatát: Schulte: Geschichte des Altkatholicismus 64. lap.

² L. Schulte: Gesch. des Altkath. 113. l.

egybegyült német püspökök saját maguk, valamint híveik megnyugtatóra pásztorlevelet bocsátanak ki, melyben kijelentik, hogy a zsinat sohasem állíthat fel oly új tant, mely a szentírásban és apostoli tradícióban nincs meg. Soha, de soha sem fog az egyetemes zsinat oly tanokat hirdetni, melyek az állam és állami hatóság jogával, a jelenleg létező viszonyokkal és szükségérvetellen ellenkeznének. A zsinat célja ellenkezőleg csak abban állhat, hogy a régi és eredeti igazságot tisztább fénybe helyezze. Ép oly alaptalan és felette igazságtalan az a gyanu, hogy a tanácskozás szabadsága a zsinaton hármiképp is korlátozható fog. Elismert ultramontan vezérférfiak Németországban az aggodalmas *Schulte* megnyugtatót: «Kérem ne izgassa fel önmagát; lehetetlen, hogy ily esztelenséget elkövesse;»¹ *Reinkens* ókath. püspök ép a napokban közli *Windhorst*nak az időben tett azon nyilatkozatát: «Egy ördög sem viszen rá, hogy a csalhatlanságban higgyek.» Herczeg Hohenlohe, ki az ügymenetre nézve anynyira tájékozott volt s ki a dogma nagy jelentőségétől áthatva az egyes államok kormányait ellenactióra kívánta indítani — maga Antonelli azzal a jezsuita biztosítással kívánja ámitani, «hogy a pápa a dogmát nem fogja indítványozni». Nem hazudott. Mert a pápa azt nem is indítványozta, hanem csak indítványoztatta.

Az osztrák érsekek tisztábban fogták fel a helyzetet. *Rauscher* bibornok már július hó első napjaiban lemondva minden reményéről, kijelenti azt, hogy «már elkéstünk»; s *Schwarzenberg* érsek az elutazása előtti estén már csak abban bizakodik, hogy esetleg Garibaldi húzza majd keresztül számításait és hiúsítja meg a zsinatot.

Ily kétségbeesett hangulatban érkeztek az ellenzéki püspökök Rómába. Az itt talált tényleges helyzet azonban a leg-túlzabb aggodalmakat felülmúlta. Már a zsinat összeállítása elég világosan elárulta a célzatot. «490 a pápától nagyon is függő, s az összegyház tradícionális tudatától csak mini-

¹ J. Schulte: u. o. 70. l.

mális módon képviselt zsinati tag állott szemben egy másfél száz millió keresztyént képviselő 265 tagból álló kisebbséggel, mely még azon esetre is, ha teljesen egyértelműleg járna el, ama többség által el lenne nyomva, egészen eltekintve attól, hogy ezen 265 közül is a nagyobb rész függő viszonyu missiói püspökök és római creaturákból állott.»¹

Az addigi gyakorlat szerint a zsinat mindig maga alakult meg: míg most a vaticani zsinatnak minden hivatalnokát a pápa maga nevezte ki és eskette fel. Az ügyrendet, minden megkérdés nélkül, úgy erőszakolta reá; az indítványozási jogot a pápa «*Multiplices inter*» bullájában önkényesen egyedül önmagának tartá fenn; a püspökök kezdeményező jogát pedig az által hiúsította meg, hogy a bizottsághoz utasított indítványokat maga elé terjeszteté és pedig a célból, hogy azokat vagy helybenhagyja vagy tárgyalásukat beszüntesse. Az eddigi egyértelmű hozzájárulás elve helyett az egyszerű többség-elv állíttatott fel. A tárgyalandó anyag szakaszonként, kész decretumok alakjában került a zsinat elé, úgy hogy annak egészben való átnézete s így beható tanulmányozása lehetetlen volt. Ellenfelszólalások ki voltak zárva, miután a szónokok sorozata szorosán a szónokok rangja szerint állíttatott össze. Kedvezőtlen irányu beszédek zajongással megakasztattak; így pl. *Haynald* is, febr. hó 24-én tartott beszédében kénytelen volt a lárma miatt a szótól elállani. Maga az aula pedig acustikailag úgy volt építve, hogy a távolabb ülők mitsem érthettek meg. Még a tárgyalásba vágó irodalom tanulmányozása is lehetőleg meg volt nehezítve.² A vaticanum előzékeny és tudós könyvtárnoka elmozdított, s a legkényesebb kérdések tanulmányozására kikért határidő lehetőleg szűkre szabott.

Az ellenzéki püspökök ellen a megfélemlítési rendszer jön használatba; a csalhatlanság mellett nyilatkozó sajtót a pápa dicsérő sorai buzdítják; az egyház traditiójára hivat-

¹ L. Reinkens tervrajzát: Schulte: i. művének 80. l.

² L. Friedrich: Tagebuch 128. l.

kozókkal szembe áll a pápa hirhedt szava: «La tradizione son' io» — én vagyok a traditio — és ama gyöngéden intó előterjesztésre, hogy a zsinat — tekintettel a szokatlan meleg és étkezés miatt megbetegedett püspökökre, talán el volna napolható — a pápa fordítást nem igényelhető szavakkal felel: «Crepino tutti».¹ Az ellenzéki püspökök mindezek daczára nem vonulnak vissza. «Különösen erélyesek s szilárdan helyt állanak a magyarok».²

A vaticanum tulajdonképi czélját tartalmazó indítvány jan. hó 3-án köröztetik aláírás végett. Az ellenzéki püspökök előleges tanácskozásainak megfelelőleg egyetemlegesen foglalnak állást. De hiába minden erőlködésük. Hiába kívánja a bölcs és hazafiasan érző államférfiu, *Rauscher* érsek azt, hogy a csalhatatlansági dogma előtt a pápai székek az államhoz való viszonya tárgyaltassék, hiába figyelmezteti ugyanő a kisebbség aláírt betérjesztésében a zsinatot arra, hogy az esetre, ha zsinat-történeti érzék nélkül VIII. Bonifác elveit, melyek szerint a pápának hatalma van a királyok és országok fölött, s e szerint hatalmában áll királyoknak uralkodásuktól való megfosztása és az alattvalók engedelmisségi kötelékeiktől való feloldozása — megvalósítaná: ez a legnagyobb veszélyekkel járna s az egyház ellenségeit csak abban erősítené meg, hogy minden katolikus, kit cselekedeteiben bevallott hite vezérli, az államnak született ellensége, a mennyiben az ilyen ember lelkiismeretében kötve érzi magát, hogy tehetősége szerint oda hason, hogy minden állam és nép a római pápának legyen alávetve.³ Hiába hangzanak el *Haynald* fényes beszédei, *Strossmayer* viharos, az egyház reformációját sürgető szavai; hiába ragadnak tollat *Ketteler*, *Schwarzenberg*, tudományosan megokolva az infallibilitás ellen való fellépésüket; hiába indítványozza ugyancsak *Schwarzenberg* érsek, hivatkozva hivatalával járó s Istennel és Jézus Krisztussal érzett köteleességéretére, hogy a decretum a tárgya-

¹ L. Schulte: u. o. 78. l. ² L. Hefele július hó 7-ről keltezett levelét Schulténál. ³ L. a betérjesztést Schulténál 281. l. s kk.

lásról egészen és végleg leveendő és eltávolítandó;¹ végre hiába fordul a püspökségében jezsuita barátként ismert maineizi püspök *Ketteler*, jul. hó 15-én nyert kihallgatása alkalmával magához a pápához, háromszor térdre borulva s kérvén kérve őt arra, hogy az egyházat ne sodorja ily veszélyekbe: csak azt a választ nyeri, hogy a pápa az előterjesztést még el sem olvasta,² hogy az ügy már túl messzire fejlődött,³ de különben meglátja majd, hogy mit tehet.⁴

Minden hiába való volt. Az általános vita, miután 40 előjegyzett szónok szóhoz sem juthatott, s 80 püspök annak befejezése ellen hasztalanul tiltakozott, július hó 13-án névszerinti szavazással befejeztetett: 601 jelenlevő közül 88 határozott nemmel, föltétes nemmel 62 és igennel 451 szavazván. E föltételes nemmel szavazókra való tekintettel az ügy színleg még egyszer áttétetett a bizottságba; de épen *Ketteler* kihallgatása napján a dogma a bizottságban véglegesen megszerkesztetett. Ez operatum július hó 16-án a zsinat elé került: a pápai absolutismus ebben még élesebb, még kiméletlenebb kifejezést nyert.

A kisebbség püspökei, köztük hazánk püspökei egytől egyig, jul. hó 17-én egy beadványnyal fordulnak a pápához. Hivatkoznak arra, hogy tartozó hivatásuk és kötelességüknek jul. hó 13-án teljesített szavazatuk által már megfelelték; s kijelentik azt, hogy tekintettel arra, hogy ez idő óta épen séggel sem történt olyasmi, a mi véleményüket ellenkezőre fordíthatná, sőt ellenkezőleg sok nagyfontosságú dolog bekövetkezett, a mi szándékuktól való visszalépésüket meg nem engedí, ők már egyszer beadott szavazatukat ezennel megújítják és fentartják. Midőn ez irat által szavazatukat megerősítik, egyúttal a pápa tudomására hozzák azt is, hogy ők — tekintettel a pápa személyiségét oly közel érintő tárgyra — gyermeki szeretetük és hódoló tiszteletük által indítatva, a július hó 18-án tartandó gyűlésről elmaradnak. Különben is

¹ L. Schulte u. o. 244. l. ² L. Beyschlag: Deutsch-evang. Blätter, XII. 153. l. ³ L. Nippold II. 131. l. ⁴ L. Beyschlag: u. o.

az ünnepélyes gyűlésen beadandó szavazatuk által csakis az egyetemes congregatió alkalmával már megejtett szavazást ismételnék. Az ajánló végszótól eltekintve, befejező szavaik a következők: «Haladéktalanul visszatérünk tehát nyájainkhoz, melyek hosszú távollétünk, a háboru veszélye és lelki szükségük miatt jelenlétünket igénylik; visszatérünk búslakodva a fölött, hogy tényleges szomorú helyzetünk mellett még a béke és a lelkiismeret nyugalmának megzavarását is tapasztalni fogjuk.»¹

Haynald indítványára az utolsó értekezleten abban állapodnak meg, hogy hazatérve is, eddigi álláspontjukhoz hiven egyértelműleg járnak el.

A pápa az ellenzék kivonulása után jul. hó 18-án tartott nyilvános ülésben a csaknem egyhangulag (2 szavazat ellenében) hozott határozatot a «Pastor aeternus» bullájában urbi et orbi hirdeté ki. Szavait borzasztó égháboru kísérte, megrázva szt. Péter magas kupoláját.²

A jezsuita romanismus legyőzte a többségében németosztrák-magyar ellenzékét. Egyházi téren sikerült a győzelem; de nem a politikában. Julius hó 19-én a pápai sugalmak befolyása alatt álló Eugenia indítására Napoleon megküldte a harcüzenetet Vilmos porosz királynak; de itt a győzelem nem a pápáé lett!

Ime a világtörténet ritka horderejű eseményeinek találkozása 1870. július hó 18-ik és 19-ik napjain!

A concilium határozatai ismeretesek s csak mint legjellemzőbbeket, a következőket kívánjuk kiemelni:

«A zsinat tanítja és kijelenti, hogy a pápa a hívőknek legfőbb bírója, és hogy minden egyházi döntvénynek alárendelt dolgokban az ő birói ítélete felkérhető; az apostoli szék ítélete azonban, melynél semmiféle fölöttesebb hatalom nem létezik, megítélés tárgyát nem képezheti, senki jogában nem állván a fölött biráskodni. Ezért is az igazság helyes útjáról letévednek azok, kik megengedett dolognak állítják a római

¹ L. Schulte : Gesch. des Altkath. 291. l. ² L. Nippold II. 133. l.

pápák ítéleteit az oecumenicus zsinathoz, mint a pápák fölött álló tekintélyhez fölebbezni. A ki tehát azt mondja, hogy a pápát csak a felügyelet és vezetés hivatala illeti meg, nem pedig az egész egyház fölötti teljes és legfőbb jurisdictionális hatalom, és pedig nemcsak a hit és erkölcsre vonatkozóban, hanem az egész föld kerekességén elterjedt egyház fegyelmi és kormányzati ügyeiben is; vagy pedig, hogy ő e legfőbb hatalomnak csak fontosabb részét, nem pedig annak egész teljességét bírja; avagy hogy e hatalma az egyházakkal, pásztorokkal és hívekkel szemben úgy általában véve, mint egyenként nem rendes és közvetlen: az átkozott legyen.» (III. szak.)

A IV. főszakasz a csalhatatlanságot definiálja és pedig azon alapon, mert Isten az igazságnak és a soha el nem apadó hitnek kegyelmi ajándékát adta Péternek és utódainak a végett, hogy Jézus Krisztusnak tévedés által megmérgezett csalétkétől elvont összes nyája a mennyei tan legelőjén táplálkozassék, másrészt a végett, hogy minden indítás a szakadásra mellőztessék, és így az egész egyház egységében megőriztessék. «Midőn tehát mi a keresztény hit kezdete óta ránk maradt tradícióhoz híven ragaszkodunk, a zsinat hozzájárulásával, Istenünk s a mi üdvözítőnk dicsőségére, a kath. vallás emelésére és a keresztény népek üdvösségére, tanítjuk és Isten által kijelentett hittételként nyilvánítjuk: hogy a római pápa — ha «ex cathedra» szól, azaz, ha hivatása gyakorlásában, minden keresztények pásztora és tanítójaként, legmagasabb apostoli hatalma erejében, egy az összegyház által megtartandó, a hit és erkölcsökre vonatkozó tanban határoz: akkor a szt. Péterben ígért isteni segedelemnél fogva azzal a csalhatatlansággal bír, melylyel az isteni megváltó egyházát a hitre és erkölcsökre vonatkozó tan eldöntésénél felruházottnak tudni akarta; s hogy ennél fogva a római pápának ily döntvényei önmagukból, nem pedig az egyház helybenhagyásából változhatlanok».

Ezek a súlyos és végzetes tételek, melyek az eddigi episcopalis systemát szétzuzzák, a nemzeti egyház eszményét

az álmok országába számúzik, a theologiai tudományos kutatás és ethikai személyes törekvés lüktető erejét megbénítják s a hívőt föltétlen engedelmességre ítélik el nem is zsinati határozatokkal, hanem a pápák lehető önkényével szemben. Ez azonban sokkal kisebb jelentőségű, mint a mily fontos az, hogy a róm. kath. egyház e határozatok alapján ép úgy az államhoz való viszonyában, mint belső szervezetében valóságos forradalmivá alakult át. Az államnak «veto» és «placet» joga meg van szüntetve, mert e jogát a pápa senkivel sem osztja meg. A püspöki rend (episcopatus) önállósága meg van semmisítve, még az egyházmegyes püspökök megszabott igazgatási joga is csak képzeletbeli, mert a pápa a maga hatalmát nemcsak rendkívüli esetekben és közvetett módon gyakorolja, hanem minden egyház, minden egyes, akár pásztor, akár egyszerű hívő püspökre, a primás elkerülésével közönségesen és közvetlenül igénybe veheti a pápa ítéletét s ez ítélet senki bíráskodásának sincs alávetve, ezzel szemben nincs föllebbezés még a zsinathoz sem.

A hit és erkölcs dolgaiban pedig, míg azelőtt a tradíció, az egyetemes zsinatok tantételei voltak azok, melyek a hívő és tudós lelkiismeretére befolytak, most többé nem az evangelium, nem a tradíció, nem a zsinatok s még kevésbé a kutató szabad szellem dönt az igazság felett. Isten a világot egy új kijelentésre méltatta: és az igazságnak és a soha el nem apadó hitnek kegyelmi ajándékát egyes egyedül a pápa bírja. A lelkiismeretes kutatónak érvei s bizonyításai, a hívő theologusnak Isten igéjére, az evangeliumra való hivatkozásai semmiesek; illetőleg merényletek, melyeket az egyház átka megsemmisít. Roma locuta est! s minden elnémul! Pápai absolutismus és hullaszerű engedelmesség: ez a vaticanum jelszava, és ez a pápás egyházé is.

E jelszó ellen küzdöttek az ellenzéki püspökök. Záró értekezletükben ép ama tudatban, hogy ők képviselik a római kath. egyház igaz tradícióját emez új határozatokkal szemben, készültek együttes küzdelemre kiki otthonában. Végső beadványukban azonban erejük már meg volt törve. Gyer-

meki érzelmek, személyes tekintetek győzedelmeskedtek már is az igaz meggyőződés emelkedett confessori bátorsága fölött. Hazautaztukban az «anathema sit» üldözte őket, az átok villáma czikázott fejük fölött, püspöki széjük recsegett, az egyház egysége, a róm. kath. embernek e büszkesége foszladozóban: ellankadtak. elgyöngültek. S föltünik előttünk kortörténetünk egyik legszomorúbb képe.

Kezdetben bizonyára reménykedtek egyes püspökök abban, hogy a zsinati határozatok a zsinat elnapolása következtében kötelező erővel még nem bírnak; hisz így volt ez mindég: csakis a zsinat befejezte után publikáltattak azok s még csak ekkor lettek kötelezők. Az a reménysugár is felvillant *Hefele* kétségbeesett lelkében, hogy Isten tán megkönyörül s elszólítja a «perturbator ecclesiae»-t a világ színpadjáról.¹

A gyöngék e reményét az erős Róma csakhamar meg-hiusította. Már aug. hó 11-én megjelent Antonelli államtitkár hivatalos levele, a melyben megokolja azt, hogy az 1870. jul. hó 18-án megállapított constitutió, a nélkül, hogy annak bárminemű publicatiója szükséges lenne — az egész katolikus világra nézve kötelező erejű; s Isten sem volt oly kegyelmes, hogy a perturbator ecclesiae-t elszólította volna.

A mentegetődzés, az ürügyek és kifogások keresésének ideje lejárt; a helyzet határozott igent vagy nemet követelt. Egyes német s a legtöbb francia püspök azonnal megalkudott a változott helyzettel. Aug. hó 30-án ismét Fuldában egybegyült 9 püspök, köztük 4 a záró értekezleten jelenvolt ellenzéki. kik is kijelentik azt, hogy az együttes eljárás megállapodására nem emlékeznek; s még 4 püspök hozzájárulásával helyt foglalnak a dogma mellett. Schwarzenberg visszátérve kipuhatóló utjáról, azt találja, hogy az osztrák és magyar püspökök már is maguk közt meghasonlottak;² s *Hefele* püspök decz. hó 17-ről keltezett levelében panaszko-

¹ L. *Hefele* 1871-ki aug. hó 10. irt levelét; Schulte : 222. l.

² L. decz. hó 22-én történt közleményét Schulte 249. l.

dik a fölött, hogy hiába fordult annak megtudása czéljából, hogy mi történik náluk, a magyarokhoz.¹ S az együttes eljárás mindinkább lehetlenné vált s magukra maradva az egyesek ama kérdés előtt állottak, hogy Róma, vagy önmaguk által hulljanak-e el? Róma türelmetlenkedve nyomta az egyeseket. «Nem múlik a hierarchia akarátán, hogy a XIX. században is ismét máglyák rakassanak», így panaszkodik Hefele,² kitől a pápa a házassági fölmentvényeket is megtagadta. De a külső nyomással szövetkezik a lelkiismeret belső s nehéz küzdelme. «*Rauscher* érsek — így írja azt *Schwarzenberg* — még bele betegszik s tönkre jut e dolog miatt», azzal csendesíti lelkiismerete szavát, hogy nem törődik semmit sem a dogmával, annak elismerését egy paptól sem kívánja; lenyomatja az új dogmát, hogy azzal egyszer mindenkorra végezzon; egyházmegyéjében meg nem engedi azt, hogy az új dogma fölött egyházi beszédek tartassanak; s mi több, a dogma miatt kilépő *Steinwachs* nevű papot az átok helyett legjobb áldó kívánatokkal bocsátja el.³ Egy fél év után ugyan ezen *Rauscher* 1871. febr. hó 5-én kiadott bőjti levelében minden katolikusnak kötelességévé teszi a dogma elfogadását.

Schwarzenberg, a lehetőleg független, s ez állásában az együttes ellenzéki működést erélyesen sürgető érsek, a kiról Hefele decz. hó 3-án keltezett levelében azt írja, hogy *Schwarzenberg* még leginkább kész érseki székének feláldozására, 1871. jan. 11-én hivatalos lapjában (*Ordinariatsblatt*) a constitutiót közzéteszi s ugyanazon napról keltezett és *Schulthez*hez intézett levelében a katolikus theologiai tudomány számára azt tűzi ki feladatul, hogy az az egyházi tanítói hivatalnak tanát az immár adott és közzétettnek helyes felfogása alapján minél pontosabban fejtsse ki.⁴ E hatalmas egyházi fejedelem, a ki egyházi és társadalmi állása alapján jó példájával oly nagy mozgalmat létesíthetett volna nemzeté-

¹ L. Schultenál 224 és 225. l. ² L. Shulte 225. l. ³ L. Kutschker 1870-ki szept. hó 26-án *Schulthez*hez intézett szavait és az elbocsátó levelet 237. l. ⁴ L. Shulte 247. l.

ben, ép a nemzeti egyház eszménye elől megrettenve, szintén megadta magát.

Már csak a tudós rottenburgi püspök, *Hefe*le köré sorakozott egy kis csapat. Hefele e tudományossága és az ebben gyökerező ereje jelölte ki számára amaz általa is elismert hivatását, hogy «testvéreit erősítse».¹ Tudományossága erejében írta meg Nápolyban kiadott és a zsinat tagjai közt terjesztett «Honorius pápa ügye» cz. művét. Ez egyháztörténelmi tanulmány végeredményét abban foglalá össze, hogy nézete szerint a pápai csalhatatlanságnak nincs alapja sem a szentírásban, sem az egyházi tradícióban; sőt, hogy a keresztyénség ókora ép az ellenkező tanról tanúskodik. Az egyház jövőjét illetőleg sötét sejtelmek szorongatják Hefele lelkét. «A pápa a legnagyobb nyomást gyakorolja ... A gyümölcsöket majdan ő aratja! Bárcsak ő maga és egyedül a Curia aratná azokat; de delirant reges, plectuntur Achivi! Ha barátságos megegyezésre nem jutunk, rémitő baj támad. Crux de cruce. Hogy az egyházi államot elveszté, most az egyházat is el akarja pusztítani.»

De a bátorság el nem hagyja! A ki alá nem ir, nem censuraltatik: ez a többség jelszava. Az oly különböző alakban jelentkező megfélemlítésre azonban Hefele nem hajt. Jelszava: «Bange machen gilt nicht.» Jul. hó 13-án határozott «nem»-mel felel s 17-én a bizalmas értekezleten hiába sürgetve, buzdítva ellenzéki társait, hogy az ünnepélyes ülésen is határozott nemmel s az alárendelést követelő felszólításra tagadólag feleljenek, — végre ő is aláírja a pápának adott betérjesztést, azzal vigasztalódván, hogy majd társaival hazatérve együttesen fognak eljárni az adott ígéret szerint.

Rómát keserű csalódások közt hagyja el: «Számos éven át nehéz csalódásban éltem, írja 1871. jan. 25-ről kelt levelében. Azt hittem, hogy a katolikus egyházat szolgálom, holott annak a romanismus és jezsuitismus által alkotott torzképét szolgáltam csupán. Még csak Rómában lett vilá-

¹ Lásd általában Hefele levelezéseit Schultenál.

gossá előttem, hogy az, a min ott fáradoznak, a keresztyén-ségnek már csak látszata és neve, — csakis annak héja; magva eltűnt; minden teljesen külsővé vált. . . . Mit is törőd- nek Rómában az emberek lelkiismeretével, ha csak uralko- dási vágyukat kielégíthetik! Hiszen egész népektől elvonták a középkorban is a vallás minden malasztját, csakhogy egy fejedelmet legyűrhessenek, megszelidíthessenek.» Ezért kívánja azt, hogy irná meg valaki tisztán és részletesen a zsinat történetét, el nem hallgatva a római álnokságok és csalfasá- gok egyikét sem.

Hazatérve új csalódások várják a püspököt. Testvérci, kiket erősített, sorra elhagyják a közös zászlót; hiába fára- dozik azon, hogy előbb német barátjait, később az ellenzéki püspököket együttes működésre indítsa. «Rémülve látom, hogy az újabb időben a némethoni bitoktatásban a keresztyénség fő és elsőrangú dogmájaként az infallibilitás tanítatik és jól el tudom képzelni azoknak a szülőknek fájdalmát, kik kény- telenek gyermekeiket ily iskolákba küldeni.» Csalódások és aggodalmak közt magára van hagyatva. De tudja azt, mi teendője: «Én az új dogmát az általunk követelt limitációk nélkül soha sem ismerem el s tagadom a zsinat érvényessé- gét és szabadságát. Ám mentsenek fel, átkozzanak ki, küldje- nek megyés administratorot a rómaiak.» «Igenre nemet nem mondhatok és vice versa», mert «azt, a mi magában véve nem igaz, Isten által kijelentettnek elismerni, ám tegye meg az, ki erre képes, — non possum.» «Nem titkolom el ma- gam előtt. Rottenburgban ép oly kevéssé, mint Rómában, hogy az új dogma nélkülözi az igaz és tiszta bibliai és tra- ditiószerű alapot és hogy az az egyházat kiszámíthatlan mó- don károsítja úgy, hogy ez utóbbi soha keserűbb és halálo- sabb csapást nem szenvedett, mint f. év július hó 13-án.»¹ Ugyanezen nov. hó 11-én kelt levelében még egyszer erősen állítja, hogy egyházmegyéjében az új dogmát nem fogja kihir- detni; s e kijelentését emez emlékezetes szavakkal töldja

¹ L. nov. 11-én irt levelét.

meg: «Inkább széketem, mint lelkiismeretem nyugalma veszem el.»

Az excommunicatio már őt is fenyegeti. Esetleges események bekövetkezése reményében késlekedő, halogató állást kíván elfoglalni. «Ha e halogató nem sikerülne, más módot nem ismerek, mint a «non possumus» feleletét. Ugyanezen decz. 3-án irt levelének utómondata azonban már gyengébb hangokat hallat: «Schismatikus állást elfoglalni, az az formszerű chisma létesülésénél közreműködni nem akarok, képes nem vagyok. A schismában nincs semmi biztató, mert az ellenzékiek túlságosan szét vannak szórva, a laikusok meg, valamint a papok tömege is túlságosan közönyösek. Imádkozzunk kölcsönösen egymásért és a spiritus fortitudinis-ért.» Az erő e lelkével találkozunk még decz. hó 17-én Döllingerhez irt levelében is, a melyben «kacsának» nevezi azt a kósza hirt, mintha ő az infallibilitást elismerte volna s kijelenti, hogy Róma ráfogásaival szemben nincs más teendője: mint a non possumus felelete és felfüggesztésének bevárása. De míg az 1871. január hó 25-én kelt levelében, melyben Schulte iratát: «Die Macht der Päpste» megköszöni, a fentebb idézett, az ember lelkiismeretével mit sem törődő elvilágiasodott s üres római kereszténységet elítélő súlyos szavakat találjuk; már a benső tusakodásban megtört lélek maga megalázását takargatják márczius hó 11-én irt levelének e szavai: «Egy hivatalától felfüggesztett és excommunicalt püspök helyzete borzasztónak tűnik tel előttem, melyet elviselni aligha leszek képes.» S Hefele is, a német ellenzéki püspökök legutolsója, végül megadta magát s az új dogmát, mely ellen oly állhatatosan küzdött, márcz. hó 13-án kihirdette meggyében; 1872. október 15-én kiadott nyilatkozata szerint pedig tudományos és ethikai személyes meggyőződése a subjectivitas dolgává törpült el s így sikerül neki subjectivitásának a legfőbb egyházi tekintély alá való rendelése árán a vaticani decretummal kibékülni.¹ S ezek után valóságos paro-

¹ L. Schulte 232. l.

diaként hangzanak ama férfias nyilatkozatával szemben : «Inkább széket, mint lelkiismeretem nyugalma veszítsem el», illetően vallomásai: «E lépésem sok üldöztetést vont maga után, de meghozta benső nyugalmaomat.» Ezt a szomorú hőst bizonyára legigazabban és leghívebben azok a szavai jellemzik, melyeket tőle Tholuck hallott s annak idején nekem elbeszél: «Nem tudom, mikor voltam szerencsétlenebb, önmegeadásom előtt-e vagy az után ?!»

Az ellenzéknek még csak két férfia áll: *Haynald* és *Strossmayer*.

«A magyarok bátyja a kormány és a «non placet»; itt bizonyára a decretumot közzé nem teszik», ezek Hefelenek 1870. nov. 11-én irt szavai. De már decz. hó 22-én azt közli Schwarzenberg, hogy a magyar püspöki kar véleményében megoszlott. *Simor* megadja magát s immár azt bizonyítja, hogy Magyarországon mindenkor és minden körökben a pápa csálhatatlansága a hit tárgya volt. S *Haynald* is, kiről még decz. hó 22-ről azt írja: «Haynald nem publikál s kész inkább érsekségéről lemondani», egy se hideg, se meleg, az élő személyes hitet sértő, diplomatikus módon tartott s 1871. okt. 21-én kiadott nyilatkozatban meghódol. Végül megadja magát *Strossmayer* is. 1872. decz. hó 26-án a vaticani decretumot a püspöki helytartó közzé teszi megyéjében; *Strossmayer* maga még csak 1881-iki február hó 28-án foglal mellette határozottan állást egy pásztori levélben. A püspökök egyike sem küzdött élesebben s erélyesebben eme decretum, Róma eljárása, a zsinat érvényessége ellen, mint épen ő. Meggyőződéseért, melyért Rómában helyt állott, helyt akar állani szilárdan és tántoríthatlanul Istennek ítélő széke előtt is!¹ «El nem képzelhető valami kötöttebb és a szabadsággal ellenkezőbb, mint e zsinat volt. A legrosszabb és esztelenebb eszközökkel éltek, hogy megakadályozzák a véleménynyilvánítás szabadságát»² «Egy szóval a pápai csálhatatlanság legmeztelenebb és legszonyatosabb gyakorlása kellett

¹ L. Reinkenshez irt levele 1870-ki nov. hó 27-én. ² L. 1871. márcz. hó 4-én Döllingerhez.

ahhoz, hogy a csalhatatlanságot dogmává emeljék.»¹ S mindez lehető is volt, «hisz Rómában nem Krisztus szelleme leng, mert míg ő megtiltotta azt, hogy «bonus»-nak czímeztessek, addig Rómában a legszemtelenebb módon az «infallibilis» czíme után törekedtek.»² «A mi mai napság Rómában történik: az istenitélet s a gondviseles utja a reformatió felé, mely egyházunkra nézve szükséges a végett, hogy halhatatlan feladatának az eddiginél sikeresebb módon megfelelhessen.»³ «Az önhittség a pápaság eszméjét eltorzította, kell, hogy a megalázás az expiatio útját kiegyengesse.»⁴ Nézete szerint a «dominium temporale» tulajdonkép csak «nutrimentum superbiae et medium ecclesiae libertatem opprimendi.»⁵ Azért is «valódi esztelenség ama nyomoruságos kiabálás, hogy a pápaság azt a rongyot, melyet világi birtoknak neveznek, — nem nélkülözheti.» «Cum voluisset Dominum regem facere fugit in montem ipse solus.» A mi pedig nemzetét s annak jövőjét illeti: úgy bizonyosnak tűnik fel előtte az, hogy ez majdan egy napon a római despotismust önmagáról lerázza.⁶

Íme néhány szemelvény a levelekből, melyekkel a harcias lelkületű püspök barátait küzdelemre s kitartásra buzdította. De e buzdítások is elnémulnak. Róma a püspök nemzetiségi aspirációval szemben engedékeny: s íme ez mindenről megfélekedzik. Az igazság hazugsággá, az elvek csecczikké, a meggyőződés csak annak bizonyítójává válik, hogy az illető igaz meggyőződéssel soha sem bírt. «Végre is a gyávaság és lelkiismeretlenség posványát kenetteljes phrasissok fődözik.»⁷

E tragikomoedia szemlélete valóban szükségszerűleg Schulte összegező ítéletére vezet:⁸ «A nyugodtan szemlélő, a ki képes arra, hogy a hazugságot az igazságtól megkü-

¹ L. 1870. nov. 27-én Reikenshez. ² L. 1871. jun. 10-én Döllingerhez. ³ L. 1870. nov. 27-én Reikenshez. ⁴ L. 1871. márcz. 4-én Döllingerhez. ⁵ L. 1871. jun. 10-én Döllingerhez. ⁶ L. 1870. nov. 27-én Reikenshez. ⁷ L. Döllingernek 1870. szept. 4-én Schultéhoz intézett szavai. ⁸ L. Schulte 273. l.

lönböztesse, bizonyára kénytelen lesz bevallani, hogy a történet egy korszaka sem mutathat fel oly képet, mely az episcopatus hitehagyásához hasonlítana. Eltemetették magukat s eltemetkeztek, eldobták meggyőződésüket, hitüket, papi és férfitü becsületüket. Ez azon fejlődésnek eredménye, mely a keresztyénség lényegét a római hierarchia iránti vak engedelmességben látja.»

Igy győzedelmeskedik a pápai absolutismus, a hullaszerű engedelmesség rövid és szomorú küzdelem után az ellenzék férfiai fölött.

A syllabus programja ezek után az ismét egységessé s minden szervében a pápai önkény által meghatározottá vált hatalom alapján, megvalósíthatóvá vált. S ezzel az egységes és céltudatos hatalommal szemben áll a magában meghasonlott, egymással vetekedő s a vallás nagy jelentőségét és erejét kicsinylő világ, a kulturhivatásának tudatára csak lassanként felemelkedő állam.

A legyőzött Franciaország bosszúgondolatokkal foglalkozik; míg a győztes és egyesült Németország kitér minden oly kérdés elől, melynek megvitatása lazíthatná, sőt talán meg is szakíthatná a még oly gyöngye egység kötelékét. A Róma birtoka által boldog és a hazafiság cultusa által kielégített Olaszország, a szabad egyház és szabad állam eszméjének varázshatása alatt lemond az állam jogairól szemben azzal az egyházzal, mely őt átkozza s ezen felül még törvény útján biztosítja a pápának eddigi jövedelmei mellett biztonságát és szabadságát. Spanyolország a köztársaság által régi szellemi álmából ugyan felrázatott, de a trónkövetelőktől való folytonos félelem következtében tétlenségre van utalva. Ausztria-Magyarország szintén nem volt félelmes. Ausztriának szabadabb irányú alkotmányossága még sokkal újabb keletű volt s a régi apostoli és regnum Marianum tradíciói még a szabadabb Magyarországhoz is fel-felkísértettek, semhogy itt is könnyen ne végezhetne a szentszék. Az általános politikai helyzet tehát a pápaságra nézve lehetőleg kedvező volt; s az egyházi Róma nem lenne amaz

ismert erélyes és eszélyes hatalom, ha e helyzetet fel nem használná, ha e tényekkel nem számolna.

A pápa első átok csapása saját hazáját, nemzetének eszményét, az egyesült Olaszországot találja. Rómának Olaszországgal való egyesítése, mely a népszavazás által is majdnem egyhangúlag megerősített, a pápa szemében Istennek megrablása, mely ellen, mint gaztett ellen protestál; az államnak oly nagylelkűen és meggondolatlanul hozott védkezességi törvénye a pápa szemében Péter és Pál szent apostoloknak föltétlenül alattomos és álnok megsértése. A nemzeti kormány csak subalpin, a nemzeti eszme képviselője: a király az átok tárgya; s az olasz nép, mely oly hosszú szenvedés és oly nehéz küzdelmek által végre is nemzeti eszményét megvalósította, a pápa áldása helyett, annak átkát veszi. Nema lelki javak, hanem a világi birtok, világi souveraenitásának annyira védett és most a pápától megvont alapja képezik gondoskodásának tárgyát. Találón jellemzi az olasz nép az infallibilitás és a világi hatalom elvesztése közti összefüggést, a midőn Ádámra visszamutat, ki Istennel egyenlő kívánván lenni, paradicsomát veszté el. De más összefüggést lát a pápa a kettő között. Organumaival mindent elkövet, hogy világi hatalmát visszanyerje. Belgiumban, különösen az alsóbb néposztályokat a pápa börtönéből származó szalmának, valamint a vasráczozat mögé szorított pápa fényképének elárútitásával lázítják; a püspökök és később laikusok küldöttsége pedig kérve kéri Németország protestáns császáriját még Versaille-ben arra, hogy a pápa világi hatalmának visszaállítása érdekében tegyen lépést, most már megfélelkezve arról, hogy e háborút ép a Németország elleni jezsuita befolyások szították.¹

A pápa e kívánsága nem teljesült; Italia megtartá — idővel intangibilévé vált Rómáját; de a pápa e vesztesége a pápaság hatalmának csak emelésére szolgált. Ugyanis az egyházi állam megszünte felszabadítja a pápaságot a hirhedt

¹ L. Bismarck 1874-ik decz. hó 5-én tartott beszédét.

fonák állami gazdálkodás gondjaitól; s az olasz állammal szemben elfoglalt ellentétes állása pedig magával hozza azt, hogy a pápaságnak nemzetközi jelentősége mindinkább érvényre emelkedjék; a védekezési törvény, a midőn ez a pápának eddigi jövedelmén kívül megadja az egy souveraint megillető tiszteletet s az egyházon belül biztosítja számára souverainitási jogának teljesen szabad gyakorlását — megvédi a pápai hatalmat minden külföldi hatalom ellenében, úgy, hogy a pápa minden külföldi hatalomtól függetlenül, e hatalmak rokonszenvével érdeke szerint szabadon játszhatik s az e hatalmak közt szitott féltékenységet és visszavonást a maga számára értékesítheti. Végre a pápa érdekeit szolgálja a pápa fogságára vonatkozó mese, melynek nevetséges voltát élénken tünteti ki a pápa ama fenyegetődzése, hogy börtönét elhagyja. A fogság képe a pápa hármaskoronáját a mátyrkoronával tetézi; a szegény nép péterfilléreinek millióival gazdagítja a gazdag pápát s a párisi aristokrata nők megküldik a fogoly mátyrnak a töviskoronát aranyból.

Ily viszonyok közt érthetjük, hogy a világi hatalmaktól immár valóban független és egy föltetlenül engedelmes szervezettel rendelkező pápa a Syllabusban hirdetett pápai világállam eme szavakban kifejezett eszményét megragadja: «Téves és egyháziatlan amaz állítás, mintha a pápák valamikor az őket illető hatáskör határait átlépték volna»; a mely kijelentésével a pápa hallgatag azt tanítja, hogy ő fejedelmeket méltóságukba iktathat és épúgy le is tehet; valamint azt is, hogy a népet a világi hatóság iránt tartozó engedelmisség kötelességei alól feloldozhatja.

E joggal szemben tagadja a pápa az államnak, illetőleg a fejedelemnek ama jogát, hogy a pápai uralmat bármikép is befolyásolja. «Kiáltó szemtelenség (insignis impudentia) ama hitvány és gyakran kárhoztatott állítás, hogy az egyház és apostoli szék legfőbb hatalma az esetben, ha az jogai gyakorlásában a külső rendre irányul, az állami hatalom döntő ítéletének lenne alávetve.» «Szemérem nélküli (non pudet) amaz állítás, hogy az egyház törvényei még csak akkor

lennének lelkiismeretszerűen kötelezők, ha azokat az állami hatalom teszi közzé; hogy a római pápáknak a vallás és egyházra vonatkozó kibocsátványai és rendelvényei az állami hatalomnak sanctiójára és engedelmére vagy legalább is helybenhagyására szorulnának.» De nem elég, hogy az állam az egyházzal, a pápai hatalommal szemben ily jognélkülivé válik és hogy az államnak gyakorlott «placet» joga mint szeméremnélküli állításon alapuló, elítéltetik; a jog nélkül való államra azonfelül egész határozott köteleességek neheznek szemben a pápás egyházzal. A pápa a püspököket arra figyelmezteti, hogy ne szünjenek meg folyton tanítani azt, hogy a királyi hatalom nemcsak a világ kormányzása, hanem különösen az egyház megvédése végett adatott és hogy a fejedelmeknek és királyoknak mi sem szolgál nagyobb előnyére és dicsőségére, mintha megengedik azt, hogy a kath. egyház az ő törvényei szerint tanítson s meg nem engedik azt, hogy bárki is ezen ő szabadságának ellent álljon;» mert «bizonyos az, hogy ügyeiknek válik hasznára, ha Isten dolgaira nézve — Istennek rendelete szerint saját királyi akaratukat Krisztus áldozó papjainak alárendelni szorgalmatoskodnak s evvel szemben amannak előnyt nem adnak.» Mindezen elvek hatályossága érdekében kárhóztatja végre a pápa azt az állítást, mintha az egyházat nem illezné meg az a jog, hogy törvényeinek átlépőit világi büntetésekkel fékezhesse meg.

Midőn a pápa ezeket a modern jog- és kulturállamot egyszerűen megsemmisítő elveket vallja az államokkal szemben, ő kényszeríti az államokat fölfegyverkezésre s midőn ugyanez elveket érvényesíteni kívánja az állammal szemben: — szükségszerűen adva van az u. n. culturharcz, melyben fegyverszünetről tán igen, de békéről — ily elvek mellett — nem lehet szó.

A hű Ferdinándok országa, Ausztria ellen irányozta a pápa első támadását. Rauschernek a zsinaton fölemelt szava, a melyben VIII. Bonifác «Unam sanctam»-jára és a megváltozott történeti viszonyokra utalt, nem közvetlen történeti alap s indítás nélkül való volt. Ausztria ugyanis absolutistikus

erejét a königgraetzi csatamezön eltemeté s föléje az alkotmányos államot emelte, a vallásfelekezetek egyenlősége, az iskola önállósága és a polgári házasság törvényének követelésével. E törvényeket a fejedelem 1868. év május hó 25-én szentesíté. A pápa emez abominabiles törvényeket semmisenek nyilvánítá¹ s már most a Vaticanum után ezzel az inkább csak közvetett felhívásával az engedetlenségre be nem éri, hanem a püspököket encyclikáiban egyenesen határozott ellentállásra hívja fel ama törvényekkel szemben, melyek a Vaticanum által változott helyzet alapján szükségesekké váltak s melyek a concordatumot eltörlik s az állam és egyház viszonyát a fönti értelemben szabályozzák. Ugyancsak a pápa felhívja a fejedelmet, hogy a törvényeket ne erősítse meg s az ő indítására jelentik ki 1874. év május havában az osztrák püspökök, hogy csak annyiban hajtanak eme törvényekre, a mennyiben azok az igazságosság követelményein alapuló concordatummal (a mely pedig el volt törölve) a dolog természete szerint összhangzásban állanak.

Igy ássa alá a pápa az állam, a fejedelem, s az állami törvények tekintélyét a katolikus alattvalók szemeiben; így indítja az egyházi hatóságokat a törvények ellen való nyílt lázadásra s nem csoda, hogy az egyházilag oly jól vezetett, fanatisált tyroli nép a lázadás szellemét érvényesíti a merani és insbrucki evangélikus gyülekezetek üldözésében. A vizály magva el van hintve; érleli azt a nemzetiségi eszmékkel szövöttező feudalismus és clericalismus napjainkban.

Hazánkban az ó-katholicismusra irányuló mozgalom, a melynek élére *Hatala Péter*, a tudós theol. tanár, jelesen szerkesztett «Kath. Reform»-jával lépett, csakhamar elsimult; de a pápai absolutismus igényei a magyar klérus hazafiságán és alkotmányos érzetén egyelőre hajótörést szenvedtek. (?! Szerk.)

Ily tekintetek által korlátozva nem volt a pápa az

¹ Az allocutióknak erre vonatkozó helye szöszerint: «Apostoli tekintélyünknel fogva elvetjük és kárhoztatjuk eme törvényeket s ugyanazon tekintély erejénél fogva határozzuk azt, hogy eme törvények *semmisenek* s minden *hatály nélküliek maradnak*».

egyesült *Németországgal* szemben. Feloldozta őt ez alól egyrészt az a tény, hogy ez egyesülés egy protestáns császár alatt létesült, ki még Franciaországban visszautasította a pápa világi birtokának helyreállítását kívánó küldöttség kérelmét s ez által már itt életet adott a mind inkább hatalmasabbá váló Centrum-pártnak; másrészt az a tudat, hogy ez egység csakis a nemzeti szellem mindenek fölötti győzelme s culturállami missiójának szabad s alkotmányos megoldása alapján válik lehetővé, tehát oly eszmék és intézmények által, melyeket ő Syllabusában kárhóztatott.¹ Eme személyi és elvi ellentétnek nagy horderejét Németország államférfiai nem méltányolták eléggé, avagy a gyöngye egységre való tekintettel azt lazítani nem kívánták. Innen érthető, hogy az ó-katholikus mozgalmat a pápa kívánsága szerint lehetőleg megakasztották s ép a pápával szemben a «modus vivendi» megalapítása érdekében Poroszország egyenes ajánlatot tett arra nézve, hogy formaszertűen, követség által képviseltesse magát a római curiánál. A pápa azonban egész következetesen ez ajánlatot 1872. május hó 2-án példátlan tapintatlansággal visszautasította s így megkezdte a híres culturharcot. Németország erre 1872. július 4-én a jezsuita-rendet országából kiutasítja; mire a pápa a Dániel-féle jóslatnak ama felülről lehulló és a kolossust összezúzó kövecskéjével példázgat s a német császár eljárását a karácsonyi allocutióban impudensnek bélyegzi. Németország megalkotja az 1873. májusi törvényeket, mire a pápa az 1873. augusztus hó 7-éről kelt

¹ A «Civita catholica» e felfogást bizonyító szavai: «A meddig Poroszország fönáll, addig a harc ebben vagy más alakban tartani fog, mert a harc igazi és főoka, ezen állannak legbensőbb természete. Poroszország egyenes ellentétben áll a kath. egyházhoz, tekintve annak akár eredetét, akár fejlődését, összes fokozatai szerint. E természeténél fogva Róma fő- és halálos ellensége. Poroszország mai alakjában és átalakulásában a protestantismuson és annak tanain alapul. Poroszország a németországi protestantismus sáncza és erőssége. Poroszországra tekintenek mindazok, kik a XVI. század sajnálatos hithagyása következtében az egyháztól elpártoltak. Poroszországgal együtt áll és bukik Európában az egész egyházellenes küzdelem».

fölötte jellemző levelében fordul a német császárhoz. E levélben a pápa a császárral úgy bánik, mintha ez kereszteltetése alapján a pápának lenne alattvalója s figyelmezteti őt arra, hogy e májusi törvényeknek nem lesz más eredménye, mint az, hogy a császári trónt aláássák. Hogy mikép? ez kivüláglik a következőkből. Az állami törvényekkel ellenzékiesskedő püspökök ellen foganatba vett állami eljárás Diocletiani üldözésnek neveztetik; a Mainzban alapított német kath. egylet nyilt forradalmi izgatást végez; ugyancsak e körök bosszú zarándoklásokat rendeznek amaz elhírhedt zarándokoló ének mellett: «Sauvez Rome et la France»; a kedélyek izgatottsága folytán a nép fanatizálódik s az állami catholicismust megalapító törvény hozatala után a megbizható «Germania» szerint a catholicusok haragja, a *Kullmann*-féle merényletben tör ki (1875. július 13-án).

E tettek a pápai szavakban is visszatükröződnek. A karácsonyi allocutió szerint (1875.) a német császár a második Nero; egyéb allocutiók szerint a jelennek Attilája s 1875. február 5-én kiadott «Quod nunquam» encyclikájában a pápa egyenesen a néphez fordul, mint szabadságának tribunusa. «A porosz törvények nem szabad polgárok, hanem rabszolgák számára valók, azért, hogy őket a megfélemlítés hatalma által kényszerítsék engedelmességre». Az állami törvényeket a pápa végkép semmisseknek nyilvánítja, mivel azok az egyház isteni alkotmányával ellenkeznek; az ellentálló püspökök dicséretet aratnak, ellenben azoknak az istenteleneknek fejére, a kik püspöki hivány nélkül vállalva lelkészi hivatait — gasztettet követtek el, — a nagy egyházi átok szakad.

Bizonyára sajátságos jelenség, midőn az a hatalom, mely a gondolatokat megbirálja, más idegen nézetet el nem tűr, az ellenkező meggyőződést átokkal sújtja s törvényei átlépőit az igénybe vett világi büntetés mellett még örök, retentő kínzásokkal is ijeszti, fölveti magát a szabadság öreként és e szabadság nevében a polgárokat a törvényes rend ellen föllázítja, mely minden állampolgár számára biztosítani kívánja vallásos meggyőződésének szabad gyakorlását; s e lázadást

meg szentesíti is. Természetes, hogy ily hatalom az eszközben sem válogatós. Franciaországban a visszatorlás lángját szítja; Németországban pedig a Centrum szolgálatában álló kápláni sajtó által a nép fanatizmusát kelti fel, kath. egyletek által fokozza, a socialdemocratiával választások alkalmával szövetkezik, azt befolyásolja s így a visszavonás és lázítás szellemét tehetsége szerint táplálja. S így ismét csak természetes, hogy e gyűanyag a társadalomban abban a rétegében, a melyben az állami és társadalmi rend elleni elégedetlenség és gyűlölet otthonos, — a Hödel és Nobiling-féle merényletekben robban fel.

A pápa fenyegetése, hogy a májusi törvényeknek más hatása nem lesz, mint az, hogy a császári trónt aláássák — ily összefüggésben ugyancsak nem maradt pusztán elméleti jellegű.

Hasonló támadó állást foglal el a pápa *Schweiz* szabad köztársasága ellenében. Genfét a törvény és szerződések ellenére a freiburgi püspökségtől elszakítja s Mermillodot a «placet»-jog kigúnyolása mellett genfi apostoli vicariusnak nevezi ki 1873-ban, tán hogy megjutalmazza őt Rómában tartott ama beszédeért, a melyben a hármas theophaniát, vagyis Isten háromszoros megjelenésének tanát állítja fel: a bethlehemi jászolban, az oltári szentségben és a vaticanban. Bernben a papság egy része az állami törvények irányában az engedelmességet megtagadja; e miatt hivatalos állásukból elmozdítottván, fölláztatják a gyülekezeteket, úgy, hogy az így támadt nyílt lázadást végre is katonai hatalom veri le.

Az állami törvények hasonló kigúnyolásával találkozunk *Bráziliában*. Az istentelen szabad kőműveseket, mint a törvények szerzőit, a püspökök kiátkozzák s az eljárást a pápa 1873. júniusi brevéjében helyeslőleg jóvá hagyja. Oliviera érsek most a brevét a «placet» kikérése nélkül kihirdeti s a nagy excommunicatiót mondja ki a páholyba tartozó minis-ter fölött s interdictum alá helyez minden olyan testületet, mely vonakodik szabad kőműves tagjait kitaszítani.

Csak *Franciaország*nak nincs küzdelme a pápaság-

gal t. i. addig, míg Németországban tart a culturharcz. A dogmatikai ellenzék vezére: Darboy érsek, valamint Bonjean a jezsuiták félt parlamenti ellene a communardok által legyilkoltattak. A népet, de különösen a felsőbbbrangú nőket a la saletti, lourdesi és Paray le monieli bucsújáratok fanatisálják s e vallási rajongással szövetkezik a visszatorlás bosszús érzelme, úgy, hogy a jelszó: Róma és Elszász visszaszerzése.

A pápai hatalom az állammal szemben való követeléseit nemcsak az állam kath. alattvalóival, hanem annak más vallású polgáraival is éreztetni kívánja, a mennyiben követeli, hogy a confessiók jogegyenlősége szüntetessék meg; a róm. katholicismus legyen államvallássá s kath. országokban az a katolikusok kultusának nyilvános gyakorlata tiltassék meg. A kultur-államok azonban e követelményekre nem sokat adtak. Spanyolország, az elismert legkatholikusabb ország is köztársasági kormánya indítására 1869-ben a vallásszabadságot bizonyos korlátok közt proclamálta és 1870-ben a polgári házasságot törvény útján behozta. De a köztársaság elbukott. A monarchiával együtt bevonult Madridba a pápai befolyás is. A hierarchia visszanyerte a házasság-kötési és házassági törvénykezési jogát s maga az állam is a maga kath. jellegét, a mennyiben az 1875. február 10-én kelt rendelet kimondja, hogy a polgári házasság megtűrhető ugyan, de csak azoknál, a kik valamely más vallást követnek és nem az igaz hitet vallják, avagy a kik rossz katolikusok és a mennyiben az 1876-ban megerősített alkotmányi tervezet az eltérő kultusokat csak mint eltűrötteket ismeri el s ezek vallásának nyilvános gyakorlását eltiltja. IX. Pius pápa még e türelem ellen is óvást emelt, mivel az állami intézkedésnek ez a czikke Izabella concordatumát legnemesebb alkotó elemében semmisíti meg, u. i. eltörli a más hitfelekezetek elnyomásának követelését s ennek következtében vétkes merényletet követ el a kath. egyház ellen.

IX. Pius a Syllabusban kijelölt hivatását teljesítette, az abban adott ígéretet beváltotta. Az abban kimondott elvi

harcz a modern kultur-állam ellen tényleg folyt is az egyes államokban. De tény az is, hogy az államok majdnem egytől egyig ridegen visszautasították a pápai követelményeket; tény az, hogy Pius pápa az új pápás egyház igényeit az államokkal szemben még nem érvényesíthet. Csak az egyházon belül győzedelmeskedett uralkodása alatt az új dogma. a pápai csallhatlansággal a pápai mindenhatóságnak tudata. De a csallhatlanság nem Pius előjoga, hanem a pápáé. Meghalt a pápa, de él a pápás egyház. Ezt megalkotta IX. Pius; de annak teljes érvényre emelése utódjának lett kítűzött hivatása.

Schneller István,
theol. akad. tanár.

CSENKESZFAI POÓTS ANDRÁS ÉLETE.¹

*Csenkeszfai Poóts András*² életkörülményeit mind- eddig mély homály borította. Kétségbe nem vonható költői tehetsége, változatos, sok ponton hányatott, végkimenetében szinte tragikus élete megérdemli pedig, hogy magyar prot. irodalmunk története az ő életéhez fűződő adatok által is kiegészíttessék és részleteiben teljesebbé tétessék.

Ifjabb *Csenkeszfai Poóts András* minden kétséget kizáró bizonyossággal *Edelényben*, Borsodmegyében született, a hol édesatyja, idősb *Csenkeszfai Poóts András* 1748. márczius haváig református lelkészi hivatalt viselt s innen ugyanezen

¹ Mint a múlt század egyik sajtóságos irányú költője, szélesebb körben lett ismeretessé. Mai napig, az adatok bizonytalansága miatt, egész mondkör keletkezett életére vonatkozólag. Költeményei ily cím alatt adta ki: «*Csenkeszfai Poóts András ifjúi versei*». Pozsonyban és Komáromban. 1791. Különösen hirnevéssé lett *Aeneas Sylvius*, a nagy humanista «*De duobus amantibus*» című, Európaszerte ismeretes és kapós elbeszélésének átdolgozása által, a melyet a «*Sénai Lukrétzia*» címe alatt adott ki s a melyvel számbavehető versenytársává lett, a szintén nagynevű *Balassi Bálintnak*.

² A «*Csenkeszfai*» előnév a «*Gönyüi*» ágtól való megkülönböztetés. Ez utóbbi ágtól származott *Gönyüi Poóts Péter*, a ki 1696-ban lett a sárospataki ref. egyház hírneves papja, a midőn *Debreczeni Ember Pál* onnan Losoncra távozott. L. a sárospataki ref. egyház levéltárában levő kéziratot. 34—35. lap.

év márczius 13-án *Tisza-Nánára* vitetett el lelkésznek.¹ Minden esetre sajnálnunk lehet, hogy az edelényi református egyház legrégebbi anyakönyvei egy pusztító tűzvész alkalmával a lángok martalékává lettek s így Poóts Andrásnak születési éve biztos anyakönyvi adatok alapján többé meg nem állapítható, mindazáltal a rendelkezésünkre álló adatok egybevetése s az azokból levont természetes következtetések útján megközelítőleg azaz 1740—47. évre tehető. E mellett tesz tanúbizonyosságot egyrészt az, hogy az idősebb Poóts András 1748-ban Tiszanánára menvén lelkésznek s ott az anyakönyveket a legnagyobb pontossággal és lelkiismeretességgel vezetvén, ha az ő fia, ifj. Poóts András Tiszanánán, tehát már 1748 után született volna, szinte lehetetlen feltennünk, hogy csak épen a saját gyermekét hagyta volna anyakönyvvezetés nélkül; másrészt pedig az a körülmény, hogy ifj. Poóts András, mint később látni fogjuk, maga is református lelkész lévén, ha meggondoljuk, hogy a pályára való előkészületet abban az időben az illető egyének késő ifju korukban kezdték meg s hogy Poóts András a sárospataki főiskolában 1765. márczius 18-án Cseh Miklós azon időbeli szenior által már mint «subscribált togatus» diák van bejegyezve,² leszámítva az ezen «promotióra» szükséges előkészítő tanulmányokig eltöltött időt, a fentebb említett 1740—48 év elfogadható költönni születési idejének határoló éveit. Hogy december havának 31-én született, azt maga Poóts András emlékeztetben a következő című latin költeményében: «Ode in Natalem Poetae a se ipso conscripta, pridie Kal. Dec. 1786.»³

Poóts András édes atyja nagy tudománya és példászerű élete miatt előkelő állást foglalt el az egyházi élet terén s lelkészársainak körében. Már 1762-ben tanácsbírája lett az akkori egyesült borsod-gömör-kishonti református egyházmegyének s ily minőségben többféle nagyfontosságú ügy elintézésével bízott meg; 1775-ben pedig, mint a venerabilis tractus

¹ L. «*A tiszánánai ev. ref. egyház anyakönyveit*», a melyekbe Poóts András sajátkezűleg jegyezte be: «Következnek immár 1748. Esztendőben. Martiusnak 13. napján kezdett Poóts András Prédikátorságában megkereszteltettek, eskettettek, temettettek.» És Kovács György 1787—1800. szintén tiszánánai lelkésznek az egyház levéltárában levő: «*Feljegyzései*».

² L. «*A sárospataki Ev. Ref. Anyaszkola subscriptionális könyvét*» 1765-ről.

³ L. Cs. Poóts A. «*Ifjúi versei*». Első darab: elegyes versek I. 179. lap.

notariusa működött.¹ Maga is kedvelvén a tudományokat s barátja lévén a magasabb műveltségnek, minthogy elég gazdagon jövedelmező papi állása különben is megengedte a szükséges áldozattételt, nagy gonddal neveltette Juliánna nevű leányát is, a ki később Némethi Ábrahám tiszánai ref. néptanítóhoz ment férjhez,² s e mellett természetesen kétszeres gonddal fiát, Andrást. Elvégezvén Poóts atyja házában elemi tanulmányait, csakhamar a sárospataki református főiskolának lett tagjává. Minthogy a nevezett tanintézet gymnasiumi ágára vonatkozó iskolai táblázatok, vagy más hasonló természetű följegyzések abból az időből nem maradtak fel arra nézve nincs biztos adatunk, hogy Poóts mikor iratott be mint tanuló a sárospataki főiskolába, de hogy az alsóbb osztályokat is ott végezte, azt bizonyítja az előbb már említett körülmény, hogy 1765. márczius 18-án, a mai gymnasiumi VII. osztálynak megfelelő «classisból» az akadémiai törvényeknek aláírván, az aláírás alkalmával be van jegyezve neve után az is, hogy eddigi tanulmányait is a főiskola kebelében végezte. Akadémiai pályafutására vonatkozólag már részletes adatokkal szolgálnak a főiskolai könyvtárban megőrzött vizsgálati tabellák, a melyek egyúttal tanulságosan tüntetik föl, legalább a felekezeti iskolákra vonatkozólag az azon korbeli felsőbb körü oktatásnak egész berendezését, menetét és irányzó szellemét is. Két nagy és messze kiható oktatási elv az, a mi az előttünk álló adatokból első sorban kiemelkedik: az egyik, hogy még a szakpályára való előkészítésnél is a földolog az volt, hogy inkább kevesebb, de alapos ismeret nyújtassék a tanulónak; a második pedig az, hogy az önálló munkásságra és ezzel összeköttetésben az önképzésre, sőt a folytonos foglalkozás megkedvelésére már az iskolában hozzászokják minden tanuló.

A szóban forgó tabellákból lépésről lépésre látható Poótsnak is egész akadémiai pályája, tanulmányainak köre s szellemi megizmosodásának koronkinő nagyobb arányokban

¹ L. «A borsod-gömör-kishonti egyházmegyék jegyzőkönyveinek részleteit 1762. június 26. sajó-szentpéteri congregatio; 1767. június 11. ecsegi congregatio; 1775. június 22. sajó-szentpéteri congregatio 1-ső pontja. Az egész két kötet a mai gömőri református egyházmegye levéltárában.

² Ennek férjhezmenetelére írta Poóts első ízben ilyen című költeményét: «*Lakodalmi játék, melyet hajdan, kedves Testvér Húga Lakodalmi solennitásakor mutatott, most pedig Pruskovszki Mária emlékezetire új életre hozott* P. A. 1786. Nov. Egerbe». L. Poóts Művei 188. s köv. lapjain.

emelkedő fokozata. Tudományszeretetére és kitartó szorgalmára vall már az, hogy 1765-ben az akadémiába lépven, osztályában az akkor is szokásban levő érdemfokozat szerint *Szalai Péter* mellett ő *másodiknak* van bejegyezve s e helyét egész iskolai pályafutása alatt is folyvást megtartotta. Első két évi tanulmányainak tárgyait kizárólag a görög nyelv elemeinek elsajátítása s e mellett aztán metaphysika s egyetemes história képezték. Hogy két év alatt mennyire vitte a görög nyelvben szerzett ismereteit, mutatja az, hogy, mivel az akkori tanítási eljárás szerint, egy az iskolában közösen értelmezett valamely görög vagy latin classikus irón kívül, magán szorgalom útján minden tanulónak külön kellett egy, általa szabadon választott íróval tüzetesen foglalkoznia, s a közvizsgákon is, magántanulmányainak eredményét bemutatni, Poóts András 1768-ban Pythagoras művéből, aztán a Batrochomachia ismeretes vígeposzból, továbbá Boethius, Homer munkáiból; 1769-ben Aeschinosból, Xenophonból, Lactantiusból; 1770-ben Aeschinos és Clemens Alexandrinusból; 1771-ben végre Hesiodosból áll ki vizsgát és pedig folyvást kitűnő sikerrel, annyira, hogy utóbb már latin és görög írásbeli készültségét bizonyítania sem kell s ilyen, mindenesetre nagy bizalomra s elismerésre valló érdemjegyek vezetettek be neve után az illető helyre: «Notus in stilo», «E stilo non interrogatus est.»

Csak ilyen széles alapokon nyugvó classikai képzettség megszerzése után kezdett Poóts András 1768-ban tulajdonképeni theologiai tanulmányaihoz. Ezen időtől fogva tanulta a «morálphilosophiát» több fél éven át a «Jus naturae»-t, «Theologia revelata» s iskolai pályájának legutolsó évében a héber nyelvet.¹

1772-ben bevégezvén Poóts theologiai tanulmányait a sárospataki főiskolában, édes atyja még ugyanazon évben külföldre szándékozott küldeni jó készültségű és eddigi tanárai által is méltán nagyreményűnek tartott fiát, hogy ott még nagyobb mértékben öreghítse ismereteit és e célból, útlevel

¹ L. mindezekre a sárospataki főiskola könyvtárában őrzött ilyen című kéziratgyűjteményt: «*Censurae Publicae Juventutis Togatae, Collegii Helv. Confess. addict. Sárospatakiensis institutae ab Anno 1750 ad Annum 1772 inclusive sub Professoribus: Davide Sárkány, Michaëli Paksi Szathmari, Johanne Szentesi, Stefano Szentgyörgyi et Michaëli Paksi Szathmári, Mich. Fil. Mich. Nepote.*» *Collegii et conjungi curavit Joh. Szombathi Anno 1793 mense Jul.* I. kötet.

kieszközlése végett, folyamodott is Hevesvármegye azonkori törvényes előljáráshoz; de hát kérésének teljesítése csak hosszas eljárás után történt meg. 1772-ben e tárgyban beadott folyamodványa azon évben elintézés nélkül maradt s csak a következő 1773. évben adatott ki megvizsgálás és javaslat-tétel végett *Káforics Mihály*, nemesek birájának (akkori elnevezés szerint Judliunnak) és a mellette működő esküdtnak, *Szombathelyi Jánosnak*, a kik aztán jelentették a nemes vármegye előljáráságának, hogy miután Poóts András mellett jeles bizonyítványok szólnak: «magasabb tanulmányok végett külhoni tartományokba kibocsátható.»¹ A sárospataki főiskola irattárában nincs ugyan följegyezve, de ennek daczára is elfogadható az, a mit Poótsnak kortársa, *Tasnádi Nagy József*, bodrog-kereszturi ref. lelkész és Poótsnak egyik közeli hivatali utóda, az említett egyház történetében följegyzett, hogy t. i. Poóts András theologiai tanulmányainak bevégzése után Sárospatakon «a syntaxisták classisában» «publicus preceptorságot végzett» s csak azután (tehát 1774-ben) ment «tudományának öregbítése végett külső országi akadémiákra.»²

Még tovább folytatandó kutatások útján lesz földeríthető, hogy Poóts mely külföldi egyetemeket látogathatott meg? A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok nyomán csak annyi bizonyos, hogy e czélből 2 évet töltött el távol hazájától s visszatérvén, mint segédlelkész 1776. jan. 10-én az *Aranyoson* tartott congregatióban «ingremiáltatott» a borsodgömör-kishonti ref. egyházmegye kebelébe³ s édes atyja mellett, a ki ez évben már egészen előregedett, Tiszanánán nyert segédlelkészi alkalmazást; ⁴ nemcsak, hanem még ugyanazon évben atyja házánál otthon érezvén magát, meg is nősült, feleségül vevén egy csodaszép leányt Miskolczi-ról, névszerint *Miskolczy Zsuzsánnát*, a kinek nevét jelzi aztán annyiszor költeményeiben M...tzy Zs...na, kezdő és végső betűkkel.⁵

E lépésétől kezdődik Poóts életének hányattatása, örök vívódása önmagával és a halvégzet megmérhetetlen hatalma

¹ L. a Hevesmegyei levéltárban levő *jegyzőkönyveket* 1772. év 532. lap és 1773. év. 46. lap.

² L. *Tasnádi Nagy József: A Bodrog-keresztúri ref. egyház története*. Kézirat a nevezett egyház levéltárában.

³ L. idézett jegyzőkönyv. 1776. 1-ső pontját.

⁴ L. *Kovács Gábor* feljegyzését a tiszánánai ev. ref. egyház levéltárában.

⁵ L. a tiszánánai egyház «keresztelési anyakönyvét», a melyben 1776. aug. 6-án egy keresztelési eset alkalmával ez van bejegyezve: «k. atyja T. Poóts András; k. anyja: a felesége Miskolczy Zsuzsánna.

ellen; míg aztán megtörve lelkében, meggyöngülve akaraterejében és jellemében, egy minden tekintetben szánandó emberré válik szemeink előtt, a kit csak azért nem tudunk elítélni, mert életéből folyvást az a tanulság szól hozzánk, hogy egy, akaratunk ellen elkövetett ballépés épen nagyobb embereknel okoz igen gyakran végzetes bukást s mert magán Poótsón szintén tragikus módon látjuk bebizonyítva azt, a mit Aeneas Sylvius irt: «Amor omnia vincit et nos cedamus amori.» ... Ő még jobban, mint Balassi. önmagán tanulta meg a «De duobus amantibus» erkölcsi tanulságait. Itt rejlik aztán épen e mű átdolgozásának lélektani indító oka is, itt az egészen átvonuló hangulat most mély érzésével, nemes szenvedélyével, majd szinte undort keltő aljas érzékiségével. Ott, a hol eszményít, igazi költői lélekkel a tiszta szerelem búbajos világába emelkedik fel: még meg nem sebzett lelkének és szívének boldog, szép emlékei szólalnak meg s azok tárulnak fel olvasói előtt is; de mert minden lépten lépten kénytelen, hogy a szenvedély hatalma és annak túlságai tették tönkre életét, szándékos gúnynyal és tombolva tiporja lábai alá az eszményit s erkölcsi botlásait folyvást azzal törekszik menteni, enyhíteni, hogy egy durva, végzetszerű természeti erőnek igyekszik feltüntetni a szerelmet, a mely kikerülhetetlenül elsodorja azt, a kit áldozatául kiszemelt.

Poóts házasságának boldogtalanul ütött ki. Édes atyja 1777 végén elhalván, helyére 1778. a gazdag jövedelmű tiszánánai egyház lelkészévé helyben levő fia, a mi Poótsunk választott meg¹ s így eléggé kényelmes és készülségének megfelelő anyagi helyzetbe jutott; atyja halála után azonban azonnal kiütött házában az egyenetlen családi élet minden kellemetlensége és a házastársak lelkét kölcsönösen elpusztító átka. Házasságából csakhamar egy *András* nevű fia is született, de a széttépett sziveket többé már a gyermeki szeretet kötelei sem voltak képesek együvé tartani s a már akkor lelkében megkeserített apának fia születése inkább fájdalmat, mint jóleső örömet hozott. Ezért írja: «*Ugyan András fiacskámhoz*» című rövid epigrammatikus versében:

«Te pedig Andriskám! Isten ajándéka!
Veszni tért Anyádnak' s időnek játéka!
Légy édes Atyádnak egy vigasztalása!
Akit elevenen az Anyád el-ása!»²

¹ L. Kovács Gábor idézett feljegyzéseit és magának Poótsnak a tiszánánai anyakönyvekben található beírásait.

² L. Művei 179. l.

Boldogtalan házasságáról néha szívhez szóló fájdalommal ír; de másutt aztán tombolóvá teszik szívének sebei érzelmeit s szinte dulakodóvá válnak e felett való kitörései s annyira ezen körben mozgó érzések uralkodnak egész lelkén, hogy ettől kezdve már ez alaphangulata egész költésének s ha néha más tárgyat vesz is kidolgozás alá, abba is minden lépten-nyomon a szívében megsebzett házastárs olthatatlan gyűlölete, felejthetetlen sötét emlékei s elkésérített gúny és átkozódás szólnak bele. Nejét «világszép», de végképen megromlott erkölcsű nőnek írja le költeményeiben. Nincs olyan asszonyi bűn, a melyet fel ne említene róla. Buja, feslett életű, pompára vágyó, telhetetlen, préda, veszekedő és rágalmazó volt a Poóts felesége, úgy, a mint ő azt költeményeiben leírja:

«Ártatlan életem került galyibába.

Ezt nyertem egy világ szép rosz Asszonyába».

«Az én liliumom árnyéka fekete.

Nekem ugyan itt a koczka vakot vete,

Mikor sohasem volt előtte kelete...»

És hogy a valóságához közel járt az író még túlzásai-ban is, a mellett *Édes Albert* jőnevű classikus műfordítónk egyik feljegyzése is tanúbizonyságot tesz, a melyben egyebek közt ezt írja: «Poóts András szép ember és költő. Neje Miskolczi Zsuzsánna. Ragyogó szépség, mint egy habból kikelt Vénus, azzal a nagy hibával, hogy saját szépségének imádoja lévén, magát jobban szerette, mint férjét, s hogy arczrózsái meg ne hervadjanak, a szerelem gyönyöreiben férjét csak homeopaticé részeltette.»¹ Annyi mindenesetre áll, hogy Poóts családi életének boldogságát nejeének hűtlensége s egyik házi barátja, *Csabay András* sárospataki főiskolai szénior és később Kecskeméten matheseos professor, zavarták meg, sőt dúlták is fel egészen. Minden jel arra mutat, hogy a nőnek viszonya volt a fiatal seniorral, a ki még gúny verset is irt Poóts szerencsétlen házasságára; igaz, hogy megkapta érte a jutalmat, mert ennek alkalmával írta Poóts azt a versét, a melyből az illedelem korlátain belől csak épen egy pár sort idézhetünk itt mutatóul s a mely így hangzik:

«A lunatikus eb úgy ugat álmában,

Hogy már az oroszlán meghalt bódultában...»

«Talán csontért lettél ugató kutyává.

Egy... kedvéért más komondorává!»

«Te mersz csúfot üzni egy prédikátorból?

Már így Mercurius lehet minden fából!»²

¹ L. *Édes Albert* kéziratgyűjteményét Édes Ábrahám birtokában

² L. e. költeményt Poótsnak több ki nem adott verseivel együtt *Édes Albert* gyűjteményében s a tiszánánai egyház levéltárában is.

Poóts felesége nem is maradt sokáig férje házában; előbb megszökött, később pedig egy egészen hosszadalmas és botránysos válópert kezdett meg, a mely aztán majdnem teljes erkölcsi bukását okozta Poótsnak. Miskolczy Zsuzsánna 1785-ben indította meg a válópert s egyebek között házasságtöréssel vádolta Poótsot.¹ Ez a körülmény megzavarta lelkének egyensúlyát s elhomályosítá érzelmének tiszta látását és végképen megfosztá a józan mérséklet és komoly higgadság erejétől. Felesége, összeköttetéseinél fogva, párthiveket szerzett magának és ügyének a tiszánánai egyház hívei között; így aztán meglőn zavarva az egyház békéje is s Poótsnak kínos, hivatalos összeütközései híveivel napról-napra szaporodtak, annyira, hogy egy alkalommal teljesen megfélekedvén papi méltóságáról, az egyház ládáját felszakgatva, abból az utcára dobálta ki az urvacsorai szent edényeket és egyéb készülékeket. Mindenesetre oly botránny egy lelkész részéről, a mely kikerülhetetlenül meghozta Poótsra a végzetszerű ítéletet. Nemcsak saját hívei, de Tiszánána községeknek más valláson levő lakosai és azoknak élén a község előjárósága fegyelmi pert indítottak Poóts András ellen, lázítás, türhetetlen rakonczátlankodás, a felsőbb hatósági rendeletek ellen való vakmerő ellenszegülés czímén a hevesmegyei akkori törvényszék előtt, a melynek aztán az lett szomorú eredménye Poótsra nézve, hogy 6 hónapi börtönre ítélték. Az ítélet által végképen lesújtott és papi becsületében örökre megbélyegzett Poóts hasztalan esedezett *Eszterházy Károly* gróf előtt és hasztalan folyamodott saját egyházkerülete akkori püspökének, *Szalay Sámuelnek* is közbenjárásáért, meggyalázó büntetését ki nem kerülhette s 1786. július 28-ik napján Egerbe vitetvén, ott a megye börtönében félelvi büntetését ki kellett állania. E sajnálatraméltó esetre vonatkozólag jegyzette fel Kovács Gábor, a tiszánánai egyház történetében: «Örök feledékenységre méltó gyalázatos állapot történt ezek után következő esztendőkből (1785—86); mivel megnevezett ifjabb Poóts András prédikátor valamely helytelen torsalkodásáért gyanúságba esvén, nemcsak T. T. szuperintendensi és esperesi székeken, hanem a külső legfelsőbb törvényszékeken is megfordult dolga és végre 1786-ik eszt.

¹ Lásd az egész válóper hosszas tárgyalására vonatkozó határozatokat Hevesmegye levéltárában 1785-től kezdve 261 l. 1786. 123 l. 1786. 154., 272., 287., 586., 1098., 1102., 1172. stb. lapok.

Juliusnak 28-ik napján, hat hónapig tartó fogságra Egerbe bévitetett.»¹

Eszterházy Károly gróf. a nemes szivü főpap és Hevesmegye főispánja, bár állásánál fogva nem állhatta útját az igazságszolgáltatásnak, mégis mindent elkövetett, hogy lehetőleg enyhítse és elhordozhatóvá tegye a nagy tehetségű, de szerencsétlen kálvinista lelkésznek fogházbüntetését. Gondoskodott arról, hogy székelye és lelki fájdalmai mellett, állásának legalább némileg megfelelő bánásmódban részesíttessék szomorú helyzetében. Ezt maga Poóts András halás szivvel ismeri el s ebbeli halájának ad kifejezést két ilyen című, a börtönben írt költeményében: «Ad Excellentissimum Comitem et Episcopum ligno sectili gratiose submitso me focillantem» és «A tüzelő fának Magyar köszönése ő Excellentiájához.» Ez utóbbiban mondja a szegény fogoly boldog megnyugvással:

«Házba, melybe lakok, féire ti kecskebakok.
Bár foly is a vérem, van elég fám, véle megérem,
Főpapi nagy kegyelem, ezt cselekedte velem.
Nőjjön ez a czedrus, fel az égig! Hol van igaz jus;
Igy örömebe, ki szolt: Horgafa semmi se volt.»²

Börtönében a rab madár vizsgáztatását kereste. Énekelte szenvedéseinek súlya alatt. Itt írta «Elegyes verseinek» több darabját, és itt készítette «Euryalus és Lucretia» átdolgozását is, a mit szinte kétségbevonhatatlan hitelességgel igazol az, hogy a sárospataki főiskola könyvtárában Aeneas Sylvius összes műveinek az a példánya van meg, a melyet 1571-ben *Hoppe* rendezett első izben sajtó alá, e cím alatt: «*Aeneae Sylvii Picolominei senensis, quo post adeptum pontificatum Pius ejus nominis secundus appellatus est opera quae exstans omnia, Basiliae ex officina Henric Petrina.*» E példányt használta börtönében az átdolgozásnál Poóts András s a «De duobus amantibus» latin szövegének végén, a foliáns kiadás 644. lapján sajátkezüleg latinul eme szavakat jegyezte be: «Absolvi Carmine Hung. 1787. 5-ae Janu. Andr. Poóts de Csenkeszfa»; nem csak, hanem a latin szövegbe tintával, nyomról-nyomra megvannak, két rövid, függőleges vonással jegyezve a margón mindazok a helyek, a melyeket átdolgozásában, mint az elbeszélés lényegesebb

¹ L. az egész per folyamára vonatkozólag a hevesmegyei levéltár idézett jegyzőkönyveit s e mellett a tiszánánai egyház panaszlevelet az egyház levéltárában.

² L. Művei 197—198. l.

mozzanatait, felölelt, vagy melyeknek tartalmi vagy alaki szépsége megragadta figyelmét s lelkében reflexiókat támasztottak.¹

Kiszabadulván börtönéből, előre tudta, hogy újabb zaklatások és szenvedések várnak reá. S ez csakugyan be is következett. Egyházi előjárósága, a papi tekintélyen esett csorba miatt megfosztotta a tiszánánai papságtól s csak épen kegyelemből hagyta meg papi jellegét s adta meg a jogot, hogy más egyháznak meghívását alkalomadtán elfogadhassa.

Szerencséje volt Poótsnak, hogy mindenki által szívesen elismert nagy tehetsége és széleskörű tudományos készsége miatt nagy és befolyásos egyéneket tudott megnyerni ügyének. Ezek között állott első sorban *Bályi Patay József*, a tiszáninneni ev. ref. egyházkerület akkori világi főgondnoka, a kinek leányai részére dedicalta Poóts «Euryalus és Lucrétia» magyar átdolgozását is; valamint *Csizi János*, a mai alsó zempléni egyházmegyének nagy tekintélyű esperese és ugyanazon egyházmegyének ékes tollu ordinarius notarius: *Palóczy György*. Ezek közbenjárásának és ajánlatának köszönhetta, hogy miután börtönbüntetése után egy évet hivatal nélkül töltött el, 1788. a Zemplénmegye kebelében levő, történelmileg nagy nevezetességű *bodrog-keresztúri* egyházba hivatott meg lelkészül.²

Uj hazájában egy darabig csendesen folytak napjai. Visszanyervén lelki rugékonyságát, új lélekkel élt hivatalának, a tudománynak s egyháza érdekeinek; elkezdette annak anyagi ügyeit rendezni; egyházi rongált épületeit renoválni s templomot építtetni, a mely aztán 1791. márczius 20-án fel is szenteltetett.³ De hát balvégzete itt is szerencsétlen viszonyok közé sodorta csakhamar. *Édes Albert* írja említett feljegyzéseiben, hogy Poóts András karpótlást keresvén

¹ Börtönében írta ilyen című kiadatlan verseit is: «*A borsodi espereshez*», a melyben szidja az őt ért bebörtönöztetés miatt; «*Válasz*», «*Elegia*», *Szökött Miskoltzy Zsuzsannához írott levél*. K. Édes Albert gyűjteményében s a tiszánánai egyház levéltárában.

² L. *Az alsó-zempléni egyházmegye* levéltárában őrzött azon kori jegyzőkönyvét, a melyben 1788-dik 5. febr. 6-ik pont alatt ez van bejegyezve: «*Quidem in Ecclesiam B.-Keresturiensem clarissimus D. Andreas Poóts, Pastor antea T. Nanaiensis accedente Consensu Tractuali estandem etiam Testimonialibus superintendentialibus munitus, commendatusque, accepta legitima ab Ecclesia vocatione illocatus est. 476. l.*

³ L. *Tasnádi Nagy József* följegyzéseit a bodrog-keresztúri egyház történetére vonatkozólag, az egyház levéltárában.

első szerencsétlen házasságáért, azt Bodrog-Kereszturon meg is találta egy tehetős zsidó asszonynak egyetlen leányában, ki a zsidóság akkori műveltségén tülemelkedve, a kitűnőbb magyar műveket olvasta. Poótsnak alapjában szép lelkével megismerkedvén, a szellemi szeretet után a nem szellemi is bekövetkezett. . . . Ennek következése az lón, hogy Poóts nemcsak megintetett, de a papi testület kebeléből leendő kiltással is megfenyítettet. Poóts ekkor a leány társaságától elvonult, a leány pedig a világtól zárkózott el. Azonban egy alkalommal az özvegy zsidó asszony fölkeresvén Poótsot lakásán, könnyezve adta elő, hogy ő és gyermeke, zsidó létük miatt is a keresztyének nyelvének, bosszantásainak és üldözéseinek vannak kitéve, sőt, hogy az ott szőlőbirtokos nagy urak, leányát vásári portékának tekintvén, házát folytonosan ostromolják, s így leánya fölött, ki az örület szélén áll, kétségbe van esve. Poóts sem állhatott ellene önmagának ettől kezdve. Rohant a leányhoz s midőn ez őt a hosszas távollét után megpillantotta, egy sikoltással keblére rohant s onnan eszméletlenül a földre rogyott. E történet hatása alatt önkénytelenül eszébe jutott Euryalus és Lukrétia históriájának egy jelenete, mikor Lukrétia dől ajultan Euryalus karjai közé. Eszébe toltak a gondolatok és szavak, melyeket ő adott az Euryalus ajakára Aeneas Sylviusból merítve s most a saját kedvese ajult teteme felett ismétli részben ezeket:

«Nézz reám angyalkám! nyisd fel szemecskédet!
Mert ha tapogatom életerecskédet,
Biztos, hogy szeded még lélekzetecskédet,
Emeld fel, ha lehet, szédült fejecskédet.

Ah! van-e ég alatt szebb teremtés ennél?
Vénussal, Junóval, ha pályázni mennél,
Tudom: Páris előtt olyan frontot tennél,
Hogy mindkettőnél szebb istenasszony lennél.

Képzelem, hogy ilyen lehetett Diána,
Amidőn Acteon ott termett utána,
Ilyenért szenvedni, jaj! ki ne kívánna;
Sőt Acteon-módra meghalni ki szánna?¹

Poóts a jelenet után, minden tekintetet félretévén, állandóan a zsidó leány körül keresett keble vágyainak kielégítést s mindez, nagyon természetesen, még szembeszökőbb botrány

¹ L. *Édes Albert* idézett kéziratgyűjteményét s a közlött költemény másolatát a tiszánánai egyház levéltárában is.

volt egy papi hivatal viselő egyén részéről, mint a milyen-nel volt összekötve Tiszanánán törvényes feleségétől való elválása. Bodrogkeresztúri hiveinek minden esetre jó szívére vall az az elnézés, a melyet tanusítanak lelkészüknél ily feltűnő erkölcsi botlása iránt akkor, a mikor 1794. jan. 7-én az alsó-zempléni egyházmegye Vilyban tartott gyűlésében kéri ugyan az egyházi előjáráságtól Poótsnak más helyre való áttételét, de a nélkül, hogy felfedezni igyekeznének kérésöknek valódi indító okait, egyszerűen a legnagyobb kimérettel csak arra hivatkozván kérvényükben, hogy «valamint ők sem marasztják meg prédikátorukat, úgy a prédikátor is, hogy egy általában nem marad, úgy adta ki magát.»¹ Így történt meg aztán, hogy Poóts egy évig ismét állás nélkül maradt s ez idő alatt elkésérítette sorsának hanyattatásai által, oly lépésre határozta el magát, a mely épen papi embernél, lelkének és kedélyének csak legkétségbeejtőbb megrázkódtatása esetében követkekezhetik be. . . . Eddig vallott és másoknak is hirdetett hitének a megtagadása által akart kenyérhez jutni kétségbeesésében.

1795-ben több ízben levelet irt *Eszterházy Károly* gróf, egri püspökhöz, a melyekben arra kéri, hogy őt valami álláshoz segítse, különösen, hogy neki az *Aspermont* hercegi családnál gazdatiszti állást szerezzen. Kérelmét a többi között azzal támogatja, hogy «nagyot nem kérek, mind familiámra, mind megérett esztendeimre, mind tudományomra nézve: kivált oly kenyeret kérvén, a mely csakugyan nem heverésnek kenyere, melyet soha nem is kívánok. Mandatum apostolicum: Qui non laboraverit, non comedat. De azt alázatos bizalommal jelentem, hogy calvinista papnak és czudarnak lenni synonymia sunt; de czudar Calvinista papból ismét koldus pápistának, ludigrium saeculi . . . Hiszem, hogy Excellentiad sem kívánna koldus fiakat és unokákat hagyni maga után.»²

E folyamodványra, melyből az áttéresi szándék indító okai oly visszatetsző módon tűnnek elő, a nagynevű Eszterházy megfelelő választ adott, megértetvén Poótszal, hogy tőle semmit sem várhat

Elhamarkodott lépését megbánva, a vallott kudarcz miatti szégyenérzessel kellett ezután Poótsnak más megélhetési mód után látnia. Ujra csak azon oltárhoz fordult vissza, a melynek

¹ L. az alsózempléni egyházmegye idézett jegyzőkönyve. 523—524. l.

² L. az egri érseki levéltárban Poótsnak e tárgyban irt leveleit.

szenvedélyeskedése miatt előbb már úgy meggyűlölte szolgálataát. Az ungi ref. egyházmegyének 1796. január 27. *Csep-pelyben* tartott gyűlésében, levél által kéri az egyházmegye kebelében levő valamely egyházba való elhelyezését. Kérelmét az egyházmegye teljesíteni is igyekezett, de csak azon feltételt mellett, ha előbb eltöltött hivatalkodásáról jó bizonyítványt lesz képes fölmutatni. Poóts mellett most is Bályi Patay József lépett fel pártfogóul. két ajánló bizonyítványt is állítván ki részére; de mert ezzel, valamint a bodrogkeresztúri egyház gondnoka által kiállított igazolványnyal sem lévén megelégedve az ungi egyházmegye, arra utasította őt, hogy a zempléni egyházmegyétől kérjen magának elbocsátó levelet.¹ Ez egyházi hatósághoz folyamodott tehát Poóts András. Ügyének elintézése végett 1769. jul. 11. Sárospatakon egy rendkívüli gyűlést tartott a nevezett egyházmegye. Ebben felolvastatván Poóts Andrásnak Pinkóczról írott levele, a jegyzőkönyv szavai szerint Sárkány Pál, akkori főjegyző által föltéve elhatároztatott: «Jöllehet említett Poóts András úr ellen semmi vád a tiszt. Traktusszék eleiben nem adatott: mindazonáltal, mivel sok kedvetlen hírekkel terheltetett azon bodrogkeresztúri Ecclesiában, melyben hivatalát folytatta: elvégeztetett, hogy többször említett Poóts András urnak, különös talentumait is, de egyszersmind azon szerencsétlenségét is, mely szerint a tisztességet meg nem oltalmazhatta, magában foglaló bizonyság levél adassék. Mely kérésére a következő bizonyságlevél resolváltatott. Hogy tiszt. Poóts András urnak különös ajándéki és tehetségi lettek legyen az egyházi szent hivatalra, azt a mi egyházi szent társaságunkban is folytatott 7 esztendei hivatalával megbizonyította és a hallgatói is örömmel megvallották. De azt részünkről sajnáljuk, hogy a maga tisztességének minden gyanu ellen való megoltalmazásában szerencsétlen volt, a mely miatt változást is szenvedett ugyan, ugy mindazonáltal, hogy nem rekesztetett el az iránt való reménységtől, hogy másutt szerencsét ne kereshetne. Melyet midőn már most el is ért, ajánljuk a V. Superintendentialis deputationak kegyes ígérete szerint azon szent társaságnak szeretetében, melynek kebelében hivatalt nyert, ezt szívünk ből kívánván, hogy a kegyelmes isten adjon ő kegyelmének kedvet és tehetséget a maga szent hivatalának ékesítésére.»²

¹ L. az ungi egyházmegye jegyzőkönyvét 1796. jan. 27-éről az ungi egyházmegye levéltárában.

² L. az alsózempléni egyházmegye ritka értékű jegyzőkönyvét. I. kötet. 552—553. lap. A sárospataki főiskola könyvtárában.

E szépen írott s Poóts szerencsétlen botlásait csak épen a szeretet humanismusának gyöngédségével érintő bizonyítvány után mint *pinkóczi pap* véglegesen megerősített.

Legalább némi részben helyre állott kedély nyugalma mellett, úgy látszik, hogy holdogabb napok következnek reá. Tehetsége, munkakedve, sok régi gyöngeségét feledtették s új szerencse csillagot csaltak sorsa égboltozatára.

Ugyancsak az 1796. május 5-én, az ungvári ref. egyház ujonnan épített templomát roppant nagy számú és fényes közönség jelenlétében szentelvén fel, az ünnepi szónoklat megtartására a szegény falusi, pinkóczi pap kéréselt fel, a ki a megtisztelő meghívást elfogadván, egyházi beszédet tartott «*A hibátlan isteni tiszteletéről.*» Szónoki diadalának az lett az eredménye, hogy 1797. jan. 11-én az ungvári egyház Poótsot nagy lelkesedéssel papjává választotta.¹

Ettől kezdve aztán egy darabig folyvást emelkedett tekintélye, mindig szélesebb körben terjedt az iránta való elismerés. Ennek lett eredménye az, hogy az egyházmegye 1797 és 98-ban öt jelölte ki a lelkészképesítési és felavatási vizsgák egyik cenzorául, 1799-ben pedig, márczius 12-én, *Bátfán* tartott egyházmegyei gyűlésen oly megtiszteltetés érte, a mely szokatlan egészen a református egyházszervezet szigorú, törvényszerű puritanizmusa mellett; n. a jegyzőkönyv szavai szerint: «*Ts. Poóts András, tudománybeli jeles tehetségeire s más tekintetekre nézve addig is, míg közvo-tumok által választatna: az esperesi székhöz való asses-sorsághoz kinevezetetik.*»²

Balvégzete azonban csakhamar ismét ellene fordult és pedig zaklatásainak és szerencsétlenségeinek egész özönével. 1801-ben ungvári papi állása már végképen meg volt ingatva. A Bodrog-Keresztúrban kötött szerelmi viszony kötelékeiből nem tudott megszabadulni... Szive és szenvedélyeskedése rohamosan vezették bukása felé Ungvári hivei már 1801. február 17-én a *Bezón* tartott egyházmegyei gyűlés elé, egy minden részében megdöböntő vádlevelet adnak be Poóts András ellen. Az egyházmegye egy küldöttségre bízta az ügy megvizsgálását, s az a küldöttség aztán, 1801. ápril 17. *K.-Ráthban*, Poótsot végképen kompromittáló tényeket jelentett a gyűlés elé, n., hogy a panaszkodók nem voltak ki-

¹ L. az ungi egyházmegye jegyzőkönyvét. 1797. jan. 11.

² L. az ungi egyházmegye jegyzőkönyve. 1799. márcz. 12. X. pont.

engesztelhetők, különösen azt adván okul, hogy Poóts a Keresztútból magával hozott menyecskével oly botrányos életet folytat, hogy ezen még a munkácsi görögkatholikus püspök is megbotránkozott, e mellett a *tarnóczi* papnét is erkösetelenségre tévelyítette, a hívek nejei közül is többeket csábítgat stb.

Poótsot ez alkalommal még mentették régibb érdemeinek megmaradt töredékei s Ungváron 1801. jun. 21-én egy fényes deputatio hirdette ki az egyházmegye ítéletét, a mely szerint Poóts ungvári papi állásában meghagyatik.¹ De ez ítélet még nagyobb mértékben elkeserítette ellene Ungváron a kedélyeket és híveit is s magát Poótsot is a fékevesztett szenvedélyeskedés és kölcsönös dulakodás terére ragadta el.

Az a panaszló levél, a melyet 1802. május 18-án a *Nyárádon* tartott egyházmegyei gyűlés elé adnak be az ungvári egyház tagjai, még az elébbinél is lesújtóbb vádakat foglal magában Poóts ellen. Felhozzák ellene, hogy a templomban és a templomon kívül durva módon mocskolja őket, prédikációjában folytonosan sértő és meggyalázó kifejezéseket használ. Az egyházmegyei nótáriust, mikor a kerületi végzést kihirdette, összehitangolta. Az egyházmegyei deputatio elé, minthogy nem a paróchián tartatott, mert a nép oda menni nem akart, meg nem jelent. Egy hallgatóját a szolgabíró által megverette s attól reversalist vett arról, hogy senkinek sem fog panaszkodni. Egy alkalommal, mikor fizetése nem teljesítése miatt dorgálta hallgatóit, arról a tárgyról prédikált: «*Nem ad a macska az egernek, inkább megeszi azt*».

Poóts mind e vádakat megkísérlette egy terjedelmes védőiratban magáról elhárítani, de pervesztes lett s az ungi egyházmegye előjárósága a «Budai kánonok» LXXVII. és LXXX. szakaszainak alapján keményen megfeddette s e mellett, mint az ítélet szól: «Az assessorságot, melybe minden votum nélkül, csak személyes tekintetből ült, igen érzékenyen sértette, a honorarius assessori sorból kitöröltetik és az ungvári egyházból elmozdítatik».²

Poóts az egyházkerülethez felebbezte az ungi egyházmegyei törvényszék ítéletét s az jun. 11. *Pelsőczön* tartott

¹ L. a nyomozási iratokat az ungi egyházmegye levéltárában s idézett jegyzőkönyvet 1801-ről.

² L. a vádlevelet és védőiratot az ungi egyházmegye levéltárában és a jegyzőkönyvet 1802. május 18-ról ugyanott.

gyűlésében részben enyhébb ítéletet is hozott s a tavaszi választási gyűlésig meghagyta Poótsot Ungváron.

Elkeseredése és ekkor már bármely izetlenkedéstől sem tartózkodó kedélye azonban sokkal inkább elhomályosíták tiszta látását, semhogy az efféle enyebb, az ő régibb érdekeit néző engedékenység eszmélkedésre, magába szállásra bírhatták volna. Kihívó daczczal felelt előljáróságának minden intézkedésére. Így történt meg, hogy bár 1803 márczius 24-én a *mokcsai* egyház tagjai, különösen pedig a *Mokcsay* úri család, papjául híván meg őt, a mokcsai egyházba be is rendeltetett, ő az ungvári egyházból távozni nem akart, sőt midőn e makacssága miatt az egyházkerületi fegyelmi bíróság elé idéztetett, az előtt meg sem jelent, minek aztán az lett a következménye, hogy «*Poóts a superintendentiából és abban a praedicatori hivatal folytatásától kirekesztett*».

Az így kitalált ember mellett a mokcsai egyház tagjai s különösen *Mokcsay János* jártak közbe kegyelemért az egyházkerületen s az 1803. jul. 11-én *Sárospatakon* tartott közgyűlésében vissza is vonta kitiltó ítéletét s megengedte, hogy Poóts *Mokcsára* mehessen lelkésznek.

Ime, mint egy lassankint fojtogató gyűrű, úgy szorult mindinkább össze Poóts körül halvézete.

. . . A megye előkelő székvárosából egyszerre oda került egy egészen szegényes, a világtól elzárt parochiába. Igazán csak csudálatos lélekereje képesíthette arra, hogy nem csak meg nem tört sorsának hordozása alatt, hanem szinte emelkedett lélekkel viselte azt, mit bizonyít az is, hogy bár, a mint láttuk, Ungvártól erőszakosan kellett távoznia, az egyház anyakönyveit mégis van kedve költői kedélylyel berekeszteni. Távozáskor a *keresztelési* anyakönyvet így zárja be: «*Clausimus hic rivus sacro de fonte fluente*». Az esketési anyakönyv alá eme sorokat írta: «*Felices ter et amplius quos irrupta tenet copula, nec malit divultus querimoniis suprema citius solvat amor die. Horac*». A temetési anyakönyv alatt pedig ez található: «*Molliter ossa cubens manibus tumulata suorum. Posuit And. P. de Cs.*»¹

1803. tavaszán Poóts Mokcsára költözvén, mint lelkész, békességben egyetértésben ott is csak rövid ideig élhetett hiveivel. Az 1805. febr. 19. *Magyar-Izsépen* tartott

¹ L. mindezekre nézve a *tiszáninneneni egyházkerület jegyzőkönyveit*.

egyházmegyei gyűlés előtt már azért panaszkodnak a mokscai egyház tagjai, hogy papjuk végképen feldúlta az egyház békéjét, a miatt, hogy a fizetést önkényesen megváltoztatta. Az egyházmegye mindent elkövetett a megzavart béke helyreállítása végett, de arra nem volt elég hatalma.

Most már aztán végképen megtört Poótsnak is anyniszor próbára tett lelki ereje. 1806. márczius 13-án *Palágyon* tartott egyh. megyei gyűlés elé egy, a jelenlevőket egészen a könyekig megindító levelet irt, a melyben jelenti, hogy: «Prédikátori hivatalát annak 30-ik esztendejében a mult esztendőben rajta elhalmozott sokféle betegségekől származott elerőtlenedése tekintetéből valami ideig, vagy talán végképen is resignálja és a felől a jegyzés rendit magának kiadatni kéri; egyszersmind volt barátainak barátságokban, azoknak pedig, akik felőle balúl itéltek, szelid gondolkodásukban magát ajánlja». Kivánsága szerint a «jegyzés rendit» neki kiadták, lemondásának elfogadása pedig az egyházkerületnek bejelentetvén s az azt elfogadván, 1806 szept. 23. *Abarán* tartott egyházmegyei gyűlésen közzétetett.¹

Poóts tehát önként lemond ref. lelkési hivataláról s ez idő szerint, kutatásaim alapján, eddig kísérhető biztosan élete is. Mind az, a mi aztán abban következik, s a mire részint egyesek följegyzései, részint inkább csak szájhagyományok mutatnak, ma csak bizonytalan útbaigazítások lehetnek. *Tasnádi Nagy István* többször idézett történetében azt jegyezte fel róla, hogy az 1806. esztendőben «állítólag pápastává lett, magánosan élt Ungváron, a hol meghalt 1812. esztendőben». Ellenben *Édes Albert*, a kinek följegyzésére szintén többször hivatkoztunk, azt írja, hogy «orosz pappá lett s a kitért zsidó leányt nőül vette s ezen házasságból született Poóts kapitány, a kit ő (Édes Albert) másod éves professor korában tanított». Nehézzé teszi mind ez adatok földerítését az a körülmény, hogy az ungvári görög kat. plébánia irattárában az állítólagos áttérés okmánya — legalább ma még — nem található. Halottas anyakönyvünk pedig 1807—1820-ig hiányzik.

Eme nehézségektől azonban nem szabad visszariadnunk, mert bár Csenkeszfai Poóts András, működésével nagyobb nyomokat bizonyára nem hagyott magyar irodalmunkban; nem már csak azért sem, mert az igen szűk

¹ L. mindezekre vonatkozó okmányokat az *ungi egyházmegye levéltárában*.

térre szorítkozott s mert korán megsebzett szívének terhei szárnyát szegvén pegazusának is, «ifju verseinek» legtöbb darabjában nem sokkal viszi többre az alkalmi poetáskodás némi ügyességénél, de mert «Euryalus és Lucretia» átdolgozása határozott tehetségre vall, ez oknál fogva is megérdemli, hogy életének még most homályban maradt részletei is felderíttessenek, annyival is inkább, mert ez élet más tekintetben is egy darab regény, úgy, a mint azt az élet szokta alakítani kifogyhatatlan változatosságával annyira, hogy maga Poóts talán épen sorsának jellemzéseül választá a költő Zrinyivel jelmondatul a fatalismus eme bölceleletét: «sors bona, nihil aliud».

Ifj. Mitrovics Gyula.

AZ EGYSÉGES KÖZÉPISKOLA.

I.

A XVI-ik század humanistáinak egyoldalú és szűkkörű iskolái, még ha a nagy alapítók szelleme megmaradt volna is bennök, nem elégtették ki teljesen a művelődésre vágyó lelkeket akkor, mikor a természettudományok már a gyakorlati életben is éreztették erejüket. Egyes kiválóbb paedagogusok már a XVII-ik században vettek be egy-egy realisabb irányú tárgyat a humanistikus iskolák tanítási körébe; de ezek csak tökéletlen kísérletek voltak, még pedig részben azért, mert a természettudományokat fejletlen módszerök és általában kezdetlegességük miatt a szabatosan kidolgozott humanistikus rendszer tökéletes keretébe nehezen lehetett beilleszteni. Ezért a reáltudományoknak az oktatás terén csak a XVIII-ik században jut nagyobb szerep, mikor Franke 1738-ban Halleban az első reáliskolát megalapítja. Azóta a középiskolai oktatás terén kétféle irány, a humanistikus és reál irány áll fenn egymás mellett, vagy inkább egymással szemben.

Németországban a reáliskolák keletkezése után a humanistikus iskolák, hogy hagyományos tekintélyöket megóvják, előjogokat biztosítottak maguknak és ezzel megkezdődött az állandó harc a humanistikus és reálirányú középiskola között; e harcban a reálisták folyton nagyobb hevességgel ostromolták a gymnasiumok falait, hogy lerontsák azokat a bástyákat, a melyek kizárólagos jogot biztosítanak azoknak. Ez a harc az utóbbi években érte el tetőpontját és a

realisták általánosan kiadták a jelszót, hogy vagy meg kell szüntetni a gymnasiumok monopoliumát, vagy pedig reformálni kell az egész középiskolai oktatást oly módon, hogy legyen a középiskolai oktatás egységes, ne legyen sem egészen reális, sem egészen humanistikus, hanem mindakettőből legyen benne valami és a mi fődolog, olyan legyen, hogy a kor kívánalmainak megfeleljen.

Ez a németországi egységes középiskolai mozgalom külső képe. Tehát az egységesítésre való törekvés nem egyéb, mint tulajdonkép a «Realschulmännerverein» által a gymnasium monopoliuma ellen folytatott sikertelen harcznak más alakban való folytatása.

Franciaországban, a hol szintén erős reformmozgalom van, egészen más alapon keletkezett ez. Ott a lyceumok merev kaszárnyarendszere, melyet I. Napoleon alkotott, teljesen egységes classikai alapon állt és áll részben ma is. A második császárság alatt megkísérletet és ujabban Goblet által határozottabb formában megvalósított bifurcatió a középiskolai oktatás hagyományos merev formalismusán nem sokat változtatott; ezért a reformerek egészen új középiskolát akarnak, a melynek semmi köze se legyen a hagyományos classikai középiskolához; szerintük a bifurcatió csak toldás, még pedig egy régi rossz alapnak a megtoldása; ők nem bifurcált középiskolát akarnak, hanem egy modern új középiskolát, a melyből a classikus nyelvek számúzza legyenek és helyöket a modern nyelvek foglalják el.

Anglia mondhatni teljesen érintetlen eme reformmozgalmaktól és ennek a jelenségnek oka az, hogy Anglia kulturális intézményei szabadon és önállóan fejlődtek ki az idők folyamán; egészen magán vállalkozók és egyes társulatok alapítottak új iskolát, ha a szükség kívánta; ezek azután kényszerítették a régieket is fejlődésre. Szóval Angliában nem avatkozott bele az állam a kulturális fejlődésbe ötletszerű reformokkal, nem vállalkozott arra a kényes feladatra, hogy egy-egy generatiót általános oktatási reformmal valami különös szellemi irányba tereljen. Anglia, a legrégebb és legerősebb alkotmányos állam, egészen a szabad szellemi verseny erejére és igazságára bízta kulturális fejlődését. A többi európai államok ellenben vagy csak a legújabb időben alakultak meg, vagy pedig mint Franciaország, igen sok hányattatáson mentek keresztül; ezért a mint érthető, hogy a köztársasági Franciaországban az iskolai reformmozgalom a régi rendszer hagyományainak gyökeres kiirtását cé-

lozza és hogy az új rendszernek megfelelően új szellemi irányt akarnak adni az egész nemzetnek, hogy a szabad állam így biztos és harmonikus alapon fejlődjék; úgy más felől az újonnan alakult államok reformmozgalmaiban nagy szerepe van ama pszichológiai törvénynek, hogy az egység és hatalom után soká vágyó népek, ha önállóságra jutnak, rendszeren minden téren mohón ki akarják zsákmányolni a sokáig nélkülözött állami erőt, azt gondolván, hogy így a fejlődésnek valami csodálatos magaslatára fognak emelkedni. — Így Olaszországban annyira mentek az iskolai reformokkal, hogy mióta az olasz állam megalakult, majdnem annyiszor reformálták a középiskolát, mint a hány kormány váltotta fel egymást. Riccardo Folli az 1859-iki évtől 1881-ig terjedő időről 25 törvényt és törvényjavaslatot sorol fel, melyekkel az egyes közoktatási miniszterek a humanistikus középiskolák reformját időnként megkísérelték. — A skandináv államoknak ugyan már 1869. óta van több ágazattal bíró egységes középiskolájuk és ezekben a modern tudományok teljesen érvényesülnek is; de azért ezeknek szervezetét sem ismerik el valami mintaszerűnek még azok sem, a kik igen sokat hivatkoznak rájuk mint bátor úttörőkre.

A magyarországi középiskolák sohasem maradtak érintetlenül a reformmozgalmaktól, sőt egészen önálló kezdeményezésekkel is találkozunk; így a XVII-ik században Komenius a sárospataki iskolánál egészen önálló tantervet léptetett életbe, a mely tanterv a korhoz képest a reális tárgyaknak meglehetősen nagy szerepet adott az oktatásban. — A Franke-féle reális iránynyal Franke kitűnő tanítványa, Bél Mátvás tett kísérletet nálunk; de sem az akkori idő, sem pedig a jelen század első fele nem volt kedvező nálunk a reális nevelési irány meghonosítására; ezért a reális középoktatás egészen a legújabb korig ismeretlen maradt Magyarországon. Annyi eredményük azonban megvolt nálunk is a külföldi és hazai reális mozgalmaknak, hogy iskoláink idővel könnyebben felszabadultak a humanistikus rendszer merev formái alól és készséggel megnyitották ajtaikat azok előtt a tudományok előtt, a melyeket a kor szelleme felszínre hozott. És ez szabad és természetes fejlődés volt, melyet az egyes tudományok ereje, igazsága és egy-egy kiváló tudós által kipróbált paedagogiai fontossága tett szükségessé; ezért mondhatjuk, hogy a magyar gymnasiumok a nyugodt, biztos és mégis korszerű fejlődés tekintetében elől járnak Európa összes középiskolái között.

Ha tehát a középiskolai reformmozgalmak közvetlen indító okait tekintjük, azok az egyes államok általános típusa és oktatási hagyományai szerint nagyon különbözők és az egységes középiskola eszméje, bár mindenütt felmerül, nem domborodik ki mint valami magasabb, határozottabb művelődési kérdés és nem szerepel mint biztosan körvonalozott vezető eszme a középiskolai reformtörekvések terén. Nálunk inkább csak a külföldi mozgalmak hatása alatt kelt szárnyra legujabban az egységes középiskola jelszava; bár a külföldi mozgalmak legerősebb áramlatait hajtó okok nálunk egyáltalában nem léteznek. Ezért mind ama hivatkozások, a melyek külföldi egyetek nyilatkozataira, vagy épen a közvélemény ostromára vonatkoznak, nem bírnak sokkal több jogosultsággal, mintha valaki az oroszországi kurski nemességre hivatkoznék, a mely nemesség ez év elején egy föliratban a Tolstói által bevitt görög nyelvnek mint fölösleges tehernek a középiskolából való kiküszöbölését sürgette. Sőt ez utóbbi hivatkozás sokkal találóbb volna, mert a németországi és franciaországi reformmozgalmakat főképp az egyes iskolák előjogai és merev, hagyományos formalismusuk ellen indították meg; míg nálunk és Oroszországban az ötvenes és hatvanas években behozott tehertől való megszabadulás vágya adott lökést a reformmozgalomnak. Ép ezért a középiskolai reformkérdésnél nem a külső körülmények által indított áramlatokat kell mértékül vennünk, hanem meg kell vizsgálnunk, hogy vannak-e oly magasabb általános vagy nemzeti, de állandóbb érdekek, melyek a középiskolák reformját, vagy épen az egységes középiskola létesítését kívánatossá, esetleg szükségessé teszik.

És ha így a külső viszonyok által keltett mozgalmak zürzavarában a sok fölületes, erőltetett és gyakran helyi érdekű érvek mellett az állandóbb irányelveket keressük, két magasabb elvi motívum tűnik szemünkbe, melyeket részben egyes philosophusok tekintélye, részben pedig az újabb kor társadalmi és politikai törekvései tettek idővel a középiskolai reformmozgalmak és különösen az egységes középiskolai reformmozgalom főtámaszaivá.

E két elvi álláspont közül egyik inkább elméleti, vagy mondjuk philosophiai; a másik pedig inkább gyakorlati. A philosophiai irány egészében új világnézet alapján áll és azt vallja, hogy a természettudományok megdöntötték a classikus hagyományok paedagogiai értékét; ezért anachronismus egy magasabb világnézet mellett a szűkkörű és naiv

classikus világ idegenszerű szellemét az ifjúságra erőszakolni; míg a gyakorlati irány a társadalmi egység és az állami czélok jelszavait hangoztatva azt hirdeti, hogy a régi és új világ szellemi vívmányait a kor gyakorlati kívánalmainak megfelelően együttesen kell felhasználni a nevelésnél. Tehát mindkét iránynál a kor követelménye az uralkodó szempont, csak hogy az egyik a kornak mintegy új irányt óhajt kijelölni, a másik pedig csak alkalmazkodni kíván a korszellemhez.

A philosophiai irány hívei, hogy az új világnézletre vonatkozó álláspontjukat világosabbá tegyék, szembe állítják a mai kort a renaissance korával és ekkor kimondják, hogy ime a humanistikus iskola a renaissance teremtménye, annak a kornak uralkodó eszméi pedig már rég megszűntek; ma a természettudományok és általában a pozitív elvek uralkodnak a szellemi téren; az államalakulások is óriási haladást tettek, tehát új szellemnek kell uralkodni az iskolákban is. A két korszellemnek szembeállítása kétségtelen igen tetszetős és általában a korszellemre való hivatkozás igen alkalmas és fontos dolog minden reformmozgalomnál, mert a korszellem nevében az új kívánalmak és reformeszmék egész tömegét lehet sorompóba állítani. És különösen a középiskolai kérdésben a humanistikus iskola megítélésénél a renaissance korának a mai korrallal való szembe állítása egészen természetesen is tűnik fel, mert hisz a renaissance volt a humanismus alkotó világa. De ha egy intézmény czélszerűségéről, vagy a kor intézményeivel való kapcsolatáról akarunk ítéletet mondani, akkor nem elég két kort csupán külső képből egymásmellé állítani, hanem meg kell vizsgálni azt is, hogy az az intézmény minő kapcsolatban volt vagy van a kor egész állami és társadalmi szervezetével; mert nem lehetetlen az, hogy bizonyos intézménynek keletkezésekor igen kevés gyakorlati értéke van és csak egy későbbi kor új és fejlettebb szervezetében érvényesül teljesen. Ezért a humanistikus iskolának, mint a renaissance termékének, a mai korrallal való szembeállításánál mindenekelőtt meg kell tudni azt, hogy a humanistikus iskola minő összefüggésben volt a renaissance állami és társadalmi szervezetével, és hogy általában minő állami és társadalmi érdekeket szolgált; mert csak így ítéelhetjük meg azután biztosan a humanistikus iskola helyzetét és szerepét a mai korban.

A régi humanistikus iskola legtökéletesebb szervezetét Sturm állapította meg, ezt a rendszert tünteti fel a jezsuiták

hires Ratio Studioruma is. A Sturm-féle rendszer tisztán a classikai képzés ethikai, nem pedig tudományos oldalát tartotta szem előtt és fősúlyt fektetett a nevelésre. Ez a humanistikus iskola tehát igen szűkkörű és majdnem egészen individualis czélt tűzött maga elé, a mennyiben csupán az egyén ethikai értékét akarta emelni; a gyakorlati étellel semmi kapcsolatban nem volt. Ezért a renaissance idejében az állami és társadalmi fejlődésre a classikai nevelés nagyon kevés hatással volt; sokkal többet tett a polgári és társadalmi szellem kifejlődésére a reformáció, mint az olasz renaissance összes műveltsége. A reformáció talaját pedig nem a humanistikus nevelés készítette elő. A rendi szellem nyomása alatt önerejükre utalt városokban fejlődött ki az a szabad szellem, a mely a reformációt méltányolni tudta; ezt a szellemet pedig nem a classikus nevelés táplálta. Az újabb történetírás kimutatta, hogy az egyes németországi városokban már a XIII-ik században közkezen forgott a németre fordított biblia, a mely a szabadabb, tisztább keresztyéni gondolkodást meggyökerezettette és a reformációnak erős és biztos talajt készített. A humanistikus iskola nagyon távol állott azoktól a társadalmi hatásoktól, a melyek a reformáció szükségszerű és általános fontosságú nagy szellemi áramlatát előidézték. A humanistikus iskola tisztán classikai képzésével ki akarta emelni az egyént az általános társadalmi eszmekörből és csiszolt szellemével és mesterkéltséggel a közönséges emberek egyszerű, természetes és az életviszonyok által keltett érzéseitől és gondolataitól. A reformáció ellenben ép ez egyszerű és természetes érzések és indulatok fontosságát emelte ki és az erkölcsi élet elemi föltételeit és jogait hozta napfényre. Ezért a reformáció nagy sociális erejét és jelentőségét még azok a nagy humanisták, mint Sturm, Erasmus, sőt még maga Melanchton sem értették meg és fogták fel, a kik pedig különben a reformáció szellemével rokonszenveztek.

De nemcsak a reformációt megeremtő mély erkölcsi erőktől, hanem általában a társadalmi szükségletek és a polgári tevékenység által felszínre hozott szembetűnőbb kulturális érdekektől is távol állott a renaissance humanistikus iskolája. Egyébként ez természetes is volt, mert abban a korban sem a művészeti, sem az ipari és kereskedelmi, sem az állami és társadalmi élet feltűnőbb és erősebb áramlatai nem voltak fel-tűntethetők egy harmonikus szervezet keretében, mint e szervezetet fentartó és fejlesztő erők. A renaissance állami és társa-

dalmi rendje az egyházi és világi hatalom tekintélyén, nem pedig a kulturális erők harmonikus és tudatos munkáján alapult. A renaissance korszellemé tehát nem tükröződhetett vissza valami egységes kulturális intézvényben, mert a renaissance kulturmozgalmai nem voltak egy egész társadalmi vagy állami szervezet tudatos és világos éltető elemei. Cél tudatos szellemi műveltségre tulajdonkép csak az egyházi rendnek volt szüksége, a világi hatalom birtokosainak ellenben semmi különös kiképeztetésre szükségök nem volt; ezért a humanistikus iskolák rhetorikai képzésének még annyi gyakorlati értéke sem volt, mint a rómaiaknál a görög szónoklati iskolák látogatásának. A renaissance humanistikus iskolájának célja tisztán egyéni és ezért szelleme egészen nemzetközi volt; a classikus írók rhetorikai ügyességével fegyverezte föl az egyént, nem azért, hogy az ezeket a fegyvereket az állami és társadalmi erők szellemi harcában használja, hanem hogy minden nép magasabb társaságában biztosan és könnyen forgolódhassék. Ez a nemzetközi humanistikus szellem nem igen volt egyéb, mint folytatása és magasabb irányú fejlődése a középkor lovagi szellemének; mintegy szellemi lovagság, melynek Agricola által kiadott jelszava: «helyesen gondolkozzál és a mit gondolsz, azt jól elő tudd adni» hasonlít ama lovagi szózathoz: «jól védj és jól vágj».

A régi humanistikus iskola tehát megfelelt ugyan a renaissance korszellemének, de csak annyiban, hogy az akkori társadalmi és állami élet nem kívánt czélszerűbb iskolát, mert az állami rend fentartásához iskolákra egyáltalában nem volt szükség. Azokban az államokban, a hol némi alkotmányos élet uralkodott és egyik-másik városban volt bizonyos gyakorlati értéke is a humanistikus iskolák rhetorikai képzésének; de általában nem szerepeltek úgy ez iskolák, mint az állami életnek fontos és szükséges organumai; mindenütt csak egyéni czélt szolgáltak ezért irányuk is többnyire az egyes paedagogusoktól függött, sőt több iskolának egész létele egy-egy híres tudós életével volt kapcsolatban.

A jezsuiták használták fel először a humanistikus iskolát czéltudatosan egy nagyobb szervezet erősítő és fentartó eszközeül. Később a reformáció elterjedésével a felekezetek általában már mint biztos és hatalmas erőt tekintik az iskolákat érdekeik védelmében és ekkor az ellentétes érdekek szolgálatában tűnik ki a classikai szellem indifferens jellege. De már a felekezeti harcok korában, tehát mikor az iskola

már nem pusztán egyéni, hanem társadalmi célú is szolgál, a humanistikus iskola egyoldalú, szűkkörű és formális szelleme megváltozik; mert a classikusok eszméi mellett még ápolni kell oly szellemi irányokat is, a melyeknek kultusza a felekezet érdekeinek szempontjából szükséges és fontos. Ezért látjuk, hogy általában a humanistikus iskolák azokban az államokban fejlődtek és alkalmazkodtak a kor kívánalmaihoz leginkább, a hol a reformáció gyökeret vert; a tiszta katólikus államokban a humanistikus iskolák régi merev és szűkkörű szervezete legtovább, egészen a legújabb korig megmaradt.

A reformáció után a természettudományok nagyobb fejlődése, a nemzeti szellem felébredése és a nemzeti államoknak a polgári jog és egyenlőség alapján való megalakulása teljesen megdöntötték a humanistikus iskola régi szervezetét; a nemzeti nyelv lett uralkodó az iskolában a classikus nyelv helyett és ez időtől fogva az iskola fontos és nélkülözhetlen organuma lett az egész állami és társadalmi szervezetnek. Ma már nem csupán egyéni, sem pedig kiválóan felekezeti, hanem főképp nagy társadalmi és állami érdeket szolgál az iskola; ma az állami és társadalmi szervezet határozott kulturális erőket kíván, hogy fenmaradjon; még az egyszerű polgár sem igen lehet elbizonyosult műveltség nélkül, annál kevésbé nélkülözhetik a rendszeres kiképeztetést azok, a kiknek az állami szervezet fentartására és fejlesztésére szükséges intézményeket kell gondozniok. A mint a régi korban az állami rend fentartója a hagyomány által növelt tekintély és a phisikai erő volt, úgy ma a kulturális erők igazságának kell a rendet és az állami szervezetet fentartani; ezért a kulturális intézményeknek ma a legszorosabb kapcsolatban kell lenniök a társadalomban létező fontos és kipróbált művelődési tényezőkkel. És a ki a középiskolai oktatás kérdésében erre hivatkozik, teljes joggal teszi; de ugyanakkor nem lehet a mai humanistikus iskolát olyannak feltüntetni, mintha az ellentétben állna a mai kor művelődési érdekeivel azért, mert az egy régi kor művelődési szükségletének terméke; mert sem a mai humanistikus iskola nem az, a mi a régi volt, sem pedig, és ez a fő, nem oly kapcsolat van ma az iskola és társadalmi és állami szervezet közt, mint a régi korban volt. Tehát pusztán csak az lehet a kérdés, hogy általában a humanistikus tanítás szükséges vagy alkalmas-e arra, hogy az fontos társadalmi és állami erők fejlődését előmozdítsa és hogy vajjon a ter-

mészettudományi alapon álló pozitív világnézet álláspontja a középiskolai kérdésben a multa való vonatkozásoktól eltekintve magában véve helyes-e vagy nem.

Hogy ezeket megítélhesstük, meg kell becsülnünk a mai társadalmi erők viszonylagos és általános értékét és ezen az alapon kell megvizsgálnunk, hogy melyek azok a legfontosabb művelődési erők, a melyeket épűgy az egyén, mint a társadalom érdekében általánosabban fejleszteni szükséges. Mert a középiskolai kérdés súlypontja ép a kort leginkább jellemző és a társadalmat legerősebben fejlesztő erők magasabb, *általános kultuszának* kérdésében rejlik.

A természettudományok a kor művelődési tényezői közt oly hatalmas és föltétlen helyet foglaltak el, hogy ezeknek nagyérdékű általános kulturális jelentőségét senki sem vonja kétségbe: még azok is, a kik a középiskolai kérdésben a humanistikus, vagy helyesebben az erkölcsi erők kultuszának általános fontosságát hangoztatják, a természettudományok fontosságát is annyira elismerik, hogy reformterveikben a humanistikus és természettudományi ágaknak legtöbbsnyire arányos helyet adnak.

A természettudományoknak eme föltétlen tekintélyükre támaszkodva, a reális vagy pozitív világnézet hívei a középiskolai oktatás kérdésénél határozottan arra az álláspontra állnak, hogy a középiskola általános irányát természettudományi alapra kell fektetni, mert a többi művelődési ágak bizonytalanok, ingadozók és egyáltalában kevés gyakorlati értékkel bírnak. Tehát ők a tiszta reális és a valódi egységes középiskolát akarják. Szerintük a humanistikus tárgyak nagyobb és általánosabb kultusza fölösleges, mert a természettudományok világosabbak és így paedagogiai értékük is nagyobb; a humanistikus művelődési ágak merev hagyományai akadályozzák az egyéni erők szabad és kedvező kifejlődését és oly eszmékkal terhelik az elmét, a mely eszmék a mai kor megváltozott viszonyaival éles ellentétben állanak; tehát a helyett, hogy egyszerűsíteniék és könnyíteniék az ember társadalmi helyzetét, nehezebbé és homályosabbá teszik és a mi fő, elvonják az embertől az időt és alkalmat, hogy megismerje ama nagy és fontos gazdasági és socialis erőket, a melyek környezik és a melyek életviszonyaira oly nagy befolyással vannak anyagi és erkölcsi irányban egyaránt. És ez a mai helyzet az egész társadalom szervezetét is csak bonyolultabbá teszi, mert a rohamosan fejlődő gazdasági élet, a természettudományok új vívmányai

a társadalmi viszonyokra is folyton új irányú befolyással vannak, e mellett azután a régi hagyományok és sokszor üres formák, a melyeket az új életviszonyokra ráerőszakolnak egészen összezavarják az erkölcsi élet természetes rendjét és csak megnehezítik azoknak a helyzetét, a kik az erkölcsi rend fentartásával foglalatostkodnak. Ezért az új világnézet alapján állók azt hiszik, hogy ha a classikus hagyományok avult eszmevilága helyett a mai szociális fejlődés közvetlen rugóit tárjuk fel az ifjú előtt, ennek világnézlete megváltozik, a viszonyokat a maguk természetes valóságukban fogja látni és később, mint polgár, az életben a természetes és szükséges közt meg fogja találni a legegyszerűbb utat; így a tevékenység szabadabb, az egész társadalmi organizmus természetesebb, világosabb és egyszerűbb lesz.

Ez a concepció kétségtelen nagyarányú és annyival inkább érdekes, mert e reális irány voltaképp egy ideális jövő képét kápráztatja a gondolkodók előtt. Az egyes realisták meglehetősen eltérnek ugyan abban, hogy a természettudományoknak mely csoportja, vagy minő combinációja alkalmas eme modern világnézet megalapítására; de a főcél, illetőleg a főremény mindeniknél egy.

Mindenütt a társadalmi viszonyoknak természetesebb alapokra fektetése a vezető eszme.

Ha a mai társadalom erkölcsi és physikai életviszonyait vizsgáljuk, valóban igen sok oly jelenséget látunk, mintha a fejlődés, az egyesé épp úgy, mint a társadalomé, nem volna arányban azokkal a nagy és hatalmas eszközökkel, a melyek e célra rendelkezésünkre állanak. És mivel ez eszközöket a természettudományok adták és adják, ezért szokásos, a társadalom mai erkölcsi szervezetét a harmonikus fejlődés akadályául feltüntetni. Az erkölcsi viszonyok ily irányú felfogását nagy mértékben előmozdítja az a körülmény, hogy a társadalom erkölcsi szervezetében a hagyományok és szokások révén nemcsak általános, állandóbb jellegű elvek, hanem bizonyos ingatag természetű szabályok is uralkodnak és nagy szerepet játszanak. Innét van aztán, hogy sokan minden nehézséget és akadályt, a mely az óhajtott fejlődés előtt áll, a hagyományok rovására írják. És ha egy-egy rég ostromolt szabályt végre az élet egészen lehetetlenné tesz, akkor ez rendesen egy erős argumentum a hagyományok ellen általában és szerte hangzik a jelszó, hogy teljesen szakítani kell a hagyományok kultuszával. A társadalom erkölcsi, sőt physikai irányban való fejlődése és haladása is kétségkívül leg-

inkább abban nyilvánul, hogy új és helyesebb dolgok a régít fölöslegessé teszik. Ez a folyamat megvan mindenütt. Hogy az erkölcsi irányban ez lassabban történik, az igen könnyen megmagyarázható abból, hogy az erkölcsi életben az állandó jellemvonások megfigyelése és megállapítása nehezebb, mint a physikai világban, mert ott a kísérlet majdnem lehetetlen.

Ha tehát ezen a téren tárgyilagos alapon akarunk állani, nem szabad már a priore a társadalom erkölcsi szervezetét a mai kor érdekeivel ellentétesnek állítani azért, mert ebben az erkölcsi szervezetben a mult is nagy szerepet játszik és viszont a mult hagyományait sem szabad okolnunk azért, hogy a mai társadalmi szervezet nehézkes és nem elég tökéletes. Itt csak az lehet a kérdés, hogy a mai viszonyok közt az egyén és társadalom mély és állandó erkölcsi erőinek kifejtésére mely eszközök alkalmasak; vajjon az erkölcsi tradíciók vagy a természettudományok és az ezek által fejlesztett gazdasági erők általános kultusza szolgáltatnak-e erre biztosabb fegyvert, vagy a két irány közül esetleg melyikben van több biztosíték és erő a természetes és szabad erkölcsi rendnek, mint a nagyarányú physikai fejlődés biztos alapjának is megalapítására, illetőleg fejlesztésére.

A természettudományok ereje, mélysége és föltétlen biztossága kétségtelen, igen nagy hatással lehet az emberek érzésére és gondolkozására. A természet nagy törvényei, a melyek a legkisebb dolgokban is feltűnhetnek, mély benyomást tesznek arra, a ki e törvényeket ismeri és azokkal behatóan foglalkozik. E benyomást még erősítheti az a tudat, hogy a társadalomban felhalmozott nagy materiális erők is főképp a természettudományoknak köszönik létüket. Hogy a természettudományoknak emez általános, bizonyos tekintetben egyhangú ethikai ereje a társadalom erkölcsi életének ezer meg ezer változatai közt minő vezetője lehetne az embernek, vagy a társadalom egészére mily hatást tenne általában, ha minden irányban elterjedne, erről, még ha a föltevéseknél többre lehetne is menni, egészen fölösleges vitatkozni: mert az a fő kérdés, hogy vajjon a természettudományoknak ez a tiszta tudományos és így ethikai erővel bíró hatásuk egyáltalában általánossá tehető-e?

A tiszta tudomány nemes, éltető szellemének egyetemes kultusza az újkor positiv irányának bizonyos idealistikus vágya volt, azóta, hogy a természettudományok jelentősége a társadalom egész szervezetében általánossá lett. A legújabb időben a tudományoknak eme mély és egyetemes kultuszá-

ban való hit már nem oly erős. A természettudományok több évtized óta helyet foglalnak az iskolákban és ethikai erejüket mégsem éreztetik az életben. 1848-ban még Renan is hitte, hogy a tudományok hatása általánossá és folytonos ethikai erővé lesz egykor; ma már nem hiszi, hogy a társadalom minden tagját bizonyos magas, tudományos műveltség szelleme vezethesse tetteiben. A tudomány jövőjéről szóló, nem rég kiadott ifjúkori művének előszavában rámutatott arra a jelenségre, hogy bár Newton felfogása a világrendszerről, végtelen magasan fölötte állt mindannak, a mit előtte gondoltak és mégis ez semmi befolyással nem volt a nép nevelésére. Renan nem keresi a jelenség közvetlen okát; pedig, ha megvizsgáljuk, hogy a természettudományok ethikai erejének folytonos ébrentartására az élet minő biztosítékot nyújthat, megtalálhatjuk a közvetlen, gyakorlati magyarázatot is.

A társadalmi élet nagy egészében a természettudományok nem tisztán mint tudományos elvek, hanem mint a gyakorlati élet materiális eredményei és sikerei mutatkoznak. És minél tovább fejlődik a természettudomány, annál egyszerűbbek és így bizonyos tekintetben a könnyű mechanikus kezelésre alkalmasabbak és e mellett megszokottabbak lesznek a fizikai productumok, úgy, hogy ezek nem éreztetik azt az eredeti és törvényszerű erőt, a mely szerkezetöket megteremtette. A gőzgép a közönséges életben ép oly megszokott erő lesz, mint a nap éltető melege. És ha az iskolában akármily jól ismertetik is a természeti erők törvényeit, csak azoknál lesz ethikai és magasabb irányú folytonos hatásuk e törvényeknek, a kik folytonosan foglalkoznak is velök; a gyári munkás, az iparos, a kereskedő, a hivatalnok, ha az iskolában megtanulták is, az életben nagyrészt elfelejtik azokat és közönyösek lesznek irántuk, valamint a földműves Newton világrendszere iránt, bármily jól ismerte is azt valamikor. És a társadalomban az életviszonyoknak, a foglalkozásnak eme nyomasztó, mondhatni szellemfajító hatása nem fog megszűnni; sőt a fejlődés folytán mindinkább szaporodó egyoldalú foglalkozás még növeli azt. De a realisták nagy része nem is főleg a természettudományok, hanem a természettudományok által létrehozott nagyarányú gazdasági élet socialis hatásainak, mint közvetlen érdekű dolgoknak általános kultuszát sürgetik és ettől várják a társadalmi életnek egyszerű és természetes alapra való fektetését és ez által a materiális fejlődés fokozásának lehetőségét.

Ez irány már a gyakorlati élet folytonos hatását tartja

szem előtt, mert a gazdasági élet hullámozása már közvetlenül és folytonosan érdekli a társadalomnak majd minden rétegét; tehát itt az iskolában szerzett ismeretek nem halnak el az élet rideg légkörében. sőt ellenkezőleg, erős táplálékot nyernek. Az ismeretek értéke tehát ez irányból teljes és maradandó lesz és ha bizonyos volna az, hogy a társadalom nagy gazdasági áramlataiban, az egyenlőtlen erők és tehetségek, a különböző hajlamok és ingerek ezerféle harcában, a magasabb törekvésű, tehát bizonyos tekintetben a társadalom kormányzására hivatott egyének, hivatásuk teljesítésére elég erőt és tárgyilagosságot fognak nyerni a gazdasági és szociális élet arányainak ismeretéből, akkor ez helyes és czélszerű irány volna.

De van-e valószínűség arra, hogy az emberek egyéni és társadalmi erejét és jelentőségét meg tudják mérni azok, a kik az érzéseknek, indulatoknak a szokások, hagyományok és nevelés által befolyásolt gondolkodásnak, szóval az emberek elemi és állandóbb erkölcsi jellemvonásainak fontosságát nem tanulták meg méltányolni a lélek fokozatosan fejlődő tehetségeihez és indulataihoz alkalmazott nyelvi és irodalmi foglalkozás intenzív hatásai közben. A kik mindig csak nagyobb tömegek általános helyzetével, a társadalom materiális mozgalmainak és így bizonyos általános jelenségeknek szemléletével foglalkoztak, nehezen lesznek képesek az egyéneket tárgyilagosan megítélni. Ez ellentétet nem ellensúlyozhatja az a remény sem, hogy idővel a társadalmi szervezetet egyszerűbbé és természetesebbé tenné az új reális egységes középiskola, mert mikor a mai kor számtalan új és új foglalkozási kört teremt, lehetetlen gondolni, hogy a társadalmi szervezet erkölcsi viszonyai egyszerűbbek lesznek, mikor az erkölcsi ember folyton több irányú hatásoknak van kitéve; ellentétben állna ez a fejlődés törvényeivel is, melyet pedig a realisták bizonyosan fontosaknak tartanak. Olyankor azonban megfélekednek ezekről a törvényekről, mikor nem illenek bele érveik sorai közé. Ezért legtöbbet foglalkoznak annak a bizonyításával, hogy a mai társadalom elavult, nehézkes és bonyodalmas szervezetével ellentétben áll a kor kívánalmaival; de hogy tulajdonkép miben áll ez az ellentét, azt nem tudják megmondani; azért történik meg azután, hogy Frary a nagy és szabad gazdasági fejlődés példaképeül folyton Angliát emlegeti és egyúttal egész hadjáratot indít a classikus hagyományok és az azok által befolyásolt állami és társadalmi szokások és törvények ellen, mint a melyek

akadályozzák a gazdasági fejlődést, e mellett azután nem veszi észre, hogy Angliában a társadalom erkölcsi szervezetében ép oly sok bonyolult formálismus van, mint a többi államokban; sőt legújban maga az angol felső bíróság is felszólalt a törvények bonyolult és nehézkes szerkesztése ellen; de azért ez nem akadályozza meg Angliát abban, hogy a szabad gazdasági haladás mintaképe ne legyen.

Tehát a mint a mai kor physikai és erkölcsi rendjének ellentéte csak képezet, úgy az új világnézet hiveinek ama reménye is, hogy a physikai erők általános kultusza az egész társadalomnak új és hatalmas ethikai erőt adhat, egyáltalában nem bir semmi valódi alappal. Mert a mint a természettudományok általános művelése által feltételezetten remélt erkölcsi erőt megfojtja a gyakorlati élet rideg légköre, úgy az meg egészen bizonytalan, hogy a gyakorlati szellem fejleszthet-e e rideg légkörből oly erőt, mely a társadalom összhangzatos fejlődésének biztosítékul szolgáljon?!

Kenessey Dezső.

A LEGÚJABB KATHOLIKUS REFORMMOZGALOM.

Alig van a keresztyén vallásfelekezetek történetében oly mozgalom, a melylyel az ismertetők vagy történészek oly előítéletesen és mostohán bántak volna, mint épen az ókatholicizmussal, holott e derék evangéliomi, igazán keresztyén-katholikus jellegű reformmozgalomnak világhistóriai hivatása van az újabb katholicismus történetében. A Janssen-féle vatikáni történetírás «a sátán szelleméből eredőnek» s «a romlás és veszedelem fiának» mondja, s mint revolutionárius jelleget a prot. egyház racionalismusával s a Protestans Egylettel hozza összefüggésbe. *Luthardt* megkövült orthodoxiája és dogmatismusa viszont több ízben is közeli enyészetet jósolja, sőt sokan a szabadelvű theologusok táborából is megtagadják ez ifjú egyház létjogát s életképességét, mintha bizony valamely vallási mozgalom a tagok száma s nem belső tartalma szerint volna mérlegelendő.

Annyi tény, hogy az ókatholikus mozgalom külső eredménye kevés, a mit különben *Schulte*, a hirneves kánonjogtudós s az ókatholicismus klasszikus történetírója is őszintén beismer. Az a 120 ezer lélekből álló legújabb kath. vallási közösség sokkal kisebb, mint azt a vatikáni zsinatot követő

lelkes mozgalmak után várni és remélni lehetett. Ennek okát egyaránt kereshetjük úgy magában az ókatholicismusban, annak bizonytalan, habozó irányában, melylyel új reformatiót nem akart és a romanismust szintén el akarta kerülni, mint a hogyan kereshetjük a kedvezőtlen külső körülményekben: a romanismus fanatisáló ellenakna-munkájában, a közönség közönyében és a protestansoknak e mozgalommal szemben tanusított rideg magatartásában. Ez utóbbi állításunk igazolására elég csak egy-két példára hivatkoznunk. Így *Bornemann*, midőn a «Christliche Welt» 1888. évi folyamában azt vizsgálja, vajjon van-e az ókatholicismusnak evangéliumi-reformatori jellege? — arra az eredményre jut, hogy az ókatholicismus teljesen csak katolikus egyházi, s ép azért félig politikai, jogi mozgalom, következésképen nincs meg az evangéliomnak, az evangéliom ismeretének s egyetlen elvi jelentőségének az az ereje, mint Luthernél és reformátortársainál. Szintúgy *Thikötter* is a maga iratában az ókatholicismust «evangéliumi alapelvek szerint» akarja megítélni, s annak még nagyon is csak fejlődő jelentőséget tulajdonít. Hasonlókép *Dattan* is egyoldalú prot. szempontból ítélve azt mondja: «sok kell még az ókatholicismusnak, míg az evangéliumi felfogásnak magaslatáig küzdi föl magát; követőit még nagyon is behálózva tartják ama nézetek, a melyeket Róma egyházából magukkal hoztak.» Thikötter és Dattan tehát abban tévednek, hogy hitvallásszerű prot. mértékkel mérik az ókatholicismust s annak sajátos charismáját és feladatát nem ismerik. Pedig az ókatholicismus fényoldala, vallásos-erkölcsi jelentősége csak akkor nyilvánul a maga igaz valójában, ha azt a római vaticanismussal és jesuitismussal hasonlítjuk össze, úgy hogy abban oly egyházi közönséggel van dolgunk, mely evangéliumi keresztyén szellemben munkálja Isten országát s a rendelkezésére álló eszközöket a valódi benső hitéletnek fejlesztésére s a tevékeny felebaráti szeretetnek gyakorlására használja fel. Az ókatholicismus objektív méltatása ennél fogva csakis akkor lehetséges, ha azt folyton a római catholicismussal hasonlítjuk össze, a melyből kiindult.

Az ókatholicismus, mint a német kath. egyház és theologia eddigi Róma-ellenes fejlődésének természetes következménye, egy darab nemzeti és egyházi kortörténet. Indító oka a nagy egyházi-gyakorlati jelentőséggel bíró s a bibliai igazsággal és a Krisztusból eredő szabadsággal ellenkező vatikáni dogmában, illetőleg a német — sveiczi

kath. theologia oppositiójában, közelebről pedig a német és sveiczi kath. lelkiismeret reakciójában gyökerezik a szentesített vatikáni absolutizmussal szemben.

A vatikáni zsinat dogmatikus tételei, a melyek a tudomány szabadságát megbénították, a mechanizált egyházi hatalmat egy kézben összpontosították, s így a politikai absolutismusnak is újabb támpontot szolgáltattak, az oppositiónak teljesen komoly küzdelmei daczára szentesítettek.

Legmélyebben érintette e jezsuita államcsiny a német kath. theológiát, mely nagyon jól tudta, hogy az új dogma igaztalan valami, hogy annak az írásban s a traditíóban semmi nyoma, hogy a kánonjog bizonyosága szerint úgy az őskor, mint a középkor még megengedte annak lehetőségét, hogy a római pápa eretnekségbe eshet, a mint hogy — *Hefele* «Conciliengeschichte» bizonyosága szerint is — p. o. Honorius a monothéletai vitákban ex cathedra tévtanokat hirdetett, s azért a következő pápák által eretneknek bélyegzetetett. Jól tudta, hogy a vatikáni határozatokkal a jezsuiták nem az igazságot, hanem egy Rómában székelő s általuk kormányozható lelkiismereti dictaturát akarnak, hogy azzal a katholicismus bármely szabadelvű árnyalatát meghiusítsák, s a fanatikus hit által lekötött tömeggel világoralmi terveiket megvalósítsák. Schulte Döllingerrel és Kuhnnal, a tübingai dogmatikussal egyetemben a német kath. theologia erélyes protestálásának szervezésén fáradozott, azonban csakhamar tapasztalniok kellett, hogy a kisebbség püspökeiből s az infallibilitás ellenségeiből annak leghevesebb terjesztői lettek, s a tudósok lelkiismereti mozgalma — a tübingai és freiburgi theologusok habozása folytán is — ép annyira meghiusult, mint a kevésbé komoly jellegű püspöki oppositio Rómában.

Az, hogy ez a vatikáni oppositio végül magát mégis megadta, sőt előbbi meggyőződése ellenére az új dogmák kihirdetésében és terjesztésében nagymérvű fanatizmust tanúsított, az újabb katholicismus történetének szégyenlapját képezi. Sorra meghozták az «értelem áldozatát» ennek a Schulte által igen szellemesen «Hunger dogmá»-nak nevezett hittételnek, a mennyiben a dúsgazdag javadalmazású «kenyér» mégis jobb volt, mint a meggyőződés miatt e kenyér elvesztése. Csak a német kath. theologia mély vallású és tudós képviselői, a kiket a római Index librorum prohibitorum már korábban is fenyegetett, nem hozták meg az értelem, az egyéni meggyőződés s a lelkiismeret kétes áldozatát a vatikáni dogmáknak. *Janus, Quirinus* a bajor facultások nyilat-

kozatai, a kölni érsekhez intézett koblenzi jegyzék s Döllinger 1870 jan. 21. klasszikus apológiája a mellett bizonyítanak, hogy a német kath. theologia már a zsinat alatt is erős lelkiismereti küzdelmet vivott. Azok között, kik férfias keresztényen meggyőződéssel a német katholicismus becsületéért sikra szállottak, s elvetették a szabad tudományt s az igazi keresztényen vallásosságot mélyében sértő új dogmát, a müncheni *Döllingeren*, *Messmeren* és *Friedrichen* kívül kiemeljük *Michelis* és *Menzel* braunsbergi, *Baltzer*, *Reinkens* (a későbbi ókath. püspök) és *Weber* boroszlói, *Reusch*, *Hilgers* és *Langen* bonni tanárokat *Cornelius*, *Kampschulte* történészeket, *Knoodt*, *Huber* bölcészeket és *Schulte* és *Windscheid* jogászokat, a kiket nyomban püspökeik és érsekeik kiközösítő átka ért. Átokkal fenyegető püspökeiknek azt felelték, hogy az új dogma ismeretlen az őskereszténységben, ismeretlen a hívők előtt s a német állami és egyházi viszonyokra felette veszélyes.

Midőn a püspökök sorra megadták magukat az unitas ecclesiae s a hierarchia bálványának, a közfigyelem *Döllingerre* irányult, ki már a zsinat alatt is a legélesebb kritikát gyakorolta a vatikáni dogmák fölött, kimutatva a pápai hatalom gyarapodásának törékeny fokozatait. A római kiközösítés átka érte 1871 ápr. 18-án őt is és *Friedrich* kartársát. Hiábavalónak bizonyult *Hefe* működése is a megadási nyilatkozat kicsikarására.

Meglehetősen kétes magatartást tanúsítottak az államveszélyes új dogmákkal szemben — s ez a mozgalomra is bénítólag hatott — az egyes államkormányok. Bismarck más dolgokkal volt elfoglalva. Ausztriában Beust gróf vezeti az államügyeket s ez már magában mindent meg mond. Mindössze *Hohentlohe* herczeg, bajor minister hívta föl a kormányok figyelmét a veszélyes vatikáni dolgokra, de szavai elhangzottak, s később ő maga is elbukott. A legnagyobb tájékoztat-lanság uralkodott az egyes kormányoknál a római egyház dolgai körül, s a pápaságnak a királyokra és császárokra kiterjedő papalistikus mindenhatósága megértéséhez kevés dogmatikai és egyházpolitikai érzékük volt. Pedig a modern államok Quod non-ja, a VIII-ik Bonifacius-féle «Unam sanctam» czimű bullának kissé behatóbb tanulmányozása előzetesen is meghiusíthatta volna a rómaiak zsinati terveit! Mi több, akadt egy kormány, s ez a württembergi volt, mely *Hefe* oppositóját cserben hagyta, s őt megadásra kényszerítette, s másutt is hasonló eljárásban részesültek az oppositio em-

berei. Ausztria - Magyarországon pedig — Andrássy alatt is — a fölmondott concordatum s a helyreállított placetum daczára gondtalanul tovább politizáltak és kormányoztak, mintha az új dogma nem is volna államveszélyes, sőt mintha ez volt volna az egyedül törvényes! Bajorországban sem az ifjú király, sem ünnepelt «Bossuet»-je: Döllinger nem volt a tetterős kezdeményezés embere. S épen ilyen enyhe, sőt habozó magatartást tanúsított az oppositíóval szemben Poroszország is.

A mint a püspökök sorra capituláltak, a Professio fidei tridentinára, az őskeresztyén kath. hit védelme azokra a tanárookra, papokra és műveltebb laikusokra maradt, a kik már a zsinat alatt is (p. o. a laikusok koblenzi értekezletén) szilárd állást foglaltak el a tervezett vatikáni dogmákkal szemben. A müncheni egyetemi tanárok 1871 április havában kelt «muzeumi jegyzékükben», a melyet csakhamar a freiburgi, würzburgi, bécsi, heidelbergi, bonni és római tanárok jegyzéke követett, arra kérték a bajor kormányt, hogy akadályozza meg a vatikanismusnak az egyház és államba való becsúsztatását s az állam és egyház közötti viszonyoknak középkori-jezuita újjáalakítását. Hangsúlyozták azt, hogy még egy egyetemes zsinat sem alkothat új dogmákat, hanem csak azt vallhatja, «quod semper, ubique et ab omnibus creditum est», a miért is egy zsinatnak elvetése még korántsem azonos a catholicismustól való elszakadással. S míg jegyzéküket többen mint 18 ezeren irták alá, addig *Scherr* müncheni érsek ellenjegyzékét alig vette tudomásul a bajor klerus fele. úgy hogy joggal irhatta neki *Döllinger*, hogy «ezeren a klerusban, 100 ezeren a laikusok között úgy gondolkoznak, mint én».

Azonban az opponálás és protestálás még nem positiv vallástevés. A negativummal nem sokra mentek volna Rómával szemben az oppositíó emberei. A csalatkozhatatlanság dogmájának egyszerű elvetése még nem elég biztosítéka valamely mozgalom életképességének. Nagy érdeme *Reinkens* és *Schulten*nak az, hogy az utolsó és legtudósabb püspök, *Hefele* megadása után azonnal felismerték az önálló gyakorlati egyházszervezkedés s a positiv reformok benső szükségességét, mely téren kezdetben még *Döllinger* is abban a nézetben volt, hogy a jobb idők reményében nem kell «oltárt oltár ellen emelni», s be lehet érni az oppositíó szerepével, illetőleg a kath. kereszténységnek a római közösségen belül való reformálásával. Nagy érdemük az is, hogy a

mozgalmat mindjárt kezdettől fogva a positiv öskeresztyén hitnek és egyházjognak medrébe terelték, s hogy valódi conservatív szellemben középutat követtek a latitudináris újítási törekvések s a merev, — tisztán csak a vaticunam ellen protestáló, — középkori scholastikus tridentinismus között. Egyházpolitikai számításon s beigazolt keresztyén igazságon alapuló céluk az eszményi jellegű *Baader*, *Hermes*, *Günther* és *Möhler*-féle német catholicismusnak megőrzése és biztosítása vala a materialisikus és mechanikus római jezsuita egyháziassággal szemben. E német catholicismus szelleméből, mely egyháztörténetileg és jogilag legalább is egyenjogú a rómaival, született meg 1871 pünkösdjén amaz ókatholikus program, mely maig is e mélyreható evangéliumi reformmozgalom egyházi szervezésének alapját képezi. Az 1871 szeptember havában tartott népes *müncheneri congressus*, a melyen e program elfogadtatott, s a régi kath. hithez, cultushoz s a római püspök primátusához való ragaszkodással a tridentinum alapján a vatikáni dekretumok, mint keresztyénellenesek, egyhangulag elvették, az ókath. egyházi szervezkedés születésnapjának mondható. Döllinger sectáskodástól felő habozásaival szemben *Schulte* határozatképen kieszközölte, hogy a szabályszerű lelkészi gondozás, az ókath. papok állami elismertetése s esetleg az önálló püspöki joghatóságnak a megalkotása nélkülözhetetlen feltétele az ókath. ügy egészséges fejlődésének. Ez időtől kezdve — *Renftle* meringi és *Tangermann* kölni lelkész példáján föllekesülve — gyors egymásutánban számos ókath. egyházközség keletkezett Bajor-, Baden- és Poroszthonban Münchenben pedig a városi tanács *Friedrich* és *Messmer* tanárok rendelkezésére bocsátott egy templomot, a melynek szertartásait az érsek ékes római nyelven «szentségtörőknek» jelezte.

Az 1872 szept. havában tartott *kölni kongresszuson* Loos utrechti érseken, Döllingeren és számos más felekezeti vendégen kívül már 350 ókath. képviselő vett részt. Itt folytak amaz interconfessionális uniói tárgyalások, a melyeknek scholastikus benyomásuk daczára ama nemes gondolat szolgál alapul, hogy a különböző keresztyén egyházfelekezetek kölcsönös megértése, békés együttélése és szeretetteljes közélése lehetséges. Gyakorlatilag fontosabb volt az, a mi itt a belső szervezet dolgában történt. Egy *Schulte* elnöklete alatt összeült bizottság a püspök jogait s azokkal együtt egy enyhébb hierarchiai szervezetnek alapvonalait körvonalozta, a melyeknek szellemét a porosz kormányhoz a püspök meg-

erősítése érdekében benyújtott emlékirat így jellemzi: «nyilvánvaló, hogy a római egyház romlásának oka abban van, hogy itt a gyülekezet megsemmisült (*Bellarmin* szerint a *populus fidelis* — appendix), vagyis az egyház a klerussal s végül a pápával azonosított. Innen eredt a vak (cadaver-) engedelmség theoriája . . . , a modern állameszme iránti ellenséges érzületű ultramontán szellem, s a római kuria gyűlölete az államok önállóságával szemben.» *Schulte* gyülekezeti és zsinati szervezete szerint a püspök az állami törvények törhetlén megtartására esküvel köteleztessék, pásztori körlevelei a felső hatóság részéről jóváhagyassanak, s oldala mellé a — papokból és laikusokból álló zsinat állíttassék. Vagyis tehát az őskeresztyén értelemben vett episcopalis mus érvényesül e tervezetben a Döllinger által is félreismert gyülekezet, a közösség prot. elvével egyetemben. 1873 június 4-én végbement a kölni városbázi kápolnában a püspökkválasztás, s 77 szavazat közül 69 szavazat *Reinkens*, a vatikánban is elismert boroszlói egyháztörténeti tanárra esett. A fölszentelést a deventeri jansenista püspök végezte, s a püspök oldala mellé a zsinat által választott 2 pap és 3 laikusból álló «zsinati képviselő» állíttatott. Cypriánról tartott remek alkotású ünnepi beszédében kimutatta, hogy oly időben, midőn még pápai primátus nem volt, Cyprián a római püspököt «hamis apostolnak» mondotta. Reinkensnek azóta gyakrabban kibocsátott pásztori levelei a keresztényen kath. irodalomnak legjobb termékeihez tartoznak.

Az ókatholicismus ügye emez önálló egyházi szervezésével az állami forum elé került. Erre nézve helyesen jegyzi meg *Schulte*, hogy ha tisztán vallásilag indult volna meg a mozgalom az állami elismertetés mellőzésével, úgy azt a nép egyszerű sectának vette volna, s másrészt csakis mint az állam által jogilag elismert kath. egyház tagjai tarthattak igényt templomokra és egyházi javakra, s részesülhettek papjai és tanítói a vatikániakkal egyenlő jogokban.

A pápista egyházpolitika nyomós argumentumok hiányában maig is azzal vádolja az ókatholicismust, hogy az ő s a vaticanum ügyére nézve az államhoz mint bíróhoz fordult, mi által egyházi szabadságáról és önállóságáról lemondva a kormány eszköze, sőt creaturája lón s az u. n. Kulturkampftól ő élesztette.

Schulte ezzel a váddal szemben gazdag adatokkal igazolja, hogy a «Kulturkampft» törvényeiben nincsen semmi része az ókatholicizmusnak, sőt azt kezdettől fogva ballépés-

nek és szerencsétlen állami fogásnak jelezte; mi több, a kulturharcz valósággal ártott az ókath. ügynek. Azonban az ókath. közösség kezdettől fogva vallotta, hogy az egyház adja meg a császárnak, mi a császáré, s kötelezte papjait keresztyén erkölcsi alapon az állami törvények iránt tartozó hazafias engedelmességre. Meg volt győződve arról, hogy az állam nem lehet ugyan ítélő bírása az új római-vatikáni dogma igazságának vagy igaztalanságának, de igenis tekintettel kell lennie arra, hogy a tridenti kath. egyház a vaticanum után megváltozott, államveszélyes jelleget öltött. A püspöki egyház helyére, melynek legfőbb tekintélye s kifejező organuma az egyetemes zsinat volt, az absolutistikus szervezetű, tisztán papalis egyház lépett, melynek tridenti hitvallása az új dogmákkal vészteljes szaporodást nyert, s minden pillanatban még további pápai családokozhatlan. urbi et orbi szóló kathedraszózatokkal megpótolható. Nagy különbség van tehát az államra nézve is a hazafias, nemzeti közérzületű s az evang. prot. egyházzal szemben (főleg az egyházirodalom terén) barátságos indulatú ókatholikusok s ama catholicismus között, mely a vaticani zsinaton dogmává emelte a Syllabus ama tételeit, a melyek a lelkiismereti szabadságot s a felekezeti egyenjogúságot elátkozzák, s az állameszmével és a modern korrall ellentétben állanak, — miáltal — Döllingerrel szólva — a gyógyíthatatlan sorvadásnak csiráját állam, egyház és társadalomban elhintette. S mégis, mily különösen bántak a reformmozgalommal az egyes államkormányok, a minek hű rajza *Schulte* fejtegetéseinek egyik legtragikusabb fejezetét képezi!

Poroszországban eleintén jól indult a dolog. A porosz kormány az ultramontán rendszer államveszélyességének jellegétől áthatva kezdetben meleg rokonszenvvel fogadta az ókath. mozgalmat, mivel abban a római hierarchia ellen folytatott küzdelmében természetes szövetségesét látta. A püspökválasztás és megerősítés ügyében a berlini kormány nyal tárgyaló Schultenak 1873 január 2-án *Bismarck* azt mondotta: «Az én álláspontom egészen az Öné. Én csupán az ókatholikusokat tartom valódi katholicusoknak, a kiket minden megillet. S ha a kormány ez álláspontot el sem is fogadná, a legszükségesebbeket minden bizonynyal meg kell szavaznia.» S tényleg, dr. *Reinkens*, miután a király iránt tartozó hűség s az állami törvények lelkiismeretes megfigyelésének s követésének esküjét a cultusminister kezébe letette, egy kir. rendelettel «katholikus püspöknek», a mozgalom pedig

«a kath. egyház alkotó részének» ismertetett el. Nem így *Bajorországban*, a hol ugyan a vaticanismust nem ismerték el, de az ókatholicismust s annak püspökét sem támogatták, a mi egészben véve *Lutz* minister egyházpolitikájának köszönhető, ki legközelebb is a mozgalom katolikus jellegét megtagadva s azt a katholicismus államjogi fogalmából kizárva valóságos gyilkosságot követett el annak igaz ügyén. Az ősz Döllingerrel ugyan kiméletesen bánt a bajor politika, azonban többé ő sem tartott előadást és nem olvasott misét; az egyedüli ókath. theologust, Friedrichet pedig akarata ellenére a bölcsészeti fakultásnak történeti tanszékére helyezte át, s így az egyetemi theológiát a vaticanismusnak szolgáltatta ki, úgy hogy a mozgalom a nép szemében hova tovább sectának tünt föl.

Badenben Jolly minister kormánya alatt az 1874-ben hozott «ókath. törvény» biztosította ugyan a vallásszabadságot, egyenjogúságot, templomok használatát s az önálló gyülekezetek alakulásának jogát, sőt az államilag elismert püspök számára 6000, 1876 óta 18 ezer márknyi államsegélyt szavazott meg; azonban nemsokára antipathikus érzellemmel viseltetett az udvar az ókatholicismus iránt. 1875 december óta *Hessen* is elismerte Reinkenst «kath. püspöknek», de valami számbavehetőbb támogatásban az sem részesítette az ókatholicismust.

A porosz kormány később is csak ígéretnél maradt. Diplomatikus ügyetlenséggel, melyben oly gazdag az újabb porosz egyházpolitika, hova-tovább bizalmatlankodni kezdett a mozgalom iránt. «Hiányzott» — mondja *Schulte* — «a bátorság s az erő annak keresztülvitelére, a mit helyesnek ismert.» Védeni, egyenjogusítani akarta az ókatholikusokat, s mégis megrövidítette azok jogait és érdekeit ott, a hol csak lehetett, a rómaiak javára. Így az ókath. püspök javadalma-zására *Schulte* által präliminált 20 ezer tallérból csak 16 ezer szavaztatott meg. Jobb idők következtek reájuk a jelenlegi cultusminister *Gossler* alatt, kinek méltányossági érzete véget vetett az ókath. püspöki dotáció folytonos levonásainak.

Még nagyobb baj mutatkozott az ókath. cultus törvényes úton való rendezésénél. *Schulte* még a püspökválasztás előtt benyújtott a ministernek egy törvényjavaslatot az egyházi épületek és javak használásának tárgyában. A római püspököktől való félelemből e téren is habozott a kormány; a tárgyalások eredményre nem vezettek, s legfeljebb az égető kérdésnek rendeletek által való szabályozására szorítkozott.

A vaticani templomokból kiszorítva, többnyire prot. templomokban kerestek menedéket az ókatholikusok.

A «porosz ókath. törvényben» (1875 július 4.) sem volt sok köszönet. A hatalmas római egyház és hierarchikus papsága iránt tanusított túlságos traditionális devotió, mely Beyschlag szava szerint a porosz burocracia széles köreiből szinte véreben van, mutatkozott már a kulturharcz izgalmas napjaiban is, — hát még azóta, mióta a Rómával való egyházpolitikai kiegyezés a «békepápa» törekvései folytán ténynyé vált! A római curia egyik főeszköze a német ókath. mozgalom megbénítására ama templomok feletti interdictumban keresendő, a melyekben ókath. istentisztelet tartása engedélyeztetett, s ama halálos gyűlöletben, a melylyel hívei az ókatholikusokkal szemben viseltetnek. Mindjárt a templomok átengedése első éveiben megtiltotta a müncheni nuntius azok látogatását. A surlódások közül elég utalunk a *müncheni*, *krefeldi* és *wiesbadeni* esetekre, a hol a törvény ellenére az ókatholikusokat a templomok használatától egyszerűen eltiltották. «Ha adatokkal nem rendelkezném» — jegyzi meg Schulte, — «ez eljárást lehetetlennek tartanám.» Az ókatholikusok iránt való jogos, méltányos és igazságos bánásmódról a német kormányok részéről tehát nem lehet szó. A *bonni* ókath. theol. fakultást valósággal ki engedik halni. Ma már csak 2 ókath. s 6 vaticani theologus tanít a bonni egyetemen. Még rosszabbul állanak az iskolákkal, főleg a vallástanítással. Egyetlenegy ókath. vallástanító sincs államilag elismerve vagy dotálva, s a rómaiakkal való paritas elve maig is merő illúzió, mi mellett még az ókath. püspökkel szemben sem mutatja a porosz udvar és a kormány azt a kiváló tiszteletet, a melylyel a dúsan dotált vaticaniakkal szemben viseltetik.

Egészben véve az erős theologiai pártküzdelmek által széjjelszaggatott német protestantismus is úgy elhalad az ókatholicismus mellett. *Schlottmann* erélyes «Érasmus redi-vivusa» és *Beyschlag* derék «emlék- és védírata» (1882) sem idézett elő valami nagyobb hatást és gyakorlati eredményt a német protestantismus köreiben., — legfeljebb azt, hogy az ő kezdeményezésére, főleg a középpárti és liberális theologusok olykor segélyezék a mozgalmat, sőt itt ott a Gusztáv Adolf-egylet s az Evang. Bund is kiterjesztette reá mentő kezét. Meggyőző igazsággal és elfogulatlan történeti vizsgálatással tárgyalja *Beyschlag* az ókatholicismusnak a szervezet, cultus és dogma terén nyilvánuló 10 évi fejlődését s

kimutatja a régi őskeresztyén kath. hagyomány alapján való történeti jogosultságát, mely azóta a catholicismus ideális erőinek központjává lett. De egyúttal fájdalommal constatálja, hogy a prot. körökben sok a közöny vagy szánakozás; főleg azonban a kényelemszeretet volt az, mely nem engedte a kormányok által mostohán támogatott ókath. mozgalom komolyabb felkarolását. Hányszor halljuk: ki hiszen már ma a vaticani dogmában! — a mi a római önzés politikájára kedvezőnek bizonyult. Rendezünk — mondja *Beyschlag* — nagyszerű Luther- és heidelbergi jubileumokat, ezereket meg ezereket költünk azok fényességének emelésére, de nincs érzékünk a reformatió alap gondolatainak a római táborban való élesztése és erősítése iránt, s az iránt, hogy itt a kath. egyház jobb eleme tiszteletreméltó kísérletet tett a catholicismusnak megmentésére, nehogy az ultramontanismusba és jesuitismusba végre beolvastassék. Mi több, sokan a protestánsok közül a negyvenes évek Ronge-féle német catholicismussal azonosítják az ókath. mozgalmat, holott e mozgalom lelkiismereti komolysága, vallásos positivitása, egyházi conservatismusa, alapos theologiai és egyházjogi műveltségű személyiségekben való gazdagsága egyenes ellentéte a negyvenes évek rövid életű mozgalmanak!

Mind ennek daczára az ókath. mozgalom keresztyén közösségének benső fejlődése 1873 óta örvendetes képet mutat. A statistikai adatok azt mutatják, hogy Németországban 1887-ig 60 ókath. lelkész működött. Gyülekezet van Poroszországban 30; 12 helyen van rendes parochia, 7 helyen államilag elismert közösség vagy ókath. egylet. Badenben van 39 gyülekezet, — s a diasporát tekintve Németországban van 50 ezer ókatholikus, Svájcban 80 ezer, Austriában 10 ezer lélek — nagyobbára polgár-emberek, a mit azért is hangsúlyozunk, mivel kezdetben a mozgalmat «tudósok mozgalmanak» declarálták. 1883-ig saját céljaikra többet 1 milliónál áldoztak a német ókatholikusok, — jele annak, hogy az ókath. hitért hozott ilyen áldozatkészség korántsem az enyészet bizonyítéka.

Még tanulságosabb az egyházi élet, tan, cultus és fegyelem benső viszonyainak megfigyelése. A conservatív kath. reformok elveivel van itt dolgunk, a melyek a kátéban, *Michelis* hittanában (Bonn, 1878), s a vallásitanítás vezérfonalában (Bonn, 1877) találunk kifejezésre. A káté (Bonn 1880) ugyan nem mondható katechetikai mesterműnek, de a benne foglalt tan keresztyén és katholikus a szó legneme-

sebb értelmében véve, tehát korántsem evangéliomellenes. Az «egyházat» a «hivók közösségének» definiálja, a római püspöknek az egyetemes pápakirályság mellőzésével csak a történeti primátust tulajdonítja, egyedül üdvözítőnek csak az egyetemes egyházat s nem az egyes hitfelekezeteket tartja, az egyetemes zsinat jellegét pedig szellemi kriteriumokhoz köti. A transsubstantiatio magiko-scholastikus tanát kikerüli, s az úrvacsorának, mint Krisztus egyszersmindenkorra hozott engesztelő áldozata maradandó emlékezetének, bibliai vallásos-erkölcsi tartalmát hangsúlyozza. «Mi az úrvacsorában» — úgy olvassuk — «magát az üdvözítőt vesszük a kenyér- és bor alakjában.» Elhagyja a Pius-féle dogmát és a Mária szeplőtelen fogantatásáról, s a szentek felesleges érdemeinek beszámíthatását. Ennek alapján zárta ki épen napjainkban a bajor kormány az ó-katholicismust a catholicismus állami jogi fogalmából és javaiból. A cultus s az őskeresztény liturgia, a mise kivételével, az anyanyelv alapjaira van fektetve, a prédikáció annak lényeges részét képezi és sokban hasonlít az eredeti lutheri alakhoz, mely szerint az úrvacsora az istentisztelet feje és koronája.

Az 1884-iki zsinaton elfogadott «ó-kath. énekeskönyv»-ben 211 ének közül 91 ősprot. énekre akadtam. A legmélyebbre hatók a disciplina ecclesiae vigens, az érvényes jogok körére vonatkozó reformok. A dús jövedelmi forrást képező mise babonáságai és visszaélései megszűntek, a menyinyben az nem Krisztus áldozatának ismétlése, hanem annak élő jelenvalóvá tétele, a melyhez a gyülekezetnek jelenléte feltétlenül szükséges. A megholtakért tartott misék sokban hasonlítanak a német protestánsok «halottak napjához». A fülbegyónás a külföldi lutheránusok magán-gyónása alapján van átalakítva s az egyéni szükségletre bizva, s ugyancsak azt az evangéliomi szellemet találjuk kifejezve a bójtról, házasságról és ünnepekről szóló meghatározásokban és püspöki körlevelekben is. A klerus fegyelme is ment a római despotismustól. A papi absolutio a megfelelő bünbánat nélkül semmisnek declaráltatott.

A *Gatzmeier*-féle «ó-kath. imakönyv» is valódi evangéliomi, keresztény-katholikus szellemben van tartva. A gyakorlatilag legnehezebb reform-kérdésről, a kényszercoelibátus fegyelmi tételének megszüntetéséről, mely már az 1876-iki zsinaton szóba került, de csak az 5-ik zsinaton, 1878-ban, és pedig némi ellenkezés mellett (95 szavazattal 22 ellenében) ment keresztül — részletes tudósítással szolgál *Schulte*, a

melyből kitűnik, hogy e kényes kérdésről is nagy józansággal, önmegtagadással és evangyéliomi igazságszeretettel határoztak az ó-katholikusok. Az ez ügyben megkérdezett porosz és badeni kormány a római rendszer eme sötét pontját «benső egyházi kérdésnek» deklarálta, mely a mozgalom «katholikus» jellegét nem alterálja. A működő lelkészek kisebb fele tényleg meg is nősült. Szóval a római egyházaságra emlékeztető tanok itt a keresztyén szabadság szellemében alakították át.

Svájcban is ép úgy, mint Németországban, már a vatikáni zsinat alatt indult meg az ó-kath. mozgalom, mely itt «*Christ-katholische Kirche*» jellegét és címét vette föl. 1870. április hóban 4 római kath. pap, u. m. *Schürch*, *Helfenstein*, *Supziger* és *Herzog* «az ó-kath. tan védelmére külön folyóiratot indított meg «*Katholische Stimme*» cz. alatt, s több kanton kormánya kijelentette, hogy a vatikáni zsinat által átalakított római catholicismust nem ismerheti el kath. vallásnak, s a vatikáni határozatoktól tényleg megtagadta az állami elismerést.

Herzog 1872-ben a kölni ó-kath. értekezletről nyílt levélben bejelentette az ó-kath. mozgalomhoz való csatlakozását s átvette a 2-ik porosz ó-kath. egyház, Krefeld vezetését. A bási, olteni, zürichi és luzerni katolikus értekezletek is egyhangulag elvetették a Syllabus tételeit s a vatikáni dogmákat. Így jött létre 1871. szeptember 18-án az *első egyetemes svájci ker. kath. értekezlet* Solothurnban, a melynek lelke *Munzinger* volt, a ki az első német ó-kath. értekezleten is részt vett. Az ó-kath. gyülekezetek önálló szervezésének szükségességét az Oltenben 1872. december havában tartott *2-ik svájci ker. kath. értekezlet* mondotta ki, a melyre Németországból *Reinkens* is meghivatott, ki a német kantonok több helyein gyűjtő hatású ó-kath. előadásokat tartott. Az olteni értekezlet elvi határozatai s az elért gyakorlati eredmények hatással voltak a francia Svájcra is, hol azonban a mozgalom terjedésére sokkal kedvezőtlenebb volt a talaj, mint a német kantonokban.

Az ó-kath. egyházrendezet feletti tárgyalás, az 1874-ben hozott «egyházi törvény» s a püspökség megalapítása kedvező fordulatot adott a svájci ó-kath. mozgalomnak. 1874-ben szervezték *Fridrich* tanár segítségével a berni egyetem «ker. kath. theologiai fakultását», miáltal a mozgalom benső élete és fejlődése hathatós támpontot nyert. A közös egyházi rendezet az 1873. aug. 22-iki «svájci szabadelvű katoli-

kusok egyesületének olteni képviseleti értekezletén» fogadtatott el, a melynek létesítése körül a genfi *Loyson* legtöbbit fáradozott. Itt már 40 gyülekezet képviseltette magát 90 taggal, s ugyancsak népes volt az 1874. június 14-iki berni értekezlet is. Időközileg nagy veszteség érte a svájci ó-katholicismust, egyik legnagyobb szervezőjének, *Munzinger*-nek halálával.

1875. június 14-én ült össze az *első svájci keresztyén-kath. nemzeti zsinat*, azonban csak a 2-ik zsinat, 1876. június 7-én látott a püspök-választáshoz, úgy hogy e zsinat a svájci ó-kath. nemzeti püspökségnek s vele Svájc ker. kath. egyházának a születésnapja. A kantonok beleegyezésével megválasztott püspököt, *Herzog* volt krefeldi lelkészt, *Reinkens* püspök szentelte föl a rheinfeldi templomban, miáltal a mozgalom benső egyházi megszilárdítása lényegesen előrehaladt. Oldala mellett hasonlóan «a zsinati képviselet» áll, papjait pedig a berni kath. theol. fakultásból nyeri.

A német ó-kath. bonni unió-értekezlet 1874. és 75-ben nem volt befolyás nélkül a svájci mozgalomra sem. Ez alapon *Michaud* berni tanár az 1876-ban tartott zsinaton egy emlékiratot mutatott be, mely a svájci ker. kath. egyház theologiai alapját vetette meg, s a melynek alapján a zsinat kijelentette: «hogy a német ó-kath. egyház törekvéseit s a görög és anglikánus egyházak eszményi egyesülését, mint a keresztyén vallás és kijelentés lényegében gyökerezőt, magáévá teszi. Az unió jogosult törekvéseit pártolja s erejéhez képest annak előmozdítására áldozatot is hoz. Az egyház egyedüli ura Krisztus, egyetemes zsinatoknak csak a keleti és nyugati osztatlan egyház által elfogadottak tarthatók, s kath. erkölcstannak csak az evangéliom erkölcstana, kath. egyházfegyelemnek és lyurgiának csak az egyetemes ker. egyház fegyelme és lyurgiája tekintendő». S a zsinat emez elvi határozata lett egyszersmind alapja a későbbi egyházi reformoknak is. Az olteni zsinat (1876) átdolgozta a kitűnő Wessenberg-féle rituálét, s a berni zsinat (1877) azt el is fogadta s megerősítette; az aarai zsinaton (1878) pedig annak francia kiadása is megnyerte az egyházi megerősítést.

1880-ban «egyetemes imakönyvet» adott ki a zsinat, s a miselyurgiával kapcsolatban kijelentette, hogy a comuniónak mindkét szín alatti kiszolgáltatása kath. tan és szabad. A kényszercoelibátusra vonatkozólag az 1876-ban tartott zsinat kijelentette, hogy a lelkészi hivataloskodás képessége nem attól függ, nős-e a pap vagy nem?

Ausztriában az épen nem szerencsés egyházpolitikai viszonyok miatt csak az ó-kath. mozgalom szenvedése és üldözéséről, tehát annak mátyumáról lehet szó. Az 1881-ben, főleg a cseh Iser hegységben megindult mozgalom, Warnsdorf központtal, ma 10 ezer tagot számlál, s a közel jövőben a bécsi pap személyében külön püspököt fog választani.

Az *olasz* mozgalom élén *Campello* gróf, volt pápai kanonok áll, — ezenfelül ó-katholikusok elszórtan Francia-, Orosz-, Spanyolország- és Észak-Amerikában találhatók.¹

Dr. Sztávik Mátyás.

¹ Irodalmát lásd: *Hase* Egyháztörténetének legújabb kiadásában (1886), *Nippold* Legújabb Egyháztörténetének 2-ik kötetében (1883), és *Schulte* «Der Altkatholicismus. Geschichte seiner Entstehung und inneren Entwicklung», 1887. cz. művében. Ezenfelül adataim jó részét ez alkalommal is *Reusch* bonni ó-kath. theol. tanár szivességének köszönöm. Sz. M.

KÖNYVISMERTETÉS.

Dr. Schlauch Lőrincz püspök beszédei.

Első kötet: Egyházi beszédek. Második kötet: Egyházpolitikai beszédek. Közrebocsátja Bunyitay Vincze, váradi t. kanonok, a m. tud. Akadémia I. tagja. Budapest, Franklin-társulat nyomdája 1890. (I. k. VIII és 485 l. — II. k. VIII és 502 l.)

I.

Dr. Schlauch Lőrincz, előbb Szatmár, most Nagy-Várad ép oly tudós, mint szellemes s ékesen szóló püspöke, két erős, külsőleg, belsőleg egyaránt súlyos, kiállításra és tartalomra egyaránt előkelő kötetben bocsátotta közre egyházi s egyházpolitikai beszédeit; melyek egy nagyrésze, különösen az utóbbiak, már egyenként is részint nagy hatást tettek, részint méltó feltűnést okoztak. A közrebocsátással (mert a püspöki méltósággal nem tartotta összeférőnek, hogy azt maga tegye) káptalanja egyik kanonokát, a tudományos irodalomban szintén jónévű Bunyitay Vincze akad. I. tagot bizta meg, kinek ez második fontos publicatiója püspökei részéről. Ő a szerzője s egybeállítója és közrebocsátója tudniillik, mostani püspöke másod-elődének, a kitűnő Lipovniczky Istvánnak megbízásából, a Nagyváradi Püspökség története s okmánytárának, mely a mostaniakhoz formában és súlyban hasonló három erős kötetben jelent meg néhány év előtt. Lipovniczky, ki mint m. kir. helytartótanácsi, majd ministeri tanácsos és címzetes püspök — s akkor legfiatalabb a püspökök közt — 1867-ben az apostoli keresztet vitte, ősi szokás szerint, a koronázandó s megkoronázott király előtt, nemsokára nagyváradi püspökké neveztetvén ki: esze, jelleme, hazafisága előtt a legmagasb pálya látszék megnyitni, melyhez a váradi püspökség csak lépcsőnek látszott. De az erős testű és szellemű férfit a kór csakhamar állandóan kar-

székéhez szegezte s bár szelleme erejéből és képességeiből mitsem vesztett, meg sem hanyatlott — a testi szenvedések megtörték és sirba vitték idő előtt. Utóda a tudományok és művészetek kultuszának élő Ipolyi Lőn, kit — alig melegegett meg a váradi püspöki székben — váratlanul, pillanatnyi rohammal fektetett sirba a halál.

Mi más pálya az, melyen Schlauch püspök eddig haladott — s minden jelek oda mutatnak — fog haladni még. Mikor másodelőde az apostoli keresztet vitte a koronázási menetben, ő még Temes vármegyében a csanádi egyházmegye gyarmatai plebániájában alesperes-plebános volt. E minőségben, a kath. autonómiai gyűlésen (1869. és 1870.) egyházmegyéje papságának egyik képviselője volt s a nagyközségi nyilvánosság előtt előbb egy felszólalása, majd az 1871-k. márcz. 17-én tartott nagy beszéde által tünt fel, mely a jelen gyűjtemény második kötetét nyitja meg s idősrban az első a két kötet összes beszédei közt. Egy év múlva a csanádi egyházmegye utolsó kanonoki állására nevezetett ki s az ország primása által az 1872. évi Szent Istvánnapra a budai templomi ünnep szónokául hivatott fel; ez alkalommal tartott egyházi beszéde nyitja meg az első kötetet. És ismét egy évre rá, a csanádi egyházmegye legfiatalabb kanonokja, kinek — a vörös öven kívül még egy apát- vagy prépost-czím se jutott — egyszerre a szatmári püspöki székbe emeltetett. Tizennégy év múlva lépett, Ipolyi utódként, a nagyváradi püspökségre. S innen már csak érseki szék, talán egyenesen az esztergomi primásé várja. Hogy ő maga arra vár, azt, a kik becsvágyát ismerik, bizonyosnak tartják.

Ily múlttal, jelennel és jövővel bíró férfinak minden szava súlylyal esik az eszmék, sőt az események mérlegébe. Dr. Schlauchot nem véletlen szerencse, nem valamely pártfogó kegye, de önérdeme és egyéni tulajdonai emelték oly gyorsan magasra. Az egyházi pályán, hazánkban is, születés és rang volt századokig a leggyakoribb emelő erő, bár az egyéniség, tudomány és érdem is mindig megszereztek egyeseknek az előmenetelt s megnyitották az utat, a Széchenyiek mellett a Bakóczoknak is, fel a primási székig s a bibornoki kalapig. Újabb időben a magas aristokratia sarjai csak kivételesen s egyre ritkábban lépnek a papi pályára. Most a középrend és az alsó osztályok fiaié az egész versenytér, a legmagasb polczig. A demokratia érvényesül a kath. egyház úgynevezett „fejedelmei“ közt is. De a magasba jutva, vajmi hamar bele találják magokat magas polczaik — az aristokratáinál is magasabb — hierarchiai légkörébe, szokásaiba, igényeibe, követeléseibe.

De Schlauch püspök, bár — ha nem csalódnunk — polgári szülőktől született, eredetileg aristokratikus szellem, a szellemi aristokratia tagja. Kora ifjúsága óta a könyvek, az eszmék, a búvárlat, a szellemi foglalkozás volt szenvedélye, természetének sugallata, mondhatni kényszere. Nem élhetett azok nélkül. Becsvágya előbb volt kitűnni a szellemi téren, mint magas polczra jutni a kitűnés által. Az eszményi célra irányuló, de önkénytelenül is magas polczra vezető becsvágnak sehol sem találkozunk annyi példájával, mint a r. kath. egyház történetében. Schlauch püspök élete és működése egyik példa erre. Első beszéde, melyet a nyilvánosság színe előtt egy fontos egyházpolitikai kérdésben tart, egyházi rangot — kanonokságot — szerez neki; a második püspökséget. Mint természetet s őt megilletőt fogadja e kitüntetések. De senki sem olvashatja ki beszédéből, sem az előzőkből sem az utóbbiakból, hogy ő e kitüntetések vagy éppen javadalmak elnyerése végett kívánt kitűnni. Erkölcsei diadalért, az eszmékért, melyek lelkesítették, talán az elismerés babérjáért lépett a sorompóba: nem anyagi előnyökért; de tudta, hogy azok ezt is meg fogják szerezni számára. Első nyilvános fellépésével, a kath. autonomia kérdésében, a többség — a püspöki kar — véleményéhez csatlakozott, a kisebbség, a szabadelvű világiak s fiatalabb papság ellenében; sőt a püspökök véleménye ellen (állítólag Ghyczy Kálmán tollából eredt) „Észrevételek“-kel szemben, a püspöki vélemény védelmére, szintén névtelenül, ő lép sorompóba. Nem vonjuk kétségbe, hogy előtanulmányai, meggyőződése, egész szellemiránya vezették e föllépésében s nem egy püspöksüveg kecsegtető reménye. De bizonyos, hogy oly eszű s belátásu embernek, ha még ahhoz egyházi férfiú is, át kellett azt látnia, hogy az ugynevezett katolikus autonomia, úgy a mint azt a szabadelvű katolikusok felállították — s nehány, a javadalmak kezelésénél magának zsiros állást biztosítani kívánó önző sürgette — vagy visszaélés a szavak értelmével, vagy fából vaskarika — vagy világ- vagy öncsalás. Lett legyen játék, vagy ábránd, oly eszű s belátásu ember mint Schlauch, ahhoz nem csatlakozhatott, ha püspöki süveg nem kecsegtette volna is. Hogy azt az utat választotta, melyen ezt is megnyeri, ki venné rossz néven? Hiszen „a ki püspökséget kíván, jó munkát kíván“ mondja Pál apostol. Hogy nem tartozott azon kicsinyes és lusta szellemek közé, kik megeléglék egy, alulról tekintve magas, reá feljutva a sokkal magasabbakhoz mérve még csak középszerűnek vagy éppen alacsonynak látszó csúcsra jutásukat, ez egyéniségében fekszik; de bizonyára nem csak a fölebbjuthatás céljából nem dugta

hüvelybe s hagyta rozsdásodni szellemi fegyvereit, hanem lelkének természetes elevenségétől, tevékenységétől, harcz- és becsvágyától ösztönöztetve is; bár tudnia kellett, hogy ez az út, mely még magasabbra visz, s az „Excelsior“ nemcsak az eszményi, hanem a hatalmi törekvéseknek a jelszava is.

Nem mellőzhettük dr. Schlauch Lőrincz egyéniségének (természetesen közéleti s nem személyes vonatkozásokban) e futólagos méltánylását sem, ha munkái értékét kellőleg akarjuk megítélni. Olvasásukhoz kezdve már önkénytelenül is ezekre gondoltunk s az olvasmányt befejezve csak megerősödtünk előbbi fogalmunkban, s világosabb lett előttünk a kép, melyet Várad püspökéről azelőtt alkottunk volt magunknak. S e kijelentésünk már eleve két dicséretet foglal magában; egyiket azt, hogy Schlauch püspök saját magát írja műveiben, egyénisége tükrözik vissza azokból, a minél nagyobb dicséretet íróra alig lehet mondani; a másikat azt, hogy beszédei, így együtt teljesebbé, világosabbá teszik szellemi képét, mint időnként, szétszórtan megjelenve, egyenként olvasva, mert egy egész és összefüggő lelki világnak egyes, de egymást kiegészítő vonásai lépnek elének azokban, a mi legbiztosabb kriteriuma az ember s az író következetes, magával meg nem hasonlott egyéniségének.

Ez az egyéniség oly egyöntetű, hogy az „egyházi“ és „egyházpolitikai“ beszédeknek két csoportra, két kötetre választása, csak külsőnek és esetlegesnek látszik. Amazok templomban tartattak, ezek közgyűléseken; de amazok legtöbbje oly kevésbé egyházi beszéd, homília vagy predikáció, a homiletika törvényei szerint, mint az egyházpolitikaiaknak nevezett beszédek bármelyike, melyek közt szintén nem egy van, melyet csak úgy el lehetett volna templomban mondani, mint amazokat s még több, mely politikai, de nem egyházpolitikai beszéd. Az első kötetben van *nehány*, de kevés valódi egyházi beszéd, tisztán vallásos tanítás — reájok fogunk mutatni egyenként, — de a legtöbb ugyanazon egyházpolitikai eszmék és irány szolgálatában áll, melyek a második kötetben uralkodnak.

Ez uralkodó eszmék száma nem nagy, de annál több oldalról vannak fejtegetve, bár nem egyszer csak ismételve. Kedvencz eszméi a szerzőnek, melyek egész lelkét eltöltik, melyektől talán ha akarna sem tudna szabadulni, melyekre szünetlenül, unos-untalan visszatér. Ilyen, a mit egyházi állásában s álláspontján természetesnek találunk s eszünkbe sem jut rossz néven venni, az a kizárólagosság, melylyel a keresztyéniséget egészen a katholicismusnak akarja lefoglalni s a mit a világon jót Krisztus *vallása* tett, épített, létrehozott, azt

kizárólag a katolikus *egyháznak* tulajdonítja. Másik még gyakrabban előtérbe nyomuló kedvencz eszméje: a tudománynak, egész általánosságban, a keresztyénséggel, a vallással szemben, ellenséges állásba helyezése; elismerésével nagy haladásának, sőt hasznainak is s mégis egyetemleges kárhoztatása, mihelyt — nem csak ha vallás-*ellenes*, nemcsak ha vallásnélküli — de nem a vallás szolgálója. S látni fogjuk, hogy e tételnél, a szónok — tudós és tudományszerető maga is — nem egyszer esik ellenmondásba magával s nem bírja megoldani a maga kötötte csomót. Kedves tárgya az egyház és állam közötti viszony fejtegetése, természetesen a keresztyén (mindig a katolikus) állam alakjában, annak követelésével. Az egyház hierarchiai szervezete, mint Krisztus egyházának lényege, mely nélkül az el sem is lehetne, talán Krisztus egyháza sem volna többé, nem egyszer csillan föl úgy az egyházi, mint az egyházpolitikai beszédekben, egy izben tüzetesen tárgyalva s bizonyítása — igen szellemesen, természetesen egyoldalúan — meg is kísérelve.

Ezek s hasonlók a Schlauch püspök uralkodó eszméi; de tagadhatatlan, hogy beszédeinek uralkodó hangja s alapszínezete, a felvilágosultság és szellemi haladás szeretetének, sőt a keresztyén szeretet s vallásos türelem benyomását teszi az olvasóra. Dr. Schlauch egészen nyugodtan, a leghiggadtabb modorban tárgyalja a vallásossággal ellentétes tudomány, a társadalmi álmivelttség, az értelmi haladás és erkölcsi hanyatlás kérdéseit; a keresztyén emberszeretetet, melegen — olykor hévvel — hirdeti; s a többi keresztyén felekezeteket, legalább élesen, harcziasan, sohasem támadja, inkább ignorálni látszik, midőn a keresztyénséget kizárólag a katholicismusnak vindikálja, foglalja le úgyszólván. A hol leginkább aggressiv — s igen ritkán nem az, többé-kevésbé — ott sem látszik annak; ha erősebben kifakad, csak a tudomány s annak sokat emlegetett keresztyénellenes iránya ellen teszi, de azt is megengeszteli egynehány őszintén elismerő szóval s szívből eredő nyájas simogatással. Ily harczmodorral szemben óvatosnak kell lenni az ellenfélnek is. De mi nem mint ellenfél állunk szembe az „Egyházi és egyházpolitikai beszédek“ írójával; csak az ismertető tisztére vállalkoztunk, nem a vitatkozásra s azért egyszerűen egészen objectivek lehetünk.

II.

Az előre bocsátott általánosságok után, könyvismertetésünk e szakaszában dr. Schlauch püspök beszédeinek első kötetével foglalkozunk s „Egyházi beszédeire“ akarunk néhány észrevételt tenni.

Midőn fentebb azt mondtuk, hogy az *egyházi* beszédek legnagyobb része nem predikáció vagy homilia, hanem az egyházpolitikai beszédekkel édes testvér s azokkal azonos eszmekörökben mozgó, elismerjük, hogy inkább a protestans, mint a katolikus homiletika álláspontjára helyezkedtünk. A protestáns egyház istentiszteletében az igehirdetés és az írásmagyarázás foglalván el a főhelyet s levén annak központja, természetes, hogy a homiletika elmélete és gyakorlata sokkal fejlettebb, mint a katolikus egyházban, hol a predikáció igen másod-harmadrendű szerepre van szorítva, a nyilvános istentiszteletben a mise szertartása, a nyilvános istentiszteleten kívül a gyónószék és a cura pastoralis foglalván el a főhelyet. A mi homiletikánk első fő-szabálya, hogy t. i. az egyházi beszéd szövegszerű legyen, azt kövesse nyomon, versről versre a homiliában, azt bonczolja végszálig a predikációban: a katolikus predikációban alig jő figyelembe. Ott a szöveg többnyire csak jelszó — motto, melyből talán kiindul a tárgyalás, de ritkán veszi belőle a főtételt s ritkán marad abban az eszmekörben, melyet a textus világít meg.

Igy, ha a homiletika szigorú szabályai szerint bírálóknak ez egyházi beszédek, multhatatlanul igazságtalanok lennének irántok, mert mindenkit csak a saját álláspontján lehet igazságosan itélni meg; e nélkül a bírálat rostáján az első kötetben foglalt huszonkét ugynevezett egyházi beszéd közül talán négy vagy öt maradna meg; pedig a huszonkettő közt alig van egy-kettő, mely alaki vagy tartalmi, vagy mindkét szempontból érdekes, érdemes s szerzőjéhez méltó mű nem volna.

Mégis, hogy a katolikus *egyházi* szónoklat modorát vagy módszerét megvilágítsuk, tekintsünk néhány beszéd szerkezetébe. Első beszédének, melyet 1872. szeptember 14. napján, Budavárban tartott, e textust választotta a szerző: *Nem akarjuk, hogy ez rajtunk uralkodjék.* (Luk. XIX. 14.) E szavak Krisztus ama példázatában fordulnak elő, melyet ő Jeruzsálemben utolsó fölmentében mondott az idegen földön szerzendő országról, a szolgáinak kereskedésre adott tiz giráról s a szerzendő országból elébe ment követekről, kik azt mondják, nem kell nekik az ő uralkodása. Ez alapigéből kiindulva lehetne beszélni a zsidóktól el nem fogadott keresztyénségnek, a pogányok közt megkísérlett, előbb ezektől is visszautasított terjesztéséről; az üdv és megváltás ajándékának mind e világra szóló voltáról. Szónokunk azonban e textusból ezt az alaptételt állítja fel: *szükséges-e, tanácsos-e lerombolnunk, azt az alapot, mellőznünk azokat az elveket, melyeket a keresztyénség képvisel, a valláserkölcsei elveket?*

Czímül pedig ezt választja: *Társadalmi átalakulás vallás nélkül.* Alapige, főtétele, czím: oly távol esnek egymástól, hogy köztük alig találjuk az összefüggést. A szerző nem is vesződik azzal, hogy alapigéjét megmagyarázza, főtételeivel összefüggésbe hozza, vagy arra csak a legtávolabbról is vonatkoztassa. A beszéd mind a mellett több mint érdekes. Bevezetésében kiemeli István király bölcseségét, hogy nem a német császár hűbérebe, hanem a pápa védelme alá adván országát, annak alapjául a keresztyéniséget tette. Országunk addig áll, míg keresztyén alapon nyugszik s nem alakul át az új. civilisatió elvei szerint; emennek alapja az érdek, amazé a szeretet, a vallásosság. A fejtegetés, bár nehézkes, nem egy nagy közönségnek szóló egyházi beszédbe való, de eszmékkel s tanulmányokkal teljes, egészben véve helyes és igaz, s nem is oly exclusiv, katolikus, mint némely másban; mutatja, hogy nem áll a protestáns Guizottól is átvenni két idézetet. Még egy szent István-napi beszéd van (a nyolczadik a kötetben), melynek alapigéje ismét csak mottó és pedig a beszéd tartalmához semmit sem mondó jelige a LXVI. (nálunk LXVII.) Zsolt. 5. verse; tárgya pedig: vallásosság és szent István koronája alatti egység; vallásosság alatt természetesen kizárólag a katolikuságot érti; úgy veszi mindjárt bevezetésébe, mintha szent Istvánnak az ország összes templomaiban, „mindenütt a szent lelkesedés dicsénekei“ hangoznának fel; tehát nem is magyar, legalább nem keresztyén e hazában, a ki szent Istvánt egyháziilag nem ünnepli. Meg is fenyegeti a nemzetet, hogy „tagadja meg csak ősei vallási érzelmeit, rontsa csak le az oltárt, melyet szent István emelt“, „lerontotta életképességének s jövőjének egyedüli biztos zálogát.“ S mikor második részében az egységről beszél szent István koronája alatt, egyenesen kimondja, hogy „a polgári életet nem lehet elválasztani a vallási élettől, nem lehet egyikben keresztyénnek lenni, a másikban nem; elkülöníteni az evangéliomot a polgári és társadalmi kötelességektől, úgy tenni külsőleg, mintha a keresztyéniség nem is léteznék: annyit tennie, mint félreismerni vagy épen tagadni a vallás hatását a lélekre.“ Ha e tételeket elemezzük és pedig abban az értelemben, melyet Schlauch püspök a „vallás“ és „keresztyéniség“ szavaknak állandóan tulajdonít: annyit tesznek, hogy a zsidó semmikép nem lehet jó hazafi s állampolgár, sőt szorosán véve a protestáns sem, de még a katolikus sem, ha polgári élete minden cselekvényeiben nem a kath. egyház szavai s követelményei szerint jár el. A templomban katolikusnak lenni, misét hallgatni, térdelni, gyónni és áldozni, de a polgári és társadalmi kötelességeket az evan-

géliomtól *elkülöníteni*: az nem fér meg a keresztyén (katholikus) lelkiismerettel. Például, ha katholikus ember protestáns nőt vesz el s leányait protestánsoknak engedi kereszteltetni, mert az ország törvénye parancsolja, bár a kath. egyház tiltja s a kath. lelkiismeret ellenzi: az olyan emberben már megbomlott a „szent István koronája alatti egység“. Schlauch püspök az egység alatt első sorban az egyén ily benső egységét, önmagában a vallásos ember és a polgár meg nem hasonlását érti; végelemzésben azonban, miután rejtelmesen homályos pythiai szavakban anathemat mond minden oly törekvésre, melynek célja „a koronát a tróntól elválasztani, az egyik (talán a trón?) iránt hűséget hirdetni, míg a másiknak (talán a koronának, mint a catholicismus magyar állami jelvényének?) kegyeletes emléke és tekintélye a visszavonás és pártviszály alatt szenved“ — s vajjon mire értsük e burkolt kifejezéseket: a republikánus törekvésekre-e, minők nálunk nincsenek — de hisz azok a koronával együtt a trónt is feldöntének; vagy azokra, kik hű alattvalói a trónnak, de a koronát nem úgy tisztelik, mint a catholicismus symbolumát? — „Tisztelet“ — végzi a szónok „az egyéni önjogosultságnak, a szabad ember e létföltételének: de hajoljon meg az önjogosultság, a haza szent neve előtt“; tehát jogosult és létföltétele a szabad embernek, de hajoljon meg a haza szent neve előtt, ha jól értjük s jól különböztetünk: helyes, elfogadjuk. És „tisztelet a vallásnak, a sziv szentélyében féltékenyen őrzött e szent kincsnek“, de csak úgy, „ha összeforrasztja a sziveket, az oltár és a trón iránti hűségbe“: lám, már nem korona és trón, hanem oltár és trón. Ez hát az egység s most már értjük; hiába hű valaki a trónhoz, ha az oltárhoz (a catholicismushoz) nem az: nem használ semmit, nem hazafi, nem jó állampolgár; *ezt az egységet* — szent István koronája alatt s az oltár előtt — a ki megbontja: anathema sit!

Két püspökségében négy székfoglaló beszéde van, kettő az egyházmegyék papságához, kettő a hívekhez. Igen derék, tartalmas, eszmékkel gazdag s szónoki lendülettel kiváló beszéd mind a négy. De különös, hogy míg a papsághoz intézett beszédek, azoknak magasb értelmiségéhez mérve, a kikhez szólanak, a mivel világiak által is nagy tanúsággal élvezhetők; addig a hívekhez tartott két beszéd jóval magasabb eszmerégiókban jár s kivitelében is nehezebb s a gyülekezetnek csak kiváló tanultságú tagjaira lehetett hatással. Mintha a püspöknek, mikor a hívek egyeteméhez szól is, kiváltsága volna fölmenteni magát Pál apostol amaz intése alól: „inkább akarok öt szót szólani értetőleg, mint tizezer szót nyelveken“.

A szatmári egyházmegye papságához szóló beszédében a tudományosságnak erényes étellel egyesítésére inti papjait. A tudományról szólva, a modern tudomány, a naturalismus ellen erősen bizonyítja, hogy az újkor civilisatióját a keresztyénség teremtette s fejlesztette; nem a természeti erők s törvények kényszere mozgatja s viszi önkénytelenül a világot. Mind szép és jó — csak ne foglaljuk le a keresztyénség fogalmát s nevét a katholicismus részére! Hát az őskeresztyénség, melytől a középkori — sőt még a mai katholicismus is oly távol áll, mint föld az égtől, — mely a pogány világot meggyőzte s a pogány kultúrát átalakította; hát a reformáció, a protestáns német és angol tudomány, kultura és humanismus semmi volna? Szép az is, mit a türelemnél nagyobb szeretetről mond; de a türelem is csak a szeretet egy része, annak alkalmazása az ellenkező nézetűekre s azért nem igaz a merev kizárólagosság, melylyel azt mondja, hogy az egyház szótárában nincs meg a „türelem“ szó. Pál ezt másképp tartja; szerinte a szeretet egyik eleme, egyik jellemvonása épen a türelem (1. Kor. XIII. 7.), mert a szeretet „mindent elfedez, mindent hisz, mindent remél, mindent megtűr“.

A nagyváradi egyházmegye papságához intézett beszéd intelme ez: *Értsük meg az idők signaturáját s ismerjük fel korunk követelményeit.* E beszédben ismeretes vesszőparipájára ül s a modern tudomány, a materialismus és rationalismus, naturalismus ellen harczol. De tele ellenmondásokkal. Az új tudományról azt mondja, hogy semmi új nincs benne, a régiek is ismerték s mind elmondták már azt, sőt hogy fegyvereit a mi (t. i. a kathol. egyház és dogmák) fegyvergyárából veszi. Hogy fér össze e kettő? Aztán az új bölcsészet (a Comte pozitivismusa) csak *halvány másolata a réginek* (216. l.) s még is tagadhatatlan, hogy a tudomány *sokkal előbb áll ma, mint régen* (217. l.), de csak a kath. vallás vitte azt oly magasra — tehát az egyház a tudomány lámpása s mégis oly gonosz a tudomány? Hogy értsük ezt? Ugyan ez az ellenmondás még határozottabban jelentkezik a következő (a *kathol. egyház befolyásáról*, a váradi egyházmegye *hiveihez* szóló) beszédben; a kath. egyháznak vindikálni a mai művelődést, az összes szellemi haladást — s ugyan-ezt a haladást és mivelődést még is folyvást becsmérelni, kárhoztatni — s óva inteni a katolikus egyház hiveit attól, a mit a kath. egyház maga hoz létre vagy legalább vezérel; — mindig szidni a világot, hogy vallástalan s mégis azt mondani, hogy „az óriási többség, mely vallást akar, a kisebbség fölött mindig napirdenre fog térni“ — hogy férnek össze ezek?

„Mert Európa, daczára minden ellenkező látszatnak, alapjában ma is keresztyén!“ — No, hála Istennek! — s ennek a bizonyítása, kivált a család keresztyén voltáé, az egész könyvnek talán legszebb, legmelegebb, szónoki hatásra is legsikerültebb részlete, mert *igaz* — míg az ellenkező csak hiú feszélgés, s oly állítás, melyről a szónok maga sem lehet meggyőződve, csak szónoki hevében lovalja bele magát.

Visszatérve még az előbbi (a papsághoz intézett) beszédre, kissé mulatságosnak tetszik benne, hogy a püspök — midőn papságát a tudományok művelésére s a tudományos foglalkozásra általában inti, buzdítja, különösen kettőt emel ki: a természettudományokat, — hogy azok mai istentelen irányának ellene állhassanak (s vajjon. minő eszközökkel fogják a derék és buzgó falusi plebánosok művelni a természettudományokat?) — és a hazai jogtörténelmet, hogy a régi törvényekből s okmányokból lássák: „mily tévesen magyarázzák elleneink“ (persze, az istentelen protestánsok!) „a kath. egyházat hazánkban megillető jogokat“. (223. l.) A reformációról csak úgy szól, mint „a XVI. században keletkezett vallási surlódásokról“ s vigyázatra inti papságát: „nehogy mások kivegyék kezünkől a fegyvert, mert világ fiai eszesebbek a világosság fainál!“ Vajjon komolyan hiszi-e dr. Schlauch püspök, hogy *mi* veszszük el a kath. egyház jogait, hogy *mi* vagyunk az „eszesebb“ „világ fiai“ s *ők* a világosság jóhiszemű, nem eléggé eszes, talán a bárgyuságig ártatlan fiai? Oh beata simplicitas! Dr. Schlauch mindig arról panaszkodik, hogy a világ romlott, az idők gonoszak, nem mint az egyház fénykorában (holott eretnekek akkor is voltak!) s mégis magára idézi szent Ágostont, a ki 313-dik beszédében megmondja, mit kelljen a gonosz idők elleni panaszokról tartanunk!

Felekezeti szempontból kétségtől legérdekesebb a tizenötödik, pünkösdi napján, bérnálásakor tartott, beszéd Márk XVI. 15., 16. fölött. Az egyház alapítása napján az egyházzal beszél s ezt a kérdést teszi fel: *milyen az egyház?* Feleletének lényege az, hogy hierarchiai, mely kizárólag isteni eredetű, isteni szerzemény, melybe a népnek, a hiveknek szava sem lehet s kötelessége csak hinni vakon és engedelmeskedni. Tagadhatatlan, hogy e tételt a mily őszinteséggel, ép oly szellemesen is fejtegeti s ritka ügyességgel bizonyítja. De bármily ügyes és szellemes legyen is a bizonyítás, merőben egyoldalú lévén, gyöngye oldalát könnyű megtalálni. A bizonyítás azon sarkallik, hogy Jézus valahányszor a néppel beszélt, azt csak a hitben oktatta s erkölcsi tanításokat és példázatokat adott nekik; ellenben, valahányszor az egyházzal és annak szervezetéről szólt, kizárólag

az apostolokkal, sőt a fődolgozokról csakis Péterrel beszélt és conferált s így az egyházszervezet és kormányzat ügyei kizárólag az apostolok utódaira, a papságra s tulajdonképp a püspökökre tartoznak, a főkormányzat pedig kizárólag a Péter utódát, a római pápát illeti. Nem akarunk exegesisbe bocsátkozni. Ismételni, hogy Krisztus nemcsak Péternek, hanem a többi apostolnak is adta az egyházi fegyelmet, de megosztotta azt a vénekkal, sőt az egész gyülekezettel is (Mát. XVIII. 15—18.) — vagy mondani, hogy Péternek nincs miért elsőséggel dicsekedni a többi apostolok felett, Jézus háromszori kérdése s háromszori megbízása miatt (Ján. XXI. 15—17.) — mert azzal csak a háromszori megtagadás bűnéből kívánta Krisztus a megingott sziklatanítványt rehabilitálni; vagy tagadni, hogy mikor Pétert magával vitte, *kövess engem* mondván, akkor János felől tett kérdésére adott feleletében Jézus azt akarta volna mondani „Jánossal semmi dolgunk, semmi közünk, én most csak veled akarok beszélni, és pedig a rajtad felépítendő anyaszentegyház szervezetéről, melyet kizárólag a te s az apostolok és utódaitok, a pápa és a püspökök kormányzó hatalma alá akarok helyezni és abból a nép, a hivek, a világiak minden beleszólását örökre ki akarom zárni“, a mint mindezt s ennél nem kevesebbet, sőt inkább többet akar kiolvasni dr. Schlauch a „kövess engem“ és „mit gondolnál vele“ szavakból, holott ez utóbbiakat az evangélista a következő versben ugyancsak „ad hominem“ megmagyarázta: mindezt ismételni, a mi százszor elmondott, mit használna? Elég annyit mondani, hogy dr. Schlauch idézetei semmit sem bizonyítanak; Jézus nem *szervezett* egyházat. Krisztusra, mint alapra állították és szervezték az apostolok; szervezték pedig az Apostoli Cselekedetek könyve és a Pál leveleinek százszoros tanúsága szerint épen nem hierarchiai, sőt nagyon is demokratikus alapon. Az egyháztörténelem nyomról-nyomra kimutatja, hogy lett, mikor lett a keresztyén egyház hierarchiaivá, püspökivé és pápaivá; hogy lett katolikusból *római* katolikussá stb. Schlauch idézetei hitelesek, a kánonból vettek; de a mit belőlök következtet nem állhat meg, mert annak az egész evangéliom, Krisztus minden szava s az egész új testamentom ellene mond!

Nem követhetjük Schlauch püspököt minden egyes beszéde elemzésével. Csak egynéhányat akarunk még kiemelni; *igazi prédikációkat*, melyek a gyülekezet tanítására s nem egyházpolitikai, társadalmi s tudományos kérdések feszegetésére czéloznak. Ilyen a tizenkettődik, „A természeti- és a természetfölötti erkölcsi tőke“ című karácsonyi beszéd. Természetesen

ez is művelt (és pedig magas műveltségűnek föltett) hallgató-ságnak szól, de tiszta keresztyén, emberszeretettel teljes, minden felekezetességi vonatkozás, vagy kizárólagossági célzat nélkül. Talán ennél is szebb, igazabb, s a textus felhasználásában és tárgyalásában szinte páratlan, a tizennegyedik: „Krisztus az erkölcsi világ központja“ című husvétii beszéd. A cím nem fejezi ki eléggé, vagyis általánosságban hagyja a beszéd tárgyát; a textus jobban megvilágítja azt: (Ján. XII. 32.) „Mikor fölemeltetem e földről, mindeneket magamhoz vonzok“, t. i. Krisztus halála által vonta magához az emberiséget; a keresztesz az a magaslat, melyről hatása a világra kiterjed; azon a magaslaton látja őt az egész emberiség, érti meg áldozatát, érzi át szerelmét, vonzódik hozzá s követi. Mint Mózes fölemelte a puszta-ban a kígyót, úgy kelle fölemeltetnie az ember fiának is. E beszéd rövidsége, nyomon járása, a textustól teljesen áthatott volta s közvetlensége és bensősége által is kitűnik.

Dr. Schlauch úgynevezett dogmákat ritkán s csak kivételesen fejteget. Az értelemhez kíván szólni, tanítani — gyakran nagyon is elvontan és túlságosan magas régiókban járva — s ez hibája. De szintúgy szeret szólni a szívhez, a vallásos kedélyhez is s ha akarja ehhez is megtalálja az utat. És ezek egyházi beszédeinek legszebb részei; valódi gyöngyök, melyeket rendesen, mint a buvár, miután a mélységet átkutatta, fárasztó okoskodásai után beszédei végén, a berekesztésben hoz elé. De vannak egyes beszédei, melyek egészen ezen a hangon szólnak, elejétől végig. Ilyen p. az a két kis alkalmi beszéd, nem is prédikációk, alapigét sem vett hozzájuk, melyek egyikét Munkácson a rabokhoz, másikat Szatmáron az apácza-zárda (nő-növelde) megáldásakor tartotta. Amabban igazi keresztyén paphoz illően, a büntetés szükséges és igazságos voltát — mely a büntől el nem maradhat — és az Isten kegyelmét hirdeti a társadalomból száműzötteknek; emebben a leányok egyszerű, vallásos és munkás neveléséről mond igazán megfigyelendő dolgokat. Még egy kis alkalmi beszéd: Ötven év a zárdában, egy jubiláló apácza megható vonásokkal rajzolt képe . . .

A nagyobb beszédek közt is valódi örömmel olvassuk azt a pünkösdi beszédet — az utolsó előttit a kötetben, melyben — bizony önmaga és sokszori állításai s bizonygatásai ellen! — azt az örvendetes igazságot bizonyítja, hogy a *keresztyénség nincs veszélyben*, mert „a szeretet soha meg nem szűnik, ámbár a jövendölések eltörültenek, a nyelvek megszűnnek, a tudomány eltörültenek!“ A keresztyénség Isten örökké való, megváltó és gondviselő szeretetén alapul, s az soha el nem fogy és a jól-

tevő emberszeretetet táplálja — s akármit beszélnek a pessimisták, korunk becsmérői, az emberszeretet sem fogy el! — s ezt az ékesen szóló váradi püspök nemcsak hirdeti, de megvagyunk győződve, hogy erősebben is hiszi, mint a tudomány, a haladás, a civilisáció, a század, a kor s a hitetlenség elleni támadásait; és ezért az örvendetes tanért megbocsátjuk e beszédnek azt, hogy valamennyi közt talán a legaggressívabb — egyes kifejezéseiben — ellenünk s általában a legexclusívabb a nem-katolikus egyházak és hívők irányában!

Az egyházpolitikai beszédekről egy következő cikkben fogunk szólni.

MISSIÓ-ÜGY.

Belmissiói levelek.

II.

(A német evang. egyház belmissióját irányozó központi választmány programja és alapszabályai.)

Egyháztörténelmi jelentőségű mozgalom indult ki, mint egy második reformatió, Wittembergből az 1848-ik év szeptember havában, mikor ott a leghatalmasabb német belmissiói kör, a németországi egész protestáns egyház társadalmi munkáját irányozó belmissiói központi választmány megalakult. Új élet csirái feküdtek e mozgalomban s ma alig van valamirevaló egyháztörténelmi mű, mely arról többé-kevésbé részletesen meg ne emlékeznék.

Egyenesen az élet gyakorlati szükségei követelték ez új intézmény létesítését.

Az 1848-ik év világrázó eseményei a magok teljességében tárták föl a belső és külső nyomorúság képét, melynek a német nép áldozatul esett. Az egyház megismerte a maga gyöngeségét, melyért bünbánatot kelle kiállania, de egyszersmind erejét is, melynek az ő Fejében és ennek rendelkezéseiben mindörökké birtokosa. A remény és az élet e győzedelmének egyik jelét Wittembergben, 1848. szeptember havának 21—23. napjain állította föl. Az e helyen a haza minden részeiből egybegyűlt evangélikus férfiak nemcsak atyáik hitét vallották be szabadon és szívökből, hanem ama nyomor megismerésével, mely a népet sújtja, a belmissióban a Krisztusból született szeretet munkáját ismerték föl, mely az egyházban minden elveszettnek és elhagyottnak segítségére és megmentésére hív és költ fel mindenkit. Az ezen wittembergi értekezletnek indítására létrejött belmissiói

központi választmány aztán egy meleg hangú felhívással fordult a protestáns hitsorsosokhoz, hogy röviden kifejtse működésének szellemét, területét és képét, és hogy szívökre kösse azt, mint a reménynek, az imádságnak és a közös munkának tárgyát, és pedig mindazoknak, kik vele a keresztyén nép megmentésének üdvös munkájára egyesülni akarnak. A felhívásban elmondják, hogy csak a rendkívüli segélyre szorult népnek az evangélium predikáltatása és a szeretet kéznyújtása által való megmentését akarja a belmissió, a mely egyébként hiven áll a felsőség mellett és tántoríthatatlanul ragaszkodik a szentírás szavaihoz, hogy «nincsen hatalmasság, hanem Istentől», melynek mindenki engedelmes legyen és ugyanazon szellemben hű az egyházhoz is, és itt különösen az evangélikus egyházhoz, mint az ő anyjához; Krisztusban és egyedül csak ő benne veti alapját; az ő egyházának szolgál és ellene semmi kedvetlen érzést nem ismer; az egyházban, az egyházzal, az egyházért keresi azt, a mi eddig távol maradt az egyház életének szellemétől, vagy hűtellen lett hozzá, vagy épen harcra készült ellene. Épen azért őrizkedik attól, hogy túllépjen az egyházi rendtartás által neki kimutatott határokon. A keresztség, mint a kegyelemnek és az Ur parancsolatjának szent sakramentoma és drága hagyománya, határ előtte a pogányvilágra hatni akaró működésében; nem avatkozik be a hitvallások vitáiba s legkevésbé abba, hogy más felekezetek hiveit magához átvonja, a nélkül azonban, hogy e határok által arra engedné magát vitetni, hogy megtagadja tőlök a könyörületesség szolgálatát, ha ezt neki a szeretet parancsolja. Épen így azoknak sorában áll, kik az Isten által rendelt lelkeszi hivatalt, álljon az akár prédikálásban, akár fegyelemben, akár lelki gondozásban, akár a diakoniában, mentve akarják tudni mindenféle jogsérelemtől, és semmi olyan állítólagos belmissiói tevékenységet nem ismer el, mely a gyülekezeti hivatalt erőinek kifejtésében bármiképen is akadályozni, zavarni, vagy épen megszüntetni és így a gyülekezetet megszakítani, vagy a maga egészséges tovább képződésétől eltéríteni akarná...

A központi választmány kötelezve érzi magát, hogy megkezdje belmissiói munkálkodását.

Mindenekelőtt fontosnak tartja, hogy úgy tekintessék, mint az egyháznak szolgáló állomás. A mennyiben óvatosan és elővigyázattal ügyelni fog egy magasabb kéz fölismerhető újmutatására, és ehhez képest óvakodni fog, hogy nagyon előrenyúljon, vagy hátramaradjon; annál nagyobb bizoda-

lommal reméli, hogy a testvérek vagy is, a kik ezek közül a vele való összeköttetést óhajtják, el fogják ismerni, hogy a választmány csak nekik akar szolgálni és segíteni, a mennyiben ugyan szolgálatát, tanácsát és segítségét kívánják, a mi azonban őt nem fogja akadályozni, hogy azoknak munkáit is támogassa, kik e szolgálatot talán nem, de Krisztus országának építését mindenestre akarják. E szolgálatban azonban a központi választmány szabadon és teljes bizalommal fog mozogni és mindazoknak testvéri tanácsára, készséges támogatására és kéznnyújtására számít, kik vele egynek tudják magukat amaz atyafiak iránti szeretetben, kik az Ur idvezítésének híjjával vannak és úgy külső, mint belső állapotukban rá vannak szorúlva e testvéri kéznnyújtásra.

A központi választmány azt teszi a maga feladatává, hogy az egész német hazában a belmissioi tevékenység központjául szolgáljon. És arra, hogy a belmissioi munkásság központjául tekinthesse magát, a wittembergi gyűlés adta meg neki a jogot; sőt ha még egy nagy egyházi szövetség nem ruházta volna is fel a legtágasabb körű működési joggal, akkor is a belső szükség kényszerítené a központi választmányt, hogy tevékenységének határait minél tágabb körben vonja meg. Ez okból két várost, *Hamburgot és Berlint* jelöli ki központi helyei gyanánt; amazt, mert virágzó belmissioi intézetei vannak, melyek az egész német hazában érdeklődést költöttek és mintául szolgálhatnak; emezt, mivel fekvésénél és állami viszonyainál fogva központul alkalmas hely, és mert a központi választmány tagjainak többsége is itten lakik.

A központi választmány tevékenysége egy egészséges belmissioi tevékenység föntebb vázolt általános elvei szerint fog szabályoztatni. A maga részéről arra fog törekedni, hogy az egyháziilag elhagyott tömegekben felköltse azt a szellemet, mely keresztyénileg csatlakozik a rendezett gyülekezeti élethez és így az egyházat belülről kifelé és a gyülekezeten kezdve, egy nagy és egészséges, szervezett egészszé segíti kiépíteni. De az őt szükségképen korlátozó határokon belől, minden szolgálatára bizott erőt fel fog használni, hogy a belmissio munkáját minden munkatéren érvényesítse; mert úgy az állami és közvetlenül egyházi, mint az általános erkölcsi és társadalmi élet területén megvan neki a maga saját munkamezeje; és ha a központi választmánynak természetsszerűleg és első sorban a haza határain belől fekvő területen kell is munkálkodnia, még is jelentékeny szolgálá-

tokat tehet azoknak is, kik e határokon kívül, minden egyházi támogatástól elhagyatva, az európai diasporában laknak, vagy a kik atyáik hazáját épen egy új, az Atlanti tengeren túl fekvő hazával cserélték föl.

A központi választmány így körvonalozván követendő elveit, feladatát abban látta, hogy egyfelől a már itt-ott meglévő belmissiói intézményeket gondozza, másfelől pedig, hogy újabb ilyen institutiókat hozzon létre.

Az első feladatot illetőleg kimondja, hogy arra fog törekedni, hogy a meglévő különböző egyletek és társulatok munkái között kölcsönösen éltető közeledést és összeköttetést hozzon létre, a mennyiben ezt ereje engedi és a mennyiben ezt igénybe akarják venni. De e közeledést és összeköttetést csak magokra a munkákra és nem az igazgatásra és pénzügyekre tekintettel akarja létesíteni. A milyen bizonyos az, hogy ez egyes belmissiói munkák együtt véve az önkéntes szeretetből fakadtak és szabadok és önállóak, s ezeknek is kell maradniuk, ha ugyan legbensőbb lényegökben meg nem akarjuk azokat sérteni: épen olyan bizonyos az is, hogy közülök soknál megvan a szükség, hogy egymáshoz csatlakozzanak, egymástól vegyenek, egymással csereviszonyban legyenek és így tapasztalatokban gazdagodjanak s legbensőbb lényegökben a haladásra annál inkább erősíttessenek. E közeledés és egyesülés aztán többféle módon létesíthető. Legegyszerűbbnek és legtermészetesebbnek látszik első sorban a belmissió hasonló irányú külön törekvéseinek egyesítése. Az ily egyesületek nevezetnek conferentiáknak. De talán még fontosabb lesz ezen conferentiáknál a nem hasonló irányú belmissiói törekvések összeköttetése, melyeket a központi választmány, az elsőktől megkülönböztetőleg, confoederatióknak fog nevezni. Ezek nemcsak arra fognak szolgálni, hogy azt az egyoldalúságot és nem valódi lelkesültséget, mely a hasonló irányú törekvések egyesüléséből eredhet, ellensúlyozzák, hanem különösen arra is törekeshnek, hogy a sok külön munka chaotikus összevisszaságát nagyobb egységbe és összhangba hozzák össze. Mindenek előtt azonban e confoederatiókkal a meglévő egyházi intézményekkel való szabad és helyes egyesülésre törekszik a központi választmány. E tervzetnek megfelelőleg egészen természetesen várhatta a közp. választmány, hogy Németország területén majd mind több és több belmissiói provincia fog egymáshoz csatlakozni, a melyeknek nem kell szükségképen összeesniök a politikai határokkal, de gyakran bizonyára össze is esnek; ezek

nagyobb, az egyházi dolgokban való rokonszenv és közös szükségek által összetartott olynemű confoederatiókat fognak alkotni, melyek az egyes városokban létrejehető confoederatiókat nemcsak nem akadályozzák, hanem épen elősegítendik. Épen így a *conferentiák* is több, az egyénit és a népsajátságokat tekintetbe vevő körökre fognak feloszlan. És hogy miképen alakuljanak meg különböző helyeken az ilyen, az egyház kezére szolgálni akaró testületek, arra nézve a központi választmány felajánlja az egyes köröknek az *egymás között leendő közvetítést* és ugyan e célból elfogadja mindamaz egyes társulatok, egyletek vagy intézetek csatlakozását is, melyek előtt ez egyesülésnek értéke van. Az ilyen kézfogásnak eredménye az lenne, hogy megvalósúlna a haza evangélikus népe javára a Krisztushoz vezető szeretet erős egyházi szövetkezésnek reménysége.

Az európai diasporában, különösen Franciaország és Anglia nagy fővárosaiban lakó, egyházilag elhagyott, többnyire le sem is települt németek érdemelnek itten különös említést, — mondja a felhívás. A communismus és atheisticus radicalismus legkárosabb befolyásainak tétetvén ki nagyobb részökben, a távolból úgy térnek vissza polgári és egyházi hazájokba, mint ennek megrontói. A legnagyobb tanácsatlanságban és szükségben vannak legtöbb helyen azon kevés számú férfiak és társulatok, melyek ama távoli földeken az Urnak nevével állanak amaz üdvtelen irányzatok ellenében. Alig ügyel az itthonban valaki reájok és segítségért kiáltó szavuk elhangzik, míg minden elvesz a nagy hajótörésben. A központi választmány egyik nagy feladata leendő, hogy e segélyért kiáltókra is kiterjessze figyelmét. E célból az *ügynökök* egész nagy seregével lép összeköttetésbe, a kik által megismerje a szükségnek területén, de egyszersmind megtalálja a legkülönbözőbb úton és minden irányban a sokféle segélynyújtás módjait is. Ez ügynököket a conferentiák, a confoederatiók és az egyes társulatok képviselőivel bizonyos időközökben személyes érintkezésbe és közeledésbe hozni és közvetlen személyi érintkezésből minden lehető jó eredményt kivonni: ez látszik az egész szervezet legerősebb zárkövének. E célra évenként összehívatik a német evangélikus egyház belmissiójának congressusa, a melyen össze fognak jönni, az ügy egyéb barátain kívül a conferentiák, a confoederatiók és az egyes társulatok képviselői, valamint a központi választmány ügynökei. Ezenfelül elváratnak a congressusokra az olyan evangélikus lelkészi és iskola-tanító

conferentiák küldöttei is, kik, mint a belmissió támogatói, készek a központi választmányhoz csatlakozni. Itt fog feltárulni mint egy nagy közös képen az egyháznak szüksége, valamint szívének azon legbenseje is, mely a mentő szeretetben nyilatkozik meg. Azért a congressusok lesznek a közös nagy határozatoknak helyei, melyeket aztán az egyesek vagy a testületek önállóan fognak kivívni. E congressusok, hogy lehetőleg minden oldalra terjeszszék az áldást, mely bennök rejlik, évről-évre más és más helyen jönnek össze, hogy a haza különböző részein egymásután sokaknak alkalmat nyújtsanak a bennök személyesen való részvételre.

A belmissió még munkába nem vett mezejére és az egyháznak területeire nézve, melyeken a belmissió még parlagon hever, a központi választmánynak inkább tenyészítő hatású munkához kell fognia. Mindenekelőtt az a feladata, hogy a meglevő szükségeket kikutassa, megismertesse, s a segély nyújtásra vonatkozó köteleiséget elismertesse, a segélynyújtás módjait fölkeresni segítsen, a segély forrásainak föltárásában társul álljon, s tehetsége szerint tanácssal és támogatással szolgáljon. Arra törekszik, hogy a már fennálló vagy újonnan képződő intézetek és egyletek vagy gyülekezetek számára fölkeresni segítse azokat a személyiségeket, kiknek szolgálatára szükségök van. Ez oldalról egyszersmind előtte áll az követelés is, hogy önálló vállalatokba is bocsátkozzék: hogy mily mértékben, az attól fog függeni, hogy az ezek létesítéséhez szükséges anyagi eszközök mennyiben fognak szolgálatára állani. Kedvező esetben arra fogja törekvését irányozni, hogy részint a már meglevő intézetekben alapítványokat létesítsen, részint a maga közvetlen vezetése alá helyezendő intézeteket állítson, melyekben személyek képeztesse a belmissió különböző területén való munkálkodásra, és a honnan azok későbbben a haza közelebbi és távolabbi vidékeire szétbocsáttassanak. Bizonyos dolog, hogy az alkalmas munkások és munkásnők jelenlegi hiánya először nagy mértékben akadályozni fogja az illető vállalatok gyors és egészséges fejlődését.

Az *ügynökök* működésének fontosságáról beszélvén továbbá a program, így szól ezek után: hogy alkalmat adjon a központi választmány az ügy más barátainak, kik hajlandók vele közvetlen együtt működni, de nem akarnak az ügynökök állásába lépni, hogy azok számát szükségte nélkül ne szaporítsák, az önkéntes levelezőkben a munkatársak második sorát nyitja meg, kik arra ajánkoznak és arra

kéretnek föl, hogy akár közvetlenül, akár az ügynökök által csatlakozzanak a központi választmányhoz, mely közléseiket és tanácsaikat készséggel elfogadandja.

A levelezés megkönnyítésére, a központi választmány ügyeinek mindenekkel, tehát az ügynökökkel, a levelezőkkel vagy más barátokkal való közlésére, valamint jelentékeny kiadások megtakarítása céljából egy irodalmi közlönyre van a központi választmánynak szüksége. Ilyenül jelöli ki a «*Fliegende Blätter des Rauhen Hauses*»¹ című lapot, mely e célra már azért is alkalmas, mert a belmissió anyagát évek óta minden irányban feldolgozta. E lap az ügynökök és az önkéntes levelezők neveit rendesen hozni fogja, a bejött adományokat nyugtázza, s az egész vállalat haladásáról tudósításokat hozand. E lap által a belmissió összes munkásainak és barátainak a haza minden részeiben való összeköttetése lehetővé lesz téve.

A központi választmány az ügy előmozdítására különösen alkalmazásba fogja venni az irodalmi eszközöket és utakat is. E célra nem csak önálló, ide vonatkozó iratok kiadásával akar hatni, hanem összeköttetésbe akar lépni mindazon nagyobb és kisebb folyóiratok szerkesztőseivel is, melyek bármely irányban hajlandók lesznek a belmissió ügyének távolabbi körökben is bejutást is szerezni. A «*Fliegende Blätter des Rauhen Hauses*» ezenkívül időről időre egészen népszerűleg írott cikkeket fog közleni a belmissióról. más lapok által való «utánnnyomás» céljából vagy külön lenyomatokban. Hogy célját elérje, jelentékeny pénzbeli támogatásra van szüksége, alkalmas egyéniségek előállítására, újaknak képzésére, belmissiói intézetek, irodalmi vállalatok megalapítására, valamint az irodai költségek fedezésére. Minden anyagi eszköz nélkül kezdjük a munkát, — mondják a felhívás kibocsátói: de bizodalommal reméljük, hogy a szeretet földi adományaiban nem fogunk szükölködni, hogy az evangélikus népet újra visszavezethessük az örök élet adományához. A munkamező Németország egész evangélikus egyháza, és kérésünket mindazokhoz intézzük, kik ez egyházhoz tartoznak; arról van szó, hogy a hitet építsük és az egyházat erősítsük, így mindazokhoz fordulunk kérésünkkel, kik e hitben megtalálták az életet és az egyházban megismerték Idvezítőjüket; arról van szó, hogy a szegényeket és a javakban

¹ A Rauhes Haus Hamburg mellett Hornban egy híres belmissiói intézet, melyről később részletesen fogunk írni. Cs. L.

szükölködőket gazdagokká tegyük a mennyei javakban és így új alapot szerezzünk nekik a polgári jóléthez is, — így azt reméljük, hogy kérésünk helyet talál mindazoknak szívében, kik anyagi javakkal többé vagy kevésbé meg vannak áldva. Reméljük, hogy olyan munkatársakat is fogunk találni, kik magokat különösen ilyen adományok gyűjtésére ajánlják föl, a melyeket átvenni és mint hűséges sáfárok, kellő helyre alkalmazni, az alólírottak magukat ezennel elkötelezik. De mindezeknél erősebb reménységet vetünk mi a gyülekezetnek Urába, kinek a nép megmentése és újjászületése általi dicsőítetés célja úgy az egyháznak, mint az ennek szolgáló belmissiónak. Az ő szavára és az ő ígéreterére építünk mi rendíthetetlen bizodalommal.

A hatalmas program a következő szavakkal végződik: «Föl tehát, ne maradjon senki se hátra! Lépünk örvendő reménységgel a nagy épületi állványra, tovább dolgozva, hol az építető Ur már megkezdettevelünk a munkát, újonnan kezdve, hol eddig még nem hajtották végre az ő munkára hívó parancsát, várva az ő ítéletét, ha vajjon egyezik-e az vagy nem egyezik meg reménységünknek gondolataival és képeivel. A mi reménységünk mindenestre azon legszilárdabb alapon áll, a melyet Ő helyezett el, a melynek Ő azt az *egy* nevet adta, a mely minden nevek fölött van: Jézus Krisztus! Ezen az alapon és az élőknek és a győzelemben megbizonyosodottaknak e zászlója alatt csoportosúljon a mi evangélikus egyházunkban a mentő szeretetnek e szövetezete, hogy egyházunk megifjúljon, magát feláldozza és az egész világnak tudomására hozza, hogy a népeknek csak egy megmentőjük van, — ama fölfeszített és föltámadott, kinek közelében és kinek megjelenésével a félelemnek népe a békeség népévé, és a halálnak világa az életnek kertévé változik át.»

A központi választmány e programját Berlinben és Hamburgban 1849. január havában dr. Abendroth, von Bethman-Hollweg, Büchsel, von Mühler, Graf von Schlippenbach, Senft von Pilsach, Stahl és az egész mozgalomnak lelke, megindítója *Wichern* írta alá.

Ugyanekkor elkészítették a *központi választmány statutumait s alapszabályait is*, melyek 1849. augusztus 8-án Sans-Souciban kelt királyi rendelettel erősítették meg. Ez alapszabályokat az idők folyamán némi pótlások, javítások végett át kellett nézni, s csakugyan 1878. január 28-án kelt kabinetrendelettel I. Vilmos császár Leonhardt, Falk és Frie-

denthal ministerek ellenjegyzésével erősítette meg a választmány újonnan átdolgozott alapszabályait, melyeknek főbb pontjai a következők:

1. §. *Cél és feladat.* A német evangélikus egyház belmissióját irányzó központi választmányának az a célja és feladata, hogy az evangélikus Németország területén belől, valamint a külföldön lakó németek között a belmissió szolgálata által építeni segítse Istennek országát. Különösen arra törekszik, hogy a népéletnek azokat a területeit, melyek az evangéliom hatása alól kivonvák, újra fölnyissa a nép előtt, hogy a keresztyén szereteti tevékenység munkáira buzdítson, az ilynemű különálló törekvéseket egymással összeköttetésbe hozza és tanácsal és tettel segítségökre legyen. Az önálló vállalatok is, a mennyiben a belmissió munkájára általános jelentőséggel bírnak, feladata körén belől fekszenek.

Ki van zárva a belmissió feladatainak köréből mások e területen végzett munkáiba való minden önkéntes beavatkozás, és minden olyan kísérlet, mely a belmissió munkákat az ő saját vezetése alá akarná összpontosítani.

Törekedni fog, hogy az egyházi és állami hivatalokat és intézményeket az Isten által rendelt hivatások körén belől minden előtte álló úton támogassa.

2. §. *Székhely és birói illetékesség.* A központi választmánynak székhelye Berlinben és Hamburgban, birói illetékessége kizárólag Berlinben van.

3. §. *Tagok.* A központi választmány ez időszert azon tagokból áll, kik e statutumot alájegyezték. A választmány maga egészíti ki magát. A tagok Németország bármely részén lakhatnak. Tiszteleti tagok is választhatók.

A központi választmány minden tagja élethosszig választatik, de időközben bármikor kiléphet.

4. §. *Tisztviselők:* A választmány áll: 1. az elnökből, 2. a tiszteleti elnökből, ha ilyen választatik, 3. legalább egy alelnökből, 4. az ügyvezető titkárból és 5. egy pénztárnokból.

5. §. *Munkatársak.* A központi választmány állit be állandó munkatársakat (útazó ügynököket stb.), kik teljes hivatási tevékenységgel támogatják a központi választmány feladatát, és ez által rendszeren fizettetnek.

Érintkezésbe lép egyes bizalmi férfiakkal, kik részint a központi választmány indítására a hozzá csatlakozott tartományi és országos egyletek, részint más nagyobb belmissiói egyletek, részint maga a választmány által választatnak, hogy

átvegyék azon egyletek és a központi választmány közötti személyi összeköttetést és az utóbbinak fontos ügyekben tanácssal szolgáljanak

Ezenkívül a központi választmány ügynököket választ, kik saját élet- és hivatáskörükön belől a központi választmány működését szabadon támogatják.

6. §. *Ügymenet.* A folyó ügyeket a választások kivételével, a központi választmány a maga rendes ülésein végzi, melyek Berlinben a működő elnök megállapodása szerint tartatnak, s melyekre a tagok írásban hivatnak meg.

9. §. *Vagyongkezelés.* A központi választmány kiadásait önkéntes adományok fedezik. Azok az alapok, melyek a központi választmány kezelése alá meghatározott czélokra adatkak, az adományosok rendelkezése szerint kezeltetnek és használtatnak föl. A központi választmány pénztárnoka kezeli a főpénztárt. Ő tesz jelentéseket a bevételekről és kiadásokról úgy a rendes üléseken, mint a megjelenő évi jelentésekben. Egyes intézetek vagy alapítványok pénztökeinek kezelése külön bizottságokra is átruházható.

10. §. *Congressusok.* A központi választmány hívja össze és vezeti a belmissiói congressusokat, melyek mint eddig, Németország különböző részein tartatnak.

13. §. *Alapszabály-változtatás.* Ezen statutum változtatásához, a mennyiben az a központi választmány céljait, birói illetékességét, kifelé való képviselését vagy feloszlását czélozza, fejedelmi, egyebekben pedig ministeri jóváhagyásra van szükség.

A revideált alapszabályokat aláírták dr. Wichern főconsistoriumi tanácsos Hamburgban, mint elnök, Oldenberg lelkész, mint ügyvezető titkár s mellettök 25 férfiú, kik Németország egyházi, iskolai és politikai életében többnyire nagy szerepet játszó, nálunk is ismert nevű férfiak, mint pl. dr. Weiss tanár, Stöcker udvari prédikátor, Bismarck herczeg és mások.

A mult évi jelentés szerint elnöke a választmánynak dr. Weiss tanár, főconsistoriumi tanácsos, ügyvezető titkára Oldenberg lelkész s a nevezettekkel együtt az ügyvezető bizottság tagjainak száma 20, a kültagok száma pedig 28. A központi választmány ügynökeinek száma 57-re, azon egyletek és conferentiák száma pedig, melyek a központi választmánynyal szorosabb vagy kevésbé szoros összeköttetésben vannak, 99-re megy. A jelentésből kitünőleg a központi választmány az év folytán 16 teljes estét igénybe vevő

ülést tartott, s néhány főbb munkáját említve, ellátta prédikátorokkal azokat a német evangélikus munkásokat, kik szénatakarásra, téglaegetésre vagy kárpitos munkákra átmenvén Hollandiába, heteken s részben hónapokon át ott tartózkodnak, a nélkül, hogy lsten igéjét hallgathatnák. Különös gondot fordít a választmány a tengerész-katonákra, valamint a kereskedelmi tengerészet embereire, kik mintegy 40,000-en, ifjú erejük teljes virágában mindenfelé a legnagyobb kísértéseknek és veszélyeknek vannak kitéve. Német prédikátorok keresik őket föl Németország és a szomszédos országok nagy kikötőiben: áhitatossági könyvekkel látják el őket s általában minden lehető eszközt megragad a központi választmány, hogy az embereket megmentse a társadalomnak, a hazának és az egyháznak. A számszerint megnevezett egyletekkel folytonos és benső érintkezésben lévén, a közelebbi időkben különösen a börtönügy, az utazó munkások számára állított és allítandó beszállók (Herberge zur Heimath) ügye, az erkölcsellenesség elleni küzdelem, a belmissió elöregedett munkásairól való gondoskodás vették igénybe legtöbb idejét s a mellett egy szakértő tagja által a német polgári törvénykönyv tervezetere vonatkozó munkálatot dolgoztatott ki a belmissió szempontjából.

A mi a választmány vagyoni állását illeti, az utolsó jelentés szerint a bevételek és a kiadás 30,513 márka s 61 pfennigre ment s 1888 végén a választmány tartaléktőkéje 11,400 márkra, tőkésített hagyományai pedig 12,140 márkra mentek. E szerint az 1889. június 17-én kelt kimutatás szerint a választmány alapvagyoná 23,540 márka volt.

A választmány organuma, mely most is a «Fliegende Blätter aus dem Rauhen Hause», a nagy Wichern halála után, fia Wichern lelkész, Oldenberg lelkész és dr. Baur generalsuperintendens vezetése alatt áll, megjelenik havonként egyszer 2 ives füzetekben. Mint mondtuk, tudósításokat hoz a belmissió legkülönböző területein folyó munkákról, s a központi választmány dolgairól. 1850 óta minden szám mellett egy melléklet is jelenik meg, népszerű nyelven irt vallásos erkölcsi olvasmányokkal. Az immár 48-ik évfolyamában járó lapból teljesen megismerhetjük amaz óriás küzdelmet, melyet a belmissió a bűn és a nyomor ellen, nehéz vívódások között úgy Németországon, mint általában mindenütt, hova a belmissió szelleme eljutott, a multban küzdött és a jelenben harcol. (A nevezett lap egy évfolyamának ára 3 márk.)

Még csak annyit, hogy a mint a programban és az alapszabályokban is láttuk, a központi választmány nem akarja a belmissiói egyleteket magától függővé tenni, nem akar mindenáron befolyásolni, központosítani. Többször és nyomatékosan hangsúlyozza ezt már az ellene esetleg fölmerült kifogásokkal szemben. Többször kimondta, hogy igenis áldásosnak tekinti a kölcsönös kéznyújtást és erősítést, s a minden oldalra ható tapasztalatok kicserélését. Ez pedig nélküle alig volna lehetséges. Kötelességének tekinti a választmány, — és ebben soha eléggé meg nem hálálható érdemei vannak. — hogy időnként kérvényeket nyújt be Poroszország vagy a német birodalom képviselőtestületéhez, a belmissióval összekötöttesben levő nagy kérdések ügyében. Hogy csak néhányat említek, kérvényezett a lottéria, a hazárdjátékok és játékbankok, a vasárnap megszenteltelenítése, a nyilvános erkölcstelenség ellen s a legutóbb lefolyt, sőt részben még most is folyó munkáskérdés alkalmával, mikor Németország fiatal császára II. Vilmos, congressusra hívta össze a különböző birodalmak képviselőit, a központi választmány is föllemelte emez, őt közvetlenül érdeklő ügyben a maga szavát, fölterjesztést intézett a császárhoz, melyet ez «élénk meglepéssel» vett tudomásul és szívélyes köszönetet mondott «az összes aláíróknak a hű érület és a reményben örvendező bizalom kifejezéséért». «Ő felsége — írja legfelsőbb megbizásból a központi választmányhoz von Lucanus. titkos kabinettanácsos — a belmissió tetterős munkájából különös sikert ígér magának a munkás néposztály testi és lelki jólléte előmozdítása és a társadalmi béke megtartását célzó törekvéseiben és Istennek leggazdagabb áldását kívánja a keresztyén szereteti tevékenység e munkájára.»

Ime, ott állanak a trón lépcsőjénél is azok, kik a testi és lelki szükségek, a nyomor sebeit akarják betakargatni a felebaráti szeretet édes balzsamával.

Méltó a tárgy arra, hogy részleteiben is foglalkozzunk vele. Sokat tanulhatunk belőle mindnyájan!

Csíky Lajos.

IRODALMI SZEMLE.

A) Hazai irodalom.

COLBERT. Irta *Ballagi Aladár* tud. egyet. ny. r. tanár, a magy. tud. akad. lev. tagja. Az a nagy monográfia, melynek első része még 1887-ben jelent meg, most nyert befejezést a második füzet megjelenésével és immár előttünk lévén az egész munka, elmondhatjuk, hogy történelmi irodalmunknak méltó dicsekvése és büszkesége. Colbertől. XIV. Lajos nagy ministeréről ír, erről az óriási alakról, ki több mint két évtizeden át egyedül tartja kezében Franciaország kormányát s hatalmas szellemével tud lenni minden mindenkben és megosztott munkásságával is tud alkotni minden téren, a hova csak lép, mert összes erőit a különböző munkatereken is mindég egyetlen egy cél megvalósítására fordítja: Franciaországot oly nagygyá tenni, mint csak lehet. Colbert mintegy önmagában személyesíti meg a francia gloire eszméjét, a melynek él; de a melyben nem csak sütkérezni szeret. hanem a melyért szakadatlanul, lankadást nem ismerve dolgozik. E nagy alaknak adja élet-, jellem- és korrajzát Ballagi, ki e művével legelsőrendű történetíróink között egészen méltán foglal helyet. Alig van történetírónk, ki oly öntudatossággal és annyi kritikával dolgoznék, mint szerző. Ő maga mondja, hogy a «történetírónak, ha művész akar lenni, látnia kell mindent, mint a művésznek. Meztelen alak legyen előtte az ország, az intézmény, vagy az egyén, a kiről ír. Saját szemeivel nézze, saját maga alkossa meg képzeletében, a mit látott, saját ítéletéhez forduljon, midőn visszaadja a magába fölvert alakot», (I. 4. 1.) és hogy «a valódi életíró mindenkor a szellemidézés egy nemére vállalkozik s a szellemek, mikép a földi emberek, szívöket, lelköket nem nyitják meg másnak, mint a ki rokonszenven közelik feléjük.» (5. 1.) És szerző nemcsak a theoriát tudja, hanem történetíró-művészsé is lesz. Colbert, a főalak, szoborműként a legnagyobb plasticitással domborodik ki s mint a rege Pygmaeon-szobra a művész által megelevenítve lép le piedestáljáról és jelenik meg kora mozgató

eszméinek, vezéregyéniségeinek környezetében. Az író előtt fel van tárva Franciaország egész politikai és közgazdasági története. Ez szolgál méltó keretül Colberthez. Ismeri teljesen a kor embereit — ez a környezet, a staffage. És Colbert hivatalos és bizalmas levelezései alapján belelát annak a nagy államférfiúnak egész lelkébe s annak legkisebb redői is feltárvák előtte. Ime az eleven jellemzés titka. Beleélte magát egészen Franciaország akkori viszonyaiba s innen, hogy kitűnő commentatora nemcsak az okmányoknak — pedig ez sem csekély érdem már —, hanem az eseményeknek, emberek eljárásának, cselekvésük indokainak is. Kiváló történelmi érzékkel tudja megmérni a tettek és alkotások történelmi horderejét és belső értékét (pl. 172. l.). Talán magától Colberttől tanulta meg, hogy egyetemesebb, magasabb szempontból nézzen mindent; de azért figyelmét a legcsekélyebb jelenségekre is kiterjeszszé; ne legyen előtte semmi annyira kicsiny, hogy azt fel ne használja a jellemzésre. A nép ajkán kelt röpke chansonok, melyekben a nép változó szeszélye pillanatnyi benyomásainak rövid tartamú s könnyen szétpattanó röppentyűit sziporkáztatja, ép úgy lekötik figyelmét s a színezéshez és árnyaláshoz, az alak kidomborításához ép úgy felhasználja őket, mint a terhes gondolatoktól, diplomatiái rejtélyességektől, politikai fondorlatoktól, nagy államalkotó tervektől nehéz okmányokat; a fiúnak irt bizalmas leveleket ép úgy, mint az intendansoknak adott ministeri utasításokat. Az író nagy olvasottsága sok történelmi analogiával és anecdotával fűszerezi az előadást. A műnek mindenik fejezete egy-egy szép essay, telve reflexiókkal s a történet-bölcsész magasabb felfogásának eszméivel. Magas erkölcsi szempontból igen nemes szigorúsággal ítél. «Ezer jó tulajdon nem von le egyet sem az alávalóból» — mondja a 19. lapon. Érti egészen komolyan a felelősséget, hogy mint történetíró a legfényesebb igazságok kutatására van hivatva. Erkölcsi komolysága visszaborzad attól, hogy olyan történetíró legyen, kikről Pellisson szól s kik csak a nagy hazugságok hirdetéséhez értenek (59. l.). Nyelvezete egyszerű, természetes és mégis választékos. Találó hasonlatokban, képekben gazdag, a nélkül, hogy csak egyetlen egy is üres volna. Magvas, «mert eszme van benne, eszmét fődöz fel s eszmét ébreszt.» És bár a világ-történet tanárának nem kellett volna semmivel se indokolnia, hogy miért fordul Colberthez és magyar ember létere miért nem ir inkább a mi történelmünk alakjairól; mégis ezt is indokolja. «Midőn a magyar állam és a magyar társadalom — úgymond — összes erejével tör a magyar államiság megerősítésére s arra, hogy az őstermelésen kívül az iparos tevékenységre is fektesse a nemzeti jólétet: azt hiszem, nem lehet tanulságosabb kutatás és tárgy reánk nézve a XVII. századbeli Franciaország államszervező nagy munkálatainál s kivált iparügyi mozgalmainál. Ugyanoly törekvés színtere volt akkor Fran-

cziaország, mint napjainkban Magyarország» stb. (8. l. és II. r. 78. l.) E törekvések mozgató lelke Colbert, a ki «hideg, mint a jégcsap»; de közelebb kutatva műveiben és munkásságában, «benseje csupa izzó láva» és a kinek e benső tűzét a *saját művébe* való szerelme szítja (37. l.). Szünetlenül azon van, hogy saját lelki állapotát mintegy átadja nemzetének. Hogy közölje vele a nagy dolgok művelésének szeretetét. Hogy belevigye vérébe a kötelességekről alkotott magas fogalmait (176.). Sokszor említi, hogy ez vagy ama dologban el kell menni a lehetetlenig s megpróbálni végrehajtani a lehetetlent! (177.) A francziát, ki tehetségeit idegen állam számára bocsátja áruba, hazaárulónak tartja. (184.) Minden téren felül kell múlni az idegent, ezért meg kell tőle tanulni mindent és a nemzet tulajdonává tenni, vérébe beoltani. «Nemcsak emberben s emberi munkában, de még ló- és juhállományban is a föld kerekégén páratlanná, legelsővé kívánja tenni Francziaországot» (243. l.). Colbert az a főbűvész, ki akkor, mikor működött, nem volt látható; csak kétszáz év múlva lesz láthatóvá (irataiból), mikor testileg már nincsen (II. r. 60. l.). Egy nagy állami szervezetnek minden idegszála tőle indul ki és minden érintést ő érez meg. Kezében van nemcsak a kereskedelem és pénzügy, hanem az építkezések, az utak csinálása, az irodalom állami pártfogósága, a művészeti kiállítások stb. Mindennel a királyt dicsőíti; de mindent ő maga tesz (87. l.). Az ünnepnapok leszállítása, a bucsúk látogatása sem közönyös előtte állami szempontból. Az általános munkakötelezettség eszméje lelkesíti. Már ő, még a feudalismus korában, megérti, hogy nincs nagyobb hűn, mint a munkátlanság s már ő hirdeti, hogy ingyen nem kell adni senkinek semmit, a mely felfogás még maig sem tudott gyökeret verni a köztudatban. «Francziaország az ő keze alatt, mondhatni, rengeteg kaptárrá változik, melyben mindenki a királynénak szolgál, melyben jól van dolga annak, a ki dolgozik s megsemmisül a here» (II. r. 198. l.). «Eszményei szerint alakul a társadalom. A kora-középkorban az emberek ideálja a *szent*; a lovagok korában a *hős*; XIV. Lajos idején a *gavallér*. E gavallér-világ közepette Colbert állítja helyre a munka becsületét, útját egyengetve annak, hogy a közel jövőben egy új világrend alakuljon, melyben a *munkás* az észmény.» (199.) Minden improductiv helyzetet el akar tiporni. (194. l.) Mikor ő maga is államszervező munkához fog, előbb csoportosítja az állami és társadalmi életben tett tömeges észleleteit, adatait, s levonván belőlük a törvényeket, azok szerint intézkedik. Ő mindég a bizonyosság ösvényén jár: nehezen gyűjtött és nagy gonddal megrostált adatai a nagy számok törvényét és ezek viszont teendőit tárják fel szemei előtt (134. l.). Benne mindég egyidejűleg jelentkezett az a felségesen naiv és számító, prófétai és a tapasztalatra támaszkodó érzet és tudás, mely egész pályáját adáz ellenévé tette minden megszokott routinnak

s lelkesült hívévé a soha ki nem próbált nagy terveknek (152. l.). Tekintete mindég a maradandó alkotásokon, az örökkévalóságon csügg. Ezt emlegette úgy akkor, midőn utat építtetett, követ fejtetett vagy zsilipet csináltatott: mint ama nagy elhatározások idején, mikor végkép befejezte az ancien régime közigazgatási rendszerét, mikor megalkotta a «halhatatlanok» testületét, mikor a gyárakat, a nagy kereskedelmi társulatokat, a gabnatárákat, a hadi tengerészetet, a gyarmatokat stb. alapította (167. l.). A bagatelle, kicsinyes dolgok iránt ellenszenvvel viseltetik, még utat is csak országos fontosságút akar építtetni (137. l.). És ez az óriási alak, ki az iskolából kifogott lassú észjárású fiúból és az egyszerű posztós-legényből self mademanként nő fel szemink előtt XIV. Lajos első ministerévé, Richelieu és Mazarin utódjává, ugyancsak szemink előtt törpül el és semmisül meg alkotásai-
val együtt, hatalmas tanulságául annak, hogy mihelyt egy nagy eszmék által vezetett ember csekély érdekeknek s e csekély érdekek mellett a fanatismusnak áll szolgálatába, mihelyt megtagadja önmagát: ei kell pusztulnia. Mikor belemegy Colbert a hugonották üldözésébe: ezzel önmaga alkotásainak halálítéletét hitelesítette. Nagy biztatás ez nekünk!

A munka függelékeként Ballagi a XVII., XVIII. és XIX. század Colbert irodalmának bibliographiáját állította össze. A két rész ára együtt 3 frt 20. kr. A Tud. Akad. II. osztályának külön kiadványa.

A NEVELÉSTUDOMÁNY KÉZIKÖNYVE. Irta *Felméri Lajos*. Egy nagy terjedelmű — 41 fejezetből álló s 678 lapnyi — neveléstani művel gazdagodott paedagogiai irodalmunk, Felmérinek e nem régiben megjelent munkájában. «Az angol iskolázás jelene» két kötetre terjedő művével tünt fel Felméri először, mint hivatott paedagogiai író, ki már ez első munkájában élénk bizonyosságát adta erős és mélyreható megfigyelő képességének; de egyszersmind az angol nevelési rendszer és iskolai intézmények iránt való meleg érdeklődésének és rokonszenvének. És most a Neveléstudomány Kézikönyvében épen angol mesterek után indulva és a saját megfigyelései alapján írja meg neveléstanát. Ha a munka tisztán csak egyszerű átültetése volna is valamely kiválóbb angol terméknek, még akkor is csak örvendhetnénk megjelenésének; mert szakított volna az egyoldalú termeléssel, a német irodalom doctrinair tanainak minden alkalmazás nélkül való lefordításával és lemásolásával. Holott erőteljes nemzeti irány és szellem egyáltalában nem fejlődhetik *egy* nép gondolkozásának és intézményeinek másolgatásából. Össze kell szedni minden művelt nép legbecsesebb és legnemesebb szellemi gyümölcseit s az azokból kifejtett mag hazai talajba ültetve teremheti majd meg az önálló nemzeti irányt. Felméri munkája azonban sokkal több, mint egy munka átültetése. Ez egy gazdag irodalom nagyszámú termékeinek feldolgozása, áthasonítása és a saját tapasztalattal megbővítése. De minden ízében annak az angol

egészséges nevelésnek a magasztalója, melynek Anglia nemcsak erőteljes testi, hanem praedomináló szellemi életét is köszöni. Szerzőnk ennek megfelelőleg a testi nevelésben a német Schulmeisterek tornája helyett az angol athletikát és játékot ajánlja. A hátgörnyesztő, rövidlátó, sápadt szobatudósokat nevelő német utilitarius nevelési és tanítási rendszer helyett, az erős, vidám, edzett testet és ruganyos, mindenre fogékony lelket nevelő angol liberalis irány behozatalát s ez iránynak a családban és iskolában való keresztülvitelét sürgeti. — A munka II—IV. szakaszban tárgyalja a testi, az értelmi és az erkölcsi nevelést; míg az I. szakasz az általános nevelési elvekről szól. Methodusában a nevelést ant inductiv tudománynak mondja. A nevelés még esetleg lehet inductiv; de a nevelésben, mint tudomány bizony csak azzal a fallaciával tehető inductivvé, a mibe szerző is beleesett; mert midőn a merev dogmatikus neveléstudománnyal akarta szembeállítani a gyakorlatnak és az egyéniségeknek követelményeivel is számoló paedagógiát, ez utóbbit egyszersmind inductivvé tette, mintha az inductió ebben állana! Stylusa emelkedett, választékos. Tárgyalásában folyton éhben tartja az érdeklődést a sok közbeszótt történeti és az életből vett elbeszélésekkel, megfigyelésekkel, apró megjegyzésekkel. Kifogást csak a sok, igen gyakran épen semmit nem mondó kép és hasonlat ellen tehetünk. (Pl. mit ért ez alatt, hogy az elemi oktatás egy vízszintes vonal, a középkutatás pedig egy függőleges vonal?!) Az üres bombasztok is itt-ott a gondolat hiányát takarják. Pedig gondolata is sok van szerzőnek, olvasottsága is széleskörű, kedélye is gazdag és képzelete a magasabb régiókban is otthonos. Mind oly tulajdonok, melyek kiváló íróvá képesítik birtokosukat s nem kell semmi kendőzéshez és mesterséges szóvirág-gyártáshoz fordulnia. — A munka minél szélesebb körben való elterjedésre méltán számíthat s igen óhajtható volna, ha egészséges és emelkedett világnézlete, kiválóan gyakorlati és paedagogiai módszere minél mélyebben gyökerezne meg nagy közönségünkben. — Ára 6 frt. Szerző saját kiadása. Budapesten az Eggenberger-féle könyvkereskedés bizományára.

A SÁRKERESZTŰRI REF. EGYHÁZ MULTJA ÉS JELENE. Irta *Lévay Lajos* sárkeresztúri ref. lelkész. A 196 (16°) lapra terjedő kis egyháztörténeti monographia igen élénk képet fest a nevezett egyház multjáról és jelenéről. Az I. fejezet, az egyház történetét három korszakra osztva, szól az egyház keletkezéséről és annak sorsáról Báthori Gábor püspök látogatásáig 1816-ig, majd 1817—1880-ig és végül a legújabb 10 év történetéről. A II. fejezet a vallás-erkölcsi életet, a III. a közoktatás- és nevelésügyet ismerteti; a IV. az egyház lelkészeinek, tanítóinak, gondnokainak s ez idő szerinti presbytereinek névlajstromát közölve, az előbbieknél rövid életrajzát is adja; az V. az anyagi helyzetről szól, végül a VI. az egyház részére tett áldozatokról emlékezik

meg. A történeti részt igen nagy utánjárással dolgozta ki szerző s az általa adott rajz igen érdekes adalékkal szolgál egyháztörténetünkhez. A jelen viszonyokról szóló részek pedig egy a hivatásának teljes magaslátán álló s a híveit szerető, érettük szívesen fáradozó, vallásos életük legkisebb jelenségeit is méltányolni tudó lelkipásztornak meleg érdeklődéséről és buzgó törekvéseiről lesznek bizonyosságot; sőt úgy tüntetik fel szerzőt, mint gyülekezetének nemcsak pásztorát, de valószínűleg hűséges számadóját, ki a legapróbb részletekig teljes leltárt közöl, felvéve még a harangozó kezén levő poroló seprőt s a magtárban levő csiga-kötelet is. Szerző e művével míg szolgálatot kívánt tenni a magyar protestáns egyháztörténet-írásnak, másfelől hűvének is szánta azt, hogy vele, a mult példájával lelkesítse őket s tartson mintegy tükröt eléjük; innen, hogy nyelvezetében mindenütt a legyszerűbb és a legközvetlenebb elbeszélésre törekedett és innen, hogy az egészen bizonyos parenetikus hang vonul keresztül. A munka ára 50 kr. A tiszta jövedelem a sárkeresztúri ref. egyház alaptőkéje gyarapítására fog fordíttatni. Kókai Lajos bizománya.

RÉGI HANGOK. Evang. keresztyének számára közrebocsátá *iff. Jeszenszky Károly* ev. lelkész. A «Cithara Sanctorum» név alatt ismeretes szláv evang. énekeskönyvben a Husz-féle reformáció korából való magyar egyházi énekeket és különösen magyar dallamokat — melyekre aztán szláv nyelvű énekek szereztettek — fedezett fel szerző s most ezekből 12 éneket közöl fordításban, rövid történeti bevezetések kíséretében; míg a «Függelék»-ben Comenius János-Amos végrendeletének fordítása és egy költemény van «A magyar gályarabok utódaihoz». Mellékletül pedig a «Magyar gályarabok éneké»-nek ősrégi magyar egyházi dallama közöltetik, melyet férfikarra tett és orgonakísérettel *Luttenberger* Ágost látott el. E hymnologiai mű, igen érdekes történeti adalékaival és költői nyelvezetű, szép fordításaival méltán tarthat nagyobb körben való elterjedésre számot. Ára 80 kr. — Kiadja Hornyánszky Viktor.

TÖRTÉNELMI TÁR. Évnegyedes folyóirat. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat közvetítése mellett a magy. tud. Akadémia történelmi bizottsága. Az 1890-diki évfolyam április—júniusi II. füzetnek bő tartalmából egyháztörténetünkre vonatkozó adalékokat *iff. Kemény Lajos* kassai levéltári tiszt közöl; így négy levél szolgál adaléklul Henckel János életéhez, egy-egy levél a kassai egyház, a pataki templom és a pataki iskola történetéhez, egy tanuvallatási jegyzőkönyvi pont Bocskai halálára vonatkozólag, Mihalykó János eperjesi praedicátor egy levele az 1607-iki mozgalmak történetéhez és két levél Alvinczy Péter életéhez. A Történelmi Tár holti ára 1 frt 30 kr.

Lubrich Ágoston, AQUINÓI SZ. TAMÁS BÖLCSELETÉNEK JELENTŐSÉGE ÉS TERMÉSZETBÖLCSELET, Budapest 1890. Ára? A XIII. Leó pápa

által 1879. aug. 4-iki encyclikájában szentesített s a philos. tudományosság patronusává tett középkori thomistikus bölcészetnek im a budapesti egyetemen is vannak művelőik és szószólóik *Klünger*, főleg pedig *Lubrich* személyében. Ez ultramontán scholastikus irány befolyása alatt készült Lubrich két kötetes Természetbölcészete is. «Aqu. Tamás bölcseletében» — úgymond szerzőnk — «az ész és a hit egy anyának két gyermeke . . . ki mindig kikerülte a veszélyes szirteket, a melyeken az emberi ész hajótörést szenvedett, mivel a vallási eszme és (a középkori dogmákban szentesített) kinyilatkoztatás álláspontját oda nem hagyta.» S mik azok a szirtek? Hát azok, a melyekről V. Bacon azt mondta, hogy ezekkel, mint hamis tekintélyekkel és «idóllakkal» föltétlenül szakítanunk kell, illetve azok, a melyekben való föltétlenül kételkedést Cartesius a maga bölcészetének kiinduló pontjává tette, mivel csak ilyen irányban tenyészhetik józan, egészséges philosophia. E thomistikus állásponton «Descartes óta a bölcselet története nem egyéb, mint a közös bölcseleti egység (credo ut intelligam!) lebontásának története . . . ellenben Sz. Tamás bölcselete ment e tévedésektől, sőt gyökeres tagadása azok elvének», a miért is «annak visszaállításában látja a bölcselet újjászületését». Napjaink modern bölcészetéről pláne azt mondja, hogy az «nem tudományfejlődés, hanem romhalmaz, tetemmező», mely «mai chaotikus állapotból csakis a továbbfejlesztett peripaletico-scholasticai bölcselet révébe (azaz Róma felé!) menekülhetünk.» E gondolatok irányzatosságát régóta ismerjük *Stöckl* bölcészettörténetéből, a melynek Lubrich csak magyar visszhangja. Az «egység», a «tekintély» megbontása nem tetszik e férfiaknak, mint a melylyel a szabad tudomány meg nem férhet, hacsak ancilla theologiae lenni nem akar. Természetbölcseletében, keresztény, azaz scholastikus jellegű természettudományra törekszik a szerző, «mely bölcsen kiegyeztetné a realismust az idealismussal.» De hiába, az idők kerekeit visszatolni nem igen lehet, még alaposabb tudományú embereknek sem, mint a milyen Lubrich!

MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁR a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig. Szerkesztik *Szarvas Gábor* és *Simonyi Zsigmond*. II. kötet III. és IV. füzet. A K betű végét, az L betűt és az Ly kezdetét tartalmazzák e füzetek. Egy-egy füzet ára 1 frt. Egész évre előfizetés 10 forint.

A MAGYAR IRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI című nagy lexicographikus irodalom-történeti műből, melyet *id. Szinnyei József* bocsát közre, már az I. kötet 2-ik és 3-ik füzete is megjelent, az előbbi András-Bacsák, az utóbbi Bacsák-Balogh nevek között eső régebbi és újabb írók rövid életrajzát, műveik jegyzékét s a reájuk vonatkozó összes életrajzi és irodalmi adatokat közli. A legnagyobb tárgyilagossgal, tisztán csak a történeti adatokra szorítkozva ír. Az irodalommal fog-

lalkozóknak kíván anyagot nyújtani. Csak ez a célja s ezért tartózkodik minden ítéletmondástól, az írók méltatásától. Ő hűségesen összeszedi betűrendben a kis és nagy írókat, az irodalomtörténéznek megkönnyíti vele a munkát; de reábizza, hogy az majd jelölje ki az illetőnek a méltó helyet nem a betűrendben, hanem az irodalomban és a nemzet pantheonában. Kiváló gyakorlati jelentőségű mű. Egy-egy füzet ára 50 kr. Kiadja Hornyánszky Viktor akad. könyvkereskedése.

B) Külföldi irodalom.

Paulsen Friedrich, SYSTEM DER ETHIK, mit einem Umriss der Staats- und Gesellschaftslehre. Berlin 1889. Preis 11 Mark. A 868 lapra terjedő mű egy rövid bevezetés után, mely az ethika lényege, feladata és módszerével foglalkozik, 4 könyvre oszlik; az 1-ső a nyugati morálphilosophia történetét, a 2-ik az alapfogalmakat és elvi kérdéseket, a 3-ik az erény- és kötelességtant, a 4-ik pedig a társadalmi élet formáit tárgyalja. Az 1. könyvben az antik világnézetet naiv naturalistikusnak mondja, mely állásponton az ember, mint természeti lény legfőbb célja a kultura, főleg az ismeret, s a melylyel szemben az eredeti keresztyénség tisztán supranaturalistikus világnézet, tehát az antiknak legtisztább ellentéte. Hogy a keresztyénség az embert tisztán transcendens eredetére és rendeltetésére utalná, hajos volna hebizonyítani. A 2. könyv alapos fejtegetései a jó és rossz, a legfőbb jó, a pessimismus, kötelesség és lelkiismeret, egoismus és altruismus, erény és boldogság, erkölcsiség és vallás s az akarat szabadságának kérdéseire vonatkoznak és sok figyelemreméltó bölcsészeti vonatkozást foglalnak magukban; csak az a kár, hogy itt az utilitaristikus szempontok az irányadók. Kiváló értékűek a 4-ik könyvnek fejtegetései a társadalmi életnek főbb formáiról, s főleg a sociális kérdés az, a melylyel szemben egészséges erkölcsi érzékkel bír. Így a családot ama forrásnak mondja, a melyből a kegyelet, a felebaráti tisztelet s a gondoskodó szeretet erkölcsi érzelmei, mint a közösségi élet alapformái fakadnak, és kifejti, hogy a hivatási hűség úgy a gazdag, mint a szegény nőre nézve a sociális kérdés egyik leglényegesebb alkatrésze. A munkának modern szervezését s a tőke productióit az egyesre s az összességre vonatkozó erkölcsi jelentősége szerint méltányolja. Igen behatóan ismerteti végül azokat az erkölcsi föltételeket, a melyek mellett az «állami sociálreform» keresztülvihető. Az ethika iránt újabb időben igen élénk az érdeklődés. *Wundt*, *Steinthal* és *Ziegler* műveit az utóbbi években gyors egymásutánban *Luthardt*, *Gyzicki* és *Paulsen* művei követték, a mi helyes dolog, mivel az ethika a bölcsészetnek valódi támpontja, s gyakorlati jellegénél és

céljánál fogva kiválóan képes befolyásolni a tudományt és az életet egyaránt minden pathologikus philos. jelenségekkel szemben. A pessimismus vagy az Unbewusst bölcsészete mellett sem élni, sem halni nem lehet!

Böhl Eduard, VON DER RECHTFERTIGUNG DURCH DEN GLAUBEN. EIN BEITRAG ZUR RETTUNG DES PROTESTANTISCHEN CARDINALDOGMAS. Leipzig, 1890. Preis 7 Mark. A 327 lapra terjedő mű Böhl Ede, bécsi ev. ref. theol. tanár tollából való, kit a mi olvasó közönségünk ref. egyházi alapon irt dogmatikája után is ismer. A szorgalmas szerző ref. orthodox egyházi állásponton fejtegeti a hit által való megigazulásnak ama sarkalatos prot. alapdogmáját, a melyről Luther azt mondta, hogy azzal áll vagy esik a mi egyházunk, s a melyről az éles polemikus schmalkaldi cikkek is megjegyzik, hogy az örökre elkülönít bennünket Rómától s annak egyházától. A mű történeti, biblica-theologiai és elvi részre oszlik, s ilyen alapon igyekszik e prot. cardinális dogmának, mint központi jelentőségű tanfoglalomnak «megmentésére». A fejtegetéseket melegség, bensőség s a részletekre kiterjedő tájékozottság jellemzik. A rövid bevezetés után ismerteti a megigazulás tanának történetét Melanchton haláláig s halála után, jelesen fejtegetve Melanchton érdemeit e dogma körül s erősen czáfolva Osiander ismeretes katholizáló tévedéseit «a bennünk lakozó Krisztusról.» Biblica-theologiai részének az a hibája, hogy e tanfogalmat a maga teljes kifejelettségében már az ó-szövetségben is föltalálhatni véli. A megigazulás elvi részével egy csomó hittani kérdést kapcsolt össze, így az ember eredeti állapotát, az eredendő bűnt, az ujjászületést, a praedestinatiót, a megszentelődést stb., mint a melyek csak a megigazulás tanának fényénél világíthatók meg teljesen. «RÜCKBLICK UND AUSBLICK» cz. alatt összefoglalja fejtegetéseinek eredményeit. E különben jeles apologetikai irányú dogma-történeti monographiának nagy hibája az, hogy felfogásában nagyon irányzatos, a modern theológiával szemben túl-éles; Ritschl iskolájával szemben túlságosan önérzetes, olykor igazságtalan, sőt drastikus. Kifejezései néhol sértők, túlerősek, sőt egyenesen megbotránkoztatók.

A DIE PREDIGT DER KIRCHE című s *Leonhardi* által sajtó alá rendezett vállalatból a lipcsei Richter-féle czégnél igen szép kiállításban ismét három kötet classikus egyházi beszéd hagyta el a sajtót, u. m. Augustinus válogatott beszédei, Clairvauxi Bernát predicatori és Schleiermacher válogatott homilái, egyházi és egyéb beszédei. Mindenik kötethez egy-egy bevezető monographia tájékoztat az író életéről, munkásságáról, szónoki egyéniségéről, hatásáról és művei értékéről.

Augustinus predicatori egyéniségéről azt mondja az író, hogy «ennek értéke a gondolatok erejében és igazságában áll, a sötétségből a világosságra jutott lélek nagyszerű dialectikájában. A fenséges gon-

dolatok kifejtésében a régi kor egyetlen szónoka sem közelíti meg. Predicatiói mintái az építő beszédeknek. Ő nem keresi a beszéd külső csillogását és díszét, nála az Istennek örök üdvényein elmélkedő lélek ural mindent; a forma, már csak a beszéd közvetlenségénél fogva is, mely az alapos készülést nem engedte meg, gyakran kevésbé szabatos és csiszolt, háttérbe szorul a gondolatok hatalma és magasztosága mellett. A gondolatok mélységében és a kifejezés erejében utólérhetetlen, minden szava a gondolatok egész gazdagságát fejezi ki. A kötet 20 beszédet tartalmaz.

A mysticismusra hajló *Clairvauxi Bernát* beszédeit a lelkiállapotok mesteri festése, a kimeríthetetlen gazdag phantasia jellemzi. Miként Origenes, úgy ő is a szt. írásnak háromféle értelmet tulajdonít: egy históriait, s ezt adja legelőször, egy erkölcsit, a melyet aztán alkalmaz az ember erkölcsi természetére vagy az egyesekre és egy mysticust, mely a menyasszonynak: az egyes hívőknek vagy az egyháznak a maga isteni vőlegényéhez való viszonyát tartja szem előtt. A gyűjtemény 14 beszédből áll.

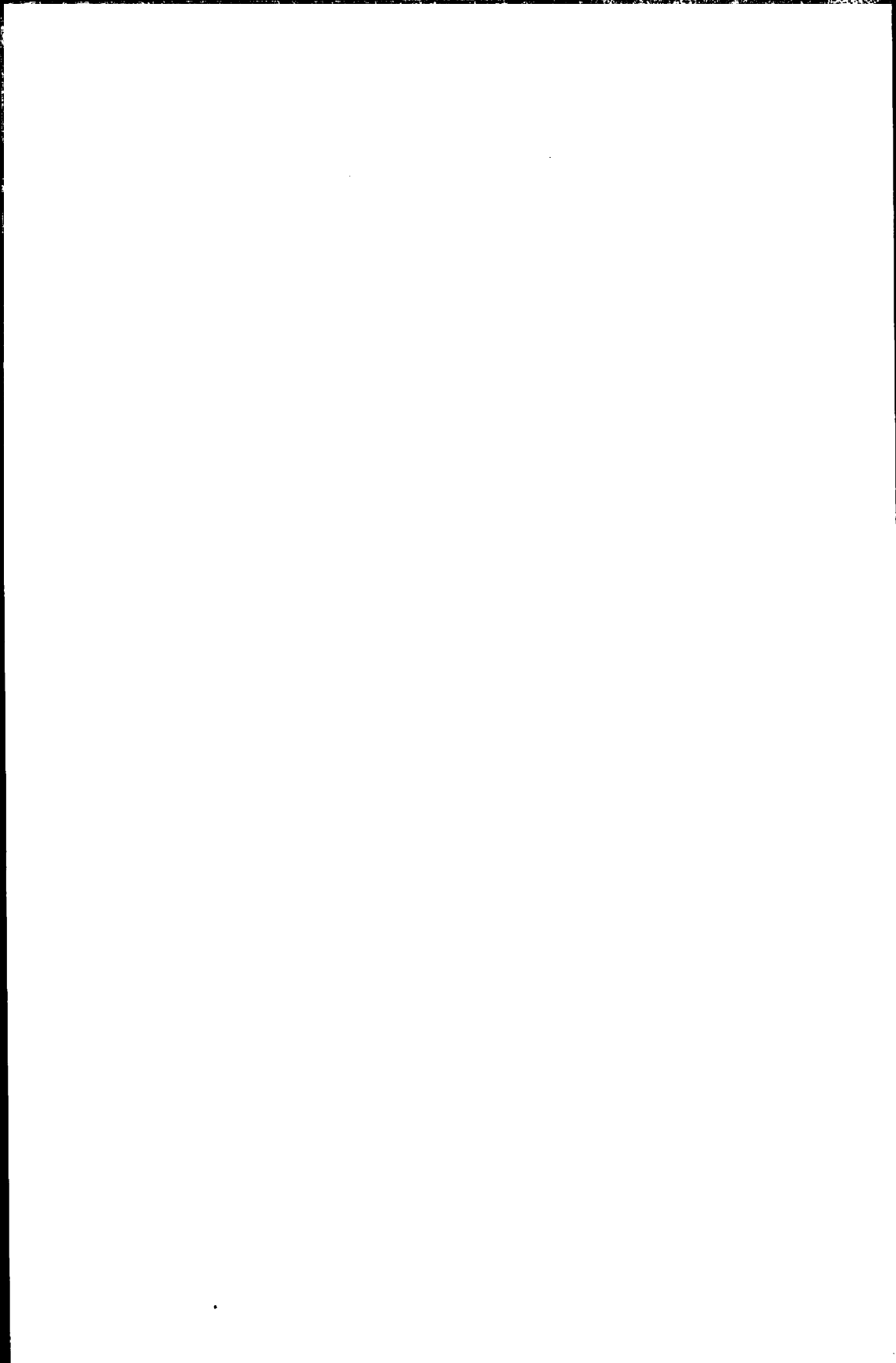
Schleiermacher beszédeire Langsdorff lelkész írta a bevezetést, melyben többek között ezeket mondja: «Hogy ez az ember, a gondolkozó és különösen a predicator Schleiermacher, daczára annak, hogy a kritikai reflexiók felé hajlott, hívő keresztyén volt: mutatják e predicatiói is, melyek világosan igazolják, hogy Schleiermacher mily rendkívül magasztosnak tartotta a predició feladatát, mikor abban még a gyermekek nevelését, a házi életet és a nyilvános polgári társas életet is hívő bibliai álláspontból ítélte meg.» A gyűjteményben van az a beszéde is, melyet saját fiának, Nathanaelnek sírjánál mondott, a megrendült lélek felindultságával; de a hívő erejével, ki másról nem akar vigasztalást bevenni, és azért áll oda a sírhoz maga, hogy az Írás szavaival ön magát vigasztalja.

A vállalat egyes köteteinek ára 1 Mk. 60 pf.

Kirchner Friedrich, WÖRTERBUCH DER PHILOSOPHISCHEN GRUNDBEGRIFFE. 2. Aufl. Heidelberg 1890. Preis 4 Mark 20. Az 500 oldalra terjedő mű befejező kötete a *Kirchmann* által, kiváló szaktudósok közreműködésével szerkesztett «Philosophische Bibliothek» cz. ismeretes vállalatnak, mely a régebbi és újabb philosophusok műveinek német szövegű kiadásával foglalkozik. Ilyfajta műre valóban szüksége volt a philosophiával foglalkozó közönségnek. A Conversations-Lexiconok i. v. fejtegetései röviddek, felületesek és sokszor megbízhatatlannak. *Krug* 5 kötetes műve (1829.) igen tág alapon van tartva és ma már el is avult, a fontosabb philosoph. műkifejezéseket magyarázó függelék *Falkenberg* újabb bölcsészettörténetében túlságos rövidségénél fogva csak az egyetemi hallgatóság igényeinek felel meg; *Noack* bölcsészettörténeti lexiconja pedig, mint történet-biographiai szótár,

nagyon drága s az olvasó közönség által nehezen megszerezhető. S tudjuk, hogy az olvasó a philos. művek olvasásánál igen gyakran zavarba jön az egyes bölcsészek által különbözőleg értelmezett és használt philos. műkifejezések megértésénél. Elég csak említenünk a subsantia, categoria, anyag, lélek, szabadság, lét, monas, én stb. fogalmait. A jeles szerző főtörekvése arra irányult, hogy a fontosabb philos. fogalmak magyarázatánál kellő rövidegességgel és szabatossággal éljen s azokat a bölcsészettörténet rendszereire való folytonos utalás által beigazolja. A mű teljességét az is emeli, hogy egészen a legújabb időkig terjedő s gondosan összeállított bibliographiát csatol az egyes fogalmak értelmezéséhez. A 2. kiadás tetemesen ki van bővítve az elsővel szemben, s több mint 250 czikkkel van megpótolva. Úgy bibliographiai mint általános bölcsészeti szempontokból, a legmelegebben ajánljuk a hézagpótló derék művet a bölcsészettörténet iránt érdeklődő magyar olvasó közönségünknek.

BEITRÄGE ZUR SEKTENGESCHICHTE DES MITTELALTERS czímmel jelent meg *Döllinger Ignác* két részből álló, utolsó magyar munkája. Az I. rész: «Geschichte der gnostisch-manichäischen Sekten» (VIII., 259. l.) s a II. rész: «Dokumente vornehmlich zur Geschichte der Valdenser und Katharer» (X., 736. l.). Az első rész a középkor u. n. eretnek sectáinak beható történetét adja. A paulicianusokkal kezd s a katharosokkal végzi. A formatökélylyel, a classikus világossággal és áttekinthetőséggel írt mű minden az e tárgyban eddig megjelent munkát felülmúl. Igen tanulságosak a Katharos-gyülekezetek társadalmi viszonyaira vonatkozó fejtegetések. A mű súlypontja azonban a II. részre esik, melyben nem kevesebb, mint 72 okmányt közöl és dolgoz fel, melyek a középkori secták történetére vetnek világot. Vannak az okmányok között igen fontosak, melyek csak most látnak először napvilágot; a legtöbb a Valdensekre és Katharosokra vonatkozik. Egyik legbecesebb hagyatékát képezi ez az elköltözött nagy historicusnak.

A „Prot. Irod. Társaság“ pénztárába 1890. márczius 18-dikától június 15-dikéig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogói alapítványuk után kamatot fizettek 1890-re: Bányai ev. egyházkerület. Pesti ev. magyar egyház. A pesti ev. ref. egyházmegeye. A dunán-tuli ág. hitv. ev. egyházkerület. A békési ág. hitv. ev. esperesség. Gróf Tisza Lajos. Szász Domokos erdélyi püspök.

2. Alapító tagok alapítványukat befizették: A soproni ev. egyh. 100 frtot, A vérteszaljai ev. ref. egyházmegeye alapítv. utolsó részletét 36 frt 70 krt. Ádám Gerzson nkörösi főgymn. ig. tanár 100 frtot. Magyarósy István zilahi ref. lelk. 100 frtot. Görgényi ev. ref. egyházmegeye tóketörlesztés 20 frtot.

3. Alapító tagok alapítvány-kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok 1889-re: Csengey Gusztáv, alsó zempléni egyházmegeye, a vérteszaljai ev. ref. egyházmegeye. összes kamat fejében 5 frt. 30 kr., Antal Géza pápai főisk. tanár, nagyenyedi ev. ref. egyház, hajduböszörményi ev. ref. egyház, beregi ev. ref. egyházmegeye. 1890-re: a pápai ev. ref. főiskola. nagyenyedi ev. ref. egyház. Révész Kálmán pápai theol. tanár, pápai theol. önképző kör, a tatai reform. egyházmegeye, hajduböszörményi ev. ref. egyház, Hegedüs Sándor orsz. képv., türkevei ev. ref. egyház, Mokus Gyula pápai tanár, a barsi esperesség, debreczeni «hittanszaki önképző-társulat», a soproni főiskolai tanári kar, máramaros-ugocsai ev. ref. egyházmegeye. alsó-borsodi ev. ref. egyházmegeye, görgényi ev. reform. egyházmegeye. gégényi ev. ref. egyház, Meczner Béla egyházm. gondnok. Szilágyi József pápai tanár; budapesti ev. ref. theol. akad. önképző köre, Karancsi Dániel ev. r. lelk. 1891-re: soproni alsó ev. egyházmegeye. marosvásárhelyi ev. ref. egyház.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1889-re: Bodor Domokos s.-szt.-györgyi gymn. igazgató-tanár, Fekete József átányi ref. lelk., Vass Tamás m.-vásárhelyi ref. lelk., Domján István s.-szt.-györgyi tanár, Apostol Pál vörösmarti s.-lelkész. Benke István s.-szt.-györgyi ref. coll. tanár, Gáspár János nagyenyedi tanf., Balogh Elemér ref. s.-lelk., zala-istvándi ev. egyház. Lator Sándor M.-Sziget, Haypál Benő ref. theol., Schulpe Alfons. Szentkirályi Sándor m.-madarasi ref. lelk., Halom Vincze seregélyesi s. lelk., Bihar-nagybajomi ref. egyház, Séra Ferencz siteri lelk. (pótlólag monografiáért 1 frt.), Varga Zsigmond főthi ref. s.-lelk., Sipos Pál főthi esp. lelkész, pozsonyi theol. akad. olvasóköri (pótlólag monografiáért 1 frt), Veres Károly papolczi reform. lelkész. dr. Dirner Gusztáv orvostudor, Mitrovics Gyula s.-pataki theol. tanár, a sáros-pataki főiskolai «erdélyi kör». Dömötör Dániel bpesti ev. ref. theol., Ruszkai Gyula jánosii ref. lelk., Domokos Antal megyei pénztárnok Kolozsvárt. 1890-re: dr. Ballagi Géza sáros-pataki tanár, a késmárki ev. egyház, Zayzon János püsp. titkár, Trauschenfels Jenő, Csonka Ferencz szentgáli esp. lelk., Kőrösi János ref. lelk., Bodor Domokos s.-szentgyörgyi gymn. ig. tanár, Batizfalvy István tanár. Fekete József átányi ref. lelk., Eötvös Károly Lajos tanf., Tóth Dániel pápai főisk. tanár, Németh Lajos debreczeni lelk., Papp Károly bpesti ref. lelkész. Gáspár János nagyenyedi tanfelügyelő, Petri Elek theol. tanár, Zala-istvándi ev. egyház, Vámos Dániel morágyi ref. lelk., Szilágyi Benő gyömrői ref. lelk., Lator Sándor M.-Sziget, Haypál Benő ref. theol., Schulpe Alfons, Kiss Áron porcsalmai esp., Balogh Ferencz debreczeni theol. tanár, Beöthy Zsigmond főrendiházi tag, Bihar-nagybajomi ref. egyház. Tüdös István s.-pataki theol., Csik Dániel senior Sáros-patakon, Csiky Lajos debreczeni theol. tanár, Hamar István bpesti főisk. senior, Tóth Sámuel debreczeni tanár, Szabó Aladár bpesti tanár, Séra Ferencz siteri lelkész. Kovács Gábor mocsoládi ref. lelk., Szalai Ferencz n.-szokolnyi ref. esp. Gueth Sándor felső-eőri ev. lelk., Balla Lajos monori ref. lelk., Domokos Antal megyei pénztárnok Kolozsvárt, Nagy István n.-várad-olaszi-i ref. s.-lelk., Szentpétery Sámuel pelsőczi ref. lelkész, Csire István s.-nagy-bajomi ref. lelk., Müllner Mátyás soproni ny. igazg., Pozsonyi theol. akad. olvasóköri, Sipos Pál főthi esp. lelkész, Varga Zsigmond főthi ref. s.-lelk., Tóth Sándor feketehegyi ev. r. lelk., Tokay István bpesti ev. ref. theol., dr. Darányi Ignác orsz. képviselő, Veres Károly papolczi ref. lelk., dr. Dirner Gusztáv orvostudor, Juhász György

ippi ev. ref. lelk., Soltra Alajos ráczekevei ref. lelk., Tóth Gábor szabadszállási ref. lelk., a kápolnás-nyéki ev. ref. egyház, Molnár Albert bagyui ref. lelk., Gaál Lajos bpesti ev. ref. theol., Andrássy Kálmán buji ref. lelk., a nagyhonti ev. esperesség, Tóth Miklós büdtsztmihályi ref. lelkész, Nyakas Balázs büdtsztmihályi ref. lelkész, Illyefalvi V. Kálmán ref. papnövendék, a kabai ev. ref. egyház, somlyóvidéki ev. lelkészi kör (és pótlólag monografia 16 ivéért 1 frt.), Lukácsi Imre ref. papnövendék, Szeberényi Gusztáv evang. püspök, R. Nagy Pál karvai földbirtokos. **1891-re:** Bodor Domokos s.-szentgyörgyi gymn. s.-tanár, Wéber Samu szepes-bélai ev. lelkész, Vágner Samu varsádi ev. lelkész, Máthé József mohácsi ref. lelkész.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1889-re: Madaras János szövérdi lelkész, Muzsnai Pál m. paniti ref. lelkész, dr. Felméry Lajos kolozsvári egyet. tanár, Sörös Géza sztistváni ref. lelkész, Bajkó György s.-szt.-györgyi papjelölt, Trozner Lajos nagyenyedi theol., Kübecher Albert durándi ev. lelkész, Csákány Miklós n.-enyedi theol., Marikovszky Menyhért m.-szigeti igazgató, Székely Ferencz n.-enyedi tanár, Sebestyén Dávid banai ref. lelkész, Solymossy Károly n.-enyedi ev. ref. theol., dr. Sárkány Lajos kolozsvári tanár, Bőjthe Géza s. szent-györgyi gymn. hitoktató, Jánosii ref. dalárda, Pálfalvi ev. ref. egyház, Máté Balázs kis-tótfalusi ev. ref. lelkész. **1890-re:** eperjesi jogi és theol. akadémiái egyesület, Kopré Ferencz alsó-zempléni ref. esperes, Mezey János ör.-szt.-péteri ref. lelkész, dr. Felméry Lajos kolozsvári egyetemi tanár, Farkasdy Béla patasi lelkész, Vikár Vincze tapolczatói ref. lelkész, Sziráczy János b.-szarvasi ev. tanító, Dózsa József tatai ref. lelkész, Kerecsényi János körmendi ref. lelkész, Szűcs Endre szt.-erzsébeti ref. lelkész, Rác Lajos sáros-pataki hittanár, Kenessey Kálmán m. kir. vasuti és hajózási főfelügyelő, Pap Elek zsigárdi ref. lelkész, Szabó Gyula szalóczi ref. lelkész, Zeke Lajos siklósi ref. lelkész, Bitay Béla brassói s.-pap, Kiss József kákicsi ref. lelkész, Szabó Sándor túrkevei ev. ref. lelkész, Vas Mihály gégenyi ev. ref. lelkész, dr. Sárkány Lajos kolozsvári tanár, Horváth János nagy-rákosi ev. ref. lelkész, Kájel József dömsödi ev. ref. lelkész, Dávidházy János kabai ev. ref. lelkész, Bartha Zsigmond ökörítői ref. lelkész, Nyiri Gyula rápolti ref. lelkész, Máté Balázs kis-tótfalusi ref. lelkész.

6. Előfizetés: dr. Kiss János, a Szt.-István Társulat igazgatója.

Helyreigazítás. A Magyar Prot. Irodalmi Társaság 1890-diki *Évkönyvében* a következők kiigazítását kérjük. A *solti ev. ref. egyházmegye* nem alapító, hanem *pártfogó* tag. Az *alapítók* sorából tévedés folytán kimaradt a *kemenes-aljai* á. h. evang. esperesség és végül nem jegyeztetett meg, hogy a *budai ev. ref. helyi bizottság* részére az alapítványi összeget (100 frtot) *dr. Hamary Dániel* honvéd főtörzsorvos úr volt szives lefizetni. Szerk.

Tisztelettel kérjük a tagsági díjoknak, különösen a múlt éveknek minél előbb való beküldését; mert közgyűlési határozat folytán a «Szemle» októberi füzeté a tagsági díjakkal hátralékosoknak már csak postai fizetési megbizással fog megküldetni. A díjak beküldése úgy a vidéki, mint a fővárosi t. tagok által legkönnyebben postai-utalványon eszközölhető. Külön pénz-szedőt a Társaság még egyelőre a fővárosban nem alkalmaz.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

MÁSODIK ÉVFOLYAM

IV. FÜZET.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR AKAD. KÖNYVKERESKEDÉSE

1890.

TARTALOM.

	Lap
I. ÉRTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK:	
1. Statisztikai tanulmányok a magyar protestántizmusról. <i>Dr. Bartha Béla</i>	587
2. Az akarat szabadságáról. <i>Dr. Szász Béla</i>	646
3. Egy remekmű a héber irodalomból. III. <i>Csengey Gusztáv</i>	676
4. A korinthusi gyülekezet megalapítása. <i>Dr. Masznyik Endre</i> ...	700
5. Kalinka Joachim superintendens első vizsgálati fogsága Pozsonyban. <i>Dr. Kvacala János</i>	721
6. Sibolti Demeter élete és munkái. <i>Thury Etele</i>	744
7. Az egységes középiskola. II. <i>Kenessey Dezső</i>	755
II. KÖNYVISMERTETÉS.	
8. Dr. Schlauch Lőrincz püspök beszédei. II.....	772
III. MISSIÓ-ÜGY.	
9. Belmissiói levelek. <i>Csiky Lajos</i>	785
10. A protestántizmus és a külmissió. <i>Szabó Aladár</i>	800
IV. IRODALMI SZEMLE.	
11. A) Hazai irodalom.....	813
12. B) Külföldi irodalom	817

A «**PROTESTÁNS SZEMLE**» megjelenik évnegyedenként, u. m. *január, április, július és október* hónapok 1-jén 7—8 nyomott ívnyi terjedelemben.

A «Szemle» füzetei egyenként is kaphatók minden hazai könyvkereskedésben. A jelen füzet ára 1 frt 80 kr.

A tagsági díjak, és az előfizetési pénzek, valamint a «Szemle» szellemi részét illető közlemények *Kenessey Béla* titkárhoz (IV. Vámházkörút 16. sz.) küldendők.

A Társaság több tagjának kifejezett óhajára s a szerkesztőség felkérése folytán **Hornyánszky Viktor** akad. könyvkereskedése célszerű **bekötési táblákról** gondoskodik és pedig a Szemle **I—II. füzete számára 23 krért, az I—IV. füzetére 30 kr. és a monografiákért 33 kr.** A megrendelés Hornyánszky Viktor akad. könyvkereskedéséhez küldendő, ki azonban e jutányos árért a bekötési táblákat csak az esetben adhatja, ha egyből-egyből legalább 200-an rendelnek meg példányokat.

STATISZTIKAI TANULMÁNYOK A MAGYAR PROTESTÁNTIZMUSROL.

VI.

Az előbbi fejezetekben felölelt anyag arra volt hivatva, hogy Magyarország protestáns népének társadalmi életfejlődését, e fejlődési folyam emelkedő, stagnáló vagy netán épen hanyatló irányzatát bemutassa.

A mostani, utolsó közlemény célja a protestáns művelődés nagyszerű, alapjait mult századokban erőteljesen lerakott épületének jelen állapotát bemutatni.

A protestáns kultúra eme rajzánál természetesen első sorban az *egyházak*, illetőleg az *egyházkerületek* s azok egyes alkotó elemei lesznek irányadók, de másod sorban kiváló figyelmet kell szentelnünk minden fokozatú *iskoláinknak* is, mert nem hiába vetette a reformáció horgonyát a nép oktatásába — erős sziklavárunk s fentartónk még ma is ez.

A jelen küzdelmek között a tanintézetek kétszeres fontosságúak reánk, *mert arra kellene törekednünk, hogy a protestáns gondolkodást s lelkiéletet, az ezekben rejlő felvilágosultságot, szabadelvűséget és türelmet már a kisdé-
-óvó intézetektől az elemi és középkotatáson keresztül föl, a hol ez csak lehetséges s a tudománykör természete megengedi, egész az akadémiai folyamatok bevégeztéig oltogathatnók a gyermeki s ifjúi kebelbe.*

Kik ellenünk küzdenek, jól ismerik e fegyver fontosságát s míg valaha mi küzdünk vele, most ők akarják kicsavarni kezünkből s ellenünk fordítani. *Nem szabad tehát a magyar protestantizmusnak manapság egy iskoláját sem feladni.*

Az egyházakkal és iskolákkal kapcsolatban ki kell jeleszkednünk, a mennyire terünk, időnk s anyagunk engedi, a fentebbi kettő emlőjén tápláló *emberbaráti s kulturái egyesületekre* is, mert vallásunk a humanizmus vallása.

Természetesen a *czélt szellemi* kulturánk, haladásunk lehető hű jellemzése képezi, de a *czél* eszközét, az *anyagi erőök* ismertetését legkevésbé sem mellőzhetjük.

Hogy mily vagyonnal, mily jövedelemmel rendelkeznek egyházaink, iskoláink, intézményeink, rendelkezik a protestáns közösség, hol nem elégségesek a források, mennyire buzog a protestáns áldozatkészség kutfeje, mindezt hiven kimutatni annál fontosabb volna, mert hiszen helyzetünk igazi megismerésére nemcsak az egyházak, iskolák és alapítványok, de még a protestáns egyház összes tagjai vagyoni helyzetének — mely az adakozásokban főállásunk s fejlődésünk alapja — legalább megközelítő ismeretére is szükségünk volna.

Mindenekelőtt lássuk tehát a protestáns egyházközségek számát, mert szervezetünk súlypontja egyházalkotmányunk — a presbyteri-synodalis rendszer — értelmében ezeken nyugszik.

A) *Az ágostai evangélikus egyházban:*

1. A magyarországi volt 1885-ben: ¹

	anya- egyház	leány- egyház	lelkész	segéd- lelkész	lélekszám
1. Dunáninnyi e. k.	99	101	103	15	170,889
2. Dunántúli e. ker.	163	175	167	19	214,724
3. Bányai e. ker.	215	151	227	39	382,788
4. Tiszai e. ker.	133	126	135	11	142,954
Zágráb és Eszék e. k.	1	—	—	—	—
Összesen :	611	552	633	84	919,161
Továbbá az 1886-ban átcsatolt brassói esperességből	11	—	11	2	17,173
	622	552	644	86	926,334
Az erdélyi szász egyházban ²	259	—	270	195	207,782
Az ág. ev. egyh.	881	552	914	281	1.134,116

¹ «A magyarhoni ág. evangélikusok négy egyházkerületének egyetemes névtára 1885. évben.» Szerk. Haán L. Budapest, 1885.

² «Statistisches Jahrbuch der evang. Landeskirche Augsb. Bekenntnisse in Siebenbürgen.» N.-Szeben, 1885.

- Vagyis Magyarország mintegy 12835 községből 6·8 % -ában vannak ág.-evang. anya-egyházközségek, holott a népesség körében 7·1 % volt e felekezethez tartozó; anya- s leányegyház együttesen a dráváninneri rész összes községeinek 11·16 % -ában volt képviselve, a mi ez egyház hiveinek eléggé elszórt voltára is mutat, de másrészt örvendetes jelenség.

Összesen volt 1195 lelkész és segédlelkész, úgy hogy minden 949 lélekre esett egy egyházi személy; míg azonban az erdélyi szász kerületben 467 személy jut egy lelkészre, addig a Királyhágón innen mintegy 1269 ág. ev. egyházttag kap egy lelki gondozót.

B) *Az ev. reformáltaknál* a következő viszonyokat találjuk: ¹

	anya- e g y h á z	társ- és fiók- e g y h á z	leány- és fiók- e g y h á z	rendes lelk.	Helyet- tes v. s. lelk.	lelk. tanító	lélekszám
1. Dunamelléki e. k.	253	1	592	229	62	14	348,967
2. Dunántúli e. k.	288	34	903	269	51	8	234,258
3. Tiszáninneri e. k.	349	31	388	338	69	26	227,712
4. Tiszántúli e. k.	556	7	689	564	144	43	866,702
5. Erdélyi e. k.	534	25	689	509	48	36	347,760
Összesen:	1980	98	3261	1909	374	127	2.024,699

És így a ref. egyháznak, a dráváninneri Magyarország összes községeinek 15·4 % -ában vannak anyagyülekezetek, holott a lélekszámnak 14·7 % -át teszik.² Az anya-egyházközségek e jelentékeny száma részben arra is vihető vissza, hogy pl. a tiszáninneri, tiszántúli s erdélyi egyházkerületekben nagyon sok az apró önálló eklézsiák száma, elannyira, hogy a jelen nehéz viszonyok s nagy követelmények mellett az ily, legtöbbnyire nyomorral vagy legalább szegénységgel küzdő gyülekezetek a szó szoros értelmében roskadoznak a terhek alatt s ép ez a körülmény vezetett az u. n. *affiliáció* egészséges mozgalmára. Ha pedig az eklézsiák összes kategóriáit együvé vesszük, akkor azt találjuk,

¹ 1887-iki egyetemes névtár.

² Az 1880-iki népszámlálás szerint.

hogy 5339 anya-, társ-, leány- s illetve fiók-gyülekezete van az ev.-reform. egyháznak s így a magyarországi községek 41·5 %-ában van szervezett alakban képviselve, s ez örvendetes jelenség bizonyára összefüggésben áll a zsinat óta rendszeresen s öntudatosan működő missióval.

C) *Az unitárius* egyházban volt: ¹

anya- egyházközség	leány-	működő	nyugalmazott	lelkeszáma
		l e l k é s z		
107	81	109	7	57,516

Vagyis anyaegyházak a magyarországi községek 0·5 %-ában, anya- s leányegyházak összesen 1·4 %-ában voltak s 495 unitárius hívőre esett egy lelkész.

Nem érdektelen fölemlíteni, hogy az ág.-evangélikusoknál az összes egyházak 61·6 %-a anyaegyház, illetőleg a magyarországi 4 kerületben 53 % ; az ev.-reformáltaknál az anyagyülekezetek 37 %-os arányban vannak képviselve, a mi szülő bizonyosága annak, hogy az anyásítás még nagyobb mértékben el van terjedve az ág.-ev. egyházban, mint a helvétéknél s bizonyára sok helyen fokozott szegénység és bajok szülőforrása. Az unitáriusoknál az összes egyházaknak majdnem 57 %-a anyagyülekezet.

Itt tartom megemlítenedőnek, hogy az ev.-ref. egyház az 1881. évi zsinat óta nagy erővel látott hozzá a missió ügyének szervezéséhez s elhatározta, hogy a közalap jövedelmeinek egy részét e célra fordítja. Az 1885—86. évben állandó évi segélyezések czimén 12100 frtot, egyszersmindenkorra szóló segélyezésre pedig 6850 frtot, vagyis összesen 18950 frtot használt föl. Így tehát az állandó segélyezések emez összege is 5 % mellett 242000 frt tőkének felel meg. Az 1887. évi egyetemes névtár megjelenése óta nem találunk hanyatlást e téren, sőt az erdélyi egyházkerületben a közalapi tőkesegélyezés folytán s az erdélyi magyar közművelődési egyesülettel kötött egyezség következtében részint körlelkésztségek, részint iskolák felállítása, részint a létezők

¹ «Az unitárius vallásközönség egyházi és iskolai névtára». Kolozsvártt, 1887.

erősítése a mozgalom nagyobb arányú terjedésére mutat. Az 1890. évi konvent 22000 frtot határozott meg a missiók fentartására és segélyezésére s ebből már 17700 frt az állandó segély, mely azonban valószínűleg 20250 frtra fog nemsokára fölemelkedni. Az ev.-ref. egyház anyagi regenerálását czélzó közalap különben az említett missiói segélyen s a jövedelem egynegyedrészenek tőkésítésén kívül még a papi özvegy s árvaintézet részére 7000, az u. n. tőkesegélyek kamatjára 23 ezer forintot kötött le, 18 ezer forint pedig az évi változó segélyekre marad fön.

Az ág.-ev. egyháznak — legalább tudtommal — ily szervezett missiója nincs, bár kezdeményekkel, sőt alkotásokkal is találkozunk e téren, a nélkül, hogy eredményeit statisztikai képbe volnék képes összefoglalni.¹

Az unitárius missió működésére nézve csak azt jegyzem meg, hogy az 1887-iki névtár szerint 1886-ban 289 egyén tért át e vallásra s 50 egyén lépett ki belőle; tiszta nyeresége tehát az áttérésekből 239 egyén, vagyis az egész unitárius népesség 0·5 %-át nyerték egy év lefolyása alatt konvertitákból. A reformáltaknál ez arány 1885-ben mindössze 0·05 %-ra rugott s így a két adat is mutatja az unitárius helmissió nagyobb tevékenységét.

A protestáns kulturális viszonyok e vizsgálatánál óhajtottam volna a magyarországi prot. egyházközségek vagyoni helyzetét is a lehető legrészletesebben kimutatni s itt kitétni a lelkészi s tanítói fizetések összegét, különös tekintettel a minimumra, a maximumra és az átlagra, továbbá e fizetések kiszolgáltatási módjára, és végül az egyes egyházközségeknek alapítványait, iskolák, lelkészlakok, templomok és felszerelések értékét egybeállítani, mint a melyek mind a prot. áldozatkészség fokát hiven jellemzik az egyházi, iskolai vagy humanitárius czélzatú adományokkal együtt; azonban mindezekre nézve adatok még eddig vagy egyáltalában nincse-

¹ Ilyen pl. a s.-a.-ujhely-tokaji missió-kör szervezése; ide számítható sok tekintetben a debreczeni, külcei stb. egyházak létesítése.

nek is összeállítva, vagy a mennyiben az ev.-ref. egyház «Egyetemes Névtára»-ban meg vannak is, meglehetősen hiányosak és egyoldalúak.

E «Névtár»-ban az egyházaknak csak a gondnoki számadások alapján összeállított készpénz és terménybeli jövedelme van feltüntetve, de sem a papi, sem a tanítói fizetésekről, sem az egyházi ingatlan vagyonszármazékok értékéről stb. belőle fölvilágosítást nem nyerhetünk. Egyelőre tehát meg kell elégednünk ezekkel az adatokkal; megjegyezvén, hogy az egyházakat a könnyebb áttekinthetőség kedvéért készpénzbeli jövedelmeik szerint bizonyos csoportokba különítettem el, s e csoportok szerint tüntettem föl az alábbi táblázatokban is.

Jövedelmi osztály	Dunamelléki	Dunántúli	Tiszáninneni	Tiszántúli	Erdélyi	Összesen	
	egyházkerület						
0—200,	8	15	60	63	152	298	15·05%
2—400,	23	36	118	150	158	485	24·48%
4—600,	24	64	50	77	73	288	14·53%
6—800,	29	38	32	54	46	199	10·40%
800—1000,	28	30	26	47	23	154	7·76%
1000—1500,	37	45	26	47	25	180	0·09%
1500—2000,	31	29	14	23	13	110	5·15%
2000—2500,	16	10	8	16	8	58	2·82%
2500—3000,	11	3	2	23	9	48	2·42%
3—4000,	16	9	7	12	9	53	2·81%
4—5000,	5	5	4	4	2	20	1·09%
5—6000,	2	—	—	8	2	12	0·60%
6—7000,	5	—	—	8	1	14	0·70%
7—8000,	3	—	—	3	1	7	0·35%
8—9000,	3	1	—	—	—	4	0·20%
9—10,000,	1	—	—	3	1	5	0·25%
10—15 ezer,	2	1	—	4	1	8	0·40%
15—20 »	3	—	1	5	1	10	0·50%
20—30 »	2	—	—	4	2	8	0·40%
30—40 »	1	—	—	1	—	2	0·10%
50—60 »	1	—	—	1	—	2	0·10%
70—80 »	—	—	—	1	—	1	0·05%

Ezer forinton alóli eklézsiális jövedelemmel bir tehát az összes egyházak közül:

És pedig a leggyöngébb két osztály
(0-200 frt s 200—400 frt jövedelem)

1. Dunamelléki ker.	44·25%	12·25%-a	az anyaegyházaknak
2. Dunántúli	> 63·59%	17·25%-a	> >
5. Tiszáninneni	> 81·86%	51·00%-a	> >
4. Tiszántúli	> 70·66%	38·60%-a	> >
5. Erdélyiben	> 85·70%	58·16%-a	> >

Vagyis e rövid összefoglalások egyaránt azt igazolják, hogy legalább az eklézsia, mint ilyen, jövedelmét tekintve, a mely jövedelem néhol a hivatalnokok fizetésére is fordítatik, néhol csak más közszükségletekre,¹ Erdélyben s azután a tiszáninneni egyházkerület a legszegényebb. A tiszántúliban a gazdagság és szegénység egyaránt ölelkeznek. Legegyenletesebb a dunamelléki s a dunántúli egyházak képe. Nagy számmal vannak, különösen Erdélyben az oly egyházak, melyeknek jövedelme a 100 frtot sem éri el; meglehetősen soknak 50 frton is alul marad, sőt 5 frtos és 2 frt 50 kros bevételű egyházak is fordulnak elő. Hogy tarthatnak az ilyenek aztán rendes iskolai épületet, templomot, paplakot, ha már a lelkészek és tanítók nyomorúságos fizetése más forrásokból ki is kerül? Mig azt a kétezer egyházat keresztül böngésztem, sokszor szivfacsaró alakban mereszté rám szemét a közmondásos protestáns szegénység sápadt, rongyos alakja és sokszor gondoltam arra, mikor leszünk majd abban a helyzetben, hogy közalapunk mindezekre bőségesen áraszthatja életadó forrását!

Hogy pedig a magyarhoni ev.-ref. anyaegyházak gondnoki számadás szerinti tényleges jövedelmeiről s kiadásairól, úgy a mint azok az 1885. évben alakultak, annál tisztább képünk legyen, adom a következő táblázatot:

¹ Ismeretlenek összesen 14 egyház, vagyis 0·70% adatai.

	készpénzbevétel	készpénzkiadás	összforgalom	tiszta bevétel
Dm.	624,779 frt 52 kr.	488,218 frt 82 kr.	1.112,998 frt 34 kr.	136,560 frt 70 kr.
Dt.	305,175 » 40 »	255,843 » 56 »	561,018 » 96 »	49,331 » 81 »
Ti.	234,380 » 74 »	211,169 » 36 »	445,550 » 10 »	23,211 » 38 »
Tt.	943,363 » 44 »	846,861 » 34 »	1.790,224 » 78 »	96,502 » 10 »
Erd.	383,785 » 23 »	347,575 » 29 »	731,360 » 52 »	36,209 » 94 »
	2.491,484 frt 33 kr.	2.149,668 frt 37 kr.	4.641,152 frt 70 kr.	341,315 frt 93 kr.

Vagyis az 1980 anyagülekezet mindenikére átlagosan számítva 1258 frt készpénzbevétel, 1085 frt készpénzkiadás, 2343 frt összforgalom mellett 173 frt jövedelmi felesleg esik, s ez összegnek alapul kellene szolgálnia ama tartalék gyűjtéséhez, mely a «nem szeretem napok» könnyítésére volna hivatva.

Azonban távolról sem szabad gondolnunk, hogy tényleg minden eklézsia rendelkezett fölösleggel, sőt hogy csak mindeniknek elég is lett volna bevétele kiadásai fedezésére. Igen sokban megjelent a deficit réme s az idevonatkozó számszerű adatok a következők (1885-re):

Kerület:	Deficités egyházak száma	Az összes hiány mennyisége	egy-egy deficzi- tes gyülekezetre átlag jut	A kerületi anyaegyház hány % volt hiányos
1. Dunamelléki	15	1529 frt 47 kr.	101 frt 96 kr.	5·9%-ban.
2. Dunántúl	21	4303 » 68 »	204 » 93 »	7·3 »
3. Tiszáninnen	47	2243 » 4 »	47 » 72 »	13·4 »
4. Tiszántúl	61	6263 » 90 »	102 » 68 »	11·2 »
5. Erdély	97	5624 » 1 »	58 » — »	18·1 »
Összesen:	241	19,964 frt 10 kr.	82 frt 83 kr.	12·1%-ban.

Az itt feltüntetett táblázat szerint az összes magyarországi ref. egyházaknak 12·1 %-a, tehát több mint 10-ed része küzdött deficizzel, legalább 1885-ben s az átlagos aránynál is jóval rosszabbul állt a tiszáninneri és mindenek fölött az erdélyi egyházkerület s bár épen e két kerületben

jut egy-egy deficites egyházra átlag legkisebb hiány, ez is csak a szegénység bizonyosága, mert a többi kerületek gazdagabb, nagyobb gyülekezetei nagyobb költségvetés mellett ha nagyobb hiánnyal is bírnak, de ezt is könnyebben fedezhetik, míg a két, és sok tekintetben a tiszántúli e. ker. sok apró-cseprő egyházának néhány forintos vagy legfeljebb pár száz forintra rugó bevételei mellett hiánya sem rughat ugyan magas összegre, de ezeknél az a csekély összeg is sokkal nagyobb jelentőségű, mint esetleg a nagy egyház ezres hiánylata; áll ez különösen akkor, ha krónikus és nem muló deficitről van szó. Hogy ily bajok hol s mily mérvben vannak, azt csak akkor lehet majd szabatosan kimutatni, ha az erre kiterjesztendő rendszeres statisztikai munkát — az időnkint megjelenő s tartalomban lehetőleg bővítendő egyetemes névtárra támaszkodva — rendszeresen folytattatik.

Hazai viszonyaink közt, mint tudjuk, meglehetősen kisebbségben levő része az az ev.-ref., de általában az összes prot. gyülekezeteknek, mely tisztán készpénzbeli bevételből fedezi szükségleteit. Jelentékeny perczentjük részben, sőt itt-ott főképen vagy ép kizárólagosan terménybeli jövedelmekre is támaszkodik s bár az e nemű forrás mindenesetre kisebb jelentőségű a másiknál, statisztikai feltüntetése tán még nagyobb fáradságot okoz az itt szereplő termények változatoságánál fogva. Buza, rozs, árpa, zab, tengeri, bor a főfajok, melyek mellett fa, széna, burgonya, repce, köles, «élésnemű» általában, tönköly, sőt vászon is előfordul. A mit lehetett, egyöntetű métermértékre átszámítva, következő eredményt állítottam össze az egyetemes névtárban elősorolt 1980 anya-egyházra nézve:

B e v é t e l (1885.)

Kerület	buza	rozsa	árpa	zab	tengeri	bor	fa	széna	bur-	köles	tüsköly	rep-	vászón	écs-
	hl.	hl.	hl.	hl.	hl.	hl.	öl	mm.	gonya	hl.	hl.	hl.	hl.	hl.
1. Dunamellék . . .	1333.3	5606.9	2111.8	950.6	158.4	190.3	84 öl	—	—	—	—	—	—	—
2. Dunántúl . . .	5060.8	5796.6	508.1	337.7	16.0	129.0	12 szék.	—	—	—	—	—	—	—
3. Tiszáninnen .	736.7	2678.6	96.8	465.6	—	268.2	—	2.8	37.5	31.3	—	—	10 ³ / ₄	—
4. Tiszántúl . . .	32,388.5	11,161.3	14,161.8	1546.3	1266.3	271.4	35 szék.	42 bog. 44 rud. 5 szék.	50.0	3.1	—	78	—	—
5. Erdély	1040.4	2168.4	—	616.7	4347.0	860.2	—	5 bog.	—	22.3	13.5	—	—	73
Összesen :	52,579.4	27,384.8	16,878.5	3916.9	5787.7	1719.1	—	—	87.5	56.7	13.5	78	10 ³ / ₄	73

Hogy e terménybeli jövedelem megközelítő pénzértékét megállapíthassam, erre nézve a hektoliterekben kitüntetett terményeket bizonyos átlag-qualitás alapján métermázsákra számítottam át s azután alapul vettem az 1885. évi budapesti középárt; ¹ s vidéki és legtöbbsnyire a fővárostól távollevő egyházakról levén szó, a szállítási költségek által okozott különbséget fejében átlag 1 frt 19 krt vontam le métermázsánként a budapesti tőzsdei árból. S így csak az első 6 rovatban foglalt naturáliák pénzértékét is kerek számban 500 ezer forintra lehet tenni a bevételben. Ugy, hogy ez összeggel az 1980 anyaegyház eklézsiális jövedelmét három millió forintra becsülhetjük az 1885. évi adatok szerint.

A naturáliákban való kiadásokat következő táblázat tünteti föl, de csak a főbb ágakra szorítkozva:

Kerület	h e k t o l i t e r e k b e n					
	Buza	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri	Bor
1. Dunamellék.....	9393·9	4382·9	1495·5	538·4	123·5	158·2
2. Dunántúl.....	4297·8	5164·2	362·8	220·9	16	27·9
3. Tiszáninnen....	664·6	2474·7	78·5	396·4	—	183·4
4. Tiszántúl.....	25042·1	10645·1	8388·7	1175·1	909·2	277·1
5. Erdély.....	801·9	1165·2	—	426·1	3285·7	384·8
Összesen...	40200·3	26232·1	10425·5	2756·9	4334·4	1031·4

Mindezekben a kiadás pénzértékét tehát — a fenti számítás mellett — mintegy 390 ezer forintra vehetjük s így az anyagülekezetek összes kiadásainak pénzértéke 2 millió 540 ezer forintra mehetett.

Nem hiszem, hogy nagyot csalódom, ha azt mondom, miszerint az ev.-ref. egyházaknak az itt kitüntetett jövedelmeknek nyolcz-tízszeresével kellene birniok, hogy azokat a czélokot, melyeknek a fenti 3 millió szolgál, teljes erővel valósíthassák. Már pedig statisztikai adatok nélkül is ki lehet mondani, hogy az itt mellőzött föld s egyéb vagyon bevételei ez összeget meg sem közelítik. Azért bizony ernyedet-

¹ «Közgazdasági és statiszt. évkönyv». Ujabb első folyam. Budapest. 1887. 158. l.

lenül kell ez egyháznak előre haladnia a segélyforrások létesítésében s kiaknázásában, de a protestáns közönségnek sem szabad hideg közönyvel tekintenie e küzdelmekre s nem szabad azt gondolnia, hogy áldozatkészségét immár pihentetheti. .

Az ev.-ref. egyházak anyagi életének eme rajza még annyira sem volna teljes, a mennyire a most rendelkezésemre állott gyér adatok engednék, ha meg nem emlékezném egy fontos mozzanatról, mely itt sem játszik kisebb szerepet, mint az állam életében: a nyugdíj- és gyámügyről.

Nem tartozik feladataim körébe, hogy ez intézmény messzehatóságát itt közelebbről fejtegessem, csak azt jegyzem meg, hogy a közrebocsátandó számadatok az ügy kezdetleges, szegényes voltát kétségtelenül mutatják ugyan, de itt a fontosabb tulajdonkép az, hogy a kezdeményezés már megtörtént s ép az az érdekes, hogy mily széles körben vannak elvetve az eszme csirázó magvai s annál sajnosabb, hogy az 1887. évi névtár szerint még oly egyházmegyék is voltak, a hol lelkészi nyug-, illetve gyámintézet nem volt; még nagyobb számmal találkozunk olyanokkal, melyek tanítói nyug- és gyámintézetet nem létesítettek.

A magyarhoni ev.-ref. egyház 5 kerületében a fentemlített névtárból kiböngészett adatok szerint volt:

I. tisztán papi nyug.- és gyámintézet	43
II. » tanítói » » » »	22
III. közös papi- s tanítói nyug.- és gyámintézet.	7
Összesen 72 gyámintézet.	

Semminőt nem találtam a tiszáninneri egyházkerület 2, s Erdély 7, illetve ha az erdővidéki egyházmegye hasonló intézetében 3 megye egyesül, 5 egyházmegyéjében. Tanítói nyugdíjintézet nem volt: a dunamellékiben 2, a dunántúliban 3, tiszáninneriben 5, tiszántúliban 3, s az erdélyiben 13 egyházmegye körében. Feltűnő nagy tehát ez intézetek hiánya a királyhágóntúli részben. Igaz ugyan, hogy tanítóink az országos tanítói nyugdíj-alap oltalma alatt is állanak, de

bizony e mellett saját felekezetük részéről is megérdemelnék a nagyobb gyámolítást e hű munkások.

Szükségesnek tartom egyszersmind ez alkotásoknak az 1887. évi névtárból kivehető vagyoni állapotát is feltüntetni.

A *papi nyug- s gyámintézetek* vagyona volt:

	összes vagyon	intézet száma	egyes intéze- tekre átlag eső tőkeösszeg
1. Dunamelléki kerületben	134,680 frt 33 kr.	8	16,835 frt 4 kr.
2. Dunántúli >	101,388 > 97 >	8	12,673 > 62 >
3. Tiszáninneni >	32,230 > 33 >	5	6446 > 6 >
4. Tiszántúli >	354,257 > 55 >	12	29,521 > 46 >
5. Erdélyi >	116,095 > 93 >	10	11,609 > 59 >
Összesen:	738,653 frt 11 kr.	43	17,178 frt 22 kr.

E kimutatás szerint már 1885-ben majdnem $\frac{3}{4}$ millió forint tőkéjük volt a tisztán papi jellegű nyug- s gyámintézeteknek (megjegyzem, hogy F.-Szabolcsban van egy külön gyámintézet s egy papi nyugdíjalap «Litkei nyugdíjalap» czimmal s a görgényi egyházmegyében is külön részvényes nyugdíjintézet s a Bajnóczi kegyhagyomány, úgy hogy tulajdonkép 45 ily intézetet kellett volna felvennem, de a belső egység a két fajta alkotás közt mindkét megyében megvan annyira, hogy az igazságtól így sem igen tértem messze). Azonban országos átlagban csak 17 ezer forint esik egy-egy ily intézet tőkéjeül.

Volt pedig az alapul szolgáló kimutatás szerint s abban az időben azon egyházmegyék kebelében, melyek ily nyugdíj- és gyámintézetekkel bírtak, a rendes lelkészek száma: a dunamelléki kerület kebelében 229, a dunántúliban 242, tiszáninneniben 212, tiszántúliban 538 s erdélyiben 350, összesen 1571; holott az ország összes rendes ev.-ref. lelkészeinek száma 1909 volt s a fenmaradó 338 rendes lelkész közül csak 176 volt tagja a közös papi s tanítói nyugdíjintézeteknek, ellenben 164 lelkészünk nemcsak hogy tagja nem volt, de nem is lehetett ilyenemű egyesületnek, mert egyházmegyéikben egyáltalán nem létezett.

Azokban a traktusokban, hol nyugdíjintézetek voltak, egy-egy rendes lelkészre az alaptökeből jutott kerületi átlag szerint:

1. a dunamellékiben	585	frt.
2. a dunántúliban.	419	»
3. a tiszáninneniben	152	»
4. a tiszántúliban	658	»
5. az erdélyiben	331	»
	5 kerület átlaga	470

Ha pedig a magyarhoni ev.-ref. egyház összes rendes lelkészei után akarjuk az 1885. évi nyugdíj- és gyámintézeti alapok szerint az átlagos tőkejutalékot kiszámítani, akkor ez fejenként mindössze 386 frtot tenne ki. Bizonyára ez oly arány, mely jogosulttá teszi amaz ítéletünk kimondását, hogy — eltekintve attól, miszerint néhol a nyug- és gyámintézet teljesen hiányzik — lelkészeink penzionális ügye távolról sincs még odafejlődve, hogy elaggásuk vagy munkaképtelenségük esetén ők maguk, haláluk esetén özvegyeik s árvaik az egyházközségek érdekeinek sérelme nélkül biztos és tisztességes önfentartásra tarthatnának számot. De másrészt az is bizonyos, hogy a létező kezdet már eddig is oly alapot adott az ev.-ref. egyház kezébe, melyre bizton építhet, csak-hogy ferde irány az, mely a nyugdíj- és gyámintézet ügyét kizárólag egyházmegyei ügynek kívánja tekinteni s csupán az eddigi elégtelen forrásokra utalni. *Országos, egyetemes papi nyugdíj- és gyámintézet létesítése szükséges és pedig a kötelező belépés alapján.*

A tisztán papi egyesületek mellett, mint fentebb is említém, csupán tanítóiak is állottak fenn, melyekről az alábbiakban referálok.

Volt az 1887-diki névtár adatai után:

Kerület	száma	tőkéje összesen	Tanítói nyug- és gyámintézetek:	
			átlagos tőkéje egynek	egy-egy tanítóra esik a tőkéből
1. Dunamelléki	6	35.052 frt 70 kr.	5842 frt	84 frt
2. Dunántúl	4	28,788 » 16 »	7147 »	132 »
3. Tiszáninnen	2	15.100 » — »	7550 »	121 »
4. Tiszántúl	9	83.871 » 66 »	9319 »	103 »
5. Erdély	1	3352 » 94 »	3352 » 94 kr.	53 »
1—5 kerületben	22	166,165 frt 46 kr.	7553 frt — kr.	106 frt.

Az egy-egy tanítóra eső átlag kiszámításánál csupán azon 1552 tanítót, kántort, orgonistát vettem számba, kik a tanítói nyugdíjintézettel bíró egyházmegyék területén működtek; az Egyetemes Névtárban az öt egyházkerület összes tanítói, kántorai s orgonistái összesen 3115-ös számmal vannak feltüntetve s így a létező külön tanítói nyugdíjalapból, legalább 1885-ben egyre-egyre mindössze 53 frt tőkerészlet esnék; oly csekély összeg, melyet még kezdetnek is alig lehet nevezni. Igaz, hogy az országos tanítói nyugdíj-törvény intézkedései alá eső tanférfiak a nagy, közös forrásból is élveznek gyámolítást, de azt is tudjuk, hogy ez az egyesek szomjú-ságát csak cseppenkint oltogatja s egy külön, erőteljes felekezeti kutfőnek megnyitása az országos mellett, nézetem szerint föltétlenül szükséges dolog. De mégis sok tekintetben indokoltá teszi az indolencia vádját az ev.-ref. egyház tanítóinak s egyházi felsőbbségének egy részével szemben ama körülmény, hogy 26 egyházmegyében semminő tanítói nyugdíjintézetet sem lehetett találni az 1887-diki névtár szerint.

Végül még a közös lelkészi és tanítói nyugdíjintézetekről kell röviden megemlékeznem; ilyen volt az ev.-reform. egyházban:

kerület	száma	alaptőkéje	Kerületben intézetek :	
			egy-egy intézet átlagos tőkéje	egy-egy lelk. tanítóra esik a tőkéből
1. Dunamelléki	—	—	—	—
2. Dunántúli	1	3790 frt 50 kr.	3790 frt 50 kr.	52 frt.
3. Tiszáninneni	1	8397 » 38 »	8397 » 8 »	140 »
4. Tiszántúl	1	9500 » — »	9500 » — »	153 »
5. Erdély	4	31,024 » — »	7756 » — »	132 »
1—5 összesen :	7	52,711 frt 58 kr.	7530 frt — kr.	123 frt.

Látjuk tehát, hogy az ily közös intézetek valamivel erősebbek voltak ugyan a tisztán tanítói nyugdíj-egyesületeknél, de sokkal vértelenebbek a tisztán lelkésziéknél. Leginkább csekély lelkészi s tanítói létszámmal bíró egyházmegyékben alakultak.

Az egyházi élet jellemzéseül s mindenekfölött az ev.-ref. egyház anyagi helyzetének illusztrálására szolgálhat az is,

hogy az 1885. évben az I., II., III. s IV. osztályú lelkészi állomások minő számarányúak voltak.

Az 1887-diki névtárban 2443 osztályzott lelkészi állomás volt feltüntetve s ezek közül 513 volt első osztálybeli, vagyis a fenti számnak 21·2% -a; II. osztályba tartozott 221 = 9·26% ; III. osztálybeli volt 541 = 22·26% ; IV. osztálybeli pedig 851 volt, vagyis mintegy 47·28% . Tehát az ev.-ref. lelkészeknek majdnem fele volt kénytelen a legutolsó osztály néhány száz forintnyi jövedelmén nyomorogni. S tudjuk, hogy ez a jövedelem sem készpénz, hanem legtöbbször jöl-rosszul beszolgáltatott, de magasra felbecsült naturáliákból áll. Pedig még a III. osztályú lelkészségek hozadéka is alig képes azokat az existenciális föltételeket megadni az egyház szolgálóinak, melyeket műveltségük s a mai társadalmi igények megkívánnak. S így bátran kimondhatjuk — hivatalos adatok alapján — hogy az ev.-ref. lelkészek 70% -a a szoros értelmében reá vannak utalva a létérti kemény harc zűldelmes folytatására. Valóban szomorú jelenség!

Az egyháziasság külső jellemzői közé tartoznak minden esetre a templomba járás, urvacsorával élés, a konfirmáltak száma s aránya, egyházi s felekezeti iskolai célokra tett adományok s alapítványok mennyisége. Azonban ezek jó része rendszeres feljegyzések tárgyát még egyáltalán nem képezi, az alapítványokra vonatkozó adatok pedig addig, míg e munkának el kellett készülnie, megszerezhetők nem voltak. 5300-on felüli ev.-ref., 1100-on felüli ág.-ev. s majdnem 200 unitárius anya-, társ-, leány- s fiók-egyházra vonatkozólag ez sok nehézséggel jár.

Hogy az itt feltüntetett állapotokkal némi összehasonlítást eszközöljek, a «Közzgazd. és stat. évkönyv» töredékes egyház-statisztikai adataiból a következőket veszem ki:

A r.-kath. érsekségek, püspökségek s a gör.-kath. püspökségek ingó vagyona 11·45 millió forintot, a földbirtok 811 ezer kataszteri holdat képviselne s e vagyon összes évi jövedelme 2·21 millió forintot adna s az összes javadalmakat 1·44 millió forint kölcsöntőke terhelné. Hogy ezen, a kongrua

kérdés tárgyalása alkalmából felvett adatok a valóságtól messze elmaradnak, bizonyítja az, hogy pl. a hercegprímás évi jövedelme mindössze 355 ezer, a szatmári püspöké 52 ezer forintban van felvéve. A r.-kath. egyház főpapjainak s káptalanainak vagyona az illeték egyenérték után némelyek által 120¹/₂ millió forintra becsültetik, de ép a kiindulási alap mutatja, hogy ez is alacsony mérték. Az egyházi javadalmak részére megállapított urbéri kármentesítési tőke majdnem 20 milliót tesz. Érdekes volna utánszámítani, mennyit kapott a holtkéz a regáleválságok fejében. Még megjegyzem, hogy a magyarországi vallásalap 1886-ban 20·39 millió forint vagyonnal s 1·22 millió forint évi jövedelemmel birt.¹

Magyarország egyházi személyzetét a statisztikai hivatal felvételei után következőleg adja ugyanazon forrás:

	1876.	1886.
<i>Papok száma káplánokkal</i>	13,588	13,143
s pedig róm. katolikusoknál	4391	4206
gör. »	2273	2128
gör. keletiekénél	2802	2454
ág. evangélikusoknál	1110	1170
evang. reformátusoknál	2243	2331
unitáriusoknál	106	109
zsidóknál	735	740

A férfi szerzetesek száma 1886-ban 2080 volt s ezek közül 1947 r.-kath.; apácza volt 1876-ban 1076, 1885-ben 1858, 1886-ban pedig nem kevesebb, mint 1971. Ezek száma tehát folyton növekszik. Erre a statisztikai évkönyv (I. köt. 488. lap) így nyilatkozik: «A legfeltűnőbb változás az apáczák s zárdáik valóban nagy szaporodása, mely körülmény nőnevelésügyünk *örvendetes* fejlődésével áll szoros összeköttetésben». Valóban mi protestánsok nem igen birunk érzéssel arra, hogy a bigottizmust ápoló, felekezeti gyűlölséget terjesztő zárdái nevelésben valami különös «örvendetes» jelenséget lássunk!

¹ I. m. Ujabb foly. II. k. 581—583. 1.

VII.

Alig szükséges bizonyítani, hogy népek és államok az emberiség társadalmában csak szorgalom, műveltség s a kettő segélyével szerzett vagyonnal, szóval értelmi és anyagi felsőséggel boldogulhatnak, mely komoly munkásság eredménye. Különösen a nemzet minden rétegét átható, a legmélyebben fekvő osztályokba is eljutó kultúra emel ki egyes népeket a többiek sorából. A mint ez áll a nemzetek összeségére, azonképp áll egyes társadalmakra is, hol az egyének, osztályok s felekezetek a fent említett tulajdonságok mérve szerint emelkedhetnek a többiek fölé vagy hanyatlanak azok alá.

Teljes figyelmünket érdemli ki tehát a magyar *protestantizmus szellemi kulturállapotának* rajza, úgy a mint az oktatás különböző fokozataiban, a sajtóban, az egyesületi életben s különböző intézményeiben s alkotásaiban mutatkozik.

A protestantizmus megalapítói ez egyház életfájának gyökereit mindjárt a felvilágosultság, a népoktatás termékeny talajába ereszték s ez életérdekét a protestáns világ századokon át szent hagyományként őrizte s hogy annyi vihar s vész között így állunk, annak köszönhetjük, mert a múltban a magyar nemzetiség, alkotmányosság s a művelődés szeretetében s ápolásában elsők valánk.

Ez elsőség, különösen épen kulturális tekintetben, oly soká tartott, hogy már megszoktuk azt a gondolatot, hogy most is elsők vagyunk, mintha ez valami születéssel járó «Isten kegyelméből való» kiváltság volna. Nem vesszük észre, vagy legalább sokan nem, hogy ép a közművelődés körében oly hatalmas mozgalmat, oly előretörő versenyt szült a mai kor; bizonyára akkor is nehéz volna a régi rangot megtartani, ha egyenlő szervezettel s egyenlő anyagi erővel küdenénk. Pedig egységes, szervezett tényezők s a mienket sokszorosan felülmúló materiális források állanak velünk szemben. Így történt, hogy pár évtized alatt a hazai protestantizmus

a nevelésügy terén előbbi domináló állásából nagyon sokat vesztett s bár posztionk még mindig nagyon tisztas, de egyben s másban már hol az állam, hol a községek, hol a r. katholicizmus által kisebb-nagyobb mérvben túl vagyunk szárnyalva.

A magyar protestáns kultúra tényleges állapotát statisztikailag pontosan és közvetlenül jellemezni annál nehezebb volna, mert a művelődési statisztika tárgyának egy része teljesen az ember belső világának dolga, s külső észlelés, megfigyelés alá alig vonható. De ha e közvetlen tanulmányozás nem lehetséges, közvetett utakról, módokról kell gondoskodnunk s bizonyos intézmények irányát, állapotát, szellemét kell megvizsgálnunk, s föltárnunk, mint a melyek részben eszközül szolgálnak a társadalom művelődésére, részben pedig eredményei a mindenkori műveltségi fokozatnak.

A protestáns népesség kulturállapotának főjellemzőjét mindenesetre *iskoláiban* találjuk s ezért nekünk is oktatásügyünk statisztikai eredményeit kell első sorban feltüntetni e helyen és pedig különböző fokozataiban: a nép-, közép-, felső- és szakoktatás terén; az iskolai élettel kapcsolatban úgysis önként tárul elének egy más fontos kulturtényező: a protestantizmus kezében levő közkönyvtárak kincs nagysága.

* * *

Első sorban a *népoktatás* rajzával kell kezdenem, mert hisz elfogulatlan katholicus írók nézete szerint is «az elemi tanítás szélesebb fejlődése a monarchiában összeesik azon időszakokkal, a melyben egyáltalán egész Európában az elemi tanügy iránti nagyobb gondoskodás kezdetét veszi, t. i. *a reformatio elterjedése idejével*» (Pisztory i. helyen). De megkülönböztetben is az egész oktatásügy s kulturhaladás sok tekintetben a népoktatáson fordul meg és tökéletesen igaz az, a mit Jules Simon mondott: «Ama nép, melynek iskolái legjobbak, a világon első, s ha még ma nem az, holnap azzá lesz.»

S hazánkban a népoktatás nemcsak állami, de egyenesen felekezeti ügy is. Hiszen a vallás- és közoktatásügyi miniszterium XVII. jelentése szerint, mely a népoktatás

1886/7. állapotát tünteti föl,¹ az 1887-ben létezett 16538 népiskola közül a felekezeti intézetek 82·68 %-ot tettek, az államiak 4·72, a községiek 11·37 %-ot.

Népiskoláink 7 felekezetet, az állam, községek, egyletek s magánosok, összesen tehát 11 különböző tényező kezében vannak letéve s a miniszter mind XVII., mind XVIII. jelentésében² félig-meddig panaszként, de mindenesetre a sikertelenség egyik okaként említi föl ezt a széttagoltságot. Azonban eme kijelentések s azon nyilatkozat között, hogy a miniszter az ingyenes taneszközök és könyvek dotációját a minimumra volt kénytelen leszállítani s a felekezetiakkal szemben majdnem egészen beszüntetni az ország anyagi helyzete miatt: egyáltalán nincs meg a kellő összhangzat, mert ha az állam a népiskoláknak csak 4 %-át tartja fön s a tanszerek kiadásait fedező forrás is oly könnyen elapad, mi lenne szegény elemi oktatásügyünkkel, ha a felekezetek — a nagyobb egység kedvéért — egy szép napon mind lemondanának iskoláikról s átadnák az állam tulajdonába s terhére?

A népoktatás első fokozatát a *kisdededés* képezi, bár természetesen ezzel a kisdedek védelme, nagy halandóságtól való megóvása, az emberanyagnak a társadalom számára való megtartása is egybe van kötve. S nálunk annál fontosabb ennek jelentősége, mert a fogékony gyermeki szívbe a magyar haza iránti hűséget és szeretetet is hivatva volna belecsepegtetni s a magyarosodásnak legerősebb, mert legtermészetesebb támasza lenne. Valláserkölcsei tekintetben pedig

¹ «A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett tizenhetedik jelentése». I. kötet a népoktatás 1886/7. évi állapotáról. Budapest, 1888. Hogy e munka jelen részében mindenütt a miniszter XVII. s nem újabb XVIII. jelentését használom, ezt azzal igazolhatom, hogy az előbbi u. n. táblás kimutatásokkal bővített s így épen statisztikai célokra sokkal alkalmasabb kiadás, minő csak 3 évenként jelenik meg. Különben is a kettőnek adatai között jelentékeny különbségek nincsenek, s így bátran vehetem alapul az egyébként alkalmasabbat s terjedelmesebbet.

² Amott az I. r. 107., emitt 34. s 62. l.

kiszámíthatlan fontossága, mert hiszen talán ez a kor az életben épen az, mely e nagy eszmék befogadására legalkalmasabb. S mégis eddig azt tapasztaltuk, hogy az állam is elhanyagolta e kérdést, azzal a többször hangsúlyozott indokolással, hogy ez társadalmi ügy; a miniszteri jelentés maga beismeri, hogy a polgári közösségek idevonatkozó tevékenysége aránylag vajmi csekély volt, s a «hitfelekezetek legnemesebb törekvése e téren eddigelé főleg abban nyilvánult, hogy tetemes alapítvánnyal biztosíták egyes intézetek fenmaradását».

Lássuk azonban igaz-e az a vád, hogy protestáns felekezeteink nagyon kevésbe veszik a közművelődés eme fontos tényezőjét?

Az 1887. évben volt Magyarországon 532 kiseddóvó-intézet, tehát majdnem 13 ezer községünkben vajmi kevés részesült ezek jótéteményében s annál inkább, mert némely helyen több óvó állott föl¹ (1888-ban 603 volt számuk).

Az intézetek jellege következő volt:

állami	57,	helv. hitv.	6,	egyleti alapokból
községi	93,	mózes vall.	4,	fentartott
róm. kath. fel.	69,	alapítványi	38,	g. kel. felekezeti
ág. evang.	8,			mágán vállalati
				163,
				2,
				92.

E szerint tehát a r.-kath. felekezet által fentartott kiseddóvók az egész szám 13·1 %-át tették ki, míg a két protestáns felekezet összesen 1·5 + 1·1 = 2·6 %-nyi arányban járult e nemzeti ügyhöz. Különösen érthetetlen, hogy az ev.-ref. egyház, mely számra nézve majdnem kétszerese az ágostaiaknak, még kevésbé érdeklődött Krisztus ama mondása iránt: «Engedjétek hozzám jönni a kisededeket!»

Hogy a katholicizmus mily erővel igyekszik befolyását a nőnevelés és elemi oktatás mellett a kiseddóvásra is kiterjeszteni, mutatja az a körülmény is, hogy a 640 rendes kiseddóvó egyén között csak szerzetes apácza 134 volt, vagyis a létszám 20·7 %-a; de azonkívül a katolikus óvó-intézetekben világiak is aránylag elég nagy számmal alkal-

¹ Pl. Budapesten 41, Aradon 10, Baján 6 stb.

maztattak s így az összes tanszemélyzet körülbelül $\frac{1}{4}$ -e működött katolikus felekezeti intézetekben.

A 8 ág.-ev. kisedővő következő helyeken volt: Besztercze, Brassó, Ó-Brassó, Brassó (Bolonya), Dobsina, N.-Szeben német, Sopron magyar-német és Csernátfalú (Brassó megyében) magyar tannyelvvel. E szerint a királyhágóninnyi evangélikusokra mindössze két ily intézet esik, a többi atyánkfiai tartják fenn, kivéve a csernátfalusit. A 8 óvóiskola évi összes költsége 1887-ben 5499 frtra rugott s összesen 829 növendék látogatta. Vagyis az ez évi összes 390346 frtnyi óvodai kiadásnak 1·4%, a 49051 növendékből pedig 1·6%-ját az ilyenmő ág.-ev. intézetekre s mint e számok is eléggé indokolják, hogy e nagy protestáns egyház, de különösen magyar és tót nyelvő részében a kisedővás ügyét még a fejlődés legkezdetlegesebb stádiumában levőnek kell deklarálnom.

Azonban épen nem kedvezőbb az ev.-ref. egyház ebbeli állapota sem. A miniszteri jelentés 140. lapján említett 6 ily jellegő óvoda közül mindössze ötnak adatait találtam meg. Ezek Pelsőczön, Debreczenben, Kabán, Kisujszálláson s Kolozsvártt vannak elhelyezve; 545 kisedő (az összes óvodások 1·1%-a) látogatta s 3439 frt volt évi kiadások (az összes óvodai kiadások 0·9 perzentje), a tannyelv mindegyikben magyar.

Ezzel szemben a római katolikusok 69 kisedővőjába 9200 növendék járt (18·7%-a az összesnek) s a költségek — még úgy is, hogy egy részt apáczák s zárdák tartottak fön — 45202 frtra vagyis az országos óvodai kiadások 11·5%-ra mentek. Sőt a r.-kath. egyház nagyjai nem elégedtek meg a már létezett 2, egyleti jellegő óvó képzőintézettel, melyek egyikének élén egy protestáns, másikának élén egy zsidó női kitünőség áll, hanem Haynald Lajos biboros-érsek Kalocsán 800 frt évi fentartási költséggel külön római katolikus óvó képzőintézetet létesített.

Térjünk át most már az *elemi oktatás ügyére*, melynek szervezete s egész berendezése minden államban a né-

pesség legszélesebb rétegeit érinti s melyben gazdag és szegény, úr és szolga s bármely felekezetű kell, hogy részesüljön, ha öntudatos, felvilágosodott, előrehaladó népet akarunk. «A XIX. században különösen a nagy tömegek emelkedő művelődése képezi a szellemi haladás legfeltűnőbb ismervét és a további haladás föltételét».¹ S mint már fentebb is kiemeltem, a népoktatás ezen ága reánk annyival érdekesebb, mert úgyszólván megteremtője is a reformáció volt. S hogy a par excellence protestáns országok mai napság is mily áldozatot hoznak a népoktatásért, arra nézve például hozhatom fel Angliát, melynek társadalma 1886-ban 46·39 millió forintot adományozott népoktatási czélokra, s az észak-amerikai Egyesült-Államokat, melynek összes iskolai kiadásai ugyanez évben 237 millió forintot tettek ki.² Ugyanitt az iskolák számára hatóságilag kihalított földterület értékét 1050 milliónál többre teszik.

Hogy az egész magyar állam, illetőleg nép mit tett a népoktatásért, azt bizonyítja a miniszteri jelentés, mely szerint 1886/7-ben a népiskolák készpénzbeli bevétele majdnem 11, terménybeli bevétele majdnem 4 millió forint volt vagyis a kettő együtt 14·86 millió forint. Ugyanezen intézetek ingatlan vagyona mintegy 35·7 milliót, tőkevagyonra 6·5 milliót tett ki.

Fenttartatott pedig a fent említett 14·86 millióból a miniszteri jelentésben kitüntetett 12699 községben összesen 16538 népiskola; illetőleg 300 község a fenti számból iskola nélkül volt. (A XVIII. jelentés szerint 1888-ban az iskolák száma 16622-re emelkedett s a községekben beállt változások folytán 235 községben nem volt még iskola).

1887-ben a népiskolák jellegük szerint így oszoltak meg:

I. Nem-felekezetiak:

államiak	783	=	4·72%
községiek	1880	=	11·37%
magánjell.	171	=	1·04%
egyletiak	31	=	0·19%
Összesen:	2865	=	17·32%

¹ Földes: «Magyarország statisztikája». Budapest 1885. 363. l.

² «Közzgazd. és stat. évkönyv.» Uj II. foly. 1888. 563—564. l.

II. Felekezetiek:

római katolikus	5386	} 82.68%
görög »	2147	
görög keleti	1779	
helvét hivallású	2334	
ágostai evangélikusok	1437	
unitáriusok	45	
izraeliták	8544	
Összesen:	13,682	

E szerint a protestáns jellegűek összesen 3826-ot tettek ki, az egész számnak 23 %-át, melyből esett:

Felekezet	az egész népességből kivettek 1887. végén ¹	
az ágostai evangélikusokra	8.6%	7.95%-ot
az evang. reformátusokra	14.1%	14.50% »
az unitáriusokra	0.3%	0.40% »

S ebből azt láthatjuk, hogy a protestánsoknak kevesebb népiskolájuk volt, mint a mennyi lélekszám aránya szerint reájuk jutott volna, még ha nem az 1880-diki, de 1887-diki megfogyatkozott népességi arányszámokat vesszük is. Különben ugyanez a jelenség a többi felekezeteknél is megújul; a római katolikusok népiskolái az egész állománynak csak 32.4 %-át teszik s oka az állami és községi intézetek térfoglalásában keresendő. Különben — épen ezek javára — a felekezeti iskolák 1869—1887. közt 14 %-kal csökkentek s e két év között az ev. reformáltak elemi intézetei 103-mal, az unitáriusoké 58-czal szálltak alá, csak az ág.-ev. iskolái gyarapodtak negyvennel a protestáns felekezetek közül. Hasonlóképp emelkedett a gör.-kel. és gör.-kath., valamint izraelita iskolák száma. E jelenség a zsidóknál az emancipációval beállt szabadabb lélekzésre, a görög felekezeteknél pedig egyrészt a lassan, de mégis ható kulturmozgalomra, de sokszor a magyar állam iránti bizalmatlanságra is vihető vissza. Pl. A.-Fehérmegyében, A.-M.-Váralján van kincstári iskola, de a görög-keletiek inkább egészen iskolázatlan hagyják gyermekeiket, mint sem odaküldjék.²

¹ «Közgazd. és stat. évk.» III. foly. 1889/90.

² Vallás- és közokt. miniszter XVIII. jelentése 48. l. 11. szám.

Ha látjuk azt, mennyi iskolája van a magyar társadalomnak s közelebbről a protestáns egyháznak, látnunk kell az érem másik felét is, mely azt mutatja, mennyi nincs; a XVII. jelentés 300, a XVIII. 235 ily községet mutat ki, s minthogy ez utóbbi az iskola nem tartás okait s az illető községek lakosságát felekezetek szerint is kitünteti, e helyen az utóbbira támaszkodunk. A 235 községből 11-ben voltak abszolút vagy relatív többségben a reformáltak, 7-ben az ágostaiak, a római katolikusok pedig 50-ben legtöbbszörre általános majoritásban. A többi iskolátlan községek a gör.-kath. és gör.-keleti egyházak hiveinek terhére esnek. Leggyakoribb oka a szünetelésnek a lakosság rendkívüli szegénysége s a tanítói javadalom gyarlósága. Pl. Batizházán, A.-Fehérben a tanító díja 50 frt, F.-Lánczon s Litkén, melyek ref. többségűek (Abauj-Tornamegyében), 140 frt.

Magyarország több mint 16000 népiskolájába 2.377,558 tanköteles, vagyis 1.929,377 tényleg iskolába járó gyermek volt utalva. Vagyis az egész népességnek 17·24 % -a volt tanköteles, s 14·03 % -a járt valósággal iskolába 1887-ben. Míg 1869-ben 50·4 % -a, addig 1887-ben 81·1 % iskolázott tényleg a tanköteles korban levők közül, a mi ugyan még nem jelenti az eszmény elérését, de igen is a vele való gyors, biztató haladást.

A minket közelebbről érintő felekezeti vonatkozásokat véve különös figyelembe, a következő eredményeket látjuk:

Volt:	2.377,558 tanköteles közül	az 1.929,377 tényleg iskolázó közül	minden 1000 tanköteles közt tényleg iskolázott
r. katolikus	1.170,654	1.018,282	870
gör. katolikus	238,836	148,060	620
gör. keleti	300,359	205,449	684
ev. ref.	338,662	275,862	814
ág. evang.	198,595	177,687	897
unitárius	9,479	7,605	802
izraelita	120,973	96,462	798

Tehát az iskoláztatás sorrendjében első helyen az ág.-evangélikusok, második helyen a róm. katolikusok, har-

madik helyen az ev.-reformáltak állanak, míg az unitáriusok negyedik helyre jutottak. A protestantizmus összes iskolakötelesei a min. jelentés, illetőleg országos összeírás szerint 546,736-an voltak, míg a valóban iskolába járók csak 461,154-en lévén, 85,582 protestáns gyermek marad kellő iskolázás nélkül; nem ugyan teljesen képzés nélkül, mert nagy számmal vannak olyanok, kik 3—4 évig iskoláznak; de még sem megfelelő ez állapot a törvény követelményeinek.

A nem kellő, vagy épen semmi iskolázást nem nyert gyermekek száma az ev.-reformátusoknál 62,800, vagyis a tankötelesek mintegy 18,6 %-a; az ág.-evangelikusnál 20,908, vagyis 10,3 %, az unitáriusoknál 1874, 19,8 %.

Jól esik ugyan azt látnunk, hogy a népoktatás áldásainak fölhasználásában a legintensívebb munkásságot hazánk egyik nagy protestáns felekezeténél, az ágostaiaknál találjuk, de fáj, hogy az ev.-ref. és unitárius, e tekintetben nem kel vele nemes versenyre s nincs mind a három a legelső sorában, hanem ez utóbbi kettőt a róm. katolicizmus erősen megelőzi.

Azért mondtam fentebb, hogy az egységes magyar protestantizmusnak az oktatás terén való régi elsősége nem áll fön teljesen érintetlenül.

Ezzel szemben az 1887. évi ev.-ref. egyetemes névtár a tankötelesek (6—15 éves korúak) számát csak 301,237-re, a tényleg iskolába járókét pedig 241,671-re teszi. Minthogy pedig 2 év alatt a népességnek ily arányú szaporulata nem képzelhető, a miniszteri jelentés minden irányban nagyobb száma a pontosabb összeírásra vezetendő vissza. Az egyetemes névtár itt említett adatai szerint 80,2 %-a járt a tanköteleseknek iskolába, holott 1886/7-ben a min. jelentés tanúsága szerint 81,4 %. Az ág.-evangelikusok 1885-iki névtára nem tünteti föl a magyarországi 4 egyházkerületre külön a tankötelesek s valóban iskolázók rovatait, hanem egyszerűen azt mondja: tanulók száma 116,797, a mi bizonyára szintén nagyon alacsony szám, mert ha a szászok 1885-diki «Statistisches Jahrbuch»-jában kitüntetett 29,939 valóságos iskolázóval együtt vesszük is e mennyiséget, s

veszszük mint nem iskolakötelezett, de tényleg iskolázó gyermekeket, még úgy is messze elmarad a min. jelentés által adott számok mögött. Az unitárius egyházközönség névsorának 1886-ra vonatkozó adatai sem egyeznek teljesen az államiakkal, mert míg ez utóbbiak szerint 9479 lett volna az unitáriusok tanköteleseinek száma, addig a kérdéses névtár szerint csak 8849 s a tényleg iskolába járók 6359-et, a tankötelesek 72 % -át tették volna.

A népiskolai oktatás ügyében az egyes protestáns csoportok közül különösen figyelmünket érdemlik az erdélyi szászok. Ezek közt az 1885. évi «Statist. Jahrb.» szerint volt 28,456 iskolaköteles és 29,939 tényleges tanuló, azonban e számból csakis 27,718 volt az ág.-evangélikus. Így tehát 97,4 % volt a tényleg iskolázó evang. gyermekek aránya. Megjegyzem, hogy a szászoknál az egyházi szabályzat által előírt tankötelezettség hosszabb, mint az országos törvény által előszabott, mert az első tankötelezettség fiúkra 9 évig 6—15. életévig bezárólag, leányoknál 8 évig, vagyis 6—14. életévig bezárólag tart s azonkívül a fiúkra még az ismétlőiskola (Fortbildungsschule) van előszabva, a téli 3 hó alatt legalább heti 3 óra s ez életkoruk 19. éveig kötelező.¹ Meltzl adatai szerint 1883-ban 10,628 fiú s 9652 leány volt a szász vidéki parasztnépesség körében tanköteles korú s ezek közül a fiúk 98, a leányok 98,2 % -a látogatta tényleg az iskolát. S tekintve, hogy az ismétlő tanfolyam után a szász nép ilyen dolgokban nagyon józan érzéke, még a felnőttek számára is gondoskodik rendszeres olvasó- és ismétlő összejövetelökről, méltán mondhatja statisztikusunk, hogy a tanköteles kort meghaladott szászok közt alig van irni s olvasni nem tudó.

Meg kell itt említenem, hogy a min. jelentés szavai szerint csak a róm. kath., Mózes vallású s *ág.-evangélikus* népesség tankötelesei jutottak helyes arányokban a népiskolai nyilvántartásba; a görög katolikusoknál 1000 tankötelesnél

¹ Meltzl «Stat. d. sächs. Landbev.» 252. s köv. 1.

76, a görög keletiekénél 98 hiányzik s az *ev.-reformáltak* bevallása sem egészen pontos. Ha ez áll, bizonyára kötelessége az illetékes egyházi hatóságoknak oda törekedni, hogy a protestáns vallás minden felekezete már e tekintetben is mintaszerű pontossággal járjon el.

A mint fentebb láttuk, 1886/7-ben Magyarországon összesen 16,538 népoktatási intézetünk volt s ezek ily fokozatosan állottak egymáshoz:

1. elemi népiskola volt	16,301 (98·57%)
2. felső népiskola volt	74 (0·44%)
3. polgári iskola volt	150 (0·90%)
4. felsőbb leányiskola volt . . .	13 (0·09%)

holott polgári és felsőbb népiskolának legalább is 259-nek kellett volna lenni.

A felső nép- és polgári iskolák mindenesetre fontosak és ama tulajdonságuknál fogva, hogy nem a magasabb iskoláztatásra készülők, hanem bizonyos gyakorlati életpályákra szándékozó egyéneknek általánosabb, szélesebb körű elméleti s praktikus képzést is hivatvák adni, mint a mennyire a tulajdonképi elemi népiskolákban szert lehet tenni s azért felállításuk s látogatottságuk némileg a nagyobb tömegnek felsőbb képzés utáni vágyát s szemben a gymnasiumi oktatással, gyakorlati felfogását is mutatja, bár meg kell vallani, hogy épen a gyakorlati élet keretébe manapság egyik sincs egész helyesen beillesztve.

Részben talán ez ideiglenességnek, részint pedig a protestáns oktatás multhan gyökerező humán irányának lehet tulajdonítani, hogy ez intézetek iránt egyházaink sem mutattak több érdeklődést, mint a magyar társadalom egyáltalán, sőt annyit sem. A protestáns iskolaügy kevéssé reál s erősen, sőt egyoldalúan humán jellege a középiskolai oktatásnál is mutatkozik. Mert 1887/8-ban volt az ágostaiaknak 23 gymnasiumuk s 2 reáliskolájuk, az *ev.-reformáltaknak* 27, az unitáriusoknak 2 gymnáziumuk volt; de reáliskolát egyik sem tartott fön.

A 74 felső népiskola következőkép oszlott meg jelleg szerint:

1. állami volt	19,	4. gör. kel.	3,	5. mózes vall.	1,
2. községi	24,	5. helv. hitv.	3,	6. magán	9.
3. róm. kath.	14.	4. ágostai	1.	—	—

Tehát az összes ilyenmű intézetek közül a protestánsokra csak 5·4 % esik, ellenben a róm. katolikusokra majdnem 19 %.

Az ág.-evangélikusok egyetlen felsőbb népiskolája *Rozsnyón* volt 2 tanfolyammal, 22 leánynövendéssel, 7 tanárral, (4 rendes; 3 okleveles). Bevétele s kiadása összesen 2120 forint volt. Az ev.-reformáltak 3 felsőbb népiskolája Miskolczon, Halason és Szatmárt volt elhelyezve, összesen 15 tanfolyammal, 159 leánynövendéssel, 13 tanerővel, (6 rendes; 11 okleveles). Fentartásukra 9993 frt fordítottatott, de ebből az egyházközségi hozzájárulás csak 4318 frtot tett, míg az állampénztár hozzájárulása 2350 frtot, a községi 638 forint. Ezzel szemben a 14 róm. kath. felső népiskolában összesen 46 tanfolyamban 61 tanító s közöttük 41 rendes tanított 588 növendéket; az intézetek bevételei 42,220 frtot tettek ki s ebből 4200 frtot az állam adott, 1290 frt pedig községi hozzájárulásból került ki.

Különben a felsőbb népiskolák fentartásához az állam 103,746, a községek 37,582, az egyházak 33,120 frttal járultak.

A protestáns tanügynek egy másik mostoha gyermeke: a polgári iskola. A reformátusok és unitáriusoknak ilyen iskolájuk egyetlen egy sincs; míg az ág.-evangélikusoknak is csak 5 volt. Ellenben a nem protestáns vallások követői közül a róm. katolikusok 8, gör. kath. 1, mózesvallásúak 2 ily intézetet létesítettek; az állam 40, a községek 73, magánosok 16, s társulatok 5 polgári iskolájával szemben.

Az ágostaiak 5 intézete Budapesten, Kassán, Sajó-Gömörben, Iglón és N.-Szebenben működött. Az iglói s kassai 6, a n.-szebeni 4, a sajjögömöri 3, a budapesti 2 tanfolyammal. A fitanítványok száma (Kassán és S.-Gömörben) 268, a leányoké (a többi helyeken) 419 volt. A tanerők száma

32-tőt tett ki s ezek közül 20 volt a rendes alkalmazású s az 5 intézet összes bevétele 28,723 frtra rügött.¹

A polgári iskolák összes bevételei 1887-ben 1.107,029 frtot tettek ki s ebből az állampénztár majdnem félmilliót, az egyházak 5422, a községek 342 ezer forintot fedeztek.

A társadalom egészére ép úgy, mint az egyes vallásfelekezetekre alig van a tanügy és általános kultúra terén egy-egy fontosabb kérdés, mint a *nőnevelés*, mert a nemzetiség, az állameszme, az édes anyanyelv, a valláserkölcsei élet, a helyes gazdasági fejlődés, az egymásután felnövő generációk belső értéke, jellege s iránya a legnagyobb mértékben függ attól, minő nevelést és oktatást nyertek leányaink, a leendő anyák. A mely eszme részére, legyen az jó vagy rossz, üdvös vagy kárhuzatos, a nők többségét meg lehetett szerezni, annak nyert ügye van. Azért nem csodálkozhatunk, ha a kormány is kiváló figyelmet fordít e kérdésre s jelentékeny számban kreál u. n. *felsőbb leányiskolákat*, melyeknek «célja alkalmat nyújtani arra, hogy bennök társadalmunk női tagjai nemük sajátlagossága és a társadalmi jelen viszonyok által föltételezett s élethivatásukra szükséges általános műveltséget szerezhessenek.»

Nagy vád érheti e tekintetben egyházainkat, mert a min. XVII. jelentése szerint valóságos felsőbb leányiskolája csak az ev.-ref. egyháznak lett volna Debreczenben, de a XVIII. jelentés ezt is törli s *így 1887/8. már egyetlen felekezeti felsőbb leányiskola sem létezett*. Tulajdonkép vannak a hitfelekezeteknek oly intézetei, melyeket ők maguk «felső leányiskola» néven neveznek, de azokat a közoktatási miniszter nem ismeri el ilyeneknek, mert «növéndékeik közt 6—15 éves leányok találtnak és a tanerők túlnyomó része elemi iskolai képesítéssel bír.» Az ev.-ref. egyház debreczeni és miskolci, sőt szatmári leányintézeteit is csak felső leányiskola névvel jelöli.

¹ A sajjögömöri polgári iskola a XVII. század elején keletkezett gymnasiumból alakult át hányatott mult után 1884-ben. Az 1885. névtár szerint még csak 29 növéndéke volt.

A debreczeni u. n. felsőbb leányiskolában 1887-ben 4 tanfolyamban összesen 94 növendék találtatott, 9 tanerő s köztük 5 rendes volt alkalmazva; bevétele s kiadása 4609 frtot tett ki. A miskolczi intézetben 5 osztályban 63 volt a tanítványok száma s az igazgatón kívül 6 tanerő működött. (1887. évi névtár). A szatmári leányiskola adatait már fentebb a polgári iskoláknál befoglaltam.

A szász lutheránusok 5 olyan 6—8 osztályú leányiskolát tartanak fen, melyeket «Mädchen-Hauptvolksschulen» névvel neveznek s így maguk is csak a felső népiskolák közé kívánják számítani. De mint láttuk, a ministeri jelentés azok közé se számítja őket.

Ezzel a jelenséggel szemben a katolicizmus roppant vagyoni és szellemi erőt fejt ki a nőnevelés terén, mert annak nagy fontosságát a maga egész teljességében átérti.

Ha a magyar protestántizmus e hazában ismét meg akar izmosodni s teljes erőhöz jutni, akkor tanuljon ellenfelétől s nyerje meg a nevelés és oktatás útján az emberiség örök eszméinek a nők szívért, fordítsa teljes figyelmét a protestáns felsőbb nőnevelés nagy kérdésére !

A szász protestánsoknak a nőnevelés körül kifejtett buzgóságára nézve eddigi forrásaim alapján kiemelem, hogy 1873-ban az u. n. Landbevölkerung körében 227 község közül 121 tartott fenn teljesen önkéntesen ismélő tanfolyamokat a leányok számára s a megfelelő korban levő leányok száma 2283 levén, ezeknek 98·7% -a tényleg s minden politikai hatósági kényszer nélkül is látogatta ezen Fortbildungsschule-kat. Továbbá ugyancsak a szász leány-népiskolákban nagy gondot fordítanak különösen a szükséges női kézimunkák tanítására is.

A mi a protestáns népiskolák *oktatási eredményét* illeti, összehasonlítva más felekezetek s egyéb iskolafentartók intézeteiben elért eredménynyel, arra nézve a következő adatokat állíthatjuk össze.

Az ország összes népiskolái közül a minister XVII. jelentése szerint csak 11,196, vagyis az összesnek 68·68% -a dolgozta fel paedagogiailag is helyesen a népoktatási törvény

által kötelezőképen kijelölt tárgyakat. *A csak részben kötelező* tárgyakat ellenben mindössze 4594 iskola oktatta helyesen, tehát 25·75 %.

Még pedig az iskolák sorrendje következő:

I. Általánosan kötelező tárgyakat kellőleg oktatta		II. Nem általánosan kötelező tár- gyakkal kellő eredményt ért el:	
1. az állami népiskolák	84·8%-a	1. a magán népiskolák	56·0%-a
2. a magán	» 83·0 »	2. az állami	» 53·6 »
3. az unitárius	» 81·0 »	3. az egyleti	» 51·6 »
4. az egyleti	» 79·3 »	4. a községi	» 39·1 »
5. a községi	» 75·6 »	5. a mózes	» 36·1 »
6. a mózes	» 75·2 »	6. az unitárius	» 33·3 »
7. a r. kath.	» 74·2 »	7. az ág. evang.	» 30·7 »
8. az ág. evang.	» 74·0 »	8. az ev. ref.	» 28·5 »
9. a helv. hitv.	» 70·0 »	9. a r. kath.	» 27·2 »
10. a gör. kel.	» 49·5 »	10. a kör. kel.	» 16·3 »
11. a gör. kath.	» 42·9 »	11. a gör. kath.	» 11·5 »

E táblázat is igazolja ama fentebbi állításunkat, hogy az oktatásügy egy és más ágában túl vagyunk szárnyalva és sok tényező került elébünk. Az elemi népoktatás okvetlenül legjelentősebb kérdése az elért eredmény minősége, mert magában véve nem elég az iskolák és tanítók nagy száma, ha sikeresen nem működnek. S ime, azt látjuk, hogy az általánosan kötelező népisk. tárgyak fontosabb csoportjában a protestáns egyházak közül az unitáriusok állanak a sorban meglehetősen elől, mindjárt az állami s magániskolák után, ellenben az ágostaiak 8-dik, a helv. hitvallásuk 9-dik helyre jutottak, s utánuk már csak a két görög felekezet szegyenletes arányai következnek. A nem általánosan kötelező csoportban a r. katolikusokat megelőztük ugyan, de az unitáriusok még itt is feljebb esnek. Bizonyára e dicsekvésre épen nem méltó eredmény előidézésében hathatósan közreműködhetett az, hogy a gör. kath. és görög keleti tanítóktól eltekintve, legkisebb százaléku a képesített tanítók aránya a protestánsoknál, továbbá, hogy a min. jelentés szavai szerint «a hitfelekezeti jellegű tanítóképzők majdnem fele csak kiegészítő, helyesebben mondva, melléktanfolyama vala-

mely más intézetnek. Tanárainak közel $\frac{3}{4}$ része kiegészítő, illetőleg óradíjas egyén.¹ Végül okul lehet felhozni a felekezeti tanítóképző intézetek gyakorló iskoláinak gyakori hiányát is, mely téren szintén még sok a tenni való.

Az egyes általánosan kötelező népiskolai tantárgyakban paedagogiailag is helyes eredményt mutatott fel:

	az ág. ev.	az ev. ref.	az unit.
	népiskolák közül %-ban		
1. hit- és erkölcstanban	97·7%	94·7%	100·0%
2. irva-olvasásban	74·1 »	80·5 »	86·6 »
3. számvetésben	89·2 »	88·5 »	88·8 »
4. anyanyelvben	82·1 »	81·5 »	86·6 »
5. beszéd s értelemgyakorlatokban	76·0 »	77·4 »	86·6 »
6. hazai földrajzban	82·2 »	81·5 »	86·6 »
7. » történetben	75·5 »	78·1 »	77·7 »
8. általános földrajzban	64·3 »	58·1 »	77·1 »
9. » történetben	54·0 »	52·3 »	68·8 »
10. természettanban	61·2 »	51·4 »	57·7 »
11. » rajzban	76·0 »	67·3 »	64·4 »
12. gazdasági kertészeti gyakorlat .	62·1 »	50·4 »	66·6 »
13. polgári jogok s kötelességek . .	61·2 »	54·0 »	68·8 »
14. ének	80·9 »	84·6 »	88·8 »
15. testgyakorlat	59·0 »	51·2 »	64·4 »
átlagosan 1—15 . . .	74·0%	70·0%	81·0%

A nem általánosan kötelező tárgyakból teljesen megfelelő eredményt következő osztalék mutatott fel:

	az ág. ev.	az ev. ref.	az unit.
	népiskolák közül %-ban		
1. rajztanításban	39·6%	29·6%	64·4%
2. szépíráásban	55·8 »	58·5 »	66·6 »
3. női kézimunkában	10·2 »	8·7 »	4·4 »
4. házi iparban	6·1 »	7·1 »	—
5. egészségtanban	41·8 »	38·4 »	51·1 »
1—5 átlaga . . .	30·7%	28·5%	32·8%

¹ A % számítást a min. XVII. jelentése I. köt. 80. lapján adott táblázat alapján én eszközöltem.

Az *oktatási nyelv* kérdését illetőleg:

	állami	közs.	r. kath.	g. kath.	g. keleti	év. ág.	év. ref.	unit.	izrael.
	n é p i s k o l á k k ö z ü l % -ban								
Magy. volt az oktatási nyelv	93·8	63·7	56·4	8 0	0·2	27·9	98·8	100·0	84·3
Magyar más nyelvvel vegy.	6·2	17·3	21·0	25·0	22·3	21·6	0·6	—	14·3
A magyar nem szerepelt okt. nyelv gyanánt	—	19·0	22·6	67·0	75·5	50·5	0·6	—	1·4

A községi és róm. kath. iskoláknak körülbelül $\frac{1}{5}$ -e, az ágostai evangélikus iskoláknak több mint fele, a görög katolikusoknak $\frac{2}{3}$ -a, a görög keletieknek $\frac{3}{4}$ -e nem alkalmazta az állam nyelvét sem egyedül, sem más nyelvvel kapcsolatban az oktatásnál. Sőt még az év. reformáltknál is találunk 12, teljesen idegen — német — s 16 magyar vegyes tannyelvű iskolát. A helvétek teljesen német intézetei közül egy Baranyában s 11 Bács-Bodrogban található, német-magyar a tannyelv Budapesten 2, Pestmegyében 2, Aradmegyében 1, Somogyban 1, Temesben 2, Tolnában 4 iskolában; magyar-tót Aradon 1, Krassó-Szörényben 1 s Temesben 1 intézetben. S a helvét hivallásúak eme 12 iskolája a min. XVIII. jelentése szerint is megmaradt teljesen német tannyelvűnek. Remélhető s óhajtható, hogy a magyar kálvinizmusban rejlő erős nemzeti szellem megküzd e csekély sziklával s bemossa fokozatosan a tiszta magyarság tengerébe.

Ugyanezzel kapcsolatban kell megemlékezni arról is, hogy nem-magyar ajkú népiskoláinkban a protestáns felekezetek minő eredménnyel tanították a magyar nyelvet az 1879⁷: 18. t.-cz. alapján, — szemben más tanintézetekkel.

a nem magyar ajku:

minő eredménynyel	állami	közs.	r. kath.	g. kath.	kel. g.	év. ág.	év. ref.	unit.	izrael.
	népiskolák közül tanította a magyar nyelvet hány %?								
teljes sikerrel	93·75	59·61	56·25	34·34	25·32	42·55	85·79	7	76·47
fél sikerrel	6·25	28·63	30—	43·82	52·07	39·68	14·21	11	22·35
siker nélkül	—	12·36	13·75	21·94	22·61	17·77	—	8	1·18

E szerint a nem-magyarajkú iskoláikban legkevesebbre haladtak a gör. keletiek s gör. katolikusok, mert ezek ötöd-résznél több intézetben vagy épen nem, vagy minden siker nélkül oktatták nyelvünket; fájdalom, mindjárt ezután az ág. evangélikusok következnek s bár iskoláik több mint fele, a magyart tanyelvül épen nem használta s így kétszeres fontosságú ennek legalább tantárgyként sikeres tanítása, ez 50%-nak meg ismét majdnem ötöde vagy így sem tanítá, vagy mintha csak nem is tanította volna. Érdemes tudni, hol fekszenek leginkább ezek az ág. evang. intézetek: Besztercze-Naszód, N.-Küküllő és Szebenmegyekben s ezt tudva, az eredménytelenség okával is tisztában lehetünk.

Lássuk már most közelebbről *protestáns tanítóink* derék karát s hasonlítsuk össze, ha röviden is, számukat, képzettségüket s anyagi állapotukat az állam, községek s többi felekezetek által alkalmazott tanítókéval.

Az 1886/7-diki tanévben 24,148 tanító volt alkalmazva, és pedig:

	az összes magyarorsz. tanítók hány %-a	az e jellegű isk. hány %-át teszik az összes iskoláknak	a két % egybevetése szerint több-kevesebb a tanító %-kal	
1. az állami iskolákban	1588	6·6	4·7	1·9
2. községi »	4077	16·9	11·3	5·6
3. róm. kath. »	7880	32·6	32·5	0·1
4. a gör. »	2110	8·8	12·9	4·1
5. a gör. kel. »	2031	8·4	10·7	2·3
6. ág. ev. »	2163	8·9	8·6	0·3
7. ev. reform. »	2929	12·2	14·1	1·9
8. unitárius »	56	0·1	0·02	0·2
9. mózes vall. »	1001	4·2	3·2	1·0
10. magán »	263	1·0	1·0	—
11. egyesületi »	50	0·2	0·2	—

E szerint tehát tanítóikban — az iskolákhoz arányítva — kedvezőbben állanak az állami, községi, r. kath., ág. ev., unitárius és mózesvallású iskolák, ellenben az ev. reformáltak s a görög keletiek épügy, mint a gör. katolikusok, kedvezőtlenebbül; azonban e kissé nyers számításnál még jellemzőbb az, hogy egy iskolára hány tanító esik s azt

tapasztaljuk, hogy míg országos átlagban egy intézetre 1·46 tanító jutott (két iskolára mintegy 3), addig az ág. evang.-nál 1·5, a helvétéknél 1·25, az unitáriusoknál 1·24, — az államiakban 2·03, a községiekben 2·16, róm. kath.-nál 1·46, mózesvallásuaknál 1·84, görög keletiekénél csak 1·14, a gör. katolikusoknál pedig nem is jut minden iskolára egy tanító. A protestáns felekezetek közül e szerint az ev. reformáltaknál s az unitáriusoknál a sok osztatlan, egy tanítós iskola miatt a tanítók s intézetek egymás közti aránya oly kedvezőtlen, hogy utánunk már csak a két görög felekezet áll.

A megfelelő tanítási s nevelési eredmény a *tanítói kar képességeitől s jó akaratától függ*. A képesség egyik formái s az esetek nagyobb részében az igazságnak megfelelő bizonyítéka a kellő *minősítés* megszerzése. Az ideális állapot tulajdonkép az volna, ha minden tanító oklevéllel bírna, ámde még most is átmeneti állapotban van népoktatásunk s ebből magyarázható, hogy az összes tanítóknak csak 87% -a volt 1887-ben okleveles, 13% -a nem. Ezen országos átlagon felül álltak 1886/7-ben az állami intézetek 94·7, a községiek 94·8, a társulatiak 94, a mózesvallásnak 92·8, a római katolikusok 88·1, a magániskolák 87·1% képesített, illetőleg okleveles tanítóval. Az országos átlag alatt maradt a 3 protestáns egyház s pedig legjobban az unitárius, melynek tanítói közül csak 58·9% volt okleveles; az ág. ev. és ev. reform.-nál ez arány 86·2-re emelkedik; a görög keletiekénél 75·8-re, a görög katolikusoknál 70·9-re süllyed alá.

Az unitáriusok csekély perzentjét azonban nagyon enyhíti, sőt teljesen kiegyenlíti ama körülmény, hogy a tanítók legtöbbször, mint ezt a miniszteri jelentés is kiemeli, theologiko-pedagógiai tanfolyamot végzett egyénekből áll s ezért náluk az oktatás eredménye is, mint fentebb láttuk, kielégítő. A többi jellegű iskolákban az okleveles tanítók perzentje s az oktatás eredménye között oly félreismerhetlen összefüggés létezik, mely teljesen bizonyítja, hogy sikert csak megfelelőleg képzett egyénektől várhatunk.

Ezt a célt pedig csak kellő számú és helyes beren-

dezésű *tanítóképző intézetekben* lehet megvalósítani, hol egyaránt nagy súlyt kell az oktató s nevelő képzésnek a szakismeretekre, az általános műveltségre s a protestáns érzület kifejtésére fektetnie.

Az 1886/7. évben fennállt 71 tanítóképző közül állami volt 25, róm. kath. 24, gör. kath. 4, gör. keleti 3, helvét hitv. 4, ágost. evang. 10 s izraelita egy. Az összes képzők 18·3%-a volt tehát protestáns. E pusztá elsorolásnál már magában véve visszásnak tűnik föl, hogy az ág. evangélikusok, kik félannyian vannak, tiz ily intézetet mutatnak föl s a reformáltak csak négyet.

Az ág. evangélikusok tanítóképző intézetei Beszterczen, Brassón, Medgyesen, N.-Szebenben, Segesvártt, Eperjesen, Selmeczbányán, F.-Lövön, Sopronban és Szarvason voltak felállítva. Volt kebelükben összesen 35 tanfolyam, egy-egyre 3·5 esett. Az államiakkal egyenlő teljes négy tanfolyamú csak 4 volt: a brassói, selmeczi, soproni és szarvasi. Alkalmaztatott 71 tanár (átlag 7·1 egy intézetre), de ezek közül csak 32 volt rendes, ellenben 11 segéd, 27 óraadó.¹ A tiz intézetet összesen 191 növendék látogatta s egy intézetre átlag nem egészen 20 esett, de 5 intézetben tényleg 4—14 közt váltakozott. Az összes fentartási költség 43922 frtra rugott: a szarvasié külön kitüntetve nincs. Egy tanfolyam jutaléka 1372 frt 50 kr. Ebből az összegből 21 ezer forintot alapítványok, 13 ezer s 500 forintot egyházi segélyek fedeznek. Az oktatási nyelv 5 intézetben tisztán német (a szász semináriumok), egyben (Felső-Lövő) magyar-német s csak 4-ben egészen magyar. A törvény által megkövetelt, a helyes tanítóképzésnek mondhatni alapfeltételét képező gyakorló iskolája csak egynek: a soproninak van, a többiben e fontos intézményt csak hospitáló iskola helyettesíti úgy — ahogy. Azután 3 intézetben a tanerők, tantermek, felszerelések, sőt kettőben a legtöbb tanóra is közös volt a gymnasiumi

¹ A rendes tanárok, valamint a tantermek száma kisebb, mint a tanfolyamoké.

ifjakéval, pedig a gymnasiumi és képzőintézeti oktatás célja s iránya egészen más, következésképp az ily berendezés célszerűnek éppen nem mondható.¹

Az év. reformáltak négy preparandiája Debreczenben, N.-Enyeden, N.-Kőrösön s Pápán van.² Mindenik 4 tanfolyamú, tehát teljes intézet, a tanárok összes száma 41, de rendes csak 14 volt, tehát annyi sem, mint ahány tanfolyam fennállott, segédtanár 5, óraadó 15, hittanár 7, — s így a másodlagos személyzet száma ezekben is túlnyomó. A tanulók száma 263-at tett ki, intézetenkint átlag 65-ön felül, tényleg 34 (Pápa) s 112 (Debreczen) közt váltakozott. Gyakorló iskolája a pápain kívül mindeniknek volt; az oktatás nyelve valamennyiben magyar. Fentartásuk 35796 frtba került s így egy-egy intézetre átlag 8949 frt esik. Egy tanfolyam fentartási költsége 2237 frt 20 kr. Az összes költségekből majdnem 21 ezeret az alapítványok, 10 ezer forintot felül egyházi segélyek fedeztek. E kivonatos adatok összehasonlítása is eléggé mutatja, hogy az év. ref. egyházban jobban áll a tanítóképzés ügye, mint az ág. evangélikusoknál, bár teljes kifejlődésig még itt sem jutott.

A ministeri jelentés kiemeli, hogy az ág. evang.-nál az intézeti növendékek 3, — a helvéteknél 20%-a maradt ki az iskolai év folyamán s a kilépőknek amott 71, emitt 65 százaléka esik a III. s IV. évesekre s ezek legnagyobb része, tanulmányainak félbeszakításával, mint segédtanító működik egy, két vagy több éven keresztül is, a mit bizonyára éppen magára az ügyre nézve nem lehet üdvös jelenségnek tartani.

Nem hagyhatom a népiskolai oktatás egyik fontos kérdését érintetlenül s ez a *férfi- és nőtanítók* aránya.

Az országos állapotokat tekintve, azt találjuk, hogy a

¹ Az ág. evang. tanítóképzőkről bővebben l. a magyarhoni ág. evang. 4 egyházkerületének 1889-diki egyetemes gyűléséről szóló jegyzőkönyv 15. s 16. l.

² Ez legközelebb megszűnt. *Szerk.*

népoktatás terén a férfi tanerők 87·51°/_o-kal, a nők pedig 12·49°/_o-al képviselvék. E perczent a magánjellegű s társulati iskolákban 50—60 között áll, az állami tanerők között 37, a községiéknél 22·6, a r. kath.-nál 13, az izraelitáknál majdnem 10°/_o a tanítónők aránya. Sőt a g. katolikusok 5·2 s görög keletiek 3·9 ^o/_o-os aránya is megelőzi az összes protestáns felekezeteket, kik e téren leghátul allanak. Ugyanis az ág. evangélikusok összes néptanítói közül 1·75, az ev. reformáltaknál 2·25, az unitáriusoknál 1·79 ^o/_o jut a női alkalmazottakra. Ohajtandó, hogy a sajátlagos jellegű nőnevelés nagy hasznára ez arányok fokozatosan alakuljanak át a nőtanítók javára.

A tanítók anyagi helyzetére vonatkozólag egyelőre csak azzal a néhány adattal vagyunk kénytelenek megelégedni, melyeket az eddigi, e tekintetben igen hiányos összeállításokból merithetünk. A tanítók átlagos javadalma csak két törvényhatóságban volt nagyobb 1000 frtnál, 18-ban 500 frtnál, 25-ben 4—500 frt közt, 12-ben 3—400 közt, a többiben 300 frtnak is alatta maradt. A tanítóképzőintézeti tanárok fizetéseiből pedig csak az ev. református semináriumok tanárainak javadalmait adhatom az 1887. névtár alapján. E szerint Pápán a tanítóképző-intézeti rendes tanár fizetése 1000 frt, Debreczenben 1150 frt s 300 frt lakbér, 19 köbméter fa = 1500 frt érték, N. Kőrösön 1000 frt, N. Enyeden 1600 frt, természetben lakás s 50 frt ötödéves pótlék, tehát a maximum mintegy 2000 frt értékű, s így átlagosan egy-egy református preparandiai tanár közép fizetése 1375 frt, a mi elég tisztességes összeg, anyagi erőink korlátoltságát tekintve.

Ezek után vessünk egy pillantást a *közép- és felsőoktatásra*. Magyarországon¹⁾ az 1887/8. iskolai évben volt összesen 179 középiskola, s ebből 151 gimnázium, 28 reáliskola. És pedig jelleg szerint:

¹⁾ Közokt. min. XVII. jel. II. k. 10. l.

I. Kormány rendelkezése alatt:

állami gimnázium	12 (7·9%)
» reáliskola	19 (67·9%)
» összes középiskola	31 (17·3%)
királyi kath. gimnázium	18 (10·0%)
kormány rendelkezése alatt középiskola . .	49 (27·3%)

II. Kormány vezetése alatt:

katholikus gimnázium	43 (28·0%)
községi gimnázium	18 (11·9%)
» reáliskola	5 (17·8%)
» középiskola	23 (12·9%)
magángimnázium	4 (2·6%)
izraelita reáliskola	1 (3·6%)
a kormány vezetése alatt középiskola . . .	71 (39·7%)

III. Autonóm felekezetiek:

görög keleti gimnázium	3 (2·0%)
» » reáliskola	1 (3·6%)
» » összes középiskolák	4 (2·2%)
ágostai evangélikus gimnázium	23 (15·2%)
» » reáliskola	2 (7·1%)
» » középiskola	25 (14·1%)
evang. ref. gimnázium	27 (17·9%)
egyes. prot. »	1 (0·7%)
unitárius gimnázium	2 (1·4%)
a protestáns középiskolák	55 (30·2%)
kormány felügyelete alatti autonóm intézetek	59 (33·0%)

E táblázat szerint az ágostaiak 23 gimnáziummal és két reáliskolával, az ev. reformáltak 27 gimnáziummal, az unitáriusok 2 gimnáziummal rendelkeznek s van még egy egyesült protestáns intézet Rimaszombatban. Úgy, hogy az összes magyarországi középiskoláknak majdnem $\frac{1}{3}$ -a a protestántizmus kezében van.

De a fentebbiekből azt is látjuk, hogy a reáliskolák iránt a protestáns felekezetek nagyon csekély, mondhatni semmi érdeklődést sem tanúsítanak, holott tekintetbe kellene venniök, hogy újabb időben a gimnáziumi tanulók száma alig válto-

zott, ellenben a reál- és polgári iskolai tanulók száma majdnem 45%-kal emelkedett s hogy azokon a helyeken, hol gimnázium és reáliskola létezik, aránylag sokkal nagyobb a kereslet a reáliskolák, mint a gimnáziumok első osztálya iránt. Mindenesetre nemzeti s felekezeti érdek egyaránt, hogy ifjaink nagyobb arányokban keressék fel a reáléletpályákat, mert a protestáns felekezetűek a reáltanulóknak csak 17·7, a gimnáziumiaknak 27·5%-át teszik. Nem is lehet kevésbé a miénknek tekinteni a reáliskolák prot. növendékeit, sőt oda kell hatnunk, hogy az egyház szeretetének s az iránta való érdeklődésnek ezeket is megtartsuk. Gimnáziumokban túltengő félen vagyunk, míg reáliskolájuk a protestánsok közül csak a szászoknak van, e praktikus érzékű s iskolai ügyei iránt sok tekintetben áldozatkész fajnak.

A 23 evangélikus gimnázium közül a min. jelentés 15 nyolcz osztályú teljes, 7 négy osztályú alsó, s egy 6 osztályú intézetet sorol fel; míg a reformáltaknál 16 volt a 8 osztályú, 4 a 4 osztályú, 6 a 6 osztályú, s 1 (a zilahi) kivételes. Az unitáriusoknak 1 nyolcz és egy 5 osztályú intézetük volt. A nem teljes prot. gimnáziumok száma igen jelentékeny s az összes ilyenmű intézetek 37·7%-át teszik. A két protestáns (szász) reáliskola közül 1 volt 8, — egy 6 osztályú.

Az összes középiskolákban volt összesen 1277 osztály s ezekből 36·7% esett az állam vezetése, 31·6% az állam rendelkezése, 1·8% a gör. kel., 13·4% az ág. ev., 14·7% az ev. ref., 1% az unit. és 0·6% az egyesült protestáns intézetekre.

Szembe állítva az osztályok számát az intézetekével, azt látjuk, hogy a protestáns intézetek e tekintetben gyengébben vannak berendezve, mint pl. az állam rendelkezése alatt állók, melyek kedvező arányát a párhuzamos osztályok nagy száma teszi.

Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy az állam rendezése alattiaknál 34·9, az állam vezetése alattiaknál 36·1, görög kel. 31·2, ág. ev. 32, ev. ref. 32·9, unit. 34 tanuló

jutott egy gimnáziumi osztályra, akkor kimondhatjuk, hogy az osztályok aránylag csekély száma mellett sem volt túltömöttség a protest. középiskoláknál, mit egyrészt a tanulók kisebb számának, másrészt annak lehet tulajdonítani, mert a sok prot. középiskola közt sok a csonka intézet.

A miniszter a középiskolák, különösen gimnáziumok, területiális elhelyezését illetőleg jelentékeny panaszokat emel s különösen kifogásolja, hogy felekezeteink némely városokban 2 gimnáziumot is tartanak fenn, sőt pl. Miskolczon az ág. ev. algimnázium megszűnése előtt 3 felekezeti gimnázium volt. A gimnáziumok ily összetorlódása mellett az ifjuság a humán pályákra tolul az illető helyeken s nem oszlik meg a különböző irányú oktatás között. Ebben sok igaz van, hanem a felelősség nem a protestantizmust illeti. Éppen az állam s a róm. katholicismus az, mely mindenütt, a hol csak lehetett, rivalis intézeteket állított a protestánsok mellé. Budapeستől eltekintve, az ág. evangélikusoknak gimnáziumai mellett következő helyeken áll fenn állami, kir., vagy kath. jellegű, legalább algimnázium: Pozsonyban, Sopronban, Eperjesen, Rozsnyón, Selmeczbányán, Besztercebányán, N.-Szebenben, Brassóban, azelőtt Miskolczon. Az ev. reformáltak intézetei mellett következő helyeken találunk az állam vezetése, vagy rendelkezése alatti gimnáziumokat: Pápán, Kecskeméten, Miskolczon, Debreczenben, Mármaros-Szigeten, Szatmár-Németiben, Kolozsvártt, Székely-Udvarhelytt, Maros-Vásárhelytt, tehát 17 egyenes rivalizáló iskola létezik a protestáns intézetek oldalán. Azonkívül Sárospatak közvetlen közelében ott van a s.-a.-ujhelyi gimnázium; a Szepességén az iglói s kézsmárki prot. intézetek mellé a lőcsei áll. reál- és kir. kath. főgimnázium s a podolini piarista algimnázium plántáltatott. Ezek mind későbbi alkotások lévén, a történelmi jog, az elsőség bizony a prot. intézetek részén van s ha a miniszter komolyan törekszik a gimnáziumok tömörüléséből származó bajok megszüntetésére, úgy vagy a később keletkezett, de sok helyen feleslegeseknek bizonyult rendelkezése s vezetése alatt álló intézetek megszüntetéséről kell gondos-

codnia, vagy pedig ezek czélszerűbb dizlokációjáról, mely-nél ne a protestantismus ellensúlyozása, hanem az állam és nemzetiség magasabb szempontjai szolgáljanak irányadóul.

A középiskolai tanulók összes száma 1887/8-ban 42619 volt s ezek közül 35803 (84 %) gimnáziumba, 6816 (16 %) a reáliskolába iratkozott.

A gimnáziumi tanulók közül ágostai iskolába járt 5032 (14·1 %), reformátusokba 6194 (17·3 %), unitáriusokba 373 (1 %), összesen 11599 tanuló, vagyis a gimnáziumot látogató ifjak 32·4%-a. Az állam rendelkezése s vezetése alatti intézetekre ellenben 65·9%, a görög keleti iskolákra 1·7% jutott. A reáliskolák 6816 tanulója közül a két ágostai intézetre 456 esett, vagyis 6·7%. S e szerint a protestáns középiskolákat frekventáló összes tanulószám létszáma 12055, az összes középiskolai (gimnázium s reál) növendékeknek 28·5 %-a.

Az egyes felekezeteket illetőleg a min. jelentés az adatokat azon 39333 tanulóra nézve tünteti föl, kik az iskolai évet tényleg bevégezték. Adatai szerint a középisk. ifjak közül volt:

r. kath.	g. kath.	gör. kel.	ág. ev.	ev. ref.	unit.	izraelita
45·4%	4·1%	5·3%	11·2%	13·3%	0·7%	20%

a népesség körében az 1880-iki népszámlálás szerint:

47·2%	10·8%	14·11%	8·07%	14·74%	0·40%	4·55%
-------	-------	--------	-------	--------	-------	-------

s e szerint első sorban az izraeliták, aztán az unitáriusok és ágostaiak jóval nagyobb perczenttel szerepelnek a középiskolai oktatásnál, mint magában a népesség körében; ellenben a róm. kath., az ev. ref., de különösen a két görög felekezet hívei ez aránynak alatta maradnak. Ennek az ev. reformáltaknál oka részben abban is rejlik, hogy feltűnő kevesen látogatván a reáliskolákat, egész középiskolai arányuk ez által rosszabbá válik.

A tanulók felekezet szerint a gimnáziumokat és a reáliskolákat a következő arányban látogatták:

	r. kath.	g. k.	g. kel.	ág. ev.	ev. ref.	unit.	izr.		
A gimn. tanulók közül	46·5	4·8	5·6	11·2	14·4	0·9	16·5		
A reálisk. »	»	»	39·9	0·5	3·5	11·3	6·1	0·3	38·5

Feltűnően csekély a reálokztatás iránti vonzalom a rom. és gör. kath., az ev. ref. és unitáriusoknál; ellenben az ágostai, de még inkább a zsidó népesség nagyobb arányokban veti erre az irányra magát, mint a gimnáziumira.

Még több felvilágosítást nyújt a min. jelentés következő összeállítására:

100,000	a gimnáz.-ba küldött	reálisk.-ba	középiskolába összesen
római kath. lakos.....	237	39	276 tanuló
görög > >	107	2	109 >
> keleti >	95	12	107 >
ágostai ev. >	333	63	396 >
ev. reform. >	240	19	259 >
unitárius >	485	41	526 >
izraelita >	869	389	1258 >

Hogy minő arányokban látogatják a protestáns tanulók saját intézeteiket, továbbá, hogy a nem protestáns iskolákat látogató vallásunkbeli ifjak minő intézeteket keresnek föl inkább — és végre, hogy a mi gimnáziumainkat (mert a két százsz reáliskolát itt úgyszólván figyelmen kívül hagyhatjuk) micsoda felekezetek s minő arányokban kultiválják rajtuk kívül? e kérdéseket illetőleg az eredmények a következők: az ág. ev. gimnáziumi tanulóknak 72·4%-a járt evangélikus; az ev. ref. gimnáziumi tanulóknak 72·6%-a ev. ref., az unitárius gimnázistáknak 82·5%-a unitárius iskolába. (A r. kath.-nak 72·9, a gör. kath.-nak 32·6 s a gör. kel.-nek 29·2%-a járt saját felekezeti középiskolájába). E szerint azt látjuk, hogy a protestáns gimnáziumoknak a saját felekezeti tanulók által való látogatottsága kielégítő. Különben pedig azoknak a protestáns ifjaknak, kik nem saját felekezetük intézeteiben tanultak, jó része azért protestáns, de más felekezeti iskolát keresett fel.

Az ide vonatkozó közelebbi részletezéseket a min. jelentés A. tábla II-ben foglalt adatokból kiszámítva, következőkben nyújtom:

	ág. ev.	ev. ref.	unit.	
kir. és kathol. gimnáziumot látogatott	447	433	20	} Az isk. évet végzett tanulók közül
állami gimnáziumot.....	131	145	5	
községit.....	83	232	2	
magángimnáziumot.....	3	4	—	
görög katolikust.....	—	7	—	
görög keletit.....	1	1	—	
alapítványit.....	2	1	—	
nem protestáns intézetbe járt összesen:	667	823	27	
	(21·9%)	(18·6%)	(10·8%)	

Ezenfelül az ág. evangélikusoknál tanult	442 hely.	hitv.,	5 unit.
» a helvét hitvallásuaknál »	321 ág. ev.,		22 »
» az unitáriusoknál »	32 hely. hitv.,		19 ág. ev.

A fenti adatokkal ellentétben kívánatos annak a földerítése is, hogy a nem protestáns felekezetek intézeteinkben minő arányok szerint találkoznak.

	r. kath.	g. kath.	g. kel.	izraelita
Tanult az ág. evangélikusoknál..	733	59	170	664
» a helvét hitv.-nál.....	808	122	130	746
» az unitáriusoknál.....	33	15	10	24
Protestáns intézetben tanult nem protestáns összesen.....	1574	196	310	1434
Az illető felekezet gimn. tanulói közül.....	(10·2%)	(12·3%)	(16·7%)	(26·4%)

A magántanulók az összes középiskolai ifjuság 2·2%-át tették 1887/8-ban. Azonban a protestáns intézetekben e szám az átlagon felül emelkedik s a reformátusoknál 3·9, az ág. ev.-nál 2·7%. De vannak egyes intézetek, hol ennél is jóval nagyobb arányokkal találkozunk, pl. Mármaros-Szigeten 17·7%-a, Nyiregyházán 11·4%-a a tanulóknak magán uton végzett. Van olyan intézete is a protestánsoknak, hol a 600 frtnyi csekély tanári javadalmazás 900 frton felüli összegre is emelkedik a magántanulók utáni jutalékokból s más hasonló forrásokból. Ez kétségtelenül egészségtelen állapot s még kevésbé szolgál egy némelyik tanintézetünknek dicséretére az, hogy a VIII. osztály látogatottabb, mint a VII-ike, mert egy csomó gyenge tanuló az érettségire ez

intézetekbe jó. E jelenség ad aztán a miniszternek alkalmat arra, hogy a sporadikus tüneteket egyetemesítve az összes protestáns, de különösen az ev. ref. középiskolák ellenében, ha burkoltan is, de mégis felismerhetőleg, az enyhesség vádjával lépjen föl. A vád nem egészen alaptalan. Vigyáznunk kell, hogy még árnyéka se illethessen a jövőben!

A különböző jellegű intézeti csoportokban a nemzeti-segek százalékos aránya a következő:

	magy.	német	román	tót	szerb-	ru-	horvát	thén
a) az állami rend. alatti középisk.-ban	67·4	19·1	3·2	6·9	1·9	0·5		
b) az állami vez. » » »	74·8	12·1	7·2	3·4	1·7	0·1		
c) görög keleti középiskolákban	0·7	0·4	63·2	0·1	35·3	0·1		
d) ágost. ev. »	49·4	40·1	4·1	5·2	0·4	—		
e) evang. ref. »	93·9	1·9	2·5	0·8	0·3	0·4		
f) unitárius »	92·7	0·1	7·1	—	—	—		

E szerint a legmagyarabbak az ev. ref. középiskolák, melyekben a tanulók 93·9, s az unitárius intézetek, melyekben 92·7%-a tartozik az államalkotó magyarsághoz. Már az ág. ev. iskolák nagyon vegyes jellegűek; de míg a magyar elem e felekezet követői közt relativ kisebbségben van, addig középiskolai tanulói közt 49·4%-kal majdnem abszolút többségre emelkedik, jeléül annak, hogy az ág. evang. intézeteket sok magyar is keresi föl (hiszen csak ev. ref. vallásu 442 tanuló tanult náluk s a 733 r. kath., de ágostai iskolát látogatók közt is sok volt a magyar); de másrészt bizonyosága ez annak is, hogy az iskola a magyarosodás hathatós eszköze. Mindjárt azután a német elem jó 40·1%-kal s így 6%-al magasabban, mint a mennyi a lutheránus népességből a németekre esik, ellenben a tótok feltűnő gyöngén látogatják az ev. középiskolákat s míg ezekben csak 268 ily minőségű volt, addig az áll. rend. alattiakban 813, az áll. vezet. alattiakban 532.

Az ág. ev. gimnáziumokban az évet 4745 tanuló fejezte be s ezek közül magyarul beszélt 4217; nem beszélt 528, vagyis 11·1%, illetőleg helyesebben 537, kik közül 114 a királyhágóninnyi 16 intézetre esik (s pedig Pozsonyban,

Kézsmárkon 53, Iglón 51 nem tudott volna magyarul); 423 pedig a királyhágóntúli két százsz gimnáziumra jut, melyek közül pl. Medgyesen 158 tanulóból mindössze 5, Beszterczen 191-ből 79 beszélt az állam nyelvét. Annál feltűnőbb s kellemesebb, hogy az erdélyi százsz evangélikusok két reáliskolájának a brassóinak s a n.-szebeninek mind a 427 növendéke tudott nyelvünkön.

A tanulókat illetőleg még különösen két fontos kérdéssel kell megemlékezni, u. m. az *erkölcsi magaviseletről s a tanítás* eredményéről. Ha a statisztikai adatokat tekintjük, az erkölcsi viselet épen a prot. intézetekben volt legjobb s pedig első helyen állnak az ágostaiak, kiknek középiskolai tanulói közül 73·3 % volt jó, 24·7 % szabályszerű. 1·7 kevésbé szabályszerű, a rossz pedig csak 0·2%, vagyis mindössze 8 tanuló. Azután az ev. ref. intézetek következnek, melyekben a jó viselet 69·6, a szabályszerű 27, kevésbé szabályszerű 3·3, rossz 0·5%-kal volt képviselve; az unitáriusoknál rossz magaviseletűnek egy se helyezettetett; de azért a jók is csak 59·9 %-ot tettek ki s így a szabályszerű 37·6, a kevésbé szabályszerű 2·5 % jutalékokat követel.

A többi intézetekben ilyen volt az arány:

	jó viselet	szabályszerű	kevésbé szabályszerű	rossz
az áll. rendk. a. középisk.	63·3	33·8	2·8	0·1
az áll. vezetés a. >	59·7	37·4	2·7	0·1
görög keleti >	46·3	46·3	6·9	0·5

Legrosszabb volt ezek szerint a magaviselet a görög keleti iskolák tanulói körében. Megjegyzendő, hogy a minister az ev. ref. iskolákat határozott lanyhasággal vádolja az erkölcsi classificatio tekintetében s ennek igazolásául felhozta, hogy hat ev. ref. intézetben 225 tanuló t süjtöttak igazgatói, vagy épen tanárkari megrovással, holott ezek közül csak 49 kapott szabályszerűt s kevésbé szabályszerűt, tehát 176, ily erősen megrovott tanuló minősített a kérdéses hat intézetben jó magaviseletűnek, a mi bizonyára hiba. Hasonló ellenmondást az ág. ev. egyház 1889. évi őszi

egyetemes gyűléséről felvett jegyzőkönyv 17. lapján is találunk, e szerint csak 3 tanuló kapott rossz osztályzatot, holott consilium abeundival 10-et, kizárással pedig 4-et sújtottak. Az ily pontatlanságoknak meg kell szünniök, hogy teljes szívvel örülhessünk protest. intézeteink tanulóinak jó magaviseletén.

A középiskolai tanulók előmenetelét a következő táblázat fogja feltüntetni:

	jelesen	jól	elégs.	átment	egy	két	több
	v é g z e t t			összesen	tárgyból bukott		
az áll. rend. a.	5·9%	18·7%	52·9%	77·5	10·3%	3·9%	8·2
az áll. vezet. a.	6·1 >	17·8 >	52·2 >	76·1	10·8 >	4·3 >	8·8
a görög kel.	6·2 >	23·3 >	38·9 >	68·4	14·3 >	4·1 >	13·2
az ág. ev.	8·8 >	20·7 >	47·4 >	75·9	9·7 >	5·3 >	7·9
az ev. ref.	8·4 >	20·1 >	45·1 >	73·6	12·0 >	5·9 >	8·0
az unitárius	13·0 >	25·4 >	42·8 >	81·2	5·1 >	5·0 >	8·4

Vagyis akár a jeles és jó tanulók feltűnő nagy arányát, akár pedig az átmentek perczentjét tekintsük, az unitárius középiskolák állanak legelől; a jelesül végzettek az ág. ev. és ev. ref. intézetekben is megelőzik a többi jellegűeket, annál sajtáságosabb, hogy már az átmentek összes arányait, illetőleg az egy, két, vagy több tárgyból bukottakat tekintve, az állam rendelkezése s vezetése alatti intézetek az ág. ev. és az ev. ref. iskoláknak előtők állanak. Határozottan leggyengébb a görög keleti intézetek oktatási eredménye, hol a bukottak 31·6 %-ot, az összes tanulók majdnem $\frac{1}{3}$ -át teszik. Végeredményül kimondhatjuk, hogy az unitárius, az állam rendelkezése és vezetése alatt levő középiskolák oktatási eredménye egyenletesebb, az ág. ev. s ev. ref. iskolákban a jelesek és bukottak végletei inkább előtérbe nyomulnak.

Különösen figyelemre méltó az *érettségi vizsgálatok* eredménye. 1887/8-ban ennek letételére összesen 2307 ifju jelentkezett és pedig az ágostai középiskolákban 349, az ev. reformátusokban 479, az unitáriusokban 30, vagyis a protestánsoknál összesen 37·7%, míg az állam rend. alatti intézetekben 25·6, az áll. v. alattiakban 35·2⁰/₀-a a maturánsok-

nak állta ki a vizsgálatot. Minthogy pedig a protestáns középtanodákat látogató ifjak összes száma az országos mennyiségnek csak 28·5%-a volt s hozzá még a csonka intézetek épen a protestánsoknál igen nagy arányokban fordulnak elő, melyekben érettségizés nem történhetik, kimondhatjuk, hogy az iskoláinkban maturaló ifjak arányszáma tulságosan nagy. Minthogy pedig az állam rendelkezése alattiakban 87·2, az állam vezetése alattiakban 79·3, az ágostaiakban 76, s a reformátusokban 74·1%-a az összes érettségizőknek ment át sikerrel, azt látjuk, hogy az eredmény a protestáns intézetekben kedvezőtlenebb s különösen az érettséginél az is feltűnő, hogy az egész középiskolai oktatás eredményével ellentétben a jól s jelesen maturaltak arányszáma protestáns iskoláinkban sokkal csekélyebb, mint az állam közvetlenebb, vagy legközvetlenebb kapcsolatban állóknál. Ez főképp gymnasiumi VIII. osztályaink fentemlített túlerős látogatásának lehet következménye.

Annak megemlítése után, hogy a prot. intézetek a min. jelentés 52—54. lapjain foglalt adatok szerint — nem tanítják kellő kiterjedésben a rendkívüli tárgyakat, a tanítás intenzitásáról nem szólhatunk: áttérünk középiskoláink *tanári személyzetének* viszonyaira. Volt 1887/8-ban az ág. evang. középiskolákban 221 rendes, 27 helyettes, 21 óraadó, 76 hitoktató, 31 rendkívüli tárgyat tanító, összesen 376 tanár; az ev. ref.-nál 212 rendes, 57 hely., 31 óraadó, 85 hitoktató, 31 rendk. tárgyat tanító, összesen 416; és az unitáriusoknál 14 rendes, 4 hely., 5 óraadó, 8 hitoktató, 6 rendk. tárgyat tanító, összesen 37, s így a protestáns középiskolák tanári személyzete együttvéve 829 főre rugott, kik közül 447 a rendes, 88 a helyettes s így a tulajdonképi tanári kar 535 tagból állt. A min. jelentés szerint a mondott időben következő prot. intézetekben volt a rendes tanárok száma kisebb az osztályokénál (a középiskolai törvény rendelkezése ellenére): a felső-lövői, miskolci (azóta megszűnt) s aszódi ág. evang. gymnasiumokban, a gyönki, budapesti, karczagi, hajdu-nánási, székelyudvarhelyi, sepsi-szt.-györgyi és szászvárosi ref. közép-

iskolákban; oly haj, mely bizonyára az anyagi erők korlátozására vihető vissza s a mely folyton kevesbedni fog. Különben sok róm. kath., gör. kel. s egy községi intézet is hasonló helyzetben volt. A rendes tanárok összes száma az egész országban 1628, a helyettes tanároké 358, a kisegítő óradóké 134, a hitoktatóké 184, a rendkívüli tárgyat tanítóké 206 volt, összesen 2913. 100 rendes tanárra az ágostaiaknál 12, az állam r. alattiaknál 18·7, az ev. ref. intézetekben 26·9, az áll. vez. alattiakban már 27·6 helyettes tanár jutott.

Egy tanfolyamra az áll. r. a. jutott 1·7, az áll. vez. alattiakban 1·6, az ág. ev.-nál 1·5, az unitáriusoknál 1·4, az ev. reform.-nál 1·3 s a görög keletieknél ugyanennyi rendes, vagy helyettes tanár jutott. A tanulók számából pedig egy rendes vagy helyettes tanárra jutott az á. rend. a. 17·6, az unitáriusoknál 19·6, a görög keletiekben 20·8, az ágost. ev.-nál 20·9, az ev. ref.-nál 21·1, az áll. vez. alattiakban 21·2 tanuló. E viszonyszámok kitüntetése a tanári működés intenzitására is enged némileg következtetni.

A tanárok qualificatióját illetőleg:

Okleveles volt:	a rendes tanárok közül	a helyettes tanárok közül
állami rendelkezés alatt	96·6	94·2
állami vezetés alatt	67·8	30·2
görög keleti középiskoláknál	86·2	—
ágostai evangélikusoknál	68·3	44·4
evang. reformátusoknál	42·4	31·6
unitáriusoknál	14·3	50·0

Látjuk tehát, hogy a prot. intézetek okleveles tanárok tekintetében — az ágostaiakat kivéve, mondhatni legrosszabbul állanak. Ennek magyarázatául az 1883: XXX. t.-cikk által teremtett átmeneti helyzet is szolgálhat, lévén intézeteink tanárai között a régibb gárdából olyanok nagy számmal, kik szolgálatuk alapján rendes tanári jogosultságot nyertek, de nincs oklevelük. Ámde ha másrészt az állam közvetlen rendelkezése alatti intézetek arányaival hasonlítjuk össze a protestánsokét, akkor így sem lehet a roppant különbséget

megmagyarázni; nem főképp akkor, ha tudjuk, hogy az ág. intézetek rendes tanáraiból 11·3, az evang. reformáltaknál 26·4 %-nak nem volt sem képezése, sem jogosultsága. Az okleveles fiatal erőknél is szükséges részét absorbeálják az állami intézetek, melyekben nagyobb a fizetés, kisebb a teher, nyugdíjjogosultság kecsegtet s rendezettebbek a szolgálati viszonyok.

Lássuk csak, hogy mint is állanak tanáraink javadalmazás dolgában,¹ összehasonlítva különösen az állam rendelkezése alatti intézetekkel, mert az áll. vezetése alatt kath. szerzetesi, kath. világi, községi izraelita, társulati és magániskolák vegyesen vannak a legkülönbözőbb tanári fizetésekkel, melyek a gymnasiumoknál a teljes ellátás és 1800 frt körül váltakoznak a rendes, teljes ellátás és 1600 frt közt a helyettes tanárookra nézve. Ellenben az állam rendelkezése alatti középiskolai rendes tanárok fizetése Budapesten 1800 frt és 100 frt ötödéves pótlék, vidéken 1400 frt s 100 frt ötödéves pótlék; a helyettes állami tanároké Budapesten 900, vidéken 800 frt. A gör.-keleti középiskolákban rendes tanárok minimális fizetése 600, maximális 1210 frt s a közép díjazás 903 frt 33 kr., a segédtanároknál 683 frt 33 kr. az átlagos fizetés.

Az ág.-ev. iskolák közt legcsekélyebb a rendes tanár javadalma Segesvárt 500—800 frt közt, aztán készpénzbeli fixumot illetőleg Igló jó 675 frt és tandíjosztalékkal s így összesen 1000—1100 frtra rúg az itteni díjazás. Ezer forinton alul marad a tanár fizetése következő helyeken: Segesvár (5—800), Medgyes (5—900), Szászsebes (6—800), Szászrégen (600—1000), Igló (675 s tandíj), Felső-Lövő (760—960), Besztercze (700—900), Brassó (800), Békés-Csaba (800—1000), Besztercebánya (850) és Aszód (928). Ezer forint s azon felül a következő intézetekben: Bonyhád (1000), Pozsony (1050 s tandíj), Sopron (1100), Rozsnyó, Selmeczbánya (1150),

¹ Az idevonatkozó adatok egész részletességgel a vallás és közokt. min. XVIII. jelentésének 150—154. lapjai foglaltatnak.

Eperjes, Kézsmárk (1200), Nyiregyháza (1300), Budapest (1450) Szarvas (1000), N.-Szeben (700—1200). A segédtanárok javadalma pedig 500—980 frt között váltakozik.

Az ev.-ref. intézetekben legkisebb a fizetés: Gyönkön 690, legnagyobb Nagy-Enyeden 1900 frt a rendes tanároknál. A helyettes tanárok 500—1200 frt közt váltakoznak. 690—900 frt a rendes tanár fizetése 6 helyen, 920 egy, 1000 frt öt helyen, 1050 frt egy, 1110—1250 frt 7 intézetben, a többi helyeken ezen is felül.

Az unitáriusok Székely-Keresztúron 690 frtot adnak a rendes, 200-at a helyettes tanárnak; míg Kolozvártt az előbbi 1000, az utóbbi 600 frtot élvez.

Daczára annak, hogy a prot. iskola-fentartók nem mindenütt voltak képesek a kor s előképzettség követelte díjazást megadni a tanároknak, azért nagyon jelentékeny amaz évi áldozat összege, melyet a protestantismus középiskoláiért a multban hozott s a jelenben hoz.

	az ág. ev.	az ev. ref.	az unit.
	gimnáziumi vagyon kitelt:		
1. intézeti házak becsértékben . . .	706,784	1.407,341	120,000
2. egyéb ingatlanok becsértéke . . .	221,408	2.047,244	—
3. tőkepénzek mennyisége.	1.044,000	2.411,574	1750
4. ösztöndíjalapok készpénzben . .	159,384	327,315	—
5. » ingatlanban	—	47,150	36,450
6. készpénzbeli segélyalap	4000	268,015	4260
7. ingatlan »	68,777	143,890	—
Összesen:	2.300,353	6.652,529	162,460

vagyis a prot. gimnáziumok összes saját vagyona 9.115,342 frtot tett ki s ez összeghez hozzáadva a két ev. reáltanoda 90,415 frtnyi vagyonát, az összes protestáns középiskolai vagyon meghaladja a 9 millió kétszázezer forintot. De iskoláink jövedelmeiket nemcsak saját ingatlan s készpénzbeli vagyonukból nyerték, mert az állampénztár, a polgári közösségek, az egyházközségek s kerületek, magánosok készpénz- s természetbeli segélyezése, beiratási s tandíjjövedelmek és más kisebb források jelentékeny mértékben fokozták közép-

iskoláink évi bevételeit, úgy, hogy azok az ágostaiaknál mintegy 460 ezer forintra, az ev. reformáltaknál 600 ezer forinton felüli összegre, az unitáriusoknál 34,683 frtra, együtt mintegy 1·1 millió forintra emelkedtek.

	az állam- pénztár.	a polgári községekt.	az egyh. s kerületektől
	n y e r t e k		
Az ágostai evang. gimnáziumok.	34,040	21,646	54,790
Az evang. reform. »	45,000	25,195	46,389
Az unitárius »	3800	—	18,849
Az összes protestáns gimnáziumok.	82,840	46,841	120,028
S ezenkívül a két ág. reálisk.	—	5497	661
az összes protestáns középiskolák:	82,840	52,338	120,689

D) *Felsőbb oktatásügyünk* statisztikai méltatásánál a prot. hittanintézetekről, tudomány-egyetemeink s műegyetemünk felekezeti vonatkozású viszonyairól s a prot. jogakadémiaikról kell megemlékezni.

A különböző vallásfelekezeteknek 1887/8-ban összesen 55 *hittani* intézetük volt 201 tanfolyammal s e számból a r. kath.-ra 32 intézet 116 tanfolyam, a gör. kath.-ra 4 intézet 16 tanf., görög keletiekre 4 int. s 13 tanf., Mózes választásúakra 1 int. és 10 tanfolyam esik.

Az ág. evangélikusok 8 theológiát tartottak fön, s ezek közül teljes 4 tanfolyamú volt a pozsonyi, eperjesi és brassói, a többi 3 tanfolyammal. A növendékek összes száma 166 volt, s így 8·5% esett az összes theologusok közül rájuk, vagyis körülbelül azon aránynak megfelelő, melyet az ág. ev. népesség az országban elfoglal. A tanulóknak 26·5%-a magyar, 59·7%-a német, 13·8%-a tót volt. Feltűnően csekély a tótok osztaléka, kik a lutheránus népességnek 38%-át teszik; feltűnő a németek abszolút többségre jutása, holott ők az ev. lakosságnak csak 34%-át teszik; e jelenséget valószínűleg a szász theológiák nagy száma világosítja föl, hol a növendékek jó része tanítói pályára is készül. Jelesül végzett 18·1, egyszerűen 63·2, osztályisméltésre utasított 12·6, vizsgálat nélkül maradt 6·1%. A 27 tanfolyamban volt ösz-

szesen 64 tanár, vagyis egy tanfolyamra 2·3 tanár esett; a rendes tanárok száma összesen 31, az igazgató tanároké 8 volt; Segesvárott rendes tanár nem is volt, csak kiegészítő óra-díjasok működtek. A 3 királyhágóninnyi intézetben (Pozsony, Eperjes, Sopron) a tanárok fizetése 1200—1500 frt közt váltakozik.

Az ev. ref. egyháznak az egész országban 5 hittani intézete van (Budapest, Debreczen, Sárospatak, N.-Enyed, Pápa), mindenik teljes négy tanfolyamú, tehát az ev. reformáltak az erősszesítést e téren is jobban keresztül vették mint az ágostaiak, épügy, mint a tanítóképzésben. Ez 5 intézetben az 1887/8 iskolai évben 256 hallgató volt s pedig 255 magyar, 1 német. Jelesül végzett 58·2, egyszerűen 30·8%; osztály ismétlésre utasított 7·1, vizsgálatlanul maradt 3·9%. A tanárok összes száma 47 volt s ezek közül igazgató 5, rendes tanár 22. Legalább annyi rendes tanár, a hány tanfolyamú az intézet volt, mindenütt működött. A tanárok anyanyelvükre mind magyarok voltak. A tanárok fizetése 1200—2200 frt közt váltakozott.

Az unitáriusok egy négy évfolyamú theologia tanintézetet tartottak fenn Kolozsvártt, 15 magyar anyanyelvű hallgatóval, kik közül 7 jelesen, 5 egyszerűen végezte az évet, 3 osztályismétlésre utasított. A tanárok összes száma 8 volt és pedig egy igazgató, egy rendes, a többi óraadó. A theol. intézetnek külön vagyona nincs, hanem az unitárius vallásközönség közjövödelmeiből fordítatik reá annyi, mennyi szükséges és lehetséges.

A prot. jogakadémiák valaha a protestáns világi elem nevelőintézetei voltak, melyekben lelkes tanárok az igazság, a jog ismerete mellett, egyházunk lángoló szeretetére is tanították az ifjakat. E jelentőségük manapság, az egyházi élet iránti közönyösség idejében, még fokozott mértékben fennáll, a mellett jelentékeny számú idegen vallású hallgatókkal is bírván, arra is hivatvák, hogy a felekezetek közti egyetértés, szeretet s kölcsönös megbecsülés szószólói legyenek az elfogult fanatizmussal szemben. Sőt, mivel nálunk a német min-

ták után átültetett egyetemi rendszer, főképp a jogi szakoktatásban határozottan ferde irányokba terelődött, e hibák ellen-súlyozása is feladatuk körébe tartoznék. Azonban a legutóbbi időben kemény küzdelmeket kellett kiállaniok egyrészt a tanügyi kormány ellenséges érzülete, másrészt pedig a szülék és joghallgatók hibás felfogása miatt, mely felfogás az üdvöt és előhaladást nem is annyira az egyetemben, mint inkább csak a budapesti egyetemben kereste. Ennek lett következménye a kérdéses egyetem jogi osztályának túltömöttsége, az előadások hanyag látogatása s a nagy város csábjai között számos kiforratlan exisztenciának tönkremente. A tanügyi kormányzat újabban kedvezőbb véleményre hangolódott a vidéki jogakadémiák iránt, a hallgatók és szülék az egyetemi lázból (értve itt a bpesti egyetemet) kezdenek kigyógyulni, jogkaraink hallgatóinak száma ha nem is rohamosan, de bizton emelkedik s így az érdemes, ma határozottan szükségese intézetekre szebb jövő vár.

Az 1887/8. és 1888/9. iskolai évben volt összesen 11 vidéki jogakadémia, az előbbi évben 700, az utóbbiban 796 főnyi hallgatóssággal, a mi 13·7%-nyi emelkedésnek felel meg, az 1889/90 isk. év további emelkedést mutat, s bár esetleg az új véderőtörvény folytán kibocsátott jogtanulmányi szabályzat átmenetileg zavaró hatással lesz s némileg tán csökkenteni fogja az akad. hallgatók létszámát, hiszszük, hogy az 1885/6. évtől beállt fokozatos emelkedés továbbra is megmarad.

A 11 akadémia közül az ev. reformáltak négyet tartottak fön (Debreczen, Sárospatak, Kecskemét, Mármaros-Sziget), az ág. evangelikusok egyet Eperjesen. Az ev. ref. intézeteknek 1887/8. I. félévben 266, a következő évben 311 hallgatójuk volt; az egyetlen ág. jogakadémiának az előbbi évben 45, az utóbbi évben 54, (1889/90-ben 69 — holott 1884/5-ben, a jogakadémiák legnagyobb apálya idején mindössze 25 volt a hallgatók száma). A ref. intézetekben volt 1887/8-ban a hallgatók közt 59 r. kath., 22 gör. kath., 6 gör. kel., 155 ev. ref., 10 ág. ev., 14 mózesvallású, míg az

ágostaiaknál ugyanez évben 14 ágostai mellett 14 r. kath., 3 gör. kath., 9 helv. hitv. s 5 izraelita tanult, bizonyosságául annak, hogy ez intézetek más körökre is kiterjeszhetik felvilágosult s felvilágosító működésüket. Érdekes, hogy míg az ág. evang. jogi tanintézetben az összes hallgatók anyanyelve magyar volt, az ev. ref. tanfolyamokon német, román, szerb, ruthén anyanyelvű ifjakat is találunk. A tanárok száma a helv. hitv. jogakadémiákon 43 volt, kik közül rendes 30, vagyis egy-egy intézetre átlag 6 rendes tanár jut, fizetésük 1000—1900 frt közt váltakozik. Az ágostaiak eperjesi jogakadémiáján 10 tanár működött s ezek között 5 rendes, fizetésük 980 frt s tandíjosztalék. A rendk. és magántanárok órák szerint díjaztatnak.

Az egyetemi s műegyetemi oktatásról prot. szempontból vajmi keveset lehet mondani. A budapesti tudományegyetem 1887/8. 3679 hallgatója közül volt: r. kath. 42·1%, gör. kath. 1·8, gör. kel. 2·6, ág. ev. 8·9, ev. ref. 11·4, unit. 0·6, izrael. 32·6, és pedig a két főbb prot. felekezet hallgatói következőkép oszlottak meg az egyes karok közt:

	jogászok	orvosok	bölcsészek
evang. ref.	13·2	9·0	16·0
ág. evang.	9·4	6·7	14·8

A mint a ministeri jelentés kiemeli, 1887/8-ban az ország lakosságának hasonló arányaival szemben az egyetemi hallgatók közt 62·4%-os arányu túlsúlyban vannak a mózes-hitűek, 7·8%-os arányban az ág. evangelikusok, 3·3%-os arányban az unitáriusok; ellenben 81·8%-os arányu kisebbségben találtnak a gör. keletiek, 11%-ban a r. kath.-k és 22·4%-os arányu kisebbségben a helv. hitvallásúak.¹

∴ A kolozsvári tudományegyetem hallgatói közül volt: r. kath. 44·3, gör. kath. 9·8, gör. kel. 7·6, ág. ev. 7·7, h. hitv. 27·5, unit. 5·7, izrael. 5·8.

Ez egyetemen az összes keresztyén felekezetek sokkal erősebb arányokban voltak képviselve, mint a budapestin különösen pedig a reformáltak s unitáriusok.

¹ Vall. a közokt. min. XVII. jel. 201. l.

A budapesti középiskolai *tanárképzőintézet* egész éven át megmaradt hallgatói között volt 33 r. kath., 20 ág. ev., 16 ev. ref., 1 gör. kath., 2 gör. kel., 4 mőzeshitű. A kolozs-vári hasonló intézetben II. félévben r. kath. 20, gör. kath. 1, ág. ev. 2, h. hitv. 10, unit. 1.

A budapesti m. kir. József-műegyetem hallgatóinak hitfelekezetek szerinti aránya 1887/8-ban: r. kath. 38·2, gör. kath. 1·3, gör. kel. 1·8, ág. ev. 9·8, ev. ref. 14, unit. 0·6, izrael. 34·3.

Tehát a protestáns ifjak, daczára a reáliskolák, különösen reform. és unitárius részről való elhanyagolásának, elég szép számmal lépnek technikai pályára, sőt az ág. ev. és unitáriusok a népességi arányon felül.

A szakiskolák s tanfolyamok mindenikében prot. vallásuak is vettek részt kisebb-nagyobb számmal, de ilyeneket a prot. egyház maga, egy-két százsz luth. intézet kivételével, nem tart fenn. A háziipar iskolai oktatása az állami népiskolák 24·5, a községiek 9·9, a r. kath. 8, az ág. ev. 6·1, a helvét népiskolák 7·1%-ába volt bevezetve. Az iparos tanfolyamok között csak a százsz evangélikusok tartottak fenn négyet 512 tanulóval s 4375 ft költséggel. Ipari tanműhelyek közül azonban az egész prot. egyház egyet sem; míg a földműves iskolák közül is csak a százszoknak van 3, u. m.: Medgyesen, Beszterczen és Földvártt.

Az általános protestáns közművelődési intézmények sorából fölemlíthetem az intézeti könyvtárakat. Ugyanis találatott következő könyvtárakban:

Felekezet	önálló szakmunka		tudományos folyóirat		vegyes		ifjusági könyvtárban	
	mű	kötet	mű	kötet	mű	kötet	tank.	olvasm.
Ág. ev.	116,830	206,084	1879	7149	29,809	41,397	9411	33,291
Ev. ref.	130,482	203,056	1093	5995	37,916	46,158	4912	24,064
Unit.	23,908	36,710	616	1692	11,961	1861	10	3331
Összesen	271,220	445,850	3588	14,836	69,786	89,416	14,333	60,686

Fájdalom, az ev. reformáltaknál 84 ezer, az ág. ev.-nál 13 ezer kötet hever rendezetlenül.

A mi a *népiskolai- és népkönyvtárakat s az olvasó-*

köröket illeti, ezekre vonatkozólag csak a szász lutheránusok institutióiról állottak rendelkezésemre adatok, a melyek szerint 1883-ban csak 32 népiskolájuknak nem volt még könyvtára; a többi községekben, nem számítva Szeben, Brassó és egyéb nagyobb városok könyvtárait, összesen 26431 kötetre menő ilyenmű könyvtárak voltak, egyre-egyre tehát átlag 135 kötet esett, de volt olyan is, a melyben 3000 kötet könyv volt.

A tisztán protestáns *egyházi irodalom* csak a heti sajtó termeléseire szorítkozik s e téren van még rendkívül sok teendőnk. Ugyan e kötelesség vár egyházunkra az *egyleti* tevékenység mezején is. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, a «Sárospataki irodalmi kör», a pozsonyi ág. ev. theol. tanárok könyvkiadó vállalata és a Luther-Társaság mind ugyan egy-egy jelzői társulati tevékenységünknek; de ezeknek többé-kevésbé még mindég a megélhetés nehézségeivel kell küzdeniök.

A *tanító-egyletek*, melyek száma 241 volt s ezekből 53 protestáns, aránylag jobban virágoznak s közöttük egyik-másik szinte vagyonosnak is mondható; így a f.-szabolcsi ref. egyletnek 13000, a barsinak 12000, a debreczeninek 12000 frt és hét más egyletnek közel 29000 frtnyi vagyona volt 1886-ban Belicza kimutatása szerint.

A *jótékonyági* ügy terén, mint szervezett intézmények, a közép- és főiskolák convictusai és az árvaházak vonják magukra figyelmünket. A tápintézeteket részint hatalmas alapítványaik, részint a közadakozások tartják fenn. Az árvaházak közül pedig az országos prot. árva-egylet budapesti árvaháza képes a legnagyobb szükségét kielégíteni, a mennyiben közel 100 árvát tud ellátni. Évi költségvetése közel 35000 frt s vagyon állománya több mint 170,000 frt. Az ág. ev. egyháznak ezen kívül van még külön 5 árvaháza, összesen mintegy 160,000 frtnyi vagyonnal s 16340 frtnyi évi költségvetéssel.

S hogy lehetőleg teljes legyen a magyarországi protestantismus kulturális viszonyairól adott eme vázlatunk, említ-

sük még meg, hogy a bűnügyi statistika szerint hitfeleink minő arányt mutatnak átlagban; mert, bár «a művelt államokban elterjedt vallási rendszerek erkölcsi tanítása lényeges különbséget nem mutat fel», (Földes Béla «A bűnügyi statistikája») mégis a különböző felekezeteknek híveik erkölcsi életviszonyaira való eltérő befolyása határozottan tekintetbe veendő a moral-statistikai tényezők vizsgálatánál.

Az elítéltek nálunk hitfelekezetek szerint következőleg oszoltak meg:¹

volt az elítéltek közül

	r. kath.	g. kath.	g. kel.	ág. ev.	ev. ref.	unit.	izrael.
1881—85 átlagban	43·09%	12·29%	17·31%	7·56%	14·71%	0·62%	4·37%
1886-ban	42·50 >	13·46 >	14·97 >	7·66 >	16·04 >	0·76 >	4·57 >

E szerint a prot. felekezetek közül az ágostaiak csekélyebb, az ev. reformáltak s különösen az unitáriusok nagyobb arányokban voltak képviselve, mint a mennyire azt népességi arányszámuk engedné. E jelenség talán a magyar nemzetiség hasonlóan erősebb arányaival függ össze, azonban az általuk elkövetett bűncselekmények nagyobb része nem annyira a megrögzött indulatra, mint bizonyos hányevetiségre, ingerlékeny vérrre s negédességre vihető vissza. Ez a vigasztaló rosszban!

És most az, hogy «in magnis et voluisse sat est» szolgáljon munkám hiányainak mentségeül!

Dr. Bartha Béla,
eperjesi jogtanár.

¹ «Közp. és stat. évkönyv». Uj II. foly. 613. lap.

AZ AKARAT SZABADSÁGÁRÓL.

(Dr. Szász Béla, a kolozsvári m. kir. Ferencz József tudományegyetem 1890/1. évi rectorának Székfoglalója. Előadta, Kolozsvárott, 1890. szept. 14-dikén, az egyetemi év megnyitó ünnepén.)

Igen tisztelt Collega Urak és Egyetemi Polgárok!

Tisztelt Közönség!

Mint e csodákkal teli s tele világ majd minden jelenségénél tapasztalhatjuk, magamban is úgy érzem, hogy életem e nevezetes pillanatában ellentétes hatások alatt állok.

Egyfelől a mélabús gondolatok egész raja hozza mozgásba érzelmeimet, látva, hogy a megoldhatatlan problémát magában rejtő idő immár fölöttem is annyira haladt át, hogy egyetemi tisztelt tanártársaim választottai egy értelemmel ítéltek eléggé érettnek arra, hogy a mi munkakörünkben elérhető legmagasabb méltóság székébe ültethessenek s evvel a kötelességek és a felelősség oly terhét nehezítsék vállaimra, a melyeknek teljes mértékben való elhordozására csak kevesen érezhetik magukat alkalmasnak, a kik közé magamat, fájdalom, nem sorozhatom.

Másfelől a hála; a mindenek fölött magasló szent ideálok czéljai iránti lelkesedés, az a büszke önérzet, hogy ez ideálokat legalább ösmerjük, vagy bár sejtjük, hogy e czélok felé legalább törekedhetünk, vagy bár sóváran esenghetünk: a legtisztább öröm aether-körébe ragadja lelkemet s hogy ez elragadtatás a túlbizakodás porába alá nem ránt, annak a bizonyos tudás erejével ható meggyőződésnek köszönhetem, hogy a lelkesedés, az önérzet, a sejtés, az esengés, hiában! nem bizonyos tudás, nem megösmerés — mihez képest Sokrates philosophiájának végeredményében: minél többet tudunk, annál tisztábban látjuk, hogy mily keveset tudunk — én is meg tudom, hacsak a higgadt megfontolás számára elég időt bírok magamnak szerezni, találni a correctivumot.

Ime, tisztelt egyetemi közgyűlés, e két ellentétes hatás

alatt állva, most csak természetes, hogy az emberi okosság egyik leggyökeresebb alapjellegéhez: az ellenmondástól való menekülés ösztönszerű törekvéséhez képest, keresnem kell a megoldást, hogy se a kishitűség, se a túlbizakodás hatalma alá ne kerüljek s önálló egyéni elhatározásomat megtartva, ura maradjak, vagy legalább urává küzdjem föl magamat, helyzetemnek.

Ám, e kiegyenlítésre váró és valóban kiegyenlíthető ellenmondás — melynek egyéni elhatározásom körében bizonyon urává lehetek — csak csekély jelentőségűnek bizonyul avval az ellentéttel összehasonlítva, a mely magának az akarat kötött, avagy bizonyos mértékben kötetlen voltának kérdésére nézve, a komoly és mélyebb emberi gondolkodás megindulta óta, a tudományos kutatás és föltalálás férfiai, úgy szólván, állandóan foglalkoztatja.

Messzire vinne s ez alkalomhoz épen nem illenék, ha e helyen arra vállalkoznám, hogy a tudományok fejlődéstörténetének láncz-szemein, az első nyomoktól kezdve maig, végig haladjak s az akarat problémájának egymásra következő phasisait sorolnám föl. E helyett, talán, ex uno disce omnes, elég leszen, ha a legújabb korból és — magyar egyetem évnyitó ünnepét ülve — a magyar tudósok közül választunk ki két férfiút s ezeket fogadjuk el a genus képviselő egyedeiül.

E két egyed nem csekélyebb két egyéniség, mint dr. Korányi Frigyes, a budapesti tudomány-egyetemen a gyakorlati belgyógyászat ny. r. tanára, a természet-vizsgálat oly széles és mély mezején munkálkodók sorában egyik hazai tekintély és dr. Schlauch Lőrincz, nagyváradi püspök, a r. katolikus theologiai tudományok, az egyházi és politikai szónoklat, a philosophia és paedagogia, a nemzeti cultura és a humán jótevés, az állami és az egyházi kormányzat, ha szabad ezt a megszorító jelzőt ő reá alkalmaznom: hazánkban egyik legkiválóbb föl Kent bajnoka.

Dr. Korányi Frigyes, mint a budapesti tudomány-egyetem a. i. Rector magnificusa, ama tudomány-egyetem ujjá-

alakításának 107-dik évforduló-ünnepén, igen magvas és mély tudományosságáról tanuskodó fölolvast tartott az emberi akarat szabadságáról.¹

A tudós tanár ez értekezésében felsorolt és földolgozott adataival, részben inductiv alapon végrehajtott következtetéseivel, bizonyosságát szolgáltatja annak, hogy tájékozva van nemcsak a maga szaktudományának: az emberi érzékek alá eső test egész életének, fejlődésének, működésének és földi végeredményeinek körében — hanem a philosophia és paedagogia, a jogtudomány és a sociologia idevágó több ágazatában is — a philosophiai és paedagogiai tudósok ellentáborának repraesentánsául főként Kantot tartva szeme előtt. Dr. Korányi Frigyes elég ügyes, de már nem annyira óvatos s a mi fő: félelmes kritikával folytatott fölolvastának végkövetkezményét im' e szavakban foglalja össze:

«A physiologiának álláspontja szerint az emberi akaratot csak úgy lehet fölfogni, mint az emberi agykéreg olyan ingerületének tudatra jutását, a mely a képzeteket kísérő érzetektől kiindulva akkor, midőn az érzetösszeg impulsussá fokozódik: tevékenységbe jut és a leghatályosabb érzet általi feszülés kiegyenlítésére irányzott mozgást és ezekből álló cselekedetet vált ki. A cselekvő mindenkor törvényszerűen azt teszi, a mi neki kellemes; de, míg az érzéki embernek kellemes lehet, ha érzéki vágyainak kielégítésére embertársát megkárosítja: addig az ethikai embernek ellenállhatatlan, megragadó motivuma, hogy életét embertársai javának szentelje és ha kell, embertársaiért, meggyőződéseért meghaljon. Hogy ki miként fog cselekedni, az függ öröklött képességeitől, az élet folyama alatt reá ható véletlen viszonyoktól, a módszeres tanítástól és neveléstől, és azon túl még azon testi és lelki állapottól is, a melyben az elhatározás percze éri s a melynek változékonysága alól csak úgy vonhatja ki magát, ha megszilárdult jellemmel bír. De

¹ Acta Reg. Scient. Univers. Ung. Anni MDCCCLXXXVI—LXXXVII. Fasciculus II.

a törvény, hogy nihil est sine ratione sufficiente törvény marad, a ratio sufficiens pedig a kellemes utáni vágy.» És hogy idézetem teljes legyen, fölolvassom még az értekezés imént idézett végkövetkeztetése után záró mondatként használt következő befejező szavait is: «És ha *Leibnitz* pszichológiai fejtegetéseit azon mondatba foglalta össze, hogy a világtükre az emberi lélek: úgy hasonló jogosúltsággal lehet mondani, hogy az ember alaptulajdonságai és a környező társadalmi viszonyok egymásra hatásának tükrözete az *emberi akarat*».¹

Ime a dr. Korányi Frigyes tana az emberi akarat — mint ő nevezi: «szabadságáról», mint én mondanám: «föltétlenül kötött voltáról» — megjegyezve, hogy tételei paraphrázisok utján való felbontására és fejtegetésére később fogok rátérni.

E helyett és most, hogy az idevonatkozó tanok képviselőiül választott két illustris és classicus tanum másikat is bemutassam, térek dr. Schlauch Lőrincznek, általán az emberi tudás, de főként az emberi akarat, illetőleg az emberi szabadság problémáját fejtegető legutóbbi nagyszabású beszédére, melyet a kitűnő egyház-fejedelem csak «az aphoristicus gondolatok csoportosítása szempontjából» kívánt megítéltetni, de melynek rendszeresen kidolgozott, hogy ne mondjam: egygyéöntött teljes voltát minden ahhoz értő csodálattal élvezheti.

Gondolom, bizton számíthatok a mélyen tisztelt egyetemi közgyűlés minden tagjának tájékozottságára e beszéd tartalmára és elmondásának körülményeire nézve s ezért a részletek felsorolását mellőzve, bátran szorítkozhatom a a beszéd lényegének recapitulatiójára.

Ki ne értesült volna a legnagyobb meglepetéssel arról a tényről, hogy dr. Schlauch Lőrincz, nagyváradi püspök ő excellentiája, a magyar orvosok és természetvizsgálók idei

¹ Lásd i. m. 53—54. lapjait. Meg kívánom jegyezni, hogy ez idézet interpunctioja a tudós szerzőé. Sz. B.

vándorgyűlésén, a kitüntetett elnöki székről, minő tartalmú és tenorú beszédet intézett a nagy számú díszes és tudós hallgatóságához? Gondolom s a lapokból is olvasók, hogy ott ült a tanácskozó teremben a magyar orvosok és természetvizsgálók majd minden kitűnősége.

Nem hiszem, hogy rossz néven vennék tőlem, hogy azt mondom, sőt talán meg is várják attól, a ki általános jellemzés alá kívánja díszes gyülekezetüket foglalni, hogy azt mondja, hogy az a vándor-gyűlés kilencztizedrészében a mai értelemben vett positivistákból állott, az inductio, talán a nagyobb rész az empirismus követőjének, bizonyítva magát, tudományos, vagy gyakorlati működése hosszabb-rövidebb ideje alatt. És már ime egy ilyen gyülekezet elnöki székéből hangzott el az a beszéd, melyben a római katolikus egyház egyik főpapja — természetesen hivatásával, magasrendű tisztével egybehangzó módon — fejt ki a maga ismeretani elméletét és tanát az emberi szabadságról s hogy ez elmélet és e tan a dr. Korányi Frigyesével és ugyanannak tekintélyes számu táboráéval, homlok-egyenest ellenkezik: azt a priori is tudhatja mindenki.

A tudós elnök rövid bevezetés után tiszteletre méltó hivséggel ösmerteti a positivismus tanaiból a megismerésre s különösen a cselekvésre vonatkozókat, a mint azokat Comte Ágoston, a maga positiv philosophiájában, Herbert Spencer az evolutióról szóló elméletében és Darwin Károly a *struggle for life*, meg a *selection* tanaiban hirdették. Rámutat, továbbá, a tényre, hogy az evolutio elmélete az emberi nem szellemi fejlődéséből a vallást kiküszöböli, magát a szellemi tényezőt is az anyag kifolyásául tekinti s az erkölcsi fejlődésből épenséggel minden magasabb mozzanatot kizár s végzi: «Szerinte az erkölcsiség eredete a physiologiában, fejlődése az öröklésben és nevelésben, végcélja, pedig, a gyönyör és élvezetben keresendő, mely a hasznossági elvben éri el tetőpontját. Ezen elméletből, tehát, minden magasabb eszményi cél hiányzik.»

E hiv bemutatás után következik dr. Schlauch Lőrincz

beszédében az evolutionisták u. n. morál elméletének nyomról-nyomra való bonczolása, czáfolása, végül arra a consequentiára jutván, hogy: «Az erkölcsi evolúcióban tehát a «moral» csak szólam, mert az nem létezik, hanem csak a szokások; vannak ugyan erkölcsi kifejezések (l. a dr. Korányi definitióját), de alattuk az erkölcstelenség lappang» — és «egész lényege az evolúció elméletének nem egyéb, mint a socialis rombolásra irányzott munkálkodás.»

Legvégül aztán a létről, az igaz megösmérés egyedüli forrásáról, az ember isteni elhivatásáról szóló tan rendszerét adja elő Dr. Schlauch Lőrincz, mint az isteni kijelentés tulajdonosának, az egyháznak, egyik illetékes, megvilágosított tagja, az eszmények cultusára, a vallásosságra, az isten imádására és a halhatatlanságra hivatott embernek, a mennyei életre előkészítő, földi életét fenkölt eszmelánczolatban festve, részletezve s a positivismus, az evolutionismus, a selectio és a létért való küzdelem, meg a vallásos szempontokból fölfogott morálistikus kibékíthetetlen ellentéteit mesteri kézzel állítva egymás mellé. Idézi Henry Georg következő fenséges tételét: «Azt hiszem, hogy a kötelesség gondolata magasabb hatalom a társadalmi haladásban, mint az érdek gondolata; hogy a részvétben nagyobb társadalmi erő fekszik, mint az önzésben. Azt hiszem, hogy minden jelentékeny társadalmi haladásnak forrása és eltető ereje inkább abban van, hogy másoknak életét jobbbá, nemesebbé s boldogabbá tegyük, mintsem abban, hogy csak magunknak akarjuk biztosítani az élvezetet. Mert a jogtalanul szerzett pénz az önzést mindég megvásárolhatja, mihelyt azt hiszi, hogy érdemes arra költeni, de az önzetlenséget nem képes megvásárolni» — s végzi azzal, hogy az ember a természet remeke, az élet szellemi csodája, a tudomány és művészet hatalmas alkotója, a ki érzi, hogy nem a természetben, hanem az istenben fekszik természetfölötti rendeltetésének kútforrása; hogy sem az élet, sem a halál nem teszik őt egyenlővé a növényzettel, vagy az állattal; közte és azok közt lényeges a különbség s elragadtatva és elragadóan sóhajt föl: «Oh ne aljasítsuk le az emberi

életet pusztá kenyerkereséssé! A tudomány ne érintse érdes kezekkel és illetéktelenül azt, a mi az emberi fölénynek és méltóságnak megkülönböztető jele: az eszményiséget a haladásban, mely az isten gondolatában összpontosul s a lélek halhatatlanságát, mely nélkül az emberi életnek létoka: esztelenség. Eszményiség, halhatatlanság, azon két eszme, melyeket a tudomány sohasem lesz képes az emberi szívből kitörülni!»

Hova törpül az én korlátolt egyéniségem szűk körében épen most vivódó, s elején jelzett ellentét, a kishitü tétovázás és reménykedő lelkesedés között, mely a végén is, az erős elhatározás, a kellő türelem segélyével, jó szerencse esetén, meg is oldható — ahhoz a világtörténelmi jelentőségű ellentéthez képest, a mely az emberiség két tábora közt az akarat szabadságának problemájára nézve fönáll és fön fog állani beláthatatlan időkig, hajdan a sokratismus és a stoicismus philosophiája szerinti ellentétben, majd Kant és a Spinoza vagy Hegel tanaiban, most és nálunk a dr. Schlauch és dr. Korányi előadásában nyerve kifejezést, bizonyos befolyással az emberi gondolkodásra, ez úton a társadalmi közszokásokra s így bizonyos mértékben, egyen-egyen, minden élő, cselekvő személyiségre!

Csakhogy, míg Sokrates és Kant, amaz a legteljesebb inductio láncolatán kifejtett speculációra, emez a tiszta ész bámulatos kritikával folytatott és az a priori kifejtett eszmék, meg az a posteriori alkotott fogalmak egybefoglalására építi föl szabadság-elméletét, addig mind dr. Korányi, mind dr. Schlauch *dogmából* indul ki.

Amaz a positivismus dogmájából, mely szerint az érzékek alá eső lét körén túl lépnünk nem szabad, bár végkövetkeztetéseiben ugyancsak túllép, a midőn arra is merészkedik, hogy arra, a mit ő nem tud, egész bizonyossággal ráfogja, hogy nem is létezik, nem is létezhet.

Emez a kijelentett vallás ama dogmájából, hogy az emberi lélek isteni eredetű és így lényegében hordozza az eszményiség és halhatatlanság eszméit és pedig e bizonyos tudá-

sának bizonyítékául azt a másik dogmáját használva, hallgatag, hogy az isteni kijelentés a katolikus egyház családokozhatatlan fejének, Krisztus földi helytartójának, föltétlenül tulajdona, a ki megvilágosodását a Szent Lélektől, illetőleg, átszármaztatás útján, Szent Pétertől vette és adja át az időszerinti püspököknek és így dr. Schlauch Lőrincz, nagyváradi püspök, ő excellentiájának is.

Mi, a mi gyarló embervoltunkban, a teljes erőnkből keresett és folyton épített, tökéletesebbitett philosophiai önismeret ugyancsak korlátolt és hézagos körében, ilyen dogmatikus bizonyossággal, mint akár dr. Korányi, akár dr. Schlauch nem rendelkezünk, sem a színlelt ignorantíára, sem a világ, meg az ember lényegére nézve, mely, mint ama hét pecséttel bezároltatott könyv, homályos látásu szemünk elől elrekesztett s bizonyos meggyőződésünk szerint, földi ember látásának soha meg sem nyitattik.

Mi a philosopháló embert csak arra tudjuk, saját positiv subjectiv tapasztalatunk alapján, hivatottnak és képesnek, hogy pl. Sokratesnek, vagy magának Augustinusnak példája szerint, az önismeret alkotó, sőt bizonyos értelemben: teremtő munkája által és segítségével, az eszmények gondolat- és létkörébe fölküzdhesse magát, valamint arra, hogy mint Kant a «Kritik der reinen Vernunft» bevezetésében mondja,¹ igazolni tudja azt a tételt, hogy: «A tapasztalás minden kétségen felül az első productum, mely okosságunkat előidézi (hervorbringt), az érzékleti érzések (Empfindungen) nyers anyagját földolgozván (bearbeitet):» — «de távolról sem csak ez az egyetlen mező, a melybe értelmünk magát bezároltatni (einschränken) engedné. Mert ez megmondja, ugyan, hogy mi van, de nem, hogy szükségképen és épen így s nem más képen kell lennie.» Már pedig, miután az okosság általános megösmérések után sovárog és így ezekben inkább csak ingert, mint kielégítést nyer «az általános megösmérések-

¹ «Kritik der reinen Vernunft», von Immanuel Kant, Professor in Königsberg. Riga, Verlegts Johann Friedrich Hartknoch. 1781. (Editio princeps, az Erd. Múzeum-Egylet könyvtárában.) 1—2. l.

nek, a melyek egyszersmind a benső szükségképesség jellemét is magukban hordozzák, a tapasztalástól függetlenül, magok előtt is tisztáknak és bizonyosoknak kell lenniök s ezeket, épen ezért, *a priori* megösmeréseknek nevezik; míg azt, a mit túlnyomó mértékben a tapasztalathól kölcsönzünk, a közönséges kifejezést használva, csak *a posteriori*, vagy empirice ismerjük meg.»

Az idő rövidségéhez mérten föl kell tennem, hogy a tisztelt egyetemi közgyűlés, nagyjában, tájékozva van Kant ismeretani elmélete körében, mely szerint megismerésünk *tartalmát* a tapasztalás a posteriori anyaga, *formáját*, pedig, tiszta okosságunk a priori formái szolgáltatja és szolgáltatják, e két tényező egybefoglalásából resultálván minden megösmerésünk, mely a nézlet formáiból, az értelem kategóriáiból s az okosság csak postulált eszméiből áll *formailag*, az a posteriori ösmereti anyagok mindig szaporítható adataiból, pedig, *tartalmilag*. Úgy nézem dr. Korányi fejtegetéseiből, hogy ő is meglehetősen tisztában van Kant ez elméletével — legalább, bár csak a szabadság elméletére nézve, emlegeti Kant nevét s föl merem tenni dr. Schlauchról e tájékozottságot még inkább, mert a ki a modern positivizmus, evolutionizmus és a létért való küzdelemmel párosult selectio tanaiban oly otthon érzi magát, mint nagyváradi beszédében tanusítja, lehetetlen, hogy a philosophia fejlődésének oly stadiumát, minő a Kanté, alaposan ne ösmerje.

Am ők ez ösmeretüket nem, vagy épen félszegen használják. Dr. Korányi mindjárt elején idézi Du-Bois Reymond híres és oly igaz tételét, mely szerint az anyag és erő lényege az ember számára megösmerhetetlen, s másfelől, hogy a lelki folyamatok az anyagi folyamatokból soha meg nem érthetők;¹ de azért egész nyugodt lelkiösmerettel állítja oda az emberi akarat előbb szó szerint idézett definitóját, az agykéreg ingerületének basisán; mint magától érthető dolgot emlegeti Leibnitz psychológiáját, s ennek és más psychologusoknak lélektani

¹ Über die Grenzen des Naturerkennens. 1872.

ösmereteit és tanait kényelmesen elsajátítva és fölhasználva — és aztán úgy adja, mintha mindezt a physiologia szolgáltatta volna a tudománynak, holott maga is elősmeri, hogy a lélektani abstractio már előzetesen mind sejtette azokat a törvényeket, a melyeket aztán utánsántikálva, szerinte a physiologiai módszerek bizonyítottak be,¹ már t. i. a mennyiben a lehető és bár némi bizonyításra szükséges millió meg millió számú inductiv adatok közül rendelkezésre álló pár száz vagy ezer adat bizonyítást szolgáltathat; s aztán melléje állítja a Leibnitz psychologiai végconsequentiajának a maga physiologiai végkövetkeztetését, s mint látszik, teljes lelki megnyugvással teszi be értekezése füzetét — quasi re bene gesta. — Ellenben a nagyváradi nagytudományú püspök elnöki beszédére ilyen inconsequentiaikat, a psychologia tanainak a physiologia köpenyege alatti árulgatását s a dolgozat különböző részeiben való különböző és egymásnak ellenmondó tanok hirdetését épen nem lehet rábizonyítani, sőt inkább az okosság ösztönszerű s minden egész kikerekített és következetes szellemi alkotás iránti mély hódolattal viseltető devotiojával kell bevallanunk, hogy gondolat-lánczolata tökéletesen ép és befejezett; ránk nézve való hiánya csak az az egyetlen csekélység, hogy kiinduló pontjául vett *dogmáját*: a megösmerés általa használt forrását, a hitre való hivatkozás útján való bizonyításának philosophiai értelemben vett bizonyító erejét, elfogadni, elősmerni *nem tudjuk*.

Ellenben a mi philosophiánk szerint állítjuk, hogy a józan és modern psychologia elmegy tanulni a physiologiához, s a földi ember organicus életére vonatkozó minden már kitisztázott s *bár egyelőre* bebizonyítottnak vehető, ma igaznak látszó, tanait, a földi ember testi életére nézve elfogadja és felhasználja, mert nem juthat eszébe az a badarság, hogy a földi lét körében szerzett teljes — mert, a történelem előtti korszak csak homályosan ismert adatain elkezdve maig, minden tapasztalati adat egybehangzóan bizonyító inductiója által

¹ Lásd fölolvása 44. lapján.

igazolt következtetés ellenére azt állítsa, hogy e földön a tiszta okossággal, test nélkül szárnyaló lélekkel találkozhas-sék, mint némely természetvizsgálók ráfogni szeretnék. Sőt elfogadja és vallja a physiologia és vele közel rokonságban álló psychiatria által fölmutatott ama tényeket is, a melyek a megzavart organismussal e földön elválaszthatatlan kap-csolatban állónak tapasztalt lélek kivételes működéseiben, a somnambulismus, a hypnotismus, az elmekórság számos formáiban és valóban csodás jelenségeiben állanak előttünk; csak azt mondja ezekre, hogy jegyzékbe veszi, ugyan, e rend-ellenes adatokat is, mint contradictorius mozzanatokot, de végzéljához képest nem a *beteg*, hanem az *ép* embert vizs-gálja, igyekszik megösmerni s arról az ideál-emberről akar és tud eszményi fogalmat alkotni magának és a hozzáértők-nek, lelkök fölemelésére, a kinek az embert tudni akarja, a mely eszményt magának és idővel talán az összes embe-reknek törekvésü czélképen fölmutatni s mindenkivel elfogad-tatni óhajtja, szeretné.

És elmegy a modern, az igazságért, a való meg-ösmerésért rajongó philosophus, illetőleg a legfőbb foglal-kozásáról, legelső rendű érdekéről vett elnevezését hasz-nálva, a modern *psychologus*, tanulni az anthropologushoz, a népek anthropológiájának és psychológiájának művelőjé-hez, a nyelvészhez, a művelődéstörténelem munkásához, az emberi társaság, a művészetek, a tudományok, a vallások fejlődéstörténeteinek kutatóihoz; számításba veszi, az állat-ember korától maig, a közzokások, a jogi és társadalmi viszonyokat szabályozó irott és iratlan törvények fejlődési phasisait; és a psychologus mindezeket az összes, már meg-szerzett tapasztalati adataiból, az illető szaktudósok által, idő-szerűen kivont és egyelőre megállapítotttnak vett, következte-téseket, illetőleg tételeket, hálás köszönettel fogadja és a maga kritikai szempontja alá vonva valamennyit, az általa igazol-taknak ítelt tételeket fölhasználja a maga továbbtörő gondol-kozásának anyagaiul, hogy egyelőre a maga számára, ha oly helyzetben van: a körébe jutó embertársak számára, ha

író: az utókor, sőt, ha épen Kant talál lenni: a mindenkori, vagy bár több száz év alatt utána következő öltök számára is megalkothassa az embernek ideálját, mind a megösmérésre, mind a cselekvésre vonatkozólag; nem úgy, a mint e földön található, mert hiszen maga az Istenember is hordott magán egyetlen maculát, a mikor így sóhajtott föl: Éli, Éli, lama sabaktani! (Élő isten! Élő istenem! miért hagyta el engemet!); de tudjuk, ezt is csak egyetlen pillanatra, s mint az írásban olvassuk, csak akkor, a midőn egyik lábával immár túl volt a halál küszöbén, s teste meg levén törettetve, az elszállani készülő léleknek még hordoznia kelle földi lánczait . . . szóval, nem úgy, a miként Kant az embert tapasztalati karakterének gyarlóságában oly találóan festi; hanem úgy, a miként ugyanő az ember, jobban mondva: az okos lény ideálját a tiszta okosság és a noumenon karakter dicső alakjában ámuló szeméink elé állítja!

És mert a psychologus mind e tapasztalati, időszerűen positivoknak vehető, adatokra építi föl a maga tovább menő speculativ tételeit, s azokból vonható consequentiáival egy tisztán eszméktől népes világba jut, a végtelen felé szárnyaló gondolataival, de tételeit és tanait nem a bebizonyított igazságok, hanem az okosság jogos, lehető, a nyomon haladó gondolat-lánczolat szükségképeni, consequentiáiként csak, mint *sejtelmeket* állítja oda és vitatja: nem félhet, hogy akár dr. Korányi megczáfolja őt, mert hisz ez, saját dogmája szerint, semmit sem tudhat ez eszmék világáról és így *következetesen nem is beszélhet róla*; akár pedig attól, hogy dr. Schlauch sikra szálljon ellene, mert hiszen az ő dogmáinak ugyanezek a consequentiái, csak hogy míg ő az egyházi dogmákból indul ki s így érkezik az élet positiv terére s ezeknek jelenségeit, magyarázat végett, az ember megösmérése számára megösmérhetetlen mennybe utalja át, az ő hite szerint, teljes joggal: addig a psychologia, időszerűen elfogadva minden időszerűen valónak látszó positiv adatot, a fölsorolt tudományágaktól és ezektől kezdve, aztán, saját specialis munkáját végzi és az ember lelkének okossági és akarati világába

mélyedve, nem a tudást, hanem a speculativ *sejtést* vallja magáénak, vívmányának, melynek szárnyain, minden dogma igénybevétele *nélkül*, el is jut oda, a hová dr. Schlauch a maga híveit, számára bizonyos tudása — szerintünk: sejtő meggyőződése — járókáján vezeti.

Ez a psychologia elősmeri, hogy a mai emberek túlnyomó részének számára a cselekvés motivuma, a kellemes, a hasznos; de a midőn az ethikai cselekvés körének tetteit veszi vizsgálat alá, épen mivel a physiologia a kellemes, a hasznos elnevezés alatt mindig csak az idegrendszer (lényegében ösmeretlen) szerveinek és szervezetének «ingerületét» érti; a psychologia, pedig, a jelzett tapasztalat positiv adatainak majdnem kivétel nélküli bizonyító voltát ösmeri és tudja felsorolni az emberiség nagy jóltevőinek dicsfénykörítette alakjaiban, és mivel e példányok életében a jótettnek csupán a jó eszméje által való mozgatását is látja s bizonyosan tudja: e lényegi különbségnek megfelelően, *más nevet* használ a motivum objectiv valóságának megjelölésére, nevezetesen épen a jó eszméjét, mely a kategorikus imperativus ellenállhatatlan erejével hat, nem a tapasztalati karakter földi körében, ugyan, hanem a noumenon karakter eszmevilágában, a melynek, a szellemi fejlődés folytonos haladásának fokozatai szerint, emelkedő köreit tisztán látja, s a melyeknek láttára és feltüntetésével azt a követelést támasztja minden emberrel szemben, hogy fejtse ki mindenki, *saját szántából*, azt a törekvést magában, hogy e köröket meglássa, a mi az intellectualitás kellő fokra fejlesztése és kellő tartalommal való ellátása által, potentia szerint legalább, majd mindenki által elérhető; és támasztja, hasonlóképen minden emberrel szemben azt a követelést is, hogy e törekvés cél felé való haladását semmi által meggátoltni ne engedje, minden ellenható körülményt leküzdeni igyekezzék, s bár tudja, hogy a czélt teljesen soha e földön el nem érheti, magát a czélt tartsa fönn eszményében, nem alkudva meg helyzetével, körülményeivel, s nem különösen *magával*.

Természetesen ösmeri és számban is tartja e psycho-

logia, hogy ez a küzdelem a helyzettel, a körülményekkel, az énnel mindig a küzdő leveretésének kockázatával, néha épen positiv leveretésével jár; de ha valahol, e helyen áll megingatlan a tétel: et voluisse sat est — kiegészítve avval, hogy az el nem ért, de el sem ejtett czélt *elérheti más, sőt el magam is, ha* intensitivebb, ha állandóbb erőt fejték ki, ha elég időt tudok szerezni [magamnak ez erő kellő és tetszés szerinti mértékre való fokozására.

Tökéletesen igazat mond dr. Korányi, hogy az, «hogy ki miként fog cselekedni, az függ öröklött képességeitől, az élet folyama alatt reá ható véletlen viszonyoktól» — de nem mondja el az egész igazságot, mert nem teszi hozzá a véletlen jelzőhöz, hogy függ a cselekvés, illetőleg a tett,¹ a célzatosan előidézett, vagy önszántunkból csoportosított viszonyoktól is, még pedig, sokkal nagyobb mértékben, mint a véletlenektől. És tökéletesen igaza van, mikor, folytatva az itt szereplő tényezők felsorolását, hozzáteszi, hogy függ «a módszeres tanítástól és neveléstől», — de kár, hogy csak a fele igazságot hirdeti, a midőn elhallgatja, hogy a tett határozó tényezői közt szerepel a tanulás és nevelés is, pedig ha megfigyelte volna önmagát és intellectusának, karakterének *saját munkája* árán keresztülvitt fejlődését, jobban mondva fejlesztését — a mi physiologus volta mellett sem válik vala kárára — meggyőződhetett volna saját kül- és beléletének inductiv adataiból, hogy vajmi kevés volt az, a mit a nyert tanítás és nevelés révén kapott, s hogy mily mérhetetlenül több az, a mit és a mire az életben, mint önálló személyiség, maga tanult, maga növelte magát, s a minek eredményét magába tekintve és elmélyedve, saját karakterében láthatja és ösmerheti meg, teljes tisztán, bizonyynyal sokkal inkább megközelítve ennek a jelenségnek, a tettek lánczolatán alakult karakterének lényegét, mint az anyagi jelenségek általa is megösmerhetetlennek vallott lényegét, melyet positivnak hir-

¹ Megjegyzendő, hogy itt a *tett* mindig céljára való, nem pedig eredményére való tekintettel értendő.

detett állítása szerint, már egészen körülírtnak képzeli az által, hogy a mozgás nevére szokta redukálni a fény, a hő, a villamosság stb. jelenségeit, holott már ez elnevezéssel is, csak a legjobb esetben is, csupán a hézagos descriptió felszínes színvonaláig hatolt, s holott a modern mathematico-physikusok tanítása szerint már újabb és mélyebben járó, jobban mondva magasabbra szárnyaló, magyarázó teoriát kell e jelenségek számára keresni — sőt a mathesis segítségével bizonyítják is — miután a mozgás teoriája, illetőleg hypothesis, a korábbi physikusokat sok új jelenség fölfedezésére is vezette ugyan, de ama hypothesist számos ellenmondó adat is gyöngítette, míg az újabb theoretikusok, a természet modern buvárai, immár nem fogadják el a mozgással való magyarázatot a természetvizsgálat végcéljául, hanem, bár kifejezéseik s kutatásaik segítségével analogiai alapul s így vont következtetéseik támogatójául még föntartják is e hypothesist, de mind határozottabban domborul ki arra való törekvésük, hogy inkább általános mechanikai elvekre vezethessék vissza a tünemény-csoportok viszonyait, illetőleg hogy új viszonylatokat állapíthassanak meg a természeti tünemények között.¹

¹ 1. Például, a fény jelenségét a régibb physika *Newton* emanatio-theoriájával magyarázta s így a fényt anyagnak vette föl, mely a világító testekből kiáradva terjed. E hypothesis, azonban, elégtelennek bizonyulva, *Huyghens* undulatio teoriájához fordultak, melybe bevezették a periodusos mozgás fogalmát. De hosszrezgésekben keresték azt, minélfogva új elméletük is elégtelennek tűnt ki. Így azután a keresztrezgések feltevéséhez tereltettek és ennek a feltevésnek alapján majdnem a tökéletesség fokáig fejlesztették teoriájukat. Ám, még mindig nehézségekkel kell e teoriának küzdenie. E nehézségek között a legkisebbek közé tartozik e teoriának az a postulátuma, hogy az az anyag, a melynek rezgése a fényt tenné, t. i. az u. n. aether, egy minden gáznál összehasonlíthatatlanul finomabb anyag, de mégis szilárd test módjára viselkedjék. És kérjük mi, vajon, melyik az az elme, a mely a mathematicai alapon ilyenül postulált anyag fogalmát meg tudja magának alkotni? Jelenleg a fénynek egy *Maxwelltől* származó új teoriája kezd divatossá válni, mely szerint a fényt, mint a tér electromágnességi állapotának periodusos változását fogják föl.

De folytatva dr. Korányi enumeratiójának kritikáját, szerinte függ, továbbá, a cselekedet «azon testi és lelki állapottól is, a melyben az elhatározás perczé éri» — de nem teszi utána, (pedig így csak fél igazságot mond), hogy e percz a cselekvőt nemcsak «éri», hanem a cselekvő által bármily hosszú időre elhalasztható, mert valamint theoreticus itéleteim megalkotására, és hogy úgy mondjam, becsomózására, semmi sem kényszeríthet egy bizonyos meghatározott perczben, hanem mindig csak tőlem függ, hogy keressek — s ha elég ideig és jól keresek: találjak is — tetszés szerinti számú újabb adatokat, körülményeket és szempontokat — azonképen az is csak tőlem függ, hogy elhatározásomat be ne fejezzem, be ne csomózzam, valamíg a szóban forgó tett megállapí-

2. H. Poincaré, a párisi tud. Akadémia tagja (a Faculté des Sciences tanára) «Théorie mathématique de la lumière» (1889.) című munkájának előszavában így szól: A matematikai elméletek célja nem az, hogy leleplezzék a dolgok valóságos természetét. mert ez észszerűtlen pretensió volna. hanem egyedüli céljuk «de coordonner les lois physiques que l'expérience nous fait connaitre, mois que sans le secours des mathematiques nous ne pourrions meme énoncer.»

3. Folytatólag ezt mondja: «kevésbé érdekel bennünket, hogy az aether létezik-e valósággal. ez a metaphysikusokra tartozik; a lényeges mireánk nézve csak az, hogy minden úgy történik. mintha léteznék és hogy ez a hypothesis a jelenségek magyarázására *kényelmes* (commode).»

4. Ugyancsak H. Poincaré, a fény electromágneses elméletéről irt munkájának (Electricité et Optique. 1890.), bevezetésében megmutatja, hogy ha egy phenomen megenged egy mechanikai explicatiót, akkor megenged végtelen sok mást is, melyek egyenlően jól számot fognak adni az experimentum által fölfedezett valamennyi részletesség felől. Igen sok meggondolásra anyagot nyújtó egy tantétel!

5. M. Lippmann, a párisi tud. Akadémia tagja, (a Faculté des Science tanára) a thermodynamikát tárgyaló munkájában (1889), mint már előszavában kijelenti, a toldalékos (supplémentaires) hypothesisokat és elméleteket, milyenek a molecularis hypothesisok, a gázok kinetikus eimélete és melyek kimagyarázás címén kapaszkodtak (segreffer) a thermodynamikába, célzatosan mellőzi st. eff. (Ez öt pontban foglalt közléseket dr. Farkas Gyula t. collegám jószágának köszönhetem Sz. B.).

tásánál szerepelhető motiv-képzeteket megfelelő számban nem tudalmasítottam elmémbe, s így magamnak alkalmat nem szereztem, hogy végrehajtandó tettem számára valamennyi már meglevő, vagy éppen e célra újra szerzendő, képzetem közül a legtalálóbbat állítsam tudalmam focusába, s tegyem *saját szántamból* cselekedetem motivumává. És jegyezzük meg itt, a midőn az ítélet-alkotás, avagy a tette vonatkozó elhatározás *tetszés szerinti, önkéntes* elhalasztásának pozitív pszichológiai tényére mutatunk rá, hogyha Du Bois Reymond joggal ad abbeli sejtelmének, vagy mondjuk: hozzávetésének kifejezést, hogy idegeinek működése alkalmával a villamos áram bizonyos, talán fordított, avagy éppen fölfüggesztett és így zerus actiója szerepel, ki tagadhatja meg Fortlage Károlytól, (a jeni egyetem néhai tanára, nekem soha eléggé meg nem hálálható kegyű volt mentorom, oktatóm,) azt a jogot, hogy a tudalom megvilágosító fényének tapasztalati tényében az élő és működő organismus illető pszichikai ösztön-tényezőjének (Trieb) actióját megakasztott, fölfüggesztett állapotában sejtse s éppen úgy hirdesse a tudalomról, hogy az illető pszichikai ösztöntényező actiójának megakasztásából származó jelenség, mint a hogy hirdeti Du Bois Reymond, hogy az ideg-működés az ideg-vezetékeken rendszeren átáradó villam-áram megakasztása, fölfüggesztése, és mint a hogy merészen állítja dr. Korányi, hogy a physiologiai alapon «az emberi akaratot *csak* úgy lehet felfogni, mint az emberi agykéreg olyan ingerületének tudatra jutását» stb., mellőzve és ignorálva teljesen az e kérdésnél nyilván lehető, sőt mellőzhetetlen és döntő pszichológiai álláspontot, s vonva a maga itt is consequenter, fél-igazságából, az egész jelenségre alkalmazott, és így természetesen valótalan, következtetését s abban a balhiedelemben ringatva magát, hogy a Leibnitz pszichológiai fejtegetéseinek egy mondatban foglalt igazságát megczáfolta volna azzal, hogy annak *mintájára* egy ellentétes tartalmú — de nagy kérdés: mennyire igazolt, mondatot alkotott.

Dr. Korányi készletében van még más szükségképi¹ határozója is az akaratnak — bár a logikus bizonynyal csóválni fogja fejét, ha egyetlen tetre nézve ennyi sok, s mind csupa szükségképi, tényező közrehatásáról kell hallania. A további tétel az, hogy a mikor az embert az elhatározás perceze «*éri*», a főnforgó testi és lelki állapot «*változékonysága* alól csak úgy vonhatja ki magát, ha megszilárdult jellemmel bír».

Hallottuk a mineralogustól s el is hiszszük neki, hogy p. o. a konyhasónak, meg a gyémántnak megszilárdult, illetőleg változatlan jegecz alakja van. De bátran mernénk provócalni bárkit, hogy mutasson nekünk e földön egyetlen végképen megszilárdult jellemű embert, de aztán bizonyítsa is be, hogy valóban olyan emberrel van dolgunk, a kinek már empiricus karaktere is végképen változatlan.

Igen is vannak, bár nem nagyon sokan, emberek, a kik a jó eszméjét bizonyos mértékben kidolgozva magukban, életük vezérlő elvéül, általában, azt állapították meg, s változatlanul törekeshnek is arra, hogy a jónak a jóért s a jó eszközeivel való megvalósítását tetteikkel és tetteikben effectuálják is. De senkiért sem, s legkevésbbé magamért, merném kezemet tűzbe tenni, hogy e törekvés mindig, minden körülmény közepette, valamennyi tényező összehatása alatt föltétlenül sikerülni fogna. Valamint organismusunk, fogantatásunk pillanatától kezdve, halálunk perczéig folyton változik és módosul: psychénkben sem tudunk, a legszegesebb megfigyelés segítségével is, semmi végleges állandóságot megállapítani — mert, azt nem tudjuk, ha a meleg a közelmúlt physikusainak állítása szerint csakugyan mozgás-e, de azt tudjuk, hogy az ember földi életének ténye és jellemző ismeretetője a szakadatlan mozgás, jobban mondva: változás, alakulás, fejlődés és hanyatlás. Igaz, a theoreticus tiszta belátás,

¹ E szót magát nem használja dr. Korányi, de azután a néhány sorral odább, szószzerint idézett tételben a *csak* szó szerepel szigorú határozóként, ennek értelme pedig csak a szükségképiség lehet.

melyet az ítéletalkotás végrehajtásának fölfüggesztése és kellő időre való elhalasztása, meg ez intervallum alatt új ösmereti adatok megszerzése útján, teljes szabadsággal gyarapíthatunk és tökéletesíthetünk: *általában* szokásunkká, uralkodó jellemvonásunkká magasítható, s így ebben a körben *gondolkodásunk*, mint a vasúti vonat a sineken, a logika egyenes nyomain vezethető — sőt talán, ha minden tekintetben kedvező körülményeket tehetnénk föl: a vonat ki sem volna egyenesen haladó kerékvágásából zökkenhető. Csakhogy nagyobb szerencsétlenségünkre, mint Du Bois Reymond mondja: két kérdésre nézve, mint a hivatásához méltóan csak igazolható hirdető philosophus mondja: a gondolkodás *minden* problémájára nézve s bizonyos ponton túl ember által áthághatatlan, mert megérthetetlen és így megfejtethetlen korlátokhoz érünk — a mit, mint nyelvünk magát kifejezi: *csodának* nevezünk. Hja, bizonyos természetvizsgáló urak, miután minden lépten-nyomon látják egymás mellett a legegyszerűbb protozoon és az ember organismusát: nosza «vakmerő» általánosítással¹ azt mondják, hogy ők *tudják*, hogy az ember is csak fokozati fejleménye, átalakulása ama protozoonnak. Mit mondana erre Bacon, ki oly kemény szavakkal sujtja az alaptalan általánosítást, és vajjon Hirn nem épen azt mondaná-e, hogy az ilyen következtetésért megszégyelhetné magát még Epicuro és Lucretius is,² s magunk hozzá tennők, ha vajon nem szégyelné-e meg magát Gassendi is, pedig Epicuros annyiban még tovább ment, hogy az élet céljául nemcsak egyszerűen a kellemest, hanem épen a tétlenséggel párosult kellemest jelölte meg. Dr. Korányi professor tanaival szemben a dr. Schlauch püspök beszédét majdnem mint a Polignac bibornok «Anti-Lucretiusa»-t tekinthetjük, csakhogy azzal a különbséggel, hogy ez a szellemes és magvas nagyváradi vitairat nem késett meg másfélezer esztendővel. Az efajta természettudósoknak persze nincsen *csoda*, pedig maguk csi-

¹ A «vakmerő általánosítás» a Bacon kifejezése.

² Théorie mécanique de la chaleur (1875.) XXVII. oldal.

ráztatják ki a négy vagy talán több ezer éves egyiptomi mumia sirjában talált buzaszemet, s mint egészen *természetes*, azaz : önként érthető dologról beszélnek a moleculák kicsinyiségének és az universumbeli megszámlálhatatlan világok nagyságainak végetlenségéről.

Már egészen másként áll szerintünk, a Kant szavát használva, a dolog a gyakorlati okosság az erkölcsi cselekvőség állandó jellegével. Általánosságban látjuk itt is tisztán a consequens formákat, a megszilárdult irányzatokat s ehhez képest az u. n. jellemet, a moralis karaktert. De az igazat beszélni szerető philosophus, a bebizonyítás nélkül positiv és föltétlen állításokra nem merészkedő psychologus, nem bizik sem magához, sem általán a földi emberhez, hogy a concret esetben csakugyan *így* fog cselekedni, hanem a földről fölszárnyal a sejtés honába, s azt már szent meggyőződéssel állítja, hogy ott, a noumenon karakter aetherkörében, a tiszta okosság honában, minden okos lénynek lehet és kell azzal az erővel, azzal a szabadsággal rendelkeznie, hogy okosságával, a kategorikus imperativus bizonyossága, szükségképisége szerint s autonom törvényének (öntörvényadásának) megfelelően, teljes mértékben és föltétlenül a jót, a jóért, a jó útján és eszközeivel cselekedje. De ez csak postulatum, mert logikai bizonyítékokkal igazolni nem tudjuk. Legalább e földön nem.

A végkép megszilárdult jellemet, tehát, át kell, Kanttal, a noumenon karakter világába, az eszmék valóságának honába helyezni.

De miután saját psychikai tapasztalatunk körében állandóan tapasztaljuk intellectualitásunk eszmékkal telt voltát s ezeknek a természeti erők hatásához hasonló hatásait s előidézett eredményeit, actióit és facitjait, ezeket is positiv tényekként kell elfogadnunk és tractálnunk, csak oly bizonyosan, mint valamely kő esését, a nehézkes nyomán s a természet annyi végetlen számú csodáit.

És végül dr. Korányinak végtételének felére nézve szintén tökéletes igaza van, a midőn a speculativ philosophia

egyik legősibb tanát, hogy nihil est sine ratione sufficiente, igazként állítja oda — bár e tételt igazolatlanul tulajdonítja a természet-vizsgálat eredményének — de már nem illethetjük ennyi elösmeréssel is akkor, a midőn a ratio sufficiens mivoltát «a kellemes utáni vágy»-ban határozza meg, annál az egyszerű oknál fogva, a melyet az előbb abban fejtettünk ki, hogy az egymástól egészen és lényegre nézve különböző dolgokat mi philosophusok szeretjük különböző néven nevezni, a mely elengedhetetlen követelményt egyáltalán nem tekinthetünk betöltöttnek az által, hogy dr. Korányi, egész gondolatmenetével és minden physiologiai fejtegetésével és bizonyítgató kísérleteivel homlokegyenest ellenkezve, egy másik speculativ tételt adoptál s utánmondja, hogy «az ethikai embernek ellenállhatatlan megragadó motívuma, hogy életét embertársai javának szentelje és ha kell, embertársaiért, meggyőződéseért és az igazságért meghaljon». Ez *a mi* tételünk csakugyan szóról-szóra igaz, még ha a physiologus idézi is tőlünk, csak az a kérdés, hogy mily jogon beszél ő az «ethikai» emberről, a mikor ex principio csak is «physiologiai» embert ösmer és ösmerhet el?! Ha következetes akarna, vagy tudna maradni, megtartaná magának áldozatul a physiologiai embert s hagyná, Pope szerint, az emberi kutatás legméltóbb, sőt egyetlen tárgyaként az (ethikai) embert a psychológiának, a tapasztalatra épült speculativ philosophiának.

Ezekben befejezettnek tekinthetjük a dr. Korányi «szabadság»-elméletének fél-igazságokat, meg egy csomó ellenmondást magukban foglaló tételeinek kritikáját, melyeket, jelzett dogmájából indulva ki s többet markolva, mint a mennyit megfoghat, oly bámulatos liberalitással szorít a föltétlen determinismus kimutatására ácsolt Prokrustes-ágyába s emlegeti az *eszményeket*, mintha csak ők mikroszkopiumozták volna ki ezeket is. A dr. Schlauch értekezése előtt tisztelettel hajlunk meg, mert, bár alapul használt dogmáit, philosophiai értelemben, igazoltaknak el nem ösmerhetjük is, azt meg kell vallanunk, hogy a maga — egy róm. kath. főpapra nézve teljesen jogosult — következtetéseit a logika

legszigorúbb követelményei szempontjából is teljesen szabályszerűen fejtette ki s a mellett e következtetéseket, a mi philosophiai bevezetésünk és igazolásunk után és alapján, szives készséggel valljuk a magunkéinak. Ő theologus a szó legteljesebb értelmében s a megváltás kegyadományának és üdvintézményének alapján igéri hívőinek az üdvösséget; mi az igazságot keressük, hivatásunkhoz és kedves kötelességünkhöz képest s ha különböző utakat követve is — a mint, hogy a katolikus és kalvinista Rómába egyként sok út vezet — ugyanegy eredményre jutánk, ellenfelekül: ennek gondolom mindketten csak örülhetünk. Én legalább őszintén örülök. A theologia és philosophia nagy representánsai s emezek között Kant, mint a mi kicsinységünknek csodálatra méltó mestere, miért vitázzanak? kivált ha meggondolják, hogy Newton és Leibnitz más más-utat követve, szintén ugyanarra az eredményre jutottak, egyik a fluxiók calculusában, a másik a differential számításban.

Igy jutott a mai psychologia, tisztán a tapasztalat adataira támaszkodva s aligha nem kevesebb hypothesist használva, mint nem a régi, avulásnak induló, természetvizsgálat, hanem, talán és majdnem, mint a matematikára épített physika, az okos, vagy a mi egyet jelent: a mi értelmünkben vett szabad akarat definitiójára, mely szerint «az eszményileg felfogott ember, a lényegében okos lény, teljesen megfelelve a bámulatosan mély és sokat mondó magyar szó értelmének és tökéletesen egybeesve, mint *ok*-os, az az mindenben okot kereső és mindenben ok szerint induló és járó lény, a maga legsajátabb lényegével, mondjuk tehát: ez okos lény ép fejlődése nyomán és *önnevelésének* bizonyos stádiumán kezdve, magában hordozza lehetőségét annak, hogy testi, érzéki ösztöneinek minden hatását leküzdeni törekedjék. Történik pedig ez amaz öntevő erő segítségével, mely az eszmék, első sorban a jó eszméjének, megösmérésében, az adott viszonyokhoz képest, okosság szerint kiválasztott értelmi tényező, az az motivum, alapján és működésbe csak azután bocsátása nyomán, a midőn a megismerhető leg-

magasabb, azaz az okossággal leginkább megegyező, képzet van motívummá választva és akkor azután *minden érzelmi érdek nélkül hajtván végre a tettet*. De megjegyezzük ismét, a gyakorlati karakter körében mindez csak a törekvés, az intellektuális szabad működés útján biztosan kitűzhető, de a kivitelben soha teljesen el nem érhető, *célnél szabad megállapításában áll*, míg a sejtés segítségével képzelt nomenon karakter eszme körében a teljes megvalósulás lehetőségét is postulálnunk kell, mert, mint Kant oly fenségesen mondja: *Du kannst, denn du sollst!*

És most igazán nem tudom, akár a nyilván kifáradt figyelmet és kifogyott türelmet, akár a banális ellenvetés jelentéktelen voltát tekintve, ha kitérjek-e itt e helyen ismét a moral-statistika adatainak és következtetéseiének u. n. ellenargumentumára? Miután, azonban, e kérdést máshelyütt, az Erdélyi Múzeum Egylet Bölcsész-, nyelv- és történettudományi szakosztályában¹, a dr. Öreg János «Erkölciség szabad akarata nélkül» című munkájának bírálata rendén, tüzetesen kifejtettem s e nyomon haladó és több oldalról végzett czáfolattal annyiival inkább elintézettnak tekinthetem, miután nevezett dr. Öreg János czáfolatomat megczáfolni próbáló értekezésében,² mint mondja, a moral-statistika

¹ «A philosophia, mint büntárs.» Irta és az Erd. Múzeumegylet bölcsész-, nyelv- és történettudományi szakosztályának 1889. január 19-én tartott ülésén fölolvasta dr. Szász Béla, a philosophia m. kir. egyetemi ny. r. tanára. Megjelent a Szakosztály kiadványainak VI. k. 1. füzetében. Lásd különösen a 31—37. lapokat.

² «Büntárs-e a philosophia?» Irta dr. Öreg János, különlenyomat a «Magyar philosophiai Szemle» 1889. évi folyamából, hol a 38. lapon így szól: «A mi apróbb szurásait s a morál-statistikára tett ellenvetését illeti, ezeket bátran mellőzhetem, annál is inkább, mert a morál-statistikát én sem tekintem még tökéletes tudománynak», holott «Erkölciség szabad akarata nélkül» című dolgozatában, mely 172 lapra terjed «az állandó és esetleges okok találkozásából eredő szabályszerűséget» a 127—128. lapokon magyarázgatja, a morál-statistikának az elhatározás (vagy akarat) kötött voltát, mint ő mondja, igazoló fejtegetését a 128. lap alján kezdi és a 142. lapon fejezi be és így

adataira nagyobb súlyt helyezni maga sem akart; ebben a kérdésben dr. Korányit is — ki úgy látszik, e tekintetben nem osztozik a dr. Öreg véleményében, — utalom jelzett dolgotatomra.

Engedje meg e fölösleges ismétlés helyett a t. egyetemi közgyűlés, hogy a philosophia köréből, mint előbb egy ízben már tettem, épen az én speciális — az akarat szabadságának kérdését illető — czélomhoz képest átszárnyaljak ismét a matematika és matematikai természettudomány még fensőbb régióiba. Kötelességemnek tartom azonban előre is kijelenteni, hogy az e tekintetben fölhozandó tételek távolról sem az én saját szaktanulásom eredményei, hanem egyik igen tisztelt mathematico-physikus collegámnak pár népszérüen tartott s az én VIII. osztályos koromban szerzett és végzett matematikai és physikai ösmereteimhez alkalmazott, előadásának, e helyütt is hálásan elősmert, eredményei s eredményei azoknak az én felfogásom színvonalát sem fölöző, és igen instructiv olvasmányoknak, melyekre szintén az ő szives készsége hívta föl figyelmemet.¹

És már a fensőbb mathematico-physika embere azt mondja, hogy ő igen kényelmesen el tudja képzelni egy

egész munkájának 11.⁴⁶ részét fordítja ugyan e kérdés előadására, de «Büntárs-e a philosophia» cz. a. elejti ezt az argumentumot. Köszönöm ezt a fegyverletételt.

¹ *Dr. Farkas Gyula*, a mennyiségtani-természettan ny. r. tanára. Jelzett olvasmányaim, ez ideig, a következőkre terjedtek: Heller Ágost «A XIX. század fizikai kutatásának mozgató eszméiről.» Természettud. Közl. 227. füz. Ugyanaz «A fizikai kutatás mai iránya», a Természettud. Közl. 1888. évi II. pótfüzetében. Bertrand «Thermodynamique» cz. művének Előszava «A mechanikai tudományok bizonyosságáról» czímen az 1888. évi I. pótfüzetében is ösmertette Sz. K. s végül Kirchhoff Mechanikájának Előszava.

Jól esik szívemnek, hogy e helyütt egy szerény cziprus-szálat szentelhetek b. e. Kasza Dániel nagyenyedi ev. ref. collegiumi volt tanárom emlékének is, ki mind fenkölt szellemű oktatásával, mind valódi atyai gondozásával fizette vissza az árva fiuban azt, a mit az édes atyától, egyik kitüntetett és kitünő tanítványként, vón. . . .

concrét helyzetben való tettnek végtelen számú változatok szerint való megvalósíthatását, s nemcsak rendelkezésünkre bocsátja definitióit, hanem vállalkozik arra is, hogy matematikai kifejezéseit számunkra a psychologia nyelvére fordítja le.

Helyettesíti t. i. a fölvetett bármely tettnél a végtelen számúaknak képzelhető tényezőket mindama körülményekkel, a melyek a végrehajtandó tett határozói lehetnek, azt az egy bizonyos döntő tényezőt, pedig, az *akaratban* jelöli meg, a mely a matematikai kifejezésben szereplő valamennyi többi tényező összeségének általában nagyobb nyomatékú és így hatása is nagyobb amazok összehatásánál s meg nem hálálható magnanimitással és munificentiával megengedi és pedig igazolva, hogy e döntő tényezőt akaratnak nevezzük.

Okoskodásának láncolata ebben az irányban így halad: «Tegyük föl, hogy a természettudományilag számon tartható tényezők, mint mathematice defineált változók, valamikor befoglalhatók lennének egy a tettek meghatározására rendelt mennyiségtani kifejezésbe. Bizonyossággal állítható, hogy ez a kifejezés valamennyi számon tartott tényezőnek, és pedig a lehető legkimerítőbb módon való befoglalása után, sem lenne egészen meghatározva. Vagy hézagos lenne, mert maradnak fenn tényezők, melyeket a természettudományok nem tudnak számon tartani, vagy legalább is, mint a számon tartott változóknak (tényezőknak) sokértelmű függvénye jelennék meg az a kifejezés.

Az első esetben a számontartás körén kívül eső tényezők közt, minden igazi természettudományi vivmány elismerése mellett sem lenne tagadható egy olyan tényezőnek a létezése, melytől az a (tettmeghatározó) matematikai kifejezés (tehat maga a tett) általában kiváltképen függjön úgy, hogy a többi tényezők csak egyes singularis értékeik közelében válhassanak uralkodóvá (abnormalis állapotok), sőt azon kifejezésbeli szereplésük megismerése is, részint egészen ezekre a szűk singularis értéktájakra szorítkoznék, részint a többi érték-

tájakra vonatkozólag is főleg csak ezeknek a révén s így egyszersmind csak hiányosan terjeszkedhetnék ki. A mai (legalább a mai) természettudomány még ennyinek a megállapításától is igen távol áll s annál távolabb áll az ahhoz való jogtól hogy a korlátolt számmal kutatási körébe vont — és teljesen még korlátos számuk mellett sem átkutatott — tényezőket főtényezőeknek tekintse. Az az egy említett tényező, a mely így a többinek nem-singularis értéktájaival, tehát a többinek értékzömével szemben, túlsúlylyal birhat, mint *döntő tényező* emelkedik ki.

De legyen, hogy mindazok a tényezők és pedig teljes körülményességgel mathematicae számon tarthatók, melyek a szóban lévő matematikai kifejezésbe bele tartoznak, vagy főként tartoznak bele. Ekkor meg nincs kizárva annak az előbb jellemzett lehetősége, hogy az a kifejezés a benne foglalt változók (tényezők) sokértelmű funktiója legyen, általánosságban némely értéksorozatokra nézve végesen, másokra nézve végtelenül sok értelmű funktiója. Minthogy, azonban, a tett csak egyféle lehet, kell lennie még egy tényezőnek, mely tegye, hogy a funktió a természettudományilag számon tartott tényezőknek megfelelően lehetséges többféle elváltozás közül egyet kövessen és ez a tényező még azokra az esetekre nézve is *döntő tényezőnek* szerepét viseli, melyekben a lehetséges elváltozások száma csak kettő. Csupán egyes kivételes pontok tájékán volnának kiválóan a többi tényezők, határozók, azoknak a kritikus pontoknak a tájékán, melyekben a funktió egyáltalában csak egyetlen egy értéket vehet föl.

Az olyan természetvizsgálók, tehát, a kik hirdetik ugyan az érzékleti tapasztalat körén túlnan eső világnak (vagy semmiségnek) nemcsak megösmérhetetlen, hanem egyszersmind nem létező voltát is, igen eszélyesen cselekednének, ha egy kissé iskolába járnának a matematikához s azon fölül a matematikán alapuló physikához is, mert az igazi szerénységet, mely minden valódi tudással, vagy legalább positív alappal rendelkező sejtéssel, föltétlenül együtt jár, ottan,

annak mivelői körében tanulhatnák meg csakugyan igazán. Ott láthatnák, hogyan váltakoznak a physikai problémák száz évről száz évre, sőt negyedszázról-negyedszázra s a tárgyalás mikéntje is, hogyan alakul át és módosul koronként. A XVII. század a mechanikával és a hőtannal; a XVIII. a statikai electromossággal, majd a galvanosság alapján a modern chemia megindításával foglalkozik, s ezen fölül különbözők a tárgyalás módjai, nemcsak a buvárlat útjára, a módszerre és a használt eszközökre, hanem még a kiindulás elveire nézve is. Hány és mily átalakulást tapasztalunk más szempontból is. A mult száz második felében a newtoni nehezkedés mechanikájából folyó eredményeket vonogatták le, más jelenségi körökre is nevezetesen az electromosságra és mágnességre is, gyümölcsözően alkalmazva e törvény mintáját, míg most az energetika elmélete foglalkoztatja a legmélyebb spekulációkra, illetőleg legmagasabb calculusokra s ehhez képest a legmagasabb szerénységre hivatott szellemeket. Ez a természetvizsgálati irány ajándékozta aztán, az emberi okosság legnagyobb dicsőségére, az emberiségnek a gálvánáram chemiai és hőbeli hatásai közti kapcsolatot illető kutatásokat; ez a hő mechanikai értékének *Joule* által teremtett meghatározását; ez *Kirchhof* divinatorius gondolatmenetét, a hő és munka egyenlő értékének elvéből levezetett híres törvénye útján megállapítván az egyenlő hőmérsék melletti emissió és absorptió között minden testre nézve állandó viszonyt s mely ez úton a spectral-analysis szülő anyjává lett stb., a mint Heller Ágost már idézett című rövid, de annál tartalmasabb cikkéből¹ mindenki megtanulhatja, pedig itt, csak par. hasard egyharmadát, ha kivonatoztuk ama szemlében felsorolt problémáknak és természettudományi vívmányoknak, melyek mellett a modern természettan már elért bámulatosan tudományos és a gyakorlatban is oly megbecsülhetetlen értékű eredményein felül, a további időben

¹ Lásd a Természettudományi Közlöny 1888. évi II. pótfüzetében a 76. lapon kezdve, «*A physikai kutatás mai iránya*» cz. alatt.

megoldásra váró s természettudományi kutatás számára a problémák egész sorát jelzi a tudós szerző, a távolba való hatás, az electromos feszültség, a galvános áramlás, a fény és electromágnesség közötti rokonság kérdéseiben.

És noha, mi, röghöz kötött emberek, bámulva csodáljuk azokat, kik, mintha a korlátozott emberi megismerés korlátait is le tudnák, a pozitív tényekkel minden léptenyomon igazolt, demonstrált deductiók által rombolni s kellő mértékükre szállítjuk le azokat, a kik vakmerően vont, elhirtelenkedett s jogtalanul általánosított, u. n. inductiv, volta-képen csak per simplicem enmerationem támogatott, következtetéseikkel próbálják a psychológiát physiológiájuk surrogatumával helyettesíteni: még nagyobb ámulattal tekintünk azokra a szellem-herosokra föl, a kik, mint p. o. Bertrand, a párisi tudományos akadémia egyik örökös titkára, az oly positívnek tetsző, az emberiséget eddig is annyi bámulatos vívmány használatába juttató, mechanika tanainak teljes bizonyosságát kétségessé válhatóvá degradálja, de egyszer-smind a végtelen fejlődésnek nyújtja perspectíváját, szólván: «A mechanika elvei és törvényei épenséggel nem evidensek. Az igazságoknak régi hires fölosztása szerint, a mechanikát nem a szükségszerű, hanem az esetszerű (contingens) igazságok körébe kell soroznunk. Nem oktalanság az, ha valaki olyan világot képzel, a hol a gépek munkát teremtenek. Ott, a perpetuum mobile is lehetséges volna. És nem is létezik *a priori* semmiféle bizonyíték, a mi e föltevést eltiltaná».¹

* * *

De, tisztelt egyetemi közgyűlés, szálljunk alá e szédítő magasságból a rögös földre, mely egyelőre hazánkul adatott, de melyről, mint látjuk, a legmagasabb régióig lehet jó vezérlők segítségével fölszárnyalnunk.

És épen e pozitív tény adja kezünkbe nemcsak az én, e mostani pillanatban és helyzetemben bennem vivódó ellen-

¹ Lásd a Természettudományi Közl. 1888. évi I. Pótfüzetének 33. lapján kezdve «A mechanikai tudományok bizonyosságáról». Sz. K.

tétes érzelmeim és gondolataim békés megoldását és kiegyenlítését, hanem annak a kibékíthetetlennek és az emberiségre nézve végzetesnek látszó contradíciónak egy magasabb egység felé való fölemelését is lehetőnek, supponálhatónak, sőt postulálándónak tünteti föl, a melynek két időszerű képviselőjeként dr. Korányi Frigyeszt és dr. Schlauch Lőrinczet mutatók be, elején.

Vajha az én csekélységem jelezhetne volna az alkalmat, vagy talán az irányt is, a melyben és a melynek útján, a theoriák gyötrő ellentétei és a mi még gyötrőbb és rettenetesebb: az élet próbái közepette, a kísérteések és győzelmek, az animalismus és az idealismus ördögei és angyalai, legalább az eszményiség felé való sovargás eleven erejének *vís viva*-jának fölszabadító impulsusa segélyével, itt e földön, *egész* földi emberekké válni törekednénk!

Ezen a ponton, az igaz, a jó, a szép, a szent felé való gyarló törekvés mesgyéjén, túl a tapasztalás, a vizsgálódás, a kutatás, a következtetés, a demonstrálás, a tudás, a meggyőződés, a speculatio, a sejtés helyét a hit, a vallás, a megigazulás, a megváltás váltják aztán föl. . .

Záró szavaimat, érzem szívem szerint, hozzátok kell intéznem ifjú barátaim, egyetemi polgárok!

Nehéz, talán most még homályos beszédek voltak azok, a melyeket hallátok. De nektek, bár most még könnyű, napfényes számotokra az élet, a legnehezebb szavak, a legmélységesebb igék és eszmék sem elég neheznek, mélyek. Majd, a mint erős, szabad elhatározással, törhetlen kitartással mind messzibb haladtok a tanulás, a vizsgálódás, meg az önnevelés és jellemfejlesztés rögzös, mindig rögzösebb, de bűvös-bájos, mindig bűvösebb-bájosabb ösvényén: megemlékezze-tek rá, hogy *quis-quis suae fortunae faber!*

Ez az ajtó, a melyen ez iskolai év ünnepélyes megnyiltával most átlépünk, *a munka, a kötelesség* mezejére nyílik és utal.

Melyikre mutassak rá? A szülőkre? A hazára és nemzetre, mindama sokszerű szakföladataikkal, a melyek bármint

különbözzenek egymástól: a munkásokra váró munkákra, az elérendő sikerekre és a világ által épen nem egyenlően nyújtandó jutalmakra nézve, mind a legtöbbet, a legjobbat várják ti tőletek, fiaiktól? Avagy az emberben lakozó okos lényre, a melynek erkölcsi volta személyi méltóságunkat alapítja meg s a melynek lényege a megfoghatatlan, a fenséghez közelgő?

Bármelyikre, mindenik egymaga is magában foglalja valamennyit s az összeség is az egyenkéntieket s minden: föld és ég, érzéki és eszményi búbájos harmoniával zengedezi: *a kötelesség! a kötelesség* te reád, nemzetem jövőjének, reményének, fölvirágzásának záloga: Magyar Ifjuság, te reád vár, néz, téged hív, te benned bizik!

S most, hadd végzem az én kedvencz idézetemmel, a kötelesség ama definitiójával, a melyet a nagy mester adott:

«*Kötelesség!* te fönséges nagy név, te nem hordozasz magadban semmi olyast, a mi behizelgő volna, de nem is fenyegetsz semmi olyannal, a mi a kedélyben természetes visszatetszést (Abneigung) keltene és avval rémítene, annak érdekében, hogy az akaratot megindíthassa (zu bewegen), hanem csupán olyan egy törvényt állítasz föl, a mely önmagától hatol bele a kedélybe s magának, még az akarat ellenében is, tiszteletet (Verehrung) — ha engedelmességet nem is mindig — szerez; a mely előtt minden hajlam elnémul, ha mindjárt alattomban ellene hatnak is — hol van a te magadhoz méltó eredeted és hol találjuk meg nemes származásod gyökerét, mely a hajlamokkal minden atyafiságot büszkén elutasít magától és a mely gyökérből való származás elengedhetetlen föltétele annak az értéknek, melyet az emberek egyedül csak maguk adhatnak maguknak!?»¹

Elmondám!

¹ *Kant*: Kritik d. prakt. Vernunft. Hartenstein kiadás. V. k. 91. l.

EGY REMEKMŰ A HÉBER IRODALOMBÓL.

III.

Jób könyvének tiszta világos compositiójából azt lehetne következtetni, hogy a figyelmes olvasónak legkisebb kétsége sem lehet abban, hogy mit akart a szerző s micsoda főgondolat vezette munkája megírásában? Mégis erre nézve a legrégebb időktől fogva mai napig a legkülönbözőbb nézetek merültek föl.

A régiek általában úgy fogták föl Jób alakját, mint a szenvedésekben állhatatos, türelmes istenfélők példányképét. De ők inkább csak az elbeszélő keretet vették figyelembe, pedig a munka tartalmát tulajdonképpen a vitázók beszédei képezik s e tartalom Jóbot épen nem mutatja valami türelmes, jámbor hívőnek.

Később mélyebben bocsátkoztak a mű tartalmába, de a vizsgálódás nem eredményezett megegyező véleményt. A különféle nézetek nagyon hasonlítanak a találgatáshoz. Akadtak még olyanok is, a kik azt állították, hogy Jób könyve allegória, Jób maga a szenvedő Izráel, melynek a fogság idején egyedüli vigasztalása csak az Istenben vetett hit lehet. (Bernstein, Hardt, újabban Seinecke). Azonban ha a szerző alakjában a zsidó népet akarta volna megszemélyesíteni, hogy mutathatta volna be azt úgy, mint ártatlanul szenvedőt!? Izráelt ártatlan szenvedőnek nevezni még a legmerészebb zsidó írók sem merték.

Nagyon messze vannak az igazságtól azok is, kik azt állítják, hogy a szerző a nagy probléma megoldását a sírontúli életben látta s a munka alapeszméje a szenvedő erény sírontúli jutalma, az örök élet.

Ezt határozottan vissza kell utasítanunk, a mint hogy a legtöbb elfogulatlan magyarázó vissza is utasítja.

Az örökélet gondolata fölmerül ugyan a munkában (9: 25—27); de csakhogy épen fölmerül és olyan magánosan álló, fölcshellamló eszme marad csak, a miből a mű szerves egészében semmi sem fejlődik tovább. Sőt ellenkezőleg: a fölcsillant eszme után a szerző visszatér újra a Seol fogalmához. Jób a halál után való állapotot mint előbb, úgy aztán is csak a Seolban látja. A Seol pedig a szerző korában még alantibb felfogás a halál utáni állapotról, mint a görögök Hádese. Ezeknek legalább volt külön Elysiumuk a hősök

számára és Tartarusuk a gonoszoknak; a zsidónak csak Seolja volt. Szinte bajos a halál utáni állapotot a Seol fogalmában fölfognunk, azt a sötétségbe merült árnyéklétet, mely körülbelül egyenlő a nemléttel.

Hogy a nézetek oly sokfélék, annak oka leginkább abban rejlik, hogy Jób könyvének magyarázói a műben csak vallás-bölcsészeti fejtegetést láttak s a fölvetett probléma megoldását: «miért szenved az igaz?» egy határozott tantételben keresték. A kérdésre azonban egészen pozitív feleletet nem találtak. *Reuss* Eduard, egyenesen ki is mondja, hogy a probléma nincs megoldva, a nagy életkérdésre: «mért szenved az erény?» a mű nem ad feleletet; Jób könyvének tehát nincs megnyugtató, kielégítő eredménye.

Azonban, ha a szerző nem tudott vagy nem akart volna a nagy életkérdésre feleletet adni, akkor egyáltalában minek írta meg könyvét? Az egész munka kárbavesztett fáradság lett volna!

A szerző felelt, de nem egy tantételben, hanem egy egész műben! És a költemény elég világosan szól magáért és nem szorúl arra, hogy mások mondják meg helyette: mit akar? Mert, mellözve az ide vonatkozólag felmerült különböző nézeteket, ha azt tudjuk, hogy a szerzőnek munkája megírására az a halfelfogás adott alkalmat, hogy a nagy szerencsétlenség nagy bűnök következménye, Isten büntetése; akkor ebből könnyen következtethetjük, hogy a szerző célja sem lehetett más, mint e halfelfogás ellen azt bizonyítani, hogy a szerencsétlenség egyéb is lehet, mint Isten büntetése, mert az ember ártatlanul is szenvedhet. Ha pedig a szerző célját tudjuk, (ezt pedig félreismerni vagy nem ismerni csak annak lehet, a ki mindig mást keres, mint a mit olvas), akkor a szerző főgondolatára nézve sem lehet semmi kétség, mert azt már a munka tartalma s compositiója világosan mutatja, hogy az Isten az igazakat is néha próbára teszi, hogy alkalmuk lehessen állhatatosságot tanúsítani s az általános emberi gyarlóságtól megtisztulva, a szenvedésben átnemesülve, az erkölcsiség magasabb fokára emelkedjenek. A nemes ércz a tűzben tisztul meg minden salaktól, az erény a szenvedésekben.

A szerző témája tehát: az igazak próbája és az ebből származó megtisztulás. Ezt bizonyítja *Maybaum*, berlini zsidó tudós szép munkája is.

Nem áll tehát, a mit *Reuss* és vele többen állítanak, hogy a szerző nem oldotta meg a nagy héber problémát; «mért szenved az igaz?»

Megoldotta teljesen. Igaz, hogy csak az ő korának fejlettségéhez képest. De a kérdésnek csakis az ő korában volt jelentősége. Ez ma már túlélt álláspont. Ma már e kérdés fölött nem lehetne vitatkozni, mert tudjuk, hogy hamis képzeteken alapszik. Helyesen mondja Merx, hogy a 'philosophia feladata, a héber viszonzástanának hamis, tarthatatlan alapját kimutatni. «A kérdés a körül forog — mondja, — hogy micsoda viszonyban van a földön a cselekvés a jutalommal? — A közönséges ész azt következteti, hogy cselekvés és jutalom kell, hogy egyenes viszonyban legyenek egymáshoz; a tapasztalás pedig azt feleli, hogy semmi viszonyban sincsenek? A philosophus kimutatja, hogy ez esetben az ész hamis tételt állított föl, tehát abból következtetni sem lehet. Az ember kettős lény: érzéki és erkölcsi. Az érzéki világban sorsunk minden egyéb dologtól inkább függ, mint a mi akarunktól. Idegen befolyások, melyeket nincs hatalmunk legyőzni, ellenállhatatlan erővel hatnak ránk és a természet hatalma alatt, a társadalmi korlátok közt nem annyira cselekvők, mint inkább szenvedők vagyunk. Ezek az idegen hatások teljesen függetlenek a mi erkölcsi érzületunktől s mi rabjai vagyunk. Így függ például egészségünk a klímától és a tápláléktól; szegénység, gazdagság, társadalmi viszonyoktól, örökségtől stb. és legkevésbé erényünk vagy bűnunktől. Hogy ezek a határok teljesen megfelelőek legyenek erkölcsiségünknek, ez csak akkor volna lehetséges, ha létünk két sphaerája: az érzéki és erkölcsi, absolute egyenlőek volnának. Ez azonban csak erkölcsi szabadságunk megsemmisülésével volna lehetséges; mert miután az érzéki világban változhatatlan természeti törvényektől függ minden, úgy az erkölcsiben is, ha amazzal parallel akarna haladni, meg kellene szünni e szabadságnak vagy pedig az érzéki világban kellene megszűnnie a törvényszerűségnek. Mind a kettő lehetetlen. Azért az, a mit Jób keres: az érzéki világban, az erénynek és szerencsének kiegyenlítése nem lehetséges».

Hogy erkölcsiségünk ható ereje ellenére mennyire függünk a természeti törvényektől s a társadalmi viszonyoktól; azt Buckle H. Tamás világhírű munkája bizonyítja. Vannak statisztikai adatai, melyek oly megdöbbentően meglepőek, hogy alig hihetné az ember, ha tények nem volnának.

Jób problémájával ma már mind a philosophia, mind a theologia egészen másképp foglalkozik. De ennek fejtegetése nem tartozik ide.

Azonban a mennyire a héber viszonzástan alapján a

nagy kérdésre feleletet adni lehetett, Jób könyve adott rá, még pedig korában teljesen kielégítő feleletet; csak hogy nem a mi szemünkkel kell nézni a dolgot, hanem a mű korának szemével.

Itt még csak egyre kell kiterjeszkednem.

A megoldás ellen azt hozzák föl (pl. Reuss): Igen! mi olvasók az elbeszélő keretből tudjuk, hogy Jób miért szenved, hogy Isten próbára teszi hite állhatatosságát, de Jób nem tudja s Jáhve sem mondja meg neki; így Jóbra nézve a kérdés felelet nélkül, a probléma megoldatlanul marad.

Erre az ellenvetésre kell még felelnem.

Előbb már kimutattam, hogy az olvasó nem lehet kétségben a fölött, hogy mit akart a szerző. A szerző mindazt, a mit az olvasóval közölni akar, meg is tudja értetni vele. Az azonban, hogy maguk a költeményben szereplő személyek *egymásra nézve* mennyire világosodnak föl arról, a mit mi olvasók az elbeszélő-keret mennyei jelenetéből előre tudunk, az a kérdés már másodrangú; s ha ebben a szerző nem adna kielégítő megoldást, az nem azt bizonyítaná, hogy egyáltalában a problémát nem oldotta meg, mert hiszen azt nem is kellett megoldani, az már a mennyei jelenetben ránk nézve oldva volt, — hanem csak azt bizonyítaná, hogy a szerző *rossz költő* volt, művének költői alkotása el van hibázva.

Ez ellen azonban tiltakoznunk kell.

Jób könyvének szerzője a legnagyobb költők egyike s műve nemcsak részleteiben, hanem egészben is, mint műalkotás, a világirodalom remekei közé bátran sorozható. De hogy ezt megítélhessük, ahhoz nem theologusnak, hanem aesthetikusnak kell lennünk. Egy költői művet *alkotására* nézve csak aesthetikai szabályok szerint szabad megbírálni.

Miután Jób a legfinomabb lélektani motívumok szerint belső harczát megvívja s hitében megtisztulva, győzedelmesen emelkedik ki kételyeiből barátai fölé: nehéz sorsának nyomása alatt, szenvedésének rejtélyét nem tudva megoldani, de ártatlanságát érezve, ennek bizonyosságát Isten megjelenését (vagyis: az isteni kijelentést) óhajtja s Istent a kijelentésre fölhívja. Ekkor Jáhve megjelen neki.

Tehát Isten megjelent a ráhivatkozó szenvedőnek.

Akarhat-e többet Jób, mint azt, hogy Isten a maga megjelenésével az ő ártatlanságát bizonyítsa azok ellenében, kik őt bűnösnek bélyegezték?

Ha semmi egyebet nem írt volna is a szerző a compositió végkifejlődésében, csak azt, hogy Jáhve megjelent Jóbnak, vagyis isteni kijelentésben részesült, ezzel már megadta volna művének a költői megoldást is. Mert hiszen Jóbra nézve nem az a fődolog, hogy valaki neki az ő szenvedése okait pontosan megmagyarázza, hanem az, hogy őt bűnösnek ne tartsák. Azt, hogy Isten gyakran az igazakat is próbára teszi, barátai többször említik neki, s a szenvedések ilyenmű felfogására saját helyzete s lelki küzdelmei is rávezették, ő ennek csak a *bizonyítását* kívánja.

Azt, a mit a szerző a mű belső cselekményéből oly nagyszerűen fejt ki, hogy az igaz ember próbája a szenvedések harcából származó megtisztulás, csak nem fogja egyes alakjainak külön magyarázgatni!? Jób Istenhez kiált, hogy vegye le róla a bűnösség bélyegét; Isten megjelen, leveszi róla, ünnepélyesen igazat ad neki barátai ellenében, ezeket megfeddi, Jóbot megjutalmazza, s visszaadja neki kétszeresen mindazt, a mit elvesztett; gazdaggá, boldoggá és hosszú-életűvé teszi.

Lehet-e itt még azt állítani, hogy Jób nem lehetett megelegedve az ő kegyelmes Istenével? Vagy micsoda más költői igazságtételt kívánhatnánk a szerzőtől? Azt talán, hogy valaki, például egy angyal, vagy maga Jáhve megmondja neki, hogy mi ment végbe a mennyei jelenet alkalmával? Ez izetlenség lett volna. Vagy talán azt várta valaki, hogy a szerző Jóbot még az örök üdvösség honába is átvigye, a hol megtudta volna sorsa prologját. Ezt az ó-héber philosoph költőtől már csak azért sem várhatjuk, mert ő a földi életen túl csak a Seolt ismerte. Hiszen nemcsak korát előzte meg, hanem magát is fölülmúlta s lánglelkének ihlete a prófétai inspirációig fokozódott, midőn a sirontúli élet eszméjét kimondta.

Nem elég-e, hogy kimondta!?

E mustármag azóta kikelt, felnövekedett s millióknak adott s ad folyvást enyhet.

De Jób könyvében, mint mustár-mag is bámulatos.

Jób könyvének erkölcstana kora fölé emelkedő, magasztos; költői alakítása pedig tökéletes.

Azokat a gondolatokat, melyek a szerzőt műve alakításában foglalkodtatták s melyek a compositióból levonhatók, a következőkben lehet összefoglalni:

1. Az ember földi sorsából erkölcsi értékére, így szerencsétlenségéből bűnösségére következtetni nem lehet; mert

az istenfélőt is érheti szerencsétlenség, valamint megfordítva: gyakran bűnösök élnek szerencsében.

2. Igazhívő embernek nem szabad abban kételkednie, hogy a gonosztevőket előbb-utóbb utoléri Isten büntető keze; azért az ősök tanítása igaz, ha a tapasztalás néha az ellenkezőt mutatja is. A bűnösök szerencséje Isten hosszútűrését bizonyítja; időt enged nekik a megtérésre. Az igazak szenvedése pedig próba, mely arra való, hogy az általános emberi gyarlóságban gyökerező hibáktól, melyek vétkekké fajulhatnak, megszabaduljanak, erkölcsi valójuk megtisztuljon és hitük megerősödjék. A próba az erény megdicsőítése.

3. Épen azért vétkes vakmerőség az, ha a magát ártatlannak érző ember a szerencsétlenség napjaiban Istennel pörbe száll s mintegy felelősségre akarja vonni. Ellenkezőleg, arra kell gondolnia, hogy az isteni bölcsesség a mily végtelen, épen oly kifürkészhetetlen; okait a korlátolt értelmű ember nem ismerheti, épen azért Isten intézkedéseit hittel, megnyugvással kell fogadnia, mert azok nem Isten haragjából, hanem jóakaró szeretetéből származnak. Az igaz ember bölcsesége legyen: Istent félni és a gonoszt kerülni.

4. Ha az istenfélő a bűnösök szerencsését látja, holott maga bajjal, szegénységgel küzd, ez ne csüggeszse el, se ne zúgolódjék sorsa ellen, valamint szerencséjében ne bizza el magát; a jót ne a jutalomért szeresse, mert az igazi erény önmagának jutalma.

5. Az ekként élő igazán erényes ember, ha hitében a nehéz próba idején is állhatatos marad, végre is elnyeri Isten áldását.

6. Egy titkos sejtelem azt látszik jelteni, hogy van a halál után a seol sötét árnyékbirodalmán kívül egy tisztább, világosabb sirontúli élet.

E gondolatok a 6-ik pontig a belső alakítás fejlődéséhez tartoznak; a 6-ik pontba foglalt eszme azonban a compositiónak nem szerves része, nem is a fejlődés eredménye, valamint továbbfejlődése sincs; csak fölcsilámló eszme, mely izoláltan marad, de mint ilyen is, Jób könyvének s az egész ó-testamentomnak legértékesebb drágagyöngye.

A mi most már azt a kérdést illeti, hogy vajjon a szerző történeti vagy mondai anyagból választotta-e tárgyát, avagy pedig egészen maga költötte? — erre is a különböző időkben, különböző feleletet adtak a bibliai tudósok.

A régiek az inspiratió azon felfogásából indulva ki,

hogy a bibliai kanonikus műveket szóról szóra a szentlélek sugallta — s így, ha valamit elbeszélnek, az csak igaz történet lehet — Jób könyvét is történeti műnek tekintették.

E nézet alapján azonban teljesen megtagadjuk a héber nemzet történetében a természetes fejlődés törvényeit, a melyeknek nemcsak minden egyes ember, hanem minden nép is alá van vetve, s megtagadjuk az emberi szellem természetes működését, a melyből minden irodalmi mű s így a biblia is származik.

A kanonikus könyveknek méltóságából és szentségéből semmit sem von le az, ha egyik, vagy másik elbeszélő részéről bebizonyúl, hogy nem vehető szóról szóra igaz történetnek. Jézus is mondott el eseményeket paraboláiban, de azért senkinek sem jutott eszébe azokat igazán megtörtént eseményeknek tekinteni.

Ha tehát Jób könyvéről az derülne ki, hogy a régiek csálódttak, midőn azt történeti műnek tekintették — az Jób könyvének kanonikus értékét legkevésbé sem szállítaná le, valamint nem szállítják le általában a biblia elbeszélő elemeinek értékét a nagy számmal előforduló metaphorák, melyeket épen úgy nem lehet betűszerinti értelemben venni, mint a parabolákat.

Kimondhatjuk tehát egész nyugodtan, hogy az a kérdés, vajjon Jób könyve történet-e vagy költemény, a szó szorosabb értelmében, — a mű tiszteletreméltóságára s ihlettségére nézve teljesen közönyös, s tisztán a mű irodalmi természetére vonatkozik.

E kérdésre nézve már Luther is szabadabban gondolkozott, midőn Jób könyvéről azt mondta: «ich halt, das Buch Hiob sei eine Historie und darnach in ein Poëma gebracht, das einem wieder-fahren sei, doch nicht mit solchen Worten, wie es beschrieben ist. (Tischr.)

Ma már Jób legtöbb magyarázója körülbelül ilyen állásponton van, csak hogy a «történet» szó helyett inkább a «mondá»-t alkalmazzák.

Hogy Jób könyve úgy, a mint az előttünk fekszik, sem nem történeti munka, sem nem akar annak látszani, s hogy egyáltalában egészen más a célja, mint az, hogy nekünk egy régi történetet elmondjon, azt ma már mindenki kénytelen elismerni. Csak vessünk egy tekintetet a mennyei jelenetre, a hirtelen, majdnem egy óra alatt végbe ment nagy csapásokra, a nagy gonddal s lélektani finomsággal alakított egyes beszédekre, Jáhve megjelenésére s Jób két-

szeres, megjutalmaztatására: azonnal be fogjuk látni, hogy itt nem történeti művel, hanem egy szabadon alakított költeménnyel van dolgunk.

A történeti keretre nézve nagyobb részt el van fogadva az a nézet, hogy a szerző a hagyományból merített s *Jób mondai alak*.¹

Én a többség ellenében Reussal tartok, ki Jóbot teljesen költött alaknak tekinti: «Die von Gott in der Sprache und Weise der Propheten redenden Araberscheiche sind Bilder der Phantasie». És pedig azért fogadom el e nézetet, mert a héber viszonzástan földjén egy ártatlanul szenvedő Jób, sem mint történeti személy az emlékezetben fenn nem maradhatott, sem monda ilyen emberről nem képződhetett.

Létezhetett ugyan olyan alak, mint Jób, a ki gazdag, hatalmas ember volt, de váratlan csapások következtében egészen tönkre ment; azonban ezt az embert a közvélemény bizonyosan bűnösnek tekintette volna, s az emlékezetben is csak mint bűnös maradhatott volna fenn. Ha tehát a szerző a maga céljának megfelelő szerencsétlen embert keresett volna akár a történetben, akár a hagyományban, nem talált volna mást, mint vétkeket. A héber hagyomány minden szerencsétlen alakja, hibája, vétke miatt lett szerencsétlen; ezt kézzelfoghatólag bizonyítja az ó-testamentum minden elbeszélő része addig, a míg a viszonzástan hite nem volt megrendítve. — Így ha a szerző egy történeti vagy mondai alakot választott volna, azt a köztudattal ellentétben ártatlannak kellett volna föltüntetnie; már pedig a köztudattal szemben történeti alakokkal így elbánni nem lehet, ez még ma sem sikerül, mikor már nem vagyunk olyan kényesek. *Bulwer* megpróbálta Pausaniást ártatlanná mosni, de nem hittük el neki; miért? mert a közvélemény árulónak bélyegezte. Az is fog maradni az emlékezetben és semmiféle költői lángész nem lesz képes róla ezt a gyaláztatot lemosni.

A héber világnézet alapján ártatlanul szenvedő ember nem létezett, tehát az ilyennek emléke sem maradhatott fenn.

A költőnek magának kellett ilyen alakot teremtenie.

Jób a héber olvasók előtt egészen új, sőt szokatlan alak volt, s csak később, midőn már egy-két emberöltő, sőt

¹ Az arabok történeti személynek tartják. Lásd: Delitzsch: Das Hiobskloster in Hauran.

százados régiség nymbusa ragyogta körül, vált lassanként a köztudatban történeti személyllyé.

Azt hiszem tehát, hogy ma már semmi okunk sincs arra, hogy azt a roppant nagy ellenmondást, a mi a héber világnézet s Jób esetének történeti vagy mondai volta közt létezik, a régi téves nézet miatt figyelembe ne vegyük vagy épen ignoráljuk.

* * *

Hogy mikor írták Jób könyvét?

Ez a kérdés is sokféle és különösebbnél különösebb véleményre adott alkalmat. Nagy részök ma már csak irodalomtörténeti curiosum, azért itt bátran mellőzhetők.

A talmud, valamint a zsidó tudósok általában (nagyon kevés kivétellel) Mózesnek tulajdonítják.

A ker. theologusok közül némelyek nagyon is korai időre, a patriarchák korába helyezték, mások meg a babyloni fogságon is túlmentek vele, egészen a perzsa királyok idejébe.

Sem egyik, sem másik szélsőség nem állhat meg a kritika ítélőszéke előtt.

Én azokkal tartok, kik Jób könyvét az assyriai és babyloni fogság közé helyezik. Mikor Jób könyvét megírták, Efraim országa már elpusztult, Júda is roskadozott, de még állt.

E nézetet vallják Bleek, Reuss, Merx, Dillmann stb., körülbelől egyformán támogatva nézeteiket.

Az okok, melyek a nevezett időszak mellett s a salamoni kor ellen bizonyítanak, a következők:

1. Időszerű kérdésekkel csak akkor lehet foglalkozni, mikor azok napirenden vannak; e kérdés pedig: «miért szenved az igaz?» a héberek közt csak akkor vált időszerűvé, midőn a régi viszonzástan már meg volt rendülve s voltak már nagy számmal kételkedők, sőt hitetlenek is. kik a régi tant ostromolták. Ez az állapot pedig Salamon korában nem képzelhető, az ősapák egyszerű hite még akkor épségben volt s olyféle eszmékkal, melyeket a héber viszonzástanra vonatkozólag Jób könyvében találunk, Salamon korában senki sem foglalkozhatott. Valami lázas, szenvedélyes forrongást mutat ez a mű, azért csak zilált társadalmi viszonyok közt s az állami rend fölbomlása idején keletkezhetett.

2. Jób könyvének olyan helyei (12. f. 14—25. v.;

21. f.; 24. f.), melyek bizonyos országos veszedelmet, állami rázkódásokat, szóval a rend fölbomlását jelzik, sőt részletesen is leírják, papok, fejedelmek, sőt egész nép fogságba hurczolását említik, — mind arra vallanak, hogy a szerző az asszíriai invasiót már átélte. Csak az asszíriai fogság idején rendülhetett meg a héber viszonzástan annyira, hogy e kérdés: «mért szenved az igaz?» napirendre került.

3. A salamonkori egyszerű lyrai és gnomikus költészettel szemben Jób könyve sokkal fejlettebb irodalmi viszonyokat árul el. Jób könyve vallás-bölcsészeti eszméket fejteget, melyeknek Salamon korában még nincsen termőföldjük.

4. Jób könyvének egyes helyei bizonyítják, hogy a szerző ismerte Jesajá műveit: (Jes. 19., 5. és 14., 11.; Jes. 19., 13. és Jób 12., 24.; továbbá Jes. 30., 7. és Jób 9., 13.; 12.); s ezt megfordítva állítani (hogy Jes. ismerte volna Jóbót) azért nem lehet, mert a viszonzástanból hirdetett reformnézeteknek Jesajában semmi nyoma.

5. A későbbi királyok korára vall 31., 26—28., hol a csillagimádásra mutat rá a szerző; ez a pogány cultus pedig Aház és erősebben *Manasse* alatt nyomult be keletről Palesztinába.

6. Hasonlóan a későbbi királyok kora mellett bizonyít a pöröknek írásban való tárgyalása (31, 35).

Salomon koránál tehát sokkal későbbre kell tennünk Jób könyvének keletkezését. De hát hol a határ, a meddig terjeszkedhetünk?

Ezt is meg lehet határozni.

Ezechiél próféta (14. f.) kétszer is említi Jóbót Noéval és Dániellel¹ együtt (14. és 20. v.), mint történelmi személyt. Tehát Ezechiél ismerte Jób könyvét. Ezechiél pedig kevéssel Jeruzsálem pusztulása előtt jutott a júdai első deportáció alkalmával a babiloni fogságba.

Ez a végső határ.

Tehát Efraim pusztulásától 722-től — Júda pusztulásáig — 588-ig — terjed az az idő, melyre «Jób» megírásának esnie kell.

Nézzük már most ezt az időszakot közelebbről.

Jesája több király alatt szerepel; de nevezetesebb szereplése Hizkiá király idejére esik, a midőn már belső, udvari

¹ Ez nem a kanonikus könyvekben lévő Dániel könyvének alakja. Lásd Bleek: 215. §.

ember volt. Iratai tehát valószínűleg csak Hizkiá alatt, vagy utána terjedtek el. Hizkiá király idejében ismerkedhetett meg azzal az asszíriai fogság zsidó közönsége is.

Hizkia 727—696-ig uralkodott.

Fia Manasse 696-ban lépett a trónra s 56 évig uralkodott.

Manasse trónraléptétől Ezechiel koráig, vagyis Júda pusztulásáig 108 év telik el. Ha már most tekintetbe vesszük azt, hogy míg Jób könyve olyan általánosan ismert régi olvasmánynya lett, hogy magát Jóbót a köztudat már történeti személynek tekinthette, s Ezechiel már mint ilyet említhette, ahhoz legalább is 50—60 év kellett. Többet vehetünk, de kevesebbet nem.

Ezechiel korától (588-tól) visszafelé számítva 50—60 évet: *Manasse* korához jutunk és ezzel a 31, 26—28-ban idézett csillagimádás elterjedése is összevág.

Jób könyvének keletkezését tehát a legnagyobb valószínűséggel *Manasse* király uralkodásának idejére tehetjük, még pedig 56 éves uralkodásának inkább első felére, mikor a Hizkia király idejében elpusztult Efraim fiainak nemzeti fájdalma még élénk, erős s az idegenjárom még szokatlan volt.

Ámbár e számítás csak az én szerény kombinációm s nem kértem kölcsön mástól, mégis szabad legyen hinnem, hogy semmivel sem rosszabb, mint akár Schlottmanné, akár Delitzsché, kiknek műveit egyébiránt nagyra becsülöm.

Most még arról kellene számot adnom, hogy *ki írta Jób könyvét és hol?*

Az első kérdésre igen egyszerű és rövid a felelet: nem tudjuk. Haszontalanság minden találgatás: a szerző ismeretlen és az is marad. De ha nevét, élete pozitív körülményeit nem ismerjük is, annál inkább ismerjük lángeszét, nagy lelkét, nemes jellemét és a szenvedések által megpróbált tiszta vallásosságát!

A ki ily művet tudott írni, az sokat érzett, mélyen gondolkozott, sokat tanult és tapasztalt; a ki Jób főszebes lelki harcát ily megrázó lélektani hűséggel tudta előadni, az e küzdelmeken maga is átment és sokat szenvedett; és végre, a ki Jóbót a legnagyobb próba kétségbeejtő harcából a hitnek oly magas fokára tudta emelni s nekünk e megkisértett hit oly fényes diadalát mutatta be, annak magának is tapasztalnia kellett az isteni gondviselés csodálatosan működő hatalmát és bölcsességét és részesülnie kellett az Isten bő áldásában szenvedései után.

Ő korának legnagyobb bölcse volt s tegyük még hozzá: legnagyobb költője is.

Egyéniségéről még annyit sejtethünk, hogy nem volt Júda fia, hanem szabadelvű Efraimita, a mózesi szellemtől áthatott igaz izráelfi, de a júdai templomi cultus szűkkörűségétől teljesen ment, szabad gondolkozó.

Lakóhelyét sem lehet meghatározni. De annyi valószínű, hogy Palesztinának délkeleti részén, Edom földjének határán lakott, hol elég alkalma lehetett az arab törzsek életmódjával s a tartomány sajátságaival is megismerkedni.

Azok a kérdések, hogy a mű történeti-e vagy költött? mikor és hol írták s ki a szerzője? nagyon közönyösek s jelentéktelenek, mert a mű belső értékére s hitelességére legkisebb hatással sincsenek, s akár így, akár úgy felelünk rájuk, a mű minden esetben ugyanaz marad.

Annál fontosabb az a kérdés: vajjon a szerző úgy írta-e meg művét, a mint ez a kánonban előttünk fekszik?

A kánon megalakulása előtt — a mint általánosan ismeretes — a bibliai könyvek eredeti szövegének háromféle változása képzelhető:

1. Átalakulás (átdolgozás következtében).
2. Bővülés.
3. Csonkulás.

Jób könyvére nézve az első és utolsó esettel nincs dolgunk. Világosan kimutatható, hogy sem átdolgozást, sem csonkulást nem szenvedett. Tehát csak a 2-ik esetről, a bővülésről lehet szó.

A mennyire egyetértenek «Jób» magyarázói abban, hogy a mű sem átdolgozást, sem csonkulást nem szenvedett, annyira eltérnek arra a kérdésre nézve, hogy bővült-e vagy nem? és ha igen: mivel bővült? A nagy többség a bővülés mellett nyilatkozik, de hogy melyek a bővítő részek, arra nézve nagyon eltérnek a vélemények.

Nézzük először a maximumot *Studernél*, az egyetlen ironál, a ki Jób könyvében ha nem is átdolgozást, de legalább többszörös átalakítást lát. Szerinte Jób könyvének eredeti szövege ötféle átalakuláson ment keresztül s minden átalakulás alkalmával bővült s a bővítések szerint az eredeti fejezetek sorrendje is megváltozott. Nála az eredeti Jób csak 17 fejezetből áll s ezek az általa megállapított sorrend szerint a következők:

29. 30. 3—27. 31.

De még ezekben is egyes részleteket toldásoknak tekint, így a *27-ik f. 8—23.* verseit.

Tanulmányom szűkebb keretében a szövegkritika ilyen szélsőségeire nem terjeszkedhetem ki. Megczáfolja ezt már maga a compositió is. Egyszerűen mellőzhettem volna, ha Studernek a kifogásolt részekre tett éleseszü megjegyzései alkalmat nem adnak *Budden*nak egy oly kitűnő munka megírására, melyet bátran lehet a «Jób»-irodalom legjelesebb termékei közé sorozni.

Budde művéről lesz alkalmam alább szólni; most lássuk, hogy Studeren kívül azok, kik legtöbb toldást látnak Jóbban, mit és mennyit tartanak bővítésnek. E szerint a következő részletek volnának toldások: 1. A prológ (1—2. f.). 2. Elihu beszédei (32—37. f.). 3. A nilusi ló és a krokodíl leírása (40. f. 15—32. v. és 41. f.). 4. Az epilóg.

Lássuk először, hogy áll a dolog a prologgal s vele kapcsolatban: az epilóggal.

Megtámadói közül többen csak bizonyos külsőségeket hoznak föl ellene, ilyenek:

1. A prológ és epilóg Istent Jáhvenak, a beszédek pedig Eloáhnak nevezik.

2. Az úgynevezett dialógban semmi vonatkozás sincs a prologra, mintha az nem is léteznék, sőt azzal ellentétben Jób fiai mint élők említetnek (1. 19 összehasonlítva 19, 17-tel).

Az első ellenvetés épen nem bizonyít a prológ és epilóg hitelessége ellen. Említettük már tanulmányunk előbbi fejezetében, hogy az Isten nevének kétféle használata épen a szerző tapintatosságát bizonyítja. A prológban a szerző beszél s ő mint zsidó, mindenütt, a hol beszél, úgy a beszédek bevezető sorokban is Istent Jáhvenak nevezi; műve személyei azonban nem zsidók, azért Istent az általánosabb Eloah néven említik. A hol az ellenkező eset fordul elő (1, 21; 12, 9: Jób Istent Jáhvének nevezi), az csak a szerző pontatlansága, vagy pedig a másolók tévedése.

A 2-ik ellenvetés semmivel sem erősebb az elsőnél. Ha a beszédek egyenesen nem vonatkoznak is a prologra: a vita egész folyama föltételezi a prológ ismeretét. A 19, 17. (mit hasztalan iparkodnak némelyek elmagyarázni) csak annyit bizonyít, hogy a szerző itt is gondatlan volt, megfeledezett arról, a mit 1, 19-ben irt. Ilyen apró pontatlanságok a fejletlen héber irodalomban föl sem tűnhetnek, ha meggondoljuk, hogy még ma is találkozunk ilyesmivel, sőt még ennél sokkal nagyobb hibákkal is. Jókai egy novellája a hir-

lap egyik számában félbeszakadván, a következő szám 15—20 sorral hátrább folytatja vagyis ismétli a már elmondottakat, de egészen más stilizálással; Dumas egy regényében, mely a jelen század *elején* játszik, az egyik személy gyufáról mond epigrammot. Akadtam olyan esetre is, hogy az elbeszélés valamelyik személye egyszerre csak *más néven* kezd szerepelni minden ok nélkül, majd néhány fejezettel később visszakapja előbbi nevét. Ilyen apró tévedésekkel nem lehet valamely irodalmi rész hitelessége ellen bizonyítani. Különböznének olyan helyek is, melyek egyenesen is vonatkoznak a prólógra, ilyenek: 8, 4 és 29, 5.

Hoznak föl azonban belső okokat is a próló ellen. Elég legyen a támadók közül *Stuhlmann*t fölemlítenem, a ki elég élesen így nyilatkozik:

«A költőnek tagadhatatlan célja az a tanítás, hogy az isteni végzések homályát emberi bölcsesség föl nem derítheti, és ugyanaz a költő irt volna műve elé olyan prólógot, melyben megjelöli az okot, miért bocsátott érdemtelen szenvedés Jóbra? Mennyire nem valószínű ez!» (De hisz éppen az a kérdés, hogy az volt-e a szerző célja?!)

«A költő Jób személyében az isteni végzésnek egy vakmerő gáncsolóját mutatja föl és Jób ellenfeleinek azt a feladatot jelöli ki, hogy Isten dicsőségét (Die Ehre Gottes) minden kigondolható módon, még pártos részrehajlással is (sogar mit Partheilichkeit) védelmezzék Jób ellen; és ugyanaz a szerző az epilógban Jáhve szájába azt az ítéletet adná, hogy Jób helyesebben ítelt, mint azok? Csak olyan ember, ki a költőt teljesen félreértette, írhatott ilyesmit». (A compositionnak, valamint a szerző céljának és alapeszméjének részletes előadása után joggal mondhatjuk, hogy éppen Stuhlmann volt az, ki a költőt teljesen félreértette).

«A költő, egész művében a legmagasztosabban beszél Isten mély bölcseségéről és mindent magába foglaló ismeretéről; és ugyanaz a költő irt volna olyan bevezető értesítőt, mely szerint egy angyal, még pedig egy nagyon gyanus jellemű angyal, Jóbnak a szenvedésben való magatartását *helyesebben* látja előre, mint maga Jehovah? Milyen metsző contrast!»

Valóban metsző contrast volna, ha úgy volna, ha a szerző úgy gondolta volna, a mint Stuhlmann fölfogta! De sokkal bölcsebben és finomabban gondolta s írta meg, mint a hogy Stuhlmann megértette.

Itt egy kissé meg kell állnunk, mert a mennyei jele-

netet nem csak Stuhlmann, hanem mások is félreértették. *Holtzmann* például egész indignálódva kiált föl: «Az ember nem lehet fogadás tárgya, még ha Isten és sátán között történt is!»

Tehát a mennyei jelenet beszélgetése olyannak látszik előtte, mintha Isten és a sátán fogadtak volna arra, hogy hű marad-e Jób vagy nem?!

És ilyen képtelenségeket theologiai tudósok olvasnak ki Jóbból!

Nem hasonlít-e ehhez Stuhlmann felfogása is? Lehet-e azt fölteni a prológ szerzőjéről, már akárki volt is az, hogy Jóbot úgy akarta fölmutatni, mint a ki pusztán csak valami égi experimentálás tárgya volt?! Pedig ezt fölteszik róla még olyanok is, kik a prológot nem tartják toldásnak, mint Merx:

«Azzal, hogy Jáhve az ő istenfélő szolgáját a sátánnak, ha csak experimentálásra is — átadja és a legnagyobb nyomornak engedi át — tényleg tagadva van az isteni igazságosság... Istennek ezt az experimentálást nem lett volna szabad megtennie; és mialatt a szerző egész költeményét írja, hogy a theodicea kérdését megoldja, a költemény csomó kötése épen annak a theodiceának a tagadásán nyugszik».

E frappans példát csak azért idéztem, hogy kitűnjék, hogy mennyire mindegy az ilyen felfogás mellett: akár a szerző írta a prológot, akár nem. Stuhlmann e fölfogás mellett a prológot toldásnak tekinti, Merx ugyanazzal a fölfogással épen a mű szerves részének.

Ez a fölfogás pedig egészen helytelen.

Épen a prológ helyes felfogásában találok én Budde munkáját igen hecesnek. Ő azt mondja: «Isten Jóbra, az igazra (kinek vétke csak szunnyadt szive legmélyebb fenekén) azért küldte a szenvedést, hogy ezzel a vétket a felszínre hívja és mint tényleges vétket Jób tudatához juttassa, hogy ez a fölmért vétket megbánja, elvesse magától és így a küzdelemből megtisztulva emelkedjék ki».

Ez az egyedüli helyes fölfogás. S hogy a mennyei jelenetet így kell érteni s hogy a szerző is ezt akarta vele kifejezni, azt a prológból kifejlődő cselekményből s az egész küzdelem lefolyásából be lehet bizonyítani.

A kiindulás azt általános emberi bűnösség fogalma. Minden emberben meg van a bűn csirája. Az istenfélő emberben, ha szerencsében él, a bűn még nem positiv lét, csak lehetőség, csak hajlam, s magának az embernek, kiben csak

lappang, nincs tudomása róla; honnan, miből is jutna tudatához? kényelem, bőség, boldogság veszi körül. Az istenfélő ember (mert itt csak ilyenről van szó) ilyen körülmények közt nem tud vétkezni, nincs rá alkalma; a bűn csirájának nincs termőföldje, a hol kikelhetne; de míg e csira ki nem kelt, ki nem hajtott, addig ki sem gyomlálható; ki kell tehát kelnie, hogy az ember kitépje, elvesse magától. A bűnt pedig a szenvedések keltik ki, a nyomor, a szerencsétlenség érleli meg. Ez a prólóg kiinduló pontja és hogy ezt a sátán szájából halljuk, az természetes, mert ő a jónak vádlója, a tagadás elve.

Az isteni *előrelátás* figyelemmel kíséri az istenfélő embert a maga gyermekies állapotában, mikor még nem tud vétkezni, erénye tehát még nem is erény, bizonyos negatív állapot, a büntelenség állapota, mit a zsidó «tökéletes» (tamim) szóval fejez ki. Jób büntelen ember, de nem erényes, mert a bűnnel még nem viaskodott, tehát pozitív erényhez nem juthatott.

Az isteni előrelátás *végzéssé* lesz: Jóbban a *lehető* bűnnek *létezővé* kell válnia, hogy fölismerje s eltávolítsa.

A figyelő Jáhve e végzéssel szólítja meg a vádló angyalt, a pessimistát (mint Merx nevezi), ki egyébiránt korántsem a pokol ördöge, mert a «pokol» és «ördög» fogalmak az egész ó-testamentomi korban ismeretlen fogalmak. A «szátán» az az angyal, a ki a dolgoknak rossz oldalát nézi vagy mint Madách fejezi ki: a tagadás elve. Az isteni végzés tehát Jób megtisztulását veszi célba s hogy Jáhve e gondolattal foglalkozik, világos abból, hogy ő szólítja meg a vádló angyalt, Jóbra irányozza figyelmét, mintegy alkalmat ad neki a tagadásra. A tagadás rögtön nyilvánul. A vádló kapva kap az alkalmon, hogy gyanusíthasson egy büntelen embert. Budde itt helyesen jegyzi meg, hogy az isteni végzés már most e tagadás megczáfolását is fölveszi tervébe s szabad kezet enged az ártó angyalnak, hogy az eredményel megszegyenítse. A bűn lehetőségének alkalma nyílik létezővé válni, hogy mint létezőt az ember legyőzhesse. A sátán tehát az alkalom eszköze s midőn azt hiszi, hogy Isten fogadásra ereszkedett le hozzá, tulajdonképen csak az isteni végzést hajtja végre; azért szerepét lejátszotta, a mint a bűnnek alkalmat adott, hogy létre jöjjön. A többi az ember dolga. Azért nem találkozunk többé a sátánnal sem a cselekmény folyamában, sem az epilógban. A tagadás elve önkényt megszűnik, a mint az ember küzdelme megindul s fokongként pozitív erényhez jut.

Most még csak az a kérdés: miért ismétlődik a mennyei jelenet?

Lélektani oka van. Az eredeti mű szerzőjére ismerünk e finom vonásában, mely azt bizonyítja, hogy nem toldás e prológ, hanem az egésznek szerves része.

Az első alkalommal a bűn csirája nem tud kikelni, nincs elég termőföldje. A szenvedés még kevés. Gyöngye, gyarló fácska hamar meginog, de az erős tölgyet csak nagy vihar rázhatja meg. Jób arra van hivatva, hogy nagy erények mintaképe legyen, de ehhez csak nagy küzdelem árán juthat. Az első jelenet, mikor még nem rendült meg, azt mutatja, milyen lesz, majd ha megívta harczeit. Az első alkalommal még ő az erősebb; azért kell tehát a szenvedésnek oly aránytalanul nagynak lenni, hogy Jób lelki erejét fölülmúlja. De éppen azért, mert a szenvedés oly aránytalanul nagy, Jób azt érzi, azt tudja, hogy ennyit az általános emberi bűnösség alapján nem érdemelt meg s vádolja Istent igazságtalansággal. A küzdelem ilyen motívumokkal indul meg.

Nagyszerű ez! Tökéletesebb conceptiót képzelni sem lehet, s mikor ebből, mint bevezetésből, mint a költemény bebonyolításából fejlődik ki a cselekmény, hogy lehet azt *toldásnak* tekinteni?! A prológ nélkül az egész «Jób» a levegőben függ, hiányzik a színhely, hiányzanak az indító okok, s ezek nélkül ezt a sajátságos művet csak félreérteni, de megérteni nem lehet.

Mihelyt be van bizonyítva, hogy a prológ a mű szerves része, önkényt következik belőle, hogy az epilóg is az, sőt annyira az, hogy másként a művet nem is lehetett volna befejezni. Ha az volt az isteni végzés, hogy az eddig csak büntetlen ember pozitív erényhez jusson, akkor azt is magába foglalta, hogy ez az erény érvényesülhessen, ez pedig nem történhetett másutt, mint a földi élet visszanyert szerencséjében. Itt az erény földi jutalmában az isteni végzés logikája nyilvánlik, tehát sokkal magasabb valami, mint a *héber viszonzástan*, a melynek dicsőítésével (mint következetlenséggel) vádolják a szerzőt.

A prológ és epilóg nélkül Jób könyve olyan torso, melynek feje, keze, lába le van vagdalva. Józan eszű író ilyen torsiót nem csinált, hogy csinált volna tehát egy olyan lángész, mint «Jób» szerzője?!

Ezzel bátran mehetünk tovább.

Elihu beszédeihez érünk.

Kifejtettem részletesen, miért tartom helyesnek Budde

felfogását. Azt az eredményt azonban, a mit ő prológból levezet, hogy Elihu beszédeit a szerző eredeti alkotásainak mutassa ki, minden jóakarattal sem láthatom: hogy t. i. Jób *Elihu beszédei* következtében száll magába, Elihu világosítja föl szenvedése okairól, a minnek következtében Jób magába száll. A forduló pontot tehát Elihu beszédei képezik.

Igy gondolva a dolgot, egészen más Jób áll előttünk, mint a hogy én őt felfogtam. Az én felfogásom szerint Jób magábaszállása a 27—28. fejezetben következett be. Szerintem ez a fordulópont. Budde a 28-ik fejezetet egészen másként értelmezi, mint a hogy általában az exegeták fölfogják s mint a hogy *Maybaum* zsidó tudós igen szépen kifejtette. E fejezetben — a melyben Maybaum a kifürkészhetetlen isteni bölcseségben való megnyugvást ismeri föl, — Budde még mindig Jóbnak Isten ellen emelt vádjait látja s azt mondja, hogy ez a fejezet Jób teljes «bankerott»-ja. Istennél van a teljes bölcsesség a világ kezdetétől fogva; de a helyett, hogy az embert, legtökéletesebb teremtményét nagylelkűen részesítené benne, magának tartja s az embernek azt mondja: félj engem és kerülj a bünt. Ilyen felfogással ez a fejezet a legkeserűbb gúnynyal végződnék. De így fölfogva egészen más Jób áll előttünk: a megátalkodott, makacs, istentvivő Jóbot látnók így, a kinek szenvedélye az ellenfél legyőzésével nem csillapodott le, hanem fokozódott s merészsége a «netovább» határát érte el. Ezt a merész istentvivő Jóbot kell Elihunak előbb rendreutasítani, vétke és szenvedéseinek isteni czélja felől fölvilágosítani, hogy magába szálljon; szerinte csak így következhetik Jáhve megjelenése. Budde szerint magából a vita dialectikájából kell Jóbnak vétke tudatához jutni, nem lélektani processus következtében. A régi nézet alapján álló ellenfél ezt nem érthette el, mert hamis alapon állt; egy olyan embernek kell a vitába elegyedni, a ki a két vitatkozó fél fölött áll. Tehát Elihu dönti el a harcot.

Elismerem, hogy a művet így is lehetett volna megcsinálni; de itt az a kérdés: így van-e megcsinálva? Lássuk csak, milyen Jóbunk van nekünk, a kik a 28-ik fejezetet komoly, fönséges értelemben vesszük.

A mi Jóbunk lelkében e fejezet a fordulópont, a magábaszállás, de még nem a megtérés, mert a büntudat még nincs meg benne. E magábaszállásból következik a csendes bánatos szemlélődés a 29 f.-ben; innen, a holdog mult emlékéből a borzasztó jelenhez tér vissza Jób a 30 f.-ben s annál inkább fellázad igazságérzete. Most — mint Maybaum

szépen kifejezi — « utoljára megrázza börtönének kapuját, talán mégis megnyílik, hogy bebocsássa az isteni fénynek sugarát » — és jön a kihívás a 31. f. végén. A kihívásra megjelen Jáhve s következik az isteni feddő beszéd, mely visszaidézi Jób lelkében az Istenben való megnyugvás elhomályosodott hitét. Isten szózata a természetben nyilatkozó gondviseléstől az erkölcsi világrendben nyilatkozó gondviselés tudatához juttatja s ez ismét vétke tudatához. Ennek a Jóbnak nincs szüksége Elihura.

Lássuk már most Budde Jóbját.

A 28-ik fejezet Budde szerint keserű istentámadás. Tehát Jóbban a vétkekesség fokozódott. Így a 31. f. kihívása már az extasis legmagasabb foka. Kell, hogy ilyen legyen a Budde Jóbja; mert ha még nem volt semmi magabaszállás, akkor a vétkekességnek okvetetlen fokozódnia kellett. A mi Jóbunkban a vétkekesség állapota megszűnt, csak létének tudata nem ébredt még föl, azért a mi Jóbunk kihívása egetostromló ugyan, de már nem bűnös; az Isten elé kívánczozó erős hit roppant hulláma. A Budde Jóbjának kihívása istentámadó, fanatikus.

Már most képzeljük bele magunkat a situatióba; de csak aesthetikusok legyünk, csak a műalkotás szabályaira gondoljunk és ne arra, hogy megmentünk Elihut, nézzük a dolgot lélektanilag. Lehet-e azt képzelni, hogy erre az istentvivő vakmerő Jóbra valami hatással legyen egy ember, még pedig egy fiatal ember váratlan föllépése, a ki az ő dolgába elegyedik épen akkor, mikor ő Istent hívja ki?! Abban a hangulatban van-e Jób akkor, hogy egy ember capacitálhassa? Képzhető-e ez? De tegyük föl legalább azt, hogy a szerző így képzelte, így gondolta. Elihu tehát közbelép, meggyőzi okaival Jóbot, fölvilágosítja vétkeről. Minden a dialectikából foly és Jób magába száll, belátja vétkét. Tegyük föl, hogy a szerző így gondolta. De hát akkor miért hallgat Jób? Ha minden a dialectikából foly, akkor a bűnbánatnak dialectikailag kell nyilatkoznia. Dialectikai felfogással a hallgatás tekinthető ugyan visszavonulásnak, mint az ellenfélnél láttuk, de *bűnbánatnak* nem; ezt hallanunk kell szavakban nyilatkozva, a mint halljuk is, de csak Jáhve beszéde után, Jóbnak Elihu hosszú beszédeire egyetlen szava sincs.

A szerző ezt így nem csinálta volna, a mint most van. Jóbot épen az jellemzi, hogy egyetlen beszédre sem marad adós, még Jáhve két beszédeire is külön felel kétszer; csak egyedül Elihunak nem felelt volna, a ki három beszédet intéz hozzá s directe fölhívja a feleletre? Jób hallgat. Ez világos.

Elihu beszédei toldások.

Ezt a költemény technikai alkotása is bizonyítja. Elihu beszédeit ki lehet venni a költeményből és az olvasó nem fogja észrevenni, hogy valami hiányzik belőle. Ez a legvilágosabb bizonyítéka annak, hogy ez a részlet nem szerves része a költeménynek. Ehhez még csak egyet.

Ha Elihunak oly hatása lehetett Jóbra, hogy ez magába szálljon, vétkét fölismerje és szenvedésének okát is megtudja (mint Budde mondja), akkor mire való Jáhve megjelenése?! A vita egész folyamában világosan látjuk a szerző törekvését, hogy a cselekményt Jáhve megjelenése felé viszi, mintegy arra érleli meg. Ezt Budde is nagyon jól tudja, hisz Studer ellenében ő maga kiált föl: Jáhvének *meg kell* jellennie! De hát minek? Csak azért, hogy Jóbot megdorgálja? Mert Budde sem lát egyebet Jáhve beszédében, mint a mit Studer, Jób rendreutasítását. Budde nem is a beszédben, hanem magában a megjelenés factumában látja a fontosságot. De így az isteni megjelenésnek csak az epilóghan lett volna helye. Ha Elihu mindent elvégez Jáhve helyett, akkor Jáhve beszédeinek nincs dialectikai fontossága, a mire Budde oly nagy súlyt fektet. Épen az, hogy Jáhve oly hosszan beszél s hogy Jób bűnbánó szavai neki szólnak, az ő beszédére következnek, épen ez mutatja, hogy a szerző ide helyezte a súlypontot. Ebbe a compositióba tehát semmikép sem illik bele Elihu. És miután az Elihu beszédei ellen a legerősebb bizonyítékot épen a compositióból merítettem, könnyen mellőzhetem azokat az ellenvetéseket, melyeket Jób magyarázói közönségesen föl szoktak venni s a melyek arra vonatkoznak, hogy:

Elihu a prológhan nincs megemlítve s az epilóghan nyomtalanul eltűnik; Jáhve mind megjelenése alkalmával, mind az epilóghan teljesen ignorálja Elihut; Jáhve közvetlenül Jób kihívására felel; Elihu beszédei tehát zavarják, megakasztják a természetes összefüggést; Elihu beszédeinek dagályossága s dicsekedő hangja míg egyrészt nem illik Elihu szerepéhez, másrészt egészen elüt a többi beszédek stílusától s más íróra vall. Csak Elihu szólítja Jóbot nevéen, és végül, hogy Elihu beszédeit az eredeti részekből eltérő nyelvi sajátságok s erősebb chaldaeismus jellemzi. Ez ellenvetések igazán csak másodrendű értékkel bírnak a compositióból merített bizonyítékkal szemben.

Hátra volna még a *nilusi ló és a krokodil leírásáról szövegem*, melyeket szintén toldásoknak tartanak.

Erre nézve azonban megvallom, nem tudok határozott álláspontot elfoglalni, a minthogy bajos is. A stilus ugyanaz, a mi a Jáhve beszédeié. Másrészt Jáhve 2-ik beszéde a *14-ik versnél* befejezettnek látszik; de így az első beszédhez képest aránytalanul rövid; a két leírással együtt meg szükségtelenül elnyúlik.

A krokodil leírásában a szerző egész kedvteléssel áradoz; de hát ez lehet a sokat utazott keleti ember izlése s lehetne *Reussal* azt mondani, hogy a szerzőnek tetszett ezt a két idegen állatot héber olvasóinak bemutatni, s minthogy műve szerkezetének megsértése nélkül tehetta, nem fukarkodott a részletezésben. Legyen úgy! minthogy a kérdést úgy sem lehet pozitív okokkal eldönteni. Mikor Budde e részleteket föltétlenül szükségeseknek állítja, Dillmann pedig határozottan toldásoknak itéli. akkor nekem még leghelyesebbnek látszik Reuss mérsékeltbb nézete.

* * *

A mi végül a költemény *műfaji* meghatározását illeti, sokan elnevezték drámának, allegoriának, tankölteménynek, drámai tankölteménynek, parabolának, s mind a mellett, hogy némelyek, mint pl. Ewald, lapokat irtak tele műfaji sajátosságainak meghatározásával, a kritika végeredménye mégis az, hogy nem tudjuk, micsoda műfajhoz tartozik. És hogy a kritika Jób könyvének műfaji meghatározásában nem jutott bizonyos közösen elfogadott pozitív eredményhez, az nagyon egyszerű; mert erre a kérdésre: micsoda műfajhoz tartozik Jób könyve? nem is lehet pozitív feleletet adni; mert az általunk ismert egyik műfajhoz sem tartozik tulajdonképen.

A költészeti műfajok elméletét a görög-római mintákból vonták le; ehhez a középkor költészete keveset adott, az újkor még kevesebbet s valamennyi korból a keleti költészet jóformán semmit. A mi műfaji meghatározásaink, költészeti szabályaink tisztán az európai költészet eredményei s velök még a magunk költészetének keretén belül sem tudunk minden specialis költeményt meghatározni, annál kevésbé alkalmazhatjuk a mi mértékünket egy olyan idegen világ termékére, a minő az ó-héber költészet.

S miért nem határozhatjuk meg mindig legalább a magunkét?

Mert vannak a tiszta fajokon kívül *vegyültek* is.

Azokat a költeményeket, melyekben bizonyos műfaj minden jellemző tulajdonsága föltalálható, meg lehet hatá-

rozni, lehet osztályozni: ez tragoedia, ez epos, ez óda, ez dal — stb.; de vannak olyan költemények, még pedig rendkívül nagy számmal, melyek különböző költeményfajok sajátosságait egyesítik magukban. Ezek már csak hozzávetőleg osztályozhatók. Próbálták ugyan e vegyületeket is csoportosítani, de a kísérlet nem mondható sikerültnek. Így például fölállították a *balladák* és *románczok* csoportját, meghatározták a csoport főbb jellemvonásait.

Létezik tehát a balladák csoportja.

De hát ki fogja azt megállapítani, hol van e csoport *határa*, hol kezdődik és hol végződik? Olyan kritikus még nem született.

Aztán menjünk ezekkel a mi szabályainkkal messze keletre, idegen műveltségű, más észjárású nemzetek közé és próbáljunk tájékozódni!

Vannak általános főbb vonások, melyek mindenütt ugyanazok; a dal mindenütt az egyéni érzelem huzogása, a hőstettek mindenütt a nemzetek vagy törzsek lelkes elbeszélései; nemzeti, faji és helyi sajátosságok színezik a költői művet, de az általános közös vonásokat fölismerjük bennük.

Az ilyen általánosabb műfajokhoz tartozó költeményeket könnyű osztályozni, még ha egy más világrészhez tartoznak is.

De mit csináljunk olyan költeménnyel, mely bizonyos történetet kezd elbeszélni, egyszerre azonban a multat jelenné varázsolja át, s a cselekvés színterén négy ember fölvaltva művészi kivitelű beszédek tart, hogy egymást okokkal meggyőzzék. Halljuk, hogy egy védi magát három ellen, s már azt hiszszük, hogy valami törvényszéki teremben vagyunk, midőn lassanként azt veszszük észre, hogy e művészi szónoklatokban egy nagy lélek titáni harcza fejlődik ki előttünk. E megrázó küzdelem az égre veti föl hullámain, maga elé idézi magát az istenséget s midőn érdeklődésünket a legmagasabb fokra csigázza, lassanként eloszlik a színtér, mint a ködfátyolkép, visszatérünk a multba; a szónoki páthoszban nyilvánuló drámai küzdelem csendes elbeszélésbe olvad át, s az utolsó hangok már a krónikás egyszerű szavaiban mosódnak el.

Itt bámulva áll meg az aesthetikus, leteszi elméleteinek katalógusát, mert hiába lapozta előre, hátra, nincs abban olyan rubrika, a hova ez beleillenék. Végre is kénytelen *üres lapra* nyitni s arra az üres lapra fölírja nagy betűkkel:

«Jób könyve.»

Nem is lesz arra a lapra több fölírva soha!

Harmadfélezer év előtt egy ihletett lángszellem vigasztaló munkát akart írni szenvedő honfitársainak; leült és irt, irta azt, a mit valami titokzatos égi ihlet sugallt lelkébe. Mit tudta ő, mik azok a költői műfajok?! hisz az ő korában, az ő földjén ilyen szabályok nem léteztek. Miután élete nagy szenvedések fájdalmain már átvergődött, lelke megtelt nagy eszmékkel, szive nemes érzelmekkel; a bölcsek tanító módja szűk és száraz volt neki, eszméit és érzelmeit meg akarta eleveníteni; az élet egy konkrét esetében akarta fölmutatni mindazt, a mit maga is átszenvedett s a mit e szenvedések hosszú idején tapasztalt. *Hívó, bölcs és költő* volt. E hármasságát egyesíteni akarta művében. Lángelméje önkénytelen művészi tapintattal választotta meg az alkalmas formát s *teremtett egy műfajt* magának, mely egyedül, páratlanul áll a világirodalomban és többé semmiféle költői alakításban meg nem újulhat; de magához hasonló óriás művek mintaképe lett. Dante, Milton, Göthe, Madách belőle táplálkoztak közvetve vagy közvetlenül.

Jób könyvét a műfajok elmélete szerint tehát nem lehet meghatározni, valami faji kategóriába sorozni, mert a leggyültebb fajta költemény a világon. Leghelyesebb eljárás az, ha megvizsgáljuk azon tulajdonságait, melyek szerkezetének alapvonásait képezik. A nélkül, hogy címet, nevet adnánk neki, elmondjuk, micsoda elemekből van alkotva.

Először is tiltakoznunk kell a *prológ* és *epilóg* elnevezések ellen. Az, a mit ez elnevezések alatt értünk, csak lazán vagy épen nem függ össze magával a művel. Akárhány prológot vizsgáljunk át, az mind olyan, a melyben magát a művet egyszerűen csak bejelenti a szerző. Az epilóg pedig olyan függelék szokott lenni, a melyben a szerző még egyet mást (műve keretén kívül) elmond ráadásul. Az epilóg előtt a költői mű már be van fejezve.

Jób könyvének úgynevezett prológja tehát nem prológ, hanem a költemény bevezetése, maga a bebonyolítás, melyből a küzdelem kifejlődik; epilógja pedig nem epilóg, hanem a költemény befejezése, melyben a cselekmény bonyodalma megoldódik.

Jób könyvének mind bevezetése, mind befejezése az elbeszélő nemhez tartozik.

Magát a cselekményt *dialógnak* szokták nevezni. Ez az elnevezés sem szabatos. Igaz, hogy fölvaltva beszél négy ember, de mindegyik egy művészien kikerekített egésznek mond

el; az a beszélgetés pedig, melyet a «dialóg» műszóval jelölünk, egészen más természetű, abban két vagy több ember beszélgetése csak együtt képez valami egészet egy-egy jelenet végén. Kinek jutna eszébe a mai parlamentek vagy törvényszéki ülések szónoklatait dialógnak nevezni? Pedig Jób könyvének cselekménye ilyen szónoki beszédekből van összeállítva. Azonban a parlamenti vagy törvényszéki beszédekben csak a hideg értelem okoskodásai váltakoznak. Jób könyvének beszédeiben nemcsak gondolatok, okok és ellenokok harcolnak egymással, hanem érzelmek, szenvedélyek is. Az élet meleg vérének lüktetését érezzük bennök. Vagy más szóval: Jób könyvének művészi oratóiában drámai hev és erő van, csak hogy drámai esemény és cselekvés nélkül. A küzdelem nem nyilvánul tettekben, hanem bensőleg, a lélekben megy végbe.

Jób könyvének cselekménye tehát sem nem szónoklat, sem nem dráma, hanem a kettőnek különös vegyülete, a melyhez hasonlót a világirodalomban nem találhatunk; egyes drámai művekben ehhez hasonló részletek néha előfordulnak (pl. Shakespeare Julius Caesarjában), de ezek csak egyes részletek, szétszórta az események közé ékelve.

Ha pedig e költeményt mint *egészet* tekintjük, arra a különös tapasztalásra jutunk, hogy a mit benne a mű személyei megvitatnak, arra a kérdésre mintegy felelet az egész mű, vagyis maga a költemény a vitatott kérdésnek egy konkrét esete; a belőle levonható erkölcsi tanulásra maga a költemény képez egy specialis példát.

Ilyen természetűek, de miniatúr kiadásban, a héber parabolák.

Ez épen a mű faji, nemzeti sajátága, ez teszi ezt a költeményt egészen speciális héber művé.

Jób könyve tehát a maga egészében — tekintve célját, a miért tulajdonképen létrejött — egy *óriás parabola*, de a fentebb elmondott sajátságokat is magába foglalva, melyek a parányi terjedelmű parabolákban nem mutatkoznak.

Alkotó elemeit a következő műfajok adják: 1. elbeszélés, 2. szónoki beszéd, 3. dráma, 4. parabola. De ezek mellett a Jób könyvében igen sok *lyrai* elem van, a mi ismét majd a szónokival, majd a drámaival vegyül benne, majd pedig az epikaiba csap át. Jób első beszéde pl. egy szenvedélyes lyrai költemény; ez tisztán lyrai rész, míg a 29-ik fejezet már vegyült, s a legszebb elegiának volna mondható, ha a resignatio nyugalma meg volna benne

Az itt felsorolt műfajok egymással vegyülő elemei egy

roppant nagyszabású parábola keretébe vannak befoglalva e költeményben.

Közelebb Jób könyvét nem lehet meghatározni vagyis nem lehet neki műfaji címet adni. E költemény mint műfaj magában maradt, de mintája után egy újabb műfaj fejlődött ki: a tendenciósus drámai költemény, milyen «Faust» és «Az ember tragédiája», melyekben a szereplők nem egyének, hanem típusok.

Csengey Gusztáv,
theol. akad. tanár.

A KORINTHUSI GYÜLEKEZET MEGALAPÍTÁSA.

Korinthus (Κόρινθος) világtörténelmi jelentőségű város. Multja a mondák ködös homályába vész. Óshajdanta Ephyra-nak hívták. E néven zengtek róla később is a költők.¹ Korinthusnak az argonauta hadjárat korában nevezték el Korinthus király nevééről. S azóta mindég Korinthusnak hívták. Miként neve, úgy változott az idők folyamán alkotmánya is. Ismert monarchikus és oligarchikus, ismert zsarnok uralmat is. De 589-től (Kr. e.) szabad életet élt. A peloponnesusi háború alatt Spártával szövetségben Athén ellen. A macedon uralom után pedig 243-ban (Kr. e.) az achiv szövetségbe lépett. Vesztére tette: Róma leigázta. Az u. n. utolsó görög háborúban egymás után semmisültek meg a szövetséges görög hadak. Kritolaos seregét a lokrisi Skarpheánál Quintus Caecilius Metellus, Diaeus seregét pedig az isthmusi földszoroson Lucius Mummius tette tönkre. S ezzel a szabad Görögországnak s így hát Korinthusnak is örökre beborult ege. A vad Mumius 146 (Kr. e.) földig lerombolta, kirabolta, felperzselte. Csak az Akropolis s még néhány más templom maradt meg. Nem kimélt meg senkit és semmit a kegyetlen. A férfiakat rakásra ölte, a nőket és gyermekeket rabszolgákként eladta, a temérdek múkincset pedig részint elkótyavetyélte, részint Rómába küldte.

¹1. Ovid Metam. II. 240; Virg. Georg. II. 264; Propert. 5, 1.

Száz évig feküdt Korinthus romsírban, de száz év mulva 46-ban (Kr. e.) újra feltámadt halottaiból. Julius Caesar a dictator építtette fel. «Tartoztam ezzel — mondá — őseim törzs anyjának, Venus istennőnek, kinek mindég kedvence valék.¹ S ez az új város a *Colonia Julia Corinthus* az, mely az őskeresztység történetében oly nevezetes szerepet játszott s melyről már sokkal szemléletesebb képet alkothatunk a ránk maradt történeti adatok nyomán.

Ott épült a Peloponnesus észak-keleti szélén, az isthmosi keskeny földszoros tövében, mely a megnevezett félszigetet Hellas szárazföldjével köti össze, 40 stadiumnyi szabályszerű négyszög területen. Miként két hatalmas kar, úgy tartják s emelik magasra kelet felől, az aegaei tenger saroni és nyugat felől az ioniai tenger korinthusi öble. Éjszak felől 1800 lábnyi magas meredek sziklahegy néz le rá, tetején az Akropolisszal, Akrokorinth híres várával, hova a várostól mintegy 30 stadiumnyi hosszú, mindkét oldalt műremekekkel ékesített gyönyörű ut kigyózik fel s hol, bizonynyal a korinthusi élet találó symbolumaként, Venus temploma állott, a mellvértes szépség — istennő szobrával. E komor sziklahegy lábánál terült el maga a város, a régi dicsőség romjaiból emelkedve ki. Hatalmas köz- és magánépületei egyben mind az ódonság és újszerűség nyomait viselték magukon. Antik alapon, arany, ezüst diszítésű márvány falazaton s híres korinthusi oszlopokon nyugodtak faalkotmányok, fedve náddal és szalmával. Szerteszét a szebbnél szebb köztereken és sétányokon pedig az istenek temérdek szobrai diszeskedtek, Jupiter Capitolinus, Octavia templomai, a színházak és más mulató helyek körül. S e tarka képet, miként hatalmas keret, körülfogta közel másfél mértföldnyi kőfal.

Lakta pedig ezt az új Korinthust ez időben körülbelül 6—700.000 ember. A lakosság is a legkülönbélebb elemekből

¹ Strabo 1. c. Pausan II.; 1, 2. Plusarch. Caes. 57. Plin. Hist. mat. 4, 5.

állott. Jövevény volt az mind. Ott voltak, mint eredeti telepítvény Julius Caesar veteránjai és szabadonczaik, számra mintegy 200.000-en, ott a rabszolgahad, számra 400.000. Azután jöttek nagyszámmal kisázsiai görögök s jöttek zsidók is a szélrőzsa minden irányából. S e rengeteg nép felett a római császár nevében uralkodott 27-től (Kr. e.) fogva a relativ önálló Achaja propria római tartomány proconsulja, ki is Korinthusban székelte a várerősségekben elhelyezett seregével.

Korinthus e szerint sajátképi jellege és szervezete szerint e korban határozottan római katonai város volt, melyben hire hamva sem maradt a régi görög szabad nemzeti életnek. Épen azért a népelet központját sem kereshetjük a politikai forumon, hanem a vásártéren. A szabadság eszméje nem lelkesített többé senkit. Vagyon és élvezet, kereskedelem, és szerelem! e körül forgott minden, ebbe olvadt fel a lélek összes vágya, törekvése.

Korinthus igazi kereskedő város volt. Fekvése tette azzá. A természet maga rendezte be világkereskedelmre. Két kikötő helye is volt. Egyik a korinthusi, másik a saroni tengeröbölben. Amannak neve Lachaeum, emezé Kenchreae. Mindkettőt hosszú házsorok kötötték össze Korinthusal, melynek tehát mintegy elővárosait képezték. Lachaeum esett közelebb, körülbelül fél órai, Kenchreae távolabb, körülbelül két órai távolra. A kenchreaei kikötő volt a nagyobbik. Ott állomásoztak s rakodtak az ázsiai és alexandriai nagy hajók s onnét a városon át szállították tovább az utazókat és árukat a lachaeumi kikötőben várakozó könnyű járásu hajókra. De néha megtörtént, hogy egész teherhajókat csúszattak át egyik kikötőből a másikba, minek az a roppant előnye vala, hogy így a maleoi hegyfok körül levő veszélyes helyeket kikerülték.

Korinthus kedvező fekvése és kitünő kikötői tették kelet és nyugat központjává, az akkori világ kereskedelmének színterévé. Emelkedett is rohamosan. Óriási gazdagság, a természet és művészet rengeteg kincsei halmozódtak össze

falai között. Volt mindene, mit csak szem és száj kívánhattott. De másrészt az is igen természetes, hogy mig ilyen Korinthus újra «Görögország fénye s ékességévé» lőn, a kincs- és vagyongyűjtés közben, a muló világi javak mód nélkül való szeretete, a fényfűző könnyelmű élet, az élv- és kéjhajhászat is erőt vett lakosain.

Régi s könnyen érthető dolog, hogy a nagy kikötő városok igen erkölcstelenek. Korinthus e nemben páratlanul áll a világtörténetben Mintha csak praedestinálva lett volna a romlásra, hogy a hol megsokasodott a bűn, ott bőséges legyen a kegyelem is. Róm. 5, 20.

Lakossága csupa szedett-vedett gyülevész nép volt, szellem és jellemképző erő és hagyományok nélkül. Császári parancsszó s hitvány önös földi érdek hozta oda őket innen-onnan a birodalom minden tájkáról. Katonák, alkuszok és matrózok hullámozottak utczáin. Nép, a mely csak nyers szenvedélyeknek hódol s hová lábát teszi, onnét tágit illem és szemérem. Korinthusból valóban tágitott.

A város kicsiben a római élet képét mutatta. Mintha csak örökös lázban égett volna. Népe — módja lévén hozzá — vad élvezetekbe merült, evett, ivott, mulatott. A korinthusi lakomák és ivók messze földön hiresek voltak. S legkedvesebb multságuk a gladiatorok játékainak és az állatok viadalainak nézése volt. Üzletvilági kedvtelésük pedig: a csalás és perlekedés.

S ha még csak erről lettek volna hiresek. A bűn nem jár soha egy magán. Sokasodik hirtelenül s mint Arany János mondja, olyan, hogy mindég nagyobb fiat szül magánál. A korinthusiak fenéig üritették az élvek poharát. Kereskedelem szerelemmel, helyesebben kereskedés még a szerelemmel is, ez az ő specificus jellemvonásuk. A durva, állatias szerelem volt az a Moloch, melynek mindent, vagyonukat s önmagukat is áldozatul dobták. S ez áldozati oltárnál mindnyájukat ott lehetett látni. Oda hozta a polgár, a kereskedő, oda a katona és matróz is mind, a mije csak volt. Venus félvilági hölgyeinek épült az a város, a mint

Julius Caesar akarta. Nem hiába állt ott fenn az Akropolison temploma, hol mintegy 1000 papnő cultusszerűleg üzte a bujálkodást.

Strabo beszéli, hogy az ő korában egy korinthusi hetaira három hajót tett tönkre. S igen valószínű, hogy Pál is korinthusi képet fest a pogány bűnös életrajzában V. ö. Róm. 1. 26—32. S csodálkozunk aztán, ha a régiek a feslett erkölcs, a fajtalan élet megjelölésére jobb szót nem találtak, mint ezt: *κορινθιάζειν* azaz korinthusi módra élni s hogy hetaira helyett egyszerűen csak anynyit mondtak: *κορινθιά κορή* azaz korinthusi leány.

De igaztalanok lennénk, ha az árny mellett megfedkeznénk a fényről.

Korinthus — eltekintve a világkereskedelem terén szerzett érdemeitől — azon a téren, hol mintegy a traditio bűvös hatása alatt állott, új életkorszakában is kitűnt. Falai között a tudományos és művészeti élet még mindig pezsgőben volt. De a bomlás jelei e két körben is feltűnedeztek már.

Tudománya: bölcsészet, az igaz, különös egy bölcsészet! Ép az ellenkező úton haladt, mint melyet Sokrates megjelölt: nem önismeretre, hanem önfélreismerésre, önhiúsra vezetett. Alkotó elemei szerint valami csodálatos keveréke a régi platonikus, stoikus, epikureus stb. rendszereknek, tehát eclecticismus. S ez eclecticus bölcsellett foglalkozott boldog, boldogtalan, foglalkoztak még a piaczi kofák is. «Vita-kérdésre és beszédre — mondja Josephus is róluk — szájuk s nyelvük mindjárt megoldódzott, — de a komoly munkát szívesen hagyták másoknak». Ez az oka, hogy, mint minden tárgyat, úgy az evangéliumot is csak rhetorikai tárgynak tekintették, — beszéltek — mint Pál mondja — emberi bölcsesség tanította szavakban, művésziiesen, de üresen, erőtlenül. Szóval üres vitatkozásból állott az ő egész bölcselkedésök, s erre oktatták a fiatalságot is leginkább híres szónoki iskoláikban.

S a milyen alanti fokra süllyedt tudományuk, olyanon találjuk művészetüket is, mely csak is a classikus hagyó-

mányokon tengődött. Kiásták a romok alól a régi műkin-
cseket s avatatlan kézzel azokat utánozgták. Inkább mester-
emberek, mint művészek voltak. Különösen virágzott náluk
az agyagipar, melynek termékeit, a szebbnél szebb vázákat
s edényeket világszerte küldözgették.

Ez a Korinthus az, hová Pál apostol körülbelől 53-ban
(Kr. u.)¹ Athenéből utját vette. Nyomott, de azért el nem
csüggedett kedélyhangulattal közelgett az Isthmuson véges
végig Poseidon híres fenyves erdején át, haladva a mozgal-
mas életű világvárosba. Aggódott, ha lesz-e áldás útján, —
avagy ujjabb kudarcz éri. Mert Athenében keménynek találta
a léha nép az ő keresztről való beszédét. Meghallgatták a
«fecsegőt»² ki ujsággal tért be hozzájuk, de mikor a halot-
tak feltámadására kerítette a sort, az egyik rész — bizonyo-
san epicureusok — kinevette, a másik rész, talán, kik a
stoa komolyabb szellemének hatása alatt állottak — fitymálva
odavette: «e dologról majd máskor beszéljünk.»³ S távozott a
nélkül, hogy ott bármily kicsiny gyülekezetet alapíthatott volna.

De ment. Tudta ugyan, hogy Korinthus ikertestvére
Athennek, hogy a nép ott sem különb, sőt talán még rom-
lottabb, de arra is el volt szánva, hogy ott mindvégig kitart,
hogy onnét el nem távozik addig, míg az ige magva gyö-
keret nem ver, mert ezt a várost ismerte fel, éles esze ama
pontnak, honnét sarkából kivetheti az ó világot. S a törté-
net igazolta felfogását: Korinthussal állt vagy esett evangé-
liomának ügye mindég. Innét az élethalálharcz, melyet érette
később is folytatott.

Hanem, tartsuk meg a dolog sorát, rendét. Hellas

¹ Az időpontot biztosan meghatározni nem tudjuk, mert chrono-
logiai adataink igen hiányosak. Közönségesen azonban az első korin-
thusi tartózkodást 53—54-ig terjedő időre teszik. Erre a tudó-
sokat az a történelmi feljegyzés indítja, mely szerint Claudius császár a
zsidókat Romából kitiltó ediktumát 54-ben adta ki, — már pedig tud-
juk, hogy ugyanazon időben, mikor Pál, jöttek Romából Korinthusba,
mint száműzöttek Aquila és Priscilla is — V. ö. Ap. cs. 18, 2.

² Ap. cs. 17, 20; Ap. cs. 17, 18. ³ Ap. cs. 17, 32.

hegyei már messze sötétlenek az apostol háta mögött; a fenyves erdőség is mindegyre ritkul, összébb szorul az isthmusi földhát, kicsillan két oldalt a tengeröböl kékes vize s odatapad a szem a háttérben felemelkedő Akropolis komor sziklahegyéhez s fenséges templomáról megbüvölve pillant a lábánál elterülő fensik ragyogó fényben uszó városára. Ez volna hát Korinthus.

Az igénytelen vándor megáll s egész valóját szokatlan érzés hatja át. Kinek élete már nem egy halálban forgott, kit Aretas király Damaskusban egész őrségével kézrekeríteni igyekezett, hogy Isten csodája megmenekülése, most, mikor senki se bántja és senki se les rá, minden ízében megremeg. Mi baja hát? Érti gyengeségét, — ez a baja, ezért fél és reszket oly nagyon. Összemérte magát, erejét a nagy feladattal. Ime a hatalmas, a gazdag és romlott város, melynek népe csak a mulandón csüng, mely csak e világnak él, annak örömeit hajhászsa, bölcsességét fitogtatja s ime kapujánál az Ur szerény szolgálja, a ki ebben a városban nem akar tudni másról csak a Jézus Krisztusról, a megfeszítetttről, a kinek beszéde és hirdetése nem a bölcsesség rábeszélő szavaiban, hanem a szellem erejének kimutatásában áll, mert a hitet nem emberek bölcsességére, hanem Isten erejére akarja alapítani.¹

Hogy fogja őt e nép, mely emberi bölcsesség tanította előadáshoz szokott. megérteni, ha majd megszólal közöttük oly nyelven, melyet ő a szellemtől tanult!! Nem jár-e majd itt is úgy, miként Athenében?!

Mindegy. Legyen ő gyenge, hadd féljen, hadd reszkessen, erős az Úr, aki közénk küldi s közöttük segíti. Csendben, zajtalanul lépett a mozgalmas városba. S okulva legközelebb szerzett tapasztalatain, nem sietett most egyenesen a közterre, nem vegyült az alkudozó, lármás nép közé, hanem elsimult a hullámzó sokaság között s alkalmas szállás és munka után nézett, hogy két keze keresményével tarthassa

¹ I. Kor. 2, 1—5.

fenn magát. Elve volt: a szent ügyet magáért a szent ügyért szolgálni, hogy eleve kirántsa az alapot azok alúl, a kik — mint maga mondja, — alapot s alkalmat keresnek,¹ az ő működése őszinteségének és önzetlenségének megtámadására. S ezer szerencséje, hogy ez elvétől épen Korinthusban, ellenségei támadásának későbbi főszínhelyén, egy hajszálnyira sem tért el soha, hogy szemükbe vághatta, midőn önös törekvéssel, «test szerint való járással»² vádolák: «bűnt követtem-e el magam megaláztatván, hogy titeket felemeljelek, mivel *ingyen* hirdettem néktek az Isten evangéliomát. Más egyházakat fosztottam ki bért fogadva el körültek végzett szolgálatért és nálatok lévén és szükölködván, senkinek terhére nem voltam».³ Igen — Korinthus volt az, hol inkább éhezett és szomjuhozott, de adományt senkitől nem fogadott el. Holott épen annak lelki üdveért fáradt ő legtöbbit. S volt idő, mikor ezt keserű gúnynyal értésükre adta: «Apostolságom jelei munkáltak köztetek teljes kitartásban, jelekkel meg csodákkal, meg erőkkal. Mert mi az — mondá nekik — miben a többi gyülekezetek mögött maradtatok, ha nem, hogy én magam néktek terhetekre sem voltam. Bocsássátok meg nekem ezt az igazságtalanságot».⁴

S valóban Pál apostoli személyiségének ez önzetlen szolgálat képezi legszebb jellemvonását. Ő nem kereste soha azt, a mi a hiveké, hanem magukat a hiveket. Legyenek mások, legyenek bár 10,000-en a korinthusiak tanítói, — de lelki atyjuk csak egy s az ő volt. S mert az atya és fiak viszonyában állónak érezte magát ő velük, nem várta szolgálatának jutalmát tőlük. «Nem a gyermekek tartoznak — mondja — a szülőknek kincset gyűjteni, hanem a szülék a gyermekeknek. S e tudatban áldozta fel magát lelkükért, még ha azt kellett tapasztalnia is, hogy midőn ő határtalanul szereti őket, akkor ők annál kevésbbé szeretik őt».⁵

Ilyen volt az a Pál, a ki Korinthusban a végre telepszik

¹ II. Kor. 11. 12.; ² II. Kor. 10. 2.; ³ II. Kor. 11. 7, 8.; ⁴ II. Kor. 12. 13. ⁵ II. Kor. 12, 14, 15.

meg most, hogy ott hirdesse Isten bizonyosságát¹, s a ki, midőn a szent munkába fog, azt sem tudja, fejét hol hajtja le. A kincses városban talán nincs is oly szegény és elhagyatott, mint ő. Csak legalább hű társai Silas és Timotheus lettek volna vele, — mindjárt könnyebben vette volna fel sorsát. De hát azok is messze elmaradtak tőle Beroeában² s hiába üzente nekik Athenéből, hogy mi hamarabb siessenek utána — ők tudták mi okból, nem jöhettek utána.

De hű és igaz az Úr, megkísérti szolgálait, hanem csak úgy, a mint elszenvedhetik s a kísértéssel együtt utat mutat a szabadulásra is.³ Pálnak is utat mutatott. Ép jó szerencséjére — alkalmasint munkakeresés közben — összeakadt egy derék házaspárral, Aquilával és az ő feleségével Priscillával, a kik legott szíves jó indulatot mutattak iránta s barátságukba fogadták. S hogy ne tették volna! Ők is tövisről tövisre hágtak életútjukon. Balsorsuk üldözte. Volt még imént békés otthonuk, de boldogságuk tanyáját gonosz kezek szélylyel dúlták s most mint száműzöttek idegen földön bolyongtak.

Aquila ponthusi származású zsidó férfiú volt. Takácsmesterséget tanult s mint üzletember Rómában telepedett meg. De mint minden igazi zsidó, a messze távolban is együtt ver nemzetével szíve, ő is lelkesedett a közös messiási reményekért s részt vett a római zsidó mozgalmakban. Osztoznia kellett tehát honfitársai bajában is. Lesújtott rá is Claudius császár edictuma (54 Kr. u.), melynek értelmében Rómából minden zsidónak távoznia kellett. Így került feleségével együtt Korinthusba. S mindenüket elveszítve, éltek mesterségükből, két kezük keresményéből.⁴

¹ I. Kor. 2. 1.

² Ap. cs. 17, 14. Némileg eltérőnek látszik az I. Thess. levél tudósítása, mely szerint csak Silas maradt Beroeában, Timotheus pedig az apostollal tartott. (3. f. 1, 2.) Látszik — mondjuk —, mert úgyis érthetjük a dolgot, hogy Pál Timotheust a levél szerzetése helyéről, Korinthusból küldi Thessalonikába. — E mellett bizonyít I. Thess. 3. 6.

³ I. Kor. 10, 13. ⁴ Ap. cs. 18. 2.

Pál szíves örömezt csatlakozott hozzájuk, — «és mivel-hogy azonos mesterségük volt, náluk maradt és dolgozott».¹ S igen valószínű, hogy azon idő alatt, míg náluk szőtt, átalakító szellemi befolyást gyakorolt rájuk, — megtérítette őket. Mert nézetünk szerint az a feltevés, hogy Aquiláék, mikor Korinthusba jöttek, már hívők voltak, meg nem állhat. Az Ap. cs. világosan mondja hogy Pál: «Aquila nevű *zsidóval* találkozott» s különösen kiemeli azt is hogy szövetségük indító oka *mesterségük* azonossága volt. S az is bizonyos hogy Aquiláék később maguk is az Úr ügyének szolgálatába álltak, Pál munkatársai voltak a Jézus Krisztusban² s e téren rendkívül nagy érdemeket szereztek. Efezusban ők oktatták meg Apollózt pontosabban az Isten útjára³ s alkalmasint ugyanott fejüket is kockára tették Pál életéért, miért is Pál nyíltan bevallja, hogy nekik nemcsak ő, hanem minden pogány gyülekezet hálával tartozik.⁴

Házuk úgy Efezusban, mint Rómában a hivek gyülekező helye volt s aligha csalódunk, ha az ő vezetésük alatt álló gyülekezetekben sajátos és relativ önálló, a páli szabadabb irányhoz szító, azért zsidó törvényszerű alapon álló gyülekezeteket látunk.⁵

De, hogy felvegyük újra az elejtett fonalat: Pál, mihelyt Korinthusban biztosította anyagi existenciáját, legott hozzáfogott kitűzött feladata megvalósításához: keresztyén gyülekezet-szervezéshez.

Térítő működését Korinthusban az Ap. cs. elbeszélése szerint úgy kezdte meg Pál, hogy betért minden szombaton a zsinagógába, ott vitatkozott és «mind a zsidókat, mind a görögöket⁶ meggyőzni igyekezett⁷.» De úgy látszik, hogy ez úttal még csak nagy tartózkodással szólt: magyarázta az Írás igaz értelmét, főként a messiási helyeket, a nélkül, hogy legott bizonyosságot is tett volna Jézusról, mint Messiásról. E vallomásnak elébb útját egyengette, nehogy mindjárt

¹ Ap. cs. 18. 3. I. Kor. 4, 12. ² Rom. 15, 3. ³ Ap. cs. 18, 26.

⁴ Róm. 16, 4. ⁵ Róm. 16, 5.

⁶ E görögök alatt olyan görögöket kell értenünk, a kik a zsidósághoz csatlakoztak, tehát az u. n. proselytákat. ⁷ Ap. cs 18, 4.

beköszöntőjével maga ellen zudítsa hallgatóit s további működését lehetetlenné tegye. Hanem aztán, mikor Macedóniából megjöttek Silás és Timotheus s hirül hozták, hogy a derék thessalonikabeliek között evangelioma nemcsak beszédnek, hanem isteni erőnek bizonyodott, hogy azok a sok szorongattatás daczára a Szent Lélek örömeivel bevették az Igét, az Úr s az ő követői lettek, hogy immár erős a hitük, munkás a szeretetük s törhetlen a reménységük a Jézus Krisztusban, mi több, hogy tőlük kizendült az Úr beszéde messze földre, — Achájába is,¹ — egyszerre gerjedezni kezdett lélekben és bizonyosságot tett a zsidóknak a Krisztus Jézusról.² De ez a beszéd a zsidóknak már sehogy sem tetszett. Szivesen hallgatták, míg a Krisztusról, az ég felhőin alászálló emberfiáról beszélt, a ki eltöröl e földön minden birodalmat, minden hatalmat és erőt s felállítja örökké tartó dicsőséges országát, de mikor arra tért rá, hogy ez a Krisztus pedig immár megjelent és senki más, mint a názárethi Jézus, a ki megfeszítettet, mint kiket vérig sértenek öröklött s édesdeden táplált hiúságában s legszentebb reményeiben, egyszerre vadul felzúgtak s ellentmondva káromlásokat szólnak.³ Kik égből kívántak csodajelt,⁴ azoknak hiába mutatott ő a golgathai keresztre; a megfeszített Krisztus a zsidóknak botránkozás,⁵ mert ez minden ő nemzeti előjoguk és reményük megsemmisülését jelentette! Ez ellen pedig Isten törvénye és az atyáknak tett ígérete nevében tiltakozniok kellett.

A zsidók között Pál az Ap. cs. előadása szerint nem is boldogult. Azért látva keménynyakúságukat, szent haragjában megrázta ruháit s elhárítva magáról minden felelőséget, így szól hozzájuk: «Véretek fejeteken; én tiszta vagyok és mostantól fogva *a pogányok közé* megyek.»⁶

Állapodjunk meg e pontnál egy kissé. «Mostantól fogva a pogányok közé megyek!»⁷ — az Ap. cs.-ben ez igen nevezetes s jellemző nyilatkozat. Az Ap. cs. szerint ugyanis Pál

¹ I. Thess. 1, 3—8. ² Ap. cs. 18, 5. ³ Ap. cs. 18, 6. ⁴ I. Kor. 1, 22. ⁵ I. Kor. 1, 23. ⁶ Ap. cs. 18, 6. Némileg ellentmond ennek Ap. cs. 13, 46—49. ⁷ Ap. cs. 17, 1—18.

eljárása eddigelé mindenütt az volt, hogy a mely városban megjelent, ott legelőször is a zsinagógát kereste fel, — a zsidókhöz fordult a kereszt beszédével. Ezt tette legközelebb Thessalonikában, Beroeában s Athenében is s legfeljebb csak úgy mellesleg állt szóba pogány elemekkel, mint ezt p. o. Athenében a piacon belékötő s őt hallani vágyó epikureus és stoikus bölcselekkel tette? Szóval úgy lépett fel a világon, mint a *zsidók apostola*.

S mostantól fogva? — A pogányok közé megy, vagyis az Ap. cs. szerint Korinthusban jelenik meg csak azon a munkamezőn, melyről ő maga ilyen nyilatkozik: «Isten azért hívott el engem az ő kegyelméből, azért jelenté ki Fiát én bennem, hogy hirdetném őt a pogányok közt;»¹ vagy: «felmentem Jeruzsálembe, hogy eleikbe adnám az evangéliomot, melyet a pogányok között prédikálok s mikor látták volna, hogy én reám bízott a pogányok között az evangéliom prédikáltatása, mint Péterre a zsidók között. jobbkezeket adák, hogy mi a pogányok között, ők pedig a zsidók között prédikálnánk;»² vagy, (hogy egyik jóval későbbi keletű leveléből is idézzünk, melyet már a korinthusi gyülekezet végleges szervezése s rendezése után irt): «irtam néktek Atyámfiak, hogy legyek a Jézus Krisztusnak szolgája a pogányok közt munkálkodván az Isten evangéliomában, kívánván az evangéliomot ezután is prédikálni nem ott, a hol Krisztusnak neve vagyon, hogy ne láttassam más fundamentumára építeni, hanem a mint meg vagyon írva: a kiknek nem szóltak ő felőle, azok látják meg őt és akik nem halottak ő felőle, azok értik meg.»³

Ki ne venné észre itt a szembeszökő különbséget, mely az Ap. cs. és a páli levelek tudósítása s álláspontja között vagyon. Amott Pál eredetileg *csak* a zsidók, emitt *csak* a pogányok apostola, amott Pálnak a pogányok között való működése csak esetleges *alkalmi*, emitt szükségszerű, *elvi* alapon nyugszik.

¹ Gal. 1, 15, 16; ² Gal. 2, 2, 7, 9; ³ Róm. 15; 15, 16. 20–21;

Nem lehet célunk ezúttal e sajátságos jelenség bővebb magyarázatába bocsátkozni. Szorosan összefügg az az Ap. cs. tulajdonképeni alapcélzatával, minélfogva a szerző az őskeresztyénség korában a péteri zsidó törvényszerű és a páli szabad szellemű keresztyén irányok között létezett elvi ellentétek alapján kifejtett harcok jogosulatlanságát akként igyekezett kimutatni s az egyetemes, egységes keresztyénségnek, a katolikus egyház megvalósulásának útját akként igyekezett egyengetni, hogy magát az eredeti ellentétet, Péter és Pál álláspontja elvi különbségét szüntette meg, Pétert egészben páli, s Pált egészben péteri színben tüntetvén fel. Innét, hogy míg a galacziabeliekhez írott levél szerint Péter az a félénk képmutató, a ki egy pillanatra szabadabb szellemi álláspontot foglal ugyan el, mint társai, mert mint kizárólag a zsidók apostola, együtt eszik azaz testvéri közösségbe lép a pogányokkal, de aztán félvén a zsidóktól, elszakítja magát tőlük, meginog s mit imént lerontott, a zsidó nemzeti törvényt újra felépíti,¹ addig az Ap. cs. előadása szerint Péter az a bátor hős, a ki egyetemes eszmei magaslatra emelkedve, az első pogányt, Kornelius századost és az ő háznépét a nélkül, hogy a zsidó nemzeti törvények megtartására lekötelezné, hogy körülmetélné, befogadja a keresztyén közösségbe, mondván: «Minden nemzetségben kedves Istennek akár kicsoda, a ki öt féli és igazságot cselekszik s nem tilthatja meg senki, hogy megkeresztelkedjék az, a ki a szent lelket vette.»² S viszont, innét, hogy míg a galacziabeliekhez írott levél szerint Pál a kegyelem ama különös választottja, a kit Isten a pogányok apostolává tett s kit a jeruzsálemi apostolok, látván, hogy a törvény — körülmetélkedés — végrehajtását a pogányokon hiába követelik tőle, s hogy csakugyan reá bízott a pogányok között az evangéliom hirdetése, mint Péterre a zsidók között, azon feltétel mellett ismerték el ügypártosnak, hogy valamint ők csak a zsidók, úgy viszont ő csak a pogányok között működjék;³ addig az Ap. cs. előadása szerint Pál az

¹ Gal. 2, 11—21. ² Ap. cs. 10. 1—48. ³ Gal. 1, 15. 16; 2, 7—9.

az alárendelt egyéniség, a kit Barnabás beajánl a jeruzsálemi oszlopapostolokhoz s kit ugyanő, mint a pogány missio vezetésére Jeruzsálemből kiküldött személy, segédül maga mellé vesz,¹ s Pál az a törvényhős, a ki ennek daczára, bármerre jár, mindenütt először a zsidókat keresi fel, a ki Thimotheust Listrában maga körülmetéli,² s a pogányokat mindenütt a zsidó törvények és szertartások megtartására szoritja,³ amint hogy azokat ő maga is mindenkor aggságosan megtartja.⁴

De sokkal könnyebb e lényeges különbséget kimutatni, mint immár a történeti igazságot biztosan megállapítani. Egy dolog azonban előttem egészen bizonyosnak látszik s ez az, hogy Pál sajátkép soha sem volt a zsidók, hanem csak a pogányok apostola. Ilyennek ismerjük őt leveleiből s az ő saját nyilatkozatai az ő saját ügyében mégis csak hitelesebbek a másodkézből ránk maradt tudósításoknál. Kétségtelen tehát, hogy Pál, isteni megbiztatásához, elvi álláspontjához s a többi apostolokkal történt megegyezéséhez híven, bármerre járt, működésének súlypontját a pogányságba helyezte: pogány elemekből szervezte gyülekezeteit. Hanem — s ez volna szerintem az ellenmondások útvesztőjéből kivezető fonál, mint eszes hadvezér, mindenütt kikereste magának azt a pontot, honnét a pogány lakosság gondolatainak a Krisztus fogságába ejtése a legtöbb sikerrel kecsegtetett s ez a pont tényleg nem lehetett másútt, mint a zsidó zsinagógákban, melynek tagjai közt számos proselyta, azaz zsidóságra tért pogány volt mindenütt. Nem a zsidókat kereste tehát ő a zsinagógákban, hanem a zsidóvá lett pogányokat, hogy ezek révén könnyű szerrel hozzáférközhessék a tiszta pogány elemekhez. S az eredmény tényleg mindenütt az volt, hogy a zsidók őt, mint háborúság szerző s istenkáromló embert kiűzték a zsinagógából, de viszont ő mindég vitte magával a zsidó nemzeti előítéletek iránt amúgy is

¹ Ap. cs. 9. 27; 11, 22, 25. ² Ap. cs. 16, 1. 3: ³ Ap. cs. 16, 4, 21. ⁴ Ap. cs. 18, 18, 21.

közönyös istenfélő görögöket, a kik aztán örömmel hallgatták s törzsét képezték mindenütt a szervezett gyülekezetnek.

Ez nézetünk s hogy jó úton járunk vele, ime a csatános példa Korinthusban. Mikor ugyanis Pál leszámolt a zsidókkal s ott hagyta zsinagógájakat, olvassuk róla, hogy «onnét beméne egy embernek házába, kinek neve Justus vala, ki istenfélő vala, kinek háza a zsinagóga mellett vala. Krispus pedig a zsinagógának feje, az Úrban híve egész háznépével egybe, a korinthusbeliek közül is sokan hallván hisznek vala és megkeresztelkedének».¹

Mily szépen igazolja az Ap. cs. e tudósítása fentebbi nézetünket. Az apostol fellépése a zsinagógában válságot idézett elő. Szakadás támadt a zsidók között. Az egyik, a törzsökös zsidóság ellene, a másik, a proselytaság, a görög-zsidók mellette foglaltak állást s innentül átteszi működése központját Justus házába. Miért oda s miért nem Aquila házába? Szakitott talán Aquiláékkal. Szó sincs róla. Aquiláékkal mindvégig jó egyetértésben élt s később is hálásan emlékezett róluk. Justushoz ment, mert az ő háza a zsinagóga tőszomszédságában feküdt s mert Aquila zsidó, Justus pedig pogány eredetű volt, s a pogányság bizonyosan sokkal nagyobb kedvvel gyült egy maga fajtájabelinek, mint egy idegen zsidónak hajlékába. S ki az, a ki az elsők közt csatlakozik hozzá? Maga a zsinagógafő Krispus és az ő háznépe. Hogy Krispus szintén nem zsidó eredetű férfiú volt, hanem pogány s vagy úgy csatlakozott később a zsidókhoz vagy — a mi még valószínűbb, mert különben alig vihette volna fel zsinagógafőségig — mint proselyta-szülők sarja, már kiskorától zsidónak neveltetett, azt neve elárulja. S azt is tudjuk, hogy őt maga Pál keresztelte meg,² s e körülmény is a mellett bizonyít, hogy az első hívek közé tartozott, mert később már, mikor a munka is, meg az áldás is nőtt, maga az apostol — hivatása nem a keresztelés, hanem az igehirdetés levén — nem érkezett a keresztelgetésre.³

¹ Ap. cs. 18, 7, 8. ² I. Kor. 1. 14; ³ I. Kor. 1, 17.

S a kis kör innentől mindinkább tágult. «A korinthusbeliek közül sokan hallgatták az apostolt s hittek és megkeresztelkedének.» Ott találjuk a kicsiny sereg soraiban névszerint is megnevezve: Gájust, kit szintén maga az apostol keresztelt meg,¹ s ki később a korinthusi gyülekezet gazdája lett, a mennyiben házáat istentiszteleti gyülekező helyül felajánlta s Pált is szives vendéglátásban részesítette;² ott Stephanast és házanépét, kiket szintén maga az apostol keresztelt meg s kiket ő különösen is «Achaja zsengejének» nevez s úgy tisztel, mint a szentek szolgálatában munkás s példaképül alkalmas híveket;³ ott Chloe úrnő háznépét, az az cselédjeit, kik a gyülekezet életében nevezetes szerepet játszottak;⁴ ott végre Fortunatust, Achaicust, kikről az a sejtés, hogy Stephanassal együtt ők lettek volna a Chloe úrnő cselédjei, azaz rabszolgái.⁵ S ezzel körülbelől kimerítettük a keletkező kis pogány-kereszttyén gyülekezet eredeti tagjainak névsorát.

Nem állott immár egy magán a fényes világvárosban apostolunk. Volt serege, mely harczi útján bátran kitartott mellette, mely követte s szerette. Maroknyi nép csak s ha külsejét nézed, söpredék csak e világnak itélete szerint, kikről maga az apostol — hozzájuk szólván — nyiltan bevallá: «Lássátok hivatástokat Atyámfiai! hogy nem sok a bölcs, nem sok a hatalmas, nem sok a nemes test szerint köztetek.»⁶ Csekély kivétellel mind megannyi a korinthusi társadalom legalsó osztályából került ki. S ez igen természetes. A büszke s élvekre merült katonatisztekhez, a magoknak való s nyereség hajhászó kereskedőkhöz, a földi javakban dúskodó polgárokhoz, az emberi bölcseséggel jóllakott, fel-fuvalkodott tudósokhoz az Úr egyszerű vándora, hiába fordul vala a kereszt beszédével. Az evangyéliom nem örömhír azoknak, a kik legfőbb javokat e világba s annak muló javaiba helyezik s lelki nyomorukat nem érzik. Ők önmaguk-

¹ I. Kor. 1, 14. ² Róm. 16, 23. ³ I. Kor 15, 16, 17. ⁴ I. Kor. 1. 11. ⁵ I. Kor. 16, 17. ⁶ I. Kor. 1, 26.

kal s a dolgok rendjével megelégedve, csak gúnyos mosolylyal hallgatták volna, miként Festus a «bolondot»,¹ ki mindenkit a megfeszített Krisztushoz akar téríteni. hogy benne keresse bölcsességét, igazságát, szentségét és váltságát.²

Korinthusban is a szegényeknek prédikáltatott az evangéliom. Nekik, az elnyomott és megvetett szerencsétleneknek, a kerges tenyerű kézművesnek, a vérig korbácsolt rabszolgának, a lealázott nőnek és egytől-egyig bűngyötörte léleknek tárta fel a kereszt titkát, a szerető mennyei atya kegyelmi akaratát. minélfogva Fiát küldte e gonosz s harag alá vetett világba, hogy a hivatalosoknak, mind zsidóknak, mind görögöknek megmutassa hatalmát és bölcsességét:³ előttük fedte fel az Isten valódi lényegét, a ki nem úgy, miként a néma bálványok — élet és halál, üdv és kárhozat ura; a Krisztus igazi mivoltát, a ki Istennek képe, mennyei ember, szellem, s ki testté lett, hogy Isten ő benne, az ő helyettes engesztelő áldozati halála által kibékítse önmagával a bűnös, a harag alatt álló, elmúlандó világot: a Szent Lélek isteni erejét, a ki a Krisztusban hívőket egy szellemi testté, szereteti közösséggé egyesíti, melyben megszűnik minden véges, érzeki különbség ember és ember közt, s melyben nincs zsidó és görög, nincs szabad és szolga, melyben új teremtések, csak istenfiak s az örök élet örökösei vannak.⁴

S e népnek, mely az élet és bűn terhe alatt megfáradott ez az evangéliom, mely a jobb jövő reményeinek édes valóságáról beszélt, örömhír és váltság volt. Ezek sóvár szívvel ölelték keblükre a názárethi Jézus keresztfáját, mert a felett üdvösségök napját látták felkelőben, a mint az Isten és emberszeretet áldott sugarait szerteszét löveli az egész világ megdicsőülésére. S a nyomor e népe, rakva tudatlansággal és bűnnel, mert köztük nem egy parázna, bálványozó, házasságtörő, kéjencz, fertőző, tolvaj, fősvény, iszákos, káromló,

¹ Ap. cs. 26, 24. ² I. Kor. 1, 23. 30. ³ I. Kor. 1, 24. ⁴ II Kor. 5, 18, 19, I. Kor. 1, 18; II. Kor. 11, 4; II. Kor. 3, 17; II. Kor. 4, 4; I. Kor. 15, 47; I. Kor. 12, 14; I. Kor. 7, 19, 21, 22; v. o. Holsten, Das Evang. Pauli 184, 185 l.

rabló vala,¹ e világ szemetje lett e világ bölcseinek, hatalmasainak és nemeseinek útmutatója, vezére az örök életre.

Mily fenséges látvány! Ez az igazi isteni színjáték. Mert ezt csakugyan Isten rendezte így. Isten, ugyanis, a kik bolondoknak állíttatnak e világon, azokat választotta, hogy a bölcseket megszegyenítse, kik e világon erőtleneknek állíttatnak, azokat választotta, hogy az erőseket megszegyenítse és a kik nemtelenek e világon és semminek állíttatnak, azokat választotta és azokat, mik nincsenek, hogy a mik vagynak azokat eltörölje. Hogy ne dicsekedjék ő előtte egy test is.²

Ilyen volt a kezdet. Ez volt Korinthusban a gyengék és nemtelenek, a tudatlanok és megvetettek gyülekezete, kiket ő, mint testieket s Krisztusban gyermekeket táplált tejnek italával és nem kemény eledellel,³ kiket megtanított az üdvörténet hagyományos tanaira, miket maga is úgy tanult, hogy a Krisztus megholt a mi bűneinkért az Írások szerint és eltemettetett és feltámadott harmadnapon az Írások szerint és megjelent sokaknak, meg neki is, s mikor beáll a vég, eljő újra s felállítja örök birodalmát e földön.⁴ S hirdette mindezt nekik nem oly beszédekkel, melyekre az emberi bölcsesség tanít, nem nagy ékesszólással, nem emberi bölcsesség hitető beszédivel, hanem egyszerű, keresetlen szavakkal, a tényekre utalva s azokban az isteni erőt mutogatva, hogy az ő hitők ne állana emberi bölcsességben, hanem isteni erőben.⁵

De az új mozgalom csakhamar mind nagyobb arányokat öltött. A pogányság — s most már az előkelőbbek közül is néhányan — tömegesen csatlakozott ahhoz. Justus háza környéke nagyon megélénkült. Természetes, hogy a Jézus Krisztus híveinek e gyors szaporodása napról-napra jobban ingerelte a szomszédos zsinagóga tagjait, kik az új vallásban, a kereszt beszédeben Jehova undok káromlását s a zsidó nemzeti remény csúfos kigúnyolását látták. Legott

¹I. 6. 9. 10. 11. ²I. Kor. 1, 27—29. ³I. Kor. 3, 1—2. ⁴I. Kor. 15. 3—8. 24. 52. ⁵I. Kor. 2, 1—5, 13.

tanácsot is ültek s elhatározták, hogy véget vetnek a jöttment Pál üzelmeinek.

Pál tudta, látta mit forralnak ellene s nem csekély aggodalmakat állt ki. Nem folytathatta munkáját kivánt nyugalommal. «És én — mondja maga — nagy erőtlenséggel, félelemmel és rettegéssel forgolódtam köztetek.»¹ De türt, nyomorgott és szenvedett, mert hiszen arra rendeltetett. S rég tudta ő, hogy «kik az Úr Jézust is megölték és az ő saját prófétaikat, őt is üzni, kergetni fogják», hogy a zsidók, kik az Istennek nem kellene, az embereknek pedig ellenségei, megtiltják, hogy a pogányoknak prédikáljon, hogy azok üdvezüljenek.² Abban keresett vigasztalást, a ki éjszakai látásban imígyen szólt hozzá: «Ne fejl, hanem szólj és ne hallgass: mert én veled vagyok és senki nem támad rád, hogy néked ártson, mert nekem sok népem vagyok e városban.»³

Egy álló esztendeig és hat hónapig nem is tágitott. Éjjel szőtt, nappal tanított. Hanem egyszer aztán — s ez intő jelül szolgált neki — rettenetes haragra gerjedtek ellenségei, közös akarattal rárohantak s erőnek erejével a törvényszék elé hurczolták Maga Annaeus Novatus Gallio, Achaja tartományának az időben proconsulja, ki — mint tudjuk — épen Korinthusban székelt, hallgatta ki panaszukat. Azzal vádolták Pált, hogy «a törvény ellen való istentiszteletre csábítja az embereket.»⁴

A vád elég ügyesen volt kieszelve. A római helytartó, mint a törvény öre előtt, a római törvény nevében emelik fel szavukat. A törvény biztosította a zsidó vallás szabad gyakorlatát s ime az a Pál a zsidó vallással ellenkező, hamis tanokat hirdet. Ha ők, a hivatalos zsidó-község tagjai mondják ezt, hát akkor csak úgy kell lennie a dolognak s nem is annyira az ők, mint inkább a római állam érdeke követeli, hogy az, a kit illet, elejét vegye a bajnak. S ha nem

¹ I. Kor. 2, 3. ² I. Thess. 2, 14—16. ³ Ap. cs. 18, 9—10. ⁴ Ap. cs. 18, 11.

tenné, ott a Pilátus példája, majd a fejére olvassák: nem vagy barátja a császárnak! — Ján. ev. 9, 12.

Gallio nem az az ember volt, a ki át ne látott volna a szitán. A nagy bölcsésznek, Senecának e testvérét kortársai úgy ismerték, mint művelt, humanus egyéniséget, a ki előítéletektől menten, az embereket nem külső, hanem belső értékük szerint mérlegelte. Jól érezte magát bármily rangú s rendű társaságban, ha annak tagjai szellemes és jellemes egyének voltak. Szívességben, előzékenységben senki felül nem múlta, de a hízelgők, csúszó-mászók fáját lelkéből utálta. S ő épen ilyeneknek tanulta ismerni a zsidókat. Most is kiérezte, hogy az ő fitogatott «törvénytiszteletük» csak csalétek, ravasz számítás, hogy tulajdonkép nem a római állam, hanem a zsidó-község miatt fáj a fejük. Azért Pált, ki védelmezni akará magát, szóhoz sem engedvén jutni, azt felelte a zsidóknak: «Zsidók! ha valami bosszútételről, vagy valami gonoszságról volna a panasz, az igazság szerint meghallgatnálak. Ha pedig a kérdés vagyon valami rátok tartozó beszédről, nevekről, vagy törvényről, ti lássátok meg; mert én az olyan dolgokban bíró nem akarok lenni.» ¹ S midőn így az egész panaszos ügyet tisztán zsidó belügynek minősíté, «elűzte őket a törvénytisztelet elől». ²

Gallio álláspontja tiszta és egészen érthető. Kiérezte az előadott panaszból, hogy a vita a zsidók és Pál között tulajdonkép zsidó vallási kérdés körül forog. Hogy legyen ő bíró oly ügyben, a mi reá nem tartozik, a mihez nem is ért. Törvény szerint e kérdés eldöntése a synedrium dolga: ítéljen az benne. Egészen másként állna a dolog, ha az a Pál valami közönséges bűnös volna, ha a polgári törvény pontjaiba ütköző kihágást követett volna el, vagy ha valami új s így hát tiltott vallást — religio illicita — hirdetne, de hát azt nem teszi, mert «a kérdés vagyon zsidókra tartozó beszédről, nevekről és törvényről.» S tény, hogy a római hatóság kezdetben mindenütt Gallio álláspontjára helyezke-

¹ Ap. cs. 18. 14. 15. ² Ap. cs. 18, 16.

dett. nem üldözte a keresztyéneket, mert vallásukat lényegében egynek vette a törvényesen bevett zsidó vallással, s a zsidók maguk sem minősítették azt eleinte külön és új, hanem csak heterodox zsidóvallásnak,¹ mert az eltérést maguk és a keresztyének között sajátkép csak abban látták, hogy a kit ők még mindig várva-vártak, a Messiásnak a názáreti Jézusban való megjelenését a keresztyének már világszerte hirdették.

De a panaszosok Gallio elutasító végzésével semmikép sem voltak megelégedve. Nem tágitottak a törvényszék előtt, hanem erőszakoskodni kezdtek. Ugy de az ott ácsorgó görögök sem voltak restek, szívök szerint való volt a dolog, megrohanták a gyűlölt fajt s zsinagógájuknak fejét Sosthenest megragadván, jól elpáholták ott a tett helyén. S Gallio ügyet sem vetett az egész dologra.²

Ekként a konok s ellenséges indulatú zsidóság csúfos vereséget szenvedett s Pál békén folytathatta tovább áldott munkáját: a korinthusi kis gyülekezet szervezését. Ott maradt még egy darab ideig, de azután jobbnak látta egy időre eltávozni. A czélt, mi végre Korinthusba jött, immár elérte: «az Isten néki adott ajándéka szerint, mint böles mester alapot vetett, hadd építsenek most már mások a megvetett alapra, s ők lássák, hogy mi módon építenek rá.»³

Elbúcsúzott az atyafiaktól s a kenchraeai kikötőben hajóra szállva, hü barátainak, Aquilának és Priscillának társaságában Síríába evezett.

Ime a korinthusi viszonyok, s a korinthusi gyülekezet megalapításának története.

Dr. Masznyik Endre,
theol. akad. tanár.

¹ A. Hausrath Neut. Zeitg. III. Th. 226. l. ² Ap. cs. 18, 17. ³ I. Kor. 3, 10.

KALINKA JOACHIM SUPERINTENDENS
ELSŐ VIZSGÁLATI FOGSÁGA POZSONYBAN.

(1671. július — 1672. május.)

Még mielőtt a bíróság, mely a Wesselényi-féle összeesküvés részesei felett itélni tartozott, összeült volna, Szelepcsényi érsek és Pálffy Tamás püspök figyelmeztették Leopold császárt,¹ hogy most igen jó alkalma lenne, az egyedül üdvözítő vallás apostolaként fellépve, millió félrevezetett lélek üdvét megmenteni; de Lobkovitz és Rottal sokkal nagyobbban találták már akkor is az izgatottságot, sem hogy tanácsolhatták volna hogy azt még a vallási kérdések felvetése által is növeljék.² Ha mégis a katolikusok országszerte sérelmeket követtek el a protestánsokon, nem lehetetlen, hogy ezek a felső hatóság titkos helegyezésével, de bizonyára nem annak egyenes rendeletére történtek. Egyes történetírók Drábikot tekintették e kor első prot. vértanújának. E nézetet azonban, úgy hiszem, már e folyóirat mult számában kellő értékére szállítottam le. Semmi sem bizonyítja jobban ez állítás téves voltát, mint az a jelenség, hogy mindazok a protestánsok, kik a Drábikkal való bűnrészességgel vádoltattak, míg hitőkből egy parányit sem engedtek vagy tagadtak meg, másfelől többszörösen és ünnepélyesen tiltakoztak az ő vele való minden közösség ellen.

De a mennyire nem mondható Drábik a protestantismus vértanújának, mert hiszen tényleg, mint r. kath. halt meg: annyira teljes joggal állíthatjuk, hogy mindazok, a kik neki állítólagos bűnrészesei voltak, sokat és nagy lelki erővel szenvedtek prot. hitükért. Igaz, hogy mindenkit, kit a későbbi rendszeres üldözés alatt bevádoltak, egyéb más vádakkal is illettek, így Kalinka Joachim superintendenst is, azonban, mint Buriusból tudjuk,³ 1673-ban is még az volt a fővád-pont, a miért már 1671-ben, még Drábik életében törvény elé idézték, hogy t. i. ezzel egyetértőleg felségsértést követett el a császárt ócsárló kijelentések terjesztése és ezeknek fel nem jelentése által. Semmi sem világítja meg jobban az említett bíróság rosszhiszeműségét, részrehajló, r. katolikus irányzatú működését, mint Kalinkának első, tíz hónapra

¹ 1670 december havában.

² Pauler Gy. A Wesselényi-féle összeesküvés tört. II. köt. 234. l.

³ Buri Micae ed. Lichner p. 19.

terjedett vizsgálati fogsága. E 10 hónapról Kalinka maga nagyérdekű naplót vezetett.¹ E naplójában körülményesen szól a bírának vele szemben tanusított eljárásáról, a kath. papságnak boszantásáról és nyílt üldözéseiről, az országszerte mind nagyobb arányokban megindult templomfoglalásokról és pap-elűzésekről, melyek mintegy szomorú árnyékát vetik előre a két évvel később megindított általános üldözéseknek. És épen ezért, de meg önmagokban való érdekességükért is, méltán kívánnak e naplójegyzetek helyet a magyarhoni protestánsok szenvedéseinek történetében, melybe őket ezúttal beilleszteni, e szerény vázlat föladata.

I.

Azok között, kiket a pozsonyi *judicium delegatum* megidézett, az utolsók közé tartozott Kalinka Joachim, a trencséni, lipitói és árvai esperességek *superintendense* és illavai ág. h. ev. lelkész. 1671. július 10-én kapott egy idéző-levelet gróf Rottaltól, a rendkívüli bíróság elnökétől, hogy haladéktalanul jöjjön Pozsonyba. Ő e meghívásnak eleget teendő, nyomban útra kelt s csakhamar meg is jelent a bírák előtt. A megidézésre okot Drábiknak az a vallomása adott, hogy Comenius Magyarhonban különösen Kalinkával volt összeköttetésben;² e mellett azonban a Lux e tenebris is többször úgy említi Kalinkát, mint a ki a jósnak és látásainak barátja. Ezért 13-án, a mikor először hallgatták ki, a kérdés a körül forgott, hogy megvan-e nála az az incriminált könyv és hogy mi módon jutott hozzá? Kalinka azt válaszolta, hogy a könyv megvan, de azt nem vette, hanem magától Comeniustól kapta ajándékba, a nélkül azonban, hogy kérte volna, és pedig Eperjesen át Ladivár Illés által, ki azt eperjesi kocsisokkal küldte hozzá. Hogy néki szól, Comenius sajátkezű ajánlása bizonyítja a czímlap előtt. Nehezebb volt arra a kérdésre felelnie: mi czélból küldte neki Comenius a művet? Eleinte azt mondta, hogy nem tudja; majd meg, hogy valószínűleg azért, hogy megczáfolja, mivel Felinust és Vetterint, a jóslatok ellenségeit, a támadásokban, miket ezek Drábik ellen intéztek, támogatta, s Comeniusnak ez füléhez jutott. A bíróság nagyon faggatta még Osztrosith felől is, hogy tudott-e

¹ L. Századok 1889. X., hol teljes czíme is közölve. A napló a pozsonyi ev. egyház kéziratárában a *Rerum Eccles.* X-ik volumene.

² *Diarium Kal.* p. 25.

eme jóslatokról, egyetértett-e velök? Mire Kalinka tagadólag felelt. Osztrosithnek ép úgy nem volt semmi köze sem Drábikhoz, — mondá. — mint sok másoknak, kiknek nevei művében előfordulnak. A bíróság azután arra utalt, hogy a jóslatok gyakran összekötik Osztrosith nevét a Tökölyiével és a Petróczyéval, kik a rebellió részesei, de Kalinka erre is azt felelte, hogy sok más is van megemlítve a látásokban, kiknek a rebellióhoz semmi közük. Ő maga a végből volt kénytelen e látásokkal foglalkozni, mert mint a hit fő örének, kötelessége volt vigyázni, hogy az egyház tanai közé téves és fanatikus dolgok be ne csúsztattassanak s ezért czáfolgatta is azokat és igyekezett nevetségessé tenni. S midőn a bíróság e védekezésre azt mondotta, hogy hiszen akkor, midőn e dolgokat nevetségessé iparkodott tenni, egyúttal terjesztette is őket, Kalinka azt felelte, hogy csak azt tette közzé belőlök, mi nevetség tárgya volt s ez által elterjedésüket bizonyára elő nem mozdíthatta. Arra a kérdésre pedig, hogy valyon vejével, Tarnóczy superintendenssel közölte-e a könyvet, azt mondta, hogy a könyvet magát nem, csak az az ellen készített czáfolatot.¹

Ugyanezt a merev ellenséges álláspontot kívánta Kalinka magával Drábikkal is megerősíttetni. S mikor Drábik palinódiája megszerkesztésénél s ünnepélyes kinyilvánításánál Rottal megkeresése folytán július 16-án megjelent, felhasználta ez alkalmat s így szólt Drábikhoz: «Domine Nicolae, kérem emlékezzék vissza, hányszor mondtam önnek s hányszor faggattam, ki adott önnek ily megbizást, hogy ilyet tegyen? (t. i. jósoljon). Emlékezzék vissza, hogy ön arra nekem mit sem tudott felelni.» Drábik bevallotta, hogy Kalinka mit sem segített neki, ellenkezőleg feddette érte s nyögni és könyörögni kezdett.² A bíróság, úgy látszik, e fontos kijelentést, melynél Cubei jezsuita, s még egy katolikus és egy protestáns tanú is volt jelen, nem vette jegyzőkönyvébe.³ a helyett elhatározta, hogy Kalinka könyvét s a reá készített czáfolatot elhozatja Illaváról, hogy ez ügyben annál biztosabban és igazabban ítélhessen.

Úgy látszik, hogy az elhozatal, vagy legalább a czáfolat meghozása Kalinkára volt bízva, s július 18-án újból megidézték. Ez volt az utolsó kihallgatás, melyet a bíróság vele

¹ Diarum Kal. p. 2. 3. ² U. o. p. 6. 7. és p. 203.

³ E felvételt támogatja a vád többszöri ismétlése ezen vallomás után, bár ellene szól Buriusnak már idézett helye. Ha azonban fel is vette a bíróság a kijelentést, de eljárásánál tekintetbe nem vette.

eszközölt. Új és fontos e vallomásban, hogy Kalinka Drábik jóslatait, már mielőtt azok nyomtatásban megjelentek volna, egyenként kapta és ismerte volt, és pedig Mednyánszky Jónás által, a ki viszont Comeniustól kapta azokat. Elolvasás után rendesen visszaküldözte őket. A főök, mely miatt Kalinka azokat a jóslatokat visszavetette, az volt, hogy Drábik gyakran másított a szent íráson és gyakran hozzáadott valamit; ezért is kezdte czáfolni azokat. A bíróság a czáfolatot megtekintvén, friss törlést vett benne észre. Múltán mondták Kalinkának, hogy ez a gyanút csak növeli, s mikor Kalinka erre is megfelelt, okúl adván, hogy e friss, itt Pozsonyban eszközölt törlés célja volt a művet lehetőleg tökéletessé tenni, egy bíró ama gyanújának adott kifejezést, hogy talán ő felségéről volt szó e helyen. Nem boldogulván vele ez ügyben, szemére vetették, hogy Osztrosithal, bár megesküdött, hogy nem teszi, már itt Pozsonyban is találkozott, szolgálival beszélt s levelet is irt neki, mit Kalinka könnyen visszautasított, s a mennyiben nem tehetette, kimutatta, hogy ezeket még az eskü előtt tette. Osztrosith nevének gyakori említése bizonyítja, mennyire szerette volna a bíróság e tekintélyes és gazdag férfiút is az álprófétiaik ügyébe belekeverni. Lehetetlennek mondták, hogy Kalinka neki is nem adta volna olvasni, s mikor Kalinka ismételte, hogy nem adta, mert neki sem tetszett a könyv, azt kérdezte egyikök: «Tehát nem teljesen ismeretlen Osztrosith előtt a dolog?» Mire Kalinka azt felelte, hogy teljesen ismeretlen nem lehetett, mert szerte-széjjel híre volt a «phanatikus ember naeniáinak».

Ismeretes dolog, hogy nem sokára Osztrosith ellen is pert indítottak. Volt-e befolyása Kalinka e vallomásának a perre? — nem tudom. Bizonyára őt is, mint Kalinkát is, azonfelül még egyébbel is vádolták. Mikor Kalinka mindenre megfelelt, egy bíró azt mondta: sok van még, a mire felelnie kell: hogy gyakran társalgott Tökölyvel és Petróczyval; hogy Erdélyből gyakran kap levelet, hogy az ifjú Petróczy eltűnéséről tudomása van, s hogy az eperjesi akadémia körül is bűnös; pedig mindez ő felségének kárára történt. Miután a bíróság mind e vádakát nem állapította meg, csak ráfogta Kalinkára. ő pedig egyszerűen tagadásba vette, s miután végül még megkérdezték, tud-e valamit dr. Securiusról, és tud-e valakit, a kinek a «Lux e tenebris» megvolna, mely kérdésekre ő tagadólag válaszolt, elbocsátották.¹

¹ Diar. Kal. p. 9. 10.

Azonban még az nap (jul. 18-án) hivatta Rottal. A bíróság ugyanis felsőbb rendeletre Pozsonyból Bécsbe volt menendő s így Kalinka ügyét nem fejezhette be. Azért hitták tehát Kalinkát, hogy adjon reversalist, hogy míg el nem bocsátják, addig Pozsony városában fog maradni s egyszersmind megengedte neki Rottal, hogy szabadon járhat-kelhet a városon belül. Kalinka erre a kért iratot haladéktalanul kiállította s átadta.¹

Talán a bíróság ez átköltözködése s időközi szünetelése okozta, hogy Kalinka ügyében a további vizsgálat Illaván történt. Pár nappal a bíróság Pozsonyból való eltávozása után, jul. 23-án több személyt hallgattak ki *Illaván* e peres ügyben. Megmutatták nekik Kalinka czáfólió iratát, hogy megállapítsák, vajjon Kalinka írása-e; megkérdezték, hogy Kalinka helyeselte-e Drábik jóslatait, végül pedig, hogy közölte-e a jóslatokat valakivel. *Nigrini*, puchói lelkész vallomásából kitűnt, hogy Kalinka czáfólió iratainak czíme: «An scilicet temporalis felicitas, seu seculum quoddam aureum ante finem Mundi sit expectandum» volt s Nigrini feltétlenül rámondta, hogy a kézirat a superintendens írása. A második kérdésre, hogy helyeselte-e Kalinka a jóslatokat, tagadólag felelt; míg a harmadikra Nigrini azt felelte, hogy igen is van tudomása róla, hogy Kalinka e könyvét Vetterinnel közölte, a ki tudvalevőleg Drábik legnagyobb ellensége volt. *Vetterin* vallomása még kedvezőbb volt Kalinkára. Egyenesen állította, hogy Kalinka vele egyetértőleg elvetette a jóslatokat, mivel nem rendel Isten, hogy a felsőséget úgy tiszteljük, mint Drábik, ki tudvalevőleg a császár ellen a legnagyobb káromlásokat bocsátotta közzé; a másik két kérdésre pedig, tud-e valakit a lutheránus papok közül és valakit a világiak közül, ki azokat helyeselte volna, szintén tagadólag felelt.²

E kihallgatással az egyenes törvényes eljárás Kalinka ellenében véget ért. Az ő kihallgatása ép oly keveset eredményezett ellene, mint az illavai tanuké. Mindössze azt az egy vádat tarthatták fel ellene, hogy Drábik könyvét, bár tudta mily felségsértő, nem jelentette fel. E vád is ugyan tartalmilag erejét veszítette, az által, hogy a könyv kétségkívül szerte-széjjel ismeretes volt; egyénileg pedig Kalinkának ama kijelentése által, hogy neki a feljelentés e kötelességéről tudomása nem volt; azonban legalább forma szerint

¹ Diar. Kal. p. 10.

² Kalinka e vizsgálatot az illavai rector levele szerint írta naplójába, p. 33. 34.

a vádat fel lehetett tartani. Megvannak a törvényes szabványok, melyek büntetéssel sújtanak olyanokat, kik lázító iratokat fel nem jelentenek s ezeket idézték is Kalinkának.¹ Teljesen világos azonban, hogy a régi törvényekre neki, az egyház emberének kevésbé volt kötelessége gondolnia, mint a számos világi embernek, kik a műről tudtak. A nélkül is a mű lényege egyházi, hittudományi volt s a mennyiben sértést tartalmazott a felsőség ellen, annyiban kimutathatta Vetterin vallomásával, hogy nem osztozott káromlásaiban. Pusztán ily alapon Drábik összes ellenfeleit perbe lehetett volna fogni, mert azok sem jelentették fel a hatóságnak a könyvet, bár küzdöttek ellene.

E teljesen mentő körülmények bizonyára nem voltak rejtve a bíróság előtt sem. Ezért is csak zaklatásnak minősíthető a szeptember 20-án tartott ülés² amaz intézkedése, mely Kalinka ügyét egy újonnan alakítandó bécsi bíróság foruma elé utasította. Kalinkának magának már régebben nem volt semmi kétsége benne, hogy esetleges áttérése mily örömet szerezne a bíróság körében, főleg pedig az érseknél: s hogy neki az a lépés bizonyára meghozná a kegyelmet, melyet Drábiknak meg nem szerezhettek s naplója elbeszélései, melyeket utóbb érinteni fogunk, már megelőző, hasonló célzatú kísértésekről tanuskodnak. Ezért amaz ebersdorfi végzés főczéljának csak azt tekinthetjük: megkísérteni e férfiút, ki már 70 éves volt, hitbéli erejét megtörni, vagy ha azt nem lehet, legalább egy időre letartóztatása által egyházát és egyházmegyéjét zavarba hozni.

Kalinka maga a végzésről, annak hozatala idején, mit sem tudott. Két szenvedő társával *Securiussal* és *Lasiussal* együtt várták naponként a felmentő végzést, s hogy ügyük más fórum elé került, nem is sejtették. Fájdalom, e két férfiú elfogatásának okáról, s az ellenök emelt vádakról nincs tudomásom. Securius szakolczai orvos volt, Lasius pedig «aulae Tökölianae concionator novellus»; mindkettő már Kalinka Pozsonyba jövétele előtt fogva volt. Drábikkal egyik sem volt összeköttetésben, sőt Securiust Drábik ellenfelei közé számították. Lasiusról Kalinka megemlékezik. Burius is említi röviden, hogy kíséret mellett hozták Pozsonyba;³

¹ A napló I. Ferdinánd Decretumainak 24-ik articulását (kelt 1553) szószerint idézi; ugyan ilyenek Tripart. Op. Fur. Consuet. Incl. Regn. Hung. II. Pars. Titulus 6. — Diar Kal. p. 57.

² Ez ülésről, melyet Ebersdorfban tartottak, s végzéseiről Pauler tesz említést Vessel. összeesk. II. rész. 392. és 401. lapokon.

³ Buri Micae p. 107.

Kalinka ez esetet körülményesen írja le;¹ azonban az ellene emelt vádokról egy szót sem ír. Lasius úgy látszik, heves természetű férfi volt, azért, míg Kalinka és Securius szabadon járhattak, ő csakhamar fogságba került.

Elvezve a korlátolt szabadság engedélyét, gyakran felkeresték egymást Securiussal s gyakrabban írtak kisebb leveleket is. Nap, nap után telt s aggódó várakozással óhajtották örömtelen állapotjuk végét, mely azonban mindinkább távolodni látszott. Október 15-én, tehát három héttel később magán uton értesült Kalinka róla, hogy Ebersdorfban tárgyalták ügyüket s elodázták továbbra; de ő nem nyugodott bele.² Véletlenül egy oly egyén ismeretségére tett szert, kinek kerülő úton meglehetősen közelítenie gróf Rottal. Ezt kereste fel aztán folytonosan kérvényeivel, melyek különféle képen változtatva, de mindig azt az egy tárgyat terjesztették elő: bocsássák őt szabadon, mivel itt Pozsonyban nincs dolga, otthon pedig sok dolga van. Különféle biztatásokat kapott is válaszul, de melyeket a következmények mindig meghazudtoltak, azonban ő bátorságát még sem veszé el. Megtudta, hogy a bíróság elnöke, Rottal, ágyban fekvő beteg s még ilyen helyzetben is elolvassa kérvényeit. November 6-án³ váratlanul híre terjedt a városban, hogy a «zöld házbán» összeültek a felsőbb bíróság tagjai s Kalinka azonnal jelentkezett, hogy ítéljenek egyszer már felette. Kérése azonban hiábavaló volt; azt felelték, hogy ügye nincs náluk, kérje Rottalnál. Keserű volt a csalódás, mert sok fogoly szabadonbocsátása annál fájóbbá tette neki a fogsággal egybekötött nélkülözéseket. Pár nappal reá (november 11-én), a magyar-tót papnál egy pozsonyi jogértő barátjától biztató levelet kapott:⁴ a bíróság szelleme enyhült, sok fogoly szabadon bocsátatik. Kalinka ügye is új bíróság kezébe került. De meg lett a néhány jó hír is egy rosszal toldva; Kalinkáról azt híresztelték, hogy szerzetes volt. E hirt megerősíteni látszott egy, következő napon Bécsből jött jelentés, mely szerint Rottal másokra háritotta volna Kalinka ott tartatásának okát.

Ez újabb vádpontok világosan és egyenesen kifejezve a naplóban nincsenek, de Kalinkának bizonyára bizalmas

¹ Igen érdekes leírását Lasius elfogatásának és Pozsonyba viteleinek, első szenvedéseinek, a Diar. 34—47. lapjain olvashatni. Tekintettel értekezésem tárgyára a leírás vázolására ki nem terjeszkedhetem.

² Diar. p. 31. ³ U. o. p. 35. ⁴ U. o. p. 39.

úton tudomására jutottak. Összefüggésben lehettek a ház-motozással, melyet a vizsgálók lakásán tartottak. Ez alkalommal kézrekerült több Kalinkához intézett levél is, melyeket hitsorsosai irtak hozzá, több politikai pasquill, a hirhedt zólyomi pontok, végül valami meteorológiai prognostikon. Magában egyik sem volt fontos, együtt azonban mégis gyanút keltettek. És ő is az egész dolgot komolyan vette. Az előzmények után oka volt reá. Újabb kihallgatásnak nézve elébe, kidolgozta magának a védelmet, elmondta, hogy a császár ellenségeivel nem levelezett, különben is kicsoda ő, hogy azok vele gondoltak volna? Az ellene felhozott iratok bécsi nyomtatványok; a pasquillok pusztá széttépésre voltak szárvá; a zólyomi pontokról ő úgy volt értesülve, hogy azok nyilvános gyűlésből terjesztettek fel ő felségéhez; a prognostikon pedig szintén bécsi termék, melyért annak kiadói lennének sújtandók, ha a dolog büntetésre méltó lenne.¹ Egy memorialet dolgozott ki a kérdés felett, valjon hűtelen-e, ki ily könyvet fel nem jelent,² természetesen azzal a conclusióval, hogy nem az. Ő a maga személyére nézve mindig tisztelte a felsőséget és tiszteli is, de őt a könyv, melyhez sok fontos kérdés fűződött, theologiai szempontból érdekelte;³ — egész Trencsénmegye tudott a jóslatokról, jelentették volna fel a világi urak, ha oly nagy bűn volt annak elhallgatása. Egyenkint felel Drábik könyvének azon pontjaira is, melyek az ő személyével foglalkoznak s kimutatni iparkodik az állítások alaptalanságát.⁴

E komoly aggodalmakra valló védelmi előkészületek között örvendeztetik meg bécsi összeköttetései még november végén⁵ azzal a hírrel, hogy ügye jó fejlődésnek indult. A jobb jövőn csüggő remények és a jelen aggodalmait tartották folytonosan hullámzásban kedélyét egész fogsága alatt. Többnyire bécsi összeköttetéseinek értesítéseitől függöttek ez érzelmek; azok pedig, mivel sokszor nem is volt mit jelenteniök, úgy látszik gyakran csak üres ígérekkel áltatták. Igy deczember 3-án⁶ Securiustól azt hallja, hogy ügyök

¹ Diarum Kal. p. 51—53.

² Memoriale. An Famosum, factiosum Librum accipiens, detinens, non indicans, incurrit notam Infidelitatis. Itt különösen Decr. Scti Stephani Regis Lib. II. Cap. 51 és Decr. Colom. Lib II. Cap 6 ő reá való alkalmazhatása ellen védekezik. A Memoriale a Diar p. 53—56 olvasható.

³ A theologiai kérdéseket a Diarium 58. lapján összegezi. Ezek egyike: «An expectandum Regnum Chiliaicum.»

⁴ Diar. p. 59. 60. ⁵ U. o. p. 65. ⁶ U. o. p. 69.

már a császárnál van. Deczember 14-én¹ Lasiust szigorúbb őrizet alá teszik. 21-én² Securius azt a hirt hozza, hogy Askániust, a Rákócziak volt házi orvosát is perbe akarják fogni. Ugyanakkor Bécsből azt az értesítést veszi, hogy ügye Pálffy Tamásnál van, az ország kancellárjánál, s midőn Pálffy néhány nap mulva Pozsonyba jött s kérvényére azt felelte, hogy 8 nap mulva választ fog adni rá,³ újra feleled reménye. Rottal időközben meg is ígérte állítólag, hogy kieszközli Kalinka szabadon bocsátását, csak Pálffy visszatérését várja. Pálffy 1672. január 14-én vissza is jött Pozsonyba, de Kalinka kérvényére csak azt válaszolta, hogy mielőtt a felett dönthetne, beszélnie kell az udvari tanácsossal.⁴

E késedelmezésnek az volt az oka, hogy egy újabb pótvizsgálatot rendeltek el Kalinka ellen. E pótvizsgálat azzal a kérdéssel foglalkozott, vajon való-e, hogy Kalinka sok kath. papot térített el hitétől s hogy ő maga is volt-e minorita, vagy dominicanus? Már szeptember 20-án írta Kalinka veje, Prileszky,⁵ hogy azt a hirt terjesztik róla, hogy dominicanus volt: egy későbbi (*november 6-án*) határozottan fellépő állításról⁶ feljebb tettem említést. E körülmény arra indította az érseket, hogy a Kalinka iránt érvényesülni kezdő kedvező hangulat megakasztása végett s még más czélből is embert küldjön ki a hely színére (Illavára), erre vonatkozó adatok gyűjtése végett s e küldetéssel a pozsonyi plébánost, Borsiczkyt bízta meg. Borsiczky 1671. deczember 2-án Pruszkába. (egy trencsénmegyei községbe) hívatta össze az esperesség lelkészeit. A dolognak komoly szint adandó, szigorúan megeskette őket és pedig a boldogságos szűzre is. Azután pedig roppant komolysággal vallatta ki őket, hogy hol született, hol tanult Kalinka; igaz-e, hogy külföldön járt? Természetesen mind e kérdésekre adott válaszok semmi telhetőt nem tartalmaztak. Kalinka maga megjegyzi naplójában, hogy Magyarhonban született, s hogy az országból nem mozdult ki teljes életében s bizonyára hasonlót vallottak a lelkészek is. Erre *Illavára* ment a vizsgáló, s ott is eszközölt kihallgatásokat. Kalinka felesége azt felelte, hogy ő e dolgokról mit sem tud, hogy ő csak fonásra és főzésre gondol; az illavai borbély pedig azt felelte, hogy azt sem tudja, hogy ő maga hol született, annál kevésbbé mondhat valamit a tisztelendő úrról.

¹ Diar. p. 88. ² U. o. p. 94. ³ U. o. p. 102. ⁴ U. o. p. 110.
⁵ U. o. p. 19. ⁶ U. o. p. 35.

Elvégezve a kihallgatást, Borsiczky rátért a mellékcélra, megkísérelte az illavai templomnak az evangélikusoktól való elvételét. A császár nevében kérte a kulcsokat a tanítótól, ez azonban azt felelte, hogy azokat a lelkész távollétében annak rendelete nélkül ki nem adhatja. Ebbe ugyan bele nem nyugodott a komoly vizsgálóbíró, s kísérleteket tett más úton is; de mikor a kulcsokat semmi módon meg nem kaphatta, hogy a felsülésből legalább a császár nevét kivonja, azt mondta, hogy csakis a császár iránti hűségüket kívánta próbára tenni s vizsgálata eredményeivel visszatért az érsekhez.¹

A karácsonyi ünnepek közeledtével Kalinka feszülten várta, hogy ez alkalomból hazabocsátják. Az új évre hasonló hiú reményekkel táplálta lelkét; de hiába! E helyett arról értesítették az új év egyik napján, hogy Osztrosithék is fogóságba kerültek;² Borsiczky pedig január 17-én személyesen hozta meg neki a hirt a személyesen vezetett pótvizsgálatról, s hozzátette azt a később különben semmivel sem igazolt állítást, hogy valami iratot találtak Kalinkánál, mely nagyon súlyosbíttja helyzetét. De azért biztatta, hogy írjon kérvényt az érsekhez.³ A mit Kalinka meg is tett; azonban ennek sem lett semmi eredménye. Mindenféle híresztelésekkel nyugtalanították és nehezítették napjait; azzal is, hogy Securius katholizált, mi egészen alaptalan volt, mert néhány nap mulva ez maga hozta meg a vizsgálató levelet, mit a már említettem Ascanius írt neki. Februárius 9-én értesült róla,⁴ hogy Hochernél a birodalom kancellárjánál volt ülés; azonban erről részleteket nem hallott. Februárius és márczius hava különben méltán izgalomban tartotta a pozsonyi egyház férfiaival szemben tanúsított jogtalan hivatalos eljárás miatt is. Pozsonyban is keresni kezdték a Drábik volt elvtársait s Condoletust vallatás alá febr. 25-én vették.⁵ Bécsi összeköttetéseitől, kik közé Osztrosith is tartozott, márczius 2-án⁶ azt a hirt vette, hogy Bécsbe fogják vinni további eljárás céljából s hogy eltiltják a további szónoklástól és ismét felmerült az a hír is, hogy Securius katholizált, a nélkül azonban, hogy a hir megerősítést nyert volna.

De márczius hava sok tekintetben javulást is hozott. Lasius érdekében — kit, mivel egy katolikus katonát rávett

¹ Kal. e vizsgálatról többektől értesült, a napló annak lefolyását az illavai rector levele szerint jegyzi fel 76—77. l.

² Diar p. 106. ³ U. o. p. 112. 113. ⁴ U. o. p. 125. ⁵ U. o. p. 141. ⁶ U. o. p. 144.

az úrvacsorának két szín alatti felvételére, 2 katonával őriztettek fogságában — előkelő katolikus hölgyekből álló küldöttség ment az érsekhez s kieszközölték, hogy a szigorú őrizet alól mentessék fel, s így ez szabadon mozoghatott.¹ Márczius 20-áról azt a hirt veszi Kalinka Bécsből, hogy Rottal azt a kérdést intézte az érsekhez, hogy miért tartja Kalinkát Pozsonyban?² A miből világosan kitűnt, hogy elvben a peres eljárás ellenében be van már szüntetve s fogva csak is az érsek kedvéért, tehát evangélikus hitéért tartatik.

Folytonos kéréseire április 13-án azt a választ nyerte, hogy szabadonbocsáttatását csakis annak a reversálisnak elvesztése gátolja, melyet a bíróságnak adott, midőn az Bécsbe költözött s hogy most írjon egy újabb kérvényt, s annak kedvező megoldása biztos.³ Kalinka megtette, azonban barátja visszaküldte neki, hogy az irat nem correct, mivel theologicus és nem politikus szellemben van tartva, azonfelül kissé éles; erre tehát újból megszerkesztette azt s elküldte.⁴

A fordulat ez alkalommal valóban kedvező volt. Rottal ismételte a kifogást, a reversalis elvesztét, s miután annak megkerülése okvetlenül feltételezte a szabadonbocsátást, megüzente Kalinkának, hogy állítson ki egyet újból. Kalinka ezt is megtette s május 2-án a kért iratot kiállította.⁵

Május 4-én végre hívatta Horváth bíró és kézbesítette neki az elbocsátó iratot, miután előtte újból reversálist kellett adnia, hogy ha ismét hivatni fogják, haladéktalanul meg fog jelenni.

Egy kis fennakadása volt még a reversalisra szükséges pecsét miatt. Pecsétjének egyes betűit ugyanis nem volt képes megmagyarázni s Horváth is és segédje is odautasították, hogy vagy készíttessen magának új pecsétet, vagy pedig magyarázza meg a betűket. Ez utóbbi mégis sikerült neki s megkapta az elbocsátó levelet. Fellelégett, mint a kinek kezén a legterhesebb bilincsek pattantak szét. Örömét nem csökkentette sem a reversalis, mert hiszen idézés esetén a nélkül is tartozott megjelenni, sem Horváthnak tanácsai, hogy ezentúl óvakodjék minden gyanustól, mert gyanuok nagyon is sok van ellene. Mintegy alvajáró járt-kelt, s első útja volt kocsit rendelni, hogy mielőbb meneküljön e városból, mintha attól tartana, hogy ha nem él szabadságával, még vissza-

¹ U. o. p. 158. ² U. o. p. 164. ³ U. o. p. 173. ⁴ U. o. p. 178. ⁵ U. o. p. 182.

veszik. Már mindene útra készen volt, midőn nagy ijedelmére Horváth és Mednyánszki újra hivatják. Dobogó szívvel ment elébök, — s csak azt a tanácsot vette tőlük, hogy mielőtt eltávoznék, vegyen búcsút az érsektől. Sokáig küzdött a tanácssal és a tanácslókkal; de végre meggyőzette magát s nehéz szívvel ment búcsúzni Szelepchényi érsekhez.¹ Hogy miért nehéz szívvel, feleljenek erre a tények és az események, melyek a fogság alatt köztük támadt viszonyt kellő világitásba helyezve, a választ ékesszólóan megadhatják.

II.

Kalinkára ugyanis a kath. papság mindjárt Pozsonyba érkezte után kivetette hálóját. Az érsek mindjárt július 14-én ebédre hívatta. Ez ebéd és az ekkor kifejlődött beszélgetés körülményes leírását találjuk mindjárt a napló elején.² Az érsek finom, de czéltudatos módon irányozta a társalgás menetét s ennek folyamán kifejthette nézeteit az evangélikus hit téves és hiányos voltáról. Főleg abba kötött belé, hogy a lutheránusok maguk bevallják, hogy Isten parancsát teljesíteni képtelenek, már pedig ki Istentől van, teljesítheti Isten parancsait, tehát a lutheránusok nem Istentől valók. Azonban az összes pontokat érintenünk nem lehet. Szó volt még Abilagról, Salamon bölcsességéről, mindez behizelgő, kedves modorban, mely tetőpontját érte, midőn az érsek Osztrosithra, az «ő kedves fiára» emelte poharát. Borsiczky plébános ugyan heves jelenetet okozott Drábikot védelmező oktalan fellépésével, melyet e folyóirat mult számában érintettem, azonban az érsek simító keze azonnal elszéleszté a redőket s annyira vitte a hangulat engedékenységet, hogy Borsiczky meghívta Kalinkát másnapra is ebédre. Így ment ez napnap után. Következő napon az érsek kertjébe volt hivatalos. Az érsek felhozta neki Drábik kimúlásának boldog voltát s hogy mily üdvösségnek részese most s a kert egyes tárgyainak, diszítéseinek szemlélése közben ismét élénk eszmecsere fejlődött ki köztük. Az érsek elbeszélte a kert megszentelését, rátért a szűz Mária tiszteletére, felvetve a kérdést, hogy miért oly ellenségei az evangélikusok az istenanyának; majd megmutatta neki a kertjében levő labirinthet, azzal a kíván-

¹ Diar. Kal. 183—185.

² 4—6. lapokon.

sággal, hogy a labirinthból, melybe belekerült, adjon neki az Úr jó menekülést.¹

Nem nehéz elképzelni, hogy a szerény igényű, de hitéhez mindenek felett ragaszkodó Kalinkának e társalgás, általában e társaság és környezet mennyire visszatetszett; viszont az is elképzelhető, hogy képzett és a vitatkozásban is iskolázott szelleme csak annál jobban ingerelte az érseket és környezetét, hogy e férfiút nyerjék meg egyházuk számára. Következő nap (17-én), hogy ne legyen kénytelen odamenni, ágyban maradt. Az érsek jezsuitákat küldött nyakára, hogy odahívják; természetesen, mikor látták, hogy szenvedő, visszatértek, a nélkül hogy céljukat elérték volna.² Egész julius havában ily alkalmatlan figyelemnek volt tárgya. Bár kerülte, de ki nem kerülte. 20-án egy evangélikus kertjében volt; a jezsuiták meglátták, és faggatták miért nem látogatja őket? 21-én Borsiczky jött hozzá Drábik könyvével s ebédre hívta. 24-én ismét ebédre hívta két napra is; Kalinka csak azzal menthette ki magát, hogy már megvan hívva s így ment ez napról napra tovább.

Mind e meghívásokat s a vitákat, melyek az így elfogadott alkalmaknál keletkeztek, céltalan is lenne részletezni. Tény, hogy Kalinka feljegyzése szerint, minden vitatkozásnál az ellene és az evangélikus hit ellen felvetett kifogásokot megczáfolta. a támadásokat visszaverte, s ha talán az ellenfelet nézetei igazságáról nem is győzte meg. — mi oly szerfelett ritka eredménye a vitatkozásnak, — de arról mindenestre tájékozhatták magukat, hogy az ő részükről is minden ilyen kísérlet céltalan, tehát felesleges. Ily vitapontok voltak: a praedestinatio, a hit, a jó cselekedetek, a traditio, a purgatorium, az apokryphus könyvek, a vértanúk. Mintán Kalinka a helyzettel tisztában volt, kerülte a vitákat s az ellenfeleket is; ezek azonban talán azon mondták: «zörgessetek és megnyittatik», saját óhajok szerint magyarázva, csak annál inkább keresték fel s támadásaikat, bár mindig tárgyilagos vitatkozás alakjában, ismételték. Nem volt titok előttük Kalinka személyiségének és állásának súlya, sem pillanatnyi helyzetének nehéz volta, csak a korrall együtt járónak képzelte gyengeségben csalódtak, mert Kalinka ezzel az általok nehezített helyzettel szemben fentartotta nemcsak erejét, hanem tapintatát is. Borsiczky heveskedéseire nyugodt hangon válaszolt, úgy hogy az maga kénytelen volt ellenfele fölényét,

¹ Diar. Kal. p. 7. 8. ² U. o. p. 9.

melyet az önuralmában birt, elösmerni. Borsiczky nem boldogulván, Dolny nevű jezsuita jött,¹ ki is hosszabb vita után egyenesen kifejezte, hogy térjen át Kalinka a katolikus hitre. Más alkalommal fontos olvasmányul hozta neki Hocquard Bonaventura Perspectivum cz. művét, a melylyel azonban igen felsült, midőn Kalinka tudtára adta, hogy a könyvet az ő fia, privigyei rector, már megezáfolta, s ép azért elolvasásra még magánál tartani sem kívánja.² Elvégre a czéltalan zörgetés és zaklatás a nyugtalanítónak is unalmassá válik. Úgy látszik itt is ez az eset állott be; vagy legalább is egy kis változatosság látszott kívánatosnak Borsiczky előtt. Ezért október 9-én Podhorszky nevű ifjú által, ki Serényiek-nél nevelő s Kalinka ismerőse volt, hívatta ezt, s midőn ez nem jelent meg, Borsiczky maga ment hozzá s nagyszerű ajánlatokat tett, hogy térjen át; mindenféle jószágot, kincset, állást kínálva neki az érsek nevében. Kalinka nyugodtan és meggyőző érveléssel utasította vissza az ajánlatokat, egy perczre sem tántorodva meg, s e nyugalom ismét heves fellobbanásra tüzelte Borsiczkyt, ki is Kalinkát makacsnak nevezte s Luthert szidni kezdte. Erre Kalinka azt mondta, hogy érveket használjon szidalmak helyett; mire Borsiczky felhozta, hogy az egy vallású, különösen kath. vallású országok mily boldogok, s hogy e jólétnek megrontója Luther. Kalinka erre egy metsző ellenvetést tett: hisz — úgy mond. — ugyanezt a farizeusok is felhozták Jézus ellen, ki nézetök szerint szakadást hozott az egységes zsidó vallásba. Ez analogia Borsiczkyt vérig sértette s kész lett volna azonnal eltávozni. Azonban egyszerre harangszó csendült meg s Kalinka ájtatosan imára kulcsolta kezeit s ez Borsiczkyt azonnal megragadta. Örömmel akarta volna e jámbor szokást a római katolikus tan számára lefoglalni; azonban Kalinka, bár ezt elismerte, azt állította, hogy az nem ellenkezik az evangélikus tannal sem, s így a kísértő némileg kiengesztelődve távozott e kudarczczal végződött küzdelemből.³ Azonban Kalinka gondolkodásmódjának előkelősége abból tűnik ki, hogy a diadalt nem tekintette az ellenfél leveretésének, hanem csak is önmaga megvédésének. S a mint lassanként megszűntek az újabb kísérletek, erről kívánta meggyőzni az érseket is. Egy formailag és tartalmilag jeles *memorialét* készített az érsekhez (valjon elküldte-e? — nem tudom), hogy kimutassa a *kívánt áttérésnek lehetetlen-*

¹ Diar. Kal. p. 17. ² U. o. p. 26. 27. ³ U. o. 29—31.

*ségeit.*¹ E kis memoriale a legjobb ítélet mindennemű apostasia felett, kiegészítve Kalinkának magának külön helyzetéből folyó, az ellen irányuló megjegyzéseivel. Ha meggyőződésből is térne át, — úgy mond — gyanú maradna fel ellene, mely bénítaná lépteit; gyermekeit, nejét el kellene hagynia, ő különben sem önjogú, mert esküje, kötelessége megkötötték, s azok alól nincs feloldás; az áttéréstől botrány is lenne, azonfelül pedig ő maga már úgy is öreg, s az az egynehány nap vagy év már közönyössé teheti más számára személyét s elveit, őt pedig kötelezi megmaradni.

Ezek csak éppen a főbb vonások. Maga a munka egész terjedelmében méltó lenne közlésre, mutatványául egy nyugodt, de annál szilárdabb meggyőződésnek, mely a magából semmit sem enged, a nélkül, hogy az ellenkezőt bántani akarná.

E memoriale elküldése nélkül is a legközelebbi időben elég nyugalma volt. Borsiczky, mint az előzőkből tudjuk, Illavára ment s ottan gyűjtött adatokat az ellen, kit annyiszor s oly szívélyesen hívott volt asztalához. Lehet, hogy feljebbvalója parancsából tette, de hogy kedvére nem lett volna a megbízatás, sohasem mondta Kalinkának, ellenben Kalinka barátai már fogsága elején figyelmeztették őt, hogy Borsiczky már régóta kerülgeti az illavai parochiát. Távollétében ez oldalról nyugalma volt Kalinkának. Az *évfordulót* felhasználta két jezsuita, egyikök Cubei volt, ki tekintélyét Drábik megtérítése által alapította meg. Ezek az új év alkalmával gratulálni jöttek Kalinkának, egyuttal róla gondoskodva kérdezték, miért nem jár sétálni, s midőn gyengélkedéssel indokolta a mulasztást, rátértek a régi thémára, az áttérésre. Az érvelés ez alkalommal kissé különös volt. Ez országnak, — úgy mond Cubei, — angyali koronája van, ámde ez pusztán katolikusok javára szól; hogy e dicsőségnek részese legyen, térjen át. Kalinka türelmesen hallgatta az ő szellemi javairól való eme gondoskodást, végül pedig arra kérte Cubeit, hogy ha már valóban annyira szívén viseli baját, járjon közbe érdekében az érseknél, hogy bocsássa szabadon.

Cubeit e kérdésben a lelkesedés Kalinka jólétéért bizonyára elhagyta, de ígéretet adva eltávozott.²

¹ Declinatio a Ministerio Ecclesie Augustanae ad Sacerdotium Ecclesie Romanae non potest nistitui — e cím alatt sorol fel 10 okot az állítás bebizonyítására. — Diar. K. p. 60—62. ² U. o. p. 106—108.

E közben Borsiczky elvégezte illavai útját s Kalinka éppen fel akarta keresni, midőn az maga jött hozzá. Kalinka elpanaszolta hosszú czéltalan itt időzését. Borsiczky pedig elég őszintén megmondta, hogy a dolgot eddig az halasztotta, hogy ő az érsek megbízásából Illaván pótvizsgálatot tartott, s ennek eredményét kellett bevárni a végleges döntés előtt. Ez már megvolna, csak az a kár, hogy valami iratot találtak, mely Kalinkára compromittáló tartalmú. Együttal tanácsolta Borsiczky Kalinkának, hogy írjon kérvényt az érsekhez szabadon bocsáttatása ügyében, ez úton a czélt leghamarább fogja elérni. Kalinka megtette. Fia Dániel és egy katona átadták a kérvényt az érseknek, ki azt átvette; csak azt említette meg, hogy Kalinka dominicanus volt. egyébként pedig a dologban, mint eddig, semmit sem tett.¹ Annál kevésbbé, mert a következő hónapokban főleg a pozsonyiakkal volt elfoglalva. úgy ő, mint környezete. Nincs itt helye a pozsonyi templomok elvételének történetét elmondani; csak azt említem meg, hogy Kalinka a dolgok kezdeténél szemtanú volt s a mit látott, azt naplójába fel is vette. Képzeltetni az agg férfiú fájdalmas rémületét az istentelen dolgok láttára; naplója nyugodtan részletezi a tényeket, s itelettől tartózkodik. Azonban jóakarói, az érsek s Borsiczky e nagy elfoglaltság mellett sem szüntek meg róla gondoskodni. Február 20-án Borsiczky és Kálmánczay papok mentek hozzá az érsektől négyes üzenettel, 4 pontba foglalva össze a vádpontokat, hogy apostata, hogy Drábikkal egyetértett, hogy haeresiarcha és hogy önmegmentés céljából siessen az egyedül üdvözítő egyház kebelébe. U. i. az érsek s emberei belátták, hogy eddigi eljárásuk Kalinkával semmire sem vezet s mással akartak szerencsét próbálni. Miután sem kedveskedés, sem vitatkozás, sem ígéretek nem használtak, fenyegetéssel tettek kísérletet. Ez legalább hatott Kalinkára. Ha nem is eszközölhette, hogy talán áttérjen, de azt igen, hogy kedvét és hátorságát egy időre elveszítse. De annyira mégis összeszedte magát, hogy a vádpontokat paralyzó négyes üzenetet küldött az érseknek. Azonban naplójában megjegyzi, hogy e nap igen rossz és nehéz volt ránézve.² A legközelebbi napok tapasztalatai: a pozsonyi egyház sanyarúságai, csak fokozhatták a rossz hangulatot. Saját ügye szintén nem haladt előre. Márczius 25-én, Jézus fogantatásának ünnepén, az érsek processió alkalmával nyilvános beszédet tartott.

¹ Diar. K. p. 113—114. ² U. o. p. 138—140.

melynek tartalma oda ment ki, hogy az eretnekek kiirtandók.¹ Mégis 4 nappal utána rávétette magát Kalinka és ismét irt az érseknek, hogy bocsássa szabadon. A katonának, ki Kalinka kérvényét átadta, s azt jelentette, hogy Kalinka gyöngélkedik, azt felelte az érsek, hogy ha majd jobban lesz, kertjébe fogja vitetni.² Ime a gondoskodó jóakarát!

Valóban, azt hiszem, ezek után alig csodálhatni, hogy Kalinka nem kívánt az érsekkel Pozsonyból való távozása alkalmával találkozni. Egyszerű illedelmi szabályok szerint ugyan tartozott volna bűcsuzni menni, de becsülni kell elhatározását, mely bizonyára azon felfogáson alapulva, hogy a bűcsuzás, ha nem is a ragaszkodásnak, de legalább a tiszteletnek jele, avagy a háláé a jóakaratéért. Mindezt pedig nem érezvén az érsek iránt egy ilyen önkénytes bűcsúlatogatás czéltalan hazugság lett volna s Kalinka ezt annál inkább megutálhatta, mentül több ilyenemű ténynek volt tanúja és pedig közelről érdekelt tanúja. Viszont nem lehet elítélni, hogy a bírók részéről figyelmeztetve, megtette a látogatást. Így igen könnyen tüntetésnek lett volna minősíthető eljárása, mi határozottan nem állt sem magának, sem övéinek és egyházának érdekében. Nehéz szívvél tehát odament tisztelgni az érsekhez s a napló körülményesen írja le a találkozást. Mi csak annyit említünk meg, hogy az érsek szívélyes és bölcs tanácsokban gazdag volt, melyeket nem nehéz kitalálni s Kalinka szabadonbocsátását úgy adta elő, mint saját közbenjárásának eredményét, pedig Kalinka abban a meggyőződésben volt, hogy nem is tudott felőle, sőt bosszankodott rajta.

Szívére kötötte ő is, hogy mindentől, mi kárára lehetne óvakodjék, különösen a kath. anyaszentegyház ellen irányuló izgatástól; s nem tudom kölcsönös volt-e az öröm, mikor elváltak, Kalinka öröme legalább élénken tükröződik vissza ez események leírásánál.³

III.

Azonban sem a kiállandó sanyaruságok, sem az azokat nyugodtan viselő lelki erő ecsetelése a két rendbeli zaklatások feltüntetésével nem lenne teljes. A szerencsétlenséghez gondok járultak, melyeket a hivatalokkal járó kötelességek

¹ Diar. Kal. p. 165. ² U. o. p. 166. ³ U. o. p. 184—188.

nem teljesíthetése okozott, s az így növelt balsorsot csak növelhette a hitsorsosoknak az egész országban mind jobban súlyosodó helyzete.

A gondok elseje mindjárt a pénz volt. Miután szállást kellett magának vennie s ellátásáról is gondoskodnia, rendkívüli költségei voltak. Miután pedig főfizetése «ex agricultura» volt¹ s ő gazdaságát személyesen nem vezethette, kétszeresen károsodott. A naplóban feltalálhatók a levelek, melyeket ez ügyben nejevel váltott. A nő eleinte szívesen küldözte a pénzt, de később soknak tünt föl neki² s ennek kifejezést is adott egyik levelében, melyre a különben gyöngéd Kalinka teljesen jogosult élességgel válaszolt. Ugyanez ügyben levelet váltott az esperessel is, kérve az esperességet az őt megillető tiszteletdíj megküldésére.³

Általában fő és legkedvesebb foglalkozása a levélírás volt. Tagadhatatlan, hogy e levelezésekből nem egyszer vigasztalást is merített. Letartóztatása hírére az evang. egyház legjelesebb lelkészei keresték fel leveleikkel. Így Ladiver eperjesi tanár, ki levelében bámulatának adott kifejezést a felett, hogy egy agyrem szülőtteit, a nevetséges koholmányokat ily nagyra veszi a bíróság.⁴ Sinapius ismételten írt. Tarnóczy superintendens és Prieleszky, vejei, gyakrabban írtak neki. Több ízben fordult hozzá a trencsénmegyei esperes, a bellusi pap, az illavai segédlelkész és a tanító is. Ez utóbbiak hivatalos ügyekben is kértek utasítást. Például a segédlelkész egy jegyespárról, összeadhatja-e, mivel a menyasszony özvegy s a gyász határideje még nem telt le; — a teplai tanító papja Dubavius ellen emelt panaszt. Hozzájuk csatlakozott egy Marklovsky Pál nevű jeni theologiai hallgató is támogatást és tanácsot kérő leveleivel.

Azonban sokkal több volt a levél mit saját ügyében írt. Türelme és bizodalma itt valóban csodálatra méltó. Már augusztusban küldte vejét Prieleszkyt Rottalhoz, hogy kérje meg, hogy bocsássák szabadon;⁵ azután pedig Podhorszkyt, a Serényi család nevelőjét, majd egy kereskedőtől küld kérévényt Rottalhoz és az érsekhez. Ezek azonban önmagokban álló küldetések voltak. Nem sokára megismerkedett a szász kir. residensnek, Jonás Schrimpffeinek titkárával, Entelhueberrel,⁶ a ki is valószínűleg főnöke révén Rottalal összeköttetésben volt, s ez lett ezután állandó közvetítője. Azt

¹ Diar. Kal. p. 6. ² U. o. p. 86. ³ U. o. p. 11. ⁴ U. o. p. 25.
⁵ U. o. p. 16. 17. ⁶ U. o. p. 26.

hiszem, legalább is 25 kérvényt küldött fel Rottalhoz, mindenikben szabadságért esdve, a gyakori kiáltozás miatt magát Chremesnek nevezve, de — úgymond, magát ettől ki nem vonhatja, mert a ki gödörbe esett, annak kiabálnia kell. Entelhueber szívesen eljárt megbiztatásában, mit Kalinka szerényen megjutalmazott is, úgy szintén másik közvetítője, Tholdt is, ki Osztrosithnál volt, ha nem csalódom, titkári alkalmazásban s a mennyire a napló alapján ítélni lehet, fáradozásaiknak gyümölcseül kell a szabadonbocsátást tekinteni.

Azonban Kalinka nemcsak Rottalhoz irt, hanem Horváth György¹ bíróhoz is, ki azt válaszolta annak idején, hogy nem biztathatja, rémíteni nem akarja, tehát csak annyit mond, hogy maradjon türelemmel; Forgáchnak is, a kamara elnökének; a törvényszék azon tagjainak is, kik néhány foglyot felmentettek és Hochernek és Lobkovitznak is. Ő is azon mondáshoz tartotta magát: «Kérjetek és megadatik nektek» s a rugalmasság, melylyel e sok irásban ki nem fáradt, annál jobban méltánylandó, mennél kevesebb eredményű volt sokáig. Szinte mosolyra kész a naiv érvelés: bocsássák haza, mert egyháza pásztor nélkül áll, — azokhoz intézve, kik épen azon fáradtak, hogy a pásztor távollétében a nyáját a maguk aklába hajtsák.

Neki a szellemi munka volt éltetője, mely nem fáradtságot, de enyhülést, megnyugvást hozott számára. Látható ez abból is, hogy bár fogalma sem volt róla, ki fogják-e még valaha hallgatni, magának a védelmet előre kidolgozta; abból is, hogy az egész tartózkodásról e naplót vezette, mely 216 sűrűn irt lapra terjed, ebbe például a pozsonyi eseményeket is felvette; a karácsonyi ünnepekre, bár azokban az örvendetes ígét ájtatos hiveknek nem hirdethette, prédikátori szókéssal előkészült,² textusát feldolgozta, s azt szószerint naplójába is felvette, s a naplóban egyes oly dolgokra is kitért, melyek szorosán sem korával, sem személyével nem voltak összefüggők.

Ha e munkásságban, levelezésben az a vigasztaló meg is volt, hogy övéinek, barátainak hogylétéről, ragaszkodásáról, részvételéről értesült, a levelezés lassanként új gondnak, fájdalomnak lett forrása, mely gond mellett az övé, ha nem is szűnt meg, de bizonyára eltörpült. 1671 decemberétől kezdve egymásután vette hírét egyes evangélikus templomok

¹ Diar. Kal. p. 32. ² U. o. p. 95—102.

elvételenek, vagy legalább elvételi kísérletének. Még abban a hónapban történt ez Kőrmöczbányán és Illaván; a következő évben pedig Limbachon, Csejtén, Szakolczán (lutheránus és református) Bollesoviczon, Teplán és Turdossinban. Rossz hírek jöttek Tót-Lipcséről, Kassáról, Sárospatakról, Zsolnárol, N.-Szombatról, Kőszegről, Sopronból; a legeslegrosszabbat, a pozsonyi dolgokat pedig személyesen látta és hallotta. Az egész országból vett így értesülést, s nem volt nehéz e hírekből és tényekből azok okára, mely mindenütt azonosnak mutatkozott, következtetni s a helyzetet megítélve, az evangélikus egyházra nézve szomorú korszakot várni és sejteni a legközelebbi jövőben. Nem tartozik tárgyunkhoz az egyes jeleknek bővebb részletezése, nem is lehet állítani, hogy mind a hír, mit Kalinka vett és mint olyant, feljegyzett, kétségtelen lett volna, de a feljegyző lelkében azok írásánál fellelevenültek régi és újabb, átélt szenvedések emlékei s edzeni tartoztak amúgy is erős, de már mégis gyengülő, mert ilyes testben lakozó, lelkét. Nem volt kétsége benne, hogy az evangélikus ügy igaz, azért nem ijedt meg sem a küzdelemtől, sem a szenvedéstől, habár nem is kívánta azt.

Ezért nagyot lélegzett ugyan, midőn a felmentő irattal kezében, az érsektől is bucsút véve, hazaindulhatott. Azonban útjában már vegyes érzelmek vettek erőt rajta. Örömmel tapasztalta ismerőseinél, kiknél megfordult, a ragaszkodást személye iránt, a vendégszeretetet, az örömet szabadulása felett, de a pusztítások miket az ellenség már is tett, ürmöt csepegtettek az örömbé.¹ S így maradt ez, midőn haza is ért. A viszontlátás örömeit felesleges leírni, de alig hogy újból kezébe vette egyháza kormányja rudját, felütötte fejét az ármány, és el nem fáradva üldözésben, eltiltották a prédikálástól.² Egy kérvénnyel, melyet az e tárgyú rendelet ellen Rottalhoz intézett, végződik a napló.³

Valjon lett-e a kérvénynek eredménye, arról nem találunk említést, valamint Securius és Lazius további sorsáról sem. Ott maradtak-e tovább, vagy felmentettek-e? De nemcsak e tekintetben hiányosak a napló lapjai: ilynemű iratok általános hibája alól őket sem lehet felmenteni, t. i. hogy sokat elhallgatnak szándékosan. Hisz még a legújabb memoire-írók, kik művöket közzéteszik, mikor még élő tanuk ítélete áll ellenőrként állításaik felett, sem képesek a történet-

¹ Hazautazásának leírása 180—190 lap. ² Diar. Kal. p. 199.
³ U. o. 200—201.

irónak teljesen megbízható forrást nyújtani, az apologetikus szempont többé-kevésbé mindenütt érvényesül az ily termékeken, ha nem is szándékosan; e naplónál annál természetesebb, mivel egy vádlott emlékiratát tartalmazza, ki a vád alól tőle telhetőleg szabadulni óhajt.

A mint nincs okunk kétkedni a kihallgatás leírásának hűségében, ép úgy nem igazodhatunk el általa a tényállásra nézve. Helyeselte-e Kalinka Drábik jóslatait? E kérdést igen nehéz eldönteni, azonban több jel szól a mellett, hogy sokáig híve volt. A törvényszék, mely oly későn vette az azokban foglalt felségsértést tudomásul, általában oly tájékozatlan volt az incriminált könyv történetében, hogy oly állítások ellen nem tett kifogást, melyek pedig világos, hogy nem igazak. Ilyen az, hogy Comenius czáfolat végett küldte volna Kalinkának a művet. Már a ki Comenius állítását a jóslatokkal szemben ismeri, ilyet alig fog elhinni. Ez épen úgy szól a mellett, hogy Kalinka sokáig hitt e jóslatokban, mint ő neki magának az a megjegyzése, hogy Drábikhoz több levelet intézett volna és Ladiverhoz intézett levelének ama szavai, hogy sokat irhatna még, de nem meri papirosra tenni.¹ Igaz, hogy Drábik olyat is állított, mi nem igaz, de Kalinkát ötször említette meg jóslataiban: «Laete te excipientem», míg nyílt ellenségeit mindig fenyegetőleg és feddőleg érintette. Ez is mindenesetre Kalinka ellen szól. Ide soroljuk Vetterin amaz állítását is, hogy midőn Drábik lefestette magát, hogy képét Amsterdamba küldje, a püspöktől kérte kölcsön a csizmát.

E bizonyítékokkal szemben áll a czáfoló irat, bár czíméből (egyebet belőle nem ismerünk) nem következik, hogy Drábik jóslatait teljességökben czáfolta volna. Továbbá Vetterin kijelentése, hogy Kalinka vele tartott, azonban ez csak egy esetre vonatkozik, késő időből való, kissé határozatlanul hangzik. Azonfelül Drábik végső szavai szerint Kalinkát már két év óta nem látta, azután beismerte, hogy őt többször korholta s kérdőre vonta, kitől kapta a megbizást, hogy jósoljon,² bár ezzel szemben a vádlók azt erősítették, hogy Drábik terhelőleg vallott utolsó perceiben Kalinka ellen.

Mindez arra látszik vallani, hogy eleinte híve volt Drábiknak, később azonban, mint ez legtöbbel történt, elfordult tőle. Azonban a törvényszék előtt csak az utóbbi bizonyító tények voltak ismeretesekek. A könyvet Kalinka czáfolás

¹ Diar. Kal. p. 25. «Calanus impeditur iniuria temporis» irta a trencsényi esperes Kalinkának. ² U. o. p. 7.

végett birta, tanuk szerint is senkivel sem közölte, czáfolatot is birt felmutatni, mind ez már az első két héten meg volt állapítva. Nem kétkedünk, hogy ezentúl való fogvatartása kizárólag a katolikus papság, különösen pedig az érsek befolyásának műve volt. Fájdalom, itt teljes határozottsággal állítanunk valamit igen bajos, mivel forrásunk egyoldalú, csupán a vádlott feljegyzéseit birjuk, a törvényszéki jegyzőkönyvek a kihallgatásról, vagy a bíróság tanácskozásairól nincsenek meg. De van igen megbízható következtetési alap: a május elején történt elbocsátás s ennek előzményei. Augusztustól májusig változatlanul hevert ügye s a mint májusban felmentették, úgy megtehették volna mindjárt, ha pedig felvették, hogy, Borsiczky vizsgálata komoly volt s szükséges a per végbevitelére, akkor is február elején már tiszta volt az ügy állása és fogvatartása csak ármány műve volt.

Ez ármány, hogy kitől eredt, az előzmények után felesleges hozzáadni. Hisz Rottal maga megüzente Kalinkának, hogy kérdést fog intézni az érsekhez, miért tartja őt fogságban. Ez üzenet, rövidsége mellett, ékesszóló. Valószínű e szerint, hogy az ebersdorfi gyűlés alkalmával az érsek Kalinka ügyét kikérte magának a peranyag kiegészítése végett. Három hónapig várt, míg kiküldötte emberét a perrel össze sem függő kérdések kiderítése végett s mikor mindkét kísérlete meghiusult, ismét pihenni hagyta a dolgot, bizonyára abban a tudatban, hogy ő tud várni, hadd lássa tud-e a szegény, üldözött vádlott? Mert lehetetlen az egész eljárást üldözésnek nem mondani. Üldözés egyszerű személyes oldalról, valakit ártatlanul fogva tartani. De üldözés volt ez főleg Kalinka ellen, mint evangélikus lelkész és superintendens ellen. Mert mint lelkiismeretes embernek nagyobb gondot és fájdalmat nem okozhattak, minthogy elvonva őt gyülekezetétől, ezt megfosztották vezetőjétől s kerületét a felügyelőtől és így mint leláncoltoknak adattak tudtára az egyházában és kerületében a templomok ellen megindult hajszát a nélkül, hogy szavával és tekintélyével segíthette volna a megtámadottakat.

Hogy mi volt az, mi üldöztetésének legalább egyelőre véget vetett, ez adatainkból nem eléggé világos. A naplóból világos, hogy bizonyára nem az érsek jóakarata, sőt hogy ennek akarata ellen adta ki a végzést Rottal, mint a bíróság elnöke. Valjon ő neki magának önhatalmú ténye-e, vagy pedig a bíróság határozata és pedig akkor hozott határozata vagy régebben feltételes hozott határozatának elnök által való végrehajtása, e kérdést szintén adatok hiányában eldönteni

nem lehet. Ha mégis döntenı kellene, hivatkozhatnám Pauler Gyulára, ki ama bíróság actáit átkutatta, s annak a meggyőződéésének adott kifejezést, hogy Kalinka ellen valószínűleg nem is volt vádlevél s hogy elbocsáttatása valószínűleg az elnök önhatalmú ténye. Mivel látták, hogy fogvatartása nem járna a fiscusra haszonnal, szabadon bocsátották.

E nyilatkozat az e korszaknak legalaposabb ismerőjé-
től, illusztrálja az ország akkori jogi állapotát, de különösen a protestánsokét, kik törvényes jogaik és egyenjoguságuk daczára törvényen kívül lettek helyezve. Hisz mint egyén, ha katholizált volna, azonnal amnestiát nyert volna. Mint első protestáns, ki a zaklatásokat részül nyerte, mint első lelkész és püspök, ki épen azért minden áron át akart a hatalommal és ármánynyal egyaránt fellépő ellenség téríteni; de ki magas kora daczára nyugalommal tűrte balsorsát s ezért büszkeséggel utasította vissza a kisértéseket és ezzel mintegy utat jelölt a későbbi üldözések viselésére. Kalinka nyitja meg azon martyriumok sorát, miket a Vesselényi-féle összeesküvéssel való állítólagos összeköttetés miatt egyházaink oly számos vezetőinek kellett pár évvel később elszenvedniök. A szabadság, mit ez alkalommal nyert, mint tudjuk, rövid ideig tartott s 1 $\frac{1}{2}$ év multával, ezúttal azonban már sok mással együtt, ismét beidézttetve, ismét állhatatos maradt. Számüzetésre ítélttetve, magas korban kellett elhagynia a hazát, melynek há-
tárait át nem lépte vala, s teste távol nyugszik a földtől, melyért annyit dolgozik, küzd és tűr vala szelleme.¹

Dr. Kvacsala János,
pozsonyi lyc. tanár.

¹ Burii Micae p. 111. — — Miután a többször érintett czáfoló i-
ratot eddig nem sikerült megtalálnom, a chiliastinus kérdésében elfog-
lalt álláspontjának vázolását el kell halasztanom.

SIBOLTI DEMETER ÉLETE ÉS MUNKÁI.

Protestáns egyháztörténetünknek homályban borongó, de azért mégis dicsőségtől tündöklő multjából óhajtók felmutatni egy rövidke képet, és akarom vázolni abban a felső dunamelléki egyházkerület egyik kimagasló püspökének *Sibolti Demeternek* életét és munkáit.

Sibolti Demeter születése helyét homály fedi. Valószínű, hogy Tolna ringatta bölcsőjét, mert előnevét róla írja, s ezen felül tanulását is a tolnai főiskolában kezdette,¹ melynek hirneves tanára *Szegedi Kis István*, midőn állomását — időközileg Makón is levén — a temesvárival cserélte fel, Siboltinkat is Temesvárra vitték,² hogy ott nagy mestere kezei alatt folytassa megkezdett tanulmányait, a minthogy Sibolti ott is tanult 1549—1551. években.³ Iskoláit Temesvárrott bevégezvén, a Massai-családnál nevelősködött,⁴ tanítván e dúsgazdag főúr gyermekeit hat éven keresztül, a mikor azután 1557-ben a wittembergi egyetemre ment, tán épen Massai Imrének, a Kálvin követők nagy pártfogójának költségén, a ki a tanítókat és tanulókat pénzzel és másképen is segítette. Wittembergi tanulására nézve eltérők forrásaink. Bod Péter azt írja,⁵ hogy Sibolti 1557-ben tanult Wittembergben, 1562-ben pedig már úgy szerepelteti a wittembergi egyetemen, mint az ott tanuló magyar ifjakknak seniorát. Érdemesnek tartom itt megemlíteni, hogy a wittembergi egyetemen tanult magyar ifjak, más nemzetiségűek példájára, már 1546-ban egy magyar társulatot alakítottak, alapszabályaikat 1555-ben elkészítették, melyekben tagjaikat áhitatos vallásos buzgóságra, szorgalmas és erényes életre, kihágások és büntények elkerülésére hívják fel. Alapszabályaik egyik pontja szigorúan meghagyja, hogy komoly, hosszú magyar ruhát viseljenek; különcz szabású öltönyt, arany

¹ *Schmal*: Brevis de vita superint. in Hung. Commentatio. Kiadta *Fabó*: Monumenta ev. aug. conf. in Hung. historica I. hol a 83. l. olvasom: «Demetrius Siboltius Pannonicus prima litterarum fundamenta dedit Tholnae. . .»

² U. o . . . «dein Temesvarium delatus Praeceptore Stephano Szegedino est usus. . .»

³ Lampe-Ember: Historia Eccl. Rftae in Hung. et Transylv. és Rác Károly: «A zarándi egyházmegye története» 48. l.

⁴ « . . . Hinc vero Massaiensi proli praefectus vocationi anuit. . . » Schmalnál, idézett helyen.

⁵ Historia Hungarorum Ecclesiastica I. 363. 364. ll.

zsinórral, drágakövekkel, avagy tollakkal diszló kalapokat ne használjanak; ha pedig valaki megfélekedve minden szeméremről nem pirulna magyar öltöny helyett más nemzetbeliekét felvenni, első ízben megintetik, ismétlés esetén pedig a társulattól kizáratik. Évenként választottak magok közül egy seniort, a kinek tiszte volt társai felett fegyelmi esetekben itélni, a vizzálykodókat kibékíteni, panaszait orvosolni, összehívni és vezetni a gyűléseket, melyeken részint közös ügyeikről tanácskoztak, részint tudományos kérdések felett vitatkoztak.¹ Ennek a wittembergi egyetemen tanuló magyar ifjak társaságának volt a seniora Sibolti Demeter 1562. év első felében, mely tény úgy tünteti őt fel, mint kortársai által is elismerést érdemlő jeles ifjút.

Schmálnál pedig² Klaniczával egyezően³ úgy találom, hogy Sibolti 1559-ben ment a wittembergi egyetemre, s eme három írónk csupán abban egyez meg, hogy 1562-ben jött haza egyetemi tanulmányairól, mivel mint említém, Bod szerint is csak az 1562. iskolai év első felében volt senior. Már most az a kérdés merülhet fel, hogy mikor ment hát Sibolti Wittembergbe? 1557-ben-e, vagy 1559-ben? Szerintem Bod Péter állítását hitelesebbnek kell tartanunk egy mult századi jegyzetnél, mert a Schmal könyvében levő, Siboltira vonatkozó adat, Szontagh Mihálynak a wittembergi anyakönyvből 1783-ban kiírt közlésére van alapítva, s fel lehet tennünk, hogy író hibásan másolt; Klanicza pedig nem mondja meg, hogy adatait honnan merítette, míg a Bod Péter publicatioja egy 1585. évben, Laskói Csókás Péter által kiadott könyv hitelességével van támogatva, s így bizton állíthatjuk, hogy Sibolti 1557-ben már frequentálta a wittembergi egyetemet, jóllehet a Révész Imre által a Történelmi Tár VI. kötetében közölt s hiteles névsor szerint csupán az 1558—1559. iskolai évben volt az egyetem anyakönyvébe beírva; mindazáltal ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy már 1557-ben a wittembergi magyar bursa tagja ne lehetett volna.

¹ Lampe-Ember. i. mű 275. s köv. II. V. ö. Bartholomaeidesz: Memoria Hungarorum, qui in alma universitate Wittembergensi studia in ludis patriis coepta confirmarunt. Pest 1817.

² Idézett mű. 83 l.

³ Fata aug. conf. ecclesiarum a tempore reformationis ad Synodum Pestiensem etc. című művében, melyet *Fabó* adott ki Monum. evang. aug. conf. in Hung. historica III. 201. 202. II. ki kevés eltéréssel ugyanazt írja, a mit Schmal.

Hazájába visszajövéen, 1562-ben már a gyulai főiskola rectorprofessora lett,¹ s ott tanított egész 1565-ig, a mikor megalapítván gróf Nádasdy Tamás özvegye, Kanizsai Orsolya a csepregi iskolát. Siboltit hívta meg abba tanítónak Gyuláról,² a hol úgy tetszik, hogy fő teendője az ifjú Nádasdy Ferencznek Isten félelmében való tanítása és nevelése volt. Sibolti eme tisztének híven megfelelt, elkísérte ifjú urát Bécsbe is, mellette volt szüntelen és az ekkor még csak 12 éves Ferenczet a jó erkölcsökben való állhatatosságra serkentette, de nem felejtette el azt sem, hogy az illendőség szabályait is lelkére ne kösse az ifjú grófnak, kit nem anyyira tanítani, mint nevelni igyekezett. Fentmaradt Siboltinak egy 1567. június 26-ról Bécsből keltezett levele,³ melyben patronájának, Kanizsai Orsolyának nyílt őszinteséggel megírja, hogy . . . «semmi nagyobb gonosz erkölcsét urának (az ifjú Ferencznek) nem ismeri, mint azt, hogy mikor valamiért megszólítja, vagy megfeddi, másképp adja elő a dolgot, mint a hogyan volt; és mentegeti magát; úgy veszi észre, hogy nem örömet érzi magát bűnösnek, melyért gyakran összevesz velem, mert ez egy neme a hazugságnak . . .» Külömben az egész levélből, csak a német szó tanulása tűnik ki, s közel van a lehetősége annak, hogy csak világlátásért mulatának ott fent. De bármire tanította is Sibolti Bécsben az ifjú gróf Nádasdy Ferenczet nem sokáig volt mellette, mert a nagyszombati ev. egyház története⁴ arról tanuskodik, hogy Csepregről Semptére hivatott rektornak gr. Salm Gyula által, mely helyen való hivataloskodása történetíróink által igazolva is van.⁵

Mint a semptei iskola rectora, tehát oly férfiú, a ki papi pályára készül, s mint ilyen külföldi akadémián is volt, Bornemisza Péter felső-dunamelléki püspök által 1574-ben a jókai prédikátorságra bocsáttatott ki, oly utasítással, hogy

¹ *Klein*: Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger II. 493. és *Schmal* i. h. «Anno vero 1562. in Hungariam reversus, primum Gyulae Ludirectorem».

² *Klein*. i. h. és *Schmal*. i. h. «dein csepregini in bonis Magnif. Dmni Nádasd».

³ Az országos levéltárból, közölte Ónody, Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1888. évf.

⁴ *Stelczer*: Geschichtliche Darstellung der sehr merkwürdigen Schicksale und Glaubenskämpfe der ev. Kirchengemeinden sowohl Augsb. und helv. Conf. in der Königl. Freistadt, Tyrnau in Ungarn. Pest 1870. 41 l.

⁵ Monum. Evang. I. 83. Klein. II. 493. Klanicza i. mű 216. l.

annak vidékére is kiterjeszse örökös gondját az evangéliom terjesztése által,¹ mely történeti adattal Bod Péter teljesen igazolva van, a ki azt írja, hogy «Sibolti az hazában pap volt elsőben Jókán, annak utánna vitetett Nagyszombatba, az holott sokat szenvedett az Krisztus evangéliomáért a püspököktől.»² A nagyszombati protestáns egyháznak előbb is említett történetében, szintén azt olvassuk,³ hogy «Semp-téről Jókára ment, s ott hitszónoki hivatalt viselt.» Bod Péter tehát megint igazolva van, s a mit Bod ugyanott, Siboltira vonatkozólag a szentek képeinek összetöretésére nézve említ, azt megerősíti az esztergomi főképtalannak 1576. évi tanuhallgatása, mely szerint investigatio rendeltetett arra nézve, hogy: «Sibolti Demeter midőn Jókán hitszónok volt, kikelt-e a szent képek ellen s tanácsolta-e azoknak kidobálását? mely kérdésre a tanuk igenlően válaszoltak.»⁴ Ez a vizsgálati jegyzőkönyvből világosan kitűnik, hogy Sibolti Jókán egész reformátori lelkesedéssel szolgálta azon ügyet, melyre elválasztatott és Bornemisza püspök által kiküldetett; világosan látjuk ebből, hogy csak 1574. és 1575. években volt Jókán és vidékén a protestáns elveknél buzgó Timotheusa, elannyira, hogy midőn 1576. év elején Nagyszombatban megjelenik, a megrémült esztergomi főképtalan szükségesnek tartja előbbeni tartózkodási helyéről olyan adatokat gyűjteni ellene, a melyekkel bevádolhassa a király előtt, és mint eretneket kikergethesse a szent városból. Ámde Siboltit a Jókán és környékén kifejtett buzgó reformátori működése, nagyon ismeretessé tette azon a vidéken; úgy látszik, hogy ő is ama kimagasló alakok és kitűnő férfiak közé tartozik — mint egyik életirója mondja róla,⁵ a kik magukat az úr választott edényeinek lenni kiváló módon megbizonyították, kiket és pedig méltán, épen működésük

¹ *Klanicza* i. mű 221 l. «Jóka cum vicinis locis per celebrem Demetrium Sibolti, a superintendentem domino Bornemisza exmissum. tandem tyrnavisensem pastorem anno 1574. ad agnitionem veritatis perducta est».

² Magyar Athénás. Szeben. 1766. 239. l.

³ Idézett mű 41. l.

⁴ «Venerabile Capitulum Strigoniense penes mandatum compulsoriale curavit pro se, per canonicum suum Vener. Stephanum de sancto Benedicto, hominem capitularem, item Dmm. Rever. ac Egregium Valentinum Baranyai exeminari testes, an Demetrius Sibolti, dum in Jóka concionator fuisset, in ecclesia, contra sacras imagiones declamaverit, eas ejiciendo velut frustraneas. Testes affirmative fassi sunt». *Stelczer*. i. mű. 114. l.

⁵ *Szóllósi Antal*. a Prot. egyh. és isk. lap. 1888. évf. 35 sz.

nagy és áldásos sikereiért, a magyarországi két protestáns felekezet mindegyike saját részére követel és magáénak tart.

Mint a protestáns eszmék terjesztésének egyik felkent bajnokát s a gyakorlati lelkészet terén is siker által koszorúzottan működő hitszónokot, az esztergomi főkáptalan minden ellenzése és erőlködése daczára is 1576. február havában, a r. katholicismus egyik főfészkeében, Nagyszombaton találjuk Siboltit, hol ebben az időben az esztergomi primás is székelt.¹

Bornemisza Péter felső-dunamelléki püspök őt 1574-ben a lelkészi hivatalra már kibocsátotta ugyan, a nagyszombati gyülekezet mégis Wittembergbe küldötte, a reformátorok hazájába, hogy ott magát felszenteltesse. Sibolti örömmel ment az ős protestáns városba, hova ifjú korának kedves emlékei, a nagy Melanchton szelleméhez vonzódo mély tisztelete, boldogító érzései csatolták, s itt Oberdorfer Mihály wittembergi lelkész 1576. július 11-én a papi szent hivatalra ünnepelesen ordinálta is.²

Már mint felszentelt lelkész, apostoli lelkesedéssel folytatta Nagyszombathban az elkezdett munkát, nem kevés bosszúságára az ott székelő bitoros érseknek, a minthogy Sibolti volt az első, a ki nyilvános isteni tiszteleteket tartott s rendes hitszónok volt a számos templomáról Kis Rómának nevezett Nagyszombat városában. Ezért kellett azután a Krisztus evangéliomáért oly sokat szenvednie, megaláztatást és méltatlanságot kiállania, s ezért kellett királyi parancsra való hivatkozással Nagyszombathból távoznia. Bevádoltatván ugyanis mint a szentképek összetörője s eretnek nagyszombati prédikátor a gyenge Rudolf királynál, könnyű volt kieszközölni tőle 1578. február 5-én kelt rendeletét, melyben egy bizottságot nevez ki oly utasítással, hogy az Nagyszombat város tanácsának, az ő nevében, összes kiváltságai elvesztésének terhe alatt, parancsolja meg, hogy a király tudta és akarata nélkül, sem *Sibolti Demetert*, sem pedig más eretnek papot befogadni ne merészeljen.³ El kellett hát

¹ *Doleschall Mih. Dénes*: Die wichtigsten Schicksale der Evang. Kirche augsburg. Bekenntnisses in Ungarn. 205. l.

² *Schmal*: Brevis de vita etc. a Monum. Evang. I. 83. l.

³ «1578. 5-ta Februarii. Rudolphus Rex (N. Istvánffy) in puncto religionis pro commissariis denominat: Stephanum Radecium Episcopum Tiniciensem, Emericum Czobor propalatinum, et Andream Jaszy in Judicis locumtenentem, quos ad hanc civitatem delegat, uno iisdem elementer committit, ut connotato senatui et ceteris civibus, altissimo

két évi működése után hagynia Nagyszombatot, s mint Bod Péter írja,¹ Telegdy Miklós reá harangoztatott és sok czere-
moniával a gyertyát reá kioltotta a templomban. Ha csakugyan
megfordult valaha Pataházán és Győrött mint protestáns hitszó-
nok, mit emlékeink állítanak, de oly idővel hoznak combina-
tióba, mikor már Sibolti nem élt, úgy azt kell hinnünk, hogy
Nagyszombatból való menekülése évében 1578-ban szolgálta
nevezett helyeken a protestáns közügyet, annnyival is inkább,
mert a mondott évben eddigi nyomozások még nem tudták
kideríteni tartózkodása helyét.

Sibolti Demetert 1579-ben a semptei papi széken talál-
juk,² hol a január elején kiüzetett³ Bornemisza Péter utóda
lett. Semptei lelkészi állomásán érte az a tisztesség, hogy az
1584. évben meghalt Bornemisza Péter helyett a felső-duna-
melléki egyházkerület püspökévé választott Itt szolgált ezután
egész életén keresztül haláláig, 1589. februárius 17-dikéig.⁴

Érdekes kérdés, volt-e Sibolti Demeter püspök? Régi
kútfőink a kérdésre igennel felelnek. Lampe, Ember, Bod,
Schmál, Klanicza, a dunántúli egyházkerület régi jegyző-
könyve, mind annak állítják, tehát mindaddig, míg e régi
véleményt valaki errornak lenni be nem bizonyítja, s ki
nem mutatja hiteles okmányokkal, hogy 1584-től már más
volt a püspök felső Dunamellékén: Sibolti Demeter püspök-
ségét fenn kell tartanunk.

regio nemine serio repraehendant, ne deinceps sub ammissione om-
nium privilegiorum et libertatum seu *Demetrium Sibolti*, aut quem-
cumque alium concionatorem haereticum, sine speciali gratia regia et
scitu, inducere ad civitatem attentent». *Stelczelnél* i. mű 119. l.

¹ Magyar Athenás. i. hely.

² A semptei lelkészt illető évi bordézmának kezeihez történt
befizetését így nyugtatja: «Anno Jesu Christi 1579. 12. november,
accepi a dicimtoribus 18½ vinum. Demetrius Sibolti Tholnensis,
minister verbi divini in Semptini pastor». Az országos levéltárban
levő eredetiről közölte *Ónody* i. h.

³ *Bornemisza Péter*. Predikációk egész esztendő által minden
vasárnapra rendeltetett evangeliumokból. Detrekő 1583. LXXII levél:
«Ezen tájba 1579. esztendőben, hideg, fagyos, esős időbe, fél esztendő
két kicsiny szoptatós gyermekecskéimmel családostól üzettem ki én is
oly városból, kinek hat esztendeig igen hiven szolgáltam». Ez a viz-
kereszt előtt való vasárnapi prédikáció mellé van írva, s innen állít-
tom, hogy januárban üzetett ki.

⁴ *Révész Imre*: Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező 1873.
évf. 97 lap: «Demetrius Sibolti, superattendens ultradanubianarum
(mortuus est) anno 1589. die 17. februarii» hol a dunántúli egyház-
kerület régi jegyzőkönyvéből több jeles egyházi férfiú halála ideje
közölve van.

Az elmondottakból látható, hogy mindazok, akik Siboltit még 1594-ben is élő felső-dunamelléki püspökök, majd a somorjai, szenci, győri avagy pataházaai prédikátorok között is szerepeltetik: mindnyájan tévednek, ismeretlen levén előttük a dunántúli egyházkerület régi jegyzőkönyve, mely szerint 1589. február 17-én halt meg ez a sokat hányatott, kitűnő készültégű férfiú. Az országos levéltárban őrizett XVI. századi tizedlajtstromok szerint is Tholnai Lukács vette már fel 1590. évről a semptei papi dézmát s ez is egygyel több adat a dunántúli egyházkerület régi jegyzőkönyvének hitelessége mellett a Sibolti Demeter halálára nézve.

Érdekes kérdés az is, hogy Sibolti melyik reformatiói irányzatnak volt követője és terjesztője? Evangélikus írónk, elkezdve Czwittingertől, mind egyházukhoz tartozónak állítják, a reformátusok pedig Lampe-Ember óta a saját hitfelekezetük részére foglalják le, de hogy mindegyik minden különösebb alap nélkül teszi ezt, az bizonyos. Az evangélikus írók hivatkoznak Wittembergre, hol tanult s hova felszenteltetése végett is ment; emlegetik patronusait Nádasdynét, a Thurzókat, Salm Gyulát, a reformátusok a tolnai iskolában való tanulását, mesterét Szegedi Kis Istvánt, a szentek képeinek összetörését s több effélet. De Sibolti egyik felekezeté sem, ő még a reformátorok közül való; sőt még munkáiból sem derül ki vallásfelekezeti álláspontja. Annyi tény, hogy Sibolti püspöke volt a Felső-Duna mellékén levő összes protestáns gyülekezeteknek és csak az ő halála, kiváltképen pedig az 1591. évi csepregi colloquium és különösen az 1610. évi zsolnai zsinat után lehet Felső-Dunamellékén a különválásról beszélni, evangélikus és református püspökökről tractálni.

Eddigi nyomozások tanubizonyossága szerint, Siboltinak csak két kis munkája maradt reánk, melyeknek unicum-példányai a M. Nemzeti Múzeum Szécheny-könyvtárában vannak.

Az elsőnek címe: «*Vigasztaló könyvecske*», 12-ed réttű 104 levélből áll. Ajánlva van gyarmati Balassa Istvának. Czímlapja hiányzik ugyan, de hogy Sibolti Demeteren kívül más nem írhatta e könyvecské, bizonyos abból, hogy a Sibolti másik könyvéhez, a «*Lelki Harcz*»-hoz írt előszóban, erre van hivatkozás a nyomdász által: «Egynehány jeles vigasztaló tanuságait a szentírásnak. Sibolti Demeter uram összeszedte».

A «*Vigasztaló Könyvecske*» három részre van felosztva

s mindegyik részben több, vagy kevesebb vigasztaló szó van. Ezek a vigasztaló szavak a beteg bűnös emberhez szólnak s rövid tartalmuk ez:

I. rész. 1. Vigasztaló szó. A mint az Úrnak tetszett, úgy lett. Ez a főtétele, ebből azután felségesen példázza az isteni gondviselést, József történetével. Az Isten — úgy mond azért igazgatta úgy a körülményeket, hogy Józsefet testvérei eladják s Faraóhoz kerüljön, hogy az éhínség idején atyjaifait megtarthassa; igen népszerűen magyarázza tételét, s a végén azt a tanulságot hozza ki, hogy mondja minden ember ezt Jóbbal: «a mint az Istennek tetszett, úgy lett, legyen áldott az ő neve».

2. Vigasztaló szó. Sok jót elvettem Istentől. Avagy ha a jót elvettük tőle, a gonoszt miért ne vennők el? Szintén Jóbbal szól és vigasztal, azzal a tanulsággal fejezve be fejtegetését, hogy a sok jóért sok gonoszt is kell venni, s minden jótéteményekért halálat kell adnunk az Úrnak.

3. Vigasztaló szó. «Megérdemeltem» czimmal, melyben igen elmésen fejtegeti azt, hogy tanuljuk megismerni és felfedezni bajaink és szenvedéseinknek kútforrását saját magunkban, elkövetett tetteinkben és jobbítsuk meg magunkat.

4. Vigasztaló szó. Az előbbi tétellel összefüggőleg, önmagunk megismerése után így kell szólnunk: «Többet érdemelnék!» Bármennyi csapást, szenvedést bocsát is rád az Úr — úgy mond — többet érdemelsz. Ez legyen töredelmes bűnbánatod.

5. Vigasztaló szó. «Hiszem bűnöm bocsánatját.» Az Isten elküldötte egyszülött fiát a világra s az Isten mindazokat, a kik a Krisztusban hisznek, nem akarja bűneikért elveszteni, hanem inkább azt akarja, hogy éljenek. Elmondja, hogy Krisztus mi érettünk halt meg. «Ne rettegj azért — úgy mond — bűneid miatt. Péter is háromszor megtagadta a Krisztust, mégis megbocsátott néki az Úr, mert bűneit megbánva keservesen sirt. Azért hát te is töredelmes bűnbánattal járulj az Istenhez, a ki megbocsátja a Krisztus érdeméért minden te bűneidet».

6. Vigasztaló szó. «Sok hasznomra miveli a kevés nyavalyát az Úr». Mert — úgy mond — emlékeztet bennünket gyarlóságunk megismerésére; eszünkbe juttatja bűneinket s emlékeztet arra a lélekemelő gondolatra, hogy egyedül a vallásban hirdettetik bűneinknek bocsánata s ígértetik a Krisztusban való hit által az örök élet; tanít továbbá általuk arra, hogy hitünkhöz hivek legyünk, melyet mindaddig

nem tudhatunk meg, míg nehéz próbákra nem tétetünk; és a mi legfőbb, azok által tanít meg bennünket imádkozni, Istenhez folyamodni, sok bűnöket elkerülni s különösen arra, hogy reménységünket és bizodalmunkat vessük egyedül az Istenben, s hozzá ragaszkodjunk életünk minden körülményei között.

7. Vigasztaló szó. «Nem csak egyedül szenvedek». Valami megható e szakasz. Gondold meg, hogy e világ kezdetétől fogva minden embereknek osztályrészükül esett a fájdalom és szenvedés. Lám, Krisztus — ki uram én nekem — sokat szenvedett értettem szolgáljáiért; én is hát szolgálva levén, vajjon miért ne szenvednék egy keveset uramért és az ő kedvéért

8. Vigasztaló szó. Krisztus én velem szenved együtt, mert világosan mondja, hogy mikor néked gonoszul vagyon dolgoz, ő néki is úgy van; ha beteg vagy: lefekszik veled a te ágyadba; ha rab vagy ő is az.

9. Vigasztaló szó. «Az Isten nem kísértgetett meg engem erőmnek felette». Gondold meg — úgy mond, — hogy Isten nem kísért feljebb, hanem a mint elszenvedheted és mind azt a te javadra bocsátja te reád.

10. Vigasztaló szó. «Isten imádkozni hagy bennünket». Elmondja ebben az imádkozásról szóló bibliai helyeket, melyek élő reménységgel töltik el a mi szívünket s bátorítják azt, ha Istenhez imádkozunk.

11. Vigasztaló szó. «Az Isten meghallgatást ígért» Nyilván mondja Dávidnak «hivj engemet segítségül a te nyomoruságodnak idején, és én megszabadítlak tégedet». Tehát ne rettegj, hanem bizzál Istenben.

12. «Az Isten irgalmas». Isten könyörülő és kegyelmes, s azért hidd el, hogy téged is a legjobb időben szabadít meg az inségből.

13. Vigasztaló szó. «Az Isten mindenható».

14. Vigasztaló szó. «Az Isten bölcs».

15. Vigasztaló szó. «Örökké való boldogság következik ezután». Gondold meg, hogy ez ideiglenes való nyomoruságodat örökké való öröm fogja követni. Purgatoriumról egy szó sincs e szakaszban, hanem hangoztatja a helvét reformáció amaz elvét: «a halottak egyenesen Istenhez térnek meg», kinél mindnyájan boldogok leszünk.

Ez az első rész rövid tartalma.

A II. részben hét vigasztaló szó van, nyolcz levélen. Az első vigasztaló szó főtétele: «Minden Isten akarhatja szerint

lett rajtad». Mondanom sem kell, hogy úgy ezen, mint a többin bibliai zamat vonul végig, s a nép nyelvén, jó magyaros stylussal van írva. Ide irom a többi vigasztaló szók czimeit is.

2. Vigasztaló szó. «Meg kell gondolnod, hogy sok a te bünöd».

3. Vigasztaló szó. «A Krisztus meghalt a te büneidért».

4. Vigasztaló szó. «Az Isten megtérést kíván».

5. Vigasztaló szó. «A te keresztedet fel kell vened».

6. Vigasztaló szó. «Isten megmérsekli a keresztet».

7. Vigasztaló szó. «Végig biznod kell az Istenben».

A III. rész egy kegyes elmélkedés e czímmel. «Miképpen lássa magát az ember az Istennél a halál országában». A kis művecskét a halálhoz közelgető keresztyén számára irt kenetteljes imádság zárja be.

Látni való e rövid tartalomból, hogy mi volt e könyvecskével Sibolti célja: vallásos elmélkedéseket akart adni a nép kezébe, s hogy célját túl nem lépte, hanem olvasóira mindvégig nagy figyelemmel volt, bizonyos. Könyvecskéjének ha van valami hibája a kitűzött célra való tekintetben, úgy csak az lehet, hogy legnagyobb részben második személyben van írva, de nagy kérdés, hogy abban a jobbágyvilágban, mikor a szegény ember még földesura előtt is remeggett, nem jobb volt-e így írni a népnek? Hiszen még enynyi is igen sok volt akkor.

Sibolti másik munkájának czíme ez: «Lelki harc; az bünös embernek felette igen nehéz lelki kísértetektől való vetekedése és azoknak Isten ígéből való meggyőzése». Íratott Sibolti Demeter által. Az Úrnak tűzzel megpróbáltatott ígéje mindazoknak paisa, a kik ő benne biznak. Psalm. 18. M. D. L. XXXVIII. (1584.). Szintén 12-ed rétű kiseded könyv, 24 számozatlan levél az egész. Mancskuit Bálint nyomatta Galgóczon. Siboltinak ezen kis könyvecskéje második kiadásban is megjelent Gyulafehérvárott 1632-ben.

E munkája katechismus formában van írva, melyben a bünös ember lelkiismeretében felmerülő kérdésekre ad feleletet az evangéliom vigasztalásaival, mondhatni nagyon röviden, de elég ügyesen. Hadd álljon itt illusztrálásul egy-két kérdés és felelet:

«Bünös ember mond: Bennem vagyon a bün, a ki engemet kárhoztat».

«Az Isten ígéje ezt feleli a bünösnek:»

«Imhol az Isten báránynya, ki elveszti e világnak büneit. Joan 1. és Marc 2. Jöttem — úgy mond az Isten fia —

hogy a bűnösöket idvezítsem. És szent Pál is mond: I. Tim. 1. Bizony beszéd, kit mindennek hinni kell, hogy a Jézus Krisztus ide e világra jött a bűnösökért, hogy őket idvezítse».

Másik kérdés. «Bűnös ember mond: Csak némely bűnösöknek bocsáttatik meg az ő bűnük, kik közül netalán én nem vagyok Istentül bevétetett?»

«Az Isten igéje ezt feleli a bűnösnek: Azt mondja Krisztus Máté 11. Jöjjetek én hozzám mindnyájan kik megfáradtatok és terheltettetek és megnyugosztalak titeket Ésai 56. Senkit az Úristen ki nem rekeszt, akár idegen legyen, akár környülmetéltetett. Ismét I. Tim. 2. Az Úristen minden embereket akar idvezíteni, mert a Jézus Krisztus váltságul adta mindenekért önnön magát».

Látható ez idézetből, hogy rövid katechismussal van dolgunk, a melyet valószínűen a felnőttebbek iskolájában tanítottak? Alakja, terjedelme, nyelvezete, gyakorlati használhatósága ezt látszanak bizonyítani.

Végül egyénisége jellemzésére vonatkozólag hadd álljon itt egyik kiváló kortársának, a püspöki és semptei papi széken elődének Bornemisza Péternek, róla adott jellemzése melyben úgy tünteti őt fel, mint szelidlelkű, békességet szerető, a protestáns egységet szíven hordozó férfiút,¹ kinek emléke legyen áldott közöttünk!

Thiury Etele,
reform. lelkész.

¹ Prédikációk, egész esztendő által minden vasárnapra rendeltetett evangéliomokból. Detrekő. 1584. LXXXI. levél.

EGYSÉGES KÖZÉPISKOLA.

II.

Ha a középiskola kérdésében nem a képzelet ideális vágyai után megyünk, hanem a tényleges társadalmi viszonyok alapján akarunk kiindulni, akkor, mint már jeleztük, meg kell mérnünk a társadalomban nyilatkozó művelődési erők értékét; mert csak így tudhatjuk meg, hogy *melyek azok a művelődési ágak, a melyeket a társadalom fejlődése érdekében általánosabban művelni érdemes és szükséges.* Mert akár egyféle középiskolát akarunk, akár nem, mindenkéfelett meg kell okolnunk, hogy micsoda ereje és fontossága van az egész társadalommal szemben annak a művelődési iránynak, a melynek esetleg a középiskolában főszerepe lenne.

Ily szempontból vizsgáltuk és mérlegeltük eddig a természettudományokat, mikor kimutattuk, hogy a természettudomány nem adhat oly általános ethikai erőt, a mely a szociális élet minden terét átmelegíthetné; mert a természettudományoknak csak azokra lehet állandó ethikai hatásuk, a kik e tudományokkal az életben folyton foglalkoznak. Herbert Spencer a természettudományok ethikai erejének és hatásának bizonyítására idézi Tyndallnak egy nyilatkozatát, melyben a nagy természettudós kiemeli, hogy a természettudományok terén való vizsgálódás mennyi türelmet, lelkiismeretes munkát és önmegtagadást kíván és hogy e csendes munka közben, a melyről a világ semmit sem tud, a természettudomány «hű és odaadó» művelőjénél gyakran az önmegtagadás nemes érzése nyilatkozik meg. Tehát Herbert Spencer, a reális nevelés apostola is csak a természettudományok «hű és odaadó» művelőjénél tud felfedezni ethikai hatást. És e példa mutatja azt is, hogy minél kézzelfoghatóbb bizonyítékra hivatkozik valaki a természettudományok nevelési fontosságának bizonyításánál, annál inkább kitűnik, hogy a magasabb reális nevelésnek a társadalom *egészére* nincs és nem is lehet meg az az általános fontossága, a mit ez irány hívei annak tulajdonítanak.

De most már azt kell megtudnunk, vajjon a humanistikus tudományoknak minő nevelési fontosságuk van?

Hogy egészen tárgyilagosak lehessünk, *a tényleges viszonyok alapján kell vizsgálnunk a dolgot*; ezért azt fogjuk megállapítani, *hogy minő szerepük van a humanistikus tudományoknak az általános kulturális fejlődésben; így azután megkapjuk a helyes és jogos mértékét e tudományok nevelési fontosságának is.*

A humanistikus tudományok társadalmi jelentőségének megállapításánál két szempontot kell figyelembe vennünk: először, *hogy mennyi ember foglalkozik a társadalomban különösen és hivatásszerűen humanistikus tudományokkal*; másodszor, *hogy mennyiben fontosak ama foglalkozások, a melyekben a humanistikus tudományokban való jártasság szükséges.*

Ha a társadalomban figyelembe vesszük az egyes emberek foglalkozását, azonnal szembetűnik, hogy a reális dolgokkal foglalkozók száma túlnyomó; ezekkel szemben sokkal kevesebb oly ember él a társadalomban, a kinek foglalkozása kizárólag az erkölcsi vagy humanistikus dolgokra szorítkozik. De ha a reális foglalkozási körökben csak azokat az osztályokat tekintjük, a melyeknek foglalkozásuk közben folyton a természettudományok fegyvereit kell használniok, akkor ezeknek a számarányuk még el sem éri, legalább a mi társadalmunkban azokét az osztályokét, a melyeknek foglalkozásuk a humanistikus tudományok körében van. Már pedig a magasabb irányú nevelés kérdésében a reális foglalkozási körből csak azok a társadalmi osztályok nyomhatnak a mérlegben, a melyeknek foglalkozásuk közben a természet-tudományok fegyvereit kell használniok. Ezért felette egyoldalú és önkényes a reális nevelési irány hiveinek eljárásuk, mikor a társadalomnak reális dolgokkal foglalkozó összes osztályait latba vetik az általános reális középiskola mellett. Herbert Spencer meg éppen annyira megy ez önkényes felfogásban, hogy e kérdés tárgyalásánál a társadalomnak amaz osztályait, a melyek a humanistikus téren foglalatatoskodnak, mint «néhány

kevés taggal bíró osztályt» még csak számba sem veszi a reális foglalkozások mellett. Pedig hát e «néhány osztály» még a gazdaságilag legfejlettebb államokban is megközelíti, ha el nem éri számbelileg azokat az osztályokat, a melyeknek a reális foglalkozási körben szükségük van természet-tudományi magasabb műveltségre.

De a foglalkozási számaránynál fontosabb szempont a második, a mely a humanistikus foglalkozások értékére és fontosságára vonatkozik.

A humanistikus foglalkozási körök *értéke és fontossága attól függ, hogy mekkora és minő e foglalkozások hatása az egész társadalomra.* Ha ezt a hatást vizsgáljuk, azonnal szemünkbe ötlük, hogy a humanistikus körben foglalkozó osztályok tulajdonképp az egész társadalom rendjének fenntartása körül foglalatoskodnak. Mert hisz a bírák, papok, tanítóknak, a közigazgatási és más sokféle rendű tisztviselőknek nincs egyéb feladatuk, mint hogy az összes társadalmi osztályok érdekeit védjék és gondozzák. Ez a feladat pedig fontos, mert hisz erkölcsi rend és béke nélkül az anyagi fejlődés is megakadna; a materiális fejlődésnek is főfeltétele, hogy az egyén jogai biztosítva és védve legyenek minden irányban. Ezt a védelmet pedig más szervezettel, mint a humanistikus foglalkozási körök szervezetével, nem lehet biztosítani. Más szervezetet erre a természettudományi világnézet apostolai sem tudnak, legfőlebb csak a jövőtől várnak valami jobbat. Ha tehát a humanistikus foglalkozások fontosak, akkor fontosak azok a tudományok is, a melyek e foglalkozásokhoz a fegyvereket szolgáltatják. És e fontosságuk *inkább általános ethikai erejökben rejlik*; míg a természettudományok fontosságának mértékét *inkább a materiális erők óriási arányai adják meg.* De épen, mivel e két nagy kulturális irány mindenikének *súlypontja másutt van*, egyik irányt sem szabad elhanyagolni, hogy a társadalom fejlődése nyugodt, biztos és *valódi* fejlődés legyen. A physikai tudományok, a megélhetési eszközök tökéletesítésével, a természet nagy erőinek kihasználásával, a természeti erők felett való

uralom nagy gondolatával és föltétlen biztosságukkal a haladás és emelkedés föltétlen tényezői lesznek mindig, ezek nélkül az ember sohasem emelkedhetnék magasra. De ép a physikai tudományok által gazdaggá lett materialis élet kétszeresen fontossá teszi az erkölcsi erők mély és folytonos művelését.

Ha most már a társadalom két fő kulturális irányának értékét megállapítottuk és tudjuk, hogy egészséges társadalmi szervezet csak ott lehet, a hol e két művelődési irány áthatja a társadalom minden rétegét, akkor még az a fontos kérdés merül fel, hogy eme művelődési ágak minő módon fejlődhetnek a társadalomban. Mert a társadalom, mint organikus egész, folyton fejlődik; tehát a szerveit képező erőknek is folyton fejlődniök kell és így kétségtelen, hogy csak az a társadalom mehet előre, a melyben a tudományoknak *fejlődési feltételei* megvannak és csak az a társadalom mehet biztosan és megrúzkódtatás nélkül előre, a melyben a tudományok fejlődésére a *lehető legkedvezőbb feltételek* vannak meg.

Ezért nem csak azt kell keresniünk, hogy valamely társadalom szervezete a humanistikus és reáltudományok fejlődését lehetővé teszi-e; még az is fontos kérdés, hogy e szerveknek, mint a fejlődés alapfeltételeinek életműködésök külön-külön olyan-e, hogy e szervek a fejlődést a lehető legkedvezőbben szolgálják. Vagyis azt kell tudnunk, hogy a kulturának főbb szervei helyesen végzik-e azt a feladatukat, a melyet nekik a tudományok és így a társadalom organikus fejlődésében végezniök kell; mert ha feladatukat helyesen végzik, akkor abban a társadalomban a tudományok fejlődésének a lehető legkedvezőbb feltételei vannak meg. *Ezért minden fontosabb kulturális kérdésnek mérlegelésénél a tudományok fejlődési feltételeinek kell az irányadó szempontnak lenni*; mert a társadalomnak minden egyes művelődési szerve akár közvetlen, akár közvetve, vagy a társadalmi, vagy pedig a physikai tudományok fejlődését szolgálja. Az iskolákat és a tudományos képzettséget kívánó foglalkozási köröket a társadalom nem az egysesek anyagi haszna

kedvéért állította fel, hanem hogy az egész társadalom kulturális fejlődésének minél kedvezőbbek legyenek a feltételei.

Láttuk, hogy már a reformatió idejében a középiskolák nem egyéni, hanem általánosabb felekezeti célú szolgáltak; ma pedig az egész társadalom magasabb kulturális érdekeit szolgálják. De a mint a felekezeti érdekeket tudatosan szolgálták hajdan, úgy most az egész társadalom művelődési érdekeit is *tudatosan* kell szolgálniok. Ezért a középiskola kérdésénél ismernünk kell a középiskolával szorosabb kapcsolatban levő főbb művelődési tényezőknek a tudományok fejlődésében való szerepét, mert e nélkül nem tudhatjuk meg, hogy a középiskolának minő szolgáltatásokat kell tenni a társadalmi és physikai tudományok fejlesztésének nagy munkájában. *Ha nem tudjuk, hogy a társadalmi élet és a tudományos szakiskolák minő befolyással vannak a tudományok fejlődésére, akkor hogy leszünk képesek megállapítani, hogy e fejlődés minő feltételeket kíván a középiskolától.* És ép az a sajátságos, hogy a középiskola reformjának kérdésénél a vizsgálódásnak ezt a természetes és biztos útját egészen elhanyagolták és vagy a természet-tudományok egyoldalú álláspontján a társadalom újjáalakításáról ábrándoztak, vagy pedig szűkkörű felfogással a hagyományoknak és a kor szükségleteinek megegyeztetését hangoztatták minden pozitív cél tudat nélkül. Pedig a középiskola kérdésénél először is azzal kell tisztában lennünk, hogy a társadalmi és physikai tudományok fejlődésében minő szerepet játszanak a középiskolával kapcsolatos főbb művelődési tényezők, mert csak azután tudhatjuk meg, hogy mi lehet a középiskola célja, vagyis, hogy a középiskolának mivel kell járulnia a tudományok fejlesztéséhez.

Hogy a középiskolának a tudományok fejlesztésében való szerepét és így általános célját lehetőleg biztosan megjelölhessük, meg kell vizsgálnunk, hogy a középiskolával kapcsolatos tudományos szakiskolának és a tudományos szakképzettséget kívánó társadalmi foglalkozásoknak minő befolyásuk van a tudományok fejlődésére. E két tényező közül az utóbb-

binak, a tudományos képzettséget kívánó társadalmi foglalkozásnak vizsgálata a fontosabb, mert ez adja meg első sorban mind a középiskolai, mind pedig az egyetemi képzés erejének mértékét; mert ép e társadalmi foglalkozások hatásai mutatják meg, hogy az iskolában nyert fegyverek mennyiben kedvezők vagy kedvezőtlenek a tudományok fejlesztésére.

A régibb időkben a társadalomban tudományos foglalkozási kör igen kevés volt; ma már a tudomány minden ágának megfelelő foglalkozások vannak, a mely foglalkozásokhoz alapos tudományos képzettség kívántatik. Tehát most az iskola sokkal szorosabb kapcsolatban van az étellel, mint a régi időkben volt. Ezért a mai társadalmi berendezés sokkal kedvezőbb is a tudományok fejlődésére, mint a régi; mert a tudományok előtt ma folyton nyitva van a legelső forrás, a tapasztalat. A tudományosan képzett emberek egész tömege figyelheti folyton a társadalmi és physikai jelenségek minden árnyalatát és így az igazság vagy az állandóbb jellemvonások megállapítására a lehető legbiztosabb eszközök állnak rendelkezésre. Csak az a kérdés, hogy e foglalkozási körökben fenn marad-e az egyénnek az az ereje, a mely e szellemi munkához kívántatik? Ébren tartják-e e foglalkozások a szellem érzékenységét és energiáját?

A mint e kérdést feltesszük, mindjárt külön kell választanunk a realis irányú foglalkozási köröket a humanistikus foglalkozási köröktől, mert e két foglalkozási irány e tekintetben nagyon különböző. A magasabb realis foglalkozásoknál ugyanis folyton a tudomány fegyvereivel kell dolgozni, ott tehát a tudomány gyakorlása nélkül nem lehet elsenki; míg a humanistikus foglalkozásoknál, ha valaki elfelejti és elhanyagolja tudományát, boldogulhat a nélkül is; itt nem ellenőrzi a maga foglalkozása, mint például a mérnököt vagy a vegyész. Sőt a társadalmi tudományok körébe tartozó foglalkozásoknál emelkedhetik is az egyén valódi tudományos érdekek nélkül és esetleg felületes jelszavak ügyes forgatásával hamis eszméket is forgalomba hozhat. A termé-

szettudományok terén ilyen eset nem fordulhat elő, ott fölületes tudással nem lehet boldogulni, a ki a természettudományok által akar valamit elérni, annak jártasnak kell lenni ezekben a tudományokban; mert a természettudományok terén a kísérlet azonnal megmutatja, hogy valaki igaz vagy hamis úton jár-e?

A humanistikus és realis foglalkozási körök eme különböző hatása nem annyira e foglalkozási körök berendezésében, hanem inkább magában a két tudományos irány különbözőségében rejlik. A realis tudományok ugyanis minden idők változásai fölött álló biztos törvényekkel rendelkeznek, míg a társadalmi tudományok a társadalom folytonosan fejlődő szervezetéhez képest állandó törvényt nem használhatnak mindig. Itt tehát a lehető tárgyilagosságot megőrizni nagyon nehéz még annak is, a ki a tudományokat nem hanyagolja el. Ezért a társadalmi foglalkozási körök-nél a tudományok fejlődésének szempontjából az egyén *tárgyilag*os érzékének aránylag fejlettebbnek kell lenni, mint a realis foglalkozásoknál.

De ha most már a realis és humanistikus foglalkozási körök berendezését tekintjük, akkor azt vesszük észre, hogy e berendezés általában, egyes kivételeket nem számítva, egyik iránynál sem kedvező a szellem érzékenységének és energiájának ébrentartására.

Már a tudományok ethikai erejének vizsgálatánál láttuk, hogy ép a tudományoknak folytonos fejlődésével az egyoldalú mechanikus foglalkozások mindinkább szaporodnak és ezek a tudományos szellemre bizonyos tekintetben nyomasztó hatással vannak. Ezen *egyoldalú* mechanikus berendezés még a tisztán tudományos foglalkozási köröknél is megvan és nemcsak a humanistikus, hanem a realis foglalkozási ágaknál is egész tömege van a tudományos képzést kívánó foglalkozásoknak, a hol a tudománynak bizonyos gyakorlati célra alkalmas, mintegy gépies részét kell az egyénnek használni folyton, változás és szünet nélkül, erre kell fordítani idejének és erejének java részét, úgy, hogy

szelleme a gépies munkában elfásul, energiája megtörik és érzékenysége eltompul és így még amaz egyszerű, de a tudomány szempontjából fontos jelenségek iránt is érzéketlen marad, a melyek egyoldalú foglalkozása közben esetleg fölmerülnek előtte.

Az egyoldalú foglalkozás eme nyomasztó hatásán kívül ott van még a *hasznossági* szempont is, a mely annál jobban előtérbe lép, minél szűkebbkörű és így minél egyoldalúbb a foglalkozás, mert az egyhangú, szűkebbkörű szellemi munka mellett az egyén foglalkozását legtöbbször csupán mint megélhetési módot veszi tekintetbe, pedig a szellemi foglalkozási körök, ha még oly jelentékteleneknek látszanak is, nem az egyes egyének megélhetési érdekeiért, hanem az egész társadalom kulturális haladásának magasabb érdekeiért szerveztettek. Ezért minden ily foglalkozási körben munkálkodó egyénnek ebből a szempontból kellene felfogni hivatását; mindenkinek éreznie és tudnia kellene, hogy munkájának hozzá kell járulni a társadalom egészséges, szabad fejlesztéséhez. És mivel a társadalmi élet bár lassan, de folytonosan fejlődik magától is, minden oly foglalkozási szakban, a mely a társadalomnak egy bizonyos körét érdekli, a hivatott egyénnek vigyáznia kellene arra, hogy a hatáskörében felmerülő fontosabb jelenségek harmonizálnak-e a tudomány tételeivel. A társadalom erkölcsi szervezetének az volt a gyengéje mindig, hogy a tudomány és az élet fejlődése közt ez a harmonia nem volt meg, az élet rendesen elkerülte a tudományt; ezért a társadalom humanistikus fejlődése gyakran nagy rázkódtatások útján történt és most is a szociális forradalom veszélye látszik fenyegetni a társadalmat. Az élet és tudomány harmóniájának fontosságát ma már érzi mindenki és látjuk, hogy Németországban egyes tudósok ott hagyják sokszor jóvedelmesebb egyetemi tanszékeiket azért, hogy mint bírák vagy ügyészek a jogi élet közvetlen forrásából merítsenek erőt a tudomány fejlesztéséhez. De ezek csak elszigetelt esetek és kevéssé segítenek a bajon. Az ür az élet és tudomány közt nagy mindenütt; ezért a tuda-

mányos kiképzést kívánó foglalkozási körökben lehetőleg minden egyénnek ápolni kellene az élet és tudomány harmóniáját. De látjuk, hogy egyrészt az egyoldalú, sokszor gépies jellegű foglalkozás, másrészt pedig az életfentartási érdek elfojtja a lélek energiáját és érzékenységét és ha a megélhetési érdek néha munkára késztet is, ez a munka nem lehet független érdekű az egyén önző ingere miatt és így a társadalmi tudományoknál tárgyilagos sem lehet.

Az életnek e kedvezőtlen hatását a tudomány fejlődésére nem lehet megszüntetni magával a külső társadalmi berendezés tökéletesítésével, mert a foglalkozás egyoldalúsága és a materialis érdek mindig meg fog maradni; ép ezért fontos, hogy oly irányba fejlesszük az egyén erejét az iskolában, hogy az élet kedvezőtlen hatásainak ellenállhasson. Ha az egyoldalú foglalkozás, a tudománynak *egy-egy része formális* keretben kedvezőtlenül hat az egyén egész szellemi energiájára az életben, nem természetes következés-e, *hogy az iskolában, a hol a tudomány egész anyagát felhasználhatjuk tetszésünk szerint, úgy választjuk meg a tudományos anyagot, hogy ez kiválóan fejleszse azokat az erőket, a melyeket a tudomány formális funkciója az életben megtámad.*

Tehát az életben nyilatkozó jellemző és természetes hatásokból kell a mértékét megállapítanunk annak, hogy az iskola minő irányt tartson szem előtt a tudományos anyag felhasználásánál. És mivel a legjellemzőbb és a legtökéletesebb társadalmi szervezetben is általános jelenség az, hogy a tudománynak az egyoldalú foglalkozásoknál elkerülhetlen *formális* és gépies funkciója kedvezőtlen hatással van nemcsak az aktív tudományos szellemre, hanem az élet és tudomány megegyeztetésére hivatott gyakorlati működés intenzitására is, világos lesz előttünk, hogy a tudományokat az iskolában oly módon kell felhasználnunk, *hogy azok által ne a formák, hanem a tudomány szellemének fontosságát éreztessük.*

Ha nem akarjuk, hogy a tudományos szellem *stagnáljon* az életben, akkor vigyáznunk kell arra, hogy az iskola

ne a tudomány *stagnáló formáinak halmazával töltessék meg. Ezért csak olyan formákat használhatunk az iskolában, a melyek világosan és határozottan éreztetik a társadalom fejlődésében megnyilatkozó fontos és jellemző kulturális erők eredeti és természetes szellemét.* Csak ily módon és ily eszközökkel lehet ellensúlyozni a társadalomban uralkodó tudományos formalizmusnak a tudomány természetes fejlődésére való kedvezőtlen hatását; csak ily módon, a kulturális fejlődésnek eredeti szemléltetésével, *tehát mintegy tapasztalatilag szerzett, tudatos kulturális világnézlettel* erősíthetjük a lélek *energiáját és az eredeti és fontos jelenségek iránt való fogékonyságot*, mint a természetes és biztos haladás fontos tényezőit.

Hogy a középiskolára mily feladat vár e téren, azt úgy tudhatjuk meg, ha előbb megvizsgáljuk, hogy a tudományos szakiskola, mint az élethez egészen közel álló intézmény, minő erővel járul e fontos feladat megoldásához; hogy vajon a tudományos szakiskola adhat-e oly általános, de határozott kulturális világnézletet, a mely az élet egyoldalú formalizmusát és materialis érdekét legyőzve, a lélek energiáját és az eredeti jelenségek iránt való érzékenységet táplálja és erősítse.

A tudományos szakiskola a tudományos anyag felhasználásában alkalmazkodik azokhoz a foglalkozási körökhöz, a melyek a társadalomban tudományos képzettséget kívánnak; így ez iskolák általában az élet gyakorlati kívánalmait tartják szem előtt. De ez a gyakorlati tudat már a szakiskola légkörébe beviszi azt a rideg, önző szellemet, a mely szellem a tudományos képzettséget kívánó foglalkozást kizárólag csak megélhetési módnak tekinti. Innét van azután, hogy a szakiskolába járó ifjú, mivel már a társadalommal is érintkezik, nagyrészt ismeri jövő foglalkozásának esetleges feladatait és látja e feladatok formális és szűkkörű jellegét és ebben a tudatban szaktárgyának szélesebb és általános köre mintegy óriási akadály áll előtte, a melyen neki végzettszerűen át kell gázolnia, hogy az élet hasznot adó mezejére juthasson.

Az élet materiális szellemének e beáramlása a szakiskolába főképp azért oly erős, mert e materiális érdeken kívül nem hat át semmi határozottabb, intenzívebb tudományos szellem az életről és nem hat át főképp a szaktudomány kulturális ereje. Az ifju, a ki a szakiskolában van, már félig-meddig benn él a társadalomban és érdeklődik is az egyes művelődési kérdések iránt; de ez az érdeklődés csak nagyon általános jelentőségű és a jelszavak felszínes áramlatánál mélyebbre nem igen hat; így szaktárgyának nagy tudományos készlete mintegy idegenül, elszigetelve áll kulturális világnézetének felszínes és határozatlan légkörétől; ezért szaktárgyának inkább életfentartási, nem pedig művelődési jelentősége domborodik ki előtte.

A fő baj tehát az, hogy a szakiskolában az ifjú a szaktudományt nem tudja beilleszteni egy általánosabb, de határozott kulturális eszmekör szerves keretébe; pedig ép a szakiskolák nagyon határozott jellegű tudományos irányt szolgálnak, mert vagy a társadalmi vagy pedig a fizikai tudományok fejlesztésére vannak hivatva. De ezt a tudatos szerves felfogást sem az élet, sem a szakiskola nem erősíti és ápolja; mert az életről a szakiskolába átható szellemi áramlat nagyon is általános, a szakiskola iránya pedig nagyon is egyoldalú. Ezért már a középiskolából kell átvinni a szakiskolába annak a nagyobb tudományos iránynak tudatos felfogását és érzését, a melybe az egyes szakiskolák tárgyai mint szerves részek beillenek.

Ezért a középiskolának *határozott jellegének* kell lenni. De határozott jellegének kell lenni azért is, mert csak határozott keretben fejtheti ki amaz erőket, a melyek az életben az egyoldalú foglalkozások kedvezőtlen hatásait ellensúlyozhatják. És ez a feladat is egészen a középiskolára vár; mert mint láttuk, a szakiskolákra nagy erővel nyomul az élet kedvezőtlen áramlata és ez áramlat a szellemi energiát már ott megtámadja. De a középiskola légköre még tiszta, ide még messze van, nem hat át az élet materiális áramlata, ezért az élet ideális feladatainak tudatát itt kell megerősíteni,

még pedig egy határozott szellemi irány intenzív kultuszával, hogy ez az intenzív eredeti szellem az életben is éreztesse erejét a formalis jellegű foglalkozási ágak nyomasztó körében.

Tehát a tudományok és így a társadalom természetes fejlődési menetében a középiskolának kell fejleszteni és erősíteni azokat az erőket, a melyeket az egyoldalú foglalkozás az életben megtámad. A középiskolában kell kifejteni a lélek energiáját és érzékenységét az eredeti vonások iránt, hogy a formalis foglalkozási körökben is megérezze az egyén a természetes és jellemző vonásokat és így az élet és tudomány harmóniáját ápolhassa. De ép azért, hogy ez érzékenység intenzív és maradandó legyen, a középiskolában határozott, tehát *vagy reális vagy humanistikus* irányú eszközökkel kell ezt kifejleszteni; mert más eszközökkel kell a fizikai és más eszközökkel a társadalmi fontos jelenségek iránt való fogékonyságot fejleszteni.

De hátra van még egy fő szempont, a mely a középiskola berendezésére irányadó. Ugyanis láttuk, hogy a fizikai tudományoknak tárgyilagossá erejükből kifolyólag a fizikai tudományok természetes fejlődésére az élet kedvezőbb, mint a társadalmi tudományok fejlődésére; mert a fizikai tudományoknál csak tiszta tudományos fegyverekkel lehet eredményt elérni, míg a humanistikus foglalkozásoknál a tárgyilagossá érzék fejlettsége nélkül az őszinte jóakarattal kísérelései és külső sikerei is veszélyesek lehetnek a társadalom érdekeire. És így ha a fizikai tudományok fejlesztése érdekében csak az fontos, hogy a fizikai tudományok egész szerves köre iránt való érdeklődést és fogékonyságot ápolja és erősítse a nevelés, úgy a társadalmi tudományok fejlesztése érdekében az a fő feladat, hogy mi módon fejlesszük és erősítsük a *társadalmi jelenségek* megítéléséhez föltétlenül szükséges *tárgyilagossá érzéket*.

Hogy ezt a feladatot csak a társadalmi tudományok segítségével oldhatjuk meg, az kétségtelen dolog; de az a kérdés, hogy *minő módon* használjuk fel e célra a társadalmi tudományokat, mert csak ha ezzel tisztában leszünk,

akkor domborodik ki teljes és világos képben a kétféle középiskola nagy kulturális jelentősége.

A társadalmi tudományok ép úgy mint a fizikai tudományok részben önálló és határozott szerves részeket tüntetnek fel és ha a tudományokat a nevelésnél bizonyos célra akarjuk felhasználni, első sorban az a kérdés merül fel, hogy melyik tudományág, vagy mely ágak csoportosítása alkalmas célunk elérésére. És így ha a tárgyilagos érzéket akarjuk fejleszteni a társadalmi tudományok körében, akkor szintén azt kell keresnünk, hogy a társadalmi tudományoknak melyik ága, vagy mely csoportosítása lesz alkalmas e célra.

Ha a társadalom szervezetében a kiválóbb jelentőségű humanistikus tudományos ágakat tekintjük, látjuk, hogy ezek minden részükben fejlődnek az idő és kor fejlődő társadalmi életének hatása alatt, és így a humanistikus tudományok egyes tagozataiból nem vihetünk a középiskolába egyszerű formákban bizonyos szerves egészet, mint a természettudományoknál tehetjük. De ha ily állandó alapon főképp azért nem lehet a humanistikus tudományok egész szerves körének tudományos szellemét és eszközeit a nevelésnél felhasználni, mert a humanistikus tudományoknak egyes külön tagozatait nem világos, törvényszerű és megdönthetetlen okok teszik szerves egészszé, hanem csak *a társadalom fejlődése adja meg állandóságuk és így viszonylagos tárgyilagos erejük kritériumát*, akkor természetes következés, hogy a humanistikus nevelésnél az egyedüli *tárgyilagos szempont* csak *a fejlődés szempontja* lehet.

És így azt a nagy feladatot, a melyet a társadalmat fejlesztő két nagy tudományos irány fejlődése érdekében az élet és a szakiskola a középiskolákra ró, a humanistikus tudományokra vonatkozólag a középiskola csak a fejlődési szempont alapján oldhatja meg. Csak ez alapon hozhatja összhangba a középiskola a humanistikus szakiskolák és a humanistikus élet feladatait.

Ezért itt az eljárás egészen más, mint a mit a fizikai tudományok fejlődése és a természettudományi szakisko-

lák érdekében a középiskoláknak követniök kell; de ép ezért nem is oly könnyű és világos. A természettudományoknak minden egyes szerves önállóbb részét bevihetjük a középiskolába már a legalsó fokon a szemléleti tanítás útján, de a társadalmi tudományok önállóbb tagozataival ezt nem tehetjük; eme tudományok egyes részeit nem vihetjük be az iskolába még a fejlődési alapon sem, mert bár a fejlődés mértéke megmutathatja e tudományok állandóbb, tehát mintegy természetesebb és így egyszerűbb vonásait, de ezek méltánylásához már bizonyos fejlettebb eszmekör kívántatik és itt a szemléleti, tehát teljesen tárgyilagos forma, még ha alkalmazható volna is, érdektelen és fásasztó lenne.

Ezért ha e részeket külön-külön demonstratív alapon, tehát eredeti formában nem vihetjük be az iskolába, keresnünk kell olyan valami eredeti, tehát a szemléleti tanításra alkalmas formát, a melyben a társadalmi tudományok *külön részeinek* általános és így legegyszerűbb vonásai legalább *együtt, mintegy szerves egészben* feltüntethetők. Ilyen eredeti és a szemléletre alkalmas forma *a kiváló irodalmi művek eredeti formája*. A nyelv kiváló irodalmi termékei mindig feltüntetik a nemzetek és a különböző korszakok társadalmi életében megnyilatkozó egyes társadalmi tudományok *elemi, egyszerű*, tehát *általános érdekű vonásait* — *egészben, együtt* és így egyúttal megmutatják a társadalmi tudományok mindegyikének erejét és fontosságát; megmutatják a társadalmi eszmék fejlődését és a mi fő, az irodalmi művek teljesen *tárgyilagos* alapon eredeti formákban mutatják meg ez eszmék erejét vagy gyengeségét állandó vagy futólagos jelentőségét.

Mivel pedig a nyelv a legegyszerűbb úgyszólván fizikai megnyilatkozása az ember társadalmi tudatának és így már a nyelv legegyszerűbb formáiban is feltűnik *bizonyos társadalmi világnézet alapvázlata*, tehát már a tanítás *legalsó fokain magát a nyelvet és ennek legegyszerűbb irodalmi productumait is használhatjuk a társadalmi fejlődés demonstrálására*.

A nyelvtanításnál tehát fontos és egyedül természetes szempont az, hogy már a középiskola alsó fokain ne csak az *alaki*, hanem a *tartalmi* rész is érvényre jusson, vagyis a nyelv alapszerkezetének vázlatával már egy bizonyos társadalmi világnézet alapvázlata is megvilágíttassék.

Ezért nem használhatunk egyféle nyelvet ép a tanítás alsó fokain, ha tudatosan és fokozatosan akarjuk fejleszteni a gyermek társadalmi világnézetét, mert a maga társadalmának egyszerű, vázlatos világnézlete is *csak akkor lesz tudatossá nála, ha egy más társadalom más világnézetének alapvázlatát is látja*. De ép ezért nem használhatjuk az európai élő nyelveket sem, mert bár ezeknél a nyelvszerkezet összehasonlítása magában is érdekes és jellemző, de sem a nyelv alapelemeiben, sem kezdetleges és egyszerű irodalmi termékeiben nincs feltűnő, jellemző tartalmi sajátosság, mert az európai keresztyén népek társadalmi világnézetének alapvázlata teljesen hasonló a miénkhez és itt nemcsak fejlődési menetet, hanem egyáltalában semmi tartalmi különbséget és jellemző vonást nem mutatunk fel, mert a népek faji jellemző vonásait, tehát már a finomabb különbségeket csak magasabb fokon az irodalmi látás gyakorlása után lehet demonstrálni.

Az európai élő nyelvek használatánál tehát *kizárólag a nyelv alaki része* emelkednék ki és ez a formalismus nagyon terhes és fárasztó.

A tanítás első fokán tehát oly idegen nyelvet lehet csak az anyanyelv mellett használni, hogy ama nyelvnek egész készlete a gyermek világnézetének legkezdetlegesebb fokán is éreztesse egy másik nép és egy másik kor világnézetének jellemző vonásait; de fontos, hogy e demonstratívó folyton érdekes is legyen; ezért e különböző és könnyen szembeötlő világnézetnek nem szabad a gyermek kedély- és értelemvilágától messze állani; mert p. o. a hindu világnézetben is egyszerre látja a különbséget, de mivel e világnézet philosophikus és sivár, a gyermek képzeletétől és gondolkodásától idegen, így érdektelen előtte. Szóval olyan

nyelvet kell használnunk a tanítás első fokain, a mely nyelvben a nép világnézetének jellemző vonása egyszerre feltűnő legyen, de e világnézet a gyermek képzeletétől azért ne legyen idegen.

Ilyet csak kettőt találunk és ez a latin és görög nyelv.

E nyelveknél a nyelv legáltalánosabb kifejezései megmutatják, hogy a görög-római világnézet a legszembetűnőbb természeti erőket több isten uralma alatt levő szellemi erőknek képzelte, és vajjon a gyermek képzelete a mi világnézetünkben is nem fogékony-e a természeti erők felett uralkodó jó és rossz szellemek képzeleti világa iránt, bár jól tudja, hogy ily szellemek nincsenek.

Igy a gyermek képzeletének játszi és élénk szárnyalásával már az idegen nyelv tanulásának kezdetén egyszerre és könnyen felfogja a classicus népek világnézetének alapvázlatát és *ez által saját világnézetének kezdetleges vonásai is tudatossá lesznek előtte.* Később értelmének és látkörének növekedésével már az egyszerűbb irodalmi művekből is mindinkább kidomborodik előtte a classicus népek társadalmának és így a saját társadalmának is berendezése; meglátja e szervezetben a kulturális erők szerepét és az irodalmi látás és tapasztalás magasabb fokán megérzi a classicus társadalom kulturális szerveinek erejét és gyengeségét; *így szabadon fejlődik ki érdeklődése a mai társadalom kulturális szervezetének egyes részei iránt is.* E mellett azután egy nagy és hatalmas nép erős és mintegy kirívó egyéniségének folytonos szemlélete *iskolázza a lelket az individuális jellemvonások iránt való fogékonyaságra,* úgy hogy később az ifjú már megismeri a rokon világnézetű népek faji sajátságait is, sőt végül úgy a nemzeti irodalom főbb korszakainak általánosabb, mint a kiválóbb írók egyéni jellemző vonásai iránt is érzékeny lesz. És e tapasztalati, szemléltető munkaközben egyúttal az ifjú folyton az emberi társadalom fejlődésének nagy és világos terén jár és mintegy saját szemével látja az emberi nem hanyattatását, látja a

romokat, de látja azokat a nagy és állandó kulturális vonásokat is, a melyek az emberi nem társadalmi fejlődésében az évezredek romjai felett is átnyúlnak a mai társadalomba. Így e tudatos fejlődési alapon be fogják tölteni a classicus nyelvek azt a szerepet is a középiskolában, a mit nekik Müller Miksa szán, hogy éreztessék a fejlődés mellett az az emberi szellem nagy, közös vonásait «Görögországon és Persián át egész Indiáig».

De mindenekfelett az a fontos, hogy a nemzeti nyelvvel kapcsolatban a classicus nevelés e módja megoldja azt a feladatot, a melyet a társadalom és a társadalmi tudományok fejlődésének érdeke a középiskolától vár. Mert ebben a *tudatos fejlődési* menetben a kulturális szervek működésének folytonos tárgyilagos szemlélete emeli és erősíti az egész társadalmi fejlődés és a társadalmi tudományok egyes szervei iránt való érdeklődést és így erősíti a szellem energiáját. Az individuális vonások szemlélete pedig fejleszti a társadalmi téren felmerülő eredeti és fontos jelenségek és az egyéni jellemvonások iránt való érzékenységet és erősíti a szellem tárgyilagos érzékét.

A középiskolának tehát határozott irányt kell szolgálni és ez irányt a physikai és társadalmi tudományok fontossága a társadalom fejlődésének nagy érdekei és az élet hatásai jelölik ki. Ezek a fontos szempontok megmutatják és kitüntetik a classicus nyelvek nagy, mondhatni páratlan kulturális fontosságát. De megmutatják e szempontok azt is, hogy az egységes középiskola eszméjét sem a reális világnézet philosophikus ábrándozói, sem pedig a kor jelszavait hangoztató opportunisták nem a társadalom valódi erejének és állandó érdekeinek tudatával vetették fel.

Kenessey Dezső.

KÖNYVISMERTETÉS.

Dr. Schlauch Lőrincz püspök beszédei.

Első kötet: Egyházi beszédek. Második kötet: Egyházpolitikai beszédek. Közrebocsátja Bunyitay Vincze, váradi t. kanonok, a m. tud. Akadémia I. tagja. Budapest, Franklin-társulat nyomdája 1890. (I. k. VIII és 485 l. — II. k. VIII és 502 l.)

III.

Első közleményünk végén tett ígéretünkhöz képest, ezuttal Schlauch püspök beszédeinek második kötete, — egyházpolitikai beszédeiből vett benyomásainkról akarunk számot adni.

E kötet első beszéde, s időrend szerint, mint már említettük is, a két kötet összes beszédei közt a legelső, az *autonomiáról* szól, s a magyar kath. egyház autonomiáját szervező gyűlésnek 1871 márczius 17-iki ülésében tartatott, és azzal az akkor még kevésbé ismeretes gyarmatai alesperes-plébános s a csanádi egyházmegye egyik papi képviselője egyszerre kiemelkedett az ismeretlenség homályából, mint vulkanikus eredetű sziget a tenger síkjából. Ha ezt a beszédet ma olvassuk, midőn Schlauch püspök már nagy szerepet játszik nemcsak egyházában, hanem országos közéletünknek úgy politikai, mint társadalmi térein is, alig tudjuk az akkori feltűnést megérteni. E beszéd, egy pár mindenki előtt ismeretes és majdnem utszéli igazságon kívül, oly homályos, fejtegetéseiben oly zavaros, még a végeredményeket is a szók oly bő és átláthatatlan leplébe burkoló, hogy kuszált szálain alig lehet eligazodni. Nem akarjuk mondataiból a dagály és érthetlenség példáit idézni; a szónok akkor talán még nem bírva a szó és kifejezések teljes hatalmát, vagy talán szándékosan is, mint gyakorlott szónokok is szokták néha, a nehézségben véelve a gondolat nagyobb súlyát megadhatni, akaratlanul vagy szándékosan válik homályossá. A helyett inkább őszintén akarjuk a beszéd magvát keresni.

Abból a tagadhatatlan igazságból indulva ki, hogy bármely testület vagy társulat autonomikus szervezete annak természete s alapelvei által kell, hogy meghatározottassék s csak annak határai közt mozoghat: ezzel már eleve ki van mondva, hogy a katolikus egyházban oly nemű és oly terjedelmű autonomia, minőt e szó nyelvtanilag jelent (öntörvényhozás, önkormányzat, önrendelkezés) s a milyent a politikai, a protestáns egyházi vagy a magán-egyesületi körök e szó alatt értenek és valósítanak: lehetetlen. Autonomia és katolikus: össze nem férő fogalmak, értve katolikus alatt a római egyházat s annak nemcsak a hit és a dogmák, hanem az összes szervezet és igazgatás dolgában is megállapított s mozdíthatatlan intézvényeit; s ez a szó, katolikus autonomia valóságos *contradictio in adjec-tort* foglal magában.

Schlauch azonban, bár határozottan ezen a téren áll, ezt nem ismeri el, hanem igyekszik meghatározni annak az autonómiának a korlátait, melyet ő a katolikus egyházban lehetségesnek tart, de a melyért, még a maga által felállított korlátok közt is, egy csöppet sem lelkesedik.

Ő, az akkori ugynevezett püspöki javaslattal szembe állított kisebbségi javaslatban „oly széleskörű demokratikus irány kezdeményezését látja, mely a katolikus egyházban idegen.“ Hogy ne! mikor az a püspökök, de még csak a plébánosok választásának az iniciatíváját is a népbe meri helyezni. S miután e kijelentés után egy pár jó szót adott volna a demokratikus *elvnek* (melyet a katolikusnak nincs érdekében megtagadni), csakhamar oda jut, hogy a demokratikus eszmék fejlődését, ellenállhatatlanul a legveszesebb áramlatba s feltartóztathatatlanul az örvény lejtőjére sodratásnak látja s demokratikus deliriumról beszél, mely a keresztyén elveket gyakorlatilag eltorzítja, vérrel beszennyezi.

E veszélynek csak a tekintély vethet gátot, és pedig a püspöki intézmény tekintélye, melynek isteni alapítását katolikus ember nem vonhatja kétségbe. „Ennek megtámadása — ugymond — az autonómiát oly térre sodorná, melyen az egyetemes katholicismussal való összeköttetés csakhamar megszűnnék s megszűnnék vele Magyarországon a katholicismus is.“

Igy röviden végezve a demokratikus elvvel, az autonomikus törekvésnek egy másik veszélyére mutat rá: az egyházi vagyon szándékolt commassalására; melylyel egy lélekzettel összeköti a fegyelem némely részének (?) érintését és „a határozatilag megállapítandó kérvényezési jogban rejlő dogmatikus dis-

cussiók lehetőségét“, talán helyesebb szórenddel: rejlő lehetőségét a dogmatikus discussióknak.

Hogy az egyházi vagyon érintése — csak gondolatban is! — fáj a nagy javadalmasoknak, az természetes. Hogy ez ellenében Schlauch az idősb Plinius ama mondását idézi: „latifundia perdidere Romam“, ez mégis önkéntelen mosolyra indít. Hát nem latifundiumok vannak-e ma is a kath. egyházfejedelmek kezén? Csak a mi három érsekünk s néhány (nyitrai, váradi, veszprémi) püspökeink latifundiumai nem veszélyesek? A pápa világi uralmáért nem hangzanak-e ma is sovárgó kiáltások? vagy csak akkor lesznek a latifundiumok „Róma vesztére“, ha a főpapok kezeiből kivétetvén, megszűnnek quasi magánjogu birtokok lenni, (a minőknek azokat Schlauch vindikálja) és az egyetemes egyház. templomok és iskolák javára kezeltetnek, alkotmányos ellenőrzés alatt álló testületek által?

Mit ért itt Schlauch „a fegyelem némely részének érintése“ alatt, azt beszédéből ki nem vehetjük; de hogy a katolikus egyház „fejedelmeinek“, a vagyon érintése mellett, az alsó papság, az egyház kisebb szolgálói, sőt magok a hívek fölött gyakorlandó fegyelem — vagyis korlátlan kényuri uralom — érintése is amaz „érinthetetlen tekintély“ sérelme volna: az bizonyos. De tán mindezeknél nagyobb szörnyűség volna, határozatilag megállapítani a kérvényezési jogot! Kérni ugyan az egész világon, mindig és mindenütt szabad volt; oly természeti s az emberrel született, elidegeníthetetlen jog az, melyet korlátozni annyi, mint megszabni a léleknek, mit kérjen imájában a legfőbb Valótól. De a katolikus egyházban az is veszedelmes. Mert esetleg olyant kérhetnek, akár az egyesek, akár — a mi még sokkal veszedelmesebb — a testületek, a mi tért nyithatna „a dogmaticus discussiók lehetőségének“. Hogy milyen veszedelmes a dogmaticus discussiónak még csak a lehetősége is, azt a magyarországi püspökök a legjobban tudják. Ők a vatikáni zsinaton föl merték használni ezt a lehetőséget, mely nekik nyújtott. S mire mentek vele? Az egész világ füle hallatára, annyi erővel és erélylyel, annyi tudománnyal és ékesszólással vallott s manifesztált legszentebb meggyőződésök ellenére — egy kis húzódozás után — ki kellett hirdetniök az új dogmát, melyet elleneztek. Bizony jobb is a „dogmatikus discussió lehetőségét“ is kizárni abból az egyházból melyben az ugy is meddő marad s legfőlebb rossz vért szül és szégyent hoz a legtisztesebb főkre; és hogy a lehetőség kizárassék: meg kell fosztani a kérvényezés jogától az embereket. De ezt nem kell kimondani; „a kérvényezési jognak hallgatag mellőzése jogfosztást nem szül, de

határozatilag kimondandó jogosultsága (helyesebben: jogosultságának határozatilag kimondása) a bonyodalmak beláthatatlan láncozatát kezdeményezné.“ Ez, megvalljuk, jezsuita-szagu kijelentés, a milyenhez Schlauchtól szokva épen nem vagyunk. Nem adni meg a kérvényezési jogot, de nem mondani ki, hogy nem adjuk meg, hallgatni felőle — ez nem szép eljárás! De czélra sem vezető. Mert ha tiltva nincs, lesznek kérvényezések; s akkor ni jogn vetik el, vagy mellőzik? Ha pedig csakugyan oly veszélyes a kérvényezési jog: miért nem tiltják el egyenesen? De akkor tiltsák el azt is, hogy pl. szabadságért imádkozni sem szabad. Annál inkább, mert a szabadság ép oly veszélyes dolog, mint a kérvényezési jog. Legalább Schlauch ezt mondja róla: „A szabadság, az erkölcsi világ e főtényezője, évezredek óta azt a sajtáságos tüneményt nyújtja, hogy következetes fejlődésében, tán emberi gyengeség következtében, anarchiához vezet.“ Le tehát a szabadsággal s békót reá! De, ugyan e mondat folytatásában: „a tekintély pedig, lassu haladásában, a hatalomnak minden szálait egyesítvén, utoljára minden életet kiöl!“ El tehát a tekintélyvel is, le kell rántani bitorolt trónjáról! Nem: egyesíteni kell a kettőt. De mily arányokban? mert a vegyítés arányától függ minden. Schlauch úgy akarja őket vegyíteni, hogy a szabadságból minél kevesebb, a tekintélyből minél több legyen a keverékben. Mert ha a congressus elfogadná a kisebbségi javaslatban foglalt elveket (megengedné, hogy a plebánusokat a nép válaszssa, a papi vagyon egyházivá tétessék, a kérvényezési jog megadassék, s a kormányzatba világiak is döntőleg szólhassanak) „a tanító-egyház kezében idővel nem maradand egyéb a dogmánál.“ Erre viszont azt lehet mondani, hogy ha a többség (a püspökök) javaslata fogadtatik el, akkor az autonomiából nem marad egyéb — a nevénel.

S igazán, kár is a fölött vitatkozni. Midőn, tizennyolcz évvel később, 1889. junius 12-én, Schlauch püspök a főrendiházban még egyszer visszatér az autonomia kérdésére, melyet már akkor kicsinylőleg „*az ugynevezett* katolikus autonomia“ néven említ, egyenesen kimondja, hogy „egyházi szempontból egy, a protestáns autonomiához hasonló katolikus autonomia absolute lehetetlen“, „oly autonomikus testület felállítása t. i. mely demokratikus szinezettel (még csak szinezettel is!) bírván, parlamentáris formákban mozog, melyekben a legfelsőbb tanácskozási és végrehajtó köröktől kezdve le a falusi tanácsig a számarány dönt, tehát a *legszentebb ügyek a többség esélyeinek tételnek ki*, . . . melyekben lehetetlen meghúzni a határvonalat, hol az egyházi tekintély végződik és a demagogia kezdődik“, (a

többség esélyei helyett természetesen jobb a dolgokat egyesek önkényére bízni!)

Ezek után az ember azt hinné, Schlauch püspök azzal végzi, ne beszéljünk a katolikus autonomiáról, mert az nonsens, absurdum, absolute lehetetlen. Nem ő. Azzal végzi, hogy az elvetett mag lassan érik; azért a katolikus autonómiát is *a hitközösségekben kell megkezdeni*. Megkezdeni? ez azt látszik ígérni, hogy aztán folytatni is kell; folytatni fokozatosan, talán nagy időközökkel, mint a világteremtés korszakai, az esperesi kerületekben, a püspöki megyékben, az érseki tartományokban s végre — végre az egyetemes magyar katolikus egyházban is. Sőt azzal is biztatja a figyelő főrendiházat, hogy az egyházközi autonómiában „lássák és tanulják meg, hogy a püspökök nem autokraták, a papok nem automaták, a hívők nem szolganép“, a mi mind igen szép volna, ha már előbb ki nem lett volna mondva, hogy a tekintély a magából semmit sem enged, a demokráciával (mely mulhatatlanul demagógiává fajul!) semmin sem alkuszik, sem osztozik; s így az autonómia tovább is csak a tekintély és pedig a püspöki tekintély uralma marad.

Mi pedig, midőn Schlauch püspökkel tökéletesen egyetértünk abban, hogy „a protestáns autonómiához hasonló katolikus autonómia absolute lehetetlen“, mégis abban a meggyőződésben vagyunk, az egyházi élet némely köreire nézve igen is lehetséges volna a katolikus — még pedig *valódi* — autonómia.

Az egyház bár Isten országa, de Istennek földi országa s azért földi vonatkozású ügyei is vannak; az egyházi vagyon bizony nem mennyei attribútuma Isten országának; sőt azt is bizonyosra vehetjük, hogy pl. a pápa világi uralmát dogmává tenni, ma már hiú erőlködés; és ép oly meddő igyekezet elhittetni akarni, hogy a főpapi javadalmak mulhatatlan kellékei a lelki uralomnak. Vannak a keresztyén katolikus világban püspökök latifundiumok nélkül s azért nem kevésbé „egyenes vonalon az apostolok utódai“ (a kiknek, mellékesen mondva, szintén nem voltak urodalmaik, sőt még kertecskéik sem). Ne tessék megijedni; nem akarunk osztozni az esztergomi s a többi érsekek és püspökök és káptalanok birtokain, sőt azok katolikus egyházi természetét s elidegeníthetlenségét sem vitatjuk. De a katolikus egyház és a magyar katholicismus veszedelmét nem látjuk abban rejleni, ha az összes egyházi vagyonok az egyetemes magyar kathol. egyházénak deklaráltatnának s mint ilyenek kezeltetnének s fordíttatnának egyházi és iskolai célokra. Ezzel a magyar korona és apostoli király *legf. kegyuri joga* sem érintetnék, sem a püspökök kinevezésére sem az ala-

pítványok kezelésére való felügyeletre nézve. Az iskolák is — a vallástanítást kivéve — sokkal inkább világi, mint egyházi vonatkozásuak ugyan s az autonomiának ezek körül is befolyást kellene engedni; bár a par excellence „tanító egyház“ itt méltán nagyobb hatáskört igényelhet magának. S egyelőre e két ponttal be is érhetné a kath. autonomia.

De nekünk nem lehet feladatunk kath. autonomiát tervezni és körvonalozni. Maradjunk azért a dr. Schlauch püspök egyházpolitikai beszédei elemzésénél.

A legfontosabb kérdés, melyivel e beszédekben találkozunk, melyet a tudós szerző két beszédében (Kibékítése az egyénnek és családnak a vallással, és *az államnak az egyházzal*. A magyarországi katolikus egyház *jogairól*) tüzetesen tárgyal s több másban egy vagy más oldaláról vagy részletében érint, kétségkívül az *egyház és az állam közötti viszony* kérdése.

Természetesen nem várhatjuk egy magyar katolikus püspöktől, hogy a „szabad egyház szabad államban“ tanának a híve legyen; hiszen a magyar kath. egyház századokon át ahhoz szokott, hogy kiváltságos, uralkodó és mindenható egyház legyen, egy törvényesen ugyan szabad és független, de tényleg nagyon is korlátolt alkotmányú országban s éppen ennek az államnak ő legyen a legfőbb vezérhatalmassága, vagyis, hogy az egyház tartsa az állam gyeplőit a kezében. E helyzetben az állam nem volt szabad, a kath. egyház gyámsága alatt levén; az egyház sem, főpapsága uralkodván felette. De ha azt nem várhattuk, hogy Schlauch püspök a „szabad egyház a szabad államban“ elvének hódoljon: még sem vártuk volna azt sem, hogy ezt az elvet, rövidesen és kathegorice, „a legujabb egyházpolitikai nonsens“-nek nevezze.

Valóban egyházpolitikai, vagy általában bármiféle „nonsens“ volna-e a szabad egyház a szabad államban? Nem akarunk valamely kérdést bárminő tekintélyre való hivatkozással eldönteni, de azt hisszük, hogy Deák Ferencz, ki a mellett, hogy egyáltalán nem volt ideológ, phraseolog, még igen jó katolikus is volt s a mellett, hogy nagy jogász és állambölcs, minden izében és egész politikájában örökké specifikus magyar volt és maradt: ez a józan, ábrándokat soha sem kergető, utópiákon nem nyaraló, gyakorlati és magyar katolikus államférfi talán még sem vallotta volna nyíltan és határozottan azt az elvet saját egyházpolitikája tengelyéül, ha az nem volna egyéb, mint egy „egyházpolitikai nonsens“. Ezt a „nonsens“-t Észak-Amerika Egyesült Államai tényleg megvalósították. Hja, a mi Amerikában lehetséges és jó, az nem mind lehetséges és jó Európában s különö-

sen Magyarországon! Tudjuk. Mert a történelmi fejlődés a maga külön-külön utait követi mindenütt. Amerika tabula-rasan rendezkedett, Európa államai a középkorból bontakoztak ki. De azért, a mi ma és egyszerre lehetetlen, vagy erőszakolni politikai hiba volna: azért még nem nonsens; annyira nem, hogy csak idejét kell várni, s előkészíteni és oda dolgozni, hogy lassanként megérjen, előbb-utóbb be fog következni, meg fog valósulni.

Schlauch püspöknek azért nonsens az, mert ő csak egy katolikus Magyarországot tud és akar képzelni s bár elismeri, hogy újabb időben a katolikus vallás formailag már nem uralkodó s nem államvallás hazánkban, ezt csak szükségből fogadja el s jogosnak nem ismeri el. Ő nem a „szabad egyház a szabad államban“ eszméje felé akarja egyengetni az utat. Isten mentesen, hanem ismét az uralkodó államvallás felé. Ő csak katolikus Magyarországot ismer, a Szent-István Magyarországot, s a mi ebben az országban nem katolikus van, az csak „vallási, bölcsészeti vagy politikai secták.“

Különös azonban, hogy Schlauch püspök, a „népiskolai hatóságokról“ a főrendiházban (1876. május 6.) tartott beszédében lehetők tartja „az állami, községi és felekezeti tanhatóságok, bármily függetlenek legyenek is önkörükben, concentricus közreműködését.“ Mert ha állam és egyház, önkörükben függetlenül, concentrikus közreműködésre képtelenek („egyházpolitikai nonsens“), mi módon lehetséges, sőt Schlauch szerint üdvös és kívánatos, e független coordinatióra képtelen hatalmuknak bárcsak részleges összeférhetése? fel nem foghatjuk.

„Az egyház társadalmi természettel bír, az állam pedig politikai hatalom,“ azért — mondja Schlauch. — De ez ismét csak czélzatos játszás a szók értelmével. Állam és egyház mind a kettő társadalmi természetű; s a maga körében mind a kettő hatalom: az állam politikai, az egyház erkölcsi hatalom. Erkölcsi alapokon nyugszik az állam is, de hatalma s fegyverei külsők. Az egyház azonban természeténél fogva csak erkölcsi fegyverekkel rendelkezik s erkölcsi hatalomra törekedhetik; és ha az állam hatalmi köreibe vág, vagy azokat magának foglalja le, vagy épen felül akar kerekedni: nemcsak saját célját tévesztette el, hanem megrontotta az államot is.

Nem kétkedünk, hogy Nagyvárad tudós püspöke ezeket ép oly jól tudja, vagy jobban mint mi; de bajos oly emberrel vitatkozni vagy épen egy értelemre jutni nekünk, a ki arról van meggyőződve, hogy a szabadság multhatatlanul anarchiára vezet és hogy Magyarország csak katolikus ország s a kath. vallás az uralkodó Magyarországon, s e meggyőződésében rémeket lát.

Az első rém, a melyen szinte mosolyoghatnánk, hogy az állam „a katolikus egyházban ellenségét látja“. A második már oly borzalmas és oly rejtelmes is, mint egy fehér lepedőben járó kísértet, éjféλι órán: „hogy a katolikus egyház, ez erkölcsi és lényegében fentartó erő helyébe egy másik hatalom, mely egész nyilvánulásában bontó természettel bír, hatol be lassanként az államéletbe; ma az államhatalommal egy új társadalmi erő áll szemben, mely nem, mint az egyház, szilárdítani igyekszik az államot, hanem azt szétzúzni, minden fennállót széttörni és az egyházat az állammal megsemmisíteni“. Tudjuk, hogy e hajmeresztő rémet a hazájáért és egyházáért egyaránt aggódó püspök nem itt, a magyar határokon látja dűlni még, de „mi — folytatja — kik hazánkat mélyen szeretjük, aggódnánk, ha az *előjelek után ítélve*, ez irány Magyarországon is lábra kapna“.

Ki nem ismer mind ebben a kath. egyház férfainak háromszázados, hagyományos politikájára? Falra festeni az ördögöt, a drága hazát fenyegető rémes veszedelmek visióit idézni fel s akkor azt mondani, hogy ezektől csak a kath. egyház mentheti meg az államot, vesse magát annak a karjaiba. Csak-hogy Magyarországon senki sem hisz ily rémlátásokban. Magyarországon soha sem volt távolabb az anarchiától, mint ma.

Hogy „a katholicismus a magyar monarchiának ősvallása“, azt mi is tudjuk. Szerencsére a magyar monarchia ma holnap 900 éves; a reformatió pedig alig negyedfélszáz. Eszünkbe sem jut azt állítani, hogy a magyar monarchiát a protestantismus alapította volna meg. De a reformatió egy világtörténelmi fejlemény, melyet sem ignorálni, sem holmi „secta“-féle kicsinylő elnevezésekkel megsemmisíteni nem lehet, s még kevésbbé lehet a hazafiságot, a hazához való hűséget és szeretetet elvitatni a nem katolikustól és „kizárólagos privilegium“ gyanánt lefoglalni a katolikusok, vagy épen a kath. egyház számára, azon a czímen, hogy „ő teremtette a magyar államot“. A magyar államot, a világtörténet több más mozzanatai közt a katholicismusnak is hozzájárulásával ugyanaz az Isten teremtette, a ki a katholicismust és a protestantismust is, melyek ő neki szolgáló leányai.

Az állammal szemben a katolikus egyháznak egy nagy előjogot tulajdonít Schlauch, s ez az, hogy az egyházzal szemben a magyar királynak főkegyuri joga van; mert — ugymond — „a jus patronatus több, mint a jus supremae inspectionis. Az előbbit a magyar király a *katolikus egyház által adott kiváltság* alapján bírja és csakis a kathol. egyház irányában, a kiváltság keretében és szellemében gyakorolja, oly terjedelemben, mint

sehol; az utóbbi ellenben állami jog és a királyi felségjogokhoz tartozik, melyet minden felekezet felett gyakorol.“

Jegyezzük meg csak mellékesen, hogy a katolikus egyház *egyház*, a többi pedig csak *felekezet*. Schlauch püspök tudhatná, ha akarná, hogy minden egyház *egyház*, magában tekintve; s *felekezet*, a többivel viszonyban, mint az egyetemes vagy közönséges (katolikus, de nem római) egyháznak külön ágazatai. De már e két kifejezés közti oly megkülönböztetésben annyira mentek nálunk némelyek (Schlauch püspök urnak nem kellene azok közé számíttatni engedni magát) hogy pl. az 1868. LIII. t.-cz. címében „a bevett keresztyén felekezetek“ alatt csak a többit akarják értetni, mert a kath. egyház nem felekezet; s így ama törvény meghatározásai az áttérésről, a vegyesházasságokról, az ezekből született gyermekekről stb. csak a felekezetekre, a sectákra, szólnak, a katolikus egyházra nem, mert az nem felekezet, hanem egyház. Nevetni kellene ily erőlködésen, ha nem látnók, hogy még oly komoly, fenkölt szellemű és fölvilágosult férfiú is, mint Schlauch püspök látszik adni valamit az ily felfogásra, mert világért ki nem bocsátaná a száján, vagy a tollán azt a szót, hogy „*protestáns egyház*“.

A mi pedig az előbb idézett mondatban a dolog lényegét illeti: az úgy áll, hogy a magyar királyok (Szent-István legelőbb, legfőképp) a kath. egyházakat, érsekségeket, püspökségeket, kolostorokat stb. alapították, dúsgazdagon dotálták; ezért nekik az egyház nem adta, hanem elismerte főkegyuri jogukat; mint kegyuri jogát elismeri mindenkinek, a ki egy egyházat alapít és dotál. Hogy a király kegyuri joga *legfőbb* kegyuri jog, ez ép úgy az „állami és királyi felségjogokhoz tartozik“, mint a legfőbb felügyeleti jog ott, hol az állam és a király nem alapító és adományozó. A római dőllyfnek, melynek szarvait a középkor oly nagyra növelte, az is egyik nyilatkozata, hogy egy királynak, ki a magáéból és az államéból adományoz az egyháznak, a pápa nagy kegyesen „kegyuri jogot adományoz“ — az általa (a király által) adományozott javak és javadalmak felett.

Ezek után érdekes lesz hallanunk, hogy gondolkozik Schlauch püspök „a magyarországi katolikus egyház jogairól“. (Elnöki beszéd a Szent-László társaság 1882. okt. 5-diki közgyűlésén). Ez a beszéd azért is igen érdekes, mert a tudós szerző, azt, a támadt félreértések (?) ellenében szükségesnek látta apológiával egészíteni ki, melyet előbeszédül tett most a beszéd elé, hogy enyhítse az olvasóban a bizonyára támadandó (a mint hogy támadt is) megütközést. Mert magában a beszédben nem csak, hogy maró gúnnyal szól a protestáns autonomiáról,

mint a mely magát az autonomia egyetlen jogosult avagy talán egyetlen létezhető mintájául akarná elismertetni, mintha semmi függetlenség, önkormányzat és önrendelkezési jog nem léteznének (sem testület, sem állam birtokában), mely nem a magyar protestáns autonomia mintájára készült volna. Miután ily badarságot soha senki sem állított, a protestáns autonomia legkevésbé, e gúnyos insinuatio felett napirendre térhetünk.

Komolyabb megfontolást igényelnek azok, a miket Schlauch püspök magára az általa fölvetett kérdésre mond. Mindenek előtt azt akarja bizonyítani, hogy Magyarország (Szent-István) azért kereste a római szentszék oltalmát, — s ebben soha sem csalódott — mert az soha sem bántotta, sőt mindig védte az állam jogait és függetlenségét. Emlékezzünk csak az erőszakosságra, melylyel az Árpád-ház kihalása után a római szentszék Róbert Károlyt kinevezte magyar királylyá, megkoronáztatta az esztergomi érsek által, rá akarta erőltetni az országra Gentilis által — s az ország, bár önként megválasztotta volna a kétségkívül legérdemesebb trónkövetelőt az Árpád-ház leányági sarjai közül — visszautasította a pápai erőszakot s később szabadválasztással emelte Róbert Károlyt a trónra s újra megkoronázta, semmisnek ítélvén az előbbi törvénytelen koronázást. De ne menjünk oly messze. Emlékezzünk csak a konkordatumra. S legközelebb napjainkban a püspöki kar merényletére, midőn Magyarország törvénye s törvényes kormányának a fenálló törvény végrehajtására irányzott rendelete ellen Rómában keres orvoslást.

Méltán mondja Schlauch püspök, hogy a magyar katolikus egyháznak autonomiája van. Hogy ne? midőn azt vindikálja magának, hogy az állam törvényei őt csak addig kötelezik, míg az „ő“ hitelveivel megegyeznek. Ez mindenesetre széleskörű autonomia a protestánsokénál, kik az ország törvényeit, ha fájdalmasak is, elismerik s azok ellen oltalmat idegen uralkodónál nem keresnek. Csakhogy ez a kath. autonomia nem az egyházé, mert abban a híveknek semmi része, pedig talán ők is az egyházhoz tartoznának, vagy mi? — ezt egyedül a püspökök birtokolják. A katolikus autonomia, Schlauch szerint „az egyház isteni szerkezetén nyugszik“ s ebben a bibliai mondatban leli feltétlen jogosultságát: inkább kell engedelmeskedni Istennek, mint embereknek. Mintha az egyház püspökei, s maga a római pápa is, nem volnának emberek!

„A m. kath. egyház jogai“-nak ily nagy lélekzetvétellel való demonstratiója után oda lyukadni ki, hogy a kath. egyháznak mindig volt Magyarországon birtoklási s tulajdonjoga:

valóban csekély eredmény. Ezt, tudunkra, senki sem vonta és nem is akarja kétségbe vonni. Csakhogy ezzel még világért sincs eldöntve „az alapok és alapítványok jogi természetének“ a vitás kérdése. Mert abból, hogy valakinek van birtoklási s tulajdon-szerzési joga, még nem következik, hogy mind az az övé a mi-nek épen haszonélvezetében van; még ha e haszonélvezetet tőle elvenni nem lehet is; de a feltétlen rendelkezési jog abból még nem következik szükségkép.

Ilyen állást foglalva el, mint imént körvonaloztuk, az egyházban az állam irányában, nem lephet meg, ha azzal az öntelt kizárólagossággal, a mely a katolikus felfogásnak sajátja, Schlauch püspök a hazafiságot is kizárólag a katolikuságnak követeli. (Katholicismus és hazaszeretet. Eln. megnyitó a Szent-László társulat 1879. nov. 6-ki közgyűlésén.) Okoskodása igen világos s egyedüli hibája, hogy benne a „major“ hibít. Ebben áll. A realismussal és a materialismussal, a tudományban, a socialismussal, a társadalomban, egyre nagyobb tért foglal az ideálok s köztük a hazaszeretet iránt is mind jobban terjedő közöny; a hazaszeretet helyét a kosmopolitismus foglalja el. Ez iránynyal ellentétben áll a catholicismus; tehát csak a ki jó katolikus, lehet jó hazafi is. A következtetés ott hibít, a hol a materialismus és a többi ellen nem általában a vallást s jelesen a keresztényen vallást, hanem egyedül és csupán a catholicismust állítja. De ehhez szokva vagyunk s ezen már meg sem ütközünk.

Bátran átfordíthatjuk a Vallásosság és tudományosság című beszédet is. Ezzel a themával, dr. Schlauch kedvencz vessző-paripái egyikével, melyen legközelebből az orvosok és természettudósok ez évi vándorgyűlésén Nagyváradon is, talán minden eddiginél nagyobb parádéval láttuk őt lovagolni, már első közleményünkben ismételtén foglalkoztunk. Schlauch püspök egyházi és elnöki beszédben, sőt a természettudósok vitakozásai közt is, mindennemű s műveltségi fokú közönség előtt, kifogyhatatlan szóbőséggel s széleskörű olvasottsága egész árúbodéjának előrakodásával mondja és ismétli, hogy a tudomány ugyan tiszteletreméltó, sőt dicső és magasztos, de a mai tudomány, mely mindenestől materialistikus és positivistá irányu, átkos és veszedelmes; lerombolja a hitet, lerántja a tekintélyeket, megmétélyezi az erkölcsöket, megrontja az államot, megvesztegeti a társadalmat; s azért — bár a tudomány hatalom — az egyház minden fegyvereivel harcolni kell ellene. Az imént idézett beszédben e tételeket az ékesszóló püspök nagyobb általánosságban s azért magasabb szempontból is tárgyalja, nem ereszkedve sokszor megbizhatatlan forrásokból vett, sokszor mit sem bizonyító

részletekbe, mint hasontárgyú más beszédeiben nem egyszer tette. De azért a kiindulás itt is oly hibás, mint a többi e tárgyú beszédei- s értekezéseiben. A tudomány, azért, mert némely művelői helytelen következtetéseket vonnak le a megismert tényekből, nem kárhoztatható, hogy tényeket keres s pozitív eredményekre törekszik. Ezt Schlauch sehöl sem látja meg, s a mai kutatási módszereket, a Baco inductiv módszerétől a Comte pozitivismusáig, mind kárhoztatja, csupán azért, mert a felösmert és összegyűjtött (de még korántsem teljes) tapasztalati tényekből hibás — s jelesen vallásellenes — következtetéseket vonnak le *némely* természettudósok, *némely* bölcészek. Az egész iskolát elnevezi gúnyosan kulturbölcészettnek, annak egyik ágát — mely nem a természeti, hanem a társadalmi tényekkel foglalkozik — „kulturtörténeti bölcészettnek“ (!) s ez elég, hogy anathemat kiáltson rá. A másik, majdnem azt mondanók, szándékos tévedése a tudomány és vallás közti nagy vitában, hogy ő ez átkos irányú bölcészettel nem általában az idealizmust, nem általában a vallást, bizonyos mysticismusával, még csak nem is a keresztyéniséget, hanem egyedül és kizárólag a catholicismust állítja szembe, csakhogy annak tulajdoníthassa az egész érdemet, ha van; de épen túlbuzgóságában ez érdemet nagyon is problematikussá teszi sajátosságos okoskodásával. Mert míg egyfelől dicséneket zeng a görög műveltségnek és művészetnek s azt mondja, hogy annak a mai fölött az az előnye, hogy akkor a szép kultuszával tiszta erkölcs vegyült, a mi ma nincs; másfelől a catholicismusnak, azért az érdemeért, hogy a renaissanceban ezt a klasszikus műveltséget újra életre hozta: az egyedül üdvezítő erőt tulajdonítja a tudomány tévedései s erkölcsrontó hatalma ellen. De hisz a görög világban nem volt catholicismus s mégis tiszta erkölcsök egyesültek a szép kultuszával; ma van catholicismus, a görög világot is megújította s az erkölcsök még is veszettek... hol itt a logikai következetesség?

Schlauch püspök úgynevezett egyházpolitikai beszédei közül csak néhányat, a szorosan vett egyházpolitikaiakat vettük ezúttal elemzés alá. Mert az uzsoratorvényről, a büntető törvényjavaslatról, Szeged újjáépítéséről, az állandó országház építéséről szóló, egyébiránt igen tanulságos és tartalmas beszédek, minket e helyütt nem érdekelnek. Érdekel a kihágásokról szóló törvény ama bizonyos §-ai ellen intézett beszéd, — a Főrendiház 1879. június 7-ki ülésében — de ezzel ma nem foglalkozunk, mert a vegyes házasságból származó gyermekek vallásának s általában az 1868. LIII. t.-cz. mostanában sokat emlegetett s bizonyos oldalról czélzatosan sürgetett revisiójának a kérdéséről alkalmi-

lag külön cikkben szándékozunk — e folyóiratban vagy más helyütt — szólani. Érdekelnek a bukovinai és csángó magyarokról s a magyarok segélyezéséről Keleten tartott, és a Szent-László társulatnak humanistikus és hazafias céljait tárgyaló jeles és emelkedett szellemű beszédek; míg ezek túlhajtása „a rab-szolgakereskedés Afrikában“ — megvalljuk — a Dickens Pusztaháza-beli Jellibyné asszonyt juttátja eszünkbe, a kinek háza felfordult, gyermekei rongyosak, éhesek voltak, mert a derék asszonyság a néger gyermekek megmentésére alakult társaság titkára volt s terjedelmes levelezéssel töltötte napjait ez igen nemes, de távol eső ügyben.

Ismertetésünk azonban így is tervünkön messze túl terjedt. Schlauch püspök egyes állásfoglalásai nagyon kihívják, szinte kötelességünkké teszik a kritikát. De nem merültünk volna abba csak annyira is el, ha a tudós és ékesen szóló szerzőnek mind fontos állását, — mely szava súlyát megkétszerezi, — mind főleg személyes tulajdonait s még elfogultságát is túlragyogó fényes tehetségeit annyira nem tisztelnők.

— m. p. —

MISSIÓ - Ü G Y.

Belmissiói levelek.

III.

(A belmissió munkásai: a diakonissák.)

A belmissió munkásairól kívánván ez alkalommal írni, ezek között először a belmissió női apostolairól kell szólanom, mint a kik hivatásszerű foglalkozásaik teljesítése közben talán több tért is foglalnak el, de minden esetre nagyobb számmal vannak, mint a férfiak. Hangsúlyozva óhajtom megjegyezni, hogy midőn a belmissió munkásairól beszélek, oly egyéneket értek ezek alatt, kik arra képeztetvén s erőiket arra áldozván fel, hivatásszerűleg foglalkoznak az emberi nyomorúságnak enyhítésével, Isten országa terjesztésének a szeretet művei által való munkálásával.

«Fébe nevének a rómaiakhoz írott levélben előfordulása, — mondja IV. Frigyes Vilmos porosz király, — és a keresztyén ókor hiteles tanúi bizonyítják, hogy már a legrégebbi apostoli korszakban voltak *diakonissák*. A hol az erkölcs és a fegyelem határt szabott a diakonusok szolgálata elé, nevezetesen a női betegek ápolásánál, ott kezdődött el a diakonissák működése, és bizonyára nem hódolunk hiábavaló sentimentalitásnak, ha e hivatal gyakorlását kimondhatatlanul áldásosnak, kedvesnek és jutalmazónak gondoljuk».

«Apostoli eredete és a keresztyén ókorban való virágzása daczára e kimondhatatlanul áldásos, kedves és jutalmazó hivatal évszázadokon át mintegy halottan hevert. 1886. okt. 13-án lesz 50 esztendeje, hogy az egyház ura azt régi gyökeréről újra fölelevenítette. Az újkor diakonissái munkájának első kezdete oly csekély és oly jelentéktelen volt, mint egy mustármag csirája. Ma azonban már a diakonissa-

ügy az egész evangélikus egyházban oly erős, oly mély gyökereket vert és nép- és gyülekezeti életünkkel oly bensőleg és oly erőteljesen összeforrott, hogy mi, legalább a német evangélikus egyházat többé alig tudnók diakonissák nélkül elgondolni. A kaiserswerthi *egy* diakonissa-anyakából *egy* diakonissával, körülbelől *hatvan* önálló diakonissa-intézet lett *hatezer* diakonissával! Több mint *ezerhatszáz* állomáson foglal helyet az önkéntesek e serege, az emberi nyomor és szükség minden területén éjjel és nappal a szeretetnek fegyvereiben állván és Egyptom pálmáitól Lappland haváig és jegéig, a Sionon és Libanonon elterülő keresztyén kultúra telepeitől a nyugoti Amerikában található emberi fejlődés legújabb színhelyéig. E nagy területen a diakonissák a legismeretlenebb kunyhó csöndes betegszobájában épen úgy, mint nagy, általános nyomorúságokban, háborúkban, zendülésben és dögvészben oly bátran és eredményesen emelték fel segítő kezeiket, hogy mindenek csak arról beszéltek».

E szavakkal kezdődik az a szép nagy munka, mely 1886-ban, a diakonissa-intézmény félszázados jubileumán, Kaiserswerthben *«Jubilate!»* főczím alatt adatott ki.

Azt mondja tehát IV. Frigyes Vilmos porosz király, hogy «Fébe nevének a rómaiakhoz írott levélben előfordulása és a keresztyén ókor hiteles tanúi bizonyítják, hogy már a legrégebbi apostoli korszakban voltak diakonissák». Mindenki ismeri Pál apostol amaz ajánló sorait, melyeket Róm. 16., 1., 2.-ben ad, midőn ezt mondja: «Ajánlom néktek Fébét . . . ki a Kenkhrea városbeli gyülekezetnek szolgálója, hogy ötet fogadjátok bé az Úrban stb.» Nem lehet czélunk e kérdés exegetikai magyarázatásába s más újszövetségi vonatkozó helyek idézgetésébe is belemenni, azért csak röviden említjük meg, hogy az ősi egyházban diakonissai hivatalra úgy szüzek, mint özvegy nők, sőt ritkább esetekben férjes nők is alkalmaztattak. Bizonyos, hogy a keresztyén egyház az apostoli korszak után századokon át ismerte a diakonissák áldásos működését. Alig száz évvel Kr. u. Plinius, Bithynia helytartója, Traján római császárhoz írt levelében fölemlíti, hogy a tömlöczbe vetett keresztyének közt két szolgálónő (ancillae) is van, «quae ministrae dicebantur,» kiket semmi kínzással sem lehetett rávenni, hogy elszakadjanak keresztyén hitöktől. A mint ugyanezen időben Ignác, János apostol tanítványa és antiochiai püspök Rómába hurczoltatott, hogy ott vadállatok elé vettessék, gyülekezetéhez intézett búcsúlevelében különösen a diakonissákat üdvözli. Az apostoli

Constitutiók III. könyvében olvashatjuk: «Állíts be egy diakonissát, — ki hűséges és szent, — az asszonyok körüli szolgálattételekre;» a IV. könyvben pedig ama rendelkezés van, hogy a diakonissának tiszta szűznek, vagy özvegy nőnek kell lennie. A negyedik karthagói zsinat özvegy nőkről és fölszentelt szűzekekről beszél, mint a kiknek kell a diakonissák kötelességeit teljesíteniök. Epiphanius három osztályt nevez meg, a kik közül választandók a diakonissák: Szűzek, az egy férj utáni özvegy nők és ama nők osztályát, kik egy férjökkel tisztaságban élnek. A trullusi zsinat megengedi, hogy a szerzetrendbe lépő püspök felesége is lehessen diakonissa, ha ugyan erre alkalmasnak találta. Nyssai Gergely úgy beszél az ő nőtestvéréről, Makrináról és egy Lampadia nevű nőről, mint a kik szűzek és diakonissák voltak. Sosomenos egy Nicarete nevű nemes szűzről azt beszéli, hogy Chrysostomus hiába sürgette őt, hogy legyen diakonissává, míg ugyancsak ő utána tudjuk, hogy egy Olimpias nevű előkelő családból eredett ifjú özvegy nő diakonissává lett s püspökének, Chrysostomusnak az elvilágiasodott császári udvar elleni küzdelmében hitben szilárdul segítője és szolgálónője volt, s a püspök száműzetése után is rendületlenül megállott s fáradhatatlanul folytatta szeretetmunkáját. Tudjuk továbbá, hogy Chrysostomus alatt a konstantinápolyi gyülekezetben 40 diakonissa működött az emberi ügyefogyottság mindazon területein, hol a női erő is elégséges volt. A szegények, betegek és foglyok, a vértanúk ápolása, a gyülekezet női tagjai közti rend fentartása, a női hitűjonzok keresztelés előtti oktatása stb. voltak a mezők, melyeken a diakonissák az Úrnak s az ő egyházának szolgáltak. Konstantinápolyban hosszú ideig jóhangzású nevek voltak a diakonissáknak, a mit mutat az is, hogy Móricz császár uralkodása idejében, 600 körül Kr. u. Pyriakus konstantinápolyi patriarcha, nőtestvérenek tiszteletére, ki diakonissa volt, egy templomot építtetett, melynek *diakonissák temploma* nevet adott. Arról, hogy milyen korúnak kell lenni egy diakonissának, Tertullian beszél s intézkedik a chalcedoni és a trullusi zsinat és egyenes törvényt hoz e tekintetben Theodosius és Justinian. Egyszer 60, másszor 40 évet kívánnak meg a diakonissák életideje gyanánt.

A diakonissákat kézrátétel által a püspökök avatták fel s ősrégi eredetű az az ima, melyet felavatáskor éretttük mondani szoktak és a melyet még ma is használnak. Ez ima hű fordításban a következő:

«Örök Isten, a mi Urunk Jézus Krisztus Atyja, te, ki férfit és nőt teremtettél szolgálatodra, egy Miriámot és Deborát, egy Annát és Huldát töltöttél meg Szentlelkeddel, a szövetség sátorában és a templomban a te szent kapud őrizőnőit helyezted be s egy nőt méltattál a te egyszülött fiad szülésére; tekints le most is ezen te szolgálódra, ki a te szolgálatodra választatott és add meg neki a Szentlelket és tisztítsd meg őt a testnek és a léleknek minden szennytől, hogy a reá bízott munkát méltólag végezze a te tiszteletedre és a te Krisztusodnak tiszteletére, a kivel legyen neked és a Szentléleknek dicséret és magasztalás mindörökké. Amen.»

A mint a bibliai keresztyénséget elnyomták a római és görög egyház tévedései, abban a mértékben nyomta el a bibliai és ó keresztyénkori diakonissai intézményt a görög és római katolikus *apáczaság*. A nyugati egyházban már a VIII és IX. században megszűnt a diakonissák működése, míg a keleti egyházban egész a XII-ik, sőt a XIII-ik századig lehet nyomaikra találni. Ott, hol tisztább bibliai keresztyénység hatása alá jutottak a hívek, mint pl. a valdenseknél, a cseh-morva testvéreknél, ott azonnal előtérbe lépett az az óhaj, hogy a bibliai diakonissai hivatalt állítsák be a gyülekezetek életébe.

A reformáció a hívők egyetemes papsági elve alapján előkészítette a talajt úgy általában a belmissióhoz, mint ebben a bibliai diakonissai hivatal megújításához is. Hatalmas erővel lépett föl *Luther* a hívő nők egyetemes papsága mellett. 1. Péter 2., 5-öt magyarázván azt mondja, hogy a nő, a reá is vonatkozó egyetemes papság erejénél fogva hivatva van tehetségeit, adományait és erőit Isten gyülekezetének javára föláldozni. És emez így kifejezett nézetét sok helyütt ismétli *Luther*.

Történeti tény továbbá, hogy Minden német város lutheránus gyülekezetének 1530-ban készített egyházszervezetében szó van a prédikátorok, a káplánok és a suferattendensek mellett nőkről is, mint a gyülekezet szolgálónőiről. A 16-ik században alapított *keppeli* és *walsdorfi* női intézetekben diakonissák működtek és 1593-ban *IV. Frigyes* pfalzi gróf felhasználás végett elkérte magának a keppeli nőintézet szabályzatát, hogy azt léptesse életbe az általa alapított «Collegium virginum nobilium» című intézetben. Az Alsó-Rajna vidékén is találunk nyomaira a reformáció idején a bibliai-apostoli diakonissai hivatalnak. 1568. nov. 3-án összejött *Weselben* egy kis sereg hitbuzgó holland

keresztyén, kik a spanyolok üldözése miatt kénytelenítették hazájokat elhagyni s gyűlésökön többek közt a következő határozatot hozták: «Oly helyeken, hol ez kivihető, szükségesnek tartjuk, hogy az apostolok példája szerint kitapasztalt hitű és becsületességű idősebb nők alkalmaztassanak a diakonissai hivatalra». És csakugyan a weseli református gyülekezetben e határozat alapján 1575—1610-ig fenn is állott és áldással működött a diakonissa-intézmény. *Anglia* egyes, nem püspöki gyülekezeteiben, valamint *Hollandiában* a mennoniták több gyülekezetében szintén működtek diakonissák. De fájdalom, ez evangéliumi irányú női diakonia az idők kedvezőtlen hatása alatt sohasem juthatott friss, erőteljes kifejlődésre s nem sikerült *gróf Zinzendorf* kísérlete sem, mikor ő 1745-ben a testvérek gyülekezetében föl akarta újítani a diakonissai hivatalt.

A mikor a német ev. nép e század elején a háborúk minden nyomorát átélte, majd dicsőséges diadalok után felszabadította magát a francziák uralma alól: ugyanekkor új hitéletre is kezdett ébredezni s fájdalmasan érezte azt a nagy, mély hiányt, mely az ev. egyházban a női szereteti tevékenység terén észlelhető volt. És csakugyan élénken fölébredt a vágy, hogy e hiányt valamiképen pótolják. Egy báró *Stein* porosz miniszter (1757—1831.) és egy *Sievekings Amália*, hamburgi előkelő patricius családból eredett, jótékonyági törekvéseiről és írásairól ismert nevű nő (1794—1859.) előtt a r. kath. *irgalmas nővérek* testülete lebegett s levelezésekkel igyekeztek valami hasonlót létesíteni a protestáns egyházban is. De hát a r. kath. termék protestáns talajban nem tudott meggyökerezni. *Klönne János Adolf Ferencz* (szül. 1795. Weselben, meghalt mint kalkári lelkész 1834-ben) volt újabb korunkban az első, ki a diakonissa-intézményt bibliai alapon akarta létesíteni. S egy művet is irt «*Az ő keresztyén egyház diakonissáinak új életre ébresztéséről nőegyleteinkben*» (Lipcse, 1820.) Eszméje létesíthetése érdekében összeköttetésbe lépett *Altenstein* porosz vallásügyi miniszterrel (1770—1838.), valamint a szenvedők szeretettől hevülő barát-nőjével, a felszabadítási háborúk idejéből jól ismert *Hessen-Homburgi Mariánna* hercegnővel, porosz Vilmos nejével s arra törekedett, hogy szíveiket fölmelegítse a diakonissa-ügy iránt. Érdekes a hercegnőnek Klönne Angliában is *dr. Eylert* püspöknél; de az idő még nem érkezett el arra, hogy

az intézmény létesüljön. Klönne mellett hatalmas erővel dolgozott a diakonissa-intézmény létesítése érdekében *dr. Günther* orvos-tanár is Duisburghan, valamint tenni igyekezett *Von der Recke-Volmerstein Adalbert gróf* is, ki 1835. tavaszán «*A diakonissák, vagy az egyház szolgálónőinek élete és működése a tanítás, a nevelés és a betegápolás tekintetében*» cím alatt egy folyóirat kiadását kezdette meg.

E folyóirat első és egyetlen számát elküldvén az akkori trónörökös Frigyes Vilmoshoz, ez 1835. november 6-án kelt sajátkezű levelében következőleg irt a grófhhoz: «Önnek azt a gondolatát, hogy a diakonissák rendjét egyházunkban új életre ébreszszük, valódi ujjongással fogadtam. *Ez új életre ébresztés magam előtt is már évek óta, mint óhajtott eszmény lebegett*, mint a sok közül olyan valami, a mire a mi egyházi közönségünknek *valóban szüksége van . . .* Különösen egyetértek ama nézetével, hogy *e hivatalt formailag, mint egyházi hivatalt kell elismertetni*. De ehhez az egyháznak, mint olyannak hozzájárulása szükséges és e segítő asszonyok rendjének az egyháztól kell a polgárjogot megnyernie stb.»

De még mindig nem teljesedhetett be a buzgó szívek hő óhajta. Közel volt azonban már az idő, mikor az Úr «Légyen!» szava fölhangzott e területen is. És pedig nem rendelkező testületek, sem nem az egyház s nem is befolyásos, magas állású személyiségek hívták új életre a diakonissa-intézményt, hanem egy igénytelen, szegény anyagi körülmények között élő német prot. lelkész, *dr. Fliedner Tódor*, ki a Rajna vidékén, Kaiserswerthben, egy r. katolikusok által nagy mértékben körülvelt kis városka falai közt támasztotta föl a régi keresztyén egyház szép rendelkezését, hogy legyenek nők, kik a betegek és a szegények ápolásában a szeretet munkáit hivatásszerűleg végezzék.

A bibliai-apostoli diakonissai hivatal újjáteremtőjévé Isten Fliedner Tódor, kaiserswerthi lelkészt választotta ki.

Fliedner született 1800. január 21-én Epsteinban, Nassau hercegségben. 1822-ben lett a kaiserswerthi 200 tagból álló kis gyülekezet lelkészévé. Hajlamai határozottan a szeretet munkáinak gyakorlására ösztönözték őt s gondoskodása alá vette a Kaiserswerthhez közel eső düsseldorfi fogház fegyenczeit, engedélyt eszközölvén ki magának arra, hogy vasárnap délutánonként istentiszteleteket tarthasson közöttük. Majd 1833-ban saját szerény papi lakásának egy kis kerti szobájába veszi fel az első kiszabadult fegyencznőt

s ezzel kezdte meg a nőkre irányuló s a nők által végzendő belmissiói nagy munkát. Évek multán a kerti házikó mellé egy egész sor hatalmas épület emelkedett s ma már ott van: 1. az asylum, fegyházból kiszabadult nőknek és a Magdolna intézet bukott nők számára; 2. a kisedóvoda, a tanítónő-seminarium és a magasabb leánynövelde; 3. az árvaház; 4. a gyógyintézet női kedélybetegeknek; 5. a Gerhardt Pál intézet, egyedül álló, gyöngélkedő nők menhelyül; 6. a diakonissa-iskola, melyet 1836. okt. 13-án nyitott meg Fliedner és 7. a gyöngélkedő és üdülő diakonissák számára való ház Kaiserswerth mellett. És ma a diakonissák az egész világon el vannak terjedve, számuk ezerekre megy s ott találhatók nagyon sok helyen, a szeretet földi védangyalai gyanánt a nyomorúság, az elhagyatottság, a bánat könyveit törölgetve.

Az alapelvek, a melyek szerint Fliedner által a diakonissa-intézmény berendeztetett, fővonásaikban a következők:

A diakonissai hivatás a biblia alapján létesülve, apostoli eredetű gyülekezeti rendnek tekintendő, s az egylet, mely ez intézményt fentartja, *«evangélikus keresztyén nőket, apostoli értelemben vett, diakonissai hivatalra akar képezni.»* Egy ez az intézmény, az idők fejlődése által megkövetelt minden külső különbözőség mellett is, az ókori keresztyén diakonissai hivatallal. Egy, mert ugyanazon magról fakadnak és ez a mag nem más, mint *hivatalosan rendezett és hivatási munka gyanánt átvett gyakorlása a nők részéről annak a keresztyén hitből fakadt szeretetnek, melyet ezek a szükségre szorultak minden osztályával szemben gyakorolnak.* Hogy e hivatásra ma már szükségképen elő kell készülni, azt nem szükséges bizonyítani.

A diakonissa állása valódi *hivatást* igénylő állás; *hivatal* az, melyet az egyház, mint a szenvedők körüli szolgálattétel hivatalát, készséggel elismer és szentesít.

Az evangélikus diakonissa és a r. kath. irgalmas nővér közti különbség egyszerre előtűnik, ha meggondoljuk, hogy a r. kath. nővér, hite szerint, állása által különös szentséghez és Istennek tetsző állapotra jut és a mennyben oly különös isteni jutalomhoz nyer igényt, melyet az ő állásán kívül senki más nem nyerhet meg. E jutalomra való kilátás tehát az az erő, mely a r. kath. nőket az irgalmas nővérek közé vezeti. A protestáns diakonissákat ily reményekkel egyházuk tana nem csábíthatja. Őket a nyomorultak iránti részvevő szív vezeti hivatásukra, melynek hű végzése után azonban kétség-kívül ők is reménylhetik az igazságnak koronáját.

A diakonissák szeretet-munkája valamennyi felekezet nyomorultjaira különbség nélkül kiterjed, de a proselytavadásztól szigoruan el vannak tiltva. Nincs elzárva a diakonissa elől semmiféle területe az emberi nyomornak, a melyen a női erő egyáltalában tehet valamit. De a dolog természete szerint mégis *két főterület* az, melyen a diakonissák működnek: az egyik a betegek és szegények ápolása, a másik a gyermekek tanítása és nevelése. Az első területen az *ápoló*, a másodikon a *tanító-diakonissák* működnek.

A diakonissák között minden állás képviselve van; de hivataluk különbség nélkül mindnyájukat *az anyaház gyermekeivé teszi*, kik egymást *nővéreknek* nevezik és magukat ápoltaik *szolgálónőinek* tartják.

Minden ápoló diakonissa engedelmisséggel tartozik az illető orvosnak minden, a gyógyszereket és étrendet illető előírásokban. Férfibetegeknél csak az olyan ápolási teendőket végezi, melyek az ő neméhez illenek, a miért is minden diakonissa mellett ilyen betegeknél férfi ápoló is van. Hullák boncsolásánál diakonissa nem lehet jelen.

A diakonissa, a mint az orvosnak áll segítségére a beteg testi szükségéinél, úgy a rendszerezett lelkeszi hivatalnak támasza a beteg lelki szükségéinél. Ha a beteg nem kívánja a diakonissa lelki vigasztalását, akkor ennek szavak, beszéd nélkül, csupán életmódja által kell hitét megmutatnia.

A diakonissa fizetés nélkül végezi hivatali teendőit. Az anyaháztól, — melyben a diakonissai hivatalra kiképeztetett s melynek rendelkezése szerint állítatik be valamely szolgálatba, — az anyaháztól lakást, tápláltatást és hivatali ruházatot kap. E hivatali ruházat egyszerű fekete ruha fehér fejkötővel. Egyéb, nem hivatali ruhadarabok beszerzésére némi kis zsebpénzt kap a diakonissa saját anyaházától. Az ápoltak az intézetnek fizetnek, de a diakonissa saját személyére nem fogad el tőlök ajándékokat.

Minden diakonissa engedelmesen veszi át azt a munkatért, melyet neki anyaháza kimutat. Ragályos betegségek, dögvészek idején megkérdeztetnek, hogy hajlandók-e a veszélyteljes munkát elvállalni? A diakonissa-intézmény 50 éves jubileumára kiadott könyvben örömmel konstatálják, hogy még nem találkozott diakonissa, ki ragályos betegségek idején habozott volna elfogadni a reá bízott munkát. Lelki és kedélybetegek ápolására csak olyan diakonissákat alkalmaznak, kik erre hajlandóságot mutatnak. Külföldi állomásokra nem küldik ki őket szüleiknek teljes beleegyezése

nélkül. Tanító-diaconissáknak csak az olyan nőket képezik ki, kik hivatást éreznek magokban a tanításra és nevelésre, s ehhez kellő előképzettséggel rendelkeznek.

Ma a diaconissák tulajdonképen négy főmunkatéren működnek: *a betegek, szegények, gyermekek és foglyok* körül.

Mely beteg ne látna szivesebben egy szerető anyát, vagy kedves nővért ágya mellett, mint egy fogadott beteg-ápolónót?! s a diaconissa szerető lelkével valóban az anyát vagy a nővért helyettesíti. Ma már igen sok kórház diaconissákat állít betegeihez s ezek a lehető legnagyobb odaadással végezik ott munkájokat. E levél írója jól emlékezik, hogy mikor, mint a bászeli egyetem hallgatója heteken át az ottani remekül berendezett nagy kórházban feküdt, mily jóleső gonddal gondozták a férfi-ápolók mellett a diaconissák is. Még most is fülébe csengenek amaz angyali szép énekek, melyeket vasárnap reggelenként a nagy kórház folyosóin körüljárva a betegeknek vigasztalására, fölemelésére a jó diaconissák zengettek

A szegények ápolását főként a nőegyleteknek, vagy magának a hivatalos egyháznak szolgálatában végzik. Mint Isten angyalai jelennek ők meg a szegények házaiban, az alacsony kunyhókban s mint békegalambok szállanak a gazdagok és szegények e közvetítői. Hogy mi jelentősége van annak társadalmi szempontból, ha ily vallásos szellemű nők keresik föl a szegényeket s igyekeznek azok nyomorán a tehetősebbek, vagy épen az egyház nevében segíteni: azt fölösleges közelebről fejtegetnem.

A gyermekek körüli munkálkodásukat a csecsemőmenházakban (így fordítjuk a német «Krippe», vagy a francia «crèche» = jászol szavakat), a kisedóvodákban és a gyermekkórházakban folytatják.

A fogházakban pedig a női foglyok körül teljesítenek napközben keresztyéni szellemtől áthatott felügyelői tisztelet s ők ápolják a fogházban levő úgy női, mint férfi betegeket is.

E négy főmunkatéren kívül ott találjuk azonban még őket az u. n. *Magdolna-intézetekben* is, amaz elesett, de megtérni akaró, vagy megtért leányok között, kiket bűnbartlangjaikból kihozott a keresztyéni szeretet. Sőt ott vannak a diaconissák háborúk idején a *csatatérek* is. Ott voltak nevezetesen 1864-ben a Dániával folytatott, 1866-ban az osztrák-magyar monarchia s végre 1870. és 1871-ben a francziák elleni nagy hadjáratban. A dánok ellen folytatott háborúban 280 kaiserswerthi diaconissa szolgált körülbelől

20 lazarétumban és 6 különböző városban és midőn a háború végeztével elhagyták a csatatereket: a közkatonák és tisztek, az orvosok és a katonai hatóságok hálaája és szeretete kísérte vissza a diakonissákat csöndes otthonukba. Királyunk, I. Ferencz József is első szárnysegédje Creneville gróf által fejeztette ki különös köszönetét a kaiserswerthi anyaház előtt.

Az 1866-iki háborúban Kaiserswerthből több, mint 500 diakonissa küldetett a harcztéri lazarétumokba s János, szászországi király egy nagy aranyérem megküldése által fejezte ki azon nővérek iránti köszönetét, kik fővárosában teljesítették ápolói tisztóket. Az érem egyik oldalán a király képe, a másikon e szavak állottak (németül): «Nehéz időben az odaadó segélynyújtás elismeréseül. 1866.»

Az 1870. és 1871-iki német-francia háborúban több mint 30 diakonissa-anyaházból körülbelől 800 diakonissa szolgált 230 csatatéri lazarétumban. Megragadó vonások vannak följegyezve itteni munkájokról. Itt is megjegyezzük, hogy a nagy háború befejeztével, a békekötés után Augusztá császárné 1871. decz. 30-án kelt levele mellett, férje a császár és király, I. Vilmos nevében a diakonissák harcztéri szolgálata jutalmául az asszonyok és leányok számára alapított érdemkeresztet küldte meg a kaiserswerthi diakonissaház előljárónőjének, az akkor már elhalt dr. Fliedner özvegyének.

E harcztéri szolgálatok alatt a diakonissák főteendője természetesen a betegek, a sebesültek ápolása volt, de e mellett hivatásukból folyólag ápolni igyekeztek ők a beteg harcosok lelkeit is. Bibliákat, énekes és imádságos könyveket és más nagyobb s kisebb jó olvasmányokat osztogattak szét közöttök. Bibliái tételeket, imádságokat, énekverseket olvastak a nehéz betegek ágyai mellett. Egyszóval, ha az orvosok mellett a testi bajok enyhítésén fáradoztak: a katonai lelkészek s egyáltalában a lelkési szolgálat mellett a vallásos vigasz szavait csepegtették a fáradt lelkekbe.

De lássuk már a fentebbiek után egy nagy diakonissagyület alapszabályait, a melyekből, az előbb közlött alapelvek mellett teljesen megismerkedünk a diakonissaintézmény szellemével és szervezetével.

Ez alapszabályok a következők:

1. §. *Az evangélikus diakonissák képzésére és foglalkoztatására alakult rajnavidéki-westfáliai egylet* czélja: evangélikus keresztyén nőket apostoli értelemben vett dia-

konissai hivatalra képezni és őket — első sorban a rajna-vidéki-westfáliai tartományokban — betegek, szegények, gyermekek, foglyok, elbocsátott fegyenczek és hasonló szükségben levők ápolására alkalmazni.

2. §. Az ápolónók képzése a Kaiserswerthben Fliedner lelkész által alapított és egy vele kötött szerződés alapján az egylet által átvett diakonissa-intézetben történik, a mely intézet ezért egy kórházzal, egy árvaházzal, egy varró- és kötőiskolával, egy kisedővodával és egy tanítónő-képző intézettel van összekötve, a mely továbbá kiterjeszti működését az elbocsátott női foglyok ottani evangélikus asylumára és a mely az egyleti czél érdekében jövőre még szükségképen alapítandó intézetek által fog kiegészíttetni.

3. §. Az intézetet egy evangélikus lelkész vezeti, mint felügyelő (inspektor) és vezetése alatt az intézet benső ügyeit egy előjárónő, a kiket az egylet előjárósága nevez ki.

4. §. Az intézetben főleg oly ev. keresztyén nők képeztetnek, kik az egylet szolgálatában a diakonissai hivatalra szentelik magokat; rajtuk kívül képeztetnek azonban olyan nők is, a kik a nélkül, hogy az egylet szolgálatába lépnének, erőiket a keresztyén szereteti ápolás különböző ágainak valamelyikére akarják fordítani.

5. §. Diakonissák gyanánt az egylet szolgálatában csak oly ev. hitv. keresztyén érzelmű és jó erkölcsi magaviseletű alkalmas leányok és özvegy nők vétetnek föl, kik 18-ik életévüket már túlhaladták, de a 40-iket még nem lépték át. A fölvetést megelőzi egy az intézetben töltendő, rendszerint 6—12 hónapra, szükség esetén 2 évre és különös kivételek esetekben 3 évre is terjedhető tanulmányi és próbaidő, melynek végeztével az előjáróság, — mely ez idő tartama fölött határoz és a korra tekintettel kivételeket is tehet, — a fölvetél ügyében belátása szerint intézkedik. A próbaidőt töltő ápolónók a szabályszerű előkészülési idő tartama alatt, ha saját vagyonnal nem rendelkeznek, szabad kosztot és lakást s a kivételesen meghosszabbított időtartam alatt, szükség esetén ruházatot is kapnak, a melyről különben magoknak kell gondoskodniok. Ez idő alatt tetszés szerint elhagyhatják az intézetet, vagy az előjáróság által is elbocsáttathatnak.

6. §. A kiállott próba után diakonissák gyanánt elfogadott ápolónók kötelezik magukat, hogy öt éven át — az ifjabbak évenként megújítván fogadástételöket — az előjáróság meghatározása szerint bent az intézetben, vagy kívül az intézeten az egylet czéljaira szolgálnak. E szolgálati idő

alatt minden szükségességekkel ellátnak és annak letelése előtt csak különösen fontos, az előjáróság által ilyenekül elismert okokból léphetnek ki és bocsáttathatnak el. A szolgálati idő meghosszabbítása és az ezzel kapcsolatos feltételek különös szerződések tárgyát képezik.

Ha a diakonissák hivataluk hű teljesítése közben szolgálatképtelenné lesznek és saját javakkal nem rendelkeznek: az előjáróság tehetsége szerint gondoskodik eltartásukról.

7. §. Az öt évre, vagy szerződésszerűleg meghosszabbított időre elkötelezett diakonissák hivatásuk gyakorlására, az előjáróság elhatározása szerint, vagy magában a kaiserswerthi intézetben és az azzal összeköttetésben álló ottani más intézetekben, vagy magánszemélyeknél, evangélikus gyülekezetek és segélyegyletek körében, valamint a rajnai provinciában és Westfáliában eső jótékonyági és javító-intézetekben alkalmaztatnak, más vidékekre csak kivételesen küldetvén.

Az illető magánszemélyekkel vagy előjáróságokkal való szerződések megkötése egyedül az egyleti előjáróság dolga és az ő rendelkezésének vannak alávetve a külföldre küldött diakonissák is.

8. §. Azon ev. keresztyén nők viszonya, kik saját, vagy idegen költségen az intézetben való képeztetésre fölvetetnek, de a kik nem az egylet szolgálatában álló diakonissai hivatalra akarják életüket szentelni: belépésök előtt az előjáróság intézkedése szerint állapíttatik meg.

9. §. Az egyletnek tagja lesz bárki is, a ki legalább egy tallér évi adományt ir alá, vagy évenként legalább öt tallért gyűjt az egylet számára. Evangélikus egyházi előjáróságok is tagjaivá lehetnek az egyletnek legalább öt tallér évi adománnyal. A tagság addig tart, míg az adomány befizettetik, vagy a jelzett gyűjtés folytattatik. Élethossziglan való tagságot nyernek az oly végrendeletek tevői, melyekben legalább 30 tallért hagyományoznak az egyletnek, valamint az olyan egyének is, kik az egylet céljaihoz legalább is hasonló adománnyal járulnak.

Az egylet tagjainak jogukban áll az egylet intézeteit a házi-rend szabályzata szerint fölkereshetni; más magánszemélyek előtt különös figyelemben részesülnek, ha fölveendő betegeket ők jelentenek be, vagy ha ápolónők kiküldését kérik; ingyen kapják meg a nyilvánosság elé adandó évi jelentéseket és az intézeti számadásokat; és joguk van ahhoz, hogy egyleti ügyekben javaslatokkal álljanak az előjáróság elé.

10. §. Az egylet előljárósága, melynek székhelye Kaiserswerthben van, áll egy elnökből, a rajnai tartományi zsinat praeseséből vagy assessorából, a westfáliai tartományi zsinat praeseséből vagy assessorából; egy titkárból, kinek gyakorló lelkésznek kell lennie, az intézet felügyelőjéből (inspektor), egy pénztárnokból és legalább két, legfentebb tíz más előljárósági tagból, kik közt egy gyakorló orvosnak kell lennie.

Az előljáróság összes teendői díjtalanul végeztetnek.

13. §. Az egylet előljárósága képviseli az egyletet kifelé, gyakorolja ennek jogait, gondoskodik gyarapításáról, megállapítja tisztviselőinek szolgálatteteleit, valamint az intézet házi-rendjét és általában vezeti az egylet minden ügyeit.

15. §. Az előljáróság külföldi levelező egyleti tagokat nevez ki és evangélikus segélyegyletek föllállítására hat, melyeknek az a céljuk, hogy adományokat gyűjtsenek a főegyletnek és a magok körében a kaiserswerthi intézetből vett ápolónők alkalmazása vagy leányintézetek felállítása által előmozdítsák a betegek, a szegények, a gyermekek, a foglyok, az elbocsátott fegyenczek és más hasonló segélyre szorultak keresztyéni ápolását.

16. §. Az egylet működéséről évenként jelentés és számadás bocsátatik sajtó útján nyilvánosság elé.

17. §. Az egylet a rajnavidéki és a westfáliai tartományi zsinat oltalma alatt áll, melyekhez az előljáróság praesesei vagy assessorai által az egylet működéséről jelentéseket küld és évi számadását is előterjeszti.

Ez alapszabályokat, melyeknek általánosabb érdekű pontjait közöltük, aláírták nyolczan, köztök Fliedner lelkész is, mint a diakonissa-intézet titkára és felügyelője s Frigyes Vilmos király, Charlottenburgban 1846. november 20-án következő rendeletével erősítette meg: «Mi Frigyes Vilmos, Isten kegyelméből Poroszország királya stb. Miután a rajnai tartományban Westfáliában a keresztyén beteg-ápolásra alakult egyletnek a mi boldogult Urunk Atyánk ő Felsége 1838. szept. 19-iki rendelete által megerősített alapszabályai, a további fejlődésök által előállott szükség következtében, revisió alá vonattak, a ridegeált statutumhoz beleegyezésünket adjuk, és az így átalakult egyletet, mely ezentúl *«Evangélikus diakonissák képzésére és foglalkoztatására alakult rajnavidéki-westfáliai egylet»* (Rheinisch-Westfälischer Verein für Bildung und Beschäftigung evangelischer Diakonissen) nevet fog viselni, ezennel megerősítjük stb.»

* * *

Szükségesnek tartom még, hogy némely statisztikai adatokat is közöljek a diakonissaügy állásáról először Kaiserswerthet illetőleg; azután ez intézménynek általános elterjedéséről jegyzek föl néhány adatot.

Első évben a kaiserswerthi intézet Fliedner buzgó fáradozásai következtében 6435 német tallért vett be; a 10-ik évben már 21,666 tallért; az első negyedszázad végén évenként pedig 54,171 tallért. Fliedner halála után 1864. őszén az egylet vagyoni értéke fekvőségekből 383,648 tallérra vagyis 1.150,944 márkra, ingatlanokban pedig 107,210 tallérra, 321,630 márkra rúgott. E szerint a diakonissa-egylet összes vagyoni értéke akkor 490,858 tallér = 1.472,574 márka volt. A folyó évben kiadott 53-ik évi jelentés szerint az utolsó évi bevétel 341,626 márka 93 pfennig, a kiadás 383,513 márka 61 pfennig, tehát a kiadási többlet 41,886 márka, 68 pfennig volt. E kiadási többletet fedezi az egyletnek 254,051 márkra és 89 pfennigre becsült ingatlan vagyona.

1889. márczius 1-től 1890. márczius 1-ig a kaiserswerthi intézettel kapcsolatban álló anya- és leányházakban — azon intézetekben tehát, a melyekben a diakonissák képezetnek és kiképeztetvén működnek, s a melyek Kaiserswerthtel annyiban kapcsolatban állanak, hogy képviselőik által évenként egyszer ott jönnek össze közös konferenciára — ez intézetek diakonissáinak száma 763-ról 784-re emelkedett. Kaiserswerthben és a vele kapcsolatban álló intézetekben most 596 diakonissa, köztök 94 tanító-diakonissa és 188 próba-nővér, ezek közt 30 tanító-próba-nővér tanul és működik, a kikhez még 14 diakonissa-tanítvány járul, oly 18 éven aluli leányok, kik még alapszabály szerint nem voltak felvehetők a diakonissa iskolába, de a kik ezen pályára szánván el magukat, ez intézet előiskoláját látogatják. Folyó évi márczius 1-től április közepéig 10 új próbanővér lépett be úgy, hogy az anyaház most több mint 800 nővért számlál. Elhagyta az intézetet 9 diakonissa, 3 hogy férjhez menjen, 3 hogy övéinek szolgáljon s végre 3 más okból. Az utolsó egyleti év folyamán összesen 69 próbanővér lépett be, de közülök 21, mint a diakonissai hivatásra belsőleg, vagy külsőleg alkalmatlan, kilépett az intézetből.

A kaiserswerthi diakonissák az általunk már felsorolt munkatereken Németországon kívül, más országokban is működnek, Sweizban 4, Franciaországban és Hollandiában 5, Svéd Norvégországban és Dániában 3, Oroszországban 7, Ausztria-Magyarországban 3, (Budapest, Gallneukirchen és Bécs), Angliá-

ban 2, Olaszországban 1 s Amerikában 1 állomáson; továbbá Konstantinápolyban, Jeruzsálemben, Bukarestben, Smyrnában, Karatasban, Alexandriában, Zoárban, Beirutban, Areyában, a Libanonon, Florenczben és Kairóban végezik a diakonissák a tanítás, nevelés s a betegek és szegények gyógyításának, gondozásának munkáit.

A diakonissa-ügyet, mint annak hivatalos közlönye, a Kaiserswerthben megjelenő *«Der Armen- und Kranken-Freund»* című, már 42-ik évfolyamában járó folyóirat képviseli és szolgálja. E folyóirat 1888-ik évi folyamának májusaugusztusi számában föl vannak sorolva mindazon intézeteknek nevei s az ezekre vonatkozó statisztikai adatok, melyek e föld kerekéségén a diakonissa-ügy szolgálatában állanak. Ezek szerint diakonissa-anyaház van 57, melyek közül az első, a kaiserswerthi 1836-ban, az utolsó az arnheimi 1885-ben alapított. Kaiserswerthből levélben vett értesülésem szerint 1888. óta már 3 új anyaház alakult.

A diakonissák száma ez intézetekben 7129-re megy, kik közül 4536 a tanító- és ápoló-diakonissa s 2593 a próbánővér. E diakonissák 2263 állomáson működnek. Ez intézetek összes évi bevétele 1887-ben 6 378,608 márka s összes kiadása 6.479,468 márka volt.

A diakonissa-ügyet, mint a fentebbiekben láttuk örökös szeretettel gondozták egyes fejedelmi személyek is. Láttuk, mint gondolkozott ez ügyről IV. Frigyes Vilmos porosz király. Az intézmény 50 éves fennállása emlékére kiadott jubileumi nagy emlékkönyv hódoló rajongással emlékezik meg IV. Frigyes Vilmos feleségéről, Erzsébet királynőről, mint az ügy nagy pártfogójáról, valamint I. Vilmos német császárról és feleségéről, Augusztia császárnőről. Az előbb említett *«Armen- und Kranken-Freund»* pedig az oly korán elhalt Frigyes császárról beszélt megragadó szép nyelven, mint a ki a kaiserswerthi szeretetmunkának hőlelkű barátja és pártfogója vala. És hogy a diakonissa-ügy Németországon a legfelsőbb körök érdekét ma is mennyire ébren tartja, mutatja az a körülmény, hogy II. Vilmos német császár felesége, Augusztia Viktoria császárnő kezdeményezésére mult évi december 3. és 5. napjain a berlini urakházában konferencia tartott, melyben az elnök e szavakkal nyitotta meg az ülést: *«Ő Felségének (a császárnőnek) keresztyéni és különösen a diakonissa-ügy iránti barátságos érzülete általánosan ismeretes; égő vágya, hogy ez irányban hathatósan kezdeményezhessen, azon alkalommal ébredt föl, mikor rövid idővel ez előtt jelen*

volt egyetlenegy diakonissának Kelet-Afrikába kiküldése ünnepevényén és tudta, hogy a katolikus egyház a maga irgalmas nővéreit nem egyenkint, hanem tucatszámra küldheti ki ilyen szolgálatra».

Azt meg közelebbi körünkből, saját hírlapjainkban olvashattuk, hogy kevés idővel ez előtt királyunk és királynénk és Mária Valéria főhercegnő együtt 3000 forint rendkívüli adományban részesítették az Ausztriában s főleg Bécsben működő evangélikus diakonissa-egyletet.

És hogy állunk itten Magyarországon ez ügygyel?! 1866-ban alakított meg Budapesten a Bethesda nevű diakonissa-kórház egy diakonissa-anyaház mellett; a kórház mult évben 487 beteget ápolt. A kaiserswerthi nagy gyűlésen örökösen hangzik Magyarország ellen a panasz, hogy itt a diakonissa-intézmény egyáltalában nem tud gyökeret verni. A kik a Bethesdába belépnek diakonissa-jelöltek gyanánt, ott hagyják újra e hivatást s nem magyarországi nőknek kell a magyarok fővárosában, magyar betegek körében az ápolói tisztet teljesíteniök. Az előbb említett általános kimutatásból láthatólag csak Angliában a rochesteri árvaházban és Budapesten a Bethesdában szállott lejjb 1884. óta a diakonissák száma. Rochesterban nevezetesen 1884-ben 18, 1888-ban 9 diakonissa, Budapesten pedig 1884-ben 10, 1888-ban pedig 7 diakonissa tanult és működött, míg az utolsó évi jelentés szerint ezek közül is 4 elhagyta az intézetet.

Az utolsó hónapok alatt egyházi lapjainkban több hang emelkedett arra nézve, hogy hazánkban is vegyük igénybe a diakonissák szolgálatát. Szolgáljon ez eszme támogatására ez a tanulmány is. Induljon meg e nemes eszme érdekében körünkben is minél erősebb, szép eredményekben, minél gazdagabb mozgalom!

Csiky Lajos.

A protestántizmus és a külmissió.

A protestántizmus, mihelyt alakulási vajadásai után új utat tört magának s az azon való haladhatást, úgy a katholicizmussal, mint az evangéliomi szellemet nélkülöző romboló irányzatokkal folytatott küzdelmek közt magának biztosította: világtörténeti, magasztos hivatásának mind teljesebb tudatára jutva, felvette annak a nagyszerű műkö-

désnek fonalát is, mely által a keresztyénség az Úr parancsolata szerint «minden népek»-et az Idvezítő ismeretére juttatni igyekezett. A nemkeresztyéneknek: a pogányoknak, a zsidóknak és a mohamedánoknak a keresztyénség kötelekébe való e felvételére irányzott törekvés: *a külmissió*.

El kell ismernünk, hogy e nagy munkából a katolicizmus is kivette a maga részét. A mit a hivatalos hatalommá tömörült egyház a középkorban a pogány népek megtérítésére és nevelésére tett, azt még az is kénytelen méltányolni, a ki más részről ugyancsak sajnálattal veszi észre, hogy ama népek életében inkább csak a kifejlődött katolikus formák, sem mint az evangéliom életadó, isteni erői mentek be s hogy e népek nem a «hit paizsával» s az «Isten beszédének fegyverével», hanem a keresztes hadjáratok erőszakoskodásaival harczoltak a pogányok ellen. A keresztyénség hatalmas vizei, melyek a katholicizmusba beszoigáltak, lassanként elsekélyesedtek s mikor a reformatori mozgalmak a XII. században megindulnak, Vald Péternek, később a többi előreformátornak követői a névleges keresztyénség romlottsága és hitetlensége ellen folytatott munkát tekintették külmissiói tevékenységnek. Mikor azután a felfedezések következtében a föld az európai emberre megnőtt, az ev. protestántizmus pedig az emberiség életében külön tényezővé szilárdult, a keresztyénséget körülözönlő pogányság rémületes nagysága nemhogy vissza nem riasztotta, sőt inkább a szó fenségesebb értelmében való külmissiói munkásság megkezdésére buzdította az evangéliom ügyéért s a lelkek üdvéért lelkesülőket, úgy hogy az *ev. prot. külmissió* történetének gyökérszálai visszanyulnak a XVI. századba.

A genfiék már 1557-ben fejtettek ki némi missiói tevékenységet; de csekély eredménnyel. A XVII. században azonban már valamivel több kísérletet tettek a pogányok megtérítésére a protestánsok, bár úgy látszik, hogy ez ügyre nézve az idők teljessége még ekkor sem érkezett el. 1633-ban a lübecki *Heyling* Péter ment keletre s eleinte Abessyniában nagy befolyásra tett szert, de később kiutasították s nyoma veszett. 1664-ben egy *Welz* nevű osztrák nemes külön missiói társaságot akart alapítani, de tervével társai csak kinevették. Ő erre egyedül ment *Surinamba*; de itt rövid idő mulva meghalt, a nélkül, hogy nagyobb eredményeket ért volna el. A hollandok, dánok és németek Indiában, az angol puritánok és svédek pedig az északamerikai vörös-

bőrűek között kezdték hirdetni az evangéliomot, sőt *Eliot* az általa alapított gyülekezetek számára az új testamontomot is lefordítá. 1698-ban alapították meg az anglikán egyház tagjai az első angol missiói társulatot, melyből a maig is fennálló «*Society for the Propagation of the Gospel in foreign parts*» fejlődött ki, melynek szolgálatában 1884-ben már 544 hittérítő működött. Azonban az 1698-ban alakult társulat sem szűnt meg s legalább pénzzel, évenként ca. 180,000 forinttal, még most is támogatja a külmissiót. Hatalmas missiói társulata van az angol baptistáknak is, melynek térítésére az elhatározó lökést *Carey*-nek, a későbbi hittérítőnek 1792. máj. 31-én Ézs. 54, 2. (Szélesítsd ki a te sátorodnak helyét és a te hajlékaidnak kárpitjait terjeszszék ki») alapján tartott beszéde adta meg. 1793-ban már el is utaztak a társulat első küldöttei a pogányok közé. 1795-ben rakták le a «*London Missionary Society*» alapkövét. Miután azonban e társulatban a congregationalisták mind nagyobb túlsúlyra vergődtek, ez a maga túlságos independens jellegével az angol püspöki egyháznak 16 evangéliomi szellemű tagját 1799-ben a «*Church Missionary Society*» alapítására ösztönzé. Az összes angol missiói társulatok közül ennek van jelenleg a legnagyobb, évenként ca. 2.800,000 frtnyi bevétele. Tagjai evangéliomi buzgóságukon kívül békülékenységük által tüntetik ki magukat. Közlönye — mert minden nagyobb missiói társulatnak külön lapja is van, — a «*Church mis. Intelligencer.*» Megemlítjük még, hogy a skót államegyház (Established church of Scotland), mely az angol püspöki egyháztól presbyterianus szervezete s a többi (disestablished) egyházaktól pedig épen állami jellege által különbözik, valamint az ebből 1843-ban kiszakadt «*Free Church of Scotland*» is nevezetes missiói munkát végeznek a zsidók és a pogányok között. A fölemlített és még más apróbb társulatok által folytatott működésre az angol protestánsok 1884-ben ca. 15 millió forintot adtak. Az apróbb társulatok közül egyik legérdekesebb a «*Medical missionary Society*», mint a mely különösen keresztyén meggyőződéssel bíró orvosok által a betegek vagy lábadozók közt terjeszti a legnagyobb «*Orvosban*» való hitet. Angliában összesen körülbelül 70 külmissiói egylet áll fenn.

A continensen nem ily nagy ugyan a külmissió iránt való érdeklődés; de különösebb panaszra azért itt sincs okunk; mert már a XVIII. században *Francke* és *Zinzendorf* az egyháztörténelemnek e kiemelkedő fényes alakjai,

sokat tettek ez ügynek érdekében. IV. *Frigyes*, Dánia királya ugyanis megbízta udvari papját, *Lütkenstet*, hogy keressen a hittérítésre alkalmas egyéneket. Az így megindult missiói tevékenység vezetője *Francke* lett; az anyagi eszközöket pedig jó ideig a dán állam szolgáltatta. Az első missionáriusok között különösen *Ziegenbalg* szerzett magának nagy nevet, ki már 1707-ben keresztyén gyülekezetet alapított Indiában s a kinek terjedelmes jelentéseibe magam is bepillantottam Lipscebén, hol a *dán-hallei* missió örököse, az «*ev. luth. missiói társulat*» székhelye van. A múlt század végén azonban a rationalismus a *dán-hallei* missióval is éreztette zsibbasztó hatását, úgy hogy a koppenhágai missiói collegium az indiai gyülekezetet a század elején alakult luth. missiói egyletre bízta, mely *dr. Graul* által Drezdából Lipscebe tétetvén át, munkáját orthodox-lutheránus szellemben folytatja s *Poreiarban* (Trankebar mellett Indiában) papnövelvét is tart fenn. *Zinzen-dorf* vezetése alatt a *herrnhuterek* mihelyt gyülekezetük megalakult, jóformán azonnal megkezdték a missiói munkát is s 1732-ben *St. Thomas* szigetére (a kis Antillák csoportjában), 1733-ban pedig Grönlandba küldtek hittérítőket, mely utóbbi helyen a norvég *Egede* már 1721 óta hintette az isteni ige jó magvait. A *herrnhuterek* hittérítői egyszerű, alázatos emberek, a kik, kivált a régibb időkben, önmaguk tartották fenn magukat s a biblia-magyarázás mellett az ekével vagy más szerszámmal is jól tudtak bánni. Németországon nevezetesebb társulatok még a *berlini*, a *rajnai*, a *brémai* s a *Gossner*-féle missiói társulatok. Ezek mellett meg kell még emlékeznünk a lipcsei «*Institutum judaicum*»-ról, mint a mely a hirneves tudós, *Delitzsch* igazgatása alatt a zsidók evangelizálását vette célba, továbbá a kaiserswerthi s *Fliedner* által alapított diakonissa-intézetéről, mely ugyan tulajdonképen a belmissió ügyével foglalkozik, de épen a nők között Egyiptomban s Palästinában külmisziói munkát is végez. Mind e társulatok a XIX. században alakultak. A németországi (és schweizi) protestánsok által a külmiszióra fordított összeg 1883-ban 1.500.000 frtra ment. A schweizi társulatok között legnevezetesebb a *báseli*, melynek magvát az 1815-ben alapított missiói iskola képezi s a mely, különösen *Josenhans* által felvirágoztatva, Afrikában, Indiában és Chinában ért el nevezetes eredményeket. E társulat közvetítésével tett valamit néhány *magyarországi* protestáns is. Az ezek által évenként összegyűjtött adományok

egy indiai papnövendék nevelésére fordítottak. A magyarországi protestánsok mostani pártfogoltjának a keresztségben nyert neve: *Jeszudasza* (Jézus szolgája).

Hogy a külmisziói munkálkodásban a magyar protestánsok eddig jóformán semmi részt nem vettek, sőt arról általában tudomást sem igen szereztek, az annál elszomorítóbb tény, mert egyfelől a külmiszió a gyülekezetek evangéliumi lelkesedésének fentartására hatalmas eszköz, úgy hogy pl. a herrnhuterek buzgóságát a rationalismus idejében a távoli világrészekeken alapított gyülekezetek élesztgették visszahatólag, másfelől pedig azt látjuk, hogy a hol az ev. protestantizmus számra nézve sokkal kisebb is, mint nálunk, mégis fejt ki élénk külmisziói tevékenységet. Nemcsak a hollandok, szászok, svédek, francziák tartanak fenn külmisziói társulatokat nemcsak hogy a finnek közt, *Helsingforsban* is van egy külmisziói egyesület, hanem oly keresztyén gyülekezetek is, melyek csak néhány évtized előtt alakultak, pl. a *Sandwich* szigetcsoporthban *Hawai* szigetén, *Honoluluban* már misziói iskolát (1877) állítottak s *Mikronesiában* hittérítősködnék is.

A holland társulatok közt legnagyobb évi jövedelemmel bír a «*Nederlandsche zendelingsgenootschap vor voortplanting en bevordering van het christendom bijzonder onder de heidenen,*» mely 1797-ben alakult. Egyik legnevezetesebb szolgája *Kam*, a molukkák apostola volt. A svéd hittérítői társulat, mely az államegyház szolgálatában áll, *Svenska Missions Sällskapet* 1835-ben, a norvég *Norske Missions Selskap* 1842-ben, a franczia «*Société des missions évangéliques*» (székhelye Páris) 1823-ban, a finn 1859-ben, a dán pedig 1821-ben alakult. A svéd «*Evangeliska Fosterlands Stiftelsen*» (ev. hazai alapítás) 1861 óta folytat külmisziót.

A mint az eddigiekből is kitünik, a XIX. század, melyről a század elején sokan azt hitték, hogy a keresztyénséget sirjába kíséri, a szó legmagasztosabb értelmében misziói századdá lett. Hátha még Észak-Amerikába lépünk át, mely a külmisziói tevékenység valóságos kincsés bányája. Ide át Európában olyanok, a kik az amerikai számtalan sok felekezetről hallanak valamit, elfelejtik, hogy a sajátságos, ízetlen s oktalan, naponként fel-fel, de meg el-el is tűnő szektácska mellett, számban és erőben mily jelentékeny közösségek állanak fenn, melyek becsületes külmisziói munkát is végeznek. Egyik legtekintélyesebb társulat az «*American Board of*

Commissioners for foreign Missions», mely 1810-ben alapított 4 tanuló kezdeményezésére s röviden csak «*Board*»-nak nevezetik. A baptista egyház 1814-ben, a methodista 1819-ben, a püspöki 1821-ben, a lutheránus 1837-ben s a holland-református 1857-ben alakítottak egyesületeikben oly közegeket, melyek által a pogánymissiót gyakorolják. Az «*American Miss. Association*» különösen a megvetett néger, indián s chinai néptörzsek ügyét veszi fel. Az amerikai missiói egyesületek (van vagy 50) 975 felszentelt, 129 segítő hittérítő s 1102 benszülött prédikátorral rendelkeznek s 1883-ban ca. 8 millió forintot fordítottak külmisziói czélokra.

Ime a jelenleg működő missiói társulatok s azok rövid története.

Lássunk most már az általuk elért eredményből is valamit világrészenként.

A) Ázsia.

1. *Palästina*. Fordítsuk legelőször is szemünket arra a földre, mely most ugyan csak egy kis része a nagy török birodalomnak, de a mely a legdicsebb ország, az Isten országa megalapításának szent helye. Az evangéliomnak legbuzgóbb munkása itt az újabb időben *Gobat* volt, a második jeruzsálemi püspök. Nemcsak a mohamedánok, de a megcsontosodott görög egyház tagjai közül is hódított az «*élet*» fejedelme híveket. Mindazáltal Palästina körülbelül $\frac{1}{2}$ millió lakossága közül alig néhány ezer protestáns. Jeruzsálemben van már prot. templom. A Bethlehembben építendőre magyarországi protestánsok is adakoztak.

2. *Syria*. Palästínával együtt 1517-ben lett török tartományyá. Mohamedánokon kívül a lélekvándorlásban hívő *drúzok*, kik 1860-ban vérfürdőt készítettek a keresztyéneknek, az egykor monotheleta, most r. kath. *maroniták* s a nap-és holdimádó *nosairik* lakják. Az amerikai «*Board*» már 1828-ban, később más társulatok is terjesztették itt az igaz tudományt. Az evangéliomi tevékenység központjai *Beirut* és *Damascus*. Itt kell megemlékeznünk arról is, hogy bár a papiron van vallásszabadság a török birodalomban, de tényleg nincs. A keresztyénné lett mozlimeket sokszor elfogják, a tengerbe dobják, felakasztják vagy besorozzák. Daczára ennek az evangéliom terjed Törökországnak többi, nemcsak ázsiai, hanem európai részében is. A monophysita *örmények* és *jakobiták*, a *nestorianusok*, a kevert vallású

kurdok, a sátánt tisztelő *jezidik* közül is váltak ki néhány ezeren s lettek a Krisztus követőivé, bár az evangéliom híveit az örmények is többször hevesen üldözték, sokan pedig rablók gyilká alatt vesztek el. Az amerikai protestánsok még *Bulgáriában* is alapítottak evangéliomi gyülekezeteket s oda hatottak, hogy a biblia bolgár nyelvre is lefordított.

3. *Persia*. E birodalomnak, mely körülbelől 3-szor akkora mint az osztrák-magyar monarchia, 5—6 millió lakosa van. A nép árja; a sach családja, a török törzshöz tartozik. A tűzimádó, körülbelől 8 ezernyi *parsison* kívül, a nagy tömeg mohamedán és pedig *siita*, a hagyományt el nem fogadó. A régi hatalmas nestorianus egyháznak maradványai is megtalálhatók. Az evangéliom különösen az utóbbiak közt hódított. A mozlímeknek meg van tiltva a keresztyén istentiszteleteket látogatni s a gyermekeket keresztyén tanítókhöz küldeni. A bási s az angol egyházi missió társulatok működnek Persiában. *Haas, Bruce, Perkins* és *Grant* hitértők buzgólkodtak különösen.

4. *Előindia és Ceylon*. Előindia, a hinduk elnevezése szerint *Bharata* földje, circa hétszer oly nagy, mint Németország. Lakosainak száma körülbelől 254 millió. Az őslakók valószínűleg a *dravidák*, kik közé a *kolari* nép ékelhetette be magát s úgy jöhettek az *árja* hinduk. Előindia népe több, mint 120 különböző nyelven beszélő csoportból áll. Vallás tekintetében is nagyon nagy változatosságot lehet észrevenni. Bramanisták, budhisták, mohamedánok, dsainák (budhista-felekezet, mely némileg a bramanismushoz alkalmazkodott) s keresztyéneken kívül több kisebb-nagyobb szekta. A mohamedanismus Bengáliában a leghatalmasabb. Az angol-ind társaság által megtörve, Előindia legnagyobb része Anglia birtoka lett 1858-ban. A társaság eleinte nem törődött a keresztyénség terjesztésével semmit, sőt a bálvány-imádással kaczerkodott, de később több jóra való kormányzót küldött, kik az előindiai irtózatot bűnök ellen heves harcot folytattak. Így *Wellesley* (1798—1805) a gyermekgyilkolást igyekezett megakadályozni. Lord *Bentinck* (1828—1835) megtiltotta az özvegyek égetését s a *thug*-ok (rendszeres gyilkosságra szövetkezettek) titkos társulatát üldözőbe vette. Ily emberek pártfogása alatt a keresztyénség is mindinkább megerősödött. A különböző missiói társulatok behintették az egész birodalmat állomásokkal (pl. Benares, Madras, Bombay), melyekből az evangéliom fénye kisugárzik. Nincs tartomány, nincs nevezetesebb város, melyben az evangéliom hívei ne

ettek volna bizonyosságot a Megváltóról. De azért még sok baj van. A népiskola még mindig rossz helyzetben senyved. A gyermekek közt kötött házasságok meg vannak engedve. Az is nagy botránkozást kelt, hogy az angolok a káros hatású opium termesztéséről le nem mondtak. A keresztyénség azonban mind jobban érezte erejét. Északon *Tibetbe*, a dalai *Láma* székhelyére is behatolt, délen pedig *Ceylon* szigetére, a fahaj hazájába s a budhizmus egyik főfészkebe. Előindiában *Buchanan*, *Duff*, *Brown*, *Rhenius* és mások, Ceylonban *Gogery* és *Hardy* munkálkodtak sikeresen.

1872-ben 35 társulat 607 hittérítővel munkálkodott s 1881-ben az evangéliom híveinek száma körülbelül fél millió volt Előindiában.

5. *Hátsóindia s az ind szigetcsoport.* Hátsóindiában nevezetes eredményt ért el az evangéliom a *karenek* közt. E hegyi nép a *barmaiak* által nyomatott sokáig. Rabló, részeges és babonás nép volt, míg a keresztyénség csodálatos átalakítást nem vitt véghez közöttük. A század elején *Judson* és hőselkü neje, ki a legirtózatosabb szenvedéseket állta ki, buzgólkodtak. A karenek közül is vált egy buzgó apostol: *Kotha-bju*, úgy, hogy ma már ca. 100,000 protestáns kare van. A büszke *barmaiak* és a tunya *siamiak* közé is behatolt az evangéliom. Ez utóbbiak különösen azóta fordulnak a keresztyénekhez bizalommal, mióta *Bradley*, egy missiói orvos, a himlőoltás hasznát nekik megmutatta.

Sumatra szigetén a rajnai társulat működik. *Nias* szigetén is gyérebbe lett az azelőtt általános szokás: a *kopsnellen* (fejlevágás; leshől rohanták meg a *niasiak* áldozataikat s fejöket vették). *Java* szigetén 23 missionarus működik, *Borneo*-n *Barnstein* (1835) működése óta mutatkozik nevezetesebb eredmény. Celebesen, az *alifurok* közt *Hellendorn*, *Riedel* és *Schwarz* szereztek híveket.

6. *China.* China körülbelül 18-szor akkora, mint a német birodalom, lakosainak száma 400 millióra megy. Nyelvök zenél s a szavak más meg más jelentést nyernek a fel-emeles és mélyítés által. Irásuk kép-írás. Két fa: erdőt, két asszony: czivakodást, madár és száj: éneket jelent. Az előkelő leányok lábainak növést megakadályozzák. A lány-gyermekeket különben sokszor meggyilkolják. *Con-fucse* száraz moralizáló tanán és *Laotse* pantheizmusán kívül a budhizmus van elterjedve. Mindenféle uralkodik azonban a babona s a varázslatokban vetett hit és az opium élvezete. 1807-ben *Morrison* kezdte meg itt az ev. missiót. De sem

az ő, sem később a német *Gützlaff* működésének nem lett nagy eredménye. Az 1860-iki békekötés után azonban *China* mindinkább megnyílt az európai cultura előtt. A vasutak és távirók bizonyítják ezt. A keresztyénség előhaladását pedig az, hogy ma több mint 500 missionarius 1450 chinai segéddel működik s az úrvacsorával élők száma 30,000. Ez még természetesen kevés, de bizonyosság arról, hogy a keresztyénség még a chinai köfal mögé is behatolt s a kezdet nehézségein túl van. A biblia többször is le lett fordítva chinai nyelvre.

7. *Japán*. Tulajdonképpen Nippon (napfelkelte). Körülbelül 3000 szigetből áll. Aristokratikus nép. Azonban a kasztrendszer, mely Indiában maig sincs megtörve, Japánban nem honos; mert bár sok rang van, a legalsó fokon álló is emelkedhetik folytonosan. Sajátságos szokás volt köztük a *harakiri*, a has felmetszése által való öngyilkosság. A XVI. és XVII. században megerősödött kath. és prot. keresztyénséget kiirtották teljesen a japánok. Még 1829-ben is megfeszítettek néhány keresztyént. Az angolokkal 1858-ban kötött szerződés értelmében azonban megnyílt Japán a külföld előtt. 1868-ban a *Mikado* (az egyházi hatalom képviselője), a fiatal *Muts-hito* összetörte a Schogun (világi hatalom) uralmát. 1869-ben, majd különösen 1872-ben több hittérítő jött az országba. Körülbelül 13,000 protestáns van Japánban. Az iskolaügy nevezetes niveaun áll. Körülbelül 30,000 népiskola s két egyetem áll fenn. *Tokijo*, a Mikado székhelye s *Jokohama* az evangelizálás középpontjai.

B) Afrika.

1. *Nyugotafrika*. Afrikának, melynek közepét roppant síkságok, európai által az utóbbi időkig alig ismert erdők és tavak borítják, nyugoti partja homokos lapály s mocsáros helyek kapcsolata, melyek az oly rettenetes láz termőtalaját (különösen az «*Aranypart*»-on) képezik. A pálma kisebb-nagyobb mértékben mindenfelé el van terjedve. Az őslakók, egyszóval «néger»-eknek nevezetve, számtalan sok, 195 nyelven beszélő törzsre oszlanak. A rabszolgakereskedés által rájuk hozott szenvedéseik ismeretesek. Erőtelmes, de lassú, tunya nép. Szellemi tehetségei nem állnak oly alacsony fokon, mint azt általában Európában gondolják.

Magam hallottam amerikai embertől, hogy ott telivér négerék gyakran kiváló szellemi képességgel bírnak. A jamaikai

néger fiúk közt az iskolában ép annyi jó tanuló van, mint a fehérek közt. Hogy Afrikában sokáig hátra maradtak, annak az az oka, hogy képzésben és vezetésben nem részesültek. S mióta az ev. ker. missiók e vezetéset, melyre a négernek kétségkívül igen nagy szüksége van, megadják, Afrikában is emelkedik a négernek szellemi életének niveauja. A nyugot-afrikai négerök közt a mozlimok is missionálnak s mivel sok erkölcsstelen névleges-keresztyén kalandor káros befolyást gyakorolt a négerekre (meg más vad népekre is), a kik az ev. keresztyén missiók hatását figyelembe nem veszik, sokan, mint pl nálunk *Vámbéry*, azt az alaptalan nézetet táplálják, hogy a mohamedanismus alkalmasabb segítő az afrikai vad törzsek szellemi emelésére, mint a keresztyénség. Nem lehet tagadnunk, hogy a hittérítők működésében is van sok hiány s az egyének közt találkozik Afrikában is, másutt is, a ki a magasztos czélt szem elől téveszti, de az ev. ker. missiók mégis általában nem az európai bűnököt viszik a vadak közé, mint a kalandorok s nem is alkusznek meg azok babonáival és rossz szokásaival, mint a katolikusok, hanem a népélet gyökeres megváltoztatására törekesznek; e tekintetben már sok szép eredményt értek el Nyugat-Afrikában is. A nyugoti tartományok (Senegambia, Sierra-Leone, Liberia, az Aranypart és Asante Dahome és Joruba s az 1885-ben rendezett Congo-állam, melynek *II. Lipót* belga király lett az uralkodója, *Stanley* a kormányzója), mindenütt meg vannak rakva missiói állomásokkal. Jorubából való a híres fekete püspök: *Crowther*, az első afrikai néger prot. lelkész, ki 1843-ban szenteltetett fel, továbbá a buzgó s erős hitű törzsfőnök *Okenla* († 1882), kik magok is buzgólkodtak (sőt *Crowther* még ma is) a keresztyénség érdekében. Az Aranyparton a baseli társulat küldöttei (Riis Widmann) végezték a lehetetlenséggel határos munkát a ga törzs között. Monrovia (Liberiában) obeukuta (Jorubában), a kameruni állomások s Abokovi az Aranyparton a missió nevezetesebb gócpontjai. Körülbelül 200,000-re megy a pogányok közül megtértek száma Nyugatafrikában.

2. *Délafríka*. Délafríka felföldjének benszülőttei: 1. a *hottentották*, kik magukat *khoi-khoi*-nak (az emberek embere) nevezik; 2. a törpe *san-ok*, s 3. a *bantu*-faj, melyhez a *xoza* és *zulu* (mindkettőt kafirnak = hitetlennek nevezik a mozlimok, innen zulu-kaffer), a tsuana (a be, a mit e nép neve elé tesznek, a többes-szám ragja) s a *herero* néptörzsek tartoznak. Mindnyájan világosabb

szinüek, mint a négerek. Holland katonák és matrózok utódai a *boer*-ok (parasztok, bauer), a kik a hottentottákat üldözték, méreg és pálinka által pusztították, s a kiknek egy része 1848-ban *Transcaal*-t alapította, 1854-ben egy másik rész az *Oranje*-államot. A herrnhuterek már a múlt században igyekeztek a holdogtalan népen segíteni. Fokföld, a hottentoták a hazája, 1806-ban angol birtok lett s a herrnhuterek után a londoni társulat tagjai, majd dr. Van der *Kemp*, a bátor hollandi, ki a szegény hottentoták igaz ügyét oly állhatatosan védte, jelentek meg Délafrikában. Többen a *san*-ok közt is hirdették az evangéliomot. Sokat tett dr. *Philip* is, ki párisi és rajnai hittérítőket vezetett be a Fokföldre.

A *herero*-k közt *Hahn* s *Kleinschmidt*, a *tsuanák*-nál *Dover* s a hírneves *Moffat* még hírnevesebb veje *Livingstone* szereztek híveket. A délafrikai prot. pogány-keresztyének száma 195,000.

3. *Észak és Keletafrika*. Jóformán csak Keletafrikáról szólhatunk. Északafrikában, mely egykor a ker. tudományosság góczpontja volt, a mahomedanizmus uralkodik s az evangéliomot a missió a zsidók, valamint Egyiptomban a mozlimok s a monophysita, elárvult koptok, úgyszintén a külsőleg szintén keresztyén abessyniaiak közt terjesztgeti. Ez utóbbiak által elüzetve ment dr. *Krapf* a wanika néphez s lett annak első apostola. A *Njassa* tavánál a skót egyházak közös expedíciója, a *Tanganjiko*-tónál, mely mellett Stanley *Udsidsi*-ben Livingstone-t 1871-ben feltalálta, a londoni társulat, az *Ukereve* tavánál, *Ugandában* maga *Stanley* buzgólkodott. Daczára ennek, mindössze is csak nyolcz ezer hivet nyert a keresztyénség Keletafrika szárazán. De annál fényesebb diadalt nyert az Afrika keleti oldalán fekvő *Madagascar* szigetén, a tehetséges *hova*-nép közt. I. Radama (1810—28) majdnem az egész szigetet hatalmába kerítette, a rabszolgakereskedést eltörölte s a ker. hittérítőket barátságosan fogadta. Annál inkább dühöngött utóda, nejeinek egyike I. Ranavalona, kinek hosszú uralkodása (1828—1861) majdnem teljesen kiirtotta az alakuló egyházat. Ez a martyr-korszak. II. Radama vallás szabadságot adott, ennek neje és utóda: *Basoherina*, szivében keresztyén volt. Ezt követte a trónon II. Ranavalona, ki meg is keresztelkedett. Ma már az uralkodónőn kívül több mint 200 ezer hiva van Krisztusnak a szigeten.

C) Az új világ.

1. *Amerika.* E földrész újabbkori felfedezésének története ismeretes, de már a Kr. u. X. században felfedezték a normannok a vörös *Erik* s fia vezérlete alatt. Egy amerikai tanár kifejezése szerint: «*terem benne minden, a mi Európában s azonkívül még sok egyéb,* (pl. a gyapot és cukornád). Északi fele inkább protestáns, a déli inkább katolikus. Amerikában az európaiak utódai több nagy államot alkottak s a mint fentebb láttuk, a külmissiói tevékenység nevezetes tüz-helye. E tevékenység áldásait *Grönlandban* és *Labradorban* az eskimók, továbbá a néger rabszolgák utódai, az őslakók t. i. a különböző indián törzsek, Délamerika csúcsán a pescherák s *Pattagoniában* az óriási *tehneltschek* érezték. Az indiánokat is üldözték és pusztították a régi időben az európaiak s ez, nem a keresztyénséggel való érintkezés oka annak, hogy egyes törzsek elpusztultak. Sőt inkább, a hol valódi keresztyén gondozás alá kerülnek, ott minden tekintetben erősödnek. Az ugynevezett «*indian territory*»-ra üzött indiánok is már 150 templomot építettek s a bár a fehérek régi rossz bánásmódja sok keserű érzelmeket hagyott hátra náluk, a tsirokezek, a krikek, a seminolák, a tsokták és tsikasak törzse egészen keresztyén lett. A négereknek is vannak virágzó egyházaik, csak az a baj, hogy az egyesült statusok déli részeiben a fehérek és feketék közti feszültség még most sem szűnt meg. A pescherákhoz egy tengerész ment először, de éhen veszett el. Halála másokat tüzelt fel s most már ott is van keresztyén egyház. A tehneltschek közt dr. *Humbule* ért el eredményeket.

A bevándorolt chinaiak közt is nyertek hiveket a térítők. A legnagyobb eredményt a nyugotindiai négerek közt érte el az ev. keresztyénség. A benszülöttek és négerek közül gyűjtöttek száma Amerikában circa 360,000.

2. *Ausztrália.* 1601-ben lett felfedezve a portugál *Godinho de Herédia* által, sőt talán már 1540-ben járt ott egy francia. Körülötte egy sereg kisebb-nagyobb sziget van. Az ausztráliai benszülöttek nyers, csúnya, kövér hasú s vékony végtagú, babonás és emberevő nép, kiket az európai civilizált vadság rendszeresen pusztított egy darabig. Uri hölgyek arsenicummal ölték meg egész csapatokat. 1838-ban egy társulat alakult a nyomorúltak védelmére, kiket utálatos betegségeik is emésztenek. A ker. szeretet óriási erőfeszítéssel igyekszik megmenteni, a mit lehet. Sokkal több sikert ért el a prot. missió Új-Guinea szigetén a *papuák* közt, kik pali-

zádokon épült házakban laknak, hogy a hirtelen való megtámadások ellen védve legyenek, valamint *Új-Zeelandban* a *maorik* közt, kik majdnem teljesen keresztyénekké lettek. *Marsden* volt ez utóbbiak buzgó apostola.

A polynesiái szigetcsoporthoz lakói csaknem teljesen christianisálva vannak. A *tonga* szigetlakók közt *Thomas*, egy methodista s *György* király hirdették buzgón az igét. A *Fidzsi* szigeteken, hol az emberevés volt szokásos, 1236 templomot épített a nép s a házi isteni tisztelet általános. A fentebb említett *Sandwich* szigetek is Polynesiához tartoznak. Majdnem 300,000-re megy az Ausztráliában a s összesen valamivel több, mint 2 millióra az ev. prot. missiók által a különböző földrészekben a pogányok közül gyűjtöttek száma.

Csekély eredménynek látszik ez, kivált, ha meggondoljuk, hogy a nem-keresztyének száma 1000 millióra tehető. De nagyszerű az eredmény, ha meggondoljuk, hogy az evangélium mindenütt isteni erőnek bizonyítja magát.

Nagyszerű az eredmény, ha meggondoljuk, hogy a Krisztusban vetett hit még mindig képes a hegyeket kimozdítani helyökből s martyrokat támasztani. Mikor *Hannington* püspök Afrikában oly rettenetes halált szenvedett (egy penészes gödörbe dobva halt meg), 50-en jelentkeztek, hogy elmennek arra a tájra térítőnek. A hittérítők pedig nemcsak életüket teszik ki veszélynek, sokszor családi boldogságukat is. Sok helyen a gyermekek sehogy sem birnak megélni s kis gyermekeiket, mihelyt azok utazásra valók, gyakran kénytelenek visszaküldeni Európába s elszakadni tőlök. Nagyszerű az eredmény, ha meggondoljuk, hogy a szentírás több, mint 300 nyelvre le van fordítva. Nagyszerű az eredmény, ha azt vesszük tekintetbe, hogy az egyes vidékek, nyelvek és népszokások, kivéve a kiveendőket, ismeretesek s az út meg van törve. Nagyszerű a tudományos eredmény is. A harmeni s berlini missiói múzeumokat magamnak is volt alkalmam megtekinteni. Ott láttam a missiói területről hozott állatokat s növényeket, zeneszereket, ruhadarabokat, festményeket, fegyvereket, szerszámokat, s a déli tenger szigetein lakók palotázaházainak mintáit. A nagy parancsból annyi, hogy *«menjete el széles e világra»* teljesen s abból, hogy *«Tanítsatok minden népeket»*, nagy rész teljesítve van. S e tény talán a legdicsőbb eredmény, mert alkalmas a gunyolódók lefegyverzésére, az elhidegültek felelevenítésére s a hittel küzdők felbátorítására.

Szabó Aladár.

IRODALMI SZEMLE.

A) Hazai irodalom.

AZ ILLETÉKTELEN KERESZTELÉSEK KÉRDÉSE. Irta *Philatier*. E czímmel jelent meg egy 64 lapra terjedő füzet, mely a gr. Csáky Á. által a f. é. febr. 26-án kiadott rendelettel foglalkozik, tárgyalván a kérdés fontosságát, a hitfelekezi viszonyok szabályozását, az 1868: LIII. törvényczikket, a törvény foganatának fennakadását, a papság magatartásának megkísérlett módjait és eszközeit, a kérdés tisztázásának módját és az államnak s az egyháznak egymáshoz való viszonyát e kérdést illetőleg. E röpirattal egészen egyidejűleg jelent meg egy másik füzetke is *Világhytól*. «A gróf Csáky-féle (f. é. febr. 26-án 10086. sz. a. k.) ministeri rendelet törvényességéről» czím alatt. Érdekes a két füzet a maga ellentétes állásfoglalásával. Az elsőben a tiszta protestáns álláspontnak, a másodikban pedig az egészen r. kath. felfogásnak érvényesülése és mégis mindkettőnek megegyezése abban, hogy szükség van az 1868: LIII. revisiójára; az első szerint egy novelláris törvénnyel való megtoldására, a második szerint pedig annak egy újabb törvény által való módosítására. *Világhy* röpirata egyszerre in medias res menve azt a kérdést tárgyalja, hogy «hazai törvényeink alapján e min. rendelet mennyiben vindikálhatja magának a «törvényes» epithetont?» s utal mindenek előtt arra, hogy két sarkalatos dolog van a ministeri rendeletben, egyik, hogy a lelkészek bizonyos tényét kihágásnak minősíti, a másik, hogy az anyakönyvezésre nézve új, az eddigiektől s a hazai törvénykönyvekbe becikkelyezettektől eltérő szabályokat állít fel. Hogy vajjon ez törvényes dolog-e? ennek megállapíthatására nézve hivatkozik a ministeri rendeletekről szóló 1879: XL. t.-cz. 1. §. 4. pontja 2-ik kikezdésére és ugyanezen törvény 7. §-ára. Ehhez képest vizsgálja, hogy rendőri tilalom vagy rendelkezés megszegésére vonatkozik-e a cultusminister rendelete, mert csak ezt minő-

sítheti az idézett törvény szerint kihágásnak s így csak ez esetben lehetne rendelete törvényes. De miután az elkeresztelés vagy anyakönyvelés nem tartozik a rendőri ügyek körébe, azért ezt a rendelet nem is minősítheti kihágásnak s ennél fogva nem is törvényes. Azután rámutat arra, hogy a ministeri rendeletek törvénnyel összeütköző intézkedést nem tehetnek s itt hivatkozik arra a két törvényre, mely az anyakönyvekre és az anyakönyv-vezetőkre vonatkozik (1827: XXIII. 5. és 1878: V. 397.). Párhuzamos táblázatban adja, hogy mit tartalmaz ez a két törv.-cikk és mit a febr. 26-iki rendelet. Miután pedig törvény és ministeri rendelet szerinte itt merőben ellenkeznek egymással, a rendelet nem törvényes. És minthogy a rendelet is hivatkozik az 1868: LIII. 12-re és az 1879: XL. 53-ra, ő is tárgyalás alá veszi ezeket és álokoskodással, merő rabulistikával azt a tételt állítja fel, hogy vagy vét a lelkész a keresztlevél át nem küldése által az első törv.-cz. ellen, vagy nem vét; ha vét, megvan büntetése szabva az 1879-iki törvényben; ha pedig nem vét, akkor nincs joga, hogy egy törvény által szabályozott közjogi viszonyt ujlag szabályozzon; törvény pedig nincs arra, hogy mindenki csak azon hitvallás lelkésze által vezetett anyakönyvbe iktatható be jogérvényesen, a melyhez tartozónak őt az állam törvényei tekintik. Követeli, hogy változtassa meg a törvényhozás az 1868: LIII-at és biztosítsa a szülők természetadta jogát. Szerző a maga hamis álláspontját kitűnően védi — ezt el kell ismerni. *Philatater* sokkal nemesebb, loyálisabb és türelmesebb. Érdekes történeti átnézetet ad a kérdés fejlődéséről és azokról az intézkedésekről, melyek az 1868: LIII-mal kapcsolatban annak gyakorlati érvényesítése érdekében tettek. Utal arra a jogelvi különösségre, hogy egy kérdésben, a melyben a legfelsőbb bíróság már végérvényesen döntött, abban most a ministerium, minden más törvény közbejötté nélkül, kormányzati úton, egészen másképp intézkedik és dönt (41. l.). A kérdés — úgy mond — a törvényhozás ujjabb intézkedését igényli; de hibás megoldásnak tartja akár azt, hogy a szülők köteleztetnének az illetéktelen helyen keresztelt gyermekek anyakönyvi kivonatának anyakönyvezés végett az illetékes helyre leendő beszolgáltatására; akár azt, hogy az anyakönyvek vezetését az állam a maga saját közegeire bízná; vagy végre, ha a polgári házasság törvény által kimondatnék; hanem novel-láris törvényre van szükség, még pedig oly világos és határozott értelmű törvényre, mely egyenesen az illetéktelen keresztelést vesse tilalom alá, mert más hitfelekezethez tartozó egyénnek felhatalmazás nélkül tett megkeresztelése oly hitfelekezeti közti jogsértés, melyet az állam büntetés nélkül nem hagyhat. Ezért legyen büntetés alkalmazva az illetéktelen keresztelést véghezvivő lelkészre. Ily eseteknél csak a közigazgatási közegek ítélnének. A büntetés pénzbírság lenne, s ez akkor is alkalmazandó volna, ha az tévedésből vagy nem szándékosan tétetet,

csakhogy ez esetben az marasztalendő el, a kinek hibájából a tévedés elkövetetett. (54. l.) A szülők szabad elhatározási jogát a gyermek vallására nézve, csak a szabad egyház a szabad államban elv mellett tartja megadhatónak. *Philáater* röpiratának ára 30 kr., kapható Kókai Lajos könyvkereskedésében.

ÉLŐ VIZEK. Egyházi beszédek és agendafélék. Irta *Jancsó Lajos* maros-ujvári ev. ref. lelkész. I. kötet. A 185 nagy 8° lapra terjedő kötetben 11 ünnepi, 10 közönséges (közülök 4 Schwarz Károly után) egyházi beszéd, 2 agenda és 3 halotti ima van. A beszédek között — nem is szólva a Schwarz után átdolgozottokról — van néhány szép kidolgozású (VI., XVIII., XX., XXI.), a melyekben mélyebb hurok is megrezdülnek, s a melyek az írónak bizonyos egyházi szónoki erejéről tesznek tanuságot; de a kötet a maga egészében igen közönséges színvonalon áll. Az általános moralizálás terén mozog. Sem dogmatikai, sem exegetikai, sem pedig homiletikai tekintetben semmi mélyebbre hatót nem nyújt. Irálya elég világos, egyszerű, keresetlen; de több helyütt laza. Ugy a finomabb árnyalásokat, mint az igazi szónoki erőt majdnem teljesen nélkülözi. A hol erő van benne, ott a kathedrán csak cum grano salis szabados realismusba csap át, annak kirívó színével festve. A kötet ára 1 frt. Kapható szerzőnél és Kókai Lajosnál.

ÜNNEPI ÉS KÖZÖNSÉGES EGYHÁZI BESZÉDEK. Irta *Révész Imre*. Kiadta Révész Kálmán pápai theol. akad. tanár. E kötet IV. füzetét képezi Révész Imre amaz újabb egyházi beszédeinek, melyeket a nagynevű egyházi író hátrahagyott munkáiból adott ki a fiui kegyelet. E 158 lapra terjedő füzet 13 beszédet tartalmaz, köztük 2 adventi, 2 újévi és 9 közönséges predikációt, melyek szintén mind élénken magukon viselik Révésznek, mint egyházi szónoknak jellemző vonásait. Felfogásában a bölcsészt és történést, vallásos meggyőződésében a buzgó hívőt, szónoklatában, a csupán csak az igazság erejével hatni kívánó rigoristát, ki tartózkodik minden felesleges ékességtől; stylusában a kissé nehézkes, de azért világos és szabatos író és predikátori egyéniségében a szigorú bűnbánathirdetőt és kora bűneinek kemény ostorozóját. A füzet bolti ára 1 frt 40 kr. Kókai Lajos tulajdona.

KERESZTYÉN EGYHÁZTÖRTÉNELEM. Irta *Balogh Ferencz*, a debreczeni theol. akad. tanára. Balogh F. nagy egyháztörténeti művének befejező, V. füzete a közelmúlt hetekben hagyta el a sajtót. E füzet a XVIII. és XIX. század főbb eseményeit tárgyalja nagy szeretettel, mély vallásos meggyőződéssel, teljes tárgyilagossággal és apró részletességgel. Minden sorában érvényesül az erős protestáns tudat, a melynek ébresztésére is kíván hatni. Nem öncél a történet közlése nála, habár ennek anyagát is objectív hűséggel adja, hanem eszköz a vallásos meggyőződésnek és a protestáns öntudatnak erősítésére, s célja érdekében főleg a társulati és belmissioi különböző intézmények ismertetésével foglal-

kozik igen részletesen a legújabb kor tárgyalásánál. Rendkívül sok adatot hordott össze s azokba lelket öntött saját meleg érdeklődéséből. E füzet Debreczenben Harmathy Pál kiadásában jelent meg, s Csáthy Ferencznél kapható. Ára 70 kr.

A COCCEJANISMUS TÖRTÉNETE. Tanulmány a prot. theologia múltjából. Theologiai magántanári vizsgálatra írta *Zoványi Jenő*. Budapest, 1890. 176 l. Ára 1 frt 50 kr. Jelen dogmatörténeti monographia is a mellett bizonyít, hogy a magyar protestantismus vallási, egyházi és theologiai fejlődése folytonos kölcsönhatásban haladott a külföldi, különösen a német és holland protestantismus hasonnemű mozgalmával. Igazán derék s irodalmunkra nyereséget jelentő munkát végzett szakavatott tollal a szerző, a midőn a XVII-ik századbéli ref. othodox scholastikus rendszer dogmatikus merevsége által szükségessé vált coccejanismus mélyreható rendszerét s az általa előidézett heves küzdelmet tárja az olvasó elé. Coccejus rendszerének kiinduló pontja az Isten s az ember között való szövetségnek a képe, a miért is foederál (frigy) theológiának követői frigytheologusoknak nevezettek. E rendszert ismerteti a mű önálló forrástanulmányok alapján, dicséretes szakismerettel és sok történet-kritikai érzékkel, — föltüntetve annak terjedését, hatását és küzdelmeit Németalföldön, Németországban s — a mi bennünk leginkább érdekel, s a műnek is legmaradandóbb része — a magyar reformátusoknál. Az «Előszó»-ban a hálás tanítvány emlékszik meg munkás sárospataki tanáraitól. A «Bevezetés»-ben a coccejanismusnak Coccejus előtti nyomait, mintegy előtörténetét kutatja Svájcban, Hollandiában, Németországban és nálunk, s megértjük, hogy már Bullinger, Juda Leo, Musculus, Oleviánus G, Gellius, Wiggertsz s nálunk Sz. Kis István is frigytheologusok voltak. «Coccejus és theologiai rendszere» és «A coccejanismus küzdelmei Németalföldön» című fejezetek ismeretesek a Szemle olvasói előtt, így azért azoknak csak megemlítésére szorítkozunk. Ránk nézve legtanúságosabb s legeredetibb «a coccejanismus hatása a magyar reformátusokra» cz. fejezet, a melyből megértjük, hogy a presbyteriánus elvek mellett a Hollandiával való élénk összeköttetés alapján a coccejusi eszmék is terjedtek, és pedig úgy Erdélyben mint Magyarországon, s igen érdekes hittani vitairódalomnak vetették meg az alapját. Köszönettel tartozunk Zoványi kutatásainak, hogy e becses adalékokat földérette, s a mi multunk egyházi irodalmának megismerését ezáltal is megkönnyítette. Bárcsak követnék buzdító példáját azok, kiknek e korszak magyar prot. egyházi irodalma az egyes vidéki prot. fócusokon rendelkezésére áll! Hálás e tér, vétek azt elhanyagolni! Mily érdekesek p. o. Zoványi művének kérdéses fejezetében a radnóthi közzsínat (1673) — bár kevésbé keresztény és prot. szellemű elítélő határozatai, vagy a Pósházi és Dézsi között folyt irodalmi vita, a melyet szerző igen tanulságosan világít

meg P. «Syllabusából» és D. «Replikájából» szószerint közölt «tételekkel», — mignem a syncretismus és eclecticismus kiszorította Magyarországból is e sajátosan ref. egyházi jellegű tanrendszert. A «Befejezés»-ben helyesen emeli ki a szerző, hogy a coccejanus-rendszer a prot. theologia történeti fejlődésében jogosult és szükséges volt, és pedig szerintünk is azért, mivel a ref. egyházban a bibliai tanulmány iránti érzéket felkeltette oly időben, a midőn az «észvesztő scholasticismus» merev inspiráció-elmélete az írásból élettelen codexet, dogmatikai tételek gyűjteményét csinálta, a mi a bibliai kritikát s a józan tudományos exegesist lehetetlenné tette. Hibája csak az, a mit a szerző eléggé nem hangsúlyozott, hogy allegorikai írásmagyarázaton alapuló bibliai theológiának vetette meg az alapját. A magyar prot. egyház irodalomtörténeti «tanulmányok» s a «coccejanismus» után várva várjuk «Apáczeit!»

(Sz.)

B) Külföldi irodalom.

DER PROTESTANTISCHE CULTUS VON HANS. Augsburg, 1890. Ára 2 mark. E mű becses adalék a prot. cultus reformjának kérdéséhez, a melyet elvi és történeti szempontból tárgyal. Alapos és önálló fejtegetései mindenekelőtt a lutheri, majd a ref. egyház istentiszteleti alapjait vizsgálják, s csak e történeti alapon ismerteti a prot. cultus további fejlődésének történetét. Történeti részében helyesen utal a szerző arra, hogy Luther, Zwingli és Kálvin elvi felfogása az istentiszteletről a külső részletekben való különbségek daczára teljesen egységesnek és egyezőnek mondható, mi mellett érdekesen világítja meg Luthernek felfogását az igéről és a sakramentomokról istentiszteleti tekintetben, s kimutatja, mily különböző átalakuláson ment át a lutheri istentisztelet már magában Németországban és Angolországban is. Érdekes kiegészítése e mű Grünberg «Luther és Zwingli reformátori nézetei és törekvései az istentiszteletre vonatkozólag» című hosszabb értekezésének, mely a «Studien und Kritiken» 1888. folyamának III. füzetében jelent meg. Az istentisztelet reformjának kérdésénél azt veti föl a szerző, van-e szükségünk e reformra, s milyen legyen annak módja? Az első kérdésre vonatkozólag kimutatja, hogy az imával és énekkel csak gyengén kísért egyházi beszéd egyeduralma sem korunk szükségleteinek, nevezetesen fokozottabb aethetikai igényeinek, sem pedig a személyes vallásos önfelelőség és nagykorúság eszméinek nem felel meg, miután a gyülekezet öntevékenysége számára nem marad elegendő hely és alkalom. A mi pedig a reform módját illeti, arra nézve azt mondja, hogy itt nem egyszerűen valamely korábbi korszak, p. o. az őskeresztény vagy olutheri korszak istentiszteleti alakjainak reproductiójáról van szó; továbbá polemizál ama nézet ellen, mintha a főistentiszteletnek úrvacso-

rai istentiszteletekké való átalakítása már a valódi teljességet és következetességet hozná meg az istentiszteletnek, s ajánlja a prédikációs és úrvacsorai istentiszteletek elkülönítését, vitatja a különféle vallásos szükségleteket kielégítő liturgiai formáknak az egyházi beszéd melletti kiegészítő jellegét, s a mellékistentiszteleteknek speciális célokra való sokoldalúbb kifejtését és megtermékenyítését. A cultusreformról szóló fejtegetéseinek záró szava az, hogy az evangy. prot. istentiszteletnek különböző constructiója lehetséges, sőt szükséges. Tanulságos fejtegetéseit e kérdések körül dicséretes józanság és elfogulatlanság jellemzik.

Schmidt Hermann, SYMBOLIK ODER DARSTELLUNG DER CHARAKTERISTISCHEN LEHRUNTERSCHIEDE DER CHRISTLICHEN HAUPTKIRCHE, Berlin, 1890. 8° 480 l. Ára? A symbolikáról épen nem mondható, hogy ujabban valami gazdag irodalma volna, a mennyiben az egyes egyházfelekezetek maradandó érvényre jutott keresztyén tanfogalmainak történeti ismertetését napjainkban a teljesen indokolt polemika foglalja el. Schmidt műve nyereség a symbolika újabb irodalmában és az erlangeni Plitt művéhez hasonlóan az összehasonlító módszer helyett a történet-genetikait követi az egyes tanfogalmak ismertetésében. Műve különben bővebb kifejtése annak a jeles értekezésnek, mely «Elvi kérdések a Symbolikában» cím alatt a «Teol. Studien und Kritiken» 1887. folyamának 3. és 4-ik füzetében jelent meg. A mű 2 részre oszlik. Az elsőben a kathoikus, a másodikban a prot. egyházakat, tehát a görög és római kath. s a belső prot. tankülönbségeket ismerteti. A műnek helyenként igen szép részletei vannak. Így többi között igen helyesen határozza meg a Symbolika és Polemika közötti viszonyt, s a két studium határát és terjedelmét. A Symbolika fogalmából elvi és történeti alapon következetesen kizárja azoknak az egyházfelekezeti tanfogalmaknak az ismertetését, a melyeknek hitvallásaik nincsenek. A görög egyházat «liturgiai-mystikus hagyományegyháznak», a római «hierarchiai törvény vagy sakramentomegyháznak» nevezi, a melyekkel szemben az evang. protestantismus az evangéliomi szabadságnak, s a személyes üdvbizonyosságnak az egyháza. Nyereségnek mondjuk e művet a theol. irodalomra nézve azért is, mert a száraz dogmatikai fejtegetések helyett igen élénk tárgyalással és ismertetéssel van itt dolgunk, a melynek értékét az igen gazdag és teljesen megbízható irodalom csak emeli. Mily mesterileg jellemzi többi között azt a polemikus mozgalmat, mely e század 30-as éveiben Möhler Symbolikájának megjelenéséhez fűződik, s a mely oly nagy contrairódmát idézett elő a prot. ellentáborban s Hase jeles és classikus Polemikájának kiinduló pontjául szolgált! Igaza van a szerzőnek abban is, hogy a mai római egyház mint jезsuitizmus és ultramontanizmus képtelen az elvi polemikus fejtegetésekre, mert ott a jelszó az, a minek módszerét Janssen

és társai gyakorlatilag is alkalmazták, hogy a dogma corrigálja a történetet, s megkivánja az értelem s a józan kritika áldozatát! (Sz.)

LUTHERS WERKE FÜR DAS CHRISTLICHE HAUS, herausg. von Buchwald, Hawerau, Köstlin, Rade und Schneider. Braunschweig (Schwetske), 1890. Füzetes vállalat. Az A-kiadás ára füzetenként 1 Mark 50 Pf., a B-kiadása nagyobb réthben 2 Mark 50 Pf. A legkitünőbb Luthertudósok szerkesztése mellett jelent meg eddigél 2 sorozat a vállalatból, mely is Luther reformátori és polemikus röpiratait foglalja magában; azt gyors egymásutánban fogják követni Luther építő jellegű és vegyes tartalmu iratai. A vállalathoz Luther életrajzát Rade lelkész írja meg, kinek népszerű Lutherbiographiája több kiadásban ismeretes a prot. olvasóközönség előtt. Luther minden egyes iratát egy rövid bevezetés előzi meg, mely tájékoztat az irat történeti összefüggéséről, Luther személyiségéről, az akkori írásmódról, vallásos felfogásáról, irodalmáról stb. Luther válogatott latin reformátori iratainak német nyelvre való fordítását Hawerau tanár eszközli. Méltók a nagy reformátor iratai, mint a reformatió örökbecsű emlékei arra, hogy a hálás német nép közkincseivé legyenek. Nem ártana, ha mi magyarok is reformátoraink emlékeit összegyűjtenők — az volna igazán népünk bibliája!

(Sz.)

HANDELEXIKON FÜR EVANGELISCHE THEOLOGEN. Ein Nachschlagebuch für das Gesamtgebiet der wissenschaftlichen und praktischen Theologie. 3 Bd. à 1 Mark. A névtelen szerzőnek, kit Harnack méltán «theol. Hürschner»-nek nevez, e gyakorlati szükségét pótló műve Góthában, a hírneves Perthes-czégnél jelent meg e napokban, és teljességét tekintve, kiváló műnek mondható az encyklopédiái irodalomban. Eddig 8 füzet jelent meg, s többet mint 18 ezer czikket foglal magában, s minden lexikális rendben van elhelyezve. Kiterjed az minden theologiai, vallástörténeti, földrajzi, statistikai, egyháztörténeti, biographiai és bibliographiai kérdésekre. Czélszerűség az elrendezésben és korrektség az adatokban jellemzik e lexikont, melynek Herzog nagy Reálencyklopédiája mellett is megvan a maga jelentősége és jogosultsága. Ilyen és ehhez hasonló lexikonra, p. o. a Holtzmann-Zöpffel-félének az átültetésére s a szükséges magyar prot. részletekkel való megpótlására nekünk magyaroknak is szükségünk volna.

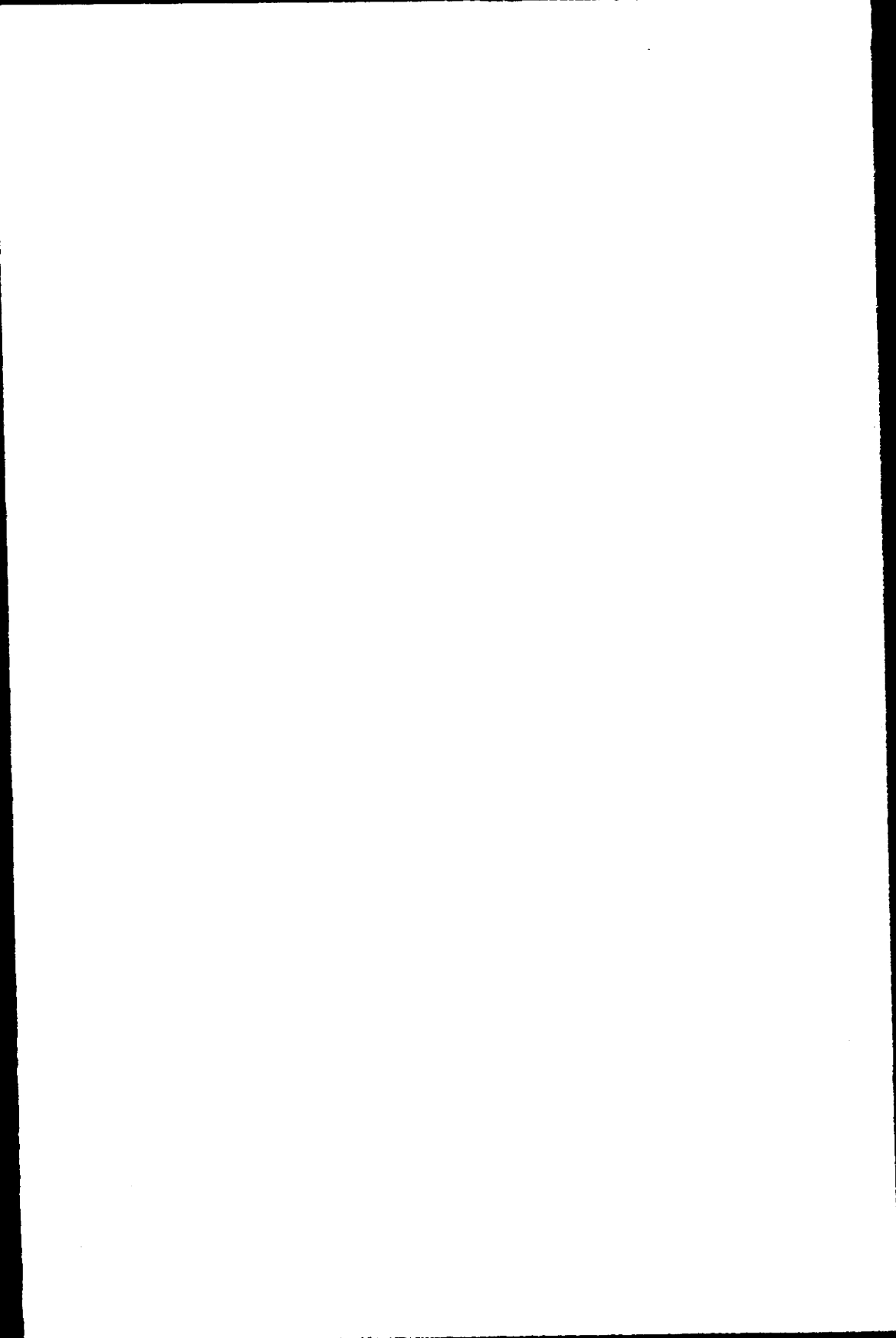
(Sz.)

Schlottmann Konstantin. KOMPENDIUM DER BIBLISCHEN THEOLOGIE DES ALTEN UND NEUEN TESTAMENTS, herausg. von Kühn, Leipzig. Ára 4 Mark. A bold. Schlottmann neve széles körben ismeretes az ószövetségi irodalomban, ki Riehm kollegájával együtt 3 évtizeden át művelte az ó-testamentomi szakot a halle-wittenbergi egyetemen. S a mint nyereség volt az ótest. irodalomra Riehm ószövetségi bevezetésének és theológiájának jeles füzeteiből való kiadása, ép ugy nyereség Schlottmann művének közrebocsátása is. Az ószövetségi bibliai tan-

fogalmakat a «hagyomány», a «törvény», a «prophetia», a «theokratikus közösségi tudat», s a «kánonutáni judaismus» rovatai alá foglalja. Az új szövetségi theológiában különbséget tesz «Jézus tana» s «az apostolok tana» között. Előadása élénk, könnyen folyó, tárgyi és irodalmi ismerete meglepő. Méltán sorakozik e mű Schulte és Öhler i. v. műveihez az ószövetségi, és Weisz, Schmidt stb. műveihez az ujszövetségi bibliai theologia terén. Főleg a mi magyar viszonyaink között, a hol a bibliai studium még mindig sok kívánni valót hágy hátra, sikerrel használható e mű a mi prot. theologiai akademiáinkon. (Sz.)

BULLETIN HISTORIQUE ET LITTÉRAIRE a «Société de l'histoire du Protestantisme Français» folyóiratának ez évi május 15-én megjelent füzete részletes tudósítást hoz a társaságnak 37-ik nagygyűléséről, mely máj. 8-án tartatott Lyonban. Br. *Schicklernek* az ezen gyűlésen mondott elnöki megnyitója igen melegen emlékezik meg Magy. Prot. Irodalmi Társaságunkról, s azt mondja: «Néhány napja kaptunk egy kiadványt, mely a mienk nyomdokán halad, s melynek őszintén mondjuk: Isten hozott! Ez a Protestans Szemle, a Magyar Protestans Irodalmi Társaság értesítője, melynek első lapjain a mi lefolyt 38 évünk ismertetését, működésünk méltatását találtuk. Ezek az évek azonban eléggé ismereteseek a társaság tagjai előtt, lássuk inkább a társaság működését az újabb években» — ezzel tér rá a tulajdonképeni évi jelentésre. Bonnet, a társaság titkára, kiadta «a Lyon városában történt dolgokról, M. Soubize parancsnoksága alatt» cz. művét, Gaufrés ismerteti Badnelnek kilencz-levelét; végre a Saint Barthélemy és Mandelot kormányzóról szóló mesteri tanulmány Puyroche lelkésztől, Cuvier lelkész három mártírt ismertet 1525-ből, Leclerc, Schneb és Castellaint; Lalot a fontaine-bleau konferentia történetét dolgozta ki, ezét a «nagy botrány»-ét, a mint azt Duplessis Mornay nevezte, a ki véres áldozata is lőn a konferentiának; Langel Rohan Henrik herczeg életét vázolta, Benoit lelkész pedig a Sibert testvérekét. 1789-nek évfordulója a társaság figyelmét is a forradalomra irányozta. Menot, Lods Armand foglalkoztak a francia forradalmi egyház történetével; és Presseusé, a «francia forradalmi egyház» harmadik kiadásában behatóan megemlékszik a protestánsokról is. Franciaországnak annyi régi családja halt ki — mondja a megnyitó beszéd — de nem kell azt hinni, hogy traditióik is kihaltak. Számtalan monographia eleveníti föl azok emlékezetét, mint Jaccard lelkész könyve a zürichi egyházzól, Tolliné a magdeburgiról, és a genfi historiai és archeologiai társaság ötven első évről szóló «Emlékirat» (Mémoial), melyben a társaság alelnöke Favre E. sok érdekes adatot hoz fel; végre a sok idősziaki folyóirat, minő a londoni hugonotta társaságé és a wallon egyházak bizottságáé. Az «Etude Historique» rovatban Weisz Nathanael a társaság könyvtárnoka és a Bulletin szerkesztője közöl adalékokat Lyon és Páris

reformációjához «Le reformateur aimé meigret le martyr Etienne de la Forge et Jean Kleberg dit le bon Allemand» czímmel. Majd okmányok (documents) közöltetnek és a «vegyes» rovatban kisebb tanulmányok, adalékok (igy Raoul de Cazenovetól «Chaudieu et ses Seigneurs. — Antoine de la Roche-Chaudieu»; A. Puyrochetól «La Chateau de Chaudieu et les protestants de Lyon a la fin du XVI-e Siècle») Végül az irodalmi rovatban kisebb könyvismertetések foglaltatnak. (K.)

A „M. Prot. Irod. Társaság“ pénztárába
1890. június 16-dikától szept. 20-dikáig befolyt
összegek kimutatása.

1. Pártfogói alapítványa után kamatot fizetett 1890-re: Debreczeni ev. ref. egyházmegye.

2. Alapító tagok alapítványait befizették: Széki ref. egyházmegye tőke törlesztése 20 frt.

3. Alapító tagok alapítvány-kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok 1889-re: Bihari ev. ref. egyházmegye; sepsi ev. ref. egyházmegyei Könyvtár; Józsa Zsigmond n.-enyedi theol. h. tanár; dr. Szlávik Mátvás eperjesi theol. tanár. 1890-re: Debreczeni lelkész olvasó-egylet; sárospataki akad. Ifjúsági Könyvtár; gömői ev. ref. egyházm. Könyvtár; Bartalus János bukaresti ref. lelk.; dr. Szlávik Mátvás eperjesi theol. tanár; Bóné Géza egyházm. gondnok; bihari ref. egyházmegye; abauji ref. egyházmegye; Vasváry Sándor csepelyi ref. lelk.; ó-budai ref. egyház; Szócs Farkas bpesti theol. tanár.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1889-re: Molnár Miklós; Engisch Frigyes szeghegyi ev. lelk.; Benedek Károly n.-enyedi ref. s. lelk.; Ludaics Miksa nyug. kir. járásbíró; Farkas József budapesti theol. tanár; Ravasz János m.-kövesdi ref. lelk. 1890-re: Nagy Sándor esztergomi ref. h. lelk.; Tóth Kálmán gárdonyi ref. lelk.; Fejes István s.-a.-újhelyi ref. lelk.; Róka Lajos ref. theol.; Keresztesi Gyula m.-vásárhelyi ref. s. lelk.; Rácz Kálmán sárospataki theol. s. tan.; Mártha József csenger-bagosi ref. lelk.; iglói ev. főgymn. tanári testülete; Szánthó János kosdi ref. lelk.; Adorján Miklós csurgói népisk. tan.; Szeremley József h.-bőszörményi ref. lelk.; Baksa Barnabás h.-bőszörményi ref. s. lelk.; Doleschall Sándor bpesti ev. lelk.; Molnár Miklós; dr. Kovács Sándor debreczeni jogtanár; Benedek László pándi ref. lelk.; H. Kiss Kálmán nagy-kőrösi praep. igazg.; Tóth Lajos tiszadobi ref. lelk.; sárréti lelkészi kör; nyirbátori ref. egyh.; pazonyi ref. egyh.; patrohai ref. egyh.; mándoki ref. egyh.; nyiregházai ref. egyh.; kemecsei ref. egyh.; dombrádi ref. egyh. (8 frt.); gávai ref. egyh. hercezi ref. egyh.; ibrányi ref. egyh.; halászi ref. egyh. (8 frt.); szikszó-vidéki ref. papi kör; Láposy János tisz-eszlári ref. lelk.; Nagy Dániel vámospécsi ref. lelk.; miskolci ref. főgymnasium; Jakucs Sándor szováti ref. lelk.; Gulyás Kornél a.-szent-iváni ref. s. lelk.; Lévas Lajos sárkeresztúri ref. lelk.; Vén Mihály bikfalvi ref. lelk.; Bátky Károly fülel ref. lelk.; Fekete Gyula n.-kikindai ref. lelk.; Benkő Lajos h.-nánási ref. lelk.; Zajzon Gábor sepsi-sztgyörgyi ref. katecheta; Fodor Benjamin h.-dorogi ref. lelk.; Szűcs János enyingi ref. lelk.; br. Nyáry Béláné.; Daray Vilmos kis-kőrösi földbirtokos; Varga Gyula vönöczki ev. lelk.; dr. Horváth Ödön eperjesi jogtanár; Dömötör Lajos belegi ref. s. lelk.; Kis József csurgói ref. tanár; Ludaics Miksa ráczkevei nyug. kir. jbiró; Hajdú András komárom-újszónyi ref. s. lelk.; Kármán Pál torzsai ref. lelk.; Szabó Károly ref. s. lelk. 1891-re: soproni ág. hitv. ev. felső esperesség.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával 1889-re: Medgyesy Lajos makói ref. s. lelk.; Vitus Lajos szászvárosi ref. tanár; Kemény János kiskőrösi ev. lelk.; Dósa Dénes szászvárosi tanár; Nagy Sándor gyermelyi ref. lelk.; Réthy József falosai ref. lelk.; Füllöp Márton theol.; Szűcs László senyeházi ref. lelk.; Nagy Lajos deézi ref. lelk.; Magyarósy Ferencz hosszúfalui ref. gondnok; Órás Kálmán ondi ref. lelk.; Tomori Endre héthi ref. lelk.; Ignác László n.-enyedi ref. theol.; Konkoly Thege Lajosné; Karékó János nagy-iglmándi földbirtokos; Sz. Kiss Károly n.-iglmándi ref. lelk.; nagy-iglmándi ev. ref. egyh.; Félegyházi Antal sz.-udvarhelyi coll. tanár. 1890-re: Molnár Sám. v.-ladányi ref. lelk.; Gamauf György eperjesi kép. tanár; Kosza Zsigm. mező-sassi ref. lelk.; Nagy János mező-sassi jegyző; Csipkay János kir. erdőmester; Hajdu János zsegneji ev. lelk.; Bod Károly sz.-udvarhelyi ref. tanár; Gosztonyi Istv. vácz-hartyáni földbirt.; Földváry László vácz-hartyáni ref. lelk.; Nagy Benő s.-somi ref. lelk.; Jókai Lajos kis-ölvédi ref. lelk.; Kármán István ratkó-bisztrói ev. s. lelk.; Kemény János k.-kőrösi ev. lelk.; Dósa Dénes szászvárosi tanár; Gáspár Albert al-dobolyi ref. lelk.; Nagy Sándor gyermelyi ref. lelk.; Sylvester Domokos vizaknai ref. lelk.;

Imre Sándor nyug. egyet. tan.; Réthy József kalosai ref. lelk.; kanyári ref. egyh. (4 frt); veresmarti ref. egyh. (4 frt); döghei ref. egyh. (4 frt); fényesitkei ref. egyh. (4 frt); bezdédi ref. egyh. (4 frt); nyír-bogáti ref. egyh. (4 frt); téglási ref. egyh. (4 frt); új-fejértói ref. egyh. (4 frt); turai ref. egyh. (4 frt); bakai ref. egyh. (4 frt); demecseri ref. egyh. (4 frt); tuzséri ref. egyh. (4 frt); zsurki ref. egyh. (4 frt); őri ref. egyh. (4 frt); vajai ref. egyh. (4 frt); madai ref. egyh. (4 frt); gyulaházi ref. egyh. (4 frt); papi ref. egyh. (4 frt); pálcza ref. egyh. (4 frt); kisvarsányi ref. egyh. (4 frt); nagy-varsányi ref. egyh. (4 frt); vencsellői ref. egyh. (4 frt); paszabi ref. egyh. (4 frt); buji ref. egyh. (4 frt); vas-megyeri ref. egyh. (4 frt); keeki ref. egyh. (4 frt); nyír-bogdányi ref. egyh. (4 frt); László János lábaltani ref. lelk.; Baross Károly békés-hánfalvai ev. lelk. (1891-re 1 frt); Szűcs László senyeházi ref. lelk.; Varságh Béla gyógyszerész; Gyenge Károly réthei ref. lelk.; Orás Kálmán ondi ref. lelk.; tisztaföldvári ref. egyh. (u. e. egyh. a «Szemle» m. é. I. II. füzetéért 1 frt 50 kr.); Szabó Zsigmond deákii ref. lelk.; Csizmadia Lajos n.-ladányi ref. lelk.; Antal Dénes szentgyörgyvölgyi ref. lelk.; Somogyi Gyula egyh.-radóczi ref. lelk.; Zachár Samu nyustyai ev. lelk.; Gönczy Lajos sz.-udvarhelyi ref. tanár; Seregély Dezső mezőlaki ref. s. lelk.; Konkoly Thege Lajosné; Félégyházi Antal sz.-udvarhelyi ref. tanár; Gulyás Lajos kisújszállási ref. lelk.; Mészáros Illyés kisújszállási ügyvéd; Janó Mihály kisújszállási jegyző; dr. Nyitray Pál kisújszállási orvos; Dorogi Lajos kisújszállási ref. lelk. 1891-re: Bod Károly székely-udvarhelyi ref. tanár; Réthy József kalosai ref. lelk.

6. Segélyező tagok részéről befolyt: Eötvös Géza solti a. j. szbiró 1 frt; 2 frtot küldtek: szakolyi ref. egyh.; kis-létai ref. egyh.; ibronyi ref. egyh.; berkeszi ref. egyh.; berencsi ref. egyh.; szent-mártoni ref. egyh.; gyulaji ref. egyh.; piricsei ref. egyh.; gelsei ref. egyh.; kálló-semlyéni ref. egyh.; ó-fejértói ref. egyh.; besenyődi ref. egyh.; apagyi ref. egyh.; téthi ref. egyh.; székelyi ref. egyh.; thassi ref. egyh.; anarcsi ref. egyh.; lorántházai ref. egyh.; petneházai ref. egyh.; komorói ref. egyh.; eperjeskei ref. egyh.; mogyorósi ref. egyh.; benki ref. egyh.; cserepes-kenézi ref. egyh.; gyűrei ref. egyh.; ramocsa-házai ref. egyh.; laskodi ref. egyh.; lövői ref. egyh.; szabolcsi ref. egyh.; balsai ref. egyh.; raádi ref. egyh.; besztereczi ref. egyh.; Baksay Dániel aggteleki ref. lelk. 1 frt.

7. A „Linczi-békekötés” monographia 1—16 íveért 1 frtot küldtek: Medgyesy Lajos makói ref. s. lelk.; Keresztesi Gyula m.-vásárhelyi ref. s. lelk.; dr. Serédy Lajos tanár; Nagy Dániel vámos-pércsi ref. lelk.; Benkő Lajos h.-nánási ref. lelk.; Gyenge Károly réthei ref. lelk.; Zajzon Gábor sepsi-szentgyörgyi ref. katecheta.

**Jelen füzethez mellékelve van a mult évi kettős füzet
címlapja és tartalomjegyzéke.**
